UNIVERSAL
LIBRARY
OU-234739
UNIVERSAL
LIBRARY

به عون صناع مکین مکان فضل خلاق مین زمان

نسخه متبرکه در مسائل شرعیه فقهیه مستنبط از احادیث و آثار منهل رشد و هدایت اعنی

شرح سفر السعادت

تالیف اسوه فضلای کرام عمده علمای عظام مولانا عبد الحق البارمی الهلوی رحمه الله

در مطبع ناگزیر مشی مشتری مطبع مبین مطبوع گردید

اشتہار ۔ اس مطبع میں ہر علوم کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ اور درجہ کے لیے موجود ہے جسکی فہرست بعد ہر کتاب کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہے جسکے مطالعہ و ملاحظہ سے شائقین اصلی حالات کتب کے معلوم کرسکتے ہیں قیمت بھی ارزاں ہے اس کتاب کے مکمل ہونے کے بعد جو مفاد میں بعض کتب جدید و بعض نفیس و نادر الفن متفرقات دقیقہ فارسی و اردو کی درج کرتے ہیں تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہو اس فن کی دوسری بھی کتب موجودہ کا حال سے قدردانوں کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو

کتب تفسیر حدیث فقہ و فرائض متفرقات دقیقہ فارسی

تفسیر حسینی ۔ بہت نادر تفسیر مشہور و متعارف ہے نہایت خوشخط چھاپہ صاف آصفیہ ملا حسین واعظ ۔ دو جلد

۱۔ جلد اول ۔ از اول پارہ تلک الرسل الذی ۱۵ پارہ

۲۔ جلد دوم ۔ از سورہ کہف تا پارۂ عم ختم قرآن ۔

اشعۃ اللمعات ۔ ترجمہ مشکوٰۃ شریف از شاہ عبدالحق دہلوی چار جلد میں ۔

۱۔ جلد اول ۔ میں احادیث کتاب الایمان سے تا کتاب الجنائز ۔

۲۔ جلد دوم ۔ میں احادیث کتاب الصوم سے تا کتاب الحج ہیں ۔

۳۔ جلد سوم ۔ میں احادیث کتاب البیوع سے تا کتاب الاطعمہ ہیں ۔

۴۔ جلد چہارم ۔ میں احادیث کتاب الآداب سے تا کتاب الفتن ہیں ۔

بدائع منظوم ۔ مسائل فقہ مصنفہ مولوی ناظم علی ۔

نام حق ۔ مصنفہ شرف الدین بخاری ۔

پانصد مسائل ۔ مصنفہ مولوی احمد اللہ

شرح وقایہ مع ملتقی الابحر ۔ بزبان فارسی ترجمہ شرح وقایہ کا از شاہ عبدالحق دہلوی دو جلد ہیں ۔

مسالک المتقین ۔ منظوم علمائے ولایت نے اس میں مسائل فقہ حنفیہ کے کارآمد ضروری مندرج کیے ہیں مصنفہ مولوی الہ یار خان

فتاوا اسے برہنہ ۔ اس میں مسائل فقہیہ ہیں مصنفہ مفتی محمد نصیر الدین ۔

شرح مختصر وقایہ کور میری ۔ مصنفہ جلال الدین ہمرقندی ولایت میں کثیر الرواج متداول متعارف ہے ۔

ہدایہ ۔ مع ترجمہ و شرح حاشیہ المتن منقول از مطبوعہ کلکتہ جو چند علمائے نامدار نے باتفاق رائے مدون کیا یہ کتاب مفتیان و وکلا کے لیے مفید ہے چار جلد ہیں ۔

جلد اول ۔ کتاب الطہارت سے کتاب الحج تک ۔

جلد دوم ۔ کتاب النکاح سے کتاب الوقف تک ۔

جلد سوم ۔ کتاب البیوع سے کتاب الغصب تک ۔

جلد چہارم ۔ کتاب الشفعہ سے مسائل شتی تک ۔

کنز الدقائق ۔ فقہ کی معتبر کتاب مصنفہ مولوی نصیر الدین کرمانی ۔

مالابد منہ مع وصیت نامہ ۔ مصنفہ قاضی ثناء اللہ پانی پتی

رسالہ فرائض ۔ تقسیم ترکہ میں مولفہ مولوی فیاض الدین

فتاوی المیراث ۔ معہ دعا شرح نظم الفرائض مع نقشہ تقسیم ترکہ مصنفہ مولوی محمد یوسف ۔

ہدیۃ الزہاد ۔ معاد کے بیان میں ہے مصنفہ قاضی ثناء اللہ پانی پتی

فتح الحرمین ۔ منظوم مع مناجات حرمین شریفین از اسکے معاصر متبرکہ مولفہ حضرت شاہ عبدالقادر جیلانی قدس سرہ

فهرست مطالب شرح سفر السعادت

خلاصهٔ مطالب	صفحه
دیباچه	۲
باب در علامات حضرت پیغمبر صلی الله علیه وسلم	۲۹
فصل در سفر و حضر مسح بر موزه کشیدن	۴۲
فصل در جواز تیمم	۴۴
باب در نماز حضرت پیغمبر صلی الله علیه وسلم	۴۶
فصل در کیفیت رکوع	۶۲
فصل فی کیفیة السجود	۷۰
فصل تطویل الصلوة باللیل و تخفیفها بالنهار	۷۶
فصل فی کیفیة الاعتدال من السجود	۷۷
فصل فی کیفیة الخروج من الصلوة	۹۱
فصل فی ادعیة الصلوة	۹۲
فصل در بیان رسول صلی الله علیه وسلم در نماز	۱۰۱
فصل در کشاده داشتن چشم در نماز آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم	۱۰۹
فصل الاذکار بعد الصلوة از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم	۱۱۱
فصل در سنن رواتب از نماز	۱۱۸
فصل الاضطجاع بعد سنة الفجر	۱۲۶
فصل در قیام شب	۱۲۸
فصل کیفیت قیام لیل	۱۳۲
فصل فی بیان الرکعتین بعد الوتر	۱۴۰
فصل در نماز چاشت و عادت	۱۴۷
فصل در بیان سجدهٔ شکر	۱۵۹
فصل در بیان سجدهٔ تلاوت	۱۶۴

خلاصهٔ مطالب	صفحه
فصل در فضیلت روز جمعه و عبادات	۱۶۹
پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم	
فصل در عادت کریم و سنت قویم	۱۸۰
حضرت نبوی صلی الله علیه وآله وسلم	
فصل در خطبهٔ نبوی صلی الله علیه وآله وسلم	۲۰۱
فصل در نماز عید	۲۱۳
فصل در استسقا	۲۲۳
فصل در عبادات سفر آن حضرت صلی الله	۲۳۰
علیه وآله وسلم	
فصل در عادت قرأت قرآن آنحضرت	۲۴۲
صلی الله علیه وآله وسلم	
فصل در عادت پرسش بیماران آن حضرت	۲۴۵
فصل در عادت آن حضرت در احوال	۲۵۰
میت	
فصل در بیان صلوة خوف	۲۷۴
فصل در زکوة و صدقات	۲۷۸
فصل در زکوة فطر	۲۸۴
باب صیام النبی صلی الله علیه وآله وسلم	۲۹۲
فصل در سفر آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم	۳۰۱
در ماه رمضان	
فصل در روزه نافله	۳۰۹
فصل در بیان اعتکاف	۳۱۹
باب حج النبی صلی الله علیه وسلم	۳۲۴

خلاصهٔ مطالب	صفحه
فصل در سیاق و بیان حج آنحضرت	۳۲۷
فصل در حج حضرت صلی الله علیه وآله وسلم	۳۳۳
فصل در قربانی حضرت صلی الله علیه وآله وسلم	۳۷۴
فصل در سنن حضرت نبوی صلی الله علیه	۳۸۰
وآله وسلم	
باب فی کار النبی صلی الله علیه وآله وسلم	۳۹۳
فصل در بیان ادعیه جامعه پوشیدن	۴۰۰
فصل در بیان ادعیه در آمدن خانه	۴۰۱
حضرت نبوی صلی الله علیه وآله وسلم	
فصل در بیان ادعیه در آمدن بیت الخلا	〃
فصل در اذکار اذان	۴۰۳
فصل در ادعیه عشرهٔ ذی حجه	۴۰۴
فصل در بیان ادعیه دیدن ماه نو	۴۰۶
فصل در بیان ادعیه طعام خوردن	〃
فصل در بیان ادعیه در آمدن خانه	۴۰۸
فصل در سلام و آداب	۴۰۹
فصل در استیذان	۴۱۳
فصل در بیان عطسه	۴۱۴
فصل در اذکار سفر اول	۴۱۶
فصل در ادعیه سوار شدن	۴۱۹
فصل در بیان تعلیم خطبه مهمات	۴۲۰
فصل در الفاظیکه در زینت آن	۴۲۳
کسے را خلاف نیست	

فہرست مطالب	صفحہ
فصل در اسباب انشراح صدر	۴۲۳
باب پنجم در احوال و معاش	۴۲۵
فصل در خورش حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم	״
فصل در پوشش حضرت نبوی صلے	۴۲۸
فصل در پوشش ہای مختلف	۴۳۵
فصل در عادت حضرت نبوی صلے	۴۴۱
فصل در خواب و بیداری حضرت	۴۴۷
فصل در سواری آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم	״
فصل حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را یک گلہ گوسفند بود	۴۴۸
فصل در بیع و شری کہ حضرت نبے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کردہ	۴۴۹
فصل در بعض اخلاق آن حضرت	۴۵۱
فصل در علاج استطلاق بطن	۴۵۳
فصل در علاج طاعون و وبا	۴۵۴
فصل در استسقا	۴۵۷
فصل در علاج جراحات بحصیر سوختہ	۴۵۸
اشارت میفرمود در روز احد چون روے مبارک رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مجروح شد	

خلاصہ مطالب	صفحہ
فصل در فوائد غسل و تحمم و داغ کردن	۴۵۸
فصل در بیان داغ کردن	۴۵۹
فصل در علاج عرق النسا	۴۶۱
فصل در علاج خشکی مزاج	״
فصل در خارش بدن	۴۶۲
فصل در ذات الجنب	۴۶۳
فصل در علاج دردسر	۴۶۴
فصل در بیان طعام و شراب بیمار	״
فصل در علاج عذرہ	״
فصل در علاج درد دل	۴۶۵
فصل در بیان پرہیز بیماران	۴۶۶
فصل در بیان علاج درد چشم	۴۶۸
فصل در علاج خدر	״
فصل در اصلاح طعام	״
فصل در شیرات	۴۶۹
فصل در بیان شاد نمودن مریض	״
فصل در علاج زہر	۴۷۰
فصل در علاج سحر	۴۷۱
فصل در معالجہ بدن	۴۷۲
فصل اگر کسے معالجہ کردے وطب ندانستی او را تضمین فرمودے	״

خلاصہ مطالب	صفحہ
فصل در پرہیز	۴۷۳
فصل در تعاوی بجریات	۴۷۴
فصل در علاج قمل	۴۷۵
فصل در معالجہ بادویۂ روحانیہ	״
فصل در مجموع امراض و آلام	۴۷۹
فصل در علاج غم واندوہ	۴۸۱
فصل در عادت حضرت نبوی	۴۸۲
فصل در امر مسکن منزل اتفاقی نبودے	۴۸۵
فصل در حفظ صحت چشم امر فرمودے	۴۸۷
فصل در قرض و سلف عادت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم	۴۸۸
فصل در رفتن حضرت نبے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم	״
فصل در کلام و سکوت و ضحک و بکای حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم	۴۸۹
فصل در فطرت و توابع آن	۴۹۰
فصل شارب مبارک را قصر کردی	۴۹۳
فصل در جہاد و آداب آن	۴۹۵
خاتمۃ الکتاب	۵۰۲
خاتمۃ الطبع	۵۸۱

به عون صناع مکوّن و مکوّن فضل خلاق مبین زور زمان

نسخهٔ متبرکه در مسائل شرعیه فقهیه مستنبط از احادیث و آثار منهل رشد و هدایت غنی

شرح سفر السعادت

تالیف اسوهٔ فضلای کرام عمدهٔ علمای عظام مولانا عبدالحق الدهلوی البخاری رحمة الله

در مطبع نامی گرامی منشی نولکشور طبع مزین مطبوع گردید

بسم الله الرحمن الرحيم

سبحانك لا علم لنا الا ما علمتنا انك انت العليم الحكيم اللهم صل على محمد هادي الخلائق الى الصراط المستقيم والمنهج القويم
وعلى آله واصحابه واتباعه اجمعين وسائر العلماء الراسخين من امته الى يوم الدين همچنانكه حمد وسپاس صانع پروردگار منت
كليه وعمت آلائه بر نعمت ايجاد وامداد او كه در سبب او معاد بر بندگان افاضه فرموده واجب است كه لك شكر و
امتنان جناب رسالت بحق سفارت و وساطت كه علوم وفيوض از درگاه صمديت آورده وعالميان را بايمان راه نموده
از رم وتعظيم وهمچنين حق آل هدايت مآل واصحاب وافر انصالش كه وسائط ووسائل وصول فيض والهار وجاول دريای
فيض اويند بر ذمه كافه انام قائم وثابت وبرين قياس تابعين واتباع وتبع اتباع وتمامه رواة وناقلة احاديث واخبار
كه سلسله علم دين كه از خواص اين خير الامم ست بوجود ايشان برپاست چه از انها كه بحفظ وضبط احاديث چنانكه شنيدند
اوعيه وظروف اجناس علم وكنوز وخزائن نقود دين گشته بے زيادت ونقصان ادائے امانت باهل آن نمودند وچه
از آنها كه باجتهاد وقياس اقتباس انوار واستكشاف اسرار نموده وقواعد واصول ودلائل علل استنباط واستخراج كرده
مسائل واحكام شرع برهان فرموده چه مقتديان ومتتبعان ايشان كه بتقليد واتباع حسب بيانات مسائل وتفاريع
احكام جمع وفراهم آوردند وطائفه ديگر نيز كه بتتبع كتب ورسائل انتخاب والتقاط فوائد ومسائل نموده بتجديد وترويج علم
جمالے تازه بر چهره دين وملت افزودند نظر بحقيقت واز روے انصاف تمامه اين طوائف را كه حامل اين علم ورافع اعلام
دين وحافظ وضياع شريعت اند بر افراد ديگر منتے ثابت وبر ديگران كه نعمت خواران مائده فضل وافاده وريزه چينان
خوان احسان ايشانند شكر واثنان وحق نعمت شناسی لازم وباين حساب پيشينان استاد وموالی نعمت
پسينان باشند وپسينان را اعتراف بفضل ورعايت ادب نسبت بايشان واجب اگرچه تواند كه سبقے
پسينان باحراز قصب سبق ومزيت از بعضے پيشينان در گذرند ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء والله ذو الفضل
العظيم اللهم يا ذا الفضل العظيم نسألك ان تختمنا بفضلك كريم العميم انك انت العزيز الحكيم اما بعد فيقول العبد الضعيف

الفقیر الی اللہ القوی الغنی العابد الزاہد عبد الحق بن سیف الدین بن سعد اللہ الترک الدہلوی البخاری غفر اللہ
للاسلافہ و بارک فی اخلافہ این خزینہ ایست از خزائن محمدی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مملو بجواہر نوادر و لآلی تعالی احادیث و اخبار کہ
از بارگاہ فضل و موہبت باین مساکین زاویہ فقر و مسکنت حوالہ کردہ اجازت صرف و انفاق ارزانی داشتند و این مائدہ ایست از
موائد احمدی مشحون بالوان مطاعم و مآکل و فراکہ دشمار احکام و مسائل کہ از آسمان ہدایت و کرامت بر سر وقت
این ریزہ چینان خوان جود و احسان نازل گردانیدہ سرمایہ عیدا و اہل و اوا خر ساختند باعث بر جمع این خزائن و
این موائد آنکہ کتاب سفر السعادت کہ آنرا صراط المستقیم نیز خوانند تصنیف الشیخ العالم الفاضل الکامل الامام
الاوحد البارع قدوۃ المحققین و افضل المتاخرین صاحب التصانیف المشہورۃ والفضائل المذکورہ وحید زمانہ و اعجوبۃ
عصرہ و اوانہ محمد بن یعقوب بن محمد بن ابراہیم بن عمر بن ابی بکر بن احمد بن محمود بن ادریس بن فضل اللہ بن شیخ الاسلام
ابی اسحق الکازرونی الشہیر بالشیخ مجد الدین الشیرازی الفیروزآبادی اللغوی القرشی التیمی البکری الشافعی
نزیل الحرم الشریف المکی زادہ اللہ شرفا و تعظیما و لد فی ربیع الاول سنۃ تسع و عشرین و سبعمائۃ بکازرون و توفی بزبید
لیلۃ العشرین من شوال سنۃ سبع عشر و ثمان مائۃ تغمدہ اللہ برحمتہ و اسکنہ فسیح جنتہ کتابی بود رشیق لطیف متین حسن المسلک
سدید المنہج صحیح المبانی انیق المعانی کہ در باب عبادات و عادات و اعمال اخلاق زکیہ مقدسہ نبویہ صلی اللہ علیہ وسلم
باحسن اسلوب و اسہل طریق نوشتہ و داد علم و دانش داده است و لیکن چون وی درین باب بر مذہب اقوام محدثین از اصحاب ظواہر
رفتہ و در بسیارے از مواضع سخن در خلاف مذاہب مجتہدین رحمۃ اللہ علیہم اجمعین گفتہ و ادعای فساد و بطلان مخالف
مدعای خود نمودہ و دعوی عدم صحت احادیث وارده دران کردہ و در بعضے محال در مبالغہ و افراط از حد اعتدال و جادہ
انصاف بیرون رفتہ است و در خاتمہ کتاب بالی عقد نمودہ کہ در انجا تحقیق و تنقید بعضے احادیث و نسبت بوضع و بطلان
بدان اتباع و تقلید بعضے از علمای و اہل روایت از متاخرین محدثین مثل ابن جوزی و غیر وی کردہ لازم طریقہ انصاف
و نصیحت نمودہ شرح آن کردن حقیقت حال کاشف نمودن و مواضع خطا و اشتباہ بیان ساختن و بذکر احادیث
وارده در مذاہب ائمہ اہتمام داشتن چہ مطالعہ این کتاب مرتبعین مذاہب مجتہدین را موجب انبعاث وحشت و انمار
شبہت گشتہ و در روای تردد و بالہ حیرت انداختہ بسے از طعن بر ائمہ مجتہدین و تغلیط و تخطیہ علمای راسخین
مبتلا گردانند و این ضرری بخت عظیم است و بر صلاح دین و اعتبار مذہب چہ غالب سواد اعظم اسلام بر مذاہب افتاد
و بنای وحدت وجہہ و وجود نورانیت باطن بر جزم و اطمینان قلب است و چون یکی بشنود کہ بر حدیثے صحیح و درین باب کہ
این مجتہد حکم کردہ وارد نشدہ یا حدیثے کہ وے بدان تمسک کردہ بصحت نرسیدہ است عقدہ قلبی کہ دران مذہب است سست شد
انحلال پذیرد و جدے و جدے کہ در باعثہ عمل قوت یافتہ سست گردد و در واقع چنین نیست کہ وی میگوید زیرا کہ این
مجتہدان ہمہ محدث بودہ اند و تتبع احادیث کردہ و تطبیق و توفیق دران دادہ و ناسخ را از منسوخ شناختہ و صحیح را از ضعیف
و قوی را از ضعیف جدا نمودہ اند و بقوت اجتہاد و بسطت علم و نورانیت باطن و فراست ایمانی و دلالت قرآنی و امارات
تاویلات و دقائق معانی آن را دریافتہ علم کردہ اند نہ بہوای طبع و فضول نفس و محض جہد و مجرد حسبان تفوہ و تقول بان
نمودہ این سخن در مقدمہ شرح بسط و تفصیل تر ازین بیان کنیم ایناکہ نزد انصاف شبہہ در حقانیت آن نماند سخن در شرح
کتاب بر سہ قسم افتاد یکی در تحقیق و تبیین آنچہ مصنف ذکر کردہ رحمۃ اللہ علیہ از احادیث بعد آثار و تخریج مخارج و محال ان

نام مرتب

از کتب ستہ وغیرہا و ذکر رواۃ آنہا از صحابہ و اصحاب کتب دوم در معارضت و مصادمت کلام وی و تقویت و تائید
مذاہب مہما امکن علی الخصوص اثبات و تحقیق مذہب حنفی کہ مقصود اہم و مطمح نظر اصلی آنست سوم استطراد و اشباع
کلام بذکر مسائل و احکام و اکثار فوائد و نکات مناسب مبحث و مقام و آنچہ در حل عبارت متن و ترجمہ الفاظ و بیان
معانی آن از قیود و رموز و اشارات و تاویلات و تحملات بر عادت شراح بکار رفتہ باشد بر سالکان طریق مطالعہ
و واقفان صناعت مناظرہ از اہل خبرت و مہارت پوشیدہ نخواہد بود و ہر جا در کتاب بلفظ عربی بود از احادیث و غیرہا
آنرا ترجمہ کردم و شرح نمودم الا ادعیہ و اذکار کہ زبان ترجمان وقت از شرح و بیان آن کوتاہ افتاد گو یا مجرد الفاظ و
عبارات آن مقصود ست نعم اطلاع بر معانی و مضامین آن مورث مزید ذوق و نشاط افزاست لیکن مجرد الفاظ نیز
بخاصیت مفید و مؤثر ست و اگر ما بین السطور ترجمہ تحت اللفظ علی الاجمال یا در حواشی یا قدرے از تفصیل نوشتہ آید
دور نباشد انچہ بالفعل بوقوع آمد انیست و سخن درین شرح طویل افتاد و حجم کتاب کبیر آمد شاید کہ بعضے را از اہل دعت
و کسالت کہ نہ دماغ وقت در بحث علم قوی و ذوق سخن دین بکمال و داعیہ خدمت احادیث نبوی صادق بود حمل اثقال
این کتاب گرانی آرد و اشتغال بدان مورث سآمت و ملالت گردد الامن وفقہ اللہ و ما التوفیق الا من اللہ و اگر ہم
بر قسم دوم کہ اثبات مذہب حنفی ست اقتصار کنند و بہ تخریج احادیث متن تعرض ننمایند و در فوائد زوائد مختصار رود
کتابی آید لطیف و مختصر در اصل مقصود کافی و بہ بیان و اثبات آن وافی و من وصیت میکنم فرزند عزیز نور دیدہ دانش
و بینش نور الحق را کہ وجود ثانی و مقصود اولے من ست کہ اگر وقت من تنگی آورد و فرصت آن نشود وی متصدے
این کار گردد و این مہم را صورت دہد و باللہ التوفیق و از کتب انچہ تتبع و تصفح آن در تسوید این شرح اتفاق افتاد از کتب
تفسیر کشاف و بیضاوی و مدارک و جلالین و حجز آن و از کتب احادیث صحیح البخاری و شروح آن کرمانی و فتح الباری
و توشیح سیوطی و مشارق الانوار قاضی عیاض و غیر آن و صحیح مسلم و شروح وی شرح امام نووی و حجز آن و موطا امام محمد
و جامع ترمذی و جامع الاصول و جمع الجوامع سیوطی و شمائل النبوی و شروح آن و مشکوۃ و شروح آن طیبی و شرح ابن حجر
و ابہری و حجز آن و انوار فصل رابع مشکوۃ و مصابیح و شروح آن تورپشتی و غیرہ و شرح مشارق و مجمع البحار کہ شرح صحاح ست
و جامع شروح متعددہ است و نہایہ جزری و مختصر نہایہ سیوطی و مقاصد حسنہ سخاوی و تنزیہ الشریعۃ ابن عراق و الدرر
المنتشرۃ فی الاحادیث المشتہرۃ للسیوطی و تمییز الطیب من الخبیث فیما یدور علی الالسنۃ من الاحادیث لابن دیبع و
شفاے قاضی عیاض و مواہب لدنیہ و صواعق محرقہ و روضۃ الاحباب و سنن المہدی و اذکار نووی و عمل الیوم و اللیلۃ
سیوطی و حصن حصین جزری و شرح اربعین ابن حجر و مختصر السیر طبرے و از کتب اسماء الرجال فن ثانی از رکن ثالث
جامع الاصول و تقریب و تہذیب و مغنی و از اصول حدیث شرح نخبہ لمصنفہ و شرح منظومہ و الفیہ عراقی و شروح آن شرح
مصنف و سخاوی و شیخ زکریا و رسالہ مختصر طیبی و از کتب فقہ ہدایہ و شرح ابن الہمام و شروح دیگر و کنز و بعضے شروح آن
و شرح وقایہ و حواشی آن و شروح نقایہ مشمنے و حجز آن و زاد الفقیہ در مذہب حنفی و حاوی و شرح آن در مذہب شافعی
و رسالہ ابن ابی زید در مذہب مالک و شرح زکریا بر کتاب خرقی در مذہب امام احمد بن حنبل و از کتب قراءۃ شاذہ بعضے
و شروح آن و اتقان سیوطی دار جوزہ و حجز ریہ و شروح آن و از کتب لغت قاموس تصنیف المؤلف و مہذب و مغرب
و حجز این مذکورات بعضے کتب رسائل نیز شاید کہ در بعضے مواضع بنظر در آمدہ باشد در تصحیح نقل و حوالہ باصل مہما امکن

تقصیر از خود راضی نشده و مهمل نگذاشته یا رب مگر بسهو و نسیان در جای وقوع یافته باشد و در روایت احادیث و نقل مسائل از طریقۂ احتیاط و دائرۂ دیانت بیرون نیامده و قصداً براه خیانت و مساهله نرفته و باین وسیله امید وار است که بسمت قبول درگاه و رضاے حضرت اللہ موسوم گردد انشاء اللہ تعالی و ازانچه اهم ست درین باب دو چیز ست یکے دعا و تضرع و التجا بجناب صمدیت عز اسمه که این عمل را بمصعد قبول برساند و سبب نفع خلائق و فائدۂ طالبان حق گرداند و دیگر خواهش و التماس از نظر کنندگان درین صحیفه آنکه از سهو و خطاے کاتب حروف نظر بپوشند و تا توانند در تصحیح و اصلاح آن همت و رنج ندارند ان اللہ لا یضیع اجر المحسنین و چون دیباچه متن و رفهم اهل مقصود نه محتاج بشرح بود مجرد آن بر وجه صرافت نوشته آمد **قال المصنف** بعد از حمد و ثناے حضرت کبریا و درود بلا انتها بر سرور انبیا و خلاصۂ صفیا و آل و اصحاب اتقیا و بر روان پاک بی روان آن صنادید اولیا معلوم باد طائفۂ احباب و اصحاب و زمرۂ عقلای ذوی الالباب را که راه حق که آن صراط مستقیم ست ازان رو که غایت آن حق جل شانه است اشرف طرق و اجل و اکمل سبل و انور و افخر مسالک است و سلوک این طریق بی متابعت راهنماے حقیقی و دلیل ماهر حقانی ممکن و متصور نه لاجرم هر که بدرک این معنی مشرف گردد داند که اتباع سیرت سرور راهنمایان و مقتدر برگزیدگان حضرت خیر الانام محمد مصطفی صلے اللہ علیه وسلم و اهتداء السنت جناب مقدس او سبب نجات جاودانی و موجب قرب و وصول بحضرت ربانی جل جلاله و عم نواله بود و هیچ وسیله ازین اشرف و هیچ طریقه ازین اقرب نتوان یافت و نص قل ان کنتم تحبون اللہ فاتبعونی یحببکم اللہ مصدق این سخن ست که گفته آمد و مفهوم کلمه جامع نبویه که الدین النصیحة داعے را بران آورد تا امتثال واجبات ملتمس بزرگی از ذریۂ مقدسۂ نبویۂ و بنیعه از دوحۂ مکرمۂ مصطفویه را ازین چند باب بر وجهیکه در صحاح اخبار ثابت شده از طریقۂ انیقۂ محمدیه و سنت سنیه نبویه صلی اللہ علیه و آله وسلم در قلم آورد تا هر که ادراک این سعادت را خواهد آنرا دستور خویش سازد و در باب عبادات اعتماد کلی بران کند و از خلاف زید و عمرو نه اندیشد. چه این مسائل بر وجهے که از حضرت رسالت پناه باسانید صحیحه ثابت شده نوشته میشود و هر متعبدے که از اخلاص تمام این منهج مستقیم را سلوک نماید در اسرع زمان امکان دست طلب وی بگریبان مقصود کلی متعلق شود و طمانیت باطنیت وے باخلاق مقدسۂ نبویه متخلق گردد انشاء اللہ تعالی الکریم و این سفر السعادت را بر فاتحه و خاتمه و چند باب محتوی بر فصول مشتمل گردانید امید وار که انوار اسرار آن همگنان را محیط و مکتنف گردد انشاء اللہ تعالی آنچه ست دیباچۂ متن و ما پیش از شروع در شرح کتاب مقدمه وضع کردیم متضمن بر انچه دانستن آن پیش از مقصود واجب و مناسب بود مشتمل بر دو قسم قسم اول در مصطلحات علم حدیث و ذکر کتب سته و غیرها و احوال اصحاب کتب و انچه متعلق ست بیان و ثانی در احوال آئمۂ مذهب اربعه و حکم اقتداء و اتباع ایشان و ما یتعلق بها و باللہ التوفیق و الاستمداد فی المبداء و المعاد انه ولی الرشاد و السداد و هو حسبی و نعم الوکیل و صلے اللہ علی السید المصطفی الجلیل و علی آله و اصحابه الهادین الی سواء السبیل و علی سائر اتباعه هداة طریق الحق و محیی علوم الدین مقدمه قسم اول در بیان بعضے از مصطلحات علم حدیث و ذکر احوال بعضے از علماے حدیث از اصحاب کتب سته و جز آن بدانکه حدیث در اصطلاح مشهور قول و فعل و تقریر رسول را گویند اما قول و فعل ظاهر ست و معنی تقریر آن ست که مثلاً شخصے در حضرت وی فعلی کرد یا سخنی گفت و وی صلے اللہ علیه وسلم بران مطلع شد و ازان نهی نکرد و سکوت و زید و آنرا مقرر داشت و نزد بعضے حدیث عامتر ست از قول و فعل و تقریر نبی و شامل ست مر قول و فعل و تقریر صحابه و تابعین را نیز رضوان اللہ علیهم اجمعین پس انچه منتهی بحضرت رسالت گردد صلے اللہ علیه وسلم آنرا مرفوع خوانند چنانکه گویند گفت یا کرد یا تقریر نمود آن حضرت صلے اللہ علیه وسلم یا گویند از ابن عباس آمده و نحو آن

یا گویند رفع کردہ این را ابن عباسؓ مثلاً و انچہ منتہی بصحابہ گردد آنرا موقوف خوانند چنانکہ گویند گفت یا کرد یا تقریر نمود ابن عباس یا گویند از ابن عباس آمدہ موقوفاً یا موقوف ست بر ابن عباس مثلاً و انچہ منتہی بتابعی ست آنرا مقطوع گویند و مشہور آنست کہ موقوف و مقطوع را اثر گویند و نزد بعضے اثر مخصوص بصحابہ بود و سخاوی از بعضے علما نقل کردہ کہ فقہا انچہ از حضرت رسول صلے اللہ علیہ وسلم آمدہ خبر گویند و انچہ از صحابہ رسیدہ اثر خوانند و بعضے اثر را بر مرفوع نیز اطلاق کردہ اند چنانچہ طحاوی کتاب خود را کہ مشتمل ست بر معانی احادیث نبوی و آثار صحابہ شرح معانی الآثار نام کردہ و طبری تہذیب الآثار کتابے دارد با آنکہ مخصوص بمرفوع ست و انچہ در وی از موقوف آوردہ بطریق تبع و طفیل ست کذا قال السخاوی و انیقہ اصطلاحات ولا مشاحۃ فیہا و مشہور ہمانست کہ اول ذکر کردہ شد و باید دانست کہ رفع گاہی صریح بود و گاہی در حکم صریح اما صریح در رفع قول چنانکہ گویند شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وسلم کہ چنین گفت یا حدیث کرد ما را رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم چنین یا قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یا عن رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم و در رفع فعل چنانکہ گویند رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فعل کذا یا کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یفعل کذا و در رفع تقریر چنانکہ گویند کردم در حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یا کردند شخصے در حضرت وی چنین و انکار نکرد یا اصلا ذکر انکار نکند اما آنکہ صریح نبود و در حکم صریح باشد چنانکہ گوید صحابی سنتے کہ اجتہاد را در ان راہ نبود یا بکنند فعلے را کہ باجتہاد نتوان یافت جز از سماع از پیغمبر یا رویت از حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وسلم یا گوید در زمان آنحضرت چنین میکردند زیرا کہ ظاہر اطلاع آن حضرت ست صلے اللہ علیہ وسلم بہان و آنکہ صحابی گوید سنت چنین ست یا ما مامور بودیم یا بین این نیز در حکم مرفوع ست زیرا کہ ظاہر در سنت سنت رسول اللہ و امر او ست صلے اللہ علیہ وسلم و بعضے را درین خلاف ست زیرا کہ سنت صحابہ و امر ایشان نیز احتمال دارد اما بعید ست و اگر صحابی بر فعلے از افعال حکم کند کہ این طاعت یا معصیت خدا و رسول او ست این نیز حکم رفع دارد چنانکہ عمار گفتہ رضی اللہ عنہ کہ ہر کہ روزہ دارد در روز شک تحقیق عصیان کرد ابو القاسم را صلے اللہ علیہ وسلم زیرا کہ این نیز ظاہر در تلقی از ان حضرت ست صلے اللہ علیہ وسلم **وصل** اگر بیچ راوی از رواۃ حدیث از میان ساقط نشود و اسناد آن پیوستہ آید آن حدیث را متصل خوانند و این عدم سقوط را اتصال گویند و اگر یکے از رواۃ یا زیادہ ساقط شود منقطع گویند و این سقوط را انقطاع نامند و سقوط یا از مبادی سند و اوائل آن بود چنانچہ اغلب روش مصنفان بران جاری ست یا از آخر سند ست بعد از تابعے کہ صحابی باشد یا غیر این دو قسم ست قسم اول را معلق گویند و این اسقاط را تعلیق خواہ ساقط یکی باشد یا بیشتر و گاہی تمام سند حذف کنند و گویند مثلاً قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم و این تعلیق در تراجم صحیح بخاری بسیار ست و در حکم تعلیق تفصیل ست و گفتہ اند اگر آن در کتابے واقع شود کہ التزام کردہ شدہ است صحت آن چنانچہ در صحیح بخاری مثلاً انچہ بصیغہ جزم و معلوم آمدہ چنانچہ قال فلان یا ذکر فلان مثلاً دلالت دارد بر ثبوت اسناد آن نزد وے و انچہ نہ بصیغہ جزم ست بلکہ بصیغہ تمریض و مجہول آمدہ چنانچہ قیل او یقال او ذکر مثلاً در صحت آن سخن ست و لیکن چون درین کتاب آوردہ است البتہ او را اصلے ثابت خواہد بود و لہذا گفتہ اند کہ تعلیقات البخاری صحیحۃ یا متصلۃ و این در جائے ست کہ نسبت بغیر شیخ خود کردہ اما اگر بشیخ خود کردہ کہ سماع وے از و بہ ثبوت پیوستہ است قال و مانند آن گوید و ے حکم عنعنہ دارد کہ حکم وے بیاید و تعلیق نبود قسم ثانی کہ ساقط از آخر سند ست بعد از تابعی آنرا مرسل خوانند این فعل را ارسال چنانچہ تابعے گوید قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سلاد نزد بعضے محدثین مرسل مرادف منقطع ست

و اصطلاح اول اشهر ست نزد فقها و محدثین و حکم مرسل توقف ست نزد جمهور زیرا که محذوف تواند که تابعی باشد چه روایت تابعی از تابعی دیگر بسیار ست و گفته اند تا شش و یا هفت واسطه وقوع دارد و در تابعین ضعیف و غیر ضعیف در عدالت هر دو موجود ست و نزد امام ابو حنیفه و مالک رحمة الله علیهما مقبول ست مطلقاً و ایشان گویند که ارسال بجهت کمال وثوق و اعتماد ست زیرا که کلام در ثقه است و اگر نزد وی صحیح نمی بود ارسال نمی نمود و قال رسول الله صلی الله علیه وسلم نمیگفت و نزد امام شافعی رحمه الله بر تقدیری که اعتضاد یابد بمجیء وی از وجه دیگر هر چند مرسل بود مقبول ست و نزد امام احمد در قول ست بقولی مقبول و بقولی توقف و این همه بر تقدیری که معلوم شده باشد که آن تابعی ارسال نمیکند مگر از ثقات و اگر عادت وی چنان بود که ارسال میکند از ثقات و از غیر ثقات حکم آن توقف ست باتفاق و قسم ثالث از اقسام ساقط از اضافی اسناد اگر ساقط دو راوی باشد یا توالی و پیهم آنرا معضل خوانند و اگر ساقط یکی بود یا زیاده و نه پیهم بلکه از دو جا و جا آنرا منقطع نامند و بر این تقدیر منقطع یک قسم از اسناد غیر متصل آمد و گاهی مطلق آنرا نیز منقطع گویند و باین معنی آنرا قسم ساخته آمد و علم بانقطاع اسناد و سقوط راوی ازان بجهت عدم ملاقات میان این راوی و مروی عنه بود یا بعدم معاصرت یا عدم اجتماع و اجازت از وی بحکم علم تاریخ که متضمن بیان موالید و وفات رواة و تعیین اوقات طلب و ارتحال ایشان ست و معرفت این قسم ظاهر ست و مشترک میان عوام و خواص علما و قسم دیگر ست که معرفت آن خفای دارد و آنرا تدلیس گویند و صورتش آنست که راوی نام شیخ خود را نبرد و از شیخی که بالاتر از وی ست روایت کند و لفظی بیارد که موهم سماع ست و یا عدم سماع نیز جمع میشود چنانکه گوید عن فلان و قال فلان و این جاری میشود در معاصر و ملاقی بلکه گر آنرا که از وی استماع دارد و لیکن این حدیث را استماع ننموده و دریافت این قسم مخصوص ست بخواص علما از انهای که علم آنها بسیع ست و معرفت ایشان تمام و تدلیس مکروه و مذموم ست نزد جمهور علما مگر آنکه ثابت شود که وی تدلیس نمیکند مگر از ثقه و باعث بران بعضی اکابر راوی ثوق بصحت حدیث و استغنا بشهرت حال ست اگرچه غیر ایشان را اغراض دیگر نیز بود مثل اخفای سماع از شیخ بجهت صغر سن و عدم جاه و امثال آن و ستر حال که سبب طعن گردد و لهذا آنرا تدلیس نام کردند که در لغت بمعنی پوشیدن عیب سلعه در بیع ست و بعضی گفته اند بمعنی اختلاط ظلام و اشتداد او ست که موجب اشتباه است و فی الحقیقت حکم تدلیس در رد و قبول مثل مرسل آمد چنانکه مذکور شد و عنعنه روایت ست بلفظ عن فلان عن فلان و آنرا حدیث معنعن گویند و وی از شخصی که مشهور ست بتدلیس غیر متصل ست و از غیر وی متصل شرط علم بمعاصرت نزد مسلم و اشتراط لقا نزد بخاری اگرچند همه یکبار بود و لابد مرتبه عنعنه از تحدیث و سماع فرود بود و لهذا بخاری اگر در اسناد او عن فلان آمده است امکانی آن بسماع و تحدیث میکند و هر حدیثی که مرفوع و متصل بود آنرا مسند خوانند اصطلاح مشهور انیست و بعضی مطلق متصل را مسند گویند پس شامل مقطوع و موقوف نیز بود و بعضی مرفوع را خواه متصل بود یا منقطع مسند نامند و ازین لازم آید که مرسل و معضل و منقطع را مسند گویند و المعتمد هو القول الاول **وصل** و از اقسام حدیث شاذ و منکر و معلل ست آنا شاذ در لغت فرد را گویند که از میان جماعت بیرون افتد و در اصطلاح حدیثی که روایت کرده شده است مخالف آنچه روایت کرده اند اورا ثقات پس اگر راوی این ثقه نیست خود مردود است و اگر ثقه است سبیل در اینجا ترجیح ست بمزید حفظ و ضبط یا کثرت عدد و دیگر وجوه ترجیحات پس آنرا که راجح ست محفوظ خوانند و مرجوح را شاذ پس حاصل معانی شاذ آن آمد که راوی آن مخالف کسی باشد که راجح ست ازوی خواه غیر ثقه در مقابله ثقه یا ثقه در برابر اوثق و بعضی آنرا تخصیص بقسم ثانی کنند و بعضی مخالف را شرط نکنند

بلکه هر چه روایت کرده او را ثقه و منفرد شد بدان و از هیچ جانب اصلے موافق و معاضد آن نیامده شاذ ست و بعضے نه ثقه شرط کنند و نه مخالفت و عبارات و تفسیر آن مختلف آمده و بعضے گفته اند شاذ آنست که ثقه مخالف جماعه ثقات آرد و خلیلے تفسیر کرده شاذ را بمفرد راوے و این صادق ست بر فرد ثقه که صحیح ست و معتمد بآنست که اول مذکور شد و اما منکر حدیثے که روایت کند راوی ضعیف مخالفت کسیکه اقل و اخف بود و ضعف از وی و مقابل منکر معروف ست پس در منکر و معروف هر دو راوی ضعیف ست و یکی اضعف از دیگرے و در شاذ و محفوظ هر دو قوی و یکی اقوی از دیگری پس شاذ و منکر هر دو مرجوح و محفوظ و معروف هر دو راجح و بعضے در منکر نیز مخالفت شرط نکنند چنانکه در شاذ این اقسام بر تقدیری ست که بعضے رواة مخالف بعضے روایت کنند و اگر حدیثے روایت کرده اند در راوی دیگر که حدیث او اعتبار را مے شاید موافق آن روایت کرد حدیث این راوی را متابع آن حدیث گویند بکسر باء بصیغه اسم فاعل و متابعت موجب تقویت و تائید ست مر حدیث را و لازم نیست که متابع در مرتبه مساوی حدیث اصل بود اگر کمتر ازان در مرتبه باشد نیز متابع و مضاعد و مقوے آن گردد و این ست معنی آنکه محدثان گویند تابعه فلان و له متابعات و متابعت گاهی در نفس راوی بود و گاهے در شیخے که فوق ست و اول اتم و اکمل ست از ثانی زیرا که ذهن و سستی در اول اسناد غالب تر بود و چون متابعت کرده شد راوی قوت گرفت اسناد و زائل شد ذهن آن کذا قال الشمنی و نیز در متابعت لازم نیست که موافقت در لفظ باشد اگر در معنے بود کافی ست و متعارف در محدثین در اول اطلاق مشابهت و در ثانی نحوه و لیکن لازم ست که حدیث متابع از روایت همان صحابی بود که حدیث اصل از روایت اوست و اگر از حدیث صحابی دیگر بود مشابه آن خواه در لفظ و معنے یا در معنے فقط او را شاهد گویند و آنست مراد از انچه گویند که له شواهد و یشهد به حدیث فلان و بعضے متابعت را مخصوص بموافقت در لفظ دانند و شاهد را بموافق در معنی خواه از ین صحابی بود یا از دیگرے و استعمال متابع و شاهد بر یکدیگر نیز کنند والا مرفیه بین و تتبع طرق و اسانید را لقصد معرفت متابع و شاهد و پیدا کردن آن اعتبار خوانند و معلل بصیغه اسم مفعول از تعلیل اسنادی را گویند که در روی علل و اسباب خفیه قادحه باشد که قادح ست در صحت آن و حال آنکه در ظاهر حال سالم باشد ازان و دریافته شوند بقرائن که متنبه شوند اهل مهارت و حذاقت بمعرفت آن مثل ارسال در موصول و وقف در مرفوع و مانند آن از اوهام و اغلاط پس دریابد آنرا عارف حاذق پس حکم کند بدان یا متوقف گردد در ان و حکم نکند بصحت حدیث و تقیید علل و اسباب بخفا و غموض نه از برای اخراج علل ظاهره واضح ست چه هر گاه که خفیه را تاثیری باشد در عدم صحت حدیث ظاهره را بطریق اولی بود بلکه از جهت آنست که علل ظاهره راجع اند بضعف راوی و عدم اتصال سند ازان باشتراط عدالت و اتصال احتراز شده است کذا قال بعض شارحے الالفیه و گاهے اطلاق کرده میشود علت بر کذب و غفلت و سوء حفظ و مانند آن و بعضے اطلاق کرده اند علت را بر مخالفتے که قدح نکند مثل ارسال حدیثی که وصل کرده است ثقه ضابط تا آن که توصیف کرده اند این جماعه صحیح را بمعلل و گفته اند من الصحیح ما هو معلل و بریں تقدیر معلل مخصوص بضعیف نباشد چنانکه بعضے شاذ را نیز قسمے از صحیح ساخته و گفته من الصحیح ما هو صحیح شاذ و مراد بشاذ درینجا فرد غریب خواهد بود و آن منافات بصحت ندارد مادام که مخالف اولی و راجح نبود چنانکه اشارتی بآن کرده شد **وصل** بدانکه وجوه طعن در راوی بعضے ازان متعلق بعدالت ست و بعضے بضبط و مراد بعدالت ملکه است در شخص که حامل و باعث شود او را بر ملازمت تقوے و مروت و مراد بتقوے اجتناب از اعمال سیئه است از شرک و فسق و بدعت و در اجتناب از صغیره اختلافات ست و مختار عدم اشتراط آنست

ومراد بمروت تنزه از بعضے خسائس وتقائص کہ زمقتضاے علو ہمت ومردانگی ست چنانکہ بعضے مباحات دینیہ مثل اکل
دشہر در بازار وبول در شارع عام ومانند آن وباید دانست کہ عدل روایت عام تر از عدل شہادت ست وشامل ست
مرجبد راوعدل شہادت مخصوص ست بحر ومراد بضبط حفظ وتثبیت مسموع ومروی ست از لغات واختلال بحیثیتی کہ متمکن گردد
از استحضار آن وآن دو قسم ست ضبط صدر وضبط کتاب وضبط صدر بیاد داشت وحفظ دل ست وضبط کتاب نگاہداشت
وصیانت مکتوب نزد خود تا وقت ادا وأما وجوہ طعن متعلق بعدالت پنجم قسم ست اول از جہت کذب راوی دوم اتہام وے
بکذب سوم فسق چہارم جہالت پنجم بدعت ومتعلق بضبط نیز پنج قسم ست اول از جہت فرط غفلت دوم کثرت غلط سوم مخالفت
ثقات چہارم وہم پنجم سوء حفظ واما کذب راوی مراد بوی آنست کہ ثابت مشدہ باشد کذب وی در حدیث نبوی
در روایت از وے چیزے را کہ نگفتہ حدیثے را کہ مطعون ست راوی وی بکذب بموضوع خوانند وہر کہ ثابت شد از وے
تعمد کذب در حدیث نبوی دیگر ہرگز از وی حدیث مقبول نبود اگرچہ وقوع آن در تمام عمر یکبار بود واگرچہ توبہ کند بخلاف شاہد
زور چون توبہ کند وشیخ محمد جونپی تعمد کذب را بر آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم داخل کفر داشتہ واللہ اعلم ومراد بحدیث
موضوع در اصطلاح محدثین آنست نہ آنکہ البتہ ثابت شود وضع وکذب در خصوص این حدیث وباید دانست کہ حکم بوضع واقرار بکذب
غالب ست نہ بقطع ویقین فان الکذوب قد یصدق وتتمہ این بحث در خاتمہ کتاب بیاید انشاء اللہ تعالیٰ واما طعن بجہت اتہام
راوی بکذب آنچنان بود کہ روایت کردہ نشود این حدیث مگر از جانب وے ومخالف باشد مر قواعد معلومہ شرع را وہمچنین آنکہ مشہور
ومعروف شدہ باشد بدروغ گفتن در سخن اگرچہ وقوع آن در حدیث نبوی صلے اللہ علیہ وسلم از وی ثابت وظاہر نشدہ
واین دون اول ست واین قسم را متروک نام کردہ اند چنانچہ گویند حدیثہ متروک وفلان متروک الحدیث ہمچنین کس اگر توبہ کند
وتوبہ وی صحیح شود وامارات صدق در سیمای حال وی لائح گردد حدیث از وی میتوان شنید وآنکہ ایجاباً بطریق ندرت در روے
در کلام وے در غیر حدیث نبوی صلی اللہ علیہ وسلم بوجود آید اگرچہ معصیت ست اما در تسمیہ حدیث وی بموضوع متروک تاثیر ندارد واما طعن بجہت
ظہور فسق راوی مراد بدان فسق بعمل ست نہ باعتقاد کہ آنرا داخل بدعت داشتہ اند وکذب نیز اگرچہ داخل فسق ست لیکن بجہت تباین
وشدت طعن در وے آنرا جدا شمردہ اند وحدیث مطعون بفسق را منکر گویند ہمچنین اگر طعن بجہت فرط غفلت وکثرت غلط راوی باشد آنرا نیز
منکر گویند ومعنی حدیث منکر سابقاً معلوم شد کہ حدیث ضعیف مرجوع را گویند مخالف قوی تر از خود وتسمیہ این اقسام بمنکر بقول کسی ست
کہ در منکر قید مخالفت را شرط نمیکند کما قال الشیخ فی شرح النخبہ وما ناکہ مراد بتسمیہ این اقسام بمنکر آنست کہ ضعف حدیث و
مخالفت او مر قوی را اکثر بجہت ہمین امور می آید وراوی را درین ورطہ می اندازد واما جہالت گاہی بجہت کثرت لغوت رے او بود از
اسم وکنیت ولقب وصنعت وحرفت ونسب کہ بعضے از آنہا مشہور شدہ وذکر کردہ شود بغیر نعتی کہ بدان مشہور ست بجہت غرضی از اغراض
پس گمان برده شود کہ این غیر او ست واز اینجا جہالتی بحال وی لازم آید وگاہی بسبب آنکہ مقل ست در حدیث وکم روایت
کردہ وکم کسی از وی اخذ نمودہ وروایت کردہ پس معروف نگشتہ ومجہول ماندہ یا بسبب آنکہ راوی او را تسمیہ نکردہ وبقصد
اقتصار نام وی نبردہ وگفتہ مثلاً اخبرنی فلان یا شیخ یا رجل وامثال آن واین را مبہم خوانند وحدیث مبہم مقبول نبود زیرا کہ
شرط قبول عدالت ست وچون نام وی مبہم ماند عین وے نیز مبہم شد پس عدالت وے چگونہ معلوم گردد واگر مبہم بلفظ
تعدیل آید آن نیز مقبول نبود بر قول اصح چنانکہ گوید اخبرنی ثقۃ مثلاً چہ تواند کہ نزد دیگری ثقہ باشد ونزد میرزے مجروح
ومطعون ونزد بعضے مقبول ست اگر قائل امام حاذق بود بر ہر تقدیر در حق راوی حجت ست اگر مقلد وی بود کذا

ذکر داد اگر راوی حدیث مسمّی نشده دیگ کس ازوی روایت کرده او را مجهول العین گویند مگر آنکه توثیق کرده باشد او را غیر وے
واین کس اہلیت توثیق داشته باشد و اگر دو کس روایت کرده و توثیق ننموده اند وی را مجهول الحال و مستور الحال گویند و
در قبول روایت وی اختلاف ست جماعه قبول دارند مطلقاً و جمهور رد آن کنند و تحقیق آنست که بروایت مستور مانند
وے در آنجا که محل احتمال و اعتماد بود محل توقف ست تا انکشاف حقیقت حال و همچنین کسیکه جرح کرده شده است بجرح
غیر مفسر و اما بدعت مراد بدان اعتقاد چیزیست که احداث کرده شده است بر خلاف آنچه معروف و معلوم ست از پیغمبر صلے
اللہ علیہ وسلم بنوع شبهه و تاویل باطل نه بر طریق عناد و آنچه در عمل ست آنرا داخل فسق داشته اند و بدعت دو قسم ست یا باعتقاد
امریست که مستلزم کفر ست یا بامریست که موجب فسق ست و بر هر تقدیر متصف است صاحب وے بصدق لهجه و صیانت لسان از
کذب قسم اول قبول کرده نشود و حدیث از صاحب وی نزد جمهور و نزد بعضے قبول [illegible] مطلقاً و بعضے گفته اند که اگر اعتقاد ندارد
حمل کذب برای نصرت مذهب [illegible] و الامر دوم قول [illegible] آنست که هر که منکر ست امرے متواتر را از شریع که
معلوم ست بودن آن از دین بضرورت [illegible] مردود ست و هر که باین صفت نبود اگرچه مخالفان او را تکفیر کرده باشند مقبول
بانضمام ضبط و ورع و تقوے و بمجرد تکفیر مخالفان مردود نگردد و چه این معنی شامل اکثر طوائف ست که یکدیگر را تکفیر میکنند
و قسم دوم که بدعت او تفسیق نشده بلکه تفسیق شده فقط و در اینجا اختلاف کرده اند و در رد و قبول نزد بعضے مطلقاً مردود
و نزد بعضے مقبول مگر نزد اعتقاد حمل کذب چنانکه گذشت و تحقیق آنست که مبتدع اگر داعی باشد به بدعت و در مقام ترویج
و ترمین آن بود قبول نکنند زیرا که این معنی در اکثر احوال باعث بود بر تحریف روایات و تسویه آن بر مقتضاے مذهب و اگر
نه چنین بود اصح آنست که قبول کنند مگر آنکه چیزے روایت کند که مقوی بدعت وی بود بر این تقدیر مردود ست
بر قول مختار و بالجمله علماء حدیث مختلف اند در اخذ حدیث از اهل بدع و ارباب مذاهب اربعه در جامع الاصول
میگوید اخذ کرده اند جماعه از ائمه حدیث از فرقه خوارج و از آنهاے که منسوب اند بقدریه و شیعه و رافضه دیگر اصحاب
واهو و جماعه دیگر احتیاط کرده اند و تحرج نموده اند از اخذ حدیث از نیها و هر کدام را نیات ست انتهی و شک نیست که اخذ
حدیث ازین فرقها بعد از تحری صدق و صواب خواهد بود و با وجود آن احتیاط در عدم اخذ هست چه ثبوت رسیده است
که این جماعه وضع احادیث برای ترویج مذاهب خود می نمودند و بعد از توبه و رجوع از آن مذاهب اقرار بدان میکردند
لذا ذکر داود اللہ اعلم و اما مخالفت ثقات طعن بجهت آن موجب شد و حدیث خواهد بود و آن بر وجوه متعدده است گاهے
در اسناد و گاهی در متن و گاهی بدر آوردن کلامے از اقوال صحابه یا غیر ایشان یا کلام خود را که نه از حدیث است در حدیث
چنانکه موهم گردد که از حدیث ست و گاهے بتقدیم و تاخیر در اسناد یا در متن و گاهے بزیادت راوے یا نقصان آن
و گاه بابدال راوے مکان راوی دیگر یا متنی مکان متن دیگر و این را حدیث مضطرب خوانند اینجا اگر جمع ممکن ست
فبها و الا موجب توقف بود و گاهے بتصحیف حروف در اسمای اسناد یا اجزای متن و گاهی باختصار و حذف بعضے اجزا و امثال
این تغیرات تنبیه این مبحث منجر میگردد بکلام در روایت حدیث و نقل آن بالمعنی و در اینجا اختلاف ست اکثر بر جواز آنند و قوی ترین
حجج ایشان آنست که اجماع ست بر جواز شرح شریعت برائے عجم بزبان ایشان با وجود معرفت زبان عرب و چون ابدال یافت دیگر
جائز بود بلغت عرب بطریق اولی باشد و بعضی گویند که جائز ست مر آن کسی را که مستحضر دارد لفظ را تا ممکن گردد بر تصرف در وے و بعضی گویند
جائز ست مر کسی را که یاد دارد معنی حدیث را و نسیان کرده لفظ آنرا از جهت ضرورت تحصیل احکام اما از کسی که مستحضر دارد الفاظ را

جائز نه از جهت ضرورت و این خلاف و جواز و عدم جواز است اما اولویت [illegible] آصرف دران متفق علیه است بقوله صلی الله
علیه وسلم نضر الله امرا سمع مقالتی فوعاها فادّاها کما سمع الحدیث اما المعنی بحجت و هم بادی که در روایت میکند بر سبیل توهم اگر اطلاع
یافته شود بر وهم وی بقرائن دالّه بران در یافت علل و اسباب قادحا آنرا معلل خوانند و حصول آن بکثرت تتبع و جمع طرق
بود و این اغمض علوم حدیث دقیق آنست و قیام نتواند نمود بدان مگر کسیکه داده شده است او را فهم ثاقب و حفظ واسع
و معرفت تام بمراتب رُوات و اسانید و متون چنانکه متقدمین از ارباب این علم تا دارقطنی بوده اند و بوی
منتهی شد این شان و گاهی چنان بود که عبارت معلل از اقامت حجت قاصر بود و تنقیح و تعیین علت نتواند کرد و بر مثال
صیرفی در نقد دینار و اما سور حفظ مر او بدان آنست که اصابت او غالب بر خطا و حفظ او اتقان اکثر از سهو و نسیان
بود یعنی اگر خطا و نسیان غالب یا مساوی بود یا صواب و اتقان این مرد صورت و اخل بود در سور حفظ و اگر
نادر و کمتر بود اعتبار ندارد و معتبر علیه و کثرت صواب و اتقان بست سور حفظ اگر [illegible] و جمیع اوقات [illegible]
حدیث وی معتبر نبود و این قسم را نیز شاذ گویند بر رای بعضی محدثین و اگر طاری و عارضی شده بجهت عارضی مثل اختلاط
حافظه یا کبر سن یا ذهاب بصر یا فوات کتب باحتراق و جز آن حر این قسم را مختلط نامند و اگر چیزی را که پیش از اختلاط و اختلال
حدیث کرد جدا و متمیز کرده از آنچه بعد از وی قبول کرده شود و اگر تمیز نکرده و جدا نساخته توقف کنند و اگر اشتباه
بود نیز همین حکم ست و اگر این قسم را متابعات و شواهد پیدا شود ترقی کند از درجه او و توقف بمرتبه قبول رجحان
و همچنین ست حکم احادیث مستور و مرسل و مدلس **وصل** آنچه از جمیع این علل و نقائص سالم ست او را حدیث صحیح
گویند و اینمرتبه اعلی ست در حدیث و پایان ترازوی سخن ست و این نیز مرتبه عالی ست و پایان ترازوی ضعیف است
که مرتبه سافل ست و حسن متوسط ست میان صحیح و ضعیف پس صحیح آنی ست که ثابت شده باشد بنقل عدل تام الضبط متصل السند
غیر معلل و شاذ نبود و اگر این صفات بر وجه کمال و تمام پیدا ست آنرا صحیح لذاته خوانند و اگر نوعی از قصور در [illegible] ان
راه دارد اگر کثرت طرق جبر آن نقصان کرده صحیح لغیره گویند و اگر جبر نقصان نشده آنرا حسن لذاته نام ست و
اگر حدیثی که محل توقف ست و ضعفی دارد و بقرائن و تعدد طرق بانسبا قبول آن رجحان یافته آنرا حسن لغیره نامند و سلامت
از نکارت و شذوذ در حسن تدبیر معتبر ست این کلام شیخ ست در شرح نخبه و ظاهر شین دلالت دارد بران که قصور در هر دو قسم
حسن در جمیع صفات مذکوره معتبر ست حتی که در کلام بعضی تصریح ست بانکه علامت در اتقان در صحیح ظاهر بکامل بود و در حسن
بر خلاف آن و این چنین نیست چنانکه تصریح کرده در من بقول خود فان خف الضبط فهو الحسن لذاته یعنی درین قسم حسن
لذاته ست قصور از مرتبه صحیح همین قدر ست که ضبط روایت وی سبکی و نرمی دارد اما صفات دیگر مثل آنست نعم
در حسن لغیره تواند که راوی مستور الحال بود یا دیگر صفات که موجب ضعف حدیث گردد داشته باشد و بتعدد طرق منجبر گردد
و آنکه کلام بعضی دلالت بر خفا و نقصان عدالت در حسن دارد چنانکه مذکور شد باید که محمول بر همین قسم بود و بدانکه کلام
قوم در تعریف و تحدید حسن مضطرب و مختلف واقع شده خطابی گفته حدیث حسن آنست که معروف باشد مخرج و مشتهر باشد
رجال او بعدالت و ضبط متوسط میان صحیح و ضعیف و شاذ و معلل نبود و معروف بودن مخرج را باین تفسیر کرده اند که مروی از همین
آمده است این حدیث ازان موضع مشهور باشد مثل بودن آن شامی یا عراقی یا مکی یا کوفی اشاره بعینه حدیث از روایت راوی
باشد که مشهور ست بروایت حدیث اهل بلد خود چنانکه قتاده و مانند وی در بصریین پس اگر حدیث بصریین از

فتاده بباید مثلاً معروف باشد مخرج او بخلاف غیر ایشان کذا قال السخاوی و ترمذی گفته که سالم باشد از شذوذ و تهم نبود راوی
او کذب بسبب روایت کرده شده باشد بطرق متعدده و بعضے گویند که در وے ضعف بود قریب محتمل یعنے تحلیلے از ضعف که
توان برداشت و تعدد طرق جبر آن کند و تحقیق آنست که حسن دو قسم ست چنانکه مذکور شد و هر تعریفے که کرده اند
هر یکے از قسمین وی صادق ست فقط و شامل هر دو قسم نه چنانکه تعریف اول ازین تعاریف مصداق وی قسم اول است
یعنی حسن لذاته و در تعریف دیگر مطابق حسن لغیره ست و تعدد طرق شرط درین قسم ست نه در مطلق تعریفی که ترمذی کرده مقصود وے
تعریف همین قسم ست نه مطلق حسن و لهذا وی جمع میکند در حسن و غرابت و میگوید حدیث حسن غریب و اگر تعدد طرق شرط بود
در حسن مطلق یا غرابت که بمعنی انفراد طریق ست جمع نشود فتدبر و باید دانست که غرابت و فردیت باصحت منافات ندارد بسا احادیث
فرد غریب که صحیح ست و در کتب صحیح مخرج ست و صحیح را تقسیم کرده اند که اگر راوی او یکی ست غریب ست و اگر دو عزیز و اگر زیاده مشهور و
مستفیض و لهذا ابن صلاح مثالی که شاذ را تعریف کرده بفرد راوی اعتراض کرده شده است که این صادق ست بر فرد ثقه که صحیح ست بآنکه نفی
شذوذ معتبر ست در صحیح مگر آنکه وی بعضے شواذ را نیز قسم صحیح وارد دانسته همچنین کرده است و گفته که صحیح شاذ ست و غیر شاذ و بعضی غرائب را
یعنی شاذ و فرد استعمال کنند و برین اصطلاح منافات ندارد باصحت و در استعمال مشهور غریب قسم صحیح تواند بود و بعضے در صحیح بر شرط بخاری
اشتراط عزیز را توهم کرده اند و تحقیق آنست که چنانکه در مطلق صحیح شرط نیست در صحیح بر شرط بخاری نیز نیست و الله اعلم
و باید دانست که مراد بانکه یکے از یک روایت کند آنست که اگر در یک موضع همچنین آید غریب ست و لیکن آن را فرد اصطلاحے
خوانند و اگر در جاے همچنین آید فرد مطلق بود و نزد محققین در فرد مطلق وجود غرابت در اصل که مراد بدان طرفے ست که
در وے صحابی ست کفایت میکند باین طریق که روایت کند تابعی واحد صحابی و گاهی مستمر گردد تفرد در جمیع روات اما انفراد
صحابی از رسول الله صلے الله علیه وسلم موجب غرابت نبود زیرا که در صحابی راز موجبات قوی چیزی نبوده پس انفراد وے
مثل انفراد دیگر آنست بلکه ارجح گفته اند و مراد بانکه در عزیز دو از دو روایت کنند آنست که همه جا همچنین آید اگر یکجا کمتر آید آن عزیز
نبود و همچنین در مشهور که زیاده بر دو شرط ست و این ست معنی **قول** بعضے که گفته اند که درین فن اقل حاکم ست بر اکثر فافهم و اما حدیث
ضعیف آنست که یکے ازین شروط را زیاده مطلقاً مفقود گردد در راوی وے بعدم عدالت یا عدم ضبط و اسناد وے
بانقطاع متصل میشود و بشذوذ و نکارت و علت موصوف میشود و باین اعتبار اقسام ضعیف متعدد و متکثر گردد و افراد و ترکیبا فتدبر
و مراتب صحیح و حسن از نه تفاوت ست تفاوت این اوصاف یعنی هر چند وجود این صفات معتبر ست در آنها و لیکن چون این
صفات از امور نسبیه ست و مدار کار بر حکم غلبه ظن ست و مراتب ظن غالب و غیر غالب و لاجرم مراتب حسن و حسن ذاتی
نیز متفاوت بود و بعضے احادیث اصح و احسن باشد از بعضے دیگر با وجود اشتراک در اصل صحت و حسن اما تفاوت در مراتب صحیح
حسن بنیره ظاهر ست و قوم مراتب صحت را ضبط کرده و تعیین نموده اند و مثله ان را از اسانید ذکر کرده و گفته که اسم عدالت
و ضبط بهمه رجال این اسانید اشامل ست و لیکن بعضے آن قوی بعض ست اما در اطلاق اصح اسانید بر سندی مخصوص
علی الاطلاق اختلاف ست و بعضے گفته اند اصح اسانید مالک از نافع از ابن عمر رضه و بعضے گفته اند اصح اسانید زهری
از سالم از پدرش عبد الله بن عمر رضه و بعضے گفته زین العابدین از پدرش از جد و غیر ایشان را نیز گفته و اکثر برین اند که
حکم بر اسنادے مخصوص باصحیت علی الاطلاق نتواند کرد الا آنکه در اینجا مرتبه ست که اعلاست و مدت اسانید
در اینجا داخل و اگر مقید بقیدے کنند جائز ست چنانکه گویند اصح اسانید فلان بلد یا اصح اسانید در فلان باب اطلاق مسئله

وهمچنین ست حکم در فضل تابعین وماسوای ایشان چنانکه گویند فلان افضل تابعین ست یا افضل تابعین فلان بلد ست والله اعلم وبباید دانست
که احتجاج در احکام بخبر صحیح مجمع علیه است وهمچنین بحسن لذاته بود یا بغیره نزد عامهٔ علما وآن ملحق بصحیح ست در احتجاج اگرچه در رتبه
کمتر ست ازان وچون حدیث ضعیف بتعدد طرق بمرتبهٔ حسن رسد آن نیز محتج به است وآنکه مشهور ست که حدیث ضعیف در فضائل اعمال
معتبر ست نزد ماسوای آن مفرد آنش مراد ست اما مجموع بتعدد وطرق داخل حسن ست نه ضعیف صرح به ائمة الحدیث وهو المختار والمعتمد
ولیکن گفته اند که اگر ضعیف حدیث بجهت سوء حفظ بعض رواة یا اختلاط یا تدلیس نبود با وجود صدق ودیانت منجبر می گردد بتعدد طرق
واگر از جهت اتهام کذب راوی باشد یا شذوذ بمخالفت احفظ واضبط یا بفوت اضعف مثل فحش خطا اگرچه بتعدد طرق باشد منجبر
نگردد وحدیث محکوم بضعف باشد ودر فضائل اعمال معمول وشاید که برین صورت محمول خواهد بود انچه بعضے گفته اند که طرق ضعیف بضعف
افاده نمیکند قوت را والا این سخن ظاهر الفساد ست فتدبر **وصل** چون مراتب صحیح متفاوت ست وصحاح بعضے از آنها اصح ست
از بعضے پس بدانکه مقرر نزد جمهور محدثین آنست که صحیح بخاری مقدم ست بر سائر کتب مصنفه وگفته اند اصح الکتب بعد کتاب الله
صحیح البخاری وبعضے بعکس به ترجیح کرده اند صحیح مسلم را بر صحیح بخاری وگفته اند که این ترجیح باعتبار حسن سیاق احادیث وجودت وضع
وترتیب ست وعدم اختلاط بغیر احادیث نبوی از اقوال علماء آثار صحابه ومانند آن وگفته اند که هیچ کتابی در حدیث مثل صحیح مسلم
در وضع وترتیب نیست زیرا که وی بدایت میکند بکامل ومشکل ومنسوخ ومعنعن ومبهم ومهمل پس ایشان ارداف میکند آنها را بمبین ومفسر
وناسخ ومصرح ومعین ومنسوب دعوی ترجیح باین وجوه خارج صحبت ست واز حافظ ابو علی حسین نیشاپوری که یکی از شیوخ حاکم ست
تصریح واقع ست به ترجیح از حیثیت صحت زیرا که وی گفته ما تحت ادیم السماء اصح من کتاب مسلم ولیکن در افادهٔ این ترکیب صحیح
صحیح مسلم را بر ماسوای خود مناقشه است مشهور چه وی بظاهر افادهٔ نفی اصحیت کند از ماسوای وی نه اثبات اصحیت وی از آنها وفیه
کلام مذکور فی موضعه محصل اقوال درین باب سه است ترجیح صحیح بخاری بر صحیح مسلم وعکس وتساوی وبخاری گفته که قول رابع توقف
است ومشهور نزد جمهور قول اول ست بدلیل کمال صفاتی که معتبر اند در صحت وی کما بینوا وحدیثی را که جمع شوند بخاری ومسلم بتخریج
آن حدیث متفق علیه خوانند وما اخرجه الشیخان گویند اما وقتی که متن از یک صحابی باشد چنانکه بخاری از شیخ خود یعنے شیخ ابن حجر
عسقلانی نقل میکند که گفت در اطلاق متفق علیه بطریق محدثین بر متنے که هر یکے انا ایشان از صحابی دیگر تخریج کرده نظر ست وگفته اند
که مجموع احادیث متفق علیه دو هزار وسه صد وهشت وشش ست وبالجمله مذهب جمهور محدثین آن ست که اعلی مراتب حدیث صحیح متفق علیه است
پس انچه منفرد ست بدان بخاری پس انچه منفرد ست بدان مسلم پس انچه برشرط بخاری ومسلم بود جمیعا پس انچه برشرط بخاری بود
پس انچه برشرط مسلم ست پس انچه برشرط غیر بخاری ومسلم بود از ائمه که حدیث را التزام صحت کرده وتصحیح نموده اند مجموع اقسام
باین ترتیب هفت آمد امابد انکه مراد بشرط بخاری یا شرط مسلم یا غیر ایشان که گویند صحیت بعضے گفته اند که مراد بآن صفاتی ست که
هر یکی از ایشان وجود آن بکیفیتی مخصوص در رجال اسناد خود رعایت کرده والتزام نموده است مثل کمال ضبط وعدالت وعدم شذوذ
ونکارت بآن تضییق وتشدید که بخاری التزام کرده وپایانتر ودسیع تر ازان مسلم وهکذا یعنے حدیثی که مثل اسناد بخاری ومسلم
جمعا یا فرادی در صحت بیاید وظاهر لفظ وموافق مقصود همین معنی ست کما لا یخفی وسخاوی از نووی ابن دقیق العید وغیرهم نقل کرده
وگفته اند مراد بشرط بخاری ومسلم رجال اسانید ایشانست درین دو کتاب باعیانهم در اسناد حدیثی که اورا برشرط ایشان می گویند
موجود باشند یعنی این حدیث اگر برجال بخاری مسند ست برشرط بخاری ست اگر برجال مسلم روی ست برشرط مسلم ست واصل این معنے
ابن صلاح در مقدمه خود گفته است واین وگیران تبعیت وی کرده اند زیرا که حاکم صاحب مستدرک گاهی که نزد وی حدیثی می باشد

نشاده باید مثلاً معروف باشد مخرج او بخلاف غیر الشان کذا قال السخاوی و ترمذی گفته که سالم باشد از شذوذ و تهم نبود راوی او کذب بسبب روایت کرده نشده باشد بطرق متعدده و بعضے گویند که در وے ضعف بود قریب محتمل یعنے تحلیلے از ضعف که توان برداشت و تعدد طرق جبر آن کند و تحقیق آنست که حسن دو قسم ست چنانکه مذکور شد و هر تعریفے که کرده اند هر یکے از قسمین وی صادق ست فقط و شامل هر دو قسم نه چنانکه تعریف اول ازین تعاریف مصداق وی قسم اول است یعنی حسن لذاته و در تعریف دیگر مطابق حسن لغیره است و تعدد طرق شرط درین قسم ست نه مطلق تعریفی که ترمذی کرده مقصود وے تعریف همین قسم ست نه مطلق حسن و لهذا وی جمع میکند در حسن و غرابت و میگوید حدیث حسن غریب و اگر تعدد طرق شرط بود در حسن مطلق یا غرابت که بمعنی انفراد طریق ست جمع نشود فتدبر و باید دانست که غرابت و فردیت باصحت منافات ندارد بسا احادیث فرد غریب که صحیح ست و در کتب صحیح مخرج ست و صحیح را تقسیم کرده اند که اگر راوی او یکی ست غریب ست و اگر دو عزیز و اگر زیاده مشهور و مستفیض و بلند بر خلیلی که شاذ را تعریف کرده بفرد راوی اعتراض کرده شده است که این صادق ست بر فرد ثقه که صحیح ست بآنکه نفی شذوذ معتبر ست در صحیح مگر آنکه وی بعضے شواذ را نیز قسم صحیح وارد و همچنین کرده است و گفته که صحیح شاذ ست و غیر شاذ و بعضی غرائب را بمعنی شذوذ استعمال کنند و برین اصطلاح منافات دارد باصحت و در استعمال مشهور غریب قسم صحیح تواند بود و بعضے در صحیح بر شرط بخاری اشتراط عزت را توهم کرده اند و تحقیق آنست که چنانکه در مطلق صحیح شرط نیست در صحیح بر شرط بخاری نیز نیست و الله اعلم و باید دانست که مراد بانکه یکے از یکے روایت کند آنست که اگر در یک موضع همچنین آید غریب ست و لیکن آن را فرد اصطلاحی خوانند و اگر همه جاے همچنین آید فرد مطلق بود و نزد محققین در فرد مطلق وجود غرابت در اصل که مراد بدان طرفے ست که در وی صحابی ست کفایت میکند باین طریق که روایت کند تابعی واحد صحابی و گاهی مستمر گردد تفرد در جمیع روات اما انفراد صحابی از رسول الله صلے الله علیه وسلم موجب غرابت نبود زیرا که در صحابی از موجبات قدح چیزی نبوده پس انفراد وے مثل تعدد دیگر آنست بلکه ارجح کذا قیل و مراد بانکه در عزیز دو از دو روایت کند آنست که همه جا همچنین آید اگر یکجا کمتر آید آن عزیز نبود و همچنین در مشهور که زیاده بر دو شرط ست و این ست معنی **قول** بعضے که گفته اند که درین فن اقل حاکم ست بر اکثر فافهم و اما حدیث ضعیف آنست که یکے ازین شروط کما یا زیاده مطلقاً مفقود گردد در راوی وے بعدم عدالت یا عدم ضبط و اسناد وے بانقطاع متسم بود و بشذوذ و نکارت و علت موسوم و باین اعتبار اقسام ضعیف متعدد و متکثر گردد و افراد و ترکیباً فتدبر و مراتب صحیح و حسن ازانه متفاوت ست بتفاوت این اوصاف یعنی هر چند وجود این صفات معتبر ست در آنها و لیکن چون این صفات از مراتب درجات ست و مدار کار بر حکم بغلبهٔ ظن ست و مراتب ظن غالب و غیر غالب و لاجرم مراتب حسن و حسن ذاتی نیز متفاوت بود و بعضے احادیث اصح و احسن باشد از بعضے دیگر با وجود اشتراک در اصل صحت و حسن اما تفاوت در مراتب صحیح حسن لغیره ظاهر ست و قوم مراتب صحت را ضبط کرده و تعیین نموده اند و مثله ان را از اسانید ذکر کرده و گفته که اسم عدالت و ضبط همه رجال این اسانید اشمل ست و لیکن بعضے آن فوق بعض ست اما در اطلاق اصح اسانید بر سندی مخصوص علے الاطلاق اختلاف ست و بعضے گفته اند اصح اسانید مالک از نافع از ابن عمر رضه و بعضے گفته اند اصح اسانید زهری از سالم از پدرش عبد الله بن عمر رضه و بعضے گفته زین العابدین از پدرش از جد و غیر الشان را نیز گفته و اکثر برین اند که حکم بر اسناد مخصوص باصحیت علے الاطلاق نتواند کرد الا آنکه در اینجا مرتبه ست که اعلاست و عدت اسانید در انجا داخل و اگر مقید بقیدے کنند جائز ست چنانکه گویند اصح اسانید فلان بلد یا اصح اسانید فلان باب فلان مسئله

وہمچنین ست حکم در فضل تابعین وماسوائے ایشان چنانکہ گویند فلان افضل تابعین ست یا فضل تابعین فلان بلد ست واللہ اعلم وبباید دانست
کہ احتجاج در احکام بخبر صحیح مجمع علیہ است وہمچنین بحسن لذاتہ بود یا بغیرہ نزد عامۂ علما وآن ملحق بصحیح ست در احتجاج اگرچہ در رتبہ
کمتر ست ازان وچون حدیث ضعیف متعدد طرق بمرتبہ حسن رسد آن نیز محتج بہ است وآنکہ مشہور ست کہ حدیث ضعیف در فضائل اعمال
معتبر ست نزد ماسوائے آن مفرد آنش مراد ست اما مجموع متعدد وطرق داخل حسن ست نہ ضعیف صرح بہ ائمۃ الحدیث وہو المختار والمعتمد
ولیکن گفتہ اند کہ اگر ضعیف حدیث بجہت سوء حفظ بعض رواۃ یا اختلاط یا تدلیس بود باوجود صدق ودیانت منجبر می گردد متعدد طرق
واگر از جہت اتہام کذب راوی باشد یا شذوذ بمخالفت احفظ واضبط یا بفوت ضعف بمثل فحش خطا اگرچہ متعدد طرق داشتہ باشد منجبر
نگردد وحدیث محکوم بضعف باشد ودر فضائل اعمال معمول وشاید کہ بریں صورت معمول خواہد بود آنچہ بعضے گفتہ اند کہ بموق ضعیف ضعف
افادہ نمیکند قوت را والا این سخن ظاہر الفساد ست فتدبر **وصل** چون مراتب صحیح متفاوت ست وصحاح بعضے از آنہا اصح ست
از بعضے پس بدانکہ مقرر نزد جمہور محدثین آنست کہ صحیح بخاری مقدم ست بر سائر کتب مصنفہ وگفتہ اند اصح الکتب بعد کتاب اللہ
صحیح البخاری وبعضے مغاربہ ترجیح کردہ اند صحیح مسلم را بر صحیح بخاری وگفتہ اند کہ این ترجیح باعتبار حسن سیاق احادیث وجودت وضع
وترتیب ست وعدم اختلاط بغیر احادیث نبوی از اقوال علما وآثار صحابہ ومانند آن وگفتہ اند کہ ہیچ کتابی در حدیث مثل صحیح مسلم
در وضع وترتیب نیست زیرا کہ وی بدایت میکند بمجمل ومشکل ومنسوخ ومعنعن ومبہم ومہمل پس ایشان ارداف میکند آنہا را بمبین ومفسر
وناسخ ومصرح ومعین ومنسوب دعوی ترجیح باین وجوہ خارج بحث ست واز حافظ ابو علی حسین نیشاپوری کہ یکی از شیوخ حاکم ست
تصریح واقع ست بہ ترجیح از حیثیت صحت زیرا کہ وی گفتہ ماتحت ادیم السماء اصح من کتاب مسلم ولیکن در افادۂ این ترکیب صحیح
صحیح مسلم را بر ماسوائے خود مناقشہ است مشہور چہ وی لظاہر افادۂ نفی اصحیت کند از ماسوای وی نہ اثبات اصحیت وی از آنہا وفیہ
کلام مذکور فی موضعہ محصل اقوال درین باب سہ است ترجیح صحیح بخاری بر صحیح مسلم وعکس وتساوی وسخاوی گفتہ کہ قول رابع توقف
است ومشہور نزد جمہور قول اول ست بدلیل کمال صفاتی کہ معتبر اند در صحت وی کما بینوا وحدیثی را کہ جمع شوند بخاری ومسلم بر تخریج
آن حدیث متفق علیہ خوانند وما اخرجہ الشیخان گویند اما وقتی کہ متن از یک صحابی باشد چنانکہ سخاوی از شیخ خود یعنے شیخ ابن حجر
عسقلانی نقل میکند کہ گفت در اطلاق متفق علیہ بطریق محدثین بر متنے کہ ہر یکے از ایشان از صحابی دیگر تخریج کردہ نظر ست وگفتہ اند
کہ مجموع احادیث متفق علیہ دو ہزار وسہ صد وہیجدہ ست وباجملہ مذہب جمہور محدثین آن ست کہ اعلی مراتب حدیث صحیح متفق علیہ است
پس آنچہ بمنفرد ست بدان بخاری پس آنچہ منفرد ست بدان مسلم پس آنچہ بر شرط بخاری ومسلم بود جمیعا پس آنچہ بر شرط بخاری بود
پس آنچہ بر شرط مسلم ست پس آنچہ بر شرط غیر بخاری ومسلم بود از ائمہ کہ حدیث کہ التزام صحت کردہ وتصحیح نمودہ اند مجموع اقسام
باین ترتیب ہفت آمد آماید دانکہ مراد بشرط بخاری یا شرط مسلم یا غیر ایشان کہ گویند صحیح بعضے گفتہ اند کہ مراد بآن صفاتی ست کہ
ہر یکی از ایشان وجود آن بکیفیتی مخصوص در رجال اسناد خود رعایت کردہ والتزام نمودہ است مثل کمال ضبط وعدالت وعدم شذوذ
ونکارت بآن تضییق وتشدید کہ بخاری التزام کردہ ویا بنتر ووسیع تر از ان مسلم وہکذا یعنے حدیثے کہ بمثل اسناد بخاری ومسلم
جمعا یا فرادی در صحت بیاید وظاہر لفظ وموافق مقصود ہمین معنی ست کما لا یخفی وسخاوی از نووی وابن دقیق العید شیخی نقل کردہ
وگفتہ اند مراد بشرط بخاری ومسلم رجال اسانید ایشانست درین دو کتاب باعیانہم در اسناد حدیثی کہ او را بر شرط ایشان می گویند
موجود باشند یعنی این حدیث اگر بر رجال بخاری مسند ست بر شرط بخاری ست اگر رجال مسلم درو ست بر شرط مسلم ست واصل این سخن
ابن صلاح در مقدمہ خود گفتہ است واین دیگران بتبعیت وے کردہ اند زیرا کہ حاکم صاحب مستدرک گاہی کہ نزد وی حدیثی می باشد

بروایت رواتی کہ بخاری و مسلم از ایشان احادیث دارند میگوید ہو صحیح علی شرطہما او علی شرط احدہما و اگر حدیثی باشد کہ ایشان
از ان رواۃ کلا و بعضا تخریج احادیث نکردہ اند میگوید صحیح الاسناد و نمیگوید علی شرطہما و احدہما و تائید میکند این را بآن کہ حاکم حدیثے
از ابو عثمان آوردہ و گفتہ صحیح الاسناد و میگوید ابن ابو عثمان نہدی نیست و اگر نہدی میبود حکم میکردم برین حدیث کہ علی شرطہما است
و ابو عثمان نہدے از رواۃ بخاری و مسلم ست پس معلوم شد کہ بر شرط بخاری و مسلم ہمان را میگوید کہ بر رجال ایشان باشد و لیکن
درین معنے بحث کردہ اند کہ حاکم در خطبۂ مستدرک میگوید کہ من یاری میجویم از خدای بر اخراج احادیث کہ رواۃ آنہا ثقات اند
و احتجاج کردہ بمثل آن شیخین یا یکے از ایشان و این عبارت ظاہر ست درین کہ مراد بشرط بخاری و مسلم ہمان رجال ایشان ست
در صفات کمال و جواب دادہ شدہ است ازین بحث کہ مشکل عامتر ست کہ در عیان بود یا در صفات غایت آنکہ در یکی حقیقت و در
دیگرے مجاز و در ہر موضع یکے ازین دو معنی قصد کردہ و میگویند کہ شخصے نزد شریح آمد و گفت کہ من برائے شخصے گفتم کہ مثل این جامہ کہ
تو داری برای من بخر آن شخص آن جامہ را بعینہ کہ داشت خرید چہ حکم میکنے فرمود لا یلزم علیہ شئے چیزے مشابہ و مماثل ہر چیزے از نفس
نیست و حکم کرد بلزوم آن جامہ بروی پس معلوم شد کہ مثل شامل عین میباشد فقد برد شیخ نیز در شرح نخبہ از شرطہما ہمین معنی ارادہ
نمودہ و گفتہ لان المراد بہ رواتہما و سخاوی در شرح الفیہ بانچہ ذکر کردیم تقویت و تائید آن کردہ و لیکن برین معنی لازم می آید کہ بر تقدیر
اینکہ حدیثی کہ بر شرطہما ست یا بر شرط بخاری ست نازل در مرتبہ از انچہ منفرد ست بدان مسلم بلکہ بخاری بلکہ جمیع اندہر دو نباشد
و چہ ہرگاہ کہ بر رجال ایشان باشد مثل احادیث ایشان باشد و علی شرطہما باید کہ در رتبہ متفق علیہ باشد و علی شرط احدہما در حکم منفرد ہر احد
و اگر مراد مثل در صفات دارند دعای تاخر و نازلیت موجہ است زیرا کہ چون تحقیق و تمیز غیر ایشان نزد در مرتبۂ تحقیق و تمیز ایشان
نباشد کہ اشتباہی راہ یافتہ باشد مثل خیال کردہ اما اعیان کہ باشد دیگر چہ جای تفاوت ست و سخاوی اشارتے بجواب
ازین کردہ و گفتہ کہ دلیل بر تاخر این قسم از ما قبل تلقی علماء ست ہر یکے از صحیحین بالقبول یعنی کتاب دیگر اگرچہ بعین رجال
ایشان احادیث داشتہ باشد بدرجۂ کتابین ایشان نرسد و حاصل این سخن آنست کہ اگرچہ رجال رجال بخاری و مسلم اند و لیکن
تفاوت در تیقظ و اخذ ایشان از آنہا و اخذ غیر ایشان باقی ست شاید کہ در سماع و تحمل وہمی و خطائی راہ یافتہ باشد خصوصا کہ
رجال دیگر بر ان افزودہ باشد فتامل و باید دانست کہ این تفاوت و ترتیب کہ مذکور شد نظر بارجحیت از حیثیت اصل صحت ست و
باعتبار اکثر و اغلب و الا گاہی عارض میگردد در مرجوح را چیزے کہ فائق و راجح میگرداند او را از حیثیات دیگر پس اگر مثلا
حدیثی نزد مسلم باشد بطریقی کہ بالغ بحد تواتر و شہرت باشد و موافق شوند او را ائمۂ دیگر از ملتزمین و مشترطین صحت لابد اقوی خواہد بود
از حدیث بخاری و ہمچنین حدیث بخاری و حدہ از متفق علیہ بلکہ جمیع اقسام مفصولہ نسبت باعلی خصوصا اگر ازان ترجمہ باشد
کہ آنرا اصح الاسانید خوانند **تنبیہ** ما نا کہ نظر باین تحقیقات و ابحاث گفتہ است محقق حنفیہ شیخ کمال الدین ابن الہمام رحمہ اللہ علیہ
کہ این ترتیب کہ محدثین در صحت احادیث و تقدیم صحیح بخاری و مسلم قرار دادہ اند حکمی ست و جائز نیست دروے تقلید زیرا کہ
صحیحیت نیست مگر از جہت اشتمال رواۃ بر شروطی کہ اعتبار کردہ اند آنرا بخاری و مسلم و چون فرض کردہ شود وجود آن شروط در رواۃ
حدیث غیر کتابین حکم بصحیحیت انچہ درین کتابین ست عین تحکم و مکابرہ بود و شک نیست کہ بحکم بخاری و مسلم باستجماع راوے
معین آن شروط را جزم و قطع نمیتوان کرد بمطالعت این حکم مر واقع را و جائز ست کہ واقع خلاف آن باشد و وجود دلیل قاطع بر صحت
حکم ایشان و جزم بدان محل منع ست و بتحقیق اخراج کردہ است مسلم در کتاب خود از بسیاری از رواۃ کہ سالم نیستند از غوائل
جرح و ہمچنین در کتاب بخاری جماعۃ اند کہ تکلم کردہ شدہ است در ایشان پس مدار کار در حق رواۃ بر اجتہاد علماء و صواب دید ایشان باشد

همچنین در شرط صحت و حسن و ضعف تا آنکه کسی که اعتبار کرده است شرطی را و الغا کرده است آنرا دیگری بسنده باشد آنچه روایت
کرده است آنرا آن دیگر که نیست در روی آن شرط در معارضهٔ آنچه مشتمل ست بر آن شرط و همچنین در حق کسی که تضعیف کرد راوی را و توثیق
کرده او را دیگری نمی ساکن و مطمئن میگردد نفس غیر مجتهد و آنکه اختیار و امتحان نکرده است امر راوی را بنفس خود بتقلید یا آنچه قرار داده اند
و مجتمع شده اند بران اکثر اما امر مجتهد و آنکه اختیار و امتحان راوی از پس خود تواند کرد راجع ست برای و اجتهاد نفس خود پس جایز ست
که صحیح شود نزد ایشان حدیثی در غیر کتابین که معارضه کند مافی الکتابین را یا راجح آید بران انتهی و حاصل این سخن آنست که اعتماد بر تصحیح
و تنقید ائمهٔ مجتهدین و اکابر سلف ست و چون ایشان حدیثی را تلقی بقبول کرده و عمل بدان نموده انکار و اعتراض بر ایشان بتقلید
علمای محدثین که مشهور اند جائز نباشد و التزام ایشان بحکم این جماعه تحکم و مکابره است و این کلام در مقام معارضه و مصادمه فقهاء
با محدثین قرار داده و محدثین همانست که اول آنکه ذکر شد و لیکن فقهاء را در ان مجال مقال وسیع ست باینوجه کرده شد و این سخن نافع
و مفید ست و غرض از شرح این کتاب که اثبات و تائید مذاهب ائمهٔ مجتهدین ست خصوصاً مذهب حنفی و غرض شیخ ابن الهمام نیز
همین ست و الله اعلم و هو الملهم للصواب **و حاصل** احادیث صحاح منحصر نیست در صحیح بخاری و مسلم و ایشان استیعاب نکرده اند جمیع
صحاح را که نزد ایشان بود بر شرط ایشان چه جای مطلق صحیح و خود تصریح کرده هر یکی از ایشان بعدم احاطه و استیعاب بخاری گفته است
که در نیاورده ام درین کتاب مگر آنچه صحیح ست و ترک کرده ام بسی از صحاح را از ترس طول کتاب و مسلم گفته که هر چه درین کتاب آورده ام
از احادیث صحیح ست و نمیگویم که آنچه نیاورده ام در وی ضعیف ست و لابد درین ترک و اتیان وجه تخصیص خواهد بود خواه از حیثیت اصحیت
یا از جهت مقاصد دیگر و بدین وجه مناقشه بعضی محدثین مثل دارقطنی و ابن حبان بر بخاری و مسلم باین که ایشان ترک کرده اند احادیث را
که روایت کرده شده است از صحابه بطریق صحیح بر شرط ایشان ساقط باشد و لهذا حاکم ابو عبد الله صاحب مستدرک گفته است که
ایشان یعنی بخاری و مسلم حکم نکرده اند که صحیح نیست احادیث غیر آنچه ایشان تخریج کرده اند و گفته اند که درین عصر ما جماعه از مبتدعه
پیدا شده اند که زبان طعن بر ائمهٔ دین کشاده اند که تمامهٔ آنچه صحیح شده نزد شما از احادیث بده هزار و مانند آن نمیرسد و شیخ ابن صلاح
گفته که از مستدرک حاکم ظاهر میشود که احادیث بسیار از صحاح از بخاری و مسلم مانده است که در کتابین نیاورده اند و از بخاری حکایت
کرده که گفته است یاد دارم من از صحاح صد هزار حدیث و از غیر صحاح دویست هزار و ظاهر نیست که صحیح بشرط وی در میگذرد مبلغ
آنچه از احادیث در کتاب خود آورده گفته اند که با تکرار هفت هزار و دویست و هفتاد و پنج حدیث ست و بعد از حذف تکرار چهار هزار
و باین کلام مردود شد آنچه ابن اخرم نیشابوری که شیخ حاکم ست گفته که اندک چیزیست از احادیث صحیحه که فوت شده است بخاری
و مسلم را چه ظاهر شد که فائت بسیار ست نه اندک و نیز آنچه نووی گفته است که فائت از بخاری و مسلم بسیار ست و لیکن از کتب خمسه
که صحیحین و سنن ثلثه است یعنی ترمذی و ابی داؤد و نسائی کم ست چه احادیث در کتاب خمسه نیز بمبلغ مذکور نمیرسند جواب داده شده است
ازین دو بحث که مراد بخاری از بلوغ احادیث محفوظهٔ وی باین عدد تنها را سانید و شامل آثار صحابه و تابعین و من بعدهم و فتاوی
و احکام ایشان ست که سلف اطلاق حدیث بران میکردند و نیز جواب داده شده است از جانب ابن اخرم که مراد وی فوت احادیث
از بخاری و مسلم مطلقاً نه بقید ایراد در کتابین یعنی احاطهٔ بخاری و مسلم احادیث صحیحه علی شرطهما را بحدیست که اندک چیزی از
ایشان فوت شده باشد اگرچه در کتابین بعضی از آنها آورده اند و فائت از کتابین گو بسیار باشد و مثل این جواب از جانب
نووی ظاهر تر ست کما لا یخفی و بعضی گفته اند که مراد ابن اخرم فوات صحیح مجمع علیه ست و بر ین تقدیر بکثرت وجود احادیث صحیحه و متمسک
اعتراض نباید چه وجود احادیث علی شرطهما در حد کم ست **و حاصل** چون ثابت شد که صحیح منحصر در صحیحین نیست و از غیر انها نیز صحیح

اخذ توان کرد ما خذ و مواضع آنرا بیان کرده اند که بتخصیص از امام معتمد توان اخذ کرد مثل ابی داؤد و ترمذی و دارقطنی و بیهقی و خطابی
و غیرایشان از اصحاب کتب مشهوره یا غیر ایشان از ائمه این علم که از ایشان کتابی مشهور نشده و بطریق صحیح ثابت گردد از ایشان
و مصنفات دیگر از مشائخ و ائمه حدیث که حصر و تخصیص کرده اند آنها را بالصحاح مثل صحیح ابن خزیمه که او را امام الائمه گویند و شیخ
ابن حبان ست و ابن حبان در شان او گفته است که ندیدم بر روی زمین هیچکس که نیک داند صناعت سنن را و یاد دارد الفاظ
صحیحهٔ آنرا و زیادت آرد بغیر وی گویا که سنن و احادیث همه پیش چشم اوست و مثل صحیح ابن حبان شاگرد ابن خزیمه که ثقه نیست
فاضل تمام بود و حاکم در شان او گفته است که بود وی از ادعیهٔ علم و رفقه و لغت و حدیث و وعظ از عقلای رجال بود و مثل صحیح
حاکم ابو عبد الله محمد بن عبد الله النیشاپوری الحافظ الثقه که آنرا مستدرک علی الصحیحین نام کرده بآن معنی که آنچه از صحیحین از احادیث
فوت شده آنرا استدراک و تلافی کرده و درین کتاب ایراد نموده است بعضے احادیث بر شرط شیخین و بعضے بر شرط یکی از ایشان و
بعضے بر غیر شرط ایشان و بعضے گفته اند که بودی درین کتاب در تصحیح تساهل نیز راه یافته است و گفته اند آنچه منفرد ست بدان حاکم
و غیر وی باوے در تصحیح شریک نیست اگر صحیح نبود از مرتبهٔ حسن خود نازل نیست و گفته اند که ابن حبان و ابن خزیمه اگر متوقی اند
از حاکم و بهتر و لطیف تر اند از روے اسانید و متون چنانکه مختار حافظ ضیائی مقدسی و وی نیز صحاح که در صحیحین نیست آورده و وی نیز
احسن ست از مستدرک و چنانکه صحیح ابن عوانه و ابن السکن و منتقی لابن الجارود این کتب همه مخصوص بصحاح اند و لیکن جماعهٔ دیگر
بر انها انتقاد نموده و براه تعصب بلا انصاف رفته اند و فوق کل ذی علم علیم و الله اعلم و صل کتب سته که مشهور اند در اسلام گفته اند
که در آنجا اقسام حدیث از صحاح و حسن و ضعیف همه موجود ست و نقاد و حذاق فن آن را تمیز کرده اند و تسمیهٔ آنها بصحاح سته
بطریق تغلیب ست و صاحب مصابیح که غیر مرویات شیخین را حسان نام کرده نیز قریب باین معنی ست و در حقیقت این اصطلاحی ست
ازوی درین کتاب امام بخاری و مسلم مناقب ایشان اجل و اکثر ست از انکه ذکر کرده شود و هر دو نیز آسمان جلالت و اعلا بیت اند
رحمة الله علیهما و لد البخاری یوم الجمعة لثلاث عشرة لیلة خلت من شوال سنة اربع و تسعین و مائة و توفی لیلة الفطر سنة ست و خمسین
و مائتین و ولد مسلم سنة اربع و مائتین و توفی عشیة یوم الاحد لخمس اوست یقین من رجب به نیشاپور سنه احدی و ستین و مائتین
و نسبت بخاری به بخارا از ان جهت ست که فرخزدی مغیر و مجوسی بود و بر دست یکی از اهل بخارا مسلمان شده پس نسبت ایشان
به بخارا مشهور گشت و وی نیز در آخر عمر عزم بخارا اقدوم آورده بود و ذلک مشهور و هر دو امام احمد حنبل و دیگر ائمهٔ اعلام حدیث دارند
و چون بخاری در آخر عمر به نیشاپور آمد مسلم ملازمت او کرد و استفاده نمود رحمة الله علیهما و اما ابو داؤد وی نیز نشانی عالی دارد در
علم حدیث و از مصاحبان امام احمد ست و چون تصنیف کرد کتاب خود را بر امام احمد برد و مدح کرد و تحسین نمود احمد آن را و ابو داؤد
گفته است که نوشتم از رسول خدا صلے الله علیه و آله و سلم پانصد هزار حدیث و انتخاب کردم از انچه تمهیص ست آنرا این کتاب یعنی
کتاب سنن و جمع کردم در وے چهار هزار و هشت صد حدیث و ذکر کردم در وی صحیح و انچه شبیه به است بدان و قریب ست بآن
و هر حدیثی که در وی و بن و ضعف شدید ست آنرا بیان کرده ام و هر چه از ان سکوت کرده ام صالح ست یعنی برای احتجاج
پس بعضے آنرا بر حسن حمل کرده اند گفته اند که حدیث سکوت عنه ابی داؤد از مرتبهٔ حسن نازل نبود و احادیث دیگر صحاح اند
بعضے اصح از بعض و گاهی بر شرط شیخین واقع شده و بعضے سکوت عنه او را از صحاح داشته اند و لیکن محققین گفته اند که واقع خلاف
آنست و تواند که نزد وی صحاح باشد اگرچه نزد غیر وی نباشد و الله اعلم و ابو بکر خلال گفته است که ابو داؤد سلیمان بن اشعث
امام ورع مقدم ست در زمان خود در وی ست که هیچکس بر وے سبقت نکرد و در زمان وی در معرفت حدیث و تخریج علوم از

مواضع آن وبود وے در اعلاء درجہ از عبادت وعفاف وصلاح وورع وبود از فرسان حدیث وگفتہ اند کہ جامعہ او از دو آستین بود یکی فراخ ودیگر تنگ گفتند رحمک اللہ ما بذا گفت آستین فراخ برای نہادن کتب ست وبدیگر احتیاج نیست وتصنیف علمائے حدیث پیش از زمان ابی داؤد مجامع ومسانید بود بسنن وبحکام اخبار وقصص ومواعظ جمیع بود اما در سنن محض احکام صرف پیش از وے کسے تصنیف نکردہ وقصد نمودہ وامام غزالی گفتہ است کہ مجتہد را کتاب ابی داؤد بس ست وچون ابی داؤد در این کتاب را تصنیف کرد ابراہیم حربی گفت نرم کردہ شد مر ابی داؤد را حدیث چنانکہ نرم کردہ شد داؤد علیہ السلام را حدید ولد سنۃ اثنین ومائتین وتوفی بالبصرۃ فی شوال سنۃ خمس وسبعین ومائتین رحمہ اللہ علیہ وامام ترمذی نیز یکے از حفاظ اعلام حدیث ست واو را در فقہ نیز یدطولی است واز مجتہدین ہمچو بخاری اخذ حدیث کردہ واو را تصانیف ست در علم حدیث واین کتاب جامع صحیح وی احسن کتب است از روے فائدہ واحسن از جہت ترتیب واقل از روی تکرار ودر روے چیزیست کہ در صحیح یکے از کتب احادیث نیست از ذکر مذاہب علماء وجوہ استدلال وتبیین انواع حدیث از صحیح وحسن وغریب وتعرض بجرح وتعدیل رواۃ وبعد وی امر وزیست پس از ایشان بتر بذا مدول فی [illegible] الاثنین الثالث عشر من رجب سنۃ تسع وسبعین ومائتین ونام ترمذی محمد ست ابو عیسی کنیت وی در ہیت او یا بو عیسے دخل کردہ اند کہ خوب ہیت زیرا کہ عیسے را پدر نبود ومانا کہ این مرد را با ائمہ اہل قیاس در اجتہاد تشبیہ بود خصوصاً با امام اعظم ابو حنیفہ کوفی ولہذا ذکر این امام اجل واصحاب وی در کتاب خود در ذکر اقوال علماء صریحاً ہیچ جا نکردہ با وجود ذکر امثال واقران ایشان ظاہراً بجا کہ اہل کوفہ سگویند ایشان را اراده نمودہ ست واللہ اعلم وامام نسائی نام او احمد ست وکنیت وی ابو عبد الرحمن وفات او بمکہ سنۃ ثلث وثلثمائۃ وی نیز یکے از علمای حفاظ وفقہاست اخذ کردہ حدیث را از ابی داؤد وعبد اللہ بن احمد بن حنبل را ملاقات کردہ وطبرانی وطحاوی از شاگردان اویند واو را کتب کثیرہ است در حدیث وعلل کتاب سنن مشہورترین آنہاست حاکم گفتہ کہ کلام ابی عبد الرحمن بر فقہ حدیث بیشتر از انست کہ ذکر کردہ شود وہر کہ نظر کند در کتاب سنن وی حیران شود در حسن کلام وے وی شافعی مذہب بود وورع ومتحرے بود از وے پرسیدند کہ کتاب سنن تو ہمہ صحیح ست گفت لا پس التماس کردند کہ برائے ایشان صحیح مجرد بنویسد پس کتابی نوشت نام او مجتبیٰ من السنن وترک کرد بسیار حدیثی کہ در اسناد وی تعلیل بود وعراقی گفتہ است در طریقہ وی اتساعی ہست در تخریج احادیث از انہائی کہ مختلف فیہا اند وی گفتہ کہ متروک نمیشود نزد من مگر آنکہ اتفاق کنند ہمہ بر ترک وی واما اگر یکے توثیق کند ودیگرے تضعیف ترک نمیکنم او را بجہت تشدید بعضے وسگویند ابو داؤد نیز باین سلک میرود ودر بعضے مواضع کہ ابو داؤد وترمذی اخراج حدیث کردہ اند نسائی از ان اجتناب مینماید بلکہ از اخراج حدیث از بعضے رجال شیخین نیز تجنبے میکند وبالجملہ گفتہ اند کہ احادیث کتاب نسائی اول کتب خمسہ است بعد از صحیحین از روی ضعف ووی جامع ست میان طریقہ بخاری ومسلم در تصنیف وتوصیف بانصبیہ او فرا زبیان علل وبعضی از شیعہ گفتہ اند کہ وضع کردہ شدہ است در اسلام مثل وی ومقارب اوست کتاب ابو داؤد ومقاربے کتاب ترمذی واین پنج کتاب اتفاق ست بر تقدم آنہا از کتب ستہ اما سادس نزد بعضے سنن ابن ماجہ است ونزد بعضے موطا ومختار صاحب جامع الاصول ہمین ست وموطا جمیع امام مالک ست ووی مقدم ست بر ین اندکورین زمانا وفضلا وبرکۃ ولادت امام مالک در سنہ خمس وتسعین ووفات در تسع وسبعین ومائۃ وعمر شریف وی ہشتاد وچہار سال وبعضے نود گفتہ از وے امام ست در فقہ وحدیث اخذ کرد علم را از نقدہای تابعین وکبار ایشان ووی شیخ مشائخ احمد بن حنبل ویحیے بن معین ست ویحیے بن سعید القطان گفتہ است کہ نیست در قوم ما محدثے

وسین سنن مقابل سین نام مؤلف است سین نام محل والاوت بخوند مرا

از مالک و گفته اند اول کسیکه تصنیف کرد در حدیث او ست ولیکن کتابی جامع ست صحاح را و غیر آنرا و اول کسیکه تصنیف کرد در صحاح محمد بخاری ست و اما ابن ماجه ابو عبد الله محمد بن یزید القزوینی ست و ماجه لقب پدر او ست ثقه کبیر متقن به توفی سنه ثلاث و تسعین و مائتین و گفته اند بعضی از رجال احادیث وی مطعون اند و متهم بکذب و سرقهٔ احادیث و حکم کرده شده است بر آنها ببطلان و سقوط و نکارت و آنها که تقدیم کرده اند او را بر موطا و یکی از کتب ستهٔ شمرده بحجت کثرت زوائد او ست بر کتب خمسه بخلاف موطا و بعضی گفته اند که کتاب او را سزاوار تر ست بگردانیدن وی سادس کتب زیرا که رجال وی در ضعف کمتر اند و در وجود احادیث منکره و شاذه در وی نادر ست اگرچه احادیث مرسله و موقوفه در وی بیشتر از کتاب ابن ماجه ست و دارمی نسبت ست بدارم بن مالک که بطنی ست از بنی تمیم و هو الحافظ ابو محمد عبد الله بن عبد الرحمن بن الفضل التمیمی السمرقندی توفی یوم الترویه و دفن فی یوم عرفه سنه خمس و خمسین و مائتین و الله اعلم این مذکورات مشاهیر کتب اند در احادیث و سیوطی در کتاب جمع الجوامع احادیث آورده از کتب کثیره ازین مذکورات و غیرها و گفته است که هر چه از بخاری و مسلم و ابن حبان و حاکم در مستدرک و ضیاء در مقدسی در مختار آورده ام صحیح ست و نسبت باین کتب معلم ست بصحت مگر انچه تعقب کرده شده است بر مستدرک بران تنبیه کرده ام و همچنین موطای مالک و صحیح ابن خزیمه و ابن عوانه و ابن السکن و منتقی لابن الجارود و مستخرجات او نسبت حدیث باین کتب نیز معلم ست بصحت و از ابی داؤد انچه سکوت کرده وی بران نیز صالح احتجاج ست و انچه بیان کرده ضعف آنرا نقل کرده ام ازوی و از ترمذی نیز نقل میکنم کلامیکه بر حدیث کرده و از نسائی و ابن ماجه و ابی داؤد الطیالسی و احمد و ابن وی عبد الله و عبد الرزاق و سعید بن منصور و ابن ابی شیبه و ابی یعلی و طبرانی و دار قطنی و ابی نعیم فی الحلیه و بیهقی در کتب ایشان صحیح و حسن ضعیف همه موجود ست و اغلب بیان آن کرده ام و بر جمیع مسند احمد ست مقبول و ضعیف وی قریب حسن ست و عقیلی و ابن عدی و خطیب در تاریخ و ابن عساکر در تاریخ و بر جمیع منسوب باین جماعه است یا بحکم ترمذی در نوادر الاصول یا حاکم در تاریخ یا ابن النجاری در تاریخ یا دیلمی در مسند الفردوس ضعیف ست و از کتب دیگر نیز آورده و صفات آن بیان نکرده ظاهر در آنها اختلاط اقسام ست و در اکثر ضعاف مذکوره درین کتاب بتعدد طرق انجبار پذیرفته است چنانچه بنظر در ان ظاهر میگردد و گفته است که درین کتاب حدیثی نیاورده ام که موسوم بوضع باشد باتفاق محدثین متروک و مردود بود و الله اعلم و ما درین شرح ازین کتاب جمع الجوامع همین نهج و اصطلاحی که نهاده است نقل کرده ایم و از شرح زرکشی بر کتاب خرقی که در مذهب امام احمد بن حنبل ست نیز احادیث نقل کرده شده است اکثر آن مبین ست و از موطای امام محمد نیز احادیث آورده شده و آن حکم موطای مالک دارد که کل او ست چه امام محمد موطا را از امام مالک شنیده و انچه متعلق بمذهب حنفیه است جدا نوشته موطای امام محمد که گویند این ست و بالجمله بعد از صحیحین درین کتاب و کتب دیگر که علمای فن حدیث تصنیف کرده اند و تبدیل و مجهود در تحقیق و تصحیح آن نموده اختلاف و قیل و قال که لازم ست دائره علم و صحت مجال آنست و اتفق و طرق و اطوار محدثین در تضیق و تشدید و توسیع و تساهل مختلف و متفاوت ست و طبیعت بعضی محدثین تر غلی و تعصبی نسبت بائمه نیز واقع ست و مذاهب قوم در تقدیم حدیث بر قیاس نیز مختلف ست نزد بعضی حدیث هر چند ضعیف بود مقدم ست بر قیاس که مخالف آن باشد و نزد بعضی اگر راوی حدیث معروف بود بفقه مقدم و الا الا تفصیل این در اصول می آید و نیز در حجیت مرسل تفصیل و اختلافی هست و نزد قدمای ائمه مجتهدین و کبرای ایشان علمی وافر از حدیث و معرفت جرح و تعدیل و تنکیر و تعلیم و تطبیق و تاویل و ناسخ و منسوخ بود که الزام ایشان تقلید و متابعت احکام و اقوال علمای متاخرین از اهل حدیث

نتوان کرد و از حیطہ ضبط و ربط احکام مجتہدین نتوان عدول نمود بر طبق کلامی کہ از شیخ کمال الدین بن الہمام نقل یافت
اکنون وصلے چند در بیان مجملی از احوال ائمہ اربعہ رحمۃ اللہ علیہم اجمعین و تقریر اخذ و تمسک بمذاہب ایشان بیان کردہ شروع
در مقصد نمایم و باللہ التوفیق و بیدہ ازمۃ التحقیق قسم ثانی در بیان منشا و اختلاف مجتہدین و ذکر ائمہ اربعہ و بیان
حکم تقلید و اتباع ایشان و آنچہ متعلق ست بآن بدانکہ صحابہ را رضی اللہ عنہم برکت صحبت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و نورانیت باطن و صفائی عقیدت اختلافی و اشتباہی در میان نبود و بصحبت سطوع انوار کتاب و سنت و حضور نور نبوت
و مشہود موارد وحی و تنزیل حاجت بقیاس و اجتہاد نہ مگر در مسئلہ چند کہ بعد از رحلت آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
اختلاف گونہ پدید آمد ہر کدام از ایشان مثل نہری یا حوضی یا جدولی بود از دریای علم و چشمہ فضل و باران رحمت نبی صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم و چون اوقات صحبت مختلف بود و ہمہ در یک وقت ہمیشہ در مجلس شریف مجتمع نہ و نیز فعل آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم در نوافل و مستحبات و فضائل اعمال الا در فرائض و واجبات دائم بر یک نسق نبود بحیثے و فور شفقت و توسعہ
رحمت بر امت تا بسر حد وجوب نرسد و اکثر چنان بودی کہ بہر عمل کہ وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مواظبت نمودی واجب گشتی
و حکم الٰہی بفرضیت و وجوب آن نازل گردیدی باین سبب کہ مذکور شد ہر کدام از ایشان دید و دریافت آنچہ دیگری ندید
و در نیافت و از ینجا مخالفتے و مغایرتی در علوم صوابہ پیدا آمد بعد از گذشتن آن سرور ہر کدام از ایشان بتصیبہ
از فیوض علمی و انوار سنت در بلاد و امصار اسلام متفرق گشتند و نشر علوم و احکام نمودند و جماعۂ دیگر از عرب و عجم کہ
نہ بشرف حضور آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و دریافت زمان نبوت مشرف و فائز گشتند بخدمت ایشان رسیدند
و بملازمت صحبت ایشان اقتباس انوار علوم نمودند و ایشان را تابعین خوانند و جماعہ کہ شرف ملازمت صحابہ را نیز
در نیافتند و بملازمت تابعین در آمدہ استفاضہ و استفادہ نمودند ایشان را تبع تابعین گویند و ہمین ہر سہ گروہ یعنے
صحابہ و تابعین و تبع تابعین مقتدایان دین و بہترین امت اند بحکم حدیث متفق علیہ کہ فرمود خیر امتی قرنی الذین انا فیہم
ثم الذین یلونہم ثم الذین یلونہم الحدیث و در تابعین و تبع تابعین بجہت اختلاف علوم و کثرت وقائع و حوادث و انسداد
حجاب بصحبت بعد زمان نبوت و ورود انوار وحی اجتہاد کثرت یافت و اختلاف شائع شد و در حقیقت باعث توسیع امر
و وسعت دائرۂ رحمت حق گشتند و لابد چون مجتہد را اطلاع بر معانی قرآن و احادیث و اقوال سلف و معرفت ناسخ
و منسوخ شرط ست ایشان ہم فقیہ باشند و ہم محدث تا آورده اند کہ نزد امام اعظم ابو حنیفہ رضی اللہ عنہ فقہا بود از صحابہ
حدیث و لیکن اشتغال وی و یاران وی رحمۃ اللہ علیہم در جانب فقہ و وضع مسائل و استیعاب اصول و فروع آن غالب
افتاد و سلسلۂ روایت احادیث از ایشان کمتر بر پا شد نہ آنکہ تمسک و استدلال ایشان باحادیث نبود حاشا بعضے
گویند غالبا مذہب ایشان عدم صحت نقل بالمعنی ست و اکثر احادیث انچنین منقول و مروی اند پس از جہت عدم احتیاط
در ین شان کمتر روایت کردند و این سخن مدخول ست بآنکہ اگر نقل بالمعنی نزد ایشان جائز نبودے تمسک بانہا
نیز نکردندے یا رب مگر فرقے نہند در روایت و تمسک فتد بر و جماعۂ دیگر بر راہ تاویل و اجتہاد و کمتر رفتند و بعمل بظواہر
احادیث اکتفا کردند و ایشان را اصحاب ظواہر خوانند چنانکہ دیگران را اصحاب الرای گویند و تمامہ مجتہدین اصحاب
الرای اند خصوصیت با بو حنیفہ و اصحاب وی ندارد یا رب مگر خصوصیت این اسم با ایشان از جہت شیوع و کثرت
باشد و در اواخر زمان تبع تابعین و ابتداع تبع و من بعد ہم سلسلۂ علم حدیث قوت دیگر گرفت و شیوع پذیرفت و رواجی تمام

ورو نقے بے اندازہ یافت و چون در اواخر زمان صحابہ و اوائل تابعین بدعت خوارج و اعتزال پیدا شدہ بود و بحکم تعصب و خیانت بقصد ترویج مذہب مبتدع مستحدث وضع و افترا باحادیث راہ یافتہ پس ائمہ حدیث و اساطین ملت در مقام تصحیح و تنقید احادیث آمدہ و تقبیح و تفضیح اہل بدعت نمودہ حق را از باطل و قوے را از ضعیف جدا ساختند و در علم حدیث کتب تصنیف کردند و مجتہدان امت بسیار بودند و آنچہ قرار یافت و باستقے ماند از مذاہب اہل سنت و جماعہ چہار مذہب مشہور است کہ در اعتقاد و اصول دین باہم یکے بودہ اند و در فقہ و فروع در بعضے مواضع مختلف اقدم و اسبق ایشان امام اعظم ابو حنیفہ نعمان بن ثابت کوفی ست ولادت وے در سنہ ثمانین و وفاتش در مائہ و خمسین و جماعہ را اختلاف ست در آنکہ وے از تابعین ست یا تبع تابعین با اتفاق بر آنکہ در روزگار وے چند تن از صحابہ بودہ اند انس بن مالک بصرہ و عبد اللہ بن ابی اوفی در کوفہ و سہل بن سعد الساعدی بمدینہ و ابو الطفیل عامر بن واثلہ کہ آخر صحابہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم ست در وفات بمکہ و بعضے جز این چہار تن را نیز شمردہ اند مصاحب جامع الاصول گوید کہ ملاقات ابو حنیفہ با ینہا و اخذ حدیث از ایشان نزد ارباب نقل بہ ثبوت نرسیدہ و اصحاب ما گویند کہ وی جماعہ از صحابہ را دریافتہ و از ایشان روایت کردہ ست انتہی و مرا سندی ست کہ احادیث را در وے از صحابہ بدون روایت کردہ است گفت بندہ مسکین عبد الحق بن سیف الدین حصہ اللہ بمزید العلم و الیقین و در واقع از عدم نقل بسے دور نماید کہ صحابہ رسول در روزگار وی باشند و وی قصد ملاقات ایشان نکند و ایشان را در نیابد با آنکہ وی مقتدای دین باشد و کدام دلیل بر آنکہ ایشان بودہ اند ثابت شدہ و مدت بیست سال زندگانی کردہ چہ وجود صحابہ تا آخر مایہ بصحت رسیدہ است و ناگزیر حق با صحابہ ست و گویند جماعہ صحابہ را دریافتہ است و اللہ اعلم و وے جماعہ کثیر را از قدماے تابعین دریافتہ و در فتاوے و اجتہادات با ایشان مزاحمت کردہ و مشارکت نمودہ است عبد اللہ بن مبارک و داؤد طائی و فضیل بن عیاض رحمہم اللہ علیہم از شاگردان و یاران اویند اگر جملہ از مناقب وی نقل کنیم سخن دراز گردد و کتاب بے دیگر تصنیف باید کرد اہل ماوراء النہر و روم و ہندوستان بتمام بر مذہب اویند و در بعضے بلاد دیگر مختلط بعد از وے امام ابو عبد اللہ مالک بن انس بن مالک اصبحی ست ولادت او بر قول مشہور سنہ خمس و تسعین و وفات او در مائہ و تسع و سبعین چنانکہ گذشت وی از تبع تابعین ست باتفاق و امام ست در فقہ و حدیث و شافعی از شاگردان او ست و با ابو حنیفہ ملاقات نمودہ و بر فہم و ذکای وے ثنا کردہ است اہل دیار مغرب ہمہ با بر مذہب اویند خالصًا و در بلاد دیگر مختلط بعد از وے امام ابو عبد اللہ محمد بن ادریس شافعی ست و شافعی نسبت ست و یکی از اجداد او کہ نام شافع ست ولادت او در مائہ خمسین سال وفات امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ بعضے گویند در روز وفات وی و این روایت بثبوت نرسیدہ است و وفاتش در اربع و مائتین و مناقب وی زیادہ از شمار ست احمد بن حنبل کہ شاگرد او ست اگر چند در جمیع حفظ احادیث پیش از وی بودہ و تاویل و تفسیر معانی از وے می آموخت احمد گوید شافعی مثل آفتاب بود بر خلق و مثل عافیت برای مردم رابع امام ابو عبد اللہ احمد بن حنبل ست ولادت او در سنہ اربع و ستین و مائہ و وفات در احدی و اربعین و مائتین در فقہ و حدیث و زہد و ورع و عبادت آیتی بود و در تمیز صحیح از سقیم احادیث و جرح و تعدیل رواۃ در زمان خود نظیر نداشت رحمہ اللہ علیہم اجمعین و صل این چہار تن از ائمہ دین و مقتدایان ملت اند کہ ضبط و ربط احادیث و اقوال صحابہ و سلف و تطبیق و توفیق میان آنہا نمودہ و تفسیر و تاویل و بیان ناسخ منسوخ کردہ و غایت بذل مجہود در این باب فرمودہ استنباط احکام بقیاس و اجتہاد از نصوص کتاب و سنت نمودہ اند و غیر مجتہدان را جز تبع ایشان بودن چارہ و سبیلے نیست و شائع

طریقت و بزرگان ایشان همه بر ین مذاهب بوده اند یا رب مگر آنهائیکه از ایشان بپایهٔ اجتهاد رسیده موافق یا مخالف ایشان برای خود اجتهادی مینموده باشند والله اعلم و آنکه گویند الصوفی لا مذهب له بآن معنی ست که او را در دین مذهبی نیست و تابع آنکه مذاهب نه و هر چه خاطرش خوش دارد و دلش بدان حکم کند عمل بدان کند بلکه توحیدش چنانچه گفته اند آنست که وی در بعضی مواضع از مذاهب آنچه در ان ورع و احتیاط و بیشتر یابد اختیار کند هر مذهب که باشد و یا آنکه بمذهب اهل حدیث رود که هر چه حدیث صحیح یابد بران عمل کند محققان گویند که این نیز علی الاطلاق صحیح نبود بتحقیق آنست که همه از روایات مذهب خود که آنرا اختیار کرده و در جه اقتدا ساخته است روایتی اختیار کند که احوط بود یا موافق ظاهر حدیث صحیح باشد اگر چه ظاهر روایت و مشهور ازان مذهب نبود والا تفرق مذهب و تعدد در جه موجب تفرق اعمال ظاهر گردد و ازانجا سرایت بتفرق عدم ضبط احوال باطن کند و فرموده اند که مبتدیه توجه بیکی باید چه امام شریعت و چه شیخ طریقت تا بنای توحید محکم و قدم تحقیق راسخ گردد چه تشعب و تفرق اصل موجب تشعب و تشتت فرع بود پس ضبط نفس با صل مرجوع الیه فقهاً و اصولاً و تصوفاً لازم بود کذا ذکر بعض المحققین من الصوفیه و آن بنیتر که در حدیث آمد که استفت قلبک یعنی فتوی از دل خود طلب و هر چه ذوق یابد و به انچه حکم کند بران رود در صورت تردد و تذبذب بست یعنی آنچه کدلائل از قرآن و احادیث و اقوال علما مختلف آید و تشابه نماید و در دائرهٔ تحیر و تردد افگند حاکم درین صورت تحری قلب و ترجیح اوست تا ازان اقوال انچه دلنشین او گردد اختیار کند و عمل نماید و آن نیز در مادهٔ قلب مطهر و مزکی و منور بنور ایمان و تقوی ست که بنور فراست که در جوهر ایمان ابداع نموده اند انچه حق ست دریابد و آن شق اختیار کند که خیر و صواب دران بود نه آنکه هر چه در دلش افتد بمبرمان عمل کند بی رجوع به دلائل شرعیه این سخن روی بجانب الحاد و باحت دارد و پا بلغزجا هلان ست و بالجمله مذاهب حق و طرق وصول بمنزل مقصود و ابواب در آمد خانهٔ دین این چهار ست هر که راهی ازین راهها می رود درست ازین درها اختیار نموده براه دیگر رفتن و درسے دیگر گرفتن صعبت و بیاوه باشد و کارخانهٔ عمل را از ضبط و ربط بیرون افگندن و از راه مصلحت بیرون افتادن و اگر قصد سلوک طریق ورع و احتیاط دارد هم از مذهب واحد مختار روایتی که دلیلش احسن و اقوی و فائدهٔ اش اهم و اتم و احتیاط دران اکثر و اوفر بود اختیار کند و براه رخصت و مسامله و حیله اندوزی نرود این طریقه کتاخران ست و شکست نیت که این طریقه محکم تر و مضبوط تر ست و گویند که طریقهٔ پیشینیان بر خلاف این بود ایشان تعیین مذهب و اتباع مجتهد واحد را از واجبات نمیدانستند مجتهدان را عمل باجتهاد خود بود و سبیل عوام رجوع بایشان بی آنکه التزام متابعت احدی کنند و انکار بر دیگرے نمایند متے در مسائل نوشته اند که اگر مردے را زنی واقعه افتاد و حکم آنرا از مفتی پرسید و بجانبے از عمل و حرمت حکم کرد و بحکم وے عمل نمود و وقت دیگر بانوئے دیگر همان واقعه رو نمود بمفتی دیگر که نه بر مذهب مفتی اول ست رجوع آورد و وے بر خلاف فتوای اول حکم کرد اگر باین زن دیگر معامله بحکم این مفتی دیگر کند جائز باشد هر چند واقعه یکی ست آن زن مثلاً بحکم مذهب اول حلال بود و این بحکم مذهب ثانی حرام لیکن در مادهٔ یکی درست نبود این بجهت فرقی دیگر ست که یکی شخص محل حل و حرمت نتواند بود و جماعهٔ دیگر از علما بر انند که انتقال مذهب بشهوت نفس و اتباع هوا و تتبع رخص درست نبود مگر آنکه اعتقاد حقانیت بجانب مجتهد دیگر راجح آید و او را افضل داند یا احتیاط و ورع در مذهب دیگر بیشتر یابد یا بواقعه صعب و حرج عظیم مبتلا گردد و بجز رجوع بمذهب دیگر مخلصے نیابد بحکم ضرورت درین صورت جائز بود و ایشان گویند که مجتهد را نیز رسد که یکے را بمذهب خود دعوت کند و التزام نماید و اتباع خود بر وے واجب لازم گرداند الا آنکه میان مذهب و تقویت

دلیل وذکر محاسن مذہب خود ونقائص مذہب غیر نماید تا ہر کہ بدان مائل ومنقاد ومعتقد گردد ومعتقوامی افتد عمل کنند وقت کردہ اند
کہ بعض مجتہدان نیز بوجود مصلحت دفع حرج مذہب غیر خود عمل کردہ اند تا مے آرند کہ وقتی امام شافعی رحمہ اللہ فتق راس
کردہ بود وموہا بر بدن وجامہ وی افتادہ پس ہمچنان نماز کرد وظاہر این مذہب وی اللہ اعلم مانع جواز نماز یا کراہیت آن بود
گفتند چرا چنین کردے فرمود گاہیکہ ضرورت افتد ومضطر شویم بمذہب عراقیین نیز عمل کنیم مراد بعراقیین ابو حنیفہ واصحاب وی اند
رحمۃ اللہ علیہم ودر رفقہ ہر جا کہ مذہب عراقیین مذکور گردد مراد ایشانند واز امام ابو یوسف رحمہ اللہ نیز می آرند کہ وقتے امامت
نماز کرد پس خبر دادند کہ موشے در چاہ گلاب آن وضو کردہ بود افتادہ است فرمود کہ امروز بقول برادران خود کہ اہل مدینہ اند
عمل کردیم کہ چون آب قدر قلتین بود پلید نگردد کذا ذکر بعض المتاخرین وحجت این طائفہ انیست کہ ہمہ متمسک بکتاب و
سنت اند ومقتدایان دین اند دیگر تعیین وتخصیص راجہ وجہ باشد ونص فاسئلوا اہل الذکر ان کنتم لا تعلمون واشارت
حدیث اصحابی کالنجوم بایہم اقتدیتم اہتدیتم نیز ہمین ست یعنی چیزیکہ شما ندانید از اہل علم بپرسید واز ایشان بیاموزید
وفرمود اصحاب من مثل ستارگانند وہمہ راہنمایان اند علمائے دیگر را در حکم ایشان دانند واین مذہب بنظر ہر بانصاف نزدیکتر
نماید وبفہم زود تر در آید ولیکن قرار دادن علما مصلحت دید ایشان در آخر زمان تعیین وتخصیص مذہب ست وضبط در ربقہ کار دنیا
ہمہ رین صورت بود واز اول مخیر ست ہر کدام را کہ اختیار نماید صورت دارد ولیکن بعد از اختیار یکے بجانب دیگرے رفتن
بے توہم سوء ظن وتفرق وتشعب در اعمال واحوال نخواہد بود قرار دادہ متاخرین علما برین ست وہو المختار وفیہ الخیر
وصل چون وحدت وجہ در مذہب قرار یافت اکنون تابع مجتہدی را رسد کہ چون حدیث صحیح مخالف مذہب یابد مذہب را گذارد
وعمل بحدیث کند یا نرسد در ینجا نیز اختلافے در روش پیشینیان وپسینیان رود گویند کہ متبوع ومقتدای حقیقی پیغمبر ست صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم ودیگران ہمہ تابع وپیروان وی وبعد ازان کہ یقین معلوم شود وبصحت رسد کہ او فرمودہ است گوش بسخن غیر
نہادن ودر پے دیگرے رفتن معقول نبود واین طریقہ مقتدیان ست ومانا کہ شیخ مولف انیمنی ارادہ کردہ ازانچہ در دیباچہ
کتاب گفتہ است کہ در باب عبادات اعتماد کلی بران کند یعنی ہر انچہ از حضرت نبوت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بصحت رسیدہ ست واز
خلاف زید وعمرو نہ اندیشد سخن شیخ حق ست وانچہ در صحاح اخبار آمدہ بالراس والعین عمل بدان موجب سعادت دنیا وآخرت
اما دراین روزگار پسین انیکار صورت نہ بندد چہ مجتہدان دین احادیث وآثار را تتبع نمودہ ناسخ را از منسوخ وصحیح را از سقیم
جدا ساختہ وتحقیق وتاویل آن فرمودہ وتطبیق وتوفیق میان آنہا دادہ مذہبے قرار دادہ اند عوام مسلمانان را بلکہ علمائے
ایشان را درین روزگار این قوت وطاقت کجا ست کہ انیکار از دست ایشان آید ایشان را جز متابعت مجتہدان کردن
ودر پے ایشان رفتن سبیلے نبود وچارہ نہ والعمدۃ علیہم این کار متقدمین محدثان را مسلم بود بتحقیقیت بقیاس واجتہاد کار
از پیش نرود وبآخر دست بآن زدن ضرورت افتد ودلائل حجت قیاس ووجوب عمل بدان در شرح خاتمہ کتاب معلوم گردد ان شاء اللہ
تعالی وحکم مجتہد بحقیقت حکم کتاب وسنت ست ولیکن چون این حکم در انجا پوشیدہ است وبصریح نہ در سلوک طریق دریافت
آن ودر وصول بمقصود گاہی خطا رود گاہی صواب از ینجا آمد کہ المجتہد بخطے ومصیب ودر ہر تقدیر موجب اجر وثواب گردد بحجت
عدل محبود در طلب حق یابد یا نیابد وبعبارتے گویند ہر مجتہد مصیب ست یعنی کہ حق نسبت ہر مجتہد ہمان ست کہ اجتہاد او بدان
رسیدہ واین معنی در فروع فقہ بود نہ در اصول عقائد وہر چہ مذہب در اصول عقائد متفق اند اختلافی کہ ہست در عملیات ست و
تحقیق این در محل دیگر کردہ شدہ است واللہ اعلم وصل در اذہان بعضے مردم چنان در آمدہ کہ مذہب امام شافعی

موافق احادیث ست وسلوک طریقہ اقتدا واتباع در مذہب ایشان بیشتر ست ومذہب امام ابوحنیفہ مبتنے بر رائے واجتہاد ست
ومخالف احادیث این سخن غلط محض وجہل صرف ست آخر نہ در اجتہاد حفظ کتاب اللہ وحفظ احادیث رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
ومعرفت اقوال سلف شرط ست ولی آن درست وچون قیاس واجتہادان امام عظیم الشان اقدم واسبق ومقرر ومسلم
تمامہ امت ست این گمان را مجال نبود مانا کہ سبب وقوع درین ورطہ آن بود کہ بعض محدثین کہ در مذہب امام شافعی
بودند در کتابہائے کہ تصنیف کردند چنانچہ مصابیح ومشکوٰۃ ومانند آن دلائل مذہب خود را تتبع وتفحص نمودہ جمع کردند
ودر احادیث مذہب حنفی براہ طعن وجرح رفتند وانہا بے گوشۂ تعصبے نخواہد بود واکثر ایشان باحنفیہ بے گوشۂ تعصبی نیستند
عفا اللہ عنہم نعم در کتب حنفیہ کہ در دیار عرب مشہور ست باید انداخت تا حقیقت حال منکشف گردد مواہب الرحمن کہ شرح
درین مذہب شارح او التزام کردہ است کہ دلیل از آیات قرآن واحادیث صحیحین بیارد وکتاب ہدایہ کہ در دیار مشہور
معتبر ترین کتابہاست نیز درین وہم انداختہ چہ مصنف وی رحمۃ اللہ علیہ در اکثر بناے کار بر دلیل معقول نہادہ واگر حدیثی
آوردہ نزد محدثین خالی از ضعفے نہ غالباً باشتغال وقت آن استاد در علم حدیث کمتر بودہ است ولیکن شرح شیخ ابن الہمام
جزاہ اللہ تعالیٰ خیر الجزاء ازالۂ آن نمودہ وتحقیق کار فرمودہ است ودانستہ اند کہ نزد وی رضی اللہ عنہ صند وقہا بود کہ احادیث
مسموعۂ خود را در آن ضبط کردہ است ودانستہ اند کہ مشائخ او کہ از ایشان استماع حدیث کردہ در ہای جمعی از صحابہ کرام از ایشان
نشنیدہ از تابعین سہ صد کس بودہ اند وآنہا کہ از وی روایت سند وی کردہ اند پانصد کس اند ومجموع استادان وی در علم
چہار ہزار کس اند وجمیع آنرا بر ترتیب حروف تہجی جمع کردہ وچون احادیث کہ امام شافعی بدان اخذ کردہ وتمسک نمودہ
امام ابوحنیفہ بدان تمسک نہ نمودہ واخذ نکردہ مردم گمان کردہ اند کہ مذہب او مخالف احادیث ست وحال آنکہ در غیر
احادیث دیگر ست صحیح تر وقوی تر از آن کہ وی بدان اخذ کردہ وتمسک نمودہ وبحجت آن احادیث کہ متمسک امام شافعی
است ترک دادہ واکثر متمسکات او در صحیحین ست واینمعنی بتفصیل بیان کردہ واثبات نمودہ اند وما اگر آنرا ذکر کنیم
سخن دراز گردد وبالفعل آن مباحث موجود ست طالب حق را باید کہ بدان رجوع کند واقوی دلائل این مطالب آنست
کہ مذہب امام ابوحنیفہ اکثر موافق مذہب امام احمد حنبل ست در تمام مذہب در مواضع معدودہ خلافی باشد واگر ہست
روایتی در انجانب ہست وبناے مذہب امام احمد بتمام بر احادیث واخذ بظواہر ست وخلاف امام شافعی اکثر ست از
خلاف وے با ابی حنیفہ یکصد وبیست وپنج مسئلہ از اصول مسائل نوشتہ اند کہ احمد با ابوحنیفہ موافق ست دران وبا شافعی
مخالف وفی الحقیقت مذہب حنفی جامع معقول ومنقول ست ومانا کہ در اغلب اوقات واحوال عادت کریمۂ آن امام آن بود
کہ در تفہیم وتبیین مذہب خود بحجت رعایت طبائع عامۂ خلق کہ مجبول اند بر تطابق معقول ومنقول وتائید نقل بعقل
اقتصار بر دلیل معقول کردے وبقصد تسلیہ وتشفیہ طباع ایشان در کشف وتبیین آن کوشیدی والا اصل تمسک در استدلال
او بکتاب وسنت واقوال سلف بود وخود چہ صورت دارد کہ بے رجوع بکتاب وسنت واجماع تمسک بقیاس کند وحال آنکہ
شرط عمل بر ان عدم آن اصول ست چنانکہ در کتب اصول فقہ بر مذہب ایشان مقرر شدہ است واین دلائل عقلیۂ
ایشان در حقیقت برای تائید وترجیح بعضے احادیث ست بر بعضے بموافقت وی مر قیاس را ولا بد از احادیث انچہ موافق
بقیاس بود راجح ست چنانکہ ہم در اصول فقہ قرار یافتہ نہ آنکہ قیاس در مقابل نص کردہ باشد ونیز حکم بصحت وضعف احادیث
در زمان متاخر بخلاف زمان سابق ست چہ میتواند کہ حدیثی در زمان ایشان صحیح باشد بسبب اجتماع شرائط صحت وقبول

در رواۃ کرواسطہ بودند میان ایشان و حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس ازان از جہت رعایت دیگر کہ بعد ازان آمدند ضعفے پیدا شد پس از حکم متاخرین محدثین بضعف حدیثی لازم نیاید ضعف وی در زمان امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ مثلاً و این نکتہ ظاہر ست و از کلامی کہ بعض محققین ذکر کردہ اند کہ حکم بتواتر و شہرت و حدت حدیث معتبر در صدر اول ست و اما بسا احادیثے کہ دران وقت آحاد بودہ و بعد ازان بوجود کثرت طرق بدرجاج این علم و کثرت طالبان و جامعان کہ بعد ازان پیدا شدہ بمرتبۂ شہرت رسیدہ باشد ہستیناسے باین معنی توان یافت و امام اعظم بہمت غایت امتیاز و نور فضل و کمال منبوط محمود عالم بود و متاخرین شافعیہ را چہ گوید کہ بعض متقدمین را نیز بآنجناب حسد گونہ بود و در حقیقت ہر کہ فاضلتر محسود تر شافعیان باین حال است اما امام شافعی را رح ببینید کہ چہ حد جودی در مدح اصحاب وی میکند و میگوید کہ الناس کلہم عیال علی فقہ ابی حنیفہ و در شان امام محمد بن حسن شیبانی کہ شاگرد ابوحنیفہ است فرمودہ کہ اگر اہل کتاب از یہود و نصاری تصانیف امام محمد را بہ بینند بے اختیار ایمان آرند و امام محمد شش کتاب تصنیف کردہ کہ ہر یکے ازان شصت مجلد و ہفتاد مجلد بلکہ بیشتر از ایں ست و امام احمد اکثر مسائل دقیقہ از کتب امام محمد نقل میکرد و دران کتب نظر میکرد و ازان استفادہ مینمود و آنچنانکہ تقلید امام ابوحنیفہ باحادیث و اقوال صحابہ است دیگرے را نیست امام حافظ ابو محمد بن حزم گفتہ کہ اصحاب ابوحنیفہ ہمہ متفق اند کہ حدیث ہر چند اسناد او ضعیف بود مقدم تر و اولیتر از قیاس و اجتہاد ست و وی رضی اللہ عنہ تا بحد ضرورت نرسید عمل بقیاس نکند و عمل بحدیث با قسام مازد ست ندہد و امام شافعی قیاس را بر چندین از اقسام حدیث مقدم دارد و درین مقام تفصیلے ست مذکور در علم اصول فقہ آنجا نظر باید کرد و از اقسام قیاس نیز خیر بقیاس مؤثر عمل نکند و قیاس مناسب و قیاس شبہ و قیاس طرد ہمہ نزد وے متروک و غیر معمول ست و در چندین مواضع قیاس را با حادیث ترک دادہ و امام شافعی عمل بقیاس کردہ اگر آنرا ذکر کنیم بدراز سے کشد و ابوحنیفہ رح تقلید صحابی را در آنچہ صحابی باجتہاد خود گوید واجب و شافعی گوید ہم رجال و نحن رجال ما و ایشان در اجتہاد برابریم ہمچو مجتہد نیم مجتہد را تقلید مجتہد دیگر نرسد نقل ست کہ امام ابوحنیفہ فرمودہ کہ عجب از مردم کہ مرا میگویند وی فتوے برائے خود میدہد و حال آنکہ من ہرگز فتوی ندہم مگر بدانچہ ماثور و مرویست و امام حجت عبد اللہ بن مبارک از وی نقل کردہ کہ گفت آنچہ از حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم آید بنا بر سر و العین و آنچہ از صحابہ رسیدہ رضی اللہ عنہم نیز اختیار کنیم و از گفتہ ایشان نہ برآئیم و لیکن چون چیزے از تابعین بیاید ما و ایشان برابریم با ایشان مزاحمت کنیم و در تحقیق حق بحث و تفتیش نمائیم و از فضیل بن عیاض نقل ست کہ اگر حدیث بر ابوحنیفہ آمدے متابعت آن کردے و اگر از صحابہ و قدماے تابعین رسیدے نیز براہ متابعت و اقتدای ایشان رفتے و الا اجتہاد نمودے و در کتب نوشتہ اند کہ اگر مسئلہ نزد وی رفتہ آمدے مدت مدید با یاران خود دران بحث کردی و تحقیق و تفتیش نمودی پس ازان جواب دادے و یاران او عظماے ائمہ دین و قدماے اہل حدیث و فقہ و زہد و ورع بودند رحمۃ اللہ علیہم اجمعین اکنون در شرح کتاب شروع کنیم و باللہ التوفیق **قال المصنف** فاتحۃ الکتاب در ذکر حال حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وسلم پیش از نزول وحی و بیان عبادت وی دران ایام ولادت شریف آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم چنانچہ مشہور ست عام الفیل روز دوشنبہ دوازدہم یا دوم ربیع الاول ست و چون از عمر شریف دو سال و چہار ماہ گذشت پدر وی عبد اللہ بن عبد المطلب کہ بجہت امتیاز و ابتیاع تمر بمدینہ رفتہ بود فوت کرد و بقیعے گویند وفات عبد اللہ ہم در حمل شریف بود و اللہ اعلم و چون سال بسہ یا بچہار رسید قضیۂ شق صدر شریف وقوع یافت و چون بہ شش سال رسید

مادر وے آمنہ بنت وہب بن عبد مناف کہ بزیارت برادران وی از بنی النجار کہ در مدینہ بودہ اند رفتہ بود و آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم را
ہمراہ بردہ در وقت مراجعت بابواکہ موضعی ست قریب مدینہ وفات یافت و جدوی عبد المطلب او را بخود کشید و محبت سخت با وی
پیدا کرد و ہمدرین روزگار قحط شدید بر قریش افتاد پس آواز ہا شنیدند کہ میگفت استسقا کنید باین نبی آخر الزمان عبد المطلب
او را بر دوش خود گرفت و دعا کرد باران ہای فراوان شد و در انچہ مشہور ست استسقا از ابو طالب بود و وے را درین باب
قصیدہ مشہور ست و در نعت آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم کہ دلالت دارد بر کمال محبت و نہایت معرفت بنوت او و مطلع قصیدہ
اینست ؎ وابیض یستسقی الغمام بوجہہ ۔ ثمال الیتامی عصمۃ الارامل ؎ و شیخ ابن حجر عسقلانی در فتح الباری میگوید کہ ابن اسحاق
این قصیدہ را در سیر بطولہا آوردہ و بیشتر از ہشتاد و بیت ذکر کردہ و بیتی چند از اول قصیدہ آوردہ و اکثر این احوال کہ مذکور ست
دران واقع ست بعد از بعثت ابو طالب مگر آنرا بغیر است دریافتہ بود و بعضے گفتہ اند کہ وی این قصیدہ را در ان وقت گفتہ کہ
قریش بران حضرت تغلبہ برآمدہ بودند و منع میکردند مردم را از در آمدن در اسلام و این قول اظہر ست واللہ اعلم و چون سال
مبارک او بہفت و بروایتی بہشت رسید جدوی عبد المطلب وفات کرد و عم وی ابو طالب بتربیت کفالت و تربیت وے
متکفل گشت حضرت عزت تعالی شانہ اسرافیل را فرمان داد کہ ملازمت وی قیام نماید پس اسرافیل ہمیشہ قرین او میبود تا سال
یازدہم تمام کرد آنگاہ جبرئیل را فرمان شد تا ملازمت وی نماید بیست و نہ سال بطریق مرافقت و مقارنت ملازم وی بود لیکن بر و
ظاہر نمی شد اما در بعضی روایات صحیحہ مروی ست کہ اسرافیل در مدت ملازمت چند بار بر وی ظاہر شد و چند بار با وے یک کلمہ
و دو کلمہ سخن گفتہ و پیش ازان کہ وحی نزول کند پانزدہ سال از جانب یمین و شمال و فوق آوازی می شنید کہ میگفتند یا محمد
و کس را نمی دید و ہفت سال روشنائی میدید و بآن شادی بود و چیزی دیگر نمیدید و در سال دوازدہم ابو طالب را بسفر شام برد
پس بحیرا راہب او را بعلامات نبوت بشناخت و تعظیم کرد و در سال ہژدہم ابو بکر بن ابی قحافہ رضی اللہ عنہما در سلسلہ محبت
و صحبت وی در آمد و سال بیستم باوی در سفر شام رفیق شد و خوارق عادات معاینہ کرد و نور تصدیق در دل وی فزونی یافت و در سال
بیست و پنجم خدیجہ را نکاح کرد و خدیجہ دران وقت چہل سالہ بود و در سال سی و پنجم فاطمہ زہرا سلام اللہ علیہا ولادت یافت و بنای
کعبہ بحیت ہدی کہ یافتہ بود نوشتہ و آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنفس نفیس خود سنگ میکشید و چون چہل سال تمام شد
نور نبوت ظہور کرد و مانا کہ حکمت الٰہی در امر اسرافیل و جبرئیل بملازمت وی صلے اللہ علیہ وسلم و استماع کلمات و مواجہات و ازدیاد
انوار آن بود کہ تا انسی و الفتی آن حضرت را بعالم ملکوت و اسرار و انوار آن پیدا گردد و ظہور و بروز آن بنا گہان موجب ہیچ نبائی
بشریت و اضمحلال رسوم انسانیت نگردد با وجود آن بمشاہدہ جبرئیل و وقت نزول وحی چہ تغیر و ثقل کہ بوجود شریف وی راہ
نمی یافت صلے اللہ علیہ وسلم و ازان بود کہ جبرئیل خود را با وے بصورت دحیہ کہ از خلص اصحاب و در کمال حسن و جمال بود و اگر
احیانا بصورت دیگر جلوہ میکرد در صورت آدمی خوش روی ظہور می نمود و سبب تمثل جبرئیل بصورت خوب از غیر قصد استیناس و
ایتلاف آن نیز تواند بود کہ ملکوتی چون لباس ناسوتی در پوشد در صورت انسانی جلوہ گر شود لابد انوار ملکوت و لطافت و صفائے
روحانیت دران صورت سانح و لامع گردد چنانچہ روشن ست و سخت ترین انواع وحی آن بودی کہ بہ این طریق بودی تا جبین
مبارک در سرمای سخت عرق میریخت و گاہی از گرانی آن شتر سواری وی بر زمین می نشست محققان گفتہ اند کہ چون از فواد
و استفادہ مناسبت و غیبیت شرط ست گاہی بشریت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم بملکیت جبرئیل علیہ السلام غالب آمدے
و جبرئیل در لباس بشریت ظاہر گشتی و زمانی ملکیت جبرئیل بر بشریت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم غلبہ کردی و او را از وجود بشریت

متوجهان جناب رحمت است او را در مقام جمعیت و خلوت انس متمکن داشتی و میان وی و سرگشتگی فکر حائل گشتی و بحکم آنکه نا امیدے
بسیار باب طریقت کفر ست از آنچه گذشته استعاذه نموده و التجا بجناب رحمت حق آورده با مید عصمت و قبول در خلوت شبانه الحها
در آمده امیدوار نشسته شاید که این بار روی مقصود به بیند انه علی کل شئی قدیر قسم سوم خلوتی ست که جمعی از طالبان راه
برای رفع وحشت و پریشانی خاطر و فتور وقت کار مخالطت بنی نوع بسیار می آید اختیار میکنند و چون در دیدن خلق و بودن با ایشان
وحشتی و انقباضی می یابند تنهائی اختیار میکنند و برای سلامت ازین آفت خلوت میگزینند و حاصل وجه اختیار این خلوت
دفع شر خلق از نفس خود و سلامت حال از آفت ایشان بود و اگر نیت دفع شر نفس خود از خلق پس سلامت حال ایشان از آفات
خود بآن ضم کنند احسن و اولی باشد و ابعد بود از عجب و اسارت ظن قسم چهارم خلوتی ست که برای طلب زیادتی لذتی ست که
در خلوت می یابند اگرچه از صحبت نیز وحشت ندارند و لذت ذکر و فکر به تمام از دست ندهند و لیکن در خلوت بیشتر یابند و وقت
و ذهن و روی صافتر بود و این هر دو قسم در خلاصه مقصود نزدیک بیکدیگر اند و ممد و معاون دو قسم اول که اصل و مقصود بالذات اند
و خلوت حضرت رسالت صلی الله علیه و آله وسلم از قسم اول بوده که از کل ما سوی حق انقطاع نموده و از مجموع آنچه که بآن مشغول و
مصاحب و مباشر بود تا از اهل و مال و هر چه در دست تصرف و ذات الید او بود بکلی دوری نموده و در دریای ذکر قلبی مستغرق شد
و از اضداد و اغیار بکلی منقطع شد و انس بیاد آنکه در خلوت برای وی بود پیدا گشت و همیشه دران انس روز افزون می بود و محبت
دوام ذکر و تصفیهٔ باطن محل وحی که قلب شریف محمدی ست صلی الله علیه وسلم صفا بر صفا می افزود تا آئینهٔ تمام نما گشت و در نهایت
با قصے درجات کمال رسید پس تبا شیر صبح وحی از مشرق سعادت و عنایت دمیدن آغاز کرد و انوار و شواهد و دلائل آن مجدے
بروز یافت که نباتات و جمادات که از مرتبهٔ نطق و ادراک بغایت دور اند زبان بشهادت و بشارت وی کشادند چنانکه بر بر و درخت
و سنگے که میگذشت بزبان فصیح و بیان صریح میگفت السلام علیک یا رسول الله و از هر طرف این آواز می شنید و نگاه میکرد
و جز درخت و سنگ متکلم را نمیدید تا یک روز بر بالای آن کوه ایستاده بود ناگاه شخصے که جبرئیل امین باشد بر وے ظاهر شد بصورت
اعظم که مرا و را در باز و ست از یاقوت درخشان بے آنکه بصورت اصلی جبرئیل بود که آن در اوقات دیگر بود گفت ابشر یا محمد مژده باد
ترا که من جبرئیلم و بر تو فرستاده شده ام تا پیام حق بتو گذارم و خبر دهم ترا که تو رسول خدائی بدین امت از آدمیان و جنیان
که درین روزگار اند یا مراد امت عرب بود و عموم رسالت بعد ازان شده باشد کما قال بعض العلماء پس نامه از حریر مرصع بجواهر
بیرون آورد و به دست وے داد و گفت بخوان این را گفت والله که من خواندهٔ نه ام و هرگز چیزی نخوانده ام و امی که خط و کتابت
نداند از روے نامه چیزے نتواند خواند و درین نامه خود چیزے نوشته نمی بینم گویا پروردگار تعالی خط آن نامه را با وجود اعطاے
قوت مشاهده ملکوت از برای اظهار عجز و اضطرار و تبری آن حضرت صلی الله علیه وسلم از حول و قوت از وی پوشید و در اکثر کتب
صحاح همین قدر مذکور ست که جبرئیل امر بقراءة میکرد و آن حضرت ما انا بقارئ میفرمود و در بعض روایات ذکر نامه موجود ست و در حقیقت
وجود آن اظهر و اوضح ست و در اعتذار از عدم قراءة چنانچه اشارت کردیم کلامی نامه خواندن نداند ما خواندن کلامی بخواناندن دیگری
از فصیح در فصاحت غرابت ندارد دگر از صولت حال و صدمت و هیبت مقام باشد و الله اعلم پس جبرئیل همیمر اصلی الله
علیه وسلم در کنار گرفت و از برائے تصرف در وجود بشریت آنحضرت و ادخال نور و قوت ملکوتی در ان چنان و چندان بفشرد
که دیرا بطاقت رسانید یعنی بآنچه غایت وسع و طاقت آنحضرت بود رسید و رها کرد و باز گفت بخوان گفت من خواندن ندانم باز
بفشرد تا سه بار بفشرد و رها میکرد و بخواندن میفرمود بعد از سه بار گفت بگو اقرأ باسم ربک بخوان بنام پروردگار خود یعنی تو بحول و قوت خود

شکر و بخوان بتائید و استعانت الٰہی و توفیق وے عزوجل و استمداد ازوی کن کہ تعلیم تو و تعلیم امت تو با وجود امیت تو خواہد کرد الذی خلق آن پروردگار کہ پیدا کرد ہر چیزے را خلق الانسان خصوصاً آدمی زاد را کہ اشرف و اکرم مخلوقات ست و آثار صنائع و بدائع بر صفحات احوال وے اظہر و ابہر ست پیدا کرد او را من علق از خون بستہ در رحم مادر تو بخوان و ربک الاکرم و پروردگار تو کریم ترست از ہر کریم الذی علم بالقلم آنکہ اظہار علم و کتاب کرد بوساطت قلم کہ مظہر عجائب و غرائب لا تعد و لا تحصے ست و استقامت امور دنیا و دین و انتظام مہام عالم با وست صاحب کشاف گفتہ کہ اگر بر دقیق صنع و حکمت الٰہی و لطف و تدبیر وے تعالے فرضا دلیلے جز قلم نباشد کفایت ست چہ عجائب و غرائب کہ ازوی زائد از حیطۂ حصر و شمار خارج بود علم الانسان ما لم یعلم چیزے کہ در قوت و قدرت او نبود کہ از خود تواند دانست و چون مہم وے و بشارت ساختہ و پرداختہ شد بعد ازان خواست جبرئیل کہ پیغمبر را صلے اللہ علیہ وسلم از علو مقام ہیبت و جلالت مسرور و مطمئن با لقاب بر زمین بندگی و عبودیت فرود آورد و بوساطت امر حق احکام طاعت و عبادت تعلیم نماید پس امر کرد آنحضرت را و گفت ازین کوہ فرود آے آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم با جبرئیل از کوہ فرود آمد و او را در پاے کوہ بزمین ہامون بداشت و برای آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم ماوائی و جاے نشستی فرش کرد جبرئیل دو جامۂ سبز پوشیدہ بود یک جامہ را در تہ پاے پیغمبر بنہاد خت و دیگر را بر روے جامہ نشستن فرمود و پاے را بر زمین زد و چشمۂ آب پیدا آمد و چون تعلیم وضو در اول وہلہ بفعل آسان تر و تعلیم قول بے دشواری بنود جبرئیل بقصد تعلیم پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم ازان آب وضو ساخت با مضمضہ و استنشاق و ہر عضوے را چنانچہ سنت ست سہ بار غسل کرد و چون وضو کردن را باوی بنمود و تعلیم فعلے کرد پس پیغمبر را صلے اللہ علیہ وسلم گفت تا مانند آن وضو ساخت و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم از وضو فارغ شد جبرئیل یک کف آب برداشت و بر روی مبارک پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم بقصد تکمیل و زیادت تطہیر و تنظیف و سرے دیگر کہ در ضمن آن باشد و اللہ اعلم افشاند پس بر خاست و دو رکعت نماز بگذارد و پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم بوی اقتدا کرد و ہمچنان بگذارد پس جبرئیل بقصد تاکید و تقریر گفت نماز گذاردن ہمچنین ست و اول چیزے کہ فرض شد از نماز دو رکعت بود پیش از طلوع و پیش از غروب و فرضیت نمازہاے پنجگانہ در شب معراج شد چنانچہ مشہور ست و نماز گذاردن جبرئیل آن حضرت بقصد تعلیم اوقات نماز بعد ازانست و چون از وضو و نماز و تعلیم فارغ شد جبرئیل باز گشت و پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم بمکہ آمد و اینحال با خدیجہ بگفت و ویرا تعلیم وضو و نماز کرد و بنا بر این مقدمات کہ بسبب تقدم شریعت وضو و نماز ست بر سائر شرائع و عبادات مناسب آنکہ بعد از تمہید این از آنچہ ابتدای ابواب عبادات بنوے بذکر وضو و نماز کنیم و سائر انواع عبادات از صیام و زکوٰۃ و حج و ادعیہ مخصوص بوقتی و غیر مخصوص بدان و غیر آن از عبادات و عادات بدان ملحق سازیم انشاء اللہ الحق الکریم

باب در طہارت حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم

آنحضرت در غالب اوقات ہر نماز فرض را وضو ساختے چنانچہ ظاہر آیۂ قرآنی اذا قمتم الی الصلوٰۃ فاغسلوا الآیۃ نیز ناظر درین ست چہ ظاہر این عبارت دلالت کند بر سبیت ارادۂ قیام نماز مر غسل این اعضا را چنانچہ در قول وے سبحانہ و اذا قرأت القرآن فاستعذ باللہ و امثال آن و لیکن اجماع امت ست بر ین کہ مراد اذا قمتم و انتم محدثون ست و توجیہ این کلام آنست کہ سبب ارادۂ قیام ست و لیکن او را شرطے ست کہ حدث ست چنانکہ بیان کرد قول وے سبحانہ وان کنتم جنبا فاطہروا آیۃ اشتراط کرد جنابت را برای غسل و جنابت و حدث را برای تیمم پس در صدر آیت ذکر سبب کرد و در آخر ذکر شرط و درینجا حذف کرد گرانرا اکتفاء و اختصار اً فافہم و ہر چند افضل و احوط تجدید وضوست برای ہر نماز و لیکن در بعضے از اوقات چند فریضہ را بیک وضو گزاردے تعلیماً للامۃ و بیاناً للمراد بالآیۃ و وقوع این حال ازوی صلے اللہ علیہ وسلم نادر بود

مسلم از بریدہ رضی اللہ عنہ روایت کردہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم کہ وضو میکرد برای ہر نماز و گذارد در روز فتح چند نماز و در روایتے پنج نماز بوضوے واحد پس گفت عمر یا رسول اللہ چیز سے کردی کہ ہرگز نکردہ بودے فرمود عمداً کردم یا عمر یعنے تا بدانم کہ وضو بر ہر نماز فرض نبود و بعض گویند کہ وجوب وضو برای ہر نماز از خصائص حضرت نبوت بود بخاری و ابو داؤد و ترمذی از انس آوردہ اند کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم کہ وضو میکرد برای ہر نماز پس گفتہ شد مر انس را شما چہ میکردید گفت کفایت میکرد یکی از ما را وضو مادام کہ محدث نمی شد و نیز دارمی از عثمان رضی آوردہ کہ گفت وضو میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم برائے ہر نماز و چنانچہ در روایت احمد و ابی داؤد از حدیث عبد اللہ بن عامر غسیل آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم مامور بود بوضو کردن برای ہر نماز طاہر باشد یا غیر طاہر و چون شاق آمد بروی امر کردہ شد بمسواک نزد ہر نماز و نہادہ شد از وی وضو مگر از حدث و بعضی گویند کہ بحکم این آیہ وضو برای ہر نماز فرض بود پس از ان منسوخ گشت ہمچنین گفتہ اند و لیکن در نسخ احکام سورہ مائدہ کلام است واللہ اعلم و ابی کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم در وضو بکار داشتی کمتر از دو سیر و زیادہ از چہار سیر نبودی و در بعض اوقات مقدار سہ سیر بودے حقیقت سیرے کہ مصنف میگوید معلوم نیست کہ مقدار آن چیست و لیکن در اکثر روایات از بخاری و مسلم و ابی داؤد و ترمذی و نسائی آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم وضو میکردے و غسل بصاع و در بعض روایات کم و بیش نیز آمدہ و صاع چہار مد است و مد بقولے دو رطل است و دلالت ظاہر احادیث ہمبرین ست چہ در بعض احادیث وضو بمد واقع شدہ و در بعضے بدو رطل و تطبیق در انست کہ مصدوق ہر دو یکے باشد و بقولے مد رطل و ثلث رطل عراقی ست و رطل بیست استار ست و استار چہار و نیم مثقال کہ وزن یک پیسہ است و این حساب ابہامی دارد و ما آن را بوزن این دیار فرود آریم تا واضح گردد بدانکہ مد بقول اول یکمن شرعی ست و من شرعی چہل استار و آن بوزن اکبری کہ سیری پیسہ است یک سیر و ثلث سیر و بوزن جہانگیر شاہی ایدہ اللہ تعالے فی مراضیہ ملکہ و سلطانہ کہ سیرے سی و شش پیسہ است یک سیر و چہار پیسہ پس صاع کہ چہار مد است پنج سیر و ثلث سیر اکبری باشد و بوزن جہانگیرے چہار سیر و نیم سیر و پیسہ کم و مد بقول ثانی یک سیر اکبری و سہ پیسہ چیزی کم و سہ ربع سیر جہانگیرے چیزے کم و صاع بوزن اکبرے سہ و نیم سیر و دو پیسہ و بوزن جہانگیرے سہ سیر یک پیسہ کم و از انچہ در منظومہ مقدمۃ الصلوۃ گفتہ است بیت

در وضو آب یک من و نیم ست ۔ غسل را چار من تعلیم ست

لازم آید کہ آب وضو دو سیر اکبری و یک و نیم سیر و شش پیسہ جہانگیرے بود و آب غسل پنج سیر و ثلث سیر اکبری و چہار و نیم سیر و دو پیسہ کم جہانگیری و لیکن قسمت کردہ است این یک و نیم من را در استنجا و وضو نیم من برائے استنجا گفتہ و نیم من در شستن روی و دست و نیم من در پائے قدیر گفتہ اند مراد از احادیث تعیین و تحدید نیست چنانکہ اگر اکثر یا اقل ازان استعمال کنند نیز جائز ست و اصل آنست کہ ہر چہ کفایت کند بکار برد و مادام کہ بحد اسراف نکشد چنانکہ گفت و در تقلیل آب وضو و کم ریختن آن خود مبالغہ فرمودی و دیگران را نیز از بسیاری ریختن آب و اسراف دران منع فرمودی و بقصد تشدید و تہدید میگفت کہ در امت من کسانی پیدا آیند کہ در وضو تعدے و تجاوز از حد کنند و در ریختن آب اسراف نمایند و میفرمود کہ وضو را شیطانی ست نام او ولہان کہ گاہے را در وضو وسواس آب در وسواس اندازد پس از وسواس آب بپرہیزید و پرہیز از وسواس و دفع آن بآن بود کہ براہ تقوی و تغافل زود دفع خاطر آن تکلف ننمایند و در پے آن خاطر نروند و ہم برخصت عمل کنند و اگر شیطان بسیار مزاحمت دہد و گوید کہ این عمل کہ تو کردی ناقص و ناتمام ست و پذیرائے درگاہ حق نہ برغم او بگوید کہ تو برو از دست من زیادہ برین نمی آید و سوگند من کہ بحضرت حق تعالے از من ہمین قدر پذیرد بفضل و رحمت و سوسہ ست و اصل ہر وسواس از نقصان عقل و اختیالی اختلال آن خیزد

وشیطان دران میان راه یابد استعاذه ولاحول در رفع آن بغایت مؤثر ست کما جاء فی الآثار و در حدیث احمد و ابن ماجه
از عبداللہ بن عمرو بن العاص آمده است که یک بار آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم بر سعد بن ابی وقاص رضی
وضوی ساخت فرمود لا تسرف فی الماء اسراف مکن در آب سعد بطریق استبعاد و استفسار گفت وہل فی الماء اسراف او در آب
که چیزے کمیاب و عزیز الوجود نیست اسرافی باشد فرمود نعم آرے باشد وان کنت علی نہر جار اگرچه باشی تو بر جوی روان و این
مبالغه است در منع و تحذیر از اسراف و ارشاد ست بطریق رفع وسواس غالبا در شستن چیزے ازین باب جهاس فسرمود تا برائے
رفع آن این مبالغه نمود واللہ اعلم و در بعض مسائل فقه مذکور ست اگر متوضی بر آب جوی بود در بخیتین آب اسرافے نیست چه
ہر قدر از آب که بریزد باز هم در جوے افتد و روان گردد مگر آنکه غساله را بیرون نهر اندازد و حقیقت فرق میان نهر جارے
وغیر وے آنست که آب مستعمل در وضو باتفاق پاک کننده نیست پس آنرا در جاے دیگر استعمال نتوان کرد پس زیادت از قدر
حاجت بکار بردن تضییع باشد و در نهر جاری که غساله هم در وے افتد تضییع نبود و نیز آب مستعمل در وی نمی ماند ولیکن مبالغه
فرمود که در انجا نیز تجاوز از حد مناسب نبود و بعض گویند که اگر در بسیار بخیتین آب اسراف نباشد اسراف در عمر و تضییع وقت
باقی ست و نزدیک بائیست انچه بعض گفته اند که مراد با سراف درین حدیث اثم ست یعنے اگر در اکثار آب در نهر جاری اسراف
و تضییع آب نیست ولیکن در تجاوز از تقدیر شرع اثمی هست واللہ اعلم و صحیح شده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم گاه بود ے
که اعضاے وضو را از یکبار زیاده شستے بجهت تعلیم امت که این قدر کافی ست و اقتصار بر مقدار فرض که وضوی آن درست نبود
و نماز قبول نیفتد چنانکه در روایت بخاری از ابن عباس رضی اللہ عنهما آمده که گفت وضو کرد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مرة
زیاده نکرد بیان و در روایت ترمذی نیز همچنین آمده بے زیادة مذکوره و در روایت ابی داؤد آمده که گفت که آیا خبر دهم شما را
بوضوے رسول صلی اللہ علیہ وسلم پس وضو کرد مرة مرة و در روایتے از بخاری آمده که وضو کرد ابن عباس رض و گرفت غرفه از آب
پس مضمضه و استنشاق کرد بدان پستر گرفت غرفه دیگر بدستی پس اضافه و ضم کرد دست دیگر را بدان و شست روے
خود را پستر گرفت غرفه دیگر و شست بدان دست راست را پستر گرفت غرفه دیگر و شست بدان دست چپ را پستر مسح کرد
سر را پستر گرفت غرفه دیگر و پاشید آنرا بر پاے راست و شست آنرا پستر گرفت غرفه دیگر و شست بدان پاے چپ را
و گفت همچنین دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وسلم که در وضو میکرد و در روایت ابی داؤد و نسائی نیز همچنین آمده و ابن ماجه
از ابی بن کعب آورده که طلبید رسول صلے اللہ علیہ وسلم آب را پس وضو کرد مرة مرة و گفت این وضو ئیست که قبول
نمیکند خدا بیتمالی نماز را مگر بوے و گاه میگفت وضوے را دو بار شستی برای مبالغه در تعلیم و آن را نور علے نور خوانده است
و سبب مزید ثواب و تضاعف اجر داشته چنانکه در روایت بخاری و ترمذی و ابی داؤد و از ابی هریره آمده که گفت وضو
کرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم مرتین مرتین و ترمذی از بنت بن ابی صفیه آورده که گفت گفتم مرابی جعفر را یعنے امام محمد باقر را
آیا حدیث کرده ترا جابر رضی اللہ عنه که پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم وضو کرد مرة مرة و مرتین مرتین و سه سه مرة گفت نعم و در حدیث
رزین از عبداللہ بن زید آمده که گفت وضو کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم مرتین مرتین و گفت هذا وضو علی نور و گاه سه سه بار
و این نهایت مرتبه تطهیر و مبالغه در انست و اسباغ وضو که در احادیث امر بدان واقع شده نزد اکثر علما همین ست و زیاده بر مرتین
داخل تعدی و اسراف بود که انسان نهی فرموده است و فرمود این وضوی من ست و وضوے پیغمبران الی که پیش از من بوده اند و
در بعض احادیث آمده وضوی ابراهیم خلیل الرحمن ست و مراد اشارت به نهایت مرتبه کمال ست و احادیث صحاح و حسان

درین باب بسیار و بی شمار آمده و بی شک چون عزیمت و فضیلت درین ست عمل آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم و صحابہ در اکثر احوال همچنین بود و از امیر المومنین علی بطرق متعدده آورده اند که در آمد بر قومے و حال آنکه نماز گذارده بود پس وضو کرد سه سه بار و فرمود که دوست دارم من وضو گرفتن برای آنکه بنمایم شما را که وضوے رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم این چنین ست و در روایتی آمده که کرسے طلبید و بران نشست و وضو کرد سه سه بار و فرمود هر که خوش دارد که وضوے رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم ببیند گو ببیند که این ست وضوے آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم و در روایتی آمده که وضو کرد سه سه بار و بخورد بقیهٔ آب وضو را ایستاده و فرمود خواستم که بنمایم شما را وضوے پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم و نگاه داشتن بعضے اعضا را سه بار شستن و بعضے را دو بار و بعضے را یکبار چنانکه در روایت بخاری و مسلم از عبد اللہ بن زید بن عاصم انصاری آمده که گفته شد مر او را وضو کن برای ما چنانچه وضو کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم پس طلبید وی آنانی را و ریخت از وے آب را بر دو دست خود و بشست هر دو دست را سه بار پستر در آورد دست خود را در آنا و بیرون آورد و پس مضمضه و استنشاق کرد از یک کف و کرد آن را سه بار پستر در آورد دست را در آنا و بیرون آورد و بشست روے خود را سه بار و هر دو دست را دو دو بار و مسح کرد سر خود با قبال و ادبار و بشست هر دو پاے خود را و در روایت موطا آمده که گفت مر او را یعنے عبد اللہ بن زید را یکے از نے آیا میتوانی که بنمائے مرا که چگونه وضو میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم گفت نعم پس بریخت آب بر دو دست خود و بشست هر دو دست را دو دو بار پستر مضمضه کرد و استنشار سه بار پستر بشست روی خود را سه بار پستر بشست هر دو دست خود را تا مرفقین دو دو بار پستر مسح کرد سر خود را ابتدا کرد بمقدم راس و بر دو دست را بجانب قفا پستر رد کرد هر دو دست تا بازآورد بهمان جا که ابتدا کرده بود از وی پستر بشست هر دو پاے را و همچنین آمده در روایات نسائی و ترمذی و در روایتے از نسائی آمده که بشست روی خود را دو بار و هر دو دست را دو بار و بشست هر دو پاے خود را دو بار و مسح کرد بسر خود دو بار و مسح راس مرتین در روایت ترمذی نیز آمده و ابو داؤد و ترمذی از ربیع بنت معوذ آورده که گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم که بیامد بر ما و فرمود یکبارے مرا که بریزی برای من آب وضو را پس ذکر کرد ربیع وضوی آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم را و گفت بشست هر دو کف را سه بار و بشست روی خود را سه بار و مضمضه و استنشاق کرد یکبار و بشست هر دو دست را سه سه بار و مسح کرد بسر خود دو بار بموخر سر پستر بمقدم آن و بشست هر دو پاے خود را سه سه بار و در بعض روایات این حدیث مضمضه و استنشاق سه بار نیز آمده و در بعض روایات شستن پا بها مطلق واقع شده بے ذکر عدد و در بعض روایات مطلق از حد و اما بقید تثنیه و تضعیف و او را بعض قائل هستند به تثلیث غسل در قدمین کذا فی شرح ابن الهمام و در بعض روایات غسل جمیع اعضا مطلق واقع شده بے ذکر عدد و ظاهر شرح در یکبار خواهد بود یا مقصود او دران مقام بیان اصل شستن بود و از بیان عدد ساکت ماند و اینهمه بجهت تعلیم امت و توسیع دائرهٔ رحمت بود و غالب احوال آن بود که سه بار مے شست و در روایت ابی داؤد از عبد اللہ عمرو بن العاص آمده است که مردے نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ تعلیم کن مرا وضو که چگونه است پس طلبید آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم آب را و انانی و بشست هر دو کف دست را سه بار پستر شست روے خود را سه بار پستر شست هر دو ذراع را سه بار پستر مسح کرد و در آورد هر دو انگشت سبابه را در هر دو گوش خود و مسح کرد بهر دو انگشت بر ظاهر هر دو گوش پستر شست هر دو پاے خود را سه سه بار پستر فرمود اینچنین ست وضو هر که زیاده بر آن کند و یا نقصان ازان نماید بد کرد و ظلم و تعدے نمود و در روایت نسائی مختصر آمده که گفت اعرابی بحضرت رسالت آمد صلی اللہ علیہ وسلم و سوال کرد از وضو پس بنمود او را سه سه بار و فرمود این چنین ست وضو هر که زیاده کرد بر این بد کرد و تعدے نمود و ظلم کرد

دوریں روایت ذکر نقصان نیست واین صحیح تر ست واین خزیمہ آنرا در صحیح خود روایت کردہ و در ذکر نقصان سخن کردہ وراوی
آنرا تخطیہ نمودہ زیرا کہ ظاہر وے ذم نقص ست از ثلاث وحال آنکہ نہ اینچنین ست بعض گفتہ اند کہ سیاق متعلق بنقصان ست
وظلم بزیادت وبعض گفتہ اند کہ در حدیث حذف وتقدیر ست ای من نقص من واحد واین تکلف ست ولیکن ہمچ یست آنرا کہ احمد روایت
کردہ ست ابو نعیم بن حماد مرفوعاً الوضوء مرۃ او مرتین او ثلثا فان نقص من واحدۃ اوزاد علی ثلث فقد اخطأ و رجال این حدیث
ثقات اند کذا فی المواہب اللدنیہ وشنی از فقہای ظہیریہ آوردہ کہ ہر کہ بیکبار شستن اکتفا کند بعض گویند آثم گردد از جہت
ترک سنت مشہورہ و نزد بعضے آثم نگردد از جہت اتیان ماموربہ وصحت احادیث واردہ دراں امام محمد در موطائے خود میگوید
کہ شستن سہ بار افضل ست و دو بار کفایت دارد و یکبار اگر باسباغ واکمال بود نیز کفایت ست ومیگوید کہ قول امام ابو حنیفہ
رحمۃ اللہ علیہ این ست انتہی وامام شافعی گفتہ کہ دوست نمیدارم زیادت بر ثلاث را واگر زیادت کند حرام نمیگویم صحیح از مذہب
وی کراہت زیادہ ست کراہت تنزیہی وقومی گویند کہ زیادت بر ثلاث مبطل وضوء ست چنانکہ زیادت در نماز واین قیاس
فاسد ست وامام احمد گفتہ کہ جائز نیست زیادت بر ثلاث کذا فی المواہب و آن حضرت مضمضہ واستنشاق را گاہ بیک غرفہ کردی
وگاہ بدو غرفہ وگاہ بسہ غرفہ چنانکہ در غسل اعضا کردی و در روایات آن مذکور گشت واز یک غرفہ نیز مضمضہ کردہ ست واستنشاق
در ہر سہ صورت ہمچنین وصل فرمودی مصنف میگوید کہ در ہیچ حدیث صحیح فصل کہ استنشاق را بعد از فراغ مضمضہ یک بار یا دو بار یا
سہ بار بآب جدید کردہ باشد وارد نیست در مواہب لدنیہ از نووی آوردہ ست کہ گفت مجموع کیفیات واردہ در مضمضہ واستنشاق
پنج وجہ ست اصح آنست کہ مضمضہ واستنشاق کند سہ غرفہ مضمضہ کند از ہر واحد پستر استنشاق کند دوم آنکہ جمع کند میان ہر دو
بغرفۂ واحدہ مضمضہ کند ازان غرفہ سہ بار پستر استنشاق کند از وی سہ بار سوم آنکہ جمع کند بغرفہ ولیکن اول مضمضہ کند از وے
واستنشاق باز مضمضہ واستنشاق چہارم آنکہ فصل کند میان مضمضہ واستنشاق بدو غرفہ پس مضمضہ کند از یکی سہ بار پستر استنشاق
از دیگرے سہ بار پنجم آنکہ فصل کند بشش غرفہ مضمضہ کند سہ غرفہ باز استنشاق کند سہ غرفہ وگفتہ کہ صحیح ہماں وجہ اول ست وآنرا
بآن احادیث صحیحہ انتہی وما عبارات احادیث را مختلف یافتیم در اکثر احادیث این چنین واقع شدہ کہ اول ہر دو کف دست را
پستر مضمضہ کرد واستنشاق نمود پستر روی شست پستر مضمضہ واستنشاق کرد پستر روی شست پستر دو دست این عبارت
بسیار در احادیث وظاہر ش دلالت کند بر وصل مضمضہ واستنشاق اگرچہ قطعے نیست و در بعضے ہر دو دست شست مایۂ مضمضہ
کرد پستر استنشاق کرد پستر روی شست واین ظاہر ست در فصل و در شکوۃ روایتی از بخاری ومسلم آوردہ کہ مضمضہ واستنشاق
واستنشار کرد سہ بار بسہ غرفہ از آب واین نیز محتمل ہر دو وجہ است فصلا و وصلا ولیکن در بعض احادیث صریح واقع شدہ کہ مضمضہ
واستنشاق بیک غرفہ کرد چنانکہ مصنف میگوید و مذہب مشہور امام شافعی این ست ہر دو وجہ اول ازو وجوہ مذکورہ و مشہور از مذہب
امام ابو حنیفہ فصل ست میان مضمضہ واستنشاق بر وجہ خامس ازان وجوہ زیرا کہ دہن و بینی ہر کدام عضو ست جدا پس در غلبہ
غسل ہر یک بود جدا جدا چنانکہ سائر اعضا واین وجہ در حقیقت برای ترجیح حدیث فصل ست بموافقت و مرقیاس را بالتعلیل
در مقابلہ نص واستدلال بقیاس و دلائل معقول شائع ست در مذہب ایشان و آن در مواقع برای ترجیح بعض احادیث ست
بر بعضے نہ قیاس در مقابلہ نص چنانچہ خصم توہم کند واین نکتہ کمتر کسے ست چنانچہ در مقدمہ نیز اشارت بآن کردہ ایم فلیحفظ ودلیل
ایشان حدیث ابو داؤد وطبرانی ست چنانکہ شیخ آوردہ کہ طلحہ بن مصرف کہ از اعلام ائمہ وثقات تابعین ست از پدر خود روایت
میکند کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم وضو کرد پس مضمضہ کرد سہ بار و استنشاق کرد سہ بار گفت ہر بار آب جدید بدو مصنف میگوید

که اگرچه در حدیث طلحه بن مصرف آمده است که از پدر خود و پدری از جدی روایت کرده که من دیدم یکبار آن حضرت فصل کرد
اما آن حدیث از جهت اسناد ضعفی دارد و ما نقط یکبار در حدیث نیافتیم بلکه علی الاطلاق خبر میدهد که وضو کرد رسول خدا
صلے اللہ علیہ وسلم پس مضمضه و استنشاق کرد چنانچه مذکور شد ظاهر آنست که مصنف ذکر کرده بدلیل آنکه در مواهب لدنیه از
طلحه بن مصرف عن ابیه عن جده بعد از روایت حدیث فصل از ابی داؤد آورده باین لفظ که گفت که دیدم پدر رسول خدا صلے اللہ
علیه وسلم را وی وضو میکرد و سیلان میکرد آب از روی وی و لحیه وی بر سینه وی پس دیدم آن حضرت را صلے اللہ علیه وسلم که فصل
کرد میان مضمضه و استنشاق و حدیثی دیگر از وی از ابن ماجه روایت کرده که گفت وضو کرد رسول خدا صلے اللہ علیه وسلم پس
مضمضه کرد سه بار و استنشاق کرد سه بار از کف واحد پس معلوم شد که دیدن طلحه بن مصرف فصل را احیاناً بود نه دائم و ضعفی که
باسناد حدیث طلحه نسبت کرده اند ازان جهت ست که گفته اند جد طلحه مجهول ست و صحبت وی با مصطفے صلے اللہ علیه وسلم به ثبوت
نه پیوسته است و در جامع الاصول میگوید که طلحه بن مصرف از اعلام تابعین و اثبات ایشان ست و جدوی کعب بن عمرو
و بعض گویند عمرو بن کعب ست و شمنی در شرح نقایه میگوید که بیهقی در کتاب معرفت آورده است که عبد الرحمن بن مهدی
که از کبار ائمه محدثین و در درجه مشائخ امام احمد بن حنبل ست گفت جد طلحه عمرو بن کعب ست و مراد او صحبت ست و در سنن خود
از یحیی ابن معین آورده که گفته محمد قطان میگویند که وی حضرت را صلے اللہ علیه وسلم دیده است و اهل بیت طلحه میگویند که او را
صحبت نیست انتهی و چون اهل این شان تصریح کرده باشند بصحبت وی مدعا ثابت شد و عدم وقوف اهل بیت وی دران قادح
نبود و ابن سعد در طبقات حدیثی در باب مسح از جد طلحه آورده بلفظ رأیت رسول اللہ صلے اللہ علیه وسلم مسح هکذا پس ثابت شد
که او را صحبت ست کذا قال الشیخ ابن الهمام و شیخ ابن الهمام حدیث ابی داؤد را آورده و گفته سکت علیه هو والمنذری و بعده
و بالجمله معلوم شد که فعل آن حضرت صلے اللہ علیه وسلم در غسل اعضای وضو مختلف بود چنانکه عادت مستمره او بود در سنن و مستحبات
و عمل در مضمضه و استنشاق و کیفیت آن و صلا و فصلا نیز مختلف و لهذا هیچ یکے از ائمه بوجوب و فرضیت احدالوجهین قائل نشده و
نزد امام ابو حنیفه نیز جائز ست که وصل کنند مضمضه و استنشاق را بیک غرفه ساز نه چنانچه شمنی از فتاوای ظهیریه نقل کرده است
و نزد امام شافعی فصل ساختن مضمضه و استنشاق بآبهای جدید نیز روا بود در جامع ترمذی میگوید که شافعی گفته است
که جمع مضمضه و استنشاق بکف واحد جائز بود و اگر جدا جدا کنند بحوب تر ست نزد ما پس در حقیقت خلافی درمیان نماند و الله اعلم
و آن حضرت صلے اللہ علیه وسلم استنشاق بدست راست کردی و استنثار یعنے بینے افشاندن و در بعضی احادیث استنثار در مواضع
استنشاق نیز مذکور شده باعتبار استلزام او مر آن را بدون عکس بدست چپ کردی چنانکه در مشکوة از حدیث داؤد از عبد خیر
از کبار اصحاب علی مرتضی ست روایت آورده که بودیم نشسته و نظر میکردیم بسوی علی مرتضی ناگاه که وضو میکرد پس درآورد دست راست خود را بینی را
پس پر کرد آب از بینی خود را پس مضمضه کرد و استنشاق و بیفشاند بینی بدست چپ کرد این را سه بار پس گفت هر که خوش دارد که نظر کند بوضوی
رسول صلے اللہ علیه وسلم پس این ست وضوی وی صلے اللہ علیه وسلم و همه سر را مسح کردی این متفق علیه ست میان ائمه اربعه و لیکن
نزد امام ابو حنیفه و شافعی سنت ست و نزد مالک فرض و نزد ابو حنیفه فرض مسح چهارم حصه سر ست و بروایتی مقدار سه انگشت باعتبار
آنکه واجب الصاق بدست بر سر از اصابع اهل بدست و لهذا واجب میشود تمام دست به قطع آنها و سه اکثر آنهاست و الا اکثر حکم الکل
و نزد شافعی فرض ادنی آنچه بران نام مسح توان نهاد اگرچه سه چهار موی بلکه یک مو نیز باشد و مذهب احمد بروایت عامه اصحاب
وی موافق مذهب مالک ست و بروایتے موافق شافعی و بروایتے موافق مذهب ابی حنیفه و بروایتی اکثر سر و بروایتی ثلاث

بعض مردان را تمام و اصل معنی مسح دست تر بسر گذرانیدن ست شافعی گوید این مطلق ست بهر چه وی از سر قلیل یا کثیر که دست گذرانند
درست آید که مسح سر کرد و اقل متیقن ست پس فرضیت زیاده بران ثابت نگردد و مالک گوید سر نام تمام عضو ست پس چون منطوق
آیه مسح سر ست مراد تمام سر افتند چنانکه در اعضاء مغسوله و دلیل امام ابو حنیفه آنست که آیه مجمل ست احتمال مسح کل و بعض هر دو دارد
از جهت صحت استعمال مثل این ترکیب در هر دو معنی اما مسح کل بجهت حکم بزیادت کلمه با و بعض بجهت حمل وی بر تبعیض و حدیث
بیان آن کرده چنانکه در حدیث مسلم و طبرانی از مغیرة بن شعبه آمده است که گفت وضو کرد پیغمبر خدا صلے الله علیه وسلم و مسح کرد
بر ناصیهٔ خود و بر عمامه خود و ابو داؤد حاکم از حدیث ابی معقل آورده اند که گفت دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وسلم که وضو کرد
و بر سر مبارک وی عمامه بود پس دست در زیر عمامه در آورد و مسح کرد مقدم راس را و نشکست عمامه را و ناصیه و مقدم راس
یکے از جوانب اربعه راس ست پس فرض مسح مقدار ربع راس باشد و اگر مسح تمام سر فرض بودی اکتفا بمسح ناصیه نکردے
اگر گویند که چون بیان آیت بمسح ناصیه کرد باید که مسح جز از جانب پیش سر جائز نبود جوابش آنست که اجمال آیت در مقدار ست
و در جهت مطلق بود کذا قالوا و بعض گفته اند فرق ست در لغت عرب میان وامسحوا برؤسکم بحرف با و امسحوا برؤسکم نه بحرف
با ثانی تقاضاے کلیت و استیعاب کند نه اول مگر آنکه قرینه از خارج پیدا شود چنانکه در وامسحوا بوجوهکم در باب تیمم واقع شده
زیرا که مسح در تیمم خلف غسل ست و اگر چه مسح خف نیز خلف غسل ست و لیکن ثابت شده در وے رخصت باجماع و تحقیق کلام آنست
که حرف با دلالت بر تضمین معنے الصاق کند پس گویا که گفته وامسحوا برؤسکم و این تقاضا نکند استیعاب را بخلاف و
امسحوا برؤسکم و این ست فارق میان قول تو مسحت المندیل و مسحت بالمندیل و بعض گویند با برای تبعیض ست چنانکه در قول
حق سبحانه یشرب بها عباد الله و لیکن اهل لغت انکار آن کنند چنانکه زرکشی از ابن درید و ابن عرفه نقل کرده و اما با در شرب
از باب تضمین ست ای یروی بها فتد بر و اگر گویند حدیث مسح علے ناصیه دلالت ندارد بر استیعاب ناصیه شاید که بر بعض وے
کرده باشد گوئیم ظاهر دلالت بر استیعاب ست و اگر نیز بنود حدیث ادخال ید تحت العمامه و مسح مقدم راس سالم ست ازین مناقشه
زیرا که ظاهر آنست که تمام ید باشد و ظاهر آن استیعاب مقدم راس ست و در روایت بیهقی از عطا مسح مقدم راس نیز آمده بحرف
جر علے با و با دین دلالت دارد بر استیعاب و اگر چه این حدیث مرسل ست و لیکن وی حجت ست نزد ما خصوصاً که عمل یافته
بمتصل که حدیث ابی داؤد ست که ادخل یده تحت العمامه و مسح مقدم راسه چنانکه گذشت کذا فی شرح ابن الهمام باین دلیل مذهب
مالک بر طرف شد و رد مذهب امام شافعی آنکه اگر کمتر از ربع راس درست بودے لابد احیاناً آنرا برای تعلیم امت کردی اگر چه در تمام
عمر یکبار بیش نبودے و الله اعلم و آن حضرت صلے الله علیه وسلم تکرار مسح نکردے چنانچه شافعی گوید سه بار مسح تمام سر با بهای
جدید سنت ست و در حدیثے تکرار مسح آمده اما آن حدیث ضعیف ست و سنت مسح در مذهب امام اعظم یکبار ست و شمنی
از فتاوی ظهیریه نقل میکند که سه بار مسح کردن هر بار بآب جدید بدعت ست و در روایتی غریب از ابو حنیفه نیز آمده ست اما تثلیث
مسح بماء واحد در هدایه گفته که آن مشروع ست و مروی ست از امام ابو حنیفه و در بعض شروح هدایه گفته که روایت کرده حسن از ابی حنیفه
که اگر مسح سه بار بیک آب کند مسنون باشد بدانکه اکثر احادیث در مسح مطلق آمده بے تقیید بعدد و مقید بمره واحده نیز آمده
آنچه بصحت رسیده از احادیث اینهاست و در بعض احادیث مرتین نیز واقع شده و آن بآن معنی ست که هر دو دست از مقدم
راس بموخر ببرد باز موخر بمقدم آرد چنانچه در احادیث که در بیان غسل اعضا مذکور شدند معلوم شد و نیز این احادیث را مسح گاه
بضعف میدانند اما تثلیث مسح در هیچ حدیثے صحیح نیامده مگر آنکه واقع شده که وضو کرد یک یک بار و دو دو بار و سه سه بار و وضو

شامل غسل و مسح ست و قول شافعی تثلیث مسح باین دلیل ست و بقیاس مسح بر غسل و جوابش آنست که تو ضأ مثنا مثنا که در حدیث آمده مجمل و محتمل ست در روایات صحیحه که وعدم تکرار مسح آمده مراد ازان تعیین نموده و بیان کرده که تثلیث باعتبار غالب ست و خصوص ست باعضائے مغسوله و بناء مسح بر تخفیف ست پس قیاس و بر غسل که مبنی بر مبالغه در اکمال و ابلاغ ست قیاس مع الفارق باشد و نیز تثلیث مسح باب جدیدگاهی مقتضی بغسل که حقیقت آن جریان آبست گردد و خلاف وضع لازم آرد و نیز بعد از حدیثی که مسح مرة مرة در وی آمده است واقع شده که هر که زیادت کند یا نقصان آرد بد کرده و تعدی و ظلم نموده باشد پس زیادة بر مرة واحدة سنت نباشد و شیخ ابن حجر در شرح صحیح بخاری میگوید که در هیچ طریق از صحیحین ذکر عدد مسح نیامده و اکثر علما همبرین اند مگر شافعی که تثلیث مسح را مستحب دارد و ابوداؤد گفته که احادیث عثمان رض که صحاح اند همه دلالت دارند که مسح را سر مرة واحدة است و ابو عبیده مبالغه کرده گفته که هیچ یکے از سلف را ندانم که باستحباب تثلیث مسح رفته باشد مگر ابراهیم تیمی و لیکن درین قول نظرست چه ابن ابی شیبه و ابن المنذر از انس و عطا و غیرایشان آنرا نقل کرده و ابن خزیمه و غیره در حدیث عثمان رض تثلیث مسح را تصحیح نموده و زیادت ثقه مقبول ست انتهی و در جامع الاصول نیز روایتی از حدیث عثمان رض آورده که در وی مسح راس تثلیثا ذکر کرده و شیخ ابن الهمام از بیهقی نقل کرده که گفت روایت کرده شده است بوجوه خوبیه تکرار مسح از عثمان رض و لیکن آن بجهت مخالفت احادیث صحیحه حجت نیست نزد اهل علم انتهی و ترمذی از اوائل بن حجر آورده ثم مسح علی راسه ثلثا و مسح اذنیه ثلثا و هر چه ازین باب آمده اگر بصحت رسد محمولست بر تکرار آب و احدنه باب جدید کما قال فی الهدایه و هرگاه که اقتصار بر مسح بعضے از سر فرموده ست بر عمامه تمام کردنے چنانکه ظاهر سیاق مسلم ست در حدیث مغیره که مسح کرد بناصیه و بر عمامه کذا فی فتح الباری و لیکن حنفیه گویند که وظیفه فرض بمسح بعضے از سر ادا یافت و مسح بر عمامه تکمیل و اتمام اوست و مسح بر عمامه بے مسح سر نزد امام ابی حنیفه درست نبود و امام محمد در موطای خود وحی آورد که مالک گفت که رسید بما از جابر بن عبد الله رض که او را پسندید از مسح بر عمامه گفت جائز نیست تا مسح بردی سر نکند و باین اخذ کرده ایم ما و همین ست قول ابی حنیفه رح و نافع میگوید که دیدم من صفیه بنت ابی عبید را که امراة عبد الله بن عمر بود که وضو میکرد و میکشید خمار خود را و مسح میکرد بر سر و سیده است باکه در اول مسح بر عمامه بود پس ازان متروک و منسوخ شد و همین ست قول ابی حنیفه رح و عامه فقهاے ما و از هشام بن عروه آمده که دیدم پدر خود را که بر میداشت عمامه را و مسح میکرد بر سر انتهی و هرگز وضوے بے مضمضه و استنشاق نکردی بجهت تیمم و تکمیل وضو و کسی ترک مضمضه و استنشاق روایت نکرده مصنف اینچنین میگوید و در صحیح مسلم حدیثے آورده است از ابو هریره رض که وے وضو کرد بے مضمضه و استنشاق و گفت اینچنین دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وسلم و در جامع الاصول نیز روایتی از ابوداؤد آورده که در وے مضمضه و استنشاق ذکر نکرده است و در بعض شروح هدایه نیز حدیثی آورده اند از عائشه رضی الله عنها که آنحضرت صلعم انکار کرد بر مضمضه و استنشاق نکردن و فرمود این وضوئی ست که قبول نمیکند خدا ے تعالی نماز را مگر بوی و الله اعلم و لهذا ائمه ثلثه مضمضه و استنشاق را سنت داشته اند نه واجب لا الامام اجل احمد بن حنبل که در مذهب مشهور ازوی مضمضه و استنشاق واجب ست هر وضو و غسل دلیل ایشان آنست که حق تعالی امر کرد بغسل وجه مطلقا و تفسیر کرد آنرا پیغمبر خدا صلے الله علیه وسلم بفعل و تعلیم خود و هیچکس نقل نکرد ازان حضرت که مضمضه و استنشاق نکرد با وجود اقتصار وی بقدر کفایت بغسل اعضا مرة مرة و فرمود این وضوئی ست که قبول نمیکند خدا ے تعالی نماز را مگر بوے و نیز امر کرده بدان چنانچه در روایتی از ابی داؤد از لقیط بن صبره آمده اذا توضأت فمضمض و روایت کرد و ارقطنی از ابی هریره که گفت امر کرد رسول خدا صلے الله علیه وسلم بمضمضه و استنشاق و نیز فرمود که واجب ست در حکم ظاهر اند و لهذا اگر یکے طعامے در اینها بنهد موجب نظر نگردد و اگر زنے شیر در دهان و بینی طفل بنهد تا استنشاق

رو و حرمت رضاع ثابت نگردد و همچنین بنهادن خمر در انها صدد واجب نگردد و بوقوع نجاست در آنها شستن واجب شود و در روایتے ازوے استنشاق واجب ست نه مضمضه از جهت ورود حدیث صحیح که اذا توضأ احدکم فلیجعل فی انفه ماء ثم لیستنثر و در روایتی من توضأ فلیستنشق و دلیل بر عدم وجوب حدیثی ست که ترمذی آن را تحسین کرده و حاکم تصحیح نموده که گفت سمعت رسول الله صلے الله علیه وسلم مرا عرابی را که طلب تعلیم وضو کرد وضو کردن چنانچه امر کرده است خدای تعالی و امر بغسل وجه کرد و وجه چیزیست که بوے مواجهت واقع شود و داخل فم و انف نه همچنین ست و از عدم ترک آن حضرت مضمضه و استنشاق را سواظبت وی صلے الله علیه وسلم بران لازم آید و مواظبت مطلق دلیل سنت بود نه وجوب بانکه در بعضے ترک آن احیانا نیز آمده چنانکه مکرر دیم پس فعل وی صلے الله علیه وسلم برای تکمیل بود و آن موجب سنت ست و امر برای وجوب نبود و فم و انف همچنانکه در حکم ظاهر اند حکم باطن نیز دارند و لهذا بابتلاع ریق و نخاع روزه باطل نگردد و بجهت تعارض وجوه خروج و دخول در غسل فرض شده اند از جهت ورود مبالغه در تطهیر در غسل نجاست وضو که در وے امر باصل اغتسال ست و در روایتی از امام احمد نیز واجب اند در غسل نه در وضو تنبیه مبالغه در مضمضه و استنشاق مر غیر صائم را سنت ست و مبالغه در مضمضه بغرغره است و در استنشاق بر سانیدن آب تا سختے بینی و اگر نخورد آب را پری دهان کفایت میکند و نزد بعضے نه و اگر نمیکند پری دهان کفایت نمیکند باتفاق و آنحضرت صلے الله علیه وسلم وضو را مرتب ساختی چنانچه اول دو کف دست شستی پستر مضمضه و استنشاق کردی پستر روی شستی پستر دست شستی تا مرفقین پستر مسح کردی پستر هر دو پای شستی چنانکه در احادیث مذکور شده و متوالی ساختی یعنے پے در پے شستے چنانکه در اثناے وضو بکار دیگر مشغول نشدے و نزد بعضے حد توالی آن بود که عضو سابق خشک نشود و همه اعضا تر شسته شوند بشرط اعتدال هوا بلکه بشرط اعتدال مزاج اعضا نیز و قطعا اخلال به ترتیب و توالی هرگز نکرده و نه یکبار و ترتیب نزد امام شافعی و احمد فرض ست و نزد مالک مستحب و توالی نزد وے فرض و در مذهب امام ابو حنیفه هر دو سنت اند زیرا که انچه از نص قرآن مفهوم شده مطلق غسل ست بی قید توالی و ترتیب از جهت بودن واو برای مطلق جمع و لیکن چون فعل آن حضرت صلے الله علیه وسلم بر توالی و ترتیب آمده سنت باشد و بعضے از سنن باشد که حضرت رسالت پناه صلے الله علیه وسلم بران مواظبت کرده اما هنوز امارات و دلائل وجوب و فرضیت مثل وجود امر ایجابی و وقوع وعید بر ترک آن پیدا نشده پس از مجرد مواظبت فرضیت لازم نیاید و در هدایه و کتب دیگر مواظبت را دلیل سنت ساخته اند و بعض گویند مراد مواظبت مع الترک احیانا است و تحقیق آنست که بمجرد مواظبت وجوب ثابت نشود مگر بضمیمه امر ایجاب یا وعید بر ترک و آنحضرت بر بسیارے از سنت مواظبت داشت با عدم وجوب مثل مسح سر و گاه بر همه سر کردی چنانچه در بسیاری از حدیث واقع شده و گاه بر عمامه کردے بے آنکه بر سر نیز کردے و این در بعض احادیث آمده است و لیکن حنفیه گویند که در اول بود پس ازان منسوخ گشت چنانکه گذشت و گاه بر ناصیه سر و عمامه هر دو کردی چنانکه مذکور شد و اما اقتصار بر بعضے سر یعنے بے آنکه بر عمامه کند هرگز نکرده مصنف همچنین میگوید اما در حدیث مسح ناصیه چنانچه در اکثر روایات آمده ذکر عمامه صلاحیت دارد که هست آنچنان ست که دست در عمامه در آورد و مسح ربع سر کرده بے ذکر مسح بر عمامه چنانکه گذشت نعم در بعض طرق حدیث مغیره بن شعبه که گذشت آمده که مسح کرد بر ناصیه و عمامه و لیکن این نص نیست در مسح ناصیه و عمامه معا تواند که مراد بیان مسح بر عمامه باشد بی مسح بر سر چنانکه تتمه حدیث دلالت بران دارد که گفته و علے الخفین و لیکن آن منسوخ ست نزد امام ابو حنیفه و مالک و در روایت شافعی از عطا آمده که رسول خدا صلے الله علیه وسلم وضو کرد پس برداشت عمامه را از سر خود و مسح کرد مقدم راس را الخ

این حدیث مرسل ست ولیکن اعتقاد یافته بمجئ وے بوجہے دیگر موصولا چنانکہ روایت کرد ابو داؤد از انس و اگرچہ در اسناد این حدیث
ابو معقل ست کہ شناخته نمیشود حال وی ولیکن مرسل او موصول ہر کدام بیکدیگر اعتضاد دہند پرفته و مسح مقدم راس از عثمان رضی اللہ عنہ
در صفت وضو نیز آمده رواہ سعید بن منصور و اگرچہ در بعض رواة وی اختلاف ست ولیکن بسبب اعتضاد کافی ست و از ابن عمر رض
بصحت رسیده کہ اکتفا کرد بمسح بعض راس رواہ ابن المنذر وغیرہ و از پنج یکے از صحابہ انکار آن بصحت نرسیده کذا فی فتح الباری
و مسح گوش کردی ظاہرا و باطنا یعنے ہم بر بیرون گوش مسح کردی و ہم در درون و از برای مسح درون سر انگشتان در سوراخ گوش
در آوردے چنانکہ در حدیث ابی داؤد و از عثمان رض آمده کہ مسح کرد بسبابہ خود و ہر دو گوش خود پس شست بطون آنہا
و ظہور آنہا را یکبار و فرمود اینچنین دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وسلم و از مقدام بن معدی کرب آورده کہ گفت مسح بر سر و اذنین
ظاہر ہما و باطنہما و زیادت کرد حشام و ادخل اصابعه فی صماخ اذنیه و از عمرو بن عاصؓ آورده کہ گفت مسح کرد بسر خود پس آورد ہر دو
انگشت سبابہ را در ہر دو گوش و مسح کرد بہر دو ابہام بظاہر اذنین و بہر دو سبابہ باطن اذنین راوی از ابن عباس مطلق آورده کہ
مسح راسه و اذنیه بے بیان این کیفیت و در روایت نسائی نیز این چنین آمده و در روایت ابن ماجہ بسنادے صحیح نیز بیان کیفیت آمده
و در روایت ابی داؤد و ترمذی از ربیع بنت معوذ نیز با بیان کیفیت مذکور آمده و در روایت ذکر مسح صدغین نیز آمده و بالجمله
در مسح اذنین احادیث صحیحه بسیار ست و آن سنت ست نزد ہر چہار امام نزد امام ابو حنیفه و بروایتی از امام احمد بقیه آب مسح
و نزد و ائمه ثلثه باب جدید چنانکہ حاکم از حدیث حبان بن واسع از پدر خود آورده کہ گفت شنیدم عبد اللہ بن زید را کہ گفت دیدم
رسول خدا را صلے اللہ علیہ وسلم کہ وضو کرد پس گرفت برای اذنین آبی غیر آبی کہ گرفته بود برای سر خود و دلیل ما حدیثی ست کہ
ابن ماجہ بسناد صحیح از عبد اللہ بن زید و دار قطنی نیز بسناد صحیح از ابن عباس آورده کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود الاذنان
من الراس و این حدیث بطرق متعدده آمده و چون اذنین از راس شد لاجرم مسح ہر دو بیک آب بود زیرا کہ برای یک عضو دو آب گرفتن
نیامده در غیر صورت تکرار و نیز ابن خزیمه و ابن حبان و حاکم از ابن عباسؓ آورده اند کہ گفت آیا خبر کنم شما را بوضوی رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وسلم پس وضو کرد و گرفت غرفه از آب و مسح کرد بدان سر و اذنین را و نسائی باب عقد کرده در بیان مسح الاذنین
مع الراس و نیز در موطا و سنن نسائی از عبد اللہ صنابحی در فضل وضو آمده کہ چون وضو میکند بنده مومن بیرون می آید بمضمضه
گناہان از دہن او و باستنشاق از بینی و بغسل وجه از وجه تا از تحت پلکہا و بغسل یدین از یدین تا از میان ناخنان و بمسح راس از راس
تا از اذنین و در اینجا دلالت ظاہر ست بر بودن اذنین از راس کذا قال الشمنی و در اکثر احادیث مسح راس و اذنین واقع شده بنحو عطف

باب جدید و ظاہر سیاق آنہا در بودن او ست باب سر چنانکہ گذشت و اما آنچه روایت کرده شده است کہ گرفت برای اذنین
آب جدید محمول ست بر آنکہ تری بعد از استیعاب راس دست نمانده از جهت تطبیق میان احادیث و بضرورت کہ چون تری منعدم
گردد مانعے نیست از گرفتن آب جدید اگرچہ در وضوء واحد باشد و بالجمله روایت مسح اذنین باب سر اکثر و اشہر ست و از بسیاری
از صحابہ عظام بطرق کثیره آمده کذا قال الشیخ ابن الہمام و مصنف میگوید کہ در مسح کردن حدیثی ثابت نشده و آن نزد حنفیه
مستحب ست و اختیار بعضے از شافعیه نیز ہمین ست و حدیثے نیز درین باب روایت میکنند کہ آن حضرت فرمود صلی اللہ علیہ وسلم
کہ ہر کہ مسح کند بر قفا ہمراہ سر نگاہ داشته شود از غل روز قیامت این حدیث را در مسند الفردوس از ابن عمرؓ روایت کرده ولیکن
بسنده ضعیف و بروایتی دیگر نیز آمده ذکره الشمنی و شیخ ابن الہمام از برای اثبات استحباب حدیث ترمذی از وائل بن حجر آورده ثم مسح علی
راسه و لحیته و مسح اذنیه ثلثا و ظاہر بقیه و حدیثے دیگر نقل کرده از کعب بن عمرؓ الحارثی بروایت ابی داؤد انه علیه السلام مسح الرقبة

مع مسح الراس وگفته که نزد بعضے بدعت ست و در ہدایه آن را در سنن و مستحبات ذکر نکرده والله اعلم اما مسح علوم بدعت ست و بے پایهاے مبارک اگر در موزه نبودے بشستی والا مسح کردی یعنے بهیچ جانب مقید نبودے و یکے را از دیگرے اولے و راجح نداشتی مقصود در ینجا شستن پایهاست و بیان مسح موزه بتفصیل بیاید و همین کلام را در ینجا مشرح تر ازین بگوید ان شاء الله تعالے و از احادیثے که در اذکار وضو وارد شده که نزد هر عضوے مناسب آن عضو دعاے بخوانند چیزے بصحت نه پیوسته بلکه محدثین حکم بوضع آن کرده اند آن ادعیه و اذکار به تفصیل در اوراد بعض مشائخ مذکور اند و نزد ایشان معمول و تحقیق این نوع خلاف که در بعض اعمال میان محدثان و بعض مشائخ واقع ست در رساله که درین باب تالیف یافته است به تفصیل ذکر کرده شده است و آنچه صحیح شده آنست که در اول وضو بسم الله گفتن و تسمیه در اول وضو نزد حنیفه سنت ست یا مستحب ابو داؤد و ترمذی از ابو هریره و دار قطنی از ابی سعید و ابن مسعود و ابن عمر آورده اند که پیغمبر فرمود صلے الله علیه وسلم هر که در اول وضو ذکر خدا کند پاک شود تمام جسد او و چون ذکر خدا نکند پاک نشود مگر مواضع وضو پس سیاق این حدیث در اثبات کمال است به تسمیه و این ما مات سنت و استحباب بود یا آنکه باین حدیث و احادیث دیگر در باب تسمیه ضعفے نیز نسبت کرده اند و لهذا اصح آنست که وی مستحب ست نه سنت و منقول از سماک در تسمیه این لفظ که بسم الله العظیم و الحمد لله علے دین الاسلام و بعض گفته اند که این لفظ منقول ست از حضرت رسول الله صلے الله علیه وسلم و بعض گفته اند افضل بسم الله الرحمن الرحیم ست بعد از نعوذ و در مجتبے گفته که جمع کند میان هر دو و در محیط گفته که اگر لا اله الا الله و الحمد لله یا اشهد ان لا اله الا الله بگوید نیز قائم میگردد و بسنت همین گفته است شیخ ابن الهمام و نیز شیخ در زاد الفقیر و شرح هدایه شهادتین نزد غسل هر عضو از مستحبات شمرده است و بعضے از علما غسل اعضاے وضو را یکی از مواضع استحباب صلوة بر حضرت رسول الله صلی الله علیه وسلم نیز شمرده اند و نزد امام احمد باختیار جماعه از اصحاب وی تسمیه چنانکه زرکشی در شرح خرقی گفته در اول وضو واجب ست و شرط صحت و هو ست لقوله علیه السلام لا صلوة لمن لا وضوء له و لا وضوء لمن لم یسم رواه احمد و ابو داؤد و الحاکم عن ابی هریره و این حدیث را احمد و ترمذی و ابن ماجه از سعید بن زید و ابن ماجه و دارمے از حدیث کثیر بن زید اند هیچ بن عبد الرحمن بن ابی سعید از پدرش ابی سعید خدری نیز روایت کرده اند و بخاری گفته که احسن احادیث درین باب حدیث سعید بن زید ست و اسحق گفته که اصح احادیث حدیث اوست و نزد ابو حنیفه محمول بر نفی فضیلت و کمال ست نه منع صحت و جواز بدلیل آنکه اصحاب سنن اربعه روایت کرده اند که آنحضرت صلے الله علیه وسلم در تعلیم وضو فرمود چون بایستی برای نماز وضو کن چنانچه امر کرده است ترا پروردگار تعالی و شک نیست که در وضو که امر کرده است بآیه کریمه اذا قمتم الی الصلوة ذکر تسمیه نیست با آنکه در بعض طرق حدیث سعید بن زید انقطاع هم هست و در بعض رجال وی اختلاف والله اعلم و بعضے از علماے ما استدلال کرده اند بر نفی وجوب تسمیه بحدیثی که بطریق متعدده از صحاح وحسان آمده که آن حضرت صلے الله علیه وسلم از بول و با غائط آمده بود مردی بروے سلام کرد جواب وی نداد پس تیمم کرد و جواب سلام وی داد و فرمود منع نکرد مرا از رد سلام تو مگر اینکه من بر طهارت نبوده ام و در روایتی آمده که آن حضرت صلے الله علیه وسلم وضو میکرد مردے بروی سلام کرد جواب وی نداد و چون از وضو فارغ شد عذر خواهی آن نمود و این احادیث دلالت دارد که بی وضو ذکر خدا نمیکرد پس دلالت کند بر عدم تسمیه پیش از وضو و درین استدلال نظر ست زیرا که این دلالت ندارد بر کراهت ذکری که مشروع و معهود بود در شرع و منع نمیکند آنرا و به تحقیق وارد شده و ثابت گشته ذکر تسمیه بر اول وضو با احادیث متعدده و ظاهر آنست والله اعلم که امتناع حضرت صلے الله علیه وسلم در ینحالت از خصوص رد سلام بود که تاخیر و توقف را در وی مجال نه از مطلق ذکر چه در صحاح آمده که منع نمیکرد او را از ذکر خدا هیچ چیز از حدث بلکه جنابت هم و در بعض روایات آمده که بعد از خروج از بول

میفرمود الحمد لله الذی اخرج منی مایوذینی الخ و بعض تمسک کرده اند بآنکه در حدیث امیر المومنین علی رضی الله عنه که توصیف وضوی حضرت صلی الله علیه وسلم برای مردم کردند ذکر تسمیه نیست اگر واجبی بود بایستی کرد و جواب داده شده است ازین تمسک بآنکه مقصود ایشان حکایت افعال بود و بس که داخل اند در وضو و تسمیه از اقوال است خارج وضو بایشان بیان کرده باشند و راوی از ایشان اختصار کرده و جزو حدیث را نقل کرده بنا بر شهرت ابتدا به تسمیه در هر امری ذیبال و چندین او سنن مثل تخلیل و مسواک در حدیث ایشان نیامده بلکه در بعض طرق حدیث بیان وضو غسل یدین اولا نیز نیامده کذا قال الشیخ ابن الهمام آما پوشیده نماند که این جواب خالی از ضعف نیست و تمسک بمجاهد بر نفی وجوب تسمیه تمام ست و عدم ذکر بعض سنن دیگر منافات بآن ندارد و بعضی گفته اند که مدخل نیست در وضو وجوب را بر اکه وی شرط و تابع صلوة ست و اگر در وی نیز واجبی بود لازم آید مساوات او با اصل و این مستلزم بطلان سخت ضعیف ست و نکته نحویانه است نه نیز از وجود واجب در وضو لزوم مساوات منوعست از جهت وجود فارق بوجود دیگر مثل عدم لزوم وضو نبا. رخلاف صلوة و تواند که تبعه واجب و سنخط باشد از رتبه واجبات نماز چنانچه فرائض او نسبت بنفل نماز کذا قال ابن الهمام پس بسبیل در منع وجوب تسمیه همان کلام در ثبوت احادیث وارده درین باب و عدم قطعیت دلالت آنها بر وجوب باشد و منع ثبوت تعارض میان احادیث جانبین والله اعلم و در آخر وضو گفتی اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و اشهد ان محمدا عبده و رسوله و در حدیث مسلم و ابی داود و نسائی و ابن ماجه از عمر بن الخطاب رض آمده است که هر که وضو کند باسباغ بعد از وضو این کلمه بگوید گشاده شود برای او هشت در بهشت و گفته شود مر او را از هر در که خواهی و جزری در حصن حصین بهمین ابن ماجه و مصنف ابن ابی شیبه و ابن السنی آورده ثم اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و اشهد ان محمدا عبده و رسوله اللهم اجعلنی من التوابین و اجعلنی من المتطهرین و اجعلنی من عبادک الصالحین این زیادت ترمذی ست بر شهادتین لیکن در حدیث ترمذی کلمه اشهد قبل ان محمدا نیست و حاکم در مستدرک و نسائی این را نیز زیاده کرده که سبحانک اللهم و بحمدک اشهد ان لا اله الا انت استغفرک و اتوب الیک و جزری از طبرانی در اوسط آورده که هر که وضو کند پس گوید سبحانک اللهم و بحمدک استغفرک و اتوب الیک نوشته شود آن زاد کاغذ پاره و مهر کرده شود بران و گشاده نشود مگر در روز قیامت و ابو موسی اشعری رض چنانچه نسائی و ابن السنی روایت کرده گفت آب وضو آوردم پس پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم وضو ساخت و شنیدم که در وقت وضو بعد از تسمیه چنانکه از سیاق کلام جزری در حصن حصین مفهوم میشود میگفت اللهم اغفر لی ذنبی و وسع لی فی داری و بارک لی فی رزقی گفتم یا رسول الله شنیدم که چنین و چنین دعا میکردی فرمود هل ترکت من شیء آیا هیچ فروگذاشت کردم درین دعا یعنی دعا کردم که جامع خیرات و برکات دنیا و آخرت ست ما ناکه ابو موسی این دعا را سهل و مختصر پنداشت پس در جواب وی این چنین فرمود یا مراد آن بود که تو میدانی که در طلب خیر و اتیان فعلی که در وی ادنی ثواب بود اهتمام دارم و ترک نکنم اگرچه سهل و مختصر بود و واجب نباشد از جهت غایت حرص من بر طلب خیر و اجزال ثواب و تعلیم ست و الله اعلم و آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بعد از وضو اعضا را بمندیل یعنی طرف دستار یا ردا یا مشفه یعنی رومال که برای پاک کردن اعضا و چیدن آب از ان ساخته باشند خشک نکردی و اگر حاضر کردندی رد کردی و حدیثی که از عائشه رضی الله عنها مرویست که کانت له خرقة ینشف بها بعد الوضوء و در روایتی خرقة ینشف بها بعد الوضوء بود مر آن حضرت را صلی الله علیه وآله وسلم جامه یا پاره برای چیدن آب که میچید بدان آب را بعد از وضو و در روایتی ینشف بها حسابه و جمله ای مندیل یمسح به وجه کذا فی النهایة و حدیث معاذ در معجم کبیر گفت دیدم رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم وقتیکه وضو میکرد دستی مبارک را بطرف جامه خود و هر دو حدیث ضعیف ست بجهت ضعف بعضی رواة آن و هر دو در جامع ترمذی مذکور و ترمذی نیز تضعیف کرده و گفته که از حضرت در باب چیزی بجهت ثبوت نرسیده ست و گفته که قول اهل علم

صحابہ و تابعین وغیرہم در بیاب رخصت کردہ اند و بعض مکروہ دارند و بگذارند تا ہمچنان خشک شود کہ موجب نورانیت و ثقل میزان اعمال ست و روایت کردہ شدہ است این قول از سعید بن المسیب و زہری انتہی و در بعضی کتب حنفیہ کورست کہ اگر بقصد تنزہ و تکبر نبود کراہت ندارد و در بعضے از شرح مشکوٰۃ از ازہار نقل کردہ کہ مستحب ست ترک تنشیف زیرا کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تنشیف نکردہ و اگر تنشیف کند ہم مکروہ نیست بر قول اصح و نزد بعضے مکروہ است و در وضو ساختن کسی آب بردست وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نریختے مگر در وقت ضرورت در حدیث بخاری و مسلم از حدیث مغیرۃ بن شعبہ آمدہ ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفرے بود و من بر دست مبارک وی آب میریختم و وضو میکرد و نیز در صحیح بخاری از حدیث اسامۃ بن زید ہمچنین آمدہ و حاکم در مستدرک از حدیث ربیع بنت معوذ آوردہ کہ گفت آوردم آب و لگنے حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را پس فرمود بریز بر اعضای من پس ریختم و آن حضرت وضو کرد و این حدیث صریح ترست در جواز بجہت امر و عدم تقید بسفر و در حدیث صفوان بن عسال نیز آمدہ کہ ریختم من آب وضو بر اعضای پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفر و حضر این احادیث درین باب آمدہ و وجود ضرورت ازان معلوم نشدہ و مقید بآن نیفتاد و اللہ اعلم و حدیثی کہ در تخلیل لحیہ وارد شدہ بعضے از اہل حدیث قبول کردہ اند و بعضے رد کردہ ترمذی از حسان بن بلال مے آرد کہ گفت عمار بن یاسر را دیدم کہ وضو کرد و تخلیل کرد لحیہ را پس گفتہ شد مر او را آیا تخلیل میکنی لحیہ را گفت چہ منع میکند مرا از ان و حال آنکہ دیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تخلیل میکرد لحیۂ خود را و میگوید کہ درین باب حدیث از عائشہ و ام سلمہ و انس و ابن ابی اوفی و ابی ایوب نیز آمدہ و لیکن در بعضے طرق حدیث عمار سخن کردہ و گفتہ کہ سفیان بن عیینہ گفتہ است کہ عبدالکریم کہ روایت از حسان بن بلال کردہ از وے سماع ندارد و نیز ترمذی گفتہ کہ محمد بن اسمٰعیل گفتہ است کہ صحیح ترین حدیثی کہ درین آمدہ حدیث عامر بن شقیق ست از ابی وائل از عثمان کہ گفت بود پیغمبر خدا کہ تخلیل میکرد لحیہ را گفتہ اکثر اہل علم از صحابہ وغیرہم بدان قائل اند و احمد گفتہ کہ اگر سہو کند از تخلیل لحیہ رو ست و اسحاق گفتہ کہ اگر بفراموشے ترک کرد یا بتاویل کفایت میکند و اگر عمداً کرد اعادہ کند و گفتہ حدیث عثمان بن عفان حسن صحیح انتہی و در کشی در شرح خرقی حدیث عثمان را بہمچنین آوردہ کہ وی رضی اللہ عنہ وضو کرد و روزے تخلیل کرد لحیہ را ہنگام شستن روے پیشتر گفت دیدم من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ کرد آنچنان کہ دیدید مرا کہ کردم و گفتہ رواہ الترمذی و صححہ ابن خزیمہ و ابن حبان و حسنہ النجاری و ابو داؤد و از انس رضی اللہ عنہ آوردہ کہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ چون وضو میکرد و میگرفت کفے از آب و میدرآورد و آنرا در تحت حنک خود و تخلیل میکرد لحیہ خود را و میفرمود ہمچنین امر کردہ است مرا پروردگار من عزوجل و بالجملہ حدیث تخلیل بطرق متعددہ آمدہ و در بعض رواۃ بعضے طرق آن عثمان را اختلافے ہست و مراد را شواہد کثیر ست و راجح جانب ثبوت ست و آن سنت ست نزد امام ابی حنیفہ و شافعی و نزد امام احمد نیز بر مذہب معروف و نزد بعضے از ائمہ و مذہب وے واجب ست از جہت حدیث انس کہ گفت بہذا امرنی ربی و نزد امام مالک تحریک لحیہ را در غسل و بہ تکفین تا در آید در آب انتہی آنچہ را کہ علاق او ست و در رسالہ ابن ابی زید کہ در مذہب ایشان ست گفتہ ولیس علیہ تخلیلہا فی الوضوء و یحرک علیہا یدیہ الی آخرہ جوابش احتمال نفی وجوب دارد و ہم احتمال نفی سنت و ظاہر احتمال ثانی ست بقرینۂ مقام و شمنی گفتہ کہ بعض گفتہ اند کہ تخلیل لحیہ سنت نزد ابی یوسف و فضیلت ست عند ہما و شمس الائمہ سرخسی گفتہ کہ اصح آنست کہ ابو حنیفہ یا ابو یوسف ست و کیفیت تخلیل آنست کہ در آرد اصابع خود را از اسفل لحیہ بجانب فوق انتہی و در ہدایہ گفتہ سنت ست نزد ابی یوسف و جائز ست نزد ابی حنیفہ و محمد و شیخ ابن العمام گفتہ کہ در بسیارے از کتب روایت آمدہ کہ سنت ست نزد ابی یوسف و مستحب ست عند ہما زیرا کہ نہایت مدوے مجرد فعل ست بے مواظبت لیکن بعد از ثبوت حدیث انس بہذا امرنی ربی ثبوت مواظبت ظاہر ست

واللہ اعلم وظاہر حدیث آنست کہ بجا وحید بود وبعض گفتہ اند کہ جا او جہ است ووقت وے نزد شستن روی ست ونزد امام احمد مخیر ست کہ در وقت شستن روے کند یا در وقت مسح راس واما تخلیل اصابع گاہ گاہ کردے ودر جامع ترمذی وسنن ابن ماجہ از حدیث ابن عباس رض آوردہ کہ فرمود رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم چون وضو کنے تخلیل کن اصابع ہر دو دست وہر دو پاے را وترمذے گفتہ حدیث حسن غریب ودر حدیث اصحاب سنن اربعہ از لقیط بن صبرۃ آمدہ کہ گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم چون وضو کنی کامل وتمام کن وضو را وتخلیل کن اصابع را ومبالغہ کن در استنشاق مگر آنکہ صائم باشی وتصحیح کردہ ابن حدیث را ترمذے وابن خزیمہ وحاکم واحمد وترمذے روایت کردہ انداز مستورد بن شداد کہ گفت دیدم رسول خداے را صلے اللہ علیہ وسلم کہ تخلیل کرد انگشتان پایہاے خود را بانگشت خنصر وترمذے گفتہ حدیث غریب لا نعرفہ الا من حدیث ابی لہیعۃ ونزد امام ابی حنیفہ سنت ست تخلیل اصابع یدین ورجلین وہمچنین نزد امام شافعی ونزد امام احمد تخلیل اصابع رجل مسنون ست بے خلاف بحدیث مستورد بن شداد ودر اصابع یدین دو روایت ست اشہر سنت ست بحدیث ابن عباس وتقیط بن صبرۃ وبروایتے نہ زیرا کہ تصریح آنہا منفے ست از تخلیل ومالک تخلیل مخصوص باصابع رجل داشتہ واثرا نیز گفتہ کہ اگر ترک کند باکی نیست ولیکن تخلیل اطیب ست مرنفس را وکیفیت تخلیل اصابع رجل آنکہ تخلیل کند بخنصر ید یسری ابتدا کند از خنصر رجل یمنی وختم کند بخنصر رجل یسرے بجہت رعایت تیامن وتخلیل کند اصابع یدین را بدا آوردن اصابع یکی در دیگرے وسنت بودن تخلیل اصابع بر تقدیرے ست کہ آب درون زنگشتان برسد ومقصود از تخلیل مبالغہ تکمیل تطہیر بود واگر زنگشتان بیکدیگر چسپیدہ بودے کہ آب در درون آنہا نرسد تخلیل واجب بود باتفاق ووعیدی کہ بر ترک تخلیل اصابع در حدیث وارد شدہ چنانکہ در ہدایہ آوردہ ست کہ تخلیل کند اصابع را تا تخلیل نکند نار جہنم محمول بر ہمین صورت ست کہ آب بمیان اصابع نرسد یا یقین بدان حاصل نگردد والا ورود وعید ناظر بر وجوب ست پس سنت چون باشد با آنکہ گفتہ اند کہ این حدیث ضعیف ست یحیے ابن معین بن حمار کما ذکر ابن الہمام وما تحریک انگشتری در انگشت در حدیثی ضعیف ارد شدہ ودر حدیث ابے رافع کہ ابن ماجہ ودار قطنے آوردہ اند کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اذا توضا حرک خاتمہ ودر مذہب حنفی از سنن ومستحبات وضو ست وشیخ ابن الہمام در زاد الفقیر آوردہ کہ تحریک خاتم اگر فراخ بود سنت ست اگر تنگ بود واجب ودر بیان عدد واجب فصل در کتب ائمہ حدیث از کتب ستہ وغیر ہا بروایات متعددہ وطرق مختلفہ آمدہ ست کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم در سفر وحضر مسح بر موزہ کشیدے ودر مواہب لدنیہ میگوید کہ تصریح کردہ اند جمعے از حفاظ حدیث کہ مسح خفین بتواتر ثابت شدہ کہ شک وشبہہ را بدان راہ نیست وبعضے از علما راویان آنرا جمع کردہ واز ہشتاد در گذشتہ عشرہ مبشرہ داخل ایشان اند ہیچ یکے از سلف انکار آن نکردہ مگر از امام مالک روایتے نقل کنند کہ مسح بر موزہ مسافر را ست نہ مقیم را وامام محمد در موطاے خود گفتہ کہ مالک بن انس گوید کہ مقیم را مسح بر موزہ جائز نبود وحال آنکہ اکثر احادیث وآثارے کہ مالک روایت کردہ در تقیم ست وشیخ ابن حجر گفتہ کہ روایات صحیحہ از مالک مصرح اند بجواز مطلقا وبعض گویند کہ توقف مالک در مسح حال اقامت در خانہ نفس خود بود وامانتوانے او بر جواز بود ومثل این منقول ست از ابو ایوب صحابی انتہی وکتب مالکیہ مشحون ست بجواز آن در سفر وحضر وغنی در شرح نقایہ گفتہ مسح بر موزہ جائز ست بسنت مشہورہ واز امام ابو حنیفہ روایت میکنند کہ فرمود حکم نکردم مسح خفین تا ندیدم در وے آثار واخبار مثل ضوء نہار واز امام احمد فرمود کہ سی وہفت نفر از صحابہ روایت میکنند مسح خفین از رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ودر روایتی فرمود چہل کس از صحابہ حدیث کردہ اند بدان مرفوعا وموقوفا وابن المبارک گفتہ موے می آید مرا از مسح خفین

پس درشک مے افتم کہ از اہل اہوا نباشد و اما آنکہ بعضے قرأت جرادوا رجلکم حمل بر مسح کردہ اند و قرأت نصب را بر غسل خالی از خدشہ نیست چہ مسح خفین معنیا بکعبتین بنود باتفاق و امام حسن بصری فرمودہ کہ حدیث کردند مرا ہفتاد تن از اصحاب کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم مسح کرد بر خفین و در ہدایہ میگوید اخبار در مسح خفین مستفیض و مشہور ست و ہر کہ آنرا اعتقاد نکند مبتدع باشد و کرخی میگوید کہ مے ترسم کفر را بر آنکہ مسح خفین را اعتقاد نکند و از امام ابو حنیفہ مثل این آمدہ و بالجملہ در اخبار صحیح ثابت شدہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم در سفر و حضر مسح بر موزہ کشیدی و مدت حضر یکشبانروز فرمود و مدت سفر سہ شبانروز چنانکہ روایت کرد مسلم از علی ابن ابی طالب رض و روایت کردہ شدہ ست این حدیث از ہشتاد صحابی کہ در جمع الجوامع سیوطی مذکور اند و امام احمد از عوف بن مالک اشجعی آوردہ کہ گفت امر کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم بمسح بر خفین در غزوۂ تبوک سہ شبانروز مر مسافر را و یک شبانروز مر مقیم را و گفت امام احمد کہ این اجود حدیثے ست در مسح خفین زیرا کہ در غزوۂ تبوک ست و آن آخر غزوہ ست کہ غزا کرد رسول خدا و آخر فعل او ست صلے اللہ علیہ وسلم و مسح بظاہر موزہ کشیدی یعنی بر پشت پای چنانکہ در احادیث صحیحہ وارد شدہ ست و ابو داؤد در سنن خود از علی مرتضے رض بطرق متعددہ آوردہ کہ فرمود اگر کار و بار دین بر رأے و حکم عقل بودے پایان موزہ اولے بودی مسح از بالاے آن و بہ تحقیق دیدم من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وسلم کہ مسح کرد بر ظاہر خفین و امام را شافعی موزہ حدیث ضعیف وارد شدہ و در حدیث صحیح چیزے ثابت نشدہ چنانکہ از مغیرۃ بن شعبہ در حدیث ابو داؤد و ترمذے و ابن ماجہ آمدہ کہ گفت وضو کنانیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وسلم در غزوۂ تبوک پس مسح کرد اعلاے خف را و اسفلش را و ترمذی گفتہ کہ این حدیث معلول ست و اتصال او مغیرہ ثابت نشدہ الا بودا کہ کاتب مغیرہ بود و مولاے او و ہم ترمذی گفتہ پرسیدم من ابا زرعہ و بخاری را ازین حدیث این ہر دو امام گفتند کہ این حدیث صحیح نیست ابو داؤد نیز این حدیث را تضعیف کردہ و در اکثر طرق حدیث مغیرہ مطلق واقع شدہ کہ مسح صلے اللہ علیہ وسلم خفین را و ذکر اعلے اسفل و نزد ترمذی در بعض طرق و ابی داؤد و احمد علے ظاہرہما نیز واقع شدہ و نیز امام ابی حنیفہ مسح بظاہر خف فرض ست و بر باطن خف و عقب و ساق اصلا جائز نبود و مذہب امام احمد نیز ہمچنین ست و نزد امام شافعی بظاہر خف فرض و بر پایان آن سنت ست و نزد امام مالک نیز ہمچنین ست و کیفیت مسح نزد ایشان آنست کہ بگرداند دست راست خود را بالاے خف از جانب اصابع و دست چپ را زیر خف پستر کشد ہر دو دست را بطرف کعبین و ہمچنین کند در مسح خف یسری و بگرداند دست چپ را بالاے خف و دست راست را بپایان او و بروایتے ابتدا کند در مسح اسفل خف از کعبین بطرف اصابع و آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم بر جورب مسح کردی چنانچہ در روایت احمد و ترمذی و ابی داؤد و ابن ماجہ از حدیث مغیرہ بن شعبہ آمدہ و نیز روایت کردہ امام احمد از بلال رض کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم وضو میکرد و مسح میکرد بر عمامہ و مقدمین و ابی داؤد مانند این آوردہ و موق جرموق را گویند فارسی معرب ست و جوہری و معترضے گفتہ کہ موق خف قصیرے کہ پوشیدہ میشود بالاے خف کذا فی شرح ابن الہمام و زرکشی در شرح خرقی آوردہ کہ جرموق خف واسعیست کہ پوشیدہ می شود فوق خف در بلاد بارد و ابو داؤد از علے مرتضے و ابن مسعود و انس بن مالک و عمر بن الخطاب و ابن عباس و غیر ایشان از صحابہ عظام رض آوردہ است کہ ایشان مسح بر جورب کردند و جورب موزہ را گویند کہ بر بالاے موزہ می پوشند بجہت سردے ہوا یا گلہا غلیظ موزہ پایان از چرک و غبار خواہ از صوف باشد یا از چرم و مسح بر جورب جائز ست چون موزہ پایان و بالا را ہر دو بر طہارت پوشیدہ باشند نزد امام ابی یوسف و محمد مطلقا و نزد ابو حنیفہ اگر سخت و ثخین و مجلد باشد چنانچہ بدان بر راہ توان رفت و اگر آنکہ بر پوشند بر ساق بایستد جائز بود و اگر سخت نباشد جائز نباشد مگر آنکہ رقیق باشد بحدی کہ تری آب مسح جورب موزہ درون برسنگپا کہ ہم بروی مسح کردہ میرسد امام احمد نیز مسح بر موزہ کہ بالاے موزہ پوشیدہ باشند جائز ست و نزد شافعی

مسح بر جورب درست نبود اگرچه منعل باشد و احادیث مذکوره حجت ست بروی و آن حضرت را صلے اللہ علیہ وسلم در مسح خفین و غسل رجلین تکلفے نبودے بلکہ گردر حالت قصد وضو پایہا مکشوف بودے غسل کردے و بر آں مسح کردن موزہ نپوشیدے و اگر پایہا در موزہ بودے مسح کردے و موزہ بیرون نکردے و علما را دریں جا اختلاف ست بعضے گویند کہ مسح افضل ست از برای اظہار سنت و روا ہل بدعت از خوارج و روافض و نزد ایں جماعہ از علما اگر پایہا مکشوف باشد موزہ بپوشند و مسح کنند از برای مصلحت مذکورہ و اکثر بر انند کہ مسح رخصت ست اگر نکنند جائز بود و عزیمت ہماں غسل ست یعنے اگر پای از موزہ برآرد و بشوید افضل بود و بران ما جور گردد و مختار صاحب ہدایہ ہمیں ست و نزد امام احمد در روایتے مسح افضل ست از برای ترویج سنت و مخالفت شعار اہل بدع کہ از ان منع کنند و در روایتے دیگر ہر دو برابر ست از جہت ورود شریعت بہر دو و مختار مصنف نیز ہمیں ست چنانکہ گفت و چون در افضلیت مسح و غسل علما را اقوال ست فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم بیان نمودہ شد تا معلوم گردد کہ احسن اقوال ہمیں ست کہ عادت نبوی بود صلے اللہ علیہ وسلم یعنے تکلف نکند و مقید بہیچ جانب نباشد و ہیچ یکے از جانبین را افضل و راجح ندارد و ہر دو بر ابر انگارد واللہ اعلم **فصل** در آنکہ جواز تیمم ثابت ست بکتاب و سنت و اجماع و ابتدا در شریعیت آں در غزوۂ مریسیع ست کہ عقد عائشہ رضی گم شدہ و آن حضرت مردم را بطلب آں گماشتہ و توقف نمودہ بود پس وقت نماز در رسید و با قوم آبی نبود کہ بدان وضو سازند پس در شکے کرد ابو بکر بر عائشہ رضی کہ حبس کردے و نگاہ داشتی رسول خدائے را صلے اللہ علیہ وسلم و مسلمانان را بر غیر آب پس نازل شد آیت تیمم گفت اسید بن حضیر رضی عجب بسیار ست برکت شما ای آل ابی بکر و گفت رحمت کند ترا حق تعالی ای عائشہ نمی بینم تا کار شاق از تو امرے اگرچہ ظاہرا مکروہ پنداری مگر آنکہ گرداند خدائے تعالے در وی فرجی و کشادگی مر مسلمانان را و آوردہ اند کہ بعد از ساعتی آں عقد را در ریگ یافتند و در کیفیت تیمم اختلاف ست اکثر بر انند کہ تیمم دو ضربہ ست یعنی دو بار دست زدن ست بر زمین یکبار برای روے و دوم برائے دو دست تا مرفقین و این مذہب امام ابو حنیفہ و مالک و شافعی و مختار بعض اصحاب احمد ست و قول علی مرتضی رضی و ابن عمر رضی و حسن بصری و شعبی و سالم بن عبد اللہ بن عمر و سفیان ثوری ست و طبرانی و دار قطنی و حاکم از روایت جابر آوردہ اند کہ رسول خدا فرمود صلے اللہ علیہ وسلم التیمم ضربتان ضربۃ للوجہ و ضربۃ للذراعین الی المرفقین و این حدیث را طبرانی از ابن عمر رضی و از ابی امامہ و حاکم از ابن عمر و احمد از عمار یاسر نیز روایت کردہ اند و نیز ابو داؤد از عمار بن یاسر آوردہ کہ مسح کردند صحابہ بر برائے نماز مجرد بودند ایشان بار سول خدائے صلے اللہ علیہ وسلم پس زدند بکفہائے خود صعیدہا را پستر مسح کردند بر رویہا خود مسحۃ واحدۃ پستر باز زدند بکفہائے خود صعیدہا را بار دیگر پس مسح کردند بدستہائے خود تمام تا مناکب و آباط و لیکن درین حدیث ضربۃ تا الطیبین واقع شدہ و این بجہت آں بود کہ در آیت تیمم ذکر مرفقین نیست پس گمان بردند کہ دست نام تمام عضو ست از کف تا ابط و بعضے بر انند کہ تیمم یکبار دست زدن ست بر زمین و بر روے و ہر دو کف دست مالیدن و این مذہب مشہور امام احمد حنبل ست و قول قدیم امام شافعی و مختار از مذہب اول ست و منقول ست از عطاء و مکحول و اوزاعی و اسحق و ابن جریر و ابن المنذر و ابن خزیمہ و منقول ست از مالک و دیگر اصحاب حدیث و دلیل ایشان حدیثی ست کہ در صحیحین از عمار بن یاسر آمدہ کہ روی جنب بود و برای تیمم جنابت در خاک می غلطید خبر بحضرت رسید فرمود پس بنود ترا ای عمار کہ میزدی ہر دو دست خود را آنچنین پس آن حضرت برای نمودن عمار ہر دو دست خود را بر زمین زد و نفخ کرد ہر دو کف پستر مسح کرد بہر دو دست روی را و کفین را این لفظ بخاری ست چنانکہ در مشکوۃ آوردہ و لفظ مسلم آنچنین ست کہ بسندہ بود ترا ای عمار کہ میزدی دو دست خود را بر زمین و نفخ میکردی پستر مسح میکردی بہ دو دست روی خود را و کفین خود را و جواب از ین دلیل گفتہ اند کہ مراد و مقصود آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم و بیان صورت ضربہ ست برای تعلیم عمار نہ خود دست بر زمین

چنین باید زد و بر زمین نمی باید غلطید نه بیان تمام صورت تیمم و جمیع انچه بدان تیمم حاصل شود و عمار بهمان تعلیم ضربه را روایت کرد و لهذا
در روایات دیگر از عمار در سنن ابی داؤد وغیره آمده که در وی تصریح ست بانکه تیمم دو ضربه ست و در همین حدیث نیز در بعض روایات الفاظ
ضربه واحده نیست و همین مقدار ست که هر دو دست را بر زمین زد و نیفشاند غبار را زدی پس مسح کرد وی را و هر دو کف دست را و این
علی الاطلاق شامل دو ضربه نیز تواند بود کرمانی در شرح صحیح بخاری گفته که امام نووی گفته که محفوظ ضربتین ست نه ضربه واحده و این جواب
از ذکر ضربه نه ضربتین و اما ذکر کفین و مسح بران نیز چون مقصود نه بیان تمام تیمم داشت اقتصار کرد بران بحسب کفایت آن در تعلیم
ضربه بدلیل ذکر ذراعین الی المرفقین در احادیث دیگر و نیز گوئیم که مراد بکفین اینجا یدین ست و چون ذکر یدین واراده کفین آمده
چنانچه در آیه سرقه السارق والسارقة فاقطعوا ایدیهما عکس آن نیز جائز بود لوجود العلاقة و چون مختار مصنف مذهب جمهور محدثین ست
میگوید که چون آن حضرت تیمم کردی یکبار هر دو کف مبارک بر زمین زدی و بروی و هر دو دست بمالیدی در بعض روایات صحیحه بواو
واقع شده بتقدیم وجه بر کفیه و بالعکس در بعضی ثم بتقدیم کفیه بر وجه و شیخ ابن حجر گفته از انجا معلوم شود که ترتیب در تیمم شرط نبود
و بنا بر کلام مصنف بر انست و در حدیث صحیح نیامده که دو بار دست مبارک بر خاک زدی و نیامده که دست ها تا مرفقین مسح کردی
و احادیثی که بر خلاف انچه گفتیم وارد شده مجموع ضعیف ست و در مرتبه احادیث که در ضربه واحده و مسح کفین آمده در قوت و صحت
نیست مصنف اینچنین میگوید ولیکن شیخ ابن الهمام گفته است که حاکم حدیث ضربتین را تصحیح نموده و گفته است صحیح الاسناد
ولم یخرجاه و دار قطنی گفته است رجاله کلهم ثقات تنبیه بدانکه ارباب حدیث در ترجیح مذهب ثانی بجد اند و شیخ ابن حجر نیز
در شرح صحیح بخاری تمنع احادیث این مذهب می نماید و گفته که اتیان بخاری بعنوان را بلفظ جزم کرد گفته باب التیمم للوجه والکفین
باشهرت خلاف از جهت قوت دلیل اوست زیرا که احادیث وارده در صفت تیمم صحیح نشده سوای حدیث ابی جهیم و عمار وی نکرده یدین
کرده مجملا و اما حدیث عمار در صحیحین بلفظ کفین واقع شده و در سنن بذکر مرفقین و در روایتی تا نصف ذراع و در روایتی تا آباط
و درین دو روایت مقال ست و انچه ترجیح میکند روایت صحیحین را و اقتصار بر وجه و کفین آنست که عمار بعد از رحلت حضرت
صلے الله علیه وآله وسلم فتوے میداد بآن و راوی حدیث اعرف ست بمراد از غیر خود خصوصا صحابی مجتهد و همچنین روایت
صحیحین ضربه است و غیر بها ضربتین و گفته که قول نووی که گفته است محفوظ ضربتین ست نه ضربة واحده مرادش حفظ مذهب ست
نه روایت زیرا که اختلاف ست میان شافعیه که مذهب او اول ست یا ثانی و صحیح و محفوظ آنست که ثانی ست و گفته که جواب
نووی در شرح مسلم که مقصود بیان مجرد صورت ضرب ست از جهت تعلیم بد انچه حاصل شود بسے تیمم متعقب ست بانکه
سیاق قصه دلالت دارد بر انکه مراد بیان جمیع ست چه ظاهر از قول حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که فرموده اما یکفیک بیان
جمیع چیزیست که کفایت کند و استدلال بر اشتراط مسح تا مرفقین بقیاس و منوط است چه آن قیاس ست در مقابله نص که دلالت
دارد بر مسح کفین با آنکه قائل بعدم نیز قیاسی دارد معارض این قیاس و آن قیاس ست بر حد سرقه انتهی کلام الشیخ اگر گوئید
پس امر مشکل شد انچه گفته اند در توجیه مذهب اول مدخول شد پس چه میگوئی تو در اشتباهات این مذهب جوابش آنکه بی شک
احادیث درین باب مختلف و متعارض آمده در بعضی ضربتین و در بعضی ضربة واحده و در بعضی مطلق ضرب و در بعضی کفین
و در بعضی یدین الی المرفقین و در بعضی یدین مطلق و اخذ باحادیث ضربتین و مرفقین اخذ ست باحتیاط و عمل ست
باحادیث ضربتین از جهت اشتمال ضربتین بر ضربه و مسح ذراعین تا مرفقین بر مسح تا کفین و بعکس و نیز تیمم طهارتے ناقص ست
پس اگر عمل آن بیشتر بود و مستوجب مرفقین و بسے روے و دست ضربه علیحده باشد بهتر و باحتیاط قریب تر اگر گوئی

تا ابلد باحتیاط قریب ترست چرا آنرا اخذ نکردند گوییم حدیث الی الاباط صحیح نیست با آنکه وقوع ذراعین در حدیث ابی جهیم
چنانچه در شرح السنه روایت کرده و گفته حدیث حسن و دیدین که ظاهر در ذراعین ست چنانچه در صحیحین آمده مؤید آنست
اگر گوئی چرا طرح به وسع کفین را فرض ندانستند زیادتی راست و مکمل آن چنانچه غسل مرتین و ثلث مرات و مسح تمام راس
در وضوء آنش آنکه مروی در وضو هر دو عمل ست تارة فتارة لاجرم ادنی را که متیقن ست فرض داشتند زیادتی راست
و اینجا احادیث متعارض آمده و خلیفه درین جا ترجیح بلا دور رعایت احتیاط صالح ست برای ترجیح و قیاس بر وضو که اصل تیمم ست
نیز برای این ترجیح ست نه قیاس در مقابل نص و شک نیست که قیاس بر وضو اقرب ست از قیاس بر جدسرقه اگر گوئی تعارض
احادیث بر تقدیرے بود که در رجه مساوی باشند و محدثین خود حکم کرده اند که احادیث ضربتین در صحاح مذکور نیست گوئیم که عدم
ذکر آن در صحاح محل بحث ست چنانکه از حاکم و دارقطنی نقل کرده شد با آنکه عدم قوت و صحت آن احادیث در زمان آن ائمه
محل منع ست شاید که تطرق ضعف و وهن در ان بعد از ایشان پیدا شده باشد بجهت این بعض رواة که بعد ازان روایت
کردند و متاخرین محدثان که بعد از ایشان آمدند آنرا در سنن در آوردند نه در صحاح و از وجود ضعف در حدیث نزد متاخرین
لازم نیاید وجود آن در زمان متقدمین و این نکته در غایت جودت است چنانچه در مقدمه اشارت بآن کرده ایم و این
غایت سعی ست در تحقیق این مقام و در شرح شیخ ازین امام بر هدایه سخن درین مقام باین بسط و تفصیل واقع نشده و لله الفضل والمنة
وعلی نبیه الصلوة والتحیة والله اعلم وعلمه احکم و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر هر زمین که نماز خواست گذارد خواه سنگ و خواه خاک
و خواه ریگ تیمم کردے و فرق میان خاک و ریگ و غیر آن نکردی باین کلام نفی مذهب شافعی کرد که تیمم را مخصوص بخاک میداند
و غیر آن درست نه ورد قول ابو یوسف رحمه الله علیه که گوید جز بر خاک و ریگ درست نبود و مذهب امام ابو حنیفه رحمة الله علیه
آن ست که تیمم جائز ست بر خاک و ریگ و سنگ و هر چه از جنس ارض ست و مراد بجنس ارض آن داشته که با تش گداخته نشود
و خاکستر نگردد و شیخ مصنف برای تائید این قول می آرد که مے فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم حیثما ادرکت هر جا که
در یابد رجلا من امتی الصلوة مردے را از امت من نماز یعنی هر جا و بر هر زمین که وقت نماز در رسد فعنده پس نزد آنجا و آن
زمین ست مسجده و طهوره جاے نماز آن مرد و طهارت وے یعنی همان زمین تیمم کند و هم بران نماز گذارد و بخلاف امم سابقه
که نماز ایشان جز در بیع و کنائس جائز نبودے و طهارت ایشان جز بآب درست نه و تسمیه آن مکان بمسجد کنایت ست از
عدم اختصاص سجود بموضع دون موضع یا مجازست از مکان معین مبنی برای نماز چون نماز در انجا جائز شد گویا مسجد شد کذا فی
الکرمانی و این بیان مبنی بر کسر جیم مسجد ست و هو الاکثر و بعضے بفتح جیم نیز خوانده اند ای مکان یجوز فیه السجدة و این حدیث دلیل ست بر آن
که جنس زمین طهور ست و تیمم مخصوص بخاک و ریگ نیست چنانکه مذهب امام اعظم ست و در حدیث صحیح نیافتم که آن حضرت بر آلے
هر یک فریضه تیمم جدید کردے چنانکه مذهب امام شافعی رح ست که میگوید که برای هر نماز فریضه تیمم جدید باید و نوافل به تبعیت آن گذارد
و میگوید که طهارت تیمم ضروریست و از برای دفع حرج بحکم ضرورت نماز بدان جائز داشته اند چنانکه طهارت شخص جبیر عذر که هر وقت نماز
وضوش باید کرد بلکه آنحضرت جواز تیمم را بر سبیل اطلاق فرمود و آنرا یعنی تیمم را قائم مقام وضوء ساخت چنانکه بیک وضوء چند نماز توان گذارد و
بیک تیمم نیز جائز بود و مذهب ابو حنیفه نیز همین ست و ظاهر کتاب و سنت موافق آنست باب در نماز حضرت پیغمبر صلے الله علیه
وآله وسلم علم جواز آنکه فرض باشد یا نفل چون نماز بر خاستی بدل نیت نماز کردی و بعد از نیت بگفتی الله اکبر و پیش از تکبیر نیت بزبان و
بقصد مروی نیست در احادیث همین قدر مروی ست که چون نماز بر خاستی گفتی الله اکبر و ذکر نیت نیست چون ثبوت کرد که نماز بالنیة

یقین معلوم شد که بی نیت نخواهد بود و چون حقیقت نیت همان قصد قلبی ست احتیاج بلفظ نباشد و از قواعد شرع و بفرض عقل نیز معلوم شد که اگر زبان با دل جمع شود اتم و اکمل بود و از اینجاست که فقها گفته اند که اگر بلفظ نیز بگوید بهتر بود فهم نیز در روایات فقهیه آمده که اگر از احضار قلب عاجز آید فعل زبان کفایت ست و محدثان می گویند که نیت بزبان خواندن بدعت ست و بالفعل الله اکبر دستها هر دو برداشتن یعنی تکبیر و رفع یدین سابق بر اکثر احادیث همچنین واقع شده و مذهب ابی یوسف و مختار جماعه از فقهای حنفیه مثل طحاوی و قاضی خان و غیرایشان اینست و میگویند که رفع سنت تکبیر ست پس مقارن باشد و اما در بعض احادیث تاخیر تکبیر از رفع نیز آمده چنانچه در سنن ابی داؤد و نسائی از ابن عمر رضی الله عنهما آمده که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بر سیاست هر دو دست خود را برابر دو شهای خود پیش از تکبیر میگفت و مذهب امام ابی حنیفه محمد انیست زیرا که او رفع یدین نفی کرده است از غیر حق جل و علا و در تکبیر اثبات کبریائی مراورا سبحانه و تعالی و نفی مقدم ست بر اثبات چنانکه در لا الا الله و عامه مشائخ برین اند و در هدایه این را اصح گفته و در شرح این الهمام در اینجا قول ثالث نیز نقل کرده و آن تکبیر ست پیش از رفع و گفت که بیهقی در سنن کبری از انس آورده که گفت بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون افتتاح می کرد نماز را تکبیر میگفت پیش از بر سیاست دو دست خود را تا محاذی میشدا بهامین از اذنین او را و این حدیث صریح ست در تقدیم تکبیر بر رفع و گفته که رجال وی همه ثقات اند نیز گفته که روایت ابی وائل و براء نیز ظاهر ست دران پس مجموع سه قول آمد و جائز ست که همه فعل آن حضرت باشد صلی الله علیه وآله وسلم انتهی و دست ها در برداشتن اکثر تا بگوشها برابر شدی و گاهی تا بدو شها اول مذهب امام ابو حنیفه است و مروی از احمد بن حنبل نیز همین ست و تمسک ایشان بحدیث وائل بن حجر ست که مسلم و ابو داؤد در روایت کرده اند که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چون در نماز در آمد تکبیر گفت و بر داشت دو دست خود را مقابل دو گوش و در روایتی از ابی داؤد آمده که بر داشت دو دست را مقابل دو گوش و مقابل کرد نرمنگاه خود را بدو گوش و بر روایتی نبرده گوش و بر روایتی بر داشت دو دست را تا دیدم سر انگشتان را نزدیک بگوش و در روایتی از ابی داؤد و مسلم و بخاری و نسائی از مالک ابن الحویرث محاذی اذنیه و در روایتی فروع اذنیه آمده و ثانی مذهب شافعی و مالک ست و از احمد نیز روایتی ست و آن نیز در احادیث واقع شده و در حدیث ابی حمید ساعدی که در میان جماعه از صحابه گفته که من حافظ ترین شما ام نماز پیغمبر را صلے الله علیه وآله وسلم آمده و بعضی در تطبیق این روایات که در بعضی خداو منکبیه واقع شده و در بعضی اذنیه و در بعضی فروع اذنیه گفته اند که خداو منکبیه محمول ست بر کفهای دست و خداو اذنیه بر سر انگشتان و فروع اذنیه بر سر انگشتان و این تطبیق منقول ست از امام شافعی و قتیکه بمصر آمد و پرسیده شد از جمع میان این احادیث

بعد ازان دست راست را بر دست چپ نهادی بر ابر سینه در صحیح ابن خزیمه همچنین ثابت شده نهادن دست راست بر دست چپ مذهب امام ابو حنیفه و شافعی و احمد ست و احادیث درین باب در صحیحین بغیر ما بیشتر ازان ست که حصر توان کرد بخاری در موطا روایت کرده از سهل بن سعد که گفت مردم ما مامور بوده اند که بنهند دست راست را بر دست چپ در نماز و مذهب امام مالک ارسال ست با جواز وضع نیز شیخ ابن حجر در فتح الباری گفته که مشهور از مذهب نزد ائمه مالکیه ارسال ست و نزد بعضی از ایشان وضع نیز آمده و لیکن آنچه معمول ست نزد ایشان همان ارسال ست انتهی و عجب آنکه حدیثی در کتب درین باب نیافته نمیشود و الله اعلم یکی از علمای مالکیه را در مدینه منوره دیدم که گفت استحباب ارسال نزد ما ازان ست که وضع دین علامت خشوع ست و اگر آن در باطن نباشد عدم موافقت ظاهر با باطن لازم آید و آن علامت نفاق بود با وی گفتم از اینجا ظاهر گردد که وضع افضل بود که علامت خشوع ست و عنوان ادب باطن و بنای نماز بر ظاهر ست پس ساکت ماند و هیچ نگفت و بر سینه نهادن فوق سره مذهب امام شافعی ست و در روایتی

از احمد نیز هست و حجت ایشان حدیث وائل بن حجر است که گفت نماز کذارد م با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس نهاد دست راست را بر دست چپ بر سینهٔ خود و همچنین روایت کرد ترمذی از قبیصه بن هلب از پدرش که گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که می نهاد دست خود را بر سینهٔ خود و مذهب امام ابو حنیفه در روایتی از امام احمد سنت است نهادن دست راست بر دست چپ زیر ناف و در روایتی دیگر مذهب احمد تخییر است که بر سینه نهد یا زیر ناف ترمذی گوید که امر در نماز واسع است نزد علما یعنے هر چه کند جائز است و متمسک ایشان حدیث احمد و ابی داؤد و دارقطنی و بیهقی است از علی مرتضی رضی اللہ عنہ که گفت السنة وضع الکف علی الکف تحت السرة و در جامع الاصول این حدیث را بهر دو روایت زین نیز آورده و در بعض رواة این حدیث ضعف هست همچنین نقل کرده شیخ ابن الهمام از امام نووی و گفته که آنچه ثابت است وضع یمنی بر یسری است اما وضع او تحت السرة یا صدر ثابت نشده در روی حدیثی پس واجب شد عمل بدانچه متعارف و معهود ازان در حال قصد تعظیم در قیام و آن تحت السره است انتهی و کیفیت آن وضع کف بر کف است و ظاهر وضع ید بر ید که در حدیث واقع شده همین است و نزد بعض وضع کف است بر مفصل و مروی از ابی یوسف آنست که قبض کند بدست راست بند دست چپ را و در بعض احادیث لفظ قبض نیز واقع شده است چنانکه نسائی از وائل ابن حجر روایت کرده که دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون می ایستاد در نماز قبض میکرد یمین خود را بر لفظے از حدیث احمد و ابی داؤد از وائل بن حجر وضع ید یمنی بر کف یسری و رسغ و ساعد نیز واقع شده اورده الزرکشی فی شرح الخرقی فی مذهب الامام احمد بن حنبل و شمنی گوید مختار آنست که بگیرد بند دست چپ را بخنصر و ابهام یمنی و وجه اختیار بردن اوست جمع میان اخذ و وضع و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد ازان یعنی بعد از دست بر دست نهادن دعای استفتاح بخواندے و همین است مذهب ائمه و شمنی نقل کرده که نزد امام محمد وضع ید یمین بعد از خواندن دعای استفتاح است در حال قرأت پس وضع ید بین سنت قرأت است نزد امام محمد و سنت قیام است نزد شیخین و آن یعنی دعای استفتاح بر چند وجه صحیح مرویست که در هر وقت بوجهی ازان وجوه تنها یا مجتمع بوجه دیگر میخواندند که در هر وقت همه را ادا میخواندند و لهذا ذکر هر کدام از آنها در احادیث مختلف آمده و در هیچ حدیثی جمع نیامده و شک نیست که اگر جمع کند نیز جائز خواهد بود وجه اول روایت امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ که فرمود کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا قام الی الصلوة قال وجهت وجهی للذی فطر السموات والارض حنیفا مسلما و ما انا من المشرکین ان صلوتی ونسکی ومحیای ومماتی للہ رب العالمین لا شریک له وبذلک امرت وانا من المسلمین اللهم انت الملک لا الہ الا انت انت ربی وانا عبدک ظلمت نفسی واعترفت بذنبی فاغفر لی ذنوبی جمیعا انه لا یغفر الذنوب الا انت واهدنی لاحسن الاخلاق لا یهدی لاحسنها الا انت واصرف عنی سیئها لا یصرف عنی سیئها الا انت لبیک وسعدیک والخیر کله بیدیک والشر لیس الیک انا بک والیک تبارکت وتعالیت استغفرک واتوب الیک این حدیث مسلم است که در مشکوة آورده و در جامع الاصول از حدیث نسائی ازجائز نیز آورده و از حدیث محمد بن مسلمه بروایت نسائی آورده ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کان اذا قام یصلے تطوعا قال اللہ اکبر وجهت وجهی للذی فطر السموات والارض حنیفا وما انا من المشرکین وبروایتے انا من المسلمین وانا اول المسلمین نیز آمده و گفته اند که قول انا اول المسلمین مخصوص بآن حضرت است و از غیر او کذب بود نزد بعضی مفسدهٔ نماز مگر آنکه اراده لفظ آیت کند پس مفسد نبود و در کتب حنفیه مذکور است یعنی ولا یوجه و مراد به ثنا سبحانک اللهم وبحمدک است چنانچه در وجه سوم مذکور گردد از حدیث عائشه رضی اللہ عنہا یعنی میگوید تمسک ایشان درین باب بحدیث انس است که دارقطنی در سنن خود بسنادی که حال او نقلت اند آورده که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون افتتاح نماز میکرد تکبیر میگفت و رفع یدین مینمود تا محاذی میشد بر دو سر دوش او و بعد ازان قرأت میکرد سبحانک اللهم وبحمدک و تبارک اسمک و تعالی جدک و لا الہ غیرک و درینجا ذکر قرأت نیست نزد ابی یوسف

ثنا و توجیه هر دو آمده بحث جمع میان حدیث انس و علی و مختار طحاوی نیز همین است و لیکن گفته است که مصلی مخیر است که توجیه بعد از ثنا گوید یا پیش از آن و این نیز روایتی است از ابی یوسف و مذهب مشهور تاخیر توجیه است از ثنا نزد وی و نزد ابی حنیفه و محمد توجیه محمول بر حالت تنفل و تطوع است چنانچه در حدیث نسائی آمده اما در فرائض زیاده بر آنچه مشهور است نکند و لهذا و جل ثناک که در مشایخ مذکور نیست در فرائض نمیگویند ابن الهمام در شرح هدایه گفته که مؤید این حمل است آنچه ثابت شده در صحیح ابی عوانه و سنن نسائی که رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون می ایستاد که بگذارد نماز تطوع را میگفت الله اکبر وجهت وجهی الخ و در هدایه میگوید که بر سبحانک اللهم الخ زیاده نکند و هر چه جز آن منقول است محمول بود بر تهجد و شیخ ابن الهمام در زاد الفقیر نیز همچنین گفته و بنا بر بعضے از حنفیه که قائل اند بتوجیه گویند که مستحب آنست که پیش از تکبیر بعد از نیت گوید زیرا که این اکد و داخل است در نیت و عزیمت و بعض گویند که آن مودے بطول مکث قیام است مستقبل قبله بے صلوة و این مذموم است شرعاً و هم این اختلاف مبنی بر تعدد روایتین هدایه است که در بعض نسخ لا یاتی بالتوجیه قبل التکبیر یتصل بالنیة واقع شده و در بعض یاتی و در نسخه اولے ضمیر به راجع است بتکبیر و حاصلش همان لزوم طول مکث مذکور است و در نسخه ثانیه راجع بتوجیه و محصلش وجود تاکید نیت و عزیمت فافهم و شمنی عبارت هدایه را لا یاتی نقل کرده و از شرح ابن الهمام نیز این چنین معلوم میگردد و ایشان توجیه را قول مخالف متن دانسته و گفته اند که بیارد توجیه را زیرا که آن ابلغ است در نیت و عمل است باخبار و بعض گفته اند نیارد چنانکه مصنف گفته تا متصل شود بوی یعنے به تکبیر نیت زیرا که اولی در نیت قران اوست و قرائت توجیه فصل است فقد برو جه دوم حدیث ابو هریره که گفت کان رسول الله بود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم سکیت سکوت میکرد بین التکبیر و القراة میان تکبیر و قرائت یعنی قرآن بخواند فقلت پس گفتم بابی و امی مادر و پدر من فدای تو باد این عبارتے است که عرب بران داد محبت و وداد مخاطب به پندد صحابه رضوان الله علیهم این کلمه را بآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بسیار میگفتند پس ابو هریره پرسید که یا رسول الله اسکاتک بین التکبیر و القراة دیر خاموشے تو که میان تکبیر و قرائت میکنے ما تقول چه میگوئی و چه میخوانی از ذکر و دعا قال گفت آن حضرت اقول میگویم این دعا را که اللهم باعد بینی و بین خطایای کما باعدت بین المشرق و المغرب اللهم نقنی من الخطایا کما ینقی الثوب الابیض من الدنس اللهم اغسل خطایای بالماء و الثلج و البرد این حدیث متفق علیه است که بخاری و مسلم آنرا روایت کرده اند و در جامع الاصول از روایت شیخین اللهم نقنی تا آخر آورده و گفته اللهم باعد بینی و بین خطایای کما باعدت بین المشرق و المغرب از زیادات ابو داود و نسائی است اما در متن صحیحین همچنانست که مصنف آورده و صاحب مشکوة نیز نقل کرده است و بر هر تقدیر نزد حنفیه این و امثال این محمول بر حالت تنفل است و آنچه نزد ایشان در فرض معمول و معتبر است آنست که مصنف در وجه سوم آورده و فرموده سوم حدیث عائشه رضی الله عنها که گفت کان رسول الله بود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم اذا استفتح الصلوة چون آغاز میکرد نماز را قال میگفت سبحانک اللهم وبحمدک و تبارک اسمک و تعالی جدک و لا اله غیرک این حدیث را ترمذی از ابی سعید خدری باز زیادت در آخر ثم یقول الله اکبر کبیرا ثم یقول اعوذ بالله السمیع العلیم من الشیطان الرجیم من همزه و نفخه و نفثه روایت کرده و گفته درین باب از علی و عائشه و عبد الله ابن مسعود و جابر و جبیر بن مطعم و ابن عمر نیز حدیث آمده و حدیث ابو سعید اشهر حدیثیست درین باب و اخذ کرده اند قومی از اهل علم باین حدیث اما اکثر اهل علم قائل اند بانچه روایت کرده است از وے صلے الله علیه وسلم که میگفت سبحانک اللهم وبحمدک و تبارک اسمک و تعالی جدک و لا اله غیرک و همچنین مرویست از عمر بن الخطاب و عبد الله بن مسعود و عمل بر همین است نزد اهل علم از تابعین و غیرهم انتهی تحقیق منکم کرده شده است در شرح حدیث ابی سعید در علی بن علی که یکے از رواة اوست و گفته است احمد صحیح نیست این حدیث

این کلام ترمذی ست و وی بعد ازان حدیث عائشہؓ را آورده که در وی آن زیادت نیست و گفته این حدیثی ست که نمی شناسیم
او را مگر باین وجه و حارث کسیکه از رواة اوست متکلم کرده شده است در وی از جانب حفظ وی و صاحب مشکوة این حدیث را
از ترمذی و ابی داود آورده از حدیث عائشہؓ و از ابن ماجه از ابی سعید و این طعن که مذکور شد از ترمذی نقل کرده و طیبی گفته که
حق آنست که این حدیث حسن مشهور ست و مخرج ست در کتاب مسلم از عمر بن الخطاب و اخذ کرده بوی عبد الله ابن مسعود و غیری
از مجتهدین صحابه و رفته اند بوی بسیاری از علمای تابعین و غیر ایشان چنانچه ترمذی خود گفته و اختیار کرده است او را ابو حنیفه
و غیر وی از علماء برای استفتاح صلوة و چگونه نسبت کرده شود این حدیث را بطعن و ضعف و جمله علمای حدیث بدان رفته مثل
سفیان ثوری و احمد بن حنبل و اسحق بن راهویه و غیرهم و هم طیبی گفت که تو پشتی گفت این طعن از صاحب مصابیح نیست
گمان آنست که بعض مردم که در کتاب ترمذی نظر کرده اند آنرا بتوهم خود دریافته و نه تحقیقت طعن که ترمذی کرده در اسناد حدیث
که خود آورده نه در حدیث و جمیع اسانید وی و چگونه چنین باشد که اعلام ائمه حدیث آنرا آورده و بدان اخذ کرده اند و ابو داود
در جامع خود باسنادی که آورده گفته است که این اسناد حسن ست و رجال وی همه مرضی و مقبول اند با آنکه جرح و تعدیل امریست
که مختلف میگردد در وی از جهت اشیاء که یکی تضعیف راوی کرده و دیگری توثیق وی نموده و لازم نیاید از طعنی که ترمذی در حدیث
ابی سعید کرده طعن در وی از جهت تفاوتی در سیاق حدیثین و لهذا احمد حدیث ابو سعید را صحیح گفته و بحدیث عائشہؓ اخذ کرده
انتهی گفت بنده ضعیف عفا الله تعالی و نیز لازم نیاید از ضعفی که در حدیث پیدا شده بجهت عدم قوت حفظ و ضبط بفعلی نه
رواة وی که متاخر اند از زبان ائمه که اخذ بدان کرده و عمل نموده اند بجهت صحت و قوت اسناد آن نزد ایشان ضعف
حدیث مطلقاً و لازم نیاید از بخی طعن در مذهب ائمه و این نکته مکرر گفته ایم در مقدمه و در باب تیمم و بغایت درست سره و الله اعلم
و سیوطی در جمع الجوامع از ابن جریر آورده که گفت حدیث کرد مرا کسیکه صادق میدانم او را از ابو بکر و عمرو ابن مسعود که چون استفتاح
میکردند میگفتند سبحانک اللهم و بحمدک و تبارک اسمک و تعالی جدک و لا اله غیرک و از اسود بن یزید آورده که گفت بود عمر بن الخطاب
چون افتتاح صلوة میکرد بر میداشت آواز خود را و میگفت سبحانک اللهم و بحمدک الی آخره تنبیه از کلام طیبی که نقل کرده شد ظاهر شد
که حدیث عائشہؓ حسن ست که بکثرت طرق بحد شهرت رسیده و مصنف حکم بصحت او کرده الحق چنین سزد چه حسن بکثرت طرق واصل
بحد صحیح گردد و آنرا صحیح لغیره خوانند با آنکه تلقی است بقبول نیز از موجبات صحت و شهرت و استفاضه است کما تقرر فی موضعه و نیز چون مسلم آنرا
روایت کرد لابد صحیح باشد وجه چهارم در حدیث دیگر آمده که در وقت استفتاح میگفت الله اکبر الله اکبر الله اکبر الحمد لله کثیرا الحمد لله
کثیرا الحمد لله کثیرا سبحان الله بکرة و اصیلا اللهم انی اعوذ بک من الشیطان و من همزه و نفخه و نفثه ترمذی این را بطریق جزئیت
و زیادت بر حدیث عائشہؓ از حدیث ابی سعید با تفاوتی که ظاهر ست آورده چنانچه در وجه سوم ذکر کردیم و صاحب مشکوة این را
باستقلال از جبیر بن مطعم چنانچه مصنف ذکر کرده است از ابی داود و ابن ماجه روایت کرده با تفاوت ما که در کتاب فی بیان کیفیات
وجه پنجم در روایت دیگر آمده الله اکبر عشر مرات ثم یسبح عشرا ثم یحمد عشرا و یهلل عشرا و یستغفر عشرا ثم یقول اللهم اغفر لی و اهدنی
و ارزقنی عشرا ثم یقول اللهم انی اعوذ بک من ضیق المقام یوم القیمة عشرا اما این روایت را در بین کتب که حافظ اند نیافتیم و نزد
مصنف صحیح ست وجه ششم در روایت صحیح آمده که بعد از تکبیر گفتی اللهم باعد بینی و بین خطایای کما باعدت بین المشرق و المغرب
اللهم انقنی من خطایای بالماء و الثلج و البرد اللهم نقنی من الذنوب و الخطایا کما ینقی الثوب الابیض من الدنس این حدیث مثل حدیث
ابو هریره است که در وجه دوم مذکور شد الا بتقدیم اللهم غسل مرا اللهم نقنی و بذکر من الذنوب بدل من الخطایا و زیادت یا تکلم و

سورة الملک

من ذر اللهم اغسلنی من خطایای وباین قدر تفاوت آن راوجهی دیگر شمردن دریغا که مقصود نه بیان این قدر دو طرق حدیث ست حاجت نیست والا در احادیث دیگر نیز تفاوت تمام و اختلاف تمام هست ونیز تصریح به تصحیح این حدیث باوجود آنکه در اول فرموده است که برتنبیه وجه صحیح مرویست مستغنی عنه است وجه سبعتم اللهم رب جبرئیل ومیکائیل واسرافیل فاطر السموات والارض عالم الغیب والشهادة انت تحکم بین عبادک فیما کانوا فیه یختلفون اهدنی لما اختلف فیه من الحق باذنک فانک تهدی من تشاء الی صراط مستقیم وجه هشتم روایت آنکه بعد از تکبیر میگفت اللهم لک الحمد انت نور السموات والارض ومن فیهن ولک الحمد انت ملک السموات والارض ومن فیهن ولک الحمد انت الحق ووعدک الحق وقولک حق والجنة حق والنار حق والنبیون حق والساعة حق این دو ذکر در کتب احادیث در قیام اللیل مذکورست اول از حدیث عائشه ؓ بروایت مسلم وثانی بانیاد تهای دیگر از حدیث ابن عباس بروایت بخاری ومسلم وچون مراد شیخ استفتاح صلوة ست عام تر از فرض ونفل همه را ذکر کرده پس معلوم شد که مراد نه آنست که همه را در سر فرض وهر نفل میخواند چه آنچه در نفل وتهجد واقع شده مخصوص بآن خواهد بود ونزد حنفیه همه مخصوص بنفل ست الا سبحانک اللهم وبحمدک الی آخره واگر آنها را در فرض نیز بخواند در اصل جواز شبهه نخواهد بود وبعضی از ایشان آنرا نیز از قبیل اتم غیر منافی دانسته اند چنانکه در کیدانی گفته است ولا یخفی ما فیه وامام محی الدین نووی که قدوهٔ علماء شافعیه است در اذکار گفته که این ادعیه مستحب ست در فریضه ونافله ونیز گفته که مستحب ست جمع میان همه این اذکار مرتبا گذارد راو امام را باذن مقتدیان ولی اذن ورضای ایشان تطویل نکند واقتصار کند بر بعض ومنفرد نیز نزد اراده تخفیف اقتصار کند نزد حنفیه بر سبحانک اللهم ونزد شافعیه بر وجهت وجهی ونزد ابی یوسف بر سر دو وهمچنین ست حال در اطالت قرأت وجز آن کذا ذکر فی سنن الهدی وبعد از ین اذکار میگفت اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم استعاذه پیش از قرأت چه در نماز وچه در غیر نماز سنون ست نزد عامه سلف واز ثوری وعطاء وجوب آن نیز آمده است بجهت ظاهر امر که فرموده واذا قرأت القرآن فاستعذ باللہ واختلاف است هم در میان فقها وهم در میان قراء که افضل اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم یا استعیذ باللہ من الشیطان الرجیم ست ودر بعضی از شروح شاطبی از جبیر بن مطعم روایت آورده است که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم اینچنین خواند وفرمود همچنین خوانا شنیدم را جبرئیل ودر هدایه میگوید اولی آنست که استعیذ باللہ گوید تا موافق افتد بلفظ قرآن واعوذ باللہ نزدیک بآنست ودیگران اعوذ باللہ اختیار کرده اند زیرا که استعیذ برای طلب تعوذ ست ودر اعوذ امتثال صریح ست مطابق مقتضای امر ومطابقت لفظ قرآن دخلی ندارد وفیه تامل ونیز منقول از استعاذهٔ آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم لفظ اعوذ است چنانچه در حدیث ابی سعید آمده کذا فی شرح ابن الهمام وبعد از ان گاه فاتحه میخواند یعنی باسم اللہ لیکن در بعض اوقات بسم اللہ بجهر میگفت وبعض اوقات اخفا میکرد چنانچه مصنف میگوید بدانکه خواندن بسمله در اول صلوة مجمع علیه است اگرچه وے نزد امام ابوحنیفه جزو نیست نه از فاتحه ونه از هیچ سوره اما باوجود آن خواندن وی بسر حد شهرت رسیده ولیکن در اول صلوة فقط در روایتی از ابوحنیفه پس وی مفتاح صلوة ست مثل تعوذ ودر روایتی دیگر که قول صاحبین است در اول هر رکعت زیرا که تسمیه برای افتتاح قرأت ست وهر رکعت اصل ومستقل ست در قرأت واز جهت احتیاط با عتبار اختلاف علماء در بودن وے جزو فاتحه نه در میان فاتحه وسوره مگر نزد امام محمد رحمة اللہ علیه ومذهب امام احمد نیز همچنین ست مطلقا واحتجاج آورده باینکه ابن عمر ؓ گفت نمیکرد رسول اللہ صلے اللہ علیه وسلم الا الحمد للہ رب العالمین یعنی فاتحه را وسورتی را که بعد از ان میخواند ودر بر تقدیر مذهب حنفیه جهر تسمیه نیامده وامام محمد در آثار از ابی حنیفه از حماد از ابراهیم نخعی آورده است که چهار چیز بود که امام آن را اخفا کند تعوذ وبسم اللہ الرحمن الرحیم وسبحانک اللهم وبحمدک

وآمین وازانہا کہ قائل اند باسرار تسمیہ ثوریست واحمد وابو عبیدہ ومرویست از عمر وعلی وابن مسعود وعمار بن یاسر وعبد اللہ بن الزبیر ومرویست از انس کہ گفت نماز گذاردم خلف پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وخلف ابوبکر وعمر وعثمان وندیدم ازہاشان کہ جہر میکردند بسم اللہ الرحمن الرحیم را رواہ احمد ونسائی وابن خزیمہ والدارقطنی ودر جامع الاصول حدیث انس را در باب ترک جہر بہ تسمیہ از کتب ستہ روایت کردہ وگفت ترمذی کہ این حدیث حسن صحیح ست وبرین ست عمل اکثر اصحاب وتابعین ومن بعدہم وایشان افتتاح میکردند بالحمد للہ رب العالمین وگفتہ زرکشی کہ در لفظ بخاری آمدہ کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وابوبکر وعمر افتتاح مے کردند نماز را بالحمد للہ رب العالمین ودر روایت مسلم آمدہ کہ ذکر نمیکردند بسم اللہ الرحمن الرحیم را ودارقطنی میگوید کہ صحیح نشدہ از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در جہر بہ بسملہ حدیثے اما از بعض صحابہ بروایات آمدہ بعضی صحیح وبعضے ضعیف وامام احمد تنصیص کردہ است کہ بعض ائمہ کہ در مدینہ جہر بہ تسمیہ کردند بجہت بیان سنیت آن بود کہ اہل مدینہ منکر آن بودند انتہی وبعض شراح حدیث گفتہ اند کہ این امر دلیست از حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از جہر برائے تعلیم بود چنانچہ در قرأت ظہرا حیانا در بعض سورہ جہر میکرد تا کہ بدانند کہ فلان سورہ میخواند تعلیما للامۃ وچون تسمیہ بمذہب شافعی جزو سورت از فاتحہ واز ہر سورہ جہر میکنند آنرا در نماز جہریہ با فاتحہ ویا سورہ مضمت می گوید کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در بعض اوقات بسملہ بجہر میگفت یعنے در نماز جہریہ نہ آنکہ ہمیشہ اسرار میکرد چنانچہ مذہب ابو حنیفہ رض است ودر بعض اوقات اخفا میکرد یعنے اگرچہ نماز جہریہ بودے نہ آنکہ ہمیشہ جہر میکرد چنانکہ مذہب شافعی ست وترمذی در جامع خود در باب آوردہ اول در ترک جہر بسم اللہ الرحمن الرحیم ودرین باب حدیث آوردہ از عبد اللہ بن مغفل کہ پسرش گفت شنیدم مرا پدر من کہ خواندم بسم اللہ الرحمن الرحیم پس گفت اے پسرک من دور دار خود را از انکہ چیزے تو پدید آری در اسلام وگفت ندیدم من ہیچ یکی از اصحاب پیغمبر را کہ مبغوض تر مے بود نزد وی چیزے از تو پدید آوردن چیزے در اسلام وگفت بتحقیق نماز گذاردہ ام من با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وبا ابوبکر رض وعمر رض وعثمان رض وشنیدم ہیچ یکی را کہ میگفت بسم اللہ الرحمن الرحیم چون نماز کنے تو ہی پسرک من بگو الحمد للہ رب العالمین وگفت ترمذی حدیث عبد اللہ بن مغفل حدیث حسن ست وبر وست عمل نزد اکثر اہل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ ابوبکر رض وعمر رض وعثمان رض وعلی رضی اللہ عنہم اجمعین از ایشان اند وغیر ایشان وآنہائے کہ بعد از ایشان اند از تابعین وبراین قائل ست سفیان ثوری وعبد اللہ بن المبارک واحمد واسحق ومیگویند جہر نکنند مصلے بہ بسم اللہ الرحمن الرحیم وبگوید این را در نفس خود آہستہ وابن العام از ابن عبد البر آوردہ کہ گفت مذہب شعبی ونخعی واوزاعی وقتادہ وعمر بن عبد العزیز واعمش وزہری ومجاہد وحماد وابی عبیدہ نیز ترک جہر ست وباب ثانی در جہر بسم اللہ الرحمن الرحیم ودر وے حدیث می آرد از ابن عباس رض کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ افتتاح می کرد صلوۃ خود را بسم اللہ الرحمن الرحیم وگفت ترمذی اسناد این حدیث قوی نیست وقائل اند بدان چندی از صحابہ کہ ابی ہریرہ رض وابن عمر رض وابن زبیر رض از ایشان اند وبعضی از تابعین نیز بر اند ومذہب شافعی این ست انتہی وجماعہ قائلین بجہر تاویل می کنند افتتاح حدیث بالحمد للہ رب العالمین را وی گویند مراد از الحمد للہ رب العالمین سورۃ فاتحہ است بتمامہا بر طریق تسمیہ کل باسم جزو چنانکہ گویند سلام منجو انیم ومراد بدان تمام سورہ دارند گویا کہ گفتہ است استفتاح می کرد در سورہ کہ اول او الحمد للہ رب العالمین ست واین تاویل صحیح ست اگر در احادیث تصریح بعدم جہر بسم اللہ الرحمن الرحیم نبودی ولیکن در احادیث صحیحہ تصریح بآن موجود ست ومصنف در خانہ گفتہ کہ در باب جہر بہ بسم اللہ الرحمن الرحیم در صلوۃ حدیثی صحیح نشدہ بشرط ابن العام گفتہ کہ در صحیح ابن خزیمہ وابن حبان

و در نسائی از نعیم ابن محمد آمده که گفت نماز گذاردم خلف ابی هریره پس خواند بسم الله الرحمن الرحیم پس نخواند ام القرآن تا رسید بضالین پس گفت آمین و گفت بعد سلام سوگند بخدائی که بقای من در دست قدرت اوست بدرستی که من مشابه ترین شمام در نماز گذاردن برسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و ابن خزیمه گفته هیچ شک نیست در صحت این حدیث نزد اهل معرفت و این حدیث غیر مستلزم ست مر جهر را از جهت جواز سماع نعیم با اخفای ابی هریره زیرا که گاهی میشنود مقتدی که قریب ست و قلیکه مبالغه نکند امام در اخفاء حدیث ابن عباس که گفت جهر میکرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم ببسم الله الرحمن الرحیم حاکم گفته که این حدیث صحیح ست بے علت و دار قطنی مخبر بتصحیح آن کرده و این دو حدیث مثل احادیث ست در جهر و بعض حفاظ گفته اند که هیچ حدیث صریح نیست در جهر مگر آنکه در اسناد او مقال ست نزد اهل حدیث و لهذا اعراض کرده اند ارباب مسانید مشهوره از ایراد و اخراج نکرده اند از آنها چیزے با وجود اشتمال کتب ایشان بر احادیث ضعیف و ابن تیمیه گفته که رسیده است بما از دار قطنی که گفت صحیح نشده از پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم در جهر به تسمیه حدیثے و نیز از دار قطنی آمده که در مصر خواست که در جهر ببسمله تصنیفے کند پس سوگند داد بعضے از مالکیه را که حدیثے صحیح درین باب او را تعریف کند پس گفت صحیح نشده درین باب حدیثی و حازمی گفته که احادیث جهر اگرچه ماثور اند از جماعه از صحابه و لیکن سالم نیستند از شوائب و طحاوی و ابن عبد البر از ابن عباس عدم جهر را نیز روایت کرده اند پس معارض شد بحدیث جهر و اگر ثابت شود محمول خواهد شد بر وقوع وی احیانا بجهت تعلیم و در بعض احادیث و آثار نفی قرأت بسمله نیز آمده و آن نیز محمول ست بر نفی جهر انتهی و بالجمله احادیث و آثار در ترک جهر ببسمله بسیار آمده و احادیث واقعه درین باب اکثر و اصح و ارجح اند چنانکه مذهب امام ابو حنیفه است و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم قرأت مرتب مرتل یعنی بتانی و مرفا بعد حروف در غایت تجوید میخواند چنانکه امر کرده است پروردگار تعالی و فرموده و رتل القرآن ترتیلا و در آخر هر آیتی وقف میکرد چنانکه الحمد رب العلمین میخواند و وقف میکرد الرحمن الرحیم میخواند و وقف میکرد و مالک یوم الدین میخواند وقف میکرد و همچنین او را قرأت النبی صلے الله علیه وآله وسلم نام کنند و در علم قرأت آنرا تقطیع ست و اتفاق دارند قرا بجواز وقف نزد تمام آیه اگرچه کلام متصل از ما بعد بنود و سیجیئ الکلام فیه فی آخر فصل صلوة اللیل انشاء الله تعالی و کلما وقف آخر آیت یا که بروی وقف میکرد میکشید یعنے بر میخواند و در حالت وقف مد آمده و قرا او را درین صورت سه طریق مطول و قصر و توسط کما بین فی موضعه و در آخر فاتحه آمین بگفتی در نماز جهری بجهر و در سری بخفیه و مجموع صحابه که مقتدی بودند بموافقت آمین گفتندے آمین گفتن بعد قرأت فاتحه در نماز سنت ست و فضل بسیار دارد خواه منفرد باشد خواه امام و خواه مقتدی سر چنانکه مامش گوید و در تامین مقتدی در نماز سری بر تقدیر سماع خلاف ست نزد بعضے بگوید از جهت ظاهر حدیث و نزد بعض نه از جهت عدم اعتبار این جهر کذا فی شرح ابن الهمام و در جهر تامین در نماز جهری احادیث واقع شده و مذهب شافعی و احمد همین ست و در مذهب مالک خلاف گونه هست و مذهب امام ابو حنیفه در تامین سر ادست مطلقا و در جامع ترمذی حدیث رفع صوت بآمین و خفض صوت بدان هر دو آورده و حدیث جهر را ترجیح کرده و از امام بخاری نیز همچنین نقل کرده و گفته که عمل اکثر علما از صحابه و تابعین بر همین ست انتهی و بعضے از علما حدیث خفض صوت را نیز تصحیح کرده اند و از امیر المومنین عمر بن الخطاب روایت کرده اند که اخفا کنند امام چهار چیز را تعوذ و بسمله و آمین و سبحانک اللهم و بحمدک و در بعض روایات بجای سبحانک اللهم ربنا لک الحمد آمده و از ابن مسعود نیز مثل این آمده و سیوطی در جمع الجوامع از ابی وائل روایت آورده که گفت بودند عمر و علی که جهر نمی کردند ببسم الله الرحمن الرحیم و نه بتعوذ و نه بآمین رواه ابن جریر و الطحاوی و ابن شاهین فی السنه و شیخ ابن الهمام از احمد ابی یعلے و طبرانی و دار قطنی و حاکم در مستدرک

از حدیث شعبه از علقمه از ابن وائل مرا خفا آورده و از ابی داؤد و ترمذی وغیرهما از حدیث سفیان از ابی وائل در جهر و یکین گفته
که این هر دو حدیث معلول است و مدار بر حدیث ابن مسعود است بدانکه در بعض روایات همین آمده که بمد صوته و آن اشارت
بمد الف نیز تواند بود که نعت فصیح و ملفظ آمین مد الف و خفت میم است و قصر الف با خفت میم نیز جائز است و مد الف با تشدید میم
خطا و مضحک گفته اند مگر نزد بعض که مفید نیست زیرا که وی کلمه بقرآن ست فی قوله تعالی آمین البیت الحرام اگرچه نه باین معنی
ست و بعضے گفته اند در آمین نیز خطا نیست و بعض گفته اند اگرچه خطا ست و لیکن معنی دارد و یعنی ندعوک قاصدین الاجابة کذا فی شرح
ابن الهمام نقلا عن الحلوانی و در بعض روایات هر دو بها صوته آمده و این صریح ست در جهر و در بعض روایات یسمع بها المسجد امده و در
بعض آنکه هر که در صف اول نزدیک نبوی صلے الله علیه وآله وسلم می بود می شنید و ازینجا تطبیق کرده اند بعض میان حدیثین
خفض و جهر بآنکه مراد بخفض عدم قرع منیف ست و بجهر وے صوت زیرا که این موجب از تجاج صوت ست چنانکه مشاهده
کرده میشود و ظاهر حمل بر فعل هر دو صورت ست تارة فتارة والله اعلم و در نماز دو سکته رعایت فرمودی یک سکته میان
تکبیر و قرأت فاتحه دوم سکته میان فراغ از فاتحه و قرأت سوره و در بعض روایات آمده که میان قرأت و رکوع سکته میکرد
پس سه سکته باشد اما سکته سوم در رعایت لطف واند سکته بود ترمذی در جامع خود باب فی السکتتین گفته از قتاده و از حسن از
سمرة حدیثی می آرد که گفت دو سکته است که یاد گرفته ام از رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم پس منکر شدند آنرا عمران بن حصین
و گفت ما خود حفظ یک سکته یاد نداریم پس نوشتیم بسوی ابی بن کعب بمدینه تا وی بگوید پس تصدیق کرد ابی بن کعب سمرة را و نبود
مواخی سمرة پس گفتند قتاده را که کدام ست آن دو سکته گفت چون در نماز در آمدی و چون از قرأت فارغ شدی
بعد ازان گفت قتاده و چون ولا الضالین خواندی و گفت خوش آمدی آن حضرت را صلے الله علیه وآله وسلم چون فارغ شدی
از قرأت که سکوت کند تا نفسے راست کند و قول قتاده و چون ولا الضالین خواندی اگر تفسیر قول اوست و چون از قرأت
فارغ شدی و بیان آنکه مراد بقرأت قرأت فاتحه است بین دو سکته بود چنانکه سوق حدیث ناظر دان ست اما ظاهر لفظ قتاده
ناظر دان ست که این بیان سکته دیگر میکند متوسط بین السکتتین و مراد از قرأت تمام قرأت فاتحه و سوره بود گویا که اورا
در اثنای تحدیث سکته دیگر یاد آمد و لفظ جامع الاصول که گفته ثم قال بعد ذلک و اذا قرء ولا الضالین ظاهر تر ست درین
احتمال برین تقدیر سه سکته تمام بود چنانچه مصنف میگوید و گفت ترمذی درین باب حدیث از ابی هریره نیز آمده است
و حدیث سمرة حدیث حسن ست و این قول بسیارے از اهل علم ست که مستحب میدارند امام را که سکوت کند در افتتاح
صلوة و بعد از فراغ از قرأت و باین قائل ست احمد و اسحق و اصحاب ما انتهی پوشیده نماند که سکته اولی که برای خواندن توجیه
ثنا ست متفق علیه است اما سکته دوم نزد حنفیه نیست تا آنکه شمنی در وجه منع تسمیه میان فاتحه و سوره در صلوة جهریه میگوید که
آن مستلزم سکته است در وسط قرأت یعنی و آن غیر مشروع ست و حال سکته ثالثه نیز همچنین ست ظاهر احدیث این سکتتین نزد ایشان
ثبوت نیافته و از کار عمران بن الحصین آنرا از سمرة دلیل ست بر خفاء حال آن و نیز میگویند که این سکتتین بجهت تصویر و تقدیر
سوره و استراحت و تنفس ست نه بطریق تعبد و تقرب تا سنت باشد و الله اعلم و نزد شافعی این سکتات ثابت ست و سنت
نزد ایشان این ست که مقتدے در صلوة جهریه با قرأت امام سکوت کند و در سکته دوم فاتحه بخواند و خرقی که از ائمه حنابله است
در کتاب خود گفته که نزد امام احمد نیز سکتات هست و گفته که مقتدی فاتحه را در سکتات امام بخواند و زرکشی در شرح کلام خرقی از
ابو البرکات که از مشائخ مذهب امام احمد ست نقل میکند که در نماز دو سکته است بر سبیل استحباب یکی مخصوص ماءمور بآن برای استفتاح دوم سکته

یسیره است بعد از اتمام قرأت تا باز آرد نجوئ نفس مانه برای قرأت مقتدی خلف امام برظاهر کلام احمد و حدیث سمره که ترمذی روایت کرده وی نیز آورده از احمد و ابی داؤد و ابن ماجه و میگوید در روایتی از ایشان آمده که یک سکته چون تکبیر برآرد و یک سکته چون فارغ شود از قرأت غیر المغضوب علیهم ولا الضالین و گفته که صحیح همان روایت اولی است که سکته بعد از تمامی قرأت است کلها و بر تقدیر ثبوت روایت ثانیه محمول است بر سکته یسیره بقدر بسمله و تصویر و تقدیر سوره که بعد از فاتحه بخواند در نفس و شیخ محی الدین نووی در اذکار میگوید که اصحاب ما گفته اند که مستحب است مر امام را در نماز جهری چهار سکته یکی عقیب تکبیره احرام برای خواندن دعای استفتاح دوم بعد از فراغ از فاتحه سکته لطیفه در غایت لطافت میان فاتحه و آمین تا معلوم شود که آمین از فاتحه نیست سوم پس از آمین سکته دراز مقداری که مقتدی فاتحه بخواند چهارم بعد از فراغ از سوره که فصل کند میان قرأت و تکبیر رکوع و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز صبح بعد از فاتحه سوره بخواندی طول مقدار شصت آیه تا صد آیه اخرجه النسائی عن ابی هریره در کتب حنفیه چهل تا پنجاه تا شصت تا صد نیز گفته اند و نقل آثار در آن کرده و گفته اند که اختلاف درین باختلاف اوقات و احوال و تقصر لیالی و طول آن خواهد بود گاه سوره قاف خواندی و گاه سوره روم اول چهل و پنج آیه است و ثانی شصت آیه و در قرأت سوره قاف احادیث صحیحه بسیار وارد شده بعضی از صحابیات گفته اند که ما حفظ نکردیم ما یاد سوره قاف را مگر از دهان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که در نماز صبح میخواند بدانکه ظاهر لفظ کتاب سه احتمال دارد یکی آنست که هر یکی ازین دو سوره را در دو رکعت فجر میخواند و تقسیم میکرد بر آنها و بر ین تقدیر قرأت بعض سوره لازم آید و این جائز است و ممکن از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سبیل ندرت بود دیگر آنکه مراد در اینجا قرأت بعض سوره باشد در هر دو رکعت و این خلاف ظاهر است دیگر آنکه میخواند هر یکی ازین دو سوره را در یک رکعتین بطریق تکرار و این نیز خالی از بعدی نیست با تقصد بیان قرأت احدی الرکعتین باشد لا علی التعیین یعنی این سوره را درین نماز خواندی در رکعت اولی یا ثانیه و مؤید این احتمال ظاهر حدیثی که نسائی از قطبه بن مالک آورده که گفت گذاردم با آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز صبح پس خواند در یکی از دو رکعت والنخل باسقات را و یحتمل که مراد بیان سوره رکعت اولی باشد و سوره رکعت ثانیه را بیان نکرده و در بعض مواضع بتفصیل نیز بیان کرده که در رکعت اولی فلان سوره میخواندند در رکعت ثانیه فلان و در جامع الاصول در بعض روایات مسلم از جابر بر همین منوال آورده که بگذارد نماز فجر را بسوره قاف و در بعض روایات خواند سوره قاف را در رکعت اولی و از نسائی آورده که خواند در آن صبح والنخل باسقات را که مراد بدان هم سوره قاف است و این کلمه جزو این سوره است و غالب بین احتمال است که مراد بیان قرأت در رکعت اولی است و اکثر در احادیث بیان قرأت رکعت اولی را کرده اند و نیز آنچه گفته اند که از طوال المفصل و اوساط و قصار المفصل بخواند آن در رکعت اولی است کذا سمعت من بعض فضلاء مکة من ائمة الحنفیة و در جائیکه اهتمام ببیان قرأت رکعتین هست هر دو سوره را بیان کرده چنانچه در قرأت روز جمعه بیاید و احیانا تخفیف در قرأت کردی بحدیکه اقتصار بر قرأت الا از ذلت الارض فرمودی چنانچه در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد از معاذ بن عبد اللہ جهنی آمده که مردی از جهینه خبر داد او را که شنید رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که خواند در نماز صبح اذا زلزلت را در هر دو رکعت پس در نیافتم که فراموش خواند یا عمدا چنین کرد گاه اقتصار بر معوذتین فرمودی چون در سفر بودی خواندن آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم معوذتین را در نماز صبح معروف و مشهور ست و ظاهر آنست که آن نزد وی بود گاهی جبرائیل خواندی که اللہ اعلم و چنانچه از ابن عمر رضی اللہ عنہما آورده که میخواند عمر در نماز صبح در هر سوره از اوائل از مفصل و هم ازینجاست که حنفیه گویند اگر بجماعتی نفیر نباشد مانند سوره بروج و اذا السماء انشقت بخواند از جهت امکان مراعات سنت با تخفیف گاه اقتصار بر اقرأ باسم ربک فرمودی هر چند در حضر بودی

در جامع الاصول از حدیث مسلم و ابی داؤد از عمرو بن حریث روایت کرده که گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که بخواند در نماز بامداد فلا اقسم بالخنس الجوار الکنس و در روایت نسائی آمده که گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که بخواند در فجر اذا الشمس کورت و در رکوع آدنیه در نماز فجر سوره الم تنزیل سجده در رکعت اولے و سوره هل اتے علے الانسان حین من الدهر در رکعت دوم خواندے چنانکه بخارے و مسلم و نسائی از ابی هریره و مسلم و ابو داؤد و ترمذے و نسائی از ابن عباس آنرا روایت کرده اند شیخ این را بجمله گرفته و مواظبت بران مینماید و قطعاً خلاف آن بوجودی آرند و در حرمین شریفین عمل ایشان برین ست و نزد حنفیه توقیت سوره و تعیین آن مکروه است و در شرح ابن الهمام از طحاوے و سیجابے نقل میکند که گفته اند که این بر تقدیر یست که آنرا لازم داند و غیر آنرا مکروه اما اگر بخواند آنرا بالحکم فاقرؤا ما تیسر من القرآن یا از جهت تبرک بقرات رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کراهتے ندارد لیکن بشرط آنکه بخواند غیر آنها را احیاناً تا گمان نبرد جاهل که غیر آنها جائز نیست و میگوید که تحریر نیست و درین عبارت بعد از علم با نکه کلام در مداومت ست و حق آنست که مداومت مطلق مکروه است خواه غیر آن را مکروه داند یا نه و دلیل کراهت نه ایهام تفضیل ست و هجران باقی زیرا که هجران بر تقدیر یست که باقی سوره را در نماز دیگر نخواند بلکه ایهام تعیین ست و میگوید که مقتضے دلیل عدم مداومت ست نه مداومت بر عدم چنانکه حنفیه زمان کنند بلکه مستحب ست که بخواند آنرا احیاناً تبرکاً بالماثور و لزوم ایهام منتفے می شود بتبرک احیاناً و لهذا گفته اند که سنت آنست که بخوانند در رکعتین سنت فجر قل یا ایها الکافرون و قل هو الله احد و ظاهر این افاده مواظبت ست بران انتهی و حق آنست که ایهام مذکور نسبت بصلے منتفے ست و لیکن بنسبت غیر باقے و در آنچه ماثور و منقول ست معتبر پس اصل سخن در صحت ماثور ست و بعد از صحت مجال توقف تنگ پس نزد حنفیه دوام این عمل از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بثبوت نه پیوسته پس اگر کسے احیاناً بخواند حسن ست فافهم و مصنف در بیان حکمت این عمل از حضرت رسالت پناه صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگوید که تخصیص روز جمعه بقرات این دو سوره ازین جهت میتواند بود که این دو سوره مشتمل ست بر ذکر مبدء و معاد و دخول جنت و نار و این معانی در روز جمعه بود و قیامت در روز جمعه خواهد بود چنانکه در فضائل روز جمعه بیاید که آفرینش آدم و اندا ختن وی بزمین و قبول توبه و موت وی و قیام ساعت و صعقه و بعث همه در روز جمعه خواهد بود و اما در دخول جنت و نار روز جمعه چیزے نیامده مگر آنرا تابع روز قیامت دارند و الله اعلم و بالجمله چون جل این امور در روز جمعه است و این دو سوره مشتمل بران لاجرم در اول این روز در نماز که افضل و اشرف اوقات و اقرب آن بخضوع و خشوع ست است را تذکیر این معنی بقرات این دو سوره مفید خواهد بود همچنانکه بجهت اشتمال بر معنے تبلیغ و انذار و بعث رسل و هلاک امم تکذیب و انکار ایشان در محافل بزرگ و مجامع انبوه سوره ق و اقتربت و امثال آن بخوانند و این وجه تخصیص را شراح حدیث گفته اند اما پوشیده نماند که بسیارے از سوره قرآنی بر بیان این معانی مذکوره مشتمل اند و باین دو سوره خصوصیت ندارند و از بنجا لازم گردد که تخصیص این دو سوره دائمی نباشد چنانکه از عبارات مصنف که گفته در محافل بزرگ سوره ق و اقتربت و امثال آن بخوانند این معنی پر تومی افگند پس این دو سوره مانیز در فجر روز جمعه نزد قصد تذکیر و انذار میخوانده باشد فافهم و الله اعلم و نماز پیشین را تطویل کردن مذهب حنفیه که آنرا مثل صلوة صبح داشته اند لیکن امام محمد در مبسوط گفته که اگر کمتر از قرات صبح کند هم گنجائش دارد چه آنوقت اشتغال خلق ست بمهمات خود مبادا تطویل موجب ملال گردد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تطویل در نماز پیشین بسیار کردی چنانچه گاه بودے که اقامت پیشین کردے و شخصے بقبا رفتے و باز آمدی هنوز بر رکوع رکعت اول نرفته بودے و گاه در نماز پیشین مقدار الم سجده در رکعت اولی خواندے و در مشکوة از حدیث ابی سعید خدری آورده که

نماز

اندازه کرده ایم ما قیام آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در رکعت اول مقدار قرأت الم سجدہ و خواندن الم سجدہ خصوصا نیز آمده باین طریق که ابو داود از ابن عمر آورده که پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجده کرد در نماز سے پستر بایستاد پس برکوع رفت و صحابہ دانستند که تنزیل السجده را خواند و ذکر صلوة درین حدیث مبهم واقع شده است و در جامع الاصول این حدیث را با وجود این ابهام در فصل قرأت ظهر و عصر آورده و بیان عمل کرده یعنے اگر در سه نماز دیگر بودے حال عیان نابودے و احتیاج بگمان قارئ صحابہ نبودے پس لابد دریکے ازین دو نماز خواهد بود و دانستن صحابہ قرأت این سوره بتعیین یا باخبار آن حضرت بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم همان بعد از نماز و یا باستماع وے آیتی را چنانکه عادت شریف بود در صلوة سریه که بقصد تعلیم آیتی را بجهر خواندے تا بدانند که فلان سوره میخواند و در جامع الاصول از احادیث صحیحه آورده که می شنوانیدند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را آیتی در نماز ظهر و عصر احیانا و ظاهر لفظ حدیث آنست که دریافت صحابہ تعیین این سوره را درین صورت نه باستماع و اخبار آن حضرت بود بلکه بقرائن دیگر بود که بفهم ایشان درآمده و اللہ اعلم و گاه سبح اسم ربک الاعلے یا والسماء ذات البروج یا واللیل اذا یغشی یا سوره انشقاق یعنے اذا السماء انشقت یا والسماء والطارق و مانند آن خواندے ظاهر همین ست که اینها بیان قرأت رکعت اول است و به بیان قرأت رکعت دوم قصد و اهتمام تعلق نگرفته چنانکه معلوم شد و الا تعبیض و تکرار لازم آید و لیکن همچنین در احادیث وقوع یافته است که میخواند سورهٔ ذات البروج را و میخواند سوره واللیل اذا یغشی را و مانند آن و در بعض روایات بیان قرأت رکعتین نیز آمده چنانکه نسائی از انس آورده که وی نماز ظهر بگذارد و چون فارغ شد گفت گذاردم با رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز ظهر را پس خواند این دو سوره را سبح اسم ربک الاعلی و هلم تا حدیث الغاشیه و از جابر بن سمره آمده که میخواند والسماء ذات البروج والسماء والطارق و مانند آن از سور و این نیز احتمال بیان قرأت رکعتین و قرأت رکعت اول بر وجود دارد و در نماز پیشین قرأت سورهٔ لقمان و سورهٔ والذاریات نیز آمده و طریق معرفت قرأت سور همین در صلوة سر معلوم شد اما نماز عصر بر مضمار نیمه ظهر بودی از درازی و گاهی ازین بسیار کمتر در جامع الاصول از حدیث جابر بن سمره از ترمذی و ابی داود و نسائی آورده که بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که میخواند در ظهر و عصر والسماء ذات البروج والسماء والطارق و مانند آن از سور و در حدیث دیگر از جابر هم بروایت مسلم و ابی داود و نسائی آمده که میخواند در ظهر واللیل اذا یغشی و در عصر مانند آن و در صحیح و راز ازان ازینجا معلوم میشود که قرأت ظهر و عصر احیانا برابر نیز کردے و اما در نماز مغرب گاه تطویل کردے چنانچه سورهٔ اعراف را در دو رکعت خواندے و در هر رکعتے یک نیمه و در روایت بخارے و ابی داود و نسائی از زید بن ثابت خواندن سورهٔ اعراف در مغرب مطلق آمده که گفت بمروان بن حکم چه شد ترا که میخوانے در نماز مغرب بقصار مفصل و در روایتے میخوانی قل هو اللہ احد و انا اعطیناک الکوثر و حال آنکه میخواند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بدراز ترین سورهٔ اعراف و در روایتے مائده و اعراف و در حدیث نسائی از عائشه رضی اللہ عنہا تفریق اعراف در دو رکعت و سوره یاسین و گاه والصافات و هم دخان خواندے ظاهر این عبارت در خواندن هر دو سوره است و در حدیث نسائی خواندن هم دخان متهما آمده بی ذکر والصافات و گاه سبح اسم ربک الاعلے و گاه والتین و گاه معوذتین و گاه والمرسلات و در جامع الاصول از کتب ستة از ام الفضل بن عباس مے آرد که خواندن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم والمرسلات را در مغرب در مرض موت وی بود که نگذارد بعد از وے نماز با ما قدر روایت نسائی گذارد با ما در بیت خود مغرب را و خواند والمرسلات را و نگذارد بعد از وی نمازی را تا آنکه قبض کرده شد و گاه سوره والطور میخواندے چنانچه از صحاب کتب ستة غیر ترمذی جبیر بن مطعم آورده که گفت چون بانجا رسید

کرام خلقوا من غیر شئ ام هم الخالقون الآیات نزدیک بود که بپردل من فرو خواندن انفال نیز ورد و دیا فته است وگاه تفصیل
خواندے و خواندن سورتهای طویل در مغرب احیانا بودے برائے مصلحت اسماع احکام واذان و تبشیر حاضران و اغلب اوقات
قرأت دروی کوتاه بودے و در آثار صحابه نیز همچنین آمده و کوتاهی وقت وی نیز اقتضای آن میکند و گویند که در قرأت آن حضرت
صلے الله علیه وآله وسلم طی نسائی و سرعتے و روائی بود که از دیگرے نیاید و ترمذی گوید که بر قرأت قصار است در مغرب عمل اهل علم و
باین قائل ست ابن المبارک و احمد و اسحق و مرویست از عمر که نوشت بابی موسیٰ که بخوان در صبح باطوال مفصل و در مغرب بقصار مفصل و
نقل کرده شده است از مالک که گفت مکروه است قرأت سورتهای دراز مثل الطور و المرسلات در مغرب و شافعی گوید مکروه نیست
بلکه مستحب ست که خوانده شود این سور در نماز مغرب انتهی و در مغرب شب جمعه خواندن قل یا ایها الکافرون و قل هو الله
احد آمده رواه فی شرح السنة عن جابر بن سمرة و در بعض روایات مطلق مغرب وقع شده رواه ابن ماجة عن ابن عمر رض
و بالجمله امر قرأت در طول و قصر مختلف بود باختلاف احوال و اوقات و حکم و مصالح و بریک نهج نبود و قرار داد علمای حنفیه و اکثر
ائمه فقه بر انست که در فجر و ظهر از طوال مفصل بخوانند و در عصر و عشا از اوساط و در مغرب از قصار و غالب احوال حضرت نبوت
صلے الله علیه وآله وسلم همین نهج بود و اخبار و آثار درین باب بسیارست و در هدایه میگوید که اصل درین باب کتاب امیر المؤمنین
عمرست بجانب ابو موسے اشعرے رضی الله عنهما و لابد اینکه عمر رض نویسد جز سنت نباشد و انچه از روایات مذکور شد صحیح ست و لیکن
حکم غالب راست و مصنف میگوید که روایات صحیحه برین مجموع ثابت شده و سنت این ست که بریک نمط از تخفیف و تطویل
مواظبت ننمایند بلکه گاه تطویل کنند و گاه تخفیف بحسب حال و وقت ظاهر کلام مصنف که این سخن را پیش از بیان قرأت نماز عشا
میگوید آنست که مخصوص بنماز مغرب باشد برائے رد جماعه که بر تخفیف نماز مغرب مواظبت نمایند و لیکن این سخن مطلق ست
و فقها نیز برین اند و لیکن قرار داد ندکور را از قبیل استحباب دارند باعتبار غالب احوال گویند هر چه ورائے آن مرویست نادر و
فی بعض الاحیان ست والله اعلم و اما نماز خفتن بحسب وقت معاذ را سورهٔ الشمس و سبح اسم ربک الاعلے و اللیل تعیین فرمود از
قرأت سورة البقرة و نحو آن منع و زجر کرد و در بعضے از احادیث اذا السموات تعیین فرمود یعنے اذا السماء انفطرت و انشقاق
و بروج و طارق و در جامع الاصول از کتب ستة از براء آورده که گذارد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نماز عشاے اخیر را
و خواند در احدے الرکعتین و التین و الزیتون بخاری و مسلم و ابو داؤد و قبیل سفر آورده و موطا و ترمذی و نسائی مطلق گفته
و گفته که خواند در دوے و التین و الزیتون و ترمذی و نسائی از بریدهٔ روایت کرده اند که گفت بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم
که میخواند در عشا و الشمس و ضحاها و مانند آن از سور و قصهٔ منع معاذ چنانچه بخاری و مسلم آورده اند آنست که جابر روایت میکند
که معاذ بن جبل با حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم نماز میگذارد پستر مے آمد بمحله خود و امامت میکرد قوم خود را و گذارد یک بے
با حضرت عشا را و امامت کرد قوم را پس افتتاح کرد سورهٔ بقر را مردی از قوم برگشت از نماز و سلام داد و بگذارد نماز خود را تنها و
برگشت پس گفتند آیا منافق شدی تو یا فلان گفت لا والله مے آیم حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم را و خبر میدهم او را از این
حال و انچه حکم راند پس بحضرت آمد و عرض کرد یا رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم با جماعه ایم خداوندان شتر که بدان آب میکشیم و
روز نه این کار مے کنیم و معاذ با تو نماز عشا گذارد پستر آمد قوم خود را و امامت کرد و افتتاح نمود بسورهٔ بقر پس متعلم خود را سے
مبارک معاذ آورده گفت افتان انت ایا فلانی تو اے معاذ یعنے مردم را خواهی در بلا و فتنه انداختن مرا هم خبرات و حضور جماعات مردم دار با مردم رفق کن و بخوان و الشمس ضحاها و الضحے و اللیل اذا یغشے و سبح اسم ربک الاعلے

واما در نماز جمعه سوره جمعه و منافقین را بهر یکی در رکعتی خواندے چنانچه روایت کرد مسلم و ترمذی که خلیفه ساخت مروان
ابو هریره را بمدینه و خود بمکه آمد پس گذارد با ما ابو هریره جمعه را و خواند بعد الحمد سوره جمعه در رکعت اولی و اذا جاءک المنافقون
در ثانیه و چون برگشت از نماز گفتند یا ابا هریره تو دو سوره خواندے که علی بن ابی طالب آنها را در کوفه میخواند گفت شنیدم
من رسول خدای را صلے الله علیه وآله وسلم که میخواند این دو سوره را و همچنین روایت کرد ابو داؤد بے ذکر استخلاف ابے هریره
در اول حدیث و گاه تخفیف را سبح اسم ربک الاعلے و غاشیه خواندے چنانکه مسلم و غیره از نعمان بن بشیر روایت کرده و اما
خواندن اخیر سوره جمعه در رکعت اولی و آخر منافقین در رکعت ثانیه مخالف سنت است که در خواندن تمام سوره جریان
یافته و بخصوص درین نماز خواندن این دو سوره بتمام ثابت شده و اما در نماز عید سوره ق و اقتربت خواندی چنانچه امام محمد
در موطاے خود از عمر بن الخطاب روایت کرد که پرسید ابا واقد لیثی را که چه میخواند رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم در
اضحے و فطر گفت میخواند ق والقرآن المجید و اقتربت الساعة و انشق القمر و گاهے سبح اسم ربک الاعلے و غاشیه خواندے
چنانکه مسلم و موطا و ابو داؤد و ترمذی از نعمان بن بشیر آورده اند که میخواند رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم در عیدین و
در جمعه سبح اسم ربک الاعلے و هل اتاک حدیث الغاشیه گفت نعمان چون عید و جمعه در یک روز آمدے در هر دو این هر دو
سوره خواندے و برین طریق که مذکور شد از تطویل و تخفیف قرأت مواظبت نمود رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم تا آخر وقت
زندگانی خود نه آنکه منسوخ شده باشد در آخر مقصود مصنف تاکید و تائید جواز تطویل و سنیت آن بود نه مداومت بر تخفیف
چنانکه ارباب دعت و کسل کنند و چون مواظبت بر تطویل تا آخر زندگانی بود لاجرم خلفای راشدین برین طریقه رفتند صدیق
در نماز صبح سورة البقره خواندے کذا فی الموطا عن عروة و لفظه ان ابا بکرا الصدیق رضی الله عنه صلے الصبح فقرأ فیها سوره البقرة فی الرکعتین
کلیتهما و این عبارت احتمال دارد که در هر رکعت سورة البقر را تمام خواند بطریق تکرار چنانچه در اذا زلزلت الارض همچنین واقع شده
که قرأ فی الصبح اذا زلزلت الارض فی الرکعتین کلیتهما و لیکن این احتمال بعید است ظاهر آنست که در تمام نماز این سوره خواند
در هر رکعت یک نیمه و عمر صبح را گاه بیوسف و حل گذاردے و در جامع الاصول از موطا یوسف و حج گفته و در روایت قرأت
کهف در رکعت اولی و یوسف یا یونس در ثانیه نیز از عمر آورده و گاه بهود و بنی اسرائیل گذاردے و خواندن سوره یوسف
مروی ست از عثمان نیز چنانکه در جامع الاصول از فرافصه بن عمر آورده که گفت یاد نگرفتم من سوره یوسف را مگر از خواندن عثمان
آن را در نماز صبح از بسکه تکرار و تردد میکرد آنرا و اگر اطالت نماز منسوخ یا مکروه بودے خلفای راشدین نکردندے و در
حدیث انس آمده کان رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم اوجز پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم اخف الناس صلوة فی تمام صلوة
در نماز گذاردن فی تمام با وجود تمام ادا کردن معنے این حدیث آن گفته اند که آن حضرت در قرأت تخفیف کردی و کم خواندے
و لیکن رکوع و سجود و تعدیل ارکان تمام کردے و چون درین جا شبهه بر تطویل قرأت که مصنف اثبات آن کرد وارد میشود
پس دفع این شبهه میکند و میگوید که این حدیث منافات بآن ندارد که ما گفتیم و مراد ازین حدیث آنست که تطویل صلوة وے
صلے الله علیه وآله وسلم نسبت با صلوة دیگران بغایت اندک نمودی یعنی آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم صلوة بتطویل قرأت
میکرد و لیکن از وے بغایت خفیف نمودی که اگر دیگرے اینقدر قرأت کردی چنان تطویل نمودی که ملالت آوردے
چنانچه قرأت سوره اعراف در نماز مغرب با ضیقے که در وقت اوست بحبت طی و سرعتے که در قرأت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم
نهاده بودند دو رکعتی دانستے و حضورے که از استماع قرأت وی صلے الله علیه وآله وسلم حاصل شدے و باین وجه معنی تمامی که

در حدیث السنن مذکورست در قرأت نیز مراد بود و قول مصنف که میگوید چنانچه معاذ مثلاً در نماز خفتن سورهٔ البقره میخواند تواند بود که معنی وی آن باشد که تطویل صلوة از غیر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسیار نمودی و عمل و ثقیل گشتی چنانچه معاذ سورهٔ البقره میخواند و قوم او را ازان ملالت افزود و در تطویل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خلل نه چنین بود و تواند که تشبیه در اندک نمودن تطویل باشد یعنی چنانکه معاذ نیز سورهٔ البقره خواند و آنرا خفیف می پنداشت و قول او تخفیف امری نسبی ست بهر دو وجه درست ست و ظاهر آن مینماید که این قول اشارت بجوابی دیگر باشد اول گفت که تطویل آن حضرت و صورت تخفیف نمودے پس حکمی که انس تخفیف نماز وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرده نظر باین ست و منافات به آنکه حکم به تطویل او کرده اند ندارد چه تطویل بحسب واقع ست و تخفیف بنسبت نمود و اعتبار بعد ازان میگوید که تطویل و تخفیف امرے نسبی ست باطویل کر نسبت باطول از خود خفیف باشد و با خفیف کر نسبت با خف از خود طویل بود پس اثبات تطویل و تخفیف هر دو درست باشد در تقریر این جواب در نظر نمودن منظور نیست بلکه در واقع بودن لیکن به نسبت و اضافت فافهم بعد ازان برای تائید جمع میان طول و خفت میگوید که در سنن نسائی ثابت ست از ابن عمر که گفت کان رسول اللہ بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یامر نا بالتخفیف امر میکرد ما را بسبک گذاردن نماز و یؤمنا بالصافات و امامت میکرد ما را بسورهٔ والصافات پس قرأت والصافات در نماز از باب تخفیف ست که بآن امر مودصحابه را با وجود آنکه مد والصافات تطویلی هست گفته نشود که اینجا فعل تخفیف از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ثابت نشده بلکه تخفیف بصحابه مفوض مود و خود تطویل میکرد زیرا که میگویم ظاهر آنست که آنچه مفوض مودست با ازاد امر و نواهی خود اولی و احق بود باقامت آن و آنچه وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میکرد اتباع میکردند انرا صحابه مگر در خصائص پس در قرأت والصافات جمع میان تخفیف و تطویل هر دو ثابت شد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز ها سورهٔ معین نفرمودی باین نوع که در فلان نماز فلان سوره خواند ے نه غیر او دائما در کتب حنفیه نیز مذکورست که کراهه تعیین السورة و بعضی آنرا تاویل کنند باعتقاد عدم جواز نه لا بآن سوره و بے این اعتقاد کرده نبود چنانکه مذکور شد و با قطع نظر ازان عادت شریف به تعیین سوره جریان نیافته بود مگر در روز جمعه و عیدین بآن وجه که مذکور شد مگر در بعض سنن و نوافل چنانچه قل یا ایها الکافرون و قل هو اللہ احد در رکعتین فجر و رکعتین مغرب و رکعتین طواف و استخاره چنانچه احادیث درین ابواب ورود یافته است و این نیز باعتبار اکثر و اغلب خواهد بود نه دائما بحدے که هرگز در مدت عمر خلاف آن نکرده باشد و اللہ اعلم و اگر تخصیص به نماز ها ے فرض بکنند وجهی نیز دارد و بر هر تقدیر استثنا ے فرض فجر جمعه که الم السجده و سورهٔ دهر میخواند چنانچه نزد مصنف مقرر ست باید کرد و غالب آنست که آن نیز دائمی نبوده باشد چنانکه سابقا اشارت بدان کردیم و لهذا خفیف آنرا سنت نگرفتند و اللہ اعلم بعد ازان از برای تائید عدم تعیین سوره بلکه برای عدم التزام تطویل و تخفیف نیز میگوید عبد اللہ بن عمر گفت از سوره ها ے مفصل که بر قول مختار از سوره حجرات ست تا آخر که مقدار ثمن قرآن ست و تسمیه وی مفصل از جهت کثرت فصل میان سوره که در انجاست هیچ سوره نیست از تطویل و قصیر که من از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نشنیده ام که در نماز فرض میخواند یعنی در هر فرض که باشد هر کدام سوره که باشد از جنس طویل و قصیر احیانا بیانا للجواز میخواند تا امت در یابند که قرآن بتمامه مجوز صلوة ست از جهت اطلاق فاقرؤا ما تیسر من القرآن و تعیین حوال او ساط و قصار باعتبار اغلب و میان اولویت و افضلیت بوده و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم غالبا سوره را در نماز تمام میخواند و از نجا گفته اند فقها که سوره تمام خواندن اصلے و افضل ست حتے سورهٔ قصیر تمام خواندن بهتر از بعض سوره خواندن اگرچه دراز باشد و این امر تعبدی ست

دشاید که در اتمام سوره ثوابی یابند که بر بعض سوره مترتب نشود و بر سبیل سنت بعضے از سوره خوانده بیان جواز را و مصلحتے دیگر را
که دران وقت او را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روی نموده باشد و گاہی که بر بعضے از سوره اختصار کردی ان بعض اول سوره بودے
و اما خواندن آخر سوره و میان سوره مروی بیست در نماز فرض والا در صحیح آمده که گاہی در سنت فجر قل یا اہل الکتاب تعالوا
الی کلمة الآیه و قولوا آمنا باللہ و ما انزل الینا و ما انزل الی ابراہیم الآیه و بعض آیات دیگر میخواندند چنانکه در فصل سنن رواتب
ذکر کنیم انشاء اللہ تعالی و نیز در قیام لیل آیت ان تعذبهم فانهم عبادک الآیه خوانده چنانکه دران فصل بیاید و همچنین رکعت اولی
از هر نماز که باشد دراز تر از رکعت ثانیه کردے بخاری و مسلم از ابی قتاده آرند که گفت بود در رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم که
میکرد از تطویل در رکعت اولی انچه نمیکرد در رکعت ثانیه در صلوة ظهر و همچنین در صلوة عصر و همچنین در صلوة صبح و در روایتے ابی داؤد
و نسائی ذکر ظهر و صبح آمده فقط و در روایتے از ابو داؤد ذکر ظهر و عصر و نماز بامداد کرده و در آخر گفت که ابو قتاده گفت گمان
میبرد یم که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم باطالت رکعت اولی اراده آن دارد که دریابند مردم رکعت اولی را و در موطا و
صحیح بخاری از عمر آورده که در رکعت اولی از صبح صد و بیست آیت خوانده از بقره و در ثانیه سوره از مثانی و از ابن مسعود
در رکعت اولی از صبح چهل آیت از انفال و در ثانیه سوره از مفصل و نزد امام محمد تطویل رکعت اولی بر ثانیه مستحب ست در تمام نمازها
چنانچه از فعل آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم مرویست و امام ابو حنیفه و ابو یوسف آنرا مخصوص نماز فجر دارند که وقت نوم و
غفلت ست پس تطویل رکعت اولی سبب ادراک جماعت بود در رکعت اولی بخلاف باقی نمازها و ایشان گویند سر در رکعت برابر ند
در استحقاق قرأت فلا ترجیح و گویند که انچه مرویست از اطالت رکعت اولی محمول ست بر اطالت به ثنا و تعوذ و تسمیه و بما دون سه آیت
که لاباس به ست کذا فی الهدایه و در خلاصه گفته که قول محمد احب ست کذا فی شرح ابن الهمام و نماز صبح از دیگر نمازها اطول گذارد ے
اگرچه در فجر و ظهر جمیعاً قرأت دراز کردے و از طوال مفصل خواندے با وجود آن در فجر دراز تر کردے و سوره اطول خواندے
و سببش همان تواند بود که در تطویل رکعت اولی از حدیث مفهوم شد از قصد تکثیر جماعت و اراده دریافت مردم رکعت اولی را بابودن
وقت صبح وقت قیام از نوم و عروض کسل و فتور و استعداد مقدمات طهارت و ازان روی که نزول اسرار ربانی و ورود انوار رحمت
رحمانی در ثلث آخر شب میباشد و دعا و عبادت دران وقت باجابت و قبول اقرب ست و آن نزول تا انقضای صلوة صبح باقی
میماند و بعض میگویند تا طلوع فجر و هر دو مرویست و نکته تطویل فجر بر قول اول ظاهر ست و بر قول ثانی باعتبار آنکه قرب آن وقت
بے اثرے نخواهد بود و تطویل مستلزم تقلیل ست کما لا یخفی و بعض مشائخ گویند سر در تطویل نماز فجر آن بوده باشد که چون در عدد رکعات
نماز صبح نقصے بود تطویل آنرا بدل تکمیل آن مساعت باوجود وسعت وقت و فضیلت آن تا نگویند که بدینوجه باید که قرأت مغرب
دراز تر بودے از سه نماز دیگر خصوصاً بر انچه مختار نزد اکثر ائمه ست که مفصل عبارت از حجرة ست یا سبب تطویل صلوة صبح
آن بود که بعد از استراحت و خواب شب واقع ست و تقصیرے در خدمت واقع شده و کدورتی و زنگی بر آئینه دل نشسته پس
تطویل آن تلافی و عذر این تقصیر و ازالهٔ این کدورت و زنگ بودیا سبب آن بود که چون هنوز اشتغال باموری معاش و اسباب دنیوی
نشده دور وقتی ست که دل بازبان قاری و گوش وی و مستمعان موافق و مواسطے بود غالباً اگرچه در بعض اوقات طریان تعرق
فتور و کسل نیز احتمال دارد و هم و تدبر در قرآن عظیم در وقت مواظبات قلب و جوارح آسانتر لاجرم اهتمام و عنایت تمام بتطویل و تکمیل
آن متعین شد و نیز حصول نعمت ایقاظ و احیاء و روح بدن باعث ست بهر دو بشکر و اقامت طاعت و خدمت و نیز چون در اول
روز تکمیل و استحکام یافت بحکم من اشرقت بدایته اشرقت نهایته در تمام آن نیز همچنین خواهد بود و در حقیقت آن تلقین و تعلیم ست

مرامست را واللہ اعلم **فصل** در کیفیت رکوع چون از قرأت فارغ شدی زمانی اندک خاموش شدی این همان سکتہ ثالثہ است که در بعض روایات آمده است و سابقاً گفت که در نهایت لطف و اندکی بود آنگاه تکبیر گفتے و هر دو دست برداشتی چنانکه در تکبیر اول برمیداشت و درین جا سخن ست که در آخر مبحث گفته شود و در رکوع شدی عبارت مصنف مجمل ست که تکبیر در حالت قیام بودے یا وقت انحطاط و عبارات متقدمین حنفیه مختلف افتاده از بعض چنان مفهوم می شود که تکبیر در حالت قیام گویند پس زان بر رکوع روند و اکثر برانند که تکبیر نزد انحطاط گویند چنانچه در هدایه از جامع صغیر نقل کرده که تکبیر مع الانحطاط و مروی ست از امام محمد که گفت و اذا اراد ان یرکع یکبر و ظاهرش در تقدیم تکبیر ست بر انحطاط و اللہ اعلم و حدیثی که ترمذی از عبد اللہ بن مسعود آورده و گفته حدیث حسن صحیح کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یکبر فی کل خفض و رفع و قیام و قعود و از ابی هریره نیز آورده که کان یکبر و هو یهوی ظاهر بلکه صریح ست در آنکه تکبیر در وقت انحطاط و فرو رفتن بر رکوع ست و ظاهر مذهب حنفی و مختار نزد ایشان نیز همین ست و بعض گفته اند که ابتدای تکبیر نزد انحطاط کند و اتمام آن در رکوع و هر دو کف دست را بر زانوها سخت کردے ظاهر آنست که این مقتضی تفریج اصابع نیز هست چنانچه ثمنی از حدیث طبرانی در معجم از انس آورده که آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود چون رکوع کنی بنه دو دست خود را بر دو زانوے خود و کشاده کن میان انگشتان و فوردار دستهارا از دو پهلوے خود و گفته اند که انگشتان را در نماز سه حالت بود تفریج در حال رکوع و ضم در حال سجود و بحال خود گذاشتن بی تکلف در ضم و تفریج در حال احرام و تشهد و احادیث در باب گرفتن زانو بدست بسیار آمده و متفق علیه ست میان علما و در بعض روایات آمده که ابن مسعود و بعض اتباع وی تطبیق بدین میکردند و تحقیق آنست که این در اول بود بعد ازان منسوخ شد نسائی روایت کرده از ابن مسعود که گفت تعلیم کرد ما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز و چون رکوع کرد تطبیق کرد بدین خود را در میان دو کفین خود و چون این خبر بسعد بن ابی وقاص رسید فرمود راست گفت هم چنین میکردیم بعد ازان امر کردند که نگاه داریم دستهارا بر زانو و شیخ ابن الهمام گفته که اثرے که در تطبیق آمده منسوخ ست بانچه در صحیحین آمده از مصعب بن سعد بن ابی وقاص که گفت گذاردم من در جنب پدر خود نماز را و تطبیق کردم میان دو کف دست خود و نهادم آنرا میان فخذین خود پس نهی کرد مرا پدر من ازان و گفت بودیم ما که میکردیم آنرا پیش ازین نهی کرده شدیم ازان و امر کرده شدیم که بنهیم دستهارا بر زانوها مگر در سجود و دو آرنجهارا از پهلو دور کردے چنانچه در حدیث بخاری و ترمذی آمده که زانوها را بدو کف دست گرفتے و دستهارا زیر ساختی و از پهلوها دور داشتی چنانچه از حدیث انس معلوم شد اما ساقین را باید که ایستاده دارد و انحنای آنها شبه قوس چنانچه عامهٔ ناکسنده مکروه است ذکره ابن الهمام نقلا عن روضة العلماء و پشت را راست کردے چنانکه زرکشی از وائل بن حجر آورده که گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون رکوع کردے برابر داشتی پشت را تا آنکه فرضاً اگر ریخته شدی بروے قدح آب هر آئنه قرار گرفتے رواه ابن ماجه و در روایت احمد اگر نهاده شدے بروی قدح آب نریختے و احادیث درین باب بسیار ست در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد و ترمذی و نسائی و در مشکوة از ابن ماجه و دارمی نیز از ابی مسعود انصاری بدرے آورده که گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کفایت نمیکند نماز یکی از شما تا آنکه راست کند پشت خود را در رکوع و در حدیث ترمذی سجود نیز زیادت کرده و گفته که درین باب حدیث از علی بن شیبان و انس و ابی هریره نیز آمده و حدیث ابی مسعود حسن صحیح ست و گفته که عمل برین ست نزد اهل علم از صحابه و من بعدهم و گفته که شافعی و احمد و اسحق برانند که هر که اقامت نکند صلب خود را در رکوع و سجود نماز وے فاسد ست از جهت همین حدیث انتهی ترمذی همچنین گفته اما آنچه زرکشی از شرح کتاب خسرقی گفته که

مقدار فرض نزد امام احمد کہ بے آن نماز درست نبود آنست کہ اطمنانکند بحیثیتے کہ ممکن باشد مس کفین بیدین زیرا کہ بے این اسم رکوع اطلاق نمیکنند وگفتہ کہ اعتبار بتوسط ان آدمیان ست نہ بدراز دستان وکوتہ دستان وبعضی ازایشان گفتہ اند کہ برکوع معتدل اقرب باشد از قیام معتدل وسر را برابر پشت بداشتی نہ فرود تر ونہ برداشتہ چنانکہ حدیث ابی حمید کہ جامع ست بر صفت صلوۃ راوذکر آن بیاید ترمذی وابن حبان آوردہ اند وحکم بصحت آن کردہ اند ومسلم نیز از عائشہ رض آوردہ کہ چون رکوع میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سر نمیداشت سر راو فرو نمیکرد ولیکن میدداشت میان ہر دو سہ بار در رکوع بگفتے سبحان ربی العظیم چنانکہ در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد از براء بن عازب رض آوردہ کہ گفت دیدم رسول خدا را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز کہ قرار میگرفت در رکوع وسجود مقدار آنچہ بگوید سبحان اللہ وبحمدہ سہ بار وذکر عدد ثلاث در احادیث دیگر نیز آمدہ از امیر المومنین علی رض ودر حدیثے دیگر از ابی داؤد ودارمی ونسائی وابن ماجہ وترمذی مطلق آمدہ بے بیان عدد از حذیفہ رض کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت در رکوع خود سبحان ربی العظیم ودر سجود سبحان ربی الاعلی وترمذی وابن ماجہ وابو داؤد از ابن مسعود رض آوردہ اند کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون رکوع کردیکے از شما پس گفت در رکوع خود سبحان ربی العظیم سہ بار تحقیق تمام شد رکوع وی واین ادنی ست وچون سجود کرد وگفت در سجود خود سبحان ربی الاعلی سہ بار تحقیق تمام شد سجود وے واین ادنی ست وبیہقی از شافعی آوردہ کہ گفت مرا ادنی کمال ست نہ ادنی جواز چہ اصل جواز بے آن نیز بود ومراد بادنی کمال یعنے ادنی آنچہ حاصل شود بہ جمیع محصل سنت ودر شرح ابن الہمام گفتہ کہ اگر زیادہ بر سہ بار گوید افضل ست بعد ازان کہ وتر بود پنج یا ہفت یا نہ وگفتہ اند غایت کمال را حدے نبود بعضی تا دہ گفتہ وبعضے تا مفضے بخوف سہو نگردد وبعضے قریب بقدر قیام چنانکہ بصحت رسیدہ است ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در بعض احیان واین جملہ در منفرد بود وامام را رعایت جانب مقتدیان لازم ست وابو داؤد ونسائی از ابن جبیر آوردہ اند کہ گفت شنیدم انس بن مالک را کہ گفت نگذاردم نماز را پس ہیچ یکے کہ مشابہ تر بود در نماز گذاردن رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازین جوان یعنے عمر بن عبد العزیز واندازہ کردیم ما رکوع وسجود او را بدہ تسبیح پس آنچہ مصنف میگوید کہ سہ بار گفتی اگر قصدش آنست کہ احیانا اینقدر گفتی فلا اشکال واگر مقصودش آنست کہ دائم اینچنین بود مرادش آن باشد کہ سہ بار میگفت وچنان میگفت کہ اگر اندازہ کردندے مقدار آن بودے کہ کسے دہ بار بگوید چنانچہ مصنف در آخر کلام نیز اشارتے باین معنے بکند وگاہی باآن یعنے باسبحان ربی العظیم ضم کردے این را کہ سبحانک اللہم ربنا وبحمدک اللہم اغفر لی بخارے ومسلم از عائشہ رض روایت کردہ کہ کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول فی رکوعہ وسجودہ سبحانک اللہم ربنا وبحمدک اللہم اغفر لی ولیکن ازین حدیث ضم این تسبیح باتسبیح سابق مفہوم نشدہ مگر از جای دیگر معلوم شدہ باشد وباوجود آن ضم این باآن دائم نبودے ولہذا مصنف گفت وگاہی باآن ضم کردی ولو گفتہ اند کہ این تفسیر وامتثال امر قرآن ست فسبح بحمد ربک واستغفرہ چنانکہ تسبیح اول امتثال امر فسبح باسم ربک العظیم ست وگاہی باین اختصار فرمودی چنانچہ ظاہر حدیث بخارے ومسلم ست ودر ذکر رکوع غالبا مقدار آن بود کہ کسی دہ بار بگوید سبحان ربی العظیم ہر چند آن حضرت سہ بار بگفتے وسجود ہمبرین موازنہ یعنے مقدار آن بود کہ کسے دہ بار بگوید سبحان ربی الاعلی وچون بضرورت معلوم ست وازانچہ گذشت نیز معلوم شد کہ قیام در نماز طویل تر از رکوع وسجود وقومہ وجلسہ بود وبعضے احادیث دلالت دارند بر مساوات یا قرب بمساوات ودفع این شبہہ نمیکند احادیث براء بن عازب کہ در صحیحین ست رمقت الصلوۃ

خلف رسول اللہ دیدم من نماز را پس پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وکان قیامہ فرکوعہ فاعتدالہ فسجدتہ فجلستہ مابین السجدتین
قریبا من السواء وبود قیام او در رکوع او و اعتدال او یعنے قومہ رکوع و سجود او و نشستن او میان دو سجدہ نزدیک برابرے
محمول براست کہ مراد بہ تساوے و توافق و تناسب این امور ست در اصل طول و خفت نہ در مقدار آن یعنی چون قیام طویل
بودے رکوع و اعتدال میان رکوع و سجود و جلسہ و بین السجدتین ہمہ طویل بودے و چون قیام خفیف بودی ہمہ خفیف بودے
نہ آنکہ اینہمہ بمقدار قیام بودے و این تاویل و صرف لفظ از ظاہر متعین ست چہ بہ یقین معلوم ست از اخبار و روایات کہ
واقع نہ چنین بود بدلیل آنکہ گاہ در نماز شام سورہ اعراف خواندے چنانکہ گذشت پس اگر رکوع و سجود و اعتدال جلسہ بقدر
آن بودے نماز شام در نیمہ شب تمام شدے و نخمیاً و در روایتی از بخاری و مسلم و جلسہ مابین التسلیم والانصراف زیادہ کردہ اگر
مصنف آن را نیز ذکر کردے دعوے الزام در نیمہ شب تمام شدن نزدیکتر بودے و بس بود در اثبات مدعا او کہ میگفت
و این در نماز مغرب امکان ندارد و این اشکال بر تقدیرے وارد شود کہ مراد براء بن عازب رضی اللہ عنہ دوام و استمرار
این فعل بود والا اگر خبر دہد از انچہ در بعض صلوٰۃ و در بعض احیان دیدہ اشکال نبود مگر مصنف اشارت بہمین معنی میکند کہ
میگوید اما این مقدار از تحقیق ست کہ در بعض احیان رکوع و سجود را با جلسہ و اعتدال را نیز نزدیک مقدار قیام کردی چنانکہ
در صلوٰۃ خسوف و کسوف و گاہی در نماز تہجد اما انچہ مناسب بود اعتدال حال بود در رکوع و سجود و قومہ و جلسہ چنانکہ بیان شد
و بعضے از شراح آن احادیث را کہ دران نمازہا دیدہ و دریافتہ و ایشاں ہر دو دلالت بر مساوات آن امور بقیام کردہ نیز بنحوے کہ
مصنف حدیث براء بن عازب را تاویل کردہ اند اما انچہ در حدیث نسائی از عوف بن مالک آمدہ فلما رکع مکث قدر
سورۃ البقرۃ ویقول فی رکوعہ سبحان ذی الجبروت والملکوت والکبریاء والعظمۃ و مقرر در روایت وی نیز سورۂ بقرہ بود
بظاہر منافات باین تاویل دارد و تحقیق آنست کہ رکوع و سجود درین نمازہا در بعض احیان نزدیک بقیام بودے چنانکہ
مصنف گفت فتدبر واللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسیار بود کہ در رکوع و سجدتین در سجود گفتے سبوح قدوس
رب الملائکۃ والروح چنانکہ در جامع الاصول از مسلم و ابو داؤد و نسائی از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ کہ گفت کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم یقول فی رکوعہ و سجودہ سبوح قدوس رب الملائکۃ والروح و گاہ گفتی اللھم لک رکعت و بک آمنت و لک خشعت و
علیک توکلت و لک اسلمت خشع لک سمعی و بصری و مخی و عصبی و عظمی اخرجہ النسائی عن محمد بن سلمۃ و گفتن این ادعیہ
و تسبیحات با تسبیح معہود در رکوع بود یا بے آن ہر دو احتمال دارد و این در نماز تہجد بودے و در بعض روایات در مطلق تطوع
واقع شدہ باین لفظ کان اذا قام یصلی تطوعا یقول الخ مگر آنکہ قیام محمول بر قیام لیل بود و نزد حنفیہ زیادت این دعوات
بر تسبیحات چنانکہ در بالا اشارت کردیم مطلقاً محمول بر نوافل ست و در فرائض بر قدر مشہور کہ متعارف ست اقتصار کنند و از
زیادات منع کنند و از کلام ترمذی نیز ہمچنین معلوم میشود و در ما مثال این میگوید شافعی این را در فرض و نفل میگوید و بعضے
از اہل کوفہ میگویند کہ اینہا را در صلوٰۃ تطوع گویند در صلوٰۃ مکتوبہ نگویند و چون سر از رکوع بلا در دے بر دو دست بر داشتے
و گفتی سمع اللہ لمن حمدہ درین سہ موضع یعنے نزد استفتاح و ہنگام رفتن بر رکوع و سر بر داشتن از رکوع بر داشتن دست ثابت شدہ
نزد غیر او چنانکہ بیاید از کثرت رواۃ اینہمہ بتواترہ ماننده است اگرچہ ہیچ یکے از الفاظ آن متواتر نیست چہار صد خبر و اثر
از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین درین باب ورود یافتہ و صحیح شدہ و عشرہ
مبشرہ روایت کردہ اند کہ الا بنزال فعل آن حضرت بودن کیفیت بود کہ دستہا درین سہ موضع برنمیداشت تا ازین جہان رحلت کرد

غیر ازین چیزے ثابت نشده مصنف اینجا سخن بسیار کرده و از حد در گذرانیده و با آنکه گفت لا یزال برین کیفیت بود تا ازین جهان رحلت کرد راه نسخ بر بست و حق آنست که با قطع نظر از کثرت و قلت طرق و روایات اینها بدو آثار در هر دو جانب موجود است پس با رفع و عدم آن با خلاف اوقات سر در بود یا اول رفع بود و در آخر منسوخ گشت اکنون دلائل ترک رفع را ذکر کنیم تا حق ظاهر شود بدانکه ترمذی در جامع خود در باب وضع کرده اول باب رفع الیدین عند الرکوع و درین باب حدیث ابن عمر آورده که گفت دیدم پیغمبر خدا را صلے الله علیه وآله وسلم چون افتتاح میکرد بر میداشت دو دست خود را تا محاذی دو شانهاء او چون رکوع میکرد بر میداشت سر مبارک خود را از رکوع و در بعض روایات آمده و کان لا یرفع بین السجدتین و ترمذی بعد از روایت این حدیث چنانکه عادت اوست اشارت بتعدد طرق حدیث از صحابه دیگر کرده و عمل بسیارے از صحابه و تابعین و غیر ایشان از مجتهدین مثل اوزاعی و عبد الله و شافعی و احمد و اسحق بران ذکر کرده و تصحیح این حدیث نموده و اشارتی بر جحان اینجانب نموده است و دوم باب من لم یرفع الا عند الافتتاح درین باب حدیث علقمه از عبد الله بن مسعود رضی الله عنهما آورده که با یاران خود فرمود گزارم با شما نماز رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم پس گزارد و ابن مسعود نماز را و برنداشت دو دست خود را مگر در اول بار یعنے برائے تکبیر افتتاح و درین باب گفته که از براء بن عازب نیز آمده و گفته است که حدیث ابن مسعود حسن است و باین قائل اند کثیرے از اهل علم از صحابه و تابعین و میگوید قول سفیان ثورے و اهل کوفه این است و در جامع الاصول حدیث ابن مسعود را از ابی داؤد و نسائی و حدیث براء بن عازب را از ابی داؤد نیز آورده گفت دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم چون افتتاح میکرد بر میداشت دو دست خود را تا نزدیک دو دوش ثم لا یعود فی روایته ثم لم یرفعهما حتے انصرف و آنکه ابو داؤد گفت این حدیث صحیح نیست احتمال دارد که مراد عدم صحت باین طریق خاص بود پس ضرر نکند در صحت اصل حدیث و احتمال دارد که اثبات حسن حدیث بود موافق آنچه ترمذی گفته است و حدیث حسن بخلاف صحیح بحجت است چنانکه در مقدمه معلوم شد و امام محمد در موطاے خود بعد از روایت حدیث ابن عمر از مالک از زهرے از سالم بن عبد الله بن عمر از پدرش که در رفع یدین نزد رکوع و نزد رفع راس از رکوع آمده میگوید که سنت آنست که تکبیر گوید در هر خفض و رفع امارفع یدین جز در ابتدای نماز تکبیر باشد بود و این قول ابی حنیفه نیز است و در وے آثار کثیره آمده است بعد ازان عاصم بن کلیب جزمے از پدرش که از تابعین امیر المومنین علی بن ابی طالب است بتعدد روایات آورده که وے رفع یدین نمیکرد جز در تکبیر اولی و از ابراهیم نخعی آورده که گفت بردار دو دست را در نماز بعد از تکبیر اولے و آورده اند که روزے نزد نخعی مردے از وائل حضرت مے حدیثی روایت کرد که گفت گذاردم نماز را با رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم پس دیدم که آنحضرت برداشت دو دست خود را نزدیک تکبیر اولی و نزد رکوع و نزد سر برداشتن از رکوع و نخعی گفت نمیدانم مگر وے ندید آن حضرت را صلے الله علیه وآله وسلم در نماز مگر همان روز پس یاد گرفت این عمل را ازو و یاد نگرفتند ابن مسعود و اصحاب او و ندیدم و نشنیدم از ابن مسعود هیچ یکے از ایشان و ایشان بر نمیداشتند دستهای خود را جز در ابتدای نماز نزد تکبیر و از عبد الجبار بن حکیم آورده گفت دیدم ابن عمر را که برمے داشت دستهارا در اول تکبیر افتتاح و بر نداشت در ما سوے آن و از ثوبے حدیث ابن مسعود را نیز نقل کرده اتقی و از مشکلات آثار طحاوی نقل کرده اند که روایت کرده از مجاهد گفت گذاردم نماز خلف ابن عمر پس نبود که برداشت دو دست خود را مگر در تکبیر اولی و اسود روایت کرد گفت دیدم عمر بن الخطاب را بر نمیداشت دو دست خود را مگر در تکبیر اولی و چون عمر و علی و ابن مسعود با قرب محل ایشان از حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم برین باشند بعد از ایشان ابن عمر را دیدند که بخلافین میکرد پس آنچه بر خلاف آن نقل کنند اولی و احق بقبول نباشد و در شرح ابن الهمام از حدیث

و از قطنی و ابن عدی از محمد بن جابر از حماد بن ابی سلیمان از ابراهیم از علقمه از عبد الله آورده که گفت گذاردم با رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و ابی بکر و عمر پس برنمی داشتند دستهای خود را مگر نزد استفتاح صلوة و نیز نقل کرده که جمیع شدند امام ابوحنیفه با اذاعی بمکه در دار الخیاطین پس گفت اذاعی چرا برنمیدارید دستهای خود را نزد رکوع و سر برداشتن از ان امام ابوحنیفه گفت از ان جهت که بصحت نرسیده است از رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم درین باب چیزے پس گفت حدثنی الزهری عن سالم عن ابیه ان رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم کان یرفع یدیه اذا افتتح الصلوة وعند الرکوع وعند الرفع منه پس گفت ابوحنیفه حدثنا حماد عن ابراهیم عن علقمه والاسود عن عبد الله بن مسعود ان النبی صلے الله علیه وآله وسلم کان لا یرفع یدیه الا عند افتتاح الصلوة ثم لا یعود بشیء من ذلک اوذاعی گفت من از زهری از سالم از ابن عمر روایت کنم و تو در برابر آن از حماد از ابراهیم از علقمه روایت کنی یعنے این اسناد تو بآن اسناد من که علو دارد کجا رسد پس ابوحنیفه گفت حماد افقه از زهرے بود و ابراهیم افقه از سالم و علقمه کم از ابن عمر نیست در فقه اگرچه ابن عمر بفضیلت صحبت مخصوص باشد و اسود را نیز فضلے کثیر ست و عبد الله خود عبد الله است یعنے او را خود چه توان تعریف کرد که درجه او در فقه و قرب حضرت رسالت مشهور ست پس اوذاعی ترجیح حدیث بعلو اسناد کرد و ابوحنیفه بفقه رواة و مذهب وی همین ست کما تقرر فی اصول الفقه و در نهایه شرح هدایه میگوید که از عبد الله بن زبیر روایت کرده اند که مردی را دید که نماز میگذارد در مسجد حرام و برمیداشت دو دست خود را نزد رکوع و نزد رفع راس از رکوع پس گفت ابن زبیر این چنین نکن این چیز نیست که کرد آنرا رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم بعد ازان ترک داد یعنے این حکم در اوائل بود پس منسوخ شد و گفت ابن مسعود برداشت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم ما نیز برداشتیم و ترک کردیم نیز و از ابن عباس رض روایت کرده اند که گفت عشره مبشره برنمیداشتند دستها را مگر نزد افتتاح و چون مجاهد از ابن عمر که حدیث رفع یدین نزد شافعی از وی مرویست عمل برخلاف آن روایت کرد و گفت ما لنا خالف ابن عمر نماز گذاردم و هرگز ندیدم که رفع یدین کرد الا نزد افتتاح عمل باین حدیث ساقط باشد زیرا که مقرر شده است در اصول حدیث که چون راوی برخلاف روایت خود عمل کند عمل باین روایت ساقط گردد انتهی و اما آنکه طبرانی و غیر وے نقل کرده اند که ترفع الایدی الا فی سبع مواطن درصحت وے سخن ست و تحقیق آنست که روایت ترفع الایدی فی سبع مواطن ست بی حصر و آن منافات ندارد در ثبوت رفع در غیر این مواطن کذا فی شرح ابن الهمام اکنون معلوم شد که اخبار و آثار در جانب رفع و عدم رفع هر دو ثابت ست و جماعه از صحابه و من بعد هم خصوصاً ابن مسعود و تابعان وی در جانب عدم رفع اند محمل آن جز آن نبود که گوییم در اوقات مختلفه هر دو فعل از ان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بوجود آمده و چون علم فقه ابوحنیفه و اسناد وی منتهی بجانب ابن مسعود و تابعان اوست و طریقه ایشان عدم رفع ست مذهب حنفیه طریقه ایشان آمده ما خود همین عقیده ایم و علماء مذهب ما بانیمقدار اکتفا نکنند و گویند که حکم رفع منسوخ ست و چون ابن عمر را که راوی حدیث رفع ست دیدند که بعد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم عمل بخلاف آن کرده ظاهر شد که عمل رفع منسوخ ست با وجود کثرت روایات و احادیث درین باب والله اعلم و هو علیم الصواب و شیخ کمال الدین ابن الهمام گفته که آثار از صحابه رض و طرق از ان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بسیار آمده جدا و کلام دران واسع ست و قدر محقق بعد از ثبوت همه آن ثبوت هر یکی ازین دو امر ست از وی صلے الله علیه وآله وسلم رفع و عدم رفع پس سبیل ترجیح احد الجانبین بود و از جهت قیام تعارض در جمیع ما یبدا بالجهة مذهب ماست یعنے عدم رفع باین که بتحقیق معلوم شده است که در نماز ابتدا احوال اقوال و افعال از جنس این رفع مباح بود که منسوخ شده است پس دور نیست که این نیز از ان قبیل باشد و شمول نسخ بود خصوصاً که ثابت شد انچه معارض اوست بثبوتے که

لا مرد لہ است بخلاف عدم رفع کہ تعرق نمی یابد بوے احتمال عدم شرعیت زیرا کہ وی از جنس آن نیست کہ معہود ست در وی عدم شرعیت بلکہ از جنس سکون ست کہ مطلوب ست در نماز باجماع یعنے خشوع و روایت کردہ است ابو حنیفہ از حماد از ابراہیم کہ ذکر کردہ شد نزد وی وائل بن حجر کہ وی دید رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ برداشت دستہای خود را نزد رکوع و نزد سجود پس گفت ابراہیم اعرابی کہ نگذارد کہ مارسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نمازے را مگر ہمان روز آیاوے اعلم ست از عبد اللہ و اصحاب وے آیا او یاد گرفت و ایشان یاد نگرفتند و تحقیق حدیث کردند مراجا ئہ ہیرون از حد شمار از عبد اللہ کہ وے برداشت دستہا را در تمام نماز فقط و حکایت کرد آنرا از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و عبد اللہ عالم ست بشرائع اسلام و حدود وے متفق ست مر احوال نبے را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ملازم ست او را در سفر و حضر و گذاردہ نماز را با آن حضرت مالا یعد و لا یحصے پس اخذ بقول وی نزد تعارض اولی باشد از افراد مقابلش پس چارہ نیست از قول بہ سنیت ہر دو فعل و اللہ سبحانہ اعلم انتہی و چون سر از رکوع برداشتی تمام راست باستادے و ہمچنین بین السجدتین تمام راست بنشستی و میگفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لا تجزی صلوۃ کہ نمیکند نمازے کہ لا یقیم الرجل فیہا راست نگرداند مرد در آن نماز صلبہ اشتخوان صلب خود را فی الرکوع و السجود رواہ اصحاب السنن الاربعۃ و الدار قطنی و البیہقی من حدیث ابن مسعود و قال الترمذی حدیث حسن صحیح مراد قیام بعد از رکوع و جلوس بعد از سجود ست چون این قیام و جلوس تابع رکوع و سجود اند رعایت فعل در اینہا رعایت در رکوع و سجود باشد و احادیث و آثار در رعایت اطمینان و تعدیل در رکوع و سجود و قومہ و جلسہ بسیار ست قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اسوء الناس سرقۃ الذی یسرق من صلوتہ بدترین دزد یہا دزدی کسی ست کہ میدزد دو از نماز خود گفتند یا رسول اللہ دزدی در نماز چگونہ بود فرمود آنکہ تمام نکند رکوع و سجود را و عمر بن الخطاب فرمود مر حذیفہ را رضی اللہ عنہ وے را کہ نمی بینم ترا نماز میکنی دین خود را نبخشی ترا حذیفہ مردے را دید کہ نماز گذارد و تمام نکرد رکوع و سجود چون فارغ شد آن مرد از نماز حذیفہ او را بخود طلبید و گفت این چہ نماز بود کہ تو کردی و تحقیق نماز نکردے و اگر بمیرے تو در غیر فطرت یعنے غیر دینے کہ پیدا کردہ ست پروردگار تعالے محمد را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر آن رواہ البخاری و مسلم و غیرہما از ابی ہریرۃ آوردہ اند کہ اعرابی بمسجد در آمد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در گوشۂ مسجد نشستہ بود پس بگذارد آن مرد دو رکعت نماز را و تمام نکرد رکوع و سجود را پس ترا آمد و بر حضرت سلام کرد و آن حضرت رد سلام بروے کرد و فرمود اعادہ کن نماز خود را کہ نکردہ تو نماز را آن مرد رفت و اعادہ کرد باز بر حضرت آمد و سلام کرد باز حضرت فرمود کہ برگرد و اعادہ کن کہ تو نماز نکردے سہ بار ہمچنین کرد پس گفت آنمرد سوگند بخدائی کہ فرستاد ترا بحق من بہ ازین نتوانم گذارد پس بیاموز مرا ای رسول خدا کہ چگونہ گذارم نماز را پس آن حضرت بیان وضو و استقبال قبلہ و قیام و قرأت کرد و فرمود رکوع کن تا قرار گیرے در آن پس تر بردار سر ترا تا بایستی برابر و ہمچنین فرمود در سجدہ و نزد امام ابو حنیفہ و محمد اطمینان در رکوع و سجود در ظاہر روایت تبخر مع کرنے واجب ست و واجب شود بہ نسیان آن سجدۂ سہو و تبختر مع بر جانی سنت اما قومہ و جلسہ سنت ست و بعض مالکیہ نیز برین اند و در شرح ابن الہمام از فتاوای قاضی خان نقل میکند کہ در فصل ما یوجب سجود السہو میگوید کہ مصلے چون رکوع کرد و بر نداشت سر خود را از رکوع و افتاد بسجدہ بسہو جائز ست نمازوی در قول ابی حنیفہ و محمد رح واجب ست بروے سجدۂ سہو و میگوید کہ از اینجا معلوم گردد کہ قومہ و جلسہ واجب باشد و میگوید کہ ممکن ست کہ حمل کردہ شود قول ابی یوسف رح کہ میگوید کہ اینہا سہ فرائض از بر فرائض عالیہ کہ واجب را شامل ست پس مرتفع شود خلاف و میگوید کہ مقتضای دلیل در ہر یکے از طمانینہ و قومہ و جلسہ وجوب ست انتہی و نزد امام ابی یوسف تعدیل در رکوع و سجود و قیام میان رکوع و سجود

وجلسه میان سجدتین همه فرض ست ومذهب شافعی واحمد نیز همین ست وبقول مشهور نزد امام احمد تسبیح رکوع وسجود نیز واجب ست
وبروایتے فرض وبروایتے سنت وقیل ابی یوسف ومشافعی حدیث آن مرد ست که امر کرد اورا آن حضرت صلے الله علیه
وآله وسلم باعادهٔ نماز بترک اطمینان وتعدیل چنانکه گذشت وحدیث مذکور در متن که از ابن مسعود آمده وامام ابوحنیفه
وامام محمد گویند حقیقت رکوع انحناء ست وحقیقت سجود نهادن جبهه بر زمین ودر مفهوم آنها اجمالی نیست تا محتاج به بیان بود
پس فرضیت متعلق بقدر ادنی بود وزیادت از باب تکمیل وتتمیم باشد که بترک آن نماز ناتمام وناقص گردد وتارک آن آثم
وطمانینت دوام ست بر فعل نه نفس فعل که مطلوب ست واگر موقوف دارند صحت را بر ان لازم آید نسخ اطلاق که بقول حق سبحانه
ارکعوا واسجدوا ثابت ست بخبر واحد وآن ممتنع ست وامر باعاده در حدیث رجل هم از جهت بود ولهذا در آخر آن حدیث
بروایت ابی داؤد وترمذی ونسائی واقع شده فاذا فعلت هذا فقد تمت صلوتک وما انتقصت من هذا فانما انتقصت
من صلوتک پس تتمیمی نماز ووصف آن بنقصان نزد فقد تعدیل واطمینان دلالت دارد بر عدم فرضیت آن والا
فرمودے لذهب وبطل وزال مثلاً پس معلوم شد که امر باعاده از جهت آن بود تا نماز نه بوجه کراهیت واقع شود نه از
جهت بطلان وفساد ونیز اگر تعدیل فرض بودے هرآئینه نگذاشتے پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم آن مرد را که مکرر این چنین کردی
وتقریر نفرمودے اورا بران تا آخر نماز دشمنی از بعض ائمهٔ مذهب حنفیه نقل میکنند که هر که ترک کند اعتدال را در رکوع وسجود
لازم گردد بروی اعاده ودر شرح این الهمام آورده که پرسیده شد محمد از ترک طمانیت گفت میترسم که جائز نباشد واز
سرخسی آمده که گفت هر که ترک کند اعتدال را لازم ست بروی اعاده نماز وبعضے از مشائخ گفته اند که لازم ست اعاده
وواقع از فرض ثانی ست واین تقاضا میکند عدم سقوط بما وقع از این لازم ترک کن ست نه واجب انتهی واین در تعدیل
واطمینان رکوع وسجود ست اما در قومه وجلسه میگویند که انتقال از رکنے بر رکنے مقصود لذاته نبود پس رفع رأس از رکوع واجب
نباشد چه انتقال ازان بسجود بے رفع ممکن ست بخلاف سر برداشتن از سجود زیرا که ممکن نیست سجدهٔ دوم بے رفع سر وبر وایتی
از ابو حنیفه سر از رکوع بر داشتن فرض ست اما راست استادن فرض نیست وبالجمله فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
انیست که دانستی وقول وے آنکه شنیدی واختلاف اینکه دیدے بعد از وے مجال مسالهٔ تنگ ست دیگر تو دانی وآن حضرت
صلے الله علیه وآله وسلم چون سر از رکوع بر داشتی گاه گفتی ربنا لک الحمد بواو وگاه گفتی اللهم ربنا لک الحمد بے واو واین هر دو
لفظ صحیح شده اما جمع میان اللهم وواو ثابت نشده وبدون اللهم وجود واو وترک واو هر دو ثابت وانچه مصنف آورده
تصحیح نموده بود ست وزرکشی در شرح رساله خود میگوید که در ربنا لک الحمد اثبات واو وحذف آن هر دو آمده واثبات
ارجح ست چنانکه در حدیث متفق علیه آمده از حدیث ابو هریرة وجائز ست ربنا لک الحمد یعنے بے واو چنانکه در صحیح مسلم ست
از حدیث ابی سعید واللهم ربنا لک الحمد کما رواه الترمذی من حدیث ابی هریره وصححه انتهی وسیوطی در جمع الجوامع از عبد الرزاق
جمع واو با اللهم نیز آورده والله اعلم بصحته ولیکن در بعض روایات صحیح البخاری نیز اللهم بواو ثابت شده وسیوطی در شرح
صحیح البخاری نیز تصریح کرده که روایت کشمیهنی بواو ست با اللهم بدانکه مصنف اولاً گفت وچون سر از رکوع بر آورد گفتے
سمع الله لمن حمده وثانیاً گفت وچون سر از رکوع بر داشتی گفتے ربنا ولک الحمد مقصود آنست که هر دو ذکر جمع کردی چنانکه از
ابی هریره آمده که گفت بود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون مے استاد به نماز تکبیر میگفت وقتیکه مے استاد پیشتر تکبیر میگفت
وقتیکه برکوع میرفت پیشتر میگفت سمع الله لمن حمده وقتیکه بر میداشت صلب خود را از رکوع پیشتر میگفت وحال آنکه

قائم ست ربنا ولک الحمد پستر تکبیر میگفت وقتیکه می افتاد برای سجده الحدیث ازین حدیث جمع بین الذکرین ثابت شود ولیکن
تسمیع در حال انتقال وتحمید در حال قیام وموافق این ذکر کرده در جامع تمرتاشی ونیز ذکر کرده که اگر تسمیع نکرد در حالت رفع نیارد
اورا در حالت استواء وبعض گفته اند میارد هر دو را کذا فی شرح ابن الهمام وبحر یشذکور قائل شده امام ابو یوسف ومحمد بجمع امام
میان تسمیع وتحمید ومختار طحاوی نیز همین ست وروایتے از امام ابو حنیفه نیز ولیکن نگوید تحمید را آهسته در نفس خود ومذهب
امام ابو حنیفه آنست که امام سمع الله لمن حمده گوید ومقتدی ربنا لک الحمد ومذهب امام مالک وروایتی از احمد نیز همین ست از جهت
حدیثے صحیح که اصحاب کتب سته الا ابن ماجه از ابی هریره روایت کرده اند که چون گوید امام سمع الله لمن حمده بگویند ربنا لک الحمد
واین قسمت ست وقسمت منافی شرکت ولهذا نمی آرد مقتدی تسمیع را وانچه ابو هریره روایت کرده محمول ست بر حالت انفراد
که منفرد جمع میکند علی الاصح واکتفا به تسمیع یا به تحمید نیز مروی ست کذا فی الهدایه وعادت وطریقه شریف طویل این کمترین بود
یعنے سر از رکوع برداشتن وتسمیع وی بر کمن اشارت ست بفرضیت وی چنانکه مذهب ابی یوسف وشافعی واحمد ست یا بنابر
مسامحه است بمقدار رکوع غالبا وچون حکم رکوع وسجود دو قومه وجلسه یکی آمده است لاجرم تطویل جلسه نیز بمقدار سجود خواهد بود
گاهی جمع کردی میان تسمیع وتحمید بازیادت اذکار دیگر وگفتی سمع الله لمن حمده اللهم ربنا لک الحمد ملاء السموات وملاء الارض وملاء ما
من شئی بعد ست اهل الثناء والمجد احق ما قال العبد وکلنا لک عبد لا مانع لما اعطیت ولا معطی لما منعت ولا ینفع ذا الجد منک الجد
ودر بعض روایات خواندن این دعا بے سمع الله لمن حمده نیز آمده چنانکه مسلم ونسائی از ابن عباس آورده اند وگاه گفتی اللهم اغسلنی
من خطایای بالماء والثلج والبرد وفی روایة اللهم طهرنی بالثلج والبرد والماء البارد ونقنی من الذنوب والخطایا کما ینقیت الثوب
الابیض من الدنس وباعد بینی وبین خطایای کما باعدت بین المشرق والمغرب وروایات در جمع وتفریق این دعا مختلف
آمده است چنانکه در جامع الاصول مذکور ست وگاه گفتے لربی الحمد لربی الحمد تکرار کردے تا بمقدار رکوع شدے اگرچه آن
رکوع طویل بودے ونزدیک بقیام بودے که ردی قرأت سوره بقره کردی چنانکه در تهجد آمده است وگاه چندان در اعتدال
یعنے سر برداشتن از رکوع واعتدال در کلام مصنف بهمین معنی واقع ست تطویل کردی که جماعت گمان بردندے که مگر فراموش کرده
ودر سجود یعنے سر برداشتن از سجود وجلسه بین السجدتین همچنین گاه چندان تطویل کردی که ناموان گمان نسیان بردندے چنانچه
در جامع الاصول در بین معنی حدیث انس از بخاری ومسلم وابی داود آورده ودعائے که صحیح شده از آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم
در رکوع وسجود با تتابع آن از قومه وجلسه این بود که مذکور شد از احتیاط ومبالغه در رکوع وسجود وقیام بعد از رکوع وجلسه بین السجدتین
وتسویه میان اینها وحدیث براء بن عازب که در صحیحین ست که میگوید کان رکوعه وسجوده بود رکوع آن حضرت وسجود وصلی الله علیه
وآله وسلم وبین السجدتین وجلسه وی میان دو سجده واذا رفع راسه من الرکوع قیام وی چون بر میداشت سر مبارک خود را از
رکوع ما خلا القیام والقعود مگر قیام او برای قرأت وقعود وے برای تشهد قریبا من السواء نزدیک برابر بے صریح ست در آنکه رکوع
وسجود وقومه وجلسه باهم نیز قریب بمساوات بودند مگر قیام قرأت وقعود وتشهد که باین ارکان نسبت قرب مساوات ندانشتند اما آنکه
چه نسبت داشتند غیر نسبت قرب مساوات از طول وقصر آنکه نسبت میان این دو رکن با کدام یک بوده ازان ساکت ست وبصریح
حدیث چیزے معلوم نگردد وبما فطر بواقع وشهرت علم بدان مقرر ست که آن دو رکن اطول بودند ازین ارکان وقیام اطول بود از قعود
پس آنچه مصنف میگوید که این حدیث صریح ست در آنکه تسویه میفرمود میان قیام قرأت وقعود وتشهد در اطالت محل نظر ست لیکن صریح ست
در آنکه تسویه میفرمود میان سائر ارکان مذکوره وتطویل وتقصیر فافهم وبانچه گفته شد معلوم گشت که مراد بقیام درین حدیث قیام بعد رکوع ست

اولا معنی او تخفیف و تقصیر این دو رکن که اعتدال است و جلسه بین السجدتین از محدثات امرای بنی امیه است بجهت تکاسل ایشان در طاعت
و عبادت و تهاون باحکام سنت و احداث ایشان در دین و ملت و لیس هذا اول قارورة کسرت فی الاسلام و از عادات بنوی است
بر هیچ وجه در هیچ وقت والله یقول الحق و هو یهدی السبیل **فصل فی کیفیة السجود** چون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بسجود رفتی
دستها بر زمین نهادی چنانکه نزد رفتن بر رکوع و سر برداشتن ازان برداشتی و در بالا گفت که درین موضع دست برداشتن ثابت شده
و غیر ازین ثابت نشده و در حدیث ابن عمر که در صحیحین ست آمده و کان لا یرفع بین السجدتین و در بعض روایات رفع یدین نز رفتن
بسجود و سر برداشتن از سجود و نز در برخاستن از سجدتین نیز آمده است و لیکن بصحت نرسیده و در روایات دیگر نفی آن نیز رو داده
اما نز وقیام از تشهد برای رکعت سوم نیز رفع یدین آمده چنانچه بیاید مقصود ازان که مصنف گفت که در غیر این سه موضع ثابت نشده
آنست که در یک رکعت درین سه موضع ست و بس و آنچه در بعض احادیث آمده که کان یرفع یدیه یعنی آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم
که بر میداشت دو دست خود را تا کل خفض و رفع در هر پستی و بلندی یعنی در هر جا که بجانب سفل میرفت چنانکه برکوع و سجود رفتی و هر جا که
بجانب علو میرفت چنانکه سر از رکوع و سجود برداشتی سهو ست از راوی که یرفع بجای یکبر نهاده است و روایت صحیح آنست که کان یکبر
فی کل خفض و رفع ذکر یکبر در احادیث بسیار ست بخلاف یرفع که جز در یکدو جا نیامده و میگویند که آن بصحت نرسیده است و چون بسجود
رفتی زانوها را پیش از دستها بر زمین نهادی و بعد ازان دستها را بنهادی و بعد ازان پیشانی و بینی بر ترتیب بین که اعضا بحسب
قرب بر زمین دارند اول زانو پس ازان دست پس ازان پیشانی و بینی و درین دو عضو ترتیب نیست هکذا یک عضو از دو در
نهادن روی در خل اند و نهادن هر دو یکیا بود و در کلام مصنف اشارت ست باین معنی و در کتب حنفیه در ترتیب این دو عضو
نیز سخن رفته است بعضی گویند که بینی پیشتر نهد که اقرب ست بزمین و در قول وی ترتیب بدن اشارت ست بفقاهت حدیث
و بیان حکمت وی و چون در باب این ترتیب ائمه حدیث اختلاف دارند محتاج شد بتعلیل و استدلال در ترجیح مختار خود بر خلاف آن
بدانکه ترمذی و ابو داود و نسائی و ابن ماجه و دارمی از حدیث وائل بن حجر روایت کرده اند که گفت دیدم رسول خدا صلی الله علیه وآله
وسلم چون بسجده میرفت می نهاد دو زانوی خود را پیش از دو دست و چون برمیخاست بر میداشت دو دست خود را پیش از دو زانو
و در روایتی از ابی داود آمده که گفت چون بسجده میرفت می افتاد دو زانوهای وی صلی الله علیه وآله وسلم پیش از ما که افتد دو کف وی
و اگرچه ترمذی در اسناد این حدیث سخن کرده و لیکن گفته عمل اکثر اهل علم همین ست و ندر کشی گفته که روایت کرده او را
حاکم و گفته صحیح علی شرط مسلم و مذهب امام ابو حنیفه و شافعی و احمد همین ست و مذهب امام مالک و اوزاعی تقدیم وضع یدین ست
بر رکبتین و از امام احمد نیز روایتی آمده و شمنی گفته که اگر وضع رکبتین اولا بر وی میسر بود بجهت پوسیدن مویه یا غیران منعصد
دستها را اولا و سیم ابو داود و نسائی و دارمی در حدیث ابی هریره آورده که گفت گفت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم چون سجده
کند یکی از شما باید که نشیند چنانکه شتر می نشیند و باید که نهد دو دست خود را پیش از دو زانوی خود و امر کردن نهادن دو دست
پیش از دو زانو دلیل این مجتهد مالک و اوزاعی و احمد ست در روایتی و اکثر علما عمل بحدیث وائل بن حجر گرفته اند که زانوها را پیش از
دستها باید نهاد و گفته اند که حدیث وائل اثبت و اصح ست و چون در حدیث تعارض و تناقض آید چاره نبود جز آنکه اخذ بآن
نمایند که اقوی و اثبت باشد آنچه بود و مصنف در حدیث ابی هریره طعن میکند و میگوید اما حدیث ابو هریره که روایت میکنند از
حضرت رسالت صلی الله علیه وآله وسلم که فرمود اذا سجد احدکم فلا یبرک کما یبرک البعیر و لیضع یدیه قبل رکبتیه جوابش آنست که
سقاه چه اول حدیث که نهی ست از برک بعیر ناقض آخر ست که امر ست بوضع یدین پیش از رکبتین زیرا که اگر دستها را پیشتر از

زانو ها نهند بروک بعیر باشد زیرا که بعیر در گاه بروک اول دستها را می نهد پس نهی از بروک مناقض و منافی امر بوضع یدین پیش از رکبتین باشد پس ظاهر بلکه متعین ست وضع تصحیف و تحریف و الا وضع ست پس موافق گردد با حدیث وائل بن حجر فلا خلاف و تورپشتی در شرح مصابیح ازین جواب داده و گفته است که رکبه از انسان در پاهای او باشد و از چارپایها در دستها پس چون نهند آدمی زانو ها را پیش از دستها مثل بعیر باشد که بروک میکند به رکبتین خود پس گویا صورت بروک که از انسان متصور ست بوضع زانو ها ست پیش از یدین چنانچه از بعیر بوضع یدین ست پس وضع رکبتین پیش از یدین منهی عنه بود و عکس آن مامور به و نهی از بروک مخالف نباشد امر بوضع یدین قبل رکبتین را و اول حدیث منافی آخر او نیاید و این حدیث از نسبت دهم سالم ماند و معارض نشد با حدیث وائل بن حجر و چون حدیث وائل اثبت و اقوی ست از حدیث ابی هریره عمل کردیم بدان و مصنف در رد این جواب میگوید که آنکه میگوید رکبه بعیر در دست ست وهم و غلط و مخالف قول ائمه لغت ست و در قاموس لغت که اشهر تصانیف اوست میگوید الرکبة بالضم موصل ما بین اسافل الفخذ و اعالی الساق و شک نیست که فخذ و ساق در پای شتر نه در دست و با قطع نظر ازین صواب آنست که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نهی منفرد از تشبیه بحیوانات و میگفت بروک بعیر مکنید یعنی همچنانکه بعیر در نشستن اول دستها می نهد شما نیز همچنین نکنید بلکه زانو ها پیش از دستها نهید برخلاف آن و ظاهر حدیث ترمذی که از ابی هریره آورده که آن حضرت بطریق انکار فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تعمد میکند یکی از شما پس بروک میکند در نماز خود همچو بروک جمل همین معنے دارد که می نهد در نشستن اول دستها را و باین تقریر احتیاج برد و تخطیه آن قائل و بودن رکبه بعیر در دست نیست بلکه مراد آن باشد که دستها پیش از زانو ها ننهید چنانکه بعیر در حالت بروک نهد گو رکبتین بعیر در دست او باشد و رکبتین انسان در زانو ها و لیکن مقصود مصنف از رویان واقع ست که رکبتین بعیر در پا باشد نه در دست فافهم و همچنین التفات روباه کمینه که عادتش نگاه کردن ست بهمین و شمال احادیث درین باب آمده و ذکر آن بیاید انشاء اللہ تعالی و همچنین افتراش سبع که گسترانیدن ذراعین ست بر زمین و در بعض روایات افتراش سبعین همله نیز واقع شده که افتراش همچه مقدمه او ست و اقعای کلب که عادت نشستن سگ ست سر نهادن را بر زمین نهد و دستها را استاده کند چنانکه در مسند احمد از ابی هریره آمده که گفت نهی میکرد مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از سه چیز در نماز از نقر مثل نقر خروس و اقعاء مثل اقعای کلب و التفات مثل التفات الثعلب و مروی ست از امیر المومنین علی که گفت مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا علی من دوست میدارم مر ترا آنچه دوست میدارم مر خود را و مکروه میدارم ترا آنچه مکروه میدارم مر خود را اقعا مکن در میان سجدتین رواه الترمذی فی جامعه غایت آنکه اقعاء در کلب به نصب یدین باشد و در آدمی بنصب رکبتین کذا فی بعض الشروح و ترمذی بعد از عقاب در کراهت اقعاء سجود و ایرا د حدیث علی و تضعیف بعض رواة وے بابی دیگر در رخصت اقعا نیز آورده و حدیثی از ابن عباس روایت کرده است که گفت آن سنت پیغمبر شماست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفته که بعض اهل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باکی نمیدانند در اقعاء و این قول بعض اهل مکه است از اهل فقه و علم و اکثر اهل علم مکروه میدانند اقعا را میان سجدتین انتهی و ابن الهمام گفته که بیهقی روایت کرده از ابن عمر و ابن الزبیر که ایشان اقعا میکردند گفته که اقعا بر دو نوع ست یکی مستحب ست که بنهد سر نهاد را بر پشتها و زنان را بر زمین و دیگر از عبادله انیست و منهی آنست که بنهد سر نهاد را و بر دو دست را بر زمین و استاده کند ساقین را و نقر غرابست یعنی زود زود نزاع کنایه از ترک تعدیل و اطمینان در سجدتین ست و در بعض احادیث نقر خروس آمده چنانکه گفت مرا پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم بنهادن همچو نوتاب سه بار مانند خروس که بانگ آنچنان زود زود دادن و سر کشی کنند نزد سه بار و همه

بجنبانند فی القاموس شمس الفرس شموسا وشماسا نفر ولم یرکب وشموس منع ظهره میگفت ازین مجموع مذکورات محترز ومجتنب باشید
بدانکه مصنف منعی از رفع یدین مثل آنچه اسپان شموس را حمل کرده بر برداشتن دستها نزد سلام واشارت کردن بدان چنانچه
بعض محدثان دیگر همین رفته اند وظاهر از تشبیه باذناب اسپان شموس نیز همین بست وبعضی این را حمل کنند بر نهی از رفع یدین
در صلوة در غیر حالت تکبیر احرام چنانکه مذهب حنفی ست واصل این حدیث صحیح مسلم ست از تمیم بن طرفه از جابر بن
سمره گفت بیرون آمد بر ما رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم پس گفت چه شد مرا که می بینم شما را یعنی عجب دارم که بر میدارید
دستهای خود را گویا دمهای اسپان شموس ست ساکت باشید در نماز وعبد الله بن قبطیه گفت شنیدم جابر بن سمره را
که میگفت بودیم ما چون میگذاردیم نماز را خلف پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم میگفتیم السلام علیکم السلام علیکم واشارت کرد
جابر برای نمودن برداشتن دستها بدست خود بدو جانب وگفت گفت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم چه شده است
این جماعه را که میگردانند دستهای خود را گویا اذناب اسپان شموس ست بس بست یکی از شما را که بنهد دست خود را بر ران خود
پستر سلام دهد بر برادران خود را از آنها نیکه بر یمین او ویند وبر شمال او واز ین حدیث معلوم شود که محمل حدیث بران ست
که مصنف کرد وبعض گفته اند که ظاهر آنست که حدیث تمیم بن طرفه وحدیث عبد الله بن قبطیه هر یک حدیثی علیحده است
زیرا که رافع یدین را در حالت تسلیم نتوان گفت که ساکت باش در نماز چه وی باین فعل بیرون نمی آید از نماز پس محمل حدیث
تمیم رفع یدین در غیر حالت احرام بود وحدیث عبد الله در رفع آنها در حالت سلام والله اعلم ومصنف جواب دیگر میدهد
از معارضه حدیث ابی هریره را حدیث وائل بن حجر در نهادن زانوها پیش از دستها وترجیح میکند حدیث وائل را بانکه حدیث
ابی هریره مضطرب ست زیرا که در روایت دیگر از ابی هریره آمده که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرمود اذا سجد احدکم چون سجده
کند یکی از شما فلیبدء ببرکبتیه پس گو ابتدا کند به نهادن دو زانو بر زمین ولا یبرک برو ک البعیر ونه نشیند مثل نشستن شتر که دستها را
پیش از زانوها نهد واین بروایت مؤید ومعاضد حدیث وائل بن حجر ست ودر صحیح ابن خزیمه نیز موافق حدیث وائل بن حجر آمده
که کان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم اذا سجد بدا برکبتیه قبل یدیه ودر روایت سعد بن ابی وقاص آمده رواه ابن ابی شیبه
والبیهقی فی السنن وضعفه کذا فی جمع الجوامع للسیوطی کنا نضع الیدین بودیم ما که می نهادیم دو دست را در وقت رفتن بسجده
قبل الرکبتین پیش از دو زانو فامرنا پس امر کرده شدیم بعد ازان بارکبتین قبل الیدین به نهادن دو زانو پیش از دو دست
واین دلالت دارد که وضع یدین پیش از رکبتین مشروع بود لیکن منسوخ شد وروایت دیگر از ابی هریره نیز مبنی برین ست
والا لازم آید تکرار نسخ ولا دلیل علیه وبعضی از شراح مصابیح منع کرده اند دلالت این عبارت را که بودیم که چنین میکردیم پس
مامور شدیم بچنین بر نسخ از جهت احتمال آنکه شاید اول بے امر وابطرق عادت بوده باشد نعم اگر گوید ما مور بودیم بچنین پس
نهی کرده شدیم ازان یا مامور شدیم بخلاف آن مفهوم میشود نسخ صریحا فتدبر وبیشتر علما بر انند یعنی بر تقدیم وضع رکبتین
بر وضع یدین واین نیز نوعی اشارت ست بتقویت وترجیح حدیث وائل وآنچه موافق او ست الا امام مالک واوزاعی که
مذهب ایشان وضع یدین ست پیش از رکبتین والا امام احمد بر روایتی مذهب مشهور وی موافق اکثر علما ست والا طائفه
از ائمه حدیث که ایشان نیز بوضع یدین پیش از رکبتین رفته اند عملا بحدیث ابی هریره وبغیر صلی الله علیه وآله وسلم بر کور یعنی
بر دو زانو عامه بر گز بسجده نکرده ودر بدایه گفته که اگر بسجده بر کور عامه کند جائز ست وهیچ ذکر کراهت نکرده وآنانرا که بکراهت
نیز نشمرده وگفته که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم سجده کرده است بر کور عامه خود دشمنی آنرا در بکراهت آنسته گفته ویکن

مانع نماز نیست زیرا کہ اگر بر آنچہ از دستار جدا شدہ و کشادہ گشتہ است سجدہ کند جائز بود باتفاق پس باین قیاس اگر بر آنچہ متصل است بوے نیز واقع شود ہم درست باشد گفتہ کہ حافظ ابو القاسم در کتاب فوائد از ابن عمر آوردہ کہ گفت سجدہ میکرد آن حضرت بر کور عمامۂ خود گفتہ اگر این حدیث صحیح است پس وقوع آن از حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزد ضرورت خواہد بود چہ صدور فعل مکروہ از حضرت رسالت جائز نبود و شیخ امین الہام گفتہ کہ ابو نعیم در حلیہ از روایت ابراہیم بن او ہم از پدرش از سعید بن جبیر از ابن عباسؓ آوردہ کہ گفت سجدہ میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر کور عمامۂ خود و طبرانی در اوسط از عبد اللہ بن بلال ازدی آوردہ کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سجدہ میکرد بر کور عمامۂ خود و روایت کرد آنرا ابن عدی در کامل از حدیث جابرؓ و بیہقی در سنن خود از حسن آوردہ کہ گفت سجدہ میکردند بعضے از اصحاب بر عمامۂ خود و بخاری در صحیح خود بطریق تعلیق آوردہ کہ حسن گفتہ کہ بودند قوم کہ سجدہ میکردند بر عمامہ و کلاہ و حدیث ابن عمرؓ را کہ شمنی آوردہ این ہمہ نیز از ہمان کتاب باسنادش آوردہ و لیکن از تجنیس آوردہ کہ گفت مکروہ است واللہ اعلم تنبیہ سجدہ بر زیادتی جامہ نیز جائز است و حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ آنرا میکردند بجہت گرمی و سردے زمین و احادیث صحیحہ درین باب در کتب ستہ آمدہ و احمد و اسحق و ابو یعلی و طبرانی و غیر ایشان آنرا روایت کردہ اند و البتہ حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزد سجود جبہہ را بر خاک نہادے و چیزے در زمین و جبین مبارکش حائل نبودے و دیگر آنرا نیز بدان امر استحباب فرمودے و در حدیث آمدہ یا افلح ترب وجہک راہ الترمذی عن ام سلمۃ و فی حدیث آخر تمسح ابالارض فانہا بکم برۃ و چندان مبالغہ کردے در نہادن جبہہ بر خاک کہ گاہے بر گل و آب سجدہ کردے چنانکہ بخاری و مسلم از ابی سعید خدری آوردہ اند کہ یکشبی باران باریدہ بود چون سقف مسجد از شاخہائے خرما بود بچکید پس دید دو چشم من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بر جبہہ مبارک وی بجہت سجود اثر آب و گل بود و آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آن شب شب قدر را در خواب دیدہ بود و دید خود را کہ سجدہ میکند در آب و گل و صباحش نیز واقعہ بوجود آمد و بود آن در صبح شب بیست و یکم رمضان و مصنف باید کہ بجائے لفظ البتہ اکثر و اغلب و مانند آن گفتی تا راست آمدے قول وے کہ گفت و گاہ بر سجادہ حصیر از سعف یعنی از برگ درخت خرما ساختہ سجدہ میکرد چنانکہ در صحیح بخاری از انسؓ آمدہ کہ روزے آن حضرت بخانۂ ما آمد پس گستراندیم برائے وی خمرہ کہ در خانۂ ما بود و ما ذکر دنبران و افتادہ کردم من و یتیمی کہ در خانۂ ما بود و خمرہ بضم خای معجمہ و سکون میم سجادۂ صغیر از برگ خرما گویند و آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را نیز خمرہ در خانۂ خود بود کہ گاہی بران نماز میکرد چنانکہ این نیز در صحیح بخاری و جامع ترمذی مذکور ست و گاہ بر پوست و بافت کردہ سجدہ میکرد و چون سجدہ کردی پیشانی و بینی را تمام یعنے ہر دو را بمبالغہ بر زمین نہادے چنانکہ در جامع الاصول از روایت مسلم و ابی داؤد و ترمذی و نسائی از عباسؓ بن عبد المطلب آوردہ کہ گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت چون سجدہ میکند بندہ سجدہ میکنند با وے ہفت عضو روی و دو کف دست و دو زانو و دو قدم و در حدیث ابن عباسؓ نیز از روایت کتب ستہ الا موطا آوردہ کہ امر کردہ ما را پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سجدہ کنیم بر ہفت عضو و لیکن بجائے روے جبہہ ذکر کردہ و در روایتی آمدہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امر کردہ شدہ ایم ما کہ سجدہ کنیم بر ہفت عضو و در روایتے ہفت آستخوان و در روایتی آمدہ کہ بعد از ذکر ہفت عضو ذکر کرد جبہہ را و اشارت کرد بدست مبارک بر بینی مبارک بعد از آن فرمود الیدین و الرکبتین و اطراف القدمین و از ابی داؤد و نسائی از ابی سعید خدری

آورده اند که دیده شد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که بر جبهه وبینی مبارک می اثر گل بود بجهت سجده کرده بود در نماز گفته
این حدیث پاره است از حدیثی که بخاری و مسلم وسوطا در ذکر لیلة القدر آورده اند و در حدیث ابی داؤد و نسائی و ترمذی آمده
که چون سجده میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآله وسلم مے نهاد انف وجبهه را و در روایت ابی یعلے وطبرانی آمده که پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ
وآله وسلم می نهاد انف را بر زمین با جبهه و در صحیح بخاری از حدیث ابی حمید ساعدی آمده که پس سجده کرد و محکم کرد انف را و جبهه را
بر زمین و بالجمله معلوم شد که سجده بر جبهه وانف بود و معاً و نیز معلوم شد که این هر دو یک عضو اند نا اعضاے سبعه در حقیقت عضو بهان وجبهه
وجبهه وانف هر دو جزو وی که سجده بر وجه با نهاست و ترمذی گوید عمل نزد اهل علم بر انست که سجده کند بر جبهه مع انف هر دو اگر
بر جبهه تنها کند بے انف قومے از اهل علم گویند کفایت ست و اکثر بر انند که کفایت نکند و جائز نیست انتهی و در بعض احادیث
بر اقتصار بر جبهه تشدیدے نیز واقع شده و مذهب حنفیه آنست که اولی و افضل سجده بجبهه وانف بود اما اگر اقتصار یکے از ین دو کند نیز
جائز ست پس اگر بجبهه کند تنها جائز ست نزد امام ابو حنیفه و صاحبین جمیعاً در روایتی بے کراهت و در روایتی بکراهت و اگر بانف کند
تنها جائز نیست نزد صاحبین و از ابو حنیفه نیز همچنین روایت کرده اند و بر روایتی از وی جائز بود و لیکن مکروه دلیلش آنست که
آنچه مشهور ست در احادیث ذکر وجه است پس سجده عبارت از وی نهادن بود بر زمین و نهادن تمام روی ممکن نیست چه جبهه
وانف بجهت بلندی آنها مانع اند ازان پس مامور بنهادن جزوی از وجه باشد و وجه چند جزو دارد وجبهه وانف وذقن و
وضع حذرین و ذقن جائز نباشد از جهت تعیین شارع جبهه وانف را و نیز وضع حذرین بی انحراف از قبله نباشد و وضع ذقن
در عرف علماء تعظیم بود پس متعین شد جبهه وانف اگر بر دو کند بے شک اولی و افضل باشد و اگر بجبهه تنها کند نیز درست بود
از جهت ذکر او در احادیث استقلالاً و اگر بانف تنها کند نیز صورت جوازے داشته باشد از جهت بودن وے جزو وجبهه
و اما وضع یدین در کبتین نزد حنیفه سنت ست از جهت تحقق سجود بے آن و مراد با مر شامل وجوب و ندبست که طلب باشد
و مختار فقیه ابی اللیث آنست که مصلے چون نه نهد در کبتین بر زمین کفایت نمیکند و لهذا رد کرده است روایت عدم وجوب
طهارت مکان رکبتین را در نماز و مقتضاے این افتراض ست کذا فی شرح ابن الهمام و اما وضع قدمین قدوری گفته است
که فرض ست در سجود کذا فی الهدایه زیرا که سجود با رفع قدمین شبیه است بتلاعب نه تعظیم و اجلال و کفایت میکند وضع اصبع واحده
و اگر یک قدم به نهد و دیگری را بر دارد جائز ست با کراهت کذا فی شرح ابن الهمام و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآله وسلم در وقت سجده
دستها از پهلو ها دور کردی چنانچه در حدیث بخاری و مسلم آمده که بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآله وسلم چون سجده میکرد کشاده میداشت
دو دست خود را تا آنکه ظاهر میشد بیاض ابطین وے صلے اللہ علیہ وآله وسلم و بازو ها را و فخذ را از ساقها نیز دور داشتی و وجد فرجه گذاشتی که بز غاله
اگر خواستی از میان آن در گذشتی چنانکه در حدیث ابی داؤد و مسلم و حاکم و طبرانی آمده است و کفهاے دست را برابر شانها بر زمین نهادے
چنانکه در حدیث ترمذی آمده که وضع کفیه خداوندیه و در حدیث دیگر از ترمذی آمده که برابر منکبها بر پا میداشت که گویا نهاد پیغمبر خدا
صلے اللہ علیہ وآله وسلم روے مبارک خود را وقتیکه سجده میکرد گفت میان دو کف دست خود و ظاهر این حدیث نهادن کفهاے دست برابر
گوشها چنانچه مذهب حنفی ست و لهذا ترمذی بعد از ذکر این حدیث گفته است که همین ست مختار نزد اهل علم که دو دست نزدیک دو گوش
باشد و در بعض حواشی شرح وقایه مذکور ست که مراد بوضع یدین خداوندیه ازین وضع الهامیه ست خداوندیه آنها را بر این هیئت مجموعه بودن
کفین خداوندیه مکبین کما لا یخفی و می فرمود آن حضرت صلی اللہ علیہ وآله وسلم برای تعلیم سجده بهوان و اذا سجدت وقتیکه سجده کنی وضع کفیک
پس بنهاد کف خود را بر زمین و ارفع مرفقیک و بردار مرفقین خود را چنانکه گفته شده انگشتان را در حالت رکوع کشاده داشتن

وزانوہا ربان محکم گرفتی و در سجود فراہم آوردی و در سجود سبحان ربی الاعلی سہ بار و دیگر آن ما نیز بان یعنی بگفتن سبحان ربی
الاعلی سہ بار فرمودے شرح این در میان رکوع گذشت و بعد ازان گفتے سبحانک اللہم ربنا وبحمدک اللہم اغفر لی سبوح قدوس
رب الملائکۃ والروح سبحانک وبحمدک لا الہ الا انت اللہم انی اعوذ برضاک من سخطک وبمعافاتک من عقوبتک و
اعوذ بک منک لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک اللہم لک سجدت وبک آمنت ولک اسلمت سجد وجہی للذی خلقہ
وصورہ وشق سمعہ وبصرہ تبارک اللہ احسن الخالقین اللہم اغفر لی ذنبی کلہ دقہ وجلہ اولہ وآخرہ علانیتہ وسرہ اللہم اغفر لی خطیئتی
وجہلی واسرافی فی امری وما انت اعلم بہ منی اللہم اغفر لی جدی وہزلی وخطائی وعمدی وکل ذلک عندی
اللہم اغفر لی ما قدمت وما اخرت وما اسررت وما اعلنت انت الہی لا الہ الا انت وگاہے گفت باین دعا یکبار یا ہر آن اللہم
اجعل فی قلبی نورا وفی سمعی نورا وفی بصری نورا وعن یمینی نورا وعن شمالی نورا وامامی نورا وخلفی نورا وفوقی نورا وتحتی
نورا واجعل لی نورا آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تاکید فرمودے در اجتہاد در دعا نمودن در حالت سجود وے فرمود
کہ سزاوار است کہ دعای ساجد ان مستجاب شود این مضمون جزو حدیثے ست کہ مسلم وابی داؤد ونسائی از ابن عباس آوردہ اند
کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در مرض موت روزے پردہ برداشت وبیرون آمد و مردم صفہا راست کردہ خلف
ابو بکر صدیق رض در نماز استادہ بودند فرمود ایہا الناس باقی نماند از مبشرات نبوت مگر رویاے صالحہ کہ بیند او را مسلمانی یا نمودہ شود
دیگر بیرا برای وے دانا وآگاہ باشید کہ من نہی کردہ شدہ ام از ان کہ بخوانم قرآن را در رکوع وسجود اما رکوع پس تعظیم کنید
در وے پروردگار تان را تعالی شانہ واما سجود پس اجتہاد کنید در دعا زیرا کہ سزاوار است کہ استجابت کردہ شود شما را در ترجیب
بر دعا در سجود در احادیث بسیار واقع شدہ و دعا خواندن بود مر خدا را جل وعلا وآن بر دو نوع ست دعا ثنا و تحمید تکبیر وتقدیس
کہ بخواند بندہ مر پروردگار خود را بحمد وثنا وستایش کند درگاہ عزت او را تعالی امرہ وعظم شانہ ودعای طلب سوال کہ بخواند مر او را
بطلب حوائج ومقاصد از درگاہ رحمت ونوال وی جل جلالہ وعم نوالہ وگفتہ اند کہ مدح وثنا در حضرت کریم در حقیقت سوال وطلب ست
وبحکم من شغلہ ذکری عن مسئلتی اعطیتہ افضل ما اعطی السائلین محصل مطلوب بر وجہ اتم واکمل پس قسم اول متضمن قسم ثانی باشد
وفرقے بنود مگر بقصد ولاحظہ وتضمین وتصریح ودعائے کہ امر فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بتکثیر آن در سجود متناول ہر دو نوع
چہ اذکار واد عیہ کہ مروے ماثور ست در بیاب شامل ہر دو نوع ست واز اینجا ظاہر شد کہ حنفیہ کہ اقتصار بر ذکر کنند واز تصریح
دعا منع نمایند نیز از امتثال امر دعا فارغ نباشند وحقیقت جامعیت آنست کہ در نوافل بصریح دعا نیز متمثل گردد و در فرائض
اقتصار بر تسبیحات کنند واللہ اعلم وچون در اینجا مظنۂ سوال آمد کہ گویند بسیار دعا کردیم واثر اجابت آن بظہور نرسید این جہیت
در جواب آن میفرماید واستجابت ہم بر دو نوع ست یکی استجابت دعای طالب بآنکہ مطلوب مقصود و مسئول او را بعینہ بدہند
دارد وحاجت وے بعینہا قضا کنند دوم آنکہ دعاے او را بثوابے مقابل کنند یا کفارت ذنوب وی نمایند در حدیث آمدہ است
کہ ہیچ دعا کنندہ نیست مگر آنکہ امرش مترددست میان یکی ازین سہ چیز یا تعجیل کنند مطلوبش را در دنیا یا ذخیرہ کنند ثوابش را
در آخرت یا کفارت کنند بوے از گناہان او بقدر آنچہ دعا کردہ است مادام کہ دعا نکند باثم یا قطیعۂ رحم یا استعجال نکند رواہ الترمذی
عن ابی ہریرہ و در بعضی روایات بجای کفارت ذنوب آمدہ یا بر گرداند بلاے را از وے مانند آنچہ طلب کردہ و بہر دو وجہ کہ اعطای مسئول
ومقابلہ ثواب ست بلکہ بہر سہ وجہ کہ ثالث کفارت ذنوب ست یا گردانیدن بلا مقرر شدہ است قول حق سبحانہ تعالے اجیب دعوۃ
الداع اذا دعان اجابت میکنم دعاے دعا کنندہ را چون بخواند مرا واگرچہ در صفاہیم عرف از دعا بیان سوال طلب واز اجابت

بحکم حدیث کفایت نکنند و حکم وی را نه وجوب و سنیت نزد علما معلوم شد و کیفیت این جلوس چنانکه در کشی در حدیث صحیح از عائشه رض آورده آنست که پای چپ را بگستراند و بر وی بنشیند و پای راست را بایستاده کند چنانچه نیز در حنفیه است و در مطلق قعود و در حدیث ابی حمید نیز همچنین آمده و بعد ازان یعنی بعد از نشستن بین السجدتین گفتی ابو الغرفی رب اغفرلی ظاهر کلام بعض علما چنانچه ظاهر لفظ حدیث ست آنست که مراد تکرار است دو بار و بعض گویند مراد مطلق تکرار است که در ذکر اکتفا بافل مراتب آن کرده و بیشک آنجا که در نماز تهجد واقع شده و کان یقول بین السجدتین نخواسن سجود تکرار آن بیشتر واقع شده باشد با ادعیه دیگر و بعضی گویند این رب اغفرلی را حکم تسبیح رکوع و سجود ست که ادنی جواز یکبار و اولی بکمال سه بار تا ده بار تا بسر حد خوف سهو چنانکه گذشت و باین دعا این را نیز ضم کردی که اللهم اغفرلی وارحمنی واجبرنی واهدنی وارزقنی اگر تسبیح سجود سه بار تا نه باشد خواندن اینقدر بآن برابر تواند بود و اگر زیاده فرض کنند و خواندن این دعا بتانی و خشوع و تکرار بود بآن نیز جمع میشود کما لایخفی و گاهی در مابین السجدتین چنان درنگ کردی که صحابه را گمان افتادی که گاه آنحضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فراموشی از نماز یا وهم آنکه این سجده اول ست یا ثانی دست داده است چنانکه در سر برداشتن از رکوع نیز گاهی همچنین کردی و این در بالا گذشته است اعاده درین محل مناسب مقام ست و بعد از سجده دوم بر نخاستی بقیام تا بر زمین ننشستی و این جلسه را فقها جلسه استراحت گویند و کیفیت جلسه استراحت چنانکه در کشی گفته آنست که بنشیند بر قدمین و الیتین و مساس کند بانهاز مین را و نهد هر دو دست را بر زمین بر وضع خمیر کننده وقت برخاستن و برین حمل کرده شده است قول ابن عباس رض در اقعاء علے القدمین که گفته است که آن سنت پیغمبر شماست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچه گذشت و از آمدے نقل کرده اند که بنشیند بر قدمین و الصاق نکند الیتین را بارض و گفته که خلاف ندارند اصحاب ما درین و قاضی گفته که احتمال دارد که بنشیند مفترشا چنانکه در حدیث آمده است و بر هر تقدیر اختلاف ست فقها را در حکم این جلسه بعضے از فقها این جلسه را که در احادیث ذکر آمده است حمل بر سنت کرده اند چنانکه شافعی میگوید سنت آنست که بعد از سجده دوم بر زمین به نشیند نشستنی سبک پس ازان برخیزد و بعضی حمل بر حاجت کنند و گویند که این نشستن از جهت عذر و حاجت بود بجهت کبر سن و غیر آن و مذهب امام ابو حنیفه و مالک و مختار در مذهب احمد همین ست و ایشان میگویند که سنت نیست پس بر بن قول که گویند که این جلسه از جهت حاجت و عذر بود کسی که محتاج بنشستن نباشد در حق وی سنت نباشد و تمسک امام شافعی بحدیثی ست که بخاری و ترمذی و نسائی از مالک ابن الحویرث روایت کرده اند که وی دید پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون سر بود در وتر نماز یعنی در رکعت اولی و ثالثه ثانی نشست بر زمین پس برنخاست و گفت ترمذی حدیث مالک بن الحویرث حسن صحیح است و عمل بر ست نزد اهل علم و بهمین قائل اند بعضے از اصحاب ما و هم ترمذی حدیثے دیگر آورده از ابی هریره رض که گفته بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که برنخاست در نماز بر صدور قدمین و هم اینجا نیز میگوید که بر بن حدیث ابو هریره عمل ست نزد اهل علم و اختیار کرده اند که مصلے باید که برخیزد در نماز بر صدور قدمین خود یعنی بی آنکه بنشیند و لیکن بعضی از رواة این حدیث را تضعیف میکنند نزد اهل حدیث و شیخ ابن الهمام گفته که قول ترمذی که گفته عمل بر ست نزد اهل علم تقاضا میکند قوت اصل آنرا و ضعف در خصوص این طریق ست که ذکر کرده و واقع همچنین ست انتهی و مؤید این سنت آنچه شیخ آورده که ابن ابی شیبه از نعمان بن ابی عیاش روایت مے آرد که گفت دریافتم بسیارے از اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بر میداشتند سر خود را از سجده دوم رکعت اولی و ثالثه برنمیخاستند همچنان

بودند بے آنکہ بنشینند و از ابن مسعود و علی و عمر و ابن الزبیر نیز ہمچنین روایت کردہ اند و شیخ ابن الہمام میگوید کہ عبد الرزاق از ابن مسعود و ابن عمر و ابن عباس آوردہ کہ این چنین میکردند و بیہقی نیز از ابن مسعود آوردہ و اینہا اکابر صحابہ اند کہ قریب تر بودند از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و سخت تر بودند در اتباع آن حضرت و ملازم تر مر صحبت شریف او را از مالک ابن الحویرث پس واجب است تقدیم آن و بنا بر این بود عمل بروے نزد اہل علم چنانچہ ترمذی گفتہ است و ابو داؤد از ابن عمر آوردہ کہ گفت کہ نہی کرد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ اعتماد کند مرد بر دو دست خود وقتیکہ برخیزد در حدیث وائل آمدہ کہ چون برخاست اعتماد میکرد بر فخذین و توفیق بین الاحادیث اولی است پس عمل کردہ شود حدیث مالک ابن الحویرث را بر حالت کبر سن و ضعف و لہذا در روایت ابی داؤد آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با صحابہ میفرمود صبارت و پیشی نکنید مرا در رکوع و سجود زیرا کہ من چون سبقت کنم شما را در رکوع در می یابید مرا در ہجود زیرا کہ من سن و ضعیف شدہ ام انتہی و ترمذی میگوید کہ ابن المنذر از ابن عباس نیز ہمچنین آوردہ است و امام احمد گفتہ است کہ اکثر احادیث برین ست و ابو الزناد گوید ہمین ست سنت و گفتہ اند کہ حدیث مالک بن الحویرث محمول ست بر حالت کبر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و شیخی از فتاوای ظہیریہ نقل کردہ است کہ شمس الائمہ حلوائی گفتہ است خلاف در افضلیت ست نہ در اصل جواز حتے اگر کسے عمل کند بآن نوع کہ مذہب ما ست لا باس بہ است نزد شافعی و اگر عمل کند چنانکہ مذہب شافعی ست لا باس بہ است نزد ما بعد آنکہ آنچہ اینجا مذکور شد خلاف در جلسۂ استراحت بود اما آنکہ وقت برخاستن اعتماد بر فخذین کند یا بر ارض مذکور نشد پس سنت نزد قائل بجلسۂ استراحت اعتماد بر ارض ست چنانکہ معلوم شد و نزد امام ابو حنیفہ و امام احمد ہر دو دست را بر کتبین نہند و محمد بر کتبین بر خیزد از حدیثے کہ ابو داؤد از وائل بن حجر آوردہ کہ گفت دیدم پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ برمی خاست بر کتبین و اعتماد میکرد بر فخذین و ہم ابو داؤد از ابن عمر آوردہ کہ حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی کرد کہ اعتماد کند مرد بر دو دست خود وقت برخاستن و ذکر الحدیثین الزرکشی فی شرح کتاب الخرقی و نزد امام مالک جلسۂ استراحت نیست اما وقت برخاستن اعتماد بر زمین کند و نزد ما نیز بحکم ضرورت زیادہ مشقت نزد کبر سن جائز باشد صاحب ہدایہ بنہوض بر صدور قدمین را کہ در حدیث وقع شدہ است دلیل ہر دو مطلب کہ نفی جلسۂ استراحت و اثبات قیام باعتماد بر رکبتین ست ساختہ و لا نجلو عن خفاء و نیز اعتماد بر رکبتین را بصریح ذکر نکردہ و ہمین ذکر نہوض بر قدمیہ اکتفا نمودہ و در بعض کتب حنفیہ ہر دو بصریح مذکور شدہ و در احادیث نیز تصریح یافتہ کما ذکرنا فلیتدبر و چون بعد فراغ از سجدۂ دوم برای رکعت دوم برخاستی بی توقف شروع در قرأت کردے و سکتہ کہ در رکعت اولی برای ثنا و توجیہ میفرمود در سائر رکعات نفرمودے و نزد امام ابو حنیفہ نفوذ نیز در رکعت اولی بنود و بروایتی از امام احمد نیز ہمچنین ست چہ تعوذ در اول قرأت بود و بس و قرأت صلوۃ اگرچہ متفرق ست حکم یک قرأت دارد و چون بیان کرد فرق میان رکعت اولی و سائر رکعات بوجود سکتہ و عدم آن خواست کہ فرقہای دیگر بیان کند پس گفت در رکعت دوم و سوم و چہارم مانند رکعت اولی گذاردے در ہمہ چیز الا در چہار چیز در سکتہ و در دعای استفتاح و در تکبیر احرام و در تطویل قرأت این چہار چیز مختص بر رکعت اولی بود و سکتہ مراد بآن سکتہ اولی ست کہ در وی دعای استفتاح میخواند و ظاہر ست کہ سکتۂ دوم کہ میان قرأت فاتحہ و سورہ کردی و سکتہ سوم کہ میان قرأت و رکوع فرمودے مخصوص بر رکعت اولی نباشد و چون سکتۂ اولے برائے خواندن دعائے استفتاح بود چنانکہ سابقا گذشت و لہذا اشراح گفتہ اند کہ مراد باین سکوت خاموشی نیست بلکہ آہستہ خواندن ست مقابل جہر یا سکوت از قرأت قرآن ست پس ظاہر ہمان خواندن استفتاح بود

وعدم سکتہ متعاقب استفتاح مناسب نباشد و آما تکبیر احرام ظاہر ست کہ مخصوص بر رکعت اولی خواہد بود کہ نیت نماز کردہ و جزء افعال نماز بر خود حرام ساختہ است و پوشیدہ نیست کہ فارق فی الحقیقہ ہمین نیت و تحریم افعال است والا تکبیر بحکم کان تکبیر فی کل خفض و رفع در جمیع رکعات است ولہذا تکبیر احرام گفتہ نہ مطلق تکبیر و اما تطویل رکعت اولی زیرا کہ گذشت کہ قرأت در رکعت اولی از رکعت ثانیہ تطویل کردے لاسیما در نماز صبح و از رکعت ثالثہ و رابعہ ظاہر ست و چون در تشہد بنشستی پاے چپ را فرش کردے و بران نشستے و پای راست را نصب کردے و دست راست را بر ران راست نہادے بلکہ ہر دو دست را بر سر دو ران نہادے و در دست راست عقد پنجاہ و سہ با انگشتان بگرفتے و صورت این عقد آنست کہ انگشتان را قبض کند مگر مسبحہ کہ او را بسط کند و طرف ابہام را از زیر اسفل مسبحہ بجانب کف دست نہند ہمچنین تفسیر کردہ اند علمای شافعیہ عقد پنجاہ و سہ را و سند ایشان حدیث ابن عمر ست کہ مسلم آوردہ و نزد حنفیہ عقد تسعین ست و صورتش قبض خنصر و بنصر بسط مسبحہ و وضع ابہام ست بر اصبع وسطے و این نیز در حدیث مسلم از عبد اللہ بن زبیر آمدہ و ہمچنین ست مختار در مذہب احمد و شافعی در قول قدیم و نزد مالک قبض جمیع اصابع ید یمنی و بسط سبابہ و مر شافعیہ را در کیفیت تحلیق وجہی دیگر ست و آن وضع انملۂ وسطے میان عقدتین ابہام و انگشت مسبحہ را در کلمہ شہادت بر داشتی و اشارت کردی بوحدانیت حق جل و علا و باید کہ اشارت بجانب فوق نفہمند تا موہم جہت نگردد و وقت اشارت نزد بعضے وقت تلفظ الا اللہ است و پیش بعضے نزد اتمام آن وقت تلفظ بکلمۂ اللہ و مشہور آنست کہ نزد نفی انگشت بردارد و نزد اثبات بنہد و تحریک نکردے مسبحہ را مر از تکریر تحریک اوست نہ رفع او و باین توجیہ تطبیق یابد ہر دو روایت یحرکہا و لا یحرکہا مراد از اثبات تحریک منع اصبع ست و از نفی آن عدم تکریر تحریک چنانچہ نزد بعض مالکیہ است بدانکہ عقد اصابع ید یمنی بر کیفیت مذکورہ و اشارت بسبابہ در احادیث صحاح واقع شدہ و در جامع الاصول از کتب ستہ و نیز باب احادیث آوردہ است و در بعض احادیث ذکر عقد ست با اشارت و در بعضے ذکر اشارت فقط و ہمین ست مذہب ائمہ حدیث و فقہای مجتہدین و کثیرے از صحابہ و تابعین و گفتہ اند کہ حق آنست کہ مذہب امام ابو حنیفہ و صاحبیہ نیز ہمین ست و متقدمین علمای حنفیہ تصریح کردہ اند بآن و لیکن در متاخرین ایشان خلافی در میان آمدہ ست و ما اگر احادیث را بتمام روایت کنیم سخن بتطویل انجامد بحمد اللہ آن در مواضع خود مذکور ست سخن از علمای مذہب بیاریم تا عامہ را سود مند افتد شمنی گوید امام ابو یوسف در امالی ذکر کردہ کہ قبض کند خنصر و انگشتی را کہ متصل ست بدان و حلقہ کند وسطی و ابہام را و اشارت کند بسبابہ و امام محمد گفتہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم اشارت میکرد و آنچہ آن حضرت کردہ ما نیز کنیم و گفت ہمین ست قول ابی حنیفہ و ہم شمنی از ظہیریہ آوردہ است کہ چون شروع کرد صلے در تشہد پس رسید بقول اشہد ان لا الہ الا اللہ آیا اشارت کند بسبابہ یمنی اختلاف کردہ اند مشائخ در دے پستر چگونہ کند نزد اشارت محکی از فقیہ ابو جعفر آنست کہ قبض کند خنصر و بنصر را و تحلیق کند وسطے را بابہام و اشارت کند بسبابہ و در منیۃ المصلی گفتہ کہ مکروہ ست اشارت انتہی و در حواشی ہدایہ از کفایہ می نویسد کہ در محیط گفتہ ست کہ بعضے گفتہ اند رفع سبابہ یمنی در تشہد از سنن ست نزد ابو حنیفہ و محمد رحمہما اللہ و ہمچنین مرویست از ابو یوسف و علامہ نجم الدین زاہد گفتہ کہ چون متفق ست روایت از اصحاب ما جمیعا در بودن اشارت سنت و از کوفیان و مدنیان ہمچنین آمدہ و کثیرے از اخبار و آثار دران لاجرم عمل بدان اولی باشد انتہی و شارح وقایہ میگوید کہ عقد و اشارت از اصحاب آمدہ ست انتہی و ما از ہدایہ نبود آنچہ در ہدایہ در باب بسط اصابع و نفی عقد میگوید کہ آن مرویست در حدیث وائل بن حجر و حال آنکہ ابو داؤد و نسائی و دارمی و ابو یعلے و عبد الرزاق با سنادہای متعددہ از وائل اشارت با تحلیق ابہام و وسطے روایت کردہ اند و اللہ اعلم

و شیخ امام عالم عامل اجل علی متقی رحمة الله علیه درین باب رساله جمع کرده و روایات فقهای مذهب حنفی با اختلافاتی که در آنهاست
ذکر کرده و احادیث صحیحه آورده جانب اشارت را راجح ساخته است و فرموده که مشائخ مختلف اند در اثبات اشارت
بمسبحه در تشهد وقت تحلیل جماعه از ایشان بر آنند که اشارت نکنند و در منیه و واقعات و تجنیس و مختار النوازل و مضمرات و ولوالجی
و فتاوای کبری گفته اند که فتوی بر عدم اشارت ست و در خلاصه و خزانة المفتیین گفته که مختار همین ست و در ذخیره گفته
که ظاهر روایت همین ست و تعلیل کرده اند این جماعه در نفی آن که در نماز زیادت فعلی ست که بدان احتیاج نیست پس ترک آن
اولی نباشد چنانچه نماز بر سکینه و وقار ست و درین فعل موافقت رفضه است پس اولی ترک آن باشد تحقیقا للمخالفة
و جماعه دیگر گفته اند که آن مستحب ست و سنت ست مانند آن از افعالی که دلالت بر قوت و جریان در نماز همین بس ست مر وی از
ائمه ثلثه ما و انیست مذهب شافعی و مالک و احمد و غیر ایشان از ائمه اعصار و امصار و باین وارد شده است صحاح اخبار و
آثار و بتحقیق تنصیص کرده اند بدان مشائخ متقدمین و متاخرین و شیخ محقق ابن الهمام در شرح هدایه گفته که مروی از تشهد در
اشارت آنست که قبض کند خنصر و انگشتی را که متصل باو ست تحلیق کند وسطی و ابهام را و ایستاده کند مسبحه را و مروی از ابی یوسف
و هما مالی نیز همچنین ست و این فرع تصحیح اشارت ست و از بسیاری از مشائخ آمده که اشارت نکنند و این خلاف روایت و درایت ست
چه مرویست از محمد که این کیفیت اشارت قول ابی حنیفه است و مکروه است که اشارت کند بمسبحتین معا و منقول است از حلوانی
که ایستاده کند انگشت را نزد لا اله و نبهد نزد الا الله تا رفع نفی باشد و وضع اثبات انتهی و سغناقی گفته است که تنصیص کرده
محمد برین یعنی اشارت بمسبحه در کتاب الصلوة و روایت کرده در وی حدیث از حضرت پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم که یکه و آنرا پستر
گفت ما نیز میکنیم آنچه پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم کرد و اخذ میکنیم بفعل وی و انیست قول ابی حنیفه و در خانی گفته است که
اشارت نزد قول لا اله الا الله احسن ست و روایت کرد آن را از ابی یوسف و در الملا ابن امیر حاج در شرح منیه و ابهری گفته که
متفق ست روایت از اصحاب ثلثه ما جمیعا که آن سنت ست و همین از مدنیین و کوفیین کثیر ست و ران اخبار و آثار پس عمل بآن
اولی باشد و نقل کرد سروجی از صاحب هادی و غایة المفتی و اجناس و واقعات از اصحاب ما که عقد کند خنصر و بنصر را و تحلیق کند وسطی
و ابهام را و همین ست که ذکر کرده است امام محمد در موطا و گفته است که این قول ابی حنیفه است و در مختار النوازل که تصنیف
صاحب هدایه است گفته که اشارت نزد قول لا اله الا الله احسن ست و در فتاوی مذکور ست که اشارتی نیست در نماز نزد تشهد
در تشهد و آن حسن ست و در بعضی شرح نقایه مذکور ست که مروی از جمیع اصحاب ما آنست که سنت ست و در تحفه گفته است
که اشارت مستحب ست و هو الاصح و در ذخیره گفته است که بعضی گفته اند برداشتن مسبحه یعنی در تشهد از جمله سنن ست نزد ابی حنیفه
و محمد و شافعی و در ظاهر اصول آنست که بر ندارد و همچنین روایت کرده شده است از ابی یوسف انتهی و فرموده است که مغرور
نگرداند ترا قول او در ظاهر اصول ظاهر روایت زیرا که ظاهر گاهی بر خلاف مختار ائمه می باشد و در البحار در شرح او مذکور ست که
ما اشارت نمیکنیم مسبحه را نزد تحلیل و نفی نزد ما خلاف آنست یعنی خلاف عدم اشارت که آن اشارت ست بر کیفیت معهوده
و همین چنانکه شافعی و احمد گفته و در محیط گفته است که سنت آنست که بردارد نزد نفی و نبهد نزد اثبات و این قول ابی حنیفه و محمد
و بسیارست درین معنی اخبار و آثار پس عمل بدان اولی باشد چون ظاهر شد بر تو ای منصف از ین روایات که تصریح کرده اند در
بعضی ازان که آن صحیح ست یا اصح یا منقح به ست و در بعض که آن سنت ست یا مستحب یا حسن ست بثبوت اشارة در تشهد و قت
شهادت پس بیشک عمل بدان اولی و احری بود و چگونه نبود و حال آنکه مؤید ساخته اند آنرا باحادیث صحیحه دالده در اثبات آن

قولا و فعلا این ترجمه رساله مذکوره است و تطویل کلام درین مقام از جهت آن کرده شد که اهل این دیار درین باب بواه تعصب و تعسف نروند و در نفی آن مبالغه ننمایند و حق خلاف آنست و الله اعلم و تشهد اول را تخفیف کردی چنانچه در حدیث ابن مسعود آمده است که گفت بودم رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم در دو رکعت اول گویا بر سنگ گرم نشسته است تا بر من خجالت کنایت از سرعت نهوض و قلت جلوس در تشهد اول رواه ابو داود و النسائی و چون بعد ادای رکعتین از تشهد برخاستی برای دعای بالفتح بر زمین دست برداشتی و تکبیر گفتی چنانچه در افتتاح نماز کردی و در قرأت شروع کردی چنانکه در حدیث بخاری آمده است و اذا قام من الرکعتین رفع یدیه و در روایتی رفعهما الی اذنیه و چنانکه در حدیث ابی حمید ساعدی مذکور گردد رفعهما الی منکبیه بخلاف قیام بر رکعت ثانیه و رابعه و کلام در عدم رفع در غیر حالت افتتاح صلوة نزد صاحب حنفی در ما لا نذکر بعد و در رکعت سوم در نماز ثلاثی و رباعی و در رکعت چهارم در رباعی نماز بجز فاتحه اقتصار کردی چنانچه از ابی قتاده آمده است که بود رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم که میخواند در ظهر در دو رکعت اولی ام الکتاب و سوره و در دو رکعت اخیر ام الکتاب و میشنوانیدما را آیتی از آیات احیانا و درازی میکرد در رکعت اولی از انچه میکرد در رکعت ثانیه و همچنین در عصر و همچنین در صبح حدیث صحیح رواه البخاری و مسلم و اگرچه در حدیث بعض صلوة تخصیص یذکر یافته لیکن حکم سایر صلوة همچنین است باجماع و نزد اکثر حنفیه قرأت مطلقا چه فاتحه و چه غیر فاتحه در غیر دو رکعت اولے فرض نیست بلکه افضل است یعنی گوید که شعبی و ثوری و سایر کوفیین باین قائل اند و در محیط میگوید اگر سکوت کند عمدا می باید از جهت مخالفت سنت و روایت کرده است حسن بن زیاد از ابی حنیفه که قرأت در ما بعد اولیین واجب است و روایت کرده است ابن ابی شیبه از علی رض و ابن مسعود که ایشان گفته اند بخوان در اولیین و تسبیح کن در اخریین انتهی اما جواز ترک ضم سوره در اخریین متفق علیه است میان ائمه اربعه و لیکن ظاهر از مذهب امام ابو حنیفه آنست که خواندن آن خلاف سنت ست اما ناخواندن واجب نیست و لهذا متمنی در باب سجده سهو میگوید اگر در دو رکعت اخیر فاتحه و سوره هر دو نخواند سجده سهو واجب نشود و هو الاصح زیرا که قرأت فاتحه تنها در اخریین سنت ست نه واجب نزد امام احمد و شافعی در قول قدیم ضم سوره در اخریین مستحب نیست و در قول جدید مستحب ست و ظاهر مذهب مالک چنانکه در رساله ابن ابی زید گفته است نیز موافق حنفیه است و از امام احمد چنانچه در کشف خرقی گفته است دو روایت ست اصح آنست که نفی قرأت سوره از جهت عدم استحباب ست و روایت دیگر آنکه بجهت کراهیت ست و اول صحیح ست زیرا که از حضرت رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم آمده است که احیانا در اخریین بر قرأت فاتحه زیاده کرده است چنانچه مصنف گفت و احیانا سوره مختصر بخواندے بر سبیل ندرت و خواندن چیزے از قرآن با فاتحه در اخریین ازین حدیث معلوم میشود که در حدیث مسلم از ابی سعید خدری آمده است که گفت اندازه میکردیم با قیام رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم در ظهر و عصر پس قیام او در اولیین ظهر بمقدار قرأت الم تنزیل السجده بودے در هر رکعت بمقدار سی آیت و قیام او در اخریین بمقدار نصف آن و در اولیین عصر بمقدار اخریین ظهر و اخریین عصر بمقدار نصف ازان و چون در تشهد آخر نشستی پای چپ را زیر پای راست کردے و بمقعد را بر زمین تخت کردے و این کیفیت نشستن در جلسه اول اصلا نبودے بلکه در وے بیرون کردن پای چپ و نشستن جران و نصب کردن پای راست نبودے چنانکه گفته شد پس صحیح نزد مصنف از فعل آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم افتراش ست در تشهد اول و تورک ست در ثانی و بعد از آنکه مختار خود را بیان کرد اقوال ائمه را که درینجا مختلف آمده نیز ذکر کرد و مانا که تعرض بنا قوال علما بعد از تصحیح فعل آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم باوجود آنکه سلوک این طریق در ین کتاب ادبی نبود یا از جهت عدم قطعیت

مختار او ست یا از جهت غرابت و ندرت اجماع اقوال ائمهٔ اربعه در مسئلهٔ واحده بر اربعه اقوال یا بجهت دیگر والله اعلم پس گفت
و علما را از صحابه و تابعین و من بعدهم درین کیفیت یعنی در کیفیت جلوس تشهد اقوال ست بعض گویند در هر دو تشهد تورک کنند
و این مذهب امام مالک ست و صورت تورک نزد وی بران وجهی که در رسالهٔ ابن ابی زید که کتاب معتمد در مذهب او ست گفته
آنست که ایستاده کنی رجل یمنی را و بدارد بطون اصابع آن بجانب ارض و وضع کنی رجل یسری را و نهی الیتین را بر ارض و بعض
علما گویند در هر دو تشهد افتراش کنند و مراد بافتراش آنست که پای راست را نصب کنند و پای چپ را فرش و بران بنشینند
چنانچه مصنف در تشهد اول گفت و اینجا اعاده کرد و این مذهب امام ابو حنیفه ست و بعضی گویند هر تشهد که بعد از ان سلام ست
خواه عین یک تشهد چنانچه در نماز فجر و نماز جمعه تشهد اخیر بود چنانچه در غیر نماز فجر و ان تورک کنند و در غیر ان که تشهد اول باشد در ثلاثی
و رباعی افتراش و این مذهب امام شافعی ست و صورت تورک چنانچه در حدیثی که در فقه شافعی ست گفته است بر آوردن
دو پای از جانب یمین با بقای آنها بر عادت افتراش و تمکین ورک بر زمین ست و ظاهر چنان نماید که این همان طریقه است که
مختار مصنف ست و لیکن در انجا پای چپ را زیر پای راست کردن اعتبار کرده و در تفسیر حدیثی این معنی ظاهر نشد و لیکن بر هر تقدیر
این معنی درست ست که در اول افتراش کردی و در ثانی تورک اختلافی اگر باشد در تفسیر تورک باشد و بعض گویند هر نمازی
که در ان دو تشهد ست در تشهد اخیر تورک کنند تا فرق باشد میان جلوسین و این مذهب امام احمد ست و طریق تورک نزد
ایشان دو طریق ست یکی ایستاده کردن پای راست و گردانیدن باطن پای چپ زیر ران راست دوم گستراندن پای چپ
و ایستاده کردن پای راست و بیرون آوردن هر دو پای بجانب یمین زیرا که هر دو صورت در مطلق تشهد واقع شده پس
یکی را در تشهد اول اختیار کردند و دیگری را در ثانی تا فرق باشد میان جلوسین و وجه تخصیص تشهد اخیر بتورک آنست که صلوة غیر وی
ممتد و منتهی حرکت ست تا باتمام آن مبادرت بقیام نماید و حرکت و قیام از هیأت افتراش آسان تر ست و بعد از جلسهٔ اخیر
صلوة نیست پس تورک که هیئت سکون و استقرار ست مناسب آن باشد و مصنف بقول خود گفت این چهار امام در مسئلهٔ چهارم اول
مختلف را گرفته اند با هر یکی طائفه از علما صحابه و تابعین موافق اشارت گونه به تصحیح و تجویز همه کرده و وجه قول ابو حنیفه چنانکه گفته اند
آنست که در بسیاری از احادیث ذکر طریقهٔ افتراش مطلق آمده که سنت در تشهد انیست و نشستن آن حضرت در تشهد اخیرین بود
بی تقیید به تشهد اول تا آخر و نیز مشقت درین صورت بیشتر ست و افضل الاعمال احمزها و در بعض احادیث که ذکر طریقهٔ تورک
آمده در تشهد اخیر ایشان آنرا حمل کنند بر حالت عذری یا کبر سن یا طول دعیه و ان چه در طریقهٔ تورک مشقت کمتر بود والله اعلم
و بدانکه مصنف به بیان کیفیت تشهد و تصحیح و ترجیح یکی از تشهدین تشهد ابن مسعود که مختار حنفیه است و تشهد ابن عباس که در مذهب
شافعیست بر دیگری و بیان عمل آن حضرت در ان صلی الله علیه وآله وسلم مقیدند مانا که مختار نزد وی تخییر ست و عمل آنحضرت
صلی الله علیه وآله وسلم بهر دو نوع وارد ست و ترمذی در باب ما جاء من التشهد تشهد ابن مسعود آورده و گفته که در بیان ابن
عمر و جابر و ابو موسی و عائشه نیز آمده و گفته که حدیث ابن مسعود روایت کرده شده است از وی بوجوه متعدده و حدیثی و
اصح حدیثی ست که روایت کرده شده است از پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم در تشهد و عمل بروست نزد اکثر اهل علم از اصحاب پیغمبر
صلی الله علیه وآله وسلم و تابعین و آن قول سفیان ثوری و ابن المبارک احمد و اسحق ست و نیز بیک واسطه از عبد الله بن
المبارک آورده که روایت از سمر میکند و سمر از خصیف که گفت دیدم رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم در منام پس گفتم
یا رسول الله در تحقیق اختلاف کرده اند مردم بر تو در تشهد تو درین باب چه میفرمائی فرمود علیک بتشهد ابن مسعود لازم گیر بر خود

بہ تشہد ابن مسعود دینے آن صحیح ست واز سن ست بران عمل کن وچون ذکر کرد مصنف ارکان وصفات صلوٰۃ را فرادی خواہست کہ ذکر انہا مجتمع ومدیث واحد نیز کند تا بضبط وضبط اقرب باشد چون مدیث ابی حمید کہ صحابی مشہور ست اسم او منذر بن سعید وبعض گفتہ اند عبد الرحمن بن سعید الساعدی نسبتہ الی ساعدۃ بن کعب غزوۂ احد وما بعد آنرا حاضر شدہ ہاست سنۃ ستین صحیح وجامع تر مر آنرا ذکر کردہ گفت وکامل ترین سیاقی کہ در بیان صفت صلوٰۃ حضرت نبوۃ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مروی شدہ مدیث ابی حمید ساعدی ست در صحیح ابن حبان وصحیح مسلم کہ در بیان وہ کس از صحابہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت من داناترین شما ام بصلوٰۃ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفتند تو از کجا داناتر باشی باآنکہ نبودی تو بیشتر از ما ودر ملازمت وبیشتر در صحبت گفت نعم باوجود آن من داناترم بدان گفتند پس بیان کن آنرا پس بیان کرد مدیث را پس گفتند صحابہ راست گفتی چنین نماز گذارندہ است پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واین مدیث را مصنف از صحیح مسلم وصحیح ابن حبان آوردہ است ودر جامع الاصول از ترمذی وابی داؤد ونسائی از روایت ابی حمید ساعدی واین ماجہ نیز آوردہ است ومدیث ابی حمید در صحیح بخاری نیز ثابت ست ولیکن نہ باین طول وجامعیت کہ در صحیحین مذکور ست واما مدیثی کہ مصنف آوردہ ترجمہ کنیم وتفاوتہا وزیادتہا کہ در جامع الاصول از کردہ در ضمن آن بیان سازیم قال گفت ابو حمید ساعدی کان رسول اللہ بود رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را قام چون مے ایستاد الی الصلوٰۃ براے نماز تکبیر میگفت ثم یرفع یدیہ پس بر میداشت دو دست نود را حتی یحاذی بہما تا آنکہ مقابل میکرد دو دست را الی منکبیہ تا دوش خود ودر روایت ابی داؤد یرفع یدیہ حتی یحاذی بہما منکبیہ ثم یکبر بتقدیم ذکر رفع بر تکبیر بعکس آنچہ مصنف آوردہ واین روایت موافق قول امام ابی حنیفہ ومحمد ست در تقدیم رفع بر تکبیر ودر بسیاری از احادیث ذکر رفع تکبیر بحرف ترتیب واقع شدہ ومذہب ابی یوسف وبسیار جماعہ از فقہا این ست چنانکہ گذشت ویقیم کل عظم فی موضعہ وراست میکرد ہر استخوان را در جای خود ش ودر جامع الاصول حتی یقر کل عظم فی موضعہ معتدلا یعنے راست ودرست باسکینہ ووقار مے ایستاد چنانچہ در جامع ترمذی ست اذا قام الی الصلوٰۃ معتدل قائما رفع یدیہ ثم یقرأ پستر میخواند قرآن از ذکر استفتاح وتعوذ وذکر دگر آنہا تا وقت قیام وقرأت داشت ولا یخل عن شیء یا آنکہ مقصود ش بیان ہیأت نماز واقع شد ولیکن چون مقصود اصلے از قیام قرأت ست وہمچنین تسبیح در رکوعہ آنہا را نیز ذکر کرد وباوجود ترک بعض چیزہا این مدیث جامعتر وکاملتر ست از اکثر احادیث دیگر ثم یرفع یدیہ حتی یحاذی بہما منکبیہ پستر بعد از قرأت رفع یدین میکرد تا دو دوش خود یعنے با تکبیر وذکر تکبیر بصریح در روایت ابن حبان نیست ودر روایات ابی داؤد وترمذی وغیرہما ثم یکبر ویرفع یدیہ ثم یرکع پستر رکوع کردے ویضع راحتیہ وہماے دو کف دست خود را علی رکبتیہ بر دو زانوے خود معتدلا باعتدال واستقامت در رکوع بیانش آنکہ لا یصوب راسہ ولا یقنع نہ پایان کردے سر خود را نہ بلند بلکہ سر را با پشت ہموار داشتی واولی آنست کہ اعتدال بمعنی اطمینان باشد ولا یصوب راسہ ولا یقنع جدا بود برای بیان برابر داشتن سر وپشت ودر روایت ابی داؤد وترمذی وغیرہما چنانکہ در مشکوٰۃ آوردہ ثم یعتدل فلا یصبب راسہ ولا یقنع بکلمۂ فا وظاہر این عبارت ورانست کہ این بیان اعتدال باشد وتصبیب وتصویب نزدیک اندک معنی وگفتہ اند کہ صواب فلا یصوب ست ودر بعض روایات لا یصیب نیز آمدہ ثم یقول سمع اللہ لمن حمدہ ودر روایت ابی داؤد وغیرہ ثم یرفع راسہ فیقول سمع اللہ لمن حمدہ ویرفع یدیہ حتی یحاذی بہما منکبیہ وباین روایت تمام میشود معنی قول وے حتی یقر کل عظم الی موضعہ ذکر تکبیر اینجا نیز متروک ست ظاہرا بترک آن بجہت علم وشہرت ست ودر روایت ابی داؤد واینجا ہم معتدلا گفتہ بہماے تاکید اقرار ہر استخوان بجاش کہ معنی تعدیل ست ثم یہوی الی الارض

بستر افتادے بجانب یمین برای سجدہ و در روایت ابی داؤد ثم یقول اللہ اکبر ثم یہوے الی الارض ساجدا پھر بیفتد بر زمین
داشتی دو دست خود را در سجدہ عن جنبیہ از دو پہلوے خود ثم یرفع راسہ بستر برداشتی سر مبارک خود را از سجدہ و ثنی رجلیہ و وتا
کردے دو پاے مبارک خود را فیقعد علیہا پس نشستی بر ہر دو پا کیفیت این نشستن نزد حنفیہ بر وضع جلسۂ تشہد ست چنانکہ از
حدیث صحیح کہ از زرکشی روایت کردہ شد معلوم گشت و یفتح بناے بجہ اصابع رجلیہ یعنے متوجہ ساختی سرہاے انگشتان ہر دو پاے را
بجانب قبلہ و اصل فتح کسر ست تفسیرش چنین کردہ اند کہ ایستادہ کردے انگشتان پاہاے را و شکستے و زیر کردی مقابل
انگشتان تا دو تا کردے بجانب باطن قدم کذا فی النہایہ للجزری و مراد اینجا ایستادہ کردن انگشتان ست با اعتماد
بر بطون آنہا کہ گردانیدن سرہاے آنہا بسوی قبلہ و از مغرب نقل کردہ اند کہ فتح اصابع رجلیہ ای امال رؤسہا الی ظاہر القدم
از سجد چون سجدہ کردے و در روایت ابی داؤد ذکر فتح اصابع قدم مقدم بر رفع راس آمدہ و این مناسب ست بترتیب و نیز در
روایت وی اینجا یعنے در جلسۂ بعد ذکر اعتدال و رجوع بر عظم بوضعش معتدا الا بدیع واقع شدہ ثم تسجد بستر سجدہ کردی بجدہ ثانیہ
ثم یکبر بستر تکبیر گفتے و بجلس و نشستی علی رجلہ الیسری بر پاے چپ خود حتی یرجع کل عظم الی موضعہ این جلسۂ استراحت ست
کہ مذکور شد ثم یقوم بستر می ایستاد از رکعت اولی فیصنع فی الاخری پس بکند در دوم مثل ذلک مانند انچہ بکرد در رکعت
اولی مراد اکثر آن خواہد بود از جہت عدم سکتہ و استفتاح چنانکہ گذشت اینجا و کر قعدۂ اولے و کیفیت آن نکرد مگر اکتفا کردن بذکر
قعدۂ اخیرہ و مناسب عکس آن بود و ظاہر آنست کہ گفتہ شود اکتفا کرد بذکر جلسۂ استراحت در رکعت اولی و چون گفت بکند در رکعت
دیگر مانند انچہ در رکعت اولی کرد معلوم شد کہ جلوس در تشہد اول ہمان طریق ست کہ بعد از سجدتین رکعت اولی بود و لیکن در ذکر
این جلسہ جلوس بر رجل یسرے گفت بے ذکر نصب یمنی و لا یخلو عن شیء ثم اذا قام من الرکعتین بستر چون می ایستاد از دو رکعت
رفع یدیہ حتی یحاذی بہما منکبیہ بر میداشت دو دست را تا دو دوشش کما صنع چنانکہ کرد عند افتتاح الصلوۃ نزد آغاز کردن نماز
و شروع در ان ثم یصلی بستر گذاردے بقیۃ صلوتہ باقی نماز را اگر زیادہ بر دو رکعت بودی ہکذا ہمچنین کہ گفتہ شد با عتبار اکثر
امور حتی اذا کان تا چون میبود و السجدۃ الاتی فیہا التسلیم ست یعنی سجدۂ کہ در وے تسلیم ست یعنی سجدۂ اخیر بعد از رکعت اخیر کہ در عقب آن
سجدۂ تشہد اخیر ست و بعد از وے سلام مراد از بودن تسلیم در سجدہ انیست اخرج رجلیہ بیرون آوردے دو پاے مبارک خود را از تحت
مقعد بجانب یمین و در روایت ابی داؤد و اخرج رجلہ الیسرے و بحقیقت اخراج در رجل یسرے ست چہ رجل یمنی چون بہمان جانب
در وی اخراج از تحت مقعد ظاہر بود و جلس و نشستی علی شقہ الایسر بر جانب چپ متورکا در حالی کہ نہندہ استے سرین را بر زمین
این حدیث ابی حمید ساعدے ست کہ مصنف ذکر کرد بروایت ابن حبان و مسلم و مذ انچہا از روایت ابی داؤد و غیرہ و بعض
مواضع از زیادات با آن ضم کردیم ظاہر شد کہ روایت ابو داؤد و غیرہ آن حدیث را اتم و اکمل ست و در روایتی مر ابی داؤد را از
حدیث ابی حمید آمدہ کہ بستر رجوع کردے پس نہاد دو دست را بر دو زانوے خود گویا کہ قبض کنندہ است دو زانو را و ساخت در رنگ زنے
کہ بان پس دور داشت آنہا را از دو پہلوے خویش بستر سجدہ کرد پس قرار داد انف و جبہہ را بر زمین و دور داشت دو دست را
از دو پہلوے و نہاد دو کفست را محاذی دو گوش و کشادہ کرد میان فخذین خود از غیر آنکہ بہ نہند شکم را بر چیزی از زنانو تا فارغ
شد از ہر دو سجدہ بستر بنشست پس گستراند پاے چپ را و مستقبل گردانید ظاہر پاے راست را بقبلہ و نہاد کف یمنی ہمانا وی
یعنے وکعب یسرے را بر زانوے یسرے و اشارت کرد بانگشت خود یعنے شہادت و در روایت دیگر آمدہ کہ چون نشست در رکعتین
یعنے جلسۂ تشہد اول نشست بر طریق قعود و ایستادگی و انیت قدم یسرے و چون برخاست چہارم نشست ہمانا پاے یسرے

بسوے زمین و سر و ن آورد سر و قدم را از یکجانب که ناحیه یمنی باشد و بعضی این روایات حدیث ابی حمید رضی الله عنه کما مرّ تین
و جا مقرّ تین احادیث گردد در وصف صلوة حضرت نبوت صلی الله علیه و آله وسلم و الحمد لله علی ذلک و در نماز صبح گاه قنوت نخواند
و گاه ترک میکرد بدانکه ائمه را در قنوت نماز صبح اختلاف ست شافعی و مالک و احمد و عبد الله بن المبارک و غیر ایشان قائلند بدان
بطریق سنت نزد شافعی بعد از رکوع و نزد مالک بعد از رکوع و قبل آن هر دو جائز ست و نزد امام ابو حنیفه قنوت در صلوة صبح
بدعت ست و ترمذی گفت که نزد امام احمد آنست که اگر حادثه پیدا شود و شدتی بمسلمانان نازل گردد و العیاذ بالله امام را رسد
که دعا کند جهت مسلمین بر او سفیان ثوری گوید قنوت در صبح اگر بکنند هم جائز ست و اگر نکنند هم روا ست و مختار آنست که نکنند
و در احادیث صحیحه مذکور ست که آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم تا یکماه در قضیه بیر معونه در نماز صبح قنوت خوانده در بعض روایات
قبل الرکوع و در بعض بعد الرکوع و این ارجح بعد ازان ترک کرد و قضیه بیر معونه آنست که رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم هفتاد
تن را از صحابه که ایشان قرا میگفتند بسر به فرستاده بود و حی از سُلیم که ایشان را رعل و ذکوان گویند نزد چاهی که او را معونه
گفتندی متعرض حال ایشان گشتند گفتند ما را با شما کاری نیست و ما بر شما نیامده ایم بکار یکه پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم
فرموده و بجائیکه فرستاده ست میرویم و از جای شما میگذریم کافران گفته ایشان باور نداشتند و ایشان را بکشتند پس
پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم محزون شد و متاثر گشت و اثر بسیار از کشته شدن ایشان یافت که هرگز نیافته بود و تا یکماه در نماز
صبح دعا بقهر و هلاک رعل و ذکوان کردی قنوتی که در نماز صبح خواندن بود گفته اند که ابتدای قنوت وقوع این قضیه بود و پیش ازین
قنوت نبود و در روایت بخاری آمده که قنوت در مغرب و فجر بود و در روایت ابی داؤد آمده که قنوت خواند رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم
تا یکماه متصل بعد از هر نماز پنجگانه وقتیکه میگفت سمع الله لمن حمده از رکعت اخیره و دعا میکرد بر احیاء از سلیم رعل و ذکوان و عصیه
و آمین میگفتند آنهاکه در خلف او بودند و در کشی در شرح خرقی گوید که قنوت در غیر وتر نزد احمد نیست و اگر باشد نزد نزول حادثه است
و آن نیز مخصوص ست بامام اعظم یا امیر جیش نه مر هر امام را و آیا محل قنوت فجر ست یا مغرب و فجر یا جمیع صلوات سه روایت ست از احمد
و مسلم از خفاف بن ایما آورده که گفت رکوع کردم رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم پس برداشت سر مبارک خود را و گفت غفار غفر الله لها
و اسلم سالمها الله و عصیه عصت الله و رسوله اللهم العن بنی لحیان و العن رعلا و ذکوان پس از نماز بعد از سجده و بخاری از ابن عمر آورده که
وی شنید رسول خدا را صلی الله علیه و آله وسلم چون بر میداشت سر خود را از رکوع در رکعت اخیره از فجر میگفت اللهم العن فلانا و فلانا
پس نازل شد این آیت لیس لک من الامر شئ او یتوب علیهم او یعذبهم فانهم ظالمون و بعد از نزول این آیت ترک کرد دعا بنام ایشان
از ابی داؤد و از حدیث خالد بن ابی عمران آورده که گفت رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم دعا میکرد بر مضر که ناگاه آمد او را جبریل و
اشارت کرد بسکوت پس آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم ساکت شد پس گفت یا محمد خدای تعالی نفرستاد ترا باسباب دعا ان ترا
رحمة للعالمین گردانیده و آورد جبریل آیت لیس لک من الامر شئ و تعلیم کرد قنوت را اللهم انا نستعینک و نستغفرک و نومن بک
و نخضع لک و نخلع و نترک من یکفرک اللهم ایاک نعبد و لک نصلی و نسجد و الیک نسعی و نحفد نرجو رحمتک و نخشی عذابک ان عذابک
بالکفار ملحق و نیز در بعض اوقات جائز دیگر را نیز دعا کرد بعضی را به نیکی و بعض را به بدی چنانچه در بخاری و مسلم آورده که
میگفت اللهم انج الولید بن الولید و سلمة بن هشام و عیاش ابن ابی ربیعة و المستضعفین بمکة اللهم اشدد وطاتک علی مضر اللهم
اجعلها علیهم کسنی یوسف ازین عبارت معلوم شود که قنوت در غیر قضیه بیر معونه نیز بود و نزد امام ابو حنیفه قنوت در نماز فجر از صلات
و قنوت آن حضرت مخصوص بکبر و صلی الله علیه و آله وسلم و در قضایا مخصوص بود بعد ازان ترک کرد و احمد و ترمذی گوید

سر و قدم را

وابن ماجه از ابی مالک اشجعی آورده اند که گفت گفتم به پدر خود ای پدر به تحقیق نماز گذارده تو خلف رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم وخلف ابی بکر وعمر وعثمان وعلی بن ابی طالب اینجا یعنی بکوفه پنج سال آیا قنوت میخواندند در فجر گفت ای پسر من محدث وبدعت ست ترمذی گفت هذا حدیث حسن صحیح یعنی این التزام ودوام طریقه ساختن بدعت ست بلکه آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بسبب حاجتی قنوت می خواند وترک کرد چنانچه معلوم شد ودر سوطا از نافع از ابن عمر آورده که وی قنوت نمی خواند در هیچ نماز وگفتی گفته که ابن حبان از ابی هریره بسند صحیح روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم قنوت نمیخواند در نماز صبح مگر آنکه دعا میکرد مر قومی را یا بر قومی وامام محمد رح در آثار از ابو حنیفه از حماد از ابراهیم از اسود آورده که وی سالها صحبت داشت با عمر رض انخطاب پس ندید او را هرگز که قنوت خواند در فجر وابراهیم گفت که اهل کوفه قنوت را از سعد یه گرفتند که دعا میکرد بر علی کرم الله وجهه در غایتها در اگر حادثه بمسلمانان نازل گردد وامام در نماز جهری قنوت نخواند نماز جائز ست واین قول ثوری واحمد ست وجمهور اهل حدیث بر انند که قنوت فقط در نزول حادثه در همه نمازها مشروع ست انتهی کلام الشمنی وشیخ ابن الهمام بعد از ایراد احادیث وآثار طرفین وتکلم بتعلیل به تنقید وتصحیح وتضعیف دران مقرر ساخته وتصحیح نموده که قنوتی که در نماز فجر از ان حضرت صلی الله علیه وآله وسلم آمده ثابت رسیده است همان دعا بود بر جماعه کفار تا مدت یکماه وقنوت نکرد نه پیش ازان ونه پس ازان واگر از بعض اصحاب بصحت رسیده آن نیز محمول بر وجود نوازل وحوادث ست وهذا هو التحقیق والحق بالتحقیق بالتصدیق والله اعلم واین سخن در قنوت فجر بود وذکر قنوت وتر در محاش بیاید معلوم شد که قنوت اینجا بمعنی دعا ست وخصوص دعای اللهم انا نستعینک الخ واللهم اهدنا الخ که مشهور ست حال آن نیز به تحقیق بپیوندد وانشاء الله سبحانه وبسم الله الرحمن الرحیم گاه بجهر میگفت وگاه اخفا میکرد مصنف این را در بیان قرأت سابقا گفته است تذکرش را درین مقام وجهی ظاهر نیست بآنکه این سخن از وی مخالف آنست که در خاتمه گفته است که در باب جهر وصلوة به بسم الله الرحمن الرحیم حدیثی صحیح نشده وچون ادعا والتزام بیان کل صحیح از حضرت نبوت صلی الله علیه وآله وسلم نمود ملا بد انچه اینجا ذکر میکند محکوم بصحت باشد نزد وی وحق آنست که در خاتمه گفته است چنانچه مانیز سابقا بیان کردیم مراد آنست که در تعیین جهر ولزوم آن چنانکه اخفا هرگز نکرده باشد حدیثی صحیح نشده پس مخالفتی میان انچه اینجا میگوید وانچه در خاتمه خواهد گفت نباشد ودر ظهر وعصر اسرار قرأت میکرد وذکر این سابقا در بیان قرأت مناسب بود با وجود آنکه درین دو نماز اسرار میکرد در بعض آیات اندکے بلند میخواندند چنانکه از ما موهان که قریب می بود ندکے شنیدند چنانکه در حدیث بخاری ومسلم از ابی قتاده آمده ویسمعنا الآیة احیانا ومقصود ازین اسماع تعلیم ایشان بود که میخواندند وفلان سوره میخواند وگفته اند که گاهی جهر بحسب غلبه استغراق در تدبر بے قصد نیز حاصل میشد والله اعلم ودر نماز التفات نکردن سنی التفات دیدن بهمین وشمال باچپ ودن ست اینچنین مفهوم میشود از کتب لغت پس بگوشه چشم نگریستن بے گردانیدن گردن التفات نباشد مکروه نخواهد بود ودر شرح ابن الهمام ست که حد التفات مکروه آنست که به بیند گردن را تا بیرون آید از مواجهه قبله واگر تحرف کند بجمیع بدن خود فاسد میشود نماز وے پس یک قسم التفات مفسد ست ویکی مکروه چنانچه عمل کثیر مفسد وقلیل مکروه انتهی شمنی گوید مکروه ست التفات بمنق بے تحویل سینه واگر تحویل سینه کند باطل گردد نماز وے واگر بگوشه چشم ملاحظه کند مکروه نیست انتهی وچیزی نیامده که رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم نهی کرد از التفات در نماز وعید فرمود بران وسیفرمود هو یعنی التفات در نماز اختلاس ربودنی ست یختلس الشیطان که میکند آن ربودن را شیطان از نماز بنده ودر احادیث این لفظ زیادت ست که من صلوة العبد یعنی میگیرد وی ربا یکه شیطان از نماز کمال وی را این حدیث صحیح ست وروایت کرده است اورا بخاری ومسلم واحمد وابو داود ونسائی از عائشه ونیز فرمود باش

اے لشکر من بپرہیز از التفات وچون در شروع خطاب بیکی در حقیقت خطاب بہمہ است گویا خطاب جمع کرد ما دام کہ دلیل بر تخصیص پیدا نگردد و در مصنف ابن ابی شیبہ آمدہ لا یلتفت احدکم باین جہت گفت مصنف کہ وی فرمود بپرہیزید از التفات کردن در نماز چہ التفات در نماز ہلاک شدن ست بوقوع در ورطہ اثم و عذاب و اگر ناگزیر باشد کسی را از التفات کردن یعنی البتہ میخواہد التفات کند در اداء سنن و نوافل بکمال باید کہ بکند کہ امر در وے آسان ست و نقصان مدد وے چنان خطرناک نیست و نماز فریضہ کہ امر وے خطیر ست و ضرر در وے کثیر اگرچہ بفوت کمال در نوافل کہ تکملات فرائض اند فوات کمال فرائض نیز بوجہے لازم مے آید و ترمذی این حدیث از انس رضی اللہ عنہ بخطاب افراد روایت کردہ و تصحیح نمودہ و نیز فرمودہ چون بایستد مرد در نماز اقبال کند در وے بہ ورد گار تعالی جل و علا بوجہ کریم خود و چون التفات کند و بجانب غیر نگرد بگوید بپروردگار تعالی ابن آدم بجانب کہ من نگرے ترا کسی ہست بہتر از من کہ بسوے او می نگرے روے خود بجانب من آر و چون بار دوم التفات کند باز حق عز شانہ همچنین گوید و چون بار سوم نگرد دیگر باند حق تعالی بوجہ کریم خود را از وے این حدیث را احمد و ابو داؤد و نسائی و دارمی و حاکم و بیہقی از ابی ذر بالفاظ مختلفہ روایت کردہ اند و حاکم تصحیح آن نمودہ و شیخ ابن الہمام گوید حق آنست کہ این حدیث حسن ست و در حدیث دیگر آمدہ لا صلوۃ للملتفت رواہ الطبرانی عن عبد اللہ بن سلام رضی اللہ عنہ اما حدیث ابن عباس رضی اللہ عنہ گفت کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یود رسول خدا یلحظ بگوشہ چشم می نگریست فی الصلوۃ در نماز یمینا و شمالا راست و چپ و لا یلوی و نمیگردانید عنقہ گردن خود را خلف ظہرہ بجانب پس پشت مبارک خود ہر چند در جامع ترمذی ست و نسائی آنرا نیز روایت کردہ اما غریب ست چنانچہ ترمذی گفتہ ست ہذا حدیث غریب و نیز گفتہ مخالفت کردہ است در اسناد این حدیث وکیع مر فضل بن موسے را کہ روایت کردہ است متصل الاسناد تا عکرمہ عن ابن عباس رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یلحظ الحدیث و روایت کرد وکیع از بعض اصحاب عکرمہ کہ گفت ان النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کان یلحظ و نحو حدیث اول آمدہ پس حدیث وکیع مرسل باشد و حدیث فضل بن موسے مسند و لیکن پوشیدہ نماند کہ مرسل چون بوجہے دیگر مسند آید حجت ست باتفاق و نیز در منافات غرابت باصحت سخن ست و قد سبق تحقیقہ فی المقدمۃ و ترمذی حدیث انس را بانی ایاک و الالتفات کہ مذکور شد نیز غریب من ہذا الوجہ گفتہ است و مصنف در اینجا طعن نکرد بغرابت این مگر ازین جہت باشد کہ فرق ست میان غریب مطلق و غریب من ہذا الوجہ شاید کہ گویا بجہت این معنی گفت و بہ ثبوت نرسید برای تقریر تحقیق طعن اما پوشیدہ نماند کہ حدیث ابن عباس جواز لحظ بیکند نہ التفات و لحظ غیر التفات ست چنانکہ بیان کردیم از کلام مصنف در قاموس نیز همچنین مفہوم میگردد پس ثبوت لحظ و جواز ان منافات ندارد و نفی التفات و کراہیت آن و گفتہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گاہی ملاحظہ اصحاب کرد در نماز خلف او بودند بیکرد خواہ بقصد اطلاع بر احوال ایشان یا بجہت تعلیم آن کہ لحظ مبطل نماز نیست و اللہ اعلم و شیخ ابن الہمام میگوید کہ حدیث ملاحظہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اصحاب را ترمذی و نسائی و ابن حبان از ابن عباس رضی اللہ عنہ روایت کردہ و حاکم تصحیح آن نمودہ و ترمذی حکم بغرابت آن کردہ و ابن القطان گفتہ کہ صحیح ست و غرابت او مخصوص بطریقے ست کہ ترمذی آوردہ و او را طریقے دیگر نیز ہست در مسند بزار انتہی و گویا مصنف از التفات معنے عام شامل ملاحظہ و التفات مراد داشت مجازا و نفی ہر دو کردہ لہذا گفت کسے از امام احمد پرسید و گفت بعضے از اہل حدیث روایت میکنند باسناد کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز ملاحظہ و التفات میکرد امام احمد بجہت عدم صحت این اسناد نزدوے بروے انکار عظیم کرد و غایت متاثر گشت بحدے کہ لون روے وی متغیر شد و بدل دے

در ارتعاش افتاد و گفت این حدیث را اسناد صحیح نیست و لیکن صحیح آنست که التفات منفی ست و ملاحظهٔ ثابت چنانکه گفتیم و اگرچه آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز التفات نمیکرد و عادت شریف وے نبود اما این مقدار ثابت شدہ کہ یکبار در بعضے از اسفار بود و شخصے را کہ نام وے انس بن ابی مرثد غنوی بامد بدیدبانی بجانب دشمن فرستادہ بود چون بہ نماز کہ سنت فجر باشد گذاردن مشغول شدند نماز بجانب آن راہ کہ آن شخص را بران گذاشتہ بود نظر میکرد و قصہ بدیدبانی گذاشتن شخصے و نظر کردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب وی در نماز چنانکہ در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد از سہل بن الحنظلیہ و در جمع الجوامع از ابی نعیم فی المعرفۃ آوردہ آنچنانست کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امشب پاسبانی تا کہ میکند انس ابن ابی مرثد غنوی گفت یا رسول اللہ این خدمت را من کنم فرمود پس سوار شوی رفت و برابر سے کہ داشت سوار شد و بحضرت آمد پس گفت مرا و را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب این درہ و بر بالاے آن کوہ بنشان و بایدکہ فریب ندہد ترا شب یعنے حاضر باش و بیدار باش چون صبح بدمید پیغمبر خداے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجاے نماز خود آمد و دو رکعت یعنے سنت فجر بگذارد پستر پرسید از مردم آیا ہیچ احساس کردید سوار خود را مردے گفت لا یا رسول اللہ ہیچ احساس نکردیم و خبر ندارم کہ حال وے چہ شد پس ثویب کردہ شد برائے نماز یعنے تکرار اعلام غالباً مراد اقامت نماز فرض ست واللہ اعلم پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز میگذارد و التفات بجانب آن شعب میکرد تا چون تمام کرد نماز را فرمود بشارت باد مر شما را کہ بتحقیق آمد سوار شما پس نظر کردیم ما و دیدیم کہ زیر درختان کہ در ان شعب اند ایستادہ است پس نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ رفتم و تمام شب بر بالاے این کوہ آنجا کہ رسول خدا فرمودہ بود ایستادم چون صبح شد ہر طرف نگاہ کردم ہیچ یکے را ندیدم فرمود حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آیا ہیچ فرود آمدے از اسپ گفت لا یا رسول اللہ فرمود دنیا مدم الا برائے نماز یا قضاے حاجت خود گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قد اوجبت پس تحقیق واجب گردانیدے تو برای خود یعنے بہشت را فلا علیک پس ضرر نکند ترا اگرچہ بعد ازین اجتہاد و مشقت در عمل نکنی یا مراد آنست کہ نیست خوف بر تو از آتش دوزخ و عذاب آخرت و این قضیہ منافات بمقصود ندارد زیرا کہ بر سبیل ندرت بود و مراد آنست کہ التفات عادت شریف وے نبود و نیز در نماز نافلہ بود اگرچہ او گمان نشستن بود و نزد مصنف آن نماز سنت بامداد بود و اگر نیز فرض باشد چنانکہ از ظاہر یکے صریح عبارت حدیث جامع الاصول مفہوم میگردد نیز ضرر ندارد زیرا کہ این نظر و التفات برائے مہم دینے کہ محافظت و احتراس باشد بود و مصلحت اہل اسلام کہ سلامت و جمعیت ایشان بدان منوط و متعلق بود و این امرے مستحسن و مرغوب ست زیرا کہ ارباب تداخل عبادات ست نماز عبادتی ست و نظر کردن بجانب آن شخص برای مصلحت مذکور عبادتے دیگر چہ وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باین نظر کردن در اثنای نماز بجہاد و تدبیر اسباب آن مشغول شد و نماز خوف کہ در مقابلہ عدو بر وجہ مخصوص بگذارند باین معنی یعنے بہ نظر کردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز یا بمعنے تداخل عبادات شبیہ است و این معنی در آثار نیز آمدہ است چنانکہ منقول ست از امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ کہ گفت انی لاجہز جیشی و انا فی الصلوٰۃ و در روایتے دیگر کہ من ہر آئینہ ساختگی میکنم جیشے لشکر خود را بتامل و تفکر و تدبیر در امرے و انا فی الصلوٰۃ و حال آنکہ من در نماز ام سیوطی در جمع الجوامع این اثر را از ابن ابی شیبہ آوردہ و در صحیح بخاری بابی عقد کردہ بعنوان تفکر الرجل الشیء فی الصلوٰۃ و در ترجمہ این قول از عمر آوردہ و در باب این حدیث آوردہ کہ روزے حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز میگذارد و بعد از سلام بسرعت تمام برخاست و در دل رفت و چون در روے قوم معنے تعجب مشاہدہ کرد فرمود علائے

درخانه ما بود در نماز یاد آمد مکروه پنداشتم که شب در خانه باشد پس رفتم و امر کردم بقسمت آن و در فتح الباری گفته که ابن ابی شیبه باسناد صحیح از ابی عثمان نهدی این قول عمر را وصل کرده بعد از ان میگوید که ابن اثنین گفته که این در انجاست که قلیل بود و تفکر اما اگر متتابع بر متوالی شود فکر با و بحد کثرت رسد چنانکه در نیابد که چه گذارده و چند گذارده این داخل لاهی در صلوة خواهد بود و واجب بود بر وی اعاده و گفته اطلاق این سخن از ابن اثنین موجه نیست زیرا که بتحقیق آمده است از عمر چیزے که ابا دارد ازان و روایت کرده است ابن ابی شیبه از طرف عروة بن الزبیر که گفت گفت عمر من حساب میکنم جزیه بحرین را در حالیکه در نماز ام و صالح بن احمد بن حنبل در کتاب مسائل روایت میکند از پدرش از طریق همام بن الحارث که عمر گذارد نماز مغرب را و قرأت نکرد و چون از نماز برگشت گفتند یا امیر المومنین قرأت نکردے در نماز گفت در حدیث نفس بودم با قافله که تجهیز کرده ام آنرا از مدینه تا در آمدم شام را بعد ازان اعاده کردم نماز را با قرأت و این دلیل ست بر نیکه اعاده نماز از جهت ترک قرأت نبود نه استغراق فکر انتهی و گفته که خو جبلت انسانست بر دفع آن اختیار ندارد و آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در هر دو رکعت یعنے بعد از هر دو رکعت تحیات نخواندے چنانکه گذشت از احادیث و صفت صلوة و این حکم تکرار ست به بیان تشهد اول و ثانی معلوم شده است و اگر مراد آنست که زیاده از دو رکعت بیک تشهد نتوان گذارد درین محل ذکر آن مناسبت ندارد و در نوافل نماز شب آنرا بیان کرده است و خلاف آن نیز نقل کرده چنانکه بیاید انشاء الله تعالی فافهم و در هفت محل در نماز دعا کردے اول محل عقیب تکبیر احرام چنانچه یاد کردیم از دعاهای استفتاح دوم قبل از رکوع و بعد فراغ از قرأت این دعا قنوت ست که در وتر میخواند اما مصنف قائل نیست بثبوت قنوت در وتر از حضرت رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم چنانکه در فصول قیام شب بگوید و دعاے دیگر در وتر بیان نکرده و اثبات نه نموده این جیست که میگوید سوم بعد از اعتدال سر برداشتن از رکوع گفتے سمع الله لمن حمده اللهم ربنا لک الحمد ملاء السموات و ملاء الارض و ملاء ما شئت من شئے بعد اللهم طهرنی بالثلج و البرد و الماء البارد اللهم طهرنی من الذنوب و الخطایا کما ینقی الثوب الابیض من الوسخ دعائی بعد از اعتدال سابقا گذشته است گاهی این بودی باندک تفاوتے و گاهی جز این بودے و اعاده وے اینجا حاجت نیست چنانچه در ادعیه استفتاح چهارم در رکوع گفتی سبحانک اللهم ربنا و بحمدک اللهم اغفرلی این نیز گذشته است باز یادتی که در نماز تهجد میگفت و پوشیده نماند که مناسب آن بود که این را سوم گوید و دعاے بعد از اعتدال از رکوع را چهارم بگوییم در سجود و غالب در نماز در سجود بودے چنانچه یاد کردیم ششم بین السجدتین چنانچه گفتیم هفتم بعد از تشهد پیش از سلام چنانچه بیاید اما این دعا که ائمه مساجد بعد از سلام میکنند و مقتدیان آمین میگویند چنانچه الآن در دیار عرب و عجم متعارف ست از عادت پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم نبود و درین باب هیچ حدیث ثابت نشده در جامع الاصول و مشکوة حدیث ترمذے از فضل بن عباس آورده که در وے مذکور ست الصلوة تخشع و تضرع و تمسکن یعنے نماز اظهار و اکمال خشوع و خضوع و مسکنت ست قیم تقنع بدیک پشت بر میدارے دو دست را یعنے بعد از سلام مقبلا و حالتی که مقابل کننده بطون نهاد و چسپک بباطن انگشتان دو دست روے خود را چنانکه در دعاات عامه مسنون ست و تقول و میگوئی یا رب یا رب یعنے دعا میکنی و حاجت میخواهی و من لم یفعل فلک و کسیکه نکند آنرا فهو کذا و کذا پس وی چنین و چنین ست کنایت ست از لحوق نقص در نماز وے و تادیه آن بخسار دنیا و آخرت کذا قال بعض الشارحین و در بعض روایات آمده فهو خداج ای ناقص و اصل اضداج افگندن حامل ست ولدش را پیش از وقت ناقص الخلقه این حدیث بیان میکند استحباب و فضیلت دعا را بعد از نماز چه امام را و چه مقتدی را و مانا که این حدیث نزد مصنف ثبوت نمیدارد و لهذا گفت بعضی ست متحسن چه دعا همیشه مستحب و مستحسن ست

خصوصاً بعد از ادائے نماز و جزرے در حصن حصین بر مزتر نہ سے و نسائی از اوقات اجابت و بر صلوٰۃ مکتوبہ را عد کردہ مگر
انکہ مراد و بدان بعد از تشہد قبل السلام دارند واللہ اعلم و مصنف میگوید جمیع ادعیہ نماز در نفس نماز بود و امر بآن فرمود و بعضے از ائمہ علم
میگویند چون از نماز فارغ شود ذکر و تہلیل و تسبیح و تحمید مشروع و مستحسن ست بی خلاف ظاہر ایں ادا کہ بعض از ائمہ علم می گویند بی آنکہ
فعل حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیان کند چنانکہ عادت اوست درین کتاب ناظر دران نمیاید کہ آن از مستحسنات
علماست بصریح در احادیث وارد نشدہ و حال آنکہ در احادیث صحیحہ از فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردہ اند نیز چنانکہ
تہلیل و تسبیح و تحمید مذکور ست ادعیہ نیز دران میان ست و مستحب ست کہ درود بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستد پس مناسب
آن بود کہ در پے آن دعا کند و حاجات را از حضرت عزت جل شانہ بخواہد تا دعای او مستجاب شود و حاجات او مقضی گردد و این
در جمیع اوقات دعاست اگرچہ سیاق بیان اینجا بعد از تشہد یا بعد از نماز ست از فضالہ بن عبید آمدہ ست کہ گفت بود آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نشستہ ناگاہ مردے در آمد و نماز گذارد پس گفت یعنے در نماز بعد از تشہد اللہم اغفرلے وارحمنے پس
گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شتاب کردے ایہا المصلے چون نماز کنے و بہ نشینی یعنے در تشہد حمد و ثنا گو بر حق جل علا
بدانچہ وے تعالے اہل و سزاوار آنست و درود بفرست بر من پستر دعا کن او را و در خواہ حاجت خود از وے
بعد ازاں نماز گذارد مردے دیگر پس حمد گفت مر خدا را سبحانہ و درود فرستاد بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس فرمود
آن حضرت ایہا المصلے دعا کن کہ مستجاب ست دعای تو رواہ الترمذی و روی ابو داؤد و النسائی نحوہ این حدیث را در
دعاے بعد از تشہد آوردہ اند و محتمل ست کہ بعد از فراغ نماز نیز بود و اللہ اعلم و کیفیت صلوٰۃ چنانچہ در صحیح بخارے و مسلم آمدہ
انیست اللہم صل علے محمد و علے آل محمد کما صلیت علی ابراہیم و علے آل ابراہیم انک حمید مجید اللہم بارک علی محمد علی آل محمد
کما بارکت علی ابراہیم و علے آل ابراہیم انک حمید مجید و در حدیث مسلم ذکر علے ابراہیم نیست و کیفیات دیگر نیز آوردہ شدہ اما
ہمین قدر ہم کفایت ست کذا سمعت من بعض المشائخ و صلوٰۃ بر رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز فرض ست نزد شافعی
و نزد ما سنت ست و بالجملہ صلوٰۃ بران حضرت بموجب امر صلوا علیہ واجب ست پس نزد شافعی در نماز و نزد ما مطلق شنیدہ
گویند نزد کرخے یکبار در عمر واجب ست و نزد طحاوے واجب ست نزد سماع اسم شریف وی ہر بار کہ مذکور گردد و ہو الصحیح کذا فی المحیط
انتہی و شیخ ابن الہمام در زاد الفقیر گفتہ مگر نزد اتحاد مجلس کہ برین تقدیر مستحب ست تکرار صلوٰۃ بتکرار اسم شریف فعلیک بہا

فصل در کیفیۃ الخروج من الصلوٰۃ بعد از تشہد باصتمامش کہ صلوٰۃ و دعا ست گفتی السلام علیکم ورحمۃ اللہ
والتفات بجانب راست کردے چنانچہ رخسارۂ مبارک ایمن او را از انہاے کہ در یمنی باشند بیند ندے و از جانب
چپ ہمچنین گفتے السلام علیکم ورحمۃ اللہ چنانچہ رخسارۂ مبارک ایسر او را بیند ندے احادیث صحیحہ درین باب از اصحاب سنن
اربعہ و غیرہا از ابن مسعود و صحابۂ دیگر وارد شدہ است و ترمذی بابے برائے تسلیمتین عقد کردہ و بعد از ایراد حدیث ابن
مسعود گفتہ و فی الباب عن سعد و ابن عمر و جابر بن سمرۃ و البراء و عمار بن یاسر و وائل بن حجر و عدی بن عمیرۃ و جابر و حبیب بن
مسعود و حکم بحسن و صحت حدیث کردہ میگویند و ہم بر دست عمل نزد اہل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و کسانیکہ بعد از
ایشانند انتہی و ہمین ست مذہب احمد و اسحاق الا امام مالک کہ نزد وے یک تسلیمہ است مقابل وجہ مشہور نیست و در رسالہ
ابن ابی زید کہ از کتب معتبرہ مذہب مالکیان ست کیفیت وی چنین گفتہ کہ گوید السلام علیکم یکبار باگردانیدن سر اندکی
بجانب یمین و آوردن او در مقابل وجہ منفرد ہمچنین کند اما مقتدے یک سلام گوید و اندکی بجانب یمین کند پس بگرداند

بجانب امام واشارت کند بوے وتمسک ایشان حدیث عائشہ است کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سلام گفتے یک سلام بجانب پیش روے مبارک خود ومیلان کردے اندک میلانے بجانب شق ایمن وترمذی بابی دیگر برائے تسلیمۂ واحدہ عقد کردہ وحدیث عائشہ را آوردہ ومیگوید کہ درین باب حدیث از سہل بن سعد نیز آمدہ ومیگوید حدیث عائشہ رفع وے معلوم نشدہ مگر باین وجہ ومیگوید محمد بن اسمٰعیل گفتہ کہ زہیر بن محمد از اہل شام کہ یکی از رواۃ این حدیث است روایت کردہ میشود از وے مناکیر ومیگوید کہ بعضے از اہل علم قائل شدہ اند بیک تسلیم واصح روایات از حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دو سلام است وبرین اند اکثر اہل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وتابعین وکسانیکہ بعد از ایشانند وبعضے از صحابہ وغیرہم قائل اند بسلام واحد وشافعی گفتہ اگر خواہد سلام گوید یک سلام واگر خواہد دو سلام این کلام ترمذی است ووے ترجیح جانب تسلیمتین کردہ وتصریح بذہاب بعضے علما بہ تسلیمۂ واحد نیز نمودہ است ومانا کہ تسلیم واحد منسوخ شدہ یا احیانا بودہ است واللہ اعلم وشیخ مصنف چنانکہ عادت اوست در رسوخ وجزم باحد الجانبین ومبالغہ در تائید مختار خود ہمیگوید وعمل دائم وی این بود یعنے دو تسلیم بر کیفیت مذکور تا بانزدہ صحابہ آنرا روایت کردہ اند واحادیث باسانید صحاح آن را آوردہ واما آنچہ در حدیث عدے بن عمیرہ آمدہ است کہ کان یسلم تسلیمۃ واحدۃ تلقاء وجہہ عدے بن عمیرہ را ترمذی دران صحابہ شمردہ کہ از ایشان احادیث در باب تسلیمتین آمدہ است چنانکہ نقل کردیم وحدیث وے در باب تسلیمۂ واحد در کتب ستہ وجز آن نیافتیم ومانا کہ نزد مصنف از وے دو حدیث ست یکے در باب تسلیمتین وآن صحیح وثابت ست ودیگر در باب تسلیم واحد وآن صحیح نشدہ چنانکہ میگوید اسنادا لا قائم نیست ونزد اہل حدیث ثابت نہ وحدیثے کہ در باب تسلیم واحد در کتب مذکور ست چنانکہ ترمذی از عائشہ آوردہ مصنف میگوید بدانا در حدیث عائشہ آمدہ کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یسلم تسلیمۃ واحدۃ یرفع بہا صوتہ حتے یوقظنا بود آنحضرت کہ یک سلام میگفت بآواز بلند تا بیدار میگردانید ما را یعنے اہل بیت را این لفظ یوقظنا در جامع ترمذی وجامع الاصول نیست چنانچہ آوردیم واین حدیث ہم چنانچہ حدیث عدے بن عمیرہ معلل ست واگر معلل نبودے ہم بصریح دلالت بر مقصود کہ اقتصار بر یک سلام ست نکردے چہ اینجا بصریح اثبات سلام واحد کردہ وحتے سلام ثانی نکردہ بلکہ ازان ساکت شد شاید کہ سلام دیگر ہم باشد کہ بدان نہ رفع صوت کردی کہ مقصود ازان ایقاظ اہل بیت بودے فافہم واز اینجا ظاہر شد وجہ آنکہ از امام احمد منقول ست کہ وی حدیث تسلیم واحد را تاویل کردہ کہ معنی او آنست کہ جہر بتسلیم واحد میکرد از برای اعلام وسلام دوم را آہستہ میگفت وجہر وغیر قرأت از برای اعلام بود وآن بہ تسلیمۂ اولی حاصل شد پس حاجت بجہر ثانی نباشد وابن قدامہ گفتہ کہ معنی قول عائشہ تلقاء وجہہ آنست کہ آنحضرت ابتدا بالسلام از جانب قبلہ کردے بعد ازان التفات کردی بیمین ویسار را کذا ذکر بعض الشارحین **فصل** در ادعیہ مسنونہ عقیب از دعوات کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در استفتاح ورکوع واعتدال وسجود وبین السجدتین میخواندند سابقا مذکور شد واز جملہ دعواتی کہ در نماز میخواند این دعا ہاست اللہم اغفرلی ذنبی ووسع لی فی داری وبارک لی فیما رزقتنی مصنف تعیین موضع این دعا نکرد کہ بعد از تشہد ست یا غیر آن وظاہر بقرینہ دعاے لاحق آنست کہ بعد از تشہد بود واللہ اعلم واین دعا را در باب طہارت نیز ذکر کردہ کہ وقت وضو میخواند و این دعا را میخواند اللہم انی اسالک الثبات فی الامر والعزیمۃ علی الرشد واسالک شکر نعمتک وحسن عبادتک واسالک قلبا سلیما ولسانا صادقا واسالک من خیر ما تعلم واعوذ بک من شر ما تعلم واستغفرک لما تعلم رواہ النسائی عن شداد بن اوس ورواے احمد نحوہ در لفظ حدیث اینچنین واقع شدہ کہ ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کان یقول فی صلوتہ ومراد بان آخر صلوتہ وداشتہ آنرا دعیہ بعد از تشہد ذکر کردہ اند وشیخ ابن حجر ہیثمی کی در شرح مشکاۃ گفتہ وفی روایۃ لاحمد فیہا اوفی وبرہا وظاہر آنست کہ بعد از فراغ نماز

بود و بعضے از علما ادعیہ راکہ در احادیث فی دبر ہا واقع شدہ نیز در ادعیۂ تشہد ذکر کردہ اند و جنبش ظاہر ست و در سجود بسیار گفتے
رب احط نفسی تقوتہا و زکہا انت خیر من زکہا انت ولیہا و مولہا مناسب آن بود کہ این دعا را در بیان ادعیہ سجدہ ذکر میکرد
چنانچہ امثال آن را کردہ و در تشہد گفتے اللہم انی اعوذ بک من عذاب القبر و اعوذ بک من فتنۃ المسیح الدجال اعوذ بک من فتنۃ المحیا
والممات اللہم اعوذ بک من المغرم والمأثم این دعا و استعاذہ از این امور اربعہ بعد از تشہد در صحاح بسیار واقع شدہ است و متفق علیہ است
و در بعض روایات من فتنۃ عذاب القبر نیز واقع شدہ و استعاذہ از مغرم نیز صحابہ گفتند یا رسول اللہ بسیار می بینیم ترا کہ استعاذہ
میکنی از مغرم فرمود آیا نمی بینید کہ مرد بعلت آن دروغ گوید و در خلف وعدہ افتد دیگر دعا کہ بگو بگفت گفتم یا رسول اللہ تعلیم کن
مرا دعاے کہ بخوانم در نماز خود فرمود بگو اللہم انی ظلمت نفسی ظلما کثیرا و لا یغفر الذنوب الا انت فاغفر لی مغفرۃ من عندک و ارحمنی
انک انت الغفور الرحیم این حدیث متفق علیہ است و از امیر المومنین علی آمدہ است کہ گفت آخر آنچہ میگفت رسول خدا صلے اللہ
علیہ و آلہ وسلم در تشہد این دعا بود اللہم اغفر لی ما قدمت و ما اخرت و ما اسررت و ما اعلنت و ما اسرفت و ما انت اعلم بہ منی انت المقدم
و انت المؤخر لا الہ الا انت رواہ الترمذی و صحح و از رکشی گفتہ کہ ترمذی روایت کردہ است از حدیث عاصم بن کلیب از پدر از جد
کہ گفت در آمدم بر پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و وے نماز میگذارد و قبض کردہ بود اصابع خود را و بسط کردہ سبابہ را میگفت یا
مقلب القلوب ثبت قلبی علے دینک و بالجملہ از ادعیہ ماثورہ ہر چہ تواند بخواند و بعض علما گفتہ اند کہ تعیین دعا لازم نیست بلکہ آنچہ در معنے
اوست از آنچہ عائد بامور آخرت بود و متضمن قرب و طاعت بخواند و با وجود آن شک نیست کہ آنچہ در دعاے ماثور از فضل و برکت و اجابت
متوقع ست در غیر آن نخواہد بود و بعضے گفتہ اند کہ تعیین دعا مورث ملال و سآمت ست و عدم تعیین مورث شوق و لذت و اگر
از ادعیۂ ماثورہ ہر کدام را در وقتے بخواند احسن باشد و دعواتی کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در نماز کردی مجموع بلفظ افراد
مروی ست چنانچہ رب اغفر لی و ارحمنی و اہدنی و چنانچہ اغسلنی من خطایای بالماء و الثلج و البرد اللہم باعد بینی و بین خطایای
و مانند آن کفایت میکرد مصنف را در عبارت کہ میگفت چنانچہ گذشت از ادعیہ و لیکن برای الضاح و بیان مثالی چند اعادہ کرد
و چون اینجا محل سوال بود کہ کسے گوید کہ این در سفر صحیح ست اما امام را خود باید کہ دعا بلفظ جمع گوید چنانچہ در حدیث وارد شدہ و مصنف
بران مترتب گشتہ است مصنف دفع این سوال کرد و گفت اگر کسے گوید در حدیث صحیح وارد شدہ لا یؤم عبد بابد کہ امامت نکند بندہ
قوما قومے را فیخص نفسہ پس تخصیص کند خود را بدعوۃ بدعای فان فعل پس اگر تخصیص کند خود را بدعا فقد خانہم پس تحقیق خیانت کرد
این قوم را و تضییع کرد حق ایشان را این حدیث ابو داؤد از ابے ہریرہ و ترمذی از ثوبان آوردہ و ترمذی گفتہ کہ در این باب
از ابی ہریرہ و ابی امامہ نیز آمدہ و حدیث ثوبان حدیث حسن ست و بتحقیق روایت کردہ شدہ است این حدیث از زید بن شریح
از ابی ہریرہ و حدیث ثوبان اجود ست اسنادا و او اشہر جواب گوییم امام اہل حدیث ابو بکر بن خزیمہ در کتاب صحیح خود میگوید
کہ این حدیث موضوع و مردود ست و سخن این امام حجت ست و روایات احادیث کہ ادعیہ در آنجا بلفظ مفرد واقع شدہ نیز مقوی
و مؤید آنست و در حقیقت مستلزم خیانتی در حق قوم نیست زیرا کہ ہر کدام از ماموم ان دعای برائے خود میکند و در تکبیرات و تسبیحات
و ادعیہ امام مقتدا اثرے نبود و امام ضامن قوم نہ چنانچہ در قرأت ہمچنین ست بقول ائمہ کہ قرأت را بر مقتدی واجب دانند
و اگر چنانچہ مذہب حنفی ست و ضمانت امام پس گوییم کہ چنانچہ قرأت امام قرأت قوم ست دعای قوم بود و اثر اجابت
آن بوے و بقوم عائد و واصل گردد فافہم و بعضے از علما میگویند کہ اگر این حدیث دال بر عدم تخصیص امام نفس را بدعا ثابت شود
مراد دعاے باشد کہ بلفظ جمع وارد شدہ باشد چنانچہ اللہم اہدنا فیمن ہدیت کہ در دعا قنوت وارد شدہ و ہمچنین انا نستعینک و نستغفرک الخ

وغیر آن وچون در شرع بصیغه جمع وارد شده که شامل ست مرقوم ما و امام تخصیص کند بنفس خود و لاجرم خیانتے کرده باشد در حق ایشان چنانچه بادشاهی پرست بنده به بندگان خود چیزے بخشد و آن بنده آنرا مخصوص گرداند بخود و دیگران را محروم سازد بالاتر ازین خیانتے نباشد و اگر آن دعا که امام بعد از سلام میکند و مقتدیان تامین مینمایند ثابت شود چنانکه ذکر کردیم آن نیز محل این حدیث تواند بود بعلے دریں محل نیز دعا بلفظ افراد مناسب نیست و از دیانت نه و الله اعلم **فصل** بدانکه شادی و مسرت و چشم روشنی و خوشحالی که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در نماز و ذوق و شهودے که درین وقت یافتے در هیچ عبادت و هیچ وقت نیافتے و ازین جهت میفرمود جعلت قرة عینی حق عز و علا ازین بمحض فضل و کرم خاص خود که بمن دارد ساخته و این تجلی فرموده نه من بفعل و کسب خود پیدا کرده ام قرة عینی قرت العین کنایت از فرح و سرور و دریافت مقصود و فوز بمطلوب ست مشتق ست از قر بفتح قاف بمعنی قرار و ثبات چه دیده بنظاره محبوب قرار یابد و ببدیدار او آرام گیرد و بجانبے دیگر ننگرد و در حالت سرور و خوشحالی ساکن و بیحرکت خود بود و بنظر بر غیر محبوب پریشان و بهر جانب نگران و در حال غم و خوف گرداں و لرزان باشد + تدور اعینهم کالذے یغشے علیه من الموت دلیل آنست و مشتق ست از قر بضم قاف که بمعنے سردے ست و سردے چشم و لذت و ے در مشاهدهٔ محبوب بود و گرمی و سوزش در دیدن اغیار و لهذا اهل دوزخ را قرة العین نخوانند و آنکه فرمود فی الصلوة و نگفت الصلوة اشارت کرد بآنکه سرور و آرام وی بمشاهدهٔ حق ست که بحکم کانک تراه در نماز او حاصل ست نه بنفس نماز یا ثواب او چه نزد مشاهده آرام و التفات بغیر نبود و نماز غیر حق ست اگرچه نعمت اوست و فضل او و فرح بفضل و نعمت حق نیز مقامے عالی ست چنانکه گفت + قل بفضل الله و برحمته فبذلک فلیفرحوا اما دون مقام مشاهده مفضل و منعم و فرح و سرور باوست و مقام آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم اعلے و ارفع ست و باین جهت فرمود فلیفرحوا و نگفت فلتفرح یا خطاب بآن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم باشد تواند که ازین مقام بعض خاصگان امت را نیز شربتے نصیبی بود و قرة العین بشهود بقدر معرفت مشهود ست و چون هیچ معرفتے مثل معرفت وے صلے الله علیه و آله وسلم نیست هیچ شهودے مانند شهود وے نبود و قرة العین دیگران مثل قرة العین وے نباشد حسبنا الله و اما این بدان نماند تنبیه بدانکه این کلمه که مذکور شد جزو این حدیث ست که حبب الی الطیب و النساء و جعلت قرة عینی فی الصلوة صاحب مشکات گوید که این حدیث را احمد و نسائی از انس روایت کرده و سخاوے در مقاصد حسنه گفته که طبرانی در اوسط و صغیر از انس مرفوعا آورده و همچنین خطیب در تاریخ بغداد و ابن عدے فی الکامل و حاکم در مستدرک نیز آورده اند بدون لفظ جعلت و گفته که صحیح ست بر شرط مسلم و نزد نسائی نیز از انس بطریقے دیگر بزیادت لفظ من الدنیا آمده و باین وجه احراج کرده اند و را احمد و ابو یعلے در مسندین خود و ابو عوانه در مستخرج صحیح خود و طبرانی در اوسط و بیهقی در سنن و غیر ایشان فی ابن قیم لطیفه که روایت کرد او را احمد در کتاب زهد بزیادتے لطیف و آن اینست که اصبر عن الطعام و الشراب و لا اصبر عنهن و اما آنچه مشتهر شده ست درین حدیث از زیادت لفظ ثلاث و قوف نیافتم بران مگر در دو موضع از احیا و در تفسیر آل عمران از کشاف و ندیدم این زیادت را در هیچ طریقے از طرق این حدیث با وجود مزید تفحص و تفتیش و تصریح کرده باین معنی زرکشی و گفته و لم یقف فی هذا الحدیث لفظ ثلاث و زیادت وے محل ست مر معنے را چه صلوة از دنیا نیست و تکلم کرده امام این فن بر معنے او و توجیه کرده و لفظ ثلاث را شیخ ابن حجر در تخریج رافعے گفته که مشتهر شده بر زبانها بزیادت لفظ ثلاث و نیافتم لفظ آن را در شیئی از طرق و وے و العین عراقی در امالی خود نیز گفته که لفظ ثلث در هیچ کتاب از کتب حدیث نیست و صلوة آن

امور دنیا بنود انتهی کلام اخفاوی پس معلوم شد که اصل حدیث که اتفاق ائمه بر انست باین لفظ ست حبب الی الطیب والنساء وجعلت قرة عینی فی الصلوة واین بے اشکال ست و در بعض طرق من الدنیا یا من دنیاکم نیز آمده و در بعض کتب ثالث نیز واقع شده اگر یکے ازین دو نباشد نیز اشکالے ندارد اما اگر ہر دو باشد چنانچه برزبانها میگردد اشکال وارد و در توجیه آن گاہی گویند که مراد به بودن از دنیا بودن در دنیا و وجود آن در حیات این عالم ست پس حاصل معنی آن شود که درین عالم مرا سه چیز خوش آمد و ازان از جمله امور طبیعیه دنیا و یه است و سوم امر دینی و گاہی گویند که سوم از امور دنیا و یه را بسبب طاعت و سلامت ذکر نکرد و عدول کرد ازان بامر دینے بر طریقه تکمیل و دفع توہم آنکه و یه الذت و محبت طیب و معاشرت نسا منهمک و مشغول از حق و مناجات وی ندارد و تواند و الله اعلم که امر ثالث که ذکر آن درین حدیث نکرده جبل باشد چنانکه در حدیث دیگر انس آمده است لم یکن احب الیه صلے الله علیه وآله وسلم بعد النساء من الخیل رواه النسائی و احتمال دارد که طعام بود چنانچه در حدیث عائشه رض آمده که گفت بود در رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم که خوش مے آمد او را از دنیا سه چیز طعام و نسا و طیب پس یافت ازان دو چیز و نیافت یکی را یافت نسا و طیب را و نیافت طعام را رواه احمد و مفهوم او از بس ذوق و شوقے که در نماز داشت ارحنا یا بلال راحت بخش ما را ای بلال بالصلوة نماز یعنے اذان گو و تکبیر برآر تا نماز کنیم و از تعب و محنت و مشغولے کار ہاے دیگر خلاص شویم و بمناجات حق و شهود وے تعالی راحت یابیم برین معنی مضمون این حدیث با مضمون و جعلت قرة عینی فی الصلوة یکے بود و بعضے گویند اذان گو تا نماز کنیم و با دای آن از شغل قلب و تعب تعلق که بوے داریم راحت یابیم و در مشکوة از سلم بن ابی الجعد آورده که گفت مردے از خزاعه گفت کاشکے نماز میکردم و استراحت مینمودم مردے که حاضر بودند برین سخن او را عیب کردند پس آن مرد این حدیث را برایشان حجت آورد و گفت شنیدم من رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که گفت ارحنا یا بلال ارحنا بها معنی ثانی موافق ست و فرق میان دو معنی آنست که در اول راحت بوجود نماز ست و شهود وے و ذوقے که در وست و در ثانی با برطرف نمودن وجود طاعت و امتثال امر و خلاص از تعب شغل و تعلق قلب بست بوے و ہر دو بعضے در نهایه جزرے مذکور اند فافهم و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم با این همه ذوق و خوشے و راحتے که در نماز داشت مراعات حال ماموماں بتخفیف نماز از وے فوت نشدے در صحیحین از انس آمده که گفت بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم سبک گذارنده ترین مردم نماز را در تمامے یعنے نقصانی در نماز نکردے و با وجود آن سبک گذاردے گویند مراد تمامی در رکوع و سجود و طمانینت و اعتدال ست و خفت در قرأت و بروایتے نگذاردم من نماز را خلف هیچ امامے که اخف بود از روے نماز گذاردن و اتم در ان از پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم بتحقیق بود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که می شنید گریه صبی را پس تخفیف میکرد مبادا مادرش در فتنه افتد و احمد و ابو یعلے از وے روایت کرده اند که گفت بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم خفیف کننده ترین مردم نماز را بر مردم و دراز کننده بنفس خود یعنے اگر تنها گذاردے دراز کردے چندانکه خواستی و اگر امامت کردے تخفیف کردے و نیز مروے ست از انس رض که گفت نگذاردم من نماز را خلف امامی که مشابه ترین مردم ست برسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم در گذاردن نماز از عمر بن عبد العزیز و بود وے که تمام میکرد رکوع و سجود و تخفیف دیگر و قیام را اخرجه النسائی عن زید بن اسلم و مروی ست از فضل بن عباس که گفت ندیده ست مرا از عمامین یا سر کما مامت کرد تخفیف کرد در قرأت و در طمانینت پس گفتند او را چرا چنین کردے یا عمار گفت فرسیدم تا در دو سوره پس ختم و نیز در صحیحین از ابی هریره آمده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم هر که امامت کند قومے را پس تخفیف کند نماز را زیرا که در ایشان

بیارے و پیرے و ضعیفے و صاحب حاجتے میباشد و عثمان بن ابی العاص گوید آخر چیزے کہ عہد کرد و وصیت فرمود مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم این بود کہ چون امامت کنی قومے را سبک بگذار نماز را رواہ مسلم و احادیث درین باب بسیار ست و قصۂ معاذ بن جبل کہ در نماز عشا سورۂ بقرہ خواند و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود افتان انت یا معاذ سابقا گذشت و از سیاق قصۂ معاذ و احادیث دیگر معلوم گردد کہ نہی از تطویل ست کہ بر مردم گران آید و باعث ترک جماعت و فقدان حضور گردد و اما اطالت آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و صحابہ عظام در امامت بسیار بود چنانکہ گذشت و آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم از شنیدن آواز گریۂ طفلے نماز را تخفیف کردے تا مادرش در فتنہ نیفتد بقطع صلوۃ یا زوال خشوع چنانکہ از عدت انس گذشت و در صحیح بخاری آمدہ کہ ابو قتادہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم مے در آیم در نماز و میخواہم دراز کنم آواز گریۂ صبی را پس سماع میکنم و در وے چون میدانم حال مادرش را کہ از گریۂ وے بر جان او چہ میرسد گاہ بجہت رحم و شفقت عملی نیز در نماز کردے چنانکہ طفلے در نماز بوے متعلق شدی او را بر داشتے و بر دوش مبارک خود نہادے و سلم از ابی قتادہ مے آرند کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ امامت میکرد مردم را و امامہ بنت ابی العاص کہ از زینب بنت رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بود بر دوش مبارک او بود چون رکوع میکرد وے نہاد او را بر زمین و چون بر میداشت سر از سجدہ باز بر میداشت او را بر دوش تا تمام کردن نماز ہمچنین میکرد و خطابے میگوید چنان نماید کہ بر داشتن آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم صبیہ را نہ از روے قصد و تعمد بود شاید کہ صبیہ بجہت طول القتے کہ بحضرت وے در غیر حالت نماز داشت در نماز نیز آمدہ بوے متعلق میشد و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بجہت رحمی و مہربانے کہ داشت مدافعہ وے نمیکرد و او را از خود نمیراند و بحال خود میگذاشت کذا قال الکرمانی فی شرح البخاری و نیز میگوید کہ اختلاف ست درین کہ این عمل در نماز فرض بود یا نفل انتہی و بالجملہ افعالی کہ از ان حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در نماز روایت کردہ اند یا آنرا تاویلے کنند و از حد کثرت برآرند بنا بر اختلافی کہ در تفسیر فعل کثیر دارند یا گویند پیش از تحریم فعل کثیر بود یا مخصوص دارند بان حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و اللہ اعلم و در فتح الباری میگوید کہ در روایات صحیحہ صریح آمدہ است کہ رفع و حمل امامہ بفعل آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بود و بعض گویند کہ در نفل بود نہ فرض و این نیز صحیح نبود زیرا کہ صحیح شدہ کہ در حال امامت بود و امامت در نفل معہود نبود و نیز در روایت ابی داؤد آمدہ کہ در نماز ظہر یا عصر بود و بعض گویند کہ برائے حفظ خشوع بود اگر بر نمیداشت میگریست و شغل سری میکرد بیشتر از انچہ بر داشتن او میکرد و قول بہ نسخ بمجرد احتمال درست نبود و نیز این قصہ بعد از قول او بودان فی الصلوۃ لشغلا و بعض گویند از خصائص آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بود و این نیز خلاف ظاہر ست پس صحیح آنست کہ گفتہ شود کہ این فعل متوالی نبود زیرا کہ طمانینت در ارکان نماز آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بسیار بود انتہی و این مبنی ست بران قول کہ فعل متوالی کثیر ست و ما دون وی قلیل چنانکہ بیاید و گاہ حسینؓ در اکثر کتب بشک آوردہ اند میان حسن یا حسین و در بعض جمع کردہ اند میان ہر دو بیامدے و در سجود بپشت مبارک وے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم متعلق شدے از برای وے اطالت سجود کردے و توجہ خاطر بجانب وی داشتی و رعایت حال وی کردے در جامع الاصول از عبد اللہ بن شداد از پدرش بروایت نسائی و در جمع الجوامع سیوطی بروایت ابن عساکر در تاریخش مے آرد کہ گفت بیرون آمد بر ما رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در یکے از دو نماز ظہر یا عصر در حالیکہ بردارندہ بود حسن یا حسین را پس پیشتر رفت برای نماز و بنہاد او را بر زمین پس تکبیر گفت و نماز

چون بسجده رفته سجده طویل کرد پس برداشتم من سر خود را از سجده ناگاه دیدم که صبی بر پشت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم سوار است و دے ساجد است پس باز بسجده رفتم چون نماز را تمام کرد گفتند یا رسول الله سجده کردے در نماز خود بغایت طویل تا گمان بردیم که مگر حادثه شدا مرے یا وحے کرده شد بسوے تو فرمود هیچ کدام از اینها نبود ولیکن سوار شد کرده پسر من پس مکروه پنداشتم که شتابی کنم در سر دادن حاجت خود را تا تمام کند و ے حاجت خود را در جمع الجوامع از ابو سعید رضی الله عنه می آرد که گفت بودیم با رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم در نماز عشا و چون بسجده رفت سوار شد حسن و حسین بر پشت مبارک او پس چون برداشت سر خود را برداشت برداشتنی نرم چون باز سوار شدند و چون تمام کرد نماز را به نشاند ایشان را در کنار خود و گاه در نماز بودے و عائشه رضی الله عنها بیامدے و در بسته بودے چند گام بنهادے و در انگشودے چنانچه در جامع الاصول بروایت ابی داؤد و ترمذے و نسائی آورده است که گفت عائشه رضی الله عنها آمدم روزے از بیرون و رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم نماز میگذارد در درون خانه و در خانه را بسته پس طلب کردم از وے گشادن در را پس پیش آمد آن حضرت و گشاده و در من در را پس برگشت بجاے نماز خود و تمام کرد نماز را این روایت ابی داؤد و ترمذے ست و گفت ترمذے که بیان کرد عائشه رضی الله عنها که در خانه بجانب قبله بود و در روایت نسائی آنست که طلب کردم گشادن در خانه را و رسول صلے الله علیه وآله وسلم میگذارد نماز نفل را و در بجانب قبله بود پس مشی کرد از جانب دست چپ یا دست راست خود پس بگشاد در را پس برگشت رجوع کرد بسلاے خود و گاهے کسے در حال نماز بروے سلام کردے باشارت دست و دیر اجواب گفتی باین طریق که دست را بگستردی چنانچه پیشتر گذشت و بودے ابو داؤد و ترمذے و نسائی از ابن عمر رضی الله عنه آورده اند که گفت بیرون آمد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم بسوی مسجد قبا و نماز گذارد در وے پس آمدند جماعه انصار و سلام کردند بروی و حال آنکه وے در نماز بود ابن عمر رضی الله عنه گوید گفتم مر بلال را چگونه دیدے پیغمبر خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که رد کرد بر ایشان سلام را در نماز پس برای نمودن کیفیت اشارت بسط کرد بلال کف دست خود را و گردانید بطن کف بجانب اسفل و پشت دست بجانب فوق و گاهی در اشارت التفات بانگشت نیز میکرد چنانچه صهیب رضی الله عنه گویند گذشتم بر رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و حال آنکه وے نماز میگذارد پس سلام کردم بروی پس رد کرد سلام مرا باشارت اصبع رواه ایضاً الترمذے و ابو داؤد و النسائی و مصنف میگوید گاهی بسر مبارک ایما کردے یعنے در رد سلام یا مطلقاً و بر هر تقدیر ما این را معتبر نیافتیم در کتب احادیث نیافتیم مگر آنکه در روایت ترمذے در حدیث مذکور از ابن عمر رضی الله عنه واقع شده کان یرد اشارة او اگر بر اشارت بر اس یا مطلق حمل کنند اما از سیاق روایات که در جامع الاصول آورده ظاهر میشود که مراد همان اشارت بدست ست و بعضے از شراح اشارت بر اس ذکر کرده اند بنے بر ذکر حدیث ولا بد چون مصنف تصریح بیان کرده حدیثے درین باب خواهد بود والله اعلم و در صلاة کسوف از عائشه رضی الله عنها آمده که نماز میکرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و من گردوے ایستاده بودند یکے ازان میان بر سید که این چه حال ست پس اشارت کرد بسر خود بجانب آسمان یعنے حساب وے رواه مسلم و اگر محمل کلام مصنف این را دارد نیز صورتے دارد و الله اعلم و در اوائل رد سلام در نماز بسلام کردی پس ازان منسوخ شد در روایت بخاری و مسلم و ابی داؤد و نسائی از زید بن ارقم آمده است که گفت بودیم ما که سلام میکردیم بر پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم در حال نماز رد میکرد بر ما و چون از پیش نجاشے برگشته آمدیم سلام کردیم بروی صلے الله علیه وآله وسلم پس رد نکرد بر ما سلام را گفتیم یا رسول الله بودیم ما که سلام میکردیم بر تو رد میکردے بر ما سلام ما را فرمودی که فی الصلوة مشغولا و در بعض روایت آمده که الله تعالے میگرداند از امر خود هر چه میخواهد اکنون امر کرد که تکلم در نماز جز بذکر وی تعالے جائز نباشد

وبعد از فراغ نماز وسلام کرد در صحیح مسلم از جابر آمد که گفت فرستاده بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرا بجائے
وچون باز آمدم آن حضرت نماز میگذارد بر راحله خود پس سلام کردم او را پس اشارت کرد بدست مبارک خود بجانب زمین
وگفت بعد از فراغ نماز چه ساعتی دران کاری که فرستاده بودم ترا من و نماز بودم ازان سبب با تو کلام نکردم وبعضے از شراح
گفته اند که اگر کلام کردن جابر سلام بود اشارت حضرت بدست برای رد سلام باشد واگر بجواب آن مهم بود که او را بدان فرستاده بودند
اشارت برای نشاندن او بود واز نجا معلوم میشود که گاهے اشارت برای غیر رد سلام نیز میکرده وظاهر همین مینماید زیرا که در رد سلام
اشارت بسوی زمین حاجت نبود وروے همین تقلیب ید بگردانیدن ظهر او بطون وبطن باسفل کفایت کند مگر آنکه اشارت
بزمین کنایت از همین تقلیب باشد از جهت استلزام این مر آن را فافهم پوشیده نماند که لفظ کلمته در بعضے از روایات مسلم
واقع شده ودر روے این دو احتمال که گفته شد جاریست اما بخاری ومسلم در روایتے وابو داؤد وترمذی در سنت علیه آورده اند
پس متعین ست که مراد از تکلم همین تسلیم بود ودر صحیح بخاری آمده که روزے آن حضرت را دیدند که بعد از عصر دو رکعت میگذارد
باوجود آنکه نهی میکرد ازان پس صحابه ابن عباس را نزد عائشه فرستادند تا ازوی استفسار واستکشاف این حال نماید عائشه
او را نزد ام سلمه فرستاد وام سلمه جاریه را نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستاد تا حقیقت حال به پرسد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز بود اشارت کرد بجاریه تا صبر کند پس وے صبر کرد پس بعد از اتمام نماز جواب فرمود که این دو رکعت
بست که بعد از نماز پیشین میگذاردم وامروز بسبب اشتغال وفود نتوانستم گذارد پس قضا کردم آنها را وباین حدیث محقق شد که
اشارت بغیر رد سلام نیز بوده واللہ اعلم ودر مذهب امام ابو حنیفه رحمه اللہ سلام دادن در نماز مفسد نماز ست اگر عمدا بود
ورد سلام خواه عمدا خواه سهوا در هر دو صورت مفسد ست وشمنی نقل از فتاوای ظهیریه کنند که اشارت بر رد سلام ست یا نگاشته
مفسد صلوة نیست وگوید اگر کسے چیزے طلبید از مصلے پس ایما کرد بسر یا بدست بلا تلفظ نیز مفسد نبود وگوید همچنین گفته است
در خلاصة الفتاوے وگفته که بعض حنفیه رد سلام را بدست در مفسدات ذکر کرده اند انتهی واین احادیث که مذکور شد حجت ست
برایشان وشیخ جلال الدین سیوطی در جمع الجوامع حدیثی روایت کرده است که اشارت مفهم مفسد ست واین مخالف احادیث صحیحه است
که ذکر کرده شده است وسعارضه آنها را صالح نه چنانچه در کلام مصنف در باب اذکار در فصل آداب سلام بیاید ودر اوائل تکلم نیز
جائز بود در نماز پس ازان منسوخ شد بقول حق سبحانه وتعالی وقوموا للہ قانتین ای ساکتین وگاه چنان بود که عائشه رض
در برابر نماز یعنے پیش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب قبله در مکان وقوع سجده وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
خفته بود وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت اراده سجود دست بر پای وے نهادے بلکه انگشت در پای وی بخلانیدے
تا وے پای خود را بخود کشیدے ومکان سجود را خالی کردے وپای را گرد آوردے چنانچه بخاری ومسلم از عائشه رض آورده اند که
گفت نبودم من که خواب میکردم در پیش رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وسر ودو پای من بجانب قبله آن حضرت بودے چون
خواستی که سجده کردی غمز کردے مرا در روایتے از بخاری غمز کردے پای مرا پس بزیر کردی وبلا نیدی انگشت را وچون قیام
میکردم وگرد می آوردم پاهای خود را باز چون می ایستاد دراز میکردم پاهارا واو گفت در خانه در ان روزها چراغ نبودی وانچه گفته اند
جمهور علما که اگر امرأة در پیش روی مصلے بود یا از پیش وی بگذرد قطع نماز نبود واین مبحث در خانه در شرح قول مصنف که گفته در
باب الصلوة لا یقطعها شی چیزے ثابت نشده شرح وتفصیل یابد انشاء اللہ تعالی وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گاه بر منبر نماز
نگذاردی وقرأت در رکوع بر منبر کردے چون وقت سجود رسیدے از منبر پس پا بعقب وفرود آمدی وبر زمین سجده کردی بعد از سجده باز منبر

برآمدے و قیام و قرأت و رکوع آنجا کردے و نزد سجدہ ہم بطریق اول فرود آمدی و سجدہ کردی غالب در تمام نماز بریں نہج بودے
چنانکہ در صحیح بخاری و مسلم از سہل بن سعد الساعدی حدیث باین مضمون آمدہ است و در صحیح مسلم در آخر حدیث میگوید کہ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ایہا الناس من این را برای آن کردم تا اقتدا کنید بمن و بیاموزید نماز مرا و مصنف ہمچنین نقل میکند کہ
گاہ بر منبر بہر سرایت سجدہ آمدے از منبر فرود آمدے و بر زمین سجدہ کردے و باز بر فرق و این واقعہ مگر در وقتی دیگر نزد وی صحیح شدہ باشد
و با وجود آن موافق مقصود نیست مگر آنکہ خواندن آیت سجدہ را در نماز اعتبار کنند یا تاویل آنکہ سجدہ تلاوت در حکم نماز ست یا خطبہ اگر از
جمعہ باشد قائم مقام رکعتین ست واللہ اعلم و در توجیہ این فعل نیز میگویند کہ منبر سہ پایہ بودہ و شاید کہ ایستادن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بر پایہ اول یا دوم بودہ پس نزول و صعود ہر یک مستلزم فعل کثیر نباشد چہ یک خطوہ و خطوتین در ذیل فعل کثیر نبودہ و اگر بر پایہ سوم ہم بودہ
تواند کہ نزول بخطوہ و خطوتین بودہ باشد و اگر خطوات متعدد بودہ در یک زمان نیز مفسد نباشد و اگر باشد شاید کہ منسوخ بودہ و اللہ اعلم
و یکبار دو دختر از بنی عبد المطلب با یکدیگر در مخاصمت و مصارعت بودند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز بودہ چون ایشان را دیدند
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شدند ایشان را بر دو دست بگرفت و از یکدیگر جدا کرد این نیز بجہت شفقت و رحمت بر خلق بودہ یا بودن صلاح
ذات البین از امور خیر و ما نا کہ قول مصنف کہ گفت ایشان را بر دو دست گرفت اشارت ست بکثرت فعل و مبالغہ ست در آن کہ
با وجود آن این فعل از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوجود آمد و تحقیق آنست کہ بر تقدیر تفسیر عمل کثیر بما یحتاج الی الیدین مراد آنست
کہ بکردن عادت آن عمل جز بدو دست نیاید اگر درین صورت فرضاً آنرا بیکدست کنند نیز مفسد ست مثل تمام قمیص و سراویل و مری از قوس
و آنچہ محتاج بیکدست ست قلیل ست اگرچہ اتفاقاً بدو دست کنند مثل حمل سراویل و لبس قلنسوہ و نزع آن و شک نیست کہ دو کس را کہ در ہم
افتادہ باشند از یکدیگر جدا ساختن محتاج بدو دست نیست و آنرا بیکدست توان کرد اگرچہ اتفاقاً بدو دست وقوع یافتہ باشد پس آنکہ تفسیر
فعل کثیر بانچہ مصلے آنرا کثیر پندارد نیز کردہ اند و مختار نزد بعض آنست کہ سہ فعل متوالی کثیر ست و ما دون آن قلیل و تفسیرہای دیگر نیز دارد و آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز بسیار گریستی از مطرف بن عبد اللہ از پدرش آمدہ کہ گفت آمدم بمنزل رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و وی نماز
میگذارد و جوف وی را آوازی بود ہمچو آواز دیگ مسین کہ بجوشد یعنی گریہ میکرد و در و نوش میجوشید و در روایتی آمدہ کہ دیدم او را کہ نماز میگذارد
و در سینۂ وی آوازے بود مثل آواز آسیا از بکا روایت کرد و روایت اول را احمد در مسند و نسائی در سنن و ترمذی در شمائل و روایت دوم را
ابو داود در سنن و در فقہ خللے ندکورست کہ این و بکا اگر با واز نبود اصلا مفسد نیست و اگر با واز باشد پس اگر نہ از جہت امر آخرت باشد
بلکہ بجہت دنیا و یا مصیبتے دنیاوی باشد مفسد بود و اگر از جہت امر آخرت بود از خوف و رجا و رہبت و رغبت آن نیز مفسد نبود بلکہ دلالت
بر زیادت حضور و خشوع دارد و چنانچہ در حدیث مطرف از پدرش آمدہ و امام محمود از زہال یوسف روایت کردہ کہ بکا بصوت از جہت امر آخرت
اگر کسے را بدان آن طاقت دارد مفسد بود و اگر نتواند نگاہ داشت مفسد نیست کذا ذکرہ الاشمونی و گاہ حاجت تنحنح کردی و لہذا فقہا تنحنح
بلا عذر را مفسد صلوۃ دانستہ اند و اگر بعذر بود مفسد نہ و عذر و حاجت آنست کہ مضطر بود و وقت احتراز و اجتناب از آن نداشتہ باشد و بیاعث طبع یا بعلت
عرض بود پس در حکم عطسہ آروغ بود و بریں حمل کردہ شدہ است قول ابی یوسف و ازین و بکا نزد عدم امکان احتراز از وی و اگر برای
تحسین صوت کند نیز مفسد نیست و اگر مقتدی تنحنح کند تا ہدایت و تنبیہ کند امام خود را یا بکند مصلے آن را تا بداند دیگر برا کہ در نماز ست
فاسد نمیگردد نماز او و کذا ذکرہ الاشمونی و نیز گفتہ کہ مراد بہ تنحنح آنست کہ بوے حروف پیدا گردد و ہمچنین ست گاہی قہقہہ یا ہای کہای
گذاردے و غالب احوال این بودے و گاہی با فعل نماز گذاردے چنانکہ ابو داود از عثمان بن شعیب عن ابیہ عن جدہ آوردہ کہ گفت
دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ نماز میگذارد ہای بر میشد فعل پوشیدہ و بخاری و مسلم و ابو داود و ترمذی و نسائی از سعید

بن زید آورده انکه گفت پرسیدم انس بن مالک را یا بود پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم که نماز میگذارد در نعلین خود گفت نعم واگرچه
این رخصت ست ولیکن گاهے برای اظهار مخالفت با یهود امر میکرد اصحاب را بدان وهیفرمود صلوا فی نعالکم نماز گذارید در نعلینهای
خود خلافا للیهود از برای اظهار مخالفت با یهود واین حدیث را در جامع الاصول از ابی داود از شداد بن اوس با این لفظ آورده
که فرمود خالفوا الیهود فانهم لا یصلون فی خفافهم ولا فی نعالهم مخالفت کنید یهود را که ایشان نمیگذارند نماز در موزه های خود ونه در
نعلهای خویش واز موطا حدیث ابی سعید مندرے آورده که یکبار آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم با صحابه نماز بنعلین میگذارد
پس هم در نماز نعلین را برآورد وبجانب یسار خود بنهاد صحابه نیز همو افعلت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم برآوردند چون فارغ
شد از نماز فرمود چرا برآوردید شما نعلین پای را از پای خود گفتند یا رسول الله ترا دیدیم که برآوردی ما نیز بتابعت تو برآوردیم فرمود
من خود ازان جهت برآوردم که جبرئیل مرا خبر داد که در آنها نجاستے بود وفرمود چون بیاید یکی از شما در مسجد باید که نظر کند اگر بیند
در نعلین خود قذرے یا پلیدے مسح کند آنها را بزمین وبگذارد نماز در آنها اخرجه ابو داود ومن ابی هریره ونیز از ابی هریره آورده که
گفت گفت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم چون بگذارد یکے از شما نماز باید که نه نهد نعلین خود را بجانب یمین خود ونه بجانب یسار
خود تا یمین دیگرے واقع نشود واید انکه مشد آنکس مگر آنکه در جانب یسار او کسی نبود وباید که بنهد میان دو پای خود یا بگذارد
نماز هم در نعلین واورده اند که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم روز فتح نماز گذارد در نعلین را در یسار خود نهاد وگاه در یک جامه
گذاردے وگاه در دو جامه واگر در یک جامه گذاردے اشتمال وتوشح کردے ودیگران را نیز امر میکرد بان ومعنی اشتمال وتوشح والتحاف
که در احادیث واقع شده است آنست که مخالف میکرد طرفین رو را باین صورت که آن طرف ثوب که بر دوش راست میگرفت
از زیر دست چپ می برآورد وآن طرف که بر دوش چپ ست از زیر دست راست بعد ازان می بست طرفین را بر سینه
وگاهی که رداء عریض باشد احتیاج ببستن نباشد اخبار وآثار صحیحه در باب صلوة در ثوب واحد بسیار واقع شده فنخصل از آنحضرت
صلی الله علیه وآله وسلم پرسید آیا بگذاریم نماز در ثوب واحد یا رسول الله فرمود آیا هست هر کدام از شما را دو ثوب ابو داود ونسائی
از سلمة بن الاکوع آورده که گفت پرسیدم از رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم که من مردی ام که شکار میکنم آیا بگذارم نماز در یک پیراهن
فرمود نعم ولیکن تکمه کن آنرا یعنی ببند جیب او را اگرچه بخار باشد چه اگر جیب واسع بود احتمال کشف عورت نزد رکوع وسجود دارد
تا آنکه گفت من مردے ام که شکار میکنم بحمت آن گفت که شان صیاد تخفیف ثیابست در دیدن دنبال شکار کذا فی بعض الشروح
وازابی هریره پرسیدند آیا گذارد مرد نماز در ثوب واحد گفت لعم گفتند تو میگذاری گفت میگذارم با وجود آنکه جامهای من
بر مشجب ست ومشجب بکسر میم وسکون شین معجمه وفتح جیم وجیم سه پایه که بروی جامها بنهند محمد بن المنکدر گوید یکه دیدم جابر را که نماز
میگذارد در ثوب واحد گفت دیدم رسول خدا را صلی الله علیه وآله وسلم که میگذارد نماز در ثوب واحد ودر صحیح بخاری آورده که جابر را دیدند که
گذارد نماز در یک جامه بر بدن خود درحالیکه وحال آنکه جامهای او بر مشجب نهاده بود یکی گفت نماز گذاردی در یک جامه با آنکه جامهای تو نهاده است
گفت گذاردم تا ببینند مرا جاهلی مثل تو ورد هوا تیی تا ببینند مرا احمقی مثل تو وبدانند که نماز گذاردن در یک جامه درست ست گفت کدام
یکے از زاده جامه بود در عهد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم واحمد از ابی بن کعب آورده که گفت نماز گذاردن در ثوب واحد سنت ست میکردیم
ما با رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم وهیچکس بر ما عیب نگرفتے پس ابن مسعود گفت این بر تقدیری بود که در ثیاب قلتی بود چون توسع کرد
حق تعالی نماز گذاردن در ثوب واحد را ولی بود مثل قول ابن مسعود از عمر نیز آمده وبالجمله نزد احتیاج بر جه یافته شود بهانست وبا بر تقدیر
وصحت زینت وتجمل در لباس در حالت نماز محمود ست ونماز در ثوب مهنه که در خانه به پوشند پیش علما واکابر بآن نزد هنگام ورود آنحضرت

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قنوت در نماز صبح گاہ خواندے و گاہ ترک کردے این حکم سابقاً گذشتہ است و اعادہ و تکرار آنرا وجہے ظاہر نیست مگر از جہت توطیۂ تفصیل مذہب محمد شین کہ اینجا میکنند چنانکہ میگوید اہل حدیث میگویند خواندن قنوت در نماز صبح سنت است و ترک آنہم سنت است از جہت ثبوت فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ہر دو وجہ احیاناً خواند و احیاناً ترک کرد چنانکہ سابقاً گذشت و مع ہذا یعنی با وجود آنکہ نزد اہل حدیث سنت فعل احیاناً و ترک احیاناً ست ایشان بر کسی کہ بر ان مواظبت مینماید چنانکہ مالکی و شافعی انکار نمیکنند و آنرا بدعت نمی شمرند و فاعل آن را مخالف سنت نمی خوانند و همچنین ترک آنرا چنانکہ مذہب امام ابو حنیفہ و احمد در قول مشہور ست بدعت نمیدانند و تارک آنرا مخالف سنت نمی خوانند با آنکہ ظاہر چنان نماید کہ ہر دو شق را کہ مواظبت بر فعل و مواظبت بر ترک ست بدعت شمرند زیرا کہ سنت نہ چنین ست بلکہ عدم مواظبت ست بر احد الجانبین گویا کہ میگویند بر تقدیر فعل منع از ترک نکرد و نزد ترک منع از فعل لازم نمود ہر دو جائز داشت پس نمیگویند کہ یکی از دو حسن ست بلکہ میگویند من قنت فقد احسن و من ترک فقد احسن ہر کہ بخواند قنوت در نماز صبح ہم نیک کرد و ہر کہ نخواند ہم نیک کرد در جامع ترمذی میگوید کہ مذہب سفیان ثوری و ابن مبارک ست و دلائل از طرفین بسیار اما چون مقصود این جا بیان طریقہ نبوت ست نہ تحقیق مذاہب فعنا بران اقتصار کردہ شد و طریقہ نبوت چنانچہ مختار مصنف ست فعل احیاناً و ترک احیاناً ست پوشیدہ نماند کہ سابقاً معلوم شد کہ قنوت خواندن آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم چہ در نماز صبح و چہ در فرائض دیگر بسببی از اسباب بود کہ دعا میکرد بر جماعہ و آن دعا وقات مخصوصہ بود در ابتدا بعد ازان متروک شد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و خلفائے اربعہ بعد ازان نخواندند و التزام آن و مواظبت بران بعد ازان بدعت ست و اینست مذہب امام ابی حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ فافہم **فصل در نسیان رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز** بدانکہ سہو و نسیان بر حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در اقوال در انچہ متعلق ست باخبار و ابلاغ جائز نیست باتفاق و اما در افعال چہ در نماز و چہ در غیر آن اختلاف ست کہ جائز ست یا نہ و مختار نزد اہل حق جواز او ست و در حقیقت آن متضمن حکمت بالغہ الٰہی عز شانہ است در باعثیت تشریع احکام و در یافت سعادت اقتدا بہ پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسلام چنانکہ میگوید از جملہ کمن و لتم حق تعالے بر امت محمدے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یکے این بود کہ گاہی پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز سہو کردے تا امت اقتدا کنند بوے در انچہ تشریع کند اشارت کرد بانکہ مجرد تشریع حکمت نیست در سہو و نسیان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زیرا کہ تشریع بے آن ممکن ست چنانکہ گفتی ہر کہ سہو کند سجدۂ سہو بروے لازم آید چنانکہ در صورت شک بیاید و لیکن این نکتہ باید کہ در یافت سعادت اقتدا تمام ست و گاہ سہو میفرمود انما انا بشر مثلکم نسیتم کما تنسون فاذکروني چنانچہ شما آدمی نسیان میکنم کما تنسون چنانچہ نسیان میکنید شما فاذا نسیت پس چون نسیان کنم فذکروني پس یاد دہید مرا رواہ البخاري و مسلم عن ابی سعید و ابقاے حصۂ بشریت و احکام جبلت در آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با معنیتی خاص ست کہ کمالی مخصوص جوہر حقیقت اوست محققان گفتہ اند کہ ظہور سلطان ربوبیت و قیام نواميس الوہیت اقتضاے آن کرد کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را بر حد عبودیت کہ اشرف اوصاف و اجل محاسن اتصاف ست واقف گردانیدہ اوصاف عبودیت بروے اجرا نمود چنانچہ گفت اجوع یوما و اشبع یوما و فرمود اکل کما یاکل العبد و اجلس کما یجلس العبد و بکاے آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و حزن قلب و دمع عین بر فوت ولد ازین باب ست و ظہور احکام سہو و نسیان نیز داخل این ست باتضمن وے حکمت تشریع و اقتدا را و میفرمود چنانکہ در موطا آورده انما انسی او انسی شک نزدیست یعنی ارباب افعال ست بتفصیل و بہر تقدیر بر صیغۂ مجہول ست لاسن بر صیغۂ معلوم متکلم از باب نصر ینصر کذا فی الشرح یعنی مرا فراموش کردن میدہند تا سنت

انچه در جبر و جبرا سے آن مشروع گردد اکنون شروع در بیان مواضع سهو میکنند گوئیم از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز واقع شده
اول سهو از قعدهٔ اولی در صحیحین بحدیث از عبد اللہ بن بحینه ثابت شده در یک حدیث مبهم واقع شده که گذارد رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت از بعض نمازها پس نشست و ایستاد و نه نشست و ایستادند مردم با وی چون تمام کرد نماز خود را و منتظر
بودیم ما سلام دادن را تکبیر گفت پیش از سلام و دو سجده کرد نشسته و در حدیث دیگر ذکر نماز ظهر تعیین وقوع یافته باین لفظ
که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایستاد بعد از دو رکعت ظهر و نه نشست بعد از انها و چون تمام کرد نماز را دو سجده کرد پیش
سلام داد و در روایتے آمده که دو سجده کرد و تکبیر گفت برای هر سجده نشسته پیش از انکه سلام گوید و سجده کردند مردم با وی
بجای انچه فراموش کرد از جلوس لفظ صحیحین در باب سجود سهو انیست و مصنف انچنین روایت میکند که در نماز ظهر بود و در تشهد
اول شروع نکرد و بر خاست صحابه تسبیح گفتند اشارت فرمود بدست که برخیزید و چون تشهد دوم تمام کرد دو سجده کرد بعد از ان
سلام داد ذکر تسبیح صحابه و اشارت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حدیث صحیحین که درین باب مذکور شده نیست و شیخ
ابن حجر در فتح الباری میگوید که ضحاک بن عثمان و ابن خزیمه این زیادت آورده اند که فسجد و هو قاعد اما آنکه مصنف میگوید
اشارت فرمود بدست که برخیزید در هیچ طریق نیافتیم و شیخ ابن حجر که استیعاب و استیفاے تعدد طرق عادت اوست درین
این زیادت را در طرق صحیحین نیاورده و در جامع الاصول نیز از کتب ستهٔ طرق و روایات متعدده آورده اما این زیادت تنها
ذکر نکرده مگر در نظر مؤلف در بعض طرق و روایات آمده باشد و در کلام مصنف ذکر تکبیر نیست بآنکه در صحیحین هست چنانچه نقل
کردیم و ازین حدیث معلوم شد بطریق قیاس که هر کسے که فراموش کند از نماز چیزی را اگر کرن نماز نبود چنانچه قعدهٔ اولی که
آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فراموش کرد و دو سجده کند سهو را و نیز معلوم شد که چون شروع در رکن کرد چنانچه آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم بر کعت ثالثه برخاست رجوع نکند بانچه فراموش کرده بود چنانچه قعده که در صورت مذکور فراموش کرد و فقها
گفته اند درین صورت که اگر بقعود نزدیک باشد رجوع کند و اگر بقیام نزدیک بود رجوع نکند و هر نزدیکی بقعود بعدم رفع رکبتین
از ارض چون رکبتین از زمین برداشت ترجیح بقیام بعض گفته اند بعدم استواء و انتصاب نصف اسفل و چون نصف اسفل مستوی
شد قریب شد بقیام کذا فی الکافی و در شرح کنز میگوید که بنشیند مادام که راست نه ایستاده است کذا قال الشمنی و حدیث مغیرة بن
شعبه که گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بایستد امام در دو رکعت اگر پیش از انکه راست بایستد بیاد آید باید که بنشیند
و اگر راست بایستاده نه نشیند و دو سجده سهو کند رواه ابو داؤد و ابن ماجه دلیل این قول ست و اما انچه روایت کرده شده است که آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بایستاد و صحابه تسبیح گفتند پس رجوع کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بقعود و روایت دیگر آمده که رجوع نکرد معمول
برین دو حالت قریب بقیام و عدم آن کذا قال الشیخ ابن الهمام و نیز معلوم شد که بعد از سجود سهو تشهد نیست چه اگر میبود ذکر میشد
زیرا که مقصود بیان تمام چیزی ست که بسهو واجب گردد و بخاری بابی جدا عقد کرده و گفته باب من لم یتشهد فی سجود السهو و گفته
تسلیم کردند انس و حسن و تشهد نکردند و قتاده گفت تشهد نکند بعد از سجدهٔ سهو بعد از ان حدیث ذو الیدین سوق کرده از ابی هریره
که در وے ذکر تشهد نیست چنانکه مذکور گردد و در آخر باب گفته که گفته شد باین سیرین آیا در سجدهٔ سهو تشهد باشد گفت در حدیث
ابو هریره تشهد نیست انتهی و ازین قول ابن سیرین ظاهر میشود که در غیر روایت ابی هریره تشهد ست و ترمذی گفته است
اختلاف کرده اند اهل علم در تشهد بعد از سجدتے السهو بعض گویند تشهد و تسلیم هر دو ست و بعض گویند تشهد نیست و لیکن
تسلیم ست و مذهب احمد و اسحق آنست که اگر سجده پیش از سلام کند تشهد نیست انتهی و قول بعض مالکیه و شافعیه نیز همین ست

واضح نزد شافعیه آنست که تشهد بعد از سجده سهو مسنون بود و بعضی از ایشان گویند واجب است و بعض گویند که قول به تشهد نزد وے مبنی بر قول قدیم اوست و در مذهب امام ابوحنیفه رحمه الله تشهد ثابت است و تمسک ایشان بحدیث عمران بن حصین است که گفت نماز گذارد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم بصحابه پس سهو کرد پس سجده کرد پس تشهد خواند و سلام داد رواه الترمذی وقال هذا حدیث حسن غریب ولیکن مسلم نیز از عمران بن حصین آورده و در وے ذکر تشهد نکرده و گویند یکے از رواة حدیث ترمذی متفرد است بزیادت تشهد با مخالفت بقیه رواة با وجود کثرت و حفظ و اتقان ایشان پس این حدیث شاذ باشد و بعضے از شافعیه که قائلند به تشهد بحدیث ترمذی تمسک نموده اند و او را طرق لیاحت که بحد حسن رسانیده حاکم گفته که وے صحیح است بر شرط شیخین و نیز تمسک حنفیه درین باب بحدیث ابن مسعود است که ابو داود ونسائی آورده که گفت گفت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم چون باشی تو در نماز پس شک کنی در سه یا چهار و اکثر ظن تو بر چهار است تشهد خوانی پس تو دو سجده کنی نشسته پیش از آنکه سلام دهی پس تشهد خوانی و سلام دهی و در فتح الباری گفته که این حدیث از غیره نزد بیهقی نیز آمده و در اسناد هر دو ضعف است و گفته که این هر سه حدیث باجتماع رافع درجه حسن میگردد و گفته که نزد ابن ابی شیبه از ابن مسعود بصحت رسیده است بعد ازان اختلاف است در حنفیه که پیش از سجده سهو دو سلام دهد یا یک سلام مذهب جمهور ایشان آنست که یک سلام دهد و فخر الاسلام گفته که این یک سلام را مقابل وجه گوید و با خلاف حاجت نیست چه مقصود مجرد تحلیل است و شمس الائمه وغیره وے بر انند که دو سلام دهد و مختار صاحب هدایه نیز همین است زیرا که سهو در نماز دو سلام است پس انچه مذکور است منصرف بدان بود و آورده اند که صدر الاسلام که برادر فخر الاسلام است اورا در قول بسلام واحد نسبت به بدعت میکرد و فخر الاسلام گفت که امام محمد در کتاب اصل اشارت بدان کرده است پس بدعت نباشد کذا فی شرح ابن الهمام و منحنی گفته که در محیط گفته که اصوب آنست که یک سلام دهد زیرا که سلام اول برای تحلیل است و ثانی برای تحیت و این سلام برای تحلیل است پس ضم ثانی بوی مستحب باشد انتهی و نیز اختلاف است که درود و دعا که در تشهد اخیر است در تشهدی است که پیش از سجده سهو است یا در تشهدے که بعد از وے است اختیار کرده اند برین است که بعد از وے است و در هدایه گفته صحیح همین است چه محل درود و دعا تشهد اخیر است و بحقیقت تشهد اخیر همان است که بعد از سجده سهو است و در بعض شروح هدایه گفته که صواب آنست که در اول نخواند و ملحاوے گوید در هر دو نخواند زیرا که هر دو آخر نماز نند کذا قال الشمنی و در شرح ابن الهمام گفته که قول ملحاوے احوط است کذا فی فتاوی قاضی خان انتهی ثانی سهو از دو رکعت اخیر بعد از قاعده اولے چنانکه مصنف میگوید و در یک روایت دیگر در رکعت دوم از نماز پیشین یا پسین شک را و بیست سلام داد و سخن گفت و بعد ازان یاد کرد و اتمام فرمود باداے دو رکعت اخیر که فراموش کرده بود و بعد از سلام دو سجده کرد و میان دو سجده تکبیر گفت چنانکه پیش از سجده اولی تکبیر گفته بود چنانکه از حدیثی که آورده شود معلوم گردد و تخصیص تکبیر میان دو سجده نه بر چنان وجه ندارد و بعد از سجده یعنی سجده سهو که دو سجده باشد اطلاق سجده بلفظ افراد بر سجده تین سهو شائع است یا مراد سجده اخیر ازین دو سجده است و دیگر بار سلام داد بدانکه این حدیث را حدیث ذوالیدین گویند و تمام قصه با اختلاف الفاظ آنست که ابن سیرین از ابی هریره روایت میکند که نماز گذارد با ما رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم یکے از دو نماز عشے را که ظن است یا عصر و سے از زوال شمس تا غروب را گویند و در بعض روایات بخاری همچنین واقع شده که احدے صلوتی العشی و در بعض الظهر والعصر و در بعض نماز متقیدین ورود یافته و در روایت مسلم احدی صلوتی العشی

الظهر و اما العصر ابن سیرین گفت که ابوهریره همین گفته بود من فراموش کردم و در بعض روایات آمده که گفت غالب ظن آنست که نماز عصر بود و بعض گویند که شک از ابی هریره است و تعیین او که در بعض روایات آمده باعتبار غلبهٔ ظن بست پس آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم دو رکعت گذارد و سلام داد و برخاست آمد بچوبے که در مقدم مسجد و در روایتی بچوبی که در قبلهٔ مسجد بود و در روایتے بچوبے که معروض بود یعنے بر عرض نهاده شده در مسجد و در روایتے بر جذعے که در قبلهٔ مسجد بود پس تکیه کرد بر وے گویا که در خشم بست و نهاد دست راست را بر دست چپ و نهاد آورد انگشتان خود را در یکدیگر و در بعض روایات نهاد رخساره راست خود را بر پشت کف دست چپ و برون آمدند سریعان قوم از ابواب مسجد یعنے مردمے که پیشتر از مردم دیگر برآمدن عادت داشتند بجهت کارے و توقف نمیکردند برای ذکر و دعا بعد از نماز پس مردم با یکدیگر گفتند که مگر نماز کوتاه شد یعنے بجای رکعت منسوخ شده و بدل آن دو رکعت شروع گشت و در میان این قوم ابوبکر و عمر نیز بودند هیبت و عظمت حضرت نبوت مانع ایشان شد که به پرسند و انتظار آن بردند که شاید دیگرے به پرسد مردے بود که او را ذوالیدین میگفتند حرص علم و تعلم احکام دین او را بر این داشت که جرأت کرد و گفت آیا کوتاه شد نماز یا رسول الله یا نسیان کردے فرمود که هیچ کدام ازین دو که تو میگوئی نبود نه نسیان کردم و نه کوتاه شد نماز پس آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم روی بقوم آورد و پرسید آیا این چنین ست که ذوالیدین میگوید گفتند نعم یا رسول الله و در روایتی گفت ذوالیدین بلی قد نسیت یا رسول الله بعد ازان روی بقوم آورد و در روایتی فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم کل ذلک لم یکن پس گفت ذوالیدین بعض ذلک قد کان پس آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم پیش رفت و گذارد از نماز آنچه مانده بود پس تر سلام داد و تکبیر گفت و سجده کرد مثل سجده که در نماز میکرد یا دراز تر پس تر برداشت سر خود را و تکبیر گفت پس تر تکبیر گفت و سجده کرد مثل سجده که در نماز میکرد یا دراز تر پس تر برداشت سر خود را و تکبیر گفت پرسیدند ابن سیرین را که پس تر سلام داد گفت بمن از عمران بن حصین همچنین رسیده پس گفت پس تر سلام داد این مضمون حدیث صحیحین ست بروجهی که صاحب مشکوة و زرکشی آورده اند و شراح را در بیان علوم این حدیث کلام طویل ست و شیخ ابن حجر عسقلانی در فتح الباری استیفاء آن کرده اگر آن همه را نقل کنیم سخن دراز گردد اما مدعو سخن ازان مناسب ست که بیاریم یکے در قول آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که فرمود هیچ کدام ازین دو نبود و یا فرمود نه کوتاه شد نماز و نه فراموش کردم چه این اخبار ست بر خلاف مواقع و اجماع کرده اند بر عدم جواز سهو در اقوال از اخبار و خلاف در افعال ست و جواز آن نیز بر تقدیر یست که مبین شود نسیان بودن آن و تقریر کرده نشود بران دیگر سخن در وقوع تکلم از آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم و افعال دیگر منافی صلوة با اتمام صلوة عدم استیناف آن و جواب از استکمال اول بعض میگویند که عدم جواز نسیان در اقوال اخبار لیست که متعلق بتبلیغ شرایع و وحے ست نه در جمله اخبار و این قول ضعیف ست چه اخبار بخلاف واقع کذب ست و منقصت که واجب ست تنزیه ساحت عزت وی صلے الله علیه وآله وسلم ازان و معلوم ست بتقریر ما و ثبات صحابه رضوان الله علیهم اجمعین در مبادرت بمصدیق اقوال تلقی جمیع اخبار وی صلی الله علیه وآله وسلم در هر باب که باشد و در هر چیز که بود و مذهب جمهور علماء دین ست و ایشان تاویل کنند این قول را که فرمود فراموش نکرده ام یا فرمود هیچ کدام ازانها نبود بآنکه مراد این ست که در اعتقاد من اینچنین ست نه در نفس الامر و این خبر صادق ست بلا شبهه یا کنایت ست از عدم شعور پس گویا گفت شعور ندارم و این صادق ست و بعضی گویند نفی نسیان کرده سهو این محل مبنی ست بر فرق میان سهو و نسیان و گویند که نسیان غفلت و آفت ست و مشغول قلب ست آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم سهو در نماز میکرد و ما ازان غافل نمیشدیم و مشغول میگردانیدند او را از حرکات صلوة مشغولی بصلوة نه غفلت ازان گفته اند این قول نیز

بسوے غیر وست کذافی فتح الباری وبعد از تسلیم فرق این توجیه باطل ست و در بطلان آن قول ذوالیدین بلی قد نسیت و تقریر آن حضرت او را درین قول کافی ست و نیز فرمودن انما انا بشر مثلکم انسی کما تنسون و بعضے گویند که قول او لم انس ممول بظاهر و حقیقت خود ست گویا که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم تعمد کرد این فعل را درین صورت تا واقع شود و تشریع بفعل از جهت بودن او ابلغ از قول و این سخن نیز چیزے نیست زیرا که قول بتعمد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در غایت بعد ست و نیز بودن آن ابلغ از قول محل بحث ست بلکه قول ابلغ از فعل ست چنانکه در محل خود مقرر شده است و بعضی گویند که مراد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم از لم انس آنست که من فراموش نکرده ام بلکه مرا فراموش میکنانند مقصود احتراز ست از اطلاق این لفظ چنانچه در حدیث دیگر از بخاری و مسلم از این مفهوم آمده است که باید نگویید یکے از شما فراموش کردم فلان آیت را بلکه گوید فراموش گردانیده شد مرا آن آیت و اکثر این اجوبه تکلفات ست و اقرب آنست که گفته شود که نسیان درین قول تابع نسیان در فعل ست و در حکم اوست و لاخذ در فعیه و لزوم کذب منتفع ست بانچه گفته شد در رد و جواب اول فافهم و اما جواب از اشکال ثانی بعضے میگویند که اتیان بمنافی و تکلم بطریق سهو منع جواز بنا و عدم استیناف نکند و این جواب از تکلم ذوالیدین و بعض صحابه دیگر تمام نیست زیرا که تکلم ایشان نه بسهو بود و پوشیده نماند که این بر مذهب حنفیه که تکلم بسهو و نسیان در نماز نزد ایشان عذر نیست جاری نگردد و ایشان گویند که وقوع آن درین قضیه برخلاف قیاس واقع شده پس مقتصر بر مورد خود باشد و فیه ما فیه و بعضے میگویند که قضیه ذوالیدین ناسخ کلام در صلوة بود و این جواب نیز صحیح نیست زیرا که بعض گفته اند که اسلام ابی هریره متاخرست ازان و وے راوی حدیث ذوالیدین ست پس پیش از نسخ نباشد بلکه بعد از وی باشد زیرا که تاخر اسلام راوی مقتضے تاخر حدیث او نیست و منافات ندارد و بروایت او قضیه سابق را بسماع از صحابی متقدم الاسلام چنانچه در اصول حدیث مقرر شده است بلکه ازان جهت که ابو هریره در حدیث خود گفته که صلے بنا رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم پس دلالت کند که ابو هریره درین قضیه حاضر بود پس لازم آید وقوع این قضیه بعد از اسلام ابی هریره که متاخرست از تاریخ نسخ کلام در صلوة و طحاوی این را حمل بر مجاز کرده و گفته که مراد از صلے بنا صلے بالمسلمین ست و هو خلاف الظاهر جدا با آنکه مسلم و احمد و غیر ایشان از ابی هریره روایت کرده اند که بینما انا صلے مع رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم و این دفع میکند این تاویل را قطعا کذافی فتح الباری و بعضے گویند که اینهمه رد و بدل از آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم و ذوالیدین باشارت و ایما بود نه بکلام و این قول در غایت بعدست و در شرح کنز الدقائق المسمی بالبحر الرائق گفته که ما جواب شافی ازین اعتراض نیافتیم واللہ اعلم و مذهب امام احمد آنست که کلام عامدا و ساهیا مبطل صلوة ست مگر آنکه امام تکلم کند برای مصلحت نماز چنانکه گمان برد که وی تمام کرده است نماز را بعد ازان معلوم کند که تمام نشده است پس تمام کند و اگر مقتدی تکلم کند و میداند که بروی بقیهٔ از نماز هست استیناف کند و اما آنکه ذوالیدین استیناف نکرد بجهت آن بود که فرائض در زمان آنحضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم زیاده و کم میشدند و احکام منسوخ میگشتند پس ذوالیدین بیقین میدانست که نماز او تمام شده است و بعد از زمان آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم نه همچنین ست چه فرائض درین زمان زائد و ناقص نگردد کذا قیل و درین کلام نیز نظرست چه یقین وی بتمام صلوة محل بحث ست نعم احتمال تمام صلوة باحتمال نسخ ثابت ست زیرا که وی گفت اقصرت الصلوة ام نسیت و این نیز از قول آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم و کل ذلک لم یکن مرتفع ست و حال آنکه بعد ازین فرمودن نیز تکلم کرد فتدبر ثالث سهو یک رکعت اخیر از نماز چنانچه گفت و در مسند امام احمد مذکور ست و در جامع الاصول از ابی داؤد و نسائی آورده که عمران بن حصین گفت که رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم یک روز نماز گذارد همین قدر گفت و معلوم نشد که چه نماز بود از نماز

بیرون آمد و یک رکعت مانده بود چون از مسجد بیرون آمد طلحه بن عبید الله از عقب وی بیرون آمد و گفت یا رسول الله یک رکعت را فراموش کردی بمسجد رجوع کرد و بلال را فرمود تا اقامت کرد و یک رکعت که فراموش کرده بود بگذارد و سلام داد و باز گشت درین حدیث ذکر سجدهٔ سهو نیست اینجا همین قدر مذکور شد که قضای رکعت فراموش شد و کرد و بس ازین دلیل شافعیه بر عدم وجوب سجدهٔ سهو تواند بود و نزد حنفیه واجب است و حجت ایشان حدیث ابن مسعود رض است که در صحیح بخاری در ابواب قبله آورده تم لیسجد سجدتین بصیغهٔ امر و در صحیح مسلم نیز مثل آن حدیث ابی سعید آمده و امر برای وجوب است لاسیما که فرمود صلوا کما رأیتمونی اصلی و نیز سجود سهو مشروعست برای جبر نقصان در عبادت پس در حکم دماء حج باشد که واجب اند باتفاق و حدیث طلحه در عدم سجود نص نیست بلکه مسکوت عنه است شاید که باشد و مقام اقتضای بیان آن نکرده پس با حدیث ذوالیدین معارض نشود و نمی گفته که اختیار کرده برانست که سجود سهو واجب است و قدوری گفته که صحیح همین است و بعضی گفته اند که سنت است و در شرح ابن الهمام از بعض حنفیه نقل کرده که گفته که سنت است نزد عامهٔ اصحاب ما رابع سهو بزیادت رکعت خامس چنانچه در صحیحین از عبد الله بن مسعود آمده که یک نوبت دیگر نماز ظهر گذارد و یک رکعت زیاده کرد صحابه بطریق استفهام گفتند در نماز یک رکعت از جانب شارع تعالی زیاده شد فرمود از چه سبب می گوئید این سخن را گفتند زیرا که پنج رکعت گذاردی انگاه خواجه بجست آنکه یاد وی آمد یا بر گفته ایشان اعتماد کرد و سجده کرد سهو را و سلام داد و بران دو سجده کردن اقتصار کرد و در آخر حدیث ست که انما انا بشر فسلکم انسی کما تنسون الحدیث و ظاهر از کلام مصنف چنان فهم شود که سجدهٔ سهو درین صورت پیش از سلام بود و چنین ست اکثر روایات و در روایات بخاری و مسلم بعد از سلام آمده و مذهب ائمه حنفیه درین صورت تفصیل ست و آن اینست که اگر از قعدهٔ اخیره سهو کرد و نشست و برای رکعت خامسه برخاست رجوع کند بقعده مادام که سجده نکرده است رکعت خامسه را و اگر رکعت خامسه را سجده کرده است بوضع جبهه بر ارض نزد ابی یوسف و برفع آن از ارض نزد محمد و هو المختار کما قال شمنی باطل شد فرض وی و لغو گرداند خامسه را و اگر قعدهٔ اخیره کرد و سلام نداد و برخاست اینجا نیز رجوع کند بقعده مادام که سجده نکرده است رکعت خامسه را و اگر سجده کرد خامسه را تمام شد فرض وی ضم کند باوی سادسه را و مستحق ست که سجده کند برای سهو که از سلام کرده و لیکن از حدیث مذکور معلوم میگردد که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم رکعت سادسه ضم نکرده بسجدهٔ سهو اکتفا نمود و این است مقصود مصنف از انکه گفت و بران اقتصار کرد کرمانی در شرح صحیح بخاری میگوید که خطابی گفت ما نمی دانیم که این حدیث نزد سیئ بجماعه از اهل کوفه که رفته اند با نکه اگر در رابعه قدر تشهد نه نشسته نماز وی فاسد ست و لازم ست بروی استیناف آن و اگر نشسته تمام شد نماز وی و خامسه نفل ست و لازم ست بروی که ضم کند باوی سادسه را بعد از ان تشهد خواند و سلام دهد و سجده سهو کند و این سخن تعریض بر علماء ما بانوعی از اعتذار تا مخالفت سنت بعد از علم لازم نیاید که حرام ست حاصل آنکه از حدیث مذکور معلوم میگردد که گذارد ظهر پنج رکعت مطلقاً سجدهٔ سهو ست و نماز صحیح ست چنانکه مذهب شافعی ست و بر این تفصیل که در مذهب حنفیه ست دلالتی ندارد و جوابش آنست که لفظ حدیث صادق می آید با ترک قعدهٔ اخیره و با فعل وی و حمل بر ثانی از جمع واقوت ست زیرا که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ترک نمیکرد قعدهٔ اخیره را در نماز هرگز پس جواز نماز بر تقدیر ترک وی بعید باشد پس این حدیث مخصوص بود بصورت فعل قعدهٔ اخیره و سهو در سلام و ما ضم سادسه پس بحدیثی ست که نمی کرده است دروی از تیرا و یعنی یک رکعت گذاردن فقط کذا قال الشیخ ابن الهمام فافهم خامس سهو یک رکعت اخیر نماز عصر چنانکه گفت و یک نوبت دیگر نماز عصر را سه رکعت گذارد و بخانه مراجعت فرمود صحابه در عقب شدند و اعلام کردند بسجد باز گشت و یک رکعت بگذارد و سلام داد و بعد از سلام دو سجده کرد

در رد بر سلام و داد خلاصه این حدیث با حدیث ابو هریره عبد الله ذی الیدین ست سوی آنکه اینجا تعیین نماز عصر کرد و ذکر امر بلال باقامت نکرد و آنجا ذکر سجده نیست اینجا هست و این حدیث در صحیح مسلم از عمران بن حصین آورده که رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم گذارد نماز عصر را و سلام داد بر سه رکعت پس تمام نزد آمد منزل خود را و ایستاد بسوی وی مردے که او را خرباق میگفتند و در دو دست وی طولی بود و صنیع آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را آن حضرت پس باز گفت پس بیرون آمد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم خشمگین رداے شریف کشان تا رسید بمردم و گفت آیا راست میگویید این مرد گفتند نعم یا رسول الله پس بگذارد یک رکعت را و سلام داد پس سجده کرد دو سجده و سلام داد و قصه این حدیث مثل قصه حدیث ذو الیدین ست اینجا از نماز عصر سه رکعت گذارد و بر خاست و آنجا دو رکعت از نماز ظهر یا عصر گفته اند که خرباق نام همان ذو الیدین ست و در نام ذو الیدین دو قول ست یکی عمرو بن عبد عمرو دیگر خرباق و کنیت او ابو محمد ست و بعضے گویند خرباق نام شخصے دیگر ست که او را ذو الشمالین گویند و بعضے گویند خرباق غیر ذی الیدین و ذی الشمالین ست بعضی توقف کرده اند درمان و تحقیق آنست که خرباق نام ذو الیدین ست و ذو الشمالین غیر ذی الیدین ست و در فتح الباری عمیر بن عمرو بن نضله را نام ذو الشمالین گفته و خرباق نام ذو الیدین گفته و گفته که ذو الشمالین خزاعی ست و ذو الیدین سلمی و گفته که ذو الشمالین ببدر کشته شده و ذو الیدین بعد از پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم وفات کرده و بنا بر قول باینکه حدیث تکلم در نماز سابق ست بر حدیث تحریم کلام بر نیست که آنرا حدیث ذو الشمالین گفته اند و این وهم ست آن حدیث ذو الیدین ست نه ذو الشمالین انتهی پس معلوم شد که از ذو الیدین در باب سهو دو حدیث مرویست یکی ترک رکعتین و راوی آن ابو هریره ست دیگر ترک یک رکعت و راوی آن عمران بن حصین ست والله اعلم بد انکه این هیچ موضع مرویست که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم سهو فرموده در نماز در جمیع عمر و غیر ازین ثابت نشده و لیکن فقها سوا موضع دیگر را نیز بران قیاس کرده بعلت ترک واجب و در بعض مواضع سجده سهو پیش از سلام کرده و در بعض بعد از سلام چنانچه از سیاق احادیث که مذکور شد معلوم گشت امام شافعی رحمه الله علیه مجموع را پیش از سلام میکند بترجیح احادیث وارده درین باب بر انچه مروی یافته در خلاف آن و بعضے گفته اند که وی رحمه الله علیه ادعاے ناسخیت احادیث وارده در سجود قبل از سلام میکند آن احادیث دیگر را و میگوید که آخر فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم این بوده والله اعلم و ترمذی گوید مذهب اکثر علماے ما نیست و امام ابو حنیفه مجموع را بعد از سلام میکند و بترجیح این احادیث بر ما عداے آن و در کتب سته از عبد الله بن مسعود آمده که سجده کرد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعد از سلام و هم در کتب سته از عبد الله بن بحینه سجده پیش از سلام نیز آمده کذا ذکر الشیخ ابن الهمام یا بحدیثے که روایت کرد ابو داود و ابن ماجه و احمد و عبد الرزاق از ثوبان که پیغمبر فرمود صلے الله علیه وآله وسلم لکل سهو سجدتان بعد ما یسلم و بیهقی اسمعیل بن عیاش را که منفرد ست باین حدیث تضعیف کرده و حق آنست که وی ثقه است زیرا که یحیی ابن معین که سخت ترین محدثان ست در تحقیق رجال او را توثیق نموده و قد حققه الشیخ ابن الهمام و تقریر آنچنان که گفته اند آنست که فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم متعارض آمده پس ما تمسک بقول وی کردیم صلے الله علیه وآله وسلم که اقوی ست از فعل چنانکه در اصول فقه اثبات یافته است خصوصا نزد تعارض فعلین و یا بقیاس چنانچه مذهب ایشان ست از رجوع بقیاس نزد تعارض حدیثین زیرا که سجود سهو مکرر نمیشود پس بعد از سلام باید کرد تا اگر سهو از سلام هم واقع شود جبر کرده شود و بدان کذا قال الشمنی و نیز گفته که قول سعد بن ابی وقاص و عبد الله بن مسعود و عمار بن یاسر و ابن عباس و ابن الزبیر رضوان الله علیهم اجمعین همین ست و امام مالک هر سهوے را که نقصان ست سجده پیش از سلام میکند و سهوی را که زیادت ست در نماز بعد از سلام و میگوید که اگر هر دو سهو مجتمع شود یکے زائد و یکے ناقص سجود هر دو را پیش از سلام باید کرد و امام مزنی و جوتوکه از ائمه شافعیه اند نیز هم برین اند

و آله وسلم در نماز چشم مبارک مالک دوختی و فرو نگرفتی چنانچه بعضے از متعبدان عادت دارند و ازینجاست که فقها تغمیض عین را مکروه دارند و گفته اند که آن عادت یهود است و مصنف درین باب استدلال باحادیث میکند و میگوید و در حدیث انس که نجاری در صحیح آورده چنان ست که گفت عائشه را پرده بود رنگین و منقش که جانب خانه را بآن پوشیدی فرمود آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم که این پرده را دور کن که همیشه تصاویر این پرده بنظر من میآید و در شرح المشکوة للشیخ ابن الحجر الهیتمی المکی مرا عارض می شود و لفظ حدیث این ست که بود در عائشه رض را قرام که پوشیده بود جانب بیت خود را بدان و قرام بکسر قاف پرده رقیق را گویند و بعضی گفته اند صفیق از صوف رنگین و بعض گفته پرده رقیق و پس پرده غلیظ و گفته اند که مراد بستر جانب بیت بدان آنست که متاعے در جانب بیت داشت که بدان پوشیده بود و الا از ستر جدار نبی واقع شده ست کذا قال الابهری فی شرح المشکوة و فیه نظر و در مجمع البحار گفته است که مثل جمله العروس بر پا کرده بود در زین و نقش الله اعلم و نیز در حدیث متفق علیه از عائشه رض مرویست که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم جامه با علم پوشید و آن جامه بود از خز یا صوف سیاه علم دار و آنرا خمیصه گویند کسے برائے آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم هدیه آورده بود و برائے خاطر وی پوشیده و در نماز بعلمهای آن جامه نگاه کرد چون از نماز فارغ شد فرمود که این جامه را برابی جهم صحابی مشهور ست کنیت او ابو عبید و نامش عامر ابن حذیفه قریشی عدوے و ابهری در شرح مشکوة میگوید که همین ابی جهم اهدای آن جامه کرده بود پس فرمود که این جامه را بروی برید و از برای نگاهداشت خاطر وی تا از رد جامه آزار نکند فرمود تکلیم انجانے وے بکسر همزه و فتح آن و سکون نون و کسر با و بعضے بفتح با نیز روایات کنند منسوب ست بانجان که نام موضعے ست و بعض گویند منبج موضعے ست بشام و نسبت بوے بمنجانے و انجانی نیز گویند به تبدیل میم همزه و ابو جهم این تکلیم را برای خود گذاشته و آن خمیصه را برای آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم هدیه کرده بود پس فرمود این تکلیم را از وے برای من بیارید که علمهای این جامه در نماز مرا مشغول خاطر گردانند و از علو مقام خشوع و حضور فروتر آورد و در حقیقت این برائے تعلیم امت بود و الله اعلم و در روایتی از نجاری آمده که فرمود نظر بعلم این جامه در نماز کردم پس ترسیدم که مبادا مرا در فتنه اندازد و بالجمله مقصود مصنف از ایراد این دو حدیث آنست که ازینجا معلوم شود که چشم مبارک در نماز گشاده داشتی و نپوشیدی اما پوشیده نماندکه استمرار و دوام گشادگی چشم ازینجا لازم نیاید و اگر مقصود اینست که دائم در نماز چشم بسته نبودی تمام ست اما ظاهر اینست که مقصود آنست که دائم چشم گشاده بودے و اصلا نه بستے و الله اعلم باز با حادیث دیگر استدلال میکند و میگوید و حدیث مشاهده جنت و نار در نماز و در از کردن دست تا خوشه از میوه بهشت تناول کند و بایست رساند و همیشه ازان بخورده باشند چنانکه در حدیث صحیح بخاری آمده که روزے آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در نماز دست خود را دراز کرد چون فارغ شد پرسیدند که این دست دراز کردن در نماز چه بود فرمود دیدم جنت و نار را و خواستم که خوشه از میوه بهشت تناول کنم الحدیث و فرمودند دیدم منظری زشت تر از منظر نار و نه منظرے بهتر از منظر جنت و حدیث رد سلام باشارت دست چنانکه گذشت و حدیث تعرض شیطان و گرفتن پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم و یرا و خنق کردن چنانکه در حدیث متفق علیه از ابی هریره آمده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم دوش عفریتے از جن یعنے جنے در کمال عتو و مرود و خبث مشتق از عفارت یعنی خباثت و عفر و عفریت بکسر عین یعنی خبیث آمده برآمد یعنے از بند سلیمان علے نبینا و علیه السلام کذا فی شرح المشکوة تا قطع کند بر من نماز مرا و الله تعالی مرا بروے قادر گردانید و گرفتم اورا و خواستم که ببندمش بستونی از ستونهاے مسجد تا بنگرید همه شما او را پس از ان ملاحظه کردم و رعایت نمودم دعاے برادرم سلیمان را که کرده است و از پروردگار تعالے درخواسته که بخشش مرا ملکے که نرسد و نشود هیچ یکے را بعد از من پس بملاحظه این دعا

سلیمان او را گذاشتم تا خود روزی بدر رفت و در صحیح مسلم این حدیث بلفظی دیگر آمده و گفته که اگر بلا خطه دعای سلیمان نمی بود دیدی آن جنی را بستون مسجد تا کودکان مدینه بوی بازی میکردند و بمعنی ملاحظه و رعایت دعای سلیمان آن گفته اند که وی علیه السلام درخواسته بود از خدای تعالی که تصرف در جن و امثال آن مخصوص با و باشد و بحقیقت پیغمبر ما صلی الله علیه و آله و سلم قدرت و امکان تصرف در ثقلین بیشتر و قویتر از سلیمان علیه السلام بود و لیکن بالفعل ظهور صورت این تصرف و سلطنت مخصوص سلیمان علیه السلام داشتند پس اگر تصرف آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بالفعل در ان جن بظهور نمی آمد عدم استجابت دعای وی لازم آمدی پس رعایت حال سلیمان و دعای او کرد و بگذاشت صلی الله علیه و آله و سلم الحاصل مصنف میگوید که این مجموع یعنی رویت جنت و نار و خوشه و جن رویت عین بود نه آنچنان که بعضی میگویند که این رویت مثال است نه عین چه این تاویل و صرف از ظاهر بست کمال آنست که بر رویت عین حمل کنند و سیاق احادیث نیز دلالت دارد بران فافهم و این دلیل ست بر آنکه تغمیض عین در تمام نماز دائم و مستمر نبود و میگوید اما اگر کسی را از گشودن چشم در نماز تفرقه و پریشانی حاصل شود و حضور و خشوع نماند بلا بهره و گرفتن چشم در حق وی مکروه نبود بلکه باستحباب اقرب باشد نظر بعموم دلائل که در ترغیب و نگاهداشت حضور و خشوع وارد شده اند و عدم ورود نهی صریح از تغمیض عین مصنف اینجا سخن بر طریقه فقاهت کرد و اگر خبری و اثری بر این مطلب آوردی اولی و اوفق بودی بر روش وی والله اعلم **فصل** اذکار بعد الصلوة آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم چون از نماز سلام دادی همچنین ست روایت مسلم و ترمذی و در روایت نسائی چون برگشتی از نماز و در روایت ابو داود چون خواستی که برگردد از نماز سه بار میگفتی استغفر الله الذی لا اله الا هو الحی القیوم و اتوب الیه و در حدیث مسلم و ترمذی مطلق واقع شده که چون سلام دادی استغفار کردی سه بار و گفته شد مر اوزاعی را که کیفیت استغفار چیست گفت میگفت استغفر الله استغفر الله استغفر الله دیگر بار باستغفار این ذکر ضم کردی که اللهم انت السلام و منک السلام تبارکت یا ذا الجلال و الاکرام رواه مسلم و بعضی بعد از منک السلام و الیک یرجع السلام را زیاده کرده اند و در روایات صحیحه نیامده مگر همین قدر که مذکور شد کذا ذکره الشیخ ابن حجر المکی فی شرح المشکوة این مقدار گفتی و بزجاجی و نجره مراجعت کردی همچنین ست در حدیث مسلم از ثوبان و در حدیث متفق علیه از عائشه آمده که نمی نشست مگر مقدار یکه میگفت اللهم انت السلام و منک السلام تبارکت یا ذا الجلال و الاکرام توجیه بیان ست که مکرر گفته ایم گاهی چنین بودی و گاهی چنان والله اعلم و در بعض احادیث صحیحه حدیث مسلم و ابو داود و نسائی ست از عبد الله بن الزبیر مرویست که در عقب هر نماز فرض میگفت در حدیث اگرچه عقیب صلوة واقع شده و لیکن مراد نماز فرض ست باجماع و بعض از شراح گفته اند که در حدیث کعب بن عجره تقیید بکتوبه آمده و مطلقات محمول بر آنست و در روایت مسلم آمده که بآواز بلند میگفت و بعض علما گفته اند که فضل در جمیع احوال اخفاست در ذکر و دعا هم امام را و هم منفرد را و جهر آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم برای تعلیم بود و اگر جای دیگر نیز امام را مصلحت در جهر و اعلان بود بقصد تعلیم و اعلام بکند درست ست بلکه مستحسن لا اله الا الله وحده لا شریک له الملک و له الحمد و هو علی کل شئ قدیر اللهم لا مانع لما اعطیت و لا معطی لما منعت و لا ینفع ذا الجد منک الجد بر هر دو موضع بفتح جیم ست یعنی بخت و غنا یعنی بدست بدر و پدر ما در یعنی غنا و نسب نزد خدا کار نیاید عمل باید و بعضی بکسر جیم نیز خوانده اند یعنی کار بفضل و رحمت ست کوشش و اجتهاد علت نیست و گفته اند که کسر ضعیف ست و مختار فتح ست یعنی اول لا اله الا الله و لا نعبد الا ایاه له النعمة و له الفضل و له الثناء الحسن لا الا الله مخلصین له الدین و لو کره الکافرون امام نووی گفته باید که استغفار را مقدم دارد بر سائر انواع ذکر آنگاه عقیب سلام و گفته اند که بعد از وی اللهم انت السلام بعد از ان لا اله الا الله وحده تا قدیر

کذا ذکرہ الشیخ ابن حجر فی شرح المشکوٰۃ تنبیہ بدانکہ احادیث در باب اشیای متعددہ واقع شدہ کہ بعد از نماز بخواند چنانچہ این ادعیہ مذکورہ و آیۃ الکرسی و معقبات و جزآن و مراد بعدیت اتصال نماز نیست بی فصل کہ آن محال ست بلکہ مراد عدم فصل ست بکثیرے کہ در عرف اشتغال بدان از جنس اعراض و نسیان و تشاغل بغیر ذکر و دعا نشمرند و اگر سکوت کند و بجد کثرت عرفی نرسد نیز ضرر ندارد پس بعد از فراغ نماز ہر چہ بروجہ مذکور بخواند عقب او ست ماند آنکہ اشتغال بسنت راتبہ بعد از فرض موجب فصل میان فرض و اذکار مذکورہ و عدم تعاقب گردد یا نہ اینجا محل نظرست و ظاہر آنست کہ نگردد خصوصاً بر قول کسی کہ سنت میدارد وصل سنت را بالفرض و سرعت قیام برای گذاردن سنت بعد از قیام ادائے فرض و در شرح این الہمام تصریح کردہ ست کہ آنچہ در معاد وارد شدہ است از خواندن بعضے ادعیہ و اذکار را دبار صلوات تقاضا نمیکند وصل آنہا را بالفرض بلکہ بودن آنہا عقیب سنت بی اشتغال بانچہ از توابع نماز نیست کفایت میکند دران و اختلاف ست علما را در اولویت وصل سنتی کہ بعد از فرض بعض گفتہ اند کہ قیام بسنت متصل بفرض مسنون ست و وارد می شود بروی کہ در سنن ابی داؤد آمدہ است از ابی رمثہ کہ گفت ایستادم مردے کہ دریافتہ بود با حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تکبیرۂ اولے را تا متصل بگذارد سنت را عمر دوش او را بگرفت و بجنبانید و گفت بنشین زیرا کہ ہلاک نگشتند اہل کتاب مگر از جہت آنکہ نبود در نماز ایشان فصل پس آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بہ پسندید این سخن را از عمر پس بتر کفایت دارد او دے فصلے کہ واقع شود چنانکہ مسلم و ترمذی از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ اند کہ گفت بود در رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون سلام میداد نمی نشست مگر مقدار آنکہ میگفت این ذکر را اللھم انت السلام و منک السلام تبارکت یا ذا الجلال والاکرام و ازین حدیث بظاہر لازم نیاید کہ بہمین ذکر فصل کند بلکہ بمقدار انچہ خواندہ شود در رد سے این ذکر و این منافات ندارد بخواندن ذکر دیگر مثل لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک الخ الحاصل ثابت شد از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فصل باذکار سے کہ مواظبت میکنند بران در مساجد درین اعصار مثل قرأت آیۃ الکرسی و تسبیحات و امثال آن و حلوائی گفتہ است کہ لا باس ست بخواندن او را و میان فریضہ و سنت و مختار آنست کہ فصل کند بذکری مختصر و بخواند او را و اذکار بعد از سنت و قول حلوائی لا باس الخ منافات بیان ندارد زیرا کہ مشہور در معنی این عبارت اولویت خلاف اوست پس گویا کہ گفتہ اولی آنست کہ بخواند و اگر بخواند لا باس بود و در خلاصہ گفتہ کہ چون سلام و بد امام از ظہر یا مغرب یا عشا کردہ است او را مکث قاعدہ و لیکن باید کہ بایستد بتطوع و تطوع نکند و در امکان فرض بلکہ منحرف شود بدست راست یا چپ یا بستر آید و اگر خواہد برجوع کند بمنزل خود برای تطوع و در نماز سے کہ بعد از وی تطوع نیست مکروہ است کہ در امکان خود مستقبل قبلہ نشستہ ماند بلکہ یا برود یا برگشتہ مستقبل قوم بنشیند اگر در مقابل وی مسجودی نباشد و ہمہ برابر است در سنت و لیکن فصل رجوع بمنزل ست از برای تطوع ذکر ہذا کلہ فی شرح ابن الہمام و در سنن ابی داؤد از امیر المومنین علی مرویست کہ چون حضرت رسالت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سلام نماز بداد سے بگفتی اللھم اغفر لی ما قدمت و ما اخرت و ما اسررت و ما اعلنت و ما انت اعلم بہ منی انت المقدم و انت المؤخر لا الہ الا انت و در بعض روایات و ما اسرفت بعد از و ما اعلنت نیز واقع شدہ و در مسند امام احمد و سنن ابی داؤد مروی ست از زید بن ارقم کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در عقب ہر نماز سے میگفت اللھم ربنا و رب کل شے انا شہید انک الرب و در روایتے انک انت الرب وحدک لا شریک لک اللھم ربنا و رب کل شے انا شہید ان العباد کلھم اخوۃ اللھم ربنا و رب کل شے اجعلنی مخلصا لک و اہلی فی کل ساعۃ من الدنیا و الآخرۃ یا ذا الجلال والاکرام و سمع و استجیب اللہ اکبر اللہ اکبر اللہ نور السموات والارض و در روایتے رب السموات والارض اللہ اکبر اللہ اکبر حسبی اللہ و نعم الوکیل اللہ اکبر اللہ اکبر و در جامع الاصول بعد لا شریک لک اللھم ربنا

درب کل شیء انا شهید ان محمدا عبدک ورسولک زیادہ آوردہ وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود چند سخن بیایند ست
کہ ہرکہ بگوید دعقب ہر نمازے ہرگز نومید نشود این عبارت ترجمہ لفظ حدیث ست کہ مسلم و ترمذی ونسائی از کعب بن عجرہ
روایت کردہ اند کہ معقبات لا یخیب قائلھن او فاعلھن دبر کل صلوٰۃ معقبات بکسر قاف خوانندہ اند واین تسبیحات را عقبات
ازان نامند کہ بعضے از آنہا در خواندن در پے بعضے دیگر بیاید یا از جہت آنکہ ہریکے را اعادہ کردہ میشود مرۃ بعد مرۃ وتکرار و
اعادہ را بپایاں آمدن لازم بود یا از جہت آنکہ دعقب نماز خوانندہ میشود ومعقب آن را گویند کہ در عقب چیزے بیاید کذا فی نہایۃ
الجزری وسماع ست از شیوخ کہ این تسبیحات را عقبات الان گویند کہ ہریکی از آنہا صلاحیت آن دارد کہ عقب دیگری بیاید
چنانچہ در حدیث آمدہ است لا یضرک بایتھن ابتدأت وعقبات ملائکہ بیل و نہار را کہ برای رفع اعمال بندگان حفظ ایشان مقرر
اند یکے بعد دیگر بیایند نیز گویند سبحان اللہ سی وسہ بار والحمد للہ سی وسہ بار اللہ اکبر سی وسہ بار وتمامی صد لا الٰہ الا اللہ وحدہ لا شریک
لہ لہ الملک ولہ الحمد وہو علی کل شیء قدیر رواہ مسلم ودر روایت دیگر ست از مسلم ازالی ہریرہ اللہ اکبر سے وچہار بار بدان صد
تمام شود ودر روایت دیگر سبحان اللہ بیست وپنج بار والحمد للہ بیست وپنج بار واللہ اکبر بیست وپنج بار ولا الٰہ الا اللہ وحدہ
لا شریک لہ الملک ولہ الحمد وہو علی کل شیء قدیر بیست وپنج بار در جامع الاصول از نسائی در سنگوۃ از احمد و دارمے نیز
از زید بن ثابت آمدہ است کہ چون صحابہ مامور شدند کہ بعد از ہر نماز تسبیح کنند سے وسہ بار وتحمید سی وسہ بار وتکبیر سی وسہ بار
مردی را از انصار در خواب نمودند کہ مردے باوی میگوید آیا امر کرد شما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تسبیح کنید بعد از
ہر نماز سی وسہ بار وتحمید سی وسہ بار وتکبیر سی وسہ بار گفت نعم گفت اگر ہر کدام را بیست وپنج بار بگوئید وتہلیل را داخل آن
سازید چون صباح شد آن مرد انصارے بحضرت رسول آمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وخواب خود را عرضہ داشت فرمود ہمچنین کنید
کہ آن مرد میگوید وچون بامر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مقرون گشت سنت شد ودر روایتی از بخاری سبحان اللہ دہ بار
والحمد للہ دہ بار واللہ اکبر دہ بار ودر روایتے دیگر در صحیح مسلم سبحان اللہ یازدہ بار والحمد للہ یازدہ بار واللہ اکبر یازدہ بار
بمجموع سی وسہ بار میشود وبعضے از علما گفتہ اند کہ این روایت کہ در وی ہر کدام ازین کلمات را یازدہ بار گفتہ تا مجموع
سی وسہ بار میشود بہانا تفسیر بعضے از روایات ست حدیث ابی ہریرۃ را کہ تسبحون وتحمدون وتکبرون دبر کل صلوٰۃ ثلاثا وثلثین
واین تفسیر وہمی ست چہ مراد آنست کہ ہر کلمہ را سی وسہ بار گویند چنانچہ در احادیث دیگر منصوص علیہ گشتہ است ودر ثواب این
تعقیبات در صحیحین آمدہ است کہ ہرکہ آن را بعد از ہر نماز بگوید آمرزیدہ شود گناہان او اگرچہ مانند کف دریا بود ونیز آمدہ است
کہ ابو ہریرۃ گفت کہ فقرای مہاجرین در حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدند گفتند یا رسول اللہ اہل غنا وثروت از
مسلمانان سبقت بردند از ما بدرجات عُلے ونعیم مقیم فرمود چہ سبب گفتند نماز کنند ایشان چنانکہ ما نماز کنیم وروزہ دارند چنانکہ
ما روزہ داریم وتصدق کنند ایشان واز ما نیاید وبردہ آزاد کنند واز ما نیاید فرمود چیزے شما را در آموزم کہ بر سید بدان بآنکہ
پیش از شما گذشتہ اند وسبقت کنید بآنکہ پس از شما بیایند وہیچکس را ازان فضیلت نبود کہ شما را مگر آنکس را کہ مثل این عمل شما کند تسبحون
وتحمدون وتکبرون دبر کل صلوٰۃ ثلاثا وثلثین مرۃ پس اغنیا نیز این حدیث شنیدند وہمان عمل کردند فقرا باز بحضرت آمدند وگفتند
یا رسول اللہ برادران ما اغنیا اند نیز آنرا شنیدند وہمان عمل کردند ہر دو برابر ما گشتند دین عمل اکنون چہ کار کنیم فرمود ہیچ توان کرد ذلک
فضل اللہ یؤتیہ من یشاء ازین حدیث فضل غنے شاکر کہ ہر فرمودہ حق رود بر فقیر صابر لازم آید واین حدیث در صحیحین مذکور ست
اما در بعض احادیث دیگر آمدہ چون فقرا ثمکہ دول شدند وتمکین گشتند حضرت رسول فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم غنم مخوربہ

غمگین نشوید که شما پانصد سال پیشتر از اغنیا بهشت در روید این حدیث حسن است که ترمذی از ابی سعید
خدری آورده و این جزای فقر و سبکباریست که فقرا دارند و بحساب و سوال نعیم دنیا موقوف نمانند سابقیت فقرا در دخول جنت
منافات با فضلیت و رفعت درجات و کثرت ثواب اعمال اغنیا ندارد و بعضے گویند که این مخصوص بفقرائے مهاجرین ست چنانکه
در حدیث واقع ست و غیر مهاجرین را کمتر ازین باشد و الله اعلم و مسفر مود که هر که در پیشانه صبح پیش از انکه سخن گوید ده بار بگوید
لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد یحیی ویمیت این زیادتی یحیی ویمیت بعد معقبات نیست چنانکه گذشت
وهو علی کل شئی قدیر او اراده نیکی فرمایند و هر نیکی را ده چند جزا بود و از ذنوب و بدیها ده را محو کنند و ده درجه او را بلند گردانند
و دران روز در پناه الهی باشد از مکروهات و از شیطان محروس و محفوظ گردد و هیچ گناه را چه صغیره و چه کبیره سزاوار سے و
مجال نبود که دیرا دریابد دران روز و ضرر آن بدو برسد مگر شرک بخدای تعالی که اگر معاذ الله بوجود آید ناچار ضرری بسزا دهد
شرک هرگز مغفور نگردد چنین فرمود و لم یتخ للذنب ان یدع کفی ذلک الیوم الا الشرک بالله تعالی یعنی اگر از وے گناهے
غیر شرک صادر نشود آمرزیده شود تا انکه اصلا صادر نشود پس مراد بادراک ذنب ادراک مزه و اثر او ست این حدیث ترمذی
را ابی ذر روایت کرده و گفت هذا حدیث حسن صحیح غریب و امام احمد از عبد الرحمن بن غنم نیز مثل این روایت کرده و در وی ذکر صلوة مغرب
نیز هست و بجاے قبل ان یتکلم قبل ان ینصرف و ثنی رجلیه آورده و بعد از وله الحمد بیده الخیر نیز ذکر کرده و در آخر حدیث
گفته که باشد آن مرد یعنی گوینده این کلمات افضل الناس عملا گمر مرد سے که افضل ازان بیارد یعنی اکثر ازین عمل بیارد
از تسبیح یا غیر آن و در مسند امام احمد ثابت ست بروایت ام سلمه رضی الله عنها که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم علم تعلیم کرده فاطمه رضی الله عنها
دختر خود را که فاطمه رضی الله عنها شکایت کرد از کار خانه داری و دران حال که صے طلبید او را آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
خادم را یعنی جاریه که خدمت کند آورده اند که دست مبارک وے رضی الله عنها از بسیار آسیا گردانیدن و پشتش از آب کشیدن مشوه بسته بود
و رنگ روے وے از غبار جاروب دادن و دود طعام پختن تیره گشته و در بعض روایات آمده که چون علی مرتضی رضی الله عنه را با فاطمه رضی الله عنها
تزویج کردند مرتضی رضی الله عنه از خدمت و کار و بار خانه بحضرت شکایتی کرد آن حضرت فرمود صلے الله علیه وآله وسلم کار و بار خانه داری طعام
پختن و جاروب دادن و امثال آن فاطمه کند و کار بیرون خانه مثل آب کشیدن و طعام بردن والله تو سازد و بالجمله چون
فاطمه رضی الله عنها بطلب خادم آمد حضرت در خانه نبودند چون آمدند برسیدند که فاطمه بنت من برای چه آمده بود گفت عائشه رضی الله عنها برای طلب
خادم آمده بود پس رفت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بخانه فاطمه رضی الله عنها و به نشست بر سر وے و گفت یا فاطمه رضی الله عنها خادم می طلبی خادم خود
بافعل نزد مانیست و چون از جاے بیاید خبر کن تا بدهم ترا پس ازان فرمود یا فاطمه رضی الله عنها محنت و مشقت دنیا سهل ست بهر طریق میگذرد
یا فاطمه رضی الله عنها تقوے و بندگی کن خدایرا و خدمت کن مر الهخانه خود را من ترا چیزے بیاموزم که بهتر ست از خادم و آن اینست ان تسبحین الله
عند رقادک تسبحین بدون الله آمده تسبیح کنے مر خداوند تعالے را عند النوم نزد خواب رفتن ثلاثا و ثلثین سی و سه بار و تحمدین یه
و دران روایت دیگر تحمدین ثلاثا و ثلثین و حمد گوے او را سی و سه بار و تکبرین یه و دران روایت تکبیرین ثلاثا و ثلثین و تکبیر گوئی
سی و سه بار انچه مذکور شد و در کتب از روایت بخاری و مسلم و ابی داؤد و ترمذی آنست که تکبیر را بجاے ثلثین فرمود و در بعض
روایات آمده که یکے ازانها الا تعیین اربعا و ثلثین فرمود و معدود ما که بدان تمام شود اما آنکه صفت این هر سه ثلاثا و ثلثین
فرمود مگر نزد وے ثابت نشده باشد والله اعلم و در روایت دیگر از صحیحین از علی رضی الله عنه آمده که بهر دفعه سه بار تسبیح و تحمید و تهلیل
و آمده است که بعد ازان علی رضی الله عنه و فاطمه رضی الله عنها این عدد را هیچ گز از دست نداد عدد فرمود علی مرتضی رضی الله عنه که از انگاه که این را از آن حضرت

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شنیدم ہرگز از من فوت نشد و در لیلۃ صفین تا در آخر شب بیاد من آمد و بخواندم و دیگر این تعلیم کرد کہ
واذا صلیت الصبح و چون بگذاری نماز صبح را ان تقولے بگوئی این کلمہ را کہ لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ لہ الملک ولہ الحمد و
ہو علے کل شئے قدیر عشر مرات دہ بار و بعد صلوٰۃ المغرب و بگوئے پس از نماز مغرب عشر مرات و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در عقب نماز بامداد میگفت اللھم اصلح لی دینی الذی ہو عصمۃ امری و در بعض روایات دینی الذی جعلتہ لی عصمۃ و اصلح
لی دنیای التی جعلت فیہا معاشی و اصلح لی آخرتی التی فیہا معادی و اجعل الحیوۃ زیادۃ لی فی کل خیر و اجعل الموت راحۃ لی من کل شر
اللھم انی اعوذ برضاک من سخطک و اعوذ بعفوک من نقمتک و اعوذ بک منک لا مانع لما اعطیت ولا معطی لما منعت ولا ینفع ذا الجد
منک الجد و در جامع الاصول این را از روایت نسائی از کعب احبار آوردہ کہ گفت سوگند بخدای کہ شاد در یا را برای موسے کہ
ما می یابیم در توریت کہ داؤد پیغمبر خدا چون بر میگشت از نماز خود میخواند این دعا را و کعب از صہیب روایت کرد کہ محمد صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم میخواند این کلمات نزد بر گشتن از نماز خود ابو ایوب انصاری گفت ہر گاہ نماز میگذاردم از پے پیغمبر صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم در صبح وقت بنود کہ بعد از سلام نگفتی اللھم غفرانک خطایای و ذنوبی کلہا اللھم انعشنی و اہدنی
لصالح الاعمال و الاخلاق انہ لا یہدی لصالحہا الا انت و اصرف عنی سیئہا فانہ لا یصرف سیئہا الا انت و فرمود آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا صلیت الصبح چون بگذاری نماز صبح را قبل پس بگو قبل ان تتکلم پیش از انکہ سخن گوئی اللھم اجرنی
من النار سبع مرات ہفت بار فانک ان مت پس بدرستی کہ اگر بمیری فی یومک در ان روز کتب اللہ لک بجوار اللہ تعالے
برای تو جوار از من النار نامۂ رستگاری از آتش دوزخ و جواز در اصل نامۂ مسافر را گویند کہ از سلطان بگیرد تا بیکس بوے
در راہ تعرض نکند و اذا صلیت المغرب فقل قبل ان تتکلم اللھم اجرنی من النار سبع مرات فانک ان مت من لیلتک کتب اللہ لک
جوارا من النار این حدیث در صحیح ابن حبان ست و در جامع الاصول از سنن ابی داؤد نیز آوردہ و لیکن بتقدیم ذکر صلوٰۃ
مغرب بر صلوٰۃ صبح و در سنن نسائی نیز آوردہ از روایت ابی امامہ من قرأ آیۃ الکرسے زاد الطبرانی و قل ہو اللہ احد یعنی گفتہ است
ہر کہ بخواند آیۃ الکرسے و قل ہو اللہ احد فی دبر کل صلوٰۃ مکتوبۃ در پس ہر نماز فریضہ لم یمنعہ من دخول الجنۃ الا ان یموت
بہشت الا ان بموت و فی روایۃ الا الموت در ین عبارت اشکال مشہور ست چہ ظاہر چنان مینماید کہ گویند الا الحیوٰۃ چہ مانع از
دخول جنت حیات ست کہ در ین عالم پای بند آنست ممات خود سبب دخول جنت ست تا نع از ان و در توجیہ آن میگویند
مراد بموت در ینجا حیات ست حیات مستعار را کہ فانی ست و منتہی شوندہ بموت ست موت نام کردہ و ین توجیہ در غایت بعد
و ضعف ست و نیز گفتہ اند کہ مراد آخر موت و عدم مجرد است و بعضے گفتہ اند کہ مراد از موت بودن بندہ است در قبر پیش از بعث
و چون مبعوث شود در آید در بہشت بے توقف و بعضے گفتہ اند کہ مراد آنست کہ مانع از دخول جنت الآن معجلا وجود موت ست
و شرط بودن امر دخول جنت را کہ موجل ست اگر چہ وجود موت و شرطیت وی نفی بود با فعل و بہشت مبدء آمد و باین توجیہ مراد
دخول جنت ست در نشاۃ حیات عاجل مبالغہ و بر ین تقدیر جائز ست کہ گفتہ شود مراد آنست کہ اگر وجوب موت بر وی متوقف
بر نفس حکم کل نفس ذائقۃ الموت نمیبود بے در آمد در بہشت الآن معجلا ولیکن لازم مے آید وجوب موت در بہشت و بہشت
جاے موت نبود و باین جہت در دخول جنت تعجیل و تاخیر راہ یافت و طیبی گفتہ کہ موت حاجز ست میان تالی آیۃ الکرسے
و دخول جنت چون متحقق شود و منقضے گردد حاصل شود دخول جنت فافہم و چون در ین حدیث اختلافی بود در میان محدثین بضعف
ربط کلام کردہ مناجات تصحیح آن گفت و این حدیث را جماعتے دیگر غیر نسائی نیز روایت کردہ مثل طبرانی و دولابی و غیرہما

وابن حبان وغیرایشان وبعضی از حفاظ میگویند کہ این حدیث آیۃ الکرسی بعد از نماز صحیح ست وابن الجوزی بنابر عادت
از افراط ومبادرت بحکم بر حدیث بوضع آن را در موضوعات ذکر کردہ وحفاظ بروی یعنی بر ابن الجوزی در این جہت کہ این
حدیث را از موضوعات ذکر کردہ طعن کردہ اند وگفتہ کہ ذکر کردن او این حدیث را در موضوعات خطاست وابن الجوزی
استدلال بضعف محمد بن حمید کہ راوی حدیث آیۃ الکرسی ست کردہ وحکم او بضعف محمد بن حمید خطاست زیرا کہ این شخص را بخاری کہ
در تصحیح وتنقید رجال فوق الکل ست تعدیل کردہ ویکے از مہمین کہ محک رجال ست واشد این قوم ست در تنقید رواۃ توثیق
کردہ واین دو معدل یعنی بخاری ویکے از این مہمین کافی ست در عدالت ووثوق وی ودر معجم طبرانی آمدہ است من قرأ آیۃ الکرسی
فی دبر الصلوۃ المکتوبۃ کان فی ذمۃ اللہ الی الصلوۃ الاخری ہر کہ بخواند آیۃ الکرسی بعد از نماز فرض باشد در پناہ خدا و
در عہد وامان وے تا نماز آینده واین حدیث را جماعتی از صحابہ روایت کردہ اند از انجملہ امیر المومنین علی ست کرم اللہ
وجہہ در مشکات حدیث امیر المومنین را این چنین آوردہ کہ گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت بر بہای
این منبر ہر کہ بخواند آیۃ الکرسی را بعد از ہر نماز منع نکند او را از در آمدن بہشت مگر موت وہر کہ بخوانہ او را نگاہ میدارد
ایمن گرداند او را خدای تعالی بر سرای وی وسرای ہمسایہ واہل چند سرای دیگر کہ گرد او بنید رواہ البیہقی فی شعب الایمان
وقال باسناد ضعیف واز جملہ صحابہ کہ این حدیث را روایت کردہ اند جابر بن عبد اللہ وعبد اللہ بن عمر وانس بن مالک ومغیرہ
بن شعبہ وابو امامہ است رضی اللہ عنہم وچون این حدیث بچندین طرق مختلفہ ومخارج متعددہ مروی شدہ است ثابت بود زیرا کہ اختلاف
طرق ومخارج حدیث دال ست بر آنکہ این حدیث را اصلے صحیح ست واگر نہ کہ مرفوع نیست ودر فضائل آیۃ الکرسی احادیث
صحیحہ علی الاطلاق بی تقیید بہ خواندن آن عقیب صلوۃ بسیار آمدہ وبعضے از انہا بے وصمت ضعفی نزد محدثین نیست سیوطی
در جمع الجوامع آوردہ کہ امیر المومنین علی مرتضیٰ فرمود سید آیات قرآنی اللہ لا الہ الا ہو الحی القیوم ست وفرمود ہیچ مروی را
ندانم کہ زائیدہ شدہ واسلام وبمرتبہ عقل رسیدہ کہ در خواب رود واین آیت را نخواند پروردگار تعالی این آیت را بہ پیغمبر شما
داده از گنجے کہ زیر عرش عظیم نہادہ است وہیچ پیغمبر دیگر را ارزانی نشدہ ومن شب نکنم مگر آنکہ آنرا سہ بار بخوانم در دور کعت سنت
کہ بعد از عشا بگزارم ودر وتر خوانم وچون بخواب روم نیز خوانم واز انگاہ کہ از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
شنیدہ ام ہرگز آنرا ترک نکردہ ام وفرمود شنیدہ ام رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت سید پیغمبران آدم ست
علیہ السلام وسید عرب محمد ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وسید فارس سلمان وسید روم صہیب وسید حبشہ بلال وسید روزہا
سہ روز وسید اشہر اشہر حرم وسید ایام جمعہ وسید کلام قرآن وسید قرآن البقرہ وسید بقرہ آیۃ الکرسی در وی پنجاہ کلمہ است
ودر ہر کلمہ پنجاہ برکت ودر بعض روایات ہفتاد برکت واین حدیث بی تحریم وضعفی نیست واللہ اعلم وازابی بن کعب بے صحیح مروی ست
کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از وی پرسید کہ عظیم ترآیتی در قرآن کدام ست ابی بن کعب گفت خدا ورسول خدا داناتر ست
بدان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سہ بار این سوال مکرر کرد پس گفت ابی عظیم ترآیتے در قرآن اللہ لا الہ الا ہو الحی
القیوم ست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دستے بر سینۂ وی زد وگفت گوارا باد ترا این علم ای ابا المنذر وحدیث بخاری
از ابی ہریرہ در فضیلت آیۃ الکرسی کہ در وی صدق وہیچ کذوب مذکور شدہ معروف ست ودر قرآن ودر فضائل کتاب بیاید
انشاء اللہ تعالی وعقبہ بن عامر روایت کرد وگفت امر نے رسول اللہ امر کرد مرا پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بآنکہ بخوانم معوذات
بخواندن معوذات فی دبر کل صلوۃ بعد از ہر نماز فرض رواہ احمد وابو داود والنسائی وبیہقی وحدیث بکر بن عبد اللہ مزنی کہ گفتہ

کہ مراد بآن معوذتین ست یعنے قل اعوذ برب الفلق وقل اعوذ برب الناس وابراد صیغہ جمع بمذہب اقل جمع رشنان ست یا مراد معوذتین بسورۂ اخلاص ست تغلیبا یا مراد آیات کہ متضمن معنی استعاذہ است وتفویض وتوکل شامل معوذتین وامثال آن مثل قولہ تعالے قل رب اعوذ بک من ہمزات الشیاطین الآیہ وقولہ عزوجل انی توکلت علی اللہ ربی وربکم وقول وی سبحانہ وان یکاد الذین کفروا الآیات یا مراد کلمات معوذہ است وبعضے گفتہ اند یا معوذتین وسورۂ اخلاص والکافرون مراد ست زیرا کہ درینہا برآنست از شر کہ درمعنی استعاذہ است ورے روایتی معوذتین نیز آمدہ فلا اشکال واین حدیث در غایت صحت ست ودر درجۂ اعلا است از صحت ودصیت فرمود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم معاذ را کہ در عقب ہر نماز بگوید اللھم اعنی علی ذکرک وشکرک وحسن عبادتک ومعنی واللہ من دوست میدارم ترا ای معاذ پس ترک مکن خواندن این دعا را عقب ہر نماز روایت کردہ این حدیث را ابوداؤد ونسائی از معاذ واین حدیث معاذ معروف ست میان علما ومسلسل ست بواللہ انی لاحبک وبطرق کثیرہ صحیحہ آمدہ در معجم طبرانی ست از حدیث جابر کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ثلث سہ خصلت ست من جاء بہن کسی کہ بیارد آنہا را وعمل کند بآن مع الایمان با ایمان چہ عمل خیر بی ایمان فائدہ نکند واعتبار ندارد دوخل من ابواب الجنۃ شتا در آید از ہر دربہشت کہ خواہد وزوج من الحور العین وتزویج کردہ شود از حور عین حیث شاء وہر جا کہ خواہد یا ہر وقت کہ خواہد واگر حیث استعارہ برای معنی ما وازند یعنے ہر جہ کہ خواہد نیز صورتی دارد واین اوفق ست یعنی اگر چند من حیث اللفظ بعدی دارد خصلت اول انیست کہ من عفا عن قاتلہ ہر کہ عفو کند از قاتل خود ودصیت کند بعفو یا اضافت بادنی ملابسۃ است ومراد قاتل ولی اوست کہ حق قصاص بروے دارد وخصلت دوم آنکہ ادے دینا خفیا ادا کند دین مخفی را کہ کسی نداند مگر او ودائن یعنے گواہ بران ندارد یا دائن نیز نداند وفراموش کردہ باشد یا مورث وی دادہ باشد بے علم وے وسوم آنکہ قرنی وبرکل صلوٰۃ مکتوبۃ بخوانہ درپس ہر نماز فرض عشر مرات دہ بار قل ہو اللہ احد فقال پس گفت ابوبکر رضی اللہ عنہ بطریق التماس اواحدہن یا یکی ازین سہ خصلت بیارد یا رسول اللہ پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صدیق مسبدول داشت وانچہ گفت مقرر داشت فقال اواحدہن پس فرمود یا یکی ازین سہ خصلت بیارد وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از نماز صبح گفتی اللھم انی اصبحت لا استطیع دفع ما اکرہ ولا املک نفع ما ارجو واصبح الامر بیدغیرے وامسیت مرتہنا بعملی فلا فقیر افقر منی اللھم لا تشمت بی عدوی ولا تسوء بی صدیقی عدو وصدیق ہر دشمن ودوست را شامل ست از جن وانس نبی ودنیاوی اما دنیاوی کہ مدد کند در دین وبفوت آن ضرر ے ونقصانی در دین وکمال حال وی لازم آید اللھم لا تجعل مصیبتی فی دینی چون مصیبت دین عظیم ترست تخصیص کرد دنیا را چہ اگر در مصیبت دنیاوی صبر کند ونظر بالطاف خفیۂ الہی تعالی دارد ثواب صبر وملاحظۂ آن الطاف جبر آن نقصان کند وباین معنی ایما کرد وفرمود ولا تجعل الدنیا اکبر ہمی ودر تقیید باکبر اشارت ست بآنکہ آدمی تا در قید حیات ست بی ہم دنیا نخواہد بود ومعنین در پیش ولا تسلط علی من لا یرحمنی از جبابرہ وظلمہ جن وانس واشد آن نفس ست کہ از تسلط آن خدا نگاہ دارد اللھم بک اصبحنا وبک امسینا وبک نحیی وبک نموت اللھم ما اصبح بی من نعمۃ او باحد من خلقک فمنک وحدک لا شریک لک فلک الحمد ولک الشکر اصبحنا واصبح الملک للہ رب العالمین اللھم انی اسالک خیر ہذا الیوم فتحہ ونصرہ ونورہ وبرکتہ وہداہ واعوذ بک من شر ما فیہ ومن شر ما بعدہ وشر ما فیہ وشر ما بعدہ اللھم عافنی فی بدنی اللھم عافنی فی سمعی اللھم عافنی فی بصری اللھم رحمتک ارجو فلا تکلنی الی نفسی طرفۃ عین وبعض روایات ولا اقل من ذلک نیز آمدہ واصلح لی شانہ کلہ لا الہ الا انت اللھم انی اعوذ بک من الہم والحزن واعوذ بک من العجز والکسل واعوذ بک من البخل والجبن واعوذ بک من غلبۃ الدین وقہر الرجال اللھم اکفنی بحلالک عن حرامک واغنی بفضلک

ضمن سواک یا حتی یا قیوم **تنبیه معنی** بعد صلوة دانسته شد که چیست و نیز باید دانست که ادعیه بعد صلوة بسیار است هر چه از انها خوانده شود کلا او بعضا باعث احراز فضیلت و اتباع سنت گردد و بمثل این معنی تصریح کرده امام محیی الدین نووی در دعوات استحباب صلوة چنانکه گذشت و ظاهر آنست که فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نیز همین نسق بوده نه آنکه بر جمیع دعوات و در جمیع اوقات مواظبت نموده چه گفته اند که از ندب و ترغیب آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در خواندن ادکار عمل آن حضرت بدان لازم نیاید والا فرستے نماند میان سنت و مندوب **فصل در سنن رواتب از نماز** مراد بسنن رواتب نماز هاست غیر فرائض که در روز و شب بطریق راتب و توظیف میگذارد و عامتر از مؤکده و غیر آن از جمله ذکر چهار رکعت پیش از عصر و چهار رکعت مخی در میان آن و لیکن قول او که گفت که هر روز بران مواظبت مینمود و سورة منافقان بآن دارد گمان انها مصنف از جمله ما واظب علیه و موکدات دارد هر چند در مرتبه کمتر از دیگران باشند و موکدات همه در یک مرتبه نیستند چنانکه معلوم شود یا مواظبت را حمل بر اعم از سنتی تا کید کنند لیکن در سنتی راتبه معنی دوام معتبر است و ما فوق ست از رتوب که بمعنی دوام و ثبوت ست کذا فی بعض شروح المشکوة و گفته اند هر جا که مواظبت مطلق مذکور گردد مراد مع الترک احیانا بود چنانکه سنتی سنت ست و آنجا که مقید بعدم ترک گردد امارت وجوب ست کذا فی بعض شروح الهدایه و اگر مقید بترک مذکور گردد خود ظاهر ست فافهم امام در حضر ده رکعت فوت نشدی و در سفر خود مروی نیست که هیچ سنت راتبه گذارده باشد بجز رکعتین فجر و ظهر چنانکه بیاید دو رکعت پیش از فرض صبح و دو رکعت پیش از فرض ظهر و دو رکعت بعد ازان و دو رکعت بعد از مغرب و دو رکعت بعد از عشا چنین آمده است در کتب سته از حدیث ابن عمر با تبدیلی از اختلاف در الفاظ آن و زیاده کرده در صحیحین لفظ فی بیته بعد از مغرب و عشا و نجاری آورده که ابن عمر گفت حدیث کرد مرا حفصه که میگذارد دوے صلے الله علیه وآله وسلم دو رکعت خفیفه بعد از طلوع فجر و این ساعتی بود که در می آمدم من بران حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و ازین ادا معلوم شد که سنت فجر نیز در بیت بود و احادیث صریح تر ازین در ین باب آمده چنانکه در صلوة اللیل بیاید و سنیت دو رکعت پیش از ظهر مذهب شافعی ست و متمسک وی همین حدیث ابن عمر ست و در گذاردن چهار رکعت پیش از وی نیز احادیث آمده که دلیل امام ابو حنیفه است ترمذی و نسائی و ابن ماجه از عائشه رضی الله عنها روایت کرده اند که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود کسیکه بگذارد دوازده رکعت در روز و شب در روایتی کسی که مداومت کند بر دوازده رکعت از سنت و در روایتی دوازده رکعت تطوع غیر فریضه بنا کند او را الله تعالی خانه در بهشت زیاده کرده ترمذی این تفصیل را که چهار رکعت پیش از ظهر و دو رکعت بعد ازوے و دو رکعت بعد از مغرب و دو رکعت بعد از عشا و دو رکعت پیش از فجر و اگرچه ترمذی حدیث عائشه را غریب من هذا الوجه گفته و در حفظ بعضے از رجال وی سخن کرده و لیکن حدیث ام حبیبه که گفته اند رواه الجماعة الا البخاری شاهد اصل حدیث ست و ترمذی در جامع خود از عاصم بن ضمره از امیر المؤمنین علی رضی الله عنه آورده که میگفت میگذارد پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم پیش از ظهر چهار رکعت و بعد ازوے دو رکعت و گفته که درین باب حدیث از عائشه و ام حبیبه نیز آمده و حدیث علی حسن ست و بهمین عمل اکثر اهل علم از اصحاب پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم و آنها که بعد ازیشان اند و بهمین ست قول سفیان ثوری و ابن المبارک و اسحق و بعضے از اهل علم گفته اند صلوة لیل و نهار دو گان دو گان ست و مقصود ایشان آنست که فصل کند میان کرتین و بین قائل ست شافعی و احمد و نیز از عائشه رضی الله عنها آورده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چهار رکعت را پیش از ظهر نمیگذارد و بعد ازوی میگذارد و ابن طرق ست انهی و مسلم و ابو داؤد از عبد الله بن شقیق آورده اند که گفت پرسیدم عائشه رضی الله عنها را از صلوة تطوع رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم گفت میگذارد در خانه خود پیش از ظهر چهار رکعت پس بیرون می آمد و میگذارد نماز بمردم پس مرا در آمد بخانه و میگذارد دو رکعت

وابو داؤد در سنن خود و ترمذی در شمائل از ابو ایوب انصاری آورده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود چہار رکعت ست
پیش از ظہر کہ نیست در آنہا تسلیم کشادہ میشود برای آنہا درہای آسمان و در موطای امام محمد نیز مثل این آمدہ و نزد شافعی رحمہ اللہ نیز
چہار آمدہ است ولیکن بدو سلام و ترمذی وجہ آن را بیان کردہ چنانچہ نقل کردیم تنبیہ و در اثبات سنیت چہار رکعت پیش
از ظہر دو طریق ست یکی اثبات آن بحدیث ام حبیبہ و غیرہ کہ در انجا ترغیب بر گذاردن آنہا نمودہ اند ولیکن گفتہ اند کہ از ترغیب
و بیان فضیلت مواظبت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران لازم نیاید تا سنیت آن ثابت شود و غایت آن ندب و استحباب ست
و طریق احکم در اثبات آن جمع و تطبیق ست میان احادیث کہ در بعضی از انہا دو رکعت آمدہ و در بعضی چہار یا آنکہ چہار را در بیت شریف
میگذارد و عائشہ آنرا دیدہ نہ ابن عمر و وے دو رکعت کہ در مسجد آمدہ میگذارد تحیۃ المسجد دیدہ و ابن عمر آنرا سنت ظہر پنداشت
یا آنکہ اعتقاد ابن عمر آن بود کہ سنت ظہر همان دو رکعت ست و چہار رکعت در وی دیگر ست کہ در وقت زوال شمس میگذارد از جہت
فتح درہای آسمان در بنوقت و اشارت باین ہر دو وجہ در کلام مصنف باید و متکلم علیہ و از ان حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت
بعد از ظہر وقتی فوت شد بعد از عصر آنرا قضا کرد چنانچہ در صحیح بخاری آمدہ است کہ روزی آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را
دیدند کہ بعد از عصر دو رکعت میگذارد پس ام سلمہ جاریہ در حضرت وی فرستاد تا ازان بہ پرسد فرمود این دو رکعت بعد از ظہر ست
کہ بجہت اشتغال دخود فوت شدہ بود آن را قضا کردم و تمام حدیث در باب اشارہ در نماز بدست گذشت و ہیئت آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم بعد از فرض عصر دو رکعت گذاردے چنانکہ در جامع الاصول از بخاری و مسلم و ابی داؤد و نسائی از عائشہ آوردہ
کہ گفت دو نماز بود کہ ترک نمیکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا در سر و علانیہ در سفر و حضر دو رکعت پیش از صبح و دو رکعت
بعد از عصر و میگذارد آنرا تا ملاقی شد پروردگار خود را عزوجل و احادیث درین باب بطرق متعددہ آمدہ صریح در آنکہ آنرا بعد عصر بود
و قائلان آن تاویل کہ بعضی میگویند کہ آن قضائے رکعتین ظہر بود کہ مشغول شدہ بود ازان بجہت اشتغال بود فدبہ القیس و در روایتے
از وے آمدہ کہ گفت میگذارد وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت پیش از عصر روزے قسمے مال ازان شاغل آمد پس
بگذارد آنرا بعد از عصر بعد ازان مداومت نمود بران و عادت شریف وی بران بود کہ چون در وقتے نماز ے میکرد دیگر بروے
مداومت مینمود و در روایتے آمدہ کہ این دو رکعت دروغانہ میگذارد نہ در مسجد بقصد تخفیف برامت و محبوب میداشت
تخفیف امت را و از جہت میگوید مصنف و این یعنی گذاردن دو رکعت بعد از عصر از خصائص آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود
و حق غیر وے نکردہ چنانکہ در روایت ابی داؤد آمدہ کہ میگذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت بعد از عصر و نہی میکرد
ازان و میداشت صوم وصال و نہی میکرد ازان و نہی از رکعتین در صحیح بخاری نیز ہمچو ست و لیکن حدیث دیگر از ابی داؤد
کہ در جامع الاصول آوردہ است کہ پرسیدہ شد ابن عمر از رکعتین قبل المغرب پس گفت ندیدم ہیچ یکے را در عہد رسول صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم کہ میگذارد آنرا و رخصت کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در رکعتین بعد از عصر منافات دارد بودن آن از خصائص
حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نہی مردم ازان و در بعض آثار آمدہ کہ امام احمد را دیدہ نہ کہ در وقت خانہ خود میگذارد گفتند چرا انہا
میگذاری گفت از ترس مردم و بجملہ احادیث و آثار نہی ازین دو رکعت و از مطلق نماز بعد از عصر غالب و قوی ست و متاخرین و علما
نیز ہمین ست پس حق آن ے نماید کہ آن از خصائص آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و در حق غیر وے مکروہ چنانچہ
مصنف گفت واللہ اعلم و چون مختار نزد مصنف رکعتین ست پیش از ظہر و احادیث صحیحہ در چہار رکعت نیز وارد شدہ گفت و
گاہ پیش از ظہر چہار رکعت گذاردے و فقط بخاری و ابی داؤد و نسائی کہ از عائشہ روایت کردہ اند انیست کہ کان

لا یدع اربعا قبل الظہر و رکعتین قبل الغداۃ بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ ترک نمیکرد چہار رکعت پیش از ظہر و دو رکعت پیش از
بامداد و شیخ ابن الہمام از سنن سعید بن منصور از براء بن عازب آورده کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کسیکہ بگذارد پیش از
ظہر چہار رکعت گویا کہ تہجد کرد در شب و ہر کہ بگذارد مثل آن بعد از عشا گویا کہ در شب قدر گذارد و بیہقی این را از قول عائشہؓ و
نسائی و دار قطنی از قول کعب روایت کرده اند و موقوف در نجا مثل مرفوع ست زیرا کہ مقادیر ثواب جز بسماع از حضرت
رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نتوان دانست و قول صحابی در آنچہ بقیاس نتوان یافت محمول ست بر سماع چنانچہ در مقدمہ
گذشت و لیکن علما کہ قائل اند بدو رکعت این حدیث را برای اخراج از مواظبت بر چہار رکعت پیش از ظہر و تاویل کرده اند
یکے آنکہ چون سنت ظہر در خانہ گذارد ے چہار رکعت گذارد ے و اخبار عائشہؓ از حال درون خانہ ست کہ میدہد و چون در مسجد
بودی کہ دو رکعت گذاردی و ابن عمر از ین حال خبر داد و چون روایتی صریح با ختلاف حالتین وارد نشده ست لاجرم حمل بر تاویل
و صرف از ظاہر بود اگرچہ از قول عائشہؓ کہ گفت کان یصلی فی بیتہ قبل الظہر اربعا استینا سی باین معنی میتوان یافت و دوم تاویل آنکہ چہار
رکعت نمازی بود مستقل سوے سنت راتبۂ ظہر کہ در عقب زوال شمس میگذارد و میفرمود کہ ہذہ یعنی این ساعت بعد از زوال شمس ساعۃ
تفتح فیہا ساعتی ست کہ گشاده میشود در ہا ابواب السماء در ہاے آسمان و احب ہو دوست میدارم ان یصعد لی کہ صعود کند بحساب
حق و برود برا ے من فیہا عمل صالح در ین ساعت عمل صالح و چون نماز افضل اعمال صالحہ است و نیز این وقت حضور نماز ست فضل نماز
در و ے افضل و انسب باشد و بدین تاویل سنت ظہر ہمان دو رکعت باشد و چہار رکعت تطوع غیر آن سنت و این نیز خلاف ظاہر ست چہ ظاہر
لفظ این حدیث کہ گفت چہار رکعت میگذارد پیش از ظہر و دو رکعت بعد از ظہر در ین ست کہ ہر دو راتبۂ ظہر باشد گو چہار دیگر بجہت
فی زوال نیز میگذارده باشد یا ہمین راتبۂ ظہر را این فضیلت باشد چنانچہ بعض علما گفته اند کہ مراد بحدیث فتح باب و صعود
عمل نیز سنت ظہر ست و اثبات این فضیلت منافات بسنیت ندارد با وجود ثبوت مواظبت و حدیث عائشہؓ کہ مسلم و ابی داؤد
از عبد اللہ بن شقیق روایت کرده صریح ست در آن کہ آن چہار رکعت کہ در خانہ میگذارد سنت راتبۂ ظہر بود کما مر و اللہ اعلم
و عبد اللہ بن مسعود بعد از زوال ہشت رکعت میگذارد و احتمال دارد کہ این ہشت رکعت مستقل بوده باشد و ے سنت ظہر یا سنت ظہر
داخل آن بود و میگفت ابن مسعود اہمن این ہشت رکعت یعدلن برابری میکنند مثلہن ہشت رکعت را من قیام اللیل از تہجد بر آنکہ
در عدد رکعات تہجد اختلاف روایات ست و عادت شریف نیز در ین باب مختلف بود ہشت بود یا یازده یا غیر آن چنانکہ در محلش بیاید
و یک رکعت از ان وتر ست و غالبا این قول ابن مسعود مبنی بر روایت نہ است و احتمال دارد کہ مراد تمام نماز شب باشد مقصود
ہمین ست کہ ہشت رکعت در ین وقت برابر ہشت رکعت دران وقت ست و ہذا ظاہر و بعضی از شارحین در توجیہ تعدیل ہشت رکعت بعد از
زوال بہ ہشت رکعت قیام لیل میگویند سر این گویا آنست کہ این دو وقت یعنی وقت زوال و وقت تہجد زمان نزول رحمت ست چہ در ہاے رحمت
چنانچہ ہمین ساعت معلوم شد بعد از زوال گشوده میشود و آن بعد از انتصاف نہار ست و نزول رحمت الہی در شب بعد از انتصاف
شب ست پوشیده نماند کہ در احادیث فضل قیام لیل وارد شده است کہ نزول رحمت در ثلث اخیر ست از شب تا وقت صبح ظاہرا ابتداے آن از بعد
انتصاف ست و کمال آن در ثلث اخیر کہ وسط ست میان مبدا و منتہی و چون ہر دو وقت محل قرب و رحمت ست مناسبت ظاہر حاصل بود میان
ہر دو وقت و نماز در ہر یکی از ین دو وقت عدیل دیگرے بود در فضل و چون نزول رحمت در بعد نصف لیل اشہر و اظہر بود نماز وقت زوال را
عدیل آن ساخت و تشبیہ بوے کرد نہ عکس ما فہم و در جامع الاصول از ترمذی و در مشکوۃ از ترمذی و بیہقی آورده کہ امیر المومنین
عمر گفت شنیدم رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت چہار رکعت پیش از ظہر بعد از زوال حساب کرده میشود بہ

و نماز سحر و هیچ شبی نیست مگر آنکه سجده میکنند پروردگار تعالی را در آن ساعت پس بخوانند این آیت تغفیر ظلال عن الیمین
و الشمائل سجدا لله الآیة و در مسند احمد حنبل و سنن نسائی و ترمذی و ابی داود و ابن ماجه مرویست که گفت عنبسة بن ابی سفیان
شنیدم از خواهر خود ام حبیبه زوجهٔ رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم که گفت شنیدم رسول خدا را صلی الله علیه و آله و سلم که
میگفت من حافظت کسی که محافظت کند و مداومت نماید علی اربع رکعات قبل الظهر و چهار رکعت پیش از ظهر و اربع بعدها و بر چهار
رکعت بعد از ظهر حرمه الله علی النار حرام گرداند خدا تعالی او را بر آتش دوزخ و گفت ترمذی هذا حدیث حسن صحیح غریب من هذا
الوجه و این چهار رکعت را که بعد از ظهر میگذارد بدو سلام میگذارد معلوم نشد که این چهار رکعت و رای دو رکعت سنت ست
یا آنها ست هر دو احتمال دارد و ظاهر در اول ست و شیخ ابن الهمام میگوید که اختلاف میکنند اهل این عصر که اینها غیر رکعتین راتبه
یا آنهاست و بر تقدیر ثانی آیا میتوان کرد بتسلیمهٔ واحده یا نه جماعه گفتند نمیتوان کرد و نزد من چنین واقع شد که اگر بگذارد چهار
رکعت بعد از ظهر یک سلام یا بدو سلام حاصل شود و هر دو که خواهد حساب کرده شود در راتبه از روی بانه زیرا که مفاد حدیث همین
ایقاع چهار رکعت بعد از ظهر ست و این صادق ست با بودن راتبه از آنها انتهی و امیر المومنین علی گفت کان النبی صلی الله علیه
و آله و سلم یصلی قبل الظهر اربع رکعات یفصل بینهن بتسلیم علی الملائکة المقربین
بر فرشتگان مقرب و من تبعهم و کسانیکه تابع اند ملائکه را من المسلمین و المومنین از مسلمانان و مومنان یعنی اهل سوابق در نسبت
سلام نماز فرشتگان اند که مقربان درگاه الهی و سابق در وجود و طاعت و عبادت اند و مومنان در این مقام تابع و لاحق
باینها اند و بعضی گفته اند که مراد بسلام اینجا تشهد ست از جهت اشتمال او بر سلام رواه و روایت کرد این حدیث را احمد و الترمذی
محسنا یعنی گفت ترمذی هذا حدیث حسن و نیز گفت در این باب حدیث از عبد الله بن عمر نیز آمده بدانکه در جامع الاصول و مشکوة که
این حدیث را از ترمذی آورده قبل العصر ست و ترمذی نیز در جامع خود این را در باب ما جاء من الاربع قبل العصر آورده و در
جامع الاصول در روایهٔ عصر ذکر کرده و شاید که لفظ الظهر در عبارت مصنف از سهو قلم ست و لیکن چون در روایهٔ ظهر ذکر کرده معلوم
می شود که از اشتباه نظر ست دران کتب و صواب آنست کان یصلی قبل العصر اربع رکعات و الله اعلم و نیز امیر المومنین علی را
روایت کرده که پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم هر روز شانزده رکعت سنت میگزارد چهار رکعت پیش از ظهر و دو بعد از ان و چهار
پیش از عصر و چهار رکعت در وقت ضحی و این بعضی ست از حدیث مطول اما علماء در اسناد آن سخن گفته اند و این حدیث مطول در کتب
بنظر نیامده تا تتمهٔ آن و سخنی که علما کرده ذکر میکردیم و با وجود آن عددی که در تفصیل شانزده گفته شمرده شانزده نمیشود و دگر
آنگه گفته شود دو رکعت پیش از نماز فجر را بجهت ظهور و شهرت آن ذکر نکرده تا مجموع شانزده شود و عدم ذکر سنت مغرب و
عشا نیز بر آنست که مقصود بیان رکعات سنت روزست نعم اگر چهار رکعت ضحی نشمارند سنن رواتب با اربع قبل العصر شانزده
میشود چنانکه بعضی همچنین شمرده اند مگر آنکه گفته شود که قول او چهار رکعت ضحی عطف ست بر شانزده و یا قبل سنن رواتب را
ذکر نکرده اعتمادا علی شهرتها فقد بر و ابن عمر روایت میکند از پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم که فرمود رحم الله رحمت کند خدا تعالی
امرأ مردی را که صلی قبل العصر بگزارد پیش از عصر اربعا چهار رکعت را این حدیث را احمد و ترمذی و ابو داود روایت کرده اند
و ابن خزیمه و ابن حبان در صحیحین خود آورده و گفته ترمذی حسن غریب و ابن حبان این حدیث را تصحیح کرده و آن حدیث مذکور
سابقا از امیر المومنین علی نیز در قبل العصر ست که مصنف آنرا در سنت پیش از ظهر آورده چنانکه گفته شد و نیز ابو داود
از امیر المومنین علی پیش از عصر دو رکعت روایت کرده و ترمذی و احمد در این حدیث بجای رکعتین اربعا آورده و از جهت

اختلاف این روایات ست که مذهب حنفی تخییر ست میان چهار و دو جمعا بین الاحادیث و چهار افضل ست چنانچه در کتب
اصول فقه تحقیق آن نموده اند و دو رکعت پیش از مغرب صحابه میگذاردند و منع نفرمود چنانکه در روایت مسلم آمده که از انس پرسیدند
که پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت پیش از مغرب میگذارد گفت نمیگذارد و لیکن میدید ما را که میگذاردیم پس امر میکرد ما را و
ونهی مے نمود ازان و نیز بخاری و مسلم روایتی از انس آورده اند که چون مؤذن اذان مغرب میگفت جماعه از صحابه برمیخاستند
و در پهلوے ستونهای مسجد دو رکعت میگذاردند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از درون خانه بیرون نمی آمد و ایشان را
مے دید که نماز میکنند و در روایتے آمده که مردم از بیرون به مسجد مے درآمدند و این جماعه را از نماز میدیدند گمان مے بردند
که مگر نماز مغرب را گذارده اند از بس کثرت گذارندگان این دو رکعت و در کتب خمسه غیر موطا آمده که آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم سه بار میفرمود بین کل اذانین صلوٰة و در مرة ثالثة فرمود لمن شاء یعنے هر که خواهد بگذارد و هر که خواهد نگذارد و مراد
بدو اذان اذان و اقامت ست، و انس گفت با وجود آنکه درمیان اذان و اقامت مغرب فرجه کمتر ست میگذارند و ازینجا
ست که بعضے گفته اند که این را به مغرب ست و داخل نماز بعد از عصر نیست ولیکن اخبار باقی ست اگر خواهند بگذارند و در صحیحین
ثابت ست که فرمود صلوا قبل المغرب بگذارید نماز پیش از مغرب این کلمه را سه بار مکرر فرمود و قال فی الثالثة و گفت در بار سوم
لمن شاء یعنے این امر ایجابی نیست بلکه تخییر ست هر که خواهد گزارد و نخواهد نگزارد و لا یتخذها الناس سنة یعنے اینکه فرمود لمن شاء از جهت
ناخوش داشتن اینکه مردم این نماز را سنت نکرده و طریقه مستمره گیرند و در روایتی خشیة ان یتخذها پس گذاردن آن مندوب
و مستحب اما در درجه رواتب که بران مواظبت بود نیست و در شرح ابن الهمام میگوید که اختلاف کرده شده ست در استحباب دو رکعت
پیش از مغرب طائفه بدان قائل شده و منکرند آنرا بسیارے از سلف و اصحاب ما و مالک رض و تمسک آن طائفه باحادیثی ست که در صحیحین
و غیر هما وارد و یافته و جواب شان معارضه آن احادیث ست بانچه ابو داؤد آورده که پرسیده شد ابن عمر از رکعتین قبل المغرب پس
گفت ندیدم من هیچ احدی را در عهد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که میگذارد آنرا و رخصت کرد در رکعتین بعد العصر و این
حدیث صحیح ست نزد ما و راجح ست بجهت عمل اکابر صحابه و سلف موافق آن و نفی کردن ایشان آنرا اگرچه در صحیحین خلاف
آن آمده زیرا که صحت معتبر ست باجتهاد و رأے ایشان و دائر ست امر رواة بر قرار دادا ایشان نزد اختلاف مردم در توثیق
و عدم آن انتهیٰ گفته شیخ ابن الهمام و تطویل کرده در تحقیق این سخن و کلامی را که در مقدمه در تعیین مراتب صحت و قرار دادن شان
که اصح الکتب صحیح البخاری ثم فتم از و سے نقل کردیم اینجا آورده فتذکر و الله اعلم انتهیٰ انچه مصنف از سنن رواتب
ذکر کرد در ترمذی از ابی هریره روایت کرد قال قال رسول الله صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من صلے بعد المغرب ست رکعات
لم یتکلم فیما بینهن بسوء عدلن له بعبادة ثنتی عشرة سنة و از عائشه رض آورده که من صلے بعد المغرب عشرین رکعة بنی الله له بیتا
فی الجنة و حدیث ابی هریره را تضعیف کرده انتهیٰ و این نماز ست که آنرا صلوٰة الاوابین گویند و شیخ ابن الهمام از ابن عمر رض
روایت کرده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم هر که بگذارد بعد از مغرب شش رکعت نوشته شود از اوابین پس تمام خواند
این آیت را انه کان للاوابین غفورا و گفته که حال این شش رکعت مثل حال چهار رکعت ست بعد از ظهر که اگر راتبه را نیز ادا
مے کنند حاصل گردد این سه عدد انتهیٰ اما گذاردن چهار رکعت پیش از عشا در احادیث نظر نیامده و شمنی تعلیل در گذاردن
چهار رکعت قبل العشا و بعد آن کرده که وی مثل ظهر ست در عدم کراهیت تطوع قبل و بعد و عمل اهل حرمین بر ناگذاردن سنت
قبل العشا ست و در حدیث بخاری بعد از عشا چهار رکعت بروایت ابن عباس آمده و در حدیث ابی داؤد و ابن شریح بن هانی چهار

آنده و احتمال دارد و الله اعلم که شش بار رکعتین باشد و شمنی نیز در چهار رکعت بعد از عشا حدیث مذکور از بخاری آورده و در هدایه چهار رکعت را بعد از عشا از سنن شمرده و اگرچه وی در بیان سنن مسامحه کرده و پیش از عصر چهار رکعت یا دو را نیز از انها شمرده با وجود آنکه از مستحبات اند و لیکن در شرح این الهمام گفته که انچه مقتضای نظر است بودن آنهاست سنت بجهت ثبوت مواظبت بر آنها چنانکه ابو داؤد از شریح بن هانی آورده که گفت پرسیدم عائشه رض را از نماز رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم گفت نگذارد آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم نماز عشا را هرگز و در آمد در خانه مگر آنکه گذارد در وی چهار رکعت یا شش رکعت و گفت شبی باران بود و وحی بر زمین انداخته بودند که سوراخی داشت و میدیدم من که آب از راه آن سوراخ می برآمد و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم جامهای خود را از زمین در نماز گاه میداشت و این نصف ست در مواظبت انتهی و چون از ذکر اعداد سنن فارغ شد شروع در بیان بعض احکام آن کرد و گفت مجموع رواتب سنن را در خانه خویش گذارد و سے و نیز بران ترغیب کرد و فرمود که محبوبترین نماز مرد بعد از صلوة مکتوبه نمازے ست که در خانه خود بگذارد و گفته اند که نماز نفل در خانه گذاردن افضل ست اگرچه در حرم یا در میان خانه کعبه باشد بالاخشوع دو رکعت سنت بعد از مغرب که در هیچ وقت در مسجد نگذارد و قرأت درین دو رکعت بیشتر احوال قل یا ایها الکافرون و قل هو الله احد بود چنانکه ترمذی از عبد الله بن مسعود آورده که گفت حفظ نتوانم کرد انچه شنیده ام من از حضرت رسول صلے الله علیه وآله وسلم که میخواند در رکعتین بعد از مغرب و رکعتین قبل الفجر قل یا ایها الکافرون و قل هو الله احد و گفته که درین باب از ابن عمر نیز آمده و گفته که حدیث ابن مسعود غریب ست نمی شناسیم آنرا مگر از حدیث عبد الملک بن معدان از عاصم و ابو داؤد از ابن عباس روایت کرده که گاهی تطویل میکرد دو سے صلے الله علیه وآله وسلم قرأت را در رکعتین بعد المغرب تا آنکه متفرق میشدند اهل مسجد و چون در حدیث نوع اشعاری بگذاردن این دو رکعت در مسجد بود شیخ ابن حجر مکی در شرح مشکوة میگوید احتمال دارد که در بعض اوقات در مسجد میگذارد بجهت عذرے که منع از دخول بیت میکرد و محتمل که در خانه بود و ابن عباس را علم بدان حاصل شده باشد و خانه آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم متصل مسجد بود و جز دیوارے در میان نه و در دیوار درے بود بجانب مسجد و اگر یکے را خانه نزدیک مسجد نبود و تا بخانه رفتن تعجیل این دو رکعت که بدان امر فرموده اند چنانکه رزین و بیهقی از حذیفه آورده که گفت میفرمود آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم تعجیل کنید رکعتین بعد المغرب را زیرا که انها برداشته میشوند همراه فریضه فوت شود آیا انچه عذر دارد کان در مسجد گردد یا نه محل نظر ست فتدبر و الله اعلم راز نجهت که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در گذاردن این دو رکعت در خانه تاکید بسیار کرد سے و در هیچ وقت بی عذر در مسجد نگذارده علما را درین محل خلاف ست که اگر کسی این دو رکعت را در مسجد بگذارد مجزے و مکتفے از سنت باشد یا نه بعضے از علما میگویند مجزے نباشد از جهت وقوع آن نه بر وجه مسنون و امام نووی گوید عدم کفایت چه باشد بلکه من صلے الرکعتین بعد المغرب فی المسجد کمن لم یصل و در رکعت بعد از مغرب را در مسجد یکون عاصیا ابو نور که از اصحاب شافعی رح ست و میگویند که جمعے بغداد سے در فقه مذهب او داشت میگوید سبب عاصی گذارنده این دو رکعت در مسجد عاصی ست و سبب عصیان وی آنست که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم امر کرد بگذاردن آن در بیوت و فرمود اجعلوا فی بیوتکم و اصل در امر وجوب ست و تارک واجب عاصی و نزد بیشتر علما مجزی باشد در اصل سببیت و لیکن گذاردن آن در مسجد ترک افضل و افضل بود از جهت مخالفت فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و امری که کرده برای استحباب ست نه وجوب و مختار اکثر علما همین قول ست و در سنت مغرب چیز سنت ست یکی آنکه میان وی و فریضه سخن چیز بگذرد و عائشه گوید چه در حدیث رزین آمده ست که مکحول شامی که از کبار تابعین ست بطریق ارسال روایت میکند از پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم من صلے رکعتین بعد المغرب قال مکحول گفت مکحول که راوی

قولوا آمنا و در ثانیه ربنا آمنا بما انزلت و اتبعنا الرسول فاکتبنا مع الشاهدین یا انا ارسلناک بالحق بشیرا و نذیرا و المثال عن اصحاب الجحیم نخواند اما غالب احوال قرأت همان دو سوره بود چه این هر دو سوره جامع اند مر توحید عمل و علم و توحید معرفت و ارادت و توحید اعتقاد و قصه را چنانکه در کتاب حاصل سورة الاخلاص فی فضائل سورة الاخلاص بیان کرده ایم که این هر دو سوره متضمن این معانی مذکوره اند و باین بیان وجه قرأت این دو سوره در سنت مغرب که آخر عمل روز ست چنانکه در احادیث واقع شده نیز معلوم توان کرد والله اعلم **فصل الاضطجاع** بعد سنة الفجر عادت حضرت نبوی صلی الله علیه و آله وسلم آن بود که بعد از دو رکعت سنت فجر پهلوی راست بر زمین نهادی و یک لحظه بخفتیدی بخاری و مسلم از عائشة رضی الله عنها آورده اند که گفت چون میگذارد آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم رکعتین فجر اگر بیدار میبودم من سخن میکرد بمن والا اضطجاع می نمود تا وقتیکه اعلام کرده میشد برای نماز و زیاده کرده بخاری علی شقه الایمن و ازین حدیث معلوم میشود که تکلم بعد از سنت فجر واقع شده است و ترمذی بالی از برای تکلم بعد رکعتین فجر عقد کرده و از عائشة رضی الله عنها آورده که گفت بود پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم چون میگذارد رکعتین فجر را اگر او را حاجتی بمن بودی سخن میکرد بمن والا بیرون می آمد بسوی نماز و گفته ابن احدیث حسن صحیح و گفته که بعضی از اهل علم از اصحاب نبی صلی الله علیه و آله وسلم و غیر هم کلام بعد از طلوع فجر تا فراغ از صلوة مکروه داشته اند مگر انچه از جنس ذکر الهی باشد یا سخن ضروری که ازان چاره نبود و گفته همین ست قول احمد و اسحق انتهی و تکلم حضرت صلی الله علیه و آله وسلم هم ازین قبیل بود چنانچه قول عائشة رضی الله عنها فان کانت تلک حاجته تکلمنی ناظر در انست و اگر سخن نه از جنس ذکر و ما لابد منه باشد نیز مبطل نیست و موجب اعاده آن نیست یارب مگر بجهت کراهیت تکلم در بعض اوقات احتیاطا و تکمیلا اعاده کنند و در جامع ترمذی درین حدیث ذکر اضطجاع نیست اما در حدیث دیگرست که فرمود اذا صلی احدکم الرکعتین قبل صلوة الصبح چون بگذارد یکی از شما دو رکعت پیش از نماز صبح فلیضطجع پس گو بخسبد علی جنبه الایمن بر پهلوی راست و گفته هذا حدیث صحیح غریب و چون امر کرد باضطجاع ظاهر امر چون قرینه بر خلاف آن نباشد وجوب و فرضیت ست از جا که ابن حزم ظاهری میگوید فرض ست این اضطجاع بر مصلی تا اگر این خفتن میان سنت و فرض ترک کند نماز فرض وی باطل باشد و بعضی از علماء در نصرت این مذهب یک مجلد تصنیف کرده اند و جمعی از مشائخ طریقت باین قول قائل همچون شیخ محی الدین بن عربی صاحب فتوحات و غیر وی والله اعلم تا این مردم در بیان این مطلب چه گفته باشند والا پوشیده نماند که اقتضای امر در وضعیت این فعل آنست که اگر ترک کند آثم گردد و اما فرضیت بوجهی که شرط صحت نماز فرض باشد از کجا لازم آمد و جماعتی از علما بکراهت آن قائل و آنرا بدعت می شمرند در جامع الاصول از نافع می آرد که ابن عمر مردی را دید که گذارد رکعتین فجر را بستر اضطجاع کرد فرمود چه باعث شد ترا ای مرد که چنین کردی آن مرد گفت خواستم تا فصل کنم میان سنت و فرض فرمود کدام فصل بالاتر از سلام باشد گفت فانها سنة فرمود بل بدعة و در سنن ابو داود آمده که چون ابو هریره رضی الله عنه حدیث اضطجاع را روایت کرد و این حدیث بابن عمر رسید گفت اکثر ابو هریره اکثار و افراط میکند در نقل احادیث گفتند ایا انکار میکنی چیزی را از انچه وی میگوید گفت انکار ندارم و لیکن وی جرات کرد و ما امساک نمودیم و چون این حکایت بابو هریره رسید گفت گناه من چیست مگر آنکه محفوظ داشتم و ایشان فراموش کردند بالجمله حکم ببدعت بودن این عمل نهایت بعید ست از جهت ورود احادیث صحیحه درین باب مگر آنکه ادعای نسخ یا خصوصیت آن بحضرت رسالت صلی الله علیه و آله وسلم کنند و دعوی فرضیت نیز خالی از بعدی نیست و روایات نیز خالی از اختلاف نه در بعض احادیث صحیحه آمده که گذارد رکعتین پس بیرون آمد بذکر اضطجاع و ذکر اضطجاع در بعض احادیث بعد از نماز تهجد آمده که اضطجاع کرد بعد از اضطجاع بر خاست و بیرون آمد چنانچه در ذکر نماز شب بیاید و از جهت است که جماهیر علماء طرق مستقیم توسط اختیار کرده اند

و باستصحاب قائل شده و امام مالک میگوید اگر از برای استراحت و رفع تعب کرد در قیام لیل بیداری شب کشیده کند پسندیده و موجب انشراح و تازگی طبیعت بود و قول امام ابو حنیفه رحمه الله نیز همین است و میفرماید که فعل آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم نیز بقصد استراحت بود نه بتعبد و الله اعلم و در خفتیدن بر پهلوی راست که عادت شریف در نوم بود سر آنست که تا خواب غلبه نکند و مانع از قیام برای صلوة نباید همه دل که مضغهٔ صنوبری است در جانب چپ علق است اگر بر جانب چپ خفتند دل قرار گیرد و راحت و آسایش غلبه کند و بجهت حصول سکون و آرام خواب گران پیدا آید و چون بر دست راست خفتند دل طلب مستقر و آرامگاه خود که جانب چپ است کند و در قلق و بی آرامی افتد و چون سکون و آرام که باعث وجود رعونت و داعی و محرک قوی است کمتر بود خواب دیر آید و چون باید که گران نبود و از غیبت که بجانب راست خفتن باعث قلق و دیر آمدن و سبک بودن خواب است اطباء خفتن بر جانب چپ اختیار کنند طلب کمال راحت و هضم طعام را که بجهت توجه حرارت غریزی بداخل بدن در حالت نوم حاصل میشود و هر چند نوم غایتر راحت کاملتر و هضم طعام تمامتر و صاحب شرع خفتن بر جانب راست اختیار کند طلب سبک خوابی و تیسیر قیام شب را و از بجا رعایت قلت طعام نیز لازم افتد و حاصل آنکه خواب بجانب راست دل عالم روحانیت را نافع بود مراد بدل اینجا لطیفه ادراکیه است و خواب بر جانب چپ بدن را و جانب جسمانیت را سود کند تنبیه در احادیث صحیحه آمده که آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بعد از گذاردن رکعتین فجر درین اضطجاع گاهی بخواب نیز میرفت تا حدی که شنیده میشد آواز نفس که نائم را باشد و آنرا غطیط گویند و همچنان بر میخاست و نماز میرفت و عدم نقض طهارت بنوم از خصائص آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم است و بعض گفته اند از خصائص انبیاست صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین تا گفته اند که رؤیا الانبیاء وحی و دلیلش قول حق سبحانه تعالی ست و انی ارى فی المنام انی اذبحک و آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم میفرمود مرا در خواب خیال کنید هر چه شما میگوئید نزد من می نشوم چشم من در خواب ست لیکن دل من بیدار اینجا اشکالی آورده اند که اگر حال نیست پس چرا آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم در لیلة التعریس بخواب رفت و از طلوع فجر آگاه نشد تا نماز فجر فوت شد و بعد از بیدار شدن از قضای آن و تعریس نزول مسافرست در آخر شب برای خواب و استراحت و قصهٔ لیلة التعریس آنست که مسلم از ابو هریره و مالک از زید بن اسلم آورده اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم چون از غزوهٔ خیبر بمدینه عود فرمود با مدینه بمکه میرفت تمام شب سیر کرده بود چون خواب غلبه کرد در وادی نزول کرد و بخواب رفت و بلال گفت امشب تو برای ما حفظ و حراستی کن و از طلوع فجر خبردار باش تا نماز فوت نشود بلال زمانی بنماز مشغول شد و پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم و صحابه همه بخواب رفتند چون وقت فجر نزدیک رسید بلال براحلهٔ خود تکیه زد خوابش در گرفت هیچ یکی وقت نماز بیدار نشدند آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم و نه بلال و نه اصحاب تا آفتاب طلوع کرد آنگاه بیدار شدند و اول کسیکه بیدار گشت آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بود ترسان و هراسان گفت ای بلال چه کردی و چرا بخواب رفتی گفت بلال چه کار کند آنچه شما را رسید بلال را نیز رسید فرمود بلا بار بربندید و سوار شوید و ازین وادی برائید و در روایتی آمده که فرمود این جا شیطان ست بار بربستند و برآمدند و جای دیگر نزول کردند پس وضو کرد رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و صحابه را نیز امر کرد و بلال را گفت تا اذان گوید و بر آن نماز پس آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بجماعت نماز فجر قضا کرد و برگشت و صحابه را دید که ترسان و لرزان اند فرمود ایها الناس ان الله تعالی قبض ارواح ما را اگر میخواست میفرستاد بسوی ما ارواح ما را پیشتر ازین وقت هر کرا از شما خواب کند از خواب یا نسیان کند نماز را پس بیدار شود یا آگاه گردد گوید بگذارد در ین وقت چنانکه میگذارد در وقتش وقوع این واقعه باعث این شریعت شد که فرمود کنون میگویند با خود بیداری دل

چه بود که از طلوع فجر آگاه نشد جوابش آنکه دریافت طلوع و غروب کار چشم ست لاجرم چون چشم در خواب باشد و پوشیده بود طلوع و غروب مدرک نگردد اگر چند دل بیدار ست مثلاً شخصے بیدار ست و در گنج خانه در پرده افتاده طلوع و غروب در نیابد پس بیداری دل با عدم ادراک طلوع منافات ندارد زیرا که برای این ادراک چشم گشاده باید تنها بیداری دل کفایت ندارد اگر گویند چرا بکشف وحی و الهام دریافته گوئیم این فعل باریتعالی ست اگر دران وقت وحی و کشف نکرد چه توان کرد در اینجا حکمتی بود که تشریع مقتضای فوائت و ادراک شرف اتباع ست و جواب دیگر آنست که نعم دل بیدار ست و خواب را در وی تاثیرے نه لیکن تواند که او را حالتی و شهودے دست دهد که در ان مستغرق گردد و از ماسوای آن مشهود از صور و معانی ذاهل و غافل شود چنانچه در بعض احیان در حالت وحی مثل این معنی روی میداد پس باعث نسیان و غفلت نوم نباشد بلکه طریان حالتی عظیم که کنه آنرا جز خدا کسے نداند یا آنکه با وجود بیداری و هوشیاری فراموش گرداینده تا باعث تشریع حکمی از احکام و دریافت شرف متابعت گردد چنانچه از سیاق حدیث لائح گردد و بعضے از مشائخ صوفیه گویند که این خواب و فراموشی از ان حضرت صلی الله علیه وآله وسلم ابتلاے الٰہی بود برای اخذ تدبیر و ترک تفویض بتقدیر اگرچه تمسک باسباب مرتبهٔ تحقیق و تمکین ست اما درین مقام این اقتضا کرد تا حال چه بود و این سخن خالی از جرأت و سوء ادب نیست نسبت بحضرت وی صلے الله علیه وآله وسلم والله اعلم

فصل در قیام شب مراد بدان نماز تهجد ست بدانکه علما را اختلاف ست که قیام لیل بر حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم فرض بوده یا سنت هر دو طائفه را دلیل یکی ست و آن آیت تنزیل یعنے قرآن ست و من اللیل و بعضی از شب فتهجد به ترک خواب کن یعنے برخیز برای نماز و تهجد در لغت بمعنی ترک هجود ست و هجود بمعنے خواب نافلة لک در حالی که زائد ست این تهجد بر صلوات خمس برای تو یا فضیلت ست برای تو بحجت مختصاص فرضیت آن بتو جمعے که قائل اند بودن تهجد سنت میگویند باین آیت صریح ست در عدم وجوب زیرا که نافله بمعنے صلوة نفل ست که زیادت ست بر نماز فرض و نفل در لغت بمعنی زیادت بود و جمعی که قائل اند بفرضیت تهجد میگویند قول وی فتهجد امر ست صریح بقیام لیل و تهجد چنانکه جای دیگر فرمود یا ایها المزمل ای خواب کننده در شب جامه بر خویش پیچیده قم اللیل برخیز در شب و نماز کن و اصل در قول امر وجوب و فرضیت ست مادام که قرینه بر خلاف آن پیدا نشود و ناسخے صریح برای این ایجاب نیامده پس وجوبیکه مستفاد ست ازین امر بر حال خود باشد و مقول مؤلف و ناسخے صریح نیامده گویا اشارت ست بر د آنکه بعض گفته اند که قول حق سبحانه و تعالی علم ان لن تحصوه فتاب علیکم الایة ناسخ این وجوب ست چنانچه بعض مفسران گفته اند که در اول قیام لیل واجب بود بتفصیل مذکور در قرآن در حفظ اوقات ثلث شب نصف یا ثلثان بعد ازان منسوخ شد باین آیت که گفت بخوانید از قرآن هر قدر که میسر شود مراد بقرآن قرأت نماز داشته اند پس این نیز منسوخ شد بصلوة خمس کذا قال البیضاوی و در حدیث مسلم و ابی داؤد و نسائی آمده است که سعد بن هشام از عائشه رضی الله عنها پرسید از قیام لیل رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم عائشه رضی الله عنها گفت آیا تو قرآن نمیخوانی یا ایها المزمل حق تعالی فرض گردانید بروی قیام شب را در اول این سوره پس قیام نمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و اصحاب وی تا یکسال و نگاهداشت الله تعالی خاتمه این سوره را دوازده ماه در آسمان تا وقتیکه فرستاد در آخر این سوره تخفیف پس گشت قیام لیل تطوع بعد ازانکه بود فریضه پس مضنف میگوید که این آیت صریح نیست در نسخ تهجد از ان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم از جهت احتمال آنکه وی صلے الله علیه وآله وسلم درین خطاب داخل نباشد و مخصوص بود بغیر آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مانند آنکه کسی گوید امر سیاے وجوب ست اگر قرینه بر خلاف آن نباشد و اینجا لفظ نافله قرینه است بران چه معنے نافله تطوع بود جواب میگوید و ما لفظ نافله اگر مراد بدان تطوع بود

مخصوص نشدے بانکہ نافلہ لک یعنے حاجت بذکر لک کہ مفید اختصاص بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست نبودی چہ نفل و تطوع مخصوص بوی نباشد پس معلوم شد کہ مراد بنافلہ تطوع نیست بلکہ مراد بنافلہ زیادت ست چنانکہ معنی لغوے او ست و مطلق زیادت بی آنکہ مقید بچیزے شود کہ افادۂ معنے تطوع کند دلالت بر تطوع نمیکند و فرضے مخصوص را کہ زیادت ست بر فرائض دیگر کہ عام اند نیز شامل بود پس معنی نافلہ لک آن باشد کہ تہجد فریضہ زائدہ ست مر تو را بر صلوٰۃ خمس مفروضہ و مخصوص ست بتو و چون در فرضیت نماز نفع مصلے ست صلہ وے بلام باین جہت درست باشد اگرچہ ظاہر بر تقدیر وجوب علیک بود ہمچنین تفسیر کردہ اند این آیت را در تفاسیر و مصنف میگوید مراد بزیادت کہ مدلول نافلہ لک ست زیادت درجات ست از بہر ایں مخصوص شد بوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون قیام شب در حق غیر وی مباح ست یعنی غیر واجب یعنی مستحب و مکفر سیئات ست و اما در حق وے کہ مغفور مطلق و معصوم ست موجب زیادت درجات و علو مراتب ست مجاہد کہ از کبار ائمۂ تفسیر ست میگوید کہ غیر و یرا نوافل نیست بلکہ مکفرات ست و نوافل خاص ست بوی و این سخن فرع آنست کہ زیادت کہ در معنی نافلہ معتبر ست یعنی زیادت درجات نہ بمعنے زیادت بر فرض فافہم و حضرت نبوت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ہیچ حال قیام شب را فرو نگذاشتی و در حضر و سفر بران محافظت نمودے و اگر فی الجملہ مرضے و کسلے و کوفتے داشتی نشستہ گذاردے و ترک نکردی کما جاء فی الحدیث و اگر گاہی بسبب مرضے قوی یا بسبب غلبۂ نومے نتوانستی ایستاد و قیام شب فوت شدی در میان روز دوازدہ رکعت نماز بدل آن قضا کردے بگذاردے چنانچہ ترمذی از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ و گفتہ ہذا حدیث حسن صحیح و این نیز بظاہر دلالتی دارد بر وجوب تہجد بر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بالجملہ تاکید و مواظبت و ترغیب حضرت نبوت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران فعلا و قولا بسیار بود در صحیحین و غیر ہما از مغیرہ بن شعبہ آمدہ کہ چندان ایستادے کہ پایہای مبارکش درم کرد و از عائشہ رضی اللہ عنہا آمدہ کہ بشگافت قدمہاے او گفتند یا رسول اللہ چندین تعب برای چہ کشی و قد غفر لک ما تقدم من ذنبک و ما تاخر فرمود آیا پس نبندہ شاکر نباشم یعنے چون مولے مرا باین مرتبہ آمرزید من شکر وے نگویم و محبت وی نورزم و چون در آخر عمر ضعفے و تندارے پیدا کرد چنانچہ در وقت پیرے عادت ست نشستہ میگذاردے و قرأت نشستہ کردے و چون نوبت رکوع نزدیک شدے بایستادے و پایۂ استادہ بخواندے پس برکوع رفتی و نیز در حدیث مسلم از ابی ہریرہ آمدہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزول میکند یعنے متجلی میشود بصفت فضل و رحمت و قرب و اجابت بر صدد گار تبارک و تعالی ہر شب بآسمان دنیا وقتیکہ باقی ماند دو دانگ آخر شب میگوید کیست کہ بخواند مرا تا اجابت کنم او را و کیست کہ سوال کند از من تا عطا کنم او را و کیست کہ طلب آمرزش گناہان کند تا بیامرزم او را ہکذا تا بدمدمہ صبح و مسلم از جابر آورده کہ شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت در شب ساعتے آفریدہ اند کہ ہر چہ دران ساعت بطلبند بیابند و ترمذی از عمرو بن عبسہ آوردہ کہ گفت گفت آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قریب ترین چیز پروردگار از بندۂ باشد در آخر شب ست و اگر توانے کہ دران وقت ذکر حق کنی تقصیر مکن و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر تہجد وعدۂ بعیث مقام محمود کہ در آخرت مخصوص اوست کردہ اند لاجرم بر متابعان او نیز درین فعل پرتوے از انوار آن مقام تابد زیادہ برین چہ فضیلت بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در شب زیادہ از سیزدہ رکعت نماز نہ گذاردے و گاہ بر یازدہ رکعت اقتصار کردے و ہشت رکعت با شش رکعت وتر و دو رکعت نماز شفع گذاردے پنج رکعت آخر را بیک سلام گذاردے ہمچنین ست در جامع الاصول از روایت ابو داؤد و این در جانب زیادت ست و الا در جانب قلت کمتر ازین نیز آمدہ ست چنانچہ معلوم گردد و ظاہر عبارت اینست کہ درین میان جلسہ کردی و لیکن سلام در آخر

فاوسے ولیکن از روایات صحیحین آورده که لم یجلس فیهن یعنے درین میان جلوس نیز نفرمودی و در کلام مصنف نیز بباید که گذارد بیک سلام و یک تشهد و درمیان این پنج رکعت نشستن نبود الا در آخر فقها را در پنجا خلاف است کہ قعده زیاده بر دو رکعت گذاردن درست است یا نه و آنهائی که منع کنند یا این را مخصوص بحضرت نبوت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دانند یا از جلوس سلام خواهند امابناے نوافل بر یک تحریمه جائز ست بخلاف و در کراهیت زیاده بر چهار رکعت در روز و بر هشت رکعت در شب بسلام و جه خلافی مشهور ست و صحیح در مذهب حنفیه آنست که مکروه است و افضل نزد ابی حنیفه در شبے و روز چهار گان چهار گان ست نزد صاحبیه در شب دوگان دوگان و در روز چهار گان و نزد شافعی دوگان دوگان در روز و شب و همه تسکین بامها دیشه دارند که ورود یافته است دران باب همه آمده است و الله اعلم و بعضے از علماے حدیث میگویند که نماز شب زیاده بر یازده رکعت نبود و چون بران ایشان وارد میشود که سیزده رکعت نیز در صحاح آمده است پس چون میگویند که زیاده بر یازده رکعت نبود جواب میگویند که بروایت سیزده صحیح ست اما مرا دبه و رکعت سنت فجر ست یعنی نماز شب همان یازده ست و سیزده گفتن مسامحه است بحساب کردن رکعتین فجر ازان و برای تائید این توجیه و تاویل میگویند که این معنی در حدیث صحیح از عائشه صریحا مبین ست که گفت کان رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم یصلے باللیل ثلث عشرة رکعة بر کعتے الفجر و قال الشعبی گفت شعبے که از مشاهیر تابعین ست سالت ابن عباس و ابن عمر یعنے پرسیدم ابن عباس و ابن عمر را عن صلوٰة الرسول باللیل از نماز رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم که در شب میگذارد فقالا پس گفتند ابن عباس و ابن عمر ثلث عشرة نماز آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در شب سیزده رکعت بود منها ثمان از جمله سیزده هشت رکعت بود که دو دو رکعت میگذارد و یوتر بثلث و وتر میکرد بسه رکعت و رکعتین بعد الفجر دو رکعت بعد از طلوع فجر یعنے پیش از نماز صبح و مصنف در رد این سخن بعض علما میگوید که در صحیحین روایت دیگر آمده صحیح در آنکه سیزده رکعت خارج سنت بامداد بود اگرچه نیز روایت آمده صریح در آنکه سیزده رکعت گذارد که سنت فجر داخل آن بود و لیکن قطع باینکه یازده بود و پس سیزده با سنت فجر بود چنانچه بعض علما گویند صحیح نباشد و عن ابن عباس مروی ست از ابن عباس رضی الله عنه که ابن عباس بات شب کرد فی بیت خالته میمونة در خانهٔ خالهٔ خود که نام وے میمونه بنت الحارث ست و یکی از ازواج مطهره بود یعنی مروی ست از ابن عباس که گفت شب کردم در خانهٔ خاله خود میمونه بنت الحارث پس حدیث کرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم با اهل خود ساعتے پس تا اندا خفتند برای وی وساده و خواب کرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و اهل او بطول وساده و خواب کردم من برعرض وے و چون نیمهٔ اخیر از شب شد بیدار شد و بنشست و مسح کرد خواب از روے مبارک خود بدو دست و نظر کرد بجانب آسمان و بخواند ده آیت از آخر سورهٔ ال عمران از آن انی فی خلق السموات والارض تا آخر سوره بعد ازان برخاست بسوے مشکے که آویخته بود و مسواک کرد و وضو کرد ازان مشک بین بین یعنے میان بین کردن تقتیر و تقصیر و اکثار نکرد در تحسین آب ولیکن همه جا رسانید در رواییتے کشاد بند دهان مشک را و بخیت آب را در طشت و نیک کرد وضوی خود را و پر سید که آن مسپرک چه شد پس بیدار کردند مرا پس برخاستم و ایستادم و کردم آنچه کرد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم پس ایستاد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نماز و ایستادم من در پهلوے چپ آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم پس نهاد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم دست راست خود را بر سر من و گرفت گوش مرا و بتافت و بجانب پهلوی راست خود کشید و دعا کرد مرا اللهم فقهه فی الدین فقام ای فقام پس قیام نمود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم من اللیل یازده از شب فصلے رکعتین ثم رکعتین ثم رکعتین ثم رکعتین ثم رکعتین ثم رکعتین شش بار رکعتین گذارد و این دوازده رکعت شد ثم اوتر پس وتر کرد یک رکعت و این همه سیزده رکعت شد ثم اضطجع

بستر اضطجاع کرد حتی جاءه المؤذن تا آمد بر در وے موذن برای اعلام نماز فجر مقام پس برخاست فصلی رکعتین خفیفتین پس بگذارد دو رکعت سبک که نماز سنت فجر باشد ثم خرج فصلی الصبح پس برآمد بمسجد و بگذارد نماز فرض صبح را و در لفظ دیگر یعنی روایت دیگر از ابن عباس آمده صلی ثلث عشرة رکعة گذارد آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سیزده رکعت را ثم نام پستر خواب کرد حتی نفخ تا دم کرد و عادت شریف وی بود که چون خواب کردے نفخ کردے و نفسے کہ از نائم برآید برآمدے و از وے تعبیر بغطیط و خطیط کہ ہر دو بیک معنی ست نیز در احادیث وقوع یافته است و گویند کہ این علامت صحت مزاج و سلامت مخرج نفس ست از سده و غیر آن فلما تبین له الفجر پس ہرگاه کہ ظاہر شد او را طلوع فجر صلی رکعتین خفیفتین گذارد دو رکعت خفیف را کہ سنت فجر باشد در لفظ صریح ذکر سیزده رکعت آمد خارج رکعتین سنت فجر و ازین جہت ذکر کرد او را منصف تا معلوم گردد کہ لفظ رکعتین در روایت سابقه شش بار مکرر ست بر ہر تقدیر صریح شد کہ نماز شب آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سیزده رکعت بود و رکعتین سنت خارج آن پس تاویل بعض علما کہ سیزده را با رکعتین سنت فجر گفته اند باطل باشد و بالجمله اتفاق شد علما را بر یازده رکعت و اختلاف در دو رکعت اخیر افتاد بعضے خارج رکعتین فجر می شمرند چنانچه مختار اکثر علماست و بعضے با رکعتین فجر در آشتند و حق آنست کہ ہر دو بود تا رفع تناقض و ادعای دوام یکے ازین دو طریق باطل و چون این عدد رکعات نماز شب باوجود اختلاف کہ سیزده ست یا یازده با عدد فرائض و سنن رواتب جمع کنی مجموع عدد رکعات نماز پنجگانه صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در شبانروزے چهل رکعت شود کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بران مواظبت و محافظت نمود و هفده رکعت فرض دوده رکعت یا دوازده رکعت راتبه اول بندہی کہ راتبه قبل الظهر را دو رکعت گویند چنانچه گذشت و دوم بندہی کہ چهار رکعت دارند چنانچه مذہب حنفیه ست و یازده یا سیزده رکعت قیام شب کہ مجموع چهل رکعت باشد اگر عدد نماز شب یازده ست راتبه ظهر را چهار اعتبار باید کرد و اگر سیزده ست دو باین اعتبار مجموع عدد نماز شبانروزے چهل باشد و آنچه زیاده بران گذارده دائمی نبود بلکه برای سببی و عارضی بود چنانچه هشت رکعت نماز شکرانه فتح کہ در روز فتح مکه در خانه ام هانی گذارد امام نووی در شرح مسلم میگوید کہ آن نماز چاشت بود کہ در ہیچ وقت گذارد و لهذا در حدیث سبحة الضحی واقع شد چه اضافت دلالت دارد بر سببیت وقت ضحی چنانچه صلوة الظهر و صلوة العصر و باین کلام نووی معلوم شد کہ قول مصنف و ہمچون نماز چاشت کہ چون از سفر برسد بگذارد یعنے آن بعارضه بسبب قدوم سفر بود نه از جهت این وقت و اکثر اوقات قدوم آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت چاشت بود محل نظرست و ظاہر کلام وی نیز در فصل نماز چاشت دال ست بر آنکه مختار نزد وے آنست کہ آن نمازی ست دائمی غیر متعلق بسببے چنانچه تحقیق این در ان فصل بیاید و چون دو رکعت تحیت مسجد کہ سبب در خول مسجد و مخصوص بدان بود و چون دو رکعتی کہ فاد گذاردی کہ بزیارت برفتی عادت شریف چنان بود کہ چون در خانه یکی از اصحاب رفتی در گوشه خانه وے دو رکعت نماز گذاردے و برائے وے و اہل خانه وے دعا بخیر و برکت کردے و انکس آنجا را در خانه خود مسجد گرفتے و در آنجا نماز کردے و بعضے از اصحاب بعین غرض آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را بخانه بردندی تا گوشه خانه را بنماز خود مشرف سازد و آنجا را مسجد گیرند خصوصا آنهائے کہ خانه ایشان از مسجد شریف دور بودے کما جاء فی الاحادیث و امثال این اسباب کہ گاه گاہے عارض شدے پس باید کہ طالب متابعت وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کند و این چهل رکعت را کہ بمثابه اربعینی تمام ست بهیچ گونه در هیچ وقت باختیار فوت نکند و در جمیع عمر بران مواظبت نماید و طلال و کسل را بخود راه ندہد کہ شیطان وسوسه سبب فتح ابواب سعادات و نیل مرادات جاودانی در دنیا و آخرت بود و چنین باشد زیبا کہ ہر کہ ہر روزه چهل نوبت در کرم الاکرمین را بانگشت ادب و تواضع بر طریق و اتباع اشرف مجم و عرب علی اللہ علیہ وآلہ وسلم زدن گیرد در سرعت اجابت

واقرب حالات در سعادت بروے کشادہ گردد وچون بیان کرد کہ در شب نماز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زیادہ بر سیزدہ نبود خواست کہ اقل آن را نیز بیان کند بروایات مختلفہ کہ دران ورود یافتہ یا بیان کیفیت قیام واصول وخفت آن تا بداند از زواید آن باشد پس گفت **فصل** کیفیت قیام لیل چون ہمہ شب بگذشتے برخاستی وگاہی بیشتر از نیمہ شب برخاستے وگاہ چون خروس در خروش آمدے چنانچہ در حدیث بخاری ومسلم وابوداؤد ونسائی آمدہ کان یقوم اذا سمع الصارخ الحدیث وآن یعنے خروش خروس غالبًا بعد از انتصاف شب بلکہ بعد از ثلث وربع اخیر شب میباشد واصل درین باب آیت کریمہ یا ایہا المزمل ست کہ ازان تخییر میان قیام ثلثین ونصف وثلث وربع بوجہی کہ مفسران بیان کردہ اند معلوم میشود وچون بیدار شدے دعائیکہ در وقت استیقاظ ورود یافتہ است بخواندے ودستہای مبارک را بر چشم مبارک کشیدی لفظ حدیث انچنین ست کہ خوابہا از روے مبارک مسح کردے ومراد ہمین ست کہ گفتہ شد ومسواک بمبالغہ کردی ودر حدیث بخاری آمدہ کہ در وقت مسواک کردن آواز بلغ ملغ ودر روایتے آخ آخ آمدے ونیز آمدہ کہ چندان مبالغہ در مسواک کردی کہ لثہ یعنے گوشت بنجاے دندان سودہ گشتی پس وضو تمام ساختے ودر حال مسواک وضو چنانچہ در حدیث کہ از ابن عباس نقل کند باید واز بعض احادیث معلوم گردد کہ بعد از استیقاظ پیش از وضو در وقتیکہ از خواب برخاستی ونظر بجانب آسمان کردے دہ آیت از آخر سورہ آل عمران خواندے ازان فی خلق السموات والارض واختلاف اللیل والنہار لآیات لاولی الالباب تا آخر سورہ بخواندی ودر روایتے ابی داؤد از فضل بن عباس آمدہ کہ پنج آیت خواندی ودر روایتے نسائی از ربنا ما خلقت ہذا باطلا تا انک لا تخلف المیعاد نیز آمدہ وافتتاح نماز را چنانکہ در حدیث مسلم از عائشہ وزید بن خالد جہنی آمدہ بدو رکعت سبک فرمودے چنانچہ خود افتتاح نماز بدو رکعت سبک نمودی امت را نیز بآن امر واستحباب فرمودے چنانچہ مسلم از ابوہریرہ آوردہ کہ اذا قام احدکم یصلی من اللیل از شما من اللیل از شب فلیفتتح پس گوید کہ افتتاح کند. صلوٰۃ نماز خود را بر کیفیتین خفیفتین بدو رکعت سبک ودر کیفیت قیام شب وکمیت رکعات آن روایات متعددہ مختلفہ در آحاد صحیحہ وسدیدہ یافتہ جملہ آن بر ہشت طریق بلکہ زیادہ ازان وارد شدہ وچون آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کدام از انہا را در اوقات مختلفہ کردہ متعبد کہ قصد اتباع دارد نیز مخیر ست در مواظبت بر یکی ازان انواع ودر فعل ہر یکی در اوقات مختلفہ و ظاہر ایں طریق اخیر ادخل وانسب باشد بسلوک طریقہ اتباع کما لا یخفی نوع اول ازان ہشت طریق آنچہ در حدیث عبد اللہ ابن عباس بروایتی ازوے آمدہ ان رسول اللہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استیقظ بیدار شد فتسوک وتوضأ پس مسواک کرد ووضو ساخت وہو یقول در حالتی کہ وی میخواند ان فی خلق السموات والارض واختلاف اللیل والنہار لآیات لاولی الالباب. فقرأ ہؤلاء الآیات پس خواند ایں آیات را حتے ختم السورۃ تا آنکہ تمام کرد سورہ را ثم قام پس بر استاد برای نماز فصلے رکعتین پس بگذارد دو رکعت را واطال فیہما ودراز کرد درین دو رکعت القیام والرکوع والسجود قیام وقرأت در رکوع وسجود ودر ایں حدیث مجملًا تطویل این ارکان واقع شدہ ودر احادیث دیگر تفصیل آن نیز ورود یافتہ است چنانچہ در فصول سابقہ در بیان رکوع وسجود ذکر کردہ ثم انصرف پس برگشت ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از گذاردن این دو رکعت فنام پس بخواب رفت حتے النفخ تا آنکہ دم کردنش بعمل ذالک پس بر کرد این دو رکعت را باین صفت کہ مذکور شد وبار دیگر تا کشت ثلاث مرات سہ بار و گشت مجموع آن ہشت رکعات شش رکعات کل ذالک در ہر مرت ازین مرات استاک مسواک میکرد وتوضأ ووضو میکرد وبعد از استیقاظ وقرأ ہذہ الآیات وختم بہ ایں آیات را وتر شلث پس وتر کرد بسہ رکعت پس مجموع نماز شب بموجب ایں حدیث

نه رکعت بود باین کیفیت مذکوره فاذن المؤذن پس اذان نماز فجر گفت مؤذن فخرج الی الصلوة پس بیرون آمد برای نماز
وهو یقول وحال آنکه میگفت این کلمات را اللهم اجعل فی قلبی نورا وفی لسانی نورا واجعل فی سمعی نورا واجعل فی بصری نورا
واجعل من خلفی نورا ومن امامی نورا واجعل من فوقی نورا ومن تحتی نورا اللهم اعطنی نورا این روایت مسلم است ودر بعض روایات
بخاری زیادت وعن یمینی نورا وعن شمالی نورا مثیل از فوقی نورا ودر بعضی ذکر عصبی ولحمی ودمی وشعری وبشری
ودر بعضی واعظم لی نورا بدل واعظنی نورا نیز واقع شده وذکر کیفیت سنت فجر درین روایت نیست مانا که مقصود اصلی
درین روایت بیان نماز شب بوده باشد چون سنت فجر بعد از طلوع فجر ست ازوی ساکت ماند ولهذا در روایات دیگر
از ابن عباس ذکر آن آمده چنانکه در روایت ابوداؤد آمده ثم صلی رکعتین وذکر افتتاح صلوة لیل بدو رکعت خفیف نیز
درین روایت نیست وحال آنکه در روایات صحیحه آمده که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم آنرا خود میکرد وامت را نیز بدان امر
میفرمود چنانچه گذشت از حدیث عائشه رضی الله عنها وجواب ازین گفته اند بر دو وجه یکی آنکه افتتاح بدو رکعت خفیف ازان
حضرت صلی الله علیه وآله وسلم دائمی نبود بلکه گاه افتتاح بدو رکعت سبک کردی چنانچه در روایات دیگر آمده است گاه
بدو رکعت مطول چنانچه درین روایت آمده وجه دوم آنکه ذکر افتتاح بدو رکعت خفیف در حدیث عائشه واقع شده و
عائشه رضی الله عنها از جهت آنکه شب با آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در یک خانه میبود بحال قیام شب کیفیت نماز وی صلی الله علیه وآله
وسلم اعرف واعلم بود شاید که آنچه وی حفظ کرده باشد از ابن عباس فوت شده باین سبب که ذکر کرده شد ونیز از ان جا که
که در آن زمان صغیر بود احتمال عدم ضبط وحفظ وی چندان دور نباشد پس صحیح همان باشد که افتتاح بر دو رکعتین خفیفتین میکرد ودرین
جواب اخیر نظر ست چه در بعض روایات از ابن عباس ذکر افتتاح بر دو رکعتین خفیفتین آمده است ودر بعض احادیث صریحا از
عائشه رضی الله عنها ذکر آن نیست در جامع الاصول هم از روایت مسلم وابی داؤد از کریب می آرد که گفت پرسیدم ابن عباس را
چگونه بود نماز رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم در شب فرمود بیتوتت کردم نزد وی صلی الله علیه وآله وسلم شبی که نزد
میمونه رضی الله عنها بود پس بخواب رفت وچون گذشت ثلث لیل یا نصف بیدار شد ووضو کرد ووضو کردم من نیز پس استادم
در پهلوی چپ وی پس کشید مرا به پهلوی راست خود پس نماد دست مبارک خود را بر سر من وگرفت گوش مرا گویا میخواهد
بیدار کند مرا پس گذارد دو رکعت سبک تا گفتم من در دل خود مگر خواند در هر دو رکعت ام القرآن را فقط پس سلام داد
پس گذارد یازده رکعت با وتر پس بخواب رفت پس آمد وی را بلال وگفت الصلوة یا رسول الله پس برخاست وبگذارد
دو رکعت را پس بگذارد نماز بامردم وبنا بر آنچه ذکر کردیم از ذکر افتتاح بر دو رکعتین خفیفتین در روایت مسلم ازین عباس وعدم
ذکر آن در روایت دیگر ازوی نیز اشکالی پیدا میشود بحمد الله وحده واقعه که بیتوتت وی بود در بیت میمونه رضی الله عنها گمان نکنید
در هر مقام غرض بروایت چیزی متعلق شد همان را در آن مقام روایت کرد یا قائل شوند بعد ازین قضیه ولابد است از
قول بآن از جهت وجود در روایات مختلفه صحیحه از ابن عباس درآن چنانچه در جامع الاصول مذکور ست وبعضی ازان در ضمن
بیان معلوم گردد والله اعلم نوع دوم کیفیتی که عائشه رضی الله عنها روایت کرده که افتتاح به دو رکعت سبک میکرد چنانچه در حدیث مسلم
از عائشه رضی الله عنها آمده که گفت افتتاح میکرد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نماز شب را بدو رکعت سبک اما چندین روایات از عائشه رضی الله عنها
در صحیح آمده که در انجا ذکر افتتاح بر دو رکعتین خفیفتین نیست وبعد ازان تطویل میکرده دوازده رکعت به پنج سلام میگذارد دو وتر را یک رکعت
میگذارد به یک سلام چنانچه در جامع الاصول از روایت بخاری ومسلم ازوی آورده که گفت بود رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم

گیمگذارد بعد از فراغ از عشا تا فجر یازده رکعت و سلام میدادمیان هر دو رکعت و وتر میکرد یک رکعت و در روایت دیگر از عائشه آمده که گفت بود نماز رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم دوازده رکعت و وتر میکرد یک سجده یعنی یک رکعت و میگذارد دو رکعتین فجر تا مجموع سیزده رکعت بود پس درین نوع سیزده رکعت میگذارد با دو رکعت سنت فجر و مثل این در روایت ابن عباس نیز آمده چنانچه ذکر کردیم و مانا که تخصیص مصنف آنرا به عائشه بجهت آنست که بزعم وی افتتاح بر رکعتین خفیفتین در روایت ابن عباس نیامده و لیس الامر کذلک کما ذکرنا و آنکه در حدیث مسلم و موطا از زید بن خالد آمده که گذارد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در رکعت خفیفه پیشتر گذارد دو رکعت و باز پیشتر گذارد دو رکعت دیگر کمتر از دو رکعت پیش پیشتر گذارد دو رکعت دیگر کمتر از دو رکعت پیش پیشتر گذارد دو رکعت دیگر کمتر از دو رکعت پیش پیشتر گذارد دو رکعت دیگر کمتر از دو رکعت پیش پیشتر و تر کرد تا این مجموع سیزده رکعت شد تفصیل کیفیت همین نوع باشد نه نوع دیگر مستقل بشمار کردن رکعتین فجر از ان و لیکن در حدیث زید در روایت موطا ذکر رکعتین خفیفتین نیست نوع سوم سیزده رکعت میگذارد بیرون از دو رکعت سنت فجر این صورت خصوصیت ندارد و بنا بر عباس و عائشه در روایت هر دو آمده و لیکن پوشیده نماند که بر طریقی که مصنف نوع دوم را بیان کرد نیز سیزده رکعت میشود بیرون از دو رکعت سنت فجر پس مقابلت در نوع ثانی و ثالث ظاهر نشود و نیز این ثالث را کیفیتی مخصوص بیان نکرد پس مراد در اینجا سیزده رکعت بود بیرون سنت فجر بی افتتاح بر رکعتین خفیفتین و حمل کرده شود کیفیت آنرا بر نقل ایشان و فصل سابق از ابن عباس در بیتوتت بیت میمونه نقل کرد پس مقابلت در نوع ثانی و ثالث با فتاح بر رکعتین خفیفتین و عدم آن باشد و اشتراک گذاردن سیزده رکعت بیرون سنت فجر نوع چهارم ابو داود از ابن عباس در قضیه بیتوتت آورده که گفت هشت رکعت میگذارد بجهار سلام بعد از ان پنج رکعت میگذارد که بدان وتر میکرد نماز را و درین طریق نیز سیزده رکعت باشد کذا فی من آن پنج رکعت بیک سلام و یک تشهد بود و در میان پنج رکعت نشستن بعد الاولی رکعت آخر چنانچه در روایت ابو داود بصریح آمده که لم یجلس فیهن اگرچه در بعض روایات وی لم یسلم الا فی آخرهن نیز آمده و از اینجا بعض فهما گفته اند که مراد از جلوس همان سلام ست نوع پنجم نه رکعت متصل میگذارد گذاردن نه رکعت در روایت بخاری و ترمذی و ابی داود از عائشه آمده اما این کیفیت که مصنف میگوید در سنن ابی داود است که هشت رکعت زنان پیاپی میگذارد و نشستن بعد الاولی رکعت هشتم تشهد و دعا میخواند و بر نمیخاست بر رکعت نهم و سلام نمیداد و بعد از ان یک رکعت دیگر که همین رکعت نهم باشد میگذارد و وتر میکرد بیان نماز راوی نشست و تشهد میخواند و سلام میداد و بعد از ان بر نمیخاست و دو رکعت نماز میگذارد در پی وتر و در روایت بخاری و موطا آمده که رکعتین بعد الوتر نشسته شروع کردی و قرأت کردی چون نیت بر رکوع رسیدی برخاستی و رکوع کردی و بسجده رفتی فوق کردن این دو رکعت بعد از وتر در کلام مصنف باید و نیز در موطا از اسود بن یزید آورده که از عائشه از نماز آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در شب میگذارد پرسید گفت در اول سیزده رکعت میگذارد بعد از ان دو رکعت ترک داد و بیازده آمد و بعد ازوی نه رکعت میگذارد و بود آخر نماز وی در شب وتر نوع ششم هفت رکعت میگذارد چنانچه در روایت بخاری از مسروق آورده که پرسید از عائشه از نماز آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در شب گفت هفت بود و نه بود و یازده بود یعنی در هر وقتی یکی ازین انواع بوده و نیز در موطا آمده که اختیار میکرد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم به سه رکعت بعد از ان بیفت سجده و گذاردن هفت رکعت باین کیفیت بود که شش رکعت متصل بود و جلوس نبود و در رکعت ششم می نشست و پیش از سلام بر نمیخاست و یک رکعت میگذارد و سلام میداد و بعد از ان دو رکعت می گذارد بعد از وتر نشسته و در روایت ابی داود از عائشه آمده که چون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم پیر شد و تن داشت نقصان کرد از نه رکعت دو رکعت آورد او را بهفت و همچنان از عالم رفت و بالجمله روایات

در بنا باختلاف آمده اکثر آن سیزده رکعت ست و اقل آن هفت و بعضے از علما پنج هم گفته اند و حدیثی درین باب بنظر نمی آید و نیز باید دانست که در بعض روایات وتر را داخل آن شمرده اند و در بعض خارج و از اینجاست که ترمذی میگوید یکدیگر سیزده بشیر نیامده و اقل تسع کمتر نه و نیز رکعتین بعد الوتر را در بعض جا با داخل داشته و در بعض خارج و در بعض رکعتین فجر را نیز از تتمه نماز شب شمرده و در بعض روایات یک رکعت را وتر گرفته اند و در بعض سته یا پنج و هفت و نه و در بعض جا تمام نماز شب را وتر نام کرده اند ترمذی در جامع خود از ام سلمه رض آورد که گفت بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که وتر میکرد بسیزده رکعت چون بکبر سن رسید و ضعیف گشت وتر میکرد بهفت و گفت ترمذی روایت کرده شده است از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وتر بسیزده و یازده و نه و هفت و پنج و سه و یک و گفت معنی این سخن آنست که میگذارد در شب سیزده رکعت با وتر پس نسبت کرده شد نماز شب با وتر و خوانده شد همه را وتر در روایت کرده شده است در صحیح از پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که گفت او تروا یا اهل القرآن و مراد بدان قیام لیل داشته نوع هفتم در بیان رکعت سلام میدادو در آخر سه رکعت بیک سلام میگذارد و این نوع شامل جمیع اعداد که مذکور شد از انواع سابقه نذکور شد تواند بود یعنی هر عدد که میگذارد خواه سیزده و خواه یازده و یا نه و یا هفت در هر دو رکعت سلام میداد و در آخر سه رکعت وتر میگذارد پس حاصل این نوع آن آمد که گذاردن نماز تهجد و گان دو گان بود بسلام بعد از هر دو رکعت و وتر بسه رکعت بود و سلام بعد از هر دو رکعت خود در احادیث ثابت ست و وتر بسه رکعت چنانچه مذهب حنفی و بعض ائمه دیگر ست نیز در روایت بخاری از ابن عباس آمده چنانچه مصنف در نوع اول آنرا بیان نمود و اینجا میگوید که حفاظ درین روایت طعن کرده اند و با وجود در روایت صحیح بخاری بآن چه محل طعن ست یا رب مقصود آن باشد که اینقدر بسه رکعت مخصوص بآن صورت ست که در نوع اول مذکور شد اما آنکه دو گانه چند یکجا بگذارند و در هر دو رکعت سلام و هم در آخر سه رکعت وتر بگذارند این طریق باین خصوص مطعون ست و این توجیه بعید ست چه ظاهر کلام مصنف در نفی اینقدر بسه رکعت ست مطلق چنانچه در وجه طعن حفاظ درین روایت میگوید چه در صحیح ابن حبان ست باسناد صحیح لا تتوتروا بثلث و تر نکنید بسه رکعت بل بلکه وتر بپنج او بسبع و تر کنید بپنج رکعت یا بهفت رکعت و لا تشبهوا بصلوٰة المغرب و تشبیه نکنید نماز مغرب که سه رکعت بیک سلام میگذارید و این حدیث را رد کشی از روایت دار قطنی نیز آورده و گفته که رجال وی ثقات اند و در حدیث عائشه رض باسناد صحیح آنست که در دو رکعت آخر سلام میداد بعد ازان یک رکعت میگذارد بسلام چنانکه در نوع دوم گذشت از امام احمد پرسیدند که در وتر چه میگوئی که بیک رکعت ست یا بسه گفت امام احمد اکثر احادیث و اقوا و رکعته و انچه در اکثر احادیث آمده و در روایت آنها قوی و راجح ست اینست که وتر بیک رکعت کرده فانا اذهب الیها پس از نجهت مذهب من همین ست و من باین حدیث فرستادم دیگر بار هم ازو سه از حال وتر پرسیدند درین بار جواب چنین داد که گفت نسلم فی الرکعتین سلام دهد در دو رکعت تا وتر بیک رکعت شود چنانچه مذهب مختار اوست و نیز گفت و ان لم یسلم و اگر سلام ندهد در دو رکعت تا وتر بسه رکعت شود رجوت ان لا یضره جائز ست و امید میدارم که ضرر نکند او را و در اصل جواز وتر الا ان التسلیم اثبت مگر آنست که سلام دادن در دو رکعت و وتر کردن بیک رکعت ثابت تر و راجح تر ست مخفی نماند که مصنف در تضعیف و تزئیف وتر بسه رکعت سبالغه کرد و حال آنکه درین باب احادیث و آثار صحیحه آمده و حق آنست که اینقدر بسه رکعت یا بر رکعت واحده مختلف فیه ست میان علما ترمذی از ام المومنین ملکی رض آورد که گفت بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که وتر میکرد بسه رکعت و میخواند در ان نه سوره از مفصل در هر رکعتی سه سوره از ان که آخر آنها قل هو اللہ احد ست و در روایت دیگر مفسر آمده که میخواند در سه رکعت اولی المنکم و القمر دو الرحمن در ثانیه الحشر و در ثالثه

و در ثالثه انکار فرمود و ثبت واحده و گفت درین باب از عمران بن حصین و عائشه و ابن عباس و ابی ایوب نیز آمده و قومے
از صحابه و غیرهم بانجانب رفته و گفته اند که وتر بسه رکعت ست و سفیان گفته که اگر خواهی وتر کن بپنج و اگر خواهی بسه اگر خواهی
بیک و گفت سفیان مستحب نزد ما آن بود که وتر کرده شود بسه رکعت و گفت این قول ابن مبارک و اهل کوفه ست انتهی و
زرکشی در شرح خرقی در مذهب امام احمد حنبل گفت که مذهب ایشان ایتار بر رکعت واحده ست و گفت صحت روایت احمد و ابی داود
و نسائی از ابی ایوب انصاری آمده که گفت رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم وتر حق ست یعنے واجب ست بر هر مسلمانی پس
اگر خواهد وتر کند به پنج رکعت و اگر خواهد بسه رکعت و از مسلم از ابن عمر در ایتار بر رکعت واحده نیز آورده که مردے از اهل بادیه
سوال کرد از حضرت صلے الله علیه و آله وسلم از نماز شب پس اشارت کرد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بدو انگشت خود
و فرمود همذا مثنی مثنی و فرمود وتر یک رکعت ست از آخر شب و نیز گفت زرکشی لیکن اختلاف ست در اینکه آیا مکروه ست وتر
بر رکعت واحده وقتیکه پیش از وی شفعی نگذارد و مراد به تر اگه در حدیث از ان نهی وارد شده نهیست یا مکروه نیست زیرا که مروست
از ده تن از صحابه که ابوبکر و عمر و عثمان و عائشه از ایشان اند که الوتر رکعة واحدة و حدیث تبر اضعیف ست و میگوید از امام احمد
در اینجا دو روایت ست بر واتیی مکروه ست و بر واتیی مکروه نیست انتهی و در جامع الاصول از حدیث صحیحین از عائشه می آرد
که گفت زیاده نمیکرد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم نه در رمضان و نه در غیر او بر یازده رکعت میگذارد چهار رکعت را
و مپرس از حسن آنها و طول آنها پس تر میگذارد چهار رکعت دیگر و مپرس از حسن آنها و طول آنها پس تر میگذارد سه رکعت
شیخنے گوید که اگر فصل میکرد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در وتر میان سه رکعت بسلام هر آئنه میگفت عائشه ثم یصلے
ثنتین و واحدة نه یصلے ثلثا و روایت کرد نسائی و حاکم بر شرط بخاری و مسلم از عائشه رضی الله عنها که گفت بود رسول الله صلی الله علیه
و آله وسلم که سلام نمیداد در رکعتین اولی از وتر و حاکم بر شرط بخاری و مسلم از عائشه رضی الله عنها گفت بود رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم
که وتر میکرد بسه رکعت سلام نمیداد مگر در آخر آن و طحاوی از ابی العالیه آورده که گفت تعلیم کردند ما را اصحاب رسول خدا صلے الله
علیه و آله وسلم که وتر مثل نماز مغرب ست این وتر لیل ست و آن وتر نهار و نیز از عقبه بن مسلم روایت کرده که پرسیدم عبد الله
بن عمر را از وتر پس گفت ابن عمر آیا مے شناسی تو وتر نهار را گفتم نعم صلوة المغرب گفت صدقت و احسنت یعنے چون
در حدیث نماز مغرب را وتر نهار خواند و آن بے فاصله ست بسلام لاجرم وتر که وتر لیل ست نیز همچنین باشد و نیز طحاوی
گفته که آنچه مرویست از ابن عمر که پرسید مردے از ان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم از نماز شب فرمود نماز شب دوگانه دوگانه ست
و چون بترسے طلوع صبح را بگذار یک رکعت تا وتر کند نماز ترا یعنی وی آنست که بگذارد رکعت دیگر یا دو رکعت که پیش از وی ست
تا سه رکعت گردد و دلالت نیست در وے بر فصل بسلام و گفت طحاوی که مذهب حنفیه در وتر بسه رکعت قوی ست از جهت نظر
و استدلال عقل زیرا که خالی نیست که وتر فرض ست یا سنت اگر فرض ست فرض نیست مگر دو رکعت یا سه یا چهار و تر باجماع
امت دو و چهار نیست پس نباشد مگر سه و اگر سنت ست هیچ سنتے نیست که ابدا مثلے در فرض که از وی اخذ کرده شده ست
نبود و نیست فرضے که وتر مثل وی بود مگر مغرب و آن سه رکعت ست کذا ذکر الشمنی قال العبد الضعیف سامحه الله تعالی این
دلائل در حقیقت تائید و تقویت ست مر نصے را که وارد ست بثلث رکعت نه اثبات آن بقیاس و این نکته کمتر گفته شده ست لیکن
دلائل عقلیه که بعضے از ائمه حنفیه آورده اند برای ترجیح بعض احادیث بر بعض ست نه اثبات آن حکم بمجرد قیاس فافهم و محمد
در موطا میگوید که خبر داد ما را ابو حنیفه از حماد از ابراهیم نخعی از عمر بن الخطاب که گفت دوست ندارم که ترک کنم وتر را بسه رکعت بشما را

اشتران سرخ وہم در موطا از عبداللہ بن مسعودؓ مے آرد کہ گفت الوتر ثلث رکعات کثلاث المغرب و در روایتی کصلوٰۃ المغرب
و از ابن عباس مے آرد الوتر کصلوٰۃ المغرب و از ابن عبداللہ بن مسعودی آرد کہ کفایت نکند یک رکعت ہرگز و از عائشہؓ می آرد
کہ بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سلام نمیداد در رکعتین وتر و در سنن الہدی از روایت ابی بن کعب و عائشہؓ روایت
اینار بسہ رکعت آورده و از عائشہؓ بصریح آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وتر بسہ رکعت میکرد و فصل نمیکرد میان آنہا
و از ابن مسعودؓ نیز آورده الوتر ثلث رکعات کوتر النہار صلوٰۃ المغرب و از ابن عباس نیز آمدہ ثم اوتر بثلث و از حسن بصریؒ
اجماع سلف بر سہ رکعت نقل کرده کذا فی الدرایۃ و در نہایہ شرح ہدایہ آورده کہ چون عمرؓ سعد بن ابی وقاص را دید کہ وتر میکند یک رکعت
واحدہ گفت ما ہذہ البتیراء شفع کن آن را و اگر نہ اندیشہ میکنم ترا و میگویند کہ اگر اکتفا بیک رکعت جائز میبود در نماز ہر آئنہ قصر
کرده میشد نماز فجر را و ستفرو گفتہ اند کہ انچہ تمسک کرده بیان شافعی از احادیث کہ دال اند بر وتر بیک یا پنج یا ہفت یا نہ یا
یازده پیش از استقرار امر وتر بود و در آخر قرار بران یافت کہ جلوس میکرد بر رأس ہر دو رکعت و وتر میکرد بسہ رکعت بی فصل و انانچہ
دلالت دارد بر انکہ مشہور و متعارف میان صحابہؓ وتر بسہ رکعت بود و وتر بیک رکعت فقای داشت حدیث بخاری ست
از ابن عباس کہ در مشکوٰۃ آورده کہ وتر میکرد معاویہؓ بعد از عشا بیک رکعت و نزد وے مولای ابن عباس بس ہا بنید
این خبر را بنیار معاویہؓ بیک رکعت با ابن عباسش فرمود بگذار کہ وی صحبت داشتہ است بہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در روایتے
گفت صواب کرد زیرا کہ وے فقیہ است پس این وجہ کشیدن حاضران از فعل معاویہؓ و از کار و استبعاد آن و جواب دادن
ابن عباس تصویب وے مجملاً بفقاہت و صحبت وے دلالتے صریح دارد بر ان کہ وتر بیک رکعت متعارف نبود کما لا یخفی
و انانچہ مذکور شد واضح گشت کہ ایتار بسہ رکعت اکثر و ارجح و افضل باشد واللہ اعلم و بالجملہ اختلاف ست در اخبار و آثار و
اقوال علما در امر وتر و این اختلاف در وتر در اولی و افضل ست و الا در جواز بثلث رکعت ہیچکس را اختلافی نیست و چون معلوم شد
کہ عمل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز شب مختلف و متنوع بود این نیز داخل آن تنوع و اختلاف ست و طریق ترددات
سہ رکعت محل بحث و مکابرہ ست واللہ اعلم و در بیان نوع ہفتم چون سخن در وتر بسہ رکعت افتاد بدر رازے کشید نوع اخیر
از ہشت نوع کہ مصنف ادعای حصر دران کرد باقی ماند و میگوید نوع ہشتم در سنن نسائی از خدیفہؓ روایت میکند کہ در ماہ رمضان
با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز گذاردم یعنے نماز شب و در رکوع چندان درنگ کرد کہ در قیام و این تسبیح میگفت سبحان ذی الجبروت
بعد ازان بہ نشست و میگفت رب اغفرلی و مکرر میکرد چون چہار رکعت نماز بریں وجہ بگذارد بلال بانگ صبح گفت و نماز صبح پیغمبر را
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دعوت و اعلام کرد چنانچہ عادت وے بود کہ بعد از اذان و اجتماع مردم بر در حجرہ شریف مے آمد و اعلام
میکرد تا بمسجد بیرون مے آمد و آورده اند کہ روزے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در خواب بود بلال گفت الصلوٰۃ خیر
من النوم آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این کلمہ از وی خوش آمد و فرمود این کلمہ را در اذان فجر گردان و ہر روز
میگفتہ باشی بعد ازان سنت مستمر شد بدانکہ در بیان این نوع اجمالی بکار رفت و ہیچ معلوم نشد کہ قیام چہ قدر بود و دعاے
چہ قرأت کرد و مساوات رکوع با قیام حقیقۃ بود چنانچہ ظاہر لفظ حدیث ست یا مانند آن بود چنانچہ در روایات دیگر مصرح آمدہ
و احوال ارکان و ہیئات دیگر نیز معلوم نشد کہ رکوع کرد یا قومہ بعد ازو سے نشست یا بی آن نشست و اگر وجود قومہ
معلوم ست بضرورت اما مقدار آن معلوم نشد کہ مقدار رکوع بود یا کمتر ازان و نیز از جای دیگر معلوم شدہ کہ نشستن در ابن کلمہ
رب اغفرلی خواندن در میان سجدتین بودی و اینجا بعد از رکوع بود و ذکر سجدتین ہم نیست و انچہ در جامع الاصول از حدیث مسلم

وابوداؤد ونسائی آورده اینچنین ست ودر روے ذکر رمضان نیست که گفت خدیفه نماز گذاردم با پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم شبے
پس افتتاح کرد سورهٔ بقره را پس گفتم من در دل خود که مگر برکوع رود در سه آیت هنوز نگذشت ونه ایستاد گفتم شاید رکعت را
بدان سوره تمام کند وبرکوع رود وهنوز نه ایستاده افتتاح کرد بسورهٔ نسا وآنرا تمام کرد وافتتاح کرد بآل عمران وبخواند آن را
بترسل وترتیل وهرگاه که میگذشت بآیتی که در وے امر به تسبیح ست تسبیح میکرد وچون میگذشت بمحل سوال ودعا سوال میکرد
وچون بجاے تعوذ مے رسید تعوذ میکرد پستر برکوع رفت وسیگفت در رکوع سبحان ربی العظیم وبود رکوع او مانندی از قیام او
پستر گفت سمع الله لمن حمده وزیاده کرد در رواییتی ربنا لک الحمد پستر ایستاد ایستادنی دراز قریب برکوع پستر بسجده رفت وگفت
سبحان ربی الاعلے پس بود سجود نزدیک بقیام بعد از رکوع این روایت مسلم ونسائی ست ودر روایت ابی داؤد آمده که
گفت دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که گذارد نماز شب را واستفتاح کرد وگفت الله اکبر سه بار وگفت ذوالملکوت
والجبروت والکبریاء والعظمة پس از ان خواند بقره برکوع رفت مانند قیام وسیگفت در رکوع سبحان ربی العظیم پستر برداشت
سر از رکوع وایستاد مانند آن وسیگفت لربی الحمد لربی الحمد پس بسجده رفت وبود سجود او مانندی از قیام او وسیگفت در سجود
سبحان ربی الاعلے پس برداشت سر از سجود ونشست بین السجدتین مانندی از سجود وسیگفت رب اغفرلی رب اغفرلی بگذارد چهار رکعت
وبخواند در انها بقره وآل عمران ونساء ومائده یا انعام شک از ویست در مائده وانعام که این را خواند یا آنرا این هشت طریق
مذکوره در قیام شب ثابت شده بدانکه عمده در باب قیام لیل وعدد رکعات آن وکیفیت گذاردن آنها حدیث ابن عباس
وعائشه ست واز غیر ایشان نیز آمده ودر جامع الاصول از کتب ستهٔ آن احادیث وروایات آورده واستیفا واستقصا
نموده اکثر آنها جامع بهشت نوعے که مصنف ذکر کرده وبعضے ممکن الارجاع بدان وبعضی بیقین خارج ازان واگرچه در اصل مسوده
اکثر آنها ذکر یافته بود اما در حین تبییض ترک کرد آنها را از جهت خوف تطویل وعدم ضرورت عمل مصلے بافتاد در فیما ذکرناه کفایة
والله الموفق وانچه واجب ست تنبیه بران آنست که باید که قضیهٔ بیتوتت ابن عباس رضی الله عنه در بیت میمونه رضی الله عنها متعدد باشد واختلاف طرق صحیحه
در یک قضیه دشوار ست والله اعلم وآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم وتر را گاه در اول شب بگذارد وگاه در میان شب وغالبا
در آخر شب میگذارد بدانکه ابتدای وقت وتر از بعد عشا ست وانتهاے آن تا قبل طلوع فجر چنانچه احادیث بدان ناطق ست
وتمامهٔ علما بران متفق ودرین میان تمامهٔ شب وقت وتر ست وآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در تمام شب وتر گذارده
گاه در اول شب یعنی بعد از عشا وگاه در اواسط وگاه در آخر شب بر وقت سحر بیش از صبح چنانچه در جامع الاصول از حدیث
بخاری ومسلم وابی داؤد ونسائی وترمذی از عائشه رضی الله عنها آورده واز روایت ترمذی آورده که منتهی شد وتر آن حضرت
صلے الله علیه وآله وسلم در آخر عمر که از ین عالم رفت وقت سحر واز حدیث مسلم وترمذی از جابر آورده که گفت گفت رسول خدا صلی الله
علیه وآله وسلم هر که تبر سد که در آخر شب نتواند برخاست باید که هم در اول شب وتر بگذارد وبخسبد وهر که امید دارد که برخیزد در
آخر شب پس بدرستی که نماز آخر شب مشهود ومحضور ست واین افضل ست ومانند این روایت کرده موطا از عائشه رضی الله عنها وهم از موطا
وابی داؤد واز حدیث ابوقتاده آورده که گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم مر ابوبکر رضی الله عنه را چه وقت وتر میکنی تو یا ابابکر
گفت در اول شب یا رسول الله وگفت مر عمر را تو چه وقت میکنی وتر را گفت در آخر شب پس گفت مر ابوبکر را اخذ هذا بالحذر و
گفت مر عمر را اخذ هذا بالقوة واز ابن المسیب آورد که ابوبکر وتر گذاردی وخفتے وعمر خفتے وگاه خفتے پس در آخر شب برخاستی واز عائشه رضی الله عنها آمده
که گفت مر آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم را که آیا بجواب میروی یا رسول الله پیش ازان که وتر کنی فرمود چشمان من بخواب

میروند اما دل من بیدار ست واین مغفرست برآنکه تاخیر وترکسے را سزاوار ست که وثوق دارد بقیام وترندے از
ابی هریره آورده که گفت امر کرد مرا رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم که وتر کنم پیش ازانکه بخسپم وگفت ترمذی نزد بعضی
خواب پیش از وتر مکروه بود واختیار کرده اند قومے از اصحاب پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم ومن بعد ایشان که بخوابند وتر تا وتر
نگذارند اما اکثر صحابه برانند که وتر در آخر شب افضل ست وگفت حدیث عائشه حسن صحیح ست وحدیث ابو هریره حسن غریب
ودر مشکوة آنرا از حدیث بخاری ومسلم آورده وبالجمله بصحت رسیده که غالب احوال آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آن بود
که وتر در آخر شب بگذاردی قریب صبح واگر احیانا در اول شب یا اوسط آن وتر کردی وبعد ازان تهجد برخاستی وترا
اعاده نکردے ودر حدیث ترمذے آورده لا وتران فی لیلة فرمود در یک شب دو وتر نبود یعنے چون در اول
شب وتر گذارد پس ازان تهجد برخاست دیگر اعاده وتر نسزاوار نبود وشیخ ابن الهمام در شرح هدایه گفته که هر که در اول
شب وتر گذارد پس ازان تهجد برخاست اعاده نکند آنرا از جهت این حدیث واز جهت آنکه اگر دو وتر گذارد لابد
یکے ازان دو نفل بود ووتر از نفل وارد نشده در شرع وترمذے در جامع خود آورده که اختلاف کرده اند اهل علم در حق
کسے که وتر کند در اول شب بعد ازان برخیزد در آخر آن جماعه از اصحاب ومن بعدهم گویند نقض کند وترا واضافه کند
بآن یک رکعت را پس ازان بگذارد انچه خواهد پس وتر کند در آخر نماز خود زیرا که در یک شب دو وتر نبود وبه مذهب اسحق
این بود وجماعه دیگر از اصحاب وغیرهم برانند که چون در اول شب وتر گذارد پس ازان بخواب رفت وبرخاست بگذارد انچه
خواهد ونقض نکند وترا وبگذارد آنرا که کرده است بر حال خود وقول سفیان ثوری ومالک وابن المبارک واحمد انیست
واین صحیح ترست چه بوجوه معتده روایت کرده شده است که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعد از وتر نماز گذارده واز
ام سلمه وابو امامه وعائشه وغیر ایشان آمده که گذارد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعد از وتر دو رکعت واین کلام
ترمذے ست ودر کلام مصنف نیز وفصل آینده چیزے ازین باب مذکور گردد فقد بر وآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
در بعض شبها در جمیع شب یک آیت را در نماز مکرر میکرد یعنے در جمیع نماز شب یا در شب ظاهر همان اول ست چنانچه
در احادیث واقع شده که کان یقوم بآیة وآن این آیت ست ان تعذبهم فانهم عبادک ان تغفر لهم فانک انت العزیز الحکیم
مصنف این را طریقے جدا از طرق قیام شب که ذکر کرد ساخت ظاهر اعداد رکعات همان بود که در طرق مذکوره معلوم شد
غایت آنکه قرأت این آیت بود مکرر وبا بعضے طرق جدا نگارد ویا آنکه نادر بود جدا واللہ اعلم ونماز پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم
در شب از حیثیت نشسته وایستاده گذاردن بر سه نوع بود اول انکه جمیع نماز را ایستاده میگذارد واین غالب احوال بود
وافضل همین ست چنانچه وارد شده است که صلوة قاعد نصف صلوة قائم ست در ثواب دوم آنکه همه نماز شب را در بعض
احوال واوقات نشسته میگذارد در رکوع هم نشسته میکرد بجهت طریان عارضه ضعف وبیان جواز وشفقت برامت یا
غیر آن واللہ اعلم سوم آنکه نشسته میگذارد وپیشتر انچه خواندنی بود از قرآن بخواندے وچون اندکے از قرأت مانده بود
برخاستے وایستاده آن اندک را بخواندے ورکوع کردے وسجده رفتی ودر رکعت دوم نیز همچنین کردے یا رکعت دوم را
تمام نشسته یا ایستاده گذاردے ترمذے در جامع خود از حفصه رضی الله عنها آورده که گفت ندیدم رسول خدا را صلے الله علیه
وآله وسلم که گذارد نماز نفل را نشسته مگر پیش از وفات خود بسالی وچون میگذارد نشسته میخواند سوره را وترتیل میکرد
آنرا تا آنکه دراز تر میشد از سوره دراز تر ازان واز ام سلمه رضی الله عنها وانس بن مالک رضی الله عنه نیز درین باب حدیث آمده

وحدیث حفصہ رض حسن صحیح ست و بہ تحقیق روایت کردہ شدہ است از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگذارد و نشستہ
وچون پیر سید از قرأت جزو مقدارسی یا چہل آیت را ایستادہ میخواند پس رکوع میکرد و پستر سجدہ میکرد در رکعت ثانیہ
ہمچنین و در روایت عائشہ رض آمدہ کہ چون باقی میماند مقدار سی یا چہل آیت بر میخاست الحدیث و این نیز حدیث صحیح ست
و در روایت بخاری نیز ہمچنین آمدہ و نیز روایت کردہ شدہ است کہ میگذارد نشستہ وچون قرأت میکرد نشستہ رکوع
و سجود نیز نشستہ میکرد و ہر دو حدیث صحیح و معمول ست و در صحیحین از عائشہ رض آمدہ کہ گفت چون گرانی بدن پیدا کرد رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آخر عمر بود اکثر نماز وے نشستہ این سہ نوع صحیح شدہ و در احادیث صحاح ورود یافتہ
اما حدیثے کہ وارد شدہ کہ ہیئات جلوس وی در حالتے کہ نشستہ گذارد مربع بود یعنے چہار زانو نشستے
چنانچہ زرکشی از حدیث دار قطنی از عائشہ رض ورد کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگذارد نماز متربع
حفاظ در ان حدیث طعن کردہ اند و حمل بر خطاے بعضے از رواۃ کردہ و فقہا را در جواز و کراہت و استحباب آن اختلاف است
و مذہب امام ابو حنیفہ آنست کہ ہیئات جلوس متنفل ہمان ہیئات جلوس تشہد ست و شنی گوید روایت ست از ابی حنیفہ
کہ مخیر ست اگر خواہد بر وضع احتبا بگذارد و اگر خواہد متربع اگر خواہد بقعود تشہد و در روایت ست از ابی یوسف مختبیا
و از محمد متربعا و از زفر مثل ہیئات تشہد زیرا کہ قعود در نماز باین وضع آمدہ پس افضل باشد و نزد امام احمد متربع ست
و میکنن در رکوع و سجود دو تا کند ہر دو پاے را **فصل** در بیان الرکعتین بعد الوتر و رکعت نمازے کہ ان حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از وتر میگذارد بروایات صحیحہ ثابت شدہ در صحیح مسلم از عائشہ رض روایت میکند و در جامع الاصول
این را از روایت صحیح بخاری آوردہ کان یصلی ثلث عشرۃ رکعۃ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگذارد سیزدہ رکعت
یصلی باین طریق کہ میگذارد ہمان رکعات ہشت رکعت ثم یوتر پستر وتر میکرد یک رکعت ہمان طریق کہ در نوع پنجم
گذشت ثم یصلی رکعتین پستر میگذارد دو رکعت و ہو جالس در حالتے کہ وے نشستہ است فاذا اراد ان یرکع پس
چون میخواست کہ رکوع کند قام سے ایستاد و قدرے از قرأت میخواند چنانچہ معلوم شد فیرکع پس رکوع میکرد
ثم یصلی پستر میگذارد رکعتین دو رکعت بین الناء والاقامۃ میان اذان و اقامت نماز فجر کہ مراد بآن سنت
فجر ست اینجا سیزدہ رکعت باسنت فجر ست و در روایتے بے آن نیز آمدہ چون افتتاح بدو رکعت خفیفہ میکرد و ازینجا
معلوم شد کہ عمل رکعتین بعد الوتر بر رکعتین سنت فجر چنانچہ بعضے کردہ اند درست نباشد و در موطا نیز آمدہ کہ وتر میکرد
بنہ رکعت و میگذارد دو رکعت و رحالے کہ نشستہ است بعد از وتر و دو رکعت فجر میان اذان و اقامت و در مسند
امام احمد و سنن ابن ماجہ از ام سلمہ رض مرویست کہ گفت کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود رسول خدا صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم یصلی بعد الوتر میگذارد بعد از وتر رکعتین خفیفتین دو رکعت سبک و ہو جالس در حالیکہ وے نشستہ است
و ترمذی در جامع خود نیز این حدیث آوردہ و خفیفتین نگفتہ و گفتہ کہ مثل این از ابی امامہ و عائشہ و غیرہم نیز آمدہ و امام احمد
از ابو امامہ باہلی روایت میکند کہ کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یصلی رکعتین بعد الوتر و ہو جالس یقرأ فیہما باذا
زلزلت و قل یا ایہا الکافرون و صاحب مشکوۃ از دارمے از ثوبان می آرد کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
این بیدار شدن و شب بر خاستن مشقت و گرانی ست چون بگذارد یکی از شما وتر گو بگذارد دو رکعت بعد از وی اگر قیام
لیل میسر ست فبہا و الا کفایت کند او را از قیام تہجد و از ین حدیث مشکوۃ چنان معلوم میشود کہ گذاردن این دو رکعت بعد از وتر

بر تقدیرے ست کہ کسے وتر را در اول شب گذارد و این دو رکعت بجاے قیام لیل گردد و از بعض اصحاب شافعی نیز نقل کردہ اند کہ چون بگذارد یکے وتر را در اول شب باید کہ بگذارد دو رکعت بعد ازوے بہ نیت قیام لیل و حدیث ابو امامہ مطلق است و احادیث کہ از بخاری و مسلم و موطا نوشتہ شد ظاہر در بعد قیام لیل ست چنانکہ از سیاق احادیث کہ در جامع الاصول آوردہ معلوم گردد و جماعۂ دیگر از صحابہ غیر ایشان کہ گفتہ یعنے عائشہؓ و ام سلمہؓ و ابو امامہؓ این معنے یعنے گذاردن دو رکعت بعد الوتر را نیز روایت کردہ اند و گفتہ اند کہ ظاہر آنست کہ این دو رکعت را بہ نیت مطلق نفل بگذارد نہ باسم تشفیع و تر زیرا کہ این معنے ندارد پوشیدہ نماند کہ تشفیع و تر مر آنرا کہ وتر در اول شب گذارد و قیام لیل نکردہ معنے ندارد و نیز آن کسیکہ وتر را گذاردہ بعد ازان قیام لیل کردہ اگر نقض وتر و تشفیع آن کند بمذہب بعض علما صورت دارد چنانچہ گذشت اما نیت تشفیع و تر در اول شب پیش از قیام لیل ضائع و ناقص و مبطل وتر ست بے ضرورت و چون رکعت واحدہ در مذہب حنفیہ مشروع نیست و در اعداد نماز نہ نقص و تر بعد از قیام لیل بآن صورت نپذیرد و گرداندن دو رکعت نشستہ در حکم رکعت واحدہ تکلف ست چہ آن در حکم تو ایست نہ حقیقۃ و بنای قول اکثر علما بعدم اعادۂ وتر و عدم نقض آن بعد از قیام لیل ہمین معنی ست کہ گذاردن دو رکعت بعد از وتر بروایات صحیحہ ثابت شدہ است و از وے معلوم میشود کہ گذاردن نماز بعد از وتر جائز بود پس اگر نماز تہجد بعد از وتر واقع شود ضرر ے ندارد و لیکن این معنی بحسب ظاہر با حدیث صحیح کہ بخاری و مسلم آنرا از ابن عمرؓ روایت کردہ اند اجعلوا آخر صلوتکم باللیل وترا بگرداند آخر نماز شب خود را وتر معارض مینماید چہ این حدیث امر میکند بآنکہ آخر نماز شب باید کہ وتر بود و بر تقدیر گذاردن دو رکعت بعد از وتر آخر نماز شب شفع گردد و بر بسیارے از علما جمع میان این دو حدیث مشکل شدہ لاجرم امام مالک را برائے خلاص از ورطۂ این اشکال انکار حدیث رکعتین بعد الوتر میکند و میگوید کہ این حدیث صحیح نیست و امام احمد شک میکند و میگوید کہ من این دو رکعت را نمیگذارم زیرا کہ بصحت حدیث اجعلوا آخر صلوتکم وتر واثق ام و در حدیث رکعتین شک و شک بیقین معارض نگردد و کسے را از گذاردن آن دو رکعت منع نیز نکنم شاید کہ نزد وے حدیث رکعتین بصحت نرسیدہ باشد نہ حدیث اجعلوا یا آن را تاویل بود و حق آنست کہ ہر دو حدیث صحیح ست و بحسب ظاہر معارض یکدیگر پس جماہیر علما قائل اند بجواز گذاردن رکعتین بعد از وتر و میگویند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز این دو رکعت را گذاردہ از برائے بیان جواز گذاردن تا معلوم شود کہ بعد از وتر رواست نوافل گذاردن چہ این دو رکعت و چہ غیر آن از نماز متعبد و وتر قاطع نفل نیست و بنا بر این قول حدیث اجعلوا آخر صلوتکم باللیل وتر کہ بظاہر دلالت دارد بر قاطعیت وتر نماز را امرے محمول بر استحباب بودہ و جوب و شک نیست کہ گذاردن وتر در آخر شب کہ بعد از وے نماز دیگر در شب نبود واجب و افضل ست و اکثر گذاردن رکعتین در صورت وتر اول شب بود و اگر احیانا بعد از وے ہم بود محض برائے بیان جواز بود و بعضے از علما در دفع این اشکال تطبیق میان حدیثین میگویند کہ گذاردن رکعتین بعد از وتر منافات ندارد بجعل وتر آخر نماز شب چہ این دو رکعت ملحق ست بوتر و تابع ست مر او را و گویا نمازے مستقل نمی افتد بلکہ جاری مجرای سنت وتر مے افتد لاسیما بمذہب کسیکہ قائل ست بوجوب وتر و چون وتر واجب شد پس وقوع رکعتین بعد ازو مشابہ وقوع سنت بعد از فرض باشد در لحوق و تبعیت و عدم استقلال خصوصا با نماز وتر نہار کہ غرب ست کمال مشابہت پیدا میکند کہ چنانچہ وتر نہار مشغوعست بدو رکعت سنت وتر شب نیز مشفوع شد بدو رکعت سنت اگر گفتہ شود کہ قول او لا یجاوز الا

برآنکه بمذهب کسی که قائل نیست بوجوب وتر آن را سنت میدارد نیز این گونه جماری مجرای سنت میتواند یافتا دوحال آنکه سنت نباشد ملحق بد وبنود و توجیهش آنکه وتر چون سنتی ست در غایت تاکید بمنزلهٔ واجب و آخر نماز شب ختم وخلیفه عبادات یومیه است اگر او را نفل دیگر تابع ولاحق باشد دور نباشد ولیکن بمذهبی که وجوب ست لحوق وتبعیت سنت بدان اظهر و انسب بود از نجهت گفت لاسیما بمذهب کسیکه قائل ست بوجوب وتر و بدا القدر یکفی لتوجیه کلامه دیگر بدانکه خواندن قنوت در وتر چنانکه شیخین گفته متفق علیه است میان ائمهٔ اربعه الا امام مالک که از وی دو روایت ست ولیکن اختلاف دران که نزد امام ابوحنیفه دائمی ست یعنی در رمضان وغیر رمضان و پیش از رکوع ست اما بمذهب ابن مسعود ست وقول جماعه از علماست مثل سفیان ثوری وابن المبارک واسحق ونزد شافعی وبر روایتی از مالک واحمد مخصوص ست بنصف اخیر از رمضان وبعد از رکوع ست وبقول مشهور از امام احمد دائمی ست وجائز ست بعد از رکوع و پیش از رکوع ونزد مالک بر روایتی که قائل ست بقنوت وتر نیز همچنین ست ونیز قنوت مخصوص ست بوتر نزد ابی حنیفه واحمد ونزد مالک مخصوص ست بصبح وظاهر مذهب ونزد شافعی در صبح و وتر معاً وتمسک ائمه در اصل قنوت وتر و در عادران چنانچه مصنف نیز بگوید حدیث امیرالمومنین علی ست که گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که میگفت در آخر وتر خود اللهم انی اعوذ برضاک من سخطک وبمعافاتک من عقوبتک واعوذ بک منک لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک رواه الخمسة کذا قال الزرکشی وشمنی گفته که رواه اصحاب السنن الاربعة و مانا که نزد الشیخین ثابت شده که خواندن این دعا از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در میان وتر بود نه بعد از فراغ وی بدلیل ورود احادیث دیگر که دال اند بر بودن قنوت قبل الرکوع یا بعد از وی اگرچه احتمال خواندن آن در تشهد یا بعد از فراغ دارد چنانچه در مصنف خواهد گفت وحدیث امام حسن بن علی گفت تعلیم کرد مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در روایتی جد من کلمات که میگویم من آنها را در قنوت وتر اللهم اهدنی فیمن هدیت الحدیث واین را نیز گفته اند که رواه الخمسة وشمنی از روایت حاکم بر شرط شیخین آورده که گفت حسن بن علی تعلیم کرد مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وتر من و در بعض روایات آمده که فرمود دیگر دان این را در وتر خود اللهم اهدنی فیمن هدیت الخ ولیکن در روایت وی بعد از رکوع آمده چنانکه مذهب شافعی ست ودر مواهب لدنیه از روایت طبرانی وغیر مطلق گفته بل قیل بعد از رکوع یا قبل آن وشمنی از ابی داؤد آورده که عمر بن الخطاب جمع کرد مردم را بر ابی بن کعب در رمضان وقنوت میخواند ابی در آخر وتر و درین روایت مخصوص بنصف ثانی از رمضان واقع شده چنانچه آن نیز مذهب شافعی ست ودر روایتی ست از احمد ومالک از طبرانی در اوسط از ابن عمر آورده که پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وتر میکرد بسه رکعت ومیگرد اینه قنوت پیش از رکوع واز حدیث نسائی وابن ماجه از ابی بن کعب آورده که گفت وتر میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس قنوت میخواند پیش از رکوع وشیخ ابن الهمام نیز این روایت آورده و روایت دارقطنی از سوید بن غفله نیز آورده که گفت شنیدم ابوبکر و عمر و عثمان و علی را رضی اللہ عنهم اجمعین که میگفتند قنوت میخواند رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آخر وتر و میخواندند ایشان آنرا و بالجمله در اثبار بسه رکعت و قنوت وتر قبل از رکوع احادیث و آثار بسیار دران از حصر آمده و لاحاجة الے الاکثار و مراد بقنوت اینجا مطلق دعاست یا خصوص اللهم اهدنی الخ واز امام محمد نقل کرده اند که در قنوت دعای معین ثابت و تعین دعا موجب ذهاب رقت قلب ست ولیکن در محیط و ذخیره گفته که اللهم انا نستعینک واللهم اهدنی الخ و قنوت نزد شافعی واحمد اللهم اهدنی ست و نزد ابوحنیفه و مالک اللهم انا نستعینک و اولے نزد حنفیه جمع بینهماست و شمنی از ابواللیث آورده که مختار نزد وی آنست که سه بار بگوید اللهم اغفر لی و بعض ائمه ربنا آتنا فی الدنیا

حسنة الآیة نیز آورده اند وگفته اند مراکه دعاے قنوت نداند اکتفا باللهم اغفرلی یا رب تا درست باشد وگفته اند
که اگرچه اللهم انا نستعینک در صحیحین وسنن معروفه واقع نشده ولیکن ائمهٔ حنفیه آنرا از طرق صحیحه از جبرائیل
اثبات کرده اند وشیخ این الهمام از ابی داؤد از حدیث خالد بن ابی عمران آورده که گفت آمد جبرئیل بر حضرت رسول صلی الله
علیه وآله وسلم وتعلیم کرد قنوت را اللهم انا نستعینک ونستغفرک ونؤمن بک ونخضع لک ونخلع ونترک من یکفرک اللهم
ایاک نعبد ولک نصلی ونسجد والیک نسعی ونحفد نرجو رحمتک ونخشی عذابک ان عذابک الجد بالکفار ملحق وتمام این
حدیث در باب بیان صفت نماز سابقا گذشت وشیخ جلال الدین سیوطی که از شافعیه است نیز در عمل الیوم واللیلة آنرا
بعد از رکوع آورده باین طریق بسم الله الرحمن الرحیم اللهم انا نستعینک ونستغفرک ونثنی علیک الخیر ولا نکفرک ونخلع
ونترک من یفجرک بسم الله الرحمن الرحیم اللهم ایاک نعبد ولک نصلی ونسجد والیک نسعی ونحفد ونرجو رحمتک ونخشی
عذابک ان عذابک بالکافرین ملحق اللهم اهدنی فیمن هدیت الخ ودر آخر این صیغه درود وصلے الله علے النبی محمد وآله
وسلم وبعضے از فقهاے مذهب ما باین کیفیت ذکر کرده اللهم انا نستعینک ونستغفرک ونؤمن بک ونتوکل علیک ونثنی علیک
الخیر ونشکرک ولا نکفرک ونخلع ونترک من یفجرک اللهم ایاک نعبد ولک نصلی ونسجد والیک نسعی ونحفد ونرجو رحمتک ونخشی
عذابک ان عذابک ودر بعض روایات ان عذابک الجد بالکفار ملحق وبعضے گفته اند که در اول این هفت کلمه نؤمن نثنی نشکرک
نخلع نسجی نحفد نرجو را واو آوردن حاجت نیست وگفته اند که اولے آنست که بیارد واو را چه اتیان واو علت موجب زیادت
ثنا وتعدد اثنینه است چنانچه در تشهد وقد حقق فی موضعه وبالجمله اصل قنوت وترو دعا دران باحادیث صحیحه ثابت شده
وچگونه صحیح نباشد وحال آنکه اصحاب کتب خمسه آنرا روایت کرده وحاکم بر شرط شیخین آورده باوجود طرق صحیحهٔ دیگر که
ائمهٔ مذهب اربعه گفته اند پس انچه مصنف میگوید که در روایت صحیح اصلا وارد نشده که در نماز وتر قنوت خواند سے خالی
از غرابتے نیست وغریب تر ازان که از امام احمد نقل کرده وگفته که امام احمد میگوید هر چه در قنوت ثابت شده مجموع
در نماز صبح ست اما در وتر اصلا هیچ حدیث ثابت نشده بلکه هیچ حدیث مروے نیست این چه مبالغه وافراط ست
باوجود حدیث حسنے که حسن را روایت کرده اند وهم در مسند امام احمد مذکور ست صحت وثبوت موقوف روایت را
چگونه منع توان کرد وظاهر مذهب امام احمد قنوت ست در وتر نه در صبح چنانکه زرکشی در شرح خرقی گفته است
وتفصیل حال قنوت در غیر وتر چه نماز صبح وچه نمازهاے دیگر در باب سبق معلوم شد فتذکر واگرچه غرض
مصنف نفے ثبوت قنوت وتر ست از فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چنانچه قول او اما جماعتے از صحابه
در وتر قنوت خوانده اند بران دلالت دارد ولیکن مقصود اصلے مشروعیت وسنیت این فعل ست وخواندن
صحابه کفایت دارد دران خصوصا که آن فعل بتعلیم وامر آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم باشد چنانچه میگوید
همچون حدیث که در مسند امام احمد مذکور ست عن الحسن رض بن علی قال گفت حسن علمنی رسول الله تعلیم کرد مرا رسول الله
صلے الله علیه وآله وسلم کلمات چند کلمهٔ دعا که اقولهن میگویم آن کلمات را فے قنوت الوتر در قنوت وتر اللهم اهدنی
فیمن هدیت دعافنی فیمن عافیت وتولنی فیمن تولیت وبارک لی فیما اعطیت وقنی شر ما قضیت فانک
تقضی ولا یقضی علیک انه لا یذل من والیت ولا یعز من عادیت تبارکت ربنا وتعالیت وصلے الله علی النبی گویند که
صحیح این حدیث آن معلوم شد که تعلیم کلمات آنچنان نبود که امر کرده که آنرا در وتر بخوانند میفرماید که پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله

مرا تعلیم دعائے کرد من آنرا در قنوت وتر میخوانم پس اینجا امر بخواندن آن در وتر معلوم نگردد گوئیم کہ ظاہر آنست کہ تعلیم آن بجہت خواندن در قنوت بود وآنکہ بے امر حضرت از پیش خود بخواند بعید ست مگر آنکہ سابقاً معلوم امام حسن شدہ باشد کہ خواندن دعا در قنوت وتر مشروع ومسنون ست ہر دعائیکہ خوانند واین دعا ایشان را خوش آمد کہ بخوانند واین نیز مستلزم مشروعیت قنوت وتر ست فافہم وحال آنکہ روایتے کہ شمنی از حاکم بر شرط شیخین آوردہ کہ علمنے رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فی وتری اللہم اہدنی الخ صریح ست دران کہ امر بخواندن آن در وتر بود پس خواندن این دعا در قنوت وتر از جانب حضرت رسالت ثابت گردد فعلا وقولا ولہذا ترمذی مے گوید بہترین حدیثے کہ در باب قنوت وتر روایت کردہ اند این حدیث ست عبارت ترمذی در جامعش این ست کہ ولا نعرف عن النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فی القنوت فی الوتر شیئا احسن من ہذا وچون مصنف قنوت از جماعہ صحابہ دعوی کرد وبحجر ثبوت از امام حسن این دعوی بثبوت نہ پیوند وگفت واز امیر المومنین عمر وابی بن کعب کہ با امیر المومنین باجتماع ناس در رمضان قنوت در وتر خواند واز عبد اللہ بن مسعود ثابت شدہ کہ قنوت در نماز وتر خواندہ اند وبرائے نفی فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در قنوت کہ اصل مدعاست گفت اما از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قطعا مروے نشدہ وبہ ثبوت نرسیدہ وبہ تحقیق ذکر کردیم ما حدیث دارقطنی از سوید بن غفلہ وطبرانی از ابن عمر ونسائی وابن ماجہ از ابی بن کعب کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خواند قنوت در وتر ومصنف میگوید این امثال این ہر چہ روایت کردہ شود مطعون ومفترے بود واللہ اعلم وچون اینجا حدیث امیر المومنین علے بود کہ ناظر در قنوت وتر بود وائمہ درین باب تمسک بدان نمودہ اند ازان جواب میگوید بقول خود در ترمذی ونسائی بلکہ در کتب خمسہ چنانچہ زرکشی گفتہ ویاد در سنن اربعہ چنانچہ شمنی آوردہ مروی ست کہ کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول فی آخر وترہ اللہم انی اعوذ برضاک من سخطک وبمعافاتک من عقوبتک واعوذ بک منک لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک ولیکن این عبارت یعنے فی آخر وترہ محتمل آنست کہ این دعا را در تشہد گفتہ باشد کہ آخر اجزائے صلوٰۃ ست ومحتمل آنکہ خواندن این دعا بعد از تشہد بود کہ آخر نماز بعد از فراغ از انست واین احتمال اخیر اقرب ست بفہم چہ اکثر انچہ در احادیث واقع شدہ کہ میخواند این دعا را در آخر نماز محمول برین ست بلکہ متعین ست بسبب روایت چہ در نسائی مرویست کان یقول بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت این کلمات را از فراغ من صلوٰتہ چون فارغ میشد از نماز خود وتبوأ مضجعہ ومیرفت جای میگرفت در خوابگاہ خود ونسائی درین روایت دیگر کہ این دعا را در وقت فراغ از نماز ورفتن بخوابگاہ آوردہ لفظ زیادہ کردہ بر انچہ روایت کردہ در آخر وترد آن لفظ ولو حرصت ست بعد از الا احصی ثناء علیک وگفتہ لا احصی ثناء علیک ولو حرصت ودر بعضے از روایات صحیحہ ثابت شدہ کہ این را در سجود میگفت نہ سجود کہ بعد از وتر میکرد بلکہ در سجود نماز فرضا کان او نفلا چنانچہ در سابق در فصل سجدہ گفت ونزد شافعی ومالک دعا در سجدہ نماز مستحب ست بحکم اقرب ما یکون العبد من ربہ اذا کان ساجد پس میشاید کہ در ہر دو محل یعنے بعد از فراغ نماز وتبوأ مضجع ودر سجدہ گفتہ باشد اما آن احتمال کہ در وتر بعد از رکوع یا پیش ازان گفتہ باشد کہ آن نیز معنے آخریت وتر دارد خصوصا کہ وتر بسہ رکعت بود وگفتن بعد از رکوع رکعت ثالثہ بعدے دارد واما ائمہ آن را بر این احتمال فرود آوردہ اند ہر چہ ایشان فہمیدہ وقرار دادہ معتبر ست اگر چہ خلاف ظاہر مفہوم از لفظ باشد ولابد بیان قرینہ دلیل خواہد بود واللہ اعلم وچون مصنف آن را محل بعد فراغ وترک دعا ست کہ بذکر دعائے دیگر کہ درین محل ماثور ست نیز تتمیم کند در اینجا نوعی از ایما بآن احتمال نیز دارد پس گفت و

و در مستدرک حاکم از حدیث ابن عباس مرویست در صفت صلوٰة رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در شب وتر وے
کہ گفتہ ابن عباس فلما قضے صلوٰتہ پس ہرگاہ کہ تمام کرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز خود را سمعتہ یقول سنیدم
او را کہ میگفت اللھم اجعل فی قلبی نورا و فی بصری نورا و فی سمعی نورا و عن یمینی نورا و عن یساری نورا و فوقی نورا و تحتی
نورا و در بعض نسخ من فوقی و من تحتی و امامی نورا و خلفی نورا و اجعل لی یوم القیامۃ نورا و در بعض روایات یوم لقائک مذکور
نیست و در بعض روایات زیادہ آمدہ کہ و فی عصبی نورا و فی لحمی نورا و فی شعری نورا و فی بشری نورا و فی لسانی نورا و اجعل فی
نفسی نورا و اعظم لی نورا و اجزل لی نورا و اعطنی نورا و در بعض روایات و فی عظمی نورا و فی مخی نورا نیز آمدہ و آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز وتر در رکعت اولے سبح اسم ربک الاعلے خواندے و در رکعت دوم قل یا ایہا الکافرون و در رکعت
سوم قل ہو اللہ احد و در بعض روایات در رکعت سوم قل ہو اللہ احد و المعوذتین نیز آمدہ و آنچہ مختار اکثر اہل علم ست
از صحابہ و من بعدہم ہمان اول ست کذا فی جامع الترمذی و شیخ ابن الہمام گفتہ کہ روایت کردہ در مسند خود احمد از حماد
از ابراہیم از اسود از عائشہ رضی اللہ عنہا کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ اشارہ میکرد بہ سہ رکعت و میخواند در اولے سبح
اسم ربک الاعلے و در ثانیہ قل یا ایہا الکافرون و در ثالثہ قل ہو اللہ احد و ہمین اخذ کردہ اند اصحاب ما انتہی و آنکہ در رکعت
اولی سورۂ انا انزلنا فی لیلۃ القدر خوانند در صحیح جامروے و ماثور نیست و میگویند کہ در بعض روایات فقہیہ آمدہ است
و چون از وتر سلام دادے سہ بار گفتے سبحان الملک القدوس و در کرت سوم این کلمہ را با واز بلند و کشش حروف خواندے
و بعد ازان یعنے در کرت ثالثہ گفتے رب الملائکۃ و الروح بدانکہ دو سجدہ کہ بعد از وتر کنند و در میان آنہا بہ نشینند و آیۃ الکرسی
بخوانند و عمل آنہا درین دیار مشہور شدہ گفتہ اند کہ آنرا اصلے و سندے در اخبار و آثار ثابت نشدہ و در روایت فقہی کہ معقول
و مختار بود نیز نیامدہ و حدیثے کہ درین باب روایت کنند موضوعست و آثار وضع ازان لائح و در بلاد عرب اصلا بدان عمل واقع
نیست و میگویند کہ شافعیہ آنرا حرام دانند چنانچہ در بیان سجدہ سہو در سفر دریابید و اکثر حنفیہ آن بلاد اصلا آنرا نہ شناسند
و ندانند و بعضے کراہت آنرا نیز نقل کنند و اللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قرآن را ہمیشہ خصوصا در نماز شب
بترتیل و تبیین حروف و ادائے آن بحیثیتی کہ سامع آنرا تواند شمرد و ضبط کرد خواندے و ترتیل در لغت دندانہاے
کشادہ روشن ہموار را گویند یعنے کشادہ و روشن و ہموار خواندے بحکم نص و رتل القرآن ترتیلا کہ بعد از امر بقیام بسیل
فرمودہ است و در آخر آیت البتہ وقف کردے و اگرچہ متعلق بما بعد بودے چنانچہ روایت کردہ شدہ است بطرق
کثیرہ از ام سلمہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ چون قرأت میکرد میخواند آیت آیت یعنی بسم اللہ الرحمن الرحیم
و وقف میکرد پس ازان میگفت الحمد للہ رب العالمین و وقف میکرد پس ازان میگفت الرحمن الرحیم و وقف
میکرد و بعضے از قراء ملکہ ہمہ ایشان میگویند وقف ہر جائی کہ سخن منتہی شود و کلام از یکدیگر منفصل گردد و متعلق
بما بعد نبود اولے و افضل بود و در غیر انجا وصل اولے و افضل بمقتضاے انچہ معلوم شدہ است بنقل قرار از صحابہ
از قواعد تجوید و تابعین و من بعدہم بدانکہ ایشان وقف را سہ قسم کردہ اند تام و کافی و حسن اگر کلام تمام شدہ
و افادۂ حکم کردہ و متعلق نیست بما بعد خود لفظا و معنے وقف تام گویند چنانکہ اولئک ہم المفلحون و اللہ بکل شئی علیم
و امثال آن درینجا البتہ وقف باید کرد و ابتدا ما بعد نمود و اگر کلام تمام بود و متعلق و مرتبط بود ما بعد از جہت معنے
نہ لفظ آن را وقف کافی خوانند چنانچہ حرمت علیکم امہاتکم و ان تاکلوا من بیوتکم و اگر کلام تمام نبود و متعلق باشد

بما بعد خود لفظاً و معنی آن را حسن نامند چنانچه الحمد لله اینجا وقف حسن است اما ابتدا برب العالمین حسن نباشد و اگر درین قسم رأس آیت بود صحیح است ابتدا بما بعد زیرا که وقف بر اس آیت و ابتدا بما بعد سنت است مطلقا این کلام اجمالی است و آنرا تفصیلے ست که در رسالۂ مسمے بالدر النضید من علم التجوید بیان کرده ایم و بالجمله از کلام ایشان چنان مفهوم شود که وقف در امثال این مقام حسن ست اما وصل احسن و مصنف میگوید که این سخن از قراء پسندیده نیست زیرا که چون ثابت شد که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در اینجا وقف میکرد اولے و احسن همان باشد و ما را نیز همچنین باید کرد چه متابعت پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم در همه چیز لاسیما در قرأت قرآن در حالت نماز افضل و اکمل بود این سخن از مصنف بغایت لطیف و پسندیده است اما پوشیده نماند که قراء نیز که این قواعد بسته اند بنقل از صحابه و تابعین و من بعدهم قرار داده اند و منتهی میشود بحضرت رسالت صلے الله علیه و آله وسلم و ظن غالب آنست که قرأت آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بوقف بر رؤس آے اگرچه کلام متعلق بما بعد بود دائمی نباشد بحدے که هرگز خلاف آن واقع نشده چنانچه قول مصنف گرفته و در آخر آیت البته وقف کردے دلالت دارد بران بلکه این نوع قرأت در سنت وقوع دارد و تجویز یافته و قراء نیز قائل اند بآن فتدبر و الله اعلم و علماء را درین مسئله قرأت خلاف ست که ترتیل با قلت قرأت افضل یا سرعت با کثرت قرأت ابن عباس و ابن مسعود و جماعه از تابعین و امام ابو حنیفه رض میگویند ترتیل و تدبر که لازم ترتیل ست با قلت قرأت افضل ست از جهت ورود امر به ترتیل و تدبر قرآن و تشدید بر ترک آن و ترتب علم و خشوع بران و امیر المومنین علے و جماعے از صحابه و تابعین و امام شافعی میگویند سرعت و کثرت قرأت که لازم اوست افضل چه هر حرفے از قرآن حسنه است و هر حسنه را بحکم من جاء بالحسنة فله عشر امثالها ده حسنه میبوسند این اقل ست که کمتر ازان نشود و اگر حق سبحانه خواهد زیاده بران تا هفتاد و تا هفصد نیز بفضل خود عطا کند چنانچه در مضاعفهٔ اجر حسنات در احادیث آمده است پس تکثیر قرأت افضل و اکثر ثواباً باشد و مصنف بقصد تاکید بمقصود و تحقیق مقام میگوید پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم فرمود لا اقول الم حرف و لکن الف حرف و لام حرف و میم حرف ظاهر لفظ حدیث آنست که نفی حرفیت از مجموع الم کرده ست و اثبات آن مر اسامی این حروف را مینماید و لیکن شراح تصریح کرده اند که مراد نفی حرفیت ست از اسامی این حروف و اثبات آن مر مسمیات را که بسائط حروف اند چه توهم حرفیت بر مجموع الم دور ست تا احتیاج بنفی آن شود و طیبی میگوید که بر بین تقدیر ثابت شود که حسنات الم که فاتحه سورهٔ بقره است نود باشد که آن نه حرف ست و حسنات الم که در الم ترمست سی فافهم بدانکه علمای قرأت گفته تجوید که عبارت ست از ملکه اعطاے حق حروف مر حروف را سه مرتبه است اول تحقیق ست که آنرا ترتیل نیز نامند و آن قرأت ست بتانے و ترسل و این مذهب ورش و عاصم و حمزه است و آن رعایت کردن اشباع و مد و تشدید ست و اعطاے حرکات و سکنات و اظهار حروف و توفیر صفات و تفکیک حروف و بیان و اخراج و فصل بعضے از بعضے و ما شاکل ذلک و وقوف بحسب مراتب آن و رسیدن به نهایت آن در تکمیل و تتمیم بے آنکه بحد افراط کشد و آنکه بحد افراط کشد و از حد اعتدال تجاوز نکند آنرا تمطیط گویند و آن مذموم ست و خارج از دائرهٔ تجوید دوم حدر و آن قرأت ست باسرعت و این مذهب ابن کثیر و ابی عمرو و قالون ست و آن ادراج قرأت و سرعت و تخفیف ست و تقصیر و اختلاس ابدال و ادغام و مانند آن از انچه بصحت رسیده است روایت آن از اهل اداء بجهت حرص بر تکثیر قرأت و زیادت حسنات از غیر تفریط و اختلال

بقواعد و قوانین تجوید کہ از اوساج گرفتہ اند و آن نیز خارج ست از حد تجوید سوم تدویر و این توسط ست میان ترسل و حدر و این مذہب ابن عامر و کسائی ست یعنے غالب بر قرأت این مذکورین و عادت اکثرے از ایشان این بود و اگر نہ ہمہ قرأ تجوید نیز ہر سہ مرتبہ میکنند از جہت دخول آن در مراتب تجوید و این ہر سہ مرتبہ موافق قواعد تجوید و طریقہ کلام عرب ست کہ ہر جا ہر یک طریقہ را اختیار کردہ اند بجہت نکتہ کہ گفتہ شد پس آنہای کہ اختیار سرعت و کثرت قرأت کنند مراد مرتبہ دوم ست کہ حدر ست نہ آنکہ مخالف قواعد بسرعت خوانند و رعایت ہیچ یکے از این سہ طرز نکنند و قرأ مرتبہ اول را افضل و اکمل دارند چہ ظاہر قول حق تعالی ورتل القرآن ترتیلا در اول ست و مصنف چون اختلاف علما را نقل کرد در تفصیل یکے از دو مرتبہ اول و ثانی بر دیگرے بعد ازان ما کہ و تطبیق میان آن میکند و میگوید و بعضے از متاخران میگویند ثواب قرأت با ترتیل و تدبر بمراتب بیشتر و نیکوتر و نفیس و جید تر و ثواب کثرت قرأت افزون تر و بیشتر آن یکی کہ صاحب قرأت ترتیل باشد مانند ست بکسی کہ گوہر قیمتے را صدقہ دہد کہ ہر چند بعد و کمیت کمتر ست اما نفاست و کیفیت او بیشتر و این یکے کہ صاحب قرأت بسرعت ست مانند ست بکسی کہ لآلی بسیار اما خرد و ریزہ یا دراہم و دنانیر بسیار و مانند آن کہ بعد و کمیت بیشتر اما بنفاست و کیفیت کمتر ست و ہذا و علما مثل این کلام در فضیلت مکہ معظمہ و مدینہ منورہ بر یکدیگر کردہ اند نیز گفتہ اند کہ اجر عمل در مکہ بمشتر ست چہ یک رکعت در مسجد حرام بصد ہزار رکعت بود در غیر و ثواب آن در مدینہ اگرچہ کمتر آمدہ کہ یک رکعت در مسجد شریف نبوے بہزار رکعت در مسجد غیر شریف نبوی و لیکن نفیس و جید تر بود چنانچہ این مبحث را بتفصیل در تاریخ مدینہ منورہ کہ مسمے ست بجذب القلوب الی دیار المحبوب بیان کردہ ایم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در قرأت شب گاہ اسرار فرمودے و عادت ابوبکر صدیق ہمچنین بود و گفت میخوانم کسی را کہ میخوانم برای وی و گاہ بجہر بلند خواندی و عادت عمر فاروق ہمچنین بود گفت بیدار میکنم خواب ناکان را و ہشیار میگردانم غافلان را و در بعض احادیث آمدہ ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ابوبکر را کہ اندکے جہر کن ازانچہ میخوانی و بعمر فرمود کہ قدرے پست خوان ازانچہ میخوانی و گاہ در نماز شب بسیار ایستادی و قرأت طویل ساختی و گاہ تخفیف کردے و قرأت قصر خواندے عادت شریف وے در سائر اعمال و اوراد ہمچنین بود بحسب اختلاف احوال و اوقات و توسیع دائرہ مخصوصت بدامت و بحسب رعایت اعتدال و مصلحت و بیدا حال تربیت و تصرف در احوال صحابہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و جزاہ عنا افضل و اکمل ما جزی نبیا عن امتہ و علی آلہ و اصحابہ و اتباعہ و سلم **فصل** در نماز چاشت و عادت در وقت و طریقہ حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در گذاردن آن نماز بحسب کمیت و کیفیت و وقت و بدان کہ چاشت فارسی ضحی ست و گفتہ اند کہ ضحوہ و ضحیہ بروزن مشیہ بمعنے ارتفاع نہار ست و ضحی بضم و قصر فوق اوست و بمعنی شعاع آفتاب نیز آمدہ و ضحا بفتح و مد وقت بلند شدن آفتاب تا ربع آسمان و متعارف میان مردم در اول نہار از نوافل دو نماز ست یکی در اول روز بعد از طلوع آفتاب و بلند شدن وے قدر یکدو نیزہ و این را صلوۃ الاشراق گویند دیگر بعد از بلند شدن وے مقدار ربع آسمان تا انتصاف نہار کہ حین ترمض الفصال اذ ان آید و این را صلوۃ ضحی و نماز چاشت گویند و در اکثر احادیث ہمین ہر دو صلوۃ الضحی واقع شدہ ست شامل ہر دو نماز و ہر دو وقت و در بعض احادیث صلوۃ الاشراق نیز واقع شدہ ست چنانکہ سیوطی از حدیث طبرانی آوردہ کہ آن حضرت فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یا ام ہانی ہذہ صلوۃ الاشراق و این را بعد از حدیثے آوردہ کہ ہم از طبرانی از عمر آوردہ کہ ابن آدم صلی لی رکعتین

اول النهار کالفلک آخره و حضرت شیخ اجل علی متقی در تبویب جمع الجوامع سیوطی که آنرا جامع کبیر نام کرده برای نماز اشراق عنوانے جدا نهاده و این حدیث آورده که هر که بگذارد نماز فجر در جماعت پس بنشیند برای ذکر خدا تا طلوع کند آفتاب پس بگذارد دو رکعت یا بخفد مر او را مثل اجر حجه و عمره تامه تامه رواه الترمذی عن انس و صحت رسیده که حضرت پیغمبر صلے اللہ علیه و آله وسلم در هر دو وقت نماز گذارده و امت را نیز بدان ترغیب نموده و امر استحباب فرموده است و در حقیقت یک وقت ست و یک نماز که اول وقت وے اشراق ست و آخر وے تا قبل انتصاف نهار و چون در بعض اوقات در هر دو وقت نماز کردی از اینجا گمان برند که مگر اینجا دو وقت ست و دو نماز اند و بعضے ضحوه صغرای و ضحوه کبرای نیز گویند و الله اعلم و احادیث که در کلام مصنف مذکور گردد هم آنچه در اول روز بعد از ادای صلوة صبح و هم آنچه در وقت گرم شدن روز که حین ترمض فصال در شان اوست بگذارند هر دو را شامل ست و علما را اختلاف در استحباب صلوة ضحی و احادیث و اخبار در وے بظاهر مختلف و متعارض آمده اکثر بر انند که مستحب ست و تمسک ایشان باحادیث ست که اثبات آن میکند چنانچه عائشه رض بروایت احمد و مسلم و ابن ماجه گفت رایت رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم یصلی الضحی و انا اصلی الضحی را سبحه و تسبیحه یعنی نماز نفل آید اربعا چهار رکعت و انی لاسبحها و بدرستی که من نیز میگذارم چهار رکعت را و فی لفظ و انه لیزید ما شاء و در روایتے و لفظ دیگر از عائشه رض که گفت کان رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم یصلی الضحی اربعا بود آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم میگذارد نماز ضحی را چهار رکعت و زیاده میکرد بر چهار رکعت ما شاء الله چیزیرا که میخواست خدا چه عدد رکعات این نماز تا دوازده بثبوت رسیده است چنانچه در ضمن بیان معلوم گردد و عن انس در روایت ست از انس قال رایت رسول الله گفت دیدم رسول خدا را صلے الله علیه و آله وسلم صلی سبحة الضحی میگذارد نماز ضحی را ثمانی رکعات هشت رکعات فلما انصرف پس چون برگشت از نماز و تمام کرد قال گفت انی لصلیت بدرستی که من گذاردم صلوة نماز یرا که نماز ضحی باشد رغبة بجهت رغبت و امید واری از فضل و کرم الهی سبحانه تعالی و رهبة و بجهت خوف و ترسکاری از بلا و قهر وی یعنی این نماز را گذاردم طلبے و سوالی از حق داشتم فسالت ربی پس سوال کردم و درخواستم پروردگار خود را ثلاثا سه چیز را فاعطانی پس داد پروردگار من مرا اثنتین دو چیز از ان سه و منعنی و نداد واحدة یک چیز را از ان سه پس از ان بیان آن سه چیز میکند که سوال کرد و آن دو چیز که داد و آن سوم که نداد میفرماید سالته سوال کردم پروردگار تعالی را ان لا یهلک امتی که اینکه نکشد بهت مر امت را بالسنین بقحط سالها سنه بمعنے سال ست و غالب آمده در قحط سال و سنین جمع اوست یعنی چنان نشود که قحطها پے در پے آید و موجب هلاک عامه امت گردد و اگر گاهی قحط سالی افتد و جماعه دران بمیرند آن دیگر ست و لابد متضمن مصلحتے و حکمتی خواهد بود فعل پس اجابت کرد و قبول کرد این دعا را و سوال را از من و سالته و دیگر درخواستم از پروردگار خود ان لا یظهر علیهم اینکه ظاهر و غالب نگرداند بر امت من عدوا دشمنی را از دشمنان دین که پامال سازند و هلاک گردانند ایشان را و غلبه کنند بحدی که اصلا مقاومت آن نتوانند کرد فعل پس قبول کرد این دعا را نیز و سالته و سوال سوم از درگاه حق تعالی این بود که درخواستم از وی ان لا یلبسهم اینکه خلط کند و درهم بیامیزد شیعا چنانچه گروهها شوند بدهوا ها و رایها ے مختلف و فرقه فرقه گردند و هر فرقه تابع امامے شود و بیکدیگر قتال کنند و هر جمعے و مرجعی و فتنه درمیان آید فابی علی پس ابا آورد پروردگار بر من از قبول این دعا و اجابت آن نکردن از انست که اکثر هلاک این امت بقتال بود لابد دنیا بحکم الهی و مقتضے حکمتی و مصلحتے راجع بحال این امت خواهد بود صحیح این حدیث صحیح ست رواه الحاکم فی المستدرک و احمد و صححه ابن خزیمه و در مواهب لدنیه حدیث گذاردن ضحی

هشت رکعت از حدیث انس بروایت ابن ماجه آورده و بیان این ریا دلی که مصنف ذکر کرده ست علامه ذکر کرده معلوم میگردد که اجابت جمیع دعوات انبیا صلوات الله وسلامه علیهم اجمعین لازم نبوده گفته اند الا آن دعا که از حضرت الهی تعالی وتقدس مأمور بدان و اجابت آن موعود گردد در حدیث آمده است که هر پیغمبر را دعائی است مستجاب که ماموریت بدان در حق امت وی را نیز امر کردند که دعا کنم برای امت خود و درخواست کنم برای ایشان چیزی از خیرات دنیا و آخرت پس من پوشیده ام دعای خود را شفاعت آنرا برای روز قیامت تا در آن روز که شدت و محنت و احتیاج بیشتر ست دعا کنم ایشان را و درخواست نمایم روحی فداک یا رسول الله این چه فضل و کرم ست و خیر خواهی و مصلحت اندیشی فقراست جزاک الله عنا خیر الجزا و در سائر ادعیه انبیا غیر این دعای معین که ماموریت شده باشند بدان از درگاه الهی خلاف ست نزد بعضی اجابت و منع هر دو محتمل ست و این حدیث حجت ایشان ست و نظر بتحقیق چون صلاح در منع بود در معنی عطا باشد اگرچه بر صورت منع ست و عن عائشة رضی الله عنها در روایت ست از عائشة رضی الله عنها قالت گفت عائشة رضی الله عنها صلی النبی گذارد پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم صلوة الضحی نماز چاشت را ثم قال پس گفت بستر خواند این دعا را اللهم اغفر لی وارحمنی وتب علی انک انت التواب الغفور حتی قالها مائة مرة تا گفت این کلمات را صد بار و خواندن این دعا صد بار بعد از نماز چاشت مسنون و ماثور ست و عن ام ذرة و در روایت ست از ام ذرة قالت گفت ام ذرة رایت عائشة رضی الله عنها رأیت عائشة را یصلی الضحی میگذارد نماز ضحی را و تقول و میگفت عائشة رضی الله عنها ما رایت رسول الله ندیدم رسول خدا را صلی الله علیه وآله وسلم یصلی میگذارد این نماز را الا اربع رکعات مگر چهار رکعت و عن عمیر بن هشم و روایت ست از عمیر بن هشم انه رأی که وی دید رسول الله پیغمبر خدا را صلی الله علیه وآله وسلم یصلی صلوة الضحی میگذارد نماز ضحی را و در این حدیث ذکر عدد نیست و در بعض احادیث دیگر نیز همچنین آمده مقصود بیان گذاردن اصل نماز که خلاف ست در آن و عن جابر بن عبد الله و روایت ست از جابر بن عبد الله رضی الله عنه روایت کرد حاکم ان النبی بدرستی که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم صلی الضحی ست رکعات گذارد نماز ضحی را و شش رکعت و عن عائشة رضی الله عنها و امام مسلم روایت ست از عائشة رضی الله عنها و امام حاکم ایضا قالتا گفتند هر دو کان رسول الله بود رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم یصلی میگذارد صلوة الضحی ثنتی عشرة رکعة نماز ضحی را دوازده رکعت گفته اند که اکثر انچه وارد شده ست در نماز ضحی دوازده رکعت ست چنانچه در متعدد ماثور از بعض سلف استغراق وقت ست بدان هر قدر که گذارده شود و از بعضی صد رکعت ست فصاعدا نیز مرویست چنانچه در آثار و اخبار در نظر آمده باشد و عن علی رضی الله عنه ست از علی چنانچه احمد و ابو یعلی و بزار و نسائی و ابن خزیمه و غیر هم آورده اند و در مواهب گفته که رجال احمد ثقات اند ان النبی که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم کان یصلی صلوة الضحی بود که میگذارد نماز ضحی را لفظ کان نزد بعضی مفید دوام و استمرار بود پس افاده کند که گذاردن نماز ضحی عادت مستمره وی صلی الله علیه وآله وسلم بود اما تحقیق آنست که مفاد کان نه چنین ست و مورد نقض این قاعده بسیار ست کما لا یخفی علی المتتبع و عن علی و عائشة رضی الله عنهما ان النبی صلی الله علیه وآله وسلم کان یصلی اربع رکعات و عن ابی هریرة و در روایت ست از ابی هریرة رضی الله عنه قال گفت اوصانی وصیت نمود و امر کرد مرا بچندین آمده در روایت بخاری و مسلم و ابی داود و در روایت ترمذی و نسائی و عهد الی رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ثلثة الحدیث و در روایت مسلم و ابو داود و نسائی مثل این وصیت نسبت با ابو الدرداء نیز وارد شده و لفظ وصانی چنین ست کذا فی جامع الاصول و در روایت نسائی بابی ذر نیز وقوع یافته است کذا فی فتح الباری خلیلی دوست جانی من که محمد رسول الله ست صلی الله علیه وآله وسلم بعضی از محققین گفته اند که خلیل

آن دوست خالص بود کہ دوستی وے در خلال دل و درون جان در آمدہ باشد و از نجاست کہ بعض مرتبہ خلت را نسبت
از محبت دانند و گویند کہ پیغمبر ما صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حبیب بود و ہم خلیل خلت وی مستفاد از خلت ابراہیم بود
علیہ السلام و بعض محبت را اعلے و ارفع از خلت دانند و حبیب آن محب بود کہ بمقام محبوبیت رسیدہ باشد و محبت را
ازان گویند کہ در حبۃ القلب وسویدائے او در آمدہ و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ مرا خلیلے جز خدا نباشد و فرمود
اگر از آدمیان خلیلے میگرفتم ابوبکر صدیق را میگرفتم کہ شایستہ آن بود ولی خلیل من جز خدا نبود و برادرے اسلام و حق
مسلمانی باقی ست این نفی در حق خاص اوست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و لیکن است اگر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را
خلیل گیرند ما نعے نبود کمال رتبہ و مقام ایشان ہمیست کہ بمحبت و خلت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیوستند غرض کہ ابوہریرہ
میگوید کہ وصیت کرد مرا خلیل من بصیام ثلثۃ ایام من کل شہر بروزہ داشتن در سہ روز ہر ماہ ہر سہ روز کہ باشد و اکثر
بر انند کہ مراد بدان ایام بیض ست تحقیق این در مجلس از باب صوم باید و در حدیث جامع الاصول آمدہ ست کہ آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا در سفر و حضر ترک نکردے و در کتب اصحاب وصیت کردن بگذاردن دو رکعت در اول روز زیادہ کردہ اند
احمد فی کل یوم و ابن دقیق العید گفتہ کہ ذکر کثیر ازین افتضا باقل ست کہ موجب مزید تاکید ست بدان کذا فی فتح الباری و در
قبل ان انام و در رعایتے نوم علی وتر یعنے وصیت کرد بانکہ نماز وتر گذارم پیش از خواب یعنی وتر در اول شب گذارد و نجاری ہم چنانچہ
در فصل قیام لیل گذشت چون ابوہریرہ بحفظ احادیث نبوی و تکرار آن در اول شب مشغول میبود و بیدار میبود قیام لیل و بعد از نوم و شوار بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجہت تیسیر امر دین و اہتمام بشان علم و فضیلت وی بر عبادت
او را ہمچنین فرمود و شنیدم از بعض فقہا کہ گفت در بعض روایات فقہیہ دیدم کہ گذاردن دو رکعت بعد از وتر در اول شب کہ موجب
ثواب قیام لیل ست طالب علم را ست و سندوی این حدیث ابوہریرہ تواند بود و اللہ اعلم ہمچنین گفتہ اند ما پوشیدہ نماند کہ اتیان
قبل النوم لازم نیاید عدم قیام لیل شاید کہ اتیان قبل النوم احتیاطاً باشد از جہت عدم وثوق بقیام بعد از ان قیام کند و وتر را
اعادہ کند چنانکہ بعض گویند یا نکند چنانکہ قول مختار ست و قد سبق تحقیقہ و چون گمان توان کرد ہمچنین در حال آنکہ عمل ابوبکر
صدیق اتیان قبل النوم بود چنانچہ گذشت و گویا کہ از نجہت بعضے از شراح حدیث او وتر قبل النام را عبارت از گذاردن وتر
بین النومین دارند فافہم و عن ابی ذر در روایت ست از ابی ذر چنانچہ مسلم آوردہ قال گفت ابوذر قال رسول اللہ گفت رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یصبح علی کل سلامی یعنے واجب و ثابت میگردد در ہر روز علی کل سلامے بمقابلہ ہر عضو یا ہر بند من احدکم
یکے از شما صدقۃ یعنے طاعتے و عبادتے کہ شکر نعمت بدن و ترکیب اعضا آنرا شاید فکل تسبیحۃ صدقۃ و کل تحمیدۃ صدقۃ و کل
تہلیلۃ صدقۃ و کل تکبیرۃ صدقۃ پس ہر تسبیح و ہر تحمید و ہر تہلیل و ہر تکبیر کہ میگوید صدقۃ و شکرانۂ اعضا و بند اعضا گردد و امر
بالمعروف صدقۃ و نہی عن المنکر صدقۃ و ہمچنین ہر امر بمعروف و ہر نہی از منکر کہ میکند صدقۃ و شکرانہ ست و تجزے و کفایت
میکند من ذلک از صدقۃ و شکرانۂ ہر سلامے کفتان دو رکعت تر کعہا بگذاری تو ای مخاطب من الضحی در وقت ضحی و
این بحکم شارع ست چہ وجوب شکر شرع ست نہ بعقل چون شارع بکفایت آن حکم کرد ادای این دو رکعت ادائے
شکر جمیع سلامیات بود و نیز در نماز گذاردن دو رکعت در اول روز تمامۂ اعضا و مفاصل اوقل بود در تمامۂ و قدر حکم
یک وقت ست پس گذاردن دو رکعت در اول روز ادائے شکرانہ تمام آن روز بود و در حدیث ابی داؤد از بریدہ
آمدہ ست کہ شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت در آدمے سہ صد و شصت مفصل ست لازم بر وے

ویوجد فصل

کہ ہر نصیل نہ خود صد خود دیدہ گفتند یا نبی اللہ کہ ہستند و کہ طاقت دارد این را فرمود ہر کہ بصباق افتادہ بنشیند در مسجد و دہن
کند آنرا و چیزے کہ ایذا دہد مردم را یکسو نہد از راہ صدقہ سفاصل ست و اگر آنرا نیابی رکعتین ضحی کفایت کند ترا و نے
مسند الامام احمد منکور ست در مسند امام احمد من معاذ بن انس یرفعہ کہ رفع میکند و میرساند معاذ این حدیث را بحضرت
رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من قعد بمکانہ کہ بنشیند در مصلاہ در جاے نماز خود حین ینصرف و روے کہ برگردد من صلوۃ الضحی
از نماز بامداد حتے یسبح تا آنکہ بگذارد رکعتی الضحے دو رکعت ضحی را الا بقول سخن نگوید الا بخیر اگر آنچہ خیر ست و ثواب ہے بر ان
مترتب ست یعنے ذکر حق مشغول باشد از آنچہ منافی او ست ساکت بود و درین اشارت ست کہ سکوت کہ در نماز
اعتبار کردہ مراد بہان سکوت از آنچہ شراست والا تکلم بدانچہ خیر ست حکم ذکر دارد در ترتب ثواب ہر کہ چنین
کند غفرلہ خطایاہ امر زیدہ شود مراورا گناہان او وان کانت اگرچہ باشند گناہان او مثل زبد البحر مقدار کف دریا
نماند کہ تعود در جاے نماز شرط کرد یعنے اگر برخیزد و بجاے دیگر بنشیند این ثواب بر ان مترتب نگردد چنانچہ ظاہر
فحواے کلام ست اما اگر بر خاستن و در جاے دیگر نشستن برای رفع ریا و حفظ حضور بود از باب تکمیل و تتمیم خواہد بود
و حکم تکلم بخیر دارد بعض محققین گفتہ اند کہ ثواب ذکر و خلوت باقی ست اما شایعہ کہ آنچہ ثواب مصابرت و جزاے مرابطت
مخصوص بقعود در مصلا باشد واللہ اعلم و عند الترمذی و ثابت شدہ ست نزد ترمذی عن ابی ہریرۃ یرفعہ در حال
کہ رفع میکند ابو ہریرہ این حدیث را بر سول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من حافظ ہر کہ محافظت کند و مداومت ورزد
علی شفعۃ الضحے بر دو رکعت ضحی غفرلہ ذنوبہ وان کانت مثل زبد البحر و عن نعیم ابن ہمار این لفظ را در اکثر کتب و نسخ
مصححہ بفتح ہا و تشدید میم و براء ضبط و تصحیح کردہ اند و بباے موحدہ بدل میم و بدال مہملہ بدل میم و خمار بخاے معجمہ بدل ہا
و ہمام بمیم بدل را و ہمار بالف و سکان الراء نیز گفتہ اند و ہمہ بر یک صیغہ اند و بضمے حمار بکسر حاء مہملہ و تخفیف میم خواندہ
و ترمذی گوید اصح اول ست و ابو نعیم بلفظ کنیت نیز و ہم ست در وے قال گفت نعیم ابن ہمار قال رسول اللہ گفت
رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بطریق حکایت از پروردگار تعالے در حدیث قدسی ابن آدم ای فرزند آدم لا تعجزنی
عاجز میا تو مرا در عبادت کردن من اربع رکعات از گذاردن چہار رکعت فی اول النہار در اول روز اکفک کفایت میکنم
ترا از جمیع آفات و شرور و تقصیرات آخرہ و آخر روز و عند الترمذی و ابن ماجہ و غیرہما عن انس یرفعہ من صلے الضحے
ثنتے عشرہ سبحۃ بگذارد نماز ضحی را دوازدہ رکعت بنی اللہ لہ بنا کند خداے تعالے مر اے وے قصرا فی الجنۃ کوشکے
در بہشت من ذہب از طلا و قال الترمذی ہذا حدیث غریب لا نعرفہ الا من ہذا الوجہ و عند مسلم عن زید بن ارقم انہ
بدرستی کہ زید بن ارقم دید قوما قومے را کہ یصلون الضحے میگذارند نماز ضحی را فی مسجد قبا در مسجد قبا فقال پس
گفت زید بن ارقم اما علموا ایا ندانستند این قوم ان الصلوۃ فی ہذہ الساعۃ افضل در غیر ایں وقت
فاضلتر ست ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قال صلوۃ الاوابین نماز آن کسانے کہ رجوع و توبہ آرند بجناب حق
حین ترمض الفصال کہ گرم شود بچہ شتر از سوختن پاے شان از ریگ گرم
زبین راوی تفسیر این لفظ باین میکند ای تشتد حر النہار سخت میشود گرمے روز فتجافی الفصال حرار مضا رسیدن پاے بچہ
گرمی ریگ نرم فذہبین نافذہ از آفتاب ازین حدیث معلوم گردد کہ تاخیر ضحے تا گرم شدن روز فاضلتر ست اگر گوئید این مخالفت
دارد با نچہ گفتہ کہ ضحے یک وقت ست اول او اشراق ست و آخر او چاشت چہ بی شک نماز در اول وقت افضل بود جواب گوئیم کہ

افضلیت اول وقت بر مذہب کسیکہ بدان قائل ست در فرائض ست اما انجا چو آخر وقت محل رکون نفس باستراحت
عبادت در وے اشق و افضل بود از اول لاسیما کہ از اداے فرض صبح تا اینوقت بذکر و تلاوت مشغول بود و ذی ان الصبح
وآمدہ است در حدیث صحیح ان النبی کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صلے الضحے گذارد ضحے را رکعتین دو رکعت در
در خانہ عتبان بن مالک نام مردے ست از انصار و در صحیح بخاری از انس رض مے آرد کہ وی از گفت نصا مر بحضرت
رسالت آمد و عرض کرد کہ من نماز با حضرت نمیتوانم گذارد و مرد گران و فربہ بود پس طعامی ساخت و آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بمنزل خود دعوت کرد و حصیرے برائے وے بگسترانید و بر طرف حصیر آبی پاشید پس آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران حصیر دو رکعت نماز گذارد و مراد از مرد ہین عتبان مالک ست و بردن وی حضرت پیغمبر را
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بخانہ خود شں از برائے تبرک بود تا در موضعے کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز گذارد جائے نماز خود
سازد و پاشیدن آب بر طرف حصیر گفتہ اند کہ بجہت نجاستی بود کہ آن حصیر داشت و لہذا در بعض شروح گفتہ کہ اگر نجاست متوہم
بود مراد بنضح رش ست یعنی پاشیدن و اگر محقق بود مراد بدان غسل ست چنانچہ این ہر دو معنی را در جائے دیگر در حدیث بول
صبے محتمل داشتہ اند و اینوقت ضحے بود پس گذاردن نماز در وقت ضحے ثابت شد و بخاری در آخر حدیث گفتہ کہ مردے
با انس گفت آیا بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگذارد ضحے را گفت انس ندیدم او را کہ گذاردہ این نماز را مگر در آن روز
پوشیدہ نماند کہ اینجا گذاردن نماز در وقت ضحے از جہت اینوقت ثابت نمیشود ولیکن چون آن مواسیان را بخانہ خود برد
و حصیر گستراند و درخواست نماز گذاردن کرد تا بآن مکان تبرک جوید و برائے خود جائے نماز سازد دو رکعت بدین جہت
گذارد و اللہ اعلم و عن ابی ہریرۃ یرفعہ لا یحافظ محافظت و مداومت نکند علی صلوۃ الضحے بر نماز ضحے الا اواب مگر مردے
کہ راجع و متوجہ است بسوے خدا رواہ الحاکم علی شرط مسلم و عندہ و نزد حاکم ست عن ابی ہریرۃ یرفعہ ان للجنۃ بابا یدعی
مرہبۃ را در بیست یقال لہ کہ گفتہ میشود او را باب الضحے فاذا کان یوم القیامۃ پس چون پیدا شود روز قیامت ندا
در کنند منادیان کہ از فرشتگان این الذین کجا اند آن کسانیکہ مواظبت و مداومت و محافظت میکردند علی صلوۃ الضحے
بر نماز ضحے و چون حاضر آیند آن کسان خطاب کنند بایشان و بگویند بدرا با کم این در مخصوص شما ست فادخلوہ پس در آیید
آنرا برحمۃ اللہ بفضل و رحمت حق اشارت ست بآنکہ در آمدن بہ بہشت بمحض فضل و رحمت حق ست و بندہ را در آن استحقاقی
نیست چنانکہ بصریح در حدیث نیز آمدہ است کہ لن یدخل احدا الجنۃ الا برحمۃ اللہ الحدیث و عن ابن عمر و روایت ست از ابن عمر
انہ قال کہ وے گفت لابی ذر مرا ابوذر را او صنے یا عم وصیت کن مرا ای عم بچیزے عادت عرب ست کہ در خطاب بزرگتر از خود را
بعم ندا کنند و مساوی را باخ یا ابن عم و خرد تر را یا بنی قال گفت ابوذر سالت رسول اللہ پرسیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم کما سالتنی چنانکہ پرسیدی تو مرا یعنے من نیز طلب وسوال وصیت کردم از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در روایت
سالتموہ نے بصیغہ خطاب جمع یا ابن عمر و حاضران مجلس فقال پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من صلے الضحے کسے کہ
بگذارد ضحے را رکعتین دو رکعت لم یکتب من الغافلین نوشتہ نشود و شمار کردہ نشود آنکس از جملہ غافلان چون اقل نماز ضحے
دو رکعت ست اینقدر تاثیر کند کہ اسم غفلت از وی بردارد و من صلے و کسیکہ بگذارد نماز ضحے را اربعا چہار رکعت کتب من
العابدین نوشتہ شود از جملہ عابدان چون زیادت کرد در عبادت زیادت درجہ یافت کہ بعابد ملقب شد و در اصل ایشان گردید
و من صلے و ہر کہ بگذارد ستا شش رکعت لم یلتفت نرسد کہ التفات کند الیوم در آن روز ذنب ہیچ گناہی یعنے نوعی

وضعفاے وقت حال وے بحدے برسد کہ گناہ گردد وے نگردد یا مراد عدم لحوق ضرر گناہ باشد یعنی مغفور گردد من صلے ثمانیا وہر کہ بگذارد ہشت رکعات کتب من القانتین نوشتہ مے شود از جملہ خاشعان و مقربان و من صلے عشرا بنے اللہ لہ بیتا فی الجنۃ بنا کند حق تعالے برائے وے خانہ در بہشت در جوار قدس و رحمت خود این حدیث را بیہقی و ابو نعیم و بزار از ابی ذر با اختلاف بعض الفاظ روایت کردہ بے ذکر طلب وصیت و طبرانی از ابی الدرداء آوردہ و در بعض طرق در آخر حدیث آمدہ کہ ہیچ روزے و ہیچ شبے و ہیچ ساعتے نیست کہ پروردگار تعالے را در وے صدقہ نیست کہ منت می نہد بدان بر ہر کہ میخواہد از بندگان خود و ہیچ منتی نیست بالاتر از ان کہ الہام کند این بندہ را ذکر خود را و قال و گفت مجاہد کہ مولاے عبد اللہ ابن السائب المخزومی و از طبقۂ ثانیۂ تابعین ست و از فقہاے مکہ و قراے اوست و از مشاہیر و اعلام آن بلدۂ معظمہ است و ابن عمر در وقت سوارے رکاب وی میرفت و چون سوار میشد جامۂ وی گرد میکرد ابو عمرو قارے شاگرد اوست مات سنۃ مائۃ و قیل سنۃ اثنین و مائۃ صلے رسول اللہ گذارد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم یوما روزے الضحے نماز ضحے را رکعتین دو رکعت ثم پستر گذارد یوما روزے دیگر اربعا چہار رکعت ثم یوما ستا پستر گذارد روزے شش رکعت ثم یوما ثمانیا پستر گذارد روزے ہشت رکعت ثم ترک پستر ترک دا دگذاردن نماز ضحے را مقصود ازین حدیث اثبات اصل صلوٰۃ ضحے ست نہ دوام وے و ترک نیز دائمی نخواہد بود و احاطہ علم راوے بدان بحسب عادت متعذر ست و بسیوطے این حدیث را از ابن جریر آوردہ کہ از روایت مجاہد آوردہ است و در روایت وی آمدہ ثم ترک یوما و عن ابی امامۃ و روایت ست از ابی امامۃ باہلی کہ از مشاہیر صحابہ است یرفعہ کہ گفت گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم من مشی ہر کہ برپاے رفت الی صلوٰۃ مکتوبۃ بسوے مسجد برائے صلوٰۃ مفروضہ و ہو متطہر و حال آنکہ آنکس باطہارت ست و در بعض روایات ہمچنین آمدہ کہ و ہو منتظر صلوٰۃ اخرے یعنے نماز برود و در قصد و نیت او آن باشد کہ تا نماز دیگر انتظار خواہد برد و منتظر آن در مسجد خواہد نشست کان لہ باشد مر آنکس را کاجر الحاج المحرم اجر کسے کہ قصد حج دارد و احرام برائے آن بستہ است و من مشی و ہر کہ برود الی سبحۃ الضحے یعنے بسوے مسجد برائے نماز ضحے کان لہ باشد مر او را کاجر المعتمر مثل اجر کسے کہ قصد عمرہ دارد و معتمل کہ مشے بسوے سبحۃ ضحے کنایت از گذاردن آن باشد یا تقدیر کنند صلے برین تقدیر معتمر بمعنے فاعل عمرہ بود فافہم و صلوٰۃ و نماز گذاردن علے اثر صلوٰۃ بر پے نماز دیگر لانعو بنہما کہ نیست سخن یاوہ میان آن دو نماز کتب نوشتہ میشود آن نماز بعد از نماز بلکہ ہر دو نماز ے علیین در مقام عالی کہ محل کتب ابرار ست و مراد بنماز بعد از نماز احتمال دارد کہ ہر دو نماز فرض بود و احتمال دارد کہ نماز ضحے بود بعد از فرض صبح چنانچہ در روایت دیگر از ابی امامۃ صریح آمدہ است چنانکہ گفت و عن ابی امامۃ یرفعہ من صلے الصبح فی جماعۃ ہر کہ بگذارد نماز بامداد را در جماعت ثم بثبت فیہ پستر صبر کند و نشستہ ماند در جاے نماز خود مشغول بذکر و تلاوت حتے یسبح فیہ برائے آنکہ بگذارد در آنجا سبحۃ الضحے نماز ضحے را ثم یصلے پستر بفعل آورد این نیت را و بگذارد نماز ضحے را کان لہ باشد مر او را کاجر حاج او معتمر مثل اجر شخص حج گذارندہ یا عمرہ بجا آرندہ تام لہ حجتہ و عمرتہ کہ تمام و کامل شدہ است مر او را حج و عمرۂ وے و عن ابی ہریرۃ و روایت ست از ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ قال گفت ابو ہریرہ بعثت اسلمنے برانگیخت و بفرستاد پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم جیشا لشکر یرا بجانبے فاغنموا پس غنیم کردند و بسیار آوردند آن لشکر الغنیمۃ غنیمت را و اسرعوا و شتاب کردند الکرۃ کرت را کرت بمعنے اقدام بر حرب و حملہ بر حملہ آوردن و رجوع و ظفر و دولت آید و لقب امیر المومنین علے کہ کرار گویند باین معنے ست فقال پس گفت رجل مردے از اصحاب یا رسول اللہ ما را ینیا ندیدیم

بلبتان لشکر یرا که فرستاده شود اسرع شتابتر کرة از روے کرت ولا اعظم غنیمة و نه عظیم تر و بزرگتر از روی غنیمت من هذا المبعث
ازین لشکر که تو فرستادی و باز آمد نقال پس گفت حضرت پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم بقصد تحقیر دولت دنیا و تقلیل متاع وے
و تعظیم ثواب آخرت و تحریص و ترغیب بر احراز این فضیلت الا اخبرکم آیا خبر دهم شما را باسرع کرة و اعظم غنیمة بشتابتر از روے
کرت و عظیم تر از جهت غنیمت رجل تو ضامرے که وضو کرد فی بیته در خانهٔ خود فاحسن پس نیک کرد وضوء وضوی خود را برعایت
ارکان و آداب آن ثم عمد الی المسجد پس قصد کرد و روان شد بجانب مسجد فصلے پس گذارد آن مرد صلوة الغداة نماز بامداد را ثم
عقب بالصلوة الضحے پس ازان در عقب او گذارد نماز ضحے را فقد اسرع الکرة و اعظم الغنیمة به تحقیق سریع کرد آن مرد کرت را که
کمر رکرد نماز را و بدست آورد دولت ثواب را و ظفر یافت بر شیطان که دشمن دین اسلام ست و عظیم کرد غنیمت آخرت را
این مجموع احادیث که از اول فصل تا اینجا مذکور شد اگرچه تمامهٔ آن بصحت نرسیده و بعضے ازان خالی از ضعفے نباشد لیکن
بجهت تعدد طرق از چندین صحابهٔ عظام تقویت و متابعت یافته خصوصاً در باب فضائل اعمال دلیل ست بر استحباب و
فضیلت نماز چاشت که لازم فعل و قول حضرت نبوی ست صلے الله علیه وآله وسلم یا ترغیب و تحریص بران هرچند بسر حد مواظبت
نرسیده باشد و در مواهب لدنیه گفته که شیخ ولی الدین بن العراقی گفته که وارد شده است و روی احادیث کثیرة یصحح بعضها و
تا آنکه گفته است محمد ابن جریر الطبرانی که اخبار درین باب بدرجهٔ تواتر معنوی رسیده و بسر حد یقین کشیده است و قاضے
ابوبکر بن العربے مالکی گفته که وے صلوة انبیاے سابق ست که پیش از محمد رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم بوده اند و پروردگار
تعالی خبر میدهد از داؤد علیه السلام انا سخرنا الجبال معه یسبحن بالعشے والاشراق پس باقی داشت حق سبحانه و تعالی ازان تسبیح
در دین محمد صلے الله علیه وآله وسلم عصر و تسبیح صلوة اشراق را و سیوطے در جمع الجوامع ازابن حجر آورده که گفت ابن عباس
تحقیق خواندم مابین اللوحین را و در نیافتم صلوة ضحے را مگر الآن که خواندم یسبحن بالعشے والاشراق و بودم من که میگفتم
این الاشراق پس تر گفته بعد ازان صلوة الاشراق و از دیلمی از حدیث ابی هریره مرفوعاً آورده که کانت صلوة الضحی
اکثر صلوة داؤد علیه السلام و ازابن النجار از حدیث ثوبان آورده صلوة الضحے صلوة الحافظین علیها آدم و نوح و ابراهیم
و موسے و عیسے و این استحباب و فضیلت نماز چاشت مذهب بیشتر علما و مشائخ ست زیرا که روایت مثبت راجح و مقدم ست
بر خبر نافی چه با مثبت زیادت علم ست که پوشیده شده است از نافی چنانچه این قاعده در علم اصول فقه مقرر شده و جمعے از علما بر ترک
آن قائل شده اند و میگویند که گذاردن آن بدعتے ست از بدع که بعد از حضرت پیغمبر و خلفاے راشدین پیدا
کرده اند و استدلال مے کنند این جماعه بر بدعت بودن آن باحادیث و آثارے که در نفے آن وارد شده خصوصاً
باثرے که بخارے از ابن عمر روایت کرده که مسروق عجلے که از کبار تابعین طبقهٔ ثالثه است گفت گفتم مر ابن عمر را
میگذارد پدر تو نماز ضحے را گفت لا گفتم میگذارد عمر آنرا گفت لا گفتم میگذارد ابوبکر گفت لا گفتم میگذارد
پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم گفت ابن عمر لا اخاله یعنے گمان نمے برم که میگذارد آن حضرت صلے الله علیه وآله
وسلم آنرا یعنے گمان چنان دارم که نمیگذارد اگرچه چشم بدان ندارم و مصنف حاصل مضمون حدیث را نقل کرد که
گفت ابن عمر لم یکن یصلیها ابوبکر و نا عمر فقلت فالنبی صلے الله علیه وآله وسلم قال لا اخاله و از عبد الرحمن ابن ابوبکره حدیثے
روایت کرده آنرا ابن جریر مرو است که ابوبکره که پدر او ست و از کبار صحابه است همی را دید که نماز چاشت میگذارد پدر انشان را
گفت انکم لبدعة که شما لتصلون هذه الصلوة ما اصلیها نماز نمیگذارد این صلوة ما اصلیها نماز نمیگذارد که نگذارده است آنرا رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم و لا احد

اصحابه وذا اکثر اصحاب دے واز عائشه رضی با آنکه احادیث در اثبات نماز ضحی آمده در نفی آن نیز حدیثی مرویست چنانچه بخاری
و مسلم و مالک و ابو داؤد آورده اند ما سبح رسول الله یسبح خدا صلے الله علیه وآله وسلم سبحة الضحی نماز ضحی را در
روایت ابن جریر آمده لا اسبحها و در سنن دارمی آمده لا اسبحها ابدا یعنی من هیچگذارم آنرا و ان کان رسول الله
و تحقیق بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم سریع العمل هر آئینه ترک بسیکرد عمل را و هو و حال آنکه آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
یحب دوست میداشت ان یعمل بها این را که عمل کنند بدان یا عمل کرده شود بدان و معنی اول مناسبست بقولی خشیة از جهة ترس
ان یعمل بها اینکه عمل کنند فیفرض پس فرض کرده شود علیهم بر ایشان از جهت جبریان سنت الهی بر افتراض عمل بر امت نزد مظنت
آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بران در جامع الاصول در روایت این حدیث تقدیم و تاخیر کرده و قیس بن بعید گوید میان
تردد و آمد و رفت بعبد الله بن مسعود میکردم هرگز ندیدم که نماز چاشت گذارد و اگر آن مستحب بودی و فضیلت داشتی ترک نکردے
و نیز این مدت از عبد الله بن مسعود که از کبار صحابه است در حق وی وارد شده است که رضیت لامتی ما رضی به ابن ام عبد
چگونه متصور بودے و عن مجاهد روایت کرده شده است از مجاهد قال گفت دخلت انا و عروة بن الزبیر المسجد فرآمدم من
و عروه بن الزبیر مسجد نبوی را صلے الله علیه وآله وسلم فاذا ابن عمر پس ناگاه دیدم که ابن عمر جالس نشسته است در مسجد عند حجرة
عائشة نزد حجرهٔ عائشه رضی و اذا الناس و ناگاه مردم یصلون میگذارند نماز ضحی فی المسجد صلوة الضحی نماز ضحی را فسالناه پس پرسیدیم
ابن عمر را عن صلوتهم از نماز ایشان کرسنت ست یا بدعت فقال پس گفت ابن عمر بدعة این نماز گذاردن ایشان
بدعت ست و نعمت البدعة و نیکو بدعتی ست این بدعت و قال و نیز گفته است ابن عمر رضی چنانچه شعبی از وے روایت کرد
که شنیدم ابن عمر را که گفت ما اتبوع المسلمون نوپدید نکرده اند مسلمانان افضل بدعتی فاضلتر من صلوة الضحی از نماز ضحی
این اخبار و آثار ست که مصنف در نفی صلوة ضحی آورده و غیر آن نیز هست و علما در جمع و تطبیق میان این آثار و احادیث
سابقه گفته اند که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مداومت نمیکرد بر نماز ضحی اگرچه امت را بر محافظت و مداومت آن تحریض
و ترغیب مینمود از جهت مخافت این که بر ایشان فرض نگردد و در آخر از خروج از عهدهٔ آن در نماند چنانچه
تصریح کرده اند بدان عائشه رضی لیکن در گذاردن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آنرا شبهه نیست چنانکه احادیث صحیحه بدان
ناطق اند پس هر که نفی کرد یا رویت خود را نفی کرد یعنی خود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را ندیده که میگذارد و لیکن انسان حضر
صلے الله علیه وآله وسلم یا از مردم شنیده که میگذارد پس هم باین شنیده گذارد و روایت کرد چنانچه عائشه رضی آن حضرت
صلے الله علیه وآله وسلم در وقت ضحی نزد وے نبودے الا در گاهے در سفر بودے و گاهی در حضر و غالب اوقات در مسجد بودے
و گاهے در نیوقت در خانهٔ دیگرے از زوجات بودے و اگر نیز نزد وے بودے گذاردن این نماز از وی دائمی نبود
پس شاید که آن روز که نزد وے بود نگذارد و در روایتی تصریح آمده که عائشه گفت ما رایت یصلی یا مرا دازنفی صلوة نفی
دوام باشد پس در جائے که وارد شده که ما کان یصلی یا ما سبح رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم مراد ما داوم علیها باشد
و محمل نگذاردن ابن مسعود و نا دیدن قیس بن عبید در مدت یک سال او را در این نماز بهین تواند بود و نیز ابن مسعود مشغول
بفقه و علم بوده چون اشتغال بعلم افضل از عبادت ست ترجیح میکردند آن را بر این با وجود استحباب و فضیلت این و الله اعلم و تواند
که نفی بجهت عدم وثوق باخبار وارده در این باب باشد چنانچه قول ابن عمر رضی لا اخاله چون از ابو بکر و عمر گذاردن آن نزاندیده وثوق
باخبارے کز مردم در گذاردن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم شنیده پیدا نشد پس توقف کرده خبر دادن از عدم وثوق تا نگه

آنرا بدعت خواند بجهت اجتماع مردم و اظهار آن در مسجد بود یعنی این نماز در حد ذات مشروع ست ولیکن این اظهار و اجتماع چنانچه در فرائض کنند بدعت ست چه سنت و نوافل و فضیلت آن در پنهان گذاردن و در خانه گذاردن ست چنانچه معلوم و بالجمله از هیچ خبرے و اثرے نفی مشروعیت آن معلوم نشد بلکه نفی صفتے مخصوصه که رویت یا مداومت یا اجتماع باشد و روایت کرده است ابن ابی شیبه از ابن مسعود که وے دید قومے را که میگذارند نماز ضحی را پس انکار کرد بر ایشان و گفت اگر لابد میگذارید درون خانهاے خود بگذارید و طائفه دیگر از علماء هم بقصد تطبیق و توفیق روایات می گویند که مستحب ست که آنرا گاه گاه گذارند و دوام بر ایشان ایام ترک کنند و این طائفه در این باب استدلال میکنند بحدیث عبد الله بن شقیق که ابن جریر آورده و عبد الله بن شقیق از شاهیر تابعین ست و از علی و عثمان و عائشه سماع دارد وفات سنه ثمان و مائه و گفت از عائشه سوال کردم که آیا پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم نماز چاشت میگذارد گفت عائشه نمیگذارد الا گاهی که از سفر بیاید و آمدن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم از سفر اکثر در وقت چاشت بود و نیز استدلال میکنند بحدیث ابی سعید خدری که ترمذی و حاکم و این جریر آورده اند و گفت ترمذی حدیث حسن غریب گفته کان رسول الله بود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم یصلی الضحی میگذارد نماز ضحی را حتے نقول تا آنکه میگفتیم لا یدعها ترک نخواهد کرد آنرا و یدعها و بود که ترک میکرد حتے نقول لا یصلیها تا آنکه میگفتیم نخواهد گذارد آنرا چنانچه عادت شریف در اکثر نوافل اینچنین بود و احوال سلف از صحابه و تابعین در گذاردن این نماز نیز بهمچنین بود و عن عکرمه روایت ست از عکرمه چنانچه روایت کرده ابن جریر و عکرمه مولاے ابن عباس که یکی از فقها و تابعین مکه بود و اصل او از بربر ست مات سنه سبع و مائه و قیل سنه اثنین و مائتین و وی کاتب ابن عباس بود و مشهور ست بروایت حدیث از وے قال گفت عکرمه کان بود ابن عباس یصلیها یعنی میگذارد یک روز و یدعها عشرة ایام و ترک میداد ده روز یعنی میخواند از ضمیر ها صلوة الضحی نماز چاشت و عن عبد الله بن ابنا کرمولاے عبد الله بن عمر و از فقها و تابعین مدینه بود و مات سنه سبع و عشرین و مائه و روایت میکند عن ابن عمر انه کان بدرستی که بود ابن عمر لا یصلی الضحی نمیگذارد ضحی را فاذا اتی مسجد قبا و چون می آمد مسجد قبا را صلے میگذارد و کان یاتیه و بود ابن عمر که می آمد مسجد قبا را کل سبت هر روز شنبه و رفتن بمسجد قبا صباح روز شنبه الا آن نیز معنا و اهل مدینه مطهره است و در جامع الاصول از حدیث بخاری آورده که نافع از ابن عمر آورده که وے نمیگذارد نماز در وقت ضحی مگر دو روز روزے که قدوم می آورد مکه را و قدوم او در مکه وقت ضحی بود طواف میکرد به بیت بستر میگذارد دو رکعت را خلف المقام و روز دیگر که بمسجد قبا آمدے وی آمد او را هر روز شنبه و چون در آمدے درین مسجد مکروه پنداشتی که بیرون آید از آن بے آنکه نماز بگذارد در وے و میگفت می آمد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم زیارت کردن این مسجد را سواره و پیاده و میگفت ابن عمر نمیکنم من مگر آنچه کرده اند یاران من و میگفت منع نمیکنم من هیچ یکے را که بگذارد نماز در هر ساعت که خواهد از شب و روز الا در وقت طلوع شمس و غروب آن و عن منصور ابن المعتمر السلمی الکوفی مات سنه ثلثین و مائه قال گفت منصور کانوا یعنی بودند سلف از صحابه و تابعین یکره ون که مکروه می پنداشتند ان یحافظوا علیها محافظت و مداومت را بر صلوة ضحی کالمکتوبة مثل محافظت بر نماز فرض و یصلون و می میگذارند آن را در بعض ایام و یدعون و میگذاشتند در ایام دیگر و طریقه سلف در اقامت نوافل عبادات خصوصا صلوة و صوم همچنین بود تا توهم وجوب نشود و مانع از خیرات و مهمات دیگر نگردد بخلاف عباد و نساک در زمان متاخر که تعلق و تقید ایشان بدان بحدیست که بعضے از ایشان که در نسبت علم و معرفت قصوری دارند بسیارے از خیرات را که مهم تر ست ترک کنند

وہذا لیس بشئ وعن سعید بن جبیر بن ہشام الاسدی الکوفی احد اعلام التابعین حجاج یوسف اورا سنہ خمس وتسعین وشعبان کشت واو چہل ونسالہ بود وے گفتہ بود کہ تو بعد از قتل من قتلے دیگر نخواہے کرد وحجاج در رمضان ہمین سال وبعضے گویند بعد از وے بشش ماہ مرد وگویند کہ بعد از قتل وے بر قتل ہیچکس مسلط نشد واین مؤید روایت اوست چہ صبر وامساک آن ظالم تا شش ماہ از قتل بسے بعید ست آوردہ اند کہ چون حجاج در مقام کشتن وے آمد فرمود اگر تو مرا کشتی دیگر باقی نخواہی ماند واین آخر کشتن تو خواہد بود گفت من چندین کس را کشتم کہ بزرگتر از تو بودہ اند وہنوز زندہ ام تو چہ باشی فرمود آنہا جماعہ بودند از خود رستہ از محبت حیات خود گذشتہ وزیستن ومردن بر آنہا برابر شدہ ومن با خود وبا حیات خود تعلقے دارم واز مردن تہا ذی میشوم ایذاے من ہرگز ترا مبارک نیفتد آخر ہمچنین شد رحمۃ اللہ علیہ وقبرہ بواسط بزار ومتبرک بہ قال گفت سعید بن جبیر انی بدرستی کہ من لا ادع صلوۃ الضحی ہرگز نہ ترک میکنم تبکلف نماز چاشت را وانی اشتہیہا وحال آنکہ من دوست میدارم کہ بگذارم آنرا مخافۃ از جہت ترس آنکہ انی ارا ہا کمان مے برم آنرا حتما علی واجب ولازم بر خود اگر چہ توہم خلق وجوب فرضیت را بعد از زبان مبارک حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرتفع شد وامام ابو حنیفہ رح توہم صورت وجوب بالتزام ما لا یلزم در نفس خود نیز خوش نمی یابد چہ کمال واعتدال در رعایت حق ہر چیز ست چنانچہ اوست در دقع وقال گفت مسروق ابن الاجدع ابو عائشۃ الہمدانی الکوفی احد الاعلام پیش از وفات حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اسلام آوردہ وصدر اول از صحابہ را از خلفاے راشدین وغیرہم دریافتہ وابن مسعود اختصاص بیشتر دگوینہ کہ او را در حروبے دزدیدہ بودند از انش نام مسروق کردند عائشہ ام المومنین رض او را ابنی برگرفتہ بود ودختر او را عائشہ نام کردہ وابو عائشہ کنیت اوست ودر حرب خوارج با امیر المومنین علی رض حاضر بودہ مات بالکوفہ سنۃ اثنین او ثلث وستین کنا مسروق میگوید بودیم ما کہ نقرأ میخواندیم قرآن را پیش ابن مسعود مخلبقی پس باقی نشستہ میماندیم بر جاے خود بعد قیام ابن مسعود بعد از ایستادن وبر خاستن ابن مسعود از مجلس ثم نقوم پستر مے ایستادیم فنصلے پس میگذاردیم صبح را فبلغ ابن مسعود پس رسید بابن مسعود ذلک قصہ ایستادن وگذاردن ما نماز صبح را فقال پس گفت ابن مسعود بطریق انکار برما لم تکلمون چرا تکلیف میکنید عباد اللہ بندگان خداے را مالم یکلمہم اللہ چیزے را کہ تکلیف نکردہ است ایشان را خدا ان کنتم اگر ہستید شما لا بد البتہ وحتما فاعلین کنندگان این نماز نفی سوتکم پس بکنید در خانہاے شما این کلام ابن مسعود دلالت دارد بر انکہ بدعت گفتن بعض اصحاب این نماز را وانکار کردن وے بر جماعہ کہ میگذارند در مسجد ہا جتماع بجہت این خصوصیت بودہ در اصل این نماز ومثل این از روایت ابن ابی شیبہ کہ باسناد صحیح آوردہ است گذشت حاصل سخن آنکہ این طائفہ باین احادیث کہ ناظر ست در فعل وترک این نماز وعدم اجتماع در مسجد متعلق ومتمسک شدہ میگویند بران مداومت نباید کرد بلکہ گاہ گاہی باید گذارد آن نیز تنہا در خانہ وطائفہ میگویند کہ این نماز گذاردہ میشود بسببی از اسباب کہ حادث گردد مثل قدوم از سفر وحصول فتح ومانند آن وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہم کہ در روز فتح مکہ گذاردہ در بیت ام ہانی بسبب فتح بود ومر آن را صلوۃ الفتح نام میکنند ومصنف نیز از ین طائفہ است چنانچہ در ما سبق در فصل قیام شب اشارتی بیان کردہ ولہذا این حدیث را با وجود آنکہ بخاری ومسلم وترمذی وابو داؤد ونسائی آنرا روایت کردہ اند در ضمن احادیث کہ برای اثبات نماز ضحی ذکر کردہ نیاوردہ وتمسک این طائفہ بآنست کہ قاضی عیاض مالکی وغیرہ گفتہ اند کہ حدیث ام ہانی ظاہر نیست در انکہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قصد نمی کرد بجہت این وقت گذاردہ بلکہ قصد ام ہانی خبر دادنست بآنکہ نماز در بیت او بسبب

اینوقت بود و بعض گفته اند که این نماز که در بیت ام هانی کرد قضاء سنت ظهر او بود که دران شب اهتمام بمهمات فتح ازان شاغل شد و امام محی الدین نووی این قول را رد کرده بانچه ابوداؤد از طریق کریب از ام هانی آورده که صلے سبحة الضحی وسلم نیز در کتاب الطهارة از ام هانی آورده که صلے ثمانی رکعات سبحة الضحی و اضافت ضحی دلالت دارد بر سببیت وقت چنانچه صلوة الظهر و العصر و در مواهب لدنیه میگوید که ابن عبد البر در تمهید از طریق عکرمه بن خالد از ام هانی آورده که گفت گذارد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم هشت رکعت را پس گفتم من چه بود یا رسول الله این نماز فرمود این نماز ضحی بود و ترمذی میگوید که امام احمد گفت صحیح ترین چیزی که درین باب یعنی در باب نماز ضحی آمده حدیث ام هانی ست و عبد الرحمن بن ابی لیلے گفته که خبر نداد مرا هیچ یکے که دیده پیغمبر خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که میگذارد نماز ضحی را مگر ام هانی و مصنف میگوید که صواب آنست که نماز ضحی مستحب ست و سنت نه مکروه است و بدعت و مواظبت بران نیز مستحب ست از جهت ظاهر احادیث که دلالت دارند بر فضیلت محافظت و مداومت چنانچه در مذهب اول که مختار جمهور ست مذکور شد و آنکه گویند که مستحب گذاردن او ست احیاناً تا توهم فرضیت نشود جوابش آنست که خوف توهم فرضیت مرتفع شده چه آن در زمان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ست و مواظبت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بران و چون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم مواظبت نفرمود معلوم شد که فرض نیست حالا اگر ما بر ان مواظبت نمائیم آن توهم را راه نباشد چنانچه در سائر سنن و نوافل اگر گویند که چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بران مواظبت نکرد اتباع در ترک مواظبت بود جوابش آنکه آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم خود مواظبت نکرد اما امت را ترغیب و تحریض بر محافظت و مواظبت آن نمود و امر استحباب کرد بدان لاجرم اتباع در مواظبت بود فافهم و نیز صواب آنست که مشروعیت آن بسببی حادث مثل قدوم و فتح شلا نیست از جهت ثبوت دلائل دالة بر اطلاق و تصریح ام هانی بودن او و از جهت وقت ضحی چنانچه معلوم شد و در مواهب لدنیه میگوید که صلوة ضحی افضل تطوعات ست بعد از رواتب نزد شافعیه و لیکن نووی تقدیم کرد صلوة تراویح را بران و در فصلی آورد بیان رواتب ضحی و در حاوی تصریح ست به تقدیم تراویح و افضلیت آن از نماز ضحی و بعض گویند که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مواظبت نمود بران بعد از فتح و بعض گویند که آن واجب بود بر آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و از خصائص اوست صلے الله علیه وآله وسلم و حدیثے درین باب نیز بیارند و الکل محل نظر انتهی اما اجتماع بران در مساجد خوب نیست بلکه اولے آنست که در خانه تنها گذارند و استحباب مواظبت بران بجدی ست که امام مالک روایت کرد از عائشه که میگفت لو نشر اگر برانگیخته شوند و زنده گردانیده شوند لی برای من ابوای مادر و پدر من ما ترکتهما ترک نمیکنم صلوة الضحی را یعنی این لذت و سرور کار زنده شدن والدین حاصل شود بلذت و سروری که درین نماز یابم هرگز نرسد و چون از بحث و تحقیق اصل نماز ضحی فارغ شد در بیان عدد آن شروع کرد و گفت بیشتر علما اختیار چهار رکعت کرده اند اگر چه از دو تا دوازده وارد و وارد یافته اما مختار چهار ست چه احادیث آن بمجموع صحیح ست و احادیث اعداد دیگر بعض صحیح و بعض ضعیف ابن جریر میگوید احادیث صلوة ضحی که صحیح شده اگر چه بحسب ظاهر درمان اختلافی ست اما چون تامل کنی مجموع صحیح و متوافق اند و تضاد و تعارض میان آنها مرفوع و مدفوع و خود ممکن نیست که در واقع نصوص قرآنی و احادیث صحیحه متضاد و متعارض باشند والا کذب و بطلان یکجانب لازم آید تعارض که دران میشود جز باعتبار ظاهر نبود کما تقرر فی موضعه درین تضاد و تعارض محتمل که مراد بدان اختلاف در ثبوت و نفی و دوام و ترک احیاناً بود و رفع و وضع آن معلوم شد یا خصوص بود باختلاف اعداد

وسیاق کلام مصنف ناظر وبرین ست چنانکه گفت واختلاف عدد بحسب اختلاف ایام واحوال بود بحسب نشاط وکسل یا اهتمام
بمهمات دیگر از نخست گاه دو رکعت گذارد وگاه چهار وگاه شش وگاه هشت وگاه ده وگاه دوازده چنانچه از احادیث
مذکوره معلوم شد وچون اختلاف بحسب اختلاف اوقات واحوال بود شخص مخیرست در اختیار هر عدد که خواهد خواه یک عدد
معین را اختیار کند وهمیشه مواظبت بران نماید وخواه هر روزے وبر چند گاهی بیکے ازان عمل کند وهر دو طریق سعادت
اتباع حاصل ست وثانی اقرب بدوام عمل ست چنانچه در نماز شب معلوم گشت وحدیث ابی داؤد که گذشت دلیل ست برین معنے
که شخص مخیرست در اختیار هر عدد که خواهد زیرا که فرمود من صلی اثنتین لم یکتب من الغافلین ومن صلی اربعا کتب
من العابدین الی آخر الحدیث وقد تقدم وبر تحقیق گذشت ذکر این حدیث وشک نیست که بوی اصل جواز وتخییر میان این
اعداد ثابت میشود اگرچه بعضے از آنها افضل باشند از بعضے چنانکه از سیاق این حدیث نیز ظاهر میشود وبالله التوفیق
فصل در بیان سجده شکر بدانکه علما اختلاف کرده اند در سجدهٔ مفرده که خارج صلوة کنند آیا جائز ومسنون ست و
عبادت وموجب تقرب بجناب قدس الهی ست یا نه نزد بعضے بدعت ست وحرام ولا اصل لها فی الشرع وبنائے حرمت
سجده تین بعد الوتر نزد ایشان همین ست وآنکه در احادیث آمده است که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در سجده
اطالت میفرمود ودعا بسیار میکرد مراد بدان سجدهٔ صلاتیه است چنانچه از سیاق آن احادیث بصریح معلوم میگردد
ونزد بعضے جائز ومسنون واز بعض حنفیه نقل کرده اند که جائز ست مع الکراهة واستدلال مجوزین بحدیث عائشه است
در نماز شب که گفت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم یازده رکعت میگذارد وسلام میداد بعد از هر دو رکعت و وتر میکرد
بیک رکعت فیسجد السجدة من ذلک قدر ما یقرأ احدکم خمسین آیة یعنے آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم سجده میکرد
از جهت شکر توفیق بدان نماز مقدار آنکه کسے پنجاه آیت بخواند ومن در من ذلک تعلیلیه ست وفا در فیسجد برای تعقیب
واین استدلال ضعیف ست ظاهر ومتبادر آنست که من در من ذلک اندبرای تبعیض وفا برای تفصیل اجمال ومراد بسجده
سجدهٔ جنس بود یعنے در سجدهٔ وتر تطویل کردے باین مقدار کذا قال الطیبی وتفصیل کلام آنکه سجده در خارج نماز بر چند قسم ست
یکے سجدهٔ سهو ست وآن خود در حکم سجدهٔ نماز ست دیگر سجدهٔ تلاوت ست ودر اینها خلافے نیست دیگر سجدهٔ مناجات ست
بعد از نماز وظاهر از کلام اکثر آنست که این نیز مکروه است دیگر سجدهٔ شکر ست بر حصول نعمت واندفاع بلیت ودر اینجا اختلاف ست
نزد امام شافعی سنت ست وقول امام احمد وابی یوسف ومحمد نیز همین ست واحادیث وآثار درین باب بسیار ست چنانکه
مذکور گردد ونزد امام ابو حنیفه ومالک سنت نیست بلکه مکروه است وایشان گویند نعم الٰهی تعالی غیر متناهی ست چه هر نفس
که میزند نعمتی ست متضمن نعم کثیره ووراے آن نعمتهاست که در حصر واحصا نیاید وبنده عاجز ست از ادای شکر آن پس تکلیف بدان
اگرچه بطریق سنت واستحباب بود سودے بتکلیف مالا یطاق باشد وگویند که مراد بسجود که در بسیار شکر نعمت در احادیث
واقع ست نماز ست که تعبیر ازان بسجده کرده اند یا منسوخ ست ولیکن آنهائی که قائل اند بیان مراد نعمت عظیمه از ندگاه
بوجود آید ودر سنت نیز همچنین واقع ست نه هر نعمت وگویند اراده نماز از سجده خلاف ظاهر ست وچون از بعض خلفاے راشدین
بعد از حضرت نبوت صلے الله علیه وآله وسلم فعل این سجده ماثور ست قول بنسخ نیز درست نبود ویک قسم دیگر ست که از احادیث ثابت
گویند ودر بعض روایات صحیحه رخصتی درمان واقع شده وگویند که اختیار کراهت وحرمت آنست وبالجمله چون اختیار نزد مصنف
سنونیت سجدهٔ شکر ست تائید واثبات آن باحادیث وآثار کرد وگفت مارش وطریقه حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم

آن بود که چون نعمتے خاص مترقب یا غیر مترقب متجدد شدی یا نقمتی دلبستی که دلک منه فکشی شکر آنرا سجده کردی بدلیل انکه در
سنده امام احمد و شیخین در سنن ابی داؤد و جامع ترمذی ثابت ست عن ابی بکرة ان النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کان اذا اتاہ
وقتے که مے آمد او را امر سیره چیزے که خوشحال میساخت او را خر مے افتاد و سجد ساجدا حالی که سجده کننده است مر خدائے را
شکرا للہ بجهت شکر کردن مر خدائے را تبارک و تعالے و عن انس در روایت ست از انس ان النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بشر بشارت داده شده بحاجته به برآمدن حاجتے که داشت فخر ساجدا پس افتاد بسجده از روایت ابی بکرة عموم مدلول این فعل
معلوم شد بمقتضیه لفظ کان علے ما قالوا و بظاهر عبارت اذا اتاه چنانچه اذا قمتم الے الصلوة و از روایت انس خصوص حاجتے
که بدان بشارت داده شده مر بر تقدیر استجباب آن ثابت شد و بیهقی روایت کرد باسناد صحیح که چون مکتوب امیر المومنین
علی از یمن برسید متضمن آنکه قبیله همدان بسکون میم بلده ست که آنرا همدان بن قلوح بن سام بن نوح بنا کرد کذا فی القاموس
اسلام آورد ند در ساعت حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجده شکر این نعمت گذارد و دعا کرد مر آن قبیله را و مکرر فرمود
السلام علے همدان السلام علی همدان در مواهب لدنیه مے آرد که حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستاد علی بن
ابی طالب را بجانب یمن در شهر رمضان سنه عشر از هجرت و عقد کرد برای وے لوائی و دستار بست بدست مبارک خود بر سر وے
و از حدیث ابی داؤد و احمد و ترمذی آورده که گفت علی فرستاد مرا پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب یمن گفتم
یا رسول اللہ میفرستے مرا بر قومے که در سن و سال بزرگتر از من اند و من خرد سالم و قضا و حکم رانی بر ایشان چگونه کنم پس
نهاد دست مبارک خود را بر سینه من و گفت خداوندا ثابت گردان زبان او را و بدایت کن قلب او را و گفت یا علی چون
بنشینند نزد تو دو کس که بیکدیگر خصومت دارند حکم مکن میان ایشان تا نشنوی سخن از دیگرے الی آخر الحدیث پس بیرون آمد
علے مرتضے با سه صد سوار و دعوت کرد ایشان را باسلام و ایشان بجنگ و تیر اندازی پیش آمدند پس نفس نفیس خود
بر ایشان حمله آورد و بهیبت کس را از روساے ایشان بقتل آورد و پس متفرق شدند و هزیمت خوردند باز دعوت کرد ایشان را باز
اجابت کردند و بیعت اسلام بر دست وے نمودند پس در همین سال سالما و غانما بمکه در موسم حج بملازمت شریف مصطفے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسید القصه باخرها و عبد الرحمن بن عوف روایت میکند که چون بشارت ربانی به پیغمبر صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم رسید که هر که یکبار صلوة بر تو فرستد خدا تعالے بر وے ده صلوة فرستد و هر که یکبار بر تو سلام کند خدائے تعالے
بر وے ده سلام فرستد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ساعت سجده شکر نعمت این بشارت گذارد و بغایت سجده طویل
کرد و در تاریخ مدینه مے آرد که یکے از صحابه بطلب سعادت ملازمت حضرت مصطفے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمنزل شریف وی
آمد خبر دادند که همین ساعت بجانب جبل سلع که جانب غربی مدینه مطهره است برآمده چون این صحابی بآن جانب نظر کرد از
از ان کوه دید که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسجده رفته است زمانے طویل بایستاد چون زمان سجود بطول کشید
آن صحابی گمان برد که مگر روح پاک وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بآسمان رفته و از بدن انسانی پذیرفته است سنته وے
تبر قید و بساطت گشت و بے اختیار بگریه در آمد پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سر از سجده برآورد و دیگر بار وے دید و
پرسید ترا ای فلان چرا میگریی عرض کرد یا رسول اللہ ترا در سجده دیدم و مدتے بایستادم سر از سجده برنداشتی گمان بردم که
مگر چیزے واقع شد و روح ترا بر آسمان بردند بے اختیار گریه بر من زور آورد فرمود همین ساعت جبرئیل آمد و خبر رسانید که
پروردگار تعالے میفرماید که آیا راضی و خوشنود نمی سازد ترا ای محمد آنکه هر که یکبار بر تو درود فرستد من ده بار بروی درود

نفرستم برسیدن این فرده سجده رفتم وشکرانه این نعمت بگذاردم بدانکه اینجا اشکالے آورده اند که چرا سزد وچه صورت دارد که
درود بر حضرت مصطفے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یکبار بود وبرد گران ده بار یعنے زیادہ ازانچه بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
جوابش آنکه درود فرستادن بر حضرت مصطفے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سنت است لاجرم بحکم من جاء بالحسنة فله عشر امثالها بنده
بران مستحق ده درود گردد وحقیقت جواب آنکه صلوة از بنده دخواستن رحمت است الحق بر جناب رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
وبنده باین درخواستن که فعل اوست بثواب آن برسید اکنون حق جل وعلا رحمت بیفرستد بر حبیب خود آنچنانکه میخواهد
چندان که میخواهد یکبار بودن ازکجا لازم آمد یکبار درود فرستادن بنده طلب اوست رحمت را از جناب کبریا اکنون وی تعالے
لائق کبریائی خود وبلطفے که بحبیب خود دارد درود بیفرستد چندانکه لائق است واگر نیز یکبار بود توانند که آن یکبار درود رحمت و
کیفیت تر ازده بار بلکه صد بار وهزار بار باشد فافهم ودر سنن ابی داؤد ومسند امام احمد از عبد اللہ بن ابی وقاص است که پیغمبر صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم ازنکه بمدینه میرفت وچون قریب غروب آفتاب که موضعے ست بین المرجین رسید از ناقه فرود آمد دست بدعا برداشت و
ساعتے دعا کرد بعد ازان سجده کرد وزمانی طویل در سجده بگشت پس برخاست وبار دیگر دست بدعا برداشت وسجده رفت واین
دست بدعا برداشتن وسجده کردن سه بار کرد وچون از حقیقت احوال پرسیدند فرمود که دست بدعا برداشتن این بود که امت
خود را شفاعت کردم وسه سجده کردن این بود که حق تعالے ثلث امت را بمن بخشید پس سجده شکر کردم وسبب تکرار دعا وسجده آن بود
که چون سر از سجده برداشتم دیگر بار امت را شفاعت کردم ثلثی دیگر بمن بخشید دوم بار سجده شکر کردم چون سر برداشتم سوم بار دعا
کردم ثلثی دیگر بمن بخشید سوم بار سجده شکر گذاردم واین شفاعت یا دعا درخواست شفاعت بود در روز قیامت ومقبول آن
دران روز بخشیدن وعده حق بود باجابت این دعا وقبول شفاعت ودران روز یا حقیقت شفاعت وبخشیدن بود بالفعل امروز و
در روز قیامت ظهور اثر ونتیجه آن خواهد بود واللہ اعلم واین شفاعت بخشیدن بر اے عدم خلود در نار است نیز تقدیس عصاة
ومحبان ایشان مقید بمشیت اوست تعالے پس اگر همه را نبخشد رواست وبعض گفته اند که مراد بان امن از خسف ومسخ وغذابهاے
دنیاست ودر مسند امام احمد مثبت است که پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شخصے کوتاه بالاے حقیر تر از خرد سے نعاشی بفرزندان و
نبیرگان عجمه وبالاے نسبت ونفاش بے یا نیز آمده یعنی کوتاهی در نهایت کوتاهی ضعیف الحرکة ناقص الخلقة یعنے وسیم بدال مهمله قبیح الصورة
را بدید سجده شکر بجا آورد وگفت اسئال اللہ العافیة وسنت ست که در وقت دیدن مبتلا ببلائے طلب عافیت گفتن درگویند والله الذی
عافانی مما ابتلاک به ولیکن گفته اند که اگر مبتلا ببلائے ظاهر مثل مریض ودرمانده را بینند شکر بجا آرند طلب عافیت پوشیده از وی کنند
تا باعث ایذا وآزار خاطر وے نگردد واگر فاسقے وگرفتار معصیتے را مشاهده کنند بجهر وعلانیه گویند تا وی بشنود وآزار کند وباعث
انزجار وپشیمانی وے گردد ودر صحیح آمده است که چون روز بدر سر ابو جهل لعین را آوردند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
سجده کرد ودر روایتے دیگر آمده است که دو رکعت گذارد واین ناظر در صحت تاویل سجده است به نماز چنانکه امام ابو حنیفه وامام مالک
کرده اند وچون مصنف از ذکر احادیث که در باب سجده شکر وارد شده است فارغ شد خواست که بعض آثار صحابه نیز ذکر کند پس
گفت کعب بن مالک چون بشارت توبه بوی رسید سجده شکر کرد کعب بن مالک انصاری خزرجی از کبار صحابه ویکی از شعرائے
اسلام ست ویکی ازان سه تن ست که تخلف کرده بودند از غزوه تبوک وتوبه ورجوع برحمت کردیروردگار تعالے بر ایشان چنانچه منطوق
قرآن مجید ست وعلی الثلثة الذین خلفوا حتے اذا ضاقت علیهم الارض بما رحبت وضاقت علیهم انفسهم الآیة وفات وی سنه خمسین
وقیل ثلث وخمسین عمری هفتاد وهفت سال بود وقصه توبه او دراز ست وباوجود آن نقل کنیم که از محاسن قصص ست در باب خود بدانکه

زہری روایت میکند از عبد الرحمن بن عبد اللہ ابن کعب بن مالک کہ گفت شنیدم از پدر خود کہ گفت پرسیدم از پدر خود کعب بن مالک بعد از انکہ توبہ وی قبول افتاد کہ قصہ تخلف تو از غزوہ تبوک چگونہ بود گفت تخلف من از ین غزوہ ابتلاے محض بود و مرا قطعاً در ان قصد و اختیار ظاہر نبود و ہیچ عذرے نداشتم کہ بدان تخلف شایستے کردی اسباب جملہ مرتب بود و ما حلہا نیکو برپا ایستادہ و لیکن ہوا بغایت گرم بود و طلب مدینہ رسیدہ و سفرے بس دراز پیش آمدہ و مردم را آرزوے طبع دل ایشان دادہ کہ از سایہ بآفتاب رفتند و من باستظہار آنکہ اسباب و راحل مہیاست ہیچ استعداد نمیکردم و میگفتم آن روز کہ برآئید من نیز برآیم و چون برآمدند با خود گفتم کار امروز کاری دارم روز دیگر برآیم دو سہ روز دیگر ہمین تردد گذشت تا آنکہ لشکر اسلام دور رفت و وقت فوت شد و چون کار از دست شد غلیم گمان واند دگمین شدم کہ این چہ شد و ہر گاہ کہ از خانہ بیرون آمدی دلتنگی واندوہ زیادہ شدی از ان کہ اکثر خلق منافق کہ عذرہا ے دروغ کردند و ضعفا کہ ایشان را معذور داشتہ بودند در مدینہ نماندہ بودند پشیمانی میخوردم و در آتش حسرت واندوہ میسوختم کہ چرا نرفتم تا آنکہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از غزوہ بافتح و نصرت باز آمد حیران شدم و گفتم فردا چہ عذر گویم و بچہ طریق از خشم خدا و رسول خدا بیرون آیم سخنان دروغ در خاطر آمدے کہ بگویم و خویشان و مدان من ہر یکی رائے زدندی کہ چنین کن و چنان گوے تا آن روز کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمدینہ مطہرہ آمد آن اندیشہای باطل سخنان دروغ جملہ از خاطر من برفت و گفتم مرا نجات نمدہد الا صدق و منافقان سوگندہاے دروغ خوردند و عذرہاے باطل آوردند رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ظاہر عذرہایشان قبول میکرد و باطن نبد امسگذاشت پس من رفتم و سلام کردم نگاہے بجانب من کرد خشم آمیختہ کہ از خود رفتم گفت یا کعب چرا تخلف نمودی آخر نہ ترا اسباب مہیا بود گفتم یا رسول اللہ بخدا کہ اگر بکارے بایست مرا جملہ مہیا بود و لیکن نفس مرا غافل گردانید و کسل بر من غالب آمد و مرا در ورطہ حرمان و خذلان افگند فرمود بر خیز و برو تا حق سبحانہ تعالے در ین باب چہ حکم کند خویشان و مدان مرا سرزنش کردند کہ چرا چون دیگران عذری نیاوردے و دروغی نہ بربستی گفتم از نزول وحے ترسیدم تا بر دروغ من گواہی ندہد پس از مردم پرسیدم کہ مثل این واقعہ کہ مرا افتادہ است کسی دیگر را ہم افتادہ است گفتند ہلال بن امیہ و مرارۃ بن الربیع را نیز ہمین واقعہ افتادہ است آنگاہ من خود را بازیافتم و گفتم این ہر دو مسلمان صالح اند تا چہ بخود و رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صحابہ را نہی کرد از صحبت داشتن و سخن کردن با ما پس ہمہ از ما اعراض کردند و حال ما متغیر شد پنجاہ روز گذشت کہ احوال بر ین صفت بود تا از جان خود سیر آمدیم و جہان بر ما تنگ شد و در ین پنجاہ روز مرارۃ بن الربیع و ہلال ابن امیہ قطعاً از خانہ بیرون نیامدند و با ہیچ کس صحبت ندا شتند و من دلیرے نمودم و بسر نماز بیرون می آمدم و ترسان و لرزان در گوشہ مجلس شریف می نشستم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در دیدہ نگاہ محبوبانہ بجانب من میکرد و چون بگمستگی مرا مشاہدہ میفرمود چون من بجانب وی نگاہی میکردم تغافل میزد و اعراض مینمود و اگر گاہے برای کاری بیرون میرفتم ہیچ مسلمانی با من سخن نمیکرد و جواب سلام من نمیداد تا روزی طاقتم بر سید و دلتنگ شدم و از مدینہ بیرون آمدم و ابو قتادہ کہ پسر عم من بود و مرا بغایت دوست داشتی بیرون مدینہ باغی داشت و مران عمارت میکرد نزدیک او شدم و سلام کردم جواب نداد و روے از من بگردانید گفتم یا ابا قتادہ تو میدانی کہ من خدا و رسول خدا را دوست میدارم و در دل من نفاق و شرکت نیست چرا با من سخن نمگوئی ہیچ جواب نداد ما سہ کرت ہمین گفتم انیقدر گفت اللہ و رسولہ اعلم پس گریہ بر من زور کرد و بسیار بگریستم و در مدینہ آمدم چون ببازار رسیدم یکے را دیدم کہ از جانب شام آمدہ بود و خبر من از مردم مے پرسید مردم چون مرا دیدند گفتند این آنمرد است کہ تو بسطلب آن قاصد پیش من آمدہ نامہ بمن داد و در حریر پارہ پیچیدہ کہ از پیش پادشاہ غسان بجانب من آوردہ بود

سفر ترا

مضمون نامه آنکه ای کعب بن مالک بدانکه ما شنیده ایم که صاحب تو یعنی محمد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم دل برتو گران کرده است
و ترا از پیش خود رانده است و اصحاب او بر تو جفا میکنند تو مرد آن نیستی که جای باشی که بر تو جفا رود و ترا مجبور و مطرود سازند
چون بر مضمون این نامه واقف شدم سوے برخیز و بیا تا نواخت و تیمار داشت ما به بینی چون این نامه برخواندم با خود گفتم این هم از
جمله آن بلاست که بر من نازل شده است و ازین بدتر چه بلا خواهد بود که کافرے رابر من و در دین من طمع افتاده است و
مرا بکفر دعوت میکند اندوه من زیاده شد آن نامه را بآتش نهادم و بسوختم و قاصد را از پیش خود براندم و گفتم برو و با پادشاه
خود بگوے که بے عنایتے ولی اتفاقی این صاحب نزد من بتر و خوشتر از صد هزار عنایت و التفات تست شعر
گر وصال تو نباشد بفراق تو خوشم ✽ هم فراق تو مرا به که وصال دگران پس بخانه رفتم و دیدم که رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم
کس فرستاده است که از زن اعراض کنم گفتم فرموده است که طلاق ده گفت نه بلکه فرموده است که صحبت مدار پس زن را
در خانه پدرش فرستادم و آن هر دو شخص را که هلال بن امیه و مرارة بن الربیع باشند نیز همچنین فرموده بود که از زنان دور باشید
و در بعض روایات آمده که زنان ایشان را حکم کرده بود که خدمت ایشان نکنند و با ایشان معاشرت ننمایند کعب گفت بدین حال
میبودم تا پنجاه روز تمام گذشت شبی بر بام خانه افتاده بودم بغایت دلتنگ و تیره ناگاه دران حال آوازی شنیدم ناگاه
کردم یکی را دیدم بر سر تلی ایستاده آواز میداد و میگفت بشارت باد مر ترا ای کعب بن مالک که توبه تو قبول آمد و بعد ازان
یاران من بیایے دویده آمدند و این بشارت بمن رسانیدند و غلغله در مردم افتاده که توبه مخلفین قبول شد پس روے بخاک
نهادم و سجده شکر بجا آوردم و بخدمت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم آمدم با مهاجرین و انصار نشسته بود مهاجران مرا
تهنیت کردند و انصار خاموش ماندند پس چون سلام کردم روی مبارک رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم را دیدم همچون ماه
شب چهاردهم افروخته و تابان شده و عادت شریف وی بود که چون خوشی و شادی بوے رسیدے روی مبارک وی تابان
و افروخته گشتے و چنان شدے که همه کس بدانستی و گفت ای کعب بشارت باد ترا به بهترین روزی که بر تو گذشته ازان روز
باز که زمادر بزادے بدانکه هیچ روزے به ازین روز بر تو نگذشته باشد بیا که توبه تو به درگاه عزت قبول افتاد و بسیار الحمد
والمنة شعر شکر ایزد که میان من و او صلح فتاد ✽ حوریان رقص کنان دست بشکرانه زدند ✽ و امیر المومنین ابوبکر
صدیق چون خبر قتل مسیلمه کذاب لعنة الله علیه که دعوے نبوت کرده و جماعه از اهل یمامه را گمراه ساخته در روضه ارتداد
انداخته بود و قصه او مشهور است بشنید سپاه شکر کرد و امیر المومنین علی چون ذو الثدیه که از روساے خوارج بود در میان قتلی
یعنی کشتگان بدید سجده شکر کرد ثدیه تصغیر ثدے ست یعنی پستان زن و او را ذو الثدیه ازان گویند که در جای پستانے دے
جز مانند پستان که از استخوان بازوی او برآمده بود و بداشت دعوے چند بران رویده و وی سیاهی بود و نخست روے
ناقص الیدین ناقص الیمین ناقی الوجنتین مشوه الجبهة مخلوق الراس و او را مخدج هم گویند بکسر میم تصغیر و این ذو الثدیه
از قوم ذوی الخویصره ست و ذوی الخویصره مردے بود از بنی تمیم و در زمان حضرت رسالت صلی الله علیه وآله وسلم بود
آمده اند که یکباری ان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم قسمت مالی میکرد این ذوی الخویصره گفت یا محمد قسمت میکنی عدل کن
و در روایتی گفت انک لم تعدل عدل نیست آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود وای بر تو اگر من عدل نکنم و دیگر که عدل خواهد کند
صحابه خواستند که وے را بگیرند و بکشند فرمود که او را اصحاب ندکذا و کذا الحدیث و حق همین ست و از بعض روایات معلوم میشود
که ذو الثدیه و ذو الخویصره یکے ست و فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بگذارید شیش کا کفایت شرور دیگران خواهد کرد

جز شما که بهترین مردمان خوانند بود در زمان خود و مانا که مراد بشری شر مذهب وی و قوم وی ست و مصدوق این خبر خبر صادق آن بود که امیر المومنین علی مرتضی چون از حرب صفین بکوفه رجوع آورده جماعه خوارج از اهل نهروان که بعد از قصه تحکیم از جماعت اسلام و طاعت امام برآمده بودند هر چند که ایشان را بسمع و طاعت دعوت کرد سعی در رفع شبهه ایشان نمود فائده نداشت گفتند الامر شد فرمود این کلمه حق ست که بدان باطل اراده نموده اند یعنی مقصود ایشان نفی طاعت امام و خروج از دائره احکام اوست و این باطل ست و امر امام در حقیقت امر الهی تعالی ست و فرمود از حضرت رسالت شنیده ام صلے الله علیه وآله وسلم که در وقت اختلاف امت طائفه از جانب مشرق برآیند که نماز شما به نماز ایشان نرسد و نه صیام شما بصیام ایشان و نه قرآن و نه جهاد شما بقرآن و جهاد ایشان و در نماز و روزه و صیام و قیام از همه بیشتر و پیشتر باشند قرآن بخوانند و لیکن از خنجرهای ایشان بالاتر نرود و بمصداق حدیث قبول نرسد بیرون می آیند از دین چنانچه بیرون می آید تیر از شکار و در روایتی آمده تیرے که پیکان از جان شکار نیابد و بعبارت دیگر چیزے بر سر سوفار بعضے از علما گفته اند که این اشارت ست که هنوز بقیه از ایمان در ایشان باقے ست و بکار نیستند و لهذا چون از علے مرتضے پرسیدند که آیا کافر اند ایشان فرمود من الکفر هربا گفت ایشان از ورطه کفر گریخته اند بنابر این سبب افتاده اند گفتند پس اگر منافقان اند فرمود در شان منافقان همچنین آمده که یذکرون الله قلیلا و ایشان ذکر خدا بسیار کنند ایشان مانان اند یعنی برآیندگان از دین و راه رست و اتباع جماعت و اطاعت امام برحق و فرمود از حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم شنیده ام که سر دار ایشان سیاهی بود همچنین و چنان که یک دست وی مانند پستانی بود بر روے موی چند رسته و فرمود فرض ست بر مسلمانان قتال ایشان و فرمود اگر بگویم که در قتال کردن با ایشان و کشتن ایشان چه قدر فضل و ثواب ست دیگر شما هیچ عمل نگزینید و بر همین عمل اعتماد کنید و فرمود قتال کنید با ایشان و کشته نشود از شما ده کس و نرسند نماند از ایشان ده کس و ایشان ده هزار کس بودند پس روی بجنگ با ایشان برآمدند و کثیر ایشان را کشت و بعد از کشتن از حال ذوالثدیه مخدجے پرسید که چه شد بعد از تفحص بسیار بر کنار نهری در زیر کشتگان افتاده بهمان علامت که نشان داده بود یافتند فرمود که پای او را گرفته و کشان کرده پیش مردم بگذارید تا مادهٔ عبرت و خبرت این باشد پس سجده شکر کرد و یاران او

فصل در بیان سجده تلاوت بدانکه در سجده تلاوت سه جا اختلافات اول در حکم آنکه واجب ست یا سنت مذهب امام ابی حنیفه و ابی یوسف و محمد آنست که واجب ست و امام مالک و شافعی و احمد بر آنند که سنت ست و فعل آن افضل ست از ترک آن و بر روایتے از امام احمد واجب ست اگر در نماز بود و در بیرون نماز نه دلیل ما قول خداوند تعالی ست مالهم لا یؤمنون و اذا قرئے علیهم القرآن الآیة که دلالت دارد بر انکار ترک سجده نزد تلاوت قرآن و مقرون گردانیدن آن بعدم ایمان گویا ترک سجده و عدم ایمان از یک قبیله اند و نیز سجده خبر و نماز ست که اقتصار کرده شده ست بر هر دو بجهت تخفیف پس فرض بود چنانکه قیام در نماز جنازه و حدیث مسلم از ابی هریره که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون بخواند آدمی زاده آیت سجده را و سجده کند شیطان خود را در گوشه بگشد و گریه کند و بگوید وای بلا آدمے را امر بسجده کردند پس سجده کرد مستحق بهشت گشت و مرا امر کردند بسجده و ابا آورد و مستوجب دوزخ شد پوشیده نماند که دلالت این حدیث بر وجوب احتیاج بتامل دارد ظاهر او جنبش کلا از سیاق حدیث مفهوم میگردد آنست که یعنی اگر آدمی در وقت تلاوت آیت سجده نکند مستحق نار گشتی و در شرح این الهمام گفته که اصل آنست که حکیم چون از غیر حکیم کلامے نقل کند و معتقد نکند آنرا بانکار دلیل ست بر صحت آن کلام نزد حکیم پس این حدیث ظاهر شاید در وجوب و نیز گفته اند که آیات سجده

سه قسم است مسمی ست که در وے امر صریح به سجود واقع شده و قسمی ست که مقتضی ست حکایت استنکاف و استکبار کفره از امتثال امر بسجود و قسمے ست که در وے حکایت فعل انبیاست سجده را و هر یکی از امتثال امر و اقتدا با نبیا و مخالفت کفره واجب ست مگر آنکه دلالت کند دلیل در موضعے معین بر عدم لزوم وجوب لیکن این دلائل ظنیه است پس ثابت نشود بوے وجوب نه فرضیت انتهی و از حدیث بخاری و مسلم و ابی داؤد که در جامع الاصول از ابن عمر آورده که گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم میخواند سوره را که در وی سجده است پس سجده میکرد و سجده میکردیم ما تا آنکه نمی یافت یکی از ما جاے را که در وی جبهه تواند نهاد و در غیر وقت نماز نیز استیناسی بمقصود توان یافت یعنی ظاهر آنست که اینهمه مبالغه و ازدحام و اجتماع بی وجود وجوب نتوان یافت و روایتی که از ابی داؤد آمده که رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم خواند عام الفتح آیت سجده پس سجده کرد مردم همه سوار و پیاده و سواران سجده بکردند بر دستهای خود همین حکم دارد و این هر دو حدیث را در جامع الاصول در اثبات وجوب سجده تلاوت آورده است و مستند قائلین بعدم وجوب سجده تلاوت حدیث صحیحین ست از زید بن ثابت که گفت خواندم بر پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم سوره والنجم و سجده نکرد آن حضرت و اگر واجب بودے سجده کردے و زید را نیز امر بسجده فرمودی و جواب آنست که عدم سجود آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم نزد قرأت زید بن ثابت دلالت ندارد بر عدم وجوب زیرا که وجوب ایجابے علے الفور نیست شاید که بعد ازان در مجلس دیگر کرده باشند و تواند که قرأت زید در وقت کراهیت نماز یا عدم طهارت باشد ازان بود که دران وقت سجده نکرد یا عدم وجوب مخصوص سجده النجم بود و علما را دران سجده اختلافی هست بهر تقدیر دلیل بر عدم وجوب مطلق سجده تلاوت نگردد و در حدیث عمر بن الخطاب در موطا آمده است که وے خواند روز جمعه سوره نحل را و چون بآیت سجده رسید فرود آمد و سجده کرد و سجده کردند با و مردم باز روز جمعه آینده نیز همین سوره خواند پس مردم متهیی سجده شدند گفت ایها الناس ما بآیت سجده میگذریم هر که سجده کند بر صواب ست و هر که نکند بروے اثمی نیست پس خود سجده نکرد و مردم را نیز نگذاشت که سجده کنند و در روایت موطا آمده که عمر فرمود که فرض گردانیده نشده است بر ما سجده هر که خواهد بکند و هر که خواهد نکند و این حدیث صریح ست در عدم وجوب مگر آنکه مراد نفی وجوب علے الفور بود کما ذکر فی شرح ابن الهمام اما این تاویل امید ست دریجا از لفظ حدیث و جواب صحیح آنست که گوییم چون احادیث متعارض آمدند احتیاط در قول بوجوب باشد و منافیه در دلیل منافات بوجوب ندارد و الله اعلم و قول مصنف که گفت حضرت نبوی صلے اللہ علیه وآله وسلم سجدات قرآن را ترک نکردے ظاهر در جانب وجوب ست اختلاف ثانی در کیفیت این سجده است و اشارت کرد مصنف بیان بقول خود چون بآیت سجده رسیدے یعنے آن آیت را بخواندے تکبیر گفتے و سجده کردے چنانچه در حدیث ابی داؤد و ابن عمر آمده که بود رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم میخواند بما قرآن و چون بآیت سجده گذشتے تکبیر گفتے و سجده کردے و سجده میکردیم ما با وی و در حدیث سجده گفتے سجد وجهی للذی خلقه و صوره و شق سمعه و بصره بحوله و قوته و در حدیث ترمذی و ابی داؤد و نسائی آمده که میگفت این را در سجود قرآن در شب و گفت ترمذی حدیث حسن صحیح و در حالت سجده این دعا خواندے و گفتے اللهم احطط عنی بها وزرا و اکتب لی بها اجرا و اجعلها لی عندک ذخرا و تقبلها منی کما تقبلت من عبدک داؤد و در حدیثے از ابن عباس آورده که مردے بحضرت نبوت صلے اللہ علیه وآله وسلم آمد و عرض کرد که در خواب دیدم که در پس درختی نماز میگذاردم و چون سجده کردم درخت نیز در سجده آمد این دعا بخواند و گفت ابن عباس بخواند آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم آیت سجده را و سجده کرد و بخواند این دعا را که آن مرد خواب بیننده از درخت حاکی گردانید این حدیث غریب است و ذرا

الوجه و نزد حنفیه همان تسبیح که در سجده صلوتیه مسنون است کفایت است و میگویند که سجده صلوة افضل است از سجدهٔ تلاوت و چون این تسبیح در نماز آمده است در اینجا نیز کفایت کند و شک نیست که چون در خصوص این سجده دعائی و تسبیحی خاص ماثور بود و بصحت رسد خواندن آن اولی و افضل خواهد بود و شنیدم کو یکه بعض گویند که این دعا نخواند رب انی ظلمت نفسی فاغفرلی و نزد بعضے سجان ربنا ان کان وعد ربنا لمفعولا زیرا که در قرآن مجید این را از غیر ان حکایت کرده که نزد تلاوت سجده میکنند و همچنین میگویند و درین سجده منقول نیست که آن سرور صلے الله علیه و آله وسلم چون سر از سجده بر داشتی نیز تکبیر گفتی یا تشهد خواندے یا سلام داد و در مذاهب حنفیه بعد از رفع نیز تکبیر گویند و سر دو مذهب بسبب آنست که واجب چنانچه در حالت نماز در هدایه میگوید که مروی از ابن مسعود همچنین است و در رساله ابن ابی زید در مذهب امام مالک گفته که در تکبیر حالت رفع از سجده سنت است یعنی اگر گوید جائز و اگر نگوید نیز روا است و گفته اگر بگوید احب است نزد او و در مذهب امام احمد نیز هر دو روایت است بعضے از ایشان در حالت وضع راس تکبیر گویند و بس و بعض بقیاس بر سجدهٔ سهو در حالت رفع نیز تکبیر گویند و نزد بعضے از ایشان و نزد شافعی تکبیر حرام نیز آمده و نزد ما نیست و در عدم تسلیم مالکیه با حنفیه موافق اند و ما نور از اکابر ما بدین نیز همچنین است و نزد امام احمد و امام شافعی در ندا مشهوره سلام هست نزد بعضے از ایشان یک سلام و نزد بعض دو سلام اما تشهد نزد هیچکس نبود نه نزد شافعی چنانچه از شرح صاوی معلوم شده اختلاف ثالث در کمیت آن که مواضع سجده در قرآن مجید چند است نزد امام ابو حنیفه چهارده است در آخر اعراف ۱۴ و رعد ۲ و نحل ۳ و بنی اسرائیل ۴ و مریم ۵ و اولی حج ۶ و فرقان ۷ و نمل ۸ و الم تنزیل ۹ و ص ۱۰ و حم السجده ۱۱ و النجم ۱۲ و اذا السماء انشقت ۱۳ و اقرأ باسم ربک ۱۴ در هدایه میگوید که همچنین مکتوب شده است در مصحف عثمانی و هو المعتمد و نزد امام شافعی و همچنین نزد امام احمد و در روایت مشهوره از وی نیز چهارده است و لیکن بجای سجدهٔ ص ثانیه حج است و در ص سجده نیست و در روایتی از احمد در هر دو جاست پس عدد سجدات نزد وی باین روایت پانزده باشد و نزد امام مالک یازده است در ثانیه حج و النجم و انشقاق و اقرأ باسم ربک نزد وے سجده نبود و در تعداد سجده حج احمد و ابو داود و ترمذی حدیث از عقبه بن عامر روایت کرده اند که گفت گفتم یا رسول الله آیا تفضیل داده شده سورهٔ حج بآنکه در وی دو سجده است و در روایتی گفتم یا رسول الله در آیا دو سجده است در سورهٔ حج فرمود نعم هر که نکند آن دو سجده را گو یا نخواند آن دو آیت را و حنفیه گویند که اسناد این حدیث قوی نیست چنانچه ترمذی تصریح کرده بدان و گویند که مراد با ولی سجدهٔ تلاوت است و ثانیه سجدهٔ صلوة بقرینه اقران او بر کوع و هر جا که ذکر سجده مقرون بر کوع آمده مراد بدان سجدهٔ صلوة بود و در بعض شروح هدایه گفته که مراد آنست که فضیلت داده شد سورهٔ حج بدو سجده یعنے یکے سجدهٔ تلاوت دیگر سجدهٔ صلوة اما این توجیه منافات دارد بروایت دیگر که گفت هر که نکند آن دو سجده را گو یا نخواند آن دو آیت را و در جامع الاصول از موطا آورده که عمر و ابن عمر خواندند سورهٔ حج را و سجده کردند در دو سجده غالبا این اثر نیز نزد حنفیه بحجت نرسیده است و در اینجا حدیث دیگر است که ابو داود و ابن ماجه از عبد الله بن عمرو ابن العاص آورده اند که بپیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم خواندند مرا پانزده سجده در قرآن در سورهٔ حج از انها دو سجده و این حدیث نیز ضعیف است و عبد الحق که از اکابر علمای حدیث است گفته که ابن نعیم میم و دو نون که راوی این حدیث است از عبد الله بن عمر و صالح احتجاج نیست و ابن قطان گفته است که مجهول است و معلوم حال و گفته قال الشیخ ابن الهمام و اما سجدهٔ ص در روایات صحیحه آمده که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم سجده کرد در ص و مذهب امام ابو حنیفه همان است که در احمد در روایتی و همچنین در مشهور روایتین از احمد است که وی از عوام سجود نخوانده بلکه شکر قبول توبهٔ داود علیه السلام است

وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز بہمین وجہ در وے سجدہ کرد وچنانچہ احادیث بدان ناطق اند پس بروایت اولی سجدہ
کنند نزد وے در نماز وخارج نماز وبروایت ثانیہ سجدہ کنند خارج نماز وبخاری از عوام ابن حوشب مے آرد کہ گفت پرسیدم
مجاہد را از سجدہ ص مجاہد گفت پرسیدم ابن عباس را از کجاست کہ تو سجدہ میکنی در ص ودر روایتی آیا سجدہ کنم در ص پس خواند
ابن عباس این آیت را ومن ذریتہ داؤد وسلیمان تا فبھدیھم اقتدہ وگفت کہ پیغمبر شما صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ما مورست کہ اقتدا
کند بایشان یعنے بہ پیغمبران سابق پس چون سجدہ کرد داؤد علیہ السلام اقتدا بوی لازم باشد وعکرمہ از ابن عباس روایت کرد
کہ گفت سجدہ ص از عزائم سجود نیست وبہ تحقیق دیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سجدہ کرد در وی رواہ البخاری والترمذی
وابوداؤد ودر روایت نسائی آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجدہ کرد در ص وفرمود سجدہ کرد داؤد بجہت توبہ خود
وسجدہ میکنیم ما برای شکر قبول توبہ وی وابوداؤد از ابی سعید خدری آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خواند روزے
بر منبر سورہ ص چون بآیت سجدہ رسید فرود آمد وسجدہ کرد ومردم نیز با وے سجدہ کردند روز دیگر بخواند ومردم متہیا شدند سجدہ شدند
فرمود کہ این توبہ پیغمبرے ست یعنی از عزائم سجود قرآنی نیست ولیکن چون شما متہیا آن شدید بکنید پس از منبر فرود آمد وسجدہ
کرد وسجدہ کردیم ما با وے ودر شرح ابن الہمام میگوید کہ درین احادیث چیزے کہ منافی وجوب باشد نیست غایت آنچہ از روی
آنست کہ سبب سجود در حق داؤد وسبب وقتی ما بیان کردہ وچون سجدہ برای شکر منافی وجوب نیست تا مۂ فرائض واجبات
واجب نیستند مگر از جہت شکر تو الی نعم پروردگار تعالی وامام ابوحنیفہ در مسند خود از سماک بن حرب از عیاض اشعرے از
ابی موسے روایت کرد کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجدہ کرد در ص وامام احمد از بکر بن عبد اللہ مزنی از ابی سعید آوردہ کہ
گفت دیدم من در خواب کہ مینویسم سورۂ ص چون بآیت سجدہ رسیدم دوات وقلم وہر چیز حاضر بود کہ افتند در سجدہ پس
این قصہ خواب را بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عرض کردم بعد ازان ہمیشہ سجدہ میکرد در ص پس از ینجا معلوم شد
کہ در آخر الامر سجدہ در ین سورۃ بموا ظبت کشید چنانچہ در سورۂ دیگر بے ترک مستقر یافت بعد از انکہ گاہی عنم نمیکرد
بران وظاہر شد کہ آنچہ روایت کردہ اند از احادیث بر تقدیر تسلیم دلالت آنہا بر عدم وجوب پیش ازین قصد بود انتہے واما
سورۃ النجم بخارے ومسلم وابوداؤد از ابن مسعود آوردہ اند کہ گفت خواند پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سورۂ النجم را وسجدہ کرد
وی وہر کہ با وی بود الا پیر مردی از قریش کہ گرفت مشت سنگریزہ چند یا خاک را رسانید بجبہۂ خود وگفت بسندہ است مرا ہمین قدر
عبد اللہ بن مسعود گفت دیدم اورا کہ کافر کشتہ شد روے بکے از اشقیای قریش بود کہ بر دست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
کشتہ شد وبخاری ومسلم از ابن عباس آوردہ اند کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجدہ کرد در سورۂ النجم وسجدہ کردند
با وے مسلمانان ومشرکان وجن وانس وازابی ہریرہ نیز ہمچنین آمدہ وترمذی گفت کہ حدیث ابن عباس حسن صحیح ست
وعمل برین ست نزد بعضے از اہل علم ونزد بعض در مفصل سجدہ نیست وقول مالک بن انس ہمین ست وقول اول اصح ست وقول
اکثر از علما نیز ہمین ست واما سورۂ انشقت بخاری ومسلم از ابو سلمہ آوردہ اند کہ ابو ہریرہ را دید کہ اذا السماء انشقت میخواند وسجدہ کرد
وگفت یا ابا ہریرہ دیدم ترا کہ سجدہ کردے گفت اگر نہ سجدہ پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دیدیم کہ سجدہ میکرد در ین سورہ
نمیکردم وروی در روایتے دیگر آمدہ کہ ابو ہریرہ گذارد نماز عشا را وخواند در وی اذا السماء انشقت وسجدہ کرد وگفت ندانم این
چہ بود گفت سجدہ کردم من در وی خلف ابو القاسم صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس بران سجدہ میکنم تا آن وقت کہ ملاقات کنم او را یعنے
تا آخر عمر وہمچنین مسلم وابوداؤد وترمذی آوردہ اند کہ ابو ہریرہ گفت سجدہ کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در اذا السماء انشقت و

واقرأ باسم ربک و در روایت نسائی آمده که سجده کرد ابوبکر و عمر و کسیکه بهتر ست از ایشان و در اذا السماء انشقت واقرأ باسم ربک
و بالجمله در سجده ثانی حج و ص و النجم و انشقت و اقرأ خلافی هست و در ما ورای آن اتفاق و صحیح و مختار در آنها نیز الا در ثانیهٔ حج ثبوت
سجده است از غیبت گفت مصنف و صحیح شد که در الم تنزیل و در ص و در النجم و در اذا السماء انشقت و اقرأ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
سجده کرده و عمرو بن عاص چنانکه در سنن ابو داؤد آورده گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پانزده سجده در قرآن مرا آموزانید
و بگوانیند سه سجده در مفصل النجم و انشقت و اقرأ و دو سجده در سورهٔ حج پس مجموع پانزده باشد لیکن ثانیهٔ حج نزد حنفیه ثابت نشده
چنانکه معلوم شد باقی ماند چهارده و ابو الدرداء گفت آنچه ابو داؤد و ترمذی روایت کرده اند با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجده کردم
در یازده موضع هیچ ازان در مفصل نبود و آن یازده در اعراف بود و در رعد و نحل و بنی اسرائیل و مریم و حج یک سجده و فرقان و نمل الم سجده
و ص و حم سجده این حدیث متمسک امام مالک ست و لیکن صحیح عن ابی هریره بروایة الجماعة الا الترمذی انه سجد فی روایة انا سجدنا
مع النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فی اقرأ باسم ربک و فی اذا السماء انشقت و چون اسلام ابو هریره متاخر بود در سنه سبع از هجرت
در غزوهٔ خیبر علما این حدیث را حجت ساختند و حدیث ابن عباس را که ابو داؤد روایت کرده لم یسجد رسول اللہ سجدة نکرد
پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فی المفصل منذ تحول ازان باز که گردیده آمد وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم الی المدینة از مکه بسوی مدینه
اگرچه پیش از تحول بمدینه در مکه در والنجم سجده کرده بود و این حدیث ابن عباس که نفی سجده در مفصل میکند منافی و معارض ست
قول ابی هریره را که گفت در انشقت و اقرأ در مفصل سجده کردم با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اما این حدیث را استفاط کردند
ازان جهت که در اسناد آن یعنے حدیث ابن عباس ضعفی هست ابن عبد البر که از مشاهیر علمای حدیث ست گوید که این حدیث
منکر ست و عبد الحق که از علمای این طائفه ست گفته اسناد وی قوی نیست کذا قال الشنی و نیز ابو هریره مثبت ست زیرا که
وی اثبات سجده میکند در مفصل و او یعنے ابن عباس نافی ست که نفی سجده ازان میکند و خبر مثبت مقدم ست بر خبر نافی چه با مثبت
زیادت علم ست که با نافی نیست نافی خبر از عدم اصل میدهد و در حقیقت اظهار عدم اطلاع خود میکند و مثبت از امر حادث اعلام میکنند
و آگاهی میدهد از اطلاع خود بآن چنانچه در علم اصول فقه مقرر شده ست اگر گوئی که شیخ ترجیح حدیث ابی هریره بر حدیث ابن عباس
بآن کرد که اسناد حدیث ابن عباس ضعفی دارد و خبر نفی ست و آنکه در اثنای کلام گفت که چون اسلام ابو هریره متاخر بود غرض
ازان چیست و حال آنکه جواب بی آن تمام ست بدانکه آن اشارت ست بوجه دیگر برای اسقاط حدیث ابن عباس یعنے
چون اسلام ابی هریره متاخر ست آنچه وی روایت کند نیز متاخر باشد از آنچه صحابی متقدم الاسلام روایت کند پس ناسخ بود
مر آنرا اگر گوئی که اگرچه این معنی یعنے از متقدمین گفته اند لیکن مدخول و مردود ست بآنکه بعض محققین از متاخران گفته اند
که از تاخر اسلام صحابی تاخر حکم حدیث وی لازم نیاید موجب نسخ حدیث سابق نگردد چه تواند که این صحابی متاخر الاسلام
حکم سابق را شنیده باشد از صحابی دیگر که متقدم الاسلام ست و ازوی روایت کرده جوابش آنکه این بر تقدیری باشد
که روایت بحکم سماع کند و ابو هریره در بیشتر روایت بر رویت و مشاهدهٔ خود میکند و میگوید سجد ناسجد یعنے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
فی اذا السماء انشقت و اقرأ باذا ماند آنکه ابن عباس میگوید سجده نکرد در مفصل ازان باز که بمدینه آمده یعنے تا آخر عمر حال بر بین نهج
کما هو الظاهر تا آنکه حکم سابق بیان میکند یا علے الاجمال خبر میدهد یعنی نسخ آن بود که این حکم سابق بود بعد ازان نسخ شده خبر
ابن عباس حکم ثابت و وارد و حکم سوید صالح نسخ نبود پس معارضه میان حدیث ابن عباس و ابو هریره باقی ماند و حقیقت حال
همان فرق نیفتاد یا ثابت بود یا بضعف و قوت اسناد حکم آنکه گوئید که از قول ابن عباس منذ تحول الی المدینة ثابت حکم لازم نیاید

بکار ابتدای این حکم ایمان کرده و از انتهای آن ساکت ست تامل و اللہ اعلم **فصل** در فضیلت روز جمعه و عبادات پیغمبر صلی اللہ علیه وآله وسلم دران روز مشهور بجمعه بضم جیم وسکون میم وضم آن سیوطی گوید وفتح میم نیز آمده وزجاج کسر آن نیز حکایت کرده واین روز را در جاهلیت عروبه بفتح مهمله وضم راو باے موحده میخواندند وتسمیه بجمعه بعض گویند ازان جهت ست که اجتماع آفرینش وتمامی آن درین روز ست پیدایش عالم از روز یکشنبه ابتدا کردند ودرین روز مجموع وتمام شد ازین جهت اورا جمعه نام کردند ابن عیینه ذکر کرده ابو حذیفه از ابن عباس در اسناد او ضعف ست واین خبر دلالت کند بر تعیین ایام و اسماے آن پیش از خلق سموات وارض وتعقل آن خالی از اشکال نبود واللہ اعلم وبعض گویند ازان جهت ست که پیدایش آدم درو ے جمع وتمام شد روایت کرد این قول را احمد وابن خزیمه از حدیث سلمان وابن ابی حاتم واحمد از ابی هریره واین قول صحیح ترین اقوال ست واز حدیث ابی هریره که بیاید معلوم شود که تسمیه بجمعه بجهت اجتماع امور عظام ست درو ے که یکی از آنها خلق آدم ست واین انسب ست از تسمیه بجهت خلق آدم واجتماع اجزاے او بهم ونیز گویند که کعب بن لوے جمع میکرد درین روز قوم خود را وتذکیر میکرد ایشان را وامر میکرد به تعظیم حرم وخبر پیدا شدن پیغمبر آخر الزمان واین حزم گفته که تسمیه بجمعه بجهت اجتماع ناس ست درو ے برای نماز واین اسم اسلامی ست ودر جاهلیت نام او عروبه بود نه جمعه وتحقیق آنست که عروبه نام قدیم او ست در جاهلیت وهم اهل جاهلیت تغییر دادند آنرا بجمعه چنانچه تغییر دادند سائر نامهاے هفته را ونامهاے قدیم این بود اول اهون جبار دبار مونس عروبه شیار واین روز را در زمان جاهلیت نیز شرفے واعتبارے بود ودر دور اسلام بفضائل وخصائص کذکور گردد اعتبارے دیگر یافت عن ابی هریره روایت کرد مسلم از ابو هریره قال گفت ابو هریره قال رسول اللہ گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیه وآله وسلم اضل اللہ عن الجمعه گمراه گردانید خداے تعالی از روز جمعه یعنے راه ننمود بدریافت او وقبول وی وقبول حکم الهی تعالے بتبعیت درو ے من کان قبلنا کسانی را که بودند پیش ازما مراد یهود ونصاری اند که باقی از اهل ملل وکتب سابقه ایشان اند کان لليهود وثابت ومقرر شد مر یهود را یوم السبت روز شنبه وللنصاری یوم الاحد ومر نصاری را روز یکشنبه اختلاف کرده اند که مراد بگمراه گردانیدن ایشان از روز جمعه چیست بعض گویند فرض گردانید پروردگار تعالی بر ایشان وامر کرد بعبادت درین روز بعینه وامر کرد باجتماع دران برے عبادت وشکر نعمت پس مخالفت کردند وتمرد ورزیدند واما آورده اند واختیار کردند یهود دیگر روز شنبه را وتعلل نمودند بآنکه این روز نهاے آفرینش ست ونصاری روز یکشنبه را که وقت ابتدا ے آفرینش ست واکثر مفسران اند که فرض نگردانید بر ایشان روز جمعه علے التعیین بلکه امر کرد بآن بطریق استخراج وتعیین آن باجتهاد پس اختیار کردند وتعیین نمودند یهود روز سبت را وگفتند یوم سبت روز فراغ وقطع عمل ست وخالق تعالی فارغ شد درو ے از شغل آفرینش پس ما خلق را نیز باید که از شغوا شغل وصنائع اعراض نموده وفارغ شده وترک همه کارها داده بعبادت وے مشغول باشند وتعیین نمودند ودریافتند نصاری یوم الاحد را زیرا که دے روز ے ست که پروردگار تعالی ابتدای آفرینش ازوی نمود پس این روز سزاوار تر ست بتعظیم وشکر نعمت وایجاب عبادت وانچه در حدیث بخاری آمده که نحن الآخرون السابقون یوم القیامة المقضی لهم قبل الخلائق فرض علیهم اگرچه بظاهر درین معنی دلالت دارد اما دلالت نمیدارد بر هر دو معنے حمل کرده شد بر فرض کرده شد بر ایشان وصایت ودریافت آن روز وتعیین آن باجتهاد بر هر تقدیر روز جمعه نصیب ایشان نشد فهدانا الله لما اختلف فیه من الحق باذنه پس آورد و پیدا کرد الله تعالے ما مسلمانان را فهدانا پس راه نمود ما را الیوم الجمعة فاهتدینا له جمعه را هدایت یافت آن وتوفیق عمل دران این نیز محمول بر هر دو معنی ست یعنے امر کرد این امت را بعبادت درین روز نص الآیة الذین امنوا اذا نودی للصلوة من یوم الجمعة وهدایت نمود وگمراه کرد ایشان را یعنے ابا وتمرد وتعلل یاراه نمود ایشان را وهدایت

واصابت این روز و تعیین آن بفکر و اجتهاد و گفتند که الله تعالی خلق کرد انسان را برای عبادت و چون خلق می‌کرد روز جمعه را پس عبادت در وی اولی و انسب باشد و نیز در سائر ایام چیزی پیدا کرد که منتفع شود بدان انسان و در روز جمعه پیدا کرد ذات او را و شکر بغایت نعمت وجود او لیکن احری بود از شکر بر نعمتهای خارج از ذات و نیز چون در روز جمعه خلق موجودات اکمال و اتمام یافت و انسان که منتفع بدان گردد در وی مخلوق شد تعیین وی برای عبادت شکر نعمت انسب و اولی بود و شاهد بر آنکه تعیین روز جمعه ازین امت باجتهاد بعد حدیث عبد الرزاق را آورده اند که باسناد صحیح از ابن سیرین روایت کرده و شیخ ابن حجر در شرح صحیح بخاری آورده که جمعه کردند انصار در مدینه پیش از قدوم حضرت رسالت صلی الله علیه و آله و سلم و پیش از نزول قرآن بدان و گفتند که چون یهود را روزی است که مجتمع می‌شوند در وی در هر هفته و نصاری را نیز روزی است مانند آن ما نیز میگزاریم روزی را که مجتمع شویم در وی و ذکر کنیم مولی تعالی را و نماز بگذاریم در وی و بجا آریم وظیفهٔ شکر و عبادت پس ما نیز میگزاریم روزی را که نام قدیم روز جمعه است برای آن تعیین کردند و بر اسعد بن زراره که از رؤسای انصار بود و پیش از قدوم حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بمدینه بشرف اسلام مشرف شده بود آمدند و وی با ایشان نماز گذارد و اجتماع نمود و بعد ازان قرآن نازل شد که اذا نودی للصلوة من یوم الجمعة الآیه پس این حدیث دلالت کرد که صحابه روز جمعه را باجتهاد تعیین و اختیار کردند انتهی بدانکه اقامت اسعد بن زراره جمعه را پیش از قدوم حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بمدینه و اجتماع صحابه برای آن صحیح است و احمد و ابو داؤد و ابن ماجه از حدیث کعب بن مالک اخراج کرده که اول کسی که گذارد با ما جمعه را پیش از قدوم رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم در مدینه اسعد بن زراره بود و اکثر بر انند که فرضیت جمعه در مدینه در اول قدوم حضرت صلی الله علیه و آله و سلم شد و آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بعد از اقامت سه روز بقبا روز جمعه قصد در آمدن مدینه مطهره کرد و هم در میان راه نماز جمعه گذارد و برین تقدیر اجتماع صحابه در روز جمعه با اسعد بن زراره باجتهاد صورت اشکالی پیدا نکند و بقولی که گویند فرضیت جمعه در مکه بود خالی از اشکالی نیست شیخ ابن حجر فرماید که دور نیست که حضرت صلی الله علیه و آله و سلم جمعه را در مکه بوحی دانسته باشد و لیکن بر اقامت و اجتماع مردم برای آن در مکه قدرت و تمکن نیافته چنانچه نزد دار قطنی حدیثی از ابن عباس نیز درین باب آمده و صحابه از اهل مدینه آنرا نه شنیده و در نیافته و آنرا باجتهاد خود پیدا کرده و اجتماع نموده و ذکر و عبادت و نماز کرده و لازم نیست که بجمیع خصوصیاتی که در جمعه وارد شده بوده و اینقدر در مقصود کافی ست و الله اعلم و کذلک همچنانکه یهود و نصاری تابع و مفضول اند در وقت عبادت که روز جمعه باشد نیز اند که جمعه چون سید ایام و در انسان و اول ایام آفرینش اوست متعبد در وی متبوع و فاضل بود از متعبد در وی در روز دیگر یا مفضول اند در قبول جمعه و عدم ابا از امر الهی و اصابت آن بفکر و اجتهاد و بعض گفته اند روز جمعه اگرچه سبوق ست بسبت و احد که پیش از وست لیکن متصور نیست اجتماع این سه روز بتوالی مگر آنکه جمعه سابق بود کذا ذکر السیوطی فی شرح البخاری و گفته اند که ازین حدیث معلوم میشود که جمعه اول اسبوع ست شرعاً و دلالت میکند بران تسمیه اسبوع بجمعه چنانچه تسمیه کنند یهود اسبوع را بسبت و در باب استسقا در حدیث انس تسمیه اسبوع بسبت نیز واقع شده بر اصطلاح یهود بجهت مجاورت یهود و مجاورت ایشان هم سبع لنا ایشان تابع اند ما را یوم القیامة در روز قیامت در حساب و دخول جنت و رفع درجات چه ثبوت پیوسته است که امت این امت را در روز قیامت از بزرگی شان خود سبقت نمود و ازینجا فضل ایشان لازم آید بر ائمهٔ امم و تخصیص یهود و نصاری بجهت آنست که باقی از امم سابقه در زمان حضرت صلی الله علیه و آله و سلم این دو طائفه بودند و ایشان امت و ما مسلمانان متاخر و پسینیم من اهل الدنیا یعنی در وجود دین و شریعت الاولون مقدم و پیشینیم بحسب ظهر به یوم القیامة

در روز قیامت و در روایتی السابقون المقتصد لهم اجماعه ایم ماکه حکم کرده میشود ایشان را بدخول جنت قبل الخلائق پیش از
تمامهٔ خلق و فضائل و کمالات و رفع تکالیف شاقه که در دنیا این همه را حاصل ست چون ظهور نتائج و ثمرات آن در آخرت ست
آنرا داخل تقدم اولیت در روز قیامت داشت واز تاخر در دنیا همین وجود و شریعت ارادهٔ نموده و احتمال دارد که المقتضی لهم
قبل الخلائق بیان علت اولیت در روز قیامت باشد آن فضائل و کمالات و رفع تکالیف شاقه را داخل در آخریت از اهل دنیا
دارند فافهم و روی عن اوس بن اوس یرفعه قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ان من افضل ایامکم یوم الجمعة بدرستی که از
جملهٔ فاضلترین روزهای شما روز جمعه ست ازین حدیث معلوم شود که افاضل ایام بسیار ست مثل روز عرفه و عیدین و امثال آنها
در روز جمعه یکی از جملهٔ آنهاست و اختلاف ست علما را در روز جمعه و عرفه که کدام یکی ازین دو افضل ست و بر هر تقدیر جمعه یکی
از افاضل ایام ست زیرا که فیه درین روز خلق پیدا کرده شد آدم و فیه و درین روز قبض میرا نیده شد آدم و فیه النفخة و درین روز
نفخهٔ صور که برای بعث و نشور ست و مبدا نشأة ثانیه است و فیه الصعقة و در وی ست صعقه مراد بیان نفخهٔ اولی ست که برای
موت و هلاک اهل سموات و ارض باشد و صعقه صوتی هائل را گویند که ببیرد انسان از هول وی و قیامت را دو نفخه است یکی
برای اماتت و اهلاک چنانچه فرمود و نفخ فی الصور فصعق من فی السموات و من فی الارض + دیگر برای بعث و احیا که ثم نفخ فیه
اخری فاذا هم قیام ینظرون + و جای دیگر فرمود + فاذا هم من الاجداث الی ربهم ینسلون + و نفخهٔ دیگر بود که بدان هول و ترس
و زمینیان و آسمانیان افتد چنانچه فرمود که یوم ینفخ فی الصور ففزع من فی السموات و من فی الارض پس مجموع سه نفخه باشد
و غالبًا آنها که دو نفخه گویند این را مقدمه نفخهٔ اولی دانند یا رمبدا نفخهٔ اولی فزع شود و در منتهای او صعق و الله اعلم و بعضی
از شراح حدیث گویند که مقصود از ذکر اینها بیان چیزی ست که واقع می شود دران روز از امور عظام و این نیز نوعی از فضیلت
والا در اصل قبض آدم و قیام ساعت چه فضیلت باشد و جواب آنکه فضیلت در قبض آدم تقریب اوست بجوار قدس و
رحمت و در قیام ساعت قرب زمان دخول جنت و لهذا ابراهیم خلیل علی نبینا و علیه الصلوة من الرب الجلیل اماتت او احیا را
از نعم الهی شمرد در قول خود و الذی اطمع ان یغفر لی خطیئتی یوم الدین و چون روز جمعه فضیلت دارد فاکثروا علی پس بسیار فرستید بر من الصلوة
از درود فیه درین روز فان صلوتکم زیرا که بدرستی درود شما معروضة علی عرض کرده میشود بر من هیئة خصوصًا درین روز شریف
و آن موجب سرور و رضای من ست از شما و کدام فضیلت و نعمت بالاتر از رضای من ست مرشما را و ذکر این در بیان خواص
جمعه بیاید و غالبًا درود فرستادن مولی تعالی بر محمد صلی الله علیه وآله وسلم که در حدیث جزای صلوة بر سید کائنات صلی الله علیه وآله وسلم
واقع شده است اثر همین رضای آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم ست از ایشان و در حقیقت افراد انعکاس اشعهٔ رحمت
الهی ست از جوهر مقدس آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بجهت حصول محاذات و مقابلت مراورا و در وقت صلوة اللهم
صل وسلم علیه کما تحب و ترضی و چون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بغرض صلوة بروی خبر داد بجهت عدم اطلاع بر سر
حیات او صلی الله علیه وآله وسلم بعد از موت قالوا گفتند صحابه یا رسول الله و کیف تعرض و چگونه عرض کرده شود صلوتنا
علیک و رمت ما بر تو و قد ارمت و حال آنکه بتحقیق مرده و بوسیده شده باشی تو در قبر یعنی بلیت این تفسیر راوی ست یعنی
ارمت را که درج کرده و حدیث قال گفت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در جواب و قد حرم ایشان من زنده ام و مرده نیم
همانا که بگذرم بر مان سنت الهی یک ساعت الم موت را چشیدم دیگر روح مرا بمن باز بخشیدند و بدن من در آورد و این مخصوص
بمن نیست بلکه این نسبت تمامهٔ انبیا را ثابت ست چنانچه فرمود ان الله حرم علی الارض اجساد الانبیاء و عزوجل حرم صلی الارض اجساد

گردانیدند بر زمین آن تا کل انیکه بخورد و بوسیده گرداند اجساد الانبیاء بدنهای پیغمبران را صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین عدم اکل ارض اجساد را کفایت ست از حیات فالا سلامت بدن در زمین بے اعادهٔ روح چه فائده دارد و این مبنی ست بر مسئله حیات انبیا که بحیات مسے دنیاوی موصوف اند بالاتر از حیات شهدا که این حیات معنوی اخروی ست و در بین مسئله هیچکس را از علمای امت خلاف نیست و این تحقیقے و تفصیلے دارد که در کتاب جذب القلوب الی دیار المحبوب که در بیان احوال مدینه منوره نوشته ایم مذکور ست و در کتاب مدارج النبوة فی مراتب الفتوة که در بیان سیر شریف تالیف یافته نیز مندرج ست و الله اعلم روایت کرد این حدیث مذکور را الامام احمد و ابن حبان و الحاکم و ابو داؤد و النسائی و ابن ماجه الدارمی و البیهقی و عن ابی هریرة رضی الله عنه قال قال رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم خیر یوم بتهرین روزے که طلعت فیه الشمس طلوع کرد در وی آفتاب و فی روایة علیه یوم الجمعة روز جمعه است مقصود از ذکر این صفت تعمیم ایام ست تا هیچ روزے بدر نرود چنانچه در علم عربیت مقرر شده که ذکر صفتے که از خواص جنس ست مفید تعمیم ست و اشارت باینکه مقصود مطلق جنس ست و جمیع افراد تا احتمال تخصیص ساقط گنجایش نبود فیه در روز جمعه خلق پیدا کرده شد آدم یعنی تمام و جمع شد خلقت وی در وے و فیه و در روز جمعه ادخل الجنة در آورده شد آدم در بهشت و فیه اخرج منها و در وے بیرون آورده شد از بهشت فضیلت و امتیاز و بیرون آوردن آدم از بهشت بالاز جهت بودن او ست از امور عظام یا بجهت آنکه سبب وجود انبیا و اولیا متضمن حکمهاے لاتعد و لاتحصے ست و لا تقوم الساعة و بر پا نمیشود قیامت خواه نفخهٔ اولے باشد یا ثانیه الا فی یوم الجمعة مگر در روز جمعه رواه مسلم و الترمذی و النسائی و فی تصحیح الحاکم و مذکور ست در صحیح حاکم سید الایام یوم الجمعة ظاهر مطلق ایام ست و بعض روز عرضه را ازان تخصیص کنند و فی الموطا و امام مالک روایت کرده در موطا از ابو هریره که گفت بیرون آمد بجانب طور سینا و ملاقات کردم کعب احبار را و مجلس داشتم با وے پس تحدیث کرد وے مرا از توریت و تحدیث کردم من او را از رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم بود از جمله انچه تحدیث کردم من این حدیث که گفتم قال رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم خیر یوم طلعت فیه الشمس یوم الجمعة فیه خلق آدم بهترین روزے که طلوع کرد در وے آفتاب روز جمعه است زیرا که در وے پیدا کرده شد آدم و فیه اهبط در وے فرود آورده شد آدم بر زمین و اخراج کرده شد از بهشت و فیه تیب علیه و در وے قبول کرده شد توبهٔ او و فیه مات و در بین روز مرد آدم و فیه تقوم الساعة و در بین روز برپا شود قیامت و ما من دابة و نیست هیچ جنبنده بر روی زمین الا وهی مگر آن دابه مصیخة یوم الجمعة استماع کننده و گوش نهنده و مترقب ست در روز جمعه من حین یصبح از هنگام صبح حتے تغرب الشمس تا وقت غروب آفتاب شفقا از جهت ترسیدن من الساعة از ناگهان آمدن قیامت الا الجن و الانس مگر جن و انس گویا که قادر مطلق تعالے شانه لهم میگرداند دواب را بقیام ساعت و مستشعر میسازد شان را باهوال آن و کشف میگرداند آنرا بر ایشان در روز جمعه بر آن حکمتے که او بسحانه داند مگر جن و انس که قضیه بالکلیف و قاعدهٔ ابتلا اقتضاے ستر و اخفاے عیب میکند انانیشان و در حقیقت چون حیوانات دیگر عقلے که در تدبیر معاش و معاد افگنده و شاغل گردانیشان سازد یافت آن عالم ندارند حجاب از پیش حقیقت ایشان برخاسته است و احوال عالم دیگر مکشوف شده و آدمی بجهت گرفتاری عقل و وهم و اشتغال تدبیر مبدا و معاد ازان محجوب و مشغول گشته و جهه دیگر برای اصاخت و ترقب دواب مر قیامت را در روز جمعه آن گفته اند که در بین روز از عظائم امور و جلائل شئون چندان ظهور میرسد که نزدیک ست که زمین بدان متزلزل و متمایل گردد و دواب را از مشاهدهٔ آن ترسے در پیدا میگردد که مگر قیامت قائم خواهد شد و احمد و بیهقی از سعد بن عباده آورده که نیست هیچ ملک مقرب و نه آسمان

ونه زمین ونه کوه ونه دریا مگر که منتظر رسد در روز جمعه از بیمه که برپا شود و روی قیامت باین جانب ست بر وجه علم او دراک
در جمادات یا مبالغه است یا کنایت ست از شدت وقرب وقوع قیامت در بین روز والله اعلم وکی از جهات خصوصیت و فضیلت
روز جمعه آنست که فیه ساعة در روز جمعه ساعتی ست لا یصادفها در بنا بد آن ساعت را عبد مسلم بنده مسلمان وهو یصلی وحال آنکه
این بنده مسلم نماز میگذارد یسأل الله سوال کند آن بنده شیئاً چیزی را از خدای تعالی از امور دنیا و آخرت الا اعطاه ایاه مگر
آنکه بدید الله تعالی آن چیز را آن بنده را ابوهریره میگوید قال کعب چون بشنید کعب این حدیث را گفت بطریق استفهام
یا اختبار بجهت استنباط که گردیا اشتباهی که داشت ذلک فی کل سنة یوم این وقت وساعت باین صفت که مذکور شده در هر سال
روزی ست مراد بیوم در اینجا مطلق وقت ست یا روزی ست که این ساعت در وی ست فقلت بل فی کل جمعة نه چنین
ست که تو گفتی بلکه در هر روز جمعه یا در هر هفته است که در وی این روز میباشد فقرأ التوراة پس خواند کعب احبار توریت را
فقال پس گفت صدق رسول الله راست گفت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم همچنین ست که خبر داد که آن ساعت در هر جمعه
است قال گفت ابوهریرة ثم لقیت عبد الله بن سلام پس ملاقات کردم عبد الله ابن سلام را که او نیز از احبار وعلمای
بنی اسرائیل واشراف ایشان واز اولاد یوسف علیه السلام بود و در اول قدوم حضرت رسول صلی الله علیه وآله وسلم بمدینه بشرف
ایمان مشرف شد واز افاضل صحابه گشت فحدثته پس تحدیث کردم عبد الله بن سلام را بمجلسی مع کعب باین مجلس وگفتگو که
مرا با کعب احبار گذشته بود فقال پس گفت عبد الله ابن سلام قد علمت تحقیق دانسته ام من از سماع از حضرت رسالت صلی الله
علیه وآله وسلم یا بنظر در توریت که ایة ساعة هی کدام ساعت ست آن در روز جمعه قلت گفتم فاخبرنی بها پس چون میدانی
تو خبر ده مرا بدان وهمپوش از من علم را قال گفت عبد الله بن سلام هی آن ساعت آخر ساعة فی یوم الجمعة آخر ساعتی ست
در روز جمعه قلت گفتم کیف چگونه آن ساعت آخر ساعتی در روز جمعه باشد وقد قال وتحقیق گفته است رسول الله صلی الله
علیه وآله وسلم لا یصادفها عبد مسلم در نیابد او را بنده مسلمان وهو یصلی وحال آنکه نماز میگذارد یعنی آن ساعت را در وقت نماز
تعیین کرده آخر ساعت بعد از عصر خواهد بود وتلک الساعة وآن ساعت آخر روز جمعه که بعد از عصر ست لا یصلی فیها نماز گذارده
نمیشود در وی چه نماز بعد از نماز عصر ممنوع ومکروه است فقال پس گفت عبد الله بن سلام در جواب اشکال ابوهریره وگفته جمعه
کلام خود را لم یقل آیا نگفته است رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم من جلس کسیکه بنشیند مجلسا ینتظر الصلوة مجلسی را که انتظار
برد بسوی نماز فهو پس آنکس فی صلوة گویا در نماز ست حتی یصلی تا آنکه بگذارد نماز را بعد از ان قیقه یعنی مراد حضرت
صلی الله علیه وآله وسلم از نماز گزاردن در قول او وهو یصلی حقیقت وتحقیق مراد نیست سخن اینجا بمجاز وتاویل آمده است و
روایات در تعیین ساعت جمعه بتفصیل در فصل آینده در بیان خاصیتهای روز جمعه بیاید وما نا که عبد الله ابن سلام از خود این
مقام یا از استماع از حضرت سید انام علیه الصلوة والسلام معلوم کرده که مراد حضرت صلی الله علیه وآله وسلم همین ست چنانکه
در روایتی تصریح نیز آمده است نه آنکه من عند نفسه تاویل کرده باشد بمجرد احتمال اگرچه الآن چنان بنظر در آمد که تاویل کرد
صرف از ظاهر نمود و همین ست حکم تاویل سلف از صحابه وتابعین آیات واحادیث را وبیان مراد از ان مذهب چه ایشان را
که از حاضر اند اطلاعی بود بر مواردوحی وفهم میکردند مراد ومقصود را بقرائن احوال که دیگران را نیست ودر محکمات وبیانات
هر مبهمی که بفهم ایشان در آمده وهر وجهی که ایشان تعیین کرده اند بر بیان باید بود واعتقاد کرد وکل نمود واین اصل عظیم ست
در ابواب دین خصوصا در معتقدات اسلامیه اگرچه نصوص محتمل نامیده اما چون ایشان همچنین فهمیده وبران عمل کرده اند

سخن بما راست فاهم وعند الشافعی فی المسند نزد شافعی حدیث آمده است ومسندی که راتی جبرئیل النبی آمد جبرئیل پیغمبر را
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمرآۃ بیضاء وآئینہ سفید فیہا نقطۃ سوداء کہ دران آئینہ نقطہ سیاہ بود فقال النبی پس گفت پیغمبر صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم وپرسید از جبرئیل ماہذہ چہ چیز ست این آئینہ سفید ودروے نقطہ سیاہ راین چہ مرواشارت ست فقال
پس گفت جبرئیل ہذہ الجمعۃ این آئینہ سفید روشن حقیقت ومثال روز جمعہ است کہ از سائر ایام باصفا ونورانیت مخصوص ومتمیز
وہمچنین ہر چیز را دران عالم مثالی وحقیقی ست چنانچہ حقیقت ومثال ایمان ظلمت ومثال علم لعین ومثال موت کبش ست واین
نقطہ سیاہ مثال ساعتے ست کہ در روز جمعہ است باعتبار امتیاز وے از سائر اجزای روز واعتبار سیاہی در سفیدے
سیاہ ظاہر قریب بود لہذا برای کتابت از میان سائر الوان سیاہی را اختیار کردہ اند بر سرخی واوان دیگر واین توجیہ در
شرح وتاویل حدیث نیکست ولیکن در حدیثی کہ باید تصریحیست بآنکہ نقطہ سیاہ مثال روز جمعہ است وآن نیز باعتبار
امتیاز وانفراد او خواہد بود از سائر اجزاے زمان پس واجب است حمل معنی این حدیث نیز بران از لاحادیث یشرح بعضہا
بعضا وتوجیہ اول در فہم کاتب حروف در آمدہ بود بعد از نظر در حدیث آئینہ رجوعے از ذہن نشستہ وبعد ازان
در جامع الجوامع سیوطی نظر کردہ ودریافتہ کہ حدیثے درین معنی از ابن ابی شیبہ بروایت انس آوردہ کہ از وے ظاہر میشود
کہ آئینہ مثال روز جمعہ بہست نکتہ سوداء مثال ساعت ونقش زمینست اتانی جبرئیل وفی یدہ کالمرآۃ البیضاء فیہا کالنکتۃ
السوداء فقلت یا جبرئیل ماہذہ فقال ہذہ الجمعۃ وبعد از بیان آن مے آرد فقلت یا جبرئیل ماہذہ النکتۃ فیہا فقال ہی الساعۃ
الحدیث واللہ اعلم وجاوے نے بعض طرق الحدیث عرضت علی الایام فعرض علی یوم الجمعۃ فاذا ہی کالمرآۃ البیضاء واذا فی وسطہا
نکتۃ سوداء فقیل ماہذہ فقیل الساعۃ قتدبر فضلت بہا واتتک تفضیل داده شدۂ تو مخصوص گردانیدہ شدۂ تو ہاست تو بعبد
واجتماع برای عبادت دران والناس لکم فیہا تبع دمردم مر شمارا دران جمعۃ تابع ومفضول اند الیہود والنصاری آں مردم
کہ اند یہود ونصاری ولکم فیہا خیر ومر شمارا در جمعہ نیکی بسیار ست از ثواب کل وفضل ورحمت الٰہی واستجابت دعا وفیہا و
در جمعہ ساعۃ لا یوافقہا مسلم قائم نشود ودریابد آں ساعت را ومن سلمانی کہ بدرگاہ خدا دعا کند خدای تعالے
را بخیر ہیچ نیکی در دنیا وآخرت الا استجیب لہ مگر آنکہ مستجاب کردہ شود دعا بر آدمی وہو وگفت جبرئیل نام روز جمعہ عندنا یوم المزید
نزد ما یوم المزید ست فقال النبی پس گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا جبرئیل وما یوم المزید چیست وچہ تسمیہ جمعہ بیوم المزید
فقال پس گفت جبرئیل در وجہ تسمیہ جمعہ بیوم المزید ان ربک عز وجل اتخذ فی الجنۃ وادیا افیح یعنی بدرستی کہ پروردگار تو عز وجل گرفت وپیدا کرد فی الفردوس در فردوس
کہ اعلی درجات جنت ست در حدیث صحیح آمدہ ست کہ در بہشت صد درجہ ست مابین ہر دو درجہ مثل مابین زمین وآسمان ست وفردوس بالاترین
بہشتہا ست از روی درجہ وچون بہشت طلبید از خدا فردوس طلبید وپیدا کردہ ست حق تعالی در فردوس وادیا افیح وادی کشادہ را نیکہ
دران وادی کثیب تودۂ ریگ ست من مسک از مشک فاذا کان یوم الجمعۃ پس چون باشد روز جمعہ فرمان عالم انزل آنجا منبر ستد خدای تعالے
ما شاء ان قدر کہ خواہد من ملائکۃ از فرشتگان خود وحولہ ودر گرد آن وادی منابر من نور منبر ہاست از نور علیہا کراسی من نور کرسیہا بران منبرہا قاعدین
جایہای نشست پیغمبر انست صلوات اللہ وسلامہ علیہم وہفت وگر دکردہ شدہ ست تلک المنابر آن منبرہای نور منابر پیغمبرہای دیگر
من ذہب از طلا مکللۃ آراستہ شدہ است این منابر از طلا بالیاقوت والزبرجد علیہا الشہداء والصدیقون برین منابر
شہدا اند کہ بذل ارواح واموال در راہ خدا کردہ اند وصدیقان یعنی مومنان کامل کہ بہ تبع ریاضت ومجاہدہ بمجمع وقلع آثار نفس
کردہ ہر مرتب علیہ صدق ومعرفت رسیدہ تلو مرتبہ نبوت شدہ اند فمجلسہم ایشان ہی نشینند شہداء وصدیقان من در انجا پس

انبیاء علیهم السلام تمام شکایت نمودند پس میگوید خدای عزوجل بر سبیل اظهار منت و تودد مزید بر منت انا ربکم من پروردگار شما ام که تربیت کرده ام شما را بانواع فضل و نعمت و قد صدقتکم وعده ی به تحقیق راست کردم با شما وعده خود را و وعدکم انچه وعده کرده بودم با شما و در آوردم تا ان ها در بهشت برین فاسکونی پس سوال کنید از من هر چه خواهید اعطکم بدهم شما را فیقولون پس بگویند ایشان ربنا ای پروردگار ما انک سوال میکنم ترا رضوانک رضای ترا که بهترین مطالب و مقامات و نعمت ست فیقول پس بگوید پروردگار تعالی قد رضیت عنکم تحقیق راضی شدم از شما و کلم و مرشما راست ما تمنیتم هر چه آرزو کنید شما ولدی المزید و نزد من ست زیادتی در هر چیز چه نعمتهای حق در درجات فضل و رحمت وی بی نهایت و بی اندازه است اول که در بهشت شان در آورد ابواب نعمت بر روی ایشان بگشاد رضای وی طلبیدند که مبادا عطای این نعم بی رضا باشد چه هر نعمت که بدهد اگر مقرون برضای وی نباشد در معنی نقمت ست اهل رضای مولی ست تعالی و چون مقرر شد که بعد ازان هر نعمت که افاضه کند مبارک ست فهم پس اهل بهشت یجبون الجمعة دوست دارند روز جمعه را لما یعظیم از جهت آنکه مید هد فیه در ین روز رحم من الخیر پروردگار ایشان از نیکی و مخصوص مے گرداند روے باین چنین فضل و کرامت و اختصاصات در هر روز جمعه بود زیرا که چون ایشان دوست دارند جمعه را کرد روے باین نعمت مخصوص شدند لا بد آرزو دارند که در هر جمعه چنین شود و گفت پروردگار تعالی که هر چه آرزو کنید بدهم از ینجا لازم آید که تا ابد همچنین رود فیسجان من لا احصی ثنائه ولا انتهاء لالائه سبحانه و هو الیوم الذی فی ان روز جمعه سزد ست که استوی فیه ربک علی العرش برآمد مدح پروردگار تو تبارک و تعالی بر عرش یعنی چون خلق سموات و ارض تمام شد پروردگار سبحانه بر عرش برآمد و اجرای احکام و امور خلق کرد چنانچه بادشاهان بعد از ترتیب مهام دولت و تشیید ارکان سلطنت بر تخت به نشینند و بر رعایا حکم رانند این ظاهر معنی کلام ست و مراد نیست چه وے سبحانه از مکان و نشستن منزه است و حقیقت مراد و خلاصه معنی ترکیب آنست که وی تعالی بادشاه است بر همه غالب و حاکم و آمر ست و معنی مفردات اصلا منظور نیست عرب چون خواهند یکے را وصف ملک و سلطنت کنند گویند بر تخت نشست اگر چند ویرا تختے نبود و نشستی بران نه این عبارت مرکب تمثیل و تصویر معنے ملک و سلطنت ست و همچنین اگر خواهند یکے را بجود وصف کنند گویند ید اه مبسوطتان و دست وی فراخ ست اگر چند ویرا دست نبود در اصل خلقت یا برید فلانا شمشیر و گویند شمشیر وے دراز ست و کنایت اندرازے قامت دارند هر چند او را شمشیرے نبود و نه شمشیر نه قرآن نازل بر زبان عرب ست و روش عرب در بیان معنی اینچنین ست و فیه خلق آدم و فیه تقوم الساعة و در روز جمعه پیدا کرده شد آدم و در وے برپا میشود قیامت این حدیث را امام شافعی در مسند خود روایت کرده است و ابو بکر بن ابی داود طرق آنرا جمع کرده و بسیاری متنوع از صحیح و حسن و غیر هما مختلف متعدد روایت کرده و فی الجمله بهر طریق که باشد حدیث عظیم الشان ست صحیح و مشتمل ست بر فوائد شریفه علمی و عملی و بشارات عظیمه مر مومنان و نماز جمعه حاضر شوندگان را و بر کشف حقائق بسیار از تمثیل جمعه و ساعت و آئینه موصوفه و تسمیه وے بیوم المزید و کشف مراتب و درجات اهل بهشت و تمثیل آنها بنبا بر از خود و ذهب و استوای پروردگار تعالی و تقدس بر عرش و خلق آدم و قیام ساعت در روز جمعه و از ابو هریره مرویست که از حضرت رسالت صلی الله علیه و آله وسلم پرسیدند که روز جمعه یعنی این روز مخصوص را که جمعه میگویند سبب تسمیه بجمعه چیست فرمودند فیها زیرا که در جمعه مجتمع شده علائم امور و دلائل شئون که اهل مبدا و معاد اند یکے آنکه درین روز طینت ساخته شد طینة ابیک آدم خلقت پدر تو ای مخاطب که آدم ست یعنی تسویه کرده شد بر صورت مخصوصه مشکل بدیع و طیے از طبع طینت آدم جعل او لها حال فخار داشته اے

لطمین المطبوخ بالنار وفیها الصعقة والبعثة وفیها البطشة بطش ورفت اخذ بقوت وعنف ومراد ببطشه در حدیث مذکور قیامت ازد
چنانکه حق سبحانه فرمود بطشتم البطشة الکبری وذکر آن بعد از نفخه صعقه وبعثه برای تاکید گویند اگر اخذ وبطش الهی بندگان را بعد از بعث وحشر
در روز جزا مراد دارند نظیر دوئیست وبعض گفته اند که مراد بدان اخذ مشرکان قریش است روز بدر وفی آخر ثلث ساعات منها ساعة ودر ساعت
اخیر این روز ساعتی ودقتی ست که من دعا الله فیها استجیب له هر که هر چه خواهد از خدا ودعا کند در آن ساعت قبول کرده شود برای وی آن دعا
رواه الامام احمد اگر گفته شود که مراد از قول او وفی آخر ثلث ساعات منها ساعة چیست وچرا نگفت در آخر او ساعتی ست چه ساعتی که در آخر
هر ساعت از وی باشد همان ساعت اخیر خواهد بود جواب آنکه مراد آنست که آن ساعت عین ساعت اخیر ست وکلمه فی که در عبارت واقع
شده است از تجریدیه گویند چنانکه اشارت بنظر سنی کنند که از آهن ساخته شده است وگویند که در این ظرف وه مثقال آهن ست یعنی آن
آن ظرف عین وه مثقال آهن ست چه وی ساخته شده است از آهن کذا قال الطیبی فافهم ودر کتاب صفت بهشت تصنیف
ابی بکر بن ابی الدنیا هروی ست باسناد ثابت از روایت خدیفه که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرمود اتانی آمد مرا جبرئیل وفی کفه
مرآة ودر دست وی آئینه بود گفت احسن المرائی واضوءها همچو بهترین آئینه ها وروشن ترین آنها واذا فی وسطها نکاته در میان
آئینه لمعه سوداء لمعه در اصل موضعی از بدن که بدان آب نرسیده ودر وضوء وغسل وتیمم در اسپ آن را گویند که در جسد وی
جزوی باشد مخالف رنگ تمام جسد ومراد در اینجا نقطه سیاه است که در آن آئینه بود چنانچه از حدیث سابق معلوم شد پرسید حضرت
پیغمبر سید ما یه صلی الله علیه وآله وسلم فقلت پس گفتم من یا جبرئیل وما هذه اللمعة التی اری فیها وچیست این لمعه که می بینم
در این آئینه قال گفت جبرئیل هذه الجمعة این لمعه حقیقت در مثال جمعه است چنانچه ظاهر حدیث ست یا مراد آنست که چیست
این آئینه با این لمعه چنانچه در حدیث سابق بیان کردیم واز حدیث ابن ابی شیبه تائید آن آورد یم بازرسول خدا صلی
صلی الله علیه وآله وسلم قلت گفتم وما الجمعة چیست وچه صفت دارد قال گفت جبرئیل یوم من ایام ربک عظیم جمعه روزی معین ست
از این روزهای که پروردگار تعالی وتقدس پیدا کرده وبس عظیم ست این روز وساخبرک وسر انجام ست که خبر دهم ترا ای محمد
لشرفه وفضله فی الدنیا بشرف وفضل این روز در دنیا شرف شی باعتبار ذات بود وفضل نسبت بغیر وما یرجی فیه لاهله وخیر دهم
بانچه امید داشته میشود از ثواب وبرکت در این روز مر اهل این سه روز اکه وه وی باطاعت وعبادت مشغول باشند وباسمه
فی الآخرة وظهر دهم بشرف وفضل او ونام وی که در آخرت دارد از اینجا معلوم شود که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم صفات
جمعه را وشرف وفضل او را در دنیا وآخرت بوحی دریافت اگرچه این روز سالکه یکی از روزهای هفته است سید است اما این
صفات ونام او را که در آخرت دارد از زبان جبرئیل شنید واین منافات ندارد با انچه گذشت که صحابه در مدینه باجتهاد
وقیاس پرسیدند واهل یهود ونصاری وعبادت ایشان در وی این روز برای اجتماع ذکر وعبادت تعیین نمودند همین قدر
دریافتند اما خصوصیت این صفات وحقائق که در این حدیث مذکور ست کجا بود اکنون جبرئیل شرف وفضل این روز در دنیا
بیان میکند وسیگوید فاما شرفه وفضله فی الدنیا فان الله عز وجل جمع فیه امر الخلق پس بدستی که پروردگار تعالی جمع کرد
در این روز وتمام ساعت کار وبار آفرینش را از خلق سموات وارض وآدم واما یرجی فیه لاهله واما بیان انچه امید داشته می شود
از خیر وثواب مر اهل جمعه را فان فیه ساعة پس بدستی که در این روز ساعتی ست که لا یوافقها ورثیا وه وی موافق نیفتد او را عبد مسلم
او امة مسلمة مرد مسلمان یا زن مسلمه که همه غلام وکنیز حضرت پروردگار عالمیان صلی الله علیه وآله وسلم خیرا بخواهد آن عبد یا امت از خدای
تعالی در آن ساعت شیئا الا اعطاها ایاه مگر آنکه بد هد خدای تعالی آن عبد را آن شیئی وما استعذ وفضله فی الآخرة

واسمہ والآخرت وفضل این بروز قیامت آخرت نام وے کہ در آخرت دار دبیانش آنست کہ زمان اللہ تبارک وتعالے اذا میسر اہل الجنۃ الی الجنۃ واہل النار الی النار چون پروردگار تعالے بگرداند وبفرستد اہل بہشت را بسوے بہشت واہل دوزخ را بدوزخ جرت علیہم ہذہ الایام وہذہ اللیالی بگذرد وسے گذرد بر ایشان زمان منقسم بستین ست زمان بہین نوع قسمت واجزا وناہماے آن شب وروز ہین ناہماے شب وروز ہفتہ دنیا ست وباوجود آن ہمیں مینا لیل ولا نہار نیست در بہشت شب وروز متعارف این عالم کہ بسبب طلوع وغروب آفتاب بود ودر روایات آمدہ است کہ مثل کافور چیزے بیارد وعلامت روز این بود ومشک بدمند وشان شب این باشد پردہ فرو ہلند شب شود وبردارند روز پیدا آید واللہ اعلم انشاء اللہ تعالے حقیقت حال فہم وا ہمانجا معلوم گردد کہ چیست وچگونہ است فاعلم اللہ عزوجل مقدار ذلک وساعاتہ چون روز وشب متعارف در انجا نبود واتباع حق تعالے در تعیین روز وشب وساعات آن عالم بمقدار آن را چنانچہ در روزہاے این عالم وساعات اوست فاذا کان یوم الجمعۃ پس چون باشد روز جمعہ عین بخروج اہل الجنۃ ہنگامیکہ بیرون مے آیند در دنیا اہل جمعہ برای نماز جمعہ اشارت ست بانکہ این فضیلت ونعمت کہ مذکور گردد نتیجہ وثواب نماز جمعہ است کہ در دنیا میکردند اے اہل الجنۃ منادیکند پروردگار تعالے وتقدس بہشتیان را منادیانہ اکنندہ باین طریق وباین عبارت یا اہل الجنۃ اے بہشتیان ان لکم عندنا مزیدا اے شما را نزد ما وادے مزید ست ودر وصف وادے المزید میفرماید وادے المزید لا یعلم سعتہ طولہ وعرضہ الا اللہ وادی فزید داد نیست کہ مزید اندغراخے ودرازے وپہنائے وے را مگر خداے عزوجل فیہ کثبان المسک دران وادے تلہاے ہرگ ست از مشک رؤسہا فی السماء سراے آن تلہا از غایت بلندے بآسمان رسیدہ واین کنایت ست از بلندی آن تلہا قال فیخرج جبرئیل فیخرج علمان الانبیاء پس بیرون آرند غلمان جنت کہ خادمان پیغمبران اند بنابر من نور منبرہاے نور را وبخرج غلمان المومنین وبیرون آرند خادمان مومنان بگراسے من یاقوت کرسیہا را از یاقوت فاذا وضعت پس چون نہادہ شود آن منبرہا وکرسیہا لہم براے پیغمبران ومومنان واخذ القوم مجالسہم وبگیرند قوم یعنے انبیا ومومنان جاہاے نشست خود را بر منابر وکراسے بعث اللہ بفرستد خدای تعالے علیہم بر ایشان ریحا باویرا کہ تدعی المثیرۃ خوانندہ میشود آن باد باسم مغیرہا یعنی برانگیزندہ ازان جہت کہ تثیر سحاب برانگیزد آن باد ذلک المسک آن مشک را کہ مثل تل ریگ ایستادہ وسر بآسمان کشیدہ است وتذعلم وی در آرد آن مشک را من تحت تیابہم از زیر جامہاے ایشان وتخرجہ وے برآرد مشک را فی وجوہہم در روہاے ایشان وفی شعارہم ودر موہاے ایشان تلک الریح آن باد اعلم واقارست بانکہ کیف تصنع چہ کار کند بذلک المسک بآن مشک وچگونہ بکار برد آن را من امراۃ احدکم از زن یکے از شما لو دفع الیہا اگر سپردہ شدے بآن امراۃ وحوالہ کردہ شدے بوے کل طیب علی وجہ الارض ہر خوشبوے کہ بر روے زمین ست یعنے چنانکہ مرد خوشبوے بسیار وبیشمار زن خود سپردہ وآن زن داناست بانکہ چگونہ باید آن خوشبوے را بکار برد واستعمال کند آن باد داناترست ازان زن در انشاندن آن مشک بریں قوم وفرستادن آن بجانب ایشان یعنے حق سبحانہ وتعالے فیوض وبرکات خود را کہ تلہاے مشک مثال آنہاست بریں وجہ کہ میخواہد بفضل رحمت وحکمت وے اقتضا میکند بفرستد واین باد محکوم وماموریست درین کار قال گفت جبرئیل واتال دارد کہ ضمیر راجع برسول بود یعنے گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حکایۃ عن جبرئیل ثم یوحی اللہ الیہ وے میکند خدا تبارک وتعالے الے حملۃ عرشہ بسوے فرشتگان کہ بردارندۂ عرش وے اند وآن ہشت فرشتہ اند علی ما الیوم الشیخ وکتاب الحدیث وے آرد کہ مسافت از گردن تا بدوش ایشان ہفت ہزار سالہ راہ است پس پروردگار تعالے شانہ حکم

خضوع به نهید عرش را هین اظهر هم میان پشتهای ایشان یعنی میان ایشان و لفظ اظهر را تقدم و زاید میگویند
میان مجتمع باشند و در هم نشینند پشتها بجانب یکدیگر دارند اقحام این لفظ در عبارت عادت شده است و گاه
هم بسط تثنیه نیز گویند و نهادن عرش میان ایشان نیز تمثیل و کنایت ست از ظهور جناب عزت و سطوت الهی و حضور او
در بارگاه سلطنت چنانکه بادشاه بسوکلان خود حکم کند که تخت بنهید تا بران برآیم و حکم رانم و با خلق خطاب کنم بهمین طریق و قیاس
و مثل المثل الاعلی عرش که بر مثال تخت بادشاهی ست به نهید و حضرت رب العزت جل شانه بران براید و به بندگان خود خطاب
کند فیکون پس میباشد اول ما یسمعون منه اول کلامی که بشنوند بندگان از درگاه عزت این کلام باشد که الی یا عبادی
بجانب من بیائید و رجوع نمائید اے بندگان من الذین اطاعونی بالغیب آن کسانیکه اطاعت کرده اند مرا در غیب
و لم یروفی و ندیده اند مرا و صدقوا برسلی و ایمان آورده اند به پیغمبران من و تصدیق کرده اند ایشان را و اتبعوا امری
و متابعت فرمان بردار ے کرده اند امر مرا این تلطف و مهربانی و الطاف لطف و کرم ست با ایشان پیش از خطاب مقدمه
و توطیه است بر آنکه حکمی که خواهد فرمود و خطابی که خواهد کرد در غایت فضل و احسان خواهد بود تا بدل و جان بنعمت ذوق
و سرور متوجه آن خطاب شوند پس میفرماید سلوا سوال کنید و بطلبید هر چه خواهید فهذا یوم المزید پس امروز روز مزید کرم
و انعام ست فیجتمعون پس مجتمع و متفق میشوند بندگان همه علی کلمة واحدة برین یک سخن که رضینا عنک را ضے و خورسند
شدیم ما از تو اے رب کریم و اے رحمان دنیا و آخرت فارض عنا پس راضی شو تو از ما که اصل مبتغی و مقصود ما رضای تست
فیرجع الله الیهم پس رجوع میکند خدا ے تعالی بسوے ایشان و مکرر کلام میکند با ایشان و تاکید و تقریر دعا و مبتغاے ایشان
کرده میگوید ان یا اهل الجنة ای اینکه بهشتیان ظاهر ست که من راضیم از شما انی لو لم ارض عنکم که من اگر راضی نمے بودم از شما لم اسکنکم
دارے ساکن نمیگردانیدم شما را در سرا ے خود که بهشت ست فسلونی پس چون مشاهده کردید آثار و امارات کرم مرا
سوال کنید از من هر چه خواهید فهذا یوم المزید پس این روز مزید ست فیجتمعون علی کلمة واحدة پس باز اتفاق میکنند
برین یک سخن که ربنا و جهک پروردگار ما نظر الوجه کریم خود نظر الیه تا نظر کنیم بسوی او و بچشم سر به بینیم تر انهایت مقاصد
و منتهاے مطالب این ست که بالاتر ازین مطلوبے نیست و بعد ازین محل سوالے نه وقت سوال ارنی انظر الیک
این بود موسے علیه السلام پیش از وقت طلبید لاجرم مجروح زخم لن ترانی شد و چون وقت در رسید بصد تلطف و مهربانی
خود بر سوال آورد و عطا کرد تا معلوم شود که اصل وصول در حصول مسئول و مامول وقت ست هر که پیش از وقت طلب کند پیش از
قسمت خواهد محروم باز گردد شعر و سحاب الخیر لیس یطر و اذا جاء الابان تجلی فیکشف پس دور کند حق سبحانه و تعالے
ملک حجب آن حجابها را که مانع دیدار بود فتجلی لهم پس تجلے عز و جل مر ایشان را و بنماید خود را بے پرده فینظرون الیه
بنگرند ایشان را از نور جلال و جمال وے سبحانه تعالی شے چیزے که لولا انه قضی ان لا یتحیروا اگر نه رفت قضای و تعالے
برین که نسوزند ایشان و باقی مانند در بهشت که جای فنا و زوال نیست لاحترقوا هر آئنه مے سوختند و مستهلک مے شدند
لما یقابلهم هم من نوره از جهت آنچه بپوشد و در گیرد ایشان را از نور عظمت و جلال وے سبحانه ثم یقال لهم بعد ازان که
شرف بدیدار شدند و منور بنور جمال وے گشتند گفته مے شود مر ایشان را ارجعوا الی منازلکم اکنون باز گردید بمنازل خود
این نیز از جمله لطف و مهربانے ست به بندگان چه دائم در درگاه عزت داشتن و مستغرق نور ذات گردانیدن طاقت
و تاب انسان ست بروند و زمانے بحال خود باز آیند و بیاسایند و در پرده صفات کمالے و مزایای آن نعیم جنت ست

مشاہدہ نمایند و مستعد تجلی دیگر شوند مشہود خود در ہر دو صورت یک ست تفاوت در کیفیت مشہود ست فیرجعون الی منازلہم
پس باز آیند بسوے منازل خود و قد اعطے و حال آنکہ بر تحقیق داده شده است کل واحد منہم ہر یک از ایشان را در وقت
این تجلی الضعف علے ما کانوا فیہ دو چند فزائد بر انچہ بودند ایشان دران از حسن و جمال و نورانیت در بہشت چہ آن انوار صفات
و این نور ذات فیرجعون الی ازواجہم پس باز سے آیند بر ازواج و زنان خود و قد حفوا علیہم حال آنکہ بر تحقیق پوشیده شده اند این
مردان بر زنان و عین علیہم و پوشیده شده اند این زنان بر مردان یعنی نمی توانند دید یکدیگر را و نمود نمیشود یکدیگر را بسبب
از جہت آنکہ پوشیده است ایشان را از نور حق و تافته است آن نور بر ایشان فاذا رجعوا چون بحال خود باز آیند و زمانی بر ایشان
بگذرد و تراد النور فرود سے نشیند آن نور سے بود و زور و غلبہ و سے متے یرجعوا الی صورہم التی کانوا علیہا تا آنکہ باز سے آیند
و رجوع میکنند بسوے صور تہاے خود کہ پیش ازین بران بودند و یکدیگر را سے بینند و سے شناسند فتقول لہم ازواجہم
پس میگویند مر ایشان را زنان ایشان لقد خرجتم تحقیق بیرون آمده بودید شما من عندنا از نزد ما علے صورۃ بران صورتے
و بہیاتے کہ داشتید و رجعتم و باز آمدید علے غیر ہا بر غیر آن صورت و ہیات یعنے این حسن و جمال پیش ازین خود نداشتید از کجا
آوردید فیقولون پس بگویند این مردان ذلک آن حسن و جمال کہ پیدا شده است ما را و در است از ادراک بداء بام و افہام
ان اللہ بحبت آنست کہ پروردگار عز و جل تجلی نمایند کرد و نمود خود را برائے ما فنظرنا منہ پس دیدیم ما از ذات مقدس وے
انچہ دیدنے ست قال گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انہ بدرستی کہ وی تعالی و اللہ سبحانہ ذات پاک وے ما احاط
بہ خلق احاطہ و ادراک نکرده است و نرسیده است بکنہ ذات وی ہیچ مخلوق و لکنہ لیکن وے جل جلالہ قد ارانا ہم تحقیق
نموده است ایشان را من عظمتہ و جلالہ چیزے از عظمت و جلال خود ما شاء ان یریہم انچہ خواست کہ نماید ایشان را قال گفت
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فذلک قولہ نظرنا منہ پس آنستی ست مقصود و مراد جبرئیل از قول وے کہ گفتہ است
بطریق حکایت از بندگان نظرنا منہ کہ دلالت دارد بران کہ مرئے و منظور نور عظمت و جمال ست کہ ناشی شده و متولد از ذات
و لقد سن نگوئی کہ از بخا ظاہر شد کہ ذات حق مرئے نشد بلکہ عظمت و جلال وی و آن خود صفات اند و مشاہدۂ صفات در دنیا
نیز بود زیرا کہ سیگوئیم احاطہ را نفے کردند رویت را و حاصل در دنیا مشاہدۂ عظمت و جلال جمل بود نہ بچشم و ربا بجملہ چیزے بنماید
کہ حقیقۃ و عرفا تو ان گفت کہ وے حق ست و احاطہ و دریافت کنہ آن مرئے دیگر ست و اگر این معنی کسے را در دنیا حاصل بود
فرق آنست کہ بدل بود نہ بچشم مثلاً عقلا سیگویند کہ انچہ مرئے ست از جسم صور و شکل و لون ست نہ کنہ حقیقت جسم
و اینہا ہمہ صفات ست و با وجود آن در عرف سیگویند آنرا دید و باید بجملہ اعتقاد باید کرد کہ مومنان خداے را جل جلالہ در آخرت
بینند و از کیفیت آن ساکت ماند این قدر بس ست قال گفت جبرئیل علیہ السلام با مصطفے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فہم یتقلبون
پس بہشتیان سیگردند و سیغلطند نے مسک الجنۃ در مشک بہشت و وادی او کہ تماشاے مشک در ست فی کل سبتہ ایام
در ہر ہفتہ و ہر روز جمعہ الضعف علے ما کانوا فیہ دو چند بر انچہ بودند در وے قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فذلک قولہ
پس آن حصول نعمت دیدار مضاعف او در ہر جمعہ بسبب قول حق تعالی ست کہ فرمود فلا تعلم نفس ما اخفی لہم من قرۃ اعین
جزاء بما کانوا یعملون پس نمیداند ہیچ یکے کہ چہ پنہان داشتہ شده است مر مومنان را در پرده غیب از انچہ سبب شادی و مسرت
ایشان ست از نعیم بہشت و دیدار پروردگار تعالی و تقدس و اینہمہ جزاے اعمال ایشان ست کہ در دنیا کرده اند و نے فقط
و در بعضے مضمون این حدیث باین لفظ آمده است کہ گفت فاذا کان یوم الجمعۃ من ایام الآخرۃ پس چون باشد روز جمعہ

اذ روز ہاے آنحضرت ہبط الرب من عرشہا کہ سیفرود آید پروردگار تعالی از عرش بسوی کرسے کہ تحت عرش ست تا ویل ہبوط ہمان خواہد بود کہ در شروط ربانی در وقت سخن گفتہ اند و کیف اذ کرسے دگر دکردہ میشود کرسے بنا بر من در بہشت از نور بنا بر ہاے فیجلس علیہا النبیون پس می نشینند بران منابر نور بر کرسیہاے ایشان و یعف المنابر بکراسی من ذہب دگر دکردہ میشوند آن منابر بکرسیہا از طلا فیجلس علیہا الصدیقون والشہداء پس می نشینند بران کرسیہاے طلا صدیقان و شہیدان و یہبط اہل الغرف غرد دے آیند ساکنان غرفہا و بالاخانہا کہ در بہشت اند من غرفہم از غرفہاے خود فیجلسون پس می نشینند اہل غرف علی کثبان المسک بر تلہاے مشک لا یرون نمی بینند و نمی دانند اہل غرف لاہل المنابر ولا الکراسی مر اہل منبرہا و کرسیہا را فضلا فی المجلس زیادتی بر غرد در مجلس ہر جا بمقام اہل منابر و کراسی اعلی و ارفع ست از پایۂ اہل غرف کہ بر تلہا نشستہ اند با وجود از مقام و مرتبۂ خود چنان محظوظ و راضی اند کہ بر علو مقام دیگران حسرت نمیخورند و حسد نمی برند و این از خواص بہشت ست کہ با وجود تفاوت درجات و تباین مقامات ہمہ کس بمقام خود راضی و شاکر باشند و بر فوق خود حسد نبرند و حسرت نخورند و متالمّ نگردند والا عذاب لازم آید و بہشت جاے عذاب نبود ثم یتبدی لہم ذو الجلال بسترہ متجلیا میشود بے کم و کیف مر ایشان را خداوند ذو الجلال تعالی و تقدس فیقول پس بگوید سلونی سوال کنید از من ہر چہ خواہید فیقولون با جمعہم پس بگویند ہمہ باجماع و اتفاق نسألک رضاک سوال میکنیم ترا کہ راضی باشی از ما یا رب ای پروردگار فیشہدہم علی الرضا پس گواہی دہد خدا تعالی مر ایشان را بر رضا و تاکید و تقریر بگوید کہ من از شما راضی ام ثم یقول بسترہ بگوید سلونی سوال کنید مرا فسألوہ پس سوال میکنند او را حتی ینتہی ہمتہ کل عبد تا آنکہ بنہایت میرسد حاجت و ہمت ہر بندہ یعنی ہر حاجتے کہ دارد و تا آنجا کہ ہمت او میرسد بخواہد قال ثم یسیر علیہم بسترہ سے میکند و قصد میکند و امداد و افاضہ میکند بر ایشان پروردگار تعالی بالاعین رأت بنعمتہاے کہ نہ ہیچ چشمے آن را دیدہ ولا اذن سمعت و نہ ہیچ گوش وصف آن را شنیدہ و لا خطر علی قلب بشر خطور نکردہ حصول آن یا ماہیت آن بر دل ہیچ بشرے و نہ در آمدہ در خیال وے بحیثی کہ باول صور تہاے غریب و شبہاے آوازہاے مرغوب و ثبات خاطرہاے خوش مراد دارند ثم یرتفع الجبار بسترہ بالا میرود پروردگار جبار تعالی و تقدس عن کرسیہ از کرسے خود الی عرشہ بسوے عرش کہ نزول کردہ بود از ان بکرسے و یرتفع اہل الغرف و بالا میروند اہل غرفہا الی غرفہم بسوے غرفہاے خود کہ فرود آمدہ بودند از ان بر تلہاے مشک و ہی آن غرفہا انواع اند در نفاست غرفہ من لؤلؤۃ بیضاء غرفہ است از مروارید سفید و صاف او لؤلؤ سفید دے برای روح و بیان نفاست و اظہار خوبی ست یا مراد کمال سفیدے و شدت اوست و ہمچنین در قول وی او یاقوتۃ حمراء یا غرفہ است از یاقوت سرخ او زمردۃ خضراء یا غرفہ است از زمرد سبز پس فیہا نیست دران غرفہا قصم شکستگی و لا وصم و نہ ہیچ عیب مکروہ فیہا انہار روانست در جنات جویہاے وے مستدلیۃ و در بعض نسخ متدلیۃ فیہا ثمارہا آویزان ست در وے میوہاے او فیہا ازواجہا و خدمہا و مساکنہا قال گفت جبرئیل با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فاہل الجنۃ پس بہشتیان یتباشرون فی الجنۃ بیوم الجمعۃ مستبشر میشوند در بہشت بروز جمعہ کما یتباشر اہل الدنیا فی الدنیا بالمطر چنانچہ بشارت دہند یکدیگر را اہل دنیا در دنیا باران باسید خیرات و برکات **فصل** عادت کریم و سنت قویم حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ روز جمعہ را تولا و تعظیم کردے و با انواع تکریم و تشریف مخصوص و مشرف ساختی و بعبادات گوناگون از ذکر و نماز و دعا و تصدق و غسل و امثال آن موصوف گردانیدے چنانچہ بیان خواہد شد انشاء اللہ تعالی و علما را در قول ست فضیلت روز جمعہ و روز عرفہ بعض میگویند روز عرفہ افضل ست از جہت ورود احادیث صحیحہ در فضل آن و روایت ست از عائشہ

کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہیچ روزے نیست بیشتر از روز عرفہ کہ آزاد کردہ میشوند در وے بندگان از آتش دوزخ و نزدیک میشود پروردگار تعالی از بندگان و مباہات میکند بالملائکہ بایشان و گواہ مے گیرد پروردگار تعالی ملائکہ را بخشیدن گناہان بندگان و نیز آمدہ کہ دیدہ نمیشود شیطان خوارتر و راندہ تر و غصہ خورندہ تر در ہیچ روزے چنانچہ در روز عرفہ بجہت نزول رحمت الٰہی و عفو گناہان بندگان مگر آنچہ دیدہ شد در روز بدر کہ روز ظہور شوکت اسلام و قوت و عزت اہل آن بود و نیز آمدہ کہ افضل الدعاء دعا یوم عرفہ و بعض میگویند روز جمعہ افضل ست از جہت اطلاق احادیث وارد ہ در افضلیت آن مثل قولہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طلعت الشمس ولا اغربت علی یوم افضل منہ و قولہ علیہ الصلوٰۃ والسلام یوم الجمعۃ سید الایام و اعظمہا عند اللہ و احادیث درین معنی بسیار ست باطرق متعددہ و نیز وارد شدہ کہ در روز جمعہ شش صد ہزار کس را آتش دوزخ آزاد کردہ و نیز آمدہ کہ شب روز جمعہ بست و چہار ساعت ست در ہر ساعت شش صد ہزار کس آزاد کردہ و بعض احادیث آمدہ کہ ہیچ کس نبود کہ درین روز مغفور نگردد و آنہائی کہ قائل بافضلیت عرفہ تخصیص کنند ایام را در احادیث روز جمعہ بغیر روز عرفہ و از انکہ در بعض احادیث واقع شدہ کہ سید الایام یوم الجمعۃ و ہو اعظم من یوم النحر و الفطر استیناسی باین معنی مے توان یافت بجہت عدم ذکر روز عرفہ با وجود قرب مجاورت آن بروز نحر و اللہ اعلم و بعض گویند کہ روز عرفہ افضل ایام ستہ است و روز جمعہ افضل ایام اسبوع و در موطا آمدہ کہ افضل ایام روز عرفہ است کہ موافق افتادہ باروز جمعہ و حج درین روز افضل ست از ہفتاد حج در غیر روز جمعہ و درین حدیث محدثین را مقال ست و آنکہ عامہ آن را حج اکبر گویند چیزے نیست دیوم الحج الاکبر کہ در قرآن مجید واقع شدہ مراد بدان حج ست مطلق در مقابل حج اصغر کہ نام عمرہ است و با وجود آن در فضل و شرف حج روز جمعہ شبہہ نخواہد بود از جہت اجتماع شرف زمان و مکان و حجۃ الوداع کہ سرور انبیا کردہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز در روز جمعہ بود و لہذا در حدیث صحیح آمدہ کہ چون در عرفات آیۂ کریمۂ الیوم اکملت لکم دینکم نازل شد یہود گفتند عجب ست از مسلمانان کہ این روز را روز عید نگرفتند پس عمر بن الخطاب گفت یک عید چہ بود دران روز دو عید ست یعنے عرفہ و جمعہ و در صلوٰۃ صبح روز جمعہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سورۂ الم سجدہ و ہل اتی علی الانسان خواندے این حدیث صحیح ست کہ بخاری و مسلم و غیرایشان آن را روایت کردہ اند اما آنکہ این فعل ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دائمی بود یا در بعض اوقات تعیین نیست و قد سبق ذکرہ و گفتہ اند کہ مراد حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از خواندن این دو سورہ در صبح روز جمعہ تہیج است بود بانچہ این دو سورہ مشتمل ست بران از آفرینش آدم علیہ السلام و ذکر معاد و حشر خلائق و احوال ایشان در جنت و نار چنانچہ در فصل قرأت در نماز گذشت و بعضے از شراح بجہت اشتمال سورۂ الم تنزیل بر سجدہ گمان بردہ اند کہ مگر مراد از تخصیص این دو سورہ تخصیص روز جمعہ بود بسجدہ و زیادت خضوع و خشوع درین روز کہ محل ظہور قیامت و قہر و سطوت حضرت عزت ست و مصنف این وجہ را قبول ندارد و میگوید مراد تخصیص این روز بنود بسجدہ چنانچہ بعض گمان بردہ اند و اگر گویند کہ با وجود تکبیر مذکور سجدہ نیز مقصود ست صورتے دارد اما آنکہ اگر خواندن این دو سورہ مہیا و میسر نشود بعوض آن یعنے سورۂ الم تنزیل سورۂ دیگر خوانند کہ مشتمل بر سجدہ بود یا در رکعت اولی اقتصار باول سورۂ الم تنزیل کنند تا آیت سجدہ در نیست مرا و لیقول وے گفتہ اقتصار بسجدہ کنند از سورۂ سجدہ و در رکعت دوم بقیۂ این سورہ خوانند منافات دارد بآن و دلالت کند کہ مقصود مجرد محافظت بر سجدہ است نہ تذکیر و آن نیز بہت میگوید کہ این مجموع مانعی ست از عدم اطلاع بر سر خواندن این دو سورہ درین روز و نا کہ تعیین این سر درین عمل منقول و منصوص ست از سلف کہ فہم ایشان بقرائن معتبر ست و نیز حمل باین معنی انسب و اقرب ست از انچہ آن بعض گمان بردہ با وجود ارتکاب قرأت بعض سورہ و بالجملہ قرأت این دو سورہ در نماز صبح از خواص روز جمعہ است

پس خاصیت اول از خواص جمعه انیست خاصیت دوم آنکه مستحب ست که درین روز و شب صلوٰة بر حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیشتر فرستند صلوٰة بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمیشہ مستحب و مستحسن و مقرب ترین اعمال ست لیکن در شب و روز جمعہ امر تاکیدی آن وارد شدہ و در حدیث صحیح ست اکثروا من الصلوٰة علی یوم الجمعة ولیلة الجمعة وفی بعض الطرق اکثروا الصلوٰة علی فی اللیلة الزہراء والیوم الازہری لیلة الجمعة ویوم الجمعة رواہ الطبرانی فی الاوسط عن ابی ہریرة واکثروا الصلوٰة علی فی یوم الجمعة فانہ لیس یصلی علی احد یوم الجمعة الا عرضت علی صلوٰتہ رواہ الحاکم فی المستدرک والبیہقی فی شعب الایمان عن ابی مسعود الانصاری اذا کان یوم الجمعة ولیلة الجمعة فاکثروا الصلوٰة علی رواہ الشافعی فی المعرفة واحادیث درین باب بسیار ست و صلوٰة درین شب و روز عرض کردہ میشود بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اگرچہ صلوٰة امت بروے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمیشہ معروض ست وحق سبحانہ وتعالی ملائکہ سیاحین آفریدہ کہ صلوٰة وسلام امت را در انجناب میرسانند ولیکن درین شب و روز البتہ بمقام وصول و قبول میرسد و بیان فضائل صلوات بر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و احوال و اوقات و صیغہائے آن بابی علاحدہ است کہ کتابی مستقل میطلبد رد کتب علما بتفصیل مذکور ست و ما نیز جملہ از ان در آخر کتاب جذب القلوب ذکر کردہ ایم رجاء للقبول و بعد ازوے رسالہ جداگانہ معمول و منقول گشتہ است و خاصیت سوم نماز جمعہ است کہ آن اعظم فروض اسلام ست چہ اعظم فروض نماز ست و از میان نمازہا اعظم نماز جمعہ اگرچہ در بعض احادیث واقع شدہ کہ ہیچ صلوٰتے فاضلتر از صلوٰة فجر روز جمعہ نیست ہر کہ شاہد شود او را مغفور بودن او بدین وجہے دیگر و خاصیتے دیگر ست مر جمعہ را غالبا بہ نسبت نماز روز دیگر اما بحسب ظہور عظمت دین و شعار اسلام و اجتماع مسلمین این نماز عظیمتر و موکدتر ست و مسلم از ابن مسعود آمدہ کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود مر قومے را کہ تخلف کنند از جمعہ تحقیق قصد کردم کہ امر کنم مردے را کہ نماز گذارد با مردم پس بسوزم من ہر چہ تخلف کنند از جمعہ خانہای ایشان را و گفتہ اند کہ ہر کرا فوت شود جمعہ بعذر باید کہ تصدق کند بدینار یا نصف دینار یا درہم یا نصف درہم یا صاع حنطہ یا نصف صاع حنطہ و ہر کہ در گذاردن آن تہاون کند بر دل وی ختم نہادہ شود و ابو داؤد و ترمذی و نسائی و ابن ماجہ و دارمی از ابو جعد ضمری و مالک از صفوان بن سلیم و احمد از ابی قتادہ آورند کہ ہر کہ ترک کند سہ جمعہ از جہت تہاون بجمعہ مہر نہد خدا بتعالے بر دل وے و ابن خزیمہ و ابن حبان در صحیحین خود این حدیث را تخریج کردہ و زین در روایتے آوردہ برے شود خدائے تعالے از وے و شافعی از ابن عباس آوردہ کہ ہر کہ ترک کند جمعہ را بغیر ضرورت نوشتہ شود از جملہ منافقان در کتابے کہ محو کردہ نشود و تبدیل نیابد و در بعض روایات ثلثہ زیادہ کردہ شدہ و از ابن عباس آمدہ کہ گفت کہ ہر کہ ترک کند جمعہ را پیاپے بتحقیق انداخت اسلام را پس پشت خود و قدر کسان بحضرت کبریا در روز مزید کند کہ آن سابقا گذشت بحسب قرب ایشان بود بامام در روز جمعہ و در جات ایشان بحسب سعی و مبادرت بود بآن چنانچہ از سیاق احادیث لائح میگردد خاصیت چہارم استحباب و سنیت غسل ست در ان روز چنانچہ مذہب امام ابو حنیفہ و شافعی ست و مختار در مذہب احمد نیز استحباب ست و بروایتے وجوب و لیکن شرط صحت نماز نیست نزد وے نیز و پیش جمعی وجوب چنانچہ مذہب مالک و بعضے از حنابلہ ست دلیل قائلین بوجوب ورود صیغہ امر ست چنانکہ بخاری و مسلم و ترمذی و موطا و نسائی از ابن عمر آوردہ اند کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من جاء منکم یوم الجمعة فلیغتسل و در موطا از ابن السباق آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در جمعہ از جمعہ فرمود کہ آن گروہ مسلمانان این روز یست کہ حق تعالی او را عید ساختہ پس غسل کنید و ہر کہ باشد نزد وے طیب زیان نکند اگر مساس کند از وے و بر شما باد مسواک کردن و مریح نفط و وجوب نیز آمدہ چنانچہ روایت کردہ اند

اصحاب کتب ستہ الا ترمذی از ابی سعید کہ گفت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم غسل جمعہ واجب ست بر ہر بالغ و در
روایتے بر ہر مسلم و مسواک و مساس طیب اگر بیابد و گفت عمرؓ اما غسل گواہے میدہم کہ وی واجب ست و اما مسواک و طیب
واللہ اعلم واجب ست یا نہ لیکن اینچنین آمدہ در حدیث کذائی صحیح البخاری و در موطا از ابی ہریرہ آوردہ کہ غسل جمعہ واجب ست
بر ہر مسلمان مثل غسل جنابت و نیز از ابی ہریرۃ آمدہ کہ پیغمبر خدا فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حق ست بر ہر مسلمان کہ غسل کند
در ہر ہفتہ واز حفصہؓ آمدہ کہ گفت لازم ست بر ہر مسلمان رفتن بجمعہ و لازم ست بر ہر روندہ بجمعہ غسل و ترمذی گفتہ کہ درین باب
از ابن عمر و ابی سعید و جابر و براء و عائشہ و ابو الدرداء نیز آمدہ و حدیث ابن عمر حسن و صحیح ست لیکن آنہائی کہ قائلند باستحباب
غسل گویند کہ چنانکہ احادیث ظاہر در وجوب غسل جمعہ ورود یافتہ احادیث دیگر در جواز اکتفا بوضو نیز واقع شدہ چنانکہ ترمذی
و ابو داؤد و نسائی از سمرۃ بن جندب آوردہ و زرکشی گفتہ رواہ الخمسۃ الا ابن ماجہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ
وضو کرد روز جمعہ خوب کرد و نیک ست و ہر کہ غسل کند پس غسل افضل ست گفت ترمذی کہ درین باب از ابی ہریرہ و عائشہؓ و انسؓ نیز
آمدہ و گفت حدیث سمرہ حسن ست و عمل برین ست نزد اہل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و آنہا کہ بعد ازیشان اند
اختیار کردہ اند غسل را روز جمعہ و وضو را نیز کافی دانستہ اند و نیز بخاری و مسلم و موطا و ابو داؤد و ترمذی از ابن عمرؓ و ابی ہریرہ
آوردہ اند کہ عمر بن الخطابؓ خطبہ میخواند در روز جمعہ کہ ناگاہ در آمد مردے از اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ از
مہاجرین اولین بود و در روایت ابو ہریرہ آمدہ کہ در آمد عثمان بن عفان پس ندا داد او را عمرؓ و گفت این چہ وقت آمدن ست
عثمان گفت مشغول داشتہ شدم امروز بکاری و بخانہ نرفتم ناگاہ ندای جمعہ شنیدم و ہم ازین راہ بمسجد در آمدم و ہیچ توقف نکردم
گفت برای وضو پس گفت عمرؓ الوضوء ایضاً یعنی این اکتفا بوضو کردن نیز تقصیرے دیگر ست و گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم امر کرد بغسل و تو وضو کردے ازینجا معلوم گردد کہ صیغۂ امر و لفظ وجوب کہ در احادیث واقع شدہ ست برای ندب و
استحباب ست نہ وجوب و الا عثمانؓ چون اکتفا میکرد بوضو و عمرؓ چرا تقریر میکرد او را بران و ہمچنین صحابہ دیگر پس گویا این اجماع
ش بر جواز وضو و احادیث دیگر نیز درین باب آمدہ و امام محمد در موطا گفتہ کہ غسل روز جمعہ افضل ست نہ واجب و لہذا آثار کثیرہ آمدہ
پس در ہر جائیکہ فرمود غسل جمعہ واجب ست محمول بر تاکید و مبالغہ بود چنانکہ یکے در استمالت خاطر دیگرے مبالغہ کند و گوید
حق تو واجب ست بر من جمعا بین الادلۃ و اقتران آن بمسواک و طیب نیز قرینہ ست بران چہ آنہا باتفاق واجب نیست
و بالجملہ قوم را در اثبات استحباب و سنیت غسل جمعہ سہ طریق ست یکی ادعای نسخ وجوب کہ سابقاً واجب بود و بدلائلی کہ دلالت
دارند بران پس ازان مستحب گشت بدلائل دالہ بران و لیکن ادعای نسخ بمجرد احتمال بے علم بتاریخ دعوت نبود دوم انتہائے
حکم بانتہائے علت آن چنانچہ از حدیث ابی داؤد کہ از عکرمہ از ابن عباس آوردہ معلوم میگردد کہ مردم در اول حال فقیر
و صوف پوش و محنت کش بودند و مسجد تنگ و پست بود و در روزہائے گرم عرق میکردند و بوہائے ناخوش می آمد ازیں ہیکنیدند
پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امر کرد باغتسال و تنظیف بدن و تطییب آن حتے الامکان پس چون وسعتے در حال
پیدا آمد و لبس صوف بر افتاد و از محنت و مشقت کشیدن فارغ و آسودہ گشتند و مسجد وسیع و بلند شد و از ایذا کشیدن خلاص
یافتند حکم بوجوب مرتفع گشت و انتہائے حکم بانتہائے علت در شرع آمدہ ست چنانکہ ارتفاع سہم مؤلفۃ القلوب از غنائم درین
نیز ازان قبیل باشد سوم حمل امر بر ندب و وجوب بر ثبوت بقرینہ دلائلے کہ دلالت بران دارند جمعا بین الدلائل و این مسلک
درست تر و مستقیم تر ست کما لا یخفی و مصنف در تائید مذہب وجوب غسل جمعہ و الزام بر قائلین بعدم وجوب میگوید کہ دلیل

وجوب آن قویست از دلیل وجوب تر چنانچه مذهب حنفیه است و از دلیل وجوب فضوا مس نسا و چنانچه مذهب شافعی است و همچنین از دلیل وجوب فضوا از فقهه دو فضوا اندعاف و جماعت و نی نه مذهب حنفی وجوب صلوة بر پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم در تشهد اخیر بر مذهب شافعی یعنی غایت کار در بن امور و رود صیغهٔ امر و لفظ وجوب و صوا غلبت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم با معارضهٔ دلائل بیگانه نظر در جانب حنفی و این خود همه در مادهٔ وجوب غسل جمعه بپیدا ست پس چه شد که آنها را واجب داشتند نه این را و بدانچه تقریر کرده شده شاید که جواب این سخن صورتی پذیرفته باشد و الله اعلم خامسیت پنجم فضیلت بوی خوش بکار داشتن و اگرچه تطیب در جمیع ایام فاضل و مستحسن ست لیکن در بن روز افضل و احسن ست از تطیب در سائر ایام خامسیت ششم مسواک کردن چه مسواک نیز اگرچه مؤکد ست در سائر ایام لیکن در بن روز مفضل و مرجح ست بر سائر ایام خامسیت هفتم تبکیر از برای نماز جمعه تبکیر بتقدیم با بر کاف در اصل لغت در وقت بامداد آمدن و بمعنی مبادرت کردن بچیزی در هر وقت که باشد نیز آمده کذا فی القاموس و تبکیر از برای جمعه بهمین معنی ست کرمانی در شرح صحیح بخاری در تفسیر قول انس رض کنا نبکر بالجمعة و نقیل بعد الجمعة میگوید یعنی مبادرت میکردیم بنماز جمعه پیش از قیلوله و گفته تبکیر کار کردن بود در اول وقت و در نهایهٔ جزری میگوید بکر و ا تبکیرا ای اتوا الصلوة اول وقتها و هر که هر چیزی را کرد تبکیر کرد بوی و اول هر چیز را باکوره آن چیز گویند چنانچه نوباوه را باکوره خوانند و در حدیث آمده است لا تزال امتی علی سنتی ما بکروا بالصلوة المغرب و نیز آمده بکروا بالصلوة فی یوم الغیم پس حقیقة مراد از تبکیر جمعه مبادرت و مسارعت بدان بود و آنرا مراتب متفاوت ست و اگر آن در اول روز بود لا بد اکمل و افضل باشد در صحیح بخاری از ابی هریره آورده که گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم هر که غسل کرد روز جمعه غسل جنابت پستر رفت یعنی بنماز جمعه گویا که قربان کرد بدنه را یعنی شتر را و هر که رفت در ساعت ثانیه گویا قربان کرد گاوی را و هر که رفت در ساعت ثالثه گویا قربان کرد گوسفندی را و هر که رفت در ساعت رابعه گویا قربان کرد یعنی تصدق نمود دجاجه را و هر که رفت در ساعت خامسه گویا تصدق کرد بیضه را چون برآمد امام برای خطبه حاضر میشوند ملائکه برای استماع ذکر و تفصیلش آنست که در حدیث دیگر آمده است که می ایستند ملائکه روز جمعه بر در مسجد و می نویسند مردم را الاول فالاول تا وقتیکه امام بخطبه برآید بعد ازان مے پیچند صحف را و حاضر میشوند برای استماع خطبه و در حدیثی آمده است که ملائکه دعا میکنند مر داخلان را و میگویند خداوندا اگر گمراه است هدایتش کن و اگر فقیر ست غنی گردان و اگر بیمار ست عافیت ده و لیکن در بنجا اشکال کرده اند که بمقتضای این حدیث لازم آید که اقامت جمعه پس از زوال بود چه تمام روز دوازده ساعت ست و ازینجا معلوم میشود که بعد از خروج ساعت خامسه در اول ساعت سادسه امام بخطبه برآید و بشک آن پیش از وقت زوال خواهد بود و نیز نهار شتا وصیف تفاوتے دارد اول در قصر تا به ده ساعت رسد و ثانی تا بچهارده پس خمس ساعت از نهار شتا بیشتر خواهد بود از خمس ساعت نهار صیف جواب الاول آنکه در بن حدیث ذکر مجے از اول نهار نیست پس تواند که ساعت اولے برای استعداد اد سانغتسل و غیره گفته باشند و بعد آنجے از آخر ساعت اولی و اول ساعت ثانیه بود باین تقدیر آخر خامسه از زوال بود و ازینجا نی آنکه مراد بساعات بنجا مقدارے از زمانست که مختلف نشود و عدد آن بطول و قصر نهار پس نهار دوازده ساعت ست بر هر تقدیر هم در صیف و هم در شتا لیکن مقدار آن زیادت و نقصان پیدا کند دلیل نیز همچنین ست و این را ساعات آفاقیه گویند و آنرا تعدیلیه و نزد اهل حساب معوجه و ستقیمه نامند و بعض گفته اند که احتمال دارد که راوے ذکر ساعت سادسه نکرده باشد و به تحقیق آمده است در بعض روایات زیادت بعد میان کبش و دجاجه و بر بن تقدیر خروج امام نزد انتهاے سادسه باشد و انچه گفته بود که مراد ساعات نجومی بود و اگر مراد تفاوت درجات و مراتب تقدم و تاخر بود در اوقات آمدن نجمیع اشکال لازم نیاید خا

از پنج درجه نهند یا شش یا زیاده یا کم و امام غزالی ساعت اول از طلوع فجر تا طلوع آفتاب تقدیر کرده و ثانیه تا ارتفاع دو نائله تا انبساط و رابعه تا سوختن پای از گرمی زمین و خامسه تا زوال و در بعض روایات بجای تکبیر تحجیر نیز واقع شده و ظاهرش در سیر وقت باجره است که بنمرز بود و بعض گویند که تحجیر اینجا مشتق از هجر یکبر یا و تشدید جیم ست بمعنی ملازمت ذکر شئے کہ در معنے مبادرت و مسارعت بود یا اشتقاق آن از هجر بمعنی ترک منزل است یعنی منزل را تا وقت جمعه مهجور و متروک گرداند کنایت ست از آمدن بجمعه از اول روز و گفته اند که باجره سیر در وقت حر است خواه در اول وقت زوال بود یا بعد وی و بعض استعمال تحجیر در اول نهار نیز روا کرده اند و در مسجد نبوی صلی الله علیه وآله وسلم سجادات از وقت اشراق بگسترانند و مراقع منبر که بخطبه مخصوصیت و فضلیت ممتاز اند گرد آرند و لیکن گفته اند این سجادات گسترانیدن و جاے را از مردم منع کردن بے آنکه خود بروند و بنشینند و مشغول شوند چیزے نیست بلکه نزدیک ست که ممنوع و منهی باشد و بالجمله مبادرت و مسارعت برای نماز جمعه از ابتدا طلوع فجر و نهایت تا خروج امام بخطبه و عادت سلف دران مختلف بود و کل درجات مما عملوا و الله اعلم فاضیلت هشتم اشتغال بصلوة و ذکر و قرأت تا آن زمان که امام بخطبه برآید و چون فضلیت تکبیر ثابت شد لابد آن چیز برای اشتغال باین امر نخواهد بود فاضیلت نهم خاموش شدن برای خطبه بطریق وجوب پیش بیشتر علما و امام ابو حنیفه از ایشان ست و پیش بعض بطریق استحباب و امام شافعی از ایشان ست و در مواهب لدنیه میگوید که از شافعی دو قول ست و از احمد نیز دو روایت ست و ے گوید کابن عبد البر اجماع نقل کرده بر وجوب انصات مگر از قلیل از تابعین و این سخن غریب ست انتهی و در حدیث صحیح آمده ست انصات ابی هریره که حضرت پیغمبر فرمود صلے الله علیه وآله وسلم بر که گوید مر صاحب خود را در روز جمعه و حالیکه امام خطبه میخواند خاموش باش پس تحقیق لغو گفت یعنے اگر خواهد دیگر را امر کند بسکوت باید که باشارت کند و از اینجا لازم آید که ازان منع میکرد و این عین لغو در کلام بود و چون ازام معروف که افضل و افضل ست از سنت و ثابت است بسبب منع کردن منع از آنها بطریق اولی بود کذا فی فتح الباری و ذکر انصات در وقت خطبه و احادیث وارده در وے در کلام مصنف نیز در فصل خطبه نبویه بیاید و گفت ترمذی درین باب حدیث ابن اوفی و جابر نیز آمده و حدیث ابی هریره حسن صحیح ست و عمل بر و ست نزد اهل علم که کرده و گفته اند تکلم در وقت خطبه و خلاف کرده اند در رد سلام و تشمیت عاطس بعض کرده دارند و بعض رخصت کنند انتهی و مذهب امام ابو حنیفه آنست که اگر وقت بیرون آمدن امام بر سد خطبه تا شروع وے در صلوة نماز و کلام هر دو حرام ست و اگر در نماز بود و امام در خطبه شروع کرد قطع کرده نماز را بر خود بر دو رکعت و نزد صاحبین بعد از خروج پیش از شروع در خطبه و بعد از نزول از منبر پیش از تکبیر اگر کلام کنند لا بأس ست چه کراهت از جهت اخلال بغرض استماع بود و نیست درین دو وقت استماع و در جامع ترمذی و تکلم بعد از نزول امام حدیثے هم آورده ست بخلاف نماز که امتدادے دارد لهذا میگوید که قطع آن نزد شروع خطبه ممکن نبود بخلاف کلام که قطع آن میتوان کرد و دلیل امام ابو حنیفه حدیثے ست که از وقت خروج امام حکم بحرمت صلوة و کلام کند و نیز گاهی حکم طبیعت قطع کلام نیز میسر نگردد و امام مالک رحمه الله آنرا گرفته که اذا خرج الامام فلا صلوة و لا کلام و تخصیص این الهمام میگوید که رفع این حدیث غرابت ست و معروف آنست که این از کلام زهری ست و میگوید که ابن ابی شیبه در مصنف خود از سعید و ابن عباس و ابن عمر آورده که ایشان کروه اند پنداشتند صلوة را و کلام را بعد از خروج امام و قول صحابی حجت ست و واجب ست تقلید وی نزد ما انتهی و گفته اند که مراد نهی از نماز نافله ست دلالت ضمنیه در وقت خطبه دوست بود بکراهت و نیز اخلال بوست که آنگه در نشسته و خطبه نمیشنود بسکوت کند یا نه فهما سکوت ست و بعض اینجا طرین گفته اند که در نشستن در وقت خطبه مشغول بودن بذکر و تسبیح در وقت ذکر صفات غالبه بتبر بوده و در شروع این امام گفته

که حرام ست در وقت خطبه کلام اگرچه امر بمعروف باشد یا تسبیح و تهلیل حرام ست اکل و شرب و کتابت مکروه ست تشمیت عاطس
در وسلام و بروایتی از ابی یوسف مکروه نیست زیرا که فرض ست و جوابش آنکه فرض ست اگر در سلام ازین باشد و از جهت آنکه رد
سلام ممکن ست در هر وقت بخلاف سماع خطبه و در وقت فرستند دل تا شاغل سماع خطبه نشود و هو الصواب و محمد برای عطسه نیز
در دل گوید و در رد منکر اشارت بچشم و دست مکروه نبود و هو الصحیح و در نظر در کتاب و اصلاح آن اقلم روایتی از ابی یوسف آمده انتهی
و نزد شافعی و احمد و اسحق و محدثین رکعتین تحیت المسجد واجب بود اگرچه در خطبه آید و لیکن بایکه ایجاز کند و در ازان نشاند و مستند
ایشان حدیث جابر ست که در صحیحین بطریق متعدده آمده که مردے که نام او سلیک ست در مسجد در آمد و به نشست و آن حضرت
صلے الله علیه وآله وسلم در خطبه جمعه بود پس بآن مرد فرمود برخیز و دو رکعت بگذار و ایجاز کن دران و نزد حنفیه چون تحیت المسجد
هرگز واجب نیست و در وقت خطبه نیز نبود و بحکم حدیث منع نماز در وقت خطبه اگر بگذارند مکروه باشد و مذهب ابن عمر و سفیان ثوری
و جمهور صحابه و تابعین نیز همین ست کذا قال النووی و فرمودن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم شاید که پیش از ورود منع بود
یا مخصوص بهمان مرد باشد که در آمد والله اعلم و شیخ ابن الهمام گفته که شاید آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم قطع کرده باشد خطبه
تا آنکه فارغ شد آن مرد از نماز و گفت که واقع همچنین ست چنانکه دارقطنی در سنن از حدیث انس آورده که مردے در آمد در مسجد و رسول خدا
صلے الله علیه وآله وسلم خطبه میخواند پس فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مر او را که بگذارد دو رکعت و امساک کرد از خطبه
و این حدیث مرسلا و موصولا روایت کرده شده ست و مرسل نزد ما حجت ست خصوصا که مرفوع نیز آمده و خالی ست از معارض
چه غیر وے ساکت ست از قطع خطبه و امساک ازان و این زیادت ست و زیادت ثقه مقبول ست انتهی و در تکمله مشکوة
نیز این حدیث از دارقطنی از محمد بن قیس آورده ست و بعض گویند که امر بنماز مر آن مرد را بجهت آن بود که وے جامه نداشت
و مفلس بود و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم میخواست که از مردم احسانی نسبت بوے بوجود آید پس بفرمود که بیایند
جمع برخیزد و نماز کند تا او را ببینند و بر حال وی مطلع شوند و احسانی بکنند چنانچه اتفاقی بوجود هم آمد و جامه بوے دادند و این
وجه خالی از بعدی نیست و نیز در حدیث دیگر بطریق عموم آمده که هر وقت خطبه بمسجد در آید دو رکعت نماز بکند و تجوز
کند دران و لیکن این منافات ندارد که مراد آن باشد که بگذارد تا سکوت خطیب بجهت ثبوت آن در سنت چنانچه معلوم شد
از حدیث دارقطنی و بعض گفته اند که این صلوة که حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آن مرد را امر بگذاردن آن کرده نماز صبح بود که
از وے فوت شده بود و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آنرا بکشف یا بوحی دریافت و کلام درین باب بغایت طویل ست
در فتح الباری بتفصیل ذکر کرده و نقل آن از تحفه وقت بیرون بود فلیطلب ثمه خاصیت سوم سورة الکهف درین روز خواندن
چه پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم فرمود من قرأ سورة الکهف فی یوم الجمعة کسے که بخواند سوره کهف را در روز جمعه سطع له نور یضیء
برای او نورے من تحت قدمه الی عنان السماء تا بلندی آسمان یعنی به یوم القیامة روشن شود و آن مر دیان نور
که ساطع گردد در روز قیامت و غفر له ما بین الجمعتین و آمرزیده شود مر آن مرد را هر گناه صغیره که واقع شود ازوی میان دو جمعه
سیوطی این حدیث در جمع الجوامع از ابن مردویه از ابن عمر آورده و نیز از حاکم در مستدرک و از بیهقی در شعب الایمان آورده
من قرأ سورة الکهف اضاء له من النور ما بین الجمعتین و در روایتی از بیهقی اضاء له من النور ما بینه و بین البیت العتیق آخاد
در فصل سوم کهف و قرأت آن در روز و شب جمعه بطرق متعدده آمده خاصیت چهارم آنکه نماز نافله در وقت اشراق در جمعه
مکروه نیست چنانکه در سائر ایام مکروه ست و تقیید بنافله اشارت ست بآنکه نماز فریضه که تقاضای ناقات بالذات دارد

در سائر ایام نزد شافعی و هر کرا موافق اوست و تمسک کرده است بحدیث متفق علیه من نام عن صلوة او نسیها فلیصلها اذا ذکرها
چه ازین حدیث معلوم شود که وقت قضاے فوایت وقت یاد آمدن اوست هر وقت که یاد آید اگرچه در وقت استوا و طلوع
و غروب باشد و نزد امام ابو حنیفه فرض و نفل هر دو درین اوقات حرام اند و دلیل ایشان حدیث عقبة بن عامر ست که مسلم
و بسیارے از ائمهٔ حدیث روایت کرده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نهی کرد از نماز گذاردن درین اوقات و نماز عام
شامل فرض و نفل و تحقیق آنست که این هر دو حدیث عام اند شافعی تخصیص میکند حدیث عقبه را بحدیث قضاے فوائت
و ابو حنیفه حدیث قضا را بحدیث عقبه و لیکن حدیث عقبه محرم ست و چون هیچ و محرم جمع شوند ترجیح محرم راست و ازین
جواز نافله نزد استوا درین روز مذهب بیشتر علماست چه ابو قتاده چنانچه ابو داؤد آورده روایت میکند که پیغمبر صلی الله
علیه وآله وسلم نکرده سید داشت نماز نیمهٔ روز الا روز جمعه و فرمود دوزخ را درین وقت مے افروزند در هر روز و ازین علت
مکروه داشت نماز را درین وقت چنانچه بصریح در حدیث مسلم از عمرو بن عبسه آمده است الا روز جمعه که بحث فضل این
روز و سعت رحمت حق تعالی در وے دوزخ را نمی افروزند پس نماز در وے مکروه نباشد و نیز استدلال میکند مصنف
بر جواز نافله در وقت استوا در روز جمعه بانکه میگوید که در حدیث صحیح وارد شده است استحباب صلوة نافله در روز جمعه
از اول روز تا زمان خطبه و چون خطبه بعد از وقت زوال ست لازم آید از استحباب صلوة تا این وقت وقوع آن در وقت
استوا و فقد بر و شافعی باسانید متنوعه از ابی هریره روایت کرده که نهی رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم
عن الصلوة از نماز گذاردن نصف النهار در غیر روز حتے تزول الشمس تا زوال بپذیرد آفتاب و میگوید داز استوا الا یوم الجمعه
مگر روز جمعه و علما را درین مسئله یعنی در جواز نماز در وقت استوا اقوال ست یکی آنکه نیمه روز وقت کراهت نیست بر هیچ حال
خواه حال ادا ے فوائت باشد یا نوافل یا نماز جنازه یا غیر آن چنانکه در کتب فقه تفصیل کرده اند و در هیچ روز
خواه جمعه باشد خواه غیر آن و این مذهب امام مالک ست رحمه الله علیه دوم قول آنکه نیمه روز وقت کراهت در جمعه و غیر جمعه
هست و این مذهب امام ابو حنیفه است و قولے بلکه مذهب مشهور مختار از امام احمد ست از جهت کثرت احادیث واقعه
در کراهت نماز در اوقات خمسه مطلقا بے تقیید بغیر جمعه و لیکن نزد امام ابو حنیفه مطلقا شامل فرض و نفل فرض خود اصلا
جائز نیست و در نفل شروع جائز ست و واجب ست قطع او و قضا در وقت غیر مکروه و اگر تمام کند نیز از عهده لزوے که
بسبب شروع ثابت شده مے برآید و در مبسوط گفته قطع افضل ست کذا فی شرح ابن الهمام و نزد امام احمد مخصوص بنفل نعم در
استثناے جمعه ابو داؤد و ابن عدے از ابی قتاده حدیثے آورده اما ابو داؤد گفته که ابو الخلیل که راوی ست از ابی قتاده
ابو قتاده را ملاقات نکرده است پس اسناد آن متصل نباشد مگر آنکه از طریق دیگر متصل آید و اسناد این حدیث ضعیف دارد
و شافعی و بیهقی آنرا از ابی هریره روایت کرده اند و لیکن احادیث وارده در اطلاق نهی مشاهیر اند این روایات معارض بران
توانند شد با آنکه نزد تعارض هیچ و محرم ترجیح محرم راست و الله اعلم سوم آنکه نیمه روز وقت کراهت در جمیع ایام ست غیر روز
جمعه وقت کراهت در روز نیست و این مذهب امام شافعی ست و جمیع محققان مذهب امام ابو یوسف نیز همین ست بنا بر آنکه
که در میان علما در کراهت و عدم آن مذکور شد در وقت استوا در اوقات دیگر که طلوع و غروب و بعد از نماز فجر و عصر
مکروه است باتفاق کذا فی شرح الهدایه و دیگر بنا بر آنکه چنان که امام شافعی از نهی روز جمعه استثنا کرده حکم خارج داشته از آنکه
نکته نیمه روز را نیز در جمیع اوقات داشته و گفته که نماز در هر وقت که بگذارند مکروه نیست از جهت عموم حدیث و استثناے آن

از احادیث کراهت و همچنین است مذهب امام احمد لیکن مخصوص ست نمودانیشان بر کمتر مواضع و ظاهر بعض احادیث و مذهب شافعی جواز مطلق نماز ست در مکه در تمام اوقات روایت کرد ترمذی و ابوداؤد و نسائی از جبیر بن مطعم و دارقطنی از ابن عباس که فرمود رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم یا بنی عبد مناف منع نکنید هیچ احدے را که طواف کند این بیت و نماز بگذارد هر ساعتے که خواهد از شب یا روز طبیی گوید که تقیید بطواف قید مانع نیست بلکه هر که در مسجد حرام در آید این حکم دارد و تقیید بطواف بجهت آنست که غالب آنست که هر که در مکه نیاید مگر برای طواف در آید و این بجهت شرف و کرامت مکه معظمه است تا در باب مردم فضل کرده باشد جمیع اوقات و در مشکوٰة از احمد و رزین از ابی ذر آورده که گفت نشنیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که میگفت نیست نماز بعد از صبح تا طلوع کند آفتاب و نه بعد از عصر تا غروب کند آفتاب الا بمکه و نزد امام ابوحنیفه کراهت عام ست مر جمیع اوقات را بمثل دلیلے که گذشت و الله اعلم خاصیت دوازدهم استحباب خواندن سوره جمعه و سوره منافقین در نماز جمعه یا خواندن سبح اسم ربک الاعلے و غاشیه چه حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم بر یکے ازین دو طریق قرأت نمودست چنانچه در فصل قرأت گذشت و اقتصار بر بعضے از سوره جمعه از اول تا فینبئکم بما کنتم تعملون در رکعت اول و بر بعضے از سوره منافقین از آخر یا ایها الذین آمنوا در رکعت ثانیه چنانچه عادت بعض مردم ست مستحب نیست بلکه مکروه است زیرا که خلاف سنت ست که در قرأت تمام سوره مطلقا و در خواندن سورتین در نماز مخصوص واقع ست و بمثال ائمه مساجد گاهی بدان عمل کنند بلکه بعضے از ایشان بر این مداومت مینمایند خاصیت سیزدهم آنکه روز جمعه عیدے ست امت را که در هر هفته مکرر میشود تسمیه جمعه بعید در احادیث واقع شده است چنانچه بیهقی از ابی هریره روایت آورده که گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم ای گروه مسلمانان این روزی ست که گردانیده است الله تعالیٰ او را عید مر شما را پس غسل کنید و لازم گیرید مسواک را و این حدیث بطریق دیگر نیز آمده و در حدیث دیگر از ابی هریره آمده که روز جمعه روز عید ست پس نگردانید روز عید خود را روز صیام و لیکن بگذرانید در او روز ذکر مگر آنکه خلط کنید با ایام دیگر و مصنف در بودن روز جمعه عید استدلال میکند و میگوید که در سنن ابن ماجه مرویست از ابولبابه بن عبدالمنذر البدری یرفعه و احمد و شافعی از سعد بن معاذ و بخاری در تاریخ از سعد بن عباده روایت آورده اند آن یوم جمعه سید الایام و اعظمها عند الله و هو اعظم عند الله من یوم الاضحی و یوم الفطر یعنے چون او را اعظم از روز اضحی و فطر گفت لاجرم او نیز عیدی باشد اعظم ازین عیدین و دلیل اعظمیت آنست که فیه در روز جمعه خمس خلال این پنج خصلت ست خلق الله فیه آدم و اهبط الله فیه آدم الی الارض و فیه توفی آدم و فیه ساعة لا یسأل الله فیه العبد شیئا الا اعطاه ما لم یسأل حراما و فیه تقوم الساعة ما من ملک مقرب و لا سماء و لا ارض و لا جبال و لا شجر و در بعض روایات و لا بحر الا و هن یشفقن من یوم الجمعة مگر آنکه بشنید من این اشیا از روز جمعه که بناگاه قائم نشود قیامت بجهت پیدا کردن حق تعالیٰ علم را در ایشان بوقوع او در ین روز بے تعیین آن پس ایشان در هر جمعه ترقب و خائف از ان شنده و درین حدیث دواب و طیور ذکر نکرده مبالغة یعنے این اشیا که اصلا محل علم و الهام نباشند چون بترسند دواب و طیور که فی الجمله علم و شعور دارند بطریق اولی و عین و انس خود مستثنے اند بجهت حفظ قاعده ابتلا و تکلیف چنانکه گذشت خاصیت چهاردهم مستحب آنست که بهترین جامها و نیکوترین لباسها که قدرت بآن میرسد درین روز برای نماز روی بپوشند و دیدم که لباس نامشروع نباشد و در بعض احادیث ذکر لباس سفید مخصوص واقع شده چه وی احب لباس بود نزد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و این خاصیت گویا متفرع ست بر خاصیت سابق که تسمیه او بعید ست اگر گفته شود که این هر دو خاصیت مخصوص نیست بجمعه چه غیر او نیز عید ست و مستحب ست نیز در وی پوشیدن لباس نیکو گوئیم که مراد تخصیص جمعه است

یا ن در ایام ہفتہ نہ سال و باین معنی اشارت کردہ بقول خود عیدے ست کہ در ہر ہفتہ مکرر میشود و چون این خاصیت متفرع بر انست
وے نیز بمثل این قید مقید خواہد بود و در مسند امام احمد و در غیر آن از کتب احادیث بطرق متعددہ و الفاظ متقاربہ از جماعہ
صحابہ مثبت ست من اغتسل یوم الجمعۃ کسے کہ غسل کند روز جمعہ و در بعض طرق آمدہ غسل الجنابۃ و منے و نزد اکثرین آنست
کہ مراد غسل کامل مستجمع ارکان و شرائط ست چنانچہ غسل جنابت میباشد و بعض گویند کہ این اشارت ست باستحباب جماع درین روز
برای تخلیۂ باطن و تسکین نفس از خواطر ردیہ و سد باب نظر بر ایشان و مؤید انیست روایت غسل تشدید در حدیث اوس بن اوس
چنانکہ بیاید و مس من طیب و مساس کند از بوی خوش ان کان اگر داشتہ باشد یعنے تکلیف و سوال نکند و لبس من احسن ثیابہ
و بپوشد از نیکوترین جامہا کہ دارد ثم خرج پستر بیرون آید برائے نماز جمعہ و سعی کند برای آن و علیہ السکینۃ و حال آنکہ غالب بود
بروی سکون و آرام و وقار بے اضطراب و پریشانی ظاہر و باطن حتے یاتی المسجد تا آنکہ بیاید مسجد جامع را فیرکع پس بگذارد نماز
ان بدالہ اگر پدید آید خوش آید و در رای او بنشیند یعنے نمازے پیش از جمعہ واجب نیست نافلہ ست اگر خوش آید بکنند بطوریکہ مصنف
تحقیق کردہ خود سنت نیز نیست چنانچہ بیاید و ظاہر این حدیث در عدم وجوب کہ تحیت مسجد ست مگر آنکہ بآن استثنے دارند
بقرینۂ احادیث دیگر و اللہ اعلم و لم یوذ احدا و ایذا نکند در در آمدن صف نماز ہیچ یکے را بتخطے رقاب چنانچہ در طرق دیگر صریح آمدہ
و در اینجا اشارت ست کہ اگر بی ایذا و تشویش بتخطے رقاب و بر خیز انیدن کسے را از مجلس و پایمال کردن جامہ کسے و مانند آن
دخول در صف اول و قرب امام میسر باشد بکند کہ افضل ست ثم انصت پستر خاموشی گزیند اذا خرج امامہ حتے یصلے از وقت
بیرون آمدن امام برائے خطبہ تا گذاردن نماز باین مؤید مذہب امام ابو حنیفہ ست و در انصات بعد از خروج امام چنانکہ گذشت
کانت کفارۃ لما بینہما باشد این مذکورات یا نماز کفارت مر گناہان صغیرہ را کہ در میان این جمعہ تا جمعہ دیگر واقع شود ذی السنن
ابی داؤد و ابن ماجۃ عن عبد اللہ بن سلام انہ سمع رسول اللہ کہ وے شنید پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم یقول علے المنبر فی
یوم الجمعۃ میگفت بر منبر در روز جمعہ ما بال احدکم نیست ہیچ باکے و اشی بر یکے از شما لو اشتری اگر بخرید و ظاہر آنست لو بمعنے
ان ست یعنے اگر بخرد ثوبین دو جامہ سوا کرداء و ازار یا قمیص و ازار باشد و در روایتے ان یتخذ ثوبین یعنے بگیرد و نگاہ بدارد
دو جامہ را لیوم الجمعۃ برائے روز جمعہ سوے ثوبے مہنۃ و رائے و جامہ مہنت بکسر المیم و فتحہا و سکون الہاء
و از اصمعی انکار کسر میم نقل ست بمعنے خدمت یعنے جامہائے کہ مبتذل ست در سائر ایام و در بعضے روایات آمدہ کہ
آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم را دو برد بود کہ مخصوص روز جمعہ مے پوشید و از اینجا استنباط کردہ اند کہ اگر یکے جامہ زائد
بر حاجت برائے مصلحتے کہ عائد بکمال دینے گردد نگاہ دارد مخل بزہد نیست و لہذا نماز را در ثوب مہنہ مکروہ داشتہ اند
یا نزد ہم استحباب تجمیر مسجد ست یعنے عود سوختن و این معنی بر عرف و عادت ست و اصل مراد خوشبوے گردانیدن
مسجد ست بہر بوے خوش کہ باشد از جہت حضور ملائکہ و اجتماع ایشان نزد بوے خوش و نفرت از بوی بد لہذا در مجالس
ذکر این را مستحسن داشتہ اند و نیز برای دفع بوہائے ناخوش کہ از جامہا و عرقہائے مردم مے آید چنانچہ در سنیت و مشروعیت غسل
و تطییب و تنظیف گفتہ اند و امیر المومنین عمر ہر روز جمعہ فیمر مسجد را تجمیر میکرد و منہا خاصیت شانزدہم آنکہ انشای غسل و اہتیا
آن در روز جمعہ بعد از دخول وقت نماز جمعہ کہ بعد از زوال ست حرام ست بر کسیکہ جمعہ بروے لازم ست کہ حرز کرد بانع مقیم
صحیح غیر اعمے و اعرج و مسجون باشد این مذہب جابر صحابی ست و ما نزد امام ابو حنیفہ روا ست از جہت تحقق ضرورت در اسفار
بفوت رفقہ و مرافقت و انقطاع زاد و مال و مانند آن و اصل آنست کہ سبب دائر طایشان جز مقارن نبود نہ اول وقت

و معتبر در حکم سفر و اقامت آخر وقت ست و چون در آخر وقت مسافت جمعه بر وے واجب نبود و لیکن چون اغتنا و شروع در وقت
باعث اعراض و تغافل از طاعت ست باوجود ورود وعید بعدم برکت و خذلان بحکم آیت شریفه چنانچه سرد بے که شیخ بهرا یه
نقل میکند که مذهب ابی حنیفه بعد از زوال کراهت ست و امام مذهب شافعی آنست که سفر در روز جمعه اگرچه پیش از وقت زوال و در
وقت صبح بود حرام ست بحدیثے که دار قطنی روایت کرده که پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم فرمود من سافر یوم الجمعة
کسیکه سفر کند از محل اقامت روز جمعه لعنت علیه الملائکة و دعاے بد میکنند بروی فرشتگان ان لا یصحب فی سفره که مصحوب برکت
و اعانت الهی نشود و درین سفر گویا که اشارت ست بقول ماثوره که آمده ست اللهم انت الصاحب فی السفر و الخلیفة فی الاهل
و قال و گفت و روایت کرد حسان بن عطیه از سفر الرجل یوم الجمعة چون مسافرت کند مرد روز جمعه دعا علیه النهار دعاے بد
میکنند بروے روز جمعه باهر روزان لا یعان علی حاجة که اعانت کرده نشود از درگاه حق سبحانه بر برآمدن حاجتے که درین
سفر دارد و لا یصاحب فی سفره و مصحوب نخیر و برکت گردانیده نشود و آنکس در سفرش و سیوطی در جمع الجوامع از ابن عمر بروایت
عبد الرزاق و ابن ابی شیبه آورده که جمعه منع نمیکند از سفر مادام که حاضر نشود وقت وے خاصیت همچند هم هر که پیاده بنماز جمعه
برود بهر یک گام ثواب بیکسال روزه بیابد و در مسند امام احمد و مسند عبد الرزاق و جامع ترمذے و سنن ابو داود
و نسائی و ابن ماجه از اوس بن اوس آمده ست من غسل غسل به تشدید و تخفیف هر دو آمده و معنی تغسیل غسل دادن
غیر را یعنے باهل شدن او را بر غسل کنایت از جماع امرأة ست که موجب برکسه شهوت ست و تسکین باطن و معنی تخفیف
چنین گفته اند که غسل راسه بالخطی و غیره و اغتسل یوم الجمعة و غسل کرد روز جمعه و بکر به تشدید ست یعنے آید بنماز بسرعت در اول
وقت و ابتکر یعنے دریافت اول خطبه را و باکوره او را و در بعض روایات بزیادت و مشے و لم یرکب نیز آمده و دنا من الامام
و نزدیک نشست از امام فانصت پس خاموشی گزیده و نے روایة و استمع و لم یلغ کان له بکل خطوة تخطوها باشد مر او را بهر گام که
بردارد صیام سنة و قیامها روزه و نماز شب یک سال و ذلک علی الله یسیر و دادن ثواب صیام نهار و قیام لیل یک سال در مقابله
آمدن جمعه باین صفت اگرچه عمل قلیل ست آسانست بر عطاے فضل و عطاے او را مانعی نیست و در فضل مشے بسوے مسجد
برای نماز مطلق احادیث واقع شده بهر خطوه که گزند رفع کرده شود درجه و نوشته شود بیکنیکی خطوه برای وی حسنه و محو کرده شود
بخطوه دیگر سیئه و برآینده را از خانه بمسجد برای نماز فرض اجر حج و برای صلوة ضحی اجر عمره ست و بشارت ست پاداشگاه
او در تاریکی بمسجد بنور تمام روز قیامت اما بخصوص اجر قیام لیل و صیام نهار سنت از خصوصیات مشے بجمعه ست خاصیت هر دو هم
آنکه این روز کفر سیئات ست سلمان روایت کرده که پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم مرا گفت اندرے ما یوم الجمعة آیا دریافتی یا
ای سلمان که چه چیز ست و چه صفات و فضائل دارد روز جمعه قلت گفتم هو الیوم الذی روز جمعه روزی ست که جمع الله فیه اباکم
جمع کرده ست درو پدر شما را در آفرینش یعنے آدم علیه السلام ست سلمان انیقدر از صفات روز جمعه
که میدانست بیان کرد قال گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم لکنی اری لیکن من میدانم و بکنه میدانم که یوم الجمعة چیست
صفات روز جمعه لا یطهر الرجل طهارت نکند مرد فیحسن طهوره پس نیک کند وضو چنانچه باید کند طهارت را ثم یاتی الجمعة پس بیاید در مسجد
بهای نماز جمعه فینصت پس خاموش نشیند و استماع خطبه کند حتی یقضی الامام صلوته تا آنکه تمام کند امام نماز را الا کانت
کفارة لما بینها مگر آنکه باشد آن نماز باین اعمال مذکوره کفارت گناهانی را که واقع شوند میانه و بین الجمعة المقبلة میان آن و میان
جمعه آینده و سیوطی در جمع الجوامع این حدیث را از بیان طهارت تا آخر بروایت نسائی از سلمان آورده و گفته کانت کفارة لما قبلها

من الجمعة واحادیث بسیار درین معنی لیکن بالفاظ مختلفه وارد شده چنانکه احمد و مسلم و ابوداؤد و ترمذی و ابن ماجه از ابی هریره آورده اند و از غیر آن از طرق دیگر نیز آمده اما پوشیده نماند که تکفیر سیئات مخصوص بنماز جمعه نیست بلکه وضوء تا وضوء دیگر و هر نماز تا نماز دیگر و رمضان تا رمضان دیگر کفارت مر گناهان را که میان هر دو ازین ها واقع شود چنانچه در احادیث صحیحه آمده مگر آنکه این را خاصیت روز جمعه دارند نه نماز جمعه چنانچه عبارت مصنف دال است بران و شک نیست که هیچ روزے دیگر این خاصیت ندارد و اما مضمون احادیث ناظر در نماز جمعه است نه روز یا گوئید این خاصیت روز جمعه است باین معنے که در وست یعنے هیچ روزے معین نیست با این اعمال که در شان او در شرع خاصیت کفارت ذنوب و رو دیافته الا روز جمعه فاهم خاصیت نوزدهم دوزخ را در هیچ روز تابش مید هند الا روز جمعه ازان رو که افضل ایام و محل رود انوار رحمت است چنانچه آمده است که ان جهنم تسجر کل یوم الا یوم الجمعة و بسبب تعظیم و احترام مردم این روز را و اشتغال بوظائف و اوراد جمعه عبادات و طاعات درین روز زیاده از سائر ایام از مردم واقع میشود و معاصی کمتر صادر میگردد و عادت چنانست که بسبب کثرت از اهل فجور و متوغلان در ایام دیگر روز جمعه کلی از ارتکاب معاصی تجنب مینمایند و این یعنے زیادت طاعات و قلت معاصی همانا معنے حدیث است که تابش دوزخ درین روز نمی دهند یعنے چون معاصی و ذنوب باعث درآمدن دوزخ و تابیدن و گرم کردن وے میشود قلت و ندرت آنرا کنایت از عدم آن ساخت این تاویل و مناسبتی ست که در بیان معنی حدیث کرده والا حقیقت همان ست که آتش دوزخ را درین روز تابش نمی دهند و ظاهر آن بود که عدم تابش دوزخ را درین روز خاصیتی میساخت و کثرت عبادات و طاعات و قلت معاصی و ذنوب را خاصیتے دیگر علیحده و یکی ساختن باعتبار همین تاویل و علاقه ایست که مذکور شد و الله اعلم خاصیت بیستم آنکه درین روز ساعت اجابت ست و هر بنده که دران ساعت حاجتے بخواهد مقبول گردد و دعا و ام که دعا بمعصیت نکند و در صحیحین و موطا و سنن نسائی ثابت ست ان فی الجمعة لساعة لا یوافقها عبد مسلم و هو قائم یصلی یسال الله شیئا الا اعطاه ایاه و قال و در روایتے اشاره بیده یقللها و معنی قال نیز اشارت ست و قول مسند باعضا یعنے اشارت بدان اعضا در احادیث بسیار آمده چنانچه قال بیده اشارت کرد بدست خود و قال بعینه اشارت کرد بچشم خود و قال برجله اشارت کرد بپای خود یعنے اشارت کرد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بدست خود که ازان کمی آن ساعت مفهوم شد یعنے ساعتے خفیف ست و علما را از صحابه و تابعین و من بعد هم درین ساعت خلاف ست بر دو قول بعض میگویند که باقی نیست و هم در زمان رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم یا بعد از رفتن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ازین عالم مرفوع شد و وجود و تاثیر آن از خواص زمان کرامت نشان رسالت بود و این قول را ابن عبد البر از قومے نقل کرده و ترجیح نموده است و قاضی عیاض مالکی گفته است که این قول را سلف بر قائلش مردود کرده اند و از ابو هریره پرسیدند که قومے میگویند که آن ساعت روز جمعه که مستجاب بود در وے دعا برداشته شد ابو هریره گفت دروغ گفت هر که این را گفت آن ساعت موجود ست الان در هر روز جمعه و صاحب الهدی میگوید اگر مراد قائل آنست که آن ساعت معلوم و متعین بود پس برداشته و گرفته شد علم آن از امت و مبهم گشت این سخن احتمال صحت دارد و اگر مراد رفع او ست حقیقة مردود ست این سخن بر قائلش قول اول و آن صحیح ست که چنانچه در زمان آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بود همچنان در نفوذ قدرت نیز باقی ست بعض گویند موجود ست در جمعه واحده از هر سال نه در جمعه از هر هفته چنانکه کعب احبار مر ابو هریره را گفت و لیکن چون ابو هریره بر وے رد کرد و وی ازان رجوع نمود این قول باطل و مدفوع باشد پس قول صحیح آن باشد که در هر جمعه ست و لیکن در تعیین وقت آن اختلاف ست

که در وقتی معین ست از روز جمعه یا آن را وقتی معین نیست در اینجا نیز دو قول ست یکی آنکه آن ساعت را مبهم گذاشته و مخفی داشته اند در روز جمعه نظیر شب قدر در عشرهٔ اخیر رمضان چنانکه روایت کرده ست ابن خزیمه و حاکم باسنادی که دارند از ابی سلمه گفت پرسیدم ابا سعید را از ساعت جمعه گفت پرسیدم از رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم فرمود دانا نبوده شدم من آن ساعت را پستر فراموش گردانیده شدم آنرا چنانکه فراموش گردانیده شدم شب قدر را از هری گفت بمن چیزی درین باب نرسیده جز آنکه کعب احبار میگفت اگر یکی قسمت کند جمعه را بر جمعهای متعدد هر آئینه بیابد آن ساعت را یعنی در یک جمعه از اول روز بدعا ایستاده کند تا وقتی معین پس در جمعه دیگر از این وقت معین تا وقت معین دیگر و در جمعه ثالث از نیوقت تا وقت دیگر تا بر سد بآخر نهار و مستوعب شود تمامهٔ نهار را باین طریق دریابد آن ساعت را و اگر تمامه روز یک جمعه متصل بدعا مشغول شود چنانچه از ابن عمر منقول ست که گفت طلب حاجت در یک روز تمام آسان ست نیز این ساعت را دریابد و لیکن آنچه کعب احبار گفته آسان تر ست و مقتضای کلام جمعی از علما مثل رافعی و صاحب منتقی آنیست که گفته اند مستحب ست اکثار دعا در روز جمعه باسید آنکه شاید مصادف ساعت اجابت افتد و حکمت در اخفای آن همان تواند بود که در اخفای شب قدر و اسم اعظم یعنی تا باشد براجتهاد طلب و استیعاب وقت بعبادت گردد قول دیگر آنکه آن ساعت منتقل میشود در روز جمعه یعنی در هر روز ساعتی دیگر ست گاهی در اول روز می باشد گاهی در وسط گاهی در آخر یعنی ساعتی از ساعات این روز را این خاصیت می بخشند و درین روز البته اینچنین ساعتی پیدا میشود و لازم نیست این خاصیت وقتی معین را که ظاهر و نه مخفی و امام غزالی گفته که این اشبه اقوال ست و جزم کرده بدان ابن عساکر و غیر وی و محب طبری گفت اظهر همین ست و بر این تقدیر چنانچه از کعب احبار تقسیم اوقات جمعه بجهت دریافت آن ساعت نقل کرده اند فائده نکند و بدان جزم بدریافت آن حاصل نشود مگر قول ابن عمر که تمامهٔ روز متصل مشغول باشد و کسانیکه میگویند وقت آن معین ست اختلاف کرده اند در بیان آن بر یازده قول بلکه بر زیاده ازان قول اول از ابی هریره مرویست که آن ساعت بعد از طلوع فجر ست تا طلوع آفتاب و بعد از نماز عصر ست تا غروب جمعی از علما که فضیل بن عیاض از ایشان ست این را از ابی هریره روایت کرده اند و لیکن که از رواة این اثر ست ضعیف ست و اینجا قول دیگر ست که از طلوع فجر ست تا طلوع شمس بی زیاده بعد از عصر تا غروب و ابن عساکر این را از ابوهریره هم از طریق لیث دران داخل ست روایت کرده و طبری و عیاض و قرطبی و غیرهم نیز آنرا حکایت کرده و عبارت بعضی از ایشان ما بین طلوع فجر و طلوع شمس ست و حال این روایت نیز در ضعف مثل روایت اول ست و در حقیقت این اختلاف روایت نیز از اسباب ضعف ست که مشعر ست بنوعی از تذبذب و اضطراب و از ابی هریره تردد میان این دو وقت و وقت نزول امام از منبر تا تکبیرهٔ احرام نیز آمده که گفت التماس کنید ساعت اجابت را میان این سه وقت قول دوم عند الزوال و این قول از حسن بصری و ابو العالیه منقول ست روایت کرده عبد الرزاق که حسن آنرا نزد زوال شمس میگفت و ابن المنذر از ابو العالیه نیز مانند آن آورده و روایت کرده ابن عساکر از قتاده که گفت بر دند جماعهٔ از علما که اعتقاد میکردند ساعت اجابت را روز جمعه در وقت زوال و بود ماخذ ایشان درین باب آنکه این ساعت وقت اجتماع ملائکه و ابتدای دخول وقت جمعه و ابتدای اذان مانند آنست قول سوم گاهی ست که مؤذن شروع کند در اذان جمعه و این از عائشه مرویست ابن المنذر از عائشه روایت کرده که گفت روز جمعه مثل الذ عرفه است که فرشته میشود در روی دریای آسمان و در روی ساعتی ست که سوال نکند در وی بنده از پروردگار تعالی چیزی مگر آنکه بدهد او را گفتند کدام ساعت ست آن یا ام المومنین گفت وقتیکه اذان گوید مؤذن مر نماز جمعه را و این غیر قول اسابق ست

چه گاهی باشد که ازان شاخر شود از ثعالی قول چهارم ساعتیست که امام بر منبر نشیند تا آن زمان که نماز فارغ شود مسلم و ابوداود
این را از ابوبرده بن ابی موسی اشعری روایت کرده اند که ابن عمر از وی پرسید که چه شنیدی تو از پدر خود در ساعت جمعه
گفت شنیدم پدر خود را که میگفت شنیدم رسول خدا را صلی الله علیه وآله وسلم که میگفت ساعت جمعه که مستجاب است در وی دعا
ما بین جلوس امام ست بر منبر تا فارغ شدن وی از نماز قول پنجم آن زمانست که نماز جمعه میگذارند ترمذی و ابن ماجه از طریق
کثیر بن عبدالله ابن عمرو بن عوف از پدر از جد مرفوعا روایت کرده اند که گفت آن که ام ساعت ست بار سول الله فرمود وقتیکه
گذارده میشود نماز تا اتمام آن و کثیر بن عبدالله را ضعیف می پندارند در روایت و بیهقی این قول را در شعب الایمان بروایت
کرده بهمین وجه بلفظ ما بین ان ینزل الامام من المنبر الی ان تقضی الصلوٰة و ابن ابی شیبه روایت کرده از ابوبرده باسناد دیگر
قولیست و در روایت وی آمده که ابن عمر استحسان کرد این روایت را از وی و دعا برکت او را کرد و مسلم او را و این قول را از ابن
سیرین نیز روایت کرده اند قول ششم میان زوال آفتاب و وقت گذاردن جمعه است ابن المنذر این را از ابی اسحاق مدوی
بعبارت من الزوال الی ان یدخل الرجل فی الصلوٰة و ابن السباغ بلفظ الی ان یدخل الامام روایت کرده قول هفتم چون آفتاب بگردد و سایه
تا مقدار یک گز شود روایت کرد این قول را ابن المنذر و ابن عبدالبر باسنادی قوی از ابی ذر شه زنان وی سوال کرد ما را از ساعت جمعه
و جواب او وی باین کلام قول هشتم از وقت عصر ست تا غروب آفتاب روایت کرد این قول را ابن جریر از ابن عباس موقوفا و
از ابی سلمه از ابی سعید مرفوعا و ابونعیم در حلیه از قول ابن عباس و ترمذی از انس مرفوعا و باسناد وی ضعیف ست قول نهم آخر
ساعتی ست از روز و این قول بیشتر صحابه و تابعین ست روایت کرد این قول را ابوداود و نسائی و حاکم باسناد حسن از ابی سلمه و
جابر مرفوعا و روایت کرد او را مالک و ابن خزیمه و ابن حبان و اصحاب سنن از ابی سلمه از ابی هریره از عبدالله بن سلام قول دهم
آن زمان ست که امام بیرون آید تا فارغ وی از نماز ابن جریر این را از شعبی و از ابی بردہ بن ابی موسی آورده و گفت ابن عمر
استصواب آن کرده قول یازدهم ساعت سوم ست از آخر روز جمعه صاحب معنی این قول را حکایت کرده و در مسند امام احمد نیز
از ابی هریره مرفوعا آمده بلفظ یوم الجمعه فیه طبعت طینة آدم و فی آخر ثلث ساعات منه ساعة الحدیث و اسناد این حدیث ضعیف ست
و در اتصال وی سخن ست و علی بن طلحه که از ابوهریره روایت کرده گویند که او را از ابی هریره سماع نیست و عبارت آخر ثلث ساعات
دو احتمال دارد یکی آنکه آخر ساعات ثلثه مراد بود یا آنکه آخر هر یکی از ساعات ثلثه بود کذا قیل و مصنف و غیر او نیز بر معنی اول حمل کرده اند
و بهوالاظهر این یازده قول ست که مصنف ذکر کرده و اینجا اقوال دیگر نیز هست قول دوازدهم وقتی ست که اذان گویند مؤذن برای
نماز بامداد ذکر کرد این را بعض متاخرین و نسبت کرده تخریج آن را بابن ابی شیبه از عائشه سیزدهم اول ساعت بعد طلوع شمس
ذکر کرده ست ابن را شارح تنبیه و متابعت کرد او را محب طبری در شرحش قول چهاردهم نزد طلوع شمس حکاه الغزالی فی الاحیاء
پانزدهم بعد از زوال تا گشتن سایه نصف ذراع حکاه المحب الطبری فی الاحکام و قیل الزکی المنذری شانزدهم نیز بعد از زوال و لیکن
تا گشتن سایه یک ذراع حکاه عیاض و القرطبی و المنذری هفدهم از زوال تا خروج امام بخطبه حکاه القاضی ابوالطیب الطبری
هیجدهم از زوال تا غروب شمس حکاه الرویانی عن الحسن و ذکر بعض المتاخرین فی شرح البخاری نوزدهم نزد خروج امام بخطبه روایت کرد او را
احمد بن رنجویه در کتاب ترغیب از حسن بصری گفته که دیدم بروی گذشت که مرا خواهد دریں وقت پس تنبیه کرد او را بیستم ما بین
خروج امام تا اقامت نماز این نیز منقول ست از حسن بصری و از بعض تابعین تمام بیست و یکم از زمانگاه که حرام شود بیع تا حلال شدن
آن یعنی از وقت اذان اول جمعه که وقت سعی بجمعه است تا فارغ از نماز سعید بن منصور این را از شعبی روایت کرده و حمید بن زنجویه

وبنوی در شرح سنت از ابن عباس آورده بیست و دوم نزد تاذین و نزد تکبیر امام و نزد اقامت روایت کرده اند این قول اصح علما از عوف بن مالک اشجعی صحابی بیست و سوم نزد اذان و برآمدن امام و اقامت روایت کرد این را ابن ابی شیبه و ابن المنذر از ابی امامه بیست و چهارم از وقت صعود و انشاح امام خطبه را فراغ روایت کرد این را ابن عبد البر از ابن عمر مرفوعاً و اسناد وی ضعیف است بیست و پنجم تا رسیدن خطیب بمنبر شروع در خطبه حکاه النوالی فی الاحیاء بیست و ششم نزد جلوس امام بین الخطبتین حکایت کرده است این را طیبی از بعض شراح مصابیح بیست و هفتم نزد نزول امام از منبر روایت کرد این را ابن ابی شیبه و ابن جریر و ابن المنذر باسناد صحیح از ابی برده و تعبیر کرد از وی غزالی بلفظ اذا قام الناس الی الصلوة بیست و هشتم هنگام قیام ناس و ایستادن امام در مقام خود ابن المنذر این را از حسن بصری نقل کرده و طبرانی حدیث مرفوع روایت کرده باسناد ضعیف بیست و نهم ساعتی که پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم در وی نماز گذارد و چه نماز جمعه افضل صلوات این روز است و وقتی که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم گذارده افضل اوقات و هر چه پیش از وست از اذان و خطبه و غیر ها همه وسائل است و مقصود نماز جمعه است سی ام در آخر عصر سی و یکم بعد از عصر سی و دوم بعد از عصر تا آخر وقت مستحب سی و سوم در وقت غیبوبت شمس که نصف وی ظاهر باشد و نصف وی غائب روایت کرد طبرانی این قول را در اوسط و دار قطنی در علل و بیهقی در شعب و فضائل اوقات از طریق زید بن علی بن الحسین ابن علی علیهم السلام اجمعین گفت حدیث کرد مرا عمه جانه مولاة فاطمة بنت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم گفت حدیث کرد مرا فاطمة گفت پرسیدم از حضرت صلے الله علیه وآله وسلم کدام ساعت ست آن یا رسول الله فرمود وقتیکه فرود آید نصف آفتاب برای غروب پس بود فاطمة که بگذاشت روز جمعه غلام خود را که نام او زید بود تا نظر کند با آفتاب در وقت غروب چون خبر داد که شد فاطمة بیان اقبال میکرد برای دعا تا آنکه غائب شد آفتاب و در بعض روایت این حدیث کسی ست که معلوم نیست حال او و این اقوال ست که شیخ ابن حجر عسقلانی در شرح بخاری نقل نموده و نسبت آن بقائلین آن ذکر کرده و ادله آن آورده و تصحیح و تضعیف و رفع و وقف آن بیان نموده است چنانچه نقل کردیم و در تطبیق این اقوال و ترجیح بعضے از ان فرموده که این اقوال همه چنان ست که بجمیع جهات متغائر و متخالف باشند بلکه بسیارے از ان بحقیقتی ست که متحد ست با غیر خود و نیست مراد در اکثر آنها که مستوعب شامل ست تمامه آن وقت را که تعیین نموده شد بلکه وقت معین در میان آنست و جزوے از ان بدلیل آنچه واقع شده است در حدیث یقللها و در حدیث دیگر در بعضی ساعة خفیفة چنانچه از وقت زوال یا وقت اذان یا وقت فراغ از نماز و فائده ذکر این وقت آنست که آن ساعت انتقال میکند در وے پس ابتدای خطبه باشد و انتهای او انتهای صلوة مثلاً و بسیارے از قلیلان تعیین کرده اند آنچه خود یافته و گمان برده و وقوع آن ساعت را در ان وقت بظهور آثار و امارات اجابت دران قیاس و اجتهاد خود با بین تقریب تقلیل مے یابد انتشار و اختلاف قطعاً و از رجح و احرے این اقوال مذکوره دو قولست اول آنکه از جلوس امام بر منبر تا تمام شدن نماز دلیل این در حدیث ابی موسے اشعرے که صحیح ست و مسلم روایت کرده آمده که پیغمبر فرمود صلے الله علیه وآله وسلم وهی ما بین ان یجلس الامام الی ان تقضی الصلوة چنانچه در قول چهارم گذشت و قول دوم آنکه بعد از عصر ست ظاهر عبارت مصنف همو ست که مراد قول هشتم باشد که از وقت عصر ست تا غروب آفتاب لیکن مراد قول نهم ست که آخر ساعتی ست از روز زیرا که تصریح کرده اند که ارجح اقوال حدیث ابو موسے و عبد الله بن سلام ست و قول عبد الله بن سلام آخر ساعت از ساعات نهار ست چنانچه در اول فصل گذشت و اینجا نیز میگوید و تمام ادله که دلالت میکند بر رجحیت قول اخیر از ین دو قول میگوید صریح ست در ین و بر قول دوم از ین دو قول ست یا موافق ست مر هر دو را یا یکے از ین ها و در فتح الباری نیز میگوید که ارجح اقوال این دو قول ست و بر

جز این دو قول ست یا ضعیف الاسناد ست یا موقوف کہ بسند کردہ قائل آن باجتہاد خود بی سماع و توفیق و معارض نمی شود
این را حدیث ابی سعید کہ گفت گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فراموش گردانیدہ شدم آن ساعت را بعد ازان کہ
دانا نیدہ شدم آن را چہ احتمال دارد کہ سماع ابو موسے و ابی سعید پیش ازین دو قول باشد و باز اختلاف ست سلف را کہ ازین
دو قول راجح ترکدام ست بیہقی و جماعۂ از علما قول اول ارجح گفتہ اند بیہقی گوید کہ مسلم گفت حدیث ابی موسی صحیح ترین و جید ترین
چیزیست درین باب و قرطبی گفت کہ این حدیث نص و صریح ست در موضع خلاف پس التفات کردہ نشود بجانب غیر و نووی امام نووی
گوید ہو الصحیح بل الصواب الذی لا یجوز غیرہ نیز این حدیث مرفوع ست و صریح ست و در یکی از صحیحین واقع و طائفہ دیگر ترجیح قول
عبد اللہ بن سلام رفتہ اند ترمذی گوید کہ امام احمد گفتہ اکثر احادیث درینجانب ست و ابن عبد البر گوید کہ اثبت چیزی درین باب
حدیث عبد اللہ بن سلام ست و اکثر ائمہ آنرا ترجیح کردہ اند و شافعی تنصیص کردہ بران و اگرچہ حدیث ابو موسے در صحیح مسلم ست
و لیکن با وجود آن در اتصال اسناد وے مقال ست و این از جملۂ آن ساعتی ست کہ در بعض احادیث مسلم احیانا واقع یا فتہ
و بعضے از حفاظ آنہا را انتقاد نمودہ اند چنانکہ در مقدمہ گذشت و مصنف نیز برین جانب ست و لہذا گفت و این قول ارجح اقوال
دلیل این حدیث صحیح ست ان فی یوم الجمعۃ ساعۃ لا یوافقہا عبد مسلم یسأل اللہ فیہا خیرا الا اعطاہ ایاہ وی بعد العصر درین حدیث
بعد از عصر بودن وی ثابت شدہ و احتمال دارد کہ متصل عصر باشد و لہذا این را قول علیحدہ ساختہ اند و لیکن احادیث دیگر نص
و صریح آمدہ کہ در آخر ساعات از روز ست چنانچہ گفتہ و در سنن ابو داؤد و نسائی از جابر روایت میکنند کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
فرمود یوم الجمعۃ اثنا عشر ساعۃ روز جمعہ دوازدہ ساعت ست فیہا ساعۃ درین دوازدہ ساعت ساعتی ست کہ لا یوجد مسلم کہ
یافتہ نشود مسلمانی یسأل اللہ فیہا شیئا سوال کند خدای تعالی را در ان ساعت چیزی الا اعطاہ ایاہ مگر آنکہ بد بد خدمتیا آن چیز را
آن مسلم را فالتمسوہا آخر ساعۃ بعد العصر پس طلب کنید آن ساعت را در آخر ساعت از روز بعد از عصر و نیز در سنن سعید بن منصور
باسناد صحیح از ابی سلمہ بن عبد الرحمن آمدہ است کہ جماعتے از صحابہ جمع شدند و در تعیین آن ساعت بحث کردند و ازان مجلس
برخاستند و کسے از ایشان اختلاف نکرد در ان کہ آن ساعت آخر ست از روز و فی سنن ابن ماجۃ عن عبد اللہ بن سلام
قال گفت قلت و رسول اللہ جالس گفتم و حال آنکہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نشستہ بود انا نجد فی کتاب اللہ
ما گروہ اہل کتاب سے یابیم در توریت فی یوم الجمعۃ ساعۃ کہ در روز جمعہ ساعتی ست لا یوافقہا عبد مؤمن یصلی یناجی اللہ او ینام
مؤمن کہ نماز میگذارد یا سوال اللہ عز و جل فیہا شیئا الا و قضی لہ حاجتہ قال گفت عبد اللہ بن سلام فاشار الی رسول اللہ بعض ساعۃ
پس اشارت کرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب من اشارتی کہ مفہوم شد ازوی کہ مقصود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
آنست کہ بر سید کہ آیا ساعت ست یا بعض ساعت غرض تقلیل آن ساعت ست فقلت صدقت یا رسول اللہ او بعض ساعۃ
پس گفتم راست گفتی و بر سیدی یا رسول اللہ کہ آیا بعض ساعت ست قلت ایۃ ساعۃ ہے گفتم کدام ساعت ست آن
قال آخر ساعۃ من ساعات النہار گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آخر ساعتے ست از ساعات روز عبد اللہ بن سلام
گوید این سخن مشکل شد بر من کہ آن ساعت بعد از عصر ست در آخر روز با وجود آنکہ فرمود سوال کند در وے بندۂ مؤمن در حالیکہ
نماز میکند و آن ساعت خود وقت نماز نیست پس سوال کردم من و قلت و گفتم آنہا این ساعت آخر لیست ساعۃ صلوۃ لیست
ساعت نماز قال بلے گفت حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن ساعت نماز ست ان العبد المؤمن اذا صلی و بندۂ مؤمن را چون کہ نماز بگذارد و ثم جلس پس بنشست در جاے نماز خود لا یجلسہ الا الصلوۃ نہ نشاندہ او را مگر نماز یعنے برائے کارے

دیگر نه نشست الا محض برای انتظار نماز فهو فی الصلوٰة پس آنکس گویا در نماز است اگرچه نماز نمیکند این همان معنی است
که عبد اللہ بن سلام در رفع اشکال ابی ہریرہ گفت چنانچہ در اول فصل گذشت و فی مسند الامام احمد عن ابی ہریرہ قال
قال ابو ہریرہ قیل للنبی گفته شد مر پیغمبر را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لاے ستے سمی یوم الجمعة از چہ چیز نامیده شد روز جمعه اجمعه
قال لان فیها طبعت طینة ابیک آدم از جهت آنکه در روز جمعه سانته شد طینت پدر تو ای مخاطب که آدم است و فیها الصعقة والبعثة و فیها البطشة
و در وے است صعقه و بعثه و بطشه معانی این الفاظ گذشته است و فی آخر ثلاث ساعات فیها ساعة من دعا اللہ فیها استجیب له پوشیده نماند
که باین حدیث استدلال بر بودن آخر ساعت از روز شتوان کرد که آخر ساعت اول از روز مراد بود چنانچه در قول باز دهم ذکر کردیم و
در فتح الباری بهمین حدیث را دلیل آن آورده چنانچه ما نیز ذکر کردیم الحاصل ارجح اقوال این دو قول آمده و در ترجیح یکی از این دو
بر دیگرے اختلاف ماند در فتح الباری میگوید که صاحب الهدی مسلکے دیگر سلوک کرده و اختیار نموده که ساعت جمعه منحصر
در یکے از این دو وقت مذکور و هیچ یکے از این دو حدیث معارض نیست دیگر بر اما احتمال آنکه حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
راه نموده شده باشد در وقتی بیکے و در وقتے دیگر به دیگرے گویا یکبار وحے آمده که در جمعه این ساعت اجابت باشد و بار دیگر
چنین آمد که این ساعت دیگر نیز هست پس هر دو ساعت اجابت باشد و این قول مختار ابن عبد البر است که گفت میباید
درین دو وقت بدعا مشغول شد و از امام احمد نیز مثل این نقل کرده اند و این طریق بهتر است از طریق جمع و تطبیق و اللہ اعلم ماند آنکه
درینجا اشکال آورده اند که ظاهر حدیث حصول اجابت است مر هر داعی را بشرط تقدم با آنکه زمان مختلف میشود باختلاف بلاد و مصلی
و متقدم میشود بعض بر بعض و ساعت اجابت متعلق است بوقت و اتفاق با اختلاف جمع نشود و جواب داده اند باحتمال آنکه ساعت
اجابت متعلق باشد بفعل هر مصلے چنانکه مانند این در ساعت کراهت نیز گفته اند و مانا که فائده گردانیدن وقت ممتد را مظنهٔ
ساعت همین است اگرچه آن ساعت خفیف است و احتمال دارد که تعبیر کرده شد از فعل بوقت پس تقدیر چنین باشد وقت جواز خطبه
یا صلوٰة و مانند آن مثلاً پس در حقیقت از جمله احوال اجابت باشد نه اوقات آن فلیفهم خاصیت بیست و یکم آنکه صدقه را درین روز
مزیت است بر صدقه سائر ایام چنانکه در حدیث آمده بلکه جمیع حسنات مضاعف میگردد درین روز چنانکه بیاید و ترمذی از انس
بن مالک آورده که پرسیده شد از حضرت رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم که کدام صدقه فاضلتر است فرمود صدقه در رمضان و اطلاق این حدیث
منافات ندارد باطلاق حدیث افضلیت صدقه روز جمعه مگر آنکه تقیید کنند یکے از این دو حدیث را بدیگری یا هر کدام التفاتے دیگر
ثابت شود که افضل صدقه روز جمعه است و در رمضان با آنکه ترمذی حدیث مذکور را تضعیف کرده و گفته که این حدیث غریب است
و صدقه بن موسی که یکے از رواة این حدیث است چندان قوے نیست نزد محدثان خاصیت بیست و دوم آنکه روز جمعه
مخصوص ست بنماز جمعه که مقرون بخطبه است و اجب مخصوص بشرائط و امور که در غیر آن موجود نیست مثل اشتراط نیت اقامت
اگر در وطن نبود و استیطان اگرچه نیت اقامت نکند زیرا که چون بوطن اصلی در آید لی نیت اقامت مقیم گردد و چهار رکعت
اگرچه صلوٰة نهار یست و صلوٰة النهار عجما و غیر آن از شرائط جمعه وجوبا و ادا که معلوم ست خاصیت بیست و سوم آنکه روز جمعه
عذرے ست مستحب و مختار از برای تفرغ و تخلص مر عبادات را بتعطل و ترک اشغال دنیویه از بیع و شرا و مزیت او بر سائر ایام در فضل
و عبادت چون مزیت شهر صیام ست بر سائر شهور عام چنانچه در حدیث آمده که فضل الجمعة علی الایام کفضل رمضان علی الشهور
رواه الدیلمی فی مسند الفردوس عن جابر و مخصوص ست بعبادات واجبه مثل نماز خطبه و مستحبه مثل غسل و تطیب و تنظیف
و غیر آن چنانچه رمضان نیز مخصوص ست بعبادات واجبه و مستحبه چنانکه هر اهل ملتی را روزی متعین شده مثل سبت یهود را

دیگر شنبہ نصارے راکہ دران روز مرعبادات واجبہ ومستحبہ راستغرق شوند واز اشغال دنیوے تخلی ومتجرد گردند روز جمعہ این امت مرحومہ معصومہ از اجتماع بر خطا وضلالت ومحفوظ از آفات وانواع عذاب راتعیین شدہ چنانکہ رمضان در بدل عاشورا وچون روز جمعہ راتشبیہ داوہ بر رمضان نمونہ شب قدر را نیز پیدا کرد گفت در ساعت اجابت درین روز مانند شب قدر ست در ماہ رمضان در ورود وانوار رحمت واجابت وابہام وتعسر دریافت آن واز نجہت کہ این روز فضل ومزیت دارد بر ایام ہفتہ در اشتمال عبادات چنانکہ رمضان علما میگویند کہ ہر کہ روز جمعہ دیرا حاصل آید وبعبادات وآداب وظائف آن فائز گردد واز آثام ومخالفات سلامت ماند جمیع ہفتہ دیرا حاصل آید وانوار وبرکات کہ درین روز تحصیل کردہ بتمام ہفتہ عائد گردد وتوفیق خیر یابد وانچہ واقع شود از سیات مکفر گردد در وے الدار قطنی عن عائشۃؓ اذا سلمت الجمعۃ سلمت الایام واذا سلم رمضان سلمت السنۃ وہمچنین ہر کہ ماہ رمضان وے را حاصل آید بتوفیق صیام وقیام وکسب خیرات بقیہ شہور دیرا حاصل شود وبرکت وسلامت بگذرد بتوفیق وتکفیر وہمچنین بمثل انیمعنے گفتہ اند ہر کہ حج بیت اللہ زاد ہا اللہ تعظیما وتشریفا اورا حاصل شود واز مخالفات ومناہے وفسوق کہ در حج اجتناب ازان فرمودہ اند سالم ماند جمیع سنین عمر وے را بالسلامت وبرکت حاصل گردد پس باین حساب صلاح حال در روز آدینہ میزان وصیار ودمدار سلامت حال ہفتہ است وماہ رمضان میزان سال وحج بیت اللہ میزان عمر خاصیت بیست وچہارم آنکہ چون روز جمعہ در ہفتہ مانند عید ست در سال چنانچہ احادیث آن گذشت وعید خواہ عید فطر باشد یا عید اضحی ہر یکے مشتمل ست بر نماز وعید اضحی مشتمل ست بر قربان وعید الفطر مشتمل بر صدقہ روز جمعہ مشتمل ست بر صلوۃ وقبل شانہ تکبیر وتعجیل در رفتن بمسجد را بدل قربان وصدقہ ساختہ وقائم مقام آن گردانید در حدیث صحیح بخاری ومسلم ست من راح فی الساعۃ الاولے کسے کہ برود بمسجد جمعہ در ساعت نخستین فکانما قرب بدنۃ پس چنانستے کہ قربان کرد شتر را ومن راح فی الساعۃ الثانیۃ فکانما قرب بقرۃ وکسیکہ برود در ساعت دوم پس گویا کہ قربان کرد گاویرا ومن راح فی الساعۃ الثالثۃ فکانما قرب کبشا گویا کہ قربان کرد گوسفند را ومن راح فی الساعۃ الرابعۃ فکانما قرب دجاجۃ گویا کہ تصدق کرد دجاجہ را ومن راح فی الساعۃ الخامسۃ فکانما قرب بیضۃ واین خبر وحدیث بخاری ست وترک مصنف آن را وجہی ظاہر نمارد وذکر قربان درینجا برای مشاکلہ است واگرنہ دجاجہ وبیضہ قربان نباشد مراد تصدق بآنہا ست وسابقا در شرح خاصیت ہفتم نیز اشارت باینمعنی کردہ ایم پس اشتمال بر صدقہ قائم مقام صدقہ فطر نیز مبین باشد فافہم ودرین ساعت علما را اختلاف ست بعضے از علما عمل بر ساعات فلکی کردہ اند کہ تمام روز دوازدہ ساعت ست وباستعجاب تکبیر وتعجیل بعد از طلوع آفتاب کہ حقیقت تبکیر ست قائل شدہ والا اگر بعد از زوال کہ دخول وقت جمعہ است بعد از چہار یا پنج ساعت فلکی برود وقت جمعہ گذشتہ باشد واین بنے عمل بر ساعت فلکی مذہب شافعی ست وبیشتر علما وبرایشان وارد میشود کہ برین تقدیر شروع در خطبہ اول ساعت سادسہ بلکہ چنانچہ مصنف ذکر کردہ اول خامسہ بود وہمچنک آن پیش از وقت زوال خواہد بود وبعض عمل بر ساعات عرفی نموے کردہ کہ عبارت ست از اجزاے لطیفہ از زمان این جماعہ تکبیر وتعجیل بعد از زوال اعتبار کنند واین تعجیل در رفتن بمسجد جمعہ بعد از زوال مذہب مالک ست وطائفہ از اہل مدینہ ونقل کردہ شدہ است از مالک کراہت تبکیر جمعہ اول نہار وامام احمد بن حنبل بلکہ بعضے از مالکیہ نیز بر مالک انکار شدید کردہ اند کہ این مخالف حدیث ست کہ در وے تبکیر ورد یافتہ ولیکن بتحقیق معلوم شدہ کہ حقیقۃ تبکیر تعجیل وسبقت در اول وقت ست ہر وقت کہ باشد نعم اگر حدیث ثابت شود کہ تعجیل اول نہار باید کرد مخالف ست واگرنہ بر فرض صحت تبکیر اثبات مخالفت نتواند کرد وبعضے از مالکیہ وتقویت مذہب مالک گویند کہ حدیث واقع شدہ است من راح وحقیقت رواح در ہاب از زوال تا آخر نہار ست

ولیکن زہری انکار کردہ بر کسے کہ گوید روح بعد از زوال بود و گفتہ کہ عرب راح بمعنے ذہب اطلاق کنند مطلقاً در ہر وقت کہ باشد و گفتہ اند کہ نکتہ در تعبیر برواح برای آنست کہ فعل مقصود نمی باشد مگر بعد از زوال پس ذاہب بسوے جمعہ را رائح گویند اگرچہ نہ در وقت رواح رود بعضے از مالکیہ احتجاج کردہ اند بروایت زہری کہ گفتہ مثل المہجر الی الجمعۃ و تہجیر سیر در ہاجرہ بود کہ بمعنے بکر ست و جواب دادہ اند کہ مراد بہ تہجیر اینجا تبکیر ست چنانچہ نقل کردہ شدہ است از خلیل و تتمۂ این مبحث در بیان خاصیت ہفتم کہ تبکیر برائے نماز جمعہ است گذشت خاصیت بیست و پنجم آنکہ روز جمعہ اخر دے کہ صورۃ و حقیقۃ روز جمعہ دنیوی ست روز تجلی حق جل شانہ است بر بندگان در بہشت چنانکہ گذشت خاصیت بیست و ششم آنکہ حق جل شانہ قسم یاد کردہ بر روز جمعہ در سجود از میان سائر ایام ہفتہ قال اللہ تعالی والیوم الموعود و شاہد و مشہود و عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم الیوم الموعود یوم القیامۃ فرمود مراد بیوم موعود روز قیامت ست کہ وعدہ کردہ است حق سبحانہ بآمدن وی یا وعدہ کردہ است بعد از آمدن او نعیم بہشت و دیدار خود مر مؤمنان را و الیوم المشہود یوم عرفہ و مراد بیوم مشہود روز عرفہ کہ حاضر مے آیند در وے مؤمنان آفاق و ملائکہ یا گواہی دادہ شدہ است در دے بافاضۂ رحمت و مغفرت اہل آن را و الشاہد یوم الجمعۃ و مراد بشاہد روز جمعہ است کہ حاضر آمدہ است بر مسلمانان چون مسلمانان روز عرفہ بعرفات میروند و در انجا حاضر مے شوند او را مشہود خواند بمعنے مشہود فیہ و در روز جمعہ بجاے خود اند و جمعہ بر سر ایشان آمدہ و حاضر شدہ او را شاہد گفت یا شاہد بمعنے گواہی دہندہ است روز قیامت بایمان و طاعت اہل خود را و مشہود نیز تواند بمعنے گواہے دادہ شدہ در وے بمغفرت خلق باشد ما طلعت شمس و فی روایۃ الشمس و تبکیر بر ارادۂ شہور و فصول ست باعتبار تعدد و اختلاف یعنے طلوع نکرد ہیچ آفتاب در ہیچ وقتے و لا غربت و نہ غروب کرد علے افضل و فی روایۃ علے یوم افضل من یوم الجمعۃ یعنے ہیچ روزے از ایام ہفتہ فاضلتر از روز جمعہ نبود فیہ ساعۃ زیرا کہ در روز جمعہ ساعتے ست کہ لا یوافقہا عبد مؤمن در نیابد آن ساعت را بندۂ مؤمن کہ بدعوا اللہ فیہا بخیر دعا کند خداے را عز و جل شانہ و روے بہ نیکے الا استجاب لہ مگر آنکہ قبول کند خداے تعالے آن دعا مر آن بندہ را او یستعیذ من شر یا پناہ جوید آن بندۂ مؤمن از بدے الا اعاذہ منہ مگر آنکہ پناہ دہد آن بندہ را از ان بدے در اول حدیث مساوات آمد سیان روز عرفہ و جمعہ باعتبار قسم یاد کردن آنہی تعالی بہر دو و آنکہ در آخر غرضود ما طلعت شمس و لا غربت علے یوم افضل من یوم الجمعۃ اگر مراد بیان نفی افضلیت روز دیگر ست از روز جمعہ چنانچہ ظاہر عبارت ست در اول و آخر حدیث منافاتی نبود و اگر مراد اثبات افضلیت روز جمعہ است بر سائر ایام چنانچہ مفہوم متعارف از ین عبارت ست و قد حقق فی موضعہ پس مقصود آن باشد کہ اگرچہ در قسم یاد کردن بہر دو برابر آمدند لیکن روز جمعہ مخصوص ست بفضلیت دیگر کہ در ماسوے او نیست و آن وجود ساعت مذکورہ ست در وی و کلام در افضلیت روز جمعہ بر فصل سابق گذشت اما پوشیدہ نماند کہ شاہد و مشہود را کہ در آیت کریمہ واقع شدہ است تفسیر ہاے دیگر نیز کردہ اند و این حدیث را کہ شاہد را بروز جمعہ تفسیر کردہ است امام احمد و ترمذی روایت کردہ اند و ترمذی گفتہ کہ این حدیث غریب ست شناختہ نمیشود مگر از طریق موسے بن عبیدہ و وے را ضعیف میدانند خاصیت بیست و ہفتم آنکہ آسمانہا و زمینہا و کوہا و دریاہا و مجموع خلائق غیر جنے آدم و شیاطین از روز جمعہ میترسند بجہت علمے کہ حق بر قوع قیامت در روز جمعہ ایشان را بخشیدہ است پس در ہر روز جمعہ ایشان را توہم و احتمال بناگہان آمدن قیامت در ان حاصل ست چنانچہ گذشت قال کعب الاحبار لا اعلم کم شتار اعن یوم الجمعۃ ز حال مخصوص روز جمعہ انذا کان

یوم الجمعة که چون باشد روز جمعه فرعت لا میتر سند بجهت این روز السموات والارض والجبال والبحور والخلائق کلها الا ابن آدم
والشیاطین خاصیت بیست وهشتم آنکه روز جمعه روزے ست که حق سبحانه وتعالی او را برای این امت مرحومه ذخیره کرده ونگاه داشته
تا ایشان پیدا شوند وآنرا دریابند وقبول کنند ومجموع امم سابقه از یهود ونصاری از ان محروم شدند وراه بدان نیافتند وقابل
آن نشدند قال صلے الله علیه وآله وسلم ذخیرة الله لنا روز جمعه ذخیره ایست که خداے تعالی نهاده بود برائے ما وقال گفت صلی الله
علیه وآله وسلم ما طلعت شمس ولا غربت علی یوم خیر من یوم الجمعة هذا نا الله له راه نمود ما را خداے تعالی بدان وضل الناس عنه
وگمراه گردانید وراه هدایت آن نشود مردم دیگر را ازوے والناس لنا فیه تبع مردم ما را درین روز تابع اند الحدیث تا آخر
حدیث که در اول فصل گذشته است خاصیت بیست ونهم آنکه این روز برگزیده حق سبحانه است از جمله ایام ومنظمست نزد وے
وممتاز ست بفضائل وخصوصیات چنانکه در غیر وے نیست چنانکه رمضان برگزیده است از جمله شهور وشب قدر از جمله شبها
وکما از جمله شهر یا قال کعب گفت کعب احبار ان الله اختار الشهور فاختار شهر رمضان واختار الایام فاختار یوم الجمعة واختار
اللیالی فاختار لیلة القدر ترجمه از کلام سابق ظاهرست ومعنی اختیار کرد شهور را پس اختیار کرد رمضان را اعتبار کرد ودر نظر
آورد تمامه شهور را پس برگزید از میان آنها رمضان را وکذلک البواقے خاصیت سی ام آنکه در روز جمعه ارواح مومنان
بقبور خویش نزدیک میشوند نزدیک شدنے معنوے وتعلق واتصال روحانی نظیر مشابه اتصالی که ببدن دارد وزائر ان او
که نزدیک بقبور آیند مے شناسند خود همیشه می شناسند ولیکن درین روز مے شناسند شناختنے زیاده بر شناخت سائر
ایام از جهت نزدیک شدن بقبور ولابد شناخت از نزدیک بیشتر وقوے تر باشد از شناخت از دور ودر بعض روایات
آمده که این شناخت در اول روز بیشتر ست از آخر آن ولهذا از زیارت قبور در ینوقت مستحب ترست وعادت در حرمین شریفین
هم بر نهج خاصیت سی ویکم آنکه روزه در روز جمعه علے الفراده بے آنکه روز پنجشنبه یا شنبه نیز روزه دارند پیش بیشتر علما
مکروه است کراهت تنزیهی نزد جمهور وروایت ست از امام ابو حنیفه ومالک که مکروه نیست واستدلال ایشان بحدیث
ابن مسعود ست که گفت بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم که روزه میداشت از هر ماه سه روز وکم بود وے که افطار میکرد
روز جمعه وتاویل وے بآنکه مراد عدم تعمد انفراد است برتقدیر وقوع وے ورایاے که روزه میداشت دران بعید ست و
بعض گویند که آن از خصائص آن حضرت ست صلے الله علیه وآله وسلم وازشافعی نیز دو روایت آرند ومصنف استدلال کرد
بر کراهت بقول خود کرگفت قال محمد بن عباد سالت جابرا انهی رسول الله ایا منع کرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم
عن صوم یوم الجمعة از روزه داشتن روز جمعه قال گفت جابر بلغم ورب هذه النبیة آرے منع کرد سوگند مے خورم به پروردگار این نبا
یعنے خانه کعبه واین لفظ بخارے ست ودر آخر او ست یعنے ان نیفرد به ودر حدیث مسلم سالت جابر بن عبد الله وهو یطوف
بالبیت ودر آخر گفته ورب هذا البیت ودر روایت نسائی آمده ورب الکعبة وفی الصحیحین قال رسول الله صلے الله علیه وآله
وسلم لا یصوم احدکم یوم الجمعة روزه ندارد یکے از شما روز جمعه الا یوما قبله آنکه روزه دارد روزے دیگر قبله پیش از جمعه که روز
پنجشنبه باشد او بعده یا بعد از وے که روز شنبه بود اللفظ للبخاری یعنے این لفظ حدیث که مذکور شد مر بخاری راست
ولمسلم ولفظ حدیث مر مسلم را نیست لا تخصوا یوم الجمعة مخصوص نگردانید روز جمعه را بصیام بروزه من بین الایام از میان
سائر روزها الا ان یکون فی صوم یصومه احدکم مگر آنکه باشد واتفاق افتد روز جمعه در روزه که میدارد او را یکی از شما یعنی عادت
او ست چنانچه ایام بیض ومانند آن اول حدیث مسلم نیست لا تخصوا لیلة الجمعة بقیام من بین اللیالی ولا تخصوا یوم الجمعة

بصیام الحدیث و مصنف جزو اول این حدیث نقل مکرد از جهت عدم تعلق غرض وی بیان و عجب که عدم تخصیص لیلة الجمعة بقیام از خصائص جمعه نشمرد و باور دو آن در صحیح مگر آنکه گفته شود که وی در مقام ذکر خصائص روز جمعه است و پس ایما این تخصیص وجهی موجه ندارد چنانکه در خاصیت دوم ذکر شب و روز هر دو کرد و ایضاً جا در فی صحیح البخاری عن جویریة بنت الحارث که یکی از ازواج مطهرات است ان النبی که پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم دخل علیها یوم الجمعة درآمد بروی روز جمعه وهی صائمة و حال آنکه جویریه روزه دار بود فقال پس گفت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم صمت امس آیا روزه دار بودی دیروز قالت لا گفت جویریه روزه دار نبودم وی روز قال گفت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم تریدین ان تصومی غدا میخواهی که روزه دار باشی فردا قالت لا قال فافطری فرمود پس افطار کن و شکن روزه را امروز و همچنین است مذهب اکثر علما که روز جمعه تنها روزه ندارد و اگر داشته باشد بشکند و قال صلی الله علیه وآله وسلم لا تصوموا یوم الجمعة روزه ندارید روز جمعه تنها و قال و نیز گفت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم یوم الجمعة یوم عیدنا روز جمعه در حکم روز عید است فلا تجعلوا یوم عیدکم پس مگردانید روز عید خود را یوم صیامکم روز روزه خود چه روزه داشتن در روز عید حقیقی حرام است و این روز نیز چون در حکم روز عید است در وی لائق نباشد و اگر باشد بارے تنها مقصود بالذات نباشد و در ضمن و موافقت روزهای دیگر باشد و شراح در وجه نهی از روزهٔ روز جمعه تنها اختلاف دارند بعض گویند بجهت آنست کتا روزه داشتن سبب ضعف بدن و کسر قوت نگردد و از اقامت وظائف و اوراد جمعه باز نماند چنانکه در رخصت افطار در عرفه مر ضعفا را گفته اند و این وجه ضعیف است و با روزه داشتن روز سابق و لاحق مناسبتے ندارد چه آن ضعف تر و قوت شکننده تر است و جواب ازین بانکه روزه پیش و پس جبر نقصان که در اعمال بجهت ضعف واقع میگردد میکند نیز ضعیف است چه جبر نقصان یکے خیرات دیگر نیز شود پس با یکه بوجود آن روزه مستحب گردد و لا قائل به و نیز برین وجه باید که کراهیت مخصوص بوجود ضعف گردد حال آنکه مطلق است و جواب آنکه چون مظنه ضعف بود قائم مقام حقیقت آن باشد چنانچه در سفر وجود مشقت و بعض گفته اند که اگرچه این روز را اعظم و افضل گردانیده اند با وجود ان مقتصر بر همان تعظیمات باید داشت که در شرع وارد شده است و زیاده بران از پیش خود مبالغه نکنند تا سوء هم فضل بجمیع وجوه نگردد و سبب تجاوز از حد نشود و وجهے دیگر کما از حدیثے که در آخر مذکور شد مفهوم گشت احسن وجوه است و فیه کفایة و تتمه این بحث در باب الصیام نیز بیاید انشاء الله تعالی خاصیت سی و دوم اختصاص این روز است باجتماع سومنان برائے وعظ و تذکیر یعنے بطریق وجوب و خطبه در عیدین سنت است نه واجب اما اجتماع در عرفات برائے وعظ و تذکیر نیست و خطبها که در ایام حج خوانند نیز واجب نیست و اگر مراد در هر هفته دارند فلا اشکال و اما این خواص جمعه است که مصنف ذکر کرده و ورائے آن خواص دیگر نیز وارد و وجه عدم ذکر وے مر آن را یا عدم اطلاع و استحضار وے بران یا ذهول وی از ان یا عدم صحت آن نزد وے باشد و الله اعلم و شیخ جلال الدین سیوطی در شرح صحیح بخاری بعضی از ان آورده و بر یازده بران در رساله جداگانه کرده اول آنکه اجتماع میکنند در وے ارواح ذکره ابن القیم فی کتاب المدی دوم آنکه تخصیص کرده نشود شب جمعه بقیام چنانکه تخصیص کرده نشود روز جمعه بصیام و قد عرفت ذلک سوم قرائت سورهٔ جمعه و منافقون در نماز عشاء شب جمعه چهارم خواندن سورهٔ قل یا ایها الکافرون و قل هو الله احد در مغرب شب وے چنانکه در فضل قرائت آنست پنجم امان از عذاب قبر کسے را که مرده در روز جمعه یا شب وے و سیوطی در جمع الجوامع بے آورده احمد و [illegible] بسیقے از ابن عمر آورده اند که گفت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم ما من مسلم یموت یوم الجمعة او لیلة الجمعة الا وقاه الله فتنة القبر

وہمچنین از شیرازی در القاب از ابن عمر و از ابو نعیم در حلیہ از جابر آوردہ کسیکہ مرد در روز جمعہ یا شب جمعہ خلاص کردہ شود
از عذاب قبر و بیاید روز قیامت و حال آنکہ بر دست مہر شہید ان ششم مغفرت ششصد ہزار کس در شب جمعہ و ششصد ہزار کس
در روز آن و در روایتے مغفرت تمامۂ مردم چنانچہ در اول فصل در بیان اختلاف میان روز جمعہ و روز عرفہ مذکور شد ہفتم استیذان
ملائکہ باصحف روز جمعہ بر ابواب مسجد برائے نوشتن مردم الاول فالاول تا وقت خروج امام رواہ احمد و ابو یعلی و الطبرانی
و الضیاء المقدسی عن ابی امامۃ ہشتم مضاعفہ حسنات در ین روز چنانکہ طبرانی در اوسط از ابی ہریرہ آوردہ کہ تضاعف الحسنات
یوم الجمعۃ و دیلمی از انس آوردہ کہ دو رکعت در روز جمعہ فاضل تر است از ہزار رکعت در غیر روز جمعہ و یک تسبیح در روز جمعہ افضل است
از ہزار تسبیح در غیر روز جمعہ نہم آنکہ بر ورد گار تعالے بری آنگیزد ایام را روز قیامت بر ہیئت و صورتے کہ دارند و برے انگیزد
روز جمعہ را روشن و تابان پس اہل جمعہ گرد میکنند آنرا کالعروس تہدے الی کریمہا و روشنائی میکند روز جمعہ برائے ایشان پس
میروند در روشنائی او و نگہائے ایشان در صفا و سفیدے مثل برف بود و بویہائے ایشان مثل مشک خوش میکنند در کوہہائے
کافور ہے نگرند بسوے ایشان جن و انس و بر ہم نمیزنند چشم از تعجب و حیرت تا آنکہ روے آیند و ہر بہشت و مخالط بنوالیشان را پیچ
کس مگر موذنان کہ برائے خدا اذان گفتہ باشند اورد السیوطی عن الحاکم فی المستدرک و البیہقی فی شعب الایمان دہم
حرمت و کراہت بیع نزد اذان و بے باز دہم استحباب بیع و شرا بعد از نماز نزد بعض فقہا و اللہ اعلم **فصل** در خطبۂ نبویہ
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در روز جمعہ چون خطبہ خواندے بجہت مزید شوق و مبالغہ در اسماع حاضران آواز بلند کردے بحدی
کہ چشمان مبارکش سرخ شدے بجہت تجلی بوارق انوار عظمت و جلال و لوامع اضواے ابلاغ و انذار و غضب وی سخت گشتی
تا آنکہ گویا وے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم منذر جیش ست کہ میگوید صبحکم و مساکم یعنے آنکہ خبر میرساند قومی را وی ترسانندہ ایشان را
از لشکری کہ بر ایشان تاختن مے آرد و اعلام میکند کہ آن در وقت صبح بر شما مے تازد و غارت میکند در وقت شام مے آید
و شنوندہ میگردند و ذکر شدت غضب و تشبیہ میدہند رجیش در متن صحیح مسلم و در جامع الاصول از حدیث وے ثابت ست و مصنف
آنرا ذکر نکردہ و لفظ بسیار کہ گفتہ بسیار در خطبہ گفتے در انجا نیست بلکہ گفتہ و یقول بعثت انا و الساعۃ کہ بر انگیختہ شدہ و فرستادہ شدہ ام
من با قیامت کہاشین ہمچو این دو انگشت و برائے بیان این اشارت میان انگشت شہادت و انگشت میانہ خود جمع فرمودے
و مقرون گردانیدے و گفتہ اند کہ اقتران سبابہ بوسطے اشارت ست باقتران ساعت ببعثت آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
گویا کہ وجود ساعت و بعثت متصل اند و زمان فاصل در میان نیست یا پیغمبرے دیگر در میان نہ چنانچہ درین دو انگشت انگشتی
دیگر در میان نیست و بعض گفتہ کہ اشارت ست بانکہ بعد زمانی میان ساعت و بعثت آنقدر ست کہ میان سر این دو انگشت کہ
سبحہ اصغرست از وسطے یعنی ہمین مقدار از قیامت پیشتر مبعوث شدہ ام و دنبال آن قیامت رسیدہ می آید و ظاہر لفظ
حدیث یقرن بین اصبعیہ کہ مصنف ترجمہ آن کردہ ناظر در معنی اول ست اما آنچہ در مشکوۃ در باب قرب الساعۃ بروایت بخاری
و مسلم از حدیث شعبہ از قتادہ آوردہ کہ گفت شعبہ شنیدم قتادہ را کہ گفت کفضل احدہما علے الاخرے و گفت ندانستم
کہ قتادہ این را از انس گفت یا از خود انتہی و نیز از ترمذی از حدیث مستورد بن شداد آوردہ کہ بعثت فی نفس الساعۃ
فسبقتہا کما سبقت ہذہ ہذہ یعنی ست در معنے ثانی و بعض گفتہ کہ احتمال دارد کہ مراد ارتباط عروت و ثبوت آن حضرت بود
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بقیام قیامت چنانچہ در سبابہ و وسطے و ظاہر مراد مصنف کہ گفتہ مع فرمودے معنی اول ست و
بعد ازان گفتے اما بعد لفظ اما بعد بعد از حمد و ثنا در خطبہ مسنون ست و بجدے بابی برائے آن معتقد کردہ اند رفتح الباری

گفته که اختلاف ست در انکه اول کسیکه این کلمه را گفته کیست طبرانی در حدیث مرفوع از ابی موسے اشعری آورده که داؤد ست علیه السلام و گفته که در اسناد این ضعف ست و در حدیث موقوف از شعبی آمده که فصل خطاب که داؤد را داده اند چنانکه در قرآن مجید میفرماید و آتیناه الحکمة و فصل الخطاب این کلمه است و بعض گفته اند که اول کسیکه تکلم کرد بدان یعرب بن قحطان ست و قیل کعب بن لوی و قیل سحبان بن وائل و قیل قس بن ساعده و قول اول اشبه و اثبت ست و جمع کرده اند میان این اقوال باانکه اولیت در اول حقیقی ست و در باقی اضافی فان خیر الحدیث کتاب الله بهترین سخنان در فصاحت و بلاغت و در فضل و شرف و وعظ و نصیحت کتاب خدا ست که قدیم ست و صفت خدای عزوجل و منزل ست برای تبلیغ احکام و هدایت خلق و خیر الهدی بفتح ها و سکون دال هدی محمد و بهترین سیرتها و طریقها سیرت و طریقه محمد ست صلے الله علیه وآله وسلم و شر الامور محدثاتها و بدترین چیزها چیزهائیست که نو پیدا کرده شده باشد و بدعت ست در دین و کل بدعة ضلالة و هر امر محدث و بدعت که مخالف سنت و سبب تغییر آن باشد باعث ضلالت و گمراهی ست و میفرماید انا اولے بکل مؤمن و در متن صحیح مسلم و جامع الاصول بکل مؤمن یعنے من بدوست دارنده ترم هر مومن را و قریبترم بوے من نفس او از نفس و ذات آن مومن چه نفس میادر بلا اندازد و دشمنی کند و من او را از تمامه آفات و بلیات دنیا و آخرت نگاهدارم و در محل امان درآرم من ترک مالا فلابلکه کسیکه مرد و گذاشت مالی را پس آن مال مر کسان او راست و من ترک دنیا او ضیاع او کسیکه گذاشت دامی را یا عیالی را فالی او علے او برائے فک او راوی ست و در متن صحیح مسلم و جامع الاصول بوا وست یعنی رجوع بمن ست در کفایت عیال وے و بر من ست قضاے دین وے امام نووے در شرح مسلم میگوید که این حکم بعد ازان شد که ابواب فتوح بر آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مفتوح گشت و در اوائل دعا میکرد و صلوة میفرستاد و بر آنکه مدیون بمیرد تا مردم تساهل نکنند و اصح آنست که این قضاے دین واجب بود بر ان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نه آنکه بطریق تکرم و تفضل میکرد و نیز از خصائص آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نیست بلکه واجب ست بر سائر ائمه اگر در بیت المال چیزے باشد و امرے مهم تر ازین در میان نبود انتهی رواه مسلم عن جابر بن عبد الله و فی لفظ له و در لفظے دیگر آمده است از مسلم هم از جابر کانت خطبة النبی صلے الله علیه وآله وسلم یوم الجمعة بود خطبه پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم روز جمعه یحمد الله و یثنی علیه بما هو اهله بلکه بما یلیق که حمد و شکر میگفت خدا را و ثنا و صفت میکرد بروے بصفات کمالی که وی تعالی سزاوار آنست ثم یقول پس میگفت ازین کلمات را من یهده الله فلا مضل له و من یضلل فلا هادی له و خیر الحدیث کتاب الله تا آخر حدیث کما اول سوق میکرده و نسائی نیز مثل حدیث مسلم جامع الخ در سر دو روایت وی آمده روایت کرده لیکن بتقدیم و تاخیر چنانچه در جامع الاصول آورده است مزاد النسائی و زیاده کرده است نسائی بعد قول وی و کل بدعة ضلالة این کلمه را که و کل ضلالة فی النار و هر صاحب ضلالت در آتش دوزخ ست و گاه گفتے الحمد لله نحمده و نستعینه و نستغفره و نعوذ بالله من شرور انفسنا و من سیئات اعمالنا من یهده الله فلا مضل له و من یضلل فلا هادی له و اشهد ان لا اله الا الله و فی روایة زیادة وحده لا شریک له و اشهد ان محمدا عبده و رسوله آورده اند که قدوم آورد ضماد نامی که وے مردے بود افسونگر از یمن افسون میکرد مردم را از جنون و پس بن پس شنید سفهاے که را که میگفتند محمد دیوانه شده است او را علاج باید کرد پس ضماد با خود گفت چه باشد که این مرد را ببینم و علاجش کنم شاید که الله تعالی شفا دهد او را بدست من پس آمد و آن حضرت را دید صلے الله علیه وآله وسلم و گفت یا محمد نزد من افسونے ست مر این بادرا یعنے علتے که از سر جن پیدا گردد و عرب جن را

باو میگویند میخواهی که ترا بدان علاج کنم پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این کلمات برخواند الحمد للہ نحمدہ ونستعینہ ونستغفرہ الخ آن مرد افسونگر گفت کہ این کلمات خود را کہ خواندے باز بر خوان بر من پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سہ بار این کلمات برخواند آن مرد گفت واللہ شنیدہ ام من ہمنشان کاہنان وساحران وشاعران را ونشنیدہ ام ہرگز مانند این کلمات وتحقیق رسیدہ است این کلمات قاموس بحر را یعنے سیانہ دریا را کہ عمیق ترو عظیم تر است وگفت بدہ دست خود را بمن تا بیعت کنم ترا بر اسلام پس ضما بیعت کرد و مسلمان شد مسلم از ابن عباسؓ این کلمات را در این قصہ تا عبدہ ورسولہ روایت کردہ ومصنف درین خطبہ زیادہ کردہ این را کہ ارسلہ بالحق بشیرا ونذیرا بین یدی الساعۃ من یطع اللہ ورسولہ فقد رشد ومن یعصہما فانہ لا یضر الا نفسہ ولا یضر اللہ شیئا وفی روایۃ ومن یعصہما فقد غوے ونسائی ربنا ان یجعلنا ممن یطیعہ ویطیع رسولہ ویتبع رضوانہ ویجتنب سخطہ انا نحن بہ قبلہ روایت کرد این حدیث را ابو داؤد از ابن مسعود وروایت کرد وے وترمذے ونسائی انچہ یعنی را بازیادت وبدانکہ در صحیح مسلم حدیثے از عدے بن حاتم آوردہ کہ مردے در حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خطبہ خواند من یطع اللہ ورسولہ فقد رشد ومن یعصہما فقد غوے پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بئس الخطیب انت قل ومن یعص اللہ ورسولہ وشراح حدیث در سبب ذم وانکار وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مر آن خطیب را در قول وے ومن یعصہما وامر بگفتن ومن یعص اللہ ورسولہ اختلاف کردہ اند جماعۃ گفتہ اند کہ سبب آن بود کہ وے تشریک اللہ ورسول کرد در ضمیر تثنیہ کہ مقتضے تسویہ است پس امر کرد او را بتقدیم اسم اللہ وعطف رسولہ بر وکہ مفید تبعیت وفرعیت ست واین وجہ مشہور ست ولیکن ضعیف است چہ مقتضای جمع در تسویہ را محل بحث ست واز جہت وقوع این جمع وتشریک بعینہ در کلام آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حدیث صحیح کہ اینجا مذکور شد ومثل آن در حدیث دیگر کہ در علامات کمال ایمان واقع شدہ است ان یکون اللہ ورسولہ احب الیہ مما سواہما نیز واقع شدہ است وبعض گفتہ اند کہ سبب آن بود کہ آن خطیب وقف کرد بر وبعصہما کہ موہم عطف او ست بر من یطع اللہ ورسولہ ووقوع فقد رشد جزاے وے واین سخن چیزے نیست ومخالف است مر سیاق حدیث را کما لا یخفی واقرب آنست کہ این ذم وانکار بجہت آن بود کہ لائق لسان خطیب در امثال این مقاصد بسط وتفصیل وتطویل ست وعدم کمال وملال از آن چنانچہ عبارت حدیث ست کہ مذکور شد نہ اقتصار بر ہمین دو کلمہ باسلوک طریقہ اختصار ورجال واللہ اعلم بحقیقۃ الحال وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سورۂ ق بسیار بر منبر خواندے از جہت اشتمال وے بر مواعظ شدیدہ وزواجر اکیدہ وظاہر لفظ دلالت دارد بر خواندن تمامۂ سورہ ودر بعض حواشے نوشتہ اند کہ مراد بعض سورہ است وعادت شریف ہمین بود وازکلام نووے تردد وتخییر مفہوم میشود در قرأت کل وبعض وقرأت بعض اوفق ست بحدیث قصہ خطبۂ قرلہ ام ہشام بنت الحارث بن النعمان کہ صحابیۂ انصاریہ مشہور ست گفت بود تنور ما وتنور رسول خدا یکے تا دو سال یا یکسال وکسرے اشارت میکند بشدت معرفت خود باحوال آن حضرت وشرف قرب جوار وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وگفت ما حفظت سورۃ ق وفی روایۃ مسلم ما اخذت یا ذکر فہم من سورۂ ق را الا من لفظے رسول اللہ مگر از دہان رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وفی روایۃ مسلم الا من لسان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یخطب بہا علے المنبر از جہت خطبہ خواندن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بآن سورہ بر منبر در جمیع روایات مسلم ودر روایت ابو داؤد ونسائی یقرأہا کل جمعۃ وامام نووے گفتہ درین حدیث استحباب قرأت سورۂ ق ست کلہا او بعضہا در ہر خطبۂ جمعہ ولیکن مصنف مطلق آورد وبعید بکل جمعۃ نساخت ما نا کہ لفظ حدیث کردی از انجا نقل کرد اینچنین ست یا اشارت کرد کہ مراد بکل کثرت ومبالغہ است چنانچہ گفت لبیا بر منبر خواندی وظاہر آنست کہ اگر کل بر حقیقت خود ہم باشد مراد دوام

مرت باشد کہ ہام پیشانی بدیدہ نہ دائم واللہ اعلم بدانکہ ارباب روایات احادیث بسیار از خطبہای آن حضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم حفظ کردہ وضبط نمودہ یکے از آنہا کہ متضمن بیان فرضیت جمعہ وتاکید وتائید اوست مصنف آوردہ گفتہ وحفظ من
خطبہ وحفظ وضبط کردہ اند اصحاب روایات احادیث از خطبہای آن سرور صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من روایتہ از روایت
ابی الحسن علی بن زید بن عبداللہ بن عبدعان تیمی بصری کہ سعد ودست در تابعین بصرہ وباصل مکی ست نزول کرد بصرہ را
وشنید حدیث از انس بن مالک وابی عثمان نہدی وسعید بن مسیب وروایت کردہ از وے سفیان ثوری وعبدالعزیز بن عمر
القواریری مات سنۃ اثنتین ومائۃ وفیہا ضعف ودر روایت این خطبہ ضعفی ہست بجہت بعض رواۃ وی واین خطبہ را
ابن ماجہ از روایت جابر بن عبداللہ نیز آوردہ یا ایہا الناس اسلموا قبل ان تموتوا توبوا الی اللہ قبل ان تموتوا تقربوا بکثرۃ
وباکثرۃ بطاعۃ حق عزوجل پیش از آنکہ بمیرید وازین عالم درگذرید وچون وقت گذشتن ومردن متعین نیست واحتمال دارد
کہ ہم امروز بمرگ درسد مبادرت نمائید دران وتسویف دران راضی نباشید چنانچہ فرمودہ بادروا بالاعمال الصالحۃ ومبادرت
نمائید وشتابی کنید بکارہای نیک وصلوا الذی بینکم وبین ربکم وبپیوندید وبنزدیکی کنید وبرید ومحکم کنید آن نسبت وعہد را کہ میان شما و
میان پروردگار شماست بکثرۃ ذکر کہ ذکر کردن شما پروردگار را عزاسمہ ذکر در عرف شہود لا الہ الا اللہ است
قلبا ولسانا ونزد اہل تحقیق شامل ست ہر عمل صالح را کہ تقرب الی اللہ کنند وبر نہوجہ قول او وکثرۃ الصدقۃ فی السر والعلانیۃ
ازباب تخصیص بعد از تعمیم باشد تو جرواتا اجر دادہ شوید اجر عظیم کہ جز پروردگار عظیم قدر آن نداند برازندۂ صدق واخلاص
کہ در عمل ورزیدہ ولہذا اجر بے مخصوص ذکر نکرد ومطلق گذاشت وتجرواد تا مستحقہ شوید نزد خدائے خلق وترزقوا ورزق داد شوید
وکشادہ شود بروے شما ابواب برکات از آسمان وزمین واعلموا ان اللہ قد فرض علیکم الجمعۃ وبدانید کہ خدای تعالے
فرض گردانید بر شما نماز جمعہ را فریضۃ مکتوبۃ فرضے کہ نوشتہ شدہ است در کتاب مجید ولازم ومحکم گردانیدہ شدہ است بر جمیع
مسلمانان فی مقامے ہذا در محل استدلال من کہ انیست فی شہرے ہذا در ماہ من کہ انیست فی عامی ہذا در سال من کہ انیست
الی یوم القیامۃ تا روز قیامت کہ تشریع وتکلیف بندگان منتہی بدان روز ست اشارت ست بتابید فرضیت نماز جمعہ
مقصود ذکر ہمین ست وذکر قول او فی مقامے ہذا الخ استطرادی ست ومقام احتمال دارد کہ ہم زمان بود ومراد ہمان روز باشد
واگر ہم مکان ہم بود مراد قیام دران وقت دارند فافہم من وجد الیہ سبیلا جمعہ فرض ست بر ہر کہ راہ یابد بسوے وی فتواند رسید
بوے وواجب گردد بروی باجتماع شرائط آن وشرائط وجوب جمعہ در کتب فقہ مذکور ست وشاید کہ تو بگوئی حوالہ بکتب
دور ست اگر ہم اینجا بیان کنی نزدیکتر بود بدانکہ شرط وجوب جمعہ بعد از وجود مصر یا فنای آن بلوغ وعقل مذکورت وحریت
واقامت وصحت وسلامت عین وعلمین ست پس جمعہ بر مردان فرض بود نہ بر زنان وبر آزادان نہ بر بندگان وبر مقیمان نہ بر
مسافران وبر تندرستان نہ بر بیماران ونہ بر کوران ونہ لنگان وہر کہ بعد از ادائے نماز جمعہ پیش از شب تواند بمنزل خود رسید
وشب کرد جمعہ بروے واجب بود وہذا قال الامام ابوحنیفہ وہمچنین آمدہ ست در حدیث قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
الجمعۃ علی من آواہ اللیل اخرجہ الترمذی وظاہر مراد از عبارت من وجد الیہ سبیلا ہمین بیان یافتہ ست کہ امکان
وصول بجمعہ دریافتہ باشد ومآن را اشارت بجمیع شروط داشتیم تعمیما للفائدۃ لمن ترکہا فی حیواتی پس کسیکہ ترک کند جمعہ در
حیات من او کسے بعد از من ترک کند آنرا بعد از حیات من مجوحدا بہا بعلت انکار کردن آنرا واخفا فا بہا یا بجہت سبک پنداشتن
وسہل انگاشتن آنرا واما امام جائر وعادل واورا بادشاہے باشد جبارکنندہ یا عدای زندہ یعنی بہر وجہ بر ہر تقدیر یا قامت جمعہ

از دست نباید داد اینجا را اعتبار بوقت که در تصحیح شرط عدالت و اقامت حدود و اجرای احکام در عصر متبرست کنند بشیعه
شعار اسلام ست بهر تقدیر باید کرد و خود در آخر زمان چه جای آنست آخر اقامت جمعه در زمان عبد الملک بن مروان که بادشاه وقت بود
و حجاج که امیر الامرای او بود میکردند که بالاتر از دے ظالمی نبود و صحابه رسول حاضر بودند و هیچ یکے از ایشان انکار نمیکرد دیگر
چه توان گفت و نگویند که سکوت صحابه از جهت ظلم و ترس وے بود و از اینجا رضای باطن ایشان معلوم نشود چه اجتماع صحابه
بر باطل هر چند مقام خوف بود جائز نباشد والا لازم آید بطلان بسیاری از احکام دین و نیز گفته اند که سلطان جائر ظالم اگر چه در
چیزهاے دیگر ظلم کند آخر نه در اقامت جمعه عدالت ورزید انیقدر بس ست و رعایت عدالت در همه امور متعسر ست و گفته اند که
دران بلاد که ولاة آن کفار اند مسلمانان را میرسد که اقامت جمعه و اعیاد بکنند و اگر یکے را قاضی مسازند قاضی میشود به تراضی
مسلمانان و بالجمله فرمود هر که ترک کند جمعه را فلا جمع الله شمله پس جمع نکند حق تعالے تفرقه و پریشانی او را و اشمل را اضداد
هم بمعنی جمعیت آید و هم بمعنی پریشانی و اینجا بمعنی اخیر ست و لا بارک له فی امره و برکت ننهاد خدای تعالے در کار وی الا آگاه باش
ای مخاطب ولا صلوة له و مقبول نیست مر تارک جمعه را نماز الا اولا صوم له و نه روزه ست مر او را الا اولا زکوة له و نه زکوة ست
مر او را الا و لا حج له و نه حج ست مر او را الا اولا بر له و نه هیچ نیکے که کند مقبول ست مر او را تا آنکه توبه کند از ترک جمعه
و جحود و استخفاف وے فان تاب پس اگر توبه کند و رجوع کند لهذا ان گناه تاب الله علیه توبه کند و رجوع کند حق تعالے
بر وے بعفو و رحمت پوشیده نماند که اگر مراد حقیقت جحود و استخفاف اوست آن خود کفری ست صریح و هیچ عبادت با کفر مقبول
و صحیح نبود مگر بتوبه و رجوع باسلام و این ظاهر ست چندان احتیاج به بیان ندارد و ظاهر آنست که جحود و استخفاف در عمل مراد بود
بدلیل مواظبت و مداومت گویا ترک کردن و تکاسل نمودن گوشه ایهامی بانکار و استخفاف دارد برین تقدیر ذکر عدم قبول
عبادات تغلیظ و تشدید باشد بر ترک جمعه و این معنی اشبه و اقرب بمقام مینماید و الله اعلم بعد ازان احکامی چند از باب
امامت بیان کرد خواه در جمعه باشد یا غیر آن و فرمود لا تؤمن بفتح تاے فوقانیه و ضم همزه و فتح میم مشدده و تشدید نون یعنی
باید که امامت نکند امراة رجلا زنے مرد را الا و لا یؤمن این نیز بهمان صیغه ست و لیکن بیای تحتانیه اعرابی مهاجرا و باید که امامت
نکند بادیه نشینی کسے را که هجرت کرده خلاصه معنی آنکه امامت نکند جاهل عالم را چه غالب بر بادیه نشینان جهل بر دین و لا یؤمن فاجر
مؤمنا و امامت نکند فاسق مر مسلمان صالح را الا ان یقهره سلطان مگر آنکه قهر و غلبه و اکراه کند صاحب سلطنتے که بخلاف وے توان
ترسیده میشود از شمشیر وے و تازیانه وے باین طور که خود امامت کند یا دیگرے را که شایسته آنست امام گرداند چاره
درین صورت صبر ست و عادت شریف آن بود که غالبا خطبه جمعه را کوتاه خواندے ابو داؤد از حکم بن حزن کلفی آورده است
که گفت قدوم آمدم بر آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم با هفت کس یا نه کس و درنگ کردیم نزد وے روزے چند و شاهد
شدیم دران ایام جمعه را پس خطبه بایستاد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم متکے بر عصائی یا قوسے پس حمد گفت خداوند را و
ثنا کرد بروے مزید علاوه چند کلمه خفیفه طیبه مبارکه پس تر گفت ایها الناس ان لن تفعلوا او لن تطیقوا کل ما امرتکم به و لکن سددوا و ابشروا
رواه احمد و ابو داؤد و نسائی و ترمذی ازجا برین سمره آورده اند که گفت بودم من که میگذاردم با رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم
نمازها پس میبود نماز وے میانه یعنی بسیار دراز نبود و در روایت ابو داؤد و هم ازجابر آمده که بود نماز وے میانه و خطبه وے
میانه میخواند چند آیتے از قرآن و تذکیر میکرد مردم را بدان و اگر احیانا دراز هم خواندے نسبت بنماز کوتاه بودی و نماز را
دراز نسبت بخطبه و مناسب وے و براے ترغیب در تطویل نماز و قصر خطبه و شاید که مقصود اصلے ترغیب بر تطویل نماز بیت

واللہ اعلم فرمودے ان طول صلوۃ الرجل بدرستی کہ دراز ے نماز مرد وقصر خطبتہ وکوتاہی خطبۂ وی منبئۃ من فقہہ علامت
ونشانی ست از فقہ و دانش وی وناشی ست ازان وناکہ وجہ دے آن بود کہ در وعظ ونصیحت مرنی بسیست خصوصاً ازان حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ مصدر جوامع الکلم ومظہر غرائب حکم ست مرو باید کہ در طاعت وعبادت کوشد وتہذیب نفس خویش مشغول
باشد چنانکہ گفتہ اند کردار باید نہ گفتار وہ غظ ونصیحت دیگران نخنۂ خود نمالی وعدم موافقت قول با عمل نیزدار دپس فعل آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تعلیم امت بود وانمیعنی را بتعلیم فعلی پس نکر دبقول نیز آنرا موکد ساخت وطیبی در توجیہ آن گفتہ کہ نماز
اصل خطبہ فرعست واز قضایائے فقہیا ست ایثار اصل بر فرع بزیادت وتفصیل ونزد امام ابو حنیفہ در خطبہ مقدار الحمد سبحانہ الا اللہ
الا اللہ یا سبحان اللہ در فرض کافی ست وزیادتہا سنیت واستحباب واجب در قرآن فرمودہ است فاسعوا الی ذکر اللہ ومراد بذکر
اللہ خطبہ است وذکر اللہ بریں قدر صادق ست ومسلم از ابی وائل آوردہ کہ گفت خطبہ خواند ما را عمار وایجاز کرد وبلیغ خواند چون
از منبر فرود آمد گفتیم یا با الیقظان تحقیق خطبۂ بلیغ خواندے اما موجز خواندے اگر اندکے طویل تر ازین میخواندے خوشتر
بودے گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت ان طول صلوۃ الرجل وقصر خطبتہ منبئۃ من فقہہ فاطیلوا
الصلوۃ واقصروا الخطبۃ وان من البیان لسحرا وامام نووے در نجا اشکال کردہ وگفتہ کہ امر بابطالت صلوۃ باحدیث تخفیف
صلوۃ وحدیث کانت صلوتہ قصدا مخالف ست وجواب دادہ کہ مراد تطویل صلوۃ ست نسبت بخطبہ نہ تطویلے کہ شاق بود
بر مردم پس وی اقتصاد ست در طول انتہی وان من البیان لسحرا ہم روے بمدح بیان دارد وہم بذم وے یعنی بیان مشابہ
سحر ست در مالۂ قلب وصرف آن بجانبے پس اگر صرف بجانب حق کند ممدوح بود واگر بطرف باطل بود مذموم وہر دو معنے در
مورد استعمال این حدیث مقصود ومراد افتادہ است کما لا یخفی علے المتتبع وافضل آنست کہ خطبۂ بزبان عربی باشد ونزد
امام ابو حنیفہ بغیر عربی نیز جائز ست بہر زبانے کہ باشد وبعض گفتہ اند از غیر عربی جز بفارسی روا نباشد واین فرع اختلافی ست
کہ بیان وے وصاحبیہ در قرأت قرآن ست واں در کتب مسطور ست وگفتہ اند کہ وی در آخر رجوع کرد بقولہما وہو الصحیح و
علیہ المعول ودر خطبۂ قواعد اسلام را بیان فرمودے ومہمات دین را تعلیم کردے وبند کر موت وتزہید در دنیا وترغیب در آخرت
بذکر نمودے واگر در اثنائے خطبہ حاجتے از حوائج دنیا از غیر خود عارض شدے یا سائلی سوال کردی از مسئلہ دین قطع کردی سخن را
وحاجت را بگذاردے وسائل را جواب دادے وآنگاہ خطبہ را تمام کردے اما اول چنانکہ ابو داؤد وترمذی ونسائی از بریدہ
آوردہ اند کہ روزے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خطبہ میخواند پس حسنؓ وحسینؓ آمدند پیراہن ہا سرخ پوشیدہ وراہ میرفتند
افتان وخیزان پس فرود آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از منبر وبرداشت ہر دو را از زمین ونہاد ہر دو را پیش خود وفرمود
صدق اللہ انما اموالکم واولادکم فتنۃ دیدم این دو صبی را کہ میرفتند وے لغزیدند وے افتادند پس صبر نتوانستم کرد تا آن کہ قطع
کردم سخن را وبرداشتم ایشان را ابو داؤد ونسائی نہادن ہر دو را در پیش ذکر نکردہ ونیز ابو داؤد ونسائی از انس بن مالک
آوردہ اند کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرود مے آمد از منبر بحمت آنکہ پیش مے آمد او را مردے
بحاجت پس مے ایستاد باوے تا قضا میکرد حاجت او را وامانی چنانکہ مسلم ونسائی از ابی رفاعہ عدوی آوردہ کہ گفت
رسیدم بر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وآن حضرت خطبہ میخواند پس گفتم یا رسول اللہ مردے غریب آمدہ سوال میکند
از دین خود در نمے یابد کہ چیست دین او پس اقبال کرد بر من رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وترک کرد خطبہ تا فرود آمد
ومسند او را برمن ونکریست آوردند چنان گمان برم کہ پایہ سے از آہن بود ونشست بروے رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

بشروع کرد تعلیم کردن مرا از انچه تعلیم کرده است او را پروردگار او عزوجل پس ترفت بخطبهٔ خود و تمام کرد آن را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و امام نووے گفت از ین حدیث معلوم شود کہ ہر کہ از کیفیت درآمدن در اسلام سوال کند واجب شود تعلیم وے بالفور از جہت
بودن وے اہم از جمیع امور و اگر در وقتے یا محتاجے را در میابد جمع بدیدے حاضران را امر فرمودے بتصدق و تحریض کردے
بداون چیزے از اثواب و دراہم و جز آن چنانکہ اصحاب سنن و غیر ایشان از ابو سعید حدیثے آوردہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم خطبہ میخواند مردے آمد در جامہاے کہنہ و صورت مسکینہ پس فرمود مرا و را آیا گذاردۂ نماز را یا نہ گفت نہ فرمود
بگذار دو رکعت و ترغیب کرد مردم را بر صدقہ و در بعض روایات آمدہ کہ گفت او را کہ بار دیگر چنین کن و نام این مرد سلیک است
بصیغۂ تصغیر و ہمین حدیث ست کہ متمسک شافعیہ است در وجوب تحیت المسجد اگر چہ در وقت خطبہ باشد و در ینجا ست کلام
طویل از طرفین کہ بجہت خوف اطالت و ملالت متروک شد چنانکہ در خصائص جمعہ در انصات نزد خطبہ اشارت بدان کردہ شد
و در شرح ابن الہمام گفتہ کہ مکروہ ست مخاطب را کہ تکلم کند در حال خطبہ مگر در امر معروف چنانچہ قصۂ عمر با عثمان رضی اللہ عنہما در وضو برای جمعہ
معلوم شد و چون نام خدا یاد کردے بانگشت شہادت اشارت فرمودے چنانکہ مسلم و ابو داؤد و ترمذے و نسائی از
عمارہ بن رویبہ آوردہ اند کہ وی دید بشر بن مروان را بر منبر کہ ہر دو دست بر میداشت پس گفت قبح اللہ ہاتین الیدین بدرستیکہ
خدا این دو دست را و گفت بتحقیق دیدم من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ زیادہ نمیکرد بر اشارت کردن بانگشت
شہادت و چون جماعت تمام حاضر شدند ے برای خطبہ بیرون آمدے از حجرہ یا از صف اگر در مسجد بودی تنہا و ما ذہبے و ما عصے
پیش وے نبودے چنانکہ الآن متعارف ست در بیرون آمدن خطیب جمعہ و عید و حرمین و غیرہا کہ با جماعۂ کثیر با علما
بوضع غریب و طمطراق برآیند و پیش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہرگز نظر قوا و الیک کہ چاوشان و خادمان کنند نبود
و ہمچنین طیلسان و طرحہ این نیز بعضے طیلسان ست چنانچہ در قاموس گفتہ و بر ین تقدیر عطف تفسیرے طیلسان باشد اما
خالی از چیزے نیست مگر آنکہ نام نوعے خاص از طیلسان دارند جامہ سیاہ و امثال این ملابس متعارف نبودی این عبارت
احتمال دارد کہ ملابس بکسر سین خوانند و معنا و نعت وی یعنی این ملابس کہ الآن معتاد و خطباست در انجا نبودی بر نہج افادۂ
نفی مطلق کند و لیکن در مشکوۃ از مسلم بروایت عمرو بن حریث آوردہ کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خطبہ خواند بر سر مبارک وے
دستار سیاہ بود کہ فرو گذاشتہ بود دو طرف او را میان کتفین خود روز جمعہ و یحتمل کہ موقوفش خوانند نفی بمعتاد خود بر ین تقدیر
بوقوع بعضے از انہا احیانا منافی نبود و این ارسال طرفین عمامہ بین الکتفین کہ بعضے از ان تعبیر بتکویر عمامہ کردہ اند احیانا
فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و مخصوص بجمعہ نیست چنانکہ در بیان عادت لباس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بیاید ان شاء اللہ تعالی فافہم و چون در مسجد در آمدے بحاضران سلام کردے و چون بمنبر برآمدے روی سوی کسان آوردے
و دیگر بار سلام کردے آنگاہ بنشستی رواہ ابن ماجہ عن ابن عمر و از سراجیہ نقل کردہ اند کہ سلام نگوید خطیب بر قوم مگر از خصوص
بآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم داشتہ اند یا در صحت روایت آن سخن دارد و در حاشیۂ فتوح ابن الہمام نوشتہ ست و
از قدوری نقل کردہ کہ طحاوی گفتہ کہ چون امام بر منبر برآید ظاہر مذہب آنست کہ سلام نگوید زیرا کہ خروج امام برائے
قطع کلام ست پس جائز نباشد سلام چنانچہ بعد از نماز ست و حدیثے کہ از نافع از ابن عمر روایت کردہ اند ضعیف ست
و ما نیافتیم در این باب حدیثے صحیح مگر احادیث ضعاف کہ احتجاج را نشاید و اگر ثابت شود حمل بر حالت اباحت کلام میکنیم
و بلال شروع در اذان کردے در پیش دست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در زمان شریف غیر از ین اذان نبود و نیز

گفته که نزد بعضے معتبر همین اذان است در عهد و وجوب سعی و حرمت بیع واضح آنست که معتبر اول ست اگر در وقتش که بعد از زوال ست گفته باشند زیرا که مقصود که اعلام ست بوی حاصل شد انتهی و همچنین در زمان ابوبکرؓ و عمرؓ و چون در خلافت عثمانؓ بن عفان رضی الله عنه وکثرتے و تفرقے در مردم پیدا شد امر کرد باذان دیگر پیش ازین اذان بر زوراے که نام موضعے ست بیرون مسجد در بازار مدینه آنمکان را احجار الزیت خوانند سنگ اے سیاه است در انجا گویا آنرا بروغن زیت طلا کرده اند از نسبت آنرا احجار الزیت گویند و این اذان دیگر را در بعض احادیث ثانی گفته اند با عتبار احداث اگرچه اول ست با عتبار فعل و لهذا بعض علما استغراب در عبارت شموده گفته اند که اول ثانی ست و ثانی اول و بعض ثالث نیز گفته اند با عتبار تسمیه اقامت باذان چنانچه در حدیث بین کل اذانین صلوة نیز واقع شده است و چنانچه بهمین اعتبار در بعض روایات واقع شده که در زمان مبارک آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم دو اذان نبود بدانکه اذان مستحدث در زمان عثمانؓ اذان اول بوده اما این اذان دیگر که برای سنت جمعه گویند نه در زمان آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بوده نه در زمان صحابه و نه بعد ازایشان و نیست عمل بروی در اکثر دیار اسلام و نیز معلوم نشد که از کجا پیدا شده در حواشی هدایه گفته اند که این اذان در زمان حجاج احداث یافته پس باید که سنت را هم بعد اذان اول بگذارند و اگر خواهند بقصد اعلام الصلوة الصلوة نیز گویند و در بعض کتب واقع شده است که اذان اول از مستحدثات بنی امیه است و غالبا این باعتبار آنست که بعض محققین گفته اند که همین اذان را که عثمانؓ بر زوراء امر فرموده بود هشام بن عبد الملک آنرا بمسجد نقل کرده والله اعلم و در بعض روایات آمده که اذان اول در زمان عمر بن الخطاب بود و تا عهد عثمانؓ استمرار پذیرفت و بعض گفته اند که در زمان عمرؓ مجرد اعلام بود و عثمانؓ آنرا بلفظ اذان حکم کرد و بر مکان عالی فرمود ازین جهت نسبت بوے کرده اند و بر هر تقدیر آنچه خلفاے راشدین کرده باشند آنرا بدعت نباید گفت و اگر بعضے از اسلاف اطلاق بدعت بران کرده باشند بمعنی آنست که در زمان آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نبود و مقصود تذمیم و تقبیح آن نخواهد بود کذا قال العلماء چون بلال از اذان فارغ شدے آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم برخاستے و خطبه کردے بی فاصله بعملی و سخنی دیگر میان اذان و خطبه و بر اینها ده خطبه خواندن احادیث و اخبار صحیحه بسیار آمده و نزد امام ابوحنیفه و مالک و احمد قیام سنت ست زیرا که مقصود ذکر ست و آن حاصل ست بقعود و آنکه گویند که خطبه بجای رکعتین ست بحقیقت نیست مراد آنست که قصورے که در جمعه لاحق در رکعات ظهر واقع شده خطبه جبر نقصان آن در ثواب میکند و لهذا استقبال قبله و حرمت تکلم که شرط اند در نماز در خطبه نیست و لیکن چون موانیست آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بران ثابت شده سنت باشد و ترک آن بی ضرورت مکروه کذا فی شرح ابن الهمام و نزد شافعی واجب و از مالک نیز روایتے در وجوب آمده و در صحیح بخاری و مسلم و غیره از جابر بن سمره آورده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم خطبه میخواند قائما بعد ازان می نشست پس می ایستاد و خطبه دیگر میخواند و هر که ترا خبر دهد که نشسته خطبه میخواند دروغ گو است و مسلم و نسائی از کعب بن عجره آورده که وی در مسجد درآمد عبد الرحمن بن ام الحکم را که یکے از مروانیه و ابتباع ایشان بود دید که خطبه میخواند نشسته گفت به بینید این خبیث را که نشسته خطبه میخواند و حال آنکه حق تعالی فرموده است ﴿ و اذا رأوا تجارة او لهوا انفضوا الیها و ترکوک قائما ﴾ و سبب نزول این کریمه آنست که رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم خطبه میخواند و اهل مدینه را قحط و گرانی غله سخت رسیده بود ناگاه در میان شنیدند که قافله از شام رسیده است همه برخاستند و بجانب قافله رفتند و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را تنها در خطبه ایستاده گذاشتند مگر دوازده تن از صحابه که ابوبکر و عمر از ایشان بودند نشسته ماندند و چون فرمود و ترکوک قائما معلوم شد که خطبه حال قیام بوده

واز معاویہ نیز نقل کردہ اند کہ خطبہ نشستہ میخواند و گفتہ اند کہ وی دران معذور بودہ کہ پیہ شکم وے بسیار شدہ بود و طاقت ایستادہ شدن و خطبہ خواندن نداشت کذا قال الشیخ فی فتح الباری و نیز گفتہ اند کہ روایت کرد عبد الرزاق از معمر از قتادہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ابو بکر و عمر خطبہ میخواندند روز جمعہ ایستادہ و چون بر عثمان شاق شد بتمام دو ثلثای خطبہ می نشست و استراحت میکرد و ساکت می بود و بعد از آنکہ بحال خود می آمد بر می ایستاد و میخواند و چون معاویہ امیر شد خطبہ اولی نشستہ میخواند و ثانیہ ایستادہ و لیکن او را ضرورت بود کہ طاقت ایستادن نداشت کذا فی فتح الباری انتہی و در شرح ابن الہمام گفتہ کہ قصہ عثمان کہ گویند چون در اول جمعہ بعد از تولیت خلافت بمنبر برآمد و گفت الحمد للہ و حصر شد مذکور نیست نہ در کتب حدیث و نہ در کتب فقہ واللہ اعلم و شمشیر و نیزہ بدست نگرفتی بلکہ اعتماد بر کمانی یا عصائی کردے و گفتہ اند کہ اعتماد بر سیف و مانند آن اشارت ست بآنکہ قوام این دین بشمشیر و سلاح ست و این قیم گفتہ کہ این سخن چیزے نیست چہ قوام این دین بقرآن و وحی ست کذا فی المواہب و در بعض روایات فقہیہ حنفیہ آمدہ کہ آنکہ بر قوس یا عصا مکروہ است و صحیح آنست کہ مکروہ نیست از جہت ورود سنت و در روایتی آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اعتماد بر عنزہ میکرد کہ باوے میبود و از روضۃ العلماء نقل کردہ اند کہ در ہر بلدے کہ فتح وے بغلبہ و محاربہ ہست چنانکہ مکہ معظمہ اعتماد بسلاح کنند و آنجا کہ بصلح ست چنانکہ مدینہ مطہرہ بعصا و لہذا شافعیہ در حرم شریف اعتماد بر سیف کنند کہ بقول ایشان فتح آن بطریق عنوۃ ست و نزد حنفیہ بعصا کہ نزد ایشان بصلح ست کما بین فی موضعہ و مصنف میگوید کہ این یعنی اعتماد بر کمان عصا پیش از آن بود کہ منبر ساخت اما بعد از اتخاذ منبر محفوظ نیست کہ بر چیزے اعتماد کردی عصا و نی کمان و نہ غیر آن و قصہ ساختن منبر آنست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش از وضع منبر قریب بمحراب بمصلی جانب غربی ایستادہ خطبہ میخواند گاہی بسبب طول قیام و عروض ملال بر چوبے کہ دران مقام نصب کردہ بودند تکیہ مینمود و در مدینہ امراۃ بود از انصار کہ غلامے داشت نجار پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کسے را نزد آن امراۃ فرستاد کہ اگر امر کنی آن غلام نجار خود را تا چوبے چند برایم آوردہ منبری برائے من بسازد تا بران برآمدہ خطبہ خوانم مبتر باشد آن زن بفرمودہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بغلام خود امر کرد و وے از چوب گز منبرے ساخت سہ درجہ پس در سوضعے کہ آلان منبر شریف ست بنہادند و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر منبر برآمد و خطبہ خواند آن چوب کہ پیش ازین بران تکیہ زدہ خطبہ میخواند از فراق صحبت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بفریاد آمد و آواز کرد چنانکہ ناقہ آواز کند و تمامۂ صحابہ از مشاہدۂ نالہ و فریاد وے بگریہ درآمدند پس آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از منبر فرود آمد و او را در کنار خود گرفت تا از گریہ و فریاد باز آمد و این خبر حنین جذع یعنے فریاد کردن این چوب مشہور ست و بعض گفتہ اند کہ بسر حد تواتر رسیدہ است و طول منبر شریف بقول صحیح دو ذراع بود و عرض او یک ذراع و عرض ہر درجہ شبری و تا زمان خلفای راشدین رضوان اللہ تعالی علیہم اجمعین آن منبر بجاے خود بود اول کسیکہ او را بجائے قطیعہ بخشید عثمان بن عفان بود و بقول اول کسیکہ کسوت کرد معاویہ بود و ہم در زمان امارت خود و وقتیکہ در شام بود قدوم آورد خواست کہ منبر آنحضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بشام ببرد چون از جای خود فرو بجنبانید ہمان ساعت آفتاب گرفتہ شد بحدیکہ ستارہ ہائے آسمان نمودن گرفتند پس معاویہ ازین خیال برگشت و احتذار آن را با صحاب گفت کہ مقصود من تفحص و تحقیق حال آن بود تا او را زمین نخورد و باشد بعد ازان شش پایہ دیگر بران افزود و منبر نبوی را بالاے آن داشت و در بعض روایات این حکایت نسبت بمروان کنند کہ در مدینہ مطہرہ از جانب معاویہ حاکم بود و معاویہ از شام بوی نوشتہ بود کہ منبر مصطفوی را بشام ببر بستد

و واللہ اعلم وضع منبر در سنہ سابع بود بقول صحیح در ثامن و چون کہنہ شد مردم بجہت تبرک ازان شانہا ساختند و مجموع آنست
کہ آن منبر بازیادتی کہ معاویہ ساختہ بود در حریقے کہ در سنہ اربع و خمسین و ستمائہ در مسجد شریف مقدسہ سوخت بعد ازان خلفا و
ملوک ہر کدام منبرے ساختند و در سنہ ثمان و ثلثین و ستمائہ کہ کاتب حروف باقامت مدینہ طیبہ مشرف بود سلطان مراد منبری
از نہایت جوش ریختہ بفرستاد و عبارت منبر اعمر سلطان مراد تاریخ آنست و در باعثہ وضع منبر و اسم صانع آن اختلاف روایات است
کہ در محل خود ذکر کردہ است واللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در میان ہر دو خطبہ خطبہ نشستی چنانچہ در حدیث
جابر بن سمرہ آمدہ و خاموش بودی و دعا از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ہیچ وقت بصوت نرسیدہ است و لیکن یکے
از اقوال کہ در تعیین ساعت جمعہ و استجابت دعا در آن آمدہ قول بہست کہ در وقت جلوس بین الخطبتین ست و طیبی نقل از بعض
شراح مصابیح نقل کردہ است و مقدار این جلوس آنست کہ ہر عضو در محل خود قرار یابد و این جلسہ سنت ست و شرط نیست و نہ واجب
از جہت حصول مقصود بدون وے و زرکشی از مغیرہ بن شعبہ آوردہ کہ گفت دیدم علی ابن ابی طالب را کہ خطبہ خواند و نہ نشست
تا آنکہ فارغ شد و بعضے از اصحاب احمد بن حنبل بوجوب آن رفتہ از جہت مداومت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بران و چون از خطبہ دوم فارغ شدے بلال اقامت گفتے و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از منبر فرود آمدی و نماز گذاردے
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حالت خطبہ مردمان را نزدیک شدن فرمودے و فرمودی حاضر آیید ذکر را قریب شنید
از امام و بسا کہ مرد دور افتد از مقام خیر تا رفتہ رفتہ پس افتد و موخر گردد در رفتن بہشت اگرچہ در آید در روے اخر طبہ بود او
عن سمرہ بن جندب و بخاموشی نزد خطبہ امر کردے و گفتی ان الرجل بدرستی کہ مرد از اقال لصاحبہ چون گوید ہمنشین خود را
در وقت خطبہ انصت خاموش باش فقد لغا پس بہ تحقیق لغو گفت چہ درین امر کردن بخاموشی سخن گفت و خاموشی را کہ عبارت امر
سیکرد و خود از دست داد و من لغا فلا جمعۃ لہ و ہر کہ لغو گفت او را جمعہ و ثواب آن بروجہ کمال نبود و لغو کلام غیر مشروع و عبث را
گویند و حدیث ابی ہریرہ در منتقی در کتب ستہ باین لفظ مذکور ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اذا قلت لصاحبک
یوم الجمعۃ انصت والامام یخطب فقد لغوت و لفظ ترمذے و نسائی مانند آنست کہ مصنف ذکر کردہ و در بیان خواص جمعہ
و خاصیت نہم ذکر انصات و انعال دران بتفصیل نوشتہ شدہ است و کان یقول و بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
گرگفتی چنانچہ روایت کردہ است احمد از ابن عباس من تکلم یوم الجمعۃ ہر کہ سخن کند روز جمعہ والامام یخطب در حالی کہ امام خطبہ
میخواند فہو کمثل حمار یحمل اسفارا فہو کمثل الحمار ہمچون حال و قصہ خریست کہ حمل اسفار بر پشت دارد کتابہا را یعنی بار آن
مے برد و مشقت در برداشتن آن میکند اما منتفع بدان نیست این مثل عالم بی عمل ست و ما کہ در بیخا تعرض ست بذہب یہود
کہ این آیت نازل در شان ایشان ست و ایشان در وقت خطبہ لغو میگفتند و الذے یقول انصت و آن کسیکہ میگوید مر دیگر را
در وقت خطبہ انصت لیس لہ جمعۃ نیست مراد او جمعہ این زجر و تشدید ست برین قول و فرمود یحضر الجمعۃ ثلثۃ نفر حاضر مے آیند
جمعہ را سہ کس نفر در اہل جماعہ را گویند میان سہ و دہ و رجل حضر ہا یلغو یکے ازان سہ نفر مردیست کہ حاضر شد جمعہ را بلغو فذاک
حظہ منہا پس آن لغو ست نصیب وی از جمعہ یعنے محروم ست از ثواب و رحمت الٰہی و رجل حضر ہا بدعا رجل مردے دیگر ست کہ
حاضر شد جمعہ را بدعا و سوال و طلب حاجات فہو رجل پس وی مردیست دعا اللہ و دعا کرد خدای تعالیٰ را خدا شتابے تحقیق ست
ان شاء اعطاہ اگر خواہد بدہد او را آنچہ خواستہ است بدعا اگرچہ شرائط و آداب آن مفقود بود و ان شاء منعہ و اگر خواہد منع کند و ندہد او را
با وجود استجماع شرائط و آداب آن از بندہ از جہت اختیاری و وجود مصلحت در ندادن و اجابت دعا و دادن حبیب بندہ بروی او واجب

دلازم نیست بلکه محض فضل وکرم اوست وهیچ چیز بروے واجب نبود در جل حضرت او مردے دیگر است که حاضر شده است جمعه را
بانصات وسکوت بحضور وخاموشی در ظاهر وباطن ولم تخط رقبة مسلم وگام نزده پائمال نکرد گردن مسلمانی را ولم یؤذ احدا وایذا
نکرده به پائمال کردن واز جا برخیزانیدن وجاے تنگ ساختن هیچ یکے را فهی له کفارة پس آن جمعه مر او را کفارت است الی الجمعه
التی علیها از گناهان صغیره که کرده است تا جمعه دیگر که متصل بے آید او را و زیادة ثلثة ایام وسه روز دیگر بالای آن وذلک دین
ثابت است قال الله از جهت آنکه خداے عزوجل بقول میگوید من جاء بالحسنة فله عشر امثالها هر که نیکی کند مر او راست ده چندان
پس یک هفته وسه روز بالای آن جزاے یک روز جمعه باشد ذکره ابو داؤد عن عبد الله ابن عمرو از این حدیث معلوم شد که مرتبه
خضوع وخشوع وسکوت وانصات وعدم ایذاے مردم بلند تر اند عاد وسوال ست ودر حدیث ترمذی از معاذ بن انس جهنی
آمده است قال رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم من تخطے رقاب الناس یوم الجمعة اتخذ جسرا الی جهنم واحادیث درین باب
بسیار ست وچون سوال از اذان فارغ شدی پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم شروع در خطبه کردے این حکم سابق معلوم شده است
فائده در اعادهٔ آن نیست واگر مقصود از ذکر آن توطیهٔ این قول ست که گفته وکسی بسنت گذاردن برنخاستی وارد شود که مراد
مصنف از قول او کسی سنت گذاردن برنخاستی نفی مشروعیت سنت ست پیش از جمعه چنانکه از سیاق کلام وی لائح ست
که وقت برخاستن برای سنت گذاردن پیش از اذان وشروع در خطبه است نه وقت فارغ شدن از اذان پس اولی آنست که استدلال
بهمین حکم سیکرد که پیش از خطبه کسی سنت نگذاردے یا گوید پیش از نماز جمعه سنت راتبه نیست چنانچه در ظهر پس این قول داخل
تحت جزء اند اریم بلکه کلامے مستانف ست وباوجود آن خالی از خشونیست وبالجمله مقصود وی انکار سنت ست پیش از جمعه
میگوید که سنت گذاردن پیش از جمعه نزد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نبود وبعضے از علماء که سنت جمعه قائل شده اند قیاس
بر ظهر میکنند واثبات سنن بقیاس جائز نیست بعد ازان مبالغه وتاکید در نفے آن میکند ومیگوید وائمه وعلماء که در سنن صلوة
تصانیف کرده اند وضبط نمازهاے سنت اعتنا نموده اند در سنت پیش از جمعه چیزے روایت نکرده اند واما بعد از جمعه چون
بمنزل باز گشتی چهار رکعت نماز بگذارد واگر در مسجد گذاردے دو رکعت گذاردے وبیفزود من کان منکم مصلیا بعد الجمعة پس گر
باشد از شما نماز گذارنده بعد از جمعه فلیصل بعدها اربعا پس گوید که بگذارد بعد از وچهار رکعت این حدیث را مسلم وابو داؤد وترمذی
از ابو هریره روایت کرده اند وگفت ترمذی این حدیث صحیح ست وعمل بر نیست نزد بعضے از اهل علم وذهب اسحاق الی انه
کما گر در مسجد بگذارد چهار رکعت واگر در خانه بگذارد دو رکعت برعکس آنچه در متن مذکور ست اکنون ما آنچه در کتب در نماز پیش جمعه و
بعد از وی آمده موافق کلام مصنف یا مخالف آن نقل کنیم وبالله التوفیق بدانکه نماز بعد از جمعه هم چهار رکعت آمده وهم دو رکعت
وهم شش رکعت اما چهار رکعت در حدیثی که مصنف آورده ودر روایتی از مسلم آمده اگر چیزی باعث عجلت پیدا شود بگذارد دو رکعت
در مسجد دو رکعت وقتیکه برگردد ودر روایت ابی داؤد اگر گذارد دو رکعت در مسجد پس ازان بیاید منزل ما باید که بگذارد دو رکعت
دیگر واما دو رکعت مسلم وترمذی از ابن عمر آورده که گفت بود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم که میگذارد بعد از جمعه دو رکعت وگفت
ترمذی که در این باب حدیثی از جابر نیز آمده وحدیث ابن عمر حسن صحیح ست وعمل بر نیست نزد بعضے از اهل علم وبدین قائل ست شافعی
واحمد ودر روایت بخاری ومسلم وابی داؤد وترمذی ونسائی از نافع باختلاف الفاظ آمده که گفت بود عبد الله بن عمر که میگذارد
بعد از جمعه دو رکعت در خانه خود ودر روایتی چون پیش گفت از جمعه میگذارد در خانه خود دو رکعت میگفت این چنین کرده است رسول الله
صلے الله علیه وآله وسلم ودر روایتی آمده که ابن عمر میگذارد بعد از جمعه دو رکعت واطاعت میکرد در انها میگفت بعد رسول الله

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میکرد این را دا مانش رکعت ابوداؤد و ترمذی از عطا آوردہ کہ دید ابن عمر را کہ گذارد بعد از جمعہ در مسجد دو رکعت پس تر گذارد بعد ازان چہار رکعت و در روایتی آمدہ کہ بود ابن عمر چون میگذارد جمعہ را کہ بیشتر میرفت از جای نماز پیش میگذارد دو رکعت پس بیشتر میرفت پس میگذارد چہار رکعت و چون بخانہ میبود میگذارد جمعہ را و رجوع میکرد بسوی خانہ خود و میگذارد دو رکعت و نمیگذارد در مسجد پس پرسیدہ شد او را ازین حال گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میکرد آنرا و گفتہ اند کہ این بیشتر رفتن ابن عمر از مکان صلوۃ و رفتن بمنزل از مسجد بجہت آنست کہ در حدیث آمدہ است کہ نمازی بعد از نمازی دیگر گذارد تا تکلم نکند یا بیرون نرود و این حکم در جمیع نمازہا جاری ست و فصل کردن بمکان بمنزلۂ خروج ست یا تکلم و فرق میان کہ وقتی بتقدیم نماز در اول و رفتن بخانہ در ثانی بجہت آن باشد و اللہ اعلم کہ خانہائیشان در مدینہ از مسجد نبوی قریب بود و متصل بہان و در مکہ مسافر بودند و منزل بعید پس فرق بمکان را قائم مقام رجوع بہ بیت ساخت و بعضے از شراح مشکوٰۃ گفتہ اند کہ گذاردن در بکہ در مسجد بجہت تعظیم مکہ ست کہ جائز ست در وی انچہ مکروہ ست و جائز نیست در غیری چنانچہ نماز در اوقات کراہت در انجا مکروہ نیست و در غیر آن مکروہ و ترمذی گویند کہ روایت کردہ شدہ است از علی بن ابی طالب کہ وی امر میکرد بگذاردن دو رکعت بعد جمعہ پیش از چہار رکعت انتہی و سنت بعد از جمعہ چہار ست نزد ابی حنیفہ و نزد صاحبینہ شش اول چہار پیش تر و دو و اما نماز پیش از جمعہ نیز ثابت شدہ است ترمذی در جامع خود بابی عقد کردہ است بعنوان باب فی الصلوۃ قبل الجمعۃ و بعدہا و گفتہ است کہ روایت کردہ شدہ است از ابن مسعود کہ میگذارد پیش از جمعہ چہار رکعت و بعد از جمعہ چہار رکعت و گفتہ کہ سفیان ثوری و عبد اللہ بن المبارک بمذہب ابن مسعود رفتہ اند و در جامع الاصول از موطا از زہری از ثعلبۃ بن ابی مالک القرظی می آرد کہ گفت در زمان عمر بن الخطاب نماز میکردند روز جمعہ تا آنکہ بیرون مے آمد عمر و چون بیرون می آمد عمر مے نشست بر منبر و اذان میگفت موذن الحدیث و ظاہر آنست کہ انچہ در صحیح بخاری از حدیث سلمان آمدہ است کہ ثم ینجرج فلا یفرق بین اثنین ثم یصلی ما کتب لہ ثم ینصت و در صحیح مسلم از ابی ہریرہ کہ من اغتسل ثم اتی الجمعۃ فصلی ما قدر لہ ثم انصت نیز ناظر در سنت پیش از جمعہ ست و اللہ اعلم و سیوطی در جمع الجوامع از ابی ہریرہ آوردہ من کان مصلیا یوم الجمعۃ فلیصل قبلہا اربعا و بعدہا اربعا رواہ ابن النجار و در مواہب لدنیہ مذکور ست کہ بعض گفتہ اند کہ آن دو رکعت کہ حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ابو سلیک غطفانی را امر کرد بگذاردن آن وقت خطبہ و تجوز دران ہمان سنت پیش از جمعہ بود و ہم در مواہب میگوید کہ روایت کرد ابو داؤد و ابن حبان از طریق ایوب از نافع کہ گفت بود ابن عمر کہ اطالت میکرد در نماز پیش از جمعہ و بعد از جمعہ دو رکعت در خانہ خود و میگفت کہ ہمچنین میکرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و باین حدیث احتجاج کردہ است امام خود سے در خلاصہ بر اثبات سنت جمعہ پیش از وے و اعتراض کردہ شدہ است بر ین قول ابن عمر کہ گفت ہمچنین میکرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم راجع بفعل اخیر ست کہ گذاردن دو رکعت ست بعد از نماز جمعہ در خانہ نہ بجمیع گذاردن قبل الجمعہ و بعدہا بقرینۂ احادیث دیگر و نیز گذاردن نماز پیش از جمعہ اگر مراد بعد از دخول وقت جمعہ ست آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خود وقت زوال بیرون مے آمد و مشغول بخطبہ میشد و بعد از وے بنماز جمعہ پس گذاردن نماز پیش از جمعہ کجا میشد نماز پس آن متصل معلق باشد بنصف جمعہ انتہی پوشیدہ نماند کہ حصول یقین ببرآمدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم متصل زوال ام اثبات آن بحدے کہ پیش از وے در خانہ نماز نمیکردہ باشد مشکل ست و در شرح ابن الہمام مے گوید کہ خروج آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از زوال بود پس جائز ست کہ بعد از گذاردن اربع رکعات باشد و میگوید واجب ست حکم کردن بوقوع این مجموع نماز جمعہ آنگاہ گفتہ شد در باب نوافل از عموم آنکہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگذارد

بعد از زوال آفتاب چهار رکعت و میفرمود این ساعتی ست که گشاده میشود دروے درهاے آسمان لحدیث و همچنین واجب ست حکم کردن در حق صحابه زیرا که ایشان نمی یافتند وقت زوال را چنانکه موذن بلکه اعتماد میکردند بر موذن در دخول وقت بر دلیل ایشان بود و ایشان اعلام میکردند و ابتدا بدخول وقت چنانکه در حدیث ابن ام مکتوم آمده است که اعلام میکردند او را بدر آمدن وقت تا از آن میگفت انتهی اگر گویند مقصود این بعض که نفی سنت قبل الجمعه میکنند نفی نماز ست که در پیش جمعه باشد گوییم که مقصود اصلی اثبات نماز ست پیش از جمعه و در گذاردن چهار رکعت وقت زوال کفایت ست و حال آنکه گفته اند که مراد باین چهار رکعت سنت ظهر ست پس چرا سنت جمعه نباشد والله اعلم و در صحیح بخاری در ترجمه باب گفته باب الصلوة بعد الجمعة و قبلها بعد ازان حدیث آورده و دو رکعت بعد الجمعه را گفته و در صلوة قبل الجمعه حدیثے ذکر نکرده و در فتح الباری ازابن المنیر آورده که گفت گویا بخاری از عدم تعرض بصلوة قبل الجمعة این قصد دارد که اصل استواے ظهر و جمعه ست تا دلیلے بر خلاف آن دلالت نکند پس گوید که جمعه بدل ظهر ست و چون اهتمام و عنایت وی بذکر صلوة بعد الجمعة بیشتر بود بحیث و رود صریح حدیث درآن تعرض بدان نمی توانست داشت و لهذا تقدیم کرد ذکر بعد را بر قبل در ترجمه بر خلاف عادت در رعایت مناسبت انتهی و این سخن نزدیک بآنست که مصنف گفته که بعضے از علما که بسنت جمعه قائل شده اند قیاس بر ظهر میکنند اما پوشیده نماند که این طریق که از فتح الباری نقل کرده اند قیاس نیست بلکه این همان سنت ست که در ظهر بود کما لا یخفی و با کمال احتیاط از مجدفین سنت پیش از جمعه را منکر اند و مبالغه کرده اند در انکار و این قوم احادیث را که درین باب روایت کرده اند از ابن عباس و ابن مسعود و ابن عمر و ابی هریره آورده اند تضعیف کنند و در فتح الباری میگوید که قوی ترین انچه تمسک کرده میشود بوے در مشروعیت رکعتین پیش از جمعه عموم حدیثی ست که تصحیح کرده است آنرا ابن حبان از حدیث عبد الله بن الزبیر که آن حضرت فرمود صلے الله علیه و آله وسلم ما من صلوة مفروضة الا و بین یدیها رکعتان قال البسا الضعیف اصلح الله حاله و با وجود انچه ذکر کرده شد از روایات و اقوال در باب صلوة پیش از جمعه عجب ست از مصنف که گفت علما در سنت پیش از جمعه چیزے روایت نکرده اند والله اعلم فائده از محیط نقل کرده اند که در هر موضع که شک بود در شرائط جمعه اهل آن موضع را باید که بعد از جمعه چهار رکعت بگذارند به نیت ظهر احتیاطا تا اگر جمعه صحیح نیفتاد از عهده فرض وقت بادا ے ظهر بیقین بیرون آیند و از فتاوی الحجه آورده اند که احتیاط در قراءی کبیره آنست که پیش از جمعه چهار رکعت سنت بگذارند و بعد از وے چهار رکعت بنیت سنت وقت پیش ظهر پیش و دو رکعت سنت وقت و قول صحیح و مختار همین ست تا بیشک از عهده بیرون آید و بعض گفته اند که این چهار رکعت که بعد از جمعه احتیاطا بنیت ظهر میگذارد بهتر آنست که پیش از جمعه بگذارد زیرا که چون جمعه را با جماعت گذارد و پس ازان بنیت ظهر بگذارد در نیجا اساءت ظنی بمسلمانان لازم آید که نماز جمعه که گذارده اند بعضے بود و گفته اند که اگر در دو رکعت اخیر این چهار رکعت بعد از فاتحه معوذتین بخواند بنیت رقیه و استعاذه نه بنیت قرات سورة در دو رکعت اخیر ضرری ندارد و در حدیث آمده ست که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در دو رکعت اخیر فرض از اربع سورة قصیر میخواند و بقول مختار نزد حنفیه ناخواندن آن واجب نیست که بخواندن آن سجده سهو واجب گردد و تعلیل کرده اند در کیفیت نیت این نماز بعض گفته اند که گوید فریضة آخر ظهر سر علے نے ذمتی و بعض گفته اند این چنین نیت کند آخر فرض الله رکعت وقته والله و بعد و ظاهر از اطلاق عبارت فقها آنست که احتیاج باین تقییدات نیست بلکه نیت صلوة ظهر وقت کند چنانچه در سائر ایام میکند چه اگر جمعه صحیح نیست پس این فرض باقی ست بیقین و الا تعیین نیت فرض صحیح ست و صحیح آنست که جمعه صحیح ست اگر سلطان جائر باشد و تنقیح جمیع احکام بالفعل موقوف نمیشد ذکر جمیع مسائل فی حین الحاجة والله اعلم **فصل** در نماز عید و در عید را

ازان روز عید گویند که سے عود میکند و تکرر سے آید در وقتش و این وجه عام ست بر سوم دیگر نیز صادق آید ازین جهت بعض
قید سے زیاده کرده اند مخصوص بدان و گفتند عود میکند بفرح و سرور و موجب سرور و فرح در عید فطر شکرانهٔ تمامی نعمت
صیام ست و در عید اضحی تمامی نعمت حج که بوقوف عرفات که عمدهٔ ارکان اوست حکم تمامی دارد و جمعه که عید هر هفته است
شکرانهٔ تمامی نمازهاے هفته پس شکرانهٔ تمامی همه ارکان اسلام عیدے که باعث اجتماع و فرح و سرور اهل اسلام گردد وضع
کرده اند و شکرانهٔ طاعت و عید آن بحکم لئن شکرتم لازیدنکم بهم بطاعت و عبادت ساختند از کوة چون ادای آن را
وقتی معین و اتفاق اجتماع بود شکرانهٔ تمامی آنرا عیدی مناسب نیفتاد و بعض گفته اند اورا عید بجهت تفاؤل بعود وے
گفتند یعنی بقا باد و سال دیگر برساد چنانکه قافله را در ابتداے خروج قافله گفتند که تفعل در بعث رجوع و باز گشتن بود گوئا
تفاؤل ست بانکه برود و بسلامت باز گردد و صلوٰة عیدین بمذهب امام ابوحنیفه فرض ست چنانچه جمعه و بر مذهبی واجب
و گویند که تسمیهٔ او بسنت بجهت ثبوت اوست بسنت نه بکتاب و نزد صاحبیه سنت و شافعیه نفل گفته اند و آنرا افضل نوافل
داشته اند و بقولی سنت موکده و مالک گفته سنت واجبه و وجوب اینجا مگر بمعنی تاکد باشد و احتمال وجهی که در مذهب امام ابوحنیفه
مذکور شد نیز دارد و نزد امام احمد فرض عین ست چنانکه نزد امام ابی حنیفه و صحیح نزد وے آنست که فرض کفایت ست
و بروایتی از امام ابوحنیفه نیز همچنین آمده عادت حضرت رسالت صلے الله علیه و آله وسلم آن بود که نماز عید اضحی خواه عید فطر خواه
عید اضحی در مصلا گذارد سے رواه البخاری و مسلم و آن مکانی ست بیرون مدینه جانب غربی مسجد شریف بیرون دروازهٔ مصرے
که قافله که از انجانب درآید میان وے و مسجد شریف نهزار ذراع ست کذافی تاریخ المدینة و دریغا دلیل ست بر انکه بیرون
برآمدن برائے نماز عید بصحرا افضل ست از گذاردن وی در مسجد چه آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم باوجود آن فضل و شرف که
مسجد وے دارد بصحرا بیرون آمد در جاهاے دیگر بطریق اولی بود و هم بر نیت عمل ناس در اعصار گمانکه عذری باشد چنانکه گفت
و یک عید باران بود در مسجد گزارد و این جز یکبار نبود صاحب هدایه ازابن القیم نقل میکند که گفت نگذارد عیدرا
در مسجد مگر یکبار که باران رسید پس بصحرا بیرون نیامد و اثبات شرود این حدیث در سنن ابوداؤد و ابن ماجه از ابی هریره مرویست
انتهی و اهل مکه هم از زمن اول عادت برین دارند که در مسجد گذارند و بصحرا بیرون نروند و بعض گفته اند که در مسجد افضل ست که آنحضرت
صلے الله علیه و آله وسلم که در مسجد نگذارد بجهت ضیق وی بود بخلاف مسجد مکه که وسعتے تمام دارد و الآن خود اهل مدینه در مسجد
کفایت نه و بر مفارقت از شرف و برکت حضور راضی نشونده و وسعت مسجد شریف الآن بروجه کفایت ست بادانی این بلده
مطهره بخلاف زمان مبارک وی صلی الله علیه و آله وسلم که وسعت مسجد کمتر بود و آبادانی شهر بیشتر و در تصحیح ابن العام میگوید که سنت
آنست که برآید امام مجیبانه و استخلاف نماید کسے را که باضعفا نماز در شهر بگذارد زیرا که نماز عید جائز ست گذاردن آن در شهر در سه
موضع باتفاق و نزد محمد جائز ست در سه موضع نیز اگر خبه استخلاف نکند امام و قیاس بر جمعه مقتضی اکتفا از سنت میگیرد و در بلاد کلاهیه
و بعض بلاد دیگر همچنین میکنند و عادت آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم آن بود که در روز عید اجمل و احسن ثیاب پوشیدی و حله
داشت فاخر بر هم عیدین و جمعه آنرا پوشیدے علما جهت جامه گویند که ازار و ردا ست انکه نام جنس جامه ست مثل ازار شیخے و
لمیران چنانچه بعضے توهم کنند گاهی بود خطوط بخطوط منبر یا سرخ پوشیدی و این جنس برد در یمن بسیار بود برد یمانی گویند
ازین ست چنانچه الا که ازین دیار و آنکه در بعض احادیث واقع شده است که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم سرخ پوشید
بهین مراد ست یعنی ردا و ازار داشت مخطط بخطوط سرخ نه جامه سفر پشمینه سرخ چنانکه عامه توهم کنند و مدیث پوشیدن آن حضرت

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جبۂ خشک کہ بمثل پوستین ست یا صوف و احیاء چنانکہ در ہدایہ آوردہ است غریب ست کذا ذکر الشیخ ابن الہمام
و تفصیل احکام و آداب لباس در محلش بیاید ان شاء اللہ تعالے و مروی ست کہ یکبار عمر بن الخطاب جبۂ از استبرق خرید
و در حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آورد و گفت خریدم این را تا تجمل و تزین کنم برای عید و وفود آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم فرمود این لباس کسے ست کہ نصیب او در آخرت و با جملہ تجمل و تزین برائے عید مستحب و مسنون ست اما
بلباس مشروع و پیش از خروج بعیدگاہ در روز عید فطر بچند خرما افطار کردے و عدد آن وتر یعنے طاق بودے بخاری
از انس رض آوردہ کہ بیرون نمی آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز فطر تا آنکہ میخورد چند خرما و میخورد انہارا وتر او در روایت
حاکم از عبیدۃ بن حمید صریح آمدہ کہ میخورد سہ یا پنج یا ہفت یا کمتر ازان یا بیشتر ازان و تر او گفتہ اند کہ حکمت در استحباب اکل تمر حلاوت
اوست و دے مفید تقویت بصر ست کہ صوم مضعف آنست و حلو موافق مزاج ایمان ست کہ المؤمن حلو و اگر یکے چیزے
شیریں نہ دریابد خرد تعبیرش آن بود کہ لذت ایمان نصیب وی گردد و شیرینی مرتق قلب ست و لہذا بعض علما گفتہ اند کہ
افطار بچیزے شیریں افضل ست چنانکہ غسل و غیر آن رواہ ابن ابی شیبہ عن ابن عباس و غیرہ و رعایت عدد وتر در ہمہ چیز
عادت شریف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و فرمودے ان اللہ وتر یحب الوتر و در عید الضحے طعام نخوردی تا مراجعت
کردے چنانچہ از حدیث ترمذی و حاکم از بریدہ آمدہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بیرون نمی آمد روز فطر
تا نمیخورد و نمیخورد روز عید اضحی تا نماز میگذارد و گفتہ اند کہ حکمت در خوردن پیش از نماز عید فطر آنست کہ چون وجوب فطر بعد از وجوب
صوم ست دوست داشت تعجیل فطر را بقصد مبادرت بامتثال امر الٰہی تعالی و اگر مجرد امتثال قصد بودی بقدر سیرے
خوردے و اللہ اعلم و بعض گفتہ اند کہ اکل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ہر دو عید در وقت مشروعیت اخراج صدقہ
بود کہ مخصوص ست بہر کدام چون اخراج صدقہ فطر پیش از برآمدن بصلے بود صدقہ برآورد و اکل کرد و بصلے رفت و اخراج صدقہ
اضحی چون بعد از ذبح بود کہ وقت آن بعد از نماز ست ذبح کرد و صدقہ داد بعد ازان بخورد و از برائے عید غسل کردی بدانکہ فقہا
غسل عیدین را سنت گفتہ اند و طریق اثبات آن بطریق عقل و قیاس اولیست بر جملہ بعلت اجتماع و بطریق نقل حدیثے
ست از فاکہ بن سعد کہ صحبت او بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بصحت رسیدہ بلکہ بحد شہرت کشیدہ است اما غیر این
یک حدیث ازوی شناختہ نشدہ است کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ غسل میکردیم الفطر و یوم النحر و یوم عرفہ
رواہ ابن ماجہ فی سننہ و الطبرانی فی معجمہ و البزار فی مسندہ کذا قال الشمنی و شیخ ابن الہمام گفتہ کہ این حدیث ضعیف ست
کذا ذکر المنوی و غیرہ و در کشی این حدیث را نقل کردہ و گفتہ بود فاکہ ابن سعد کہ امر میکرد اہل عیال خود را بغسل در ین ایام
و گفتہ کہ رواہ عبد اللہ بن احمد فی المسند و ابن ماجہ و دیگر حدیثی کہ سیوطی در جمع الجوامع از شعبی از زیاد بن عیاض شہری می آرد
کہ گفت مرقومے را بر سر نعلے را کہ دیدہ ام از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از شما دیدم امروز آنکہ غسل نمیکنید در عیدین رواہ ابن منذر
و ابن عساکر و گفت صحیح عن عیاض و قول زیادہ غیر محفوظ و قول مصنف کہ میگوید و در ین باب دو حدیث وارد ست و ہر دو از
نسخے خالی نیست مگر ہمین دو حدیث را میخواہد یا غیر آن را و ما غیر این دو حدیث در کتب در ینباب نیافتیم و در کتب ستہ اصلا
حدیثے در ین باب نقل کردہ اند غیر از اثر ابن عمر کہ در جامع الاصول از موطا آوردہ کان عبد اللہ بن عمر یغتسل یوم الفطر قبل ان یغدو
بروز عید در روایتی غسل میکرد بعد طلوع فجر پیش از آنکہ بصلے برود چنانکہ مصنف میگوید کہ اما از ابن عمر صحیح شدہ کہ برائے عید غسل کردی
شہرت مبالغہ دی و متابعت سنت اقتضا آن میکند کہ حدیث در ینباب یعنی غسل عید صحیح ست نقل ست کہ یکبار دی را فراموش کردہ و نہ بجا آورد

پس برخاست وبقیهٔ آبی که در ظرف مانده بود برگردان درخت میریخت وگردان میگردید وگفت آنچنین دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که کرد وهرگاه در امثال امور که از باب طاعت وقربت ست رعایت اقتدا و اتباع میکرده باشد درین باب بطریق اولی وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعصلے پیاده رفتی ترمذی از امیر المومنین علی روایت میکند که فرمود سنت آنست که بیرون روند بعید پیاده وبخورند چیزے پیش از بیرون آمدن بعید وگفت ترمذی این حدیث حسن ست وعمل برین ست نزد اکثر اہل علم که مستحب ست بیرون آمدن بعید پیاده وسوار نشوند مگر بعذر وابن ماجه از سعد قرظ آورده که مے آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعید پیاده وامام شافعی ورام گفته که ما را از زهری رسیده است که گفت سوار نشد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نه در عید ونه در جنازه هرگز وعنزه را در پیش روی او بر داشتند وچون بعصلے رسید عنزه را در نمازگاه برابر روی او نصب کردے عنزه یعنین معلوم ونون وزاے منقوطات نیزهٔ خرد که بپکان دارد وآنرا حربه نیز گویند وآن میان عصا در محست ورمح بلند تر از همه وعصا خرد تر وعنزه بین بین وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را عنزه بود که خادمان همراه وی برداشتندے وبرائے مصلحت گرفتن کلوخ استنجا وستره در نماز دانند آن بکار بردندی وروز عید آنرا ستره ساختی زیرا که آنزمان بصلے صحرا بود ودیوار ومحرابے نداشت خود صورت محراب که در بنای مساجد متعارف ست درزمان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نبود وبعد از زمان صحابه پیدا شد وآلان در موضع مصلے چهار دیواری کشیده اند تبرکا اما نماز در مسجد شریف میگذارند وبرداشتن عنزه پیش روی امام ونصب آن پیش روے در عید سنت داشته اند زیرا که جبانه یعنے مصلاے عید در صحرا باشد ودر بناے جبانه نیز سخن ست نزد بعضے مکروه است واصح آنست که او را حکم مسجد نیست واعتکاف در وے جائز ونه ونماز عید فطر را تاخیر کردے ونماز عید اضحے زود تر گذاردے همانا که حکم در تاخیر فطر آن باشد که چون صدقهٔ فطر ادا یافته وطعام هم بکار برده شده است رهی در پیش تاخیر باعث ازدیاد اجتماع خواهد بود یا آنکه ضعفی بجهت صیام رمضان که مانع استعجال واسراع باشد نیز راه یافته است بخلاف اضحے واللہ اعلم وعبد اللہ بن عمر که در متابعت سنت دقیقهٔ مهمل نمیگذاشت بعد از طلوع آفتاب از خانه بمصلا روان شدے ظاهر کلام آنست که در هر دو عید چنین کردی پس غرض از ذکر این کلام آن بود که هر چند در نماز عید فطر تاخیر سنت ست لیکن در خروج بمصلا استعجال باید کرد وزود رسید ومبادرت باشتغال کرد وتخصیص کلام بعید اضحے بعید ست از سیاق وبخاری بابی آورده در تکبیر عید یعنے یکه رفتن بمصلے چنانچه تکبیر در جمله مذکور شد وگفته که عبد اللہ بن بسر که صحابی مشهور ست میگفت بودیم ما که فارغ می شدیم یعنے در زمان نبوت از نماز عید در ین ساعت وآن وقت تسبیح ست واشارت میکرد بوقت صلحے بعد از خروج وقت کراهت وتسبیح بمعنی صلوة نافله است مقصود وی انکار بر امام وقت بود در الطاء وتاخیر واول وقت نماز عید بعد از طلوع آفتاب ست ممتد تا وقت زوال وبعض بظاهر آنچه رفته منع جواز استدلال کنند ما در وے دلالتی بر منع آن نیست کما لا یخفے وعادت اهل حرمین شریفین نیز بر تعجیل ست در وقت اشتیاق بگذارند ودر جمیع راه تکبیر گفتی پیاپے بجهر این تتمه بیان فعل عبد اللہ بن عمر ست چنانچه نزد کشفی از دار قطنی وغیر وے از مبهمی آورده که بود ابن عمر که چون غدوه میکرد یوم فطر ویوم اضحے بسوے مصلے جهر میکرد بتکبیر تا میرسید بمصلے مقصود اصلے از نقل فعل وے همان اول ست که تکبیر وتعجیل خروج بمصلے ست وچون این فعل که جهر تکبیر ست نیز باوی دیگ حدیث مروے بود این را نیز ذکر کرد واکتفا کرد بوے از ذکر عادت بنوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچه درین باب اگرچه احتمال دارد که این کلام اخیر صبا باشد از سابق برای ذکر عادت شریف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچه در قرآن آنست ولکن الاولی

ہوالاول فقہ بر دیگر بہ انکہ جہر بہ تکبیر در طریق مصلے در عید اضحے باتفاق ست اما در عید فطر خلاف امام ابو حنیفہ است اشیان گویند کہ اصل در ذکر اخفاست لقولہ تعالے واذکر ربک فی نفسک تضرعا وخیفۃ ودون الجہر من القول ولیکن وارد شد جہر در عید اضحے بر خلاف قیاس ونیست فطر بجمیع وجوہ در معنی وی تا آنکہ الحاق کردہ شود بوے وقیاس کردہ شود بروے از جہت اختصاص اضحی بر کنی از ارکان حج کہ مشروع ست در وی تکبیر وعلم ست بر افعال وی واین دلیل رد ابی یوسف ومحمد را شاید کہ اثبات جہریت تکبیر در عید فطر بقیاس بر عید اضحے کنند ودر شرح ابن الہمام مذکور ست کہ خلاف در جہر بتکبیر ست در روز فطر نہ در اصل آن زیرا کہ داخل ست در عموم ذکر اللہ کہ در جمیع اوقات مستحب ست ومطلوب ما نخلاصہ مفہوم میگردد کہ خلاف در اصل تکبیر ست واین چیزے بنیست زیرا کہ ممنوع نیست ذکر خدا بہر لفظے کہ گوید در ہیچ وقتی اگر ممنوع باشد بوجہی باشد کہ موجب بدعت ست پس امام ابو حنیفہ گوید کہ رفع صوت بذکر بدعت ست ومخالف قول حق سبحانہ وتعالی واذکر ربک فی نفسک الآیۃ پیش قصر باشد بر مورد آن ونور روایتی از ابو حنیفہ نیز درجہر آمدہ است انتہی اما ائمہ دیگر در باب جہر بتکبیر تمسک کردہ اند بحدیثی کہ روایت کردہ است دار قطنی کہ گفت ابن عمر بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تکبیر میگفت روز فطر از آنگاہ کہ بیرون مے آمد از خانۂ خود تا می آمد مصلے را وشمنی میگوید کہ در رفع این حدیث سخن ست وصحیح آنست کہ موقوف ست بر ابن عمر وکلام مصنف نیز بظاہر نظر ست دران ولیکن اشارتی بصحت حدیث نیز کردہ گفت عبد اللہ بن عمر کہ در متابعت سنت دقیقہ مہمل نمیگذاشت وشیخ ابن الہمام گفتہ این حدیث ابن عمر ضعیف ست بجہت موسے بن محمد بن عطاء کہ یکی از رواۃ اوست ونیز وی دلالت نمیکند بر جہر بتکبیر کہ محل نزاع ست وحاکم این را مرفوع روایت کردہ وذکر نکردہ جہر را وبیہقی گفتہ کہ صحیح آنست کہ موقوف ست بر ابن عمر وقول صحابی معارض منقول بعموم آیت قطعی کہ میفرماید ودون الجہر من القول ونیز در حدیث آمدہ کہ خیر الذکر الخفی وحال آنکہ وی معارض ست بقول صحابی دیگر چنانچہ روایت کردہ شدہ است از ابن عباس کہ وی شنید مردم را کہ تکبیر میگفتند پس پرسید از شخصے کہ بسیار تکبیر او را آیا تکبیر گفت امام گفت لا فرمود در یافتیم ما مثل این روز را با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وبنود در ہیچ یکی ازان کہ میگفت تکبیر مثل ازان امام ابو جعفر گفت کہ نمی باید کہ منع کنند عامہ را ازان از جہت قلت رغبت ایشان در خیرات انتہی وپیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بمصلے رسیدے در زمان شروع در نماز کردے نہ ازان بودے ونہ اقامت ونہ الصلوۃ جامعۃ مسلم وابو داؤد وترمذی از جابر ابن سمرہ آوردہ اند کہ گفت گذاردم با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عیدین نہ یکبار ونہ دو بار بے اذان واقامت وگفت ترمذی کہ در ین باب حدیث از جابر بن عبد اللہ وابن عباس نیز آمدہ وحدیث جابر بن سمرہ حسن صحیح ست وعمل بر ین ست نزد اہل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وغیر ایشان کہ اذان گفتہ نشود نہ مر عیدین را ونہ ہیچ یکی از نوافل را بخاری از ابن عباس وجابر بن عبد اللہ آوردہ کہ گفتند نہ بود یعنے در زمان نبوت کہ اذان گفتہ می شد نہ یوم الفطر ونہ یوم الاضحی ودر صحیح مسلم از عطا آوردہ کہ گفت خبر داد مرا جابر بن عبد اللہ کہ نیست اذان مر صلوۃ را روز فطر ونہ اقامت ونداء ونہ چیزی ودر روایت کردہ نسائی از ابن عمر کہ گفت بیرون آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در روز عید پس بگذارد نماز بے اذان واقامت ومالک در موطا گفتہ کہ شنیدم بسیاری از علماء را کہ گفتند نبود در فطر ونہ در اضحے نداء ونہ اقامت از زمان رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا امروز وبالجملہ عدم اذان واقامت ونماز عید مجمع علیہ است ودر فتح الباری گفتہ کہ استدلال کردہ میشود بقول جابر کہ گفت ونہ نداء نہ چیزے بر آنکہ گفتہ نشود پیش از نماز عید ہیچ چیز مثل الصلوۃ یا الصلوۃ جامعۃ ومانند آن ولیکن روایت کرد شافعی از ثقہ از زہری کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امر میکرد مؤذن را در عیدین بقول الصلوۃ جامعۃ واگر چہ

این حدیث مرسل ست ولیکن معاضدت میکند او را قیاس بر نماز کسوف که در وی این قول ثابت شده است و گفت شافعی محبوب ست نزد من که بگویند الصلوة یا الصلوة جامعة و اگر گویند بلهوا الی الصلوة مکروه نمی دارم آنرا اما اگر گویند حی علی الصلوة یا غیر آن از الفاظ اذان مکروه میدارم آن را و ابن ابی شیبه باسناد صحیح از سعید بن المسیب آورده که اول کسی که احداث کرد اذان را معاویه بود و بعض گفته اند مروان و بعض گفته اند حجاج و بعض زیاد و صحیح آنست که معاویه بود و بعد از وی ائمه نیز اخذ کرده اند و الله اعلم و مصنف میگوید که سنت آنست که هیچ از اینها ننباشد و کیفیت گذاردن نماز عید آن بود که در رکعت اولی هفت تکبیر گفتی پیاپی میان هر دو تکبیر یک ساعت خفیف یعنی زمانی لطیف خاموش شدی و تسبیح و ذکر معین میان نیاورده و تکبیر مروی نیست و نزد امام احمد ثنای الهی عز و علا و صلوة بر حضرت رسالت پناهی صلی الله علیه و آله و سلم بگوید اگر تسبیح و تهلیل و تکبیر گوید و دعا کند نیز حسن ست و در بعض روایات ازوی آمده که گوید الله اکبر کبیرا و الحمد لله کثیرا و سبحان الله بکرة و اصیلا و صلوات الله علی النبی الامی و اگر خواهد جزآن بگوید چنانچه سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر و صلی الله علیه و آله و سلم علی محمد یا هر چه از ذکر خوش آید و باین اشارت کرد مصنف که گفت ذکری معین میان دو تکبیر نیست و نزد امام ابو حنیفه ذکر و دعا در میان تکبیرات مشروع و ماثور نیست و بدانکه در تکبیرات عید روایات مختلف آمده ابو داود از عائشه و عبد الله ابن عمر و ابن العاص و ترمذی از کثیر بن عبد الله و مطا از نافع از ابی هریره روایت کرده اند هفت در رکعت اولی و پنج در رکعت ثانیه و باین قائل شده مالک و شافعی و احمد و لیکن نزد مالک و احمد تکبیر افتتاح محسوب ست از سبع و تکبیر قیام محسوب نیست از خمس و نزد شافعی هیچ یکی از ان دو محسوب نیست ازان دو و دار قطنی از عائشه رضی الله عنها روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم دوازده تکبیر میگفت در رکعت اولی تکبیر افتتاح و ابو داود از سعید بن العاص آورده که گفت پرسیدم ابو موسی و حذیفه را که چند تکبیر میگفت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در اضحی و فطر پس گفتا ابو موسی چهار تکبیر مثل تکبیرات جنازه و گفت حذیفه راست گفت ابو موسی و گفت ابو موسی اینچنین میکردم من در بصره در وقتی که عامل بودم بر ایشان و همچنین آمده است از ابن مسعود گفت تکبیر بگوید چهار بار پیشتر قرأت کند پس برکوع رود و پیشتر بایستد در رکعت ثانیه پس قرأت کند پیشتر تکبیر گوید چهار بار بعد از قرأت و انیکم مرفوع دارد زیرا که امثال اینها را بالقیاس نتوان یافت و در بعض طرق مرفوع نیز آمده و این چهار بار تکبیر افتتاح ست در اولی و تکبیره رکوع در ثانیه پس در هر رکعت سه تکبیر بود و مذهب حنفیه نیست و این قول ابن مسعود است و آنچه نزد شافعی قول ابن عباس و مشائخ ما میگویند که چون در تکبیرات روایات مختلف آمده ما اخذ باقل کردیم زیرا که تکبیرات رفع ایدی ملائکه معهود ست در شروع پس اخذ باقل اولی باشد کذا فی الهدایه و گفته اند که چون دولت به بنی عباس انتقال کرد امر کردند حکام و ولاة را در زمین را که عمل کنند بقول احداثیان و شتر ظهر کردند که بغیر آن عمل ننمایند و در بعض بلاد در حنفیه نیز همیران عمل باقی و مستمر ماند حتی که از فتاوی الحجه نقل کرده اند که گفت که اگر بعضی از ائمه بر قول ابن مسعود عمل کنند نیز جائز ست زیرا که آن مذهب اصحاب ماست و در کبری از امام احمد نقل میکنند که گفت اختلاف کرده اند اصحاب رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم در تکبیرات عید و اکمل جائز و در صحیحین حدیث تکبیرات عید نیامده ما را که از جهت عدم ورود آن ست بشرط تصحیح ایشان و الله اعلم و آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم در عید اضحی و فطر در رکعت اولی سوره ق و القرآن المجید خواندی و در دوم اقتربت الساعة رواه مسلم و المؤطا و ابو داود و الترمذی و النسائی و گاه این دو سوره را در نماز آنچنان قصد بر تسبیح اسم ربک الاعلی و هل اتاک حدیث الغاشیه فرمودی چنانچه در مجموعه گاه باشد که عید و جمعه در یک روز جمع شدی در هر دو همین دو سوره را خواندی رواه الجماعة الا بخاری و بعض

خواندن این دو سورة مستحب نگردانید و این را اشهر روایات دانستند و خواندن غیر این دو سورة مذکورة چیزی صحیح نشده اگرچه بحکم فاقرءوا ما تیسر من القرآن هر چه خوانند درست بود و لهذا در کتاب خرقی که در مذهب امام احمد است گفته که یقرأ فی کل رکعة بالحمد سبع سورة و چون از سجده بر رکعت دوم برخاستی شروع در تکبیر کردی و پنج تکبیر متعاقب بگفتی و آنگاه شروع در قرأت کردی پس تکبیرات در هر دو رکعت پیش از قرأت بودی و مذهب ائمه ثلثه همین است و متمسک ایشان باحادیث واردة درین باب است و نزد حنفیه در رکعت اولی قبل القرأة و در ثانیه بعد القرأة و این مروی از ابن مسعود است چنانکه گذشت و مصنف این روایت را تضعیف میکند و میگوید و در بعض احادیث از ابی هریره مرویست که والی بین القرأتین تکبیر او لائم قرأ و رکع فلما قام فی الثانیة قرأ قبل التکبیر بعد القرأة چنانچه مذهب حنفی است و این حدیث را امام احمد روایت کرده اما مصنف میگوید این خبر صحیح نیست زیرا که محمد بن معویه که راوی این حدیث است مجروح است باتفاق اکابر علمای حدیث و گفته اند که این حدیث از غیر این طریق نیز آمده است والله اعلم و بعد ازان که اشارت کرد بضعف حدیث خلاف مختار خود حدیث دیگر موافق مدعای خود آورده و گفت عن عمر و بن عوف المزنی ان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم کبر فی العیدین فی الاولی سبعا قبل القرأة و فی الاخری خمسا قبل القرأة این حدیث ابی داود از عمرو ابن شعیب عن ابیه عن جده و ترمذی از کثیر بن عبد الله آورده و گفته درین باب از عائشه و ابن عمر و عمرو بن عوف مزنی نیز حدیث آمده است و مصنف میگوید ترمذی از بخاری سوال کرد و گفت درین حدیث چه میگوئی گفت لیس فی الباب شئی اصح من هذا و به اقول و زرکشی گفته است که ترمذی گفته هو احسن شئی فی الباب فقد بر و چون از نماز فارغ شدی بر خاستی و ایستاده خطبه کردی منبر نبود درینجا دو حکم مذکور شد یکی آنکه خطبهٔ عید بعد از نماز عید بود دیگر آنکه خطبهٔ آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در عیدین بر منبر نبود اما اول اصحاب کتب ستة همه اتفاق دارند بروایت آنکه آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نماز عید اضحی و فطر را پیش از خطبه میگذارد و ابو بکر و عمر بعد از وی نیز همچنین میکردند ترمذی گفته که برین است عمل نزد اهل علم از اصحاب پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم و غیر ایشان و گفته اند که اول کسی که خطبه پیش از نماز خواند مروان بن الحکم است در وقتی که امیر مدینه بود از قبل معاویه و در صحیحین از ابی سعید خدری آمده است که گفت بود رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم که بیرون آمدی روز فطر و اضحی بسوی مصلا و نخستین چیزی که ابتدا کردی بدان نماز بودی پس برگشتی از نماز و ایستادی مقابل مردم و مردم نشسته بودندی بر صفوف خود پس وعظ فرمودی و وصیت کردی و امر کردی بخیر و گفت ابو سعید همیشه بودند مردم بر این تا آنکه بیرون آمد من با مروان و وی امیر مدینه بود در اضحی یا فطر و چون آمدیم مصلا را ناگاه منبری بود که بنا کرده بود او را از گل و خشت کثیر بن الصلت و خواست مروان که برود بر ان پیش از انکه نماز کند پس کشیدم من جامهٔ او را و کشید او مرا و بر منبر برفت و خطبه خواند پیش از نماز گفتم او را تغییر دادید شما سوگند بخدا سنت را گفت یا ابا سعید رفت آنچه تو میدانی و متروک گشت پس گفتم سوگند بخدای که بقای من در دست قدرت اوست نتوانید آورد شما بهتر ازان چه من دانم این کلمه را سه بار گفتم و برگشتم و در فتح الباری آورده که اختلاف کرده اند که اول کسیکه خطبه پیش از نماز کرد کیست مشهور آنست که مروان بود چنانکه در صحیح آمده است از حدیث ابی سعید و بعض گفته اند که پیش از وی عثمان بن عفان نیز کرده بود چنانکه ابن المنذر بسند صحیح از حسن بصری آورده که گفت اول کسیکه خطبه خواند پیش از نماز عثمان بن عفان بود در اوائل نماز گذاردی پیش خطبه خواندی و در آخر چون دید که مردم نماز نمی توانند شنید نظر باین مصلحت خطبه را تقدیم کرد بنماز و این مصلحت غیر ملتئی ست که مروان بجهت آن تقدیم میکرد علت در تقدیم وی خطبا آن بود که تا مردم منتظر نماز نشسته باشند و خطبا را که در وی سب و ناسزا نسبت بجماعه که مستحق آن نبودند مدیح و ثنای قومی که مستحق آن بودند میکردند

دسرور بسنا بده جمال جان افزای وی دانندان قضا کند یا آنکه اظهار شعائر و شرائع اسلام در هر دوره حاصل آید یا اظهار ذکر امت
و برکات آن در هر دور بحصول پیوندد یا آنکه اهل کفر و نفاق را از یهود و غیرهم بسنا بده عزت اسلام و رفعت اعلام دین بحکم
لیغیظ بهم الکفار و موتوا بغیظکم غمناک و اندوهگین گردند یا بکثرت و عزت لشکر اسلام نزد اعدای ایشان عجب نماند و در سنا
یا برای آنکه بقاع و مواضع و اماکن مختلف متکثر و اهل آنها از ملائکه و جن و انس گواه طاعات وی شوند یا آنکه راه آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب مصلے بر جهت یمین بود و اگر رجوع نیز بهمان راه میکرد بر جهت شمال واقع میشد پس رجوع از غیر
آن راه کرد تا آن نیز بجهت یمین واقع شود بدانکه قبله مدینه جنوبی ست و مصلاے عید بجانب غربی ست و ازینجا لازم آید که
رفتن بمصلے از جهت یمین بود و منزل شریف در وقت وقوف بمصلے بر جهت شمال پس اگر همین راه رجوع میکردند که رفته بودند
بضرورت بر جهت شمال واقع میشد یا آنکه از جهت ترس از کید اعدای دین بود تا در مقام هلاک خود نایستند و اینوجه مشهور ست
و در وے نظر ست زیرا که اگر چنین بودے این روش را مکرر نکردے و عادت نساختی تا آنها بمعرفت عادت شریف در همان راه
دیگر آمده نایستند و جواب داده اند ازین نظر بآنکه از مواظبت و اعتیاد بر مخالفت طریقین مواظبت بر طریقے معین لازم
نیاید لیکن در روایت شافعی آمده که رفتن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز عید بمصلے از طریق اعظم بود و رجوع از راه دیگر
و بر تین تقدیر وجه نظر قدرے قوت پذیرد تامل یا آنکه آنرا بجهت تخفیف از دحام و هجوم خلائق کردے یا آنکه در وقت
رفتن بر فقرا تصدق کردے چنانکه در وقت رجوع چیزے باقی نماندے پس براه دیگر که اجتماع فقرا و سائلان نبودے
رجوع کردے تا رد و منع سائل لازم نیاید یا آنکه تفاؤل میگرفت بتغییر طریق بر تغییر حال بمغفرت رضا و ترقی بمقام قرب و صعود
یعنے چنانکه راه دیگر شد حال نیز دیگر گشت و اینوجه خالی از خفائی نیست یا آنکه راهی که بدان متوجه بمصلے میشد دورتر و دراز
بود ازان راه که رجوع دران میکرد پس خواستی که تکثیر اجر کند بتکثیر خطوات در وقت رفتن بعبادت و اما در وقت رجوع
چون بمنزل خود آمدے سرعت نمودے که درینجا قصد عبادت نبست و درین وجه سخن کرده اند یا آنکه اجر خطوات بر وقت
رجوع نیز ثابت ست تا آنکه گفته اند که هر که به حج رود تا بوقت وصول بوطن اجر و ثواب این سفر او را حاصل ست چنانکه در حدیث
ابی ابن کعب نزد ترمذے وغیره ثابت شده است و اگر عکس اینوجه نیز گویند صورتے دارد یعنے راه رفتن کوتاه تر و نزدیکتر
بود خواست که مبادرت بطاعت کند و فضیلت اول وقت دریابد بخلاف وقت برگشتن که اگر دیر تر بمنزل برسد چیزی فوت
نگردد یا آنکه اختیار این روش ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برای این مجموع وجوه مذکوره بود که اقال صاحب الهدے
یا دیگر اسرار و مصالح بود که عقول بیشتر خلق از ادراک آن بسیار قاصر بود و اینوجه احق و اولی ست چه اسرار و معانی که آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بود خلائق را بحال درک و حصر آن تمکن ست و وصول بیان متعذر و اللہ اعلم تنبیه در صلوة
عید پیش ازوی و بعد ازوی نمازے نیست بخاری و مسلم و ابو داود و ترمذی و نسائی از ابن عباس آورده اند که رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیرون آمد روز عید پس بگذارد دو رکعت و نگذارد پیش ازوی و بعد ازوی الحدیث و ترمذے
گفته که درین باب حدیث از ابن عمر و عبد اللہ بن عمر و ابی سعید نیز آمده و عمل برین ست نزد بعض اهل علم انتهی صاحب منبر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و غیر ایشان و طائفه از اهل علم نماز پیش از نماز عید و بعد ازوی جائز دارند و قول اول صحیح تر ست
انتهی و در کشی مے آرد که امیر المومنین علی ابو مسعود انصاری را خلیفه ساخته بود بر مردم پس بیرون آمد روز عید و گفت
ایها الناس نیست از سنت که نماز نگذارده شود پیش از امام رواه النسائی و روایت ست از ابن سیرین که ابن مسعود و مذهبه

بایستاده و نهی کرده مردم را که بگذارند نماز روز عید پیش از خروج امام رواه سعید و زهری گفت نشنیدم از هیچ یکے از علمای خود
که ذکر کند که کسے از سلف این امت نماز گذارد پیش از نماز عید بعد از دے رواه الاثرم و خلاف دران ست که این مخصوص
بمصلے ست یا شامل ست مصلے را و منزل را بعض گویند اگر در غیر مصلے بگذارد فلا باس بہ و در روایت کرده شده است از ابی سعید
خدری که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش از عید نماز نمیگذارد و چون رجوع بمنزل میکرد میگذارد دو رکعت رواه ابن ماجة
و احمد انتہی و در ہدایہ میگوید نفل نکنند در مصلے پیش از عید پس کراہت در مصلے ست خاصة و اگر نماز اشراق و ضحے را پیش از
خروج بجماعة نکند مکروہ نباشد کذا فی الشرح و بعض گفته در مصلے و غیر مصلے و در شرح ہدایہ میگوید این نفی باطلاق قناول ست
امام را و قوم را جمیعا و شافعی میگوید امام را مکروہ ست نہ قوم را و گفته اند مراد باین نفی آنست که پیش از عید نماز مسنون
نیست نہ آنکہ مکروہ ست فی حد ذاته در فتح الباری میگوید منع صلوة قبل العید و بعد با احتمال دارد که مراد ازان منع تنفل باشد
یا نفی رتبه بر تقدیر منع تنفل آیا از جهت وقت کراہت ست یا عام تر ازان و بر ہر تقدیر مخصوص بامام ست یا شامل ست
امام را و ماموم را مخصوص ست بمصلے یا شامل ست مصلے و بیت را اختلاف ست سلف را در جمیع آن کوفیان میگویند
بگذارند بعد از عید نہ قبل آن و مذہب اوزاعی و ثوری و حنفیہ انیست و بصریان میگویند بگذارند قبل نہ بعد و مذہب حسن
بصری و جماعة انیست و مدنیان میگویند نہ قبل و نہ بعد و مذہب زہری و ابن جریج و احمد انیست و بوجهے از مالکیہ نقل کرده اند اجماع
بر عدم تنفل امام در مصلے و ہر که تجویز کرده است میگوید که آن وقت مطلق نماز ست و ہر که منع کرده میگوید که رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم نگذارده و من اقتدائے فقد اہتدے و حاصل آنست که نماز عید را سنتی ثابت نشده است نہ قبل و نہ بعد الا نزد
بعضے که قیاس کنند او را بر جمعه اما مطلق نفل منع آن بدلیل خاص ثابت نشده مگر در وقت کراہت که در سائر ایام ست انتہی
دیگر بدانکه اختلاف ست در نماز گذاردن بعد از فوت نماز عید و ظاہر مذہب حنفی آن ست که چون نماز عید فوت شود دیگر او را
قضا نیست زیرا که این نماز جز باین صفت خاص نیامده و لیکن در بعض شروح ہدایہ گفته است که اگر خواہد بگذارد دو رکعت
یا چہار رکعت مثل صلوة ضحے که در سائر ایام بگذارند و از محیط و از فتاوے قاضی خان نقل کرده اند که ہر که بمصلے بر آمد و نماز
با امام در نیافت اگر خواہد بر گردد بخانه خود و اگر خواہد نماز بگذارد و بر گردد و افضل آنست که بگذارد چہار رکعت تا صلوة ضحے برائے او
باشد چنانچه روایت کرده شده است از ابن مسعود باسناد صحیح که گفت ہر که فوت شود او را نماز عید بگذارد چہار رکعت کذا فی
فتح الباری و گفته اند بخواند در رکعت اولی سبح اسم ربک الاعلے و در ثانیه والشمس وضحٰها و در ثالثه واللیل و در رابعه والضحے
و روایت کرده است ابن مسعود درین باب از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و عدی جمیل را جری حنبل و در مذہب
امام احمد نیز اگر نماز عید فوت شود چہار رکعت بگذارد مثل نماز متطوع بیک سلام یابد و سلام و ایشان نیز اثر ابن مسعود را که ذکر
شده آورده اند و امام احمد گفته که تقویت میکند آن را حدیث علی که امر کرد مردی را که بگذارد بضعفاے قوم چہار رکعت بی تکبیر
و خطیب بخاری در ترجمه باب آورده که انس رضی جمع کرد اہل و ولد خود را در لوبیه که موضعیست بر دو فرسخ از بصره و بگذارد نماز عید را و
نیز میگوید که اہل سواد جمع شوند و بگذارند دو رکعت بر طریق نماز عید و کرمانی میگوید چون فوت شود نماز عید با امام مالک و شافعی
میگویند بگذارد دو رکعت و احمد چہار رکعت و نزد امام ابو حنیفه مخیرست که بگذارد یا نه و بر تقدیر گذاردن مخیرست میان چہار و دو و اللہ اعلم

فصل در استسقاء

در عادت حضرت رسالت پناه صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوقت استسقا بدانکه بر شش وجه ثابت شده
که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استسقا کرده وجه اول آنکه در روز جمعه در اثنای خطبه طلب باران کرد و گفت اللهم اغثنا

فصل در استسقا و فصل اول

اللهم اسقنا اللهم اسقنا چنانچه بخاری و مسلم و موطا و ابو داؤد و نسائی از انس بروایات متنوعه آورده اند که گفت رسید مردم را قحطی در عهد رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم پس بود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که خطبه میخواند روز جمعه ناگاه اعرابی برخاست و گفت یا رسول الله هلاک المال و جاع العیال فادع لنا و در روایتی قحط المطر و احمرت الشجر و هلکت البهائم و در روایتی هلکت المواشی هلاک العیال هلاک الناس پس برداشت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم هر دو دست خود را پس گفت اللهم اسقنا اللهم اسقنا چهار کرت و در روایتی سه کرت و در روایتی اللهم اسقنا دو بار یا سه بار انس گوید سوگند بخدا که نمیدیدیم ما در آسمان قطعه ابری و نه چیزی فرود نیاورده بود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم دستهارا تا آنکه برخاست ابر مثل کوهها ببارید آن روز و روز دیگر تا جمعه آینده پس بیامد همان اعرابی یا دیگری و گفت یا رسول الله تهدم البناء و غرق المال و در روایتی هلکت الاموال و انقطعت السبل فادع الله تا ما را تا بکشاید الله تعالی این ابر را پس برداشت دستهای مبارک را و در روایتی تبسم کرد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم و در روایتی تبسم کرد از جهت سرعت ملال بنی آدم اللهم حوالینا و لا علینا و در روایتی بزیادت اللهم علی الآکام والظراب و بطون الاودیة و منابت الشجر و بهر سوے که اشارت میکرد میکشاد ابر از آن سو تا از روی مدینه همه کشاده شد مثل حوبه و روان شد وادی قناة تا یکماه و نیامد هیچ یکے از هیچ ناحیه مگر آنکه خبر داد از باران و در روایتی پس بکشاد ابر از مدینه و می بارید گرد بر گرد و نمی بارید بروے قطره و این قضیه در مسجد شریف بود در روز جمعه در اثنای خطبه و جمه دوم آن بود که روایت کرد ابو داؤد و ترمذی و غیر هما از عائشه رضی الله عنها که شکایت کردند مردم بر رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم قحوط مطر را پس امر کرد تا بنهادند منبرے در مصلے و وعده کرد صحابه را برائے روزی معین که بیرون آیند و در آن روز بیرون آمد بعد از طلوع آفتاب لفظ حدیث در جامع الاصول و غیره آنست که بیرون آمد در وقتی که پیدا شد بروی آفتاب و این عبارت ظاهر در آن ست که بیرون آمدن در وقت طلوع بود نه بعد از طلوع و چون تفاوت درین دو وقت سهل ست و تقارب اندر معنی اختلافی نباشد با تواضع در ظاهر و تخشع در باطن و تبذل در لباس ثیاب بذله بکسر باء و سکون ذال جامه کهنه را گویند و لفظ تمام متعلق ست بهر سه و ذکر تخشع و تبذل در حدیث ترمذی ست نه ابی داؤد و ذکر باقی مقدمات در ابی داؤد ست نه ترمذی گویا که مصنف جمع کرده است در حدیثین و حاصل قضیه را ذکر کرده و در حدیث نسائی ذکر تفرع نیز کرده و چون بمصلے رسید بمنبر برآمد و تکبیر و تحمید گفت و فرمود شکایت کردید شما آن قحط سال و تاخیر باران از وقت و تحقیق امر کرده است خدائے تعالی که دعا کنید او را و وعده کرده است وی تعالی که استجابت کند دعا شما را و در حدیث ترمذی ابی داؤد و نسائی آمده که ولید بن عقبه که امیر مدینه بود کسی را نزد ابن عباس فرستاد تا بپرسد او را از کیفیت استسقای رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم پس گفت ابن عباس بیرون آمد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم متبذل و متواضع و متضرع بمصلے و برآمد بمنبر و خطبه نخواند مثل این خطبه که شما میخوانید و این عبارت نفی خواندن خطبه میکند یا خواندن خطبه بین هیئت که ایشان میخوانند طویل و بسیط و متکلف و ظاهر همین ست چنانچه مصنف میگوید و خطبه خواند و این مقدار از آن خطبه محفوظ ست الحمد لله رب العالمین الرحمن الرحیم مالک یوم الدین لا الٰه الا الله یفعل ما یرید اللهم انت الله لا الٰه الا انت تفعل ما تر یدا اللهم انت الله لا الٰه الا انت الغنی و نحن الفقراء انزل علینا الغیث و اجعل ما انزلت لنا قوة و بلاغا الی حین ثم رفع یدیه پس تا برداشت هر دو دست خود را انتهی و در التجال الدعاء و شروع کرد در تضرع و زاری و دعا و بالغ فی الرفع و مبالغه کرد در برداشتن دستها حتی بدا بیاض ابطیه آنکه ظاهر شد سفیدی زیر بغل اگر لباس شریف آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در آن زمان رداء فقط بود و مراد ظهور بیاض ابطین علی الحقیقة خواهد فتأمل و اگر قمیص بود و مراد موضع ابطین ست و بر هر تقدیر ظهور بیاض ابطین کنایت ست از غایت برداشتن دستها و گفته اند که برجنبانید تحویل

و مسئله و مطلب توتیر برداشتن دستها بلند تر و صاحب مشکوة از حدیث مسلم آورده که استسقا کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اشارت کرد
بالغیب بر دو دست خود بجانب آسمان یعنی برداشتن دستها از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در استسقا آنچنان بود که باطن کفین بجانب
زمین بود و ظاہر آنها بسوی آسمان برعکس انچه متعارف ست در وقت دعا و در روایت ابی داؤد نیز مانند این که سه گفته اند که چون دعا
برای طلب سوال چیزی از جنس نعما باشد مستحب ست که گردانیده شود کفهای دست بجانب آسمان و چون برای دفع فتنه و بلا بود گردانیده شود
پشتهای دست بسوی آسمان بجهت اشارت باطفای نائرهٔ فتنه و بلا و بست کردن و فرو دداشتن قوت و غلبهٔ حادثه را و طیبی گفته که نیز
تفاؤل ست بتقلب حال چنانکه در تحویل رداء اشارت ست بتبرکم سحائب و گردانیدن باطن سحائب بجانب زمین و بخشیدن آنها بران پس
روی سوی قبله کرد و پشت بر حاضران و ردای مبارک نگون کرد چنانکه طرف راست رداء بجانب چپ شد و طرف چپ بجانب راست
داند درون رداء بیرون و بیرون رداء اندرون و طریق تقلب رداء این وجه ست که بگیرد بدست راست خود طرف اسفل را از جانب یسار
و بدست چپ طرف اعلی را از جانب یمین و تقلیب کند هر دو دست خود را پس پشت خود تا باشد طرف مقبوض بدست یمنی بر کتف اعلی
از جانب یمین و طرف مقبوض بدست یسری بر کتف اعلی از جانب یسار و گفته اند که این تحویل و تقلیب تفاؤل بود برای تغییر حال
و تبدیل امساک بامطار و تنگی بفراخی و بعض گفته اند بلکه این امتثال امریست که کرده شده است آن حضرت را صلے اللہ
علیه وآله وسلم و گفته شد که همچنین کن تا تحویل یابد حال نه مجرد تفاؤل چه شرط تفاؤل آنست که نه بقصد اختیار بود چنانکه
چیزے در خارج واقع شود و از انجا تفاؤل گیرند کذا قیل و روا که آنحضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در نوبت پوشیده بود
سیاه بود چنانکه در روایت احمد و ابی داؤد از عبد اللہ بن زید المازنی آمده که استسقا کرد رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم
و بود بر وے خمیصه سوداء یعنی ردائے سیاه و همچنانکه پشت بجانب حاضران داده و مستقبل قبله ایستاده بود دعا کرد و پس روی
بجانب مردم کرد و نزول فرمود و شروع در نماز کرد و دو رکعت بگذارد بے اذان و بے اقامت چنانکه نماز عید گذارند و در بعض
روایات تکبیرات مثل تکبیرات عید نیز آمده و وقت وے نیز وقت عید گفته و ازان جهت گفته اند که افضل آنست که در اول
نهار بگذارند مثل صلوة عید اگرچه در هر وقت جائز ست و لیکن خطبه پیشتر از نماز خواند چنانچه در نماز جمعه و در کشتی از ابی هریره
آورده که پیروان آمد رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم و زے برای استسقا پس گذارد دو رکعت بی اذان و اقامت پیشتر
خواند خطبه و در هر دو رکعت بجهر خواند جهر بقرأت در استسقا در روایت ابی داؤد و ترمذے و نسائی از عبد اللہ بن زید آمده است
چنانچه در جامع الاصول آورده و در روایت بخاری و مسلم نیز آمده چنانچه صاحب مشکوة آورده و لیکن انچه مصنف میگوید که
خواند در رکعت اولی بعد از فاتحه سبح اسم ربک الاعلی و در رکعت دوم هل اتاک حدیث الغاشیه نه از جامع الاصول که احادیث
کتب ستة آورده و نه در غیر او از کتب دیدیم و لیکن چون گذاردن نماز استسقا مثل نماز عید و جمعه آمد در آنها این قرأت آمده
ازینجا استیناسی باینها توان کرد و الله اعلم و خواندن سورهٔ ق و اقتربت الساعة نیز آمده کما نقل عن النووی فی رسالته
فی باب الاستسقا و در آخر حدیث ابی داؤد از عائشه آمده که چون فارغ شد رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم پیدا کرد الله تعالی
ابر ریا و پیدا شد رعد و برق و بارید باران چنانکه تا بمسجد شریف آمدن سیلها روان شد و چون شتابی و اضطراب مردم را دید
گرد بخندید تا آنکه ظاهر شد نواجذ وی صلے اللہ علیه وآله وسلم و فرمود گواهی میدهم که خدای تعالی قادرست بر هر چیز
و گواهی میدهم که من بندهٔ وی و رسول وے و وجه سوم از شش وجه که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم استسقا کردن بود که
بر منبر مدینه در مسجد استسقا کرد در غیر روز جمعه چنانکه بیهقی در دلائل النبوة از طریق یزید بن عبید الله السلمی آورده که چون با آمد

وجه سوم

رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از غزوۂ تبوک آمد اورا وفد بنے فزارہ وشکایت کردند از قحط وعرض کردند کہ دعا کن
رسول خدا پروردگار خود را تا باران بفرستد برما و بایدکہ شفاعت کنی تو ما را بہ پروردگار خود وشفاعت کند پروردگار تو نزد سیما
ویکیم ہمہ شفاعت بہ پروردگار کنند کیست کہ پروردگار تعالی بوی شفاعت کند الا الا ہو العلی العظیم وفرمود خندہ میکند پروردگار
تعالی ازین ترس ونالہ وفرمود ہمچنان اعرابی درمیان استادہ بود گفت آیا خندہ میکند پروردگار ما فرمود نعم خندہ میکند گفت اعرابی
پس ہرگز عدم نخواہیم کرد خیر از پروردگار کہ خندہ کند وخوشحال باشد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازین سخن اعرابی
بخندید پس بمنبر برآمد ودستہا بدعا برداشت وباران طلبید تا ہفتہ تمام باریدا الحدیث کذا فی المواہب اللدنیۃ ودر ہیچ
استسقا بلکہ در سائر وجوہ کہ ذکر کرد غیر وجہ دوم نماز محفوظ ومروی نیست بلکہ مجرد خطبہ ودعا منقول است وبعض گویند کہ
در وجہ اول اکتفا کرد بنماز جمعہ وقائم ساخت آنرا مقام صلوۃ استسقا ودر وجوہ دیگر خطبہ نیز منقول نیست مجرد دعا ست
وبس چنانکہ معلوم گردد وجہ چہارم در مسجد مدینہ استسقا کرد نشستہ نہ قیام بود ونہ قعود بر منبر این وجہ را در کتب ما نیافتیم وظاہر
آنست کہ مصنف این را در کتب صحاح دیگر غیر این کتب یافتہ باشد کاش اشارتی بدان میکرد تا معلوم میشد واز دعا آن روز
ہمین مقدار محفوظ ست اللہم اسقنا غیثا مریعا طبقا عاجلا غیر رائث ودر روایتی غیر آجل نافعا غیر ضار وجہ پنجم در مدینہ مکانی است
بیرون مسجد حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزدیک زوراء بروزن حمراء ومونث از وردا زورسے راگویند کہ بجانب
سینۂ وی بلند وبرآمدہ باشد وآنجای بلند ست جانب غربی مسجد شریف درمیان بازار مدینہ آنجا کہ عثمان فرمودہ بود کہ اذان
جمعہ گویند چنانچہ در باب جمعہ گذشت وآن مکان را احجار الزیت میخوانند واین احجار الزیت نزدیک دری ست از دریای
مسجد کہ آنرا باب السلام خوانند دران محل یکبار استسقا فرمود وچون کسی از مسجد بیرون آید از باب السلام وبر جانب راست
منعطف وماثل شود ومقدار یک سنگ انداز بست نہ سنگ انداز فلاخن ومانند آن برود باین مکان رسد گویند آنرا احجار الزیت
خواندند واستسقا درین مکان ایستادہ کرد ودستہا مقابل روی مبارک برداشتہ بی آنکہ از سر مبارک بگذرانند ہمچنین آمدہ است
در روایت ابی داؤد وترمذی ونسائی از عمیر کہ مولای آبی اللحم بود وگاہی در برداشتن دستہا مبالغہ نمودی وچنان برداشتی
کہ دستہا مقابل سر مبارک بودی وبیاض الطبین ظاہر گشتی چنانکہ گذشت وجہ ششم چنانکہ در مواہب لدنیہ مے آرد
در بعضے از غزوات بود و مشرکان بیشے گرفتند وبر سر آب نزول کردند ومسلمانان بی آب ماندند تشنگی بر ہمہ غلبہ کرد وحال آنرا
بر حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عرض کردند ومنافقان کہ اکثر ایشان از یہود بودند یا مشرکان گفتند اگر
محمد پیغمبر بودے از برای قوم استسقا کردے ودرین باب معجزہ نمودے ہمچنانکہ موسی علیہ السلام برای قوم خود استسقا کرد وفرمان آمد
وی را از جانب الہی کہ بزند بعصا حجر را پس دوازدہ چشمہ از حجر برآمد وہر چشمہ جدا جدا بجانب ہر کدام از شش اسباط کہ دوازدہ
فرقہ بودند روان شد چنانکہ در نص قرآن مذکور ست این خبر بہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسید پس بطریق استفہام باعتماد
وامید وارے قدرت باری عز وعلا وخلو بیت ومکروبیت منافقان فرمود کہ ہمچنین سخن را گفتند در بعض روایات ہمین
نقط استفہام آمدہ کہ فرمود او قد قالوا آیا بتحقیق گفتند ہمچنین یعنے بطریق مجرد وانکار نہ بعید مشو بدای گروہ مسلمانان کہ شاید
بود کہ حق جل شانہ شما را آب دہد آنگاہ دستہای مبارک بر داشت ودعا کرد در زمان ابر پیدا آمد وچنان بسیار آمد ابر بہم
وسخت رسید کہ جہان را تاریک کرد وباران عظیم فرود بخت ورواہا بر علیم پس گویند کہ ران متتابع شد تا از دعا بر خاستند
محفوظ ست درین استسقا این چند کلمہ است اللہم اسق عبادک وبہائمک وانشر رحمتک واحی بلدک الکالیت اللہم

وجه ششم از شش وجه

استقنا غیثا مغیثا مریئا مریعا نافعا غیر ضار عاجلا غیر رائث مصنف این شش وجه استسقا ذکر کرد پس در روایت بخاری و مسلم و ترمذی باختلاف الفاظ آمده است که چون قریش در اسلام آوردن درنگ کردند و تمرد ورزیدند حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم دعا کرد بر ایشان و در روایتی آمده که فرمود اللهم سبعا کسبع یوسف خداوندا نفرست بر ایشان قحط هفت ساله چنانکه بر قوم یوسف فرستادی و در روایتی سنین کسنی یوسف یعنی قحطهای یوسف پس گرفت ایشان را قحط و هلاک شدند در وی و بخوردند مردارها و چرمها و استخوانها و سید میرند در جو آسمان مثل دخان چیزی را پس ابو سفیان آمد و گفت یا محمد تو آمده که امر میکنی بصله رحم و این قوم تو اند هلاک میشوند دعا کن خدا را او در خواه از وی باران پس دعا کرد و باران بارید و در روایتی تا یک هفته بارید پس ازان شکایت کردند کثرت مطر را پس فرمود اللهم حوالینا ولا علینا پس بکشاد ابر از اطراف و میبارید گرد بر گرد ایشان و تفصیل این قضیه از تفسیر سوره حم الدخان در قول حق سبحانه یوم تاتی السماء بدخان مبین الآیة مکشف گردد بدانکه اکثر بر انند که این قضیه دعای آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر قریش بقحط و نزول بلا و تضرع ذاری ایشان و استسقا نمودن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در یک بود و ملتمس دعا ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ابو سفیان امیه والد معاویه است و شیخ ابن حجر در فتح الباری از وی میاطی نقل کرده که گفت ابتدای دعای آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر قریش از روزانه امتحن این اشقیا بود شکنبه شتر را پرستیدند آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در نماز لا بعض روایات مفهوم میگردد که در مدینه بود در وقتیکه دعا میکرد بر ایشان در قنوت و این منافات دارد با آنچه در این قضیه در تفسیر سوره دخان آمده که دلالت دارد بر وقوع این قضیه پیش از واقعه بدر بود و ابو سفیان پیش از بدر قطعا بمدینه نیامده از ینجا رفته اند بعض بآنکه مراد ابو سفیان بن الحارث است ابن عم رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم و نحن در ینجا بسیار کرده اند و در آخر رفته بعد و قضیه قائل شده اند و این نیز بی اشکالی نیست کما بین فی فتح الباری دیگر بدانکه در مواهب لدنیه شش وجه با این وجه ذکر کرده و وجه چهارم که مصنف آورده در وی مذکور نیست و اگر آن نیز ثابت باشد هفت روایت و سیوطی در جمع الجوامع ازین عساکر آورده و گفته رجاله ثقات که قحط افتاد در عهد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم پس پیرون آمد بقیع غرقد بدستار سیاه که گذاشته بود سر و طرف او را میکشید و دیگری در پیش او دکتف شتی بقوس عربی پس مستقبل شد قبله را و بگذارد با اصحاب خود دو رکعت را الحدیث والله اعلم این قضیه دیگر است و در آن استسقا که بصلے کردن است اختلاف نیست در بیان قضیه بذکر تبع مکان مصلا فقد برد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در هر وقت که بجهت استسقا دعا کرد اجابت شد و فی الحال باران بارید ن گرفت و یکنوبت استسقا میکرد در یکی از همین شش نوبت که مذکور شد یا نوبتی دیگر بدای آن و چون ظاهر از کلام مصنف مصرح وجه استسقاست در همین شش وجه ظاهر آنست که مراد وی معنی اول خواهد بود و قد جاء بوجه نوبتی استسقا میکرد ابو لبابه بن عبد المنذر انصاری که یکی از مشاهیر صحابه بود و از نقبای انصار و در مواهب حکایت ابی لبابه را در وجه سوم تعدد و کنار حدیث بیهقی از زید بن عبید الله سلمی ذکر کرده شد پس تعین شد اراده معنی اول بر خاست و گفت یا رسول الله غرقد در مربد است بکسر میم و سکون راو فتح با آنجا را گویند فرمود گذند و خشک سازند مدت باران خراب شد بقدر عمر ابی لبابه فرمود الهم استقنا غدقا و غاثا و ما بارانی تقوم ابو لبابه تا آنکه بر خیزد ابو لبابه عریانا برهنه فهید تعجب مردم بازار پس بیامد تا دوان دوان و جای آمدن آب را در مربد بازار خود فاصطرت پس بارید باران و هنوز ابو لبابه بانتظار فرو نشستن ملازمان برای بستن جای درآمدن آب برنجاسته بود فاجتمعوا الی ابی لبابه پس جمع شدند و گرد آمدند صحابه بسوی ابی لبابه فقالوا له پس

گفتند صحابہ مرا بولبابہ را انہا لن تقلع این ابر ہا ہرگز نخواہد کشاد حتے تقوم عریانا تا آنکہ برخیزے تو برہنہ فتسد تطلب مرید ک
بازار کہ پس بہ بندے تطلب مرید خود را بازار خود کما قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانکہ گفتہ است رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم و درخواستہ است آنرا بدعا لا بہ آن بوقوع آمدنی ست فعل پس کرد آن را ابولبابہ و برہنہ شد و برست آن جای را
بازار خود فاستہلت السماء پس بزود ریخت باران و ہرگاہ کہ بدعای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باران بسیار شدنی افراط
کردے و خوف ضرر پیدا شدے و مردم را ازان ملالت پیدا آمدے از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طلب صحو
کشادہ شدن باران کردندے و در استصحاء طلب صحو این دعا فرمودی اللہم حوالینا ولا علینا اللہم علے الاکام والظراب وبطون
الاودیۃ ومنابت الشجر چنانکہ گذشت و عادت شریف آن بود کہ ہرگاہ باران باریدن آغاز کردی جامہ را از بعض
بدن مبارک دور کردی تا باران بآن برسد لفظ حدیث اینست کہ نحسر رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ثوبہ و تفسیر کردہ او را
نووی بکشف بعض بدن چنانچہ مصنف گفت وگویا کہ حسر متضمن این معنی ست بمعنی ازالہ و اسقاط معلق نیست و چون سبب آن
مے پرسیدند میفرمود لانہ حدیث عہد بربہ بسبب آن میگفتم زیرا کہ این باران نو آمدہ است از نزد پروردگار خود و الان پیدا
شدہ و از عدم بوجود آمدہ و لابد آنکہ از نزد محبوب تازہ برسد محب را خوش آید تا بود کہ خبرے و اثرے و نشانی تازہ
از دے بیابد و گفتہ اند از جہت آنکہ دست گناہ گارے بآن نرسیدہ و بجائی کہ معصیت کنند نیفتادہ و درین اشارت
و تعلیم ست مر امت را بتقریب و ترغیب در انچہ خیر و برکت ست این حدیث را در جامع الاصول از بخاری داؤد آوردہ از انس و
در صحیح مسلم نیز مذکور ست از دے و چون سیل در وادے عقیق کہ نام وادے ست در بیرون مدینہ و در فضل و برکت او
احادیث وارد شدہ و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را دوست داشتی و آنجا برفتی و در اشعار و قصائد ذکری بسیار واقع شدہ
قال بعضہم * یا صاحبی ہذا العقیق فقفا بہ * متوالیا ان کنت است بوالہ * وقال آخر علے ساکنی البطن العقیق سلام * فلان سہرو
بالفراق وناموا * حنظرقم علے النوم وہو محلل * وعلیکم التعذیب وہو حرام * وغیر آن وادے از ادویۂ مدینہ مطہرہ روان شدن
و مودی اخرجنا بنا ببرکۃ ماروبیرون آئید ہمراہ مالی ہذا الذی جعلہ اللہ طہورا لبسوی این وادے کہ گردانیدہ است
خدا تعالے آب و یرا پاک کنندہ فنطہر بہ پس پاک شویم و در بعض نسخ بہ تشدید آمدہ و این مفید مبالغہ است یعنی پاک شویم و فوب
پاک شویم از آبی و حمد اللہ علیہ و حمد و ثنا گوئیم اللہ تعالے را بروی ظاہر آنست کہ اشارت ہذا بوادے عقیق باشد کہ
احادیث بطہارت و طہوریت و برکت وے ناطق اند یا بمطلق وادے و بہر وادے کہ گذشتی این را فرمودے و محتمل کہ
اشارت آب باران بود کہ درین وادیہا افتادہ چہ در عقیق و چہ در غیر آن چہ مطلق آب باران را در قرآن مجید طہور خواندہ
و انزلنا من السماء ماء طہورا * و نیز عادت شریف آن بود کہ چون باد و ابر بدیدے کراہت در روی مبارک وے
ظاہر شدے و آمد و شد در خانہ و بیرون آن کردے و رنگ روے مبارک متغیر گشتے و مضطرب شدے بجہت آنکہ مبادا
در امتی وی عذابی باشد چنانچہ بر بعض امتہاے سابق نازل شدہ و چون باران باریدن گرفتے و خوف نزول عذاب
تسکین یافتی شاد گشتے و آن کراہت زائل شدی چنانچہ در احادیث صحیح آمدہ است در رو قتیکہ باد تند وزیدے این دعا
بخواندے اللہم انی اسالک خیرہا و خیر ما فیہا و خیر ما ارسلت بہ و اعوذ بک من شرہا و شر ما فیہا و شر ما ارسلت بہ و در بعض روایت
استسقا ثابت شدہ کہ میگفت اللہم اسقنا غیثا مغیثا ہنیئا مریئا رایعا غدقا مجللا عاما طبقا سحا دائما اللہم اسقنا الغیث ولا تجعلنا
من القانطین اللہم ان بالعباد والبلاد والبہائم والخلق من الاواء والضنک ما لا نشکوہ الا الیک اللہم انبت لنا الزرع وادر لنا الضرع

واسقنا من برکات السماء وانبت لنا من برکات الارض اللهم ارفع عنا الجهد والجوع والعری واکشف عنا من البلاء
ما لا یکشفه غیرک اللهم انا نستغفرک انک کنت غفارا فارسل السماء علینا مدرارا شافی این دعا را از سالم بن عبد الله عن ابیه
روایت کرده کذا فی المواهب بدانکه استغفار را اثری عظیم ست در باب استسقا و برکت در رزق و زیادت در اموال و اولاد
چنانچه از نصوص قرآن مجید معلوم میشود و در احادیث فضل آن بسیار واقع شده و آمده است هر که لازم گیرد استغفار را باید
او را خدای تعالی از هر تنگی فرامی وارهاند و از سر اندوه کشاد و روزی رساند او را از انجا که گمان ندارد و از امیر المومنین علی
مرویست که فرمود عجب از مردم که شکایت از تنگی رزق کنند و کلیدهای رزق در دست ایشان ست و آن استغفار ست
و نیز آمده است که بنده مومن چون گناهی کند نکته سیاه بر دل وی بهم نشیند و چون استغفار کند صیقل کرده شود دل وی و چون
زیاده شود گناه زیاده شود سیاهی دل تا در گیرد دل را و تمام گردد آن سیاهی و نیز آمده که اگر یکی باشد که هر روز هفتاد بار گناه کند
و هر بار استغفار کند آمرزیده و بخشیده گردانند او را و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم هفتاد بار و در بعض روایات صد بار در یک
مجلس استغفار کردی و تحقیق معانی این حدیث و بیان موجب این استغفار در رساله مرج البحرین بتفصیل ذکر کرده شده است
و وصیت ست مشائخ را که هر روز هفتاد بار این کلمه ورد سازند استغفر الله العظیم الذی لا اله الا هو الحی القیوم واتوب الیه
و بعض بصیغه دعا گویند و این نیز در بعض احادیث آمده است همچنین که اللهم اغفر لی وتب علی انک انت التواب الرحیم
و در روایتی التواب الغفور والله الموفق و چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم دعای استسقا کردی دستهای
مبارک را سوی آسمان برداشتی برداشتنی بهایه چنانکه گذشت و نیز مسنون ست استجابت دعا را طلب کنند در چند محل یکی
وقت ملاقات عدو دین و اصطفاف لشکر و در برابر کفار ایستادن در غزا چه این وقت نزول رحمت و نصرت و تائید
دین و شکست کافرانه کفر ست پس دعا در وی مستجاب باشد دوم وقت اقامت نماز و ایستادن برای وی و این نیز
افضل اوقات ست و جهاد اکبر ست با شیطان و جنود وی سوم وقت باریدن باران که نیز وقت نزول رحمت و لطف
و مهربانی و رافت پروردگار جل وعلا به بندگان و توسیع رزق ست بر ایشان پس طلب مزید رحمت درین وقت اقرب
بود باجابت و قبول و نیز میسر میشود بفتح ابواب السماء که ده میشود درهای آسمان و مستجاب الدعاء و قبول کرده مقصود
دعا فی اربعة مواطن در چهار محل عند التقاء الصفوف نزد ملاقات صفوف مسلمانان در جنگ با کافران و عند نزول الغیث
و نزد فرود آمدن باران و عند اقامة الصلوة و نیز در برپا داشتن نماز و عند رویة الکعبة و نزد دیدن خانه کعبه زاده الله تعظیما
و تشریفا و در اخبار آمده است که اول بار که نظر بر کعبه افتد هر دعائیکه کند مستجاب ست و گفته اند که چه دعا در بیت باید کرد
که البته مستجاب ست بعض گفته اند که ربنا آتنا فی الدنیا حسنة و فی الآخرة حسنة و قنا عذاب النار که جامع جمیع خیرات
و حسنات دنیا و آخرت ست و بعض گویند که این دعا کند اللهم ادخلنی الجنة بغیر حساب و بعض گفته اند که اللهم اجعلنی مستجاب
الدعوة تا بعد ازین هر دعائی که کند مستجاب افتد و اوقات و احوال و اماکن اجابت دعا بسیار ست و در کتب احادیث
مذکور از انجا باید طلب داشت والله المجیب تنبیه نزد امام ابو حنیفه در استسقا نماز مسنون نیست همین دعا
و استغفار ست بموجب قول حق تعالی استغفروا ربکم انه کان غفارا یرسل السماء علیکم مدرارا فرمود استغفار کنید و آمرزش
خواهید از پروردگار تان که وی آمرزنده گناهان ست و چون استغفار کردید میفرستد بار تعالی بر شما آسمان را یعنی باران را
در حالتی که ریزنده و بارنده است و نیز در اکثر احادیث وجوه استسقا که معلوم شد ذکر صلوة نیست الا در یک جا که بصحابه

و دور کعت گذارد و خطبه خواند و این حدیث بجمیع خصوصیات خود بر حد صحت رسیده است یا خصوص سنت بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نیز سنت آن بود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران مواظبت نموده باشد مع الترک احیانا و اینجا ترک صلوٰۃ اکثر است و فعل آن جز یکبار نه و بصحت رسیده است کہ امیر المومنین عمر استسقا کرد و در وی همین دعا و استغفار بود و بس و اگر نماز مسنون بودے در استسقا عدم علم عمر بدان با عموم بلوی و قرب عهد بزمان نبوت یا ترک وی آن را صورت نبستے و مراد بانکہ در استسقا نمازی نیست یعنی نماز بجماعت و بخصوصیات دیگر مسنون نیست والا اگر هر کدام تنها نماز بگذارند و تضرع و زاری نمایند و طریقه دعا و استغفار را باین وجه بر پا دارند درست است و حسن است و بالجمله احادیث مرویه در باب استسقا خالی از اضطرابی نیستند و بسیاری از طرق حدیثی کہ مشتمل ست برین خصوصیات و کیفیات بی ضعفے نه پس اخذ کرد ابو حنیفه بخلاصه و مقصود آنکه دعا و استغفار ست و تجویز کرد نیز نماز را و اثبات نمود جماعت و خطبه و امثال آن را فافهم و اللہ اعلم و نزد صاحبیه و ائمه ثلثه در استسقا نماز ست بجماعت و خطبه و بعض گفته اند کہ این قول امام محمد ست و امام ابو یوسف با ابو حنیفه است و نزد امام شافعی مثل صلوٰۃ عید تکبیرات و خطبتین بعد از نماز و نزد امام مالک نیز همچنین ست الا آنکه تکبیرات نیست و ایشان میگویند کہ تشبیه وی بالصلوٰۃ عید کہ در حدیث آمده ست در عدم اذان و اقامت ست نه در جمیع خصوصیات و در مذهب امام احمد روایات ست مشهور تر انچه از وی نقل کنند عدم خطبه است و مختار اکثر اصحاب وی خطبه است قبل الصلوٰۃ او بعد ها و بعد مختار تر ست یک خطبه یا دو و در تکبیرات نیز از وی دو روایت ست و نزد آنهائی کہ قائل اند بنماز قرأت بجهر ست و تحویل رداء تنها امام را یا قوم را نیز در دو قول ست و نزد امام ابی حنیفه هیچ یکی از ینها نیست الا دعا و استغفار و نماز فرادی اگر خواهند و اکنون فتوے در مذهب ابی حنیفه و نیز عمل نه مذهب صاحبیه است بعد ازان بدانکه اختلاف ست علماء را دران کہ اهل ذمه باستسقا بروند و حاضر شوند یا نه مذهب ما آنست کہ حاضر نشوند چه مقصود استنزال لطف و رحمت ست و کافران محل غضب و لعنت و نزد ائمه ثلثه ذمیان را امر به برآمدن نکنند و اگر برآیند منع نیز نکنند چه استسقا طلب رزق ست و در رزق مومن و کافر همه شریک اند و دعای کافر در امور دنیاوی احتمال اجابت دارد و باز ازایشان دور روایت ست با مسلمانان همراه برآیند یا روز دیگر بعض گویند اگر با مسلمانان همراه برآیند فتنه و عذابے بر ایشان نازل گردد کہ مسلمانان را نیز در گیرد بحکم ﴿واتقوا فتنة لا تصيبن الذين ظلموا منكم خاصة﴾ و بعض گویند کہ اگر روز دیگر برآیند شاید کہ نزول باران همان روز اتفاق افتد و بگویند کہ بدعای ما آمد نه شما و مذهب حنفی ظاهر تر ست چه اگر ساعت محل دعا از لوث شرک و ظلمت کفر منزه باشد بتبرد بقبول اجابت نزدیکتر ست و فی دعاء المسلمین کفایة گفته اند کہ مقصود اصلے و مطمح نظر در استسقا باید کہ اتباع سنت و اقامت مراسم عبودیت باشد و انزال مطر و استجابت دعا فضل او ست و اللہ ذو الفضل العظیم **فصل** در عبادات سفر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بدانکه اسفار پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسیار بود اما مجموع آن از چهار نوع خالی نبودے یا سفر هجرت بود از مکه بمدینه و این یکبار بیش نبود و این اول سفر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود بعد از ظهور نبوت یا سفر عمره بود کہ از مدینه مطهره بعد از هجرت بقصد عمره بمکه معظمه آمد اول در عام حدیبیه آمد و بقیه مشرکان مکه تمام بقصد محاربه و مقاتله وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برآمده و او صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عزم قتال نداشت و فرمود کہ بمکه در آید و عمره بجا آرد و در آخر بصلح انجامید و هم در حدیبیه از احرام برآمده بمدینه باز گشت و قرار یافت کہ سال دیگر باداے عمره بمکه بیاید پس آمده و عمره را کرده برگشت و این قضیه بطولها در کتب احادیث و سیر

مذکور ست وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو عمرۂ دیگر نیز کرد در انجا سفرے دیگر مخصوص برای عمرہ نبود یکے در ضمن
سفر حج بود دیگر بعد از فتح مکہ کہ از جعرانہ آمد کہ ہر یک مرحلہ از مکہ مغظمہ ست وبالجملہ سفر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
سفر ہجرت بود یا سفر عمرہ بود یا سفر حج بود کہ بعد از فرضیت حج سال دیگر آمد و حج گذارد و برگشت یا سفر جہاد و این سفر غالب بود
ومجموع غزوات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بنفس شریف خود رفت بیست وہفت بود و آنکہ مقاتلہ کرد در دے نہ
وسفر فتح مکہ داخل نیست وسرایا کہ جماعت از صحابہ را میفرستاد چہل وہفت وچون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را
سفر پیش آمدے قرعہ زدے میان امہات مؤمنین ہر کرا قرعہ آمدے با خود بسفر بردے اگرچہ بنا بر مذہب مختار قسم ورعایت
نوبت میان نسا بر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واجب نبود بلکہ از نزد باریتعالی مخیر بود ہر کرا خواہد نزد خود بطلبد و
ہر کرا نخواہد نطلبد ورعایت نوبت کہ نگاہ میداشت محض کرم وتفضل بود از دے درحق ایشان وبا وجود آن حفظ ورعایت
عادت تفضل وتکرم تا باین حد کردے کہ قرعہ زدے میان ایشان صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واما در سفر حج مجموع نسا را
برابر با خود بردے تا باداے مناسک حج واقامت این عبادت عظمے فائز وبہرہ مند گردند وعادت شریف چنان بود
کہ سفر در اول نہار کردے تا مردم با سایش وفراغ بمنزل رسند وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دوست میداشت کہ
روز پنجشنبہ سفر کند چنانچہ در جامع الاصول از ابی داؤد از کعب بن مالکؓ روایت کرد کہ گفت کم بود دے کہ رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیرون مے آمد بہ سفر مگر روز پنجشنبہ ودر مشکوۃ از بخاری آوردہ کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم بیرون آمد روز پنجشنبہ در غزوۂ تبوک ودوست میداشت کہ بیرون آید روز پنجشنبہ ودر بعض روایات آمد کان یحب
ان یخرج یوم الخمیس انما فرمود ودر بعض روایات سفر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز دوشنبہ نیز آمدہ ودعا میکرد
کہ خداوندا امت مرا برکت بخش در بامداد روز پنجشنبہ ودعا بہ برکت در شان شنبہ نیز مرویست باین لفظ کہ فرمود بارک اللہ
فی سبتکم وخمیسکم کذا فی احیاء العلوم ولیکن تخصیص پنجشنبہ در باب سفر ست اما مضمون این حدیث بخصوص کہ در متن
مذکور ست در شان بامداد ست مطلقا چنانکہ حدیث صخر بن وداعۃ الغامدی در جامع الاصول ومشکوۃ آمد اللھم بارک
لامتی فی بکورھا اینجا ضمیر بامت میرود وخمیس مذکور نیست وحدیث دعای بکور یوم خمیس گر دیگر باشد اما در اینجا نیست
واللہ اعلم بدانکہ انچہ مشہور ومتعارف ست در دین ومذکور ومسطور ست در کتب معتبرہ احادیث ہمین ست ولیکن در بعض
کتب روایت کردہ اند کہ مردے نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آخر ماہ بارادۂ سفرے آمد ووداع کرد آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ آیا میخواہی کہ زیان کند صفقۂ تو ونقصان کند بیع تو گفت لا یا رسول اللہ نمیخواہم فرمود پس
صبر کن تا ماہ نو کنے پستر تا خیر کن تا روز دوشنبہ یا پنجشنبہ برکت دہد خدا یتعالے در بیع تو وسود کند صفقۂ تو ونفرمود چون
سفر کنید روز دوشنبہ کنید ونیز مشہور ست در مردم کہ در حدیث آمدہ ولیکن تحقیق آنست کہ قول امیر المؤمنین علےؓ ست
لا تسافروا القمر فی العقرب اینجا بعض محدثان میگویند کہ قمر نام شخصے بود از قطاع الطریق کہ باین کار مشہور بود وعقرب نام
قریۂ در طریق وبعض این را بر ظاہرش کہ نزول کوکب قمر در برج عقرب باشد گذاشتہ ومؤید اینست تعلیقہ شیخ جلال الدین
سیوطی در جمع الجوامع از علےؓ آوردہ کہ لا تسافروا فی المحاق ولا تنزول القمر فی العقرب ولیکن اثری دیگر ہم از امیر المؤمنین
علےؓ آوردہ کہ متوجہ لشکر بود یکی گفت امروز نباید رفت فلان روز بروند فرمود ہلا اگر شمشیر در دست من بودی بہان
شمشیر کردنت زدمے چند بن عمر در حضرت ابو القاسم محمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بودیم وہرگز زبان حضرت نشنیدیم کہ

مذکور شده باشد که فلان روز نباید رفت نه فلان و بالجمله اتباع احکام نجوم در سعادت و نحوست ایام نه عادت سلف
اهل دین ست انچه در سنت واقع شده اختیار کرده و توکل بر پروردگار رب العزة جل جلاله نموده و بدانچه از آداب سفر ست
از استخاره و ادعیهٔ ماثوره تمسک کرده عزیمت باید نمود و انچه گویند در روز شنبه بدان ناحیه نباید رفت و روز یک شنبه
در فلان چیزے نیست و اصلے ندارد و لیکن در بعض کتب از ابن عباس آورده که گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم
ایام همه از آن خدا ست لیکن بعضے از آنها را سعود آفریده و بعض را نحوس چنانکه همه خلق بندگان اویند لیکن بعض را برائے
بهشت آفریده و بعض را برائے دوزخ و هیچ ماهی نیست مگر آنکه در وے هفت روز نحس ست پس از ان بشمرد آن هفت روز اول سوم
و پنجم و سیزدهم و شانزدهم و بیست و یکم و بیست و چهارم و بیست و پنجم و در هر یکے از حوادث و بلایا که بر انبیا و امم سابقه نازل شده
ذکر کرده و بصحت رسیده که مراد از یوم نحس مستمر که در قرآن مجید واقع شده روز چهار شنبه ست و از امیر المومنین علی روایت
کنند که عاقل را باید که درین ایام مذکور شرائے بهائم و خدم و دخول بر نساء و کرے انها و غرس اشجار و لبس ثیاب جدید و
نکاح و تزویج و سفر نکند انچنین نقل کرده اند و الله اعلم بصحته و چون لشکر را بجهاد فرستادی در اول نهار ایشان را روان
کردے چنانچه ابو داؤد و ترمذے از حدیث صخر بن وداعه آورده اند کان اذا بعث سریته او جیشا بعثهم فی اول النهار
الحدیث و مجموع یعنے همه مسافران را بهر کارے که روند امر کردے که چون سه نفر باشید یکی را امیر و مشیر خود سازید چنانچه
ابو داؤد و ازابی سعید و ابی هریره آورده ست و حکمت درین آنست که تا در وقت رکوب و نزول و اختیار منزل و غیر آن
خلافے و نزاعے راه نیابد و همه متفق بر یک راه و روش باشند و امیر را باید که طریقهٔ مصلحت و نصیحت و رفق و اعانت و مهربانی
با رفقا مرعے دارد و در حکایات مشائخ مے آرند که جماعه از ایشان قصد سفرے کردند و در تعیین امیر متردد بودند تا کراسا
یکے از ایشان گفت که امیر شما من باشم یاران از طلب امارت وی تعجب کردند و او را امیر ساختند و چون برآمدند هر کاری
و خدمتے که می بایست کرد وے میکرد اگر میگفتند که ما را نیز بگذار تا خدمتی بکنیم آخر فرمودی نه من امیر شما ام و شما مامور را باید
هر چه امیر فرماید بر حکم وے باید رفت و تابع وے شد سید القوم خادمهم که فرموده ست این خواهد بود و چون این حدیث
بر طریق شرطیه آورد و فرمود چون سه نفر باشید یکی را امیر سازید و ازینجا مفهوم گردد که لازم نیست که البته سه نفر باشند
اگر باشند انچنین کنند شاید که مسافرت یک کس و دو کس نیز روا بود حدیث دیگر آورد که نهی فرمودے از تنهائی در سفر
چنانکه بخارے و ترمذے از ابن عمر آورده اند که گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم اگر مردم بدانند از سیر حال تنهائی
در سفر انچه من میدانم هرگز سیر نکند هیچ سوارے بشب تنها و نهی از تنهائی چه باشد بلکه از دوی نیز نهی میکرد و میفرمود از برائے
مذمیم و تقبیح حال یک کس و دو کس که سفر کنند تا سه کس جمع نشوند الراکب شیطان و الراکبان شیطانان یک سوار که تنها
سفر کند یک شیطان ست و دو سوار که سفر کنند دو شیطانند و الثلثة رکب و سه سوار که مجتمع شوند در سفر بحقیقت سواران
ایشانند اخرجه الموطا و ابو داؤد و الترمذے عن عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده و در تاویل این حدیث گفته اند که چون سفر
واحد و اثنین منهی عنه است و هر که ارتکاب منهی عنه کند تابع شیطان ست باین اعتبار فرموده که واحد و اثنین تابع شیطانند
یا مراد آن بود که با ایشان شیطان ست چنانچه در حدیث دیگر از موطا از سعید بن المسیب آمده که شیطان قصد میکند یکے
و دو یعنے در وسوسه و ضلالت مے اندازد ایشان را و چون سه کس شدند قصد نمیکند و باز میماند از ایشان و در مشکوة
از ابن عباس آورده که گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم بهترین رفیقان چهار کس اند و ماه الترمذی و ابو داؤد

دابه را بسه و بعین میگوید یعنی اگر نخواهی سفر چنان کس باشد بتر از سه کس اما دیدن آنکه اگر یکی از ایشان مریض شود خواهد که یکی از رفقای او دعا کند و کس شاهد بر آن شود بخلاف آنکه یک کس بود و میگوید شک نیست که فوق اربعه بهتر از ارباعند و بعد بهتر از ما تحت خود است و در روایه استحباب اجتماع سه کس نیز گفته اند که اگر یکی بکاری برود دو کس بکید یگر مشغول باشند و بحشت راه نکنند و اگر فرضا در کردن آن کار تاخیری رود و برای خبر تفحص حال رود بگرد و متاع و منزل تنها نماند از برای عدد چهار ازین نیز وجهی معلوم گردد و ابن جریر از عائشه رضی آرد که آن حضرت چون سفر خواستی کرد و شوکردی و در رحلت گذاردی و از انس آورده اند که چون سفر را در حرکت آمدی و از نشستگاه خود بر خاستی این دعا بخواندی اللهم الیک توجهت و بک اعتصمت اللهم اکفنی ما اهمنی و ما لا اهم به اللهم زودنی التقوی و اغفر لی ذنبی و وجهنی للخیر اینما توجهت و مالک در موطا آورده که چون پای مبارک در رکاب نهادی گفتی بسم الله و ابو داؤد و ترمذی از ابن عمر آرند که چون بر پشت مرکب راست شدی گفتی سبحان الذی سخر لنا هذا و ما کنا له مقرنین و انا الی ربنا لمنقلبون و گفتی الحمد لله الحمد لله الحمد لله الله اکبر الله اکبر الله اکبر سبحانک انی ظلمت نفسی فاغفر لی انه لا یغفر الذنوب الا انت اللهم انا نسالک فی سفرنا هذا البر و التقوی و من العمل ما ترضی اللهم هون علینا سفرنا هذا و اطو عنا بعده اللهم انت الصاحب فی السفر و الخلیفة فی الاهل و المال اللهم انی اعوذ بک من وعثاء السفر و کآبة المنقلب و سوء المنظر فی الاهل و المال و چون از سفر باز گشتی همین دعا خواندی و در آخر این کلمات زیاده کردی آیبون تائبون عابدون لربنا حامدون این روایت ابی داؤد و ترمذی ست و در روایت ترمذی بعد قوله فی الاهل این زیادتی نیز آمده است که اللهم اصحبنا فی سفرنا و اخلفنا فی اهلنا و بعد آیبون انشاء الله و همچنین ست در روایت مسلم الا قوله سبحانک انی ظلمت نفسی تا الا انت و در روایت ترمذی و ابو داؤد و نسائی در از کردن انگشت نزد خواندن این نیز آمده و ترمذی و ابو داؤد از علی بن ربیعه می آرند که گفت حاضر شدم علی مرتضی را رضی الله عنه که آورده شد مرکبی تا سوار شود پس چون پای خود را در رکاب گفت بسم الله و چون راست نشست بر پشت وی گفت الحمد لله سبحان الذی سخر لنا هذا و ما کنا له مقرنین و انا الی ربنا لمنقلبون پس سه بار گفت الحمد لله سه بار پس گفت سبحانک اللهم انی ظلمت نفسی فاغفر لی انه لا یغفر الذنوب الا انت پس بخندید علی رضی الله عنه علی بن ربیعه میگوید گفتم از چه خندیدی یا امیر المومنین فرمود دیدم رسول خدا را صلی الله علیه و آله و سلم که کرد مانند آنچه من کردم پس گفتم یا رسول الله از چه چیز خندیدی فرمود تعجب میکند پروردگار تعالی از بنده خود چون میگوید اغفر لی ذنوبی انه لا یغفر الذنوب غیرک کذا فی جامع الاصول و چون در راه بر مکانی بلند بالا رفتی یا بجمیع صحابه تکبیر گفتی و چون از بلندی فرود آمدی تسبیح گفتی اخرجه البخاری عن جابر و ابو داؤد و النسائی عن ابن عمر و ابن عمر گوید ما هم سن در رو در ابلاغ آن و این سنت مستمره آن حضرت بود صلی الله علیه و آله و سلم قولا و فعلا گفته اند که وجه تکبیر در وقت صعود آن باشد که چون در بن وقت در نفس آدمی علوی و رفعتی پیدا میشود یاد کند کبریای حق را جل و علا تا آنجا طریق آن حالت فرو نشیند و پست گردد و وجه تسبیح آنست که در وقت نزول تنزیه و تقدیس حق سبحانه و تعالی کند از تغیر و تنزل و زوال و بقای او بر علو و کبریای خود و در حصن حصین بر مرکب سه آورده که دعای استشراف علی و اهل و کبر چون بر دیهی یا شهری مشرف شدی و خواستی که در آید این دعا خواندی اللهم رب السموات السبع و ما اظللن و رب الارضین السبع و ما اقللن و رب الشیاطین و ما اضللن و رب الریاح و ما ذرین فانا نسالک خیر هذه القریة و خیر اهلها و نعوذ بک من شرها و شر اهلها و ما فیها و روایت کرده این حدیث را حسن بن سفیان از نسائی و ابن حبان و مستدرک حاکم و گفته اللهم انی اسالک من خیر هذه و خیر اهلها و اعوذ بک من شرها و شر اهلها اللهم ارزقنا جنانها

واعتقاد تمام باو واجب فانی اهلها وجب صائی اهلها الینا این را نیز در معجم حسین وطبرانی در معجم اوسط روایت کرده باوی تفاوت
وحد مجموع استفار نماز فرض رباعی را که ظهر و عصر و عشاست نه نماز ثنائی را که فجر است و ثلاثی را که مغرب است بقصر بطریق تخفیف
گذاردے ثابت نشد که وقتی نماز رباعی را در سفرے باتمام گذارده و حدیثے که مرویست از ام المومنین عائشه ان النبی
صلے اللہ علیه وآله وسلم کان یقصر فی السفر ویتم بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم که قصر میکرد نماز را دو رکعت میگذارد و در بعض
اسفار تمام میکرد یعنے چهار رکعت میگذارد و در بعض دیگر یا در بعض اوقات در سفر واحد قصر میکرد و در بعض اتمام چنانکه در روزه
رمضان در سفر فرمود و افطر و یصوم گاهے افطار میکرد و گاه روزه میداشت این حدیث را دار قطنی از عائشه آورده و دعوی
صحت آن کرده و حدیثے دیگر نیز آورده و حکم بحسن آن نموده که گفت بیرون آمدم با پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم برای عمره
در رمضان پس افطار کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم و من روزه داشتم و وی قصر کرد و من اتمام پس گفتم بابی انت وامی
یا رسول اللہ تو افطار کردے و من روزه داشتم و تو قصر کردے و من تمام گذاردم فرمود احسنت یا عائشه و صاحب مشکوٰة بعد
این حدیث را که متعلق بقصر و اتمام ست از شرح السنه نیز نقل کرده و مصنف در رد آن میگوید که آن حدیث که از عائشه مرویست
ودعوے صحت آن کرده اند بصحت نه پیوسته والله اعلم بما نکه رجوع از قصر صلوة رباعی در سفر بسیکپس را خلافی نیست و علمای امت
اجماع دارند بران لیکن نزد امام ابو حنیفه این قصر واجب ست و فرض وقت بر مسافر دو رکعت ست و عزیمت همین ست
واگرچه رخصت نیز نامند و لیکن تسمیه وے برخصت بمجاز ست نزد ایشان چنانکه در اصول علم فقه معلوم شده است واگر
مسافر چهار رکعت گذارد جائز نیست نزد ایشان مگر آنکه قعدهٔ اولے بجا آورده باشد که آن در حقیقت قعدهٔ اخیره است اگرچه
بترک سلام اتم گردد و اگر قعدهٔ اولے نکرد نماز جائز نیفتد و اعادهٔ آن لازم گردد و مذهب امام مالک نیز چنانکه در رساله ابن ابی زید
کرده مذهب ایشان ست مفهوم گردد همین ست زیرا که گفته است و من سافر الجملة برد و هے ثمانیة وارتبعون میلا فعلیه القصر
الصلوة و یعنے چهار رکعتین و از بعض شروح معلوم میشود که مذهب ایشان موافق مذهب امام شافعی و امام احمد ست که قصر رخصت ست
و مطلے مخیر ست که قصر کند یا اتمام و اصل فرض اتمام ست و دلیل ایشان ظاهر قول خداوند تعالی ست و اذا ضربتم فی الارض
فلیس علیکم جناح ان تقصروا من الصلوة و ظاهر این اذ دلالت بر تخفیف و رخصت کند نه بر ایجاب و لزوم و نیز قیاس کنند نماز را
بر روزه چنانکه روزه در سفر عزیمت ست و افطار رخصت حکم نماز همچنین باشد و حدیث عائشه را که مذکور شد نزد ایشان لیکن
در صحت آن حدیث سخن ست چنانکه معلوم شد و از امیر المومنین عثمان منقول ست که در ایام حج در منی چهار رکعت گذارد و صحابه
در انجا حاضر بودند و با وے بگذاردند و از عائشه نیز آمده که اتمام میکرد و حنفیه گویند که عبارت لا جناح علیکم نص ست در تخفیف
و اختیار این عبارت بجهت آنست که چون مسلمانان کمال مواظبت و شغف داشتند بر طاعت و عبادت تکثیر و اتمام آن گویا از تقصیرے و حرجے خیال میکردند پس فرمود هیچ حرجے و گناهے و تقصیرے نیست و این در کمیت حکم تمام و اداء بالکل قصور
چنانکه بعض علما که قائلند بوجوب سنت بین الصفا والمروة در قول حق تعالی فلا جناح علیه ان یطوف بهما همین معنی گفته اند
و قیاس بر صوم فاسد ست زیرا که قضاے او لازم ست و این علامت وجوب و عزیمت بودن او ست بخلاف شفع ثانی در نماز سفر
پس معلوم شد که واجب ست و نیز گویند این قصر که در این آیت مذکور ست قصر افعال ست نه قصر اعداد چنانکه صلوة خوف
که استقبال و التزام مکان و جز آن در انجا ساقط ست و از حضرت پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم بطریق شهرت مرویست که همیشه
در سفر قصر کردے و هرگز چهار رکعت نگذارده و مسلم از عائشه بطریق مستند روایت کرده که گفت فرض نماز اول در رکعت بود

در سفر و حضر پس مقرر داشته شد در سفر همان دو رکعت و زیاده کرده شد و نماز حضر نزد ما معلوم گردید که نماز دوگانه سفر رخصت نیست که بعد از فرضیت چهارگانه واقع شده باشد بلکه اصل همان است و در حضر چیزے بران افزوده شده و ابن ماجه نیز از امیر المومنین عثمان رضی الله عنه آورده که گفت صلوة سفر دو رکعت ست و صلوة اضحی دو رکعت و صلوة فطر دو رکعت ست و صلوة جمعه دو رکعت تمام غیر قصر بر لسان محمد صلے الله علیه وآله وسلم و همچنین روایت کرد ابن حبان در صحیح خود و مسلم از ابن عباس آورده که گفت فرض کرد خدا تعالی نماز را بر زبان پیغمبر شما صلے الله علیه وآله وسلم در حضر چهار رکعت و در سفر دو رکعت و در خوف یک رکعت و روایت کرد طبرانی باین لفظ که فرض کرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم دو رکعت در سفر چنانکه فرض کرد در حضر چهار ذکر نموده الاحادیث الشیخ ابن العلائم نیز مسلم روایت کرد از عمر که گفت فرمود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم این یعنی قصر صلوة در سفر صدقه ست که تصدق کرده ست پروردگار تعالی بر شما پس قبول کنید صدقه او را و گویند که تصدق در آنچه قابل قبض بود اسقاط محض ست و نیز چون حق تعالی بکرم خود تخفیف و تیسیر کرد و اسقاط نمود تشدید بر نفس و اختیار اشد جرأتی بود که لائق مقام بندگی نباشد بخلاف صوم ساقط کردن نیز بموافقت مسلمین آسانیست چنانکه در افطار و لهذا امام شافعی و احمد با وجود تجویز قصر و اتمام قصر را اجب دانند و همچنین فطار را در صوم از جهت همین وجه که مذکور شد و آنانکه گفتند که عثمان رضی الله عنه در منی چهار رکعت گذارد و صحابه دران بادی موافقت کردند در صحیح بخاری از ابن عمر رضی الله عنه آورد که گفت گذاردم با پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم بمنی دو رکعت و با ابی بکر و عمر دو رکعت و با عثمان نیز در اوائل خلافت دو رکعت گذاردم بعد ازان اتمام میکرد عثمان و گفته اند که مدت قصر وے در اول خلافت شش یا شش سال بود بعد ازان خلاف نیها و هم در صحیح بخاری مذکور ست که حضرت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم دو رکعت گذارد در منی با وجود آنکه امن تمام داشت و خوفی درمیان نبود و نیز مذکور ست که چون عثمان چهار رکعت گذارد عبد الله بن مسعود استرجاع کرد یعنی گفت انا لله وانا الیه راجعون اشارت کرد بوقوع مصیبت بفوات سنت در دین پس گفت گذاردم با رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم بمنی دو رکعت و گذاردم با ابو بکر صدیق و با عمر بن الخطاب هم در منی دو رکعت کاشکے ازین چهار رکعت دو رکعت متقبله نصیب من بودی تعریض بعثمان رضی الله عنه کرد و اظهار کراهت از مخالفت عمل مقرر که قصر ست گفتند یا ابن مسعود پس تو چرا کردے و موافقت نمودی فرمود الخلاف شر یعنی مخالفت با امام عصر و رئیس بکند خوب نیست و ازینجا احتمال جوازے برای اتمام معلوم گردید سکوت ابن مسعود و صحابه دیگر در غیر جائز روا نبود اکنون در توجیه اتمام عثمان رضی الله عنه و جواز آن ازوی وجوه گفته اند بعض گویند که وی تاهل کرد بمکه و نزد وے گرفت زوجه امیر المومنین بود و بادشاه چون در مملکت بگردد مسافر نشود و بهر موضع که رود خانه اوست یا وی عزم اقامت میکند بلکه وزد کرده شده است وجه اول بآنکه آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم با نه زوجات خود سفر میکرد و حال آنکه اتمام میکرد خصوصا در سفر حج که با همه زوجات تشریف آورده بود و ثانی بآنکه وے صلے الله علیه وآله وسلم حق وا ولی بود بان و ثالث بآنکه اقامت بمکه بر مهاجرین چنانکه گفته اند حرام ست و بصحت رسیده است از عثمان رضی الله عنه که مسارعت میکرد در خروج از مکه بمجرد آنکه اقامت مقصود وے حال آنکه اقامت درینها مجرد احتمالات ست غیر مقرون بروایت و وجوه دیگر آنست که شاید عثمان رضی الله عنه تاهل با بمکه قصد نکرده باشد چنانچه از ظاهر آیه کریمه مفهوم گردد مخصوص ست بحالت خوف و چون امن یافته اتمام افضل بود و جواب داده شده است از نزدیک بودن مکه بحیث اگر که پرسند از حضرت که یا رسول الله حق تعالی فرموده قصر کنید اگر بترسید از کافران و ما امروز نمی بینیم ایشان را فرموده صدقه تصدق الله تعالی بها فاقبلوا صدقته و نیز از حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ایمن تر از عثمان نبود و بسبب سفر قصر کرده و حدیث که روایت افتاده ست در منی بجماعت و کثرت و غلبه حال مسافران دران ست و نیز گویند که گذاردن عثمان رضی الله عنه

چهار رکعت را سبب آن بود که دران سال اعراب وابل بدو کثرت تفصیل احکام و علم بدان بروجه کمال و تمام نیز سند و بسیار حاضر آمده بودند پس دوست داشت وی که بدانند ایشان را که فرض نماز چهار رکعت ست و بیهقی حدیثی نیز از عبدالرحمن بن عوف روایت کرده که عثمان بعد از گذاردن چهار رکعت خطبه خواند و اعتذار کرد که قصر سنت رسول خداست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صاحبیه ولیکن درین سال اعراب بسیار آمدند ترسیدم که قصر را در جمیع اوقات سنت بگیرند و بعض گویند مذهب امیر المومنین عثمان آن بود که قصر مخصوص ست بکسے که شاخص و سائر باشد در طریق اما آنکه در اثنائے سفر اقامت کند بمکانی و چند روز در انجا بایستد اگرچه بنیت اقامت نکند حکم مقیم دارد و اتمام کند و بعض گفته اند که اصح در تاویل عثمان در جواز اتمام و عائشه نیز که گاهی چهار رکعت میگذارد دانست که ایشان باین عقیده بودند که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مخیر بود میان قصر و اتمام و اختیار وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قصر را از جهت اخذ بالیسر و شفقت بر امت بود و ایشان اخذ بشدت کردند بر نفس خود و بیهقی از طریق عروة بن الزبیر حدیثی روایت کرده که عائشه گفت دیدم که در سفر چهار رکعت میگذارد پس گفتم یا ام المومنین چرا دو رکعت نگذارد گفت یا ابن اختی بر من چهار رکعت گذاردن متعسر نیست و مشقتی دران نمی بینم ازینجا ظاهر شود که سبب اتمام عائشه آن بود که مذهب وے قصر ست بر تقدیر مشقت و اتمام بر تقدیر بر راحت و الله اعلم و بالجمله علما را اختلاف ست درین باب مذهب حنفیه آنست که قصر واجب ست خواه مشقت باشد یا نی سائر باشد یا نازل خائف باشد یا آمن و سفر طاعت بود یا معصیت و همچنین در سائر رخص سفر و از عادات حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود که در سفر بنماز فرض اکتفا کردے و محفوظ نیست که در سفر نماز سنت گذارده باشد نه پیش از فریضه و نه بعد از فریضه مگر دو رکعت سنت صبح و مگر نماز وتر که در سفر و حضر آن را یعنی سنت فجر و وتر را ترک نکردے و در فصل سنن رواتب از ابن عمر گذشت که گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از ظهر و مغرب در سفر دو رکعت و بر خلاف آن نیز گذشت و وجه تطبیق نیز مذکور شد و بالجمله علما را اختلاف ست در نوافل بر چند قول ترک و اتیان و فرق میان رواتب و نوافل مطلقه مثل نماز ضحی و تهجد و مانند آن و بعض قصر نیز جائز دارند و بعض فرق کنند میان حالت سیر و نزول و اقوال علمای حنفیه نیز مختلف ست و بعض فرق کنند در نوافل قبل الصلوة و بعد الصلوة و گویند که نوافل قبل الصلوة مفصول انداز فرض باقامت پس گمان برده نمی شود که ازین نماز ست گویا از حکم رواتب بعد میرود بخلاف بعد الصلوة که متصل ست بدان و از دست صورة و معنی و قول مصنف مگر دو رکعت سنت صبح مجمل ست بروایت ابن عمر که گذشت و بحدیث براء بن عازب که بیاید و از ابن عمر انچنین نیز آمده که گذاردن نوافل هر زمین منع میکرد مگر در حالت ذهاب و بعض این را وجه تطبیق میان روایات مختلفه که ازوی آمده نیز ساخته اند و الله اعلم و دلیل گذاردن مطلق نوافل غیر رواتب حدیث هانی ست که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز فتح مکه در خانهٔ او هشت رکعت گذارد و نماز چاشت گذاردی بر پشت مرکب عن ابن عمر قال کان رسول الله صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یصلی فی السفر میگذارد در سفر صلے راحلته بر پشتر خود حیث توجهت به بهر جانب که میرود راحله آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بوے ایمار در حالتی که اشارت میکرد برکوع و سجود صلوة اللیل نماز شب را بلکه سر نماز نفل را الا الفرائض مگر نمازهای فریضه را در صحیح بخاری نفی صلوة فریضه بر پشت راحله از ابن عمر و غیر وے آمده است و بوتر صلے راحله نماز وتر میگذارد بر راحله خود و همچنین آمده است از ابن عمر نزد امام محمد در موطای خود و اثر کثیر و از ابن عمر و غیر وے از صحابه و تابعین آمده که از برای وتر از مرکب فرود نمی آمدند

ونیز مے آرد کہ مجاہد گفت صحبت داشتم ابن عمرؓ را از مکہ تا مدینہ و میگذارد ہمہ نماز ہا را بر شتر خود و توجہ میکند بجانب مدینہ یا میکرد
برکوع و سجود و سجود او پست تر از رکوع میکرد نماز فرض را و وتر را کہ از برای فریضہ و وتر فرود مے آمد و پرسیدم من او را
ازین گفت بود در رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میکرد ہمچنین و این ثابت است کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در حالتیکہ
نماز را قصر کردے و آن حالت سفر است نماز شب یا ترک نکردے و بگذاردے آنرا گاہی بر زمین و گاہی بر پشت راحلہ این حکم
معلوم شد از ان کہ گفت نماز تہجد را گذاردے ما نا کہ مقصود تاکید ست و چون نفی گذاردن سنت در سفر کرد از ان حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استدراک کرد آنرا بقول خود اما از جماعتے از صحابہ ثابت شدہ کہ در سفر نماز سنت را میگذاردند چنانچہ
از آثارے کہ در موطا آمدہ است معلوم گردد و علے الاطلاق نیز روایت کردہ اند کہ کان اصحاب رسول اللہ بودند اصحاب
رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیسافرون سفر میکردند فیتطوعون قبل المکتوبۃ و بعدہا پس نفل میگذاردند پیش از نماز
فریضہ و بعد از وے و این احتمال عموم رواتب و غیر رواتب و تخصیص غیر رواتب ہر دو دارد اما ابن عمرؓ نگذاردے سنت را
و از وے نیز در بعض روایات گذاردن سنت آمدہ است و نیز آمدہ است کہ اگر کسے بگذاردے منع نیز نکردے
اما نماز شب را ترک نکردے چنانچہ عادت پیغمبر بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و طریقۂ وے بود در اخذ بسنت و متابعت و
کمال تمسک بان و مصنف میگوید یا ما اگر کسے بگذارد رواتب را بود و تطوع باشد مطلق نہ راتبہ این بر تقدیرے کہ آثار
در گذاردن آن بطریق سنت مروے نباشد و مراد مصنف آن نمیباید کہ آنہا کہ گذاردہ اند بطریق تطوع مطلق گذاردہ اند
و اگر در حدیثے ہم از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ باشد آن نیز ہمین طریق ست واللہ اعلم و از براے ہمین عازب چنانچہ
ابو داؤد و ترمذے آوردہ اند منقول ست کہ گفت سافرت مع النبی سفر کردم با پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ثمانی
عشر سفرا ہیچ وقت سفر قلم ارہ و تیرک پس ندیدم او را کہ ترک میکرد رکعتین دو رکعت را عند زیغ الشمس قبل الظہر نزدیک میل
آفتاب از زوال وے پیش از نماز پیشین قال الترمذی ہذا حدیث غریب گفت ترمذی این حدیث براء بن عازب
حدیث غریب ست و ضعفے دارد از جہت ابی بصرۂ غفاری کہ راوی ست از براء بن عازب و نام او معروف نیست بدانکہ
غرابت منافات بصحت ندارد بصحت نعم چون نام راوی معروف نیست بسبب جہالت آن ضعفے بوی راہ یابد و اگر غرابت بمعنی
شذوذ بود چنانکہ بعض ہمران اطلاق کردہ اند منافی صحت بود و تمام کلام در مقدمہ گذشت فتذکر و ہم ترمذے میگوید کہ
و سالت عنہ محمدا و سوال کردم از ین حدیث محمد ابن اسماعیل بخاری را فلم یعرفہ پس نشناخت بخاری این حدیث را الا من
حدیث اللیث بن سعد مگر از حدیث لیث بن سعد و او را حسنا و دیدہ و دانست بخاری این حدیث را حسن و بعض شراح میگویند
کہ این دو رکعت صلوۃ فی زوال بود اما معلوم شد کہ صلوۃ فی زوال چہار رکعت آمدہ است نہ دو مگر آنکہ او را قصر کردہ باشد در سفر
و ازینجا بقصر نماز سنت استیناسی توان یافت و نیز ترمذی میگوید یکی از ابن عمر آمدہ کہ تطوع نمیکرد و نیز آمدہ کہ میکرد و میگفت کہ آنحضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم نیز کردہ اند و ازینجاست اختلاف اہل علم از صحابہ و غیرہم اگر نکنند رخصت ست و اگر بکنند افضل انتہی و این قول ترمذی قوے
فصل ست و مجمل این بحث ست ما نا کہ حق نیز ہمین باشد واللہ اعلم و در فصل رواتب کلام متعلق باین باب گذشتہ است فتذکر و عادت حضرت
نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفر چنان بود کہ نماز سنت را بر پشت مرکب گذاردی ہر سو کہ متوجہ شدی اگر چہ بر جانب قبلہ نبودی و سعد رکوع و سجود را
کردی اول خود مصنف نفی گذاردن سنت از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرد دیگر این چیست مگر انکار سنت غیر رواتب باشد یا آنجا کہ نفی کرد
گذاردن بر زمین باشد و نیز گذاردن غیر فرائض بر پشت مرکب یا بیا از حدیث ابن عمرؓ معلوم شد احتیاج باین تکرار چیست

مگر آنکه از برای توجیه و تائید قول او باشد که گفت و در مستدرک امام احمد و سنن ابی داؤد ثابت است که در حالت تکبیر افتتاح سوے
مبارک ماسوے قبله کردے و باقی نماز بهر سو که جانب سفر بود و مرکب می گذاردے و بالجمله کلام مصنف درین مقام خالی از کدورتی نیست
و چون سبب گذاردن سنت را بر پشت مرکب بیان کرد بجواز گذاردن فریضه نیز بجهت عذر مطر بیان فرمود و گفت و در حدیثے
مستقیم الاسناد ترمذی روایت کرده که سبب باران یک نوبت بر پشت مرکب نماز فرض گذارده و صحابه همه سواره اقتدا کردند
و لفظ حدیث اینست و چون حکم این حدیث خالی از ندرتی و خلاف قیاسی نبود لفظ حدیث بعینه از لفظ ترمذی نقل کرده و گفت
انتهی البتی رسید پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم الی مضیق بسوی تنگی یعنے راه تنگ مثل دره کوهی یا غیر آن والله اعلم هو و اصحابه
او و اصحاب او صلے الله علیه وآله وسلم و غاشیه و هو علے راحلته و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر پشت خود بود و السماء من فوقهم و باران
بالاے ایشان مے بارید و البلة من اسفل منهم و تری و گل دلای پایان ایشان بود چنانچه مجال فرود آمدن و بر زمین نماز
گذاردن نبود فحضرت الصلوة پس در آمد وقت نماز فامر المؤذن پس امر کرد مؤذن را فاذن و اقام پس اذان و اقامت گفت
مؤذن ثم تقدم رسول الله پس پیش رفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم علے راحلته سواره بر پشت فصلهم بوی ایما و پس نماز
گذارد با ایشان و امامت کرد باشارت فجعل السجود اخفض من الرکوع پس گردانید سجود را پست تر از رکوع تنبیه نزد امام ابو حنیفه
رحمه الله علیه چنانچه ظاهر مذهب ست در جواز صلوة نافله بر ظهر دابه مسافرت شرط نیست بلکه شرط خارج مصر ست خواه مسافر
باشد یا نه و در روایتے از وے و از ابی یوسف مسافرت شرط ست زیرا که جواز آن از جهت ضرورت ست تا نافله با قافله
منقطع نگردد واضح آنست که مسافر و غیر مسافر دران برابر ست از جهت تحقق ضرورت در خارج مصر بے مسافرت و احادیث که
درین باب وارد ست بعض مطلق ست و مقید بسفر نه و بعض مقید ست بدان اگر مطلق را بر اطلاق بگذارند چنانکه مذهب حنفیه
است ساقط باشد قید مسافرت و اگر مقید سازند بجهت بعض قرائن و دلائل مثلاً لازم آید تقیید بسفر و در غیر مسافر خارج از مصر
بقیاس ثابت شود و مانا که وجه ورود روایت و صحت روایات اطلاق از بنیاست و اگر مسافر درون مصر بود جائز نیست
مراورا تنفل بر دابه نزد ابو حنیفه و امام محمد گویند جائز ست و لیکن مکروه و ابو یوسف گوید لا باس بهو امام ابو حنیفه فرماید که جواز آن
بجهت ضرورت ست و ضرورتی نیست در مصر پس مقتصر باشد بر سود خود باز اختلاف ست در مقدار بعد مسافت خارج مصر
مر غیر مسافر را بعض گویند مقدار دو فرسخ باید و بعض مقدار میل و صحیح آنست که جائز ست بعد از مفارقت بیوت بلد چنانچه در قصر
مسافر و سنن رواتب و نوافل مطلقه بر ابر ست در جواز و روایتی از امام ابو حنیفه است که برای سنت فجر نزول کند کما و کد سنن
و بر روایتی واجب ست و لهذا بیفتد نشسته گذاردن آن در روایتی جائز نیست و برای وتر التیه نزول کند چنانکه گذشت و اما
فریضه جائز نبود چنانچه احادیث ناطق اند بدان مگر آنکه دربارانه باشد و بعد قافله و خوف هلاک مال یا نفس غالب یا مرکب مجموع بود
و رکوب بعد از نزول میسر نه یا شیخ کبیر ضعیف بود که ممکن نبود او را رکوب یا کسیکه اعانت کند و سوار گرداند موجود نه یا زمین
گل بود که نماز بران ممکن نبود و بعد رسطر و خوف عدو و سبع نیز جائز بود زیرا که ضرورت مستثنی ست از قواعد شرع
گذا فی بعض شروح الهدایه و بعد ازین چیزے که مصنف از ترمذی آورد تمسک درین باب توان کرد دلالة او قیاساً
و صلوة جنازه و صلوة عند ورود سجدة تلاوت که بر زمین خوانده باشد نیز جائز نبود کذا قال الشیخ و آن حضرت صلی الله
علیه وآله وسلم عادت داشت که چون رحیل و بر آمدن از منزل پیش از زوال واقع شدے نماز ظهر را تاخیر کردے
تا وقت عصر چون نزول فرمودے جمع کردے میان ظهر و عصر و اگر پیش از رحیل وقت ظهر در آمدے نماز ظهر

بگذارد آنگاه سوار شدے و بعد ازان چون وقت عصر نزول کردے عصر را بگذاردے درین صورت جمع واقع نشدے و در مغرب و عشا همچنین بودے یعنے اگر در وقت مغرب در راه بودے و رحیل پیش از غروب واقع شدی تاخیر کردی تا نماز مغرب را در وقت خفتن مغرب و عشا را با یکدیگر بگذاردے مخفی نماند کہ ظاہر از قول مصنف در مغرب و عشا همچنین بودے بعد قول وے و اگر پیش از رحیل وقت ظہر در آمدے نماز بگذاردے آنگاہ سوار شدے آنست کہ اگر پیش از رحیل وقت مغرب در آمدے نماز مغرب بگذاردے آنگاہ سوار شدے و جمع نکردے و لیکن این اشعار در مغرب در احادیث مذکور نیست و ہمین قدر مذکور شد کہ جمع میان مغرب و عشا میکرد و در ظہر مذکور شد چنانچہ در صحیح بخاری آمدہ و اذا زاغت الشمس قبل ان یرتحل یا اذا ارتحل بعد ما زاغت صلی الظہر ثم رکب پستر بدانکہ ظاہر این حدیث کہ ظہر فقط مذکور شد و محفوظ در کتب مشہورہ و در روایات بخاری چنانچہ در فتح الباری گفتہ نیز آنست کہ جمع بین الصلوتین نبود مگر در وقت ثانیہ اعنے العصر کہ آن را جمع تاخیر گویند حتے احتجاج کردہ باین حدیث کسے کہ منع کردہ جمع تقدیم را کہ گذاردن عصر باشد در وقت ظہر ولیکن ہم در فتح الباری گفتہ کہ اسحق بن راہویہ این حدیث را ہمچنین روایت کردہ و ان کان فی سفر فزالت الشمس صلی الظہر و العصر جمیعا ثم ارتحل و ہمچنین وقع مشدہ در اربعین حاکم صلی الظہر و العصر ثم رکب و اسناد وے صحیح ست و ہمچیلے کہ از رواۃ بخاری ست زیادہ کردہ نفظ و العصر پس ثابت شود کہ در صورت ارتحال پیش از در آمدن وقت ظہر جمع تاخیر بود و در ارتحال بعد از در آمدن وقت ظہر جمع تقدیم و از ینجاست کہ مصنف گفت و در بعض اوقات اگر وقت ظہر پیش از رحیل در آمدے ظہر را با عصر جمع کردے و ہر دو را بگذاردے آنگاہ سوار شدے و در مغرب و عشا ہمچنین کردے یعنے در بعض اوقات اگر وقت مغرب پیش از رحیل در آمدے مغرب را با عشا جمع کردے و ہر دو را بگذاردے آنگاہ سوار شدے و جمع بین المغرب و العشا کہ علے الاطلاق در احادیث واقع شدہ است شامل ہر دو صورت جمع ست و در جامع ترمذی و سنن ابی داؤد ہر دو صورت بصریح نیز آمدہ است از معاذ بن جبل کہ بود در سول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در غزوۂ تبوک چون ارتحال میکرد قبل زیغ شمس تاخیر مے کرد ظہر را تا آنکہ جمع میکرد او را بالعصر و میگذارد ہر دو را جمیعا و چون ارتحال میکرد بعد از زیغ شمس تعجیل میکرد عصر را بسوے ظہر و میگذارد ظہر را و عصر را جمیعا پستہ سیر میکرد و چون ارتحال میکرد قبل المغرب تاخیر میکرد مغرب را تا آنکہ میگذارد او را با عشا و چون ارتحال میکرد بعد المغرب تعجیل میکرد عشا را پس میگذارد او را و باجملہ در احادیث صحاح جمع بین الصلوتین وارد ست در بعض احادیث مطلق و در بعض مقید بحالت سیر و در بعض مقید بحالت در سیر و در بعض تعجیل سیر و از ینجاست اختلاف علما کہ قائل اند بجواز جمع بعض قائلند علے الاطلاق و شافعی از ایشان ست و بعض مخصوص سیدارند بحالت سیر نہ نزول و حق نزد مصنف نیز ہمین ست کہ گفت امام جمع در سفر عادت دائمی نبود بلکہ چون سیر تعجیل بودے جمع کردے اما جمع در حالت نزول و قرار مروے نیست و بعض بصورت جد و سیر و تعجیل دران مخصوص گردانیدہ و در فتح الباری میگوید کہ مشہور از مالک انیست و نیز بعض مخصوص سیدارند بحالت غیر زائد بر سفر و نزد بعض جائز ست جمع تاخیر نہ تقدیم و این مرویست از امام احمد و نیز نزد وے مقید ست بحالت سیر و مشہور از مذہب وے جواز ست مطلقا و در فتح الباری میگوید کہ مروے از امام مالک نیز جواز جمع تاخیر ست نہ تقدیم و نزد امام ابو حنیفہ جائز نیست مطلقا و وجہ قول ایشان آنست کہ تعیین اوقات نماز قطعی ست و ثابت بتواتر کہ ہیچ شبہہ را بوے راہ نیست تا آنکہ تاخیر نماز از وقت و تقدیم وے بیان از کبائر شمردہ اند امام محمد در موطاے خود ے آرد کہ رسیدہ است با از عمر بن الخطاب کہ وے نوشت بکام خود در آفاق و سے کرد ایشان را از انکہ جمع کنند بین الصلوتین در وقت واحد

اخبار کردیشان را که جمع صلوتین در وقت واحد کبیره است از کبائر و مے آرد که روایت کرده ما را بابن خبر ثقات از علی
بن الحارث و وے روایت کرد از مکحول و چون تبیین اوقات قطعی ست و متواتر پس معارض نشود او را خبر احاد و بخلافت
افطار و قصر در سفر که بنص قرآنی ثابت شده اند و روایت کرده اند بخاری و مسلم از عبد اللہ بن مسعود که گفت ندیدم من
رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که گذارده باشد هیچ نمازے را در غیر وقت خود مگر دو نماز مغرب و عشا را که جمع کرد میان
آنها بمزدلفه و در احادیث جمع ظهر و عصر در عرفات نیز آمده و این جمع از جهت مناسک حج بود نه سفر و نیز وقوع فعل جمع از حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دائمی نبود بلکه انچه بدان تصریح در احادیث واقع شده در غزوه تبوک ست و ثابت نشده که در دیگر
نیز هر روز میکردند و تحقیق آنست که کلمه کان دلالت بر دوام و استمرار ندارد کما حقق فی موضعه و در جامع الاصول بروایت ابی داؤد
از ابن عمر آورده که گفت جمع نکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم هرگز میان مغرب و عشا در هیچ سفرے مگر یکبار و از ابن
عمر نیز آورده که روے جمع نکرد مگر یک شب که خبر فوت زوجه وی از جائے رسید و انجا برفت و در روایتی نکرد الا یکبار یا دو بار از
ترمذی آورده که سالم بن عبد اللہ بن عمر را پرسیدند که آیا جمع میکرد عبد اللہ در شبی از صلوة در سفر گفت لا مگر بمزدلفه و احادیث
در جمع تقدیم در صحاح اقل قلیل ست و در روایت صحیح بخاری اختلاف ست و لهذا بسیاری از ائمه بدان قائل نیستند پس
نماند الا جمع تاخیر در بعض احیان و تا دلیلش آنست که مراد بجمع بین الصلوتین آنست که تاخیر کرده شود صلوة اولی را و گذارده شود
در آخر وقتش و تعجیل کرده شود ثانیه را و گذارده شود در اول وقت آن و بعض این را جمع صوری نامیده اند که بظاهر صورت
جمع ست نه حقیقة و معنی و اطلاق جمع بر مثل این صورت که حنفیه درین جمع سفر تصویر میکنند در حدیث در باب استحاضه آمده
در حدیث حمنة بنت جحش فتدبر و اگرچه لفظ حدیث در بعض روایات انچنین ست که جمع میکرد در میان ظهر و عصر و میگذارد در وقت
عصر محمول بر همین ست از جهت دلائلی که ذکر کردیم و تحقق تخفیف و دفع حرج که در بعض روایات واقع شده است که جمع میکرد
تا در حرج نیندازد امت خود را یا آنست که در وی توسیع ست که اگر کسے را اوزاع و رفاهیت حال و سعت مجال در گذاردن
نماز در اول وقت باشد آنچنان کند و اگر نباشد تاخیر کند و در آخر وقت بگذارد تا متصل گردد با اول وقت نماز ثانیه و توسعه
و تخفیف در شریعت این طریقه ظاهر ست و شناختن و ادراک آخر وقت مغرب ظاهر ست و در تبین نیز بحسب ظن و تخمین
میسر ست خصوصا در صورت وجود قافله و کثرت مردم که مهارتے داشته باشند در شناخت وقت پس وارد نشود انچه بعض
شافعیه گویند که در عمل باین طریقه حرج تمام ست و در تعیین آخر وقت و اول خواص را اشکال ست چه جاے عوام فتدبر
و تحقیق روایت کرده است ابو داؤد از امیر المومنین علی که چون مسافرت میکرد سیر میکرد بعد از غروب آفتاب تا آن که
نزدیک میشد که تاریک شود پس نزول میکرد و میگذارد مغرب را پس میطلبید طعام را و تعشی میکرد پس میگذارد عشا را و
ارتحال میکرد و میگفت انچنین میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و امام محمد در موطای خود میگوید که رسیده است بما از ابن عمر
که وی گذارد مغرب را وقتی که تاخیر کرد او را پیش از غروب شفق بر خلاف روایت مالک که گفت حتی غاب الشفق و در جامع الاصول از
ابو داؤد از نافع و عبد بن واقد مے آرد که گفت موذن ابن عمر الصلوة گفت ابن عمر سیر کن تا قبل غروب شفق پس نزول کرد
و بگذارد مغرب را پس از ان انتظار کرد تا غائب شد شفق پس بگذارد عشا را پس گفت که بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
چون در تعجیل مے آمد و امرے میکرد چنانکه من کردم و در روایتی از نسائی آمده حتی اذا کان آخر الشفق این روایات
که ظاهر ست در جمع بطریقے که مذهب ابو حنیفه است و ظاهر آن مے نماید که روایات در عدم جمع و جمع در وقت واحد جمع بمعنی

تاخیر تا آخر وقت و تعجیل در اول همه آمده و امام ابو حنیفه اخذ بعدم جمع یا جمع بمعنی اخیر اختیار کرد احتیاطاً لمحافظة الوقت
و شیخ ابن الحجر در فتح الباری گفته که شافعیه گفته اند که ترک جمع افضل است و در روایتی از مالک آمده که جمع مکروه است و
فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم محض از برای بیان جواز بود واللہ اعلم تنبیه آنچه گذشت در جمع بین الصلوتین
مر مسافر را بود فاما جمع مر مقیم را ترمذی گوید بعضے از تابعین بجمع بین الصلوتین مر مریض را رفته اند و باین قائل ست شافعی
واحمد و اسحاق و بعض رفته اند بجمع در مطر و باین قائل ست شافعی و احمد و اسحاق و قائل نیست شافعی بجمع مر مریض را و این
عبارت ترمذی ست و از ابن عباس مے آرد که گفت من جمع بین الصلوتین من غیر عذر فقد اتی بابا من ابواب الکبائر
و عمل برین ست نزد جمهور امت که جمع کرده نشود بین الصلوتین مگر در سفر یا در عرفه انتهی و مسلم بطرق متعدده از ابن عباس
آورده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جمع کرد میان ظهر و عصر و مغرب و عشا بمدینه بخوف و مطر و در روایتے بخوف و سفر
پرسیدند از ابن عباس که چرا چنین کرد فرمود که تا در حرج و مشقت نیفتد از دامت را و ترمذی نیز این حدیث را از ابن
عباس در جامع خود آورده و امام نووی از ترمذی مے آرد که گفت نیست در کتاب من حدیثے که اجماع کرده اند امت
بر ترک وی مگر حدیث جمع از غیر خوف و مطر و مگر حدیث قتل شارب خمر در مرة رابعه و نووی میگوید که این سخن ترمذی
در حدیث قتل مسلم ست زیرا که وی منسوخ ست باجماع و متروک ست عمل بدان مر ائمه امت را و اما بحدیث جمع لی خوف
و مطر خود قائل اند بعض بعذر مرض و جماعه مثل ابن سیرین و اشهب بجمع از جهت حاجت نیز رفته اند مر کسی را که عادت نگیرد
آنرا و لهذا تعلیل بعدم حرج کردند بمرض و مانند آن انتهی و این نیز نزد حنفیه محمول ست بر مثل تاویلی که گذشت در باب سفر یا آن که
گفته اند که بعض نقاد را در بعضے از احادیث مسلم سخنے هست و شاید که این حدیث از ان قبیل باشد واللہ سبحانه وتعالی

اعلم و از برای قصر و جمع مسافتی معین تحدید نفرموده و درین باب چیزے صحیح مروی نیست بلکه در مطلق سفر رخصت فرمود
و همچنین در تیمم سفرے محدود مروی نیست شک نیست که در کتاب و سنت مسافتی معین درین باب منصوص قطعی نیست
و آنچه واقع ست مطلق سفر و مسافرت ست و ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز سفرهائی که در انجا قصر کرده ستفاوت بود
بعض قریب و بعض بعید چنانکه بنظر در احادیث ظاهر میشود لیکن صحابه و تابعین را در تحدید و تعیین آن اختلاف بسیار ست
و آنچه مذاهب ائمهٔ اربعه است آنیست که امام شافعی رحمه اللہ تقدیر کرده در قولی بیوم ولیلة و در قولے دیگر بیومین
چنانچه در هدایه و شروح اوست اما در حادے که مذهب ایشان ست شانزده فرسخ تعیین کرده که چهل و هشت میل باشد
و این چهار برید ست و همین ست قول مالک و احمد و ایشان حدیثے مے آرند از ابن عباس و ابن عمر که گفتند گفت
پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا اهل مکه قصر نکنید در کمتر از چهار برید مثل مسافتی که از مکه است تا عسفان و اما احمد
و در روایت موطا نیز چنین آمده از ابن عباس و در روایتے از مکه تا طائف و در روایتی از مکه تا جده و در صحت این
احادیث سخن ست و نزد امام ابو حنیفه مسافت سه روزه معتبر ست بسیر ابل و مشی اقدام امام شمس الائمه سرخسی رحمه اللہ
گفته است که چون سیر کنند مسافر از اول روز تا وقت زوال و برسد بمنزل و استراحت نماید و مبیت کند در وے و برود
روز دوم تا بعد از زوال و شوم روز تا وقت زوال و برسد بمقصد میگردد مسافر و مترتب مے شود بروی احکام سفر و قول
صحیح و شرط نیست که از صبح تا شام برود و معتبر نزد ایشان مراحل ست نه فراسخ و هو الصحیح و بعض اعتبار فراسخ کرده تقدیر
نموده اند به بیست و یک فرسخ و بعض به شانزده فرسخ و بعض به پانزده و اولی تقدیر بشانزده است که وسط ست و علیه الفتوی

کذا فی بعض شروح الهدایة وهر کتقدیر کرده بچیزے اعتماد کرده که آن مسیرت سه روزه است ونزد امام ابے یوسف رحمه الله دو روز واکثر روز سوم معتبر ست زیرا که اکثر حکم کل دارد ودلیل هر مذهب امام ابوحنیفه رحمه الله بعض این حدیث را آورده اند که در صحیح بخارے از ابن عمر آمده است که آن حضرت فرموده صلے الله علیه وآله وسلم لا تسافر المراة ثلثة ایام الا مع ذی محرم پس معلوم شد که غایت وطول حد سفر ومشقت وعروض لوازم ومخاوف آن سه روز ست وهر چه کم ازین ست قصیر ولا یعتد به است ودر دلالت این حدیث بر نفے بودن سفر اقل از ثلثة ایام نظر ست ونیز در بعض طرق این حدیث مسیرة یوم نیز واقع شده است واکثر استدلال کرده اند بحدیث مسح خف که فرموده است یمسح المقیم یوما والمسافر ثلثة ایام ولیالیها زیرا که لام والف در مسافر برای استغراق ست پس معنی این چنین شود هر مسافر مسح میکند سه روز وشب پس اگر هفت منزل را اعتبار کنند هر آئنه مسافرے باشد که ممکن نباشد او را مسح ثلثة ایام وارادهٔ این معنی که مسافر مسح میکند اگر متوجب گردد سفر او سه روز را خلاف ظاهر عبارت ست وهمچنین بودن ثلثة ایام ظرف مسافر نه بمسح کذا ذکروا فلیفهم وبالجمله بعض احادیث واخبار ناظر اند در ثلثة ایام وبعض کمتر ازان وبعض در چهار برید ودر بعض احادیث سه میل یا سه فرسخ نیز واقع شده چنانچه در حدیث انس آمده است که بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون بیرون مے آمد مسیرت سه میل ما یا سه فرسخ شاک راوی ست قصر میکرد نماز را رواه مسلم وابوداؤد وگفته اند که این اصح حدیثے ست که وارد ست درین باب بعض گفته اند مراد باین مسافتی ست که ابتدائے قصر از انجاست نه غایت سفر کذا فی فتح الباری ودر مذهب اصحاب ظواهر آنست که سفر خواه ممتد بود یا قصیر قصر صلوة در وے مباح ست زیرا که در نص قرآن واحادیث مطلق سفر واقع شده ومطلق سفر شامل ست قریب را وبعید را ونیز اختلاف ست امت را در تعیین وتحدید آن تا گفته اند که قریب هشت قول در اینجا هست پس رجوع بحکم ظاهر نصوص اولی باشد وشکے نیست که مذهب امام ابوحنیفه رحمه الله باحتیاط قریب تر ست کما لا یخفی فائده بر بید شانزده فرسخ را گویند وفرسخ سه میل ومیل از منتهاے مد بصر را گویند زیرا که بصر میل میکند برو ے زمین تا آنکه فانی میشود ادراک وے وباین معنی جزم کرده است جوهرے وبعض گویند حد وے آنست که نظر کند شخص در ارض مستویه ودر نیابند که مرد ست یا زن وآینده است یا رونده وبعض تقدیر کرده اند او را بشش هزار ذراع وذراع بیست وچهار انگشت به پنهنا واین قول اشهر ست وبعض دوازده هزار قدم انسان بعض چهار هزار ذراع وسه هزار نیز گفته اند کذا فی فتح الباری والله اعلم **فصل** در عادت حضرت نبوی صلے الله علیه وآله وسلم در قرأت قرآن واستماع آن وکمال خشوع وخضوع وگریستن در حالت قرأت قرآن از خود یا از غیر آوردن مصنف این فصل را چندان دریغ در موقع نیفتاد درین رساله فصلے قرأت یا آنجا که در آخر فصل قیام لیل وتر تقریب ذکر بعض مسائل قرأت قرآن تقریب مناسبة مایوجد بایست ذکر کرد وبتبع آن بود که بعد از فصل عبادت سفر صلوة الخوف را ذکر میکرد کما لا یخفی بدانکه حضرت نبوی صلے الله علیه وآله وسلم هر روز وظیفه ودردے معین از قرآن داشت که تلاوت کردے چنانچه بعد از صلوة وقبل النوم مثلا وترک آن هرگز نکردی مگر در حال ضرورت از اشتغال بمهمات دین وغزا ودر رود ورفود وجز آن از انچه مانع از تلاوت آمدے ومهم بودے وتلاوت خواندن قرآن را گویند بطریق تتابع وتوالی مثل ورد ومدارست وورد وظیفه که در اوقات معین قرار دهند وقرأت عام هر زمان است وتلاوت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بطریق وظیفه از انچه نزول یافته بود از سور وآیات قرآن بوده شاذ ونیز گفته اند جبرئیل در ماه رمضان تمام قرآن را مے آورد نزد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مدارست می نمود در اوقات دیگر

بجمانجای آمد پس نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تمام قرآن محفوظ بود چنانکہ از حدیث مسلم از عائشہ رض کہ گفت نشنیدم
پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ خواندہ باشد تمام قرآن در یک شب مفہوم میگردد و بعضے از صحابہ نیز کہ عدد آنہا در کتب
سیر مذکور ست در اواخر عہد نبوت محفوظ داشتند و بعد ازان در مصاحف از ایشان و غیر ایشان گرفتہ جمع شد چنانچہ
در محل خود مذکور ست و از انچہ دلالت دارد بر حفظ تمام قرآن از صحابہ حدیث بخاری و مسلم و ترمذی و ابی داؤد ست
کہ از عبد اللہ بن عمرو بن العاص آوردہ اند کہ گفت گفت مرا رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ چنین رسیدہ است
بمن کہ تو صوم دہر میداری و ہر شب ختم قرآن میکنی گفتم بلے یا رسول اللہ چنین ست فرمود روزہ دار مثل روزہ داؤد
کہ وی عبد الناس بود یک روز روزہ و یک روز افطار و بخوان قرآن را در یک ماہ و در روایتی چہل روز گفتم یا رسول اللہ من
بیشتر ازین میتوانم فرمود پس بخوان در دہ روز گفتم یا رسول اللہ زیادہ ازان میتوانم فرمود پس در ہفت روز و در کمتر
ازین تجویز نکرد و آن را یعنی قرآن را خواہ بطریق وظیفہ یا غیرہ بترتیل تمام خواندے یعنے مفسر و مبین حرف حرف و بر آخر
آیات وقف کردے این دو مسئلہ در آخر فصل و ترگذشتہ است و در انجا از انچہ متعلق بشرح و بیان آن باشد گفتہ شد
قند کر و حروف مد را کہ الف و واو و ساکن ماقبل مضموم و یای ساکن ماقبل مکسور باشد تمام و مشبع کشیدی چنانکہ الف الرحمن را
و یای الرحیم ہر یکے را تمام کشیدے تا ازین حروف بکمال بحقیقت خود ادا بیند و این را در اصطلاح اہل تجوید مد طبیعی گویند
کہ لازم طبیعت این حروف ست و این کمتر ست از مدے کہ این حروف را کنند نزد وقوع ہمزہ یا حرف مدغم بعد از انہا چنانچہ
تفصیل اقسام و احکام آن در رسالہ سے بالدر النضید فی بیان قواعد التجوید بیان کردہ ام و در اول قرأت بموجب امر الٰہی
تعالی کہ فرمود فاذا قرأت القرآن فاستعذ باللہ استعاذہ بخدا از شر شیطان کردے و لفظ استعاذہ این بود اعوذ باللہ
من الشیطان الرجیم و در بعض اوقات اللہم انی اعوذ بک من الشیطان الرجیم من ہمزہ و نفخہ و نفثہ گفتے ہمز در لغت بمعنی
غمز کہ تنبیہ بحرکت لطیفہ مثل حرکت عین و اجفان ست و بمعنی ضغط و نخس کہ بمعنی زیر کردن ست و بمعنی دفع و ضرب آمدہ
و مراد بہمز شیطان وسوسہ و القائے فتنہ و اعتقادات فاسدہ است و در حدیث تفسیر وے بجنون نیز واقع شدہ است
و نفخ در لغت دمیدن و پر باد کردن ست و مراد اینجا کبر ست کہ شیطان آدمی را ازین ورطہ سے اندازد و باد نخوت و تکبر
پر میازد و نفث بمعنی دم کردن ست و مراد بوے شعر و سحر داشتہ اند بدانکہ در لفظ استعاذہ پیش از قرأت اختلاف کردہ اند
مختار انیست اعوذ باللہ او استعیذ باللہ من الشیطان الرجیم چنانچہ در سورہ نحل مذکور ست و مروی از ابن مسعود ہمچنین ست و گفت
کہ خوانا نیدمرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمچنین و فرمود خوانا نید مرا جبرئیل ہمچنین و اعوذ باللہ السمیع العلیم من الشیطان
الرجیم نیز آمدہ است و اختلاف ست کہ امر باستعاذہ از برای ندبست یا وجوب جمہور بر اول اند و آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم دوست داشتی کہ قرآن را از دیگرے بشنود چنانکہ بخاری و مسلم و ترمذی و ابو داؤد آوردہ اند کہ عبد اللہ بن مسعود رض
را فرمود قرآن بخوان بر من او گفت یا رسول اللہ آیا من خوانم و حال آنکہ فرستادہ شدہ است بر تو فرمود دوست میدارم
من کہ بشنوم قرآن را از غیر خود پس خواندن گرفت سورۂ نساء را تا رسید باین آیت فکیف اذا جئنا من کل امۃ بشہید
وجئنا بک علی ہؤلاء شہیدا + و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استماع فرمود و فرط خشوع و خضوع و بکا در آمد تا آبہا از چشمہای مبارک
روان کرد و در روایتی آمدہ کہ چون ابن مسعود باین آیت رسید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بس کن پس کن
آن حضرت قرآن را در مجمع حالات خواندے یعنے ایستادہ و نشستہ و خفتہ و با وضو و بے وضو و بجز جنابت و حیض و نفاس

قرأت قرآن نشده چنانکه عائشه گفت که مانع نیامد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از ذکر خدا و در وقتے از خواندن
قرآن بهیچ حال رواہ البخاری و در آثار از امیر المومنین عمر آمده که در جماعه نشسته قرآن بخواندند پس ازان بقضای حاجت
رفت و باز آمد و قرآن خواندن گرفت پس گفت مردے از حاضران مجلس یا امیر المومنین قرآن بخوانی و حال آنکه وضو ندارے
فرمود که فتوے داده است ترا باین اخرجه الموطا عن ابن سیرین کذا فی جامع الاصول و در بعض اوقات قرآن بتغنی خواندے
و در ان ترجیع و ترديد صوت کردے چنانچه حفاظ خوش آواز خوانند و ترجیع کنند و در روز فتح مکه سورهٔ فتح را همچنین خواندے یعنے
ترجیع صوت و ترديد آن چنانکه بخاری و مسلم از عبد اللہ بن مغفل آورده که گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در فتح مکه بر ناقه میخواند سورهٔ فتح را و ترجیع میکرد در قرأت آن پس قرأت کرد عبد اللہ بن مغفل و ترجیع کرد تا بنماید مردم را
صوت آن و در روایتے از بخاری آمده که حکایت کرد عبد اللہ بن مغفل آ آ آ سه بار و بعض گفته اند که سبب حدوث ترجیع
حرکت ناقه بود که تیز میراند نه بقصد و اختیار و اللہ اعلم و مفید مود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیارائید قرآن را
بآوازهاے خوش در جامع الاصول از ابی داؤد و نسائی از براء بن عازب آورده که زینوا القرآن باصواتکم زینت دهید
قرآن را بآوازهاے خود و در مشکوة از احمد و ابن ماجه و دارمے نیز آورده و در روایتی از دارمی آورده تحسین کنید
قرآن را بآوازهاے خود زیرا که آواز خوش زیاده میکند قرآن را حسن و ازینجا معلوم شد که لفظ قرأت که مصنف زیاده
کرده از حدیث نیست و گویا که زیادت آن بجهت رعایت ادب ست یعنی مراد تحسین قرأت ست که فعل بنده است
نه تحسین ذات قرآن و مفید مود که هر که تغنی بقرآن نکند آنکس از ما نیست و لفظ حدیث این ست که لیس منا من
لم یتغن بالقرآن راوی این حدیث را که ابن ابی ملیکه است گفتند اگر کسے خوش آواز نبود چگونه خوش آوازے کند
گفت بهر مقدار که توانائی داشته باشد تحسین قرأت کند این حدیث را در جامع الاصول باین خصوص از حدیث ابو داؤد
از عبد اللہ بن یزید آورده و این حدیث طرق متعدده دارد و در صحیح بخاری نیز از ابی هریره آمده و غیر بخاری در آخر حدیث
زیاده کرده بهر به بدانکه اصح آنست که تغنی درین حدیث از غناست بمعنے از غنے بقصر بمعنے تونگرے و بی نیازے چنانکه
بعض گفته اند نه ازان جهت که تغنی بآن معنی نیامده بلکه بجهت آنکه سیاق حدیث ملائم نیست بدان پس بعض گفته اند
مراد تغنی اینجا جهر بقرأت ست که در حدیث بطریق عطف تفسیر واقع شده و صحیح آنست که مراد تحسین و تطییب صوت و تزیین
و تحزین او ست بطورے که موجب خشیت و جمع هم و باعث مزید شوق و حضور و موجب رقت و تاثیر در قلوب گردد با رعایت
قوانین تجوید و مراعات نظم در کلمات و حروف چنانکه در مشکوة از حدیث دارمے آورده است که پرسیده شد از ان حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کدام یکے از آدمیان احسن ست از روے صوت و قرأت گفت هر قرآن را که مومن آنکه چون بشنوی قرأت
او را ظاهر شود از وے اثر خشیت و تحزن و رعایت قوانین موسیقی و تکلفات در تغنی زیرا که در کراهیت و حرمت آن
و منع و نهی ازان احادیث وارد و یافته چنانکه بیهقی در شعب الایمان و رزین در کتابش از حذیفه آورده اند که گفت پیغمبر خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بخوانید قرآن را بلحون عرب و اصوات ایشان و دور دارید خود را از لحون اهل عشق و لحون اهل
کتابین و سر انجام ست که بیایند بعد از من قومے که ترجیع کنند بقرآن مثل ترجیع غناء و نوحه و رنگند رد قرآن از حنجرهاے
ایشان یعنے نرسد بصعد قبول و رفعته است دلهاے این قوم و دلهاے آن کسانی که خوش دارند کار ایشان را و در کتب فقه نیز
تشدید نکیر بران بحدے واقع شده که بعد از اطلاع بران مسلمان پرهیزگار را مجال جرأت و ارتکاب آن تنگ آید و گفته اند

کہ در خواندن قرآن بر ضرب دف و قضیب بیم کفر بود و بالجملہ افراط در تغنی بحدے کہ موجب تغییر حروف و صفات آن و اشباع حرکات و مدات کہ سنت رعایت قوانین تجوید گردد حرام و مکروہ است و خواننده و مستمع ہر دو آثم و قول فصل و ریناب آنست کہ مصنف گفتہ است کہ باید دانست کہ تطریب و تغنی بر دو نوع ست یک نوع مقتضاے طبیعت کہ بے تکلف نزد طربان شوق و طرب طبع بآن سماحت میکنند و تمرین و اعتیاد و تعلیم و تکلف محتاج نہ بلکہ اگر شخصے را الطبع یاد گیرند و تکلف و تحمل بخصوص الحان معہودۂ موسیقیہ منفس وی راہ نیابد آن تطریب و تحسین از وی صادر شود بے خروج از دائرۂ تجوید و مراد بلحون عرب نیز ہمین ست چہ قرأت ایشان بلحون طبیعیہ طیبہ و اصوات لطیفہ لینہ است کہ تکلف را بدان راہ نیست و این نوع باجماع زائد ست و اگرچہ طبیعت بزیادت تحسینی و تزئینے اعانت کند چنانچہ در مواہب لدنیہ آوردہ است کہ شبے ابو موسیٰ اشعرے قرآن میخواند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در گوشۂ استماع میفرمود چون حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بدان خبر کرد و تحسین نمود ابو موسیٰ اشعرے گفت حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بو علمت انک تستمع لقرأتہ لک تحبیرا یعنے اگر دانستی کہ تو مستمع بودے قرأت مرا ہزار مرتبہ مے آراستم خواندن خود را آراستی تمام باین حدیث معلوم شد کہ بعض مردم کہ حدیث زینوا القرآن باصواتکم را محمول بر قلب دارند لاوجہ لہ است چہ تزئین اصوات بقرآن معنے ندارد و نیز در حدیث ابن عباس آمدہ است کہ لکل شئے حلیۃ و حلیۃ القرآن حسن الصوت و نوع دوم از تطریب و تغنی آنست کہ از سماحت و بے تکلفی طبع حاصل نشود بلکہ بتعلیم و تمرین و تکلف محتاج بود چنانکہ اصوات مطربان کہ بانواع الحان موسیقیہ ایقاع میکنند و باوزان و ایقاعات مخصوص میخوانند و این نوع را جماعت سلف مکروہ داشتہ اند و قرأت بریں نوع را منع کردہ اند ہذا و بعض علما تغنے را در حدیث لیس منا من لم یتغن بالقرآن از غنے بقصر بمعنے توانگرے و بے نیازے داشتہ اند یعنے ہر کرا حق سبحانہ قرآن داد و علم تجوید بدان و از خلق بے نیاز نگرد و غنای قلب حاصل وقت وی نشود و توکل بر مولاے خود نکند و از اکمال و اعتماد بر خلق دور نگردد وی از ما نیست و بر طریقۂ ما نہ چنانکہ در حدیث آمدہ است من اعطاہ اللہ حفظ کتابہ فظن ان احدا اعطی افضل مما اعطی فقد غلط و نیز فرمود من قرأ القرآن یتأکل بہ الناس جاء یوم القیمۃ و وجہہ عظم لیس علیہ لحم و غیر این از احادیث کہ در وعید قراء و علما کہ ملازمت ملوک و امرا کنند و علم قرآن را وسیلۂ آن سازند ورود یافتہ است و بعض گویند کہ تغنی در لغت باین معنی نیامدہ است و این سخن خطاست قاضی عیاض مالکی کہ از متقدمان شراح حدیث و محققان ایشان ست در مشارق گفتہ است کہ تغنیت و تغانیت بمعنی استغنیت و در قاموس نیز گفتہ کہ تغنیت بمعنی استغنیت و از عبارت صحیح بخاری نیز معلوم میشود و لیکن سیاق حدیث از حمل بریں معنی آبے ست چنانکہ گفتم و اللہ اعلم **فصل** در عیادت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در پرسش بیماران مقصود درین فصل بیان نماز جنازہ است و این فصل عبادت و احکام دیگر از مقدمات اوست و بمانکہ عیادت از جملۂ عبادات فاضلہ است و احادیث بسیار در فضیلت آن واقع شدہ و در حدیث صحیح کہ مسلم از ابی ہریرہ آوردہ است کہ حق جل و علا روز قیامت بہ بندہ گوید اے بندۂ من پروردگار تو ام بیمار شدم و مرا عیادت نکردے بندہ گوید خدایا تو پروردگار جہانیے عیادت تو چگونہ بود فرماید کہ فلان بندۂ من بیمار شد و عیادت وے نکردے اگر تو عیادت او میکردے مرا نزد وے میافتی مراد از دیدن رحمت و ظاہر در کتب معتبرہ آنست کہ عیادت از حقوق صحبت ست و لہذا در جامع الاصول باب عیادت را در حقوق صحبت آوردہ و در حیاۃ العلوم از عقوق اسلام شمردہ و حدیث بخاری و مسلم کہ از ابو ہریرہ آمدہ کہ حق مسلم بر مسلم پنج ست رد سلام و عیادت و اتباع جنازہ

واجابت دعوت وتشمیت عاطس موید آنست ودر روایتی از سلم شش گفته ونصیحت مسلمان در لوقت طلب وی ونصیحت را زیاده کرده وظاهر از عبارت مصنف نیز آنست که از حقوق صحبت بود چنانچه گفت هر که از یاران وی صلی الله علیه وآله وسلم بیمار شدی آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم عیادت فرمودی اگر از یاران صحابه یعنی اخص که طویل الصحبت وکثیر المجالست باشند مراد دانند واگر یعنی اعم که دران التفات بجزء روایت کنند خود تمامه مسلمانان آن عهد یاران آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بوده انه فافهم وچون درآمدی نزدیک بیمار بنشستی وبپرسیدی سر بیمار نشستی واز حال وی سوال کردی و گفتی کیف تجدک یعنی خویشتن را چگونه می یابی وبسیار سوال کردی وچه میخواهی وطبیعت بچه چیز مشتهی وخواهان ست واگر چیزی را مشتهی بودی وآن چیز مضر نبودی آن چیز را امر بدین فرمودی احادیث صحیحه باینها ناطق ست وصاحب مشکوة حدیث ابن ماجه از ابن عباس آورده که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم عیادت کردمردی را فرمود چه میخواهی وچه میل داری از طعام گفت نان گندم میخواهم فرمود هر که نزد وی نان گندم باشد بفرستاد برای برادر خود بستر فرمود اگر بیمار شما چیزی نخواهد وبطلبید بدهید مر او را ودر حدیثی دیگر آمده که هر که بچشاند مریض را آنچه دلش نخواهد بچشاند او را خدا تعالی از میوهای بهشت طیبه میگوید که این بنا بر توکل ست بخدای رب العزت شفای اوست بهر وجه که خواهد یا بنا بر آنست که آن مریض مشرف بر موت بود واز حیات او نومیدی دست داده ودر لفظ حدیث چنانچه نقل کرده ست مصنف وآمده ست در کتاب الدعوات نیز اشارت بتوجیه آن شده است که گفت ومضر نبودی چنانکه نان گندم در اغلب احوال اینچنین ست ونیز اگر مراد آشنایان صادق دارند که علامت صحت وقوت مزاج ست نیز وجهی دارد چنانکه در حدیث دیگر آمده که اگر اکراه نکنید وبزور ندهید بیماران خود را طعام وشراب زیرا که طعام وشراب میدهد ایشان را خدا تعالی یعنی بی میل واشتهای صادق واصل علم ودست راست بر بدن بیمار از جبهه ورویی یا سینه وشکم یا دست فرود آوردی واین دعا خواندی اللهم رب الناس اذهب الباس واشف انت الشافی لا شفاء الا شفاؤک شفاء لا یغادر سقما چنانچه در حدیث بخاری ومسلم آمده ودر روایتی اذهب الباس رب الناس بیدک الشفاء لا کاشف له الا انت واز برای بیمار سه بار دعا کردی چنانچه ادیب دعا سعد بن ابی وقاص را در بیماری که داشت پرسید گفت اللهم اشف سعدا اللهم اشف سعدا اللهم اشف سعدا سه بار ودر حدیث صحیح الاصول در حدیث صادق در کتاب الصحبت حدیث بخاری والی داود در از عائشه بنت سعد بن مالک می آرد که گفت بیمار شد پدر من بمکه ودر روایتی عام حجة الوداع بیماری شدید از شکم پس آمد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم بعیادت وی پس گفت پدر من یا نبی الله من مردی مالدار ام وجز این یک دختر کسی نیست که وارث من شود ومیخواهم که وصیت کنم به دو ثلث مال خود فرمود لا گفت پس وصیت کنم بنصف فرمود لا گفت پس وصیت کنم بثلث فرمود وصیت کن بثلث وثلث بسیار ست یرای وصیت پستر نهاد دست مبارک خود را بر جبهه وسینه وشکم پدر من وفرمود اللهم اشف سعدا واتمم له هجرته گفت سعد پس بودم که من همیشه منفی یافتم راحت سردی دست پیغمبر را صلی الله علیه وآله وسلم بر جگر خود تا دراین ساعت که این حکایت میکنم ودر بعضی از روایات تکرار این کلمه نیست ودر آنچه آورده در کتاب وصیت از حرف واو روایات بتفصیل آورده ودر بعضی از آنها این کلمه مکرر آمده وچون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم درآمدی بر بیمار گفتی لا باس طهور ان شاء الله چنانکه در جامع الاصول ومشکوة از حدیث بخاری آمده ومصنف میگوید وگاه گفتی کفارة وطهور مراد کفارت ذنوب وطهارت از آثام ست وفضل مرض عموما وخصوصا وتکفیر وتطهیر وی از ذنوب وآثام وبثوت اجر وثواب تمام احادیث بسیار واقع شده تا در حدیث آمده ست

کہ خارے کہ در پاے مسلمان بخلد نیز سبب کفارت ذنوب ورفع درجات اوست واین مسئلہ مدار تسلیہ اصحاب لیلۃ الاجر والثواب بتفصیل مشرح ومبین شدہ است واز عائشہ بروایت بخاری ومسلم آوردہ اند کہ اگر بر کسے ریشے وجراحتے بودے آنرا رقیہ یعنے افسون کردے باین رقیہ کہ انگشت مسبحہ خود را بر خاک نہادے پس بر داشتے وگفتے بسم اللہ تربۃ ارضنا بریقۃ بعضنا یشفی سقیمنا باذن ربنا در مشکوۃ باصبعہ واقع شدہ بے تقیید بمسبحہ ویا سبابہ ودر حصن حصین ہر دو مسلم باصبعہ السبابۃ آوردہ وابہرے در شرح مشکوۃ از امام نووی نقل میکند کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگرفت از لعاب دہن مبارک بر انگشت مسبحہ خود پس ترمے نہاد انگشت را بر خاک تا چیزے از ان بانگشت مبارک بچسپیدی بعد ازاں مسح میکرد بانگشت بر موضع قرحہ وجراحت ومیگفت این کلام در حالت مسح طیبی از تورپشتی نقل میکند کہ گفت اینچہ سبقت میکند بفہم از ین صنع حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنست کہ تربت ارض اشارت بفطرت آدم باشد ورقیہ بعضنا اشارت بنطفہ کہ پیدا کردہ شدہ است از وے آدمی گویا تضرع کردہ در خواستہ باسان حال وفحواے مقال کہ خداوندا تو آن قادرے کہ اختراع کردے وایجاد نمودے آدم را از طین وابداع کردی اولاد او را از ماء مہین آسان ست بر تو کہ شفا دہی کسے را کہ نشاۓ ازین ست واز قاضے بیضاوی نقل کردہ کہ گفت بتحقیق گواہی دادہ اند مباحث طبیعیہ کہ لعاب دہن را تاثیرے ومدخلے در نضج ونجتہ شدن وتبدیل مزاج قروح وجراحات ست وتراب وطن را نیز تاثیر ست در حفظ مزاج اصلے ودفع نکایت مضرات ولہذا در تدبیر مسافر در صحت مزاج گفتہ اند کہ اگر از برداشتن آب از وطن عاجز باشد باید باخود خاکے از زمین مالوف بردارد وبا آبہاے کہ در دیار غربت بخورد آن خاک را در آمیزد وبخورد تا ایمن شود از تغیر مزاج ورقی وغرائم را آثار عجیبہ است کہ عقول از وصول بکنہ آن عاجز وقاصر ست انتہی وحق آنست کہ افعال واعمال آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را اسرارے خواص ست کہ مفوض ومکول بعلم اوست وآنہاے کہ در ضیق طبیعت وفلسفہ گرفتار اند دست وپاے نمیزنند قاضے بیضاوے سامحہ اللہ پس گرفتار ست باین طریق وسلامت در تفویض وتسلیم ست واللہ الموفق وبعض شراح گفتہ اند کہ مراد از بعض حضرت رسول ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچہ در رفعنا بعضہم درجات گفتہ اند ومراد بارض ارض مدینہ است کہ او را خاصیتے در شفاے مریض باحادیث ثابت شدہ است وبالجملہ رقیہ بقرآن واسماے الٰہی وبانچہ از محرمات مثل سحر وکلمات کفر نباشد درست ست وانچہ معنی او معلوم نباشد وبزبان معہود نبود جائز نیست مگر آنکہ بر زبان ثبوت رفتہ باشد چنانچہ زر افسون نبشتن کردہ مردم ودیت ادہ امہات بسم اللہ شجۃ قرینہ ملحقہ بحرف فقط واللہ اعلم وذکر این کلام در آخر کتاب در باب علاج پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سبب اینست کہ اللہ تعالیٰ وبخاری ومسلم وموطا ابو داؤد وترمذے آوردہ اند کہ عائشہ گفت عادت شریف حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ چون در فراش رفتی ودر خواب گاہ خود جاے گرفتی ہر دو دست مبارک جمع کردی وپیش دہن بردے ودمان نفث کردے یعنے باد دہن دمیدی وسورۂ اخلاص ومعوذتین یعنی قل اعوذ برب الفلق وقل اعوذ برب الناس ودر دو اے معوذات وقل ہو اللہ احد بخواندے ومراد بمعوذات یا معوذتین بود بطریق اطلاق بمنزلہ جمع برتثنیہ یا قل یا ایہا الکافرون نیز دران داخل بود وبیان آن در فصل وصیہ کہ بعد از سلام نماز خواندی کردہ شدہ ماند آنکہ در بنجا گفتہ اند کہ در حدیث ذکر نفث مقدم ست بر قرأت وظاہر آنست کہ قرأت مقدم باشد بر نفث تا برکت قرآن بدم ہمراہ بہ بشرہ برسد واین اشکال در روایتے کہ مصنف آوردہ وبحرف واو واقع شدہ توجیہ ندارد چہ عطف بواو

دلالت بر ترتیب و تقدیم و تاخیر ندارد مثلاً اگر یکے گوید آمد زید و عمرو این ترکیب دلالت بر آنکه نخست زید آمد و عمرو بعد از وی ندارد و معنی وی جز این نیست که هر دو آمدند و احتمال دارد که در واقع عمرو پیشتر از زید آمده باشد و این معنی در علم خو مقرر شده است و ذکر چیزے پیشتر نیز دلالت بر پیشی وی در واقع ندارد و اشکال دران روایت ست که نفث قبل از قرأت فاتحه کرده ست چه بنا بر ترتیب بود و معنی ترکیب این باشد و میدید پس ایشان خواندند اینجا بعض گویند که وقوع فاسهو کاتبست یا سهو راوی ست و این وجه بعید ست و بعض گویند که مراد آنست که اراده کرد نفث را پس ازان بخواند و بیشک اراده نفث مقدم بود بر قرأت و بعض گویند تقدیم نفث بر قرأت از جهت مخالفت ساحران و مبطلان ست که قرأت قبل از نفث کنند والله اعلم و بالجمله این سه را بخواند وی و هر دو دست مبارک در بدن طیب خود و در روایتے روے و جسد مبارک خود را و در روایتی سر و روے و پیش جسد شریف را بمالید آن مقدار یعنی تا آنجا که دست رسید سه بار همچنین کردے یعنی خواندی و بمیدی و بمالیدی و مقصود بالذکر از نقل این حدیث اینجا و مناسب اینمقام که رقیه کردن و بدمیدن و بمالیدن ادعیه ست بر بدن بیمار انست که عائشه گفت که چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بیمار شد یا فرمود تا من همچنین کردم یعنے خواندم و دمیدم و دستهای مبارک وے را میگرفتم و بر بدن وے میمالیدم و در جامع الاصول همچنین ست و در روایتی مجمل آورده که چون بیمار شد امر کرد مرا که من همچنین کردم و در روایتی بتفصیل گفت که من بخواندم و بدو دست وی مسح نمیکردم و بر سر تقدیه میخواندن و دمیدن از عائشه بود و مصنف میگوید که در روایتی آنست که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم خود نفث میکرد و خود قرآن میخواند و عائشه دستهای مبارک وے را گرفته بر بدن وی میمالید زیرا که غایت ضعف و هیچ مانع نبود آن حضرت را صلے الله علیه وآله وسلم از تحریک یدین بر بدن روایت دمیدن و خواندن از حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و دست مالیدن از عائشه رضی الله عنها و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را از برای عیادت روزی معین نبود بلکه در جمیع اوقات از شب و روز عیادت فرمودے نه چنانکه در مردم متعارف ست که عیادت در شب نباید کرد و چنانکه گویند در روز شنبه مثلاً عیادت کردن مبارک نیست و در مواهب لدنیه میگوید که ترک عیادت روز شنبه مخالفت سنت ست و گفته اند این بدعتے ست که طبیبی یهودے آن را پیدا کرد و بعد ازان در مردم شهرت گرفته و سبب وی آنست که پادشاهے بیمار شد و این طبیب را الزام بعلاج خود کرد پس آن یهودے روز جمعه رخصت طلبید تا روز شنبه عیادت آن پادشاه کند و دین یهود دست از دست ندهد و اگر برود گردنش زنند عرض کرد که روز شنبه بر سر بیمار نباید آمد که در وی خوف بهاشت بیمار ست پس پادشاه از جهت ترس جان خود رخصت داد بعد ازان این رسم شائع شد و اکثر مردم بران اعتماد کردند و نیز میگوید ابن صلاح قولی غریب از فرادے نقل کرد که عیادت مستحب ست در شتا بشب و در صیف بروز و شاید که حکمت در وے آن باشد که محنت و کلفت بیمار در شتا بدرازی شب ست و در صیف بدرازی روز و در عیادت تنفیس و استراحت اوست انتهی و میفرماید که چون کسے برادر مسلمان را عیادت کند در بستان بهشت روان بود تا بپیش بیمار بنشیند و چون بنشیند در رحمت بروی فرو گیرد تا غرق رحمت شود و چون صباح بود یعنے عیادت در جانب صباح بود که آنرا غدوه گویند هفتاد هزار ملک بروی درود فرستند تا شب و اگر شب بود که آنرا عشیه خوانند هفتاد هزار ملک بروی درود فرستند تا صباح و در جامع الاصول حدیث مسلم و ترمذے از ثوبان همین قدر آورده که عیادت کننده مریض در روایتی هر که عیادت کند برادر مسلمان را الا زال در بستان بهشت ست و در روایتی در بستان بهشت تا آنکه رجوع کند باز گردد طراز عیادت و عیادت را و ترمذے از علی مرتضے آورده از قول او و چون صباح بود الخ و در بعض روایات و آخر این حدیث آورده و باشد مراورا

بستانی در بهشت و در روایتے آمده که ابو موسے اشعری بعیادت امام المسلمین حسن بن علی آمده و حسن این حدیث از علی روایت کرد و این حدیث را احمد و ابو یعلی و بیهقی نیز آورده و در جمع الجوامع از حدیث بیهقی در شعب الایمان و ضیاء مقدسی در مختاره حدیث دیگر آورده که کسیکه میرود بعیادت مریض خوض میکند در دریاے رحمت و در روایتے خوض میکند تا عبد الله تا به نشیند پیش بیمار رو چون بنشست غرق گردد در رحمت و ظاهر از کلام مصنف آنست که این مجموع یک حدیث است ظاهرا مقصود شرح بیان مضمون این احادیث است پس جمع کرد میان آنها و الله اعلم و آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بجهت مدد چشم نیز کسان را بعیادت فرمودے احمد و ابو داؤد از زید بن ارقم آورده اند که گفت عیادت کرد ما را پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم از درد چشمی که داشتم و گفته اند که سند این حدیث صحیح ست و در ین حدیث رد است بر کسی که قائل ست که عیادت ارمد یعنے کسیکه درد چشم دارد مسنون و مستحب نیست و حدیثی در ین باب از بیهقی و طبرانی نیز نقل کنند که سه چیز ست که در دے عیادت بنود در درد چشم و دل و درد دندان و گویند که این حدیث مرفوع نیست بلکه موقوف ست بر یحیی بن کثیر و این حدیث بطریق دیگر ضعیف از ابی هریره نیز آمده و الله اعلم و یک جوانی از یهود که خدمت پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم میکرد بیمار شد او را عیادت فرمود بخاری و ابو داؤد و انسائی آورده اند که پسر کی بود از یهود که خدمت میکرد پیغمبر را صلے الله علیه و آله وسلم پس بیمار شد پس آمد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بعیادت وی و عرض کرد بر وی اسلام و در روایتی آمد بعیادت وی و بنشست نزد سر وی و فرمود مسلمان شو پس وی نگاه کرد بجانب پدر خود که حاضر بود پدر گفت اطاعت کن ابا القاسم را صلے الله علیه و آله وسلم پس مسلمان شد پس بیرون آمد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم و فرمود شکر مر خدا ے را که خلاص گردانید او را از آتش دوزخ و از ین حدیث معلوم شود که استخدام کافر درست ست و عیادت کافر جائز ست خصوصا بقصد آنکه شاید دل وی نرم گردد و مائل باسلام شود و از ین باب ست که مصنف حکایت ابو طالب را آورد و با این حدیث جمع کرد و گفت و چون عم وے ابو طالب بیمار شد با وجود آنکه مشرک بود او را عیادت فرمود و بر بهرد و اسلام عرض کرد ابو طالب قبول نکرد و آن جوان یهودے مسلمان شد بدانکه مشائخ حدیث و علماے سنت برین اند که ایمان ابو طالب بثبوت نه پیوسته و در صحاح احادیث ست که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در وقت وفات وی بر سر وے آمد و عرض اسلام کرد وے قبول نکرد پس آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم گفت من و الله استغفار کنم مر ترا تا آن زمان که منع کرده نشوم پس این آیت نازل شد ما کان للنبی و الذین آمنوا ان یستغفروا للمشرکین الآیة و دیگر از اقوال و افعال و اشعار خوب وے که در حالت حیات خود کرده دلالت صریح دارند بر محبت و معرفت وی بنبوت آن حضرت را صلے الله علیه و آله وسلم و در بعض روایات آمده که ابو طالب گفت والله یا ابن اخی اگر خوف آن نمی بود که مردم خواهند گفت که وی این کلمه از جهت جزع و عجز موت گفته هر آئینه میگفتم آن را و آن را پنهان با تو بگویم و چون نزدیک رسید موت وی بدید عباس بجانب وی که می جنباند لبهاے خود را گوش نزدیک دهان وے برد و شنید که کلمهٔ ایمان میگوید گفت یا ابن اخی والله گفت برادر من کلمهٔ را که امر کردے او را بدان فرمود من نشنیدم همچنین آمده است در روایت ابن اسحق که وی اسلام آورد نزد موت و شیخ ابن حجر در فتح الباری میگوید که معرفت ابو طالب به نبوت رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم در بسیارے از اخبار آمده و تمسک کرده بدان شیعه بر اسلام وے و استدلال کرده اند بر دعوے خود بچیزے که دلالت ندارد بر ان و گفته که بیان کرده ایم آنرا در ترجمهٔ ابی طالب در کتاب الاصابه فی معرفة الصحابه انتهی مخفی نماند که صحت اسلام ابوین بلکه سائر آبای وی

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشہور ست و متاخرین بر اثبات و تقریر آنند و درین باب مبالغہ دارند بر خلاف طریقہ متقدمین و شیعہ اسلام ابو طالب ما نیز ازین قبیل دانند واللہ اعلم فائدہ از آداب عیادت آنست کہ دعوت کند و جستہ للہ رود و بیمار را تسلی دہد و صبر فرماید و از چگونگی احوال پرسد و تنفیس و تقویۂ وے نماید و امید دار عیادت گرداند و با جر و ثواب کہ بر مرض در احادیث وارد شدہ است بشارت دہد در وقت در آمدن بگوید لا بأس طہور انشاء اللہ تعالی و دست بر بدن بیمار نہد و ادعیۂ ماثورہ بخواند و بیمار را دعا کند و از برای خود از وے دعا خواہد و در نشستن تخفیف کند مگر آنکہ بیمار نشستن او را دوست دارد و غوغا نکند و سخن بسیار کہ او را ناخوش آید نگوید و نزد بیمار چیزے نخورد و باید کہ در عیادت شتاب نکند و بعد از دو سہ روز از بیمارے بعیادت برود کہ عادت شریف مصطفوی نیز چنین بود و ہر روز بعیادت نرود بلکہ یک روز در میان یا بعد از دو سہ روز برود و کل ذلک ورد بہ الاحادیث راالآثار واللہ الموفق فصل در عادت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در احوال میت و ادائے حقوق وے عادت حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشتمل بود بر احسان عظیم بمیت و معاملۂ وے باموریکہ دیرا در قبر و قیامت نافع بود مثل تلقین و تثبیت و دعا و فاتحہ و قضاے دین و مانند آن و مشتمل بود بر احسان با قارب و اہل بیت وے بتعزیت و اطعام و تفقد احوال چنانکہ در فصل خطبہ جمعہ گذشت از حدیث سلم کہ فرمود کہ ہر کہ مرد و مالی بگذاشت از برای اہل اوست و ہر کہ دینی گذاشت یا عیالی عہدۂ آن بر من ست و بر اقامت عبودیت احیاء تعلیم احکام در انچہ بمیت بآن معاملہ کنند مثل صبر و ترک جزع و فزع و منع از نوحہ و دیگر مراسم جاہلیت اول احسان بمیت کردے و تجہیز و دفن وے بسوے آخرت بر احسن احوال و افضل صفات ظاہر و باطن فرمودے و تفصیل انچہ بطریق اجمال ذکر کردہ آنست کہ حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و جمیع صحابہ صف کشیدندی و برای میت استغفار کردندے و بروی نماز گذاردندے و دعا کردندے و از حضرت عزت شانہ طلب رحمت و آمرزش کردندے در احادیث صحیحہ آمدہ است کہ ہر میتے کہ بر وے صد کس و بروایتے چہل کس نماز گذارند البتہ آمرزیدہ میشود و در روایتے سہ صف و در روایتے ہفت از مسلمانان واقع شدہ بے تعیین عدد و بعد ازان ہمراہ شدہ و بشفاعت وی بحضرت عزت رفتہ اورا بفضل رسانیدندی و قاعدۂ تکریم و تبجیل مسلمانی بجا آوردندے و در صحیح ابن حبان از حدیث ابی سعید آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود و ہیچ چیز ست ہر کہ در یک روز آنہا را بجا آرد نوشتہ شود او از اہل جنت عیادت و حضور جنازہ و ہنگام داشتن روزہ و رفتن بمسجد و آزاد کردن رقبہ کذا فی المواہب اللدنیہ و در مشکوٰۃ بروایت ابی ہریرہ از حدیث مسلم آوردہ کہ روزے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از صحابہ پرسید کیست از شما کہ امروز روزہ دار برخاستہ باشد ابو بکر گفت منم یا رسول اللہ فرمود کیست کہ ہمراہ جنازہ رفتہ باشد ہم ابو بکر گفت منم یا رسول اللہ فرمود کیست کہ مسکینے را طعام دادہ باشد ہم ابو بکر گفت منم یا رسول اللہ فرمود کیست آنکہ عیادت مریض کردہ باشد ہم وے گفت منم یا رسول اللہ فرمود جمع نشود این چہار چیز در مردے مگر آنکہ در آید بہشت را و حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خود با جمیع صحابہ کہ حاضر بودند بر بالاے قبر وے بایستادے و او را دعا کردے و تثبیت وے بر کلمۂ ایمان و جواب سوال منکر و نکیر خواستی و در محل حاجت چنین وقتی کہ وقت غربت و تنہائی در قبر ست او را از حق در خواستی در جامع الاصول حدیث بلال و داؤد از عثمان آوردہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون فارغ میشدند از دفن میت می ایستاد بروے و میگفت استغفار کنید مر برادر خود را و سوال کنید برائے وے تثبیت را پس بدستی کہ او الآن سوال کردہ میشود و از علی آوردہ کہ بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

کہ میگفت بعد از فراغ از دفن میت اللھم ھذا عبدک نزل بک و انت خیر منزول بہ فاغفرلہ و وسع مدخلہ و در تلقین میت بعد از دفن حدیثے آمدہ کہ نزد شافعیہ معمول ست سیوطی در جمع الجوامع از طبرانی و ابن النجار و ابن عساکر و دیلمی از ابی امامۃ می آرد کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون مردیکے از برادران شما وفات کردید او را در لحد خاک بروے باید کہ بالستد مردے از شما نزد سر وے و بگوید یا فلان ابن فلانۃ و وے یعنے میت مے شنود آنرا ولیکن جواب نمیدہد پس تر بگوید یا فلان بن فلانۃ چون این بار نے شنود بر مے نشیند در قبر پس تر بگوید یا فلان بن فلانۃ در ین نوبت میگوید ارشادکن مرا رحمت کند خدا تعالے ترا ولیکن شما نمے شنوید پس تر گوید اے فلان یاد کن آنرا کہ بر آمدۂ تو بران از دنیا شہادۃ ان لا الہ الا اللہ و ان محمدا عبدہ و رسولہ رآنکہ راضی شدۂ کہ خداے پروردگار تست و محمد پیغمبر تست و اسلام دین تست و قرآن امام تو چون این را گفت میگیرد دیگے از منکر و نکیر دست دیگر پیرا و میگویند بیرون آئید از پیش این بندہ چہ کار دارید اکنون ما با دے کہ حق سبحانہ تلقین کرد حجت او را مردے در مجلس شریف حاضر بود گفت یا رسول اللہ اگر نام مادر میت ندانیم بلکہ نسبت کنیم فرمود نسبت کن بحوا کہ مادر ہمہ است و ہمیشہ اولی آنست کہ گویدگاہ گاہی و ظاہر مراد آنست کہ این فعل از ان حضرت منقطع نبود کہ یکبار و دو بار میکرد و بعد ازان میگذاشت بلکہ دوام و استمرار داشت بحسب اوقات و عادت مستمرہ داشت کہ گاہی قبر پیرا تعاہد و تفقد کردے و السلام و دعا کہ موجب حصول روح و راحت و نزول رحمت و مغفرت بود مخصوص کردے این فعل از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حق بعضے از اصحاب مخصوص بودے و در زیارت قبور علے العموم تمامۂ اہل قبور را باین تشریف مشرف و مستعد گردانیدے و کلام در زیارت قبور در آخر فصل تفصیل بیاید و پیش از موت در حالت مرض عیادت نمودے چنانکہ گذشت و آخرت را یاد وی دادے و بوصیت و توبہ فرمودے تا مورث محبت موت و لقاے الٰہی جل و علا گردد و بحکم من احب لقاء اللہ احب اللہ لقاءہ برضا و محبت و بتعالے فائز گشتہ گذشتن از محنت آباد دنیا و تعلقات وے آسان یابد و حاضران را امر کردی تا مریض مشرف بر موت را کہ او را محتضر خوانند تلقین شہادت بوحدانیت حق و رسالت رسول کردندے و میفرمودے لقنوا موتاکم لا الہ الا اللہ تا آخر کلام وے کلمۂ توحید بود و بحکم من کان آخر کلامہ لا الہ الا اللہ دخل الجنۃ بنعمت سلامت ایمان و حسن عاقبت از عالم برود و لیکن در تلقین باید کہ تکلیف نکنند و ابرام ننمایند کہ حالت موت نازک ست تا چگونہ برآید در ترمذی از عبد اللہ بن المبارک مے آرد کہ تلقین کرد او را مردے چون اکثار کرد فرمود چون من یکبار لا الہ الا اللہ گفتم ہمبر انم تا تکلم بکلام دیگر نکنم چندین اکثار مصیبت و از عادات امم ضلال کفار و مشرکان کہ ایمان بہ بعث و نشور ندارند منع و زجر کردے چون منع و زجر از عادات اہل کفر و ضلالت را علے الاطلاق ذکر کرد بعضے از انہا را کہ اہل ملت اسلامیہ بسبب غلبہ وجع و در مصیبت و جہل و بیطاقتی بدان گرفتار اند ذکر کرد و گفت و از لطم خدود و طپانچہ زدن بر رخسارہا و شق جیوب یا پرہ کردن گریبانہا و حلق رؤس تراشیدن سر ہا و امثال آن از جزع و فزع و نوحہ نہی در وجع و منع و زجر بلیغ فرمودے و احتمال دارد کہ این لطم و حلق و شق و امثال آن تفصیل عادات امم ضلال بود چہ اینہا را اگرچہ اہل ملت اسلامیہ کنند و لیکن از عادات آنہاست و بحمد استرجاع یعنے فانا للہ و انا الیہ راجعون و رضا بقضاے الٰہی امر کردے در صحیح بخاری و مسلم از ابن مسعود آمدہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیس منا من ضرب الخدود و شق الجیوب و دعا بدعوے الجاہلیۃ فرمود ہر کہ این کار ہا کند وے از ما نیست و اینہا اعمال جاہلیت ست و از ابی موسے اشعری آمدہ کہ گفت ان حضرت

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انا بریء من حلق وصلق وخرق حلق تراشیدن سر وصلق رفع صوت در مصیبت ونوحہ کردن یعنے بلطم وضرب وجہ نیز تفسیر کردہ اند وخرق پارہ کردن گریبان واز انس رضی آمدہ کہ بگذشت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر زنے کہ میگریست نزد قبرے پس فرمود بپرہیز خدا را وصبر کن اے زن گفت دور شو از من کہ تو نمیدانے وترا این مصیبت کہ بمن رسیدہ است نرسیدہ پس گفتند بآن زن کہ این رسول خدا بود کہ ترا بصبر مے فرمود وپند میداد پس آن زن پشیمان شد وبحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد واعتذار نمود کہ یا رسول اللہ من نشناختم ترا معذور دار مرا فرمود اکنون اعتذار چہ میکنے انما الصبر عند الصدمۃ الاولی یعنے صبر نزد اول مصیبت وقتے آن اعتبار دارد آخر خود خواہی نخواہی صبر کردنی ست وابو داؤد از ابی سعید خدری آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لعنت کناد خدا تعالی نوحہ کنندہ را وشنوندہ را یعنے بسمع رضا ودر احادیث صحیحہ آمدہ ان المیت یعذب ببکاء اہلہ یعنے میت عذاب کردہ می شود در قبر بگریستن اہل وعیال وی ونوحہ کردن ایشان بر او ودر روایتی کسیکہ نوحہ کردہ شود بر وی عذاب کردہ شود روز قیامت این حدیث بطرق متعددہ آمدہ وعائشہ رضی این حدیث را بر ان وجہی کہ معنی ظاہر بر وی درفہم در آید انکار کردہ واستبعاد نمودہ وگفتہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہرگز این چنین نگوید کسی چرا معذب شود بگناہی کہ دیگرے کردہ باشد وفرمود بس ست شما را قرآن مجید درین باب بخوانید ولا تزر وازرۃ وزر اخری وچون گفتہ شد عائشہ را کہ ابن عمر میگوید در روایت از پدر خود میکند کہ میت عذاب کردہ میشود ببکای حی گفت بیامرزد خدا تعالی ابا عبد الرحمن را واین کنیت ابن عمر ست وی دروغ نمیگوید ولیکن نسیان شد یا خطا کرد وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گذشت بر یہودیہ یا یہودے کہ گریستہ میشد ونوحہ کردہ میشد بر وے فرمود کہ ایشان میگریند بر وے ودے عذاب کردہ میشود در قبرش ودر روایت دیگر آمدہ کہ عائشہ گفت کہ پیغمبر خدا نفرمود کہ میت عذاب کردہ میشود بجہت بکای اہل وی بر وی بلکہ خدا تعالی زیادہ میکند عذاب کافر را ببکای اہل وی بر وے یعنے این مخصوص بکافر ست کہ معذب ست وبکای اہل وی بر وی سبب مزید عذاب میگردد نہ آنکہ بطریق حکم کلی فرمودہ باشد وبعض گفتہ اند کہ تعذیب میت ببکای اہل بر تقدیر پسیست کہ او در حالت حیات راضی باشد بدان یا وصیت کردہ بآن چنانکہ اہل جاہلیت میکردند وبران اجرتے قرار میدادند ودر صحیح بخاری ومسلم از مغیرہ بن شعبہ آمدہ کہ گفت شنیدم از رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کسے کہ نوحہ کردہ شود بر وے عذاب کردہ میشود یعنے بانچہ نوحہ کردہ میشود بر وے یعنے بانچہ نوحہ گران او را بدان می ستایند بر روی وی بطریق استہزا وتہکم میگویند کہ وی متاذی میگردد اینجا نیز ہمان اشکال کہ بر تعذیب وارد شود در ودے یا بدکہ چہ الفضل دیگرے متاذی گردانند گویند ازان جہت کہ وی اظہار کرد نفس خود را میان مردم متصف بدین صفات ومباہی شد بآن بدین سبب محل توبیخ آمد واللہ اعلم واگر چہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از گریستن ونوحہ کردن وجزع وفزع کردن نہی کردے اما از ریختن اشک وحزن قلب بی آن اشیا منع نکردی وخود نیز کردی چنانکہ ابو داؤد وترمذی از عائشہ آوردہ اند کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوسہ داد در میان دو چشم عثمان بن مظعون کہ اول من مات من المہاجرین فی المدینہ بود بعد از موت وے وگریہ کرد وہر دو چشم مبارک وی اشک میریختند وبخاری ومسلم از انس رضی آوردہ اند کہ محزون شد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از قتل قراء اشد حزن کہ ندیدہ بودم او را بر کسے کہ این چنین شدہ باشد واز عائشہ رضی آوردہ اند کہ چون رسید خبر قتل زید بن حارثہ وجعفر بن ابی طالب وعبد اللہ بن رواحہ بیت

رسول خدا در مسجد محزون و شناخته میشد اثر حزن در روی مبارک وی پس مردی در آمد و شدت بکای نسای جعفر را
بیان کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را فرستاد تا منع شان کند ممتنع نشدند تا سه بار آن مرد آمد و رفت کرد
و فائدہ نداشت پس نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت غالب آمدند آن زنان بر من یا رسول اللہ و ممتنع نشدند
بگفتهٔ من فرمود بگذار و خاک در دہن ایشان کن و از انچہ ثابت شده است گریه و حزن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بر میت گریه و حزن اوست بر موت ابراہیم ولد شریف وی چنانکه میگویند یا وجود آنکه آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
راضی ترین خلق بقضای حق بود و شاکر ترین و صابر ترین از ہر مخلوقی بود در وفات ابراہیم که پسر دو سالهٔ وی بود و بر روایتے
شانزده ماه و ہشت روز و بر روایتی یکسال و دو ماه و شش روز و بر روایتی ہفتاد روز و بر ہر تقدیر اتفاق ست که در سن رضاع
از عالم رفت و لہذا او را باب جنت آمده ست که حق تعالی در عالم برزخ برای او مرضعه پیدا کرده که ارضاع وی میکند و در روز موت وی
در شب چہاردہم ماه ربیع الاول و بر روایتی روز عاشور ابود آفتاب گرفته شد و چون عادت در گرفتن آفتاب بیست و ہشتم یا بیست
و نہم ست مردم گفتند که این گرفتن آفتاب از جہت موت ابراہیم ست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود که ماه و
آفتاب از آیات الٰہی اند موت کسی را در انجا دخلی نبود و در بعض طرق ضعیفه احادیث واقع شده که لو عاش ابراہیم لکان نبیا
یعنے اگر میزیست ابراہیم ہر آئینه پیغمبرے میبود و پیغمبر بودن جائز نده و چون بعد از محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پیغمبر
نبود لا جرم نه زیست و در علم معقولات مقرر شده که صدق شرطیه مستلزم وقوع مقدم نیست و ملازمت ظنی ست لیکن
اینحدیث را تضعیف کرده اند و گفته اند که بودن او نبی بجہت چیست مگر ابنای پیغمبر پیغمبر می باشند اینچنین نخواهد بود پس
ملازمت تمام نبود و در سند اینحدیث نیز سخن ست فافہم و اللہ اعلم و بالجمله آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بموت ابراہیم گریه کرد
و فرمود تدمع العین و یحزن القلب و انا و بهین میشود دل و لا نقول الا ما یرضی الرب و میگوییم مگر چیزیرا که
راضی ست از ان پروردگار ما و بدرستی که ما بفراق تو اے ابراہیم بفراق تو اے ابراہیم محزونون اند و بگنیم بجارے وسلم
و ابو داؤد از انس مے آرند که گفت آمدیم ما با رسول خدا بر ابی سیف حداد که شوہر دایهٔ ابراہیم بن رسول اللہ صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم بود و ابراہیم بیمار بود مشرف بر موت پس گرفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ابراہیم را و بوسید کرد و بوئید
او را و این عادت شریف بود در ہنگام گرفتن اولاد و اطفال باز در آمدیم با رد دیگر با رسول اللہ بروی در حالتے که جان
میداد ابراہیم پس اشک ریختن گرفت دو چشم رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس گفت عبد الرحمن بن عوف میگریی
تو یا رسول اللہ فرمود یا ابن عوف این گریه من رحمت ست یعنے نه از جزع و عدم صبر ست بلکه رحمت و رقت ست
بر متعوض باز دیگر باز اشک ریخت و گفت ان العین تدمع و القلب یحزن و لا نقول الا ما یرضی الرب و انا بفراقک
یا ابراہیم لمحزونون و از اسامه بن زید مے آرند که زینب بنت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کس فرستاد نزد
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که پسرکے بود مرا که مشرف بر موت شده بیا بر سر ما حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز کس نزد زینب فرستاد
که سلام رساند و بگوید که مر خدا راست انچه گرفت و مر او راست انچه داد و ہر چیز را نزد او تعالی وقتے معین ست و صبر کن و امید دار ثواب باش زینب بار دیگر کس فرستاد و سوگند یاد کرد بر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
که البته بیاید حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برخاست و بر زینب آمد و با وے بود سعد ابن عباده و معاذ بن جبل و ابی
بن کعب و زید بن ثابت و مردان دیگر رضے اللہ عنہم اجمعین پس برداشته آوردند صبی را بر حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بگرفت و در کنار خود

بنشاند و جان جسے در حرکت و اضطراب برآمدن بود پس آب ریخت در چشم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سعد بن عبادہ گفت این چیست یا رسول اللہ فرمود این رحمتی ست کہ نہادہ است حق تعالی در دلہای بندگان خود و رحم نمیکند خدائے تعالی مگر رحم کنندگان را و نسائی از ابن عباس می آرد کہ دختر کے از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جان سپرد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بسینۂ مبارک خود فرو چسپانیدہ بود و میگریست ام ایمن چون ایں حال مشاہدہ کرد نیز بگریہ در آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود نزد رسول خدا گریہ میکنی یا ام ایمن گفت یا رسول اللہ چون نگریم و ترا می بینم کہ گریہ میکنی پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این گریہ نیست کہ من میکنم این رحمتی ست از خدا یعنی گریۂ من از جزع و بے صبرے نیست بلکہ رحمتی ست نازل از جناب الٰہی بریں میت و بر ہمہ حاضران و چون در صدور گریہ از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با وجود آن کمال کہ داشت در فہم ظاہر استبعادی پیدا میکند چنانچہ صحابہ نیز ازان سوال کردند مصنف در بیان حقیقت آن میفرماید و کمال علے الاطلاق کہ شامل ہمہ جمیع لطائف و مراتب و قوای ظاہر و باطن باشد در حق بشر کہ جامع صفات روح و نفس و طبیعت ست برخلاف خلق ملائکہ انیست کہ ہر چیزے را حق خویش بدہد و آثار جمیع حواس و قوی از وے بظہور آید در انچہ مقدور ست بقدرت و اختیار و در انچہ نہ مقدور ست بحکم طبیعت و اضطرار و الا نقصان در خلقت لازم آید و لیکن موافق حکمت و حق باشد و یکے از وجوہ وجود سکرات موت در حق آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمین ست کہ وی مقتضاے طبیعت انسانی و لازم مفارقت روح از بدن ست و دلیل سلامت حواس و قوت ادراک ست و منشا صدور آثار طبیعت و جبلت ازان حضرت انیست کہ در جمیع مراتب تمام و کمال داشت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و محققان صوفیہ قدس اللہ اسرارہم میگویند کہ جمیع لطائف از طبیعت و نفس و قلب و روح و سر و سار اب تمکین جدا جدا بکار اند سر بذات حق متصل ست و روح در محبت وی مستغرق و قلب بذکر وے مشغول و نفس و طبیعت در مقام خود بخدمت در کار و ایشان مزج و خلط این لطائف نبود و خلط و تمزج در گے شان بر اہل سکر و تلوین ست نہ ارباب صحو و تمکین و از عادات حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ در تجہیز میت و تنظیف و دفن وے تعجیل فرمودے در جامع الاصول حدیث ابی داؤد از حصین بن وحوح آوردہ کہ گفت چون بیمار شد طلحہ بن البراء رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بہ عیادت وے رفت و فرمود گمان نمی برم او را مگر کہ حادث شدہ است بوے موت چون بمیرد خبر کنید مرا و تعجیل کنید و نباید کہ جیفۂ مسلمان محبوس و موقوف کردہ شود میان اہل و عیال وے و در جامہاے سفید تکفین کردے و فرمودے بپوشید جامہای سفید را کہ آن بہترین جامہای شماست و تکفین کنید درمان مردہاے خود را رواہ ابو داؤد و الترمذی و ابن ماجہ و ظاہر جامہاے سفید مطلق ست نو بود یا شستہ و احادیث در تجہیل و تحسین کفن واقع شدہ اما نہ چنانکہ بحد اسراف کشد و مراد تحسین کفن تنظیف و تطہیر او ست نہ اسراف و در سنن ابو داؤد از امیر المومنین علی آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گران بہا نکنید در کفن کہ وی سلب کردہ میشود سلب سریع یعنے زود کہنہ و بوسیدہ میشود در گور پس گرانی در وے اسراف بود و در صحیح آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را در سہ ثوب سحولیہ تکفین کردند و تفسیر کردہ اند سحولیہ را ثوب ابیض و بعض گفتہ اند قصارت کردہ و گفتہ اند کہ سحول قریۂ است بیمن کہ نسبت کردہ میشود بوے اثواب و در موطا از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ گفت در آمدم بر ابی بکر در بیماری وی پس پرسید از من کہ کدام روز وفات کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفتم روز دوشنبہ پس گفت

امروز کدام روز ست گفتم روز دوشنبه گفت امید میدارم موت خود را امروز تا شب پس ازان نظر بجامه خود کرد که پوشیده بود
وکشیده بود مرض در وے وآن جامه بود که در وے روغنی و آلودگی از زعفران بود گفت بشوئید این جامه را و زیاده
کنید دو جامه دیگر و تکفین کنید مرا در ان عائشه میگوید من گفتم این جامه کهنه ست گفتند زندگان سزاوار ترند بجامه نو
این کفن نیست مگر برای خاک شدن بعد از زمانی چند پس وفات یافت و شبی قریب بشب دو دفن کرده شد شب شنبه
قبل از صبح و در حدیث ابی داؤد از ابی سعید خدری آمده که چون حاضر شد مرا در اموت اطلبیدجامهای نو بپوشید
و گفت شنیدم رسول خدا صلی اللہ علیه وآله وسلم که گفت میت بعث کرده میشود در جامهای که مرده است در ان
یعنے مراد باین جامه کفن نیست چه وے بعد موت ست نه آنکه موت در وے باشد مانند آنکه در بیخا اشکال آورده اند
که در حدیث صحیح آمده است که مردم برهنه محشور میشوند و این حدیث منافات دارد بان و جواب داده اند که بعث دیگر
و حشر دیگر پس تواند که بعث با پوشش باشد و حشر برهنه پس منافات نباشد میان این دو حدیث و این توجیه خالی
از بعدی نیست و بعض ثیاب را تاویل کرده اند باعمال و حالتی که بدان از عالم رفته است و عرب چون خواهند که
یکی را بطهارت نفس و برأت از عیب وصف کنند گویند فلان طاهر الثیاب ست و بتحقیق آمده است در تفسیر کریمه وثیابک
فطهر+ ای عملک فاصلح و میگویند فلان دنس الثیاب ای خبیث الفعل و المذهب پس مضمون این حدیث مضمون آن حدیث
بود که بر انگیخته میشود بنده بران حالتی که مرده است کذا قال الطیبی و این توجیه نیز بظاهر سیاق حدیث مناسب نیست
واز تورپشتی نقل میکند که گفت بعضے از اصحاب بودند که در بعض احیان بتاویل نصوص و وصول بحقیقت مراد نمیرسیدند
و بر ظاهر حمل میکردند و آدمیان متفاوتند در مراتب آن چنانچه عدی بن حاتم چون شنید کریمه+ حتی یتبین لکم الخیط الابیض
من الخیط الاسود+ دو عقال سیاه و سفید را در تحت وساده خود نگاه میداشت الحدیث و در حدیث وانما انا قاسم والله یعطی
گفته که اعلام کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم اصحاب را که من تفضیل و ترجیح نکرده ام در قسمت انچه وحے کرده شده است
بسوی من هیچ یکی را از است خود بر دیگرے بلکه تسویت کرده ام در ابلاغ و عدل کردم در قسمت و تفاوتی که هست در فهم
و ادراک معنی آنست و این واقع ست از طریق عطا و تحقیق بوده اند بعضے از اصحاب که نمے شنیدند حدیث را و فهم نمیکردند
ازان مگر ظاهر جلی را و سے شنیدند آنرا بعض دیگر از ایشان یا از قرنے که بعد از ایشان بودند از تابعین و اتباع
تابعین و استنباط کردند ازان مسائل کثیره را+ وذلک فضل الله یؤتیه من یشاء+ انتهی و ممکن ست که گفته شود ابو سعید
جامها پوشیده بقصد نظافت و طهارت بعد ازان این حدیث بخاطر وی رسید که شنیده بود از حضرت صلے اللہ علیه وآله
وسلم و باعث تذکار او شد و تاویل آن نزد وے همان باشد که کرده اند و لیکن بظاهر حال این حدیث را برخواندند بقصد
بیان سبب پوشیدن جامها یا جامه نو پوشیدن وی از جهت غایت احتیاط و حرص بر امتثال ظواهر بود اگر چه حقیقة مراد
دیگر ست چنانچه در حدیث سازید علی السبعین که در وقت نزول کریمه+ ان تستغفر لهم سبعین مرة+ فرمود و گفته اند که حقیقة
مراد از سبعین تکثیر و مبالغه ست نه عدد معین و لیکن آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم از برای اظهار غایت رحمت و رافت عمل
بظاهر کرد و فرمود سازید علی السبعین یعنی مرا منع از هفتاد بار کرده اند و من زیاده بر هفتاد بار میکنم شاید که بیامرزد ایشان را
فافهم و بالله التوفیق و مدتے در ابتدائے حال عادت صحابه آن بود که چون شخصی معتمر شدے و بر موت مشرف گشتے
و از رسالت را صلے اللہ علیه وآله وسلم دعوت کردندے حضور شریف او را درخواستندی و آن حضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم

حاضر شدے تا در حضور وے وفات کردے وبدعای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشرف گشتی وویرا تجہیز و تکفین کردے وبروے نماز گذاردے وتشییع جنازہ تا بقبر کردے ودفن کردے وبدعاے تثبیت ومغفرت مشرف ساختے چنانچہ از سیاق احادیث کہ مذکور شدند معلوم میگردد ودر آخر چون صحابہ دیدند کہ درین استمداد حضور و وقوف از اول تا آخر آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشقتے تمام ست بران اختصار کردند کہ چون شخصے وفات کردے بعد از وفات وے اعلام کردندے تا تجہیز ونماز ودفن حاضر شدے وچون بازدیدند کہ انہم خالی از مشقتے نیست میت را تجہیز کردندے وبحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردندے تا بروے نماز گذاردے ودرنا درا وقات اگر شب بودے یا مانعے دیگر ودر طلبیدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشقتے گمان مے بردند برای نماز نیز خبر نمی کردند وصحابہ خود نماز میکردند ودفن میکردند پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سیر فت بر قبر او نماز میکرد وذکر نماز بر قبر در کلام مصنف خواہد بیاید ونماز گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر جنازہ گاہ بیرون مسجد بودی وگاہ اندرون مسجد وہر دو جائز ست وند ہب شافعی ہمین ست ودلیل ایشان حدیثے ست کہ در جامع الاصول از مسلم وموطا وابو داؤد وترمذی ونسائی آوردہ کہ چون وفات یافت سعد بن وقاص گفت عائشہؓ در آرید جنازہ او را تا نماز کنم بروی ایشان انکار کردہ شد بروی پس گفت واللہ بتحقیق نماز گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر دو پسر بیضا سہیل وبرادرش در مسجد ودر روایتی آمدہ کہ چون انکار کردند بر عائشہؓ این فعل را گفت این چہ بلا زود فراموش کردند مردم این را کہ نگذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سہیل بن بیضا مگر در مسجد ودر روایتی امر کردند ازواج پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بیارند او را در مسجد پس آوردند ونہادند او را بر درجہ ہاے ایشان وگذاردند بروی نماز وچون رسید بایشان مردم عیب گرفتند کہ ہرگز نبود کہ درآورده شود جنازہ در مسجد پس رسید این سخن بعائشہؓ گفت کہ چہ بشتابند مردم در عیب گرفتن چیزے کہ علم ندارند بآن عیب میگیرند برمابدرا آوردن جنازہ در مسجد وحال آنکہ نگذارد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم بر سہیل بن بیضا مگر در مسجد این روایات مسلم ست ودر موطا نیز ہمچنین آوردہ وابو داؤد وترمذی ونسائی ہمہ مثل او آوردہ اند گفت عائشہؓ نگذارد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سہیل بن بیضا مگر در مسجد ونیز میگوید امام شافعی نماز جنازہ دعاست یا نماز ومسجد اولی ست بآن ومذہب امام ابو حنیفہ وامام مالک کراہت نماز جنازہ ست در مسجد کراہت تحریمی یا تنزیہی دو روایت ست نزد ما وظاہر ثانی ست وظاہر از کلام مالک کہ گفت لا احبہ نیز ہمین ست ودلیل ایشان حدیثی ست کہ ابی داؤد از ابی ہریرہ آوردہ وطحاوی در معانی آثار نیز آن را روایت کردہ کہ گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کسے کہ بگذارد نماز جنازہ در مسجد نیست مرا و را چیزے یعنے از اجر وثواب ومحل طحاوی نقل کردہ اند کہ گفت این حدیث اولی ست از حدیث عائشہؓ زیرا کہ حدیث وے اخبار ست از فعل رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حالت اباحت کہ سنی بران متقدم نشدہ وحدیث ابی ہریرہ اخبار ست از نہی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ متقدم ست او را اباحت پس حدیث ابی ہریرہ اولی باشد از حدیث عائشہؓ زیرا کہ ناسخ ست مر او را کذا قال الشمنی ونیز در انکار صحابہ بر عائشہؓ دلیل ست بر انکہ ایشان را معلوم نبود کراہت نماز در مسجد ومنسوخیت وی والا چرا انکار میکردند بروی ونسبت عائشہؓ ایشان را بہ نسیان وعدم علم محل کلام ست باکہ تواند کہ عائشہؓ بنسخ عالم نباشد وظاہر آنست زیرا کہ ایشان جماعہ کثیرہ اند ونیز میگویند کہ گذاردن نماز بر ابن بیضا در مسجد بجہت آن بود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم معتکف بود واز بجہت بیرون نیامد او را جنازہ بیرون مسجد بود

ودرین صورت اختلافست میان حنفیه ونیز از ابی هریره در قصهٔ نماز بر نجاشی آمده که چون جبرئیل خبر موت او را رسانید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در مسجد بود پس گفت امروز برادر شما صالح مرده است نماز بروی بکنیم پس بیرون آمد بصلے و نماز بگذارد واگر در مسجد جائز بودے بیرون آمدن برائے چه بودے وبعض گویند که مصلائے جنازه مکانی بود متصل مسجد شرعین وبرین تقدیر اکثر اشکالات منحل گردد باحتمال آنکه شاید که روایت صلوة در مسجد باعتبار قرب آن مکان باشد بمسجد وظاهر شود که این ست جنبای قول ابی یوسف که اگر مسجدے بود معد از برائے نماز جنازه جائز ست دروے بیکراهت والله اعلم واختلافست میان حنفیه که کراهت از جهت خوف تلوث مسجد ست واین مناسب ست بقول کسی که قائل ست که مرده نجس ست یا از جهت آنکه مسجد جماعت موضوع ست از برائے نماز پنجگانه وبس وبرین تقدیر اگر جنازه بیرون مسجد بود نیز کروه باشد ومصنف حدیث ابوهریره را که مستند حنفیه ومالکیه است رد میکند ومیگوید وحدیث ابوهریره که پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود من صلے علے جنازة فی المسجد فلا شئے له روایت وی غلط ست وسهو ست از راوی صواب آنست که خطیب بغدادی روایت کرده وگفته که لفظ حدیث در اصل فلا شئے علیه است یعنے هر که بگذارد نماز جنازه یا در مسجد پس نیست هیچ اثمی وحرجے بروے ودر جامع الاصول این حدیث را بلا شئے له آورده ست وگفته که در یک نسخه چنین واقع شده است که فلا شئے علیه واز ینجا معلوم گردد که اصل فلا شئے له است ودر هدایه این حدیث را بلفظ فلا اجر له نقل کرده ودر جمع الجوامع این حدیث از ابی هریره بلفظ فلیس له شئے آورده فقد برو میگوید که بعضے از ائمه حدیث میگویند که این حدیث خود ضعیف ست چه از افراد صالح مولی التومة است ودی ضعیف ست در حدیث وشیخ ابن الهمام گفته که مولے توئمة ثقه است لیکن مختلط گشته در آخر عمر خود ونسائی از ابن معین آورده که گفته وی ثقه است لیکن مختلط گشته در آخر عمر پس هر که شنیده از وے پیش از اختلاط ثابت ست وحجت ست وهمه برین اند که ابن ابی ذئب که راوی این حدیث است از وے شنیده است پیش از اختلاط پس واجب ست قبول آن بخلاف سفیان وغیر وے که شنیده اند از وے بعد از اختلاط انتهی والله اعلم ومیگوید ونماز بر ابوبکر وعمر در مسجد گذارند چنانکه ابن ابی شیبه روایت کرد که گذارد عمر نماز را بر ابی بکر در مسجد وگذارد صهیب بر عمر در مسجد اما درین روایت این زیادتی نیست که میگوید بحضرت جمیع مهاجرین وانصار گذاردند وانکسے انکار صادر نشده وجواب ازین آنست که بر تقدیر صحت این حدیث محمول ست بر آنکه جنازه بیرون مسجد بود وحق آنست که اگر مدعاے شافعیه مسنونیت نماز جنازه است در مسجد باطل ست والامی در آورد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جنائز ائمهٔ صحابه را در ان ومتوارث می شد درمیان ایشان واگر جواز ست ما نیز قائلیم بآن ومکروه سیدانیم آنرا ومیگوئیم که افضل آنست که در بیرون مسجد بگذارند وقائم نشدانایشان ویلے بافضلیت آن در مسجد با سادات طریقت کذا فی شرح ابن الهمام فقد برو آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میفرمود تا میت را سه بار یا پنج بار یا زیاده تا نیفت بآب بمقتضای رای غسال واحتیاط واطمینان وی در طهارت ونظافت بی تعیین عددی معین وبی اقتصار بر سه مرتبه یا پنج مرتبه یا هفت مرتبه بلکه بفرمود غسل آخرین قدرے کافور بکار دارند بخاری ومسلم ودیگر اصحاب کتب سته از ام عطیهٔ انصاریه آورده اند که گفت چون وفات یافت بنت رسول الله صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بشوئید او را سه بار یا پنج بار یا زیاده بدان اگر رای شما باشد دیگر دانید مرة اخیره چیزے از کافور ودر روایتے از حفصه بنت سیرین آمده که بفرمود تا بسته تر لبسته بار یا پنج بار یا بیشتر یا زیاده بدان اگر رای شما باشد این روایت بخارے ومسلم ست که در جامع الاصول آورده ودر فتح الباسے

میگوید کہ حاصل آنست کہ اینجا مطلوب ست دو بار مستحب واگر ہم بیکبار نظافت و نظافت حاصل گردد امتثال بجا فوق شاید
و نیز میگوید کہ نیافتم من در ہیچ روایتے بعد سبع لفظ اکثر من ذلک مگر در روایتے مر ابو داؤد را و احتمال دارد کہ این
لفظ بیان سبع باشد و اشارت بحبس بود و باین قائل ست احمد و مکروہ داشتہ زیادہ بر سبع و ابن عبد البر گفتہ کہ نمیدانم
ہیچ یکے را کہ قائل شدہ باشد بزیادت بر سبع و ما در دے گفتہ زیادہ بر سبع اسراف ست انتہی و تخصیص کافور گفتہ اند کہ
بجہت تطییب و تبرید و تجفیف و قوت نفوذ او ست در اعماق بدن و اوراد تعلیت بدن میت کہ بجہت صورت رخاوتے
پیدا کردہ دخل تمام ست و دے قوی ترین روائح طیبہ ست و بعض گفتہ اند کہ اگر کافور پیدا نشود مشک نیز قائم مقام آن
گردد و ترمذی بابی عقد کردہ بعنوان باب فی المسک للمیت و اورا بو سعید حدیثی آوردہ کہ پرسیدہ شد آن حضرت صلی اللہ
علیہ و آلہ وسلم از مشک فرمود ہو اطیب طیبکم و گفت ایں حدیث صحیح ست و عمل بر نیست نزد بعضے از اہل علم و باین قول احمد و
اسحق ست و بعض مکروہ داشتہ اند مشک را برای میت انتہی دیگر بدانکہ اختلاف کردہ اند در سبب غسل میت بعض بر انند
کہ بجہت حدث ست کہ بعلت استرخاے مفاصل حادث میشود نہ بجہت نجاست زیرا کہ آدمی بموت نجس نمیگردد از جہت کرامت
وی و عدم اقتضار بر اعضاے وضو بجہت آنست کہ اقتضار بران در حالت حیات برای دفع حرج ست کہ مکرر میشود ہر روز
و حدث بسبب موت مکرر نمیشود پس در حکم جنابت بود و بعض میگویند کہ غسل وے بجہت نجاست ست کہ بموت عارض شدہ
چنانچہ سائر حیوانات و لہذا اگر شخصے مردہ آدمے را با خود بردارد و نماز کند جائز نبود نماز وے و اگر بیوضوئے را بردارد
جائز ست و زوال نجاست از آدمی بغسل نہ از سائر حیوانات از جہت کرامت اوست و نزد امام ابو حنیفہ در غسل میت
مضمضہ و استنشاق نبود و امام احمد نیز بر نیست از جہت وجود حرج دران بخلاف الشافعی و نزد بعضے علما غاسل میت را باید کہ
غسل کند و در جامع الاصول حدیث از ابو داؤد از عائشہ نیز درین باب آوردہ کہ غسل میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ
و آلہ وسلم از چہار چیز جنابت و جمعہ و حجامت و غسل میت و در موطا از ابن عمر آوردہ کہ وی غسل داد پسر یرا کہ مر سعید بن
زید را مردہ بود و حنوط کرد او را و برد اشت جنازہ او را پس در آمد در مسجد و نماز گذارد و تجدید وضو ہم نکرد و نیز آوردہ
کہ اسماء بنت عمیس کہ زن ابو بکر صدیق بود غسل داد مر ابو بکر را بعد از موت پس از ان برآمد و پرسید از مہاجرین کہ حاضر
بودند کہ من روزہ دارم و امروز سرما سخت ست آیا لازم ست بر من کہ غسل کنم گفتند لا و ترمذی از ابی ہریرہ آرد
کہ گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم غاسل جنازہ غسل کند و حامل وے وضو و میگوید در ین باب حدیثے از علی
و عائشہ نیز آمدہ و حدیث ابی ہریرہ حسن ست و میگوید اختلاف کردہ اند اہل علم از اصحاب و غیر ہم بعض گفتہ اند کہ واجب
غسل بر غاسل میت و بعض گفتہ اند وضو و مالک گفت مستحب ست غسل و واجب دانست شافعی نیز ہمین ست و احمد نیز
گفتہ کہ امید وارم کہ واجب نشود بر وے غسل و اما وضو اقل آنچہ گفتہ شدہ است در وے و اسحق گفتہ لابد من الوضوء
و از عبد اللہ بن المبارک آمدہ لا غسل و لا وضوء انتہی و امام ابو حنیفہ نزدیک ست و شہید انشوند و سلاح و پوستین از بدن
ایشان دور کنند و در جامہ کہ بر شہید دفن کنند و اگر جامہ ہاے او از کفن مسنون کم بود زیادہ کنند و اگر زیادہ ست
کم سازند ہمین ست مذہب امام ابو حنیفہ بدانکہ تا شستن شہید متفق علیہ ست میان ائمہ اربعہ از جہت حدیث کہ بخاری
و اصحاب سنن از جابر آوردہ اند کہ گفت بود پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ جمع میکرد میان دو مرد از کشتگان احد در ثوب واحد
و تقدیم میکرد در لحد آن را کہ بیشتر اخذ کردہ بود قرآن را و امر کرد بدفن ایشان در خونہاے ایشان و غسل داده نشد

ایشان را دریافت کرد بخاری و ترمذی که نماز گذارده نشد بر ایشان و روایت کرد ابو داؤد از جابر که گفت که سید مردی را تیر در سینه یا در حلق و بمرد پس بهیچیده شد در جامهای او و نماز گذارده نشد بر وی و بودیم ما با رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم و سند این حدیث صحیح ست و امام احمد روایت کرده است که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم گفت در حق کشتگان احد نشوئید ایشان را زیرا که هر جراحت و هر خون ایشان بوی مشک سید هد روز قیامت و نسائی نیز روایت کرده باین لفظ بپیچید ایشان را بجامهای ایشان زیرا که نیست جراحتی که برسد در راه خدا مگر آنکه آید روز قیامت و حال آنکه بیچکد از وی خون که رنگ وی رنگ خون ست و بوی وی بوی مشک و امام ابو حنیفه نماز بر شهید را جائز نمیداند و نماز بر شهید را اختلافات ست نزد امام مالک و شافعی نماز بر شهید نکنند و از امام احمد دو قول ست و مشهور و مختار در مذهب وی عدم صلوة ست و بقولی مخیر ست میان نماز کردن و نماز گذاردن و از جهت تعارض اولة و در مواهب لدنیه میگوید که اختلاف ست میان شافعیه که منع صلوة بر شهید نزد شافعی بجهة حرمت ادست یا بمعنی عدم وجوب و از کلام امام احمد ظاهر میشود که مستحب ست نه واجب و نزد حنفیه واجب ست نماز بر شهید چنانچه بر سائر اموات و عجب از مصنف که تنبیه نکرد در این مسئله با نچه صحیح شده است از فعل حضرت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم چنانچه عادت اوست در این کتاب و تمسک این ائمه در این باب بجایز ست بر روایت بخاری و ترمذی چنانکه گذشت و نیز بر آنست که شهدای احد غسل داده نشدند ایشان را و نماز گذارده نشد بر ایشان رواه احمد و ابو داؤد و الترمذی و دلیل امام ابو حنیفه و صاحبین و قول دوم احمد که نماز بر شهید باید کرد حدیث عقبة بن عامر ست که بخانه وسلم روایت کرده اند که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم بیرون آمد روزی پس نماز گذارد بر کشتگان احد مثل نماز گذاردن او بر میت پس برگشت و بر منبر سوار شد و گفت من فرط شما ام و من شهید بر شما و بدرستی وعده گاه من شما را حوض خود الان من داده شده ام کلیدهای خزائن ارض و الله من نمی ترسم بر شما که مشرک شوید بعد از من و لیکن این می ترسم که تنافس و تفاخر کنید دران خزائن و نیز آمده است که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بر حمزه بنهاد تکبیر بر آورد و ظاهر آنست که این در نماز بوده و نیز از ابن عباس آمده که نماز گذارد بر کشتگان احد و بگذارد بر حمزه و شمنی گوید که حاکم از جابر آورده و حکم بصحت کرده که چون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بر حمزه آمد دید حال او را از بهر آنچه در حق او کرده بودند مثله بگریست و مردی از انصار که حاضر بود جامه خود را بروی انداخت و نماز گذارد بروی و تصحیح این امام زیادة کرده که بسبب نماز گذارد بر شهدا نهاده میشد ندایشان در جانب حمزه و نماز گذارده میشد بر ایشان پس بر داشته میشدند و بجای خود گذاشته شد حمزه تا نگذارد نماز بر همه شهدا و گفته که حاکم این حدیث را روایت کرده از جابر بروی صحیح الاسناد ست و شیخین آنرا اخراج نکرده اند و اگرچه در بعضی از رجال اسناد او حدیث سخن کرده اند لیکن مختار توثیق آنهاست و بر تقدیر تسلیم حدیث تا نزل از درجه حسن نخواهد بود و آن حجت ست استقلالا خصوصا مؤید مساعدت با حادیث دیگر و نیز حدیثی دیگر آورده اند از ابن مسعود که نماز گذارد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نوبت نوبت بر شهدای احد گذارد بر حمزه تا هفتاد نماز گفته که این حدیث نیز نازل از درجه حسن نیست و ابن دارقطنی از ابن عباس نیز حدیثی درین باب آورده که نازل از درجه حسن نیست گفته که بر تقدیری که همه ضعیف باشند مجموع آن خود اصل بر تبه حسن خواهد بود و نیز آورده که ابو بکر صدیق نامه بود بعباس را بجانب بیلقا از ارض فلسطین فرستاده بود و در آنجا صد و سی مسلمان کشته شدند و نماز گذارد بر ایشان عمرو بن العاص و دو پسر عاص و نه هزار نفر از مسلمانان انفاق کردند که حدیث جابر که بخاری

وترمذی آورده اند نافی ست واین احادیث مثبت وخبر مثبت مقدم ست بر خبر نافی چنانکه این مسئله در اصول فقه مقرر شده است ودر بعض شروح هدایه مذکور ست که جابر در ان روز مشغول بود بآنکه پدر وخال وی کشته شده بود ومدینه آمده بود تا تدبیر ی بکند ایشان را بر داشته بمدینه آرد وحاضر نبود در وقتی که نماز گذارد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم بر ایشان از غیبت روایت نفی کرده آنها که در حضرت رسول صلی الله علیه وآله وسلم بودند وفعل آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم را مشاهده کردند روایت اثبات آورده اند انتهی این کلام دلالت دارد بر آنکه نماز بر شهدای احد در سال سوم بود وهمان وقت بود اما اصح آنست که در وقتی دیگر بود واین نیز مذکر روایت نبا بر نفی صلوة را بیان میکنند ووجه توفیق این روایت وی با روایتی که حاکم آورده وتصحیح کرده ظاهر میگرداند وآنکه گویند که این مخصوص ست بقتلای احد از جهت توزیع احیا واموات بعید ست واین نیز گویند السیف محاء للذنوب وشیخ ابن الهمام گفته که این قول مذکور ست در کتب فقه بعنوان حدیث وهمچنین ست که ذکر کرده اند رواه ابن حبان فی صحیحه انتهی یعنی شرف شهادتی که ایشان را حاصل شده است وجان عزیز در راه حق داده اند محو ذنوب وطهارت وجود ایشان کرده است دیگر ایشان را حاجت بشفاعت نیست ونماز گذاردن شفاعت کردن ست موتی را نزد حق ودر روایات آمده است که شهید شفاعت میکند هفتاد کس را از اهل خود وما میگوئیم که نماز گذاردن بر میت از برای اظهار کرامت او ست وشهید سزاوار تر ست بآن و ظاهر از ذنوب مستغنی نیست از دعای رفع درجات وطلب مزید رحمت ولهذا صلوة بر حضرت رسالت صلی الله علیه وآله وسلم کردند وبر پیغمبران میکنند با وجود طهارت ایشان از ذنوب متنبه مراد شهید در اینجا هر ستم کشته است که آهن کشته غدر باشد یا در معرکه جنگ یا فته شده وبروی اثر جراحت باشد واگر خروج دم از موضع غیر معتاد باشد چنانچه چشم وگوش ودهن نیز درین حکم داخل ست زیرا که بیرون آمدن خون از غیر موضع معتاد علامت جراحت در باطن ست بخلاف خروج از محل معتاد چنانچه بینی وبیرون ذکر کرد آن دلالت بر جراحت ندارد وبعلت رعاف نیز میرود وبول وغائط وخون بکارت ویا سودا نیز میشود واز غلبت بول وفرج نیز مے آید دیگر شرط آنست که بالغ باشد وصبی درین حکم داخل نیست وظاهر باید که اگر جنب کشته شده یا حائض ونفسا بوده غسل بروی واجب ست واین مذهب ابو حنیفه است که شهید جنب را غسل باید داد ومذهب امام احمد نیز همین ست وشافعی وصاحبین در اینجا با وی مخالف اند ومیگویند که غسل که جنابت موجب آن بود بجهت خروج از دائره تکلیف ساقط شد وغسل که بسبب موت بود بشهادت مسقط آن شد دیگر غسل واجب نبود ودلیل امام ابو حنیفه حدیث حنظله بن ابی عامر ست که او را غسیل الملائکه گویند واین حدیث را ابن حبان در صحیح خود وحاکم در مستدرک بر شرط شیخین آورده وقصه او آنست که وی لوکه فجا بود یکبارگی گویند که همان روز تزوج کرده وبا اهل خود صحبت داشته بود ناگاه آواز شدت غلبه جنگ کافران در روز احد شنید بطاقت نشد وفرصت غسل جنابت نیافت برفت و شهید شد پس بران حضرت صلی الله علیه وآله وسلم مکشوف شد که ملائکه او را غسل میدهند فرمود حقیقت حال حنظله چیست وبچه سبب او را از میان شهدا مخصوص بغسل ساخته اند بروید از زن وی بپرسید زن حقیقت حال را عرض کرد گفت که وی جنب بود همان شنید که حضرت صلی الله علیه وآله وسلم را شد مے پیش آمده است بهمان حالت غسل نا کرده برآمد اینجا امام ابو حنیفه میفرماید که این غسل دادن ملائکه بحقیقت بوده ورواقع بود وبرای تعلیم بود وامام شافعی میگوید که اگر غسل جنابت واجب بودے آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم او را غسل دادے امام ما میگوید غسل ست

غاسل ہر کہ بود چون ملائکہ غسل دادند حاجت بغسل دیگر نبود و شرط دیگر آنست کہ چیزے از مرافق راحت و اسباب حیات دنیا مثل خوردن و پوشیدن و خواب کردن بوجود نیاید و از معرکہ زندہ بیرون آورده در خیمہ و خانہ جا ندہند و اگر از ترس پائمال شدن جاے دیگر کشیدہ بیارند لاباس بہ است و اگر مقدار وقت نماز بہوش بزید نیز شہید نیست و در ظاہر روایت یک روز یا یک شب معتبر ست و وصیت نزد محمد مانع شہادت نیست چہ آن از احکام موت ست و در روایتے اگر در احکام دنیا دے باشد مانع ست و محرم را در جامۂ احرام کہ انبار در وے است دفن کنند و بوی خوش بکار ندارند از جہت منع استعمال طیب مر محرم را در حیات ہمچنین بعد از ممات و سر او را نپوشند چنانکہ حال محرم ست در جمیع الاصول از کتب ستہ غیر موطا باختلاف الفاظ آوردہ است کہ مردے ایستادہ بود در عرفات با حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و محرم بود ناگاہ بیفتاد بر زمین از راحلۂ خود و بمرد خبر بحضرت رسانیدند فرمود غسل دہید او را و تکفین کنید در دو جامۂ وے و بوے خوش بکار نبرید و سر و روے او را نپوشید کہ وی مبعوث میگردد ہمچنین محرم و لبیک گویان و ذکر آن در باب حج بیاید و مذہب شافعی و احمد نیز ہمین ست و نزد امام ابی حنیفہ و مالک حکم وے حکم سائر موتی ست و این را بخصوص ہمین شخص دارند و در حدیث نیز بطریق عموم واقع نشدہ و وضع شریعت ننمودہ و گویند کہ باد سے جزاین دو جامہ بنود از بہجت فرمود کہ در میان دو جامہ او را تکفین کنند و اللہ اعلم و چون کفن قاصر آید سر بپوشانند و بر پایہای قدری گیاہ بنہند یعنی چون کفن مسنون کہ سہ جامہ است و قدر کفایت کہ دو جامہ باشد یافتہ نشود بحکم ضرورت و ہر چہ یافتہ شود بپوشند و قیاس این حال یعنی پایہا را بگیاہ پوشیدن در شہداے اُحد بود و عادت شریف نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ چون میت را بیاوردند سوال کردے کہ بروی دین ست یا نہ اگر دین بنودے بروے نماز بگذاردے والا فرمودے صحابہ را کہ بروے نماز بگذارند و خود نگذاردے بجہت زجر و تنبیہ بر کراہت ارتکاب دین کہ این سعادت محروم داشت و این حدیث دلیل ست بر آنکہ نماز جنازہ فرض کفایہ است چہ اگر فرض عین بودے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون ترک کردے و احادیث درین باب بسیار و رو یافتہ بخارے و نسائی از سلمۃ بن الاکوع آوردہ کہ گفت بودیم انشستہ نزد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ناگاہ آوردہ شد جنازۂ تا نماز بگذارد بروے فرمود بروے دینی ست گفتند لا یا رسول اللہ پس بگذارد نماز را بروے پیستر آوردہ شد جنازۂ دیگر فرمود ہیچ چیزے گذاشتہ گفتند لا فرمود آیا کہ دینے ہست بروے گفتند سہ دینار فرمود بگذارید شما بر یار خود ابو قتادہ بر خاست و عرض کرد بگذار یا رسول اللہ نماز را و آن سہ دینار او بر من پس بگذارد نماز او را و در روایت ترمذے و نسائی آمدہ کہ چون گفت ابو قتادہ دین وی بر من فرمود بشرط وفا و بخاری و مسلم و ترمذی و نسائی از ابی ہریرہ آوردہ کہ بود در رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ آوردہ میشد نزد وی مردی کہ وفات یافتہ و بروی دین ست پس سوال میکرد آیا چیزی گذاشتہ کہ قضاے دین او کند اگر میگفتند بلی گذاشتہ است نماز میگذارد و الا میگفت مر مسلمانان را بگذارید نماز بر یار خود چون فتح کرد خدا تعالی بر رسول خود میگذارد دینی بر مسلمانان و میفرمود من قریب ترم بر مؤمنان از نفسہاے ایشان ہر کہ بمیرد از ایشان و بگذارد دین یا عیال بر من ست قضاے دین او و عجزاے عیال وی و اگر بگذارد مال آن برائے وارثان اوست و زجر و تشدید در باب ارتکاب دین و تاخیر ادا ے آن بسیار واقع شدہ ابی داؤد از ابی موسے اشعرے آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عظیم ترین گناہان نزد خدا بعد از کبائرے کہ نہی کردہ شدہ است ازان نیست کہ بمیرد مردے و بر وے دین باشد و نگذارد

چیزے کہ بوی قضای آن توان کرد و بخاری از ابو ہریرہ آوردہ کہ فرمود پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ بگیرد اموال مردم بنیت آنکہ ادا کند ادا کند حق تعالی از وے و ہر کہ بگیرد بقصد اتلاف تلف کند او را خدا یتعالی و نسائی از محمد بن جحش آوردہ کہ بودیم ما نشستہ نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس برداشت سر مبارک خود را بجانب آسمان پشت نہاد دست خود را بر جبہہ شریف خود و گفت سبحان اللہ چہ بسیار دیدہ میشود از سختے پس خاموش ماندیم و ترسیدیم ما کہ چہ خواہد بود فردای آن روز بحضرت رفتیم و پرسیدیم یا رسول اللہ چہ بود این سختے کہ نازل شد فرمود سوگند بخدای کہ بقای ذات من در دست قدرت اوست اگر مردی کشتہ شود و باز زندہ گردانیدہ شود و باز کشتہ شود و باز زندہ گردانیدہ شود و باز کشتہ شود و درمی آید بہشت را تا آنکہ قضا کردہ نشود دین وے و چون در نماز شروع کردے بعد از تکبیر اول فاتحہ میخواند در شرح این الہمام گفتہ کہ قرأت در نماز جنازہ بعد از تکبیر از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بہ ثبوت نرسیدہ انتہی و لیکن در حدیث بخاری و ابی داؤد و ترمذی و نسائی از ابن عباس آمدہ و از وے قولاً و فعلاً مروی شدہ و در بعض روایات قرأت فاتحۃ الکتاب و سورۂ جہراً از وی ماثور گشتہ و لیکن گفتہ اند کہ جہر بقصد تعلیم بودتا بدانند کہ سنت ست چنانچہ تصریح باین معنی نیز در حدیث وے آمدہ و مذہب شافعی و احمد و اسحاق انیست و از ابی ہریرہؓ و ابن عمرؓ خلاف آن مروے گشتہ مالک در موطا از نافع از ابن عمرؓ آوردہ کہ وی قرأت نمے کرد بر جنازہ و مذہب امام ابو حنیفہؒ و مالک و مشورے برین قرار یافتہ و در صحابہ نیز درین باب اختلاف بودہ و طحاوی گفتہ است کہ شاید خواندن بعض صحابہ فاتحہ را در نماز جنازہ بطریق ثنا و دعا بودہ نہ بروجہ قرأت و از کلام شمنی ظاہر شود کہ اگر بنیت ثنا بخواند نزد ما نیز جائز ست و از کلام فتح الباری چنان مفہوم میشود کہ مراد قائلین بقرأت آن مشروعیت اوست نہ وجوب و لیکن کرمانی گوید کہ واجب ست و مراد بسنت کہ در کلام ابن عباسؓ واقع شدہ طریقۂ مسلوکہ در دین ست و گفتہ کہ نزد ابی حنیفہ و مالک واجب نیست و اللہ اعلم و آنچہ محفوظ ست از دعا کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز میت میخواند انیست اللہم اغفر لہ و ارحمہ و عافہ و اعف عنہ و اکرم نزلہ و وسع مدخلہ و اغسلہ بالماء و الثلج و البرد و نقہ من الخطایا کما نقیت الثوب الابیض من الدنس و ابدلہ دارا خیرا من دارہ و اہلا خیرا من اہلہ و زوجا خیرا من زوجہ و ادخلہ الجنۃ و اعذہ من عذاب القبر و من عذاب النار این حدیث مسلم و ترمذی و نسائی ست کہ از عوف بن مالک آوردہ اند کہ گفت نماز گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر جنازۂ مردے پس یاد کردم از دعای او این را و میگوید عوف کہ چون شنیدم من این دعا را کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران جنازہ بر خواند آرزو بردم کہ کاشکے آن مردہ من بودے و گاہے میگفت اللہم اغفر لحینا و میتنا و صغیرنا و کبیرنا و ذکرنا و انثانا و شاہدنا و غائبنا اللہم من احییتہ منا فاحیہ علی الاسلام و من توفیتہ منا فتوفہ علی الایمان اللہم لا تحرمنا اجرہ و لا تضلنا بعدہ و در روایتے و لا تفتنا بعدہ این دعا ابو داؤد از حدیث ابی ہریرہ روایت کردہ و در روایت وے فتوفہ علی الاسلام آمدہ و نسائی از واثلۃ بن الاسقع تا ذکرنا و انثانا روایت کردہ و بس و ترمذی نیز انچنین کردہ و گفتہ کہ روایت کردہ ابو سلمۃ بن عبد الرحمن از ابو ہریرہ از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و زیادت کردہ در وے تا فتوفہ علی الایمان انتہی و در روایت ابو داؤد اتم و اکمل ست و باین ست عمل اکثر حنفیہ و در بعض روایات زیادت اللہم ان کان محسنا فزد فی احسانہ و ان کان مسیئا فتجاوز عن سیاتہ نیز آمدہ اخرجہ الموطا عن ابی ہریرۃؓ و در بعض اوقات میگفت اللہم ان فلان بن فلان و نام آن میت و نام پدر وے میبرد فی ذمتک و حبل جارک فقہ من فتنۃ القبر و عذاب النار و انت اہل الوفاء و الحق فاغفر لہ و ارحمہ انک انت الغفور الرحیم این دعا را ابو داؤد از واثلۃ

بجواب

بن الاسقع آورده و در روایتے وعبل جارک نیست وگاه گفتے انت ربها وانت خلقتها وانت رزقتها وانت یهتیها للاسلام
وانت قبضت روحها تعلم سرها وعلانیتها جئنا شفعاء فاغفر لها این دعا را و جامع الاصول از علی بن شماخ آورده که گفت حاضر
شدم مردان را کے پرسید از ابو هریره چگونه شنیدی تو رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که دعا میکرد بر جنائز گفت
ابو هریره آیا تصدیق میکنے بانچه من مے گویم گفت نعم گفت شنیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که میگفت اللهم
انت بهاا الی آخره اخرجه ابو داؤد وظاهر انیست که ضمیر تانیث برای جنازه یا نفس یا نسمه باشد والله اعلم و بر عقل این دعا
آمده است که اللهم اجعله لنا سلفا وذخرا وذکره البخاری فی ترجمة باب و در بعض روایات شافعا ومشفعا نیز زیاده
آمده و بعضے از علما گفته که تعیین دعا مخل رقت قلب است و هر چه ذوق وحضور وخشوع دست دهد بخواند ولا یه اخذ
بدعاے ماثور اولے و افضل خواهد بود وجود ذوق وحضور در وے اتم واکمل مگر در بعض اوقات که بجهت کثرت تکرار
وتردد ملال طریان یافته باشد والله اعلم وگاه چهار تکبیر گفتی وگاه پنج وگاه شش چهار تکبیر در نماز جنازه متفق علیه است میان
ائمه و در احادیث صحیحه از کتب سته وقوع یافته و در بعض روایات خمس وزیاده بران نیز واقع شده و در فتح الباری
میگوید که سلف را اختلافے بود دران روایت کرد مسلم از زید بن ارقم که وے پنج تکبیر میگفت ورفع میکرد این را بحضرت
رسالت صلے الله علیه وآله وسلم واز ابن مسعود روایت کرده شده است که وی نماز بگذارد بر جنازه مردے از بنی اسد و پنج
تکبیر گفت واز علی مرتضی آمده که وی میگفت بر اهل بدر شش تکبیر و بر سائر صحابه پنج و بر سائر ناس چهار و ابن ابی شیبه از جابر
آورده که گفت نماز گذارد پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم بر جمعه بهفت تکبیر و ابن عساکر از وے آورده که اگر مردی بودی که بدر را و شجره را
حاضر شده بودے بروی نه تکبیر گفتی و بر مردی که بدر را حاضر شده نه شجره را یا شجره را حاضر شده نه بدر را هفت میگفت واگر هیچ
کدام یکے ازین دو را حاضر نشده چهار تکبیر میگفت واز ابن عباس می آرند که سه تکبیر گفت واز انس نیز همچنین مے آرند
و در روایتے آمده که سه تکبیر گفت وچون گفتند اورا که یا ابا حمزه سه تکبیر گفتے سبب چیست برگشت و صف بست و تکبیر
اربع برآورد و در روایت ثلث را گفته اند که تواند که راوے تکبیر اول را نه گفته باشد چه وے تکبیر افتتاح ست چنانچه در مراسیل
ومیگوید که اکثر اهل علم بر انند که تکبیرات جنازه چهار ست وابن عبد البر گفته است که نمیدانم هیچ یکے از فقهاے امصار را که
زیاده گفته باشد بر چهار مگر ابن ابی لیلے ومیگوید که در مبسوط حنفیه مذکور ست که ابو یوسف پنج تکبیر مے گفت واز احمد نیز
روایتے هست دران وبکر بن عبد الله مزنی بران رفته که از سه نباید گفت ونه زیاده بر هفت انتهی کلام فتح الباری
وشیخنی میگوید که امام محمد در آثار از ابو حنیفه از حماد از ابراهیم نخعی مے آرد که صحابه تکبیر میگفتند بر جنائز چهار و پنج و شش و در
روایتے چهار و پنج و بیشتر ازان تا زمان رحلت حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم وهمچنین در ولایت ابی بکر وچون ولایت
بعمر فاروق رسید همچنین میکرد پس گفت عمر که شما اے اصحاب پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم چون اختلاف کنید آنها که
بعد از شما بیایند نیز در اختلاف افتند و مردم قریب العهد اند بجهل باید که اتفاق واجماع کنید بر یک عمل تا دیگران نیز متفق
ومجتمع باشند پس نظر برگماشتند اصحاب که در یابند که در آخر جنازه که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم تکبیر گفت چند بود
پس دریافتند آخر چهار بود پس اجماع کردند بران واین ست معنی قول مصنف که گفت وکسانے که منع میکنند از زیاده
بر چهار میگویند که ثابت شده است که آخر نماز جنازه که گذارد پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم چهار تکبیر گفت و بیهقی وطبرانی
این حدیث را از ابن عباس مے آرند و بیهقی گفت که روایت کرده شده است این حدیث بوجوه متعدده که همه آن ضعیف اند

لیکن اجماع اکثر صحابہ بر اربع نوعے دلیل میشود بران اما قصۂ جمع عمر بر چہار صحیح ست از سعید بن المسیب و بالجملہ آثار و اخبار
در باب اربع تکبیرات مستفیض و مشہور ست و بر روایات کثیرہ و طرق متعددہ ثابت گشتہ و از ابن عباس رضی اللہ عنہ مرویست کہ ملائکہ چون
بر آدم علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام نماز کردند چہار تکبیر گفتند و گفتند ہذہ سنتکم یا بنی آدم رواہ الحاکم فی مستدرکہ و ابو نعیم
فی الحلیۃ و بیہقی در سنن از ابی بن کعب نیز روایت آوردہ و در یکی زیادت کرد این را کہ سلام دادند و سلام خواندن درین
چہار تکبیر نزد حنفیہ بعد از اول حمد و ثناست و بعد از ثانی درود بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در ثالث اللھم اغفر لحینا و میتنا
الی آخرہ و بعد از رابع سلام ست و مختار بعض آنست کہ بخواند ربنا آتنا فی الدنیا حسنۃ و فی الآخرۃ الآیہ و نزد بعض
ربنا لا تزغ قلوبنا الآیۃ و بعد سلام از نماز بیرون آمدے رواہ الخطیب و ابن عساکر عن عثمان و این مذہب ابو حنیفہ است
و مذہب شافعی نیز ہمین ست و گاہی بیک سلام اقتصار کردے و مذہب امام مالک و امام احمد انیست و در روایتی از وے
دو سلام ست چنانچہ در سائر صلوٰۃ و نزد بعضے از اصحاب وی دو سلام برای استحباب ست و یک سلام برای جواز و دلیل یک
سلام حدیث ابو ہریرہ است کہ دار قطنی روایت کردہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز گذارد بر جنازہ بچہار تکبیر و یک سلام
بجانب دست راست و این حدیث نزد امام احمد صحیح نیست و عمدہ در تمسک او در یک سلام فعل اصحاب ست کذا قال الزرکشی
و در جمع الجوامع از فعل علی مرتضے آوردہ کہ یک سلام میداد و دستہا در ہر تکبیر برداشتی و مذہب شافعی و احمد انیست و مروی
از فعل عمر و ابن عمر و ابن عباس و زید بن ثابت و از امام مالک سہ روایت ست رفع در کل و عدم رفع در کل و رفع در اول و عدم
رفع در بواقی و مذہب امام ابو حنیفہ ہمین ست از جہت حدیث ترمذی از ابی ہریرہ کہ گفت بود در رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم چون میگذارد نماز جنازہ را رفع میکرد دو دست خود را در اول تکبیر پس ترمے نہاد دست راست بر دست چپ و احادیث
مختلفہ درین باب آمدہ شاید کہ گاہی اینچنین بود و گاہی آنچنان و مصنف در خاتمہ آوردہ کہ در باب رفع یدین در تکبیرات
نماز جنازہ چیزے صحیح نشدہ و اللہ اعلم و چون نماز جنازہ از وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فوت شدے بر قبر وے
نماز گذاردے یکبار بعد از یک شبانروز بر قبر کسے نماز گذارد و یکبار بعد از سہ روز و یکبار بعد از یکماہ بلکہ بعد از ہشت سال
چنانچہ در شہداے احد آمدہ است در آخر عمر شریف کہ بقصد توداع کرد و حدیث نماز بر قبر از شش طریق و اسناد صحیح ثابت شدہ
و زرکشی از امام احمد نقل کردہ کہ گفت روایت کردہ شدہ است نماز بر قبر از حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در شش وجہ
یا ہشت وجہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز گذارد بر قبر انتہی و از انجملہ آنچہ مذکور ست در جامع الاصول از کتب ستہ
آنیست کہ بخاری از ابی ہریرہ آوردہ کہ سیاہی بود در جل یا امرأۃ کہ مسجد شریف نبوی را جاروب میداد پس بمرد و آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از موت وے خبردار نشد ناگاہ روزے بیاد وے آمد فرمود آن آدمی چہ شد گفتند بمرد یا رسول اللہ
فرمود چرا مرا بمرون او خبردار نکردید گفتند کہ وی چنین و چنین بودہ ست گویا کہ تحقیر شان وے کردند فرمود
راہ بنمائید مرا بقبر وے پس آمد بقبر وے و نماز کرد بر وے و در صحیح مسلم این زیادت آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
گفت کہ این قبور مملوست بظلمت بر اہل آن و حق سبحانہ و تعالیٰ منور میگرداند آن را بنماز من و نیز مؤطا و نسائی از ابی امامہ
بن سہل بن حنیف آوردہ کہ امراۃ مسکینہ بود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را از بیمارے وی خبر دادند و بود رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ عیادت میکرد مساکین را و مے پرسید احوال ایشان را فرمود چون بمیرد خبر کنید مرا تا گاہ جنازۂ او
بشب بر آورند و بیدار ساختن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را در ان وقت مکروہ داشتند و چون صبح شد بانچہ گذشتہ بود

خبر کردند فرمود من نگفته بودم که خبر کنید مرا مرمن را داشتند خوش نداشتیم یا رسول الله که بیدار کنیم ترا و بیرون آریم ترا و شما پس بیرون آمدند حضرت صلے الله علیه وآله وسلم وصف بست با مردم بر قبر وے و تکبیر برآورد چهار تکبیر و بخاری و مسلم و ابو داؤد و ترمذی و نسائی از شعبی آورده اند از ابن عباس که گفت خبر داد مرا کسے که گذشت با رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم بر قبر وے منبوذ پس امامت کرد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و صف بستند صحابه خلف او و بگذارد نماز را و این حدیث بر روایات متعدده آمده و در بعض روایات آمده است که دو شب بر دفن وی گذشته بود و در بعض سه شب و اصح آنست که در صباح دفن بود کذا فی فتح الباری و نسائی از زید بن ثابت آورده که صحابه بیرون آمدند با رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم روزے پس دیدند آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم قبرے جدید پرسید فرمود که قبر کیست گفتند فلان زنی ست سولاة فلانی پس بشناخت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم او را و گفتند یا رسول الله در وقت ظهر مرد و تو روزه دار بودے و قیلوله میکردے دوست نداشتیم که بیدار کنیم ترا پس بایستاد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و صف بستند خلف وے و تکبیر گفت بروی چهار تکبیر بیشتر فرمود باید که نمیرد از شما میتی مادام که در میان شما ام مگر آنکه خبر کنید مرا زیرا نماز من رحمت ست مرمیت را و ترمذی از سعید بن المسیب آورده که مرد اُم سعد و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم غائب بود چون قدوم آورد نماز گذارد بروے و تحقیق گذشته بود بروے یکماه بعد آنکه سنه نماز گذاردن بر قبر نیز مختلف فیه است در علمای است جمهور قائل اند بمشروعیت آن خواه گذارده شود اول یا نه نخعی و مالک و ابو حنیفه بر انند که اگر نماز نا گذارده دفن کرده شده است درست ست والا فلا و در روایتے امام احمد نیز همین ست و نزد امام مالک آنکه یکبار گذارده است دیگر بر قبر نگذارد و نزد امام ابو حنیفه بشرط آنکه میت در قبر زنده نباشد و تقدیر کرده اند آنرا بسه روز و در روایتے از امام محمد گذارده شود مادام که متمزق نشده است و آن تا یکماه بلکه بیشتر احتمال دارد کذا فی حاشیة الهدایه و ایشان گویند که در روایاتے که زیاده بر ین مدت آمده بطریق نماز نبود بلکه دعا و استغفار بود و بس و لهذا ذکر تکبیرات اربع در بعضے ازان روایات نیست و در بعض که موجود ست بصحت نرسیده چنانکه نماز بر شهداے اُحد که بعد از هشت سال گذارد بطریق توديع بوده بطریق نماز یا آنکه از خصائص آن حضرت بود صلے الله علیه وآله وسلم تا آنکه بعض علما مطلق نماز بر قبر از خصائص نبی گفته اند بدلالت این حدیث که فرمود قبور مملوست بظلمت و نماز من منور ست آن را و اگر طفلے وفات کردے بروی نماز گذاردے و میفرمود صلوا علی اطفالکم فانهم من افراطکم نماز بگذارید بر جنازهٔ اطفال کم ایشان پیش رو شما اند بدار آخرت و این حاجة عن ابی هریرة و از سعید بن المسیب ازالی بگر آمده که گفت سزاوار ترین کسیکه نماز نخواند بر ما بروی طفال ما اند رواه ابن ابی شیبة و در روایات متعدده آمده و بصحت پیوسته که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نماز گذارد بر ابراهیم و در روایت عدم صلوة شاذ ست و معتبر نه و نماز گذاردن بر طفل مشروط ست که بعد از ولادت استهلال کرده باشد و آثار حیات پیدا شده و در حدیث ترمذی نیز همچنین واقع ست و همین ست مذهب امام ابو حنیفه و نزد امام احمد و شافعی بی استهلال نیز جائز ست بعد از انکه بمدت زیاده از چهار ماه متولد شده باشد و حدیث ابن عمر که در جامع الاصول آورده ست یصلے علی السقط و یدعی لوالدیه ظاهر بر وانست و نیز در حدیث احمد و ترمذی و نسائی از مغیرة بن شعبه آمده که الراکب یمشی خلف الجنازة والماشی حیث شاء منها و استقط یصلے علیه و در روایتے الطفل یصلے علیه زیرا که بعد از گذشتن این مدت نفخ روح میشود غایة آنکه مرده بدر آمده نماز جنازه که مشروعست بر مرده ست امام ابو حنیفه گوید که در عرف آن را میت نمیگویند و اثبات حیات

برای او نمیکنند و بر کسے که حوالتش را بلاک کردے نماز نگذارد دے و نه بر کسے که دزدی غنیمت خیانت کردے لفظ اول مسلم و ترمذی و نسائی از جابر بن سمره آورده اند که مردے را آوردند پیش حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم که کشته بود نفس خود را بمشاقص پس نماز نگذارد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بروی و در روایت ترمذی ذکر مشاقص نیست و گفته که هذا حدیث حسن صحیح و گفته اختلاف کرده اند اهل علم درین باب و بعض گفته اند که نماز کرده شود بر سر که نماز میکنند بجانب قبله و بر قاتل نفس انتهی و مذهب جمهور ائمه انیست و در شرح ابن الهمام درین مسئله اختلافی میان امام ابو حنیفه و صاحبین نقل کرده که نزد دے بگذارند و نزد ایشان نه و نماز نکردن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بروی دو احتمال دارد یکی آنکه مراد نفے نماز گذاردن باشد مطلقا چنانچه از عنوان ترمذی که گفته باب من قتل نفسه لم یصل علیه و دیگر آنکه آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بنفس نفیس خود نکرده باشد و دیگران را نیز منع نکرده چنانچه درحق مدیون کرده و ظاهر همین است و در روایتی نیز آمده و این موافق است بقول امام احمد که گفته امام باید که نماز نکند بر قاتل نفس و دیگران بکنند و اما ثانی مالک ابو داؤد و نسائی از زید بن خالد آورده اند و زرکشی گفته رواه الخمسة الا الترمذی که مروی از اصحاب پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم وفات یافت روز خیبر پس گفتند بحضرت صلے الله علیه وآله وسلم خبر او را تا نماز کند بروے پس گفت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بگذارید شما بر یار خود پس تغیر شد روی مردم از جهت این سخن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود این یار شما خیانت کرده در راه خدا پس تفحص و تفتیش کردیم متاع او را و یافتیم مهره از مهره های یهود در روی که قیمتش بدو درهم نمیرسید و عبد بر خیانت و غنیمت بسیار وقوع یافته است و این حدیث نیز قرینه است بر آنکه نماز بر قاتل نفس همین معنی است که خود نگذارد و دیگران را منع نکرد و کسیکه همه مستحق شده بروی نماز گذاردی یکی از انها ماعز بن مالک اسلمی است که بغنیه زنا مبتلا شد و بحضرت صلے الله علیه وآله وسلم آمد و طلب تطهیر و اقامت حد کرد و هر چند که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم روی از و میگردانید و تنافل نمود بجد تر شد و فرمود مگر دیوانه است گفتند لا یا رسول الله عاقل است فرمود مگر شراب خورده است عرض کردند همچنین نیز نیست و چون بجد گفت و چهار بار بر نفس خود اقرار کرد حکم بر جم وے فرمود و صحابه از هر سو برآمدند و سنگ ها بر وے میکوفتند بجای خود بود ناگاه استخوان کتف شتر از دست عمر بن الخطاب بر سر وے رسید گوید که در آن وقت اضطراب و تغیر بر وے راه یافت این قصه را بحضرت صلے الله علیه وآله وسلم آمده باز گفتند فرمود هنوز بایستی که باز آورده باز سر وے میگذشتید و بعد از رجم وی مردم مختلف افتادند بعض گفتند در کار او بد رفت و بسبب زنا جان داد و بعض گفتند که توبه کرد و پاک رفت و در راه خدا جان داد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود تا غفار کنند مر او را یعنی بزید مغفرت و رفع درجات که وی بتحقیق توبه کرد که اگر قسمت کرده شود آن توبه میان امتی هر آینه گنجایش کند ایشان را پس یاد کرد او را بخیر و ثنا کرد و نماز گذارد بروی کذا جاء فی الصحیح و در روایت ابو داؤد آمده که لم یصل علیه و این را بعض بصیغه مجهول خوانده اند تا معلوم شود که اصلا بروی نماز گذارده نشد نه آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم گذارد و نه صحابه و صحیح آنست که بصیغه معلوم ست یعنے آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نماز نگذارد و بلکه مر دیگران را فرمود تا نماز گذارند و در بعض روایات دیگر که سیوطی در جمع الجوامع آورده و تصحیح ست با نکه با صحابه تقدم وی ایشان را بگذاشت بروے و با نکه از نماز گذاردن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مانع نباشد نه بسبب تغییر و تصغیر وی چنانکه از سیاق و شمار احتمال دارد معلوم میگردد و توانند که با وجود آن مصلحت در نماز گذاردن نماز بروی بنفس نفیس خود دیده مر دیگران را

و مرکروہ نیابت باختلاف ائمہ و بدان محدود امام مالک مکروہ میدارد و امام احمد میگوید کہ امام و ارباب فضل نگذارند و سالہا نماس نگذارند و امام ابو حنیفہ و شافعی و غیرایشان بر انند کہ ہمہ بگذارند و نماز جنازہ بر ہر کہ قال لا الہ الا اللہ است و ردے بقبالہ مسلمانے دارد و باید کہ گذارد و ہر چند فاسق و عاصے محدود بود و در روایتی از امام احمد ہمیں ست و دیگر امراۃ غامدیہ است کہ دے نیز بحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آمد و طلب تطہیر کرد بروفق قضیۂ ماعز و ہر چند حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم تغافل زور اضی نشد الا باقامت حد و چون دے حامل بود فرمود موقوف باشد تا وضع حمل کند و چون وضع حمل کرد باز آمد و عرض نمود تا امر باقامت حد کند فرمود بچۂ دے صغیر ست و کسے کہ او را تربیت کند و شیر دہد کیست مردے از انصار بر خاست و تکفل رضاع وی شد بر روایتی آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم او را بہ ابوی بگذاشت تا شیر دہد چون مدت رضاع بگذشت باز آمد و در اقامت حد جد نمود پس امر کرد برجم وی تا سینہ او را در زمین دفن کردند سنگسار کردند سنگے از دست خالد بن الولید بسر شش رسید و خون روان شد و شتمی زان بر روے خالد رسید پس دشنام کرد خالد را و حضرت فرمود صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بگذار یا خالد و دشنام مفروش مدہ سوگند بخدا کہ یقینی نمودہ ست من در دست قدرت او ست تحقیق کردی توبہ اگر صاحب مکس ہیکرد آمرزیدہ میشد و صاحب مکس را گویند کہ عشر و خراج از مردم بظلم می ستاند و مظالم ایشان بر گردن خود میگیرد و این از ہمہ ظلم ذنوب مہلک تر ہیں گناہان ست و در آخر حدیث واقع شدہ کہ ثم امر بہا فصلے علیہا فاضی عیاض مالکی میگوید بلفظ فصلے علیہا نزد جماہیر رواۃ صحیح مسلم بفتح صاد و لام ست یعنی بر صیغۂ معلوم کہ دلالت کند بر نماز گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بنفس نفیس خود بروے و گفتہ کہ نزد طبرے بضم صاد و کسر لام ست یعنی نماز گذاردہ شد بر وے و امر کرد بمردم نماز بگذاردن بروے اما خود نگذارد و گفتہ کہ ہمیں نسخ ست آنچہ در روایت ابن ابی شیبہ و ابی داؤد واقع ست و اللہ اعلم دیگر قضیۂ امراۃ جہنیہ کہ منسوب بجہینہ بضم جیم و فتح ہا و سکون یاے تحتانیہ نام قبیلہ ست و در بخاری نفس حدیث تصریح ست بگذاردن نماز ازان حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بروی چنانکہ مصنف آورد و گفت و ثابت شدہ کہ برجہنیہ کہ رجم کردہ شدہ بود بر تارک نماز گذارد و عمر گفت نماز بر کسے میگذارے کہ زنا کردہ فرمود توبہ کرد کہ اگر آن توبہ را قسمت کنند بر ہفتاد نفر از اہل مدینہ ایشان را کافی بود و ہیچ توبہ ازین فاضل تر نبود کہ نفس خود را در راہ حق نہاد رواہ مسلم و الترمذی و ابو داؤد و النسائی عن عمران بن حصین و ازین نیز حامل بود کہ تا مدت رضاع او را مہلت دادند آوردہ اند کہ جائیکہ بر تن داشت اینا میکرد و ازیں سخت بستند جامہا بر تن وی و چون نماز بر میت گذاردی با وے ہمراہ شدے و پیادہ رفتے تا بہ دفن وے رفتے و فرمودے تا سبک کنید در بردن و تا جنازہ را فرو ننہادندے نہ نشستے و فرمودے اذا تبعتم الجنازۃ فلا تجلسوا حتی توضع چون پیروے کنید جنازہ را و ببرید ہمراہ وے نہ نشینید تا آنکہ نہادہ شود بر زمین یا ما پیادہ رفتن ہمراہ جنازہ سنت ست و ترمذی و ابو داؤد از قوبان آوردہ اند کہ گفت بیرون آمدیم با پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و جنازہ بسیں و دیدآن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم جماعتے سواران را ہمراہ فرمود شرم ندارند این جماعہ کہ فرشتگان خدای تعالی بر پاے میروند و ایشان بر پشت دواب و در روایتے مرسلہ ابو داؤد در آمدہ ست کہ آمدہ شد نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در بقیع تا سوار شود پس او را آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از سواری و چون برگشت سوار گشت از سبب آن پرسیدند فرمود وقت رفتن ملائکہ حاضر بودند و پیادہ میرفتند ازان جہت سوار نشدم چون رفتند سوار شدم و ابن ماجہ از ثوبان و ابی داؤد بطریق متعددہ آمدہ کہ رفت آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم

بر جنازهٔ ابی الدحداح پیاده و آمد وقت برگشتن سوار و در جامع الاصول از کتب ستهٔ از ابی هریره آورده که فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم اسراع کنید و تیز ببرید جنازه را زیرا که اگر صالح ست خیر پیش کرده اید بدو زود میرسانید و اگر غیر صالح ست شر پیش که افگندن خود بے نهید و بخاری و مسلم از ابی سعید آورده که چون برسیاند جنازه را برگردنها اگر صالح ست میگوید زود برسانید مرا و اگر غیر صالح ست میگوید ای وای کجا میبرند مرا و میشنود آواز او را هر چیز مگر آدمے که اگر بشنود بمیرد و هلاک گردد و باید که پویه نیز زنند که در حدیث منع ازان آمده است و دامانه نشستن تا جنازه نهادن ابو داؤد و ترمذے از عبادة بن الصامت آورده که بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم وقتے که اتباع میکرد جنازه را نمی نشست تا آنکه نهاده میشد و بحدود حدیثے که مصنف آورده حدیث مسلم ست از ابی سعید خدری و در صحیح بخاری آمده که حاضر بودند اصحاب رسول صلے الله علیه وآله وسلم در جنازه و مروان که حاکم مدینه بود نیز در انجا بود پس بگرفت ابو هریره دست مروان را و به نشست پیش از انکه نهاده شود جنازه ابو سعید غضبے آمد و دست مروان را بگرفت و گفت برخیز که تحقیق نمی کرده است رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم ازین تنبیه اختلاف ست میان ائمه در آنکه مستحب مشی در دنبال جنازه است یا پیش و نزد امام ابو حنیفه مشی ست خلف جنازه و مذهب اوزاعے نیز همین ست و نورے و طائفه دیگر گویند هر دو برابر ست و مالک و شافعی و احمد گویند پیش جنازه رفتن افضل ست کذا قال الشمنی و میگوید دلیل ما حدیث ابو هریره است که در صحیحین آورده که آن حضرت فرمود صلے الله علیه وآله وسلم کسیکه بگذارد نماز جنازه مر او را قیراطی ست از اجر و کسے که اتباع وی میکند تا آنکه نهاده شود در قبر او را دو قیراط و عبد الرزاق در مصنف خود ے آورده که مشے نمیکرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم مگر خلف جنازه و در شرح هدایه مذکور ست از ابن مسعود که گفت فضل مشی خلف جنازه بر مشی در امام وی مثل فضل نماز فریضه است بر نافله و نیز مشے خلف وے در الفاظ و تفکر اظهر و ادخل ست و بعبادت نزدیک احتیاج اقرب و ترمذے و ابو داؤد از ابن مسعود آورده که جنازه متبوع ست هر که پیش وے رود گویا که همراه وے نیست و ائمه دیگر میگویند که در حدیث ترمذے از انس آمده است که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و ابو بکر و عمر پیش جنازه میرفتند و نیز قوم شفعا اند و شفیع متقدم ے باشد در عادت و شمنی از عبد الرزاق و ابن ابی شیبه از عبد الرحمن بن ابزے ے آورده که بود من همراه جنازه و ابو بکر و عمر پیش پیش میرفتند و علی از پس گفتم یا علی که ے بینم ترا که پس میروے و ایشان یعنے ابو بکر و عمر پیش فرمود رحمت کند خدای تعالے ایشان را تحقیق سبب رفتند که از پس رفتن افضل ست مثل فضل نماز جماعت بر نماز متفرد و لیکن ایشان خواستند که آسان کنند کار بر مردم و تنگ نسازند راه را بر مردم و در جامع الاصول از روایت نزین از انس می آرد که گفت شما شفعا نیه پس بروید پیش و پس و بین و شمال از نزدیک بوے و ابو داؤد و ترمذے و نسائی از مغیرة بن شعبه ے آرند که فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که راکب از خلف رود و پیاده هر طور که خواهد مشے کند از پس و از پیش و از یمین و یسار و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر هر فاسقے نماز نگذاردے اما صحیح شده که بر نجاشے که ملک حبشه بود و نصرانے بود و بشنیدن خبر رسالت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بموجب علمی که بعلما ست در دلائل نبوت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و داشت مسلمان شده صحابه آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بروے همراه میکرد و بدو سے

طریقہ اکرام و اعانت و امداد نسبت بایشان بجائے آرد و بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز گاہ گاہی طریقہ ابداء سلوک
میداشت چون در حبشہ مردہ نماز گذارد و امر کرد صحابہ را بآن و گفت برادرے از آن شما مرد بروے نماز بگذارید پس
بصحرا برآمدہ نماز بگذارد بروے با صحابہ و تکبیر گفت چہار تکبیر و حدیث صلوٰۃ بر نجاشی مذکور ست در صحیحین از جابر
و ابی ہریرہ و باتفاق محدثین نماز بروے در ہمان روز بود کہ مرد و ہمان وقت خبر داد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بایشان از موت وے و بر معویہ بن معویہ مزنے و بعض گفتہ اند کہ لیثے نیز نماز غائب بگذارد و قصہ وے آنست
کہ چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در غزوۂ تبوک بود نازل شد بروے جبرئیل و گفت یا رسول اللہ معویہ
بن معویۂ مزنے بمدینہ وفات یافتہ آیا دوست میدارے کہ ترا کنم براے تو زمین را و بگذارے بروے نماز
فرمود نعم پس زد جبرئیل بازوے خود را و برانداخت ہر درخت و ہر تل کہ در میان بود و برداشت حجاب از میان
و در رواقیے برداشت سریر او را پس بگذاشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز بروے و دو صف از ملائکہ خلف
وے در ہر صف ہفتاد ہزار فرشتہ پس پرسید از جبرئیل کہ بچہ چیز دریافت وے یا جبرئیل این درجہ را گفت
بدوستداشتن وے قل ہو اللہ احد را و خواندن وے آنرا در آمد و رفت و نشست و برخاست روایت کرد این
حدیث را طبرانی از ابی امامہ و ابن سعد در طبقات از حدیث انس کذا ذکرہ الشیخ ابن الہمام و ذکرہ السیوطی فی جمع الجوامع
فی باب فضل قل ہو اللہ احد عن انس و در فتح الباری ہے گوید اگرچہ خبر نماز گذاردن بر معاویہ لیثے ضعفے دارد
لیکن نظر بمجموع طرق و تعداد آن قوتے پذیرفتہ است چنانکہ در ترجمۂ او مذکر صحابہ آنرا بیان کردہ ایم و فقہا
درین خلاف کردہ اند شافعی و احمد میگویند نماز بر غائب مطلقا سنت ست و ابو حنیفہ و مالک مطلقا منع میکنند
و بعضے از محققان تفصیل میکنند کہ اگر میت در شہرے وفات کردہ کہ بروے نماز نگذاردہ اند نماز غائب بگذارند چنانچہ
حال نجاشی بود زیرا کہ در زمین حبشہ کسے نبود کہ نماز جنازہ بگذاردے اگر بروے نماز گذاردہ اند و فرض بجہت بودن وے
بطریق کفایت بگذاردن جماعۂ از ہمہ ساقط شدہ گذاردن حاجت نیست و خطابے این قول را اختیار کردہ اگرچہ از
ظاہر عبارت مصنف جواز آن مفہوم میشود در صورت ثانے و لیکن ظاہر آنست کہ جائز نیست و عدم احتیاج کنایت
از عدم جواز ست کہ بے حاجت گذاردن آن جائز نبودہ و روایاتی کہ از علماے شافعیہ است نیز این قول را استحسان
نمودہ و بعض میگویند کہ جواز آن در روزے ست کہ مردہ است میت در ان روز یا نزدیک بآن نہ بر تقدیر طول عہد
و ابن عبد البر اختیار کردہ است این قول را و بعض گویند کہ اگر میت در جانب قبلہ بود جائز ست والا فلا و این قول
منافی نماز بر نجاشی ست چہ نماز بروے بجانب حبشہ بود رواہ الطبرانی عن حذیفۃ ابن اسید حنفیہ و مالکیہ کہ قائل اند
بمنع مطلقا از قصۂ نجاشی جواب میدہند کہ مکشوف گشت بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جنازہ نجاشی و برداشتہ شد
پردہ ازان چنانچہ برداشتہ شد روز معرکۂ موتہ کہ جعفر بن ابی طالب و عبد اللہ بن رواحہ و زید بن حارثہ آنجا شہید گشتند
یا آوردہ شد جنازہ وے در حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بطریق طے ارض پس نماز گذارد بروے و وے
دیدہ و مردم دیگر ندیدند پس چنان شد کہ نماز کنند بر جنازہ کہ پیش مے بینند و قوم نمی بینند و درین صورت خود جائز ست
باتفاق این نیز آنچنان باشد و ابن دقیق العید میگوید کہ این قول محتاج بنقل ست و مجرد احتمال ثابت نشود
و بعضے از علماے حنفیہ گفتہ اند کہ احتمال کافی ست و امثال این مقام یعنے بحکم ظاہر شرع معلوم شدہ ست

که جنازه حاضر میباید تا نماز بوے بگذارند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که بر غائب بگذارد شاید که مکشوف شده بروے یا حاضر آورده شد جنازه وے وہذا القدر یکفی وگویند که واحدے حدیثے درین باب از ابن عباس نیز آورده اگرچه باسناد آن ذکر نکرده است که گفت ابن عباس کشف کرده شد حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را سریر نجاشے و دید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را و بگذارد نماز بروے و ابن عباس بی سماع از حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اینچنین نگوید و شیخ ابن الہمام گفته که حضور سریر نجاشے نزد حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اگرچه مبنے بر احتمال ست ولیکن در انچه روایت کرده است ابن حبان در صحیح خود از عمران بن حصین ایمائی بدان ہست که گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برادر شما نجاشے وفات یافت پس برخیزید و نماز کنید بروے پس برخاست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وصف بستند صحابہ خلف وے و بمیند اند ایشان که جنازه در پیش حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست و این لفظ اشارت میکند که واقع خلاف ظن ایشان بود و بعض میگویند که این مخصوص به نجاشے است و از برائے آن کرد که تا مردم بدانند که وے مسلمان مرده است چه در اسلام وے نزد مردم خفائے بود لہذا چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز گذارد بعض صحابہ گفتند که نماز کرد بر علجی از حبشہ پس نازل شد این آیت قرآن + ان من اہل الکتاب لمن یؤمن باللہ وما انزل الیکم الایۃ + و ازیں جہت در مسجد نگذارد و بمصلے برآمد چنانچه در روایات آمده است یا آنرا از براے استیلاف قلوب ملوک زمان کرد که در اکناف عالم در حیات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایمان آورده و بشرف صحبت مشرف نشدند و نقض کرده اند دعوے خصوصیت آن را بنجاشے بقصۂ معویۂ مرزنگوش معلوم شد و بقصۂ زید بن حارثہ و جعفر بن ابی طالب و عبد اللہ بن رواحہ که در غزوۂ موتہ شہید گشتند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از شہادت ایشان خبر داد و در مدینہ نماز برایشان گذارد چنانکه در مغازی واقدی آمده و بسیوطے از عطا بروایت ابن ابی شیبہ نیز آورده و شیخ ابن الہمام طرق این احادیث را تضعیف کرده و نیز گفته ادعاے ما خصوصیت را بر تقدیر یست که رفع سریر نجاشے نکرده باشند و مرئے نشده باشد و انچه ذکر کرده شد بر خلاف انیست انتہی و میتوان گفت که بعد از صحت این قصص ادعا میکنیم خصوصیت را باین جماعه و بس بدلیل آنکه روایت کرده نشد در غیر انہا اصلا باوجود آنکه در غیر این مواضع در غزوات و اسفار چندین کس از صحابہ وفات یافتند و بر ایشان نماز غائبانه نکرد لاسیما قراے بیر معونہ که عزیز ترین صحابہ بودند نزد وے کما ذکره و در مواہب لدنیہ میگوید که نماز بر غائب نزد حنفیہ و مالکیہ مخصوص بحضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست از جہت احتیاج بدعاے او حاضر آو غائباً بخلاف غیر وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و عادت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود که وقت طلوع آفتاب و وقت غروب و وقت استوا سیت نماز دفن نکنند و در احادیث نہی از صلوٰۃ جنازه درین سه وقت واقع شده و در موطا از محمد بن عمرو بن حزم آورده که در نعش بنت ابی سلمہ وفات یافت و ابن طارق امیر مدینہ بود از جانب عبد الملک بن مروان پس آورده شد جنازه بعد از صبح و نهاده شد در بقیع و ابن طارق نماز قدر تاریکے میگذارد پس گفت عبد اللہ بن عمر اگر منجر اہید بگذارید نماز را بر جنازه الآن یا بمانید او را تا آفتاب بلند شود و بخارے در ترجمۂ باب آورده که بود ابن عمر که نمیگذارد نماز جنازه نزد طلوع آفتاب و نه نزد غروب و وے و مذہب امام ابو حنیفہ و امام احمد نیز کراہیت نماز جنازه است درین سه وقت و در حدیث جماعه واقع شده غیر بخارے که عقبہ بن عامر جہنے گفت که سه ساعت ست که نہی کرد ما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که نماز گذاریم در آنہا یا دفن کنیم

در آنہا سہ وقت است یکے نزد طلوع شمس تا بلند شدن و نزد استوا تا میل کردن و نزد یک شدن غروب تا غروب کند
ترمذی میگوید عمل برینست نزد اہل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وغیرہم کہ مکروہ مے پندا شتند نماز را بر جنازہ
درین ساعات و نیز گفتہ کہ ابن المبارک در معنی این حدیث میگفت کہ مراد بقبر کردن موتی اینجا نماز گذاردن ست بر ایشان
انتہی و در ہدایہ نیز میگوید کہ مراد بقبر کردن نماز گذاردن ست زیرا کہ دفن درین سہ وقت مکروہ نیست واللہ اعلم پس
مراد نماز گذاردن کہ درین حدیث با قبر موتے مذکور شدہ است نماز متعارف بود غیر نماز جنازہ و اگر مراد بقبر کردن
دفن کردن بود چنانچہ ظاہر لفظ حدیث ست و ظاہر عبارت مصنف نیز ناظر در انست مراد بصلوۃ ہمین صلوۃ جنازہ بود
پس معلوم شد کہ نماز بر موتے و دفن ایشان ہر دو مکروہ است درین سہ وقت و لیکن اگر مذہبے از مذاہب
درینجانب یافتہ شود و در جامع الاصول این حدیث را موافق آنچہ در کتب اصول ست در اوقات صلوات خمسہ آوردہ
و در صلوۃ جنازہ و دفن موتے نیاوردہ و آنچہ در اینجا آوردہ ہمین حدیث موطاست در کراہت صلوۃ چنانچہ نقل کردیم
فقد بر واللہ اعلم و گور را بلند نکردے و بران بنیاد آجر و سنگ و خشت و غیر آن نکردے و گچ و گل و غیر آن سخت نکردی
و بالاے گور عمارت و قبہ نساختے و این مجموع بدعت ست و مکروہ و مخالف طریق نبوی ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و ترمذی و ابو داؤد و نسائی از جابر آوردہ اند کہ گفت نہی کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گچ کردہ شود قبور
و نوشتہ شود بر دے و بنا کردہ شود بالاے آن یا گل کردہ شود بران و یا زیادہ کردہ شود بر و نہی کرد از بے سپر
کردن قبور و نشستن بران نہی از ین اشیا درین کتب آمدہ بعضے در بعضے و ترمذی گفتہ کہ این حدیث حسن صحیح ست
و بتحقیق روایت کردہ شدہ است بوجوہ متعددہ و گفتہ کہ بعضے از اہل علم کہ حسن بصری از ایشان ست در گل کردن
قبور رخصت نمودہ و شافعی نیز ہمین ست انتہی و نیز مسلم و ابو داؤد و ترمذی از ابو الہیاج اسدی آوردہ اند کہ گفت
مرا علی بفرستم ترا بر چیزے کہ فرستاد مرا بران چیز رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت بروو مگذار ہیچ تمثال را
مگر آنکہ محو کنے نقش و صورت او را و مگذار ہیچ قبر بلند را مگر آنکہ پست کنے آنرا چنانچہ مصنف آوردہ کہ و بعث رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علی بن ابی طالب ان لا یدع تمثالا الا طمسہ ولا قبرا مشرفا الا سواہ و در حدیث مسلم و ابو داؤد
و نسائی از ثمامہ حدیثے آمدہ کہ گفت بودیم ما با فضالہ کہ بزمین روم و یکے از مصاحبان ما وفات یافت پس امر کرد
فضالہ کہ قبر کردہ شود برابر زمین و گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ امر میکرد بتسویت آن ترمذی
گوید کہ درین باب حدیثے از جابر نیز آمدہ و حدیث علی حسن صحیح ست و عمل برین ست نزد بعضے از اہل علم کہ
مکروہ میدارند بلند کردن قبر را از زمین و شافعی گفتہ است کہ مکروہ میدارم بلند کردن قبر را مگر ہمین قدر کہ
معلوم شود کہ اینجا قبر ست تا پامال کردہ نشود آنرا و نشستہ نشود بر دے انتہی و قبر حضرت رسالت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم و صاحبیہ نیز زمین برابر ست و مسلم مروی ست از قاسم بن محمد بن ابو بکر گفت در آمدم بر عائشہ و گفتم اے
مادر بنما مرا قبر رسول اللہ را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صاحبیہ پس بنمود سہ قبر نہ بلند و نہ پست کہ سنگریزہاے سرخ از و آویختہ
بر دے چیدہ بودند و نیز آمدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آب پاشیدہ بر قبر پسر خود ابراہیم و چیدہ بر دے
سنگریزہاے سادہ باکے نیست آب پاشیدن بر قبر برائے حفظ خاک تا مندرس نگردد و در حدیث صحیح آمدہ است کہ
چون عثمان بن مظعون را دفن کردند و دے اول مہاجرین بود کہ بعد از ہجرت بمدینہ فوت کرد و آن حضرت صلے اللہ

علیہ وآلہ وسلم سنگ گران برداشت وچون آن سنگ بس گران بود آستینہا بالا کرد وبزور حملہ کرد وبرداشتہ برسر قبر وے نہاد وفرمود علامتے ست کہ قبر برادر خود را بسیکنم وتا دفن کنم نزد وے ہر کس را کہ بمیرد از اہل وعیال من واو ابوداؤد واین در وسط بقیع ست وابراہیم را نیز ہمانجا دفن کرد وبعد از وے زینبؓ را وقبرہائے امہات المومنین نیز ہمانجاست ونہی فرمود کہ بر سر قبرہا مساجد بنا کنند ویا بر گورہا چراغ افروزند وبر فاعل آن لعنت کرد ونہی فرمود از نماز گذاردن در گورستان ودر برابر گور ونہی فرمود از خار داشتن گور بحدے کہ پامال کنند یا بران تکیہ کنند یا بالائے آن نشینند ودرین باب تشدیدے واقع شدہ در حدیث مسلم وترمذی وغیرہما آمدہ کہ نہ نشینید بر قبور ونہ گذارید نماز بسوے آن وابوداؤد ونسائی آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر آئینہ اگر بہ نشیند یکے از شما بر آخگر وبسوزد جامہائے وے وبرسد تا پوست وی بہتر ست از انکہ بہ نشیند بر قبر ونیز آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مردے را دید در میان گورستان بہ تعلین میرفت فرمود بکش نعلین خود را واز بعض اصحاب توسد واضطجاع وجلوس بر قبر نقل کردہ اند واللہ اعلم واز ابن عباسؓ آوردہ اند کہ گفت لعنت کناد خدائے تعالے زنانے را کہ زیارت قبور کنند وآن کسانی را کہ بر قبور مساجد گیرند وچراغ افروزند وگفتہ اند کہ نہی از چراغ افروختن بر قبور از جہت تضییع مال ست زیرا کہ نفع نیست در وے بہیچ احدے واز جہت احتراز از تعظیم قبور چنانچہ نہے از مساجد گرفتن ازین جہت ست ودر صحیح آمدہ کہ لعنت کند خدائے تعالے یہود را کہ گرفتند قبور انبیائے خود را مساجد ونماز گذاردن در مواجہہ قبور وبعض در مقبرہ نیز مکروہ دارند تنبیہ آنچہ مصنف ذکر کردہ حق ست واحادیث صحیحہ درین باب وارد واہل سنت در زمان نبوت وخلفائے راشدین وصحابہ ہمین بود ولیکن بعد ازان این تکلفات در مقابر پیدا شد ومفاخرت ومباہات بدان راہ یافتہ ودر آخر زمان بجہت اقتصار نظر عوام بر ظاہر مصلحت در تعمیر وتزویج مشاہد ومقابر مشائخ وعلما دیدہ چیزہا افزودند تا ازانجا ہیبت وشوکت اہل اسلام وارباب صلاح پیدا آید خصوصاً در دیار ہندوستان کہ اعدائے دین از ہنود وکفار بسیار اند وترویج واعلائے شان این مقامات باعث رعب وانقیاد ایشان ست وبا اعمال وافعال واوضاع کہ در زمان سلف از مکروہات بودہ در آخر زمان از مستحسنات گشتہ واگر جہال عوام چیزے کنند یقین کہ ارواح بزرگان ازان راضی نخواہد بود وساحت کمال ودیانت ایشان منزہ ست ازان ودفن در جوار قبور صلحا وحضور وشہود در ساحت عزت ایشان موجب برکت ونورانیت وصفاست وزیارت مقامات متبرکہ ودعا در انجا متوارث ست امام شافعی گفتہ اند کہ قبر امام موسے کاظم سلام اللہ علیہ وعلے ابائہ الکرام تریاق مجرب ست برائے اجابت دعا ودر زیارت قبور احترام اہل آن را در استقبال وجلوس وتادب ہمان حکم ست کہ در حالت حیات بود کذا قال ابن الہمام ودر بعضے ازین امور مذکورہ سبعض وجود در کتب فقہ متاخرین توسعہ وترخیصے نیز میتوان یافت واللہ اعلم وبالجملہ اصل زیارت قبور از اعمال خیر واوضاع دین ست چنانچہ گفت کہ دعادت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ گذشتگان را زیارت میکرد از برائے دعا وترحم واستغفار ودر صحیح آمدہ ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مامور شد کہ بزیارت اہل بقیع برآید تا ایشان را دعا کند واستغفار نماید وآن در شب نصف شعبان بود واحادیثی درین باب متعدد آمدہ وآنچنین زیارت کہ برائے این معنی بود سبے آنکہ بدعتے ومکروہی دران راہ یابد مستحب ست بدانکہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ابتدا نہی کردہ بود از زیارت قبور ودر آخر رخصت

کردو فرمود بودم من کہ نہی میکردم شمارا از زیارت قبور اکنون بکنید زیارت قبور را کہ آن باعث بی رغبتی در دنیا و یاد آخرت است
و این مردان راست اما زنان را بعض گویند کہ باقی ست بر نہی سابق و ایشان را بیرون آمدن بزیارت مقابر جائز
نیست الا بزیارت حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در احادیث لعنت واقع شدہ بر زنانی کہ بزیارت قبور
بر آیند و بعضے بر انند کہ این منع و لعنت در اول بود بعد از رخصت زنان نیز داخل اند و منع ایشان از جہت قلت صبر و کثرت
جزع و فزع ایشان ست و در حدیث مسلم آمدہ ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بزیارت مادر خود آمد و بگریست
و دیگران را نیز بگریہ در آورد و فرمود طلب اذن زیارت کردم مادر خود را اذن ندادند و طلب زیارت کردم و ماذون شدم و فرمود کہ
زیارت کنید قبور را کہ مذکر موت ست و گفتہ اند کہ حضرت حق سبحانہ و تعالی زندہ گردانید مادر و پدر آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم را پس ایمان آوردند بوے پس ازان بمیرانید و بعض این حدیث را تصحیح نمودہ اند و گفتہ کہ قصۂ زیارت و منع از
استغفار پیش ازین بود و درین باب متاخرین علما منع کردہ اند از اطلاق کفر بر والدین آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بلکہ بر جمیع
آبای وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا آدم علیہ السلام و در مشکوۃ از بیہقی مرسلا آوردہ کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ بزیارت
والدین خود کند یا یکی ازان دو ہر روز جمعہ آمرزیدہ شود مر او را و نوشتہ شود او را بارۂ و استغفار و تصدق بر ایشان نیز ہمین حکم دارد

و فرمود چون بگورستان راہ بینید بگوئید السلام علیکم اہل الدیار من المومنین والمسلمین و انا ان شاء اللہ بکم لاحقون نسال اللہ لنا و لکم
العافیۃ ترمذی از ابن عباس روایت می آرد کہ گذشت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بقبور کہ در مدینہ بود پس روی مبارک
بجانب آنہا آوردو گفت السلام علیکم یا اہل القبور یغفر اللہ لنا و لکم انتم سلفنا و نحن بالاثر و مسلم از عائشہ آوردہ کہ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آخر شب نصف شعبان بر بقیع بیرون آمد و گفت السلام علیکم دار قوم مومنین و اتاکم ما توعدون
غدا مؤجلون و انا ان شاء اللہ بکم للاحقون و نیز آمدہ السلام علی اہل الدیار من المومنین والمسلمین و یرحم اللہ المستقدمین
منا و المستاخرین و انا ان شاء اللہ بکم للاحقون و در خواندن آیۃ الکرسی و سورۂ اخلاص یازدہ بار و معوذتین و فاتحہ و یسین
و تبارک نیز اخبار و آثار آمدہ ست و در وقت زیارت ازان نوعے کہ در نماز میت کردے و بیش ازین یاد کردہ ایم خواندے
چہ حکم جنازہ و قبر در دعا و طلب مغفرت یکی ست و عادت آن بود کہ اہل میت را تعزیت کردی و ایشان را بصبر فرمودے
و عادت بنود کہ برای میت در غیر وقت نماز جمع شوند و قرآن خوانند و ختمات خوانند بر سر گور و نہ غیر آن و این مجموع بدعت
و مکروہ نعم تعزیت اہل میت و تسلیہ و صبر فرمودن سنت و مستحب ست اما این اجتماع مخصوص روز سوم و ارتکاب تکلفات
دیگر و صرف اموال بیوہیت از رق یتانے بدعت ست و حرام و عد تعزیت میت تا سہ روز ست و بعد ازدی مکروہ و بعض
تا ہفت روز نیز تجویز کردہ اند و بعض گفتہ اند کہ تعزیت میت حاضر سہ روز ست و تعزیت غائب یک روز و تعزیت جنس
یکبار بنا بر کردہ ہر کہ یکبار کرد دیگر نکند کذا روے عن ابی حنیفۃ و نشستن بر دریا بر راہ برای غرا مکروہ ست اشد کراہت
از جہت بودن آن عمل جاہلیت و در نشستن بخانہ یا مسجد رخصت ست زیرا کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بقتل جعفر
و زید و ابن رواحہ در مسجد محزون نشست و مردم مے آمدند اما باین کیفیت کہ الان متعارف ست و در ایام متعددہ کنند
نبود و در قرآن خواندن بر سر قبر اختلافے ہست مگر آنچہ در زیارت خواندہ شود اما آنچنانکہ قبر ہا گرد کردہ نشینند و بر سر وے
بخوانند مکروہ ست و شیخ ابن الہمام در شرح ہدایہ گفتہ کہ اختلاف کردہ اند در خواندن قاریان تا بخوانند نزد قبر و مختار عدم
کراہت ست انتہی و عادت بنود کہ اہل میت برای کسان کہ بتعزیت بیایند طعام کنند و در بعض کتب فقہ مذکور ست کہ اگر

از ثلث مال برسے جائز کنند کہ از راہ دور بیایند و مکث طویل کنند جائز ست بلکہ دیگران را از اقربائے میت و ہمسایائے او سفر سود تا برائے اہل میت طعام فرستند چہ ایشان را اشتغال بمصیبت کافی ست و فرست طعام پختن و استعداد تہیۂ آن دشوار ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزد نعے جعفر بن ابی طالب بمردم خانۂ خود فرمود بسازید برائے آل جعفر طعامے زیرا کہ بایشان آمدہ است ایشان را چیزے کہ شاغل و مانع ست ازان و بعض گفتہ اند کہ در روز اول مکروہ نیست از جہت شغل ایشان بتجہیز میت و در روز ثانی اگر نوحہ گران جمع اند مکروہ ست زیرا کہ اعانت ست مر ایشان را بر اثم و عدوان و خلاف ست در خوردن این طعام غیر اہل میت را و گفتہ اند آنہا را کہ مشغول اند بتجہیز میت جائز ست و این مسائل و احکام در کتب فقہ بتفصیل توان یافت و اللہ اعلم **فصل** در بیان صلوۃ خوف و صلوۃ خوف ثابت ست بکتاب و سنت اما کتاب قول حق سبحانہ و تعالے و اذا کنت فیہم فاقمت لہم الصلوۃ فلتقم طائفۃ الآیۃ و اما آیت سابقہ کہ و اذا ضربتم فی الارض فلیس علیکم جناح ان تقصروا من الصلوۃ اکثر بر آنند کہ در قصر رباعی ست بدو رکعت و بعض اوبار صلوۃ خوف حمل کردہ اند کہ در وے نیز قصر ست بترک بعض افعال و کیفیات چنانچہ در سفر قصر ست در عدد رکعت و بعض عامتر و شامل ہر دو مراد داشتہ اند و امام ابو یوسف بروایتے و حسن بن زیاد از حنیفہ و مزنے از شافعیہ بر آنند کہ این نماز مخصوص بزمان نبوت ست بجہت احراز فضیلت نماز خلف رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ظاہر مفہوم آیت کریمہ و اذا کنت فیہم ہمین ست و مختار نزد جمہور ائمہ جواز او ست بعد از زمان نبوت و اقامت صحابہ مثل علے مرتضے و ابی موسے اشعرے و حذیفہ بن الیمان رضوان اللہ علیہم اجمعین آنرا بعد از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دلیل آنست و ہر چہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کردہ ما دام کہ خصائص آن بحضرت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنص ثابت نشود امت را اتباع آن لازم ست و عموم منطوق صلوا کما رأیتمونی حجت ست بران و قید اذا کنت فیہم اتفاقی ست یا مراد گفت انت امن لقوم مقامک ست چنانچہ در کریمہ خذ من اموالہم صدقۃ ثابت ست فتد بر و دیگر بدانکہ گذاردن نماز خوف بر وجہ متعددہ صحیح ثابت شدہ و ہر یکی ائمہ را وجہے ازان وجہ اختیار کردہ اما امام ابو حنیفہ مختار نزد وے انیست کہ در کتب ستہ باجمعہا از ابن عمر مروی شدہ است کہ گفت غزا کردیم ہمراہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب نجد پس موازجہ شدیم صف بستہ ایستادیم در مقابل دشمن پس ایستاد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز بگذارد و امامت کند برائے ما پس ایستاد طائفہ با آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و روی آور دطائفہ دیگر بر دشمنان پس رکوع کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بآن طائفہ کہ با او بودند و سجدہ کرد و سجدہ پیشتر برگشتند این طائفہ بجائے آن طائفہ دیگر کہ نگذاردہ اند و بایستادند در مقابل دشمن پس آمدند آن طائفہ نگذاردہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با نہار کعت دیگر را و سلام داد پس بایستاد ہر یکی ازین دو طائفہ و بگذارد برائے خود رکعتی را یعنے آن رکعت را کہ با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نگذاردہ بودند ترجمۂ لفظ بخاری ست و در بعض کتب ستہ نیز ہمچنین آمدہ باختلاف الفاظ و عبارات و گفتہ اند کہ این طریق اوفق ست بنص قرآن فتد بر و در روایت ابن عمر تصریح بآنکہ کدام نماز بود واقع نشدہ و لیکن در سفر بودند گذاردن دو رکعت ازین جہت باید و لیکن مذہب حنفی ہمانست کہ در سفر باشد یا در حضر صلوۃ خوف جائز ست و گفتہ اند کہ در قتال شدید خواہ فجر باشد یا قصر سفر امام با ہر طائفہ یک یک رکعت گذارد و در غیر حالت اگر رباعی ست با ہر طائفہ دو رکعت و در مغرب با طائفہ اول دو رکعت و با دوم یک رکعت و مذہب ہمام احمد و شافعی نیز ہمچنین ست و بحجت معقول دری مجاہد و اذا کنت فیہم کہ قائلند کہ اثبات آن در حضر قیاس با

واللہ اعلم و نزد امام مالک مخصوص بسفرست و وجوہ دیگر نیز در کتب احادیث بتعدد طرق و روایات صحیحہ مذکورست چون
غرض عمل بتفصیل آن چندان تعلق بنود چہ وجود نماز خوف درین آخر زمان بغایت نادر خواہد بود برابچہ مصنف ذکر کرد قصار
افتاد و گذاردن نماز خوف باین وجوہ بر تقدیریست کہ مجال اقامت باین نہج صورت بندد و اگر خوف زیادہ بود و مجال
تنگ گردد بگذارند بہر وجہ کہ توانند پیادہ و سوار بر کوع و سجود یا بایما و اشارست و در بعض طرق حدیث ابن عمر کہ مذکور شد
تصریح باین معنے واقع شدہ چون در حالت قتال وقت نماز شد سے اشارت میکند کہ مشروعیت نماز خوف بر تقدیریست
کہ صفہا راست کردہ و متوقع قتال شدہ باشند چنانچہ سیاق احادیث مصرحست بدان نہ بمجرد خوف و احتمال وجود قتال
گمانکہ ظن غالب حضور عدو بغتۃ و ریختن وے بر لشکر اسلام معاذ اللہ مترقب و متوقع بود و دشمن برابر قبلہ بود سے
پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم پیش شد سے و صحابہ در عقب آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و صف کشیدند پیش پس
در نماز شروع کردند سے و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و صحابہ ہمہ باتفاق تکبیرہ احرام بیاوردند سے و بعد از قیام
بتمامی در رکوع شدند سے و جملگی سر از رکوع برداشتند سے اما چون بعد ازین آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در سجود
شدے برابر وے صف اول در سجود شدے و صف باز پسین برابر دشمن بایستادے یعنی ہمچنانکہ سر از رکوع برداشتہ بود
ہمچنان ایستادہ ماندے و برابر حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بسجود نرفتے تا چون پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم با صف
اول از رکعت اولے فارغ شدے و ہر دو سجدہ کردے و بر رکعت دوم برخاستے آنگاہ صف باز پسین ہمانجا کہ ایستادہ بودند در سجود
شدندے ہر دو سجدہ کردندے و برخاستند و بجای اہل صف اول آمدندے و اہل صف اول بجای اہل صف باز پسین رفتندی پس آنحضرت صلی اللہ علیہ
وسلم رکعت دوم بسازاردے و صحابہ ہمہ دو صف بتمامی در رکوع رفتندے و جملگی سر از رکوع برداشتندے چنانچہ در رکعت اولے
بود و چون بسجود شدن صف پیشین کہ در رکعت اولی پسین بود درین رکعت پیش آمدے باوی بسجود در نمی و صف پسین کہ
در رکعت اولی پیشین بود درین رکعت پسین شدی چنانچہ سر از رکوع برداشتہ بود ہمچنان در مقابل عدو ایستادہ ماندی و اہل تقدیم
و تاخیر و تبدیر مکان در اصطفاف برای آن فرمودے تا فضیلت صف اول ہر دو طائفہ را حاصل شدی و اہل صف دوم
اہل صف باز پسین اند و سجدہ رکعت دوم را با پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم دریافتندے چنانکہ اہل صف اول دو سجدہ
رکعت اول باوے دریافتند پس در فضیلت صف اول و فضیلت سجود برابر حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ہمہ مساوی
باشند و این غایت عدل ست از ان حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و غایت محبت و حرص بر دریافت شرف متابعت
و موافقت وے از صحابہ و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بعد از فراغ از دو سجدہ باین صف در تشہد بنشستی
صف موخر کہ در رکعت اولے مقدم بودند سجدہ کردندے و در تشہد بوے ملحق شدندے و جمیع صفین باتفاق بانصراف
رسالت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم سلام باز دادندے و درین صورت ہم مقابلت عدو و احتراس بودی و ہم در تمام نماز
برابر حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بودندے مگر دو سجدہ در یک رکعت کہ تنہا کردندے و این حدیث مسلمست کہ از
عبادہ آوردہ و در نماز عصر بودہ جابر میگوید کہ غزا کردیم برابر رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم قومے را از جہینہ پس قتال
کردند با قتال پس سخت بر ایشان گذاردیم نماز ظہر را مشرکان با یکدیگر گفتند کہ اگر ہم در نماز یکبارگی بر ایشان می افتادیم
پارہ با پارہ میکردیم ایشان را و گفتند کہ نماز دیگر خواہد آمد کہ محبوب ترست نزد ایشان از اولاد و در روایتی از اطلاد و در
روایتی از ابنا و ہمدران وقت این نماز خوف بر ایشان باید نزد جبرئیل این خبر را بحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم رسانید و حضرت

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با صحابہ گفت پس بگذارند نماز خوف را باین وجہ کہ مذکور شدہ و بود دشمن در میان ما و قبلہ و گفت
جابر در آخر حدیث چنانچہ میگذارند امراے ما و در حدیث ابی داؤد و نسائی از ابو عیاش زرقی نیز آمدہ کہ گفت بودیم ما با رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعسفان و بود سر گروہ مشرکان خالد بن الولید پس گذاردیم نماز پیشین را و گفتند مشرکان بہ تحقیق
یافتہ بودیم غفلتے از مسلمانان کاشکے حملہ میکردیم بر ایشان در حالے کہ در نماز بودند پس نازل شد آیت قصر و چون حاضر
صلوٰۃ بایستاد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مستقبل قبلہ و مشرکان در پیش او بودند و صف بستند خلف رسول اللہ صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم و صفے دیگر خلف این صف دیگر تمام این کیفیت کہ مصنف ذکر کردہ آوردہ و ہمین وجہ بخاری و نسائی
از ابن عباس نیز آوردہ اند و این بر تقدیرے بود کہ دشمن برابر قبلہ بودے اما اگر دشمن برابر قبلہ نبودے
صحابہ را دو گروہ کردے یک گروہ برابر دشمن و در مواجہہ و بازاے وے بایستادی و یک گروہ یک رکعت نماز را با پیغمبر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بگذاردندے پس بجاے آن گروہ شدندے کہ برابر دشمن ست و آن گروہ بیامدندے و
رکعت دوم را با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دریافتندے و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سلام باز دادے و ہر گروہ
یک رکعت را قضا کردندے بعد از سلام پیغمبر علیہ السلام این ہمان حدیث ابن عمر ست کہ در کتب ستہ باختلاف الفاظ
مرویست و مختار حنفیہ است چنانچہ گذشت و درین حدیث ذکر آنکہ این بر تقدیریست کہ دشمن برابر قبلہ نبودی نیست
چنانچہ در وجہ اول ذکر بودن وے برابر قبلہ مصرحست مگر آنکہ گفتہ شود کہ لفظ بازاے عدو یا در مواجہہ وے کہ
درین حدیث واقع ست دلالت دارد بر آنچہ در صورتے کہ دشمن در جانب قبلہ است ہمہ مواجہہ و مقابل عدو ایستادہ اند
کما لا یخفے و در بعض اوقات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت را با یک گروہ میگذارد و یک گروہ را مقابل عدو
برائے محافظت ایستادہ میکرد و ما سوماں سلام میدادند و از نماز بیرون مے آمدند و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در تشہد توقف میکرد و سلام نمیداد تا گروہ دوم کہ مقابل عدو ایستادہ بودند مے آمدند و با ایشان دو رکعت دیگر
میگذارد و این گروہ اخیر و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باتفاق سلام میدادند چنانچہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم چہار رکعت گذاردہ بودے و ایشان دو رکعت این وجہ در جامع الاصول از حدیث بخاری از جابر آوردہ کہ بودیم
ما با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بذات رقاع و افتادیم نیم روزے در جنگلے پر درخت پس افتادیم ہر کدام ما زیر
زیر درختے و بود در ان میان درختے کہ سایہ خوب داشت پس گذاشتیم ما آن درخت را برائے آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در زیر آن درخت بخواب رفت و شمشیر خود را بشاخ آن درخت
بیاویخت ناگاہ یکے از مشرکان آمد و شمشیر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را از شاخ برآورد و بر کشید آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیدار گشت و شمشیر را از دست وی بگرفت و او را بر اند و ہیچ نگفت چون وقت نماز در آمد
بگذارد بطائفہ دو رکعت پس رفتند این طائفہ و بگذارد با طائفہ دیگر دو رکعت دیگر پس حاصل شد آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم را چہار رکعت و مقوم را دو رکعت و در روایتے از نسائی نیز از جابر آوردہ باین لفظ کہ گذارد رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم با صحاب خود صلوٰۃ الخوف پس بگذارد با وے طائفہ و طائفہ دیگر روے ایشان بجانب دشمن بود پس
بگذارد و بآن طائفہ دو رکعت پس برخاستند و بجاے آن طائفہ دیگر و آمدند آن طائفہ دیگر پس بگذارد با ایشان دو رکعت
پس سلام داد و گاہ با ہر طائفہ دو رکعت مستقل گذاردے و سلام باز دادے صلے اللہ علیہ وسلم استقلال ہمین ست کہ

با ہر طائفہ سلام جدا جدا دادے چنانچہ ہم در روایتے از نسائی از جابر آمدہ کہ گذارد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بطائفہ
از اصحاب خود دو رکعت و سلام داد و پشت گذارد با طائفہ دیگر دو رکعت و سلام داد و درین صورت نیز آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم چہار رکعت گذارد بودے و ایشان دو رکعت و گاہ با ہر طائفہ یک رکعت گذاردے و این طائفہ بعد از یک رکعت
از نماز بیرون مے شدند و آن طائفہ دیگر بیامدند و یک رکعت بگذاردند و با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
از نماز بیرون شدند چنانکہ ہر گروہے یک رکعت گذاردہ بودے و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت این
روایات را ابو داؤد و نسائی از حذیفہ آوردہ و تصریح کردہ کہ ہیچ گروہے قضا نکردند رکعتے دیگر را بود او گفتہ کہ
بعضے روایت کردہ اند کہ قضا کردند کذا فی جامع الاصول و وجہے دیگر کہ در جامع الاصول از بخاری و مسلم از سہیل
بن ابی حثمہ آوردہ کہ طائفہ صف بستند با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و طائفہ ایستادند در مواجہ دشمن پس گذارد آن
حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با طائفہ کہ با او بودند یک رکعت و ایستادہ ماند و تمام کردند ایشان رکعت دیگر را برائے
خود پس برگشتند و رفتند در مواجہ دشمن باز طائفہ دیگر آمدند پس گذارد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با ایشان
رکعتے را کہ باقی ماندہ بود از نماز خود و نشستہ ماند تا آنکہ تمام کردند رکعتے را برائے خود تنہا پس سلام داد آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با ایشان درین صورت ہر گروہے را یک رکعت شد با آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و یک رکعت تنہا اما ہم در وقت صلوٰۃ حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہ قضائے رکعت باقیہ بعد از تمامے
نماز حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ظاہر کلام مصنف درین سہ وجہ اخیر کہ ذکر کردہ آنست کہ عام تر بود از انکہ دشمن
برابر قبلہ بودے یا نہ و در الفاظ احادیث نیز مطلق آمدہ و مقید ہیچ یکے ازین دو صورت نہ دیگر بدانکہ کلام مصنف
در جمیع این وجوہ کہ ذکر کرد ظاہر در آنست کہ مختار نزد وے تخصیص نماز خوف ست بحالت سفر چنانکہ مذہب امام مالک ست
پس گذاردن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہار رکعت را یا بجہت جواز آنست چہ قصر رخصت ست چنانچہ بعض
ائمہ ست و اگرچہ صحیح آنست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہرگز در سفر چہار رکعت نگذاردہ و لیکن این از خصائص
صلوٰۃ حالت خوف باشد تا ہر طائفہ نماز را عقب آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تمام بگذارند یا بجہت جواز انکہ در
ادائے نماز چنانچہ شافعی بآن قائل ست و لہذا در بعض عبارات شافعیہ واقع ست کہ میباشد قوم را دو و آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را چہار و در مغرب شش و احتمال دارد کہ درین صورت این نماز در حضر بودہ باشد و بریں تقدیر
اقتصار قوم بر دو رکعت از خصائص حالت ضرورت خوف بود چنانکہ گذارون یک رکعت از قوم در وجہ اخیر و لیکن در حدیث
جابر آمدہ کہ آن در غزوۂ ذات الرقاع بود و اللہ اعلم و حق آنست کہ صلوٰۃ خوف از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در حالت سفر بود چنانچہ از احادیث ظاہر میشود و شمنی میگوید کہ صلوٰۃ خوف از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در چہار موضع بود ذات الرقاع و بطن نخل و عسفان و ذی قرد و تجویز آن در حضر از فقہا بطریق قیاس ست واللہ اعلم
و مصنف میگوید و این وجوہ ہمہ رواست از جہت ورود آنہا در احادیث صحیحہ و ثبوت فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم بران و مذہب امام احمد ہمین ست چنانچہ قاعدۂ اوست در اتباع ماورد اگرچہ بعضے از اہل وے ترجیح
وجہ اخیر کہ ما ذکر کردیم از حدیث بخاری و مسلم از سہیل بن ابی حثمہ کردہ اند و مختار امام مالک نیز ہمین وجہ ست
و لیکن میگوید کہ امام دو رکعت و گیرد طائفہ ثانیہ میگزارد تشہد سخوانند و سلام میدہد و این طائفہ قضائے کنند

رکعت دیگر را و در مختار احمد امام تشهد خوانده توقف میکند تا این طائفه رکعت دیگر را برای خود تمام کنند پس سلام
سید بدایشان و در حدیث نیز همچنین ست و نزد امام شافعی اگر دشمن در جهت قبله است همچنین ست که مصنف ذکر کرد
و لیکن ایشان میگویند که برابر ست که اول صف اول به سجده رود با امام و صف ثانی ایستاده باشد یا علی العکس و
اگر در جهت قبله نبود بگذارد امام با هر دو فرقه یکبار فرض نزد شافعی جائز ست در غیر صورت خوف نیز اگرچه انچه از
فرض واقع میشود همان اولی ست و لیکن در سهو و بار نیت فرض میکند پس در رکعت ثانیه واقع میشود مرقوم را از فرض
و آن حضرت را صلی الله علیه و آله و سلم از سنت و اقتدا اے مفترض بمتنفل نیز نزد ایشان در صورت تکرار جائز ست
و چون محل اختلاف علماست گفته اند که اولی آنست که بگذارد با هر فرقه یک رکعت کذا فی الحاوی و شرح و مصنف
میگوید که بعضے از علماے حدیث این نماز را بر پانزده وجه روایت کرده اند و اکثر آن در جامع الاصول مذکور ست اما آنچه
وجه این بود که بیان کردیم و باالله التوفیق این وجه و بعض وجوه دیگر در صحاح مذکور اند و بصحت رسیده اند یا رب مگر
صحیت اینها نزد مصنف و جماعه که روے اتباع تقلید آنها میکنند بثبوت رسیده باشد و الله اعلم تمام شد الباب
مملوة بحمد الله و توفیقه و عجب از مصنفها که بیان صلوة کسوف کرد و عمل بنوعے را در این باب تصحیح نموده چنانچه
عادت اوست در این کتاب با آنکه آن باب سفر ست از ابواب صلوة و در وے اختلاف ست میان ائمه فقه که یک
رکوع بود یا دو و همچنین صلوة خسوف یا رب بگذران نسیان شد یا از نسخه اصل افتاده و در دیگر نسخها بران تنصیص شده
و الله اعلم **فصل** در زکوة و صدقات زکوة در لغت نما و افزونی و طهارت و پاکی ست نه کما الزرع لانها و قال الله تعالی
و تزکیهم ای تطهرهم و در شرع اداے حق واجب در نصاب حولی که زیاده بر قدر حاجت بوده گاهی اطلاق بر نفس مال
واجب نیز کنند که موجب نماے مال و طیب و طهارت وے و نماے اجر صاحب مال و طهارت وی از ذنوب ست و نیز گفته اند
که وی تزکیه صاحب میکند و شهادت سید بصحت ایمان وی و وجه تسمیه بصدقه از جهت آنست که وی دلیل ست بر صدق
صاحب وے در دعوے صحت ایمان ظاهراً و باطناً و اما آنکه در وجوب زکوة اختلاف ست که پیش از هجرت ست یا بعد از
وی ابن خزیمه در صحیح خود دعوے کرده که پیش از هجرت ست و احتجاج کرده بحدیثے که از ام سلمه در قصه هجرت حبشه آورده
که جعفر بن ابی طالب گفت مر نجاشی را که آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم امر میکند ما را بصلوة و زکوة و صیام در هجرت حبشه
بیشک پیش از هجرت ست و صحیح آنست که وجوب زکوة بعد از هجرت ست در سنه ثانیه و باین قول جزم کرده ابن اثیر
و لیکن بعض گفته اند که پیش از فرضیت رمضان سنه و تحقیق آنست که بعد از رمضان بود بدلیل حدیثی که نزد احمد و نسائی
و ابن ماجه و ابن خزیمه و حاکم ثابت و صحیح ست از حدیث قیس بن سعد بن عباده که گفت امر کرد ما را رسول خدا صلی الله علیه
و آله و سلم بصدقه فطر پیش از نزول زکوة پس چون زکوة نازل شد فریضه زکوة پس نه امر کرد ما را بصدقه فطر و نه نهی کرد از آن و
ما میگوییم آن را و این دلالت دارد بر تاخیر او از رمضان عادت حضرت نبوے صلی الله علیه و آله و سلم در زکوة و صدقات
دیگر چنانچه عشر و مانند آن مراعات فقرا بود چنانچه وصیت کرد وے و ترغیب نمود وے در رسانیدن آن بایشان بدیانت
دیانت و رغبت بے محنت و مشقت دهنده و اداے واجب اغنیا را بل که منفعت آنی در وے بیشتر از ذکور بود نیز از این
باب ست و مانند آن مراعات اصحاب اموال تا عمال بر ایشان ظلم و تعدی و تجاوز از حد نکنند از اموال چیزها انتخاب
نمایند و زیاده بر قدر فرض از بهایا و اضیافات نستانند و شرط نماز و حلال حول و امور دیگر که ناظر در سیره فقه ست

داخل آنست و بالجمله مصلحت هر دو جانب بالغایة النهایة نگاه داشتی چنانچه عادت شریف وے بود در رعایت نهایت عدالت و توسط در ادای حقوق باحکام و وجوه و احکامے که بعد ازین مذکور گردد بجمله تفصیل و برهان انشاء الله ست و از رعایت حکمت و عدالت اوست صلے الله علیه وآله وسلم که زکوة را در چهار صنف مال که دوران و وجود آن میان خلق بیشتر و احتیاج کسان بآن فراوان تر ست واجب کرد تا ادای آن بآسانی میسر بود و گرفتن آن بیشتر موجب دفع حاجت گردد یک صنف زرع و ثمار چنانکه حبوب و خرما و انگور و مانند آن نه مثل بقول و خضراوات که در اندک زمانی تباه گردد و دوم صنف بهیمة الانعام از شتر و گاو و گوسفند بشرائطی و تفاصیلے که در فقه مذکور ست سوم صنف زر و سیم که قوام معاش خلق میان باعتبار تقویم اشیا بدانست چهارم صنف اموال تجارت از هر صنف که باشد مثل ظروف و فروش و مانرا قسم شده و در جمیع اصناف اموال در هر سال یکبار فرمود و در زرع و ثمار در گاه حصاد و دوکردن و کمال آنکه وقت حاصل شدن غله است فرمود و این نیز غایت عدل ست هم در رعایت اصحاب اموال که بعد از گذشتن سال و حصول نصف مال و نمای آن باختلاف نرخ و قیمت که تبدیل و تغییر آن در سال متیقن ست و وقت حصول غله و ثمار بحصاد و کمال آن واجب گردانید و هم در رعایت جانب فقرا تا مبادا بتاخیر از سال و از وقت حصاد و ادای زکوة تاخیر و اهمال راه یابد و تعسر گردد و نیز از رعایت عدالت ست که بحسب سعی شخص صاحب مال در تحصیل مال و سهولت و مشقت وی در تحصیل آن در مقدار واجب زکوة تفاوت بیان فرمود لاجرم پنج را یکے واجب کرده و مالی که بی مشقت و تکلف از غیب بدست آید همچون گنجے که باید از کان یا دفینه و چون بے مشقت بدست آمده آمدن سال و گذشتن آن را چنانکه در اموال تجارت اعتبار کرد دران اعتبار نکرد بلکه در حال که باید بروے واجب شود که اخراج خمس بضم خا یعنی پنج یک کنند و آنچه از اموال در تحصیل آن مشقتے و کلفتے بقدر لابد ست نه زیاده مشقت و کلفت همه آن یعنی ده را یکے واجب کرد چنانکه در زرع و ثمار که بآب باران حاصل شود و همه آن یعنے بیست را یکی واجب کرد در آنچه بزیادت تکلفے محتاج بود از رود لابے که بآن از حوضها و جوبها آب بکشند یا از چاہے که بگاو و شتر و خر کشیده آب بهند یا خریدن آبے یا مانند آن سیراب گردانند و همه آن که چهل را یکی ست واجب کرد دران چه محتاج ست بحمل و تعب تمام از ارتکاب مشقت اسفار و رکوب بحار و در رفتن ببلاد و اکناف عالم که رنج آرد و ترقب و انتظار قیم و اسعار و امثال آن و دیگر از رعایت عدالت آنست که در هر نوعے از مال بحسب مصلحت حال و حکمتی که جز علم شارع بدان نرسد نصابی تعیین فرمود و نصاب در لغت بمعنے اصل و مرجع آید و نصاب هر چیز آن بود که چون آن چیز بدان برسد تمام شود و اثرے خاص و حکمے مخصوص بران مترتب گردد و نصاب زکوة قدرے از مال بود که چون بدان برسد زکوة واجب گردد و در شرع شریف در هر صنفے از مال نصابے تعیین یافته چنانکه در فقه دویست درم که مبلغ آن بحساب دیار پانصد و توجیه آنست و در زر بیست مثقال که بوزن این دیار هفت دینار توجیه بود و در علات و ثمار شش صد من شامی ست که پنج شتر دارانرا شتران عرب باشد در حدیث و فقه در زرع و ثمار خمسهٔ اوسق گفته اند غالبا خمسهٔ اوسق بهمین مقدار میر سکه مصنف گفته است و الله اعلم و نصاب دیگر گوسفند چهل و در گاو سی و در شتر پنج که در کمتر ازین نصابها چیزی واجب نبود و اصل در باب تعیین مقدار نصاب و زکوة کتاب رسول الله ست صلے الله علیه وآله وسلم و عمل خلفای راشدین بعد ازوے بآن کتاب و اجماع امت بران بعد ازان بنا نکه اگر نصاب اموال آن نداشته باشد که زکوة از جنس آن بود و دادن آن بر صاحب

اموال گران نیاید و ازان زیادہ ضرری بایشان لاحق نگردد چنانکہ از سی گاو گو سالہ یکسالہ و از چہل گوسفند گوسفندی
کہ ملک و از نقود چہل یک و از غلات و ثمار عشر زکوۃ ہم از جنس نصاب واجب بود اما چون در بعض اموال نصاب احتمال
آن نداشت کہ مواسات فقرا در جنس وے بود بجہت آنکہ دادن آن بر صاحب مال گران آید و ضرری بوی لاحق گردد
چنانکہ در شتر چہ یک شتر از پنج شتر دادن گرانی دارد ازین جہت رعایت عدالت اقتضای آن کرد کہ یک گوسفند
در ہر پنج شتر تعیین فرمود تا بیست کہ در وے چہار گوسفند فرمود ما چون عدد شتران بہ بیست و پنج برسد احتمال آن باشد
کہ از جنس آن بدہد و گران نیاید لاجرم مخیر باشد میان پنج گوسفند و یک شتر خواہ پنج گوسفند کہ پس ہر پنج شتر گوسفندے
افتد و خواہ یک شتر یکسالہ تمام کہ در قیمت نزدیک بہ پنج گوسفند ست بدہد و این تخییر از مذہب حنفیہ نیست در مذہب
ایشان ہمان یک شتر ست و در کتاب صدیق کہ انسؓ روایت کرد کہ اصل ست در باب صدقات چنانچہ در صحیح بخاری آوردہ نیز
در بیست و پنج شتر یک شتر ست کہ از انیست مخاض گویند و این تخییر کہ مصنف ذکر کردہ نیست و ہر کرا بدانستی کہ اہل و مستحق زکوۃ ست
یعنی فقیر ست یا قسمی دیگر از ان اقسام کہ مصارف زکوۃ اند زکوۃ بدادی و اگر کسی زکوۃ طلبد آشتی و حال وی در اہلیت و
استحقاق آن بفعل معلوم نبودی نظر بظاہر حال و اعتماد بر صدق قول وی نمودہ وی را زکوۃ بدادی اما بعد از انکہ قضای وی عدم
اہلیت وی معلوم شدی و بر اخبر کردی کہ تو نگران را در زکوۃ حظے و نصیبے نیست شرعاً و نہ توانایان را کہ بر اکتساب توانائی
دارند مروۃ و با وجود آن اگر غنی غالب آن بود کہ فقیر و مستحق ست اعادۂ زکاۃ واجب نبود و عادت آن بود کہ زکاۃ را در شہر تا
دو سہ ماہ کہ عمال بسندی ہم دران موضع بحکم آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر فقرای آنجا صرف کردندی بجہت قرب توقع فقرا
تا حرمان ازمان موجب آزار و انکسار خواطر ایشان نگردد و نیز در حدیث معاذ بن جبل کہ او را بیمن فرستادہ بودند آمدہ کہ از غنیای
ایشان بگیرید و بر فقرای ایشان ردکن و اگر چیزے بعد از دادن اہل موضع فاضل شدی بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
آوردندے و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر فقرای مدینہ صرف کردی در مذہب امام ابو حنیفہ نیز نقل زکوۃ از شہر
بشہری مکروہ ست مگر آنکہ نقل کند بقرابت خود یا فقرائے موضع دیگر کہ محتاجتر و مستحق تر باشند بریں تقدیر نقل زکوۃ بسوے
آنہا جائز بلکہ مستحب ست و از عادات نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نبود کہ از اسپ و برذہ و استر و دراز گوش و بقول او خربزہ
و خیار و عسل و خواکہ در کیل نمی آید و ذخیرہ کردن را نمی شاید زکوۃ بستاند مگر طلب و انگور کہ ازان زکوۃ می ستد و فرق
نمیکرد میان تر و خشک اما اسپ و برذہ در جامع الاصول از کتب ستہ از ابی ہریرہؓ آوردہ کہ فرمود رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم نیست بر مسلم صدقہ در عبد وے و نہ در فرس وے و در صحیحین آمدہ نیست در عبد صدقہ مگر صدقہ فطر و در
سنن ابو داؤد آمدہ نیست در اسپ و برذہ زکوۃ مگر آنکہ در برذہ زکوۃ فطر ست و در حدیث دیگر نیز آمدہ کہ حق تعالی
درگذشت از صدقہ اسپ و برذہ رواہ ابن عدے و ابن عساکر عن جابرؓ و امام احمد در مسند خود از علیؓ و طبرانے در
اوسط از ابن عباس آوردہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بتحقیق عفو کردم شما را از صدقہ اسپ و برذہ
و مراد اسپ و برذہ ست کہ برای غیر تجارت بود اما اگر برای تجارت بود منظور در وے مال ست و واجب ست
در وے زکوۃ نظر بقیمت وے و ہمچنین واجب ست زکوۃ در ہر مال کہ برای تجارت بود ہر چہ باشد و در حدیث ابی داؤد
آمدہ کہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ امر میکرد ما را کہ بر آریم صدقہ را از ہر چہ مہیا ساختہ ایم و ابرای بیع و نزد
امام ابو حنیفہ و زفر اگر اسپان بیرون بیچ دیہ باشند و در خانہ علوفہ نخورند اگرچہ برای تجارت نباشند واجب ست

دران زکوة و مخیرست صاحب آن بر سر هر اسپ دیناری بدهد یا قیمت کند و در هر دویست درهم پنج درهم دهد بدلیل آنکه در حدیث دار قطنی و بیهقی از جابر آمده که فرض الخیل السائمة فی کل فرس دینار و در هدایه این حدیث را اینچنین روایت کرده فی کل فرس سائمة دینارا و عشرة دراهم و در شرح هدایه گفته که رواه جعفر بن محمد عن ابیه عن جابر و هم در هدایه تاویل آن احادیث کرده که در وے نفی و عفو زکوة از اسپان واقع شده آن گروه که مراد بآن اسپان غازیان ست که هر چند بسیرند بگمان زکوة دران واجب نبود و همچنین منقول ست از زید بن ثابت رض در وقتی که مروان بن عبد الملک مشاورت کرد با صحابه در زکوة اسپ که چه میفرمائید پس روایت کرد ابو هریره که پیغمبر فرمود صلی الله علیه وآله وسلم نیست بر مسلم در اسپ وی و بنده وی صدقه پس مروان از زید بن ثابت پرسید یا ابا سعید تو چگوئی ابو هریره گفت عجب از مروان که من حدیث از پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم روایت میکنم باز میگوید تو چه گوئی یا ابا سعید پس زید بن ثابت گفت صدق رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم مراد بدان فرس غازیست و نبود در زمان نبوت فرسے مگر برای غزا کذا فی الهدایه و شروحه و هم در هدایه میگوید که تخییر میان دینار و تقویم ماثورست از عمر و مرویست که ابو عبیدة بن الجراح امیر شام بود اهل شام بر وے عرض کردند که اسپان ما بسیار شدند در زکوة آنها بر ما واجب چیست ابو عبیده ابا آورد از جناب ایشان باز سوال کردند پس نبوشت بدو امیر المومنین عمر پس در جواب وے بنوشت که مخیر گردان ارباب آنها را اگر خواهند ادا کنند از هر اسپ دینارے و اگر خواهند قیمت کنند و بدهند در هر دویست درهم پنج درهم و جابر رض همان یک شق را روایت کرده که اخذ دینارست کذا فی شرح الآثار و در جامع الاصول از موطا مے آرد که اهل شام گفتند به ابی عبیدة بن الجراح که بگیر از اسپان و بر دهاے ما صدقه پس وے ابا آورد و ازان پس تر بنوشت بعمر بن الخطاب وی نیز ابا آورد پس ایشان باز بابی عبیده در ین باب گفتند وی باز بنوشت بعمر پس بنوشت وے که اگر ایشان دست ندارند صدقه ها در اسپان بگیر از ایشان و در کن هم بر ایشان و بر درویش کن بر دهاے ایشان را امام مالک میگوید یعنی رد کن بر ایشان بقیمتے به فقراے ایشان که مصارف صدقات اند و سیوطی در جمع الجوامع از عمر آورده که گفت با اهل مدینه خیر و بهبود نبود در مالے که زکوة داده نشود در وے پس در اسپان عربی ده درهم ساخت و در اسپ ترکی هشت رواه ابن جریر و زکوة در اسپان که نزد امام ابو حنیفه هست بر تقدیریست که نر و ماده مختلط باشند و نسلی از ایشان پیدا میشده باشد اما اگر تنها ذکور بود یا اناث تنها واجب نشود از جهت عدم تناسل و نماء و در روایتے از اناث تنها بدهند که تناسل دران بفعل مستعار ممکن ست پس معلوم شد که در اسپان تجارت زکوة ست باتفاق و در اسپان غازیان که برای سواری ست نیست و در غیر آن اگر سائم باشد نزد امام ابو حنیفه هست و نزد غیر ایشان نیست و اما استر و دراز گوش باتفاق در آنها زکوة نیست اگر نه برای تجارت باشند دار قطنی از حدیث امیر المومنین علی آورده که در جبهه صدقه نیست و تفسیر جبهه باب و استر برده کرده اند و مسلم از ابی هریره آورده که گفتند یا رسول الله زکوة در حمر چیست فرمود که فرود نیامده است بر من در حمر چیزے مگر این آیت منفرده جامعه فمن یعمل مثقال ذرة خیرا یره و من یعمل مثقال ذرة شرا یره یعنی در خصوص حمر چیزے از وے نیامده جز آنکه این آیت جامع و شامل تمامه خیرات و شرات ست که صدقه در کره و غیر آن هست اگر یکے خیرے بکند و چیزے دران بدهد لابد ثواب آن را دریابد مقصود نفی وجوب زکوة حمر عین ست از زکوة دران و در هدایه این حدیث عدم نزول چیزے در حمیر و بغال بر ده آورده اما در کتب احادیث بلفظ خاص

یافته میشود واللہ اعلم بالقبول یعنے قرہا و خربزہا و خیارو فواکہ مثل انار و سیب و امرود مانند آن احادیث در ناگرفتن زکوۃ ازان بطرق متعدد وارد شدہ بیہقی از علی آوردہ کہ لیس فی الخضراوات والبقول صدقۃ و دارقطنی از عمر و انس آوردہ کہ لیس فی الخضراوات صدقۃ و ابن جریر یا عبد اللہ آوردہ کہ نیست در بقل و تواہل و زعفران و فاکہ تر و خشک زکوۃ و در تفاح و کمثری بخصوص نیز حدیث آمدہ کہ زکوۃ نیست و مذہب صاحبین نیز ہمین ست کہ آنچہ ثمر باقیہ ندارد در وے صدقۂ زکوۃ کہ مراد بوے در انجا عشرست واجب نبود و از محیط نقل کردہ اند کہ مراد بہ بقا صلاحیت اذخار ست تا سال تمام یا زیادہ چنانکہ حبوب و خرما و انگور و در خرما و انگور نگہداشتہ اوسق برسد واجب بود دران و در کمتر ازان نہ و احادیث درین باب نیز آمدہ خلاصہ امام ابو حنیفہ در ہر چہ از زمین برآید قلیل یا کثیر خواہ دیماند یا نہ عشر واجب بود از جہت قول پیغمبر علیہ السلام کہ فرمود چیزے کہ بیرون آرد آن را زمین در وے عشرست و این مطلق ست شامل قلیل و کثیر و قصب و خطب و حشیش نزد ایشان نیز مستثنے ست و قد ذکرنی محلہ و قول مصنف کہ گفت و فرق نیکرد میان تر و خشک متعلق ست بہر دو قسم یعنے بفواکہ و بقول کہ در وے زکوۃ نیست و برطب و انگور کہ در وی ہست و اما عسل نزد شافعی زکوتے در وے نیست و بیہقی از علی آوردہ کہ لیس فی العسل زکوۃ و نزد امام ابو حنیفہ در وے عشرست اگر در زمین عشرے بود کم ہمشد یا بیش و نصابی معین در وے معتبر نیست چنانکہ در خارج ارض از خضراوات و فواکہ حدیث ما اخرجتہ الارض ففیہ العشر کہ مذکور شد حجت ایشان ست و نزد ابی یوسف در روایتی معتبرست در وی قیمت و در روایتے دہ قربہ و ترندے از ابن عمر آوردہ در ہر دہ زق از عسل یک زق ست و در روایتی در دہ قربہ یک قربہ و لیکن گفتہ اند کہ در اسناد این حدیث سخن ست و صحیح نشدہ از حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین باب چیزی انتہی و اما عسلے کہ از کوہ برآید در وے نیز عشرست نزد امام و نزد ابو یوسف چیزے نیست و از جامع صغیر نقل کردہ اند کہ اگر پیدا شود در جبال و بر تنہ وارض موات از عسل و فواکہ اگر گرد نیارد او را امام پس آن حکم صید دارد کہ مباح ست ہر کہ یابد و اگر گرد آرد در وے عشرست و نزد ابی یوسف و حسن ہنوز باقی ست بر اباحت انتہی و این موافق ست با نکہ در جامع الاصول از ابو داؤد و نسائی از حدیث عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ آوردہ کہ آورد ہلال کہ یکی از بنی متعان بود عشور نحل را کہ مراد او بود بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درخواست کرد کہ گرد آرد وادے را کہ او داشت پس گرد آورد حمی ضربۂ وی آن وادے را و چون عہد ولایت بعمر بن الخطاب رسید سفیان بن وہب کہ عامل او بود در باب زکوۃ عسل بجانب وی نبوشت و پرسید ازان پس نبوشت عمر کہ اگر ادا کند چیزے را کہ ادا میکرد بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از عشور نحل گرد آر برائے وے وادی او را والا آنہا مگسان بار انند میخورد او را ہر کہ میخواہد و معنے گرد آوردن وادی آنست کہ آن مگسان را نگذارند کہ پریشان گردند و در وادے مختلف روند کہ موجب انتقاص عسل ست و چون گرد کردہ شد برائے نشان وادے معین اقامت میکنند در وے بفراغ خاطر و میچرند و عسل بسیار میدہند بیشتر ازانکہ بر تقدیر پریشان گشتن دہند و بیشتر مے شود منفعت اصحاب آن پس واجب میگردد در وے عشر یا مراد از گرد آوردن وادے آنکہ عسل در یا می فطلت نمایند و مردم بیگانہ را نگذارند کہ بدان تعرض کنند و مخصوص گردد بہ قومے خاص و واجب گردد بر ایشان عشر کذا فی شرح جامع الاصول و ہر گاہ کہ کسے زکوۃ بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردے وے را دعا کردے بحکم نص قرآن کہ فرمودہ وصل علیہم + و مراد بصلوۃ معنے دعا ست و اگر ہم بلفظ صلوۃ بود نسبے ادنی باشد لفظ منصوص و لہذا

گاه گفتے اللهم بارک فیه وسقی اهله وگاه گفتے اللهم صل علیه ودر صحیحین از عبد الله بن ابی اوفی آورده که بود آن حضرت صلی الله
علیه وآله وسلم وقتے که مے آورد اورا قومے صدقه را میفرمود اللهم صل علی آل فلان پس آورد روزے پدرمن صدقه
خود را فرمود اللهم صل علی آل ابی اوفی ودر روایتی آمده که چون مے آورد مردے صدقه خود را میفرمود اللهم صل علیه اللهم صل علی عمرو بن
العاص که در بعض احادیث واقع شده باین جهت ست که صدقه آورد وآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم اورا برین عادت کرید خود این
وهاکرد وآنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم راضی بود ازوی درین باب یعنی صدقه آوردن که بروجه مرغوب مے آورد وآنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم
متصدق را منع کردی که صدقه خود را باز خرد بخلاف مسلم از عمر بن الخطاب آورده اند که سوار کردم بر اسپی در راه خدا یعنی تصدق کردم
وداد م اسپی بر اسپی از مجاهدان که اسپ نداشت پس آن شخص ضائع کرد آن اسپ را وخوب نکرد سیاست اورا وعلف نیکاشت آواب داد
دیگر اگاه گذاشتن پس خواستم که بخرم آن اسپ را ازوی گمان آنکه ارزان خواهد فروخت وبپرسیدم از حضرت رسول صلی الله علیه وآله
وسلم درین باب تا چه فرماید فرمود باز مخر اورا اگرچه بیک درم هم دهد وعود مکن در صدقه خود فرمود عود کننده در صدقه خود حکم سگ دارد
که باز میخورد قی خود را ودر روایتی آمده که عائد در صدقه خود همچون عائد ست در قی خود یعنی اگرچه بحسب ظاهر فتوای شرع این خرید جایز بود
چه آن صدقه چون در ملک او در آمد حکم اجنبی دارد ولیکن بحکم خست ودنائت وخروج از مروت درست نباشد واین کراهت بر تقدیر
ملک اختیاری ست چنانکه بیع وهبه اما اگر بمیراث رسد کراهت ندارد زیرا که وارث در ملک مورث اختیار ندارد چنانکه دروجه
دیگر آمده از بریده که زنی نزد حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آمد وعرض کرد یا رسول الله تصدق کرده بودم من بمادر خود
جاریه را اکنون مادر مرده چه کار کنم آن جاریه را فرمود اجر وثواب تو بتصدقی که کردی ثابت شد واین جاریه بتو باز میگردد
بمیراث یعنی این صورت از عود در صدقه نبود ومکروه نباشد رواه مسلم وآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم شتران صدقه را
بدست مبارک خود داغ کردے وغالبا داغ بر گوش کردے بدانکه در داغ کردن حیوانات علما را اختلاف ست صحیح
آنست که اگر دران مصلحتے باشد مثل علامت نهادن وتمیز کردن تا مختلط نشود جائز ست وفعل آن حضرت صلے الله علیه
وآله وسلم در داغ کردن شتران صدقه حجت ست ولیکن آن نیز باید که بر روے نباشد که ازان نهی آمده ونهاد داغ نهادن
آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر شتران صدقه اکثر بر گوش بود واگر بران گاو وشتر کنند نیز جائز ست کذا فی
کتب الفقه ودر روایات آمده ست که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم حمارے یافتند که بر روی او داغ کرده بودند
فرمود لعن الله الذی وسمه ونیز در داغ کردن حمار مصلحتے ظاهر نیست واما داغ کردن آدمے در بسیاری از احادیث نهی
ازان واقع شده که آن منافی توکل ست ونیز واقع شده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعضے از اصحاب را داغ کردن
فرموده وسر انجام ست که بیاید این مبحث در آخر کتاب انشاء الله تعالی وگاه از برای مصالح اسلام قرض کردی وبر مال
صدقات حواله کردے انچه مقرر شده ست در فقه حنفیه آنست که مصارف زکوة آن جماعه اند که در آیه انما الصدقات
للفقراء والمساکین الآیه مذکور اند وصرف آن بمصالح دیگر مثل سد ثغور وکرے انهار وتجهیز جیش ومثال آن از مصالح
اسلام جائز نیست ومحل این مصالح مال خراج وجزیه ومثال آنست پس مراد از مصالح اسلام که مصنف میگوید مواسات
فقرا واعانت مجاهدین وانفاق عمال ومثال آن بود که از صنفات مصارف زکوة ست یا مراد از صدقات غیر زکوة باشد
از صدقات نافله ومانند آن با آنکه وقوع این حکم پیش از نزول آیت مصارف بود والله اعلم ودر حدیث ابی داؤد آمده
که مردے بحضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم آمد وگفت بده مرا از صدقه تا مرد حق تعالی راضی نشده وبصدقات حکم

پیغمبر خود و نه غیر او و خود حکم کرده دران و قسمت کرد صدقات را در شش صنف اگر تو آنها باشی بدهم ترا و ما حدیث
درین باب که مصنف میگوید ینا غنیم ولیکن در حدیث ابی داؤد آمده است که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صدقہ را
از شتران صدقہ در دست انصاری که کشته شد در خیبر داده و این خود در حکم ادائے قرض است از معسر و نیز آمده که وے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سوار شد بر اہل صدقہ در راہ حج واللہ اعلم و در گاہ ضرورت زکوۃ دو سالہ را از پیش طلب داشتے
چنانچہ عبد الرزاق در جامع خود از علی مرتضیٰ آورده که گفت پیش گرفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از عباس صدقہ
دو سالہ را و در ده السیوطی فی جمع الجوامع و باین توجیه کرده شده است انچه در حدیث صحیحین از ابی ہریره آمده که آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عمر را بر صدقہ فرستاده بود پس آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنین میدانید که ابن جمیل و خالد بن
الولید و عباس زکوۃ نمیدہند پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ابن جمیل را مگر همین بد آمد که فقیر بود پس غنی گردانید
او را خدائے تعالیٰ و اما خالد بن الولید پس ظلم میکنید شما در حق وی و قدر او را نمی شناسید وی مرد یست که زره های خود را
و دواب و سازهائے خود را در راہ خدا وقف کرده است یعنے پس اینچنین کسیکه خیر و تطوع و نفل میکند منع زکوۃ که حق
واجب ست از وے چه صورت دارد و اما عباس پس زکوۃ وے بر من ست و مثل آن با آن نیز پیشتر گفت یا عمر
ندانستی تو کہ عم مرد مثل پدر ست اکنون در توجیه اینکه فرمود زکوۃ عباس بر من ست و مانند آن با آن نیز گفته اند
گفته اند که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زکوۃ دو سالہ را از وے بیشتر بطریق قرض گرفته بود یکے از همین سال
که میطلبید ندازدی و دیگر از سال آینده پس قول آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زکوۃ او بر من ست باعتبار سال آئندہ
یا آن باعتبار سال آینده و بعض گفته اند که مطلبش انیست که من کفیل زکوۃ اویم باز یادتی و من خواهم داد او را و انیا که مهلت
داد او را دو سال از جهت حاجتے که او داشت تا بعد از انقضائے حاجت خواهد داد واللہ اعلم **فصل** در زکوۃ فطر
ترمذی از عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده آورده که حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم منادی را فرستاد
تا در بازارها و محلها و کوچهائے مکه ندا کردے پوشیده نماند که وجوب صدقہ فطر بعد از فرضیت رمضان ست که باتفاق
بعد از ہجرت ست و آیه نازله دران در مدینه است بے خلاف پس فرستادن منادی در مکه چه معنے داشته باشد
یا رب مگر از مدینه بمکه منادی را فرستاده باشند و چون فرضیت وے در سال دوم از ہجرت ست آن نیز بعید ست
چه مکه آنزمان دار الحرب بود فرستادن شریعت در انجا چه غرض باشد مگر در سال فتح مکه یا عام حجة الوداع بود و
این نیز خلاف ظاهر ست مسلمانان خود پیش ازین آنرا دانسته و بدان آموخته شده اند و نیز ظاهر در فرستادن
منادی که در امثال این واقع شده نزد نزول شریعت جدید ست مگر بجهت تعلیم جماعه که در روز فتح مسلمان شدند
و بقصد اشاعت و اظهار شرائع اسلام و شعائر آن در مکه بوده باشد و اللہ اعلم و بالجمله ندا کردند که الا ادانا و آگاه باشید
ان صدقة الفطر واجبة بدستی که صدقه فطر واجب ست علی کل مسلم بر هر مسلمانی ذکر یا انثی مرد یا زن حر و عبد از آدمیه
صغیر او کبیر جوان باشد یا بزرگ وجوب بر بنده و صغیر بمعنے وجوب بر سید و والد او ست و مراد بنده است که برائے
خدمت ست و آنکه برائے تجارت بود صدقه فطر از وے واجب نبود نزد ما برعکس زکوۃ که در عبید تجارت بود نه خدمت
و مذهب ثوری و نخعی نیز همین ست زیرا که در عبید تجارت زکوۃ مال واجب ست و در یک نفس دو زکوۃ واجب نبود
و در وجوب صدقه فطر در مذهب حنفیه مالک نصاب فاضل از حاجت اصلیه شرط ست اگر چند مالی نبود تواند اعلم الصدقه

الا عن ظهر غنی و در حدیث ثعلبه بصریح آمد والا یجب الا علی من ملک نصابا و نزد شافعی فرض ست بر هر که مالک ست قوت یوم را برای نفس خود و برای هر که لازم ست بروی نفقهٔ او و فاضل ست از خانه و مسکن و خادم و دین کذا فی الهدایه و لیکن نصاب شرط نیست و گویند که صدقهٔ فطر از عبادات بدنیه ست نه مالیه و تسمیهٔ او بزکوة فطر منافی این قول ست و صدقهٔ فطر واجب ست نزد ائمهٔ ثلثه و لیکن نزد حنفیه واجب مقابل فرض چنانکه وتر و نزد آنها واجب مقابل فرض الا امام مالک که سنت مؤکده گویند مدان من قمح دو مد از گندم که نصف صاعست او سواه یا از غیر گندم صاعا من طعام هر یکی صاع از طعام که شعیر یا تمر ست و یا جز آن در روایتی از حدیث ابی سعید خدری در صحیحین آمده که گفت بیرون می آوردیم ما در عهد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم روز فطر صاعے از طعام و گفت ابو سعید و بود طعام ما یعنی دران وقت شعیر و زبیب و اقط و تمر و مصنف این حدیث بحبت آن آورد تا معلوم گردد که تخییر میان نصف صاع از بر و صاع از شعیر مثلا در زمان نبوت بوده چنانکه بعض ائمه گفته و در بعض احادیث نیز آمده که دران زمان همین صاع بود از شعیر و تمر یا از گندم نیز بعد ازان مردم نصف صاع از گندم گرفتند که در قیمت معادل صاع از آنها بود و این را مؤید ساخت بحدیثے که در سنن نسائی ثابت ست که چون نوبت خلافت با میر المؤمنین علی رسید فرمود اصل واجب خود در صدقهٔ فطر نصف صاع ست از بر و صاع از تمر و شعیر و جز آن اما اذ اوسع الله علیکم اما چون فراخ گردانید رزاق والملاک را خدای تعالی بر شما فاوسعوا پس شما نیز فراخ کنید در صدقه اجعلوها بگردانید آن صدقه را صاعا من بر و غیره صاع از گندم و جز آن و فی لفظ لابی داؤد و در لفظے دیگر ازین حدیث که در روایت ابی داؤد دست اینچنین آمده فلما قدم علی پس هر گاه که قدوم کرد علی مرتضے بدینه و باز آمد از سفرے که دران رفته بود رای رخص شعیر دید ارزانی جورا فقال پس گفت قد اوسع الله علیکم بتحقیق فراخ گردانید خدای تعالی بر شما فلو جعلتموه صاعا من کل شئی پس اگر بگردانید صدقه را صاع از هر چیزے خواه جو باشد یا گندم افضل باشد در ثواب و داخل در شکر نعمت توسیع و احتمال داشت که چون از بر صاع کردند از شعیر و مانند آن زیاده از صاع میکردند ولیکن هم بر صاع از بر باشد یا شعیر قرار دادند که در شرع زیاده بر صاع معهود نیست فافهم و در جامع الاصول حدیث ابی داؤد و نسائی را از حشن بصری باین لفظ آورده که گفت خطبه خواند ابن عباس در آخر رمضان بر منبر بصره و گفت بیرون آرید صدقهٔ صوم تان را و بود مردم کم نمیدانستند آنرا یعنی باین تحقیق و تفصیل که ابن عباس کرد پس گفت کیست اینجا حاضر از اهل مدینه برخیزید و خبر دهید به برادران خود و تعلیم کنید ایشان را که ایشان نمیدانند پس گفت فرض کرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم این صدقه را صاعے از تمر یا از شعیر یا نصف صاع از گندم بر هر مسلمان حر یا مملوک ذکر یا انثی صغیر یا کبیر پس چون نزد ما آورد مظے مرتضے دیدیم ارزانی شعیر را گفت بتحقیق فراخ گردانید خدای تعالے بر شما پس اگر صاع از هر چیز گردانید بهتر باشد انتهی و شک نیست که اخراج صاع از گندم که حضرت مرتضے فرموده تطوع خواهد بود نه فرض و اصل واجب همان نصف صاع ست و همچنین در روایتے که صاع ازان در زمان نبوت نیز آمده بطریق تطوع بود چنانکه بیاید اکنون بعض روایات دیگر که در جامع الاصول ست نقل کنیم تا مقصود واضح تر و روشن تر گردد و بالله التوفیق از بخاری و مسلم از ابن عمر رضے آورد که فرض کرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم زکوة فطر را صاعے از تمر یا صاع از شعیر و زیادت کردند در روایتے این را که پس برابر کردند مردم آن نصف صاع از بر و بود ابن عمر که از تمر میداد چون تمر کمتر نفاد [illegible]

از شعیر داذود در روایتے دیگر آمده که امر کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر زکوٰۃ فطر صاعے از بر یا صاعے از شعیر
گفت عبد اللہ ابن عمر پس گردانیدند مردم برابر آن دو مد از حنطہ واز سوطا و ترنجبین دادو داؤد و نسائی نیز مثل آن
آوردہ واز سوطا آوردہ کہ بیرون نمی آورد ابن عمر در زکوٰۃ فطر مگر تمر الا یکبار کہ شعیر بیاورد و نیز از نسائی آوردہ کہ بود مد
مردم کہ بیرون مے آوردند صدقۂ فطر در عہد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صاع از شعیر یا صاع از تمر یا سلت یا زبیب
پس چون شد زمان عمر و بسیار شد گندم گردانید و شد نصف صاع حنطہ را بجاے صاع از ان اشیا پس گردانیدند
بعد ازان مردم نصف صاع را از بر برابر آن و ہم در کتب ستہ از ابی سعید خدرے آوردہ کہ گفت بیرون آوردیم
در زکوٰۃ فطر را صاعی از طعام یا صاعی از شعیر یا صاعی از تمر یا صاعے از اقط یا صاعے از زبیب و زیادہ کرد در روایت
دیگر این را کہ چون معاویہ آمد و گندم بسیار شد گفت کہ من یک مد طعام از وے برابر دو مد از شعیر میدانم یعنے وزنے
اوست پس نصف صاع این برابر صاع ازان باشد و ظاہر آنست کہ مراد از طعام اینجا حنطہ باشد از جہت تبادر وے
بفہم در عرف و خطاب گفتہ کہ طعام اسم حنطہ است خاصتہ و بقرینہ مقابلہ آن با آن اشیاے دیگر اگرچہ در روایت دیگر
ابو سعید گفت کہ بود طعام ما شعیر و زبیب و اقط و تمر و در فتح الباری بدلائل اثبات کردہ کہ مراد بطعام در حدیث
ابی سعید غیر حنطہ است و گفتہ کہ احتمال دارد کہ مراد بدان ذرہ باشد کہ معروف بود نزد اہل حجاز در ان وقت و
غالب قوت ایشان آن بود و کرمانے گفتہ کہ آن از قبیل عطف خاص بر عام ست و لیکن درین عطف باید کہ
خاص اشرف افراد باشد و اینجا نہ چنین ست و روایات دیگر نیز از ابی سعید آمدہ کہ نسبت تعدیل نصف صاع
تمام از شعیر و تمر بمعاویہ کردہ و تواند کہ وے از عمر یاد داشتہ باشد و مردم چون الآن از وے شنیدہ نسبت
بآن کردند و گفت ابو سعید من بیرون نمی آرم مگر صاع خواہ از تمر یا شعیر یا جز آن از ان اشیا کہ در حدیث وی مذکور ست
و بالجملہ در بعض احادیث از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نصف صاع از حنطہ آمدہ و در بعض صاع از وے از صدقہ
دو کس نیز آمدہ و در بعض صاع از وے مطلق ورود یافتہ و نزد حنفیہ آن محمول ست بر تطوع چنانکہ آنچہ مروے
از امیر المومنین علی ست نیز ہمین حکم دارد و آنچہ از امیر المومنین عمر آمدہ نیز حکم سابق ست کہ در وقت شیوع شعیر
و امثال آن اظہار آن کردند پس واجب در صدقہ نصف صاع از بر یا صاع از شعیر بود چنانکہ مذہب حنفیہ است
و مذہب سفیان ثوری و ابن المبارک نیز ہمین ست و تمر نزد ابو حنیفہ حکم جو دارد و زبیب حکم گندم و نزد صاحبین
زبیب نیز در حکم شعیر ست و از احادیثے کہ مذکور شدند نیز ظاہر ہمین ست و غالباً آن با عتبار اختلاف زمان ست
در قیمت و اللہ اعلم و واجب نزد امام شافعی و مالک و احمد صاع ست و در ہدایہ گفتہ کہ مذہب ما مذہب جماعۂ از صحابہ
است کہ خلفاے راشدین از ایشان نند و روایات زیادہ محمول اند بر تطوع و تنفل تنبیہ صاع عراقی ہشت رطل
و صاع حجازی پنج رطل و ثلث رطل و واجب نزد شافعی صاع حجازی ست و نزد ما نصف صاع عراقی ست و آن
دو من ست و من چہل استار و استار چہار دہم مثقال پس من صد و ہشتاد مثقال بود کذا قال شارح الوقایہ و از کتب دیگر
ہمچنین نیز معلوم میگردد و چون این حساب را بوزن دیار خود کار فرمائیم نصف صاع بوزن اکبر شاہے کہ سیرے
سی سیر شاہے بود دو نیم سیر میشود و پنج سیر شاہے و بوزن حال جہانگیر شاہے ابدا اللہ ملکہ و سلطانہ کہ سیرے ہشتی
و شش سیر شاہے بود دو سیر و یک پاؤ میشود یک سیر شاہے کم باین حساب کہ صاع ہفتصد و بیست مثقال ست

از انکه صاع چار من ست و من چهل استار و هر استار چار و نیم مثقال پس هر من صد و هشتاد مثقال بود چون سیر شاهی هم چار نیم مثقال ست لازم آید که نصف صاع هشتاد سیر شاهی باشد و هشتاد سیر شاهی دو نیم سیر و پنج سیر شاهی شود بوزن قدیم و دو سیر کیلو و یک سیر شاهی که بوزن حال والله اعلم و عادت حضرت نبوی صلی الله علیه وآله وسلم آن بود که زکوة فطر را پیش از نماز عید میداد یعنی اول صدقهٔ فطر را ادا میکرد بعد ازان نماز بیرون مے آمد چنانچه سنن دیگر از غسال و استیاک و تطیب و لبس احسن ثیاب و افطار و سیر مسنون ادا ها قبل الصلوة کسیکه ادا کند صدقه فطر پیش از نماز عید فهی صدقة مقبولة پس آن صدقه است مقبول از فطر و مترتب میشود بروے ثواب صدقهٔ فطر و من اداها بعد الصلوة و کسیکه ادا کند او را بعد از نماز فهی صدقة من الصدقات پس وے صدقه است از جنس صدقات دیگر و مقبول نیست از فطر این خبر و حدیثیست که ابو داؤد و بیهقی و دار قطنی از ابن عباس آورده و اول وی آنست که فرض کرد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم زکوة فطر را بجهت طهر صیام از لغو و رفث و طعمهٔ مساکین من اداها قبل الصلوة الحدیث و در صحیحین از ابن عمر روایت کرده که امر رسول الله امر کرد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم بزکوة الفطر بصدقه فطر ان لوده که ادا کرده شود قبل خروج الناس الی الصلوة پیش از برآمدن مردم بسوے نماز و در روایت ترمذی و ابو داؤد و نسائی نیز از ابن عمر مانند این آمده و مصنف میگوید که ظاهر این احادیث آنست که بعد از صلوة دادن صدقه مجزی و محسوب نیست از صدقه فطر و لیکن ائمه اربعه و غیرهم متفق اند بر انکه ادا پیش از نماز مستحب ست تا اغناے فقرا از سوال بکم اغنوهم عن المسئلة فی هذا الیوم و نماز این روز حاصل شود و شاغل وے نگردد سوال از صلوة و نزد امام احمد ادا بعد از نماز در دو روز عید مکروه است و نزد بعض مشائخ مذهب ایشان آن قضاست نه ادا و اگر بعد از روز عید کند آثم گردد و قضاست البته اما القدر هم بعد روز فطر نیز جائز ست نزد ما و در ظاهر مذهب فرق نیست میان مدت قلیل یا کثیر اگر چند یکسال و دو سال و زیاده ازان باشد جائز ست و نزد بعضے جائز ست بیک روز یا دو روز زیرا که امر باغناے فقیر در روز فطر اقتضاے آن کند که در غیر روز فطر جایز نباشد لیکن یک روز و دو روز چون قریب بروز فطر ست حکم آن دارد و منافات ندارد باغناء دران روز و بعض گویند جائز ست در عشرهٔ اخیر و نزد بعض در نصف اخیر و نزد بعض بعد از دخول رمضان نه پیش ازان زیرا که حدیث ابن عباس که گذشت دلالت دارد که سبب این صدقه صوم رمضان ست و اگر سبب آن فطر باشد نیز فطر پیش از شروع در صوم نبود و نزد بعض در همان سال جائز نه پیش ازان و در مذهب امام احمد نیز امثال این اقوال آمده اما انچه از احادیث آمده یوم و یومین یا سه روز چنانچه در موطا آمده که ابن عمر میفرستاد زکوة فطر را بسوے کسیکه جمع می شد نزد وی پیش از فطر به دو روز یا سه و در روایت ابی داؤد آمده که ابن عمر ادا میکرد آنرا پیش از فطر بیک و دو روز در صحیحین از وے آمده که گفت بودند بعض صحابه که میدادند پیش از عید بیک و دو روز پس فضل اولی آنست که ازین متجاوز نکنند والله اعلم و آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم مساکین را تخصیص میفرمود باین صدقه در باقی اصناف ثمانیه که در مصارف زکوة مذکور اند قسمت نمیکرد و انچه در حدیث ابن عباس آمده که صدقه فطر از جهت طهر صیام و طعمهٔ مساکین ست و حدیث دیگر که اغنوهم عن المسئلة ظاهر دلالت دارد بر وجوب آن در هیچ حدیثی بصریح لفظ نیامده که بیان یعنی تخصیص مساکین و صدقه فطر وارد نشده که ازان عدم جواز قسمت باصناف دیگر لازم آید و لیکن بالفاظ گوناگون مصنف مساکین خاصهٔ تقسیم میکرد بعضے از علما بجهت تمسک بظاهر نص نبوے صلی الله علیه وآله وسلم بان قائل شده که صرف آن باصناف ثمانیه یعنی بغیر مساکین ازانها جائز نیست بلکه خاص ست بمساکین

وظاہر از کتب ائمہ اربعہ آنست کہ مصارف وے ہمان مصارف زکوٰۃ ست و در کتاب خرقی کہ در مذہب امام احمد ست تصریح ست بآن و گفتہ است کہ و یعطی صدقۃ الفطر لمن یجوز ان یعطی صدقۃ الاموال و زرکشی در شرح وے میگوید زیرا کہ وے صدقہ است پس در آید تحت قول حق سبحانہ و انما الصدقات للفقراء والمساکین الآیۃ۔ و با وجود آن شک نیست کہ افضل و احوط بمقتضاے اتباع فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمان باشد کہ داده شود بہمین صنف کہ فقراء و مساکین اند و بدانکہ صدقہ دو نوع ست صدقہ واجب و صدقہ تطوع اما صدقہ واجب پس گذشت بیان آن و چون واجب ست امر میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بدان و وعید شدید میفرمود بر ترک آن و اما صدقہ تطوع اگرچہ امر وجوب بدان نکردے و بر ترک آن وعید نفرمودے اما او را بغایت دوست داشتی و بدان آن چنان رغبت و قصد کردی کہ بجملہ بستدن آن شاد شوند چہ شادی و خوشے ہر کس بمحبوب اوست و لہذا شوق وے سرور اہل ایمان کامل مطاعت و عبادت بیشتر از سرور اہل فسوق و عصیان بکردارہاے شان بود از جہت وجود قسمت و نورانیت و انشراح قلب دران و پیدا شدن تنگی و ظلمت و انقباض درین یا رب مگر آنہائی کہ بیخ ایمان منتزع شدہ باشد از اراضی قلوب شان نعوذ باللہ من ذلک و ہر مقدار کہ در راہ حق صرف کردے آن را بسیار نشمردے و اگرچہ بسیار نشمردی از جہت غایت جود و سخاوت آن را اندک ہم ندانستی و حقیر نشمردے اگرچہ اندک چیزے بودے از جہت تعظیم طاعت و تقرب بدرگاہ الٰہی چہ تعظیم فعل طاعت نظر بامر الٰہی و وعدہ وے و یقین بترتب جزا بروے کہ تقرب و رضاے اوست لازم تا باعث بر جد و جہد و تقرب گردد و خوار داشت عمل در نظر اعتقاد منجر ببطالت و تقاعد از خدمت کردن شود و احتمال دارد کہ معنے عبارت مصنف این بود کہ بسیار شمردن چہ باشد بلکہ اندک ہم ندانستی و در جنب عظمت و کبریاے حق و علیہ و قوت جود و سخاوت آن فعل در نظر شہود و ہمت وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم محو و ساقط و بی اعتبار بود فافہم و ہیچکس از وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ہیچ وقتے چیزے نخواستی کہ در وقت حاضر بودی و در دادن صلاح وقت و مصلحت آن کس بودے الا اجابت کردے و بداد ے در روایت مسلم از انس رض آمدہ کہ سوال کردہ نمی شد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہیچ چیز را مگر آنکہ میداد آن چیز را و بخاری و مسلم از حدیث جابر آوردہ اند کہ سوال کردہ نشد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از ہیچ چیز ہرگز کہ در برابر آن لا گفتہ باشد و قال الفرزدق فی لغتہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ما قال لاقط الا فی تشہد ولولا التشہد کانت لاؤہ نعم ترجمہ شعر این بیت ست کہ شاعر در مدح یکی از ملوک گفتہ است ؎ نرفت لا ز زبان مبارکش ہرگز ۔ مگر بہ شہدان لا الہ الا اللہ و تقیید بآنکہ آن چیز حاضر بودی بجہت آنست کہ اگر در بعض اوقات مسئول شخصی حاضر نبودی سکوت کردی یا بقول معروف دلجوئی وی کردی و اعتذار نمودی الا بصریح منع نکردی و نیز گفتہ اند کہ تکلم بکلمۂ لا از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجہت منع عطا نبودے و از ینجا لازم نیاید کہ بقصد اعتذار نیز گفتہ و لہذا در اعتذار آن جماعہ کہ از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طلب ساری نمودند تا باو چیزے بدہند فرمود لا اجد ما احملکم علیہ و باوجود آن فرق ظاہر ست میان لا اجد ما احملکم و لا احملکم و نیز گاہی اگر چیزے حاضر نبودی سائل را باستقراض فرمودے و بقضاے آن وعدہ کردے و بضمانت او در آمدے روزے مردے آمد و سوال کرد فرمود نزد من چیزے نیست تو بخر اگر چیزے آید ما قضاے آن خواہیم کرد عمر بن الخطاب گفت یا رسول اللہ تکلیف نکردہ ست ترا خدائے تعالیٰ بچیزی کہ قادر نیستی بران آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را این سخن از عمر ناخوش آمد

رنشص شد مردے از انصار ایستادہ بود گفت بدہ یا رسول اللہ مترس از خدا فقر و نیستی را پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تبسم کرد و اثر خوشے و تازہ روئی در چہرہ مبارکش پیدا آمد و فرمود بہذا امرت باین امر کردہ شدہ ام من و آنکہ گفتم کہ اگر دادن مصلحت بودے برای آنست کہ بسا بودے کہ یکی چیزے از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طلبیدے و ندادے چنانکہ عمل و حکومت بطالب ندادی تا در انتظام مہام مسلمانان و صلاح حال آن شخص خللے راہ نیابد و گاہے منع کردے تا آن شخص در حیطہ طمع و حرص نیفتد و باین رذائل گرفتار نگردد حکیم بن حزام کہ یکی از اقربائے ام المومنین خدیجہ بود چیزے از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بطلبید فرمود یا حکیم من سیدہم تو آنرا و لیکن کراہتی باید ہمراہ خواہد بود و نصیحت کرد او را کہ تا توانی سوال کس از ہیچکس نکنند کہ بعد از ان حال حکیم در ترک سوال بجائے رسیدہ بود کہ اگر تازیانہ از دست وے بیفتادی از کسے نہ طلبیدی و نگفتی کہ بردار و بدہ مرا و در صحیح بخاری آمدہ است یکباری آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مال کثیر بخش میکرد عباس آمد و طلبید و اظہار احتیاج و فقر نمود خود کرد فرمود بردار یا عباس ہر چہ خود توانی برداشت ببر گفت یا رسول اللہ نفرمودم را تا بردارند برای من و برسانند بخانہ من فرمود ہر چہ خود توانی برداشتن ببر دیگر نمیشود ہر چند عباس درخواست کرد قبول نیفتاد پس برداشت عباس بر دوش خود انچہ توانست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانبے می نگریست و تعجب میکرد از وی مانا کہ قرضے یا حاجتے دیگر پیش آمدہ بود عباس را کذا جار و بالجملہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اجود الناس بود ہر کہ ہر چہ خواستی بدو دادے از اندک و بسیار و چنان بے ملاحظہ و بی صرفہ دادے کہ کسے از فقر نترسد و از نیستی نیندیشد و در ین معنی گفتہ است ؎ ہر چہ آمد بدست بداد ے تو پیش ازان ؎ این جود انکس ست کش از فقر عار نیست ؎ و چون محتاجے را بدیدے طعام و شراب خود کہ احتیاج بان داشت و ضرور بود بروے ایثار کردے و خود بکار نبردے و تشنہ و گرسنہ ماندے و در عطا و تصدق شروع نمودے و بانواع گوناگون انعام و احسان کردی گاہے چیزے بہ بخشیدے یعنے ہبہ کردے یا از حقے و دینے کہ بر کسے داشتی در گذشتے و برای زینہ وی کردی گاہ صدقہ دادے گاہ ہدیہ کردے فرق میان صدقہ و ہدیہ آنست کہ صدقہ را مخصوص فقرا دارند و ہدیہ عامتر از ان و صدقہ بطریق تعطف و مہربانی و احسان بود و ہدیہ بطریق تعظیم و اکرام و تواضع گاہ کالائے بخریدے و ثمن ادا کردے و بگاہ کالا را بصاحب کالا بخشیدی چنانچہ در حدیث بخاری و مسلم آمدہ است کہ جابر بان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شتری پیشکش کرد تا سوارے کند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بفروش شتر خود را گفت ازین شتر از ان تست یا رسول اللہ بدرو مادر من فدائے تو باد شتر چہ باشد فرمود البتہ بفروش پس جابر حسب فرمودہ شتر بدست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بفروخت و بفرمود بلال را کہ ثمن او را نقد کردہ بوی بدہ بلال ثمن را نقد ساخت بیشتر گفت باو رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ثمن را و جمل را بر جابر ببر و بگو برکت دہد خدای تعالیٰ ترا ہم در جمل و ہم در ثمن و اینہمہ یکافات قول جابر بود کہ گفت شتر از ان تست یا رسول اللہ پس ہم ثمن داد و ہم جمل و دعا بر کت و خیر علاوہ آن ساخت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و گاہ از کسے چیزے قرض کردے و در وقت ادائے قرض زیادہ از مبلغ ادا کردی مسلم از ابی رافع آمدہ کہ گفت قرض کردہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از مردے شتر جوان را چون شتران صدقہ آمدند امر کرد مرا کہ ادا کنم شتر بچہ آن مرد را گفتم یا رسول اللہ نمی یابم در ین شتران مگر کلان ہفت سالہ را فرمود بدہ ان شتر را

زیرا کہ بہترین آدمیان نیکوترین ایشان ست در ادای قرض و در بخاری نیز مثل این آمدہ و گاہ گاہ کالای بخریدی و زیادہ از ثمن بدادے چنانچہ احمد و ترمذی و ابو داؤد و ابن ماجہ و دارمی از سوید بن قیس آوردہ اند کہ گفت آوردہ بودیم ما از جانب ہجر جامہ را نکہ پس آمد ما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بخرید سراویل را و آنجا مردی بود کہ بر سنگ کشید ثمن را باجرت پس گفت مرا و را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر کش و چوب بر کش و گاہ ہدیہ قبول کردی و فضائل آن انعام فرمودے چنانکہ ترمذی در شمائل از ربیع بنت معوذ آوردہ کہ گفت فرستاد مرا معاذ بن عفراء بطبقے از رطب کہ بود بروے خیارہائے نرم پشم دار و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دوست میداشت خیار را پس آوردم آن را بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بود نزد وے طبقے کہ آوردہ بودند از بحرین پس بر کرد دست مبارک خود را و عطا کرد مراد و غرض آن بود کہ ہر نوع کہ ممکن ست از انواع احسان و منفعت بخلق رسانیدے و خود وجود شریف وی سراسر رحمت و نعمت بود بر خلق خدا اینہا خود نعمتہائے دنیاوی بود و نعمتہائے اخروی را چہ گویند کہ ہمہ را بکرم و رافت خود از ورطۂ ہلاک آبد و عذاب آخرت برہانید چہ بدعوت و وضع شریعت و چہ بدعا و شفاعت جزاہ اللہ عنا خیر الجزاء و صلے اللہ علیہ وعلے آلہ واصحابہ وسلم و مردمان را بصدقہ امر کردے و تحریص و ترغیب نمودی و فرمودی اگر شغل کوہ احد مرا از شما بخود مشغول ندارم کہ سہ شب بران نگذرد و نزد من از ان چیزی باقی ماند مگر چیزے کہ برائے ادائے دین نگاہ دارم رواہ البخاری و فرمود ہر روز دو فرشتہ از آسمان نازل شوند دعای یکی این باشد کہ خداوندا بر ائے آنکہ انفاق کند خلف دہ و دیگرے گوید خداوندا آنرا کہ امساک کند زود تلف کن رواہ البخاری و مسلم و نیز روایت کردہ اند کہ باسماء بنت ابی بکر فرمود بدہ و مشمار تا خدا نیز بتو نشمارد و نگاہ مدار تا خدا نیز از تو نگاہ ندارد و بدہ آنچہ توانے و نیز آوردہ اند از ابی ذر غفاری کہ گفت نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سایۂ خانۂ کعبہ نشستہ بود چون بدید مرا فرمود زیانکاران اند ایشان سوگند بر رب الکعبہ گفتم مادر و پدر من فدای تو باد یا رسول اللہ چہ کسان اند ایشان فرمود آنہا کہ مال بسیار جمع کردند مگر آنانکہ بریزند آن اموال را از پیش و پس و راست و چپ و بسیار کم اند آنہا کہ اینچنین کنند و ترمذی از ابی ہریرہ آوردہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جاہل سخی دوست تر ست نزد خداوند تعالی از عابد بخیل و از ابی سعید آوردہ کہ فرمود آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و جمعیت جمع نشود در مؤمن بخل و بد خلقی و در زین از امیر المؤمنین علی آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مبادرت و شتابی کنید بتصدق کہ در نمیگذرد بلا از وے یعنی ہر کہ تصدق کند نرسد بوی بلا و سرایت نکند در وی و تصدق سپر وے گردد و امام احمد از بعض اصحاب آوردہ کہ فرمود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنکہ سایہ کند بر سر مؤمن صدقۂ وے خواہد بود و احادیث در باب فضل تصدق و ذم امساک بسیار ست و آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بحال و مقال کسان را بسخاوت و سماحت دعوت کردے تا چون بخیل و شحیح بخل و شح در معنی نزدیک ہم اند ضد جود و سخا و میگویند کہ سخا صفت غریزیہ ست و شح مقابل اوست و شح صفت نفس ست و جبلت اوست کہ ضنت و امساک و انقباض طبیعت اوست قال اللہ تعالے ومن یوق شح نفسہ فاولئک ہم المفلحون و فلاح موقف ست جامع سعادت دارین را و شح از آدمے عجب نیست کہ جبلی اوست و عجب از وجود سخاست و جبلت و میگویند کہ سخا ملکہ ست از جود و در مقابلہ او بخل ست و مقابل سخا شح ست و در جود و بخل اکتساب و اختیار را مدخلی ہست بخلاف شح

نجا کہ آن از ضروریات عزیزہ اند و ہر سنجے را جواد نتوان گفت اما ہر جواد را سنجے نتوان خواند و بجود ریا و توقع ثنا
وغیرہ از خلق و طلب ثواب و رفع درجات از حق راہ یابد نہ بسخا زیرا کہ وی پیدا میگردد از نفس و کیہ مرتفعہ از اغراض
کذا فی المواہب اللدنیہ نقلا عن العوارف اگر گفتہ شود کہ سخاوت صفت بندہ است و جود صفت الٰہی تعالے و لابد
ہر چہ صفت الٰہی ست اتم و اکمل بود از انچہ صفت بندہ است جوابش آنست کہ اطلاق سخاوت بر اللہ تعالی از ان
نکنند کہ سخاوت عطیہ است و وی تعالی منزہ است ازان و در آدمی کمال ست کہ نورانیت آن بی اختیار از باطن وے
سر بر میزند و از آلودگی غرض و عوض معرا می آید بخلاف جود کہ گاہی مشرب بغرض و غایت میگردد بلکہ گفتہ اند کہ صدور
آن از آدمے بے این شوب میسر نیکہ ممکن نیست حتی کہ گفتہ اند کہ در صورتے کہ آدمے بیک فقیرے ناتوان در ماندہ کہ
ہیچ نوع غرض بوے راہ ندارد و طمع صیت دنیا نیز در نظر نبود احسان میکند آنجا نیز الی از اتحاد جنسیت و مہربانے
در باطن وے عارض میگردد کہ بدان رفع و ازالہ آن الم میکند از خود و حقیقت جود و کمال آن منحصر ست در ذات اقدس
باریتعالی کہ بے شائبۂ غرض و غایت افاضت نعما و خیرات میکند پس انچہ صفت باریتعالی ست اکمل ست از انچہ
صفت بندہ است فافہم و بالجملہ اگر بخیل شحیح مال مبارک و پر امشاہدہ کردے در وی اثر کردی و بکرم و بذل و جود و سخا
متخلق گشتے و ہر کہ باوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مخالطت و مصاحبت کردی چندان تاثیر صحبت گرامی وی غلبہ کردی
تا در جود و سخاوت و سائر صفات حمیدہ بے اختیار گشتے و مالک نفس خود نشدی تا احسان و بخشش و کرم بروی غالب
نگشتے و احتمال دارد کہ ضمیر وے در قول وے ہر کہ باوے مخالطت کردے اشارت بانکس بودہ حال مبارک او را مشاہدہ
کردے یعنے بخیل شحیح بتاثیر مشاہدۂ مال عظیم و صحبت شریف وی بجائے رسیدے کہ ہر کہ باوی مصاحبت کردے
جواد و سخی شدے و در ضمن این گویا احوال کرامت مآل صحابۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سیدن ایشان
بمقام کمال و تکمیل بیان میگردد و این وجہ اغلب و احسن و اعذب و داخل ست در مبالغہ بعد از شائبۂ تکسر کما لا یخفی
و از غیبت کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم محل انوار کرائم صفات و حمائد اخلاق وجود و سخاوت و باقی تعلقے بدنیا
و متاع آن بود در ما منشرح القلب مشاہد ان نفس و منبسط الخاطر و طیب النفس بودے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہ ہمہ
انقباض و غم و تنگی و ترشے از ظلمات نفس و صفات رذیلہ و بخل و شح و تعلق بدنیا و ماسوے اللہ سپید آگردد بدانکہ
جوہر پاک حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جامع جمیع انوار و اسرار کمالات و حقائق بود زیرا کہ نفس پاک وی
اشرف نفوس و مزاج شریف وی اعدل امزجہ بود و ہر کہ چنین باشد لابد فعل وے احسن افعال و شکل وی اکمل اشکال و خلق وے
احسن اخلاق و حمائد صفات و افعال وی در غایت توسط و اعتدال باشد۔ خصوصا شجاعت و سخاوت و حکمت و اخبار
شجاعت وے از کتب سیر و مغزوات و جہادات معلوم گردد و کمال علم و حکمت از قواعد و قوانین شریعت وے مبرہن
و روشن ست چون اینجا سخن در سخاوت رفت عقد حدیث ازین باب بنقل کنیم در صحیح بخاری از حدیث انس می آرد
کہ آمدہ بود نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مال کثیر از بحرین فرمود بریزید این مال را در مسجد پس نماز آمد و التفات
نکرد بدان مال کہ در گوشہ مسجد افتادہ بود و چون فارغ شد از نماز بیامد و بر سہ مال بنشست و پریشان کردن آن مال را
بر مردم و ندید ہیچ یکے را کہ نگرانکہ داد او را ازان مال و از مجلس برنخاست تا تمامۂ آن مال قسمت نکرد و بر دوش عباس
مال را بر دوش خود درین قضیہ بود چنانکہ گذشت و سیوطی در شرح صحیح بخاری از ابن ابی شیبہ مے آرد کہ آن مال

که از بحرین آمده بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قسمت کرد صد ہزار درہم بود و آن اول خراجے بود که آمده بود
در دولت اسلام انتہی و در مواہب لدنیہ از ابن فارس نقل کرده که وے در کتاب خود که در اسماء النبے صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم جمع کرده میگوید که در روز حنین زنے آمد و شعرے خواند که ایام رضاع آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را که
دو ہوازن بود بیاد داد ہر چه از ایشان گرفته بود ہمه را بایشان داد و عطاہاے کثیره نامحصوره کرد که چون آنہا را قیمت
کردند یا نصد ہزار ہزار آمد ابن وہیه گفت که این نہایت جودے ست که شنیده نشده است مثل او در وجود و اللہ اعلم
و در حدیث مسلم از انس آمده که مردے بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وے آمد و چیزی درخواست کرد پس داد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را گوسفندان که پر کرده بود ند میان دو جبل پس باز گشت آن مرد بسوے قوم خود و گفت اسلام
آرید اے قوم که محمد عطا می کند ہمچو عطاے کسے که نمی ترسد از فقر و ہم در حدیث مسلم ست از صفوان بن امیه که گفت
واللہ به تحقیق داد مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انچه داد و بود وے در وقتی مبغوض ترین مردم نزد من ناگاه
عطا کرد مرا تا آنکه گشت نزد من محبوب ترین آدمیان صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ابن شہاب گفته داد او را روز حنین صد غنم
پستر داد صد غنم دیگر بعد ازان صد دیگر و در مواہب لدنیه از مغازے واقدے می آرد که عطا فرمود در روز حنین
وادے پر از شتر و غنم پس گفت صفوان گواہی میدہم که مسامحت نمکند باین بخشش مگر نفس پیغمبری و این صفوان
بن امیه از مؤلفة القلوب بود و انعام آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر مؤلفة القلوب در روز حنین که متصل فتح
مکه بود از حد متجاوز بود و مؤلفة القلوب آن جماعه را گویند که صدق ایمان ہنوز در دل ایشان نه در آمده و قوت
نه پذیرفته بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میخواست که بنسبت دنیاوی و احسان و انعام دلہاے ایشان را
بایمان الفت و بخود محبت بخشد زیرا که محبت محسن جبلے ست و این جماعه از مسلمانان را در اوائل اسلام در زکوة
نیز حقے بود چنانچه بمنطوق آیت مصارف ست بعد از انکه شوکت اسلام قوت نه پذیرفت و احتیاجے بتالیف
ایشان نماند اجماع صحابه بر طرف شد و این جماعه اند که در فتح مکه اسلام آوردند و غنائم روز حنین در کثرت متجاوز
از حد احصا بود و اکثر آن را بقصد تالیف باہل مکه داد و قسمت ایشان زیاده کرد بخاری و مسلم و ترمذی از انس رض
آورده اند که چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اموال را باہل مکه داد جماعه انصار در بینا گفتگوی کردند و گفتند
که شمشیرہاے ما از خون ایشان ہنوز خشک نشده است و غنائم را بایشان میدہند و در وقت شدت ما را میخوانند
و در وقت غنیمت دیگران را این خبر بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسید پس انصار را جدا در خیمه خود طلبید و
گفت از شما انچنین سخنان بما رسیده اند آیا واقع ست گفتند بلے یا رسول اللہ بعضے از ما دانان و سبکساران
گفته باشند اما فقہا و اہل راے از ما ساکت اند و بحکم خدا و رسول خدا راضی فرمود این قوم من نو عهد اند باسلام و ہنوز
ایمان در دل ایشان نه در آمده و بر ایشان حادثه ہا رفته و نهیب بے تاراج یافته اند خواستم که بدنیا و متاع آن دل ایشان
بدست آرم تا سبب در آمدن در اسلام باعث تقویت ایشان گردد و متاع دنیا سہل ست من با شما ام و شما با من آیا راضی
نمیشوید شما که مردم دنیا و شتر و گوسفند بخانه ببرند و شما خدا و رسول خدا را ببرید گفتند بلی یا رسول اللہ راضیم انجمین

باب صیام النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

بدانکه مقصود از صیام امساک نفس ست از خسائس عادات و حبس او ست از شہوات و مالوفات و صوم کامل آنست که جوارح و اعضا را از معاصی و حرکات شنیعه باز دارند

واختلافست علما را کہ صوم افضل ست یا صلوٰۃ مشہور میان جمہور تفضیل صلوٰۃ ست بر سائر اعمال از جہت حدیث
واعلموا ان خیر اعمالکم الصلوٰۃ رواہ ابو داؤد وغیرہ وبعض گفتہ اند کہ صوم افضل ست از جہت حدیث نسائی کہ از ابی امامہ
آمدہ کہ گفت آمدم حضرت پیغمبر را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وگفتم یا رسول اللہ بفرما مرا کارے کہ اخذ کنم آن کار را از تو
فرمود لازم گیر بر خود صوم را کہ ہیچ عملے مثل آن نبود و غالبًا مراد نفے مماثلت در وجہ مخصوص کہ از فوائد و ثمرات صوم ست
خواہد بود واللہ اعلم و در فضیلت صوم در صحیح بخاری از ابی ہریرہ آمدہ کہ الصیام لی وانا اجزی بہ والحسنۃ بعشر
امثالہا و در مسلم آمدہ کہ کل عمل ابن آدم لہ الا الصیام ہو لی وانا اجزی بہ و در موطا آمدہ کہ ہر حسنہ کہ ابن آدم کند بدہ
است تا ہفتصد مگر روزہ کہ آن مر است ومن جزا میدہم بر وے بدانچہ قدر و کیفیت آنرا جز من کسے نداند و بعض گفتہ اند
کہ اضافت و نسبت وے بذات پاک حق برائے تکریم ست چنانچہ ناقۃ اللہ گفتہ والا ہمہ چیز و ہر چہ در عالم ست از آن
اوست و برائے اوست جل وعلا وگفتہ اند کہ عبادت کردہ نمیشود و نشدہ است بصوم غیر حق سبحانہ و تعالے ہیچ
کافرے در ہیچ عصرے از اعصار معبود خود را بالتعظیم نکردہ است و عبادت ننمودہ بصوم اگرچہ بصورت نماز و سجدہ و
مثل اموال و قصد وے از راہ دور و زیارت کردن و گرد وے گشتن تعظیم میکند و نیز گفتہ اند کہ روزہ برائے من ست
بجہت آن گفت کہ در وے ریا کہ شرک اصغر ست نمیرود و خالص برائے اوست تعالے و ہیچکس بران مطلع نہ بخلاف صلوٰۃ
و زکوٰۃ و حج و غزوہ و غیر آن از عبادات ظاہرہ و معنی ندم ریا در صوم آنست کہ بمجرد فعل وے ریا را بدان راہ نیست
واگر بگوید کہ من روزہ دارم و اظہار آن کنم ریا راہ بیابد اما این از جہت اخبار و اظہار اوست نہ در مجرد فعل بخلاف
بقیۂ اعمال کہ در آنہا ریا در آن بمجرد فعل ست بیہقی از شداد بن اوس آورد کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم ہر کہ روزہ بر پا داشت پس بتحقیق مشرک شد و بعض گفتہ اند الصوم لی برائے آن ست کہ نفس صائم را در حقیقت روزہ
حظے نیست چنانکہ در اول این حدیث در صحیح بخاری آمدہ ترک میکند بندہ طعام و شہوت و شراب خود را از جہت من
پس ازان فرمود الصوم لی وانا اجزی بہ و بعضے از محققین گفتہ اند کہ استغنا از طعام وغیرہ از صفات ربوبیت ست
وچون تقرب جست بندہ بدرگاہ عزت بدانچہ موافق صفات اوست تعالے اضافت کرد آن را بخود یعنی سالک را اعمال عباد
مناسب احوال و صفات ایشان ست مگر صیام کہ او مناسب صفتی ست از صفات حق و متعلق بدانست یا از جہت آن
گفت الصوم لی کہ مقدار ثواب و مضاعفت اجر آن را جز وے تعالے نداند و جز سعت علم وے سبحانہ بدان محیط
نگردد و چون جواد کریم بذات اقدس خود متولی جزای آن شده و فرموده من سید ہم جزای آن لابد تقاضاے
سعت عطا و عظم جزا کند و ہمینی اوفق و انسب ست بسیاق حدیث کہ فرمود الحسنۃ بعشر امثالہا الی سبع مائۃ ضعف
الحدیث و باین جہت در اول شرح حدیث بیان اشارت نمودیم و بالجملہ عبادت صیام را شانی عظیم ست میان عبادات
خصوصًا صوم رمضان را کہ فرض ست و در صحیح بخاری از ابن عباس آورده کہ کان النبی صلے اللہ علیہ وسلم اجود الناس
واجود ما یکون فی رمضان پیغمبر ما صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کریمترین و جوادترین خلق بود و ماہ رمضان سخاوت و
بخشش او بمردم و ایثار وے ایشان را بر خود در حاجات از ہمہ اوقات زیادہ بودی و صدقات و خیرات وے
در لیالی و ایام رمضان بر ہمہ لیالی و ایام مضاعف گشتے و در کرونماز و اعتکاف و تلاوت جمیع ساعات مفروغ
مستغرق داشتی و در این ماہ عظیم را بعبادات گوناگون مخصوص گردانیدی و در این فقرہ اشارت کرد بآنکہ چون این ماہ عظیم

و موسم خیرات و منبع برکات و نعم الٰہی تعالے و فیوض و بے بر بندگان اجل و اعظم ست شکرانہ آن نیز بانواع عبادات و مزیات اکثر و افر بود و چون جود حضرت واہب البرکات در وی متضاعف بود جود حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سید السادات نیز متکاثر میشد چہ بارتعالے او را منظر انوار صفات و محل آثار کمالات خود گردانیدہ بود و او را محبوب و یتعالے ست او را مجبول ساختہ و عادت او گردانیدہ و انچہ مذکور شد جزو حدیث ست و تمام وے این ست و جود او در رمضان حین یلقاہ جبرئیل یعنے جواد تر بود در رمضان لاسیما در ان ہنگام کہ ملاقات میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را جبرئیل و کان جبرئیل یلقاہ کل لیلۃ فی رمضان و بود جبرئیل کہ ملاقات میکرد او را ہر شب در رمضان حتی منسلخ تا سلخ رمضان و آخر وے یعرض علیہ النبی القرآن عرض میکرد و میگذرانید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر جبرئیل علیہ السلام قرآن را و در روایتے فیدارسہ القرآن پس مدارست میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با جبرئیل علیہ السلام قرآن را و مدارست ہمدیگر خواندن چنانچہ حفاظ طریق و دیگر خوانند فاذا لقیہ جبرئیل پس چون ملاقات میکرد او را جبرئیل کان اجود بالخیر بود جواد تر و نیز تر بخیرات من الریح المرسلۃ از بادے کہ فرستادہ میشود و مطلق گذاشتہ میشود تا برسد و شامل شود ہر چیز را کہ بران میوزد ہمچنین اثر جود و کرم وے ہمہ کس را ہمہ جا میرسید فزد او ہمہ در آخر این حدیث آمدہ کہ لا یسأل شیأ الا اعطاہ سوال کردہ نمی شد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہیچ چیز را مگر آنکہ میداد آنرا چنانچہ در آخر فصل زکوٰۃ گذشت و ازین حدیث استنباط کردہ اند کہ آدمی را باید کہ در ایام شریفہ سوا سم خیر و حضور صحبت صلحا در کسب خیرات و احراز وجوہ مبرات بیشتر و بمجد تر سعے باشد و باللہ التوفیق و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در بعضے از لیالی رمضان وصال کردے یعنے دو روز یا زیادہ بران پیاپے روزہ داشتے بے آنکہ چیزے بخورد و بنوشد و افطار کند و دیگران را کہ بقصد متابعت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شروع در صوم وصال کردندے بجہت رحمت و شفقت و کراہت تعمق و تو غل چنانکہ در حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا آمدہ است انہ نہی عن الوصال فرمودے صحابہ گفتند یا رسول اللہ چون تو وصال میکنی سبب نہی ما از وصال چیست با آنکہ انک ما بابتا لیت خود میخوانی فرمود لست کہیئتکم انی بیتم من ہمچو ہیئت و صفت شما نیستم یعنے حال و صفت من مثل حال و صفت شما نیست و در روایتے لست مثلکم و در روایتے لست کاحدکم و معنی ہمہ یکیست و در روایتے آمدہ انکم تشاکلونی از تشاکل من ست انی ابیت عند ربی یطعمنی و یسقینی کہ من شب میکنم نزد پروردگار خود کہ پرورندہ و تربیت کنندہ من ست و فی لفظ و در لفظ دیگر از حدیث ہمچنین آمدہ اظل عند ربی یعنے روز میکنم نزد پروردگار خود گویند اصل معنی وے ہمین ست و مراد اینجا مطلق کون ست چنانچہ اصبح فلان کذا میگویند و تخصیص وقت صبح بیان مراد نہ بود و در آیت کریمہ وما ذا لشہداء ہم بالاشتے ظل وجہ مسود انیز مطلق مراد ست و در فتح الباری گفتہ کہ راجح از روایات لفظ ابیت ست نہ اظل یطعمنی و یسقینی طعام میدہد مرا آب میدہد مرا پروردگار من و در روایتے انی اطعم و اسقی من طعام داده میشوم آب داده میشوم و در لفظ آمدہ بے مطعم یطعمنی و ساق یسقینی مرا طعام دہندہ ہست کہ طعام میدہد مرا و آب دہندہ ہست کہ آب میدہد مرا و این حدیث باختلاف الفاظ و تعدد طرق در صحیحین و غیر ہما مذکور ست و علما در تاویل طعام و شراب چند قول ست یکی آنکہ طعام و شراب محسوس بود یعنے برای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شب از نزد پروردگار طعام و شراب بے آمد و میخورد و می نوشید و این کرامتی بود از خداوند تعالیٰ مخصوص بوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

بحقیقت نفس طعام و شراب و معنی حقیقی وے آنست و عدول از حقیقت موجب ظاہر ندارد پس حمل بر حقیقت متعین بود
و این منافی وصال و موجب ابطال صوم نبود اگرچہ خود روزہ نیز فرض کنند چنانچہ حقیقت لفظ اصل است زیرا کہ این
از طعام جنت و شراب وے بود کہ احکام تکلیف بران جاری نباشند چنانکہ در غسل صدر شریف در طشت از ہبہ فضہ
کہ جوہر شفاف صحیح الاجزا شدہ است با آنکہ استعمال اوانی ذہب و فضہ در نیویہ حرام ست و این نیز گفتہ انچہ موجب نجاست
شرعی طعام متعارف ست لہذا آنکہ خارج عادت ست و از بہشت از نعمتہائی پروردگار آمدہ تناول و تعاطی وی از قبیل اعمال نیست
بلکہ از جنس شراب چنانچہ اہل جنت با و در جنت با شغال بطال عادت کنند و بعض گفتہ اند کہ مراد بطعام و شراب انجا قوت ست
کہ لازم اوست پس گویا فرمود مرا پروردگار من قوت اکل و شارب می بخشد و افاضہ میکند چیزے کہ قائم مقام شراب
و طعام میگردد و میان قوت بر طاعت و عبادت مے یابم بی ضعف و فتور و شما را این حالت نیست یا مراد بطعام و شراب
سیری و سیرابی ست کہ بے طعام و شراب آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم را حاصل میشد و الم جوع و عطش احساس نمیکرد
و این غیر معنی قوت ست چہ تواند کہ قوت بر طاعت و عبادت با وجود گرسنگی و تشنگی نیز بخشند و در تبیین قوت در ضمن سیری
و سیرابی ست و گفتہ اند معنے اول راجح تر ست چہ سیری و سیرابی منافی حال صائم ست و فوت مقصود از صوم حاصل
چہ روح این عمل گرسنگی و تشنگی ست و نیز حال آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در اکثر جوع بود و شبع نبود تا آنکہ سنگ
بر شکم مبارک می بست کذا ذکرہ فی فتح الباری و قول دوم از ابن قیم در کتاب ہدے و از ابن رجب در لطائف نقل کردہ اند
آنکہ مراد بطعام و شراب محسوس نیست و نہ لازم وے از قوت و شبع بلکہ مراد غذاے روحانی بود کہ از معارف
و لذات مناجات و فیضان لطائف الٰہی کہ بر دل شریف وی صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم وارد میگشت و انچہ توابع آنست
از احوال شریفہ از نعیم روح و شادی نفس و روح دل و روشنائی چشم کہ بآن چنان قوت و قدرت و مسرت حاصل آید
کہ ہیچ از غذاے جسمانی مستغنی شود و مدتی مدید بگذرد کہ احتیاج بغذا نیفتد بلکہ یاد زمان نیاید و این در مجتہای مجازے
و مسرتہاے صوری کہ تجربہ است چہ جاے محبت حقیقی و مسرت معنوی و در تبیین گفتہ اند + انما احادیث من ذکرک تشغلها
خطاب بمحبوب میکند کہ شتران را کہ در راہ طلب تو میروند کلامہا و حدیثہا ست معنوی از یاد تو کہ باز میدارد آنہا را
عن الشراب و تلهیها عن الزاد + از آب و باز میدارد آنہا را از توشہ و طعام یعنے چندان بیاد تو مشغول اند کہ طعام
از طعام و شراب یاد نمی آرند و حاجت بدان ندارند + انما یوجد نور تستقی به + و مرا ایشان را از پرتو روی تو نور ست
کہ روشن میشود بدان تمد در راہ میروند در روشنائی آن + و من حدیثک فی اعقابها حادٍ + و از حدیث تو سخن کہ مرا یاد میکنند
پس آنہا حادے ست یعنے حدی گویندہ و عرب در وقتی کہ شتران از سیر بازدہ شوند حدے میکنند و بصوتے کہ
دانند اشعار میخوانند کہ شتران بوے تازہ و قوے میشوند و سیر تیز و قند میروند و از اینجا گفتہ اند کہ
حدا الحمار یحدو حدوا میکند آن شتران از کندے و سستی سیر دہ میکند آنہا را + روح القلوب یعنی عند سماعه + خوشے
و شادے دلہا پس زندہ میشود دلہا نزد وعدہ یا نزد وقتی کہ قرار دادہ شدہ است برای وصال و مصنف میگوید کہ
این قول دوم کہ مراد غذاے روحانیست خطاست چہ اگر بر حقیقت طعام و شراب حمل نکنند وصال متصور نبود زیرا کہ معنے
وصال آنست کہ در شب طعام نخورند صائم نشود بلکہ صیام باطل شود بر تقدیر روایت اصل کہ بخشیدہ ست
و نگفتہ است جایز ست یا نہ پس فرع بر خلاف ست علما را در صوم وصال مر غیر آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم

کہ جائز ست یا حرام یا مکروہ طائفہ گویند کہ جائز ست مر کسے را کہ قادر ست بران و مروی ست از عبد اللہ بن زبیر
و غیر او از سلف و گویند کہ وصل میکرد چند روز و در روایت صحیحہ آمدہ کہ پانزدہ روز وصال میکرد و جماعۂ دیگر از
صحابہ و تابعین بر انند کہ صحابہ بعد از نہی وصال کردند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مقرر داشت پس معلوم شد کہ
نہی بجہت رحمت و شفقت و تخفیف بود چنانچہ بصریح در حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا آمدہ نہ برائے تحریم و اکثر بر انند کہ جائز نیست
و امام ابو حنیفہ و امام مالک بر ین اند و امام شافعی تنصیص کردہ بر کراہت و اصحاب وے مختلف اند کہ این کراہت تحریمی ست
یا تنزیہی و اول صحیح تر ست و امام احمد و اسحق میگویند کہ جائز ست تا سحر چنانکہ در حدیث ابی سعید نزد بخاری آمدہ کہ
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود وصال نکنید و اگر یکے از شما خواہد کہ وصال بکند گو بکند تا سحر و این دلیل ظاہر
افطار ست نہ وصال و این نیز بر تقدیر یست کہ مشقت نباشد و باعث تعذیب نفس نگردد و الا داخل قربت نبود و ظاہر
حدیثے کہ گذشت در انست کہ وصال از خصائص آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست و جمہور بر انند کہ محرم ست بر غیر وے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از جہت عموم نہی در قول وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لا تواصلوا و رحمت و شفقت منافات ندارد
بحرمت فائتش آنکہ حرمت بجہت رحمت بود و از اہل سلوک آنہائی کہ مولع اند بریاضت نفس و گذاشتن وے افطار
میکنند بکیف کہ پی تا از حقیقت وصال برآید و اللہ اعلم و عادت شریف آن بود کہ در روزۂ رمضان شروع نکردے
الا بعد از رویت ہلال علے التحقیق یعنے مشاہدۃً و عیاناً یا گواہی یک عدل چنانکہ بگیارشہادت ابن عمر رضی اللہ عنہ داشت
احمد و ابو داؤد آوردہ اند کہ ابن عمر گفت مردم ہلال را جستند و من رسول خدا را صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم کہ من دیدہ ام پس روزہ داشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و امر کرد مردم را بروزہ داشتن
و بگیار دیگر بشہادت یک اعرابی روزہ داشت چنانچہ ابو داؤد و ترمذی و نسائی و ابن ماجہ و دارمی از ابن
عباس آوردہ اند کہ گفت اعرابی بحضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت دیدہ ام من ہلال را و در بعض
روایات آمدہ یعنی ہلال رمضان را پس امر فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بشہادت میدہی تو کہ لا الہ الا اللہ
گفت نعم و فرمود گواہی میدہی کہ محمد رسول اللہ گفت نعم پس فرمود بلال را اعلام کن مردم را کہ روزہ دارند و بجز اخبار
ایشان اکتفا کرد و تکلیف لفظ شہادت نکرد و مذہب حنیفہ و صحیح نزد شافعیہ و مشہور نزد امام احمد ہمین ست زیرا کہ
این امر دینی ست کہ متعلق ست بآن وجوب عموم پس شایستہ شد بروایت اخبار و احادیث و مقبولست در وے خبر واحد
عدل و شرط نیست لفظ شہادت اگر ظاہر حال مخالفت و مکذب آن نباشد نزد مالک و مروی ست از شافعی و بروایتے
از احمد و اسحق شرط ست شہادت اثنین چنانچہ در سائر شہادات و تمسک ایشان حدیثی ست کہ ابو داؤد و دار قطنی
از امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ آوردہ اند کہ گفت عہد کرد بسوے ما رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ روزہ
داریم بروایت ہلال و اگر نہ بینیم و گواہی دہند دو گواہ عدل روزہ داریم بگواہی ایشان و گفتہ اند کہ حدیث متصل
و در روایت نسائی از عبد الرحمن بن زید بن الخطاب نیز مانند این آمدہ و جواب داده اند ازین تمسک باکہ این حدیث
منطوق دارد و مفہوم مفہوم او در اسعار ض شدہ آن احادیث کہ در قبول شہادت واحد وارد شدہ و ترجیح کردیم ما آنہا را
بدلیلے کہ گذشت و عدالت غیر شرط ست باتفاق و از طحاوی منقول ست کہ شرط نیست و گفتہ اند کہ مراد وے آنست
کہ مستور الحال بود و از حدیث اعرابی کہ بوجود ایمان از وے اکتفا کردند پیدا ست بآن توان یافت و نزد ما عدالت

از آن یک کس مرد باشد یا زن حر باشد یا عبد کذا فی الهدایه و اگر رویتے و شهادتے و اخبارے نبود سے شعبان را
سی روزه شمرد سے و آنگاه روزه داشتے در حدیث بخاری و مسلم و غیر ایشان بطرق متعدده آمده که آنحضرت
صلے الله علیه و آله و سلم فرمود روزه دارید ببرویت هلال و افطار کنید ببرویت وے و اگر پوشیده شود
بر شما هلال در زیر ابر پس شمار یه شعبان را سی روز و در بعض روایات تمام کنید سی روز را از شعبان بعد ازان
روزه دارید و در بعض روایات آمده فاقدروا له و معنے این لفظ نزد جمهور ائمه و علما همین ست که در روایات دیگر
بصریح آمده که تمام کردن شمار شعبان ست سی روز یعنے اندازه کنید هلال را بشمار کردن شعبان و بعض گفته اند
که مراد اندازه سیر قمر ست بحساب منازل وے و مال وے نیز بمعنے باقے روایات آید و لیکن گفته اند که
این مشکل ست بر عامه پس آسان اندازه بشمار ایام بود با آن که ظاهر روایات دیگر نیز همین ست و
نیز قول صلحا ن معتبر نیست الا در بعض روایات شاذهٔ فقهیه که درین باب اعتبار آن آمده و بر هر تقدیر
ازین حدیث مستفاد گردد که روزه در روز شک به نیت رمضان مکروه بود و بدین اند اکثر ائمه الا مزد امام احمد که
گوید واجب ست صوم رمضان در صورتیکه پوشیده شود ماه زیر پرده ابر یا غبار در شب سی ام از شعبان و معنے
حدیث فاقدروا له اینست یعنے تنگ کنید ماه را یعنے بگردانید و اعتبار کنید او را بیست و نه قدر بمعنی ضیق بسیار آید چنانچه
در کریمه و یبسط الرزق لمن یشاء و یقدر و من قدر علیه رزقه + و امثال آن یا بمعنے اندازه باشد و مراد آن باشد که اندازه
کنید و فرض کنید طلوع ماه را و معنی روایات دیگر یعنے که واقع شده تمام کنید شعبان را یا شمار کنید او را سی روز یا تمام کنید
شمار او را سے روز بهم باین تاویل کنند و عمل ابن عمر رض و بسیاری از اکابر صحابه را باین وجه نقل کنند که چون از شعبان
بیست و نه میگذشت طلب میفرمودند ماه رمضان را اگر میدیدند یا از کس خبری می شنیدند روزه میداشتند و اگر
چون مطلع صاف بودے بافطار بر میخاستند در صباح آن و اگر در مطلع علتی بودے روزه دار بر میخاستند و همچنین نزد
ابو حنیفه و مالک و شافعی و اکثر ائمه آنست که روز شک روزه ندارند که مکروه ست و اگر دارند بنیت نفل دارند و حدیثے
نیز درین باب نقل میکنند و آنکه از عمل صحاب نقل کرده اند نیز محمول بهمین روزهٔ نفل ست و ثانی الحال اگر این مقرر رمضان
ثابت شود روزه هم از رمضان واقع شود و اگر موافق عادت وی باشد و در روزی واقع شود که روزه در ان روز
مکروه ست روزه او بهتر ست و آنکه در حدیث صحیح از عمار آمده که هر که روزه دارد یوم الشک پس تحقیق عصیان کرد
ابا القاسم یعنے محمد رسول الله را صلے الله علیه و آله و سلم مراد ازان روزه بنیت رمضان ست و الله اعلم و میفرمود
آن حضرت صلے الله علیه و آله و سلم کسان را که بشهادت یک شاهد روزه بدارند و بشهادت او شخص باشا نیند و عرب
بشهادت دو شخص برائے کشادن روزه یعنے عید کردن متفق علیه است میان علما گمر نزد ابی ثور کما از اصحاب
شافعی ست نزد وی بشهادت یک عدل نیز ثابت شود و در روایتے در مذهب حنفیه نیز آمده چنانچه در بعض شروح هدایه
گفته اما معتبر نیست این روایت و لیکن نزد حنفیه خواه دو مرد بود یا یک مرد و دو زن چنانچه در شهادت مالیه ظاهر مذهب
امام اعظم آنست که دو مرد سے باید و تمسک در اشتراط شمار باین در افطار حدیث عبد الرحمن بن زید بن الخطاب ست
که خطبه کرد ما را در روز نحر و گفت که من مجالست کردم اصحاب پیغمبر خدا را صلے الله علیه و آله و سلم و سوال کردم ایشان را
و ایشان تحدیث کردند مرا که پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله و سلم فرمود روزه دارید ببرویت هلال و افطار کنید ببرویت آن

واگر پوشیده شود بر شما هلال پس روزه دارید سی روز و اگر گواهی دهند دو شاهد عدل پس روزه دارید و افطار کنید
رواه النسائی لیکن این حدیث در روزه معارض ست بحدیثی که در قبول شهادت واحد آمده و در افطار باقی و قبول
بی معارضه و نیز متعلق ست بنفع عبد پس مشابه شد سائر حقوق او را و نیز احتیاط هم درین ست و نزد امام ابو حنیفه
این بر تقدیریست که در مطلع علتی بود از ابر یا غبار یا مانند آن اما اگر صاف باشد بی علت پس شرط در رمضان و عید هر دو
جمع کثیر ند که حاصل شود علم ظنی یا قطعی علی اختلاف الروایات بخلاف ایشان زیرا که تفرد یک شخص درین صورت موهم
غلط ست چه مطلع صاف در همه اهل بصر و همه طالب و جویان درین صورت ظاهر اشتراک جمیع ست در رویت نه انفراد یکے
ازان بخلاف آن صورت که ابر ے و غبار ے باشد که گاهی دور میگردد و علت از موضع هلال ناگاه نظر یکے بیان
افتاد و دیگران را نظر بر مواضع دیگر ست از امیر المومنین عمر آمده که شخصے درین صورت دعوی رویت هلال کرد پیشان
آب طلبیدند و روے او را شستن فرمودند و پرسیدند که اکنون می بینے گفت نمی بینم فرمود مرے یک عدد شده
مقابل باصره وے افتاده بود و آنرا بصورت هلال خیال کرده اکنون که روے او را شستند آن عدد هم خیال
بدر رفت ماند انگه عدد کثرت چیست نزد بعضے اهل محله تمام کثیر اند و از امام ابی یوسف مروی ست که پنجاه کس باید
و نزد اکثر معتبر دروے عدد تواتر ست که موجب علم قطعی ست و در روایتی از امام ابو حنیفه در رمضان در صورت صفاے
مطلع شهادت واحد معتبر ست احتیاطاً زیرا که یک روزه داشتن از شعبان بهتر ست از افطار روزه رمضان اما در
قبول شهادت اثنین در فطر درین صورت معتبر نیست والله اعلم و اگر شخصے ماه رمضان دید و قاضی حکم بشهادت
او نکرد لازم ست بروے نگاه داشتن روزه زیرا که چون وے بحقیقت دیده ست داخل خطاب صوموا لرویته الهلال
بود و اگر رمضان بخبر واحد ثابت شده و قاضی بدان حکم کرد و سی روزه تمام شد عید کردن بموجب این دو ست نباشد
حاد و کس بر تقدیر علت و جماعه کثیر بر تقدیر صفا گواهی ندهند چه عید بقول یکی ثابت نشود و آن حضرت صلے الله علیه
و آله وسلم در افطار کردن تعجیل کردے و به بیان فضیلت آن امت را بران ترغیب نمودی بخاری و مسلم و موطا و
ترمذے از سهل بن سعد آورده اند که رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم فرمود همیشه اند مردم بخیر مادام که تعجیل کنند
فطر را و نیز در حدیث آمده که فرمود صلے الله علیه و آله وسلم قوے و غالب ست دین مادام که تعجیل کنند فطر را زیرا که
یهود و نصاری تاخیر کنند رواه ابو داؤد و در حدیث قدسی آمده که فرمود رب العزة جل جلاله که محبوب ترین بندگان
من نزد من شتابی کننده ست فطر را رواه الترمذی عن ابی هریره و نیز ترمذی از ابی عطیه آورده که گفت
در آمدم من و مسروق بر عائشه پس گفتم یا ام المومنین دو مرد اند از اصحاب محمد صلے الله علیه و آله وسلم که یکی ازان
دو مرد تعجیل میکند افطار را و تعجیل میکند نماز را و دیگرے تاخیر میکند افطار را و تاخیر میکند نماز را گفت عائشه کدام یک
که تعجیل میکند افطار را و تعجیل میکند نماز را گفتم عبد الله بن مسعود ست گفت همچنین میکرد پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله
وسلم و آن دیگر ابو موسے ست و در روایتی تعجیل میکند افطار را و تعجیل میکند مغرب را و در روایت اول نیز مراد همان
نماز مغرب ست و در موطا آمده که از عمل نبوت ست تعجیل فطر و تاخیر سحور و بر سحور مواظبت نمودی و تاخیر فرمودے
و امت را بر سحور و تاخیر آن تحریض نمودے و در حدیث بخاری و مسلم و ترمذی و نسائی از انس آمده که فرمود
حضرت پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم تسحروا فان فی السحور برکة تسحر کنید که در سحور برکت ست و ترمذی گفت که

درین باب حدیث از ابی سریحه و عبد الله بن مسعود و جابر بن عبد الله و ابن عباس و عمرو بن العاص و عمر باضافه
ابن ساریه و عقبة بن عبد ابی الدرداء نیز آمده و نیز مسلم و ترمذی و ابو داؤد و نسائی از عمرو بن العاص آورده که
فرق میان روزهٔ ما و روزهٔ اهل کتاب اکلهٔ سحر است و در احادیث آنرا غذای مبارک خوانده و فرموده نعم سحور المومن
التمر اخرجه ابو داؤد عن ابی هریرة و در احادیث صحیحهٔ متعدده آمده که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم و صحابه تسحر
میکردند متصل آن نماز فجر می برآمد و فاصله مقدار آنچه پنجاه آیت توان خواند میبود و در صحیحین و غیرها آمده که آنحضرت
صلی الله علیه وآله وسلم فرمود منع نکند شما را از خوردن و نوشیدن اذان بلال زیرا که وی اذان میگوید یا گفت و لیکن
بخورید و بنوشید تا اذان ابن ام مکتوم و ابن ام مکتوم نیز از موذنان حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بود و اعمی بود تا صبح مشخص نمیشد و مردم او را خبر نمیکردند اذان نمیگفت و بران فرمودی که صائم افطار بسه رطب یعنی خرمای تر کند
و اگر نیابد بسه خرما یعنی تمر که خرمای خشک ست و اگر نیابد باب اخرجه الترمذی و در روایتی کسی را که بیابد تمر گوید که افطار
کند بروی و کسی که نیابد افطار کند بآب و ابو داؤد درین روایت ثانی را آورده و در بعض روایات آمده
که چون افطار کند یکی از شما گو که افطار کند بر تمر زیرا که در وی برکت ست و مصنف حکمتی در باب افطار بطب و تمر که
بعض علما گفته اند نقل میکند و میگوید و این یعنی تشریع و تعلیم افطار بر رطب و تمر غایت شفقت بود بر امت چه طبیعت
گاه خلو معده بجهت سبق طلب و اشتها طعام را با قبال تمام قبول کند و چون اول چیزی که با قبال تمام بمعده رسد شیرین
بود بدن از قبول آن بغایت منتفع شود و تمامه حواس و قوی بشیرینی انتفاع پذیرد علی الخصوص قوت باصره
که انتفاع او از شیرینی زیادت از انتفاع سائر قوی بود و چون شیرینی مجاز خرماست رطب یا یابس و طباع اهل آن
بدان پرورده شده انتفاع ایشان ازان زیاده از دیگر شیرینیها بود و این انتفاع قوی تمر که ذکر کردیم از جهت رطب
و ملاحظه طبیعت ست و اما انتفاع تمر از جهت شرع اسرار آن که اطبای طبیعی را بدرک و احاطه آن راه نیست آنست
که خرمای مدینه مطیبه مطهره را حق جل شانه بمین مقدم سید عالم صلوات الله وسلامه علیه تریاق همه سموم گردانید و دوای
همه هموم ساخت و از انجا فرمود سید عالم صلوات الله وسلامه علیه ان فی عجوة العالیة بدستی که در عجوهٔ عالیه عجوه
تمام قسمی از خرماست که در مدینه مطیبه مشهور و متعارف ست و عالیه مدینه جانب مسجد قبا را گویند و جهت مشرق
و نخیل دران جانب بسیار ست و درین قسم از خرما که در انجا بنهاست شفا هست من کل داء شفاست از هر درد و انها
تریاق و بدستی که آن عجوهٔ عالیه تریاق ست از هر زهر اول البکرة که در وقت بامداد بگاه ناشتا خورند یعنی دیگر فرمود
من تصبح بسبع تمرات کسی که صبح کند بهفت تمر یعنی بخورد آن را در وقت صبح قبل ان یتکلم یا قبل ان یطعم که پیدا میشود
و در جانب مدینه و الابه زمین سنگستان را گویند و در سر دو جانب مدینه سنگستان ست الغیره فلا الیوم زیان نکند
و ضرر نرساند خورنده این هفت خرما اسم زهر نفیع الیوم و قدیم و لا سحر و نه زیان کند او را سحر و در تاریخ وفاء الوفا فی
اخبار دار المصطفی این احادیث را از صحیحین نقل کرده و گفته که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم این تمر را دوست میداشت
و بعض گفته اند که اصل آدمیان ازان نخلهاست که سید کائنات علیه فضل الصلوة بدست مبارک خود نشانده بود و در تاریخ
مدینه کلام درین باب بیشتر ازین آورده ایم فلینظر ثمه و از تامل درین مقامات و خاصیات که در خرمای مدینه و درین
قسم مخصوص از نخلهاست اطبای دهر را که جز احکام طبیعت نشناسند و بحقایق امور و خواص آن که بوحی و کشف

والہام معلوم میگردد بجہت جہل بکیفیت آن و عدم قدرت بر دریافت آن جز حیرت و سرگشتگی پیش نمیاید و سر اعجاز اطعامی قلوب کہ علاج و اصلاح آن در حوزۂ مہنت انبیا نست و انند و ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت افطار این دعا میخواند اللہم لک صمنا وعلے رزقک افطرنا فتقبل منا انک انت السمیع العلیم و نے بہ سناد مقال و در اسناد این حدیث سخن ست یعنے اسناد این صحیح نیست ضعفے دارد و در سنن ابی داؤد از معاذ بن زہرہ چنانچہ در جامع الاصول آوردہ ثابت ست کہ چون افطار میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگفت اللہم لک صمت وعلی رزقک افطرت و در بعض روایات ابی داؤد از مروان بن سالم مقفع آمدہ کہ گفت ابن عمر بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون افطار میکرد میگفت ذہب الظمأ وابتلت العروق وثبت الاجر ان شاء اللہ تعالے و زیادہ کردہ ست بذین بالحمد للہ در اول حدیث کذا فے جامع الاصول و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی فرمود صائم را از فحش گفتن فحش بمعنے سخن بد گفتن و بدزبانی کردن و تعدے و تجاوز از حد در قول ۔ در جواب آید و اکثر استعمال وی در الفاظ وقاع و جماع آنچہ متعلق ست بدان جریان یابد و اہل فسوق و فساد را درین باب عبارات صریحۂ فاحشہ باشد و ارباب ادب و صلاح را تعریض و کنایت بود درین باب و امثال آن چنانچہ از بول و غایط تعبیر بقضاے حاجت کنند و ہر چیز کہ سخت ست قبیح وے از ذنوب و معاصے آنرا فحش گویند و ہر خصلت قبیحہ را فاحشہ گویند از اقوال و افعال و اکثر اطلاق او در زنا ست و مراد در ینجا ہمان معنے اول ست و غیبت و نمیمہ و عبث داخل آنست و ضرر غیبت در صوم اشد و اغلظ ست و نزد بعض فقہا و سفیان ثوری از ایشان ست غیبت مفسد صوم ست و بخاری از ابو ہریرہ آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ نگذارد قول زور و عمل بدو زیادہ کردہ نسائی و جمل پس نیست مر خدای تعالی را حاجتے در انکہ بگذارد طعام و شراب را یعنے مقصود از صوم و حکمت در شریعیت وی ترک قبائح و معاصے و تہذیب و تادیب نفس ست بریاضت و مجاہدہ چون این مقصود حاصل نگردد مجرد ترک طعام و شراب چہ کار آید مگر برائے ابراے ذمہ و عدم وجوب قضا و حصول صورت عمل و سیوطی در جمع الجوامع آوردہ کہ پنج چیز تفطیر میکند صوم را و نقض مے کند آنرا کذب و غیبت و نمیمہ و نظر بشہوت و یمین کاذبہ و او ازدے فی الضعفاء و دیلمے در مسند الفردوس از انس و ابن عباس آوردہ کہ پیغمبر فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صائم در عبادت خداست مادام کہ غیبت نکند چون غیبت کرد پارہ کرد صوم خود را و ازابی ہریرہ آوردہ مادام کہ غیبت نکنند و ایذا نکنند مسلمانی را و نزد جمہور این احادیث بعد از صحت آن داخل زجر و تشدید ست و امام احمد گفتہ کہ اگر غیبت سہ کس کنند کدام یکے از ما را روزہ باقی ماند و نہی فرمود صائم را از جنگ کردن و جواب خاصم متطاول و معتدی ظاہر آنست کہ مراد بخاصم کسے ست کہ تعصب و مکابرہ و بغیر حق خصومت میکند و بجنگ و جدال و افتد بخصومت شرعے کہ بر سر حق باشد بے آنکہ بجنگ و جدال و فحش کشد چنانچہ گفت و سیفر معدود ے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ اگر کسے ترا بد گوید و دشنام دہد تو در جواب بگوئی انی صائم من رمضان دارم در صحیح بخاری و موطا انس بے ہریرہ آوردہ کہ فرمود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم الصیام جنۃ روزہ سپر ست یعنے از نار چنانچہ در حدیث دیگر صریح آمدہ یعنی باید کہ مانع آید از معاصی و قبائح چنانکہ فرمود فلا یرفث و لا یجہل پس فحش نگوید و جہل نکند و ان امرء قاتلہ و اگر کسے او را مقاتلہ کند یعنے جنگ کند او شاتمہ یا دشنام دہندہ یقین باید کہ بگوید در بعضے صوم و در بعضے

نسائی از عائشه آمده اگر مردے جهل کند بروی شتم و سب نکنند او را و بگویند انی صائم و بالجمله جمیع روایات متفق اند
بر گفتن انی صائم و در بعض روایات مکرر نیز آمده و علما را درین مسئله سه قولست بعض گفته اند سنت آنست که در جواب
بعین لفظ بزبان بگویند و این اظهر اقوال ست چه ظاهر از قول و حقیقت آن نفی لسان ست و در فتح الباری گفته
که باین قوم جزم کرده متولی و نقل کرده او را از بعض از ائمه شافعیه و بعض گفته اند بدل بگوید و نفس خود را یاد دهد
که من روزه دارم تا بجواب مشغول نشود و نووی در اذکار این قول را ترجیح کرده و در شرح مهذب گفته هر دو
قول نیک ست و گفتن بزبان اقوے ست و اگر هر دو را جمع کند بهتر و بعض گفته اند اگر روزه فرض بود بزبان
بگوید و اگر روزه سنت بود بدل بگوید تا از ریا دور افتد و در فرض ریا نباشد چه آن البته کردنی ست و معلوم ست
نزد همه و روایاتی برین قولست و از قاضی ابو بکر بن العربی نقل کرده اند که گفته که موضع خلاف صوم تطوع ست
و اما در فرض گفتن بزبان ست قطعاً **فصل** آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم اگر در رمضان سفر کردے
گاه افطار کردے و گاه روزه داشتے و چون حال شریف وے همچنین بود دیگران را نیز مخیر میکرد میان افطار روزه
بدانکه در افطار و صیام سفر احادیث صحیحه سه قسم ورود یافته بعض در اباحت افطار مطلقاً چنانچه بخاری و مسلم و موطا
و نسائی از ابن عباس آورده اند که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بیرون آمد از مدینه در رمضان بسوی مکه در غزوهٔ
فتح و با وے ده هزار صحابی بودند روزه میداشت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و روزه میداشتند صحابه تا رسید
بکدید که آبی ست میان عسفان و قدید پس افطار کرد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و افطار کردند صحابه این لفظ
بخاری ست و در روایت مسلم افطار میکرد تا منسلخ شهر و برآمدن از مدینه بتاریخ دوم رمضان بود و سیمین بمکه
سیزدهم یا شانزدهم علی اختلاف فیه و مشهور آنست که خروج از مدینه در عاشر رمضان بود و فتح در عشرین و هوا در غایت
گرمے بود و در احادیث بطرق متعدده آمده که خدای تعالی بنهاد از مسافر صوم را و نیمهٔ نماز را و بعض احادیث
در تخییر میان صوم و افطار چنانکه در کتب سته از حدیث عائشه رضی الله عنها آمده که حمزه بن عمرو اسلمی کثیر الصیام بود بحضرت صلے الله
علیه وآله وسلم آمده عرض نمود که آیا روزه دارم در سفر فرمود اگر خواهی روزه بدار اگر خواهے افطار کن و در
روایت ابی داؤد آمده که گفت حمزه بن عمرو اسلمی یا رسول الله من سوارے دارم و قوتے در خود مے یابم و
جوانم و روزه داشتن آسان تر میدانم بر خود از نیکه تاخیر کنم و دین خدا بر ذمهٔ خود بگذارم اکنون روزه دارم و اجر
خود را عظیم گردانم یا افطار کنم چه میفرمائے فرمود هر چه خواهی لیکن اگر خواهی روزه دار و اگر خواهی افطار کن و در روایتے
از نسائی آمده که گفت در خود قوتے میبینم بر روزه آیا روزه دارم گناهے بر من خود نیست فرمود افطار رخصت
الهی ست تعالی هر که آنرا بگیرد و بران عمل کند حسن ست و هر که دوست دارد که روزه گیرد گناهی نیست بروی و نیز
از انس بطرق متعدده آمده که سفر کردیم با رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم در رمضان پس روزه داشتند بعضے
ازما و افطار کردند بعضے پس نه صائم بر مفطر عیب میگرفت و نه مفطر بر صائم و نیز در بخارے و مسلم از ابن عباس رضی الله عنهما
آمده که گفت روزه میداشت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم در سفر و افطار میکرد پس هر که خواهد روزه دارد و هر که
خواهد افطار کند و ترمذے از ابی سعید مذرے آورده که گفت بودیم ما که سفر میکردیم با رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم
پس بعضے ازما صائم بودند و بعضے مفطر پس نه صائم بر مفطر عیب میگرفت و نه مفطر بر صائم و بودند صحابه که اعتقاد

میکردند که هر که در خود قوت یابد روزه بهتر ست او را و هر که ضعف یابد افطار بهتر ست و احادیث درین باب بسیار
آمده و بعض احادیث در باب احوال افطار و صیام چنانکه مسلم و ترمذی از جابر آورده که بیرون آمد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عام الفتح بسوے مکه در رمضان پس روزه داشت تا رسید کراع الغمیم را پس روزه داشتند
مردم پس تر بطلبید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قدحے از آب و بلند گردانید تا دیدند مردم و نجود و گفته شد با آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد ازانکه بعض مردم افطار نکردند و هم بر صیام قیام نمودند فرمود اولئک العصاة اولئک العصاة
یعنے آنها که افطار نکردند گناه گارانند گناه گارانند و در روایت ترمذی یکبار واقع شده اولئک العصاة بے تکرار
و بخاری و مسلم ازانش آورده اند که گفت بودیم با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفر و بعضے انها صائم بودند
و بعض مفطر پس فرود آمدیم در منزل در روز گرم پس بیفتادند روزه داران و بایستادند مفطران و بر پا کردند خیمها را و
آب دادند دواب را پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بردند افطار کنندگان امروز اجر را و از جا برکنده اند
که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفرے بود پس دید مردے را که جمع شده اند مردم و سایه کرده اند بر وے
فرمود چه شده ست او را گفتند روزه دار ست که با نجال افتاده ست فرمود نیست از نیکی روزه داشتن در سفر
و در روایت نسائی آمده که در سایه درختے افتاده بود و میر نخیتند آب را بر وے و از عبد الرحمن بن عوف آمده
که گفت گفته میشد یعنے در زمان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صوم در سفر مثل افطار ست در حضر و در روایتی الصیام
فی السفر کالمفطر فی الحضر اکنون بدانکه جمهور علما از اهل فتوے اتفاق دارند که افطار و صوم هر دو در سفر جائز ست
و لیکن اختلاف کرده اند در نیکه صوم افضل ست یا افطار یا هر دو برابر امام ابو حنیفه و مالک و شافعی و اکثر ائمه رحمة اللہ
علیهم بر انند که صوم افضل ست کسی را که طاقت دارد بے زیاده مشقت و لحوق ضرر و اگر متضرر گردد افطار اولی ست
و فعل آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در صوم حجت ایشان ست و نیز حاصل میشود بدانکه برائت ذمه و اگرچه در افطار
تخفیف ست و لیکن در موافقت مسلمانان نیز نوعے از تخفیف و آسانی ست که در نگاه داشت صیام و قضای
آن بعد از گذشتن رمضان نیست و نزد سعید ابن المسیب و اوزاعی و احمد و اسحق و بعض دیگر از علما افطار اولے
و افضل ست مطلقا و از شافعی نیز بعض اصحاب وی این قول نقل کرده اند و لیکن غریب ست و مشهور و مختار
در مذهب وی همان اول ست و احتجاج این جماعه بظاهر آیت قرآنی ست که فرمود فعدة من ایام اخر و باحادیثے
ست که در ذم صوم وقوع یافته حتے که بعضے از اهل ظواهر بآن رفته که صوم در سفر جائز نیست و اگر بدارد قضایش
باید کرد و جمهور گویند که افضلیت افطار کسے را ست که در صیام خوف لحوق ضرر دارد و مشقت بسیار میاید چنانچه از
سیاق آن احادیث ظاهر ست و بصریح نیز مذکور ست و بعض گفته اند که افطار و صوم برابر ست بجهت تعادل احادیث
و طیبی از ابن عمر نقل کرده که اگر روزه میداشت در سفر قضا میکرد آن را در حضر و از ابن عباس آورده که جائز نمیدانست
روزه در سفر و گفته که داؤد بن علے از متاخرین نیز بر نیست و صحیح قول اکثرین ست و الله اعلم و چون در سفر نزدیک
دشمن شوند و در جهاد و قتال تردد سے باشد کرا مر مفرمودگان را با افطار کنند این معنی در حدیث
آمده ست چنانچه ترمذی از ابی سعید خدری آورده که رسید پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عام الفتح بر اظهران
پیش خبر دادند او را بلقائے عدو و امر کرد با فطار پس افطار کردیم ما همه و از عمر بن الخطاب آورده که گفت غزا کردیم

با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در غزوۂ بدر فتح وافطار کردیم در بیرون اما آنکہ مصنف میگوید واگر مثل این در حضر واقع شود در افطار لشکر را قوت بود بر عدد افطار روا بود این سخنے در احادیث یافتہ نمیشود و مصنف ہم بلفظ این حدیث نمیگوید بلکہ بطریق فقاہت میگوید و در مذہب ائمہ نیز تصریح بدان یافتہ نمیشود لیکن موافق ست بقواعد شرع واللہ اعلم وعادت حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ در شبہای رمضان اگر بسبب جنابت احتلام سے در شب غسل کردے واین اولے وافضل ست و در بعض شبہا تاخیر کردے و بعد از صبح غسل کردے در کتب ستہ از عائشہ و ام سلمہ روایات درین باب آمدہ و گفتہ اند کہ در نص قرآن نیز اشارتی باین معنی ست کہ فرمود احل لکم لیلۃ الصیام الرفث الی نسائکم و چون تمام شب تا آخر جماع با زنان حلال گردانید بضرورت لازم می آید کہ صبح کنند بجنابت کمالا یخفے واین مبنی بر قاعدۂ مقررۂ اصول فقہ ست کہ چون کلمۂ فی در ظرف زمان مستعمل بود دلالت بر استیعاب قید کند چنانچہ مرت یوم الجمعۃ گویند مراد آن بود کہ تمام روز سیر کردم اگر گویند فی یوم الجمعۃ دلالت نکند بران و آوردہ اند کہ مروان در وقتی کہ حاکم مدینہ بود از عبدالرحمن بن عوف این مسئلہ را پرسید پس گفت عبدالرحمن شنیدم از عائشہ و ام سلمہ رضی اللہ عنہما کہ گفتند بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ در میافت او را فجر و وے جنب بود ی از اہل خود از غیر احتلام پس غسل میکرد و روزہ میداشت گفت مروان سوگند میدہم ترا بخدا کہ ابو ہریرہ را نیز ازین باب بپرسے غالبا بمروان از ابی ہریرہ شنیدہ بودند کہ میگوید ہر کہ صبح کند بجنابت او را روزہ نیست عبدالرحمن را این سخن از مروان چندان خوش نیامد و با وجود آن اتفاقا در ذی الحلیفہ با ابو ہریرہ یکجا شد و گفت کہ پسر عم از تو مرے واگر نبی بود مروان کہ سوگند داد مرا بپرسیدن آن از تو نمیپرسیدم ترا و احتیاج بدان نداشتم پس ذکر کرد عبدالرحمن بابی ہریرہ قول عائشہ و ام سلمہ را پس گفت ابو ہریرہ آنہا دانا ترند شما ترا بدین امر از من و من نیز شنیدہ ام اورا از فضل بن عباس ولیکن نشنیدہ ام از حضرت مصطفے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس رجوع کرد ابو ہریرہ از آنچہ میگفت و در روایت مسلم و احمد و ابی داؤد از عائشہ آمدہ کہ مردے آمد و از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سوال کرد کہ یا رسول اللہ درے یابد مرا وقت فجر و من جنب آیا روزہ دارم آن روز را فرمود من نیز صبح میکنم بجنابت و روزہ میدارم گفت آن مرد یا رسول اللہ تو مثل ما نیستی قد غفر اللہ لک ما تقدم من ذنبک و ما تاخر فرمود اللہ ہر آئینہ امید دارم کہ من ترسندہ تر و پرہیزگار تر باشم از شما از خدا و بالجملہ احادیث صحیحہ درین باب بسیار ست کہ شبہہ را بدان راہ نیست و ابو ہریرہ اگرچہ پیش از علم وی بدان خلاف آن میگفت اما ازان رجوع کرد و در روایتی آمدہ کہ ابو ہریرہ رجوع نیز کرد ولیکن ضعیف ست و خطابی گفت شنیدم من کہ آن منسوخ ست تنبیہ در احادیث صحیحہ آمدہ کہ جنب بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از غیر احتلام پس صبح کرد الحدیث بعض مردم ازین عبارت استدلال کردہ اند کہ احتلام بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جائز بود والا استثنا کردن آنرا فائدہ نبود و قرطبے گفت صحیح آنست کہ احتلام بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جائز نبود چہ احتلام از شیطان ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازان معصوم بود و مراد با حتلام در حدیث رویت انزال ست بے دیدن چیزے در خواب واین نہ از شیطان ست یا مبنای استثنا نیز بر عدم جواز ست یعنے غسل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از جماع بود نہ از احتلام زیرا کہ احتلام در حق وے جائز نیست واللہ اعلم و در ایام صیام قبیل امہات مومنین کردے چنانچہ بخاری و مسلم و موطا

وابو داؤد و ترمذی از عائشہ آوردہ اند کہ گفت بتحقیق بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تقبیل میکرد بعض
ازواج خود را و حال آنکہ وے صائم بود پس بترخندہ کرد عائشہ و در روایتے آمدہ کہ تقبیل میکرد و مباشرت میکرد و وے
صائم بود و بود وے مالک ترین شما لدب خود را اینے حاجت خود را و در روایتے مر نفس خود را یعنی از ان اختیار
شدن در جماع و این حدیث بر روایات متعددہ و الفاظ مختلفہ آمدہ و در بعض روایات آمدہ بود دم من
و وے صائم و در بعض روایات آمدہ کہ تقبیل و ملاعبت میکرد عائشہ را و در روایت ابی داؤد آمدہ کہ تقبیل
میکرد و میگرفت زبان او را و در دہان خود و در حدیثے لفظ مص واقع شدہ کہ بمعنی مکیدن ست و گفتہ اند کہ در اسناد
این ضعف ست و اللہ اعلم و در روایت ابی داؤد آمدہ کہ عمر بن الخطاب تقبیل کرد زن خود را پس بیامد نزد پیغمبر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت ارتکاب کردم امر زیا رسول اللہ کاری عظیم را کہ فرحت دسیکر کردم امروز بازنی
و تقبیل کردم او را و من صائم بودم فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آیا اگر مضمضہ کنے و صائم باشی
چیست گفتم ہیچ باک ندارم ازان فرمود تقبیل نیز ہمین حکم دارد و ترمذی گفت کہ در ین باب حدیث عائشہ و عمر
بن الخطاب و حفصہ و ابی سعید و ام سلمہ و ابن عباس و انس و ابی ہریرہ آمدہ و اختلاف کردہ اند اہل علم از
صحابہ و غیرہم در قبلہ صائم و رخصت کردہ اند بعضے مر پیر را نہ جوان را بجہت ترس آنکہ مبادا منتہی نماند مر او را روزہ
و مباشرت نزد ایشان سخت ترست ازان و بعض گفتہ اند کہ قبلہ تنقیص اجر میکند نہ تفطیر صوم و گفتہ اند کہ صائم
چون مالک نفس خود بود روا ست او را تقبیل و اگر اعتماد او بر امن ندارد بر نفس خود روا نیست تا سلامت ماند و
قول سفیان ثوری و شافعی نیست انتہی و در حدیث ابی داؤد از ابی ہریرہ آوردہ کہ مردے سوال کرد
ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از مباشرت صائم پس رخصت کرد مر او را و دیگرے آمد و سوال کرد ازان پس
نہی فرمود او را ناگاہ دیدند کہ آنکہ او را رخصت کرد پیر بود و آن را کہ نہی کرد جوان بود و سیوطی در جمع الجوامع این را
در مادہ کہ تقبیل آوردہ بروایت ابن النجار از ابی ہریرہ و از عائشہ نیز مثل این آوردہ و در ہدایہ میگوید کہ لابأس
ست بقبلہ یعنے مباح ست بوس کردن و قبلہ کہ امن باشد بر نفس خود جماع را و انزال را و مکروہ ست چون امن نباشد
زیرا کہ قبلہ لذاتہا مفطر نیست و تواند کہ بدان مفضے گردد در عاقبت پس در حالت امن ذاتش معتبر باشد و مباح بود
و نزد عدم امن عاقبتش معتبر بود و مکروہ باشد و شافعی علے الاطلاق در ہر دو حال مباح گوید و مباشرت مثل
تقبیل ست در ظاہر روایت و مرویست از امام محمد کہ مکروہ ست مباشرت فاحشہ کہ خوف فتنہ در وی غالب ست
انتہی و نسبت اباحت مطلقاً بشافعی خلاف تصریح ترمذی ست در مواہب لدنیہ گفتہ کہ مذہب امام شافعی
و اصحاب وے آنست کہ قبلہ حرام نیست بر کسیکہ تحریک شہوت وی نکند و لیکن اولی ترک او ست و بر کسیکہ تحریک
شہوت وے کند حرام ست در حق وے علے الاصح عند اصحاب دیگر بیوشیدہ نماند کہ عبارت لابأس غالب
استعمال وے در جائیست کہ خلاف آن نوع اولویتی داشتہ باشد و لیکن مکروہ نبود پس مراد از عبارت این باشد
کہ قبلہ نزد امن مکروہ نبود و لیکن اولی خلاف آنست و مذہب امام مالک و شافعی نیز ہمین ست و گاہی نہی مطلق
نفی اثم نیز واقع شود بے آنکہ خلاف وے اولی بود و در موطا آوردہ کہ ابن عمر نہی میکرد از قبلہ و مباشرت صائم را
و سعید بن المسیب از عمر بن الخطاب روایت کرد کہ وی نہی میکرد صائم را از تقبیل و منفر مود نیست مر احدی را از خلط

وعصمت انچه بود مر رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رواہ ابن ابی شیبۃ والطبرانی فی الصغیر والبیہقی فی الدلائل وابو داود
وابن راہویہ وابن ابی شیبہ وبزار وبیہقی وغیرہم ازان آمدہ اند کہ عمر بن الخطاب گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم را در منام دیدم کہ بجانب من نگاہ نمیکند گفتم یا رسول اللہ نے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہ کردہ ام من کہ بجانب من
نگاہ نمی کنی فرمود یا عمر تو کہ بوس میکنی و حالت صوم گفتم سوگند بخدای کہ فرستادہ است ترا بحق ہرگز نکنم ہمانا این
نہی دو وجہ تطبیق ہمانست کہ نزد عدم امن حرام ست ظاہرا احیانا از روئے این چنین نیز واقع شدہ باشد یا تادیب
ہر ترک اولی را حوط وچون در بیان حدیث ابن ماجہ بود کہ دلالت میکند کہ تقبیل امراۃ مفطر صیام ست ضعف وجواب
وے میگوید وحدیثے کہ ابن ماجہ روایت کردہ کہ سئل رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پرسیدہ شد پیغمبر خدا
عن رجل از حال مردے کہ قبل امراتہ بوس کردن خود را وہما صائمان وحال آنکہ ہر دو صائم و زن روزہ دارد
فقال پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قد افطر تحقیق روزہ کشاد ند آن مرد و زن و اسناد آن ثابت نیست
و صحت نہ پیوستہ وکسے را کہ نسیان طعام خوردے یا شراب خوردی قضا نفرمودی وگفتی ان اللہ اطعمہ و سقاہ بر رستیکہ خدا تعالی خود خوراند و نوشانید او را و این حدیث را بخاری و مسلم و ترمذی و ابو داود با لفاظ
مختلفہ از ابی ہریرہ روایت کردہ اند وگفت ترمذی درین باب حدیث از ابی سعید و ابی اسحق غنوی نیز آمدہ
و حدیث ابی ہریرہ حسن صحیح ست وگفت بر بنیت عمل نزد اکثر اہل علم و مالک بن انس میگوید کہ اگر در روزہ رمضان
بر نسیان بخورد بروے قضا لازم گردد و مصنف اشارت کرد بفقاہت حدیث و علت آن بقول خود و این خوردن
و آشامیدن را بمنزلہ خوردن و آشامیدن نائم داشتی بجہت عدم تعدی بر صیام بقصد و اختیار اگرچہ در بیخا شعور
و اختیار نخوردن و آشامیدن دارد بخلاف حالت نوم زیرا چون شعور بصوم ندارد در عدم علم و اختیار بنقص صوم
ہر دو حالت یکسان ست و نزد ما فرق نیست میان صوم فرض و نفل خلافا لمالک نے اشغل و اگر بخطا بخورد و بیاشامد
روزہ باطل گردد چنانچہ در حالت مضمضہ شلا بخطا آب در حلق فرو رفت و نزد شافعی اینجا نیز باطل نشود و در رمضان
حجامت کردے چنانچہ در صحیحین از ابن عباس آمدہ کہ گفت حجامت کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
وحال آنکہ روزہ دار بود و حجامت کرد وحال آنکہ صائم بود و در روایت ابی داود و ترمذی حجامت کرد وحال آنکہ
صائم بود و در روایتے حجامت کرد وحال آنکہ وی صائم محرم بود یعنے حاج بود و در میان ہر دو صفت و نیز ابو داود
از ابن ابی لیلے از یکے از صحاب آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی فرمود از حجامت و صوم و صائم
محرم گردانید آنہا را از جہت اتقا بر اصحاب و بخاری آوردہ کہ پرسیدہ شد انس بن مالک را آیا مکروہ می پنداشتید
شما در عہد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجامت را برای صائم گفت لا مگر از جہت ضعف و در روایت ابی داود
آمدہ کہ گفت انس نبودیم ما کہ میگفتند اشتیم حجامت را مگر از جہت جہد و مشقت یعنے تا روزہ دارندہ در جہد و مشقت
نیفتد و ضعیف نگردد یا مبادا ضعف و جہد طاری شود و باعث بر افطار گردد و در حدیث ترمذی از ابی سعید و ابی داود
از ابن عباس آمدہ کہ سہ چیز ست کہ تغلیر نمیکند روزہ را قے و احتلام و حجامت و حکمتے آنست اگر ضعف غلبہ کند
و بسبب او مبطل نیست و اگر شیخین بخلاف تے کنند ناقض ست خصوصا نائم بودیانہ و مذہب امام ابو حنیفہ بر روایت
امام محمد ہمین ست و نزد ابی یوسف و روایت مکروہ ست قیاسا لنفی شرطیت و ائمہ ثلثہ نیز در بیخا متفق اند و حدیث

مسواک کہ در اجابت واقع شدہ شامل ست صائم و غیر صائم را و نیز بخاری از ابن عمر در ترجمہ باب آوردہ کہ گفت مسواک کند صائم در اول نہار و آخر آن و مذہب امام ابو حنیفہ ہمچنین ست و امام مالک نیز بر نہیست و نزد امام شافعی مسواک بعد از زوال مکروہ است مر صائم را و تمسک ایشان بحدیث خلوف فم الصائم ست الحدیث و ترمذی گوید کہ مذہب شافعی مدم کراہت ست در اول نہار و آخر آن و نزد احمد و اسحق مکروہ است در آخر نہار خواہ خشک بود یا تر و ترخواہ باب بود یا سبز بود بر ابر ست و نزد بعض مسواک بچوب تر صائم را مکروہ است و در مضمضہ و استنشاق مبالغہ نکردے در وضوء و در غسل با وجود استحباب آن در غیر حالت صوم و در فقہ گفتہ اند کہ اگر غسل جنابت بود باید کہ وقت افطار مضمضہ و استنشاق و غرغرہ کہ سنت ست در غسل مبالغہ کند و در نہی از مسواک کردن و سرمہ کشیدن در رمضان حدیثے ثابت نشدہ و چون نہی از انہا در رمضان ثابت نشدہ و سنت و استحباب آن خود مطلقاً ثابت ست در رمضان نیز ثابت باشد حال مسواک خود معلوم شد و در اکتحال نیز ترمذی از انس آوردہ کہ مردی بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت چشم من درد میکند آیا سرمہ بکنم و حال آنکہ من صائم ام فرمود نعم سباست بکن و میگوید کہ درین باب حدیث از ابی رافع نیز آمدہ و میگوید اما حدیث انس اسنادش قوی نیست و صحیح نشدہ از حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین باب چیزے و اختلاف کردہ اند اہل علم در سرمہ کشیدن صائم بعض مکروہ داشتہ اند و قول سفیان و ابن المبارک و احمد و اسحق آنست و بعض رخصت کردہ اند و قول شافعی آنست استحبے و مذہب امام ابو حنیفہ نیز ہمین ست و مصنف نیز میگوید کہ درین باب یعنے در باب اکتحال دو حدیث وارد شدہ یکے در اثبات آن کہ اکتحل رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وہو صائم سرمہ کشید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و حال آنکہ روزہ دار بود این حدیث را در جامع الاصول از انس بن مالک بروایت ابو داؤد بلفظ کان یکتحل آوردہ و الحق چون ثابت شدہ است کہ سنت مستمرۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ سرمہ در شب وقت نوم میکرد و فعل آن در روز خصوصاً در رمضان استیعادے دارد مگر آنکہ برائے بیان جواز کردہ باشد و اللہ اعلم و یکی حدیث آنکہ در باب نہی از سرمہ کشیدن فرمود لتتقہ الصائم یعنے باید کہ بپرہیزد از ان یعنے از سرمہ کشیدن روزہ دار این حدیث ست و تمام حدیث ہمچنین ست کہ ابو داؤد از عبد الرحمن بن نعمان بن معبد بن ہوذہ از پدر از جد آوردہ کہ حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امر میکرد بالمد نزد نوم و گفت لتتقہ الصائم و گفت ابو داؤد کہ یحیی بن معین میگفت این حدیث منکر ست و مصنف میگوید کہ این ہر دو حدیث ضعیف ست احتجاج را نمی شاید و در باب اکتحال لا نفیاً و لا اثباتاً چیزے صحیح نشدہ و اللہ اعلم **فصل** در روزہ نافلہ عادت شریف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در روزہ نفل یکسان نبود و ہیچ کدام از صوم و افطار دائمی نبود گاہ چندان پیاپی روزہ داشتی کہ صحابہ گمان بردندے کہ دیگر افطار نخواہد کرد گاہ چندان پیاپی افطار کردی کہ گمان بردندی کہ دیگر روزہ سنت کہ داشتن آن عادت او بود و در بعض نسخ لفظ سنت نیست و ہو الظاہر الموافق للفظ الحدیث نخواہد داشت و لیکن ہیچ ماہ از روزہ خالی نگذاشتے و آنچنان نبود کہ تمام ماہ افطار کند چنانچہ آن نیز نبود کہ تمام ماہ روزہ دارد الا ماہ رمضان و در صحیحین و غیرہما از ابن عباس احادیث بطرق متعددہ بالفاظ مختلفہ آمدہ و در حدیث انس آمدہ کہ نمیخواست کسیکہ ببیند آن حضرت را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در ماہ صائم مگر آنکہ میدید او را صائم و نمیخواست کہ ببیند مفطر مگر آنکہ میدید مفطر و نمیخواست کہ ببیند

اورا در شب مصلے گمر آنکہ مصلے مسجد و نیکو است کہ بہ بیند نائم مگر آنکہ مسجد نائم باین معنی کہ در تمام شب گاہ نماز کردی گاہ بخفتے و شب وے در بیداری و خواب میگذشت نہ آنکہ گاہ چند شب پیاپی نماز کردی و چند شب دیگر گذشتی کہ پیاپی در خواب بودی چنانچہ در روزہ کہ چند روز پیاپی روزہ دار بودی و چند روز دیگر پیاپی افطار کردی و این سنہ یعنی رجب و شعبان و رمضان کہ عوام کہ عالم سنت موافق بہ تتبع و اتباع ایشان میتنید پیاپی روزہ دارند و در ان چیزی از فعل و قول آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ و تابعین وارد نشدہ بلکہ در صحیح از عائشہ آمدہ کہ ندیدم آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ روزہ داشتہ باشد ماہ تمام از ان باز کہ در مدینہ آمدہ مگر ماہ رمضان و رجب را روزہ داشتن نہی فرمودا نچہ در صحیحین در صوم رجب آمدہ آنست کہ عباد بن حنیف گفت پرسیدم سعید بن جبیر را از صوم رجب گفت شنیدم ابن عباس را کہ میگفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ روزہ میداشت تا آنکہ میگفتم ہرگز افطار نخواہد کرد و افطار میکرد چندانکہ میگفتم ہرگز روزہ نخواہد داشت و از این حدیث چیزی در خصوص صوم رجب معلوم نشود نہی و نہ امر یعنے حکم او حکم سائر ایام و شہور ست ہم روزہ میداشت و ہم افطار میکرد و چون معلوم شد کہ ہیچ شہری را از روزہ خالی نداشتی این رنیز میکردہ باشد و حکم خاص بوے نہ ایم نیست و در رجب حدیثے میگویند کہ بعض شافعیہ گفتہ اند کہ وے افضل ست از سائر شہور یعنے برائے صیام نفل و تضعیف کرد این قول را نووی و غیر وے از محققین مذہب شافعی گفتہ اند کہ معلوم نشدہ است کہ وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روزہ داشتہ آنرا بلکہ روایت کردہ شدہ است از حدیث ابن عباس نہی از صوم رجب رواہ ابن ماجہ و لیکن در سنن ابن ماجہ آمدہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دوست داشت صوم در اشہر حرم و رجب یکی از آنہا ست و نیز این صریح نیست و در محرم کہ یکے از اشہر حرم ست صریح آمدہ کہ افضل من المحرم واترک و ہم ابو داؤد از عبد اللہ بن عباس آوردہ کہ پرسیدہ شد او را کہ آیا روزہ میداشت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در رجب گفت نعم و تشریف میکرد او را اینے شریف می پنداشت او را و نسبت بشرف میکرد و از ابی قلابہ آمدہ کہ در بہشت قصرے ست برائے روزہ داران رجب و بیہقی گفتہ کہ ابو قلابہ از کبار تابعین ست بی آنکہ وی از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسیدہ و ثبوت یافتہ این چنین نگویند انتہے و عجب از مصنف کہ ذکر صوم شعبان نکرد حال آنکہ در احادیث صحیحہ آمدہ کہ عائشہ رضی اللہ عنہا میگوید کہ ندیدم من آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیشتر روزہ دارند در ہیچ ماہی مگر شعبان رواہ البخاری و مسلم و در روایت دیگر آمدہ کہ روزہ میداشت در شعبان مگر اندکی از ان بلکہ روزہ میداشت در تمام آن و در روایت ابی داؤد آمدہ کہ محبوب ترین ماہا نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ در ان روزہ میداشت شعبان بود پس تر متصل می ساخت او را برمضان و در روایت نسائی آمدہ کہ روزہ میداشت شعبان را یا اکثر شعبان را و در روایت دیگر روزہ میداشت شعبان را تمام و ترمذی از ام سلمہ آوردہ کہ گفت ندیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ روزہ میداشت دو ماہ پیاپے مگر شعبان و رمضان و میگوید کہ ابن المبارک گفتہ کہ جائز ست در کلام عرب کہ چون یکی از اکثر ماہ روزہ دار باشد بگویند فلان تمام ماہ روزہ میداشت چنانچہ گویند فلان تمام شب قیام میکند و نماز میگذارد و حال آنکہ در شب طعام خوردہ و بکار دیگر مشغول شدہ انتہی و بالجملہ اکثر را در حکم کل داشتن عادت عرب ست در محاورات بحیث مبالغہ با وجود تفسیر روایت دیگر کہ در وے اکثر واقع شدہ مر آن را و صحیح ہمانست کہ ہیچ ماہی را تمام روزہ نمیداشت مگر رمضان را واللہ اعلم و حکمت در اکثار صوم شعبان از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعض گفتہ اند کہ گاہ گاہی از صیام سنہ روزہ

که در هر ماه میداشت مانعی از سفر وغیره پیدا میشد پس آنرا جمع میکرد و در ماه شعبان که قریب موسم صیام ست
نگاه میداشت و درین معنی حدیثی ضعیف نیز از طبرانی در اوسط روایت کرده اند و بعض گویند که آنرا از جهت تعظیم
رمضان میکرد و درین باب نیز حدیث آمده ولیکن این حدیث ضعیف ست و اول آنست که در حدیث دیگر
آمده که صحیحتر ازین احادیث ست و آنرا نسائی و ابوداؤد و ابن خزیمه از اسامه بن زید روایت کرده اند که گفت گفتم من
یارسول الله بینم ترا که روزه می داری در هیچ ماهی چنانکه در ماه شعبان فرمود این ماهی ست که غافل اند مردم ازان
درمیان رجب و رمضان برداشته میشود در وی اعمال بدرگاه رب العالمین پس دوست میدارم که برداشته شود
عمل من و من صائم باشم پس بیان کرد درین حدیث حکمت روزه داشتن در شعبان نه ماههای دیگر یعنی در وی ماهی
مخفوف ست بدو ماه شریف رجب که شهر حرام ست و رمضان که شهر صیام ست و مردم ازان غافل اند و گمان میبرند که
صیام رجب فاصل ترازان باشد و نه چنین ست و نیز در حدیث دیگر آمده که شعبان شهریست که نوشته میشود در وی آجال و
اعمال تا که درین سال زنده خواهد مانده و که از عالم خواهد رفت و فرمود من دوست میدارم که نوشته شود نام من و من روزه دار
باشم و ازا حادیث دیگر ظاهر شود که این نوشتن در شب نصف شعبان ست و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در تمام
شعبان میکرد و بعض گفته اند که کثرت صیام در شعبان بجهت ترین و اعتیاد و استعداد صیام رمضان ست تا در آمدن رمضان
زیاده مشقت و کلفت نشود و پیشتر ازان لذت و حلاوت صوم یافته باشد و الله اعلم و بر هر تقدیر کثرت صیام شعبان معارض
نشود بنهی که واقع شده است از تقدیم رمضان بصوم یوم او یومین و همچنین نهی که واقع شده است از صوم نصف ثانی شعبان
زیرا که نهی در حق کسے ست که آن ایام داخل ایام عادت صیام وے نباشد مسلم از ابی هریره آورده که تقدیم نکنند
رمضان را بروزه یک روز یا دو روز مگر مردے که عادت او بود که روزه میداشت پس گو بدارد آن روزه را و ترمذی
نیز از ابی هریره آورده که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم فرمود تقدیم نکنید ماه رمضان را بصیام مگر آنکه موافق صوم باشد
که عادت دارد یکی از شما پس نهی در حق کسے ست که اصلا در شعبان روزه نمیدارد و چون رمضان نزدیک رسید شروع
در صوم کند و الله یعنی بعض نکات که در کثرت صوم شعبان مذکور شد منافات دارد و الله اعلم و در سنه شوال میفرمود که
صیام این شش روز با رمضان برابر صیام دهر ست رواه مسلم و الترمذی و ابو داؤد عن ابی ایوب الانصاری
و وجه آن ظاهر و مشهور ست ولیکن پوشیده نیست که برابر صوم دهر بر تقدیرے خواهد شد که تمام عمر بدان وفا کند والا
در هر سالے که دارد برابر صوم تمام آن سال گردد و درین معنی نیز از ثوبان حدیث آمده که گفت کسیکه روزه داشت رمضان را و
شش روزه دیگر بعد از فطر حاصل شد او را روزه تمام سال من جاء بالحسنة فله عشر امثالها رواه ابن ماجه و شرط
نیست که پیاپے دارد بلکه در مذهب ما اگر تفریق کند بهتر ست و دور تر از کراهت و تشبه به نصاری چنانکه در فقه مذکور ست
و روز عاشورا البته روزه داشتی چنانکه در حدیث نسائی از حفصه رض آمده که چهار چیز بود که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
ترک نمیداد آنها را صیام عاشورا و عشر ذوالحجه و سه روز از هر ماه و دو رکعت پیش از فجر و مراتب روزه عاشورا سه است
افضل و اکمل آنست که سه روز بدارد دهم و یک روز پیش ازان و یک روز بعد ازان مرتبه دوم آنکه نهم و دهم را بدارد و
مرتبه سوم آنکه دهم را علے الفراده بدارد بدانکه عاشورا و عشورا و عشورا محمد و قصر و عاشور نام روز دهم از ماه محرم ست و بعض هم
کرده اند که نام روز نهم ست و برای تسمیه روز دهم بعاشورا تکلف کرده اند از اظهای اهل اخذ نموده اند زیرا که عرب

شتران را و آب دادن نوبت قرار داده اند که آنرا در دخانند و یوم ثالث را از ایام و در ربع خوانند باین حساب روز نهم عشر باشد و مطابق این دهم حدیث ابن عباس ست که مسلم آورده که حکم بن اعرج گفت آمدم بر ابن عباس و پرسیدم از وے که خبر دہ مرا از صوم عاشورا پس گفت ابن عباس چون ہلال محرم را به بینے شمار کن و صبح کن روز تاسع در حالتی که روزه دارے گفتم آیا روزه میداشت محمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین روز گفت نعم امام نووے میگوید که این تصریح ست از ابن عباس کہ مذہب وے آنست کہ عاشورا نام روز نہم ست و این سخن محل نظر ست زیرا که آنچه بصریح معلوم میشود از کلام ابن عباس امر بصوم یوم تاسع ست و آن در سنت آمده یا روز عاشر و تعیین روز عاشورا بر ظهور و شهرت و علم سائل گذاشت که آن یوم عاشر ست پس ارشاد کرد سائل را بصیام یوم تاسع باوی و خبر داد بفعل رسول به تنزیل عزم وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سال آینده بران بمنزله فعل چنانچه بیاید و در حدیث بخاری و مسلم و موطا و ابی داؤد و ترمذی از عائشہ آمده که قریش در جاہلیت روزه عاشورا میداشتند و رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز میداشت و گفته اند که نگاه داشتن قریش صوم عاشورا را شاید که باقی از شرع سالف باشد و لهذا تعظیم میکردند او را و کسوت مے پوشانیدند در وے کعبه معظمه را و از عکرمه آورده اند که گفت گناہے کرده بودند قریش در جاہلیت و عظیم شده ترس آن در دلهاے ایشان پس گفته شد مر ایشان را روزه عاشورا تا کفارت آن شود کذا فی فتح الباری و در صحیحین از ابن عباس آمده که چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمدینه آمد یهود را دید که درین روز روزه میدارند پرسید که این چیست گفتند روزے عظیم و صالح ست که نجات داد پروردگار تعالی در وے موسے و بنی اسرائیل را و غرق کرد فرعون و قوم او را پس شکرانه نعمت روزه داشت موسے در وے و امر کرد بدان پس ما نیز روزه میداریم پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ما سزاوار تر و نزدیکتریم بموسی علیه السلام از شما پس روزه داشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و امر کرد بدان و در اوائل استیلاف و موافقت یهود محبوب میداشت در انچه نهی نکرده نمیشنید بآنکه صوم این روز پیش از ایشان نیز میداشتند و گفته اند که مگر علم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بصدق این خبر از یهود بوحے یا بتواتر بود یا خبر داد بدان جماعه که باسلام در آمدند از علماے ایشان مثل عبد اللہ بن سلام و امثال وے والا خبر یهود در دیانات و شرائع مقبول نبود و بعد از امر کردن بصیام عاشورا چون صیام رمضان فرض شد فرمود هر که خواهد روزه عاشورا بدارد و هر که خواهد ندارد و کسے را فرمود تا ندا کرد در حوالی مدینه بدان و این ظاهر در انست که صوم عاشورا از اول فرض بوده و بعد نزول صیام رمضان فرضیت آن ساقط شد چنانکه مذہب حنفیه و بعض شافعیه است و بعضے از ایشان گویند که صوم عاشورا همیشه سنت و مستحب متاکد بوده و بنزول فرضیت رمضان تاکد استحباب رفته و اصل استحباب بمقتضاے وجه اول باقے ماند و این قول بعید و محض تاویل ست بآنکه تاکید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین صوم دائما مرویست و بعد از فتح مکه چون شوکت اسلام قوی گرفت و امر آن اشتهار یافت مخالفت اهل کتاب محبوب داشت و خواست که اظهار مخالفت ایشان کند و ترک تشبه با ایشان نماید در افراد و تخصیص یوم عاشر بصیام فرمود که اگر سال آینده در یابم روزه دارم یوم تاسع را یعنے ضم کنم او را با صوم یوم عاشر و حدیث مسلم که از ابن عباس آورده که گفتند یا رسول اللہ این روزے ست که یهود و نصاری آن را تعظیم مے کنند فرمود سال آینده انشاء اللہ تعالی روزه دارم روز نهم

دلالت کند بران که عزم دنیت روزه تاسع از جهت مخالفت اهل کتاب ست نه از جهت آنکه بعض توهم کرده اند که بجهت احتیاط در دریافت یوم عاشورا ست چه این سخن مبنی بر احتمال تسمیه یوم تاسع ست بعاشورا و محقق شد که آن صحیح نیست و در روایت احمد و بزار از ابن عباس نیز آمده که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرموده روزه دارید و روز عاشورا و مخالفت کنید در وے یهود را و روزه دارید پیش از وے روزے را و بعد از وے روزے را و این حدیث دلالت کند بر آنکه عاشورا نام روز نهم نباشد پس مراد صوم عاشورا سه باشد چنانچه مصنف گفت و لیکن در صیام تاسع و عاشر احادیث بسیار ست و لهذا مصنف صیام عاشر و حادی عشر را هر دو درین صورت نیز مخالفت یهود ظاهر شود از جمله مراتب نشمارد و قول وے که گفت و اما داشتن روز نهم علے انفراده مخبر ے از سنت بنود در دست مرقول بعضے از علماء اگر گفته اند که غرض مخالفت اهل کتاب ست و این حاصل میشود بیکے ازین دو امر یا بتقل عاشر بتاسع یا بضم تاسع با عاشر کذا فی المواهب یعنے اگر چنین غرض مخالفت ایشان ست اما اصل روزه عاشورا باید با ضمیمه اظهار مخالفت و نیز اشارت ست بر قول کسے که عاشورا نام روز نهم گوید کما لا یخفے و اما روز عرفه را که نام روز نهم ست از وے الحجه روزه در وے فضل تمام دارد بلکه فاضلتر ست از صوم یوم عاشورا چنانچه در صحیح از ابی قتاده آمده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صیام یوم عرفه کفارت دو سال میگیرد دو سال گذشته و سال آینده و صوم یوم عاشورا کفارت یک سال گذشته میکند گفته اند که این بجهت آنست که یوم عاشورا منسوب بموسی علیه السلام ست و صوم آن در اصل از شریعت اوست و یوم عرفه منسوب بمحمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صوم وی از شریعت مطهره اوست و لیکن عادت شریف این بود که اگر در حج بودے افطار کردے چه افطار کردن اقوی بود برائے دعا و اجتهاد و کوشش دران و دیگران را نیز نهی از صوم کردے چنانچه ابو داؤد از ابی هریره و مسلم و بخاری میمونه آورده که مردم شک کردند نزد وے از صیام روز عرفه پس فرستاد میمونه شیرے و دوشیده بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واقف بود در موقف پس بنوشید و مردم نظر میکردند بسوے وے و بخاری و مسلم و موطا و ابو داؤد و ترمذی از ابن عباس آورده که پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم افطار کرد بعرفه و فرستاد بسوے وے ام الفضل شیر و پس بنوشید آنرا و گفت ترمذی درین باب حدیث ابی هریره و ابن عمر نیز آمده و حدیث ابن عباس حسن صحیح ست و تحقیق روایت کرده شد از ابن عمر که گفت حج کردم با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و روزه نداشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یعنے عرفه را و با ابوبکر و عمر و عثمان و روزه نداشتند ایشان و من نیز نمیدارم و امر بدان نمیکنم و نهی نیز نکنم و میگویم که عمل بر نیست نزد اکثر اهل علم که دوست میدارند بعرفه افطار را تا قوت یابند بران مزبور دعا و بعضے از اهل علم روزه نیز داشتند انتهی و دیگر وجه در افطار آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز عرفه در حج آنکه آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حج مسافر بود و از مدینه آنجا رفته بود و افطار در سفر افضل ست مطلقا و در بعض و نزد وجود مشقت نزد همه و شک نیست در وجود مشقت در حج و اجتهاد در دعا و دیگر وجه آنکه حج حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در روز جمعه بود و افراد صوم جمعه چنانکه در باب جمعه معلوم شد مکروه ست و دیگر آنکه روز عرفه اهل موقف عرفات را یعنے حجاج را روز عید ست ازان رو که اجتماع ایشان دران روز همچون اجتماع دیگر کسانست در عیدگاه و در حدیث حضرت بنوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچه روایت کرده ست آنرا ابو داؤد و ترمذی و نسائی از عقبه بن عامر

وارد شده یوم عرفه و یوم النحر و ایام منی عیدنا اهل الاسلام فرمود که روز عرفه یعنی در حج و روز نحر یعنی روز عید اضحی و روزهای منی که سه روز یا دو روز دیگر بعد از روز عید اضحی ست روزهای عید ماست که مسلمانانیم و در فصل جمعه گذشت که چون در عرفات کریمه الیوم اکملت لکم الآیة انازل شد اهل کتاب گفتند عجب از مسلمانان که این روز را بجهت سرور نزول این آیت عید نگرفتند امیر المومنین عمر در جواب ایشان گفت که آن روز جمعه و روز حج بود یعنی یک عید چه باشد دو عید ست پس معلوم شد که روز عرفه مر حاجیان را روز عید ست و صوم در روز عید اگرچه متحقق باشد مکروه و روز شنبه و روز یکشنبه در بعض اوقات روزه داشتن و غرض ازین مخالفت یهود و نصاری بود و در حدیث ام سلمه بثبوت پیوسته که گفتند یعنی پرسیدند از وی ای الایام کان رسول الله کدام روزها ست که بود در صوم خدا صلی الله علیه و آله و سلم اکثر ها صیاما بیشتر روزه دارنده قالت گفت ام سلمه یوم السبت و الاحد روز شنبه و یکشنبه بود که روزه بیشتر میداشت نسبت بروزهای دیگر دلیل قول و میگفت آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم سبب روزه داشتن روز شنبه و یکشنبه انهما یوما عید للمشرکین این دو روز روز عید کافرانست شنبه عید یهود انست و یکشنبه عید نصاری فانا احب ان اخالفهم پس من دوست میدارم که مخالفت کنم ایشان را و روزه دارم در روز عید ایشان و سر و زنکنم مصنف حکم بثبوت این حدیث کرده و در مواهب لدنیه این حدیث از غریب مولای ابن عباس بروایت احمد و نسائی آورده که فرستادند مرا ابن عباس و جماعه از اصحاب پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم نزد ام سلمه تا پرسم او را ای الایام الحدیث و گفته که در اسناد این حدیث محمد بن عمر ست و شناخته نمیشود حال وی و روایت میکند از وی عبد الله بن محمد بن عمرو وی نیز مجهول الحال ست و شاید که مصنف آنرا باسناد دیگر یافته باشد که ثابت ست و الله اعلم و حدیثی دیگر از احمد و ترمذی و ابی داود و غیر هم از عبد الله بن بسر از اخت وی که صماء نام دارد آمده که فرمود آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم روزه ندارید روز شنبه مگر در ضمن چیزی که فرض کرده شده است بر شما یعنی واجب ست اگرچه بنذر باشد و اگر نیابد یکی از شما یعنی چیزی که بآن افطار کند مگر پوست انگوری یا چوب درختی باید که بخاید آنرا یعنی بدان افطار کند و روزه خود را باطل کند و ترمذی گفت نه احادیث حسن و معنی کراهت در وی آنست که افراد کند یوم السبت را بصوم یعنی روز شنبه تنها روزه دارد زیرا که یهود تعظیم این روز میکنند و الا اگر جمع کند با روز دیگر چنانچه جمعه با یکشنبه مکروه نبود لهذا ابو داود ترجمه کرده بباب النهی ان یخص یوم السبت بالصوم پس معارض نبود این حدیث با حدیث ام سلمه که گذشت کذا فی المواهب اللدنیه اگر گفته شود که یهود تعظیم این روز میکنند پس انست که او را عید گرفته اند در روزه داشتن خود مخالفت ایشان ست نه تعظیم چنانکه در حدیث ام سلمه معلوم شده خواه منفرد باشد خواه منضم با روزه دیگر جواب آنش میتوان گفت که در انفراد روزه درین روز چنانکه بوجهی مخالفت ایشانست بوجهی متضمن نوعی از تعظیم نیز هست پس ضم کند بوی روزه دیگر تا توهم تعظیمی که از تخصیص افراد ناشی میشود مرتفع گردد یا آنکه در ضم روز یکشنبه مخالفت نصاری نیز ظاهر میگردد فلیفهم و الله اعلم و عادت حضرت نبوی صلی الله علیه و آله و سلم نبود که دائم روزه دار و همه صیام دهر نمی میفرمود در حق صائم الدهر گفته لا صام و لا افطر یعنی آنکه همیشه روزه دار و روزه داشتن عادت و خوی او گردد و لذت روزه و ریاضت و کسر نفس که روح این عبادت ست از و فوت شود مقصود نفی فضیلت آن صیام ست و بدانکه در نهی و انکار صیام دهر احادیث کثیره بطرق متعدده در غایت

کثرت وتعدد آمده که با وجود اطلاع بران اقدام برین عمل وشعار نمایند واکثر آن در حدیث عبداللہ بن عمرو ابن العاص
است که بغایت معلع بود بقیام لیل وصیام نہار چون خبر کثرت ودوام صیام وے بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
رسید او را بطلبید وزجر ومنع کرد وفرمود جسم ترا بر تو حق ست ونفس ترا بر تو حق ست وزوجۂ ترا بر تو حق ست
ہم روزہ دار وہم افطار کن وہم قیام لیل کن وہم بخواب ودوے ہر چند الحاح کرد در کثرت صوم قبول نیفتاد اول
فرمود کہ ترا یک روزہ بس ست در ہر ماہی گفت یا رسول اللہ من زیادت بران طاقت دارم فرمود سہ روزہ در
ہر ماہی حکم صیام دہر دارد پس دی الحاح نمود وطلب زیادت کرد وگفت من بیشتر ازان طاقت دارم پس آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زیادت میکرد پنج وہفت ونہ ودہ در ہر ماہی ووے ہنوز الحاح در زیادت میکرد وہر بار میگفت
یا رسول اللہ یا رسول اللہ تا نہایت کار بآن رسید کہ یک روز صوم دارد ویک روز افطار کند صوم داؤد علیہ السلام
این ست وزیادت بران قطعاً قبول نکرد وتجویز نمود وفرمود کہ صوم دہر دارد وورروایتی صوم ابد دارد نہ او را صوم
ونہ افطار واین را مکرر فرمود وآورده اند کہ عبداللہ بن عمر وچون پیر شد میگفت ای کاش عمل برخصت پیغمبر میکردم
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ومختار نزد ائمہ اربعہ در انچہ ظاہر مذہب ست ہمین ست غایت تاویل وتوجیہ انیست کہ
ترمذی در جامع خود میگوید کہ قومی میگویند کہ صوم دہر بر تقدیری متحقق پذیرد کہ روز عید فطر وعید اضحی وایام
تشریق نیز افطار نکند وہر کہ درین ایام افطار کند بیرون آید از حد کراہت وصوم دہر نداشتہ باشد ومیگوید کہ ہمچنین
مرویست از مالک بن انس واین قول شافعی ست واحمد واسحق نیز مانند آن گفتہ اند انتہی ودر پوشیدہ نماند کہ نظر
بسیاق احادیث وارده در نہی از صیام دہر ظاہر شود کہ علت آن نہ صیام ایام منہیہ است بلکہ سبب آن تجاوز وتعدا
از حد اعتدال وفوات حق نفس واہل وعیال واعتیاد بصیام وفوات وجود مشقت در ریاضت ست ومختار آنست کہ
افضل الصیام صوم داؤد است کہ یک روز روزہ دارد یک روز افطار کند وگفتہ اند کہ این سخت تر وبریاضت نفس نزدیکتر ست
وسلوک طریقہ اتباع وامتثال علی وارفع ست از ہمہ وباللہ التوفیق وعادت حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ
گہ یاران را روزہا در خانہ درآمدی ودر پرسیدے کہ ہیچ خوردنی ہست اگر گفتندی چیزی حاضر نیست اگر چہ قدرت احضار وتحصیل آن
بوده باشد فرمودی کہ پس من روزہ دارم ونیت روزہ کردی این لفظ بصریح در حدیث نیست ولیکن ازان مفہوم
میگردد ودر بعض اوقات نیت روزہ تطوع کرده بودی وروزہ تمام نکرده در میانہ روز افطار کردی این ہر دو جزو یک
حدیث ست کہ مسلم وابو داؤد وترمذی ونسائی از عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کرده اند کہ گفت درآمد بر ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم روزی فرمود آیا چیزے ہست یعنی از طعام نزد شما گفتیم یا رسول اللہ نیست چیزے فرمود پس من امروز صائم
پستر آمد روزی دیگر وبپرسید آیا ہست چیزی از طعام نزد شما گفتیم یا رسول اللہ ہدیہ کرده شده است ما را حیس و
حیس طعامی ست کہ عرب از خرما وقروت وروغن میسازند فرمود بیارید کہ امروز صبح بروزہ کرده بودم پس بخورد آن را واز
روایتی دیگر معلوم میگردد کہ ہمان روز کہ چیزی نیافت ونیت روزہ کرد بیرون رفت وباز آمد وبرسید واین طعام
حاضر آمده بود بخورد ودر روایتے در آخر حدیث این نیز آمده کہ عائشہ رضی اللہ عنہا میگوید گفتم یا رسول اللہ درآمدی تو بر من وتصائم
بودے پستر بخوردے حیس را فرمود ہر کہ روزہ تطوع دارد بمنزلہ مردے ست کہ بیرون آورده صدقہ از مال خود
ہر چہ خواست از ان بداد وہر چہ خواست نگاہ داشت وترمذی وابو داؤد ازام ہانی آورده اند کہ گفت بودم من نشستہ

نزد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس آوردہ شد چیزے از جنس نوشیدنی پس نوشید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انان دادنچہ باقی ماند بمن داد پس نوشیدم و گفتم یا رسول اللہ من روزہ دار بودم پس افطار کردم فرمود صائم متطوع امیر نفس خود ست و در روایتی امین نفس خود ست اگر خواہد روزہ دارد و اگر خواہد افطار کند و در روایتے آمدہ کہ ام ہانی بعد از نوشیدن گفت یا رسول اللہ گناہی کردہ ام استغفار کن برای من فرمود چیست گفتم روزہ دار بودم پس افطار کردم فرمود روزہ قضا کن گفتم لا یا رسول اللہ فرمود پس ضرر نمیکند ترا اگر تطوع بود و ازین حدیث مستفاد میگردد کہ نیت روزہ نفل جائز ست در نہار و از شب لازم نیست و این در نفل باتفاق ست میان امام ابو حنیفہ و شافعی و احمد بشرط آنکہ قبل از زوال بود و بروایتی از شافعی بعد از زوال نیز جائز ست و قول اول از ایشان صحیح تر ست و امام مالک شرط میکند نیت را از شب در روزہ نفل و این حدیث را تاویل میکند بانکہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اخبار کرد بہ نیتی کہ سابقاً داشت از شب نہ انشای نیت و این خلاف ظاہر ست از سیاق حدیث و مقتضای کلمۂ فا در قول وی فانی صائم و در روایتی کہ فانی اذن صائم خلاف ظاہر تر ست کما لا یخفی و تمسک وی بحدیثی ست کہ ترمذی در جامع خود از حفصہ آوردہ کہ گفت گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کسیکہ نیت نکند روزہ را پیش از فجر پس نیست روزہ مر او را و گفت ترمذی این مخصوص ست نزد اکثر بغیر تطوع اما در تطوع مباح ست نیت تا بعد از صبح و نزد امام ابو حنیفہ روزہ رمضان و نذر معین نیز بہ نیت در نہار جائز ست و شافعی و ائمۂ دیگر را در اینجا خلاف ست و متمسک ایشان این حدیث ست کہ لا صیام لمن لم یبیت باللیل و شیخ ابن الہمام گفتہ کہ حدیث لا صیام لمن لم یبیت باللیل بالفاظ مختلفہ و طرق متعددہ آمدہ و در رفع و وقف آن اختلاف ست و بعض طرق وی خالی از ضعفے نیز نیستند انتہی و دلیل امام ابو حنیفہ در ہدایہ حدیث شہادت اعرابی ست کہ در سنن اربعہ از ابن عباس مرویست کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ خوردہ است باید کہ نخورد بقیۂ روز و ہر کہ نخوردہ است روزہ دارد پس معلوم شد کہ نیت در روز درست ست و حدیث لا صیام لمن لم یبیت باللیل محمول بود بر نفی فضیلت چنانکہ از مثل این عبارت ارادۂ این معنی آمدہ است و لیکن شیخ ابن الہمام گفتہ کہ این روایت بوجہی کہ در ہدایہ آوردہ است مستغرب ست جدا و معروف درین حدیث آنست کہ امر کرد کہ ندا کردہ شود در مردم کہ روزہ دار ندفرد او ظاہر آنست کہ شہادت اعرابی در شب بود و اللہ اعلم و گفتہ کہ طحاوی استدلال کردہ بحدیثی کہ در صحیحین از سلمۃ بن الاکوع آمدہ کہ در روز عاشورا فرمود تا ندا در دادند کہ ہر کہ خوردہ است نخورد بقیۂ روز و ہر کہ نخوردہ روزہ دارد و عاشورا در آن وقت فرض بود بعد ازان منسوخ شد بصیام رمضان پس معلوم شد کہ ہر کہ متعین ست بر وے روزۂ روزے معین و نیت نکردہ آنرا از شب کفایت میکند او را نیت در نہار و فیہ کلام طویل فی شرح ابن الہمام اما روزہ قضا و کفارت و نذر غیر معین واجب ست نیت آن از شب باتفاق و نیز مستفاد میشود کہ افطار روزۂ نفل بعذر جائز ست و مذہب اکثر ائمہ ہمین ست و نزد امام ابو حنیفہ و اصحاب وی درین دو روایت ست در روایتی جائز نیست مگر بعذر ضیافت و مانند آن زیرا کہ این ابطال عمل ست و ابطال عمل منہی عنہ است بقولہ تعالیٰ ولا تبطلوا اعمالکم و در روایتی جائز ست زیرا کہ قضا خلف او ست فلا بأس و در وجوب قضای صوم نفل نیز اختلاف ست نزد شافعی و بعض ائمہ قضا واجب نیست مطلقاً بحکم این احادیث کہ مذکور شد و نیز متطوع متبرع ست و تبرع لازم نبود و نزد امام احمد نیز واجب نیست و لفظ حدیث ام ہانی نزد ایشان اینچنین ست کہ آوردہ است

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اگر این روزہ تو قضاے رمضان ست قضا کن و روزہ دیگر بجای آن دار و اگر تطوع ست اگر خواہی قضا کن و اگر خواہی مکن و در روایتی ازدی آمدہ کہ اگر شب نیت کردہ و بر نفس خود واجب گردانیدہ و بیندر افطار کردہ واجب ست قضا و اکثر اہل مذہب امام احمد این را بر نذر حمل کردہ اند چنانچہ ظاہر ست از قول وی کہ گفت واجب گردانید بر نفس خود اگرچہ تواند کہ مراد باین جواب بر نفس اینجا ہمان اجماع بر نیت و عزم باشد و نزد امام ابو حنیفہ و مالک در صوم نفل قضا واجب ست مطلقاً زیرا کہ آنچہ ادا یافت و بوجود آمد عمل ست و قربت ست پس صیانت آن از البطال و سعی بر آن واجب بود و چون واجب شد صیانت و سعی واجب شد قضا و نزد ما عبادت نفل خواہ روزہ باشد یا نماز بشروع لازم گردد چنانچہ نبندر و چون لازم شد بہ نقض آن قضا واجب بود و موطا و ترمذی و ابو داؤد از عائشہ رضی حدیثی آوردہ اند کہ گفت بودم من و حفصہ روزہ دار پس پیش آمد ما را طعامی کہ خوش آمد ما را و خوردیم از آن پارہ پس در آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و پیشی کرد از من حفصہ و مبادرت کرد بکلام و سوال و بود وی دختر پدر خود یعنی عمر بن الخطاب کہ از ہمہ پیشی و مبادرت میکرد در کلام و طلب خیر و سوال از علم وی نیز بشیمہ مرضیہ پدر خود پیشی کرد از حضرت پرسید یا رسول اللہ ما روزہ دار بودیم و طعامے کہ اشتہای آن داشتیم پیش آمد و از آن بخوردیم فرمود قضا کنید روزہ دیگر بجای آن و این حدیث نزد ترمذی بطرق متعددہ ثابت شدہ و میگوید قومے از اہل علم از صحابہ و غیرہم باین حدیث رفتہ و مذہب مالک نیز ہمین ست و حدیث عائشہ رضی از وجوب قضا و عدم آن ساکت ست و در صحت حدیث ام ہانی مقال ست کذا قالوا و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میفرمود من نزل علی قوم کسی کہ فرود آید بر قومے فلا یصومن تطوعا پس باید کہ نگاہ ندارد روزہ نفل را الا باذن ہم مگر باذن آن قوم شاید کہ او را ضیافتی و فکر طعامی کنند و بر روزہ داشتن وی راضی نباشند و اگر موقوف استرضا و استمزاج ایشان باشد بہتر ست و اگر او را بضیافت طلبیدہ اند خود البتہ روزہ ندارد و اگر داشتہ باشد بشکند کہ ضیافت غذر ست اما در سناد این حدیث طعن کردہ اند ترمذی این حدیث را از ہشام بن عروہ از پدرش از عائشہ رضی روایت کردہ و گفتہ این حدیث منکر ست نمی شناسم ہیچ یکی از ثقات را کہ روایت کردہ باشد این حدیث را از ہشام بن عروہ از پدرش از عائشہ رضی و در نہی از صیام امرأۃ الی آخر و نیز در صحیحین ثابت آمدہ و در روایت ترمذی و ابی داؤد آمدہ من غیر رمضان و کراہت داشتی کہ کسے روز جمعہ را تخصیص کند بروزہ و میفرمود کہ این روز عید شما ست و در روز عید روزہ مدارید مگر کہ پیش از آن یا پس از آن یک روز روزہ دارید یا نگاہ مکروہ نبود دوسر این در باب روز جمعہ بیان کردہ شد مانند آنکہ در مواہب لدنیہ از امام نووی نقل میکند کہ گفت مالک در موطا گفتہ نشنیدیم ہیچ یکے از اہل علم و فقہ را و کسی را کہ اقتدا کردہ شود بوی کہ نہی میکرد از صیام یوم جمعہ و صیام او حسن ست و بتحقیق دیدم بعضے از اہل علم را کہ روزہ میداشت روز جمعہ و نحری مینمود آنرا و گفت نووی این سخن کہ مالک گفت موافق رای خود ست و رای غیر وے خلاف رای او ست و سنت مقدم ست بر رای وی و در رای غیر وی بتحقیق ثابت شدہ است در سنت نہی از روزہ جمعہ پس متعین و متحتم باشد قائل شدن بآن و مالک معذور ست چون نرسید بوی حدیث و دانود ے کہ از اصحاب مالک ست گفتہ است نرسیدہ مالک را این حدیث و اگر میرسید مخالفت نمیکرد آن را **تنبیہ** بدانکہ صیام مسنون از آنچہ مصنف ذکر نکردہ و در احادیث صحیحہ ورود یافتہ یکی صیام ایام بیض ست کہ مشہور ست و آن سہ روز ست سیزدہم و چہاردہم و پانزدہم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا

صیام دهر داده و تاکید تمام نموده است تا آنکه در سفر و حضر آنرا ترک نمیکرد رواه النسائی عن ابن عباس و امت را نیز بدان امر میکرد و در حدیث ابی داؤد و نسائی از عبد الملک بن ملحان از پدرش آمده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امر میکرد ما را بصیام ایام بیض سیزده و چهارده و پانزده و ترمذی و نسائی از ابی ذر غفاری آورده که آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود یا اباذر چون خواهی که از هر ماه سه روزه داری پس بدار سیزدهم چهاردهم پانزدهم و اگر سه روزه در ماهی بدارد هر روز که باشد ثواب صیام دهر بران مترتب گردد ولیکن صوم این سه روز افضل ست و اکمل و در اکثر احادیث وقوع یافته و در بعض احادیث مطلق نیز ذکر یافته چنانچه در حدیث عبد اللہ بن عمرو بن العاص گذشت که سه روزه در هر ماهی حکم صیام دهر دارد و از فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز مطلق نقل آمده چنانکه مسلم آورده که معاذه عدویه از عائشه پرسید آیا بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که روزه میداشت سه روز از هر ماه گفت نعم پس پرسید از کدام ایام شهر میداشت گفت باک نداشت از هر کدام ایام که داشتی و گفته اند که عدم مواظبت بر ایام معین ازان حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بجهت آن بود تا وجوب تعین گمان برده نشود و روایت کرده اند اصحاب سنن و تصحیح کرده اند آنرا ابن خزیمه از حدیث ابن مسعود که بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که روزه میداشت سه روز از غره هر ماه و مختار جماعه که حسن بصری از ایشان است انیست و سنوی ازمادروی حکایت کرده که مستحب ست نیز صیام ایام سود و جمع اسود مقابل ایام بیض و آن بیست و هفتم و دو روز بعد ازوی و ایام بیض راجح ست بجهت وقوع آن در اکثر احادیث صحیحه و بجهت آنکه میانه شهر ست و خیر الامور اوساطها و زمانه دران ایام نورانیتی و روشنائی خاص دارد که در ایام دیگر نیست و نیز خسوف قمر در اغلب درین ایام شود و ما مامور یم بمزید عبادت و طاعت و فعل خیرات در حال خسوف و بعض ترجیح ایام اول ماه کرده اند بآنکه معلوم نیست که چه چیز از موانع عارض شود و فی التاخیر آفات و گویند نخعی این بود و نزد جماعه اول ماه و دهم و بیست و یکم بود و این منقول ست از ابی الدرداء و گویند که روزه مالک بن انس این بود و نزد بعض اول کل عشر که اول و یازدهم و بیست و یکم بود و این منقول ست از ابن شعبان مالکی و نزد بعضے از دوازده تا چهارده و نزد بعضے از اول شنبه که در ماه آید و در ماه دیگر از اول سه شنبه و در ماه دیگر از جمعه و هکذا و این منقول ست از عائشه رضی اللہ عنہا و نزد بعض از اول پنجشنبه که در ماه آید و در ماه دیگر از اول دوشنبه و نزد بعض از اول دوشنبه که در ماه آید و در ماه دیگر از اول پنجشنبه که در ماه آید زیرا که در روز دوشنبه و پنجشنبه روزه داشتن ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ثابت شده پس ابتدا کردن ازان افضل باشد و نزد بعض سه روز لا علی التعیین و بالجمله سه روزه در هر ماه در حکم صیام دهر واقع شده و این طرق همه مروی و ماثور گشته و هر کسی بمقتضای خبری و اثری که در خصوصیات آن یافته و در خصوص آن اولویتی اثبات نموده ترجیح کرده است ولیکن اشهر و اظهر اقوال در صیام ثلثه ایام ایام بیض ست و اکثر علما بر انند و در خصوص آن احادیث صحیحه کثیره ورود یافته است و باللہ التوفیق و در صیام عشر ذی الحجه و استحباب آن نیز فضیلت واقع شده و شک نیست که مراد بآن نه روز خواهد بود چه روز عید روزه حرام ست و ابو داؤد و نسائی از بعض ازواج مطهرات رضی اللہ عنہن آورده که گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که روزه میداشت نه روز از ذی الحجه و یوم عاشورا و سه روز از هر ماه از اول دوشنبه که در هر ماهی آید و از اول پنجشنبه و در روایت دیگر آمده روزه میداشت عشر را یعنی عشر ذی الحجه و سه روز از هر ماه و آنکه مسلم و ترمذی و ابی داؤد از عائشه آورده که گفت ندیدم من آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که روزه میداشت ده ذی الحجه را منافات بدان ندارد

چه عائشه رضی نفی رویت خود کرده نفی صوم شاید که داشته باشد و عائشه آنرا ندیده و ندانسته و شاید که ازان ایام عشره که عائشه بر احوال شریف مطلع و واقف بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را مانعی از صوم باشد از مرض و سفر و مانند آن و تواند که مراد نفی صوم تمام عشره باشد که عرفه ازان خارج بود و حال صوم یوم عرفه معلوم شد که در وے افطار نیز بود و اللہ اعلم و از آنکه فضل مطلق عمل صالح در عشرهٔ ذی الحجه ورود یافته است فضل صوم نیز لازم آید و در صحیح بخاری ثابت شده که آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیست هیچ ایام که عمل صالح دران فاضلتر بود از عمل کردن درین ایام یعنی در عشرهٔ اول از ذی الحجه و در صحیح ابی عوانه و صحیح ابن حبان از جابر آمده که هیچ ایام فاضلتر از ایام عشرهٔ ذی الحجه نبود و گفته اند که اگر یکے نذر کند صیام افضل ایام سنه را منصرف گردد باین ایام و اگر نذر روزی از ایام کند بعرفه و اگر روزی از روزهاے هفته مراد دارد روز جمعه باشد و وجه در افضلیت ایام این عشره است که درین ایام اقسام امهات عبادات از صلوة و صیام و صدقه و حج اجتماع پذیرست نه در غیر آن اما در باب حج ظاهرست و در غیر ایشان نیز چون ذوات این ایام این حیثیت دارند لابد فضیلتے مر آنها را ثابت بود و تحقیق آنست که روزهاے عشره ذی الحجه فاضلترست از جهت وجود روز عرفه و نحر دران و شبهاے عشرهٔ اخیرهٔ رمضان از جهت وجود لیلة القدر دران پس از روزها این فاضلترست و از شبها آن و بذا هو القول الفصل و علیه التعویل و در صیام شهر محرم نیز فضیلتے واقع شده و از ایام هفته دوشنبه و پنجشنبه و احادیث بسیار دران واقع شده و در بعض احادیث آمده که اعمال بندگان در حضرت رب العالمین جل جلاله درین روز یعنے روز دوشنبه عرض کرده میشود پس دوست میدارم که عرض کرده شود اعمال من و من صایم باشم و مسلم از ابی قتاده آورده که پرسیده شد از حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از روز دوشنبه فرمود درین روز متولد شده ام و درین روز مبعوث شده ام و نسائی از اسامة بن زید آورده که گفت یا رسول اللہ من می بینم ترا که گاهی چندان روزه میداری که گویا افطار نخواهی کرد و گاه چندان افطار میکنی که گویا روزه نخواهی داشت مگر دو روز که اگر در ایام صیام تو داخل آید در ضمن آن روزه میداری والا جدا میداری دران فرمود کدام دو روز اند آنها گفتم روز دوشنبه و پنجشنبه فرمود این دو روز روزهائی اند که عرض کرده میشود در آنها اعمال بر رب العالمین پس دوست میدارم که عرض کرده شود عمل من و من صائم باشم و اللہ الموفق

فصل در بیان اعتکاف اعتکاف در لغت بمعنی حبس و مکث و لزوم و اقبال بر شے آمده و در شرع مکث در مسجد و لزوم آن بر وجه مخصوص و آن در ظاهر مذهب حنفیه سنت موکده است از جهت مواظبت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر وی تا زمان وفات چنانچه در صحیحین از حدیث عائشه آمده از هیچ گفته عجب از مردم که اعتکاف را ترک کرده اند و حال آنکه آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عبادات دیگر را نوافل گاهی میکرد و گاهے نمیکرد بخلاف اعتکاف که هرگز آنرا ترک نکرده و لیکن واجب نگشت بجهت آنکه در آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در واجب آن بود که با وجود مواظبت امر بفعل و انکار بر ترک آن میکرد و در اعتکاف نه انچنین کرد بلکه گفت من احب منکم ان یعتکف فلیفعل کما جاء فی الصحیحین فرمود هر که خوش دارد که اعتکاف کند گو بکند و هیچ آفریده گر ترک اعتکاف ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در بعضے از رمضانات نیز بثبوت پیوسته چنانچه معلوم گردد و بعض گفته اند که مستحب ست استحباب متاکد و صواب آنست که بر سه قسم ست واجب و آن اعتکاف نذر و سنت در عشر اخیر رمضان و مستحب در غیر آن و اتفاق دارند علما بر اشتراط مسجد در اعتکاف مگر محمد بن عمر بن لبابه مالکی که جایز داشته است

انزا در ہر مکان ورواداشته اند حنفیہ زنان را در مسجد خانہ نہ در مسجد جماعت و مراد بمسجد خانہ مکانی ست کہ در خانہ برائے نماز جدا میسازند و آنرا حکم مسجد نہ داده اند و قول قدیم از شافعی نیز ہمین ست و از بعض حنفیہ نقل کرده اند کہ اعتکاف مرأۃ در مسجد با زوج خود درست ست و باین قائل ست امام احمد و اذن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازواج مطہرہ را باعتکاف در مسجد دلالت دارد بران ولیکن منع بجہت مصلحتے بود چنانکہ بیاید باز امام ابو حنیفہ و امام احمد مخصوص داشته اند اعتکاف مرد را بمسجدے کہ اقامت کرده میشود در وی صلوات خمس تا اعتکاف سبب ترک جماعت نگردد و باعث خروج از اعتکاف ہر روز پنج وقت با امکان احتراز ازان نشود و در شرح ابن الہمام گفته کہ بعض گفته اند کہ مراد غیر مسجد جامع ست و در مسجد جامع جائز ست اگرچہ گذارده نشود در وی صلوات خمس و در روایتی از ابی یوسف آمده کہ اعتکاف واجب جائز نیست در غیر مسجد جماعت و نفل جائز ست و امام مالک شرط کرده مسجد جامع را و قولی از شافعی نیز ہمچنین آمده و در حاوے گفته کہ جامع اولی ست و نزد جمہور جائز ست در ہر مسجد و آنکہ بعض مخصوص ہمسا جد ثلثہ کہ مسجد مکہ و مدینہ و بیت المقدس ست و بعض بمسجد مکہ و مدینہ و بعض بمسجد مدینہ داشته اند این اقوال معتبر نیست چہ تمامۂ علمای امت در بلاد اسلام در مساجد خود ہا اعتکاف مینمودند و ہیچ یکی را بر ان انکاری نبود و نعم اعتکاف را درین مساجد فضلے و شرفی خواہد بود کہ مساجد دیگر را نیست و مگر اکثریت اعتکاف را حدی معین نبود تمام عمر اگر نیت کند جائز ست اختلاف در اقل مدت ست نزد بعض یک ساعت بس ست و لہذا گفته اند کہ ہر گاہ کہ در مسجد در آید باید کہ نیت اعتکاف کند تا ثواب اعتکاف نیز یافته باشد و نزد این قائل قعود نیز شرط نیست و صحیح آنست کہ عبور معتبر نیست و نزد بعض یک روز و مختار در مذہب حنفیہ انیست و گفته اند کہ این اختلاف فرع اختلاف در اشتراط صوم ست آنکہ صوم شرط نکند جائز دارد یک ساعت نیز و آنکہ شرط صوم کند اقل آن را یوم دارد و تحقیق آنست کہ باوجود اشتراط صوم جواز آن در کمتر از یوم نیز گنجایش دارد یعنے روزہ دار اگر یک دو ساعت نشیند اعتکاف بود و ثمرۂ اشتراط صوم آنست کہ اگر نیت اعتکاف شب کند جائز نبود کہ آن محل صوم نیست و مصنف در مقام تائید و تصریح اشتراط صوم آمده در توطیہ و تمہید آن میگوید چون اعتکاف سبب بمعیت خاطر و انقطاع از غیر حق و اقبال بعبادت ست و موجب دوری از خلق و واسطۂ زوال اسباب تفرقہ و ہموم اغیار و این مقاصد در حالت روزہ بجہت عدم اشتغال طعام و تہیۂ اسباب آن و حصول صفائے باطن خصوصاً در آخر رمضان اکمل و افضل ست لاجرم تشریع اعتکاف در فضیل ایام صیام فرمود کہ آن ده روز اخیر از ماہ رمضان ست و مروے نیست کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بی روزہ معتکف شدے در وقتی و عائشہ رضی اللہ عنہا چنانچہ روایت کرده از وے ابو داؤد میگفت لا اعتکاف الا بصوم و این جزو حدیث ست و تمام حدیث این ست کہ عائشہ رضی اللہ عنہا گفت سنت بر معتکف این ست کہ عیادت نکند مریضے را و حاضر نشود جنازہ را و مس نکند یعنی مجامعت نکند امرأۃ را و مباشرت نکند او را و بیرون نیاید مگر چیزے را کہ ناچار ست از آن و لا اعتکاف الا بصوم و لا اعتکاف الا فی مسجد جامع و مراد از جامع نزد امام مالک مسجدی ست کہ در وے نماز پنجگانہ بجماعت اقامت می یابد و امام ابو حنیفہ و مالک قائل اند باشتراط الاصوم و حجت ایشان این حدیث ست و مواظبت حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران و لیکن اشتراط صوم مر اعتکاف واجب را باتفاق روایات ست و اعتکاف نفل را در روایتے حسن از ابی حنیفہ و نزد امام شافعی صوم شرط نیست مگر بالتزام و نذر و از امام احمد دو روایت ست مشہور عدم اشتراط مگر بہ نذر و استدلال ایشان بحدیث عمر ست کہ بخاری و مسلم آورده اند کہ بحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عرض کرد کہ من در جاہلیت نذر کرده بودم کہ یک شب در مسجد حرام اعتکاف بکنم حالا حکم چیست فرمود وفا کن بنذر خود

ولیکن دریافته نمیشود که کدام شب ست گاهی پیشتر آید و گاهی پسترو دونزدیک صاحبیه نیز همچنین ست لیکن همین پیشتر و پسترنمیشود و در فتاوای قاضی خان گفته که روایت مشهور از ابی حنیفه آنست که شب قدر میگردد در سال و میباشد در رمضان و در غیر آن و جواب داده است ابوحنیفه از اوله که دلالت دارند بر بودن او در عشر اخیر بآنکه مراد در آن رمضانی ست که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شب قدر در آن طلبیده و سیاق احادیث دلالت میکنند نزد کسے که تاویل کند طرق احادیث و الفاظ آن را بر این معنی انتہی و این قول اقرب ست بتتبع و تطبیق اقوال و اللہ اعلم و آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که بدانا نیدند من شب قدر را پس فراموش گردانیده شد و فرمود شاید که خیر در این باشد یعنے تا باعث شود بر جد و اجتہاد و عمل در لیالے کثیره باحتمال و باعث نگردد بر ترک عمل باعتماد و اتکال و نیز در حدیثے دیگر آمده که دانا نیده شد مرا شب قدر و خواستم که بشما بگویم ناگاه دو کس بخصومت و جدال نزد من بیامدند و در جنگ و جدال از حد تجاوز نمودند پس فراموش گردانیده شد من آن را بشومے جدال ایشان و بعضے از علما آن شب را علامات و اماراتے استنباط کرده و بیان فرموده اند بعضے از آنها در احادیث ورود یافته و بعضے از آنها ارباب کشف بیان کرده یکے از آنها که در صحیح مسلم از ابی ابن کعب آمده آنست که آفتاب صبح وی طلوع کند بی شعاع و در روایات از حدیث امام احمد آمده مثل طشت و در روایتی آمده که صافی بود مثل قمر و آن شب نه گرم و نه سرد و صباح نیز همچنین بود و در آن شب هیچ کوکبے دیده نشود که منقض گردد و آن شب شب باد و باران بود و چشمها بسیار روان گردد و چشمهاے شور شیرین گردد و طبرے از قومے ذکر کرده که درختان در آن شب بر زمین افتند و سجده کنند پسترگردند بنهایت خوشی و هر چیز در سے سجده رود و انوار صادق باشد حتے در جاهاے تاریک و سلام و خطاب از ملائکه شنیده شود و تحقیق آنست که در دریافت آن شب مشاهده این امور شرط نیست و بسا کس که آنرا در نفس الامر دریابد و از این امور چیزے کشوف و مشهود و سے نگردد و نیز دو کس نباشند در یکجا بر یکے چیزے از ان کشوف کنند نه بر دیگرے و دعا در این شب مستجاب ست و توبه مقبول قطعًا و بهترین آنچه در این شب حاصل گردد توفیق ذکر و عبادت و مناجات و خضوع و خشوع ست و ذوق و حضور و اخلاص که بے شبهه از کرامات ست و مشاهده خوارق عادات محل خطر و مظان اشتباه است و در احادیث ترغیب بر احیاے آن شب و جد و جهد در عمل واقع شده و مختار آنست که احیاے اکثر لیل معتبر ست و اگر تمامه شب بیدار باشد و بنحو بعض ملال و اختلال نیفزاید و سنن موکده نگردد اعلی و اتم ست و مراد باحیاے لیل بیداری و بندگی ست در شب خواه باین معنی که شب را زنده گردانید بعبادت در وے چه زندگے وقت در این ست که معمور بذکر حق گردد یا بآن معنی که نفس خود را زنده گردانید به بیداری و طاعت که النوم اخ الموت چنانچه در حدیث آمده که بیوت خود را قبور نسازید یعنی تمام شب مثل مرده ها افتاده نباشید و هیچ طاعت و عبادت نکنید و اللہ اعلم

باب حج النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و عمرته

حج در لغت بمعنی قصد آید و در شرع قصد بیت اللہ بر وجه مخصوص و فتح حا و کسر او هر دو لغت ست و در کریمه و اذن فی الناس بالحج البیت هر دو قرأت آمده و بعض گفته اند که بفتح اسم ست و بکسر مصدر و بعض بعکس و عمره در لغت بمعنی زیارت و زفاف زن آید و بعض گویند مشتق ست از عمارت که موجب عمارت بناے محبت و ودادست و عمره زیادت ست بر حج و در وے تعظیم و تعمیر ست مسجد حرام را و در شرع اسم ست مر افعال مخصوصه را که احرام ست

وطواف وسعی جز وقوف بعرفہ کہ آن مخصوص حج ست وعمرہ بقول حنفیہ سنت ست ومستحب وزد بعض واجب ست
وبر ہر تقدیر اختلاف علماست در حج وعمرۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ چند بود مصنف میگوید کہ جماہیر علما
برانند کہ بعد از ہجرت یک حج گذارد وآن حجۃ الوداع بود بتسمیۂ وے بحجۃ الوداع ازجہت آنست کہ آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم دریں حج بامت احکام میکرد ونصیحت سود شاید کہ سال آیندہ مرا درنیابید وایشان را بسفر آخرت وداع نمود
وخلافی نیست در آنکہ یکے از علما را کہ این حج در سال دہم بود از ہجرت کہ آخر سالہاے عمر گرامی آن حضرت بود صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم وہمچنانکہ دریں حکم خلافی نیست در حکم سابق کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از ہجرت یک حج
گذارد نیز خلافی نیست وآنکہ مصنف جماہیر علما گفت کہ مشعر بخلاف ست نظر باین حکم گفت کہ بیان کرد بقول خود
واما پیش از ہجرت دو حج گذاردہ چہ دریں جا خلافی ہست پس مجموع این دو حکم قول جماہیر علما باشد نکل نہی بریں اند
کہ دو حج گذاردہ واین در جامع ترمذی ثابت ست از حدیث جابر بن عبد اللہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم
ہمہ سہ حج کردہ دو حج پیش از انکہ ہجرت کند ویک حج بعد از ہجرت الحدیث ومصنف بثبوت این حدیث حکم کرد وحال آنکہ
انرمذی در وے تعالی دارد وجہی برانند کہ زیادہ بر دو حج گذارد ودر مواہب لدنیہ از ابن عباس بروایت این ماجہ
وحاکم آوردہ کہ گفت حج کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش از انکہ ہجرت کند سہ حج واین را مبنی بر عدد وفود
انصار در بیعت عقبہ داشتہ اند کہ دو بود یا سہ چنانچہ در محاشی مذکورست ولیکن این نفی نمیکند کہ پیش از ان نیز حج
گذارده باشد قسطلانی صاحب محلے کہ ابی محمد علی بن حزم حافظ اندلسی قرطبی ظاہریست مات سنۃ ست وخمسین
وار العمامۃ نقل کردہ کہ پیش از ہجرت زیادہ بر سہ وچہار حج گذارد اما عدد آن بعینہ محفوظ نیست ودر مواہب از ابن
جوزی آوردہ کہ گفتہ است کہ جماعہ گذارد کہ عدد آن معلوم نشدہ وابن اثیر آوردہ کہ گفت حج میگذارد ہر سال
پیش از انکہ ہجرت کند ونیز اختلاف ست در آنکہ ابتداے فرضیت حج پیش از ہجرت ست یا بعد از ان قولی
برانست کہ قبل از ہجرت واین قول شاذ ومخالف نقل ثقات ست وگمان برده نشود کہ چون حج گذاردن آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش از ہجرت بصحت رسیدہ لابد باید کہ حج پیش ازان فرض باشد زیرا کہ حج گذاردن پیش
ہمیشہ بود چہ در جاہلیت وچہ در اسلام پس حج گذاردن پیش از ہجرت دلیل فرضیت نتواند شد باحتمال آنکہ حج
گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز بر سبیل قدم باشد وصحیح آنست کہ فرضیت حج در اسلام بعد از ہجرت ست
ولیکن در کدام سال بود جمہور برین اند کہ در سال ششم بود زیرا کہ دریں سال نازل شدہ قول حق سبحانہ وتعالی وأتموا
الحج والعمرۃ للہ واین مبنی ست بر آنکہ مراد باتمام ابتدای اتیان ست ومؤید ست این را قرأت علقمہ ومسروق وابراہیم
نخعی بلفظ اقیموا وطبرانی یا سانید صحیحہ از ایشان این قرأت را روایت کردہ ودر قضیۂ ضمام بن ثعلبہ امر بحج مذکورست
وقدوم آوردن وے چنانکہ واقدی گفتہ در سال نہم ست واگر این ثابت شود دلالت کند کہ فرضیت حج پیش از
سال نہم ست یا بعد ازین سال کذا فی فتح الباری طائفہ گویند کہ نزول فرضیت حج در سال نہم ست واحتجاج ایشان
بآنست کہ نزول صدر سورۂ آل عمران کہ در وی کریمۂ وللہ علی الناس حج البیت واقع ست در سال نہم ست
کہ آنرا عام الوفود خوانند ودریں سال ست شرع جزیہ ومناظرہ اہل کتاب بتوحید ونزول انما المشرکون نجس
وفرستادن ابوبکر صدیق بمکہ در موسم حج وفرستادن علی مرتضی بقرأت سورۂ برات بر مشرکان این وقایع ہمہ

در سال نهم ست مصنف همین قول که بحجت قوت دلیل راجح و مختارست جزم کرد و گفت حج در سال نهم از هجرت فرض شد و در حال تجهیز اسباب سفر حج مشغول شد و لیکن رفتن وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دران سال میسر نشد بجهت اشتغال امر غزوات و تشیید احکام دین تعلیم و فود و ابو بکر صدیق را امیر حاج ساخته بمکه فرستاد و اشارت کرد مصنف بجواب از تمسک جماعه که قائل اند بفرضیت حج در سال ششم بآیه واتموا الحج والعمرة لله بقول خود و اما آیت واتموا الحج والعمرة لله اگرچه در سال ششم از هجرت منزل شد و لیکن این آیت دلالتی بر فرضیت حج و عمره ندارد و معنی اتموا امر بانتهای اتیان حج و عمره نیست بلکه امرست باتمام حج و اتمام عمره بعد از شروع دران پس تواند که امر باتمام حج بعد از شروع بتقدیر عدم فرضیت آن در سال ششم نزول یافته باشد و فرضیت ابتدائے حج در سال نهم در فتح الباری میگوید که این تقاضا میکند تقدم فرضیت حج را بران یعنی چون مراد باتموا اتمام و اکمال حج و عمره باشد بعد از شروع دران لازم می آید که حج و عمره پیش ازین مشروع و مامور به شده باشد و اگر پیش ازان حج و عمره نبود امر باتمام و اکمال آن بعد از شروع معنی ندارد انتهی و این سخن ظاهرست و لیکن ممکن ست که گفته شود که امر باتمام حج و عمره بعد از شروع دران مستلزم تقدم فرضیت آن نیست تواند که نفل و مستحب باشد و امر باتمام آن صادر شده بعد از شروع چنانکه حکم نفل ست مطلقاً نزد بعضے بالخصوص حج و عمره بود بلکه وجود حج و عمره و گذاردن آنها پیش از امر شارع چنانکه رسم قدیم بود کافی ست دران با آنکه ممکن ست که گفته شود که امر باتمام واقع شود بعد از وجود فرضیت آن در زمان آینده اگرچه بعدے دارد فقد بر و نیز اختلاف ست دران که وجوب حج علی الفور ست یا علے التراخی بعض ائمه بر انند که علی الفور ست و امام شافعی و امام ابو یوسف از ایشانند و نزد بعض علی التراخی و قول امام ابو حنیفه و امام محمد و جماعه دیگر از ائمه همین ست و در روایتی از ابی حنیفه نیز علی الفور آمده و علی الفور در نجا یعنی دارد که همان سال که شرائط و اسباب آن یافته شد فرض ست که برود و اگر سال دیگر برود نیز ادا باید و لیکن تاخیر آن آثم گردد علی التراخی آنکه در مدت عمر هر سال که رود اختیار دارد و تاخیر از سال اول آثم نشود مگر بجائی رسد که اگر ازان تاخیر کند غالب ظن فوت آن باشد و دلیل امام ابو حنیفه فعل آن حضرت ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که در سال اول نکرد و در سال دیگر بجا آورد و اگر در سال اول فرض بودے تاخیر نکردی و مانا که مصنف بقولش که گفت در حال تجهیز اسباب سفر حج مشغول شد اشارتی بجواب ازین سخن کرد یعنے قصد امتثال هم سال اول کرد و لیکن موانع پیدا شد و تاخیر یافت و ابو بکر صدیق را بفرستاد و سال دیگر هم بعد از فراغ از غزوه تبوک که آخر غزوات بود بر آمد و الله اعلم و اما عدد عمره آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چهار گفته اند اول عمرهٔ حدیبیه که سال ششم از هجرت بقصد عمره بر آمد و چون بحدیبیه که یک مرحلهٔ از مکه رسید مشرکان همه باجتماع بجنگ آمدند و از در آمدن مکه مانع آمدند و چون هنوز میعاد فتح نرسیده بود آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بامر الهی با ایشان مصالحه کرد و از احرام بر آمد و بمدینه رفت و قرار یافت که سال آینده بیاید و عمره بجا آورد دوم عمرهٔ که در سال هفتم بحکم قرارے که در قضیهٔ مصالحه یافته بود بمکه تشریف آورد و عمره بگذارد و بعد از سه روز بمدینه عود فرمود و این را عمرة القضا گویند و در احادیث این هم بران اطلاق یافته و این مثبت مذهب حنفیه است که گویند محرم بجهت احصار حلال شود و بعد از حلال شدن دمی اگر احرام برای حج بود لازم گردد قضائے عمره و حج اگر برائے عمره بود عمره و اگر قارن بود حج و دو عمره و بالجمله باحصار و احلال قضا واجب گردد و شافعیه گویند که قضا واجب نبود و تسمیهٔ این عمره بعمرهٔ قضا نزد ایشان نه بآن معنی ست که عمره در سال اول واجب شده بود آنرا قضا کرد بلکه قضا اینجا بمعنی صلح ست

یعنی عمره که بعد از صلح ادا کرده و قضا و مقاضات بمعنی صلح و مصالحه آید سوم عمره که در سال هشتم که سال فتح مکه است از جعرانه که به یک مرحله است از مکه بعد از قسمت غنائم حنین شب آمد و عمره گذارد و هم در شب بجعرانه باز رفت بعد از نماز عشا که مردم در منازل خود در آمدند سوار شد و پس از نماز صبح بجعرانه باز رفت و برای نماز از منزل برآمد مردم خیال کردند که تمام شب هم در منزل بود چهارم عمره که با حج در سال دهم در حجة الوداع کرد و بعض سه عمره گفته اند با عتبار آنکه در حدیبیه بحقیقت عمره نبود زیرا که بمکه نیامد و هم از انجا از احرام برآمد و بمدینه برگشت چنانچه مذکور شد لیکن جمهور آنرا نیز حکم عمره داده اند و در بعض احادیث دو عمره واقع شده بجهت عدم اعتبار عمره حدیبیه و عدم ذکر عمرهٔ حج گویا مقصود راوی بیان عمرهٔ تنهائی حج بود و نیز عمره جعرانه بر اکثر مردم پوشیده مانده بود و تواند که بعض آنرا روایت نکرده باشند و عمره های آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم همه در ذی القعده بود مگر عمره حج که در ذی الحجه بود از ابن عمرؓ در صحاح آمده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چهار عمره کرد یکے از آنها در رجب بود چون این قول او را بعائشهؓ رسانیدند تخطیهٔ ابن عمر کرد و گفت رحمت کند خدا تعالے اباعبدالرحمن را نبود که عمره کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مگر آنکه وے همراه بود و هر گز نمیکند عمره در رجب نبود این سهو و خطائی ست که او را شده و در تخطیه مبالغه کرد **فصل** در سیاق و بیان حج پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که آنرا حجة الوداع گویند بدانکه حج ارفع و اعلاے ارکان دین و بلند ترو نمایان ترین شعائر اسلام ست و حج پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اکبر و افضل و اتم حج و اکمل آنهاست و احادیث صحاح در سیاق از اصحاب مروی گشته و حدیث جابر بن عبداللہ اتم و اجمع آنهاست و راوی آن حدیث امام جعفر صادق ست از والد بزرگوار خود امام محمد باقر علیہ السلام و علے آبائه الکرام گفت در آمدیم باجماعه بر جابرؓ بن عبداللہ و وی اعمی شده بود بسبب کبر سن پس پرسید از قوم که چه کسانید شما تا نوبت بمن رسید گفتم منم محمد بن علی بن الحسینؓ پس دست خود را بر سر من فرود آورد و بسوے سینه من نهاد و دکمهاے پیراهن من بگشاد و دست در جیب من در آورد و من در آن زمان غلامی بودم جوان پس گفت مرحبا ما ابن اخی بپرس از من احادیث پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انچه خواهی گفتم خبر ده مارا از حج رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که چگونه بود پس عقد کرد بدست خود عدد تسع را و گفت همانا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در مدینه نه سال و نه برآمد بحج پس تر اعلام کرد و ندا داد در مردم که رسول خدا بحج می برآید و قدوم آوردند در مدینه مردم بسیار همه طالب آنکه اقتدا کنند برسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و عمل کنند مثل عمل وی پس بیرون آمدیم با وے الحدیث و صاحب جامع الاصول این حدیث را از روایت مسلم و ابی داؤد و نسائی آورده و از ابن ابی شیبه و عبد بن حمید و بزار و دارمی آمده و مصنف در سیاق این قصه روایات حدیث جابر را با روایات احادیث دیگر جمع کرده و اتساق نموده میگوید که چون حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عزم حج کرد صحابه را اعلام کرد بحج و مجموع سانحهٔ سفر حج کردند و این خبر بقرای و ضیاع که در اطراف و نواحی مدینه است رسید مجموع مسلمانان متوجه مدینه شدند و در راه مکه از هر طرف ملحق شدند و عدد حجاج از حصر و حساب بیرون شد بانگفته اند که پیش و پس و یمین و شمال هر طرف که نظر کار میکرد همه مردم بودند از پیاده و سوار و تعیین عدد آن معلوم نیست اما گفته اند عدد صحابه در غزوهٔ تبوک که حجة الوداع بعد از وست بصد هزار کس رسیده بود تا اینجا چه قدر شنیده بود و بعد ضمیمه الاضعاف میگوید که در آن سفر چنان مردم جمع شده بودند که غیر از خداوند تعالے کسی احصای آن نمیتوانست کرد و بروایتے آنکه صد و چهارده هزار و بروایتے صد و بیست و چهار هزار بودند انتهی و الله اعلم روز پنجشنبه یا روز شنبه شک از وی ست یا از اختلاف

روایت ست بیست چهارم ذی القعده نماز ظهر بجماعت در مسجد مدینه بگذارد و سفر کرد و پیش از آن که سفر کند خطبه کرد و کسان را شرائط و ارکان و آداب حج تعلیم کرد و این خطبه خواندن و تعلیم کردن در روز جمعه بود و این روایت خطبه خواندن پیش از سفر در روز جمعه باصحت آنکه برآمدن بسفر بیست و چهارم ذی القعده بود موید آنست که سفر در روز شنبه بود چه توقف تا پنجشنبه متصور نیست زیرا که رسید بمکه و چهار شب از ذی الحجه گذشته بود فافهم اما سفر در روز شنبه بعید است چه در احادیث صحیحه وارد شده که سفر را دوست میداشت که در روز پنجشنبه انشا کند و در صحیح بخاری ثابت ست که ماکان رسول الله غدو پیمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم یخرج فی سفر اذا خرج که بیرون آید در هیچ سفری چون بیرون می آمد الا یوم الخمیس مگر روز پنجشنبه عادت شریف همین بود یارب مگر ضرورتی پیش آمده باشد که خلاف آن لازم افتاد و بعد از نماز ظهر سر مبارک را شانه کرد و روغن بر سر نهاد و ردا بپوشید در نسخ متعدده از متن لفظ رداء موجود نیست مانا که از سهو قلم کاتب ست و در صحیح البخاری و در جامع الاصول نیز که حدیث وی از ابن عباس آورده ست هر دو موجود اند باین لفظ که روان شد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم از مدینه بعد از انکه شانه کرد و روغن مالید و بپوشید ازار و رداء و اصحاب او پس نهی نکرد در هیچ ازار و رداء از ازارها که بپوشد بکسی مگر عفران آلود که بیفشاند رنگ را بر تن و بین الصلوتین سفر کرد و در ذوالحلیفه که برشش میل ست از مدینه فرود آمد و نماز عصر را بقصر بگذارد و شب آنجا بیتوتت کرد و نماز شام و خفتن آن روز و نماز صبح و ظهر روز دیگر نیز آنجا بگذارد چنانچه مجموع پنج نماز مقصور و مجموع امهات مومنین درین سفر برابر بودند و در ان شب بر همه بگذشت و برای نماز صبح غسل کرد گاهی گذشتن بر همه زنان در یک وقت ازان حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بوجود می آمد و بعد از همه یک غسل می برآورد و گاهی پس بر جماع غسل جدا میکرد و بعد از ظهر برای احرام غسل دیگر کرد غسل کردن نزد احرام مستحب مسنون ست باتفاق ائمه و اگر وضو کند نیز کفایت ست بر هر تقدیر طهارت شرط ست و در مسلم می و اشتان که دو گیاه اند که بدان مبالغه در تنظیف و تطهیر حاصل گردد بکار داشت و عائشه طیب پیش او رد و آن مرکبی بود از چند بوی خوش و در ان مشک بود و بر تن و سر مبارک می مالید چنانکه اثر مشک فرق و محاسن بهاک آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم دیده میشد و در صحیحین آمده که عائشه طیب ساخت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم را بذریره و در روایتی آمده که گفت گویا که می بینم سفیدی و درخشش طیب را در مفارق رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم و حال آنکه وی محرم بود و این حدیث دلالت دارد بر استحباب استعمال طیب نزد اراده احرام و بر انکه بقا و دوام رنگ و بوی آن بعد از احرام ضرری ندارد و انچه حرام ست بر محرم ابتدای استعمال طیب ست در حالت احرام و همین ست مذهب امام ابوحنیفه و شافعی و احمد بن حنبل و محکی ست از اکثر صحابه و منقول ست از جمهور علمای سلف و خلف الا امام مالک که منع کرده تطیب قبل الاحرام بانچه باقی ماند رائحه وی بعد الاحرام و با وجود آن جائز ست و فدیه نیست بر وی و این حدیث حجت ست بر وی بعد از ان ازار و رداء احرام بپوشید و نماز ظهر بقصر بگذارد و احرام بست در همانجائی که نماز ظهر گذارده بود و منقول ست که پیش از احرام جز نماز فرض ظهر نمازی خاص برای احرام گذارد مذهب امام ابوحنیفه و شافعی استحباب رکعتین نفل ست پیش از احرام و اگر هم بر کعتین فرض اکتفا کند نیز جائز ست و نزد امام مالک و احمد بر ایست که بعد از نماز فرض باشد یا نفل بلکه ظاهر مذهب امام احمد آنست که اگر بعد از فرض بود اولی ست و اگر نباشد نفل گذارد از جهت اتباع ظاهر سنت چنانچه طریقه اوست رحمه الله و امام نووی در حدیث ابن عمر که گذارد پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم ذی الحلیفه در رکعت و چون

برداشت اورا ناقهٔ او آواز برآورد و تلبیه گفته که درین حدیث استحباب صلوة رکعتین نافله است نزد اراده احرام گفته که
این مذهب ماست و مذهب کافهٔ علما مگر آنچه مروی است از حسن بصری که مستحب بودن این رکعتین بعد از نماز فرض و صواب آنست
که جمهور برآنند و همین ست ظاهر حدیث کذا فی المواهب و شیخ ابن الهمام گفته که در حدیث طویل جابر همین قدر واقع شده
که نماز گذارد و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در مسجد ذی الحلیفه و احرام بست پس آنکه ذکر عددی مخصوص نکند و لیکن مسلم
از ابن عمر آورده که گفت بپرسیدند رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم کجا نماز گذارد در مسجد خود که بذی الحلیفه است گفت بیست و بست
احرام روایت کرده این حدیث را حاکم و تصحیح نموده و گفته باید که در وقت مکروه نگذارد و اگر گذارد کفایت میکند نماز فرض
و تحیة المسجد نیز کفایت کند و پیش از احرام بدنه را دو نعل در گردن او نخیت و بر جانب راست کوهان آن بشگافت و خون
و پراپاک کردن بدنه بفتحات نام شتر یا گاو ست که بکله برند و بدی بفتح ها و سکون دال نیز نام آنست مشتق ست از بدانت
بمعنے ضخامت و نزد شافعی مخصوص ست بشتر زیرا که در حدیث تعجیل بجمعه بدنه مقابل بقره افتاده چنانچه در باب جمعه گذشت
که هر که در ساعت اولی برسد گویا بدنه فرستاد بدنه را و هر که در ساعت ثانیه بیاید گویا بدیه کرد بقره پس بدنه غیر بقره باشد
و حنفیه گویند که بدنه شامل بقره ست یا بمعنی آنکه هر دو را بدنه گویند از جهت اشتراک در معنی ضخامت یا بمعنی آنکه بقره در
حکم ابل ست چه هر دو کفایت کند از هفت کس چنانچه در اضحیه و در بعض روایات حدیث جمعه بجای بدنه جزور نیز آمده که
بمعنے ابل ست و لیکن در اکثر روایات صحیحه بدنه ست و در شرح ابن الهمام میگوید که خلاف نیست در بودن بدنه شامل
بقره در لغت خلیل گفته که بدنه یا بقره یا ناقه است که فربه شود بکله و نووی گفته که این قول اکثر اهل لغت ست
و جوهری نیز گفته که البدنة بقسره او ناقة خلاف در مفهوم شرعی اوست که بقره کفایت میکند یا نه پیش شافعی میگوید یکی از عهده
نمی برآید مگر بجزور و تمسک میکند بحدیث تعجیل جمعه و جواب آنکه بقره داخل بدنه ست و لیکن اینجا از بدنه خصوص جزور مراد ست
بقرینهٔ مقابلت به بقره و تخصیص بسهم خاص منافات ندارد با دخول در اسم عام و در حدیث جابر که مسلم روایت کرده آمده است
که گفت نحر میکردیم با بدنه را از هفت کس گفتند و بقره را نیز گفت بقره نیز بدنه ست انتهی و نزد امام ابو حنیفه
بتقلید بدنه باراده حج و سوق وی نیز شخص محرم گردد چنانچه تلبیه چه وی نیز از خصائص احرام ست و در معنی تلبیه است
در اظهار اجابت که حقیقت تلبیه ست و اظهار اجابت گاهی بفعل باشد و گاهی بقول چنانچه پادشاهی یکی از خدام خود را
بخواند و وی بیاید و پیش وی بایستد اجابت ست همچنانکه گوید لبیک آنچه از خصائص احرام بود و نیت بدان
مقرون شود احرام بدان حاصل شود و صفت تقلید آنست که نعلے را یا پوست درختے را یا دوال چرمی و مانند آن را
در گردن بدنه قلاده سازد و بیاویزد و اشعار آنکه جانب یمین یا یسار کوهان بدنه را بشگافد و نیزه زند میگویند که این
از عادت جاهلیت بود و در اسلام نیز مقرر داشتند از جهت صحت غرض و مصلحت و اشعار در جانب یمین افضل و موافق تر
ست بسنت صحیحه و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چنانکه مصنف نقل میکند هر دو را کرد و از آنکه گفت پیش از احرام
کرد ظاهر شود که این سبب احرام نیست احرام تلبیه کرد چنانکه بیاید و لیکن آن سنتی ست که محرم نزد اراده احرام میکند و اشعار
نزد جمیع ائمه ست از سلف و خلف و نزد امام ابو حنیفه مستحب بهمان تقلید ست و اشعار مکروه ست و وجه آن بعض بر چنین
گفته اند که وی مثله و تعذیب حیوان ست و آن حرام و مکروه است و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را رحمت آن
کرد که مشرکان باز نمی آمدند از تعرض آن مگر باشعار و طیبی میگوید که این قول مخالف احادیث صحیحه ست که در باب

ورود یافته واین مسئله نیست بلکه مثل قصد وحجامت وختان ودواغ ست برای مصلحت ونیز تعرض مشرکان درین وقت
که قوت وغلبهٔ اسلام وکمال وتمام آنست دور بود وبعض گویند که کراهت امام ابوحنیفه اشعاراً از بیل زنان خود بود که مبالغه
درآن میکردند بحدی که خوف سرایت جراحت وفساد عضو بدنه بود یا مکروه ایثار وترجیح آن بر تقلید بود والا در حد ذات مکروه
نیست یعنی بمجرد تقلید محرم میگردد وحاجت باشعار نیست واگر کسے از همین اشعار کند نه تقلید کرده بود ونیز مردم در زمان ایشان
ترک داده بودند اشعار را وعلامت احرام نمانده بود وآنها که میکردند مبالغه میکردند واز حد تجاوز مینمودند از نجهت مکروه است
واللہ اعلم بدانکه احرام بستن بر سه نوع ست اول افراد وصاحب آن را مفرد گویند یکبار یا وافراد آن بود که احرام حج بندد
تنها یا بعمره تنها دوم تمتع وفاعل آن را متمتع گویند وتمتع آن بود که در اشهر حج اول احرام بعمره بندد وافعال آن را تمام کند و
هم در اشهر حج در روز هشتم ذی الحجه یا پیش ازان احرام حج بندد واگر تمتع سوق هدی با خود نکرده است از احرام عمره
برآید وحامه بپوشد وهر چه بسبب احرام حرام شده بود حلال سازد واحرام حج بندد واگر سوق هدی کرده است از احرام
عمره نه برآمده احرام حج بندد سوم قران ست وصاحب آنرا قارن گویند وصورت قران آنست که در احرام نیت حج و
عمره جمع کند وهر دو را سعاً احرام بندد واین شخص طواف وسعی وعمره میکند بعد ازان حج میکند ومیان ائمه اختلاف ست
که ازین سه نوع افضل کدام ست نزد امام ابوحنیفه قران افضل ست بعد ازو تمتع بعد ازو افراد وقول جماعه از صحابه
وتابعین وائمه دیگر وجمعے از عظماے شافعیه همین ست ونزد امام شافعی ومالک وکثیرے از علما افراد افضل ست
ثم التمتع ثم القران ودر مذهب امام احمد وجماعه از صحابه وتابعین ومن بعدهم تمتع افضل ودرین اختلاف فرع اختلاف صحابه در
روایات ایشان ست وفعل آن حضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم که قارن بود یا مفرد یا متمتع چنانکه میگویند ودر احرام وے
صلے اللہ علیه وآله وسلم خلاف ست که تلبیه بکدام نوع حج بود قران یا افراد یا تمتع بیشتر احادیث صحیح مصرح ست برانکه
احرام بحج وعمره بود سعاً که معنی قران ست وفرمود آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم اتانی آت من ربی آمد مرا آیندهٔ از
پروردگار من یعنے فرشته فقال پس گفت آن آینده صل فی هذا الوادی المبارک نماز بگذار درین وادی مبارک که همان
وادی ذوالحلیفه است که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در وے نزول کرده بود وواو ملی العقیق که اشارت وبرکت وے
احادیث ورود یافته است ازینجا میگذرد وقل عمرة فی حجة وبگو اے محمد احرام من عمره است در حجه یعنی جمع ست حج وعمره
وتنها حج نیست واز سیاق این حدیث که فرمود صل سه تنها سے توان یافت بآنکه برای احرام نمازے مخصوص بود چنانکه
دو رکعت ست نزد امام ابوحنیفه کما لا یخفی وتصنیف میگوید احادیث صحیح صریح درین معنی زیاده از بیست حدیث ست ورواة
آن هفده تن از صحابه عظام شمرده اند که بعض الفاظ احرام آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم را بقران وبعض اخبار آن حضرت
صلے اللہ علیه وآله وسلم را از فعل خود بدان روایت کرده ودرین احادیث صحیح بسیار اما نه در مرتبهٔ اول در بسیاری وارد شده
برانکه احرام وے صلے اللہ علیه وآله وسلم بافراد بود فی صحیح مسلم عن عائشة ان رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم اهل بالحج
مفردا وتلبیه کرد بحج تنها ودر روایتی آمده افرد بالحج در احادیث متعدده در صحیحین از عائشه وابن عمر ثابت ست خرجنا مع
رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم ولا نذکر الا الحج بیرون آمدیم با رسول خدا وذکر نمی کردیم یعنے ما ورسول خدا صلے اللہ علیه وآله
وسلم مگر حج راوعند مسلم عن ابن عمر ابن عباس رضی اللہ عنهم مع رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم بالحج مفردا ودر سنن ابن ماجه عن جابر
ان رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم افرد بالحج ومسلم وابوداؤد ونسائی از جابر آورده که نیت نکردیم مگر برای حج ونمی دانستیم

عمرة

عمره را و احادیث صحیح در تمتع نیز وارد شده اگرچه کمتر ازان دو نوع ست چنانکه در صحیحین از ابن عمر آمده که گفت تمتع کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حجۃ الوداع بعمرہ مقرون بحج پس آورد از برآورد اول بعمره پیش از حج و بالجمله اختلاف روایات درین باب بطوری واقع شده که در بادے النظر جز حیرت نیفزاید و لهذا بعضے از متعصبان از اهل رفع والحاد را مجال طعن دارتیاب راه یافته و گفته که چیست حال شمای معاشر اهل اسلام که پیغمبر شما صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جز یک حج بجا نیاورده و یاران و تابعان وی باین حد کثرت از عدد احصا متجاوز همراه وهیچ کس ازا تشخیص و تعیین ننموده و متعین ندانسته که چگونه نبود و بچه نوع بود و ندانند که همین کثرت و ازدحام باعث اختلاط و اختلاف شده باتفاوت مراتب ایشان در قرب و بعد از مجلس شریف پس جمعی از علماء شکر اللہ سعیهم در تطبیق و توفیق بذل مجهود نموده در مقام رد و دفع طاعنان ایشان و در تصنیفها ے طویل و بسیط جمع کرده تا آنکه گویند که طحاوی که از مشاهیر عظماے مذهب حنفیه است درین باب زیاده بر هزار ورق نوشته و علی هذا القیاس و یکی ازان مقالات اینست که مصنف نقل کرده و گفته و طریق توفیق میان آن احادیث آنست که آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اول احرام بحج مفرد بست بعد ازان عمره ما در حج درآورد و قارن شد و فرمود دخلت العمرة فی الحج الی یوم القیامة درآمد عمره در حج تا روز قیامت و این سخن از جهت آن فرمود که اهل جاهلیت عمره را در ایام حج از فجور و فسوق می پنداشتند و غایت نفرت و کراهت ازان داشتند ازینجا اشتباهی راه یافت آنکه مطلع بر اول حال نشد و ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لبیک بحجة شنید و از اطلاع بر عاقبت حال و آخر کلام او را شاغلی پیدا شد همان را نقل کرد و گفت که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم افراد بحج نمود در روایت دیگر چنانچه شنید و آنکه بر تمام حال اطلاع یافت و شنید که در آخر فرمود لبیک بحجة و عمرة تمام را نقل کرد و گفت که ان حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قارن بود و زیادت در روایات و اخبار منکر و مردود نبود چنانکه در شهادت مثلاً یکی شهادت بیک هزار داد که نزد دے همین ثابت بود و دیگرے بدو هزار که این هزار دیگر بعد ازان نزد وی ثبوت یافت این وجه تطبیق احادیث قران وافراد شد و اما وجه تطبیق احادیث تمتع با احادیث قران آنست که گفته اند که آنکس که نسبت تمتع بآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرد و تمتع آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قائل ست آن را دو توجیه ست یکی آنکه مصنف گفت که مراد او تمتع بمعنی لغویست که ان انتفاع و التذاذ ست نه معنی شرعے که احرام بستن ست برای عمره و ادا کردن آن و بعد ازادای آن احرام مستقل بحج بستن و ادا کردن آن و معنی تمتع لغوی در صورت قران موجود ست چه شک نیست که در قران انتفاع و التذاذ حاصل ست زیرا که شخص در وے از دو نسک بیک نسک اکتفا میکند و با فراد عمل هر یکے از حج و عمره جدا جدا احتیاج نمیگردد و توجیه دیگر آنکه نسبت تمتع بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسبب امر و تعلیم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست آنرا باصحاب و معنی تمتع کردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنست که امر بدان کرد و بفرمود آنرا و این نسبت بفعل بامر متعارف ست و کلام درینجا که آمده ست که رجم کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ماعز را یعنی امر کرد بدان نه آنکه خود وی حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بمباشر رجم شد و مثل آنست که گویند بادشاه شهرے بنا کرد و فلان را بگشت و در حقیقت امر کرد به بنا و کشتن و بنا کردن و کشتن کار دیگرست نسبت تمتع بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم همچنین ست و این تاویل از امام شافعی منقول ست رحمه اللہ و نیز عبارت صدیث تمتع اینچنین ست که تمتع بالعمرة الی الحج و این عبارت منافات بصورت قران ندارد یعنی احرام بست برای عمره مقرون و مضموم بحج و این یکے از دو صورت قران ست پس قران بدو صورت تحقق یابد یکی آنکه ابتداء نیت کند و بگوید احرمت للحج

والعمرة یا اول نیت احرام حج بکنند و بعد ازان نیت احرام عمره یا با آن مقرون گردانند و همچنین نیامده که آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم اول احرام عمره و افعال او را کرد و بعد ازان احرام حج بست و هر که همچنین گفته بنا بر توهم و اعتقاد او ست تمتع را بحقیقت چنانکه باید و باین وجه مقرر نشد که حج آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم قران بود نه افراد و تمتع و ثابت شد که قران افضل ست از تمتع و افراد چنانکه مذهب امام ابو حنیفه ست و بعض ترجیح احادیث قران بکثرت آن نیز کرده اند و نیز گفته اند که از راویان افراد که عائشه و جابر و ابن عباس و ابن عمر اند در روایت قران نیز آمده پس در حدیث ایشان خطر ابا باغده امینی یکی از علل حدیث ست که بدان بحکم اذا تعارضا تساقطا عمل بیک جانب متعذر گردد بخلاف رواة احادیث قران که بیک جانب آمده فقط و نیز احادیث افراد و تمتع احتمال تاویل و خلاف ظاهر دارند و احادیث قران النص و صریح اند در ان والله اعلم و اما حال صحابه چنانچه در صحیحین از عائشه آمده آن بود که بعض احرام بعمره کرده بودند و بعض بحج و عمره و بعض بحج و مصنف همه را ذکر کرد که احرام بحج بسته بودند تنها یا باعمره و گفت و اما صحابه سه قسم بودند قسمی احرام بحج و عمره بستند یا بحج مجرد و با ایشان هدی بود و قول وی و احرام بحج مفرد بستند مستدرک ست و حرف واو نیز که بر سر قول اوست و بران احرام باقی ماندند بس ست که گوید قسمی احرام بحج و عمره بستند یا بحج مفرد بستند و با ایشان هدی بود و بران احرام باقی ماندند تا روز نحر حلال شدند و قسمی دیگر یا ایشان هدی نبود و احرام بحج بستند و پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم ایشان را فرمود که حج را عمره سازید یعنی قلب کنید احرام حج را باحرام عمره و اعمال عمره را تمام کنید پیش از روز عرفه و باز احرام بندید بحج از مکه بعرفات روید میگوید که ازین جهت آن فرمود که تا امساک دانواع حج تمام معمول آید و هیچ یکی از آنها متروک نگردد و چون آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم بذات خود گنجایش آن نداشت که همه را بجای آرد بعض را خود کرد و بعض امر کرد صحابه را تا دیگران که بعد از ایشان بیایند بعض انواع اقتدا بعمل آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم بکنند و بعض بامتثال امر وی نمایند قسم سوم جمعی بودند که با ایشان هدی نبود و احرام واجب بسته بودند و پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم ایشان را فرمود که قلب کنید احرام را بالعمره یعنی احرامی که برای حج بسته بودید را عمره گردانید و بجای وی افعال عمره بجای آرید و این ست معنی فسخ حج بعمره فرق میان این قسم و قسم دوم آنست که دران قسم در وقت احرام بستن فرمود که این احرام را فسخ کنند و بجای وی احرام عمره به بندند چنانکه از عبارت مصنف که گفت احرام بحج بستند و ایشان را فرمود حج را عمره سازید و از تفسیر وی این را بقول خود یعنی قلب کنید احرام حج را باحرام عمره ظاهر میشود و دران قسم ثالث احرام بحج بسته بودند و بهمان احرام بمکه آمده ایشان را فرمود حج را عمره سازید و فسخ کنید حج را بالعمره و اگر مصنف همچنین میگفت که ایشان را فرمود که قلب کنید حج را بالعمره ظاهر تر و واضح تر میبود و در مقصود بدانکه چون آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم بمکه آمد طواف کرد و سعی نمود چون قارن بود در بهمان احرامی که بسته بود باستناد و بهمان احرام حج گذارد و بعد از حج هم در نحر از احرام بر آمد چنانکه بعلوم گردد و صحابه را که قارن نبودند فرمود هر که از شما سوق هدیه کرده بر همان احرام اول بایستد و ازان نه برآید و هر که سوق هدی نکرده باید که از احرام برآید و حج خود را عمره سازد چون یوم الترویه آید یعنی روز هشتم از ذی الحجه که از مکه بمنا روند احرام تازه برای حج به بندد و بدان افعال حج ادا کند انتهی بر صحابه گران آمد یا از جهت کمال حرص ایشان بر متابعت و موافقت آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم که چون وی انا احرام نیز آمدا نیز بران بودی و نیز شاق آمد بر ایشان که درین ایام که از حج نیز وقتی نمانده از احرام برآیند و بر زنان نگذرند بهمان حالت احرام حج به بندند چنانکه بعضی از ایشان گفتند آبا بایه و سبزد کر ما بعرفه رسیم و از مذاکیر ما منی میچکیده باشد یعنی قریبا العهد به جماع باشیم با جهت آنکه در حدیث است

عمره را در اشهر حج مکروه می‌دانستند و داخل فجور و فسوق می‌شمردند پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بشنیدن این حکایت
و توقف الیشان در امتثال این امر در غضب آمد و از برای تسلی خاطر الیشان فرمود لو انی استقبلت من امری ما استدبرت
لم اسق الهدی و جعلتها عمرة یعنے اگر پیش ازین ظاہر میشد مرا این رای و مصلحتے کہ شمارا الآن بدان فرمودم و امر
کردم ہرآئنہ من نیز چنین میکردم و تمتع میکردم و سوق ہدی نمی نمودم و در التقلید و اشعار نمیفرمودم و چون سوق ہدی
کردم حلال شدن پیش از نحر وے روا نبود و نحر نبود جز در روز نحر پس صحیح نباشد فسخ حج بعمره از من و از شما نیز ہر کہ
سوق ہدی کردہ است بر احرام خود باقی باشد و ہر کہ نکردہ از احرام برآید و خطابی میگوید کہ مقصود آن حضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم باین سخن تطییب قلوب الیشان بود کہ بر الیشان ترک اقتدا و اتباع آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شاق آمد کذا
قال الطیبی و شیخ تورپشتی میگوید حکمت آنست کہ تا یکی از انساک و انواع حج کہ تمتع ست مہمل و متروک نماند و میگوید کہ این
امر لیست کہ مخصوص اند صحابہ بدان از میان سائر امت و جائز نیست مر ہیچ کسی را بعد از الیشان رفض و فسخ حج بعمره و وارد
شده باین معنی احادیث صحاح رسیجے الکلام فیه و چون بدانستی این قوم در ارتکاب این امر کذائی و کراہتی راہ یافت
و در امتثال امر توقف گونہ ظاہر گشت در این خبر بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسید دانست کہ در ضمائر قلوب الیشان
تزلزلے و اضطرابے راہ یافت و خوف آن شد کہ مبادا وسوسہ شیطان الیشان را از جا بلغزاند فرمود لو استقبلت
من امری ما استدبرت الحدیث و دفع کرد باین قول خلجان خاطر الیشان را و اشارت کرد بآنکہ تمامۂ فضیلت و سعادت
در امتثال امر نبوت و اجابت دعوت اوست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفتہ اند کہ امام محمد باین قول حضرت مصطفے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرمود لو استقبلت من امری ما استدبرت استدلال کردہ است بر افضلیت تمتع بآنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا و کرد آنرا و لابد آنچہ آنرا کند دے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا افضل و اکمل بود و جواب ازین
استدلال گفتہ کہ آنرا دے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا بجہت تطییب قلوب صحابہ و تسلیۂ خاطر الیشان بود
نه ازان جہت کہ آنچہ واقع شدہ ناقص و نازل ست و باین تحقیق مذہب این امام اجل آنست کہ اگر سوق ہدی
کردہ قران افضل ست و اگر نکردہ تمتع افضل تا بفعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و تمنی وی معا موافق افتد
و اللہ اعلم و چون در اختلاف در احرام آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حج کہ بطریق قران بود یا تمتع یا افراد فصلے دیگر
نیز بود کہ مردم را بسبب سہو و وہم اختلافی دیگر دران ناشی شدہ مصنف خواست کہ آن تفصیل را نیز بیان کند بنابر ایں فصل جدا برای
آن عقد کرد و گفت **فصل** در حج پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طوائف علما را بیج سہو افتادہ طائفۂ اول آنانکہ
میگویند حج مفرد گذارد کہ با آن عمره نبود طائفۂ دوم آنانکہ میگویند تمتع بود تمتعی کہ از عمره حلال شدن پس از آن
احرام حج بست و این ہر دو قول سہو و وہم ست بجہت تحقیقے کہ گذشت کہ وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
قارن بود و بعد از ادائے افعال عمره ہم بر احرام اول باقی ماند و درین وہم دوم حدیث معاویہ را حجت
ساختہ اند کہ گفت قصر کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سر مبارک خود را بمقراض بر مروہ و در روایتی آمدہ کہ
قصرت شعر رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمشقص و این حدیث از معاویہ در صحیحین مروی ست لیکن آنرا انکار کردہ اند
بر معاویہ و تغلیط و تخطیہ کردہ اند او را و دران گفتہ اند کہ این سہوی بود از وی چنانچہ از وی عمرہ واقع شدہ کہ گفت آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عمره کرد در رجب و عائشہ او را تغلیط و تخطیہ کردہ دران کذا فی المواہب و مروی ست از امام محمد کہ آنحضرت

صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از احرام نہ برآمد الیکہ [illegible] نشنیدہ کردہ دیگر چیزی نگذرد و این مخصوص ست بوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از جہت
معجزہ بدیہ معاویہ ولیکن بتحقیق نزد جمہور ثابت گشتہ ست و گفتہ اند و اما سوم آنانکہ میگویند متمتع بود متمتع کہ ازان حلال میشود بسبب
سوق ہدی و این نیز سہو ست از جہت ثبوت قران مگر آنکہ از تمتع معنی لغوی خواستہ چنانچہ گذشت طائفہ چہارم آنانکہ میگویند
قارن بود این حق ست اما آنکہ گویند کہ آنحضرت در ان دو طواف بود و دو سعی در اول قدوم ثابت نہ بلکہ در اول قدوم یک طواف و یک
سعی کردہ بود و طواف و سعی دیگر بجا آورد و مذہب اعظم ائمہ حنفیہ در قارن نیز ہمچنین ست کہ اول افعال عمرہ بجا آرد و یک طواف و یک
سعی برای آن کند بعد ازان حج بگذارد باطراف قدوم کہ سنت ست مر آفاقی را تا آخر افعال حج و اگر در اول دو طواف و
دو سعی کند نیز کفایت کند و لیکن اساءتی دارد بہ ست تاخیر سعی عمرہ و تقدیم طواف بجہت کہ طواف قدوم ست اما ہیچ چیزی
لازم نیاید طائفہ پنجم آنانکہ میگویند سعد و ابو افرادی کہ بدا زقضای حج لبیک عمرہ احرام بست از تتیم و این غلط ست و ہیچ یکی
از صحابہ و تابعین و ائمہ اربعہ و اہل حدیث بران نرفتہ کذا فی المواہب نعلا عن ابن تیمیہ حق و مذہب مختار آنست
کہ قارن بود اول یک طواف و یک سعی کرد بعد از ایام نحر گذارد و احرام عمرہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمچنین بیچ طائفہ
سوم افتادہ طائفہ اول آنانکہ میگویند تلبیہ وی بعمرہ مجرد بود و بران سر شد طائفہ دوم آنانکہ میگویند تلبیہ او فرج مفرد بود
دیران شد سوم آنانکہ میگویند تلبیہ وی بحج مجرد بود و ثانی الحال او حال حج و عمرہ کرد طائفہ چہارم آنانکہ میگویند تلبیہ
وی بحج مفرد بود بعد ازان او حال عمرہ کرد و بیچ ازین مخصوص ست بوی بلکہ در تمامہ راہ تلبیہ بحج میکرد بعد از
سعی بین بکہ او حال عمرہ کرد بسبب منافی نشود و این کلام و حکم بخطای این قول باینہ در وجہ تلبیہ میان قران و افراد گفت
زیرا کہ آن نہ چنین بود بلکہ احرام ہر دو بست در وقت احرام بتر تلبیہ و اہلال کردہ بود و طریق فاہم طائفہ پنجم آنانکہ
میگویند کہ احرام وی احرامی بود مطلق بیع بستہ بالتعیین کرد بعد ازان یعنی بعد از احرام مطلق بستن و سعی آمد
تعیین کرد حج و عمرہ را بر تقدیر قول بقران یا تعیین حج بر قول بافراد و حق آنست کہ ہم در وقت احرام تعیین کرد و قران فرمود
واللہ اعلم و آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم چون نماز ظہر بگذارد احرام بست و لبیک گفت آنگاہ بر ناقۂ خود کہ قصوا
نام داشت بجہت تعبیر رفتاری وی گویا کہ نزد وی اتصاف سیر و غایت جرے بود و بعض گفتہ اند کہ قصوا ناقہ را
گویند کہ قطع کردہ شدہ ست طرف اذن وی ابو عبیدہ گفت ہی مقطوعۃ الاذن عرضا و گفتہ اند کہ قصوا و عضباء و جدعاء
نام یک ناقہ ست کہ مر حضرت پیغمبر را بود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بروی سوار شد و چون ناقہ برخاست دیگر بار تلبیہ گفت
باز ہمین کہ بر پشتہ کہ برابر بیداست کہ موضعی ست نزدیک ذی الحلیفہ بالا آمد دیگر بار تلبیہ گفت مصنف درین کلام
اشارت کرد بجمع و تلفیق روایات کہ در وقت ابتدائے تلبیہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ و در بعض روایات
آمدہ کہ بعد از نماز گفت نزد شجرہ کہ دران وقت آنجا بود و اکنون مسجدی ست کہ آنرا مسجد شجرہ گویند و در بعض بعد از استوا
بر ناقہ و در بعض بعد از برآمدن بر پشتہ بیدا یعنی ہر کس ہر وقت کہ شنیدہ کہ پیش از وے شنیدہ بود ہمان را روایت کرد
و بحقیقت وقت ابتدای تلبیہ بعد از نماز ظہر بود و سنت نزد امام ابو حنیفہ و امام مالک رح و در روایت مشہورہ از امام احمد
ہمین ست و صحیح از مذہب شافعی و در روایتی از احمد آنست کہ افضل احرام در وقت بر خاستن ناقہ ست و گاہ میگفت لبیک
بحجۃ و عمرۃ زیرا کہ قارن بود و گاہ میگفت لبیک بحجۃ و این منافات بقران ندارد چہ قران نوعی از حج ہ شتمل بر دو ست و چون در ابتدا
نیت ہر دو را کرد و ہر دو در تلبیہ گفت دیگر در تمام راہ نیتا ندارد ہر چہ گوید از حج یا عمرہ و این نیز سبب اختلاف کیفیت احرام کہ حج و عمرہ

مسافر بود با تنها او اندیک آن را شنید و دیگر سه این را و گفت تمام تلبیه را باین عبارت لبیک اللهم لبیک لا شریک لک لبیک
ان الحمد والنعمة لک والملک لا شریک لک و در صحیحین تلبیه باین عبارت ست لبیک اللهم لبیک وسعدیک والخیر فی یدیک لبیک
والرغباء الیک والعمل و در عبارت زیاده تهانیز ما تو رست و در رسائل مناسک مذکور و آواز بلند میکرد تا جمیع صحابه می شنیدند
و میفرمود آواز بلند کنید که جبرئیل نزد من آمد و امر کرد مرا که امر کنم اصحاب خود را بلند کنند آواز ها را باحرام و در روایتی آمده رفع
اصوات کنید که آن از شعائر حج ست و در حدیث ترمذی و ابن ماجه آمده [redacted] تلبیه نکنند مگر آنکه تلبیه کند بادی هر چه در یمین
و شمال اوست از حجر و شجر و مدر تا محل انقطاع زمین از هر طرف و بعد از تلبیه دعا میکرد و میخواست از خدا رضای او را
و دخول جنت را و استعاذه میکرد از نار رواه الشافعی و مرکب وی شتری بود و بران پالانی بود کهنه که قیمت وی مساوی
چهار درهم بود رواه الترمذی فی الشمائل و بالای شتر شقدف بود و نه محاره و نه محمل نه هودج و نه محفه و همیشه برین قاعده
و همین هیئت تلبیه میگفت و صحابه در عبارت تلبیه کم و بیش میگفتند و پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم بر کسی انکار نمیکرد و در مدت
احرام موی سر را گرد آورده و خطمی عسل بکسر غین معجمه و سکون سین مهمله که عبارت ست از دهانی که موی را جمع کند مثل صمغ
و خطمی و غیر آن و بعض روایت میکنند بعسل یعنی شتر را گرد آورده بود و گفته اند این تصحیف ست و قطع نظر از ان بعدی
نیز دارد که موی سر مبارک را بعسل گرد آورد که دگرگونی آفتاب و مانند آن بکند و پراگنده و گرد آلود نشود و الله اعلم و بر هر تقدیر
گرد آوردن موی سر برای آن بود که جهان در حالت احرام سر برهنه داشت موی سر را از پریشانی و انتشار گرد آورد
تا از درآمدن گرد و وقوع هوام در ان مصون ماند و چون منزل روحا که موضعی ست میان حرمین سی و شش میل از مدینه
برسید مار وحشی را دید زخم خورده فرمود تا بگذارید که بمرد و بگذاردند که بمرد و پیدا آید در زمان مردی پیدا آمد از قبیله بهز
و گفت یا رسول الله این صید را بشما گذرانیدم شما دانید هر چه خواهید آن کنید باین صید من پس آن حضرت صلی الله علیه
وآله وسلم ابوبکر را فرمود تا بر رفقا قسمت میکرد و از تتمه همین حدیث ست قول او که گفت و چون بمنزل اثایه بانجم و ثلبوت و ثنای
متابعه رسید که موضعی ست میان روحیه بصیغه تصغیر و عرج بفتح و سکون دو منزل اند از منازل طریق مدینه مطهره یکی آهو را دید
در سایه درخت خفته در جوامع الاصول از موطا و نسائی آورده که دران آهو تیری بود آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم
شخصی را تعیین فرمود که نزد وی ایستاده شود تا کسی از محرمان و محلان متعرض وی نشوند و ابو داؤد از اسماء بنت
ابی بکر آورده که چون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بعرج رسید و درین منزل نزول واقع شد نشست عائشه رضی الله عنها
رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم و نشستم من در پهلوی ابوبکر و غلامی از آن ابوبکر در عقب مانده بود و شتری که راند و پیغمبر
صلی الله علیه وآله وسلم و ابوبکر یک یک بود و یکی بود در دست وی بود زمانی انتظار کردند که برسد چون نرسید شتر را خوابانید
ابوبکر گفت شتر کجاست گفت گم کرده دی شب ابوبکر برخاست و او را بسیلی تادیب میزد و میگفت یک شتر و عجوزه تو گم کردیم
آنرا نمیدانم که باعث بیرون آمدن ابوبکر او را بیشتر بجهت گم کردن زاد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بود و دفع
شر منکی که غلام وی گم کرده و پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم تبسم میکرد و میفرمود محرم را ببینید که چه میکند و لفظ آنحضرت صلی الله
علیه وآله وسلم این ست که حی فرمود انظروا الی هذا المحرم و بعضی از زدن ابوبکر آن غلام را در احرام تعجب نمود و درین چیزی
زیاده نفرمود از نه هبر و توبیخ از فساد احرام و وجوب جزا چه باین مقدار جنایت جزا واجب نشود و چون آن حضرت صلی الله
علیه وآله وسلم با بواء بفتح همزه و مد یا بودان بفتح واو و تشدید دال مهمله که نام دو موضع ست میان مکه و مدینه رسید حب بن جثامه لیثی

بفتح جیم وتشدید ثاے مثلثہ کہ در دوان وابو جاہی گرفتہ بود صحابیست وحدیث وی در حجاز بین ست مات فی خلافۃ
ابی بکر الصدیق حمار وحشی را بہدیہ آورد زندہ واین روایت بخاری ومسلم ست ودر روایتی از مسلم بدیہ آورد وعجز جاہ وحشی
کہ میچکید از وی خون ودر روایتی شق حمار وحشی را ودر روایتی عضوی را از گوشت صید ودر روایتی پاے حمار وحشی را
پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از وی قبول نکرد وبگرفت وچون در روی بجہت قبول نکردن کہ ظاہر
دلالتی بر عدم رضا ومحبت دارد گاہی دیدہ شود کہ ہدیہ ترا از جہت عدم رضا ومحبت رد میکنم اما از جہت آن میگویم کہ
ما محرمانیم این حدیث با حدیث سابق کہ در منزل روحا حمار وحشی را بر رفقا قسمت کرد مخالف آمد وہمچنین اخبار وآثار در اکل
محرم وعدم اکل او لحم صید را مختلف آمدہ ودر کتب ستہ باختلاف الفاظ مذکورست کہ در عام حدیبیہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
بادائے عمرہ میرفت ومحرم بود ابو قتادہ وجماعۂ دیگر از صحابہ از راہ در رجاب ساحل بحر افتادند وابو قتادہ محرم نبود وباقی ہمہ
محرم ناگاہ حمار وحشی پیدا شد صحابہ از امیدیدند ومیان یکدیگر خندہ میکردند ولیکن ہیچ را ایشان اشارت ودلالت نمیکردند ابو قتادہ
سوط خود را از ایشان بخواست ندادند ورمح طلبید ندادند وبہیچ نوع او را در اصطیاد اعانت نمودند ابو قتادہ از اسپ فرود آمد
سوط ورمح خود را برگرفت وسوار شد وبران حمار وحشی تاخت واو را پے کرد وبگفتند وبکشت ہمہ در خوردن آن بیفتادند
بعد از خوردن شک کردند کہ چرا لحم صید در حالت احرام خوردند وابو قتادہ پارہ از گوشت وی نگاہ داشتہ بود پس بحضرت
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدند وحقیقت حال را عرض نمودند حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود آیا ہیچ کس از شما امر کرد ابو قتادہ را
باصطیاد آن یا دلالتی یا اعانتی نمود بران واشارتی کرد بدان گفتند لا یا رسول اللہ فرمود این طعمۃ ایست کہ خورانید شما را
خداے تعالی بخورید از انچہ باقی ماندہ است وخود نیز خورد ومسلم وابو داؤد ونسائی از ابن عباس آوردہ اند کہ بزید بن ارقم
گفت آیا میدانی ویاد داری کہ اہدا کردہ شد لحم صید برای رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس قبول نکرد گفت ما محرمانیم
واللہ اعلم این استند کار قصۂ اہداے صعب بن جثامہ ست یا قصۂ دیگرست وابو داؤد از عبد اللہ بن الحارث آوردہ کہ
حارث کہ خلیفۂ عثمان بود بر طائف برای عثمان طعامے ساخت از لحم طیور ودوحوش پس بفرستاد کسی را نزد امیر المومنین
علی تا دران مجلس حاضر آمد گفتند بخور حضرت امیر فرمود بخورانید این طعام را بقومی کہ حلال اند یعنی غیر محرم وما محرمانیم وفرمود
سوگند میدہیم شما را کسی را کہ در نجاست از نزد شما آیا میدانید کہ فرستادہ شد برای رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گوشت
حمار وحشی پس قبول نکرد وفرمود ما محرمانیم گفتند نعم ہمچنین ست ومسلم ونسائی از عبد الرحمن بن عثمان آوردہ اند کہ گفت
بودیم ما با طلحہ محرم پس فرستادہ شد برای ما لحم طیر وطلحہ در خواب بود پس بعضی از ما آن را خوردند وبعضی تورع نمودند
بخوردند وچون بیدار شد طلحہ موافقت کردہ با ما کہ خوردہ بودند گفت خوردہ ایم ما از انرا با حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم ودر سوط از عثمان آوردہ کہ محرم بود ودر موضع عرج لحم صیدے نزد وے آوردند پس گفت مر اصحاب خود را
بخورید گفتند تو چرا نخوری گفت نیستم من مثل شما این را برای من صید کردہ اند نہ برای شما **فرع** صید کردن محرم در حالت
واشارت واعانت کردن او بران حرام ست واگر بکند جزاے آن بر وی لازم آید اما اکل او لحم صید را در اینجا تفصیل ست
اگر خود صید کند یا محرمے دیگر آن نیز باتفاق حرام واگر غیر محرم کند برای خود کند یا برائے وی باذن وی یا بی اذن وے
مذاہب واقوال فقہا درین باب مختلف ست بعضے از صحابہ وتابعین برانند کہ حرام ست بر محرم اکل لحم صید مطلقا بدلیل
حدیث صعب ابن جثامہ کہ فرمود ما محرمانیم پس علت عدم قبول ہمین احرام را ست فقط نہ چیزے دیگر را وایشان این حدیث را

ناسخ احادیث دیگر که در باب آن آمده و اند این سخن نسبت بابی قتاده درست ست که قصهٔ آن در عام حدیبیه بود و این در حجة الوداع و لیکن آثاری که از طلحه و عثمان مذکور شد منافات دارد چه اگر نسوخ میبود خوردن و امر کردن بدان از ایشان جائز نمی بود و مذهب مالک و شافعی و احمد آنست که اگر محرم خود صید کرده یا کسی دیگر برای وی صید کند باذن وی یا بغیر اذن وی خوردن آن حرام ست و اما اگر شخصے غیر محرم برائے خود صید کرده و ازان برای محرم فرستاده حلال است خوردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اذن بخوردن وی صید ابی قتاده را ازینجهت بود و اما عدم قبول صعب بن جثامه دنا خوردن ازان بجهت احتیاط و تنزه بود باحتمال وهن آنکه شاید که برای ایشان صید کرده باشند چنانچه ظاهر حال دران ست و عدم اکل امیر المومنین علی در ضیافت حارث نزد ایشان نیز برین احتمال بود و اکل طلحه و موافقت او با آکلان بجهت عدم اصطیاد برای ایشان و این معنی در حدیث موطا از امیر المومنین عثمان معلوم شود و ترمذی و غیر وے از حدیث جابر آورده که گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حلال ست صید مر شما را در حال احرام مادام که صید نکنید نفس خود صید کرده نشود برای شما و زرکشی میگوید رواه الخمسة الا ابن ماجه اما ترمذی گفته که مطلب که راوی این حدیث ست از جابر نمی شناسیم ما او را سماع از جابر و اما مذهب امام ابو حنیفه و تابعان وے جواز اکل لحم صید ست مر محرم را مادام که صید نکرده و امر نکرده و دلالت و اعانت ننموده بران محرم خواه خودش یا محرم دیگر و این معنی از حدیث ابی قتاده ظاهر گردد که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از صحابه پرسید که آیا هیچ یکی از شما امر کرد ابو قتاده را یا دلالتی کرد بران یا اشارتی نمود بدان یعنی اگر یکی ازینها می بود حلال نمی بود و نه پرسید که آیا برای خود صید کرده یا برائے شما و میگویند که ظاهر کریمه بدو محرم علیکم صید البر ما دمتم حرما حرمت صید محرمین ست نه غیر ایشان زیرا که مخاطب ایشان اند و محرمان دیگر را حکم ایشان اند بعلت احرام و نیز استدلال کرده اند بحدیث موطا که از ابی هریره آورده که از بحرین می آمد چون بزبده رسید دریافت جماعه از سواران را از اهل عراق که محرم بودند و پرسیدند او را از صیدی که نزد اهل زبده یافتند آیا حلال ست ایشان را پس امر کرد و فتوائے داد ابو هریره ایشان را باکل آن ابو هریره میگوید که بعد از فتوائے دادن وی افتاد در دل من که آیا این فتوائے من چگونه بود تا بمدینه آمدم و واقعه را بعمر بن الخطاب گفتم سوگند خورد و فرمود اگر امر میکردے و فتوائے سیادے بغیر آن میکشیدم بر تو دره را پس اگر بیندانست آن را عمر از طریق توقیف بسماع سوگند نمیخورد و بر تقدیر برانچه مخالفت آن کرده از طریق اجتهاد و لیکن پوشیده نماند که مر مجموع را میرسد که بگویند که امر کردن ابو هریره آن سواران را باکل آن صید از جهت آن بود که صید اهل زبده زبرای ایشان بود چنانچه ظاهر حال آنست و لیکن آن احتیاط و احتمال که شافعی وغیره در حدیث صعب بن جثامه راه دادند اینجا نیز میرود کما لا یخفی و بعض این حدیث را ازینجهت روایت کرده اند که استفتا کردند ابو هریره را از اکل صیدی که بر امر ایشان کرده شده برین تقدیر موافق مدعا ست و نیز استدلال کرده اند بحدیث طلحه که گذشت و اگر طلحه بقائے حکم سابق بجواز اکل که از حدیث ابی قتاده معلوم شد نمیدانست چون موافقت میکرد و شهادت میداد بتصویب آکلان و اینجا خود ظاهر از سیاق قصه آنست که صید برائے ایشان بود و تحقیق آن مینماید که این تمسکات خفیه از برای رد قول آنهاست که مطلق حرام میگویند حدیث جواز را منسوخ میدانند و استدلال بر جواز در غیر صورت امر بحدیث ابی قتاده ست بران وجهی که تقریر کردیم و اما حدیث جابر که مذکور شد طحاوی گفته که من این را ثابت نمیدانم زیرا که راوی از جابر مطلب بن عبد اللہ بن حنطب ست و شناخته نشده ست و اد را سماع از جابر چنانچه

از ترمذی نقل کردیم و تاویل یصاد لکم یصاد بامر کم و در حدیث صعب بن جثامہ گفتہ کہ بوی نیز عمل توان کرد کہ روایت دروی نیز مختلف ست بعض حمار وحشی روایت کردہ اند و بعض عجز حمار یا رجل حمار یا لحم حمار یا عضوے از گوشت حمار واضح روایات حمار وحشی ست و عدم قبول از جہت عدم جواز تملک محرم ست صید را و اگر قبول میکرد لابد بآنگاہ میشد یا ذبح میکرد و امر بدان میکرد و ہیچکدام ازینہا جائز نہ این حاصل کلام قدر پشتی ست بعد از تنقیح و تحقیق آن و باجملہ احتیاط در مذہب طلاق عدم جواز ست و رخصت در مذہب امام ابو حنیفہ و مذہب دیگران بین بین ست و در جامع الاصول از موطا می آرد کہ عروہ بن الزبیر عائشہ را از اکل صیدے کہ برای محرم صید کردہ نشدہ است پرسید عائشہ فرمود یا ابن اختی مدت احرام دہ روز بیش نیست اگر در خاطر تو خلجانی ست مخور اینہمہ کلام در صید بر ست اما صید بحر حلال ست باتفاق بمقتضای آیت قرآن مجید و احل لکم صید البحر و جراد صید بر ست چنانچہ ظاہر ست اما در حدیث کعب احبار آمدہ است کہ صید بحر است و آن نثرہ حوت ست یعنی بینی افشاندن ماہی ست در ہر سال دو بار و احادیث درین باب از موطا و ترمذی و ابو داؤد در جامع الاصول مذکور ست واللہ اعلم و رسولہ بحقائق الامور و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بوادی عسفان بضم عین مہملہ و سکون سین مہملہ و فا وادیے ست بر دو مرحلہ از مکہ رسید گفت یا ابا بکر دانی کہ دیہ وادیست این ابو بکر گفت این وادے عسفان ست پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود ہود و صالح علیہما السلام درین وادے میگذشتند بر دو شتر سرخ مہار ایشان از لیف خرما و ازارہاے ایشان عباہاے پشمین در داہای ایشان کلیہما و تلبیہ میگفتند مرج را این روایت احمد ست در روایت مسلم آمدہ کہ چون بوادے ازرق رسید و آن قریہ ایست بر مسافت میل واحد از مکہ گفت کہ موسیٰ را دیدم کہ درین وادے بگذشت و ہر دو انگشت را در گوشہاے خود نہادہ فریاد تلبیہ میکرد و در صحیح بخاری نیز آوردہ و لیکن تعیین وادے نکردہ و لفظ وے اینست کہ گفت گویا کہ می بینم موسیٰ را کہ فرود می آید از وادی و تلبیہ میکند کذا فی المواہب و در معنے این احادیث اقوال ست یکی آنست کہ این خبر ست از ان حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از حال کہ این انبیا را در حیات ایشان بود کہ بحج می آمدند و احرام می بستند و تلبیہ میکردند و حی کردہ شد بروی و قول وی صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در حدیث موسیٰ کانی انظر الیہ بجہت کمال علم و یقین ست بدان گویا کہ الان می بیند آن را و بعض میگویند کہ این رویا منام ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ایشان را از خواب یا بخیال دید ہمدرین سفر یا پیش ازان دیدہ بود و الان بحالقہ حال مجح مذکورہ آن نمود و بعض گویند کہ مراد حقیقت آنست چہ انبیا صلوات اللہ و سلامہ علیہم زندہ اند پس اگر بحج آمدہ باشند حج ست و حج این جماعہ درین سال بود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بحج بر آمدہ بود و ایشان را ہمدرین حال بدید و بعض میگویند کہ ایشان زندہ اند در قبر خود ہا یا در بہشت اند و لیکن ارواح مطہرہ ایشان متمثل میشود و تجسد می پذیرد ہر جا کہ میخواہد چنانکہ در شب اسری موسیٰ را علیہ السلام ہم در قبر خود دید نماز گذارندہ و ہم در آسمان دید و این اجساد متمثلہ ہم از قبیلہ نمایندہ ہم در منام و در حقیقت کشف عالم مثال ست چنانکہ اہل این کشف را میباشد و بالاتر ازین کلامی ست کہ ادراک عقول مقیدہ محبوس بحضیض ناسوت بدان نرسد آن نیست کہ میگویند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ایشان را ہمدران حال دید کہ در حیات خود داشتند و اینجا عالمی ست کہ در ان ماضی و مستقبل نیست و ہمہ حال ست این سخن دقیق و بلند ست در مسائل بعضے ازین طائفہ در تحقیق زمان و مکان مذکور و مسطور ست و اللہ اعلم بحقیقۃ الحال و چون آنحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بسیرت بسین مہملہ بروزن کتف موضعی ست بر یک مرحلہ از مکہ کہ قبر ام المومنین میمونہ در انجاست رسید عایشہ را حیض آمد محزون شد و گریان فرمود

چرا میگری گفت حیض دیدی گفت آری گفت اندوهگین مباش که وقوع آن باختیار تو نیست این را خدای تعالی بر دختران آدم نوشته بطبیعت ایشان چنین سرشته و درین حج ترا نقصی نیست هر عملی که حجاج میکنند بکن الا طواف کعبه بکن زیرا که آن در مسجد است و حائض را در آمدن در مسجد جائز نه و عائشه از اول احرام بعمره مجرد بسته بود و چون برآوردن عمره از وی متعذر خواست آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم که حج در عمره وی درآورد و او را قارن گرداند و فرمود که غسل کن و احرام حج ببند پس عائشه چنان کرد و احرام حج ببست و احرام بستن حائض و نفساء را درین حال جائز ست غسل بکنند و احرام ببندند چنانکه ترمذی و ابو داود و نسائی آورده اند که در ذوالحلیفه اسماء بنت عمیس که زوجه ابی بکر بود محمد بن ابی بکر را بزاد و حکم شد که غسل کند و خرقه ببندد و احرام کند پس عائشه را در بعض حالت فرمود که احرام حج ببندد و قارن شود و چون طاهر شد و از وقوف بعرفات باز آمد طواف کرد و سعی کرد برای قران گفت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بعائشه اکنون حلال شدی از حج و عمره که بدان قارن شده بودی و لیکن طواف عمره بسبب عذر حیض تاخیر یافت تا وقت طواف زیارت و از نهجت عائشه گفت من در نفس خود در غدغه میبایم که طواف نکردم عمره را الا بعد از وقوف و وقت وی پیش از بود پس آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم برادر او را که ابن مادر بود یعنی عبد الرحمن بن ابی بکر فرمود که عائشه را ببر تا از تنعیم احرام ببندد و عمره بگذارد و تنعیم موضعی ست برسیل از مکه و خارج حرم و احرام برای عمره از حل میباید چنانچه در رفقه مقرر شده است و نزدیکتر ازوی بمکه از زمین حل دیگر نیست و الآن که اهل مکه برای عمره احرام می ببندند از تنعیم می ببندند و آن موضع را عوام الناس عمره خوانند و موضعی که عائشه از انجا عمره بست دروی متعین ست و او را مسجد عائشه گویند و علماء را درین اقوال ست که این عمره عائشه که حضرت صلی الله علیه وآله وسلم او را بدان فرمود چه عمره بود و چه سبب بود که بعضی می گویند عمره زیادت بود بر انچه واجب شد بروی بجهت قرانی که در آخر عائشه بدان متصف شد چون آن طواف وی که با وقوف کرد ادا یافت و لیکن از برای تطییب و خوش کردن خاطر عائشه و جبر دل وی که در غدغه بدان راه افتاده بود که احرام بعد از وقوف کرد امر بان فرمود و اگرنه طواف و سعی که افعال عمره است روی کرد کافی بود از حج و عمره وی و بعضی گفته اند که در ابتدا چون احرام عمره بسته بود فقط متمتع بود اما چون با مر حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در آخر حج را در عمره بر آورد قارن شد و مصنف میگوید که این قول اصح اقوال ست و احادیث چنانکه از سیاق قصه معلوم شد دلالت بر صحت این قول میکند که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم عائشه را که اکنون حلال شدی از حج و عمره صریحست دران پس فرمودن بعمره از تنعیم برای مجرد تطییب قلب وی بود و بعضی از علما میگویند که چون حائض شد امر کرد و را که فرض و ترک آن عمره که احرام بای وی بسته بود کند و انتقال کند بحج مفرد و چون حج تمام کرد فرمود تا عمره کند قضای آن عمره اول که احرام بان بسته بود و این قول امام ابو حنیفه ست و اصحاب وی رحمهم الله که امرأة چون متمتع شود و احرام بعمره ببندد و پیش از طواف حائض گردد ترک کند عمره را و احرام ببندد برای حج مفرد و این قضیه عائشه را دلیل آن آرند و انچه در حدیث آمده که افضی عمرتک ترک بکن عمره خود را و در روایتی دع عمرتک و در روایتی انقضی عمرتک نیز آمده مؤید اینست اگرچه تاویل کنند او را که مراد برفض و ترک عمره تحلل و برآمدن از انست یعنی بیرون میا از احرام عمره و درآر روی حج را و در روایت مسلم امسکی عن العمرة نیز آمده و این محتمل و همین ست و انچه در حدیث احمد از عطا آمده که عائشه گفت یا رسول الله همه حج میکنند یعنی امهات المؤمنین و من باز گردم بحجه که عمره ما او نیست نیز بظاهر تقویت و تائید مذهب مالک رحمه الله علیه

در موضع سرف صحابه را فرمود هر که هدیے برابر ندارد و میخواهد که نسک خود را عمره سازد روا بود و هر که هدیے برابر دارد اورا روا نبود اینجا امر بطریق تخییر بود اما چون بمکه آمد فرمود بر طریق جزم و وجوب که هر که هدیے برابر ندارد البته نسک خویش را عمره سازد و از احرام بیرون آید و حلال شود و روز هشتم ذی الحجه از سر احرام حج بر بندد و هر که هدیے دارد بر احرام خویش مقیم باشد و چون این برآمدن از احرام بر صحابه گران آمد فرمود اگر من نیز هدیے نداشتمی حلال میشدم شرح این سخن به تفصیل و تحقیق در بالا گذشت و فرمودن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم اولا بصورت تخییر و ثانیا بطریق وجوب یا بجهت ورود وحے بود برین نهج یا برای تمهید و تاسیس ایجاب بود که مذکور گردد و بسیرت استبعاد و استیحاش ایشان کند چه آن حضرت را صلے الله علیه وآله وسلم معلوم بود که عمره را در رسم جاهلیت از افجر فجور میدانستند والله اعلم و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم پیش از دخول مکه بذی طوے بضم طا و فتح واو و بعض بکسر طا نیز تقیید کرده اند موضعیست نزدیک بمکه رسید و آنجا نزول فرمود شب یکشنبه پنجم ذی الحجه و نماز صبح را نیز آنجا گذارد و براے درآمدن مکه غسل کرد و در شهر مکه بعد از طلوع آفتاب بزمانی از راه حجون بفتح حاے مهمله و ضم جیم کوه نام گورستان مکه است که آنرا اعلا گویند و کذا الفتح کانت بے مد نیز نام آن جبل ست که در ان موضع ست درآمد و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در مکه در شب نه درآمد مگر در عمرهٔ جعرانه که در شب آمد و هم در شب رفت و عطا گفته که اگر شما خواهید در شب درآئید حضرت رسول صلے الله علیه وآله وسلم امام بود و امام را در روز در آمدن محبوب تر بود تا مردم به بینند و اقتدا کنند رواه النسائی و متعارف درین روزگار مراهل دیار هند را وقت سحر ست و بسے وقت منور و مبارک ست و چون بدر ثنیه که آنرا باب السلام گویند رسید و کعبه را مشاهده کرد این دعا خواندن گرفت اللهم زد بینک هذا تشریفا و تعظیما و تکریما و مهابة و در بعض روایات آنست که در هر ان درآمدن چون نظر مبارکش بر کعبه افتادی دستها برداشتی و تکبیر گفتی و این دعا بر خواندی اللهم انت السلام و منک السلام حینا ربنا بالسلام اللهم زد هذا البیت تشریفا و تعظیما و تکریما و مهابة و زد من حجه او اعتمره تکریما و تعظیما و تشریفا و برادر چون در مسجد درآمد راست سوے کعبه روان شد و تحیت مسجد گذاردن مشغول نشد زیرا که تحیت بیت الحرام طواف ست چنانکه تحیت مساجد دیگر نماز ست و طواف حکم نماز دارد چون برابر حجر اسود رسید استلام کرد و بوسه داد آن را و استلام مسح حجر ست بید یا بقبله افتعال ست از سلام بمعنی تحیت و از نجهت اهل یمن رکن اسود را یحیا خوانند زیرا که مردم تحیت میکنند در اقاله الازهری و جوهری گفته مشتق ست از سلام بکسر بمعنے حجارهٔ واحده وی سلمه است بفتح السین و کسر اللام استلمت الحجر اے لمسته چنانکه اکتحلت از کحل آمده و بعض گفته اند افتعال ست از مسالمه گویا که کارے کرد که مسالم و مصالح کند و بعض گفته اند استلام تحیت کردن ست نفس خود را نزد حجر نسلام زیرا که حجر جواب وی نمیدهد چنانکه گویند اخدم اذا لم یکن له خادم و این اعرابی گفته و سے مهموز الاصل ست ترک کرده شد همزه و سے مشتق ست از ملائمت بمعنے موافقت و بعض گویند مشتق ست از لامه بمعنے سلاح گویا که حفظ و حصن کرد نفس خود را بمس حجر ذکر الوجوه کلها الزرکشی فی شرح الخرقی و مصنف میگوید که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در وقت استلام حجر اسود رفع یدین نکرد و افتتاح بتکبیر نکرد چنانچه جهال میکنند و لیکن در فقه حنفیه آمده که در طواف ابتدا بحجر اسود کند و مستقبل او بایستد و تکبیر گوید و تهلیل کند و رفع یدین کند و در هدایه حدیث درین باب نقل کرده و نیز نقل کرده که آن حضرت فرمود صلے الله علیه وآله وسلم برداشته نشود دستها مگر در هفت موطن و از انجمله استلام حجر ست والله اعلم و بعض ان هفت موطن را

در ترکیب نقص ضعیف جمع کرده اند و شیخ ابن الهمام گفته که طبرانی این حدیث را بسند خود تا ابن عباس روایت کرده و در وی ذکر استلام حجر اسود نیست و ذکر کرده در وی افتتاح صلوة و نزد دخول مسجد حرام چون نظر بخانه کعبه افتد و بصفا و مروه و بعرفات و بمزدلفه و نزد جمرتین و ممکن ست که الحاق کرده شود استلام حجر با افتتاح صلوة بقیاس شبه نه علت و درین حدیث سخن ست و حق آنست که حصر نیست از جهت ثبوت رفع در تکبیرات عیدین و قنوت انتهی و الله اعلم و بعد از استلام شروع و طواف کرد و خانه کعبه را بر دست چپ خود گذاشت و این طواف قدوم ست و او را طواف تحیت نیز گویند و این مر آفاقی را سنت ست نزد امام ابو حنیفه و نزد یک یا لک واجب و طواف زیارت که رکن حج ست و فرض ست دیگر ست که بعد از وقوف عرفات در روز عید از منا آمده خواهد کرد و در هیچ مکانی از امکنهٔ مطاف دعائی مخصوص مروی نیست که باسناد صحیح از ان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم ثابت شده باشد اگرچه در آثار از سلف در هر موضعی از ان دعائی معین آمده اما از ان حضرت صلی الله علیه و آله وسلم بسند صحیح چیزی ثابت نشده مگر در میان هر دو رکن یمانی و حجر اسود که انجا میگفت ربنا آتنا فی الدنیا حسنة و فی الآخرة حسنة و قنا عذاب النار و در روایت ابن ماجه از ابی هریره در اول آیت این دعا را نیز زیاده کرده اللهم انی اسالک العفو و العافیة فی الدنیا و الآخرة و گفته موکل گردانیده شده است بر رکن یمانی هفتاد فرشته پس هر که بخواند این دعا آمین میگویند آن فرشتگان او را و نیز از ابی هریره آورده که هر که طواف کند بیت را هفت بار و تکلم نکند مگر به سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر و لا حول و لا قوة الا بالله محو کرده میشود از وی ده سیئه و نوشته میشود برای وی ده حسنه و بلند گردانیده میشود برای وی ده درجه و خوض کند در دریای رحمت و امام محمد تعیین نکرده است در مشاهد حج هیچ دعائی را و گفته که تعیین دعا مر زمان را رقت قلب ست و با وجود آن اگر تبرک و تیمن بمنقول و ماثور کند حسن ست کذا فی الهدایه و در سه طوفهٔ اول از هفت طوفه که طواف بیت عبارت از انست و در مشهور هر کدام ازین طوفهای هفتگانه را شوط خوانند که در لغت بمعنی یکبار روان شدن ست تا حدی معین و طواف هفت شوط ست و اطلاق شوط در کتب مناسک مذکور و مشهور ست و مصنف در قاموس لغت میگوید که مکروه پنداشته اند جماعه از فقها که طوفات طواف را اشواط گویند و وجه آن بیان نکرده یا رب مگر از جهت رعایت تعظیم و ادب ست یا لفظی ست که در جاهلیت میگفته چنانکه در کراهیت تسمیه مدینه مطهره به یثرب گفته اند و الله اعلم و از نجهت در بعض کتاب بطوفه تعبیر کرده و گفته که در سه طوفهٔ اول به تعجیل سیر فت و گامها را نزدیک مے نهاد چنانکه کشتی گیران مے روند و این فعل را رمل گویند بفتح میم و علت این حکم در ابتدا اظهار جلادت و قوت بود از مسلمانان مر مشرکان مکه که گفتند ضعفا هم می یثرب لاغر گردانیدند این گروه مسلمانان را تب و گرمے مدینه پس حکم شد که تیز و پهلوانانه بروند و اظهار جلادت و قوت نمایند و امتداد این حکم در عمره قضا بود و چون آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم این را در حجة الوداع نیز کرد با آنکه دیگر خوف مشرکان در مکه در نبود قطعاً بنود معلوم شد که بعد از زوال علت نیز این حکم باقی ست دیگر این فعل سنت مستقله شد در مناسک حج گشت لیکن ترک او ترک علی از اعمال حج نبود بلکه ترک صفتے و هیئتے مخصوصه باشد چنانکه رفع صوت تلبیه چه هر که محض صوت کند تلبیه ترک تلبیه نبود و چیزے بروی لازم نگردد کذا فی المواهب نقلاً عن الطبری و اگر این اظهار جلادت و غلبه را نسبت باعدائے باطن که شیطان و جنود او ست ملاحظه و اعتبار نمایند در وقوف و حضور اقرب و ادخل بود در وادی صبر و رضا از زیر بغل راست بیرون آورد و بر بالائے دوش چپ انداخت و این را اضطباع خوانند و این نیز مخصوص بسه شوط اول و داخل است تجلد و نشاط و باید که اضطباع پیش از شروع در طواف کند باندک زمانی و در چار طوفهٔ آخر آهسته رفت و مانا که تقصار بر شوط

بجهت آنست که تا در اکثر طواف جرے بر قیاس که صورت ادب و وقار در آنست باشد و وجه تخصیص سه اطواف ظاهر است والله اعلم
ورمل نزد ما مخصوص بطواف قدوم ست و نزد امام احمد نیز در طواف قدوم یا طواف عمره است و در طواف زیارت و وداع
چنانکه بیان آنها بیاید رمل نیست ولیکن نزد ما اگر بعض از طواف قدوم سعی نکرده است بعد از طواف زیارت کند
و اگر کرده است نکند و نزد شافعی در هر طوافی که بعد از و سعی ست رمل ست و هر نوبت که برابر حجر اسود رسید تکبیر برآورد
و اشارت کند بحجر اسود بچوبی که در دست مبارک داشت و آن چوب را بوسه دادی در احادیث تعبیر ازین چوب
بمحجن بکسر میم و سکون حای مهمله و فتح جیم کرده اند و محجن بمعنی صولجان آید و حجن بمعنی اعوجاج ست و لیکن مراد اینجا چوبی
ست سر کج چنانکه گفت و آن چوب عصائی بود کوتاه سر کج مشابه بصولجان و عصا در عرف عرب چوب خرد را گویند که مرج ست
و عنز و عصا مرج کلانتر از همه است و عنزه متوسط و عصا خردتر و در دست مبارک حضرت صلی الله علیه و آله وسلم اکثر
اوقات اینچنین چوبی میبود و درین روز طواف نیز داشت و در آن عنزه که خادمان برای مصلحت ستره و غیره همراه میداشتند
و از ان حضرت صلی الله علیه و آله وسلم مروی نیست که راه باین عصا متعارف که پیران در دست گیرند و باعتماد آن راه روند
میرفت و از صحیحین چنان معلوم شود که این استلام بمحجن در طواف زیارت بود که سواره کرد و این طواف قدوم خود پیاده بود
چنانکه از کلام مصنف نیز معلوم گردد و بالجمله تقبیل حجر بلب و دست و باشارت دست و چوب مسنون ست و اگر هیچ یکی ازینها
میسر نباشد بسبب هجوم استقبال کند و تکبیر و تهلیل و حمد و صلوة گوید و بگذرد کذا فی الهدایه و در برابر رکن یمانی
که یکی از ارکان اربعه بیت ست و بجانب یمن ست اشارت کردی بر کن بدست یا بچوب اما از فعل آن حضرت صلی الله
علیه و آله وسلم ثابت نشده که رکن یمانی را یا دست خود را یا چوب را بوسه دادی اما حجر اسود را ثابت شده که از ابوسه
میداد و روی مبارک خود را بران می نهاد و در احادیث آمده که لبهای مبارک بر حجر اسود می نهاد و بوسه میکرد در
بوس کردن باید که آواز نکند چنانچه در بوسه کردن زنان کذا فی فتح الباری و گاه دست مبارک بران می نهاد و دست
خود را می بوسید و در حالت استلام میگفت بسم الله والله اکبر و هر گاه که در طواف برابر حجر اسود در سیدے میگفت الله اکبر
و گاه بر حجر اسود پیشانی می نهاد و در انجا سجده میکرد و آنگاه می بوسید این کیفیات مجموع در صحیح ثابت شده بدانکه خانه کعبه
چهار رکن ست یکی حجر اسود که در وے مرکوز ست و آنرا رکن اسود نیز خوانند و میان وی و باب البیت یکباع مسافت ست
و مابین حجر و باب را ملتزم گویند که در وقت دعا سینه را بوے بچسپانند و التزام کنند و رکن دیگر را که در همین
جانب پیش ست رکن عراقی گویند و رکن دیگر را که در طواف از رکن عراقی بوے بر ستند رکن شامی گویند بعد از وی
رکن یمانی ست و این رکن یمانی و اسود را بالطریق تغلیب یمانین گویند بتخفیف یا بر لغت فصیح و الف را عوض یکی از دو یا
نسبت دارند و اگر بتشدید خوانند لازم آید جمع میان عوض و معوض و از سیبویه بتجویز تشدید نیز نقل کرده اند و الف را
زائده دارند و آن دو رکن را شامیین گویند و در رکن اسود استلام و تقبیل هر دو از حضرت صلی الله علیه و آله وسلم صحیح و ثابت
شده بخلاف رکن یمانی که در وے استلام بدست آمده نه تقبیل چنانچه مصنف گفته استلام نیز نیست بلکه توجه و اشارت
بدست یا چوب بے آنکه دست و چوب را بوسه کنند و در فتح الباری استلام رکن یمانی بطرق متعدده اثبات کرده و از
ترجمه باب صحیح بخاری که گفته باب من لم یستلم الا الرکنین الیمانیین نیز ظاهر اینست و مذهب حنفیه نیز همین ست اما در رکنین
شامیین نه استلام ست و نه تقبیل و نه استقبال و نه اشارت و آورده اند که معاویه طواف کرد و استلام نمود هر چهار رکن را

پس ابن عباس گفت استلام نکرده رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مگر حجر را و رکن یمانی را معاویہ گفت مہجور نیست
ہیچ چیزے از بیت و از ابن الزبیر نیز مے آرند کہ استلام میکرد جمیع ارکان را و میگفت مہجور و متروک نیست ہیچ چیزے
از ین بیت و ابن عباس میگفت لقد کان لکم فی رسول اللہ اسوۃ حسنۃ یعنی ما کہ استلام دو رکن نمیکنیم نہ بجہت ہجر آن
چیزے از ین بیت میکنیم بلکہ بجہت اتباع رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و از شافعی نیز در جواب این قول منقول ست
کہ گفت ترک استلام آن رکنین نہ بجہت ہجر و ترک بیت ست و چگونہ متصور ست آن با حال آنکہ ما گرد آن طواف میکنیم
و لیکن مقصود اتباع سنت ست ترکا و فعلا و اگر عدم استلام آن دو رکن موجب ہجر و ترک چیزے از بیت باشد پس
ترک استلام ما بین الارکان نیز موجب آن بود و حال آنکہ ہیچ کس آن را نگفتہ تحقیق مقام آنست کہ بیت در زمان آدم
نہ بر بنای خلیل و قواعد وے بود و این رکنین شامیین نہ در اصل بودند از بیت استلام آن نکردہ و چون عبد اللہ بن الزبیر
حدیث بنای بیت را از عائشہ رضی اللہ عنہا چنانچہ مسلم روایت کردہ شنیدہ و بر قواعد ارکان قدیم بنا کرد و این دو رکن شامی نیز
در جای قدیم واقع شدند لاجرم مساوی ارکان دیگر شدند و استلام آنہا کردند و از بعضے صحابہ ہمچو استلام آنہا منقول
ست باینجہت ست و آنچہ در روایت آمدہ کہ آدم و ابراہیم و اسمعیل علیہم السلام استلام جمیع ارکان میکردند ہم بدین سبب بود
و چون حجاج آمد و بنای ابن الزبیر را تغییر داد و ہم بر نہج ایام جاہلیت بنا کرد چنانچہ الآن واقع ست این دو رکن
نہ بر جای قدیم باشند و استلام آنہا مسنون نبود چنانچہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نکرد و استلام معویہ گمان کردن بود
کہ اینہا ارکان بیت اند مساوی ارکان دیگر و ازینجہت ست بجہت حدیث عائشہ کہ عبد اللہ بن الزبیر روایت کرد و کذا فی
فتح الباری و ہم در فتح الباری درین مقام نکتہ آوردہ کہ چون رکن اول را دو فضیلت بود یکی بودن او بر قواعد ابراہیم و بودن
حجر اسود در وے مخصوص گشت ہم بتقبیل و ہم باستلام و رکن یمانی را چون ہمین فضیلت اول بود مخصوص باستلام آمد نہ بتقبیل و چون
دو رکن دیگر ہیچکدام ازین دو معنی نبود در آنہا نہ تقبیل آمد نہ استلام و گفتہ کہ این ہر دو امر مجموعست و نزد بعض تقبیل رکن
یمانی نیز مستحب ست و گفتہ کہ از ینجا حفظ مراتب و اعطاء کل ذی حق حقہ ماخوذ و مستنبط گردد و اللہ اعلم و چون از طواف
فارغ شد پس بمقام ابراہیم برآمد مقام ابراہیم نام سنگیست کہ در وی نشان پای ابراہیم علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام ست
و آن جای ایستادن اوست در وقتی کہ ندا کرد و خواند مردم را بحج بموجب امر الٰہی عز شانہ و اذن فی الناس بالحج الآیۃ
و در وقتیکہ بنای بیت میفرمود پس فرو رفت ہر دو پای او در ان سنگ تا پاشنہا و مراد اینجا آن موضعے ست کہ
این سنگ در اینجا نہادہ بود اگر گفتہ شود کہ ظاہر آنست کہ مصنف بگوید پس بمقام ابراہیم آمد و در زیادت لفظ بر گفت
بمقام ابراہیم برآمد چہ نکتہ ست نہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ان سنگ یا بر ان موضع کہ نہادہ بود برآمد جواب
آن موضع کہ این سنگ در اینجا نہادہ بود جانب شرقی بیت ست و آن جانب علوست و بلند کہ معلا و اینجا نیز ست
و مقابل آن غربی بیت جانب سفل و پایان و عادت عرب ست کہ در لفظ و عبارت تمیز میان این دو جانب بکنند
و بگویند صعدنا الی الشام و صعدنا الی عرفات کہ در ان جانب واقع اند و اگر در جانب مقابل این روند گویند ہبطنا الیہ
حتے کہ در مسجد حرام اگر بجانب باب السلام کہ در اینجانب ست روند گویند صعدنا الی باب السلام و چون موضع مقام ابراہیم
نیز در اینجانب ست گفت بمقام ابراہیم برآمد فافہم و این آیت را بقصد ترغیب و فضلیت صلوۃ در ان مقام بخواند و
اتخذوا من مقام ابراہیم مصلے + در اتخذوا دو قرأت ست بصیغۂ ماضی و امر انگاہ دو رکعت نماز در ان مقام بگذارد و مقام را

درمیان خویش و کعبه گردانیدن گذاردن این دو رکعت بعد از طواف واجب ست نزد ما از جهت و رو دامر و نزد شافعی سنت و در هر جا که بگذارند از مسجد جائز ست و افضل آنست که نزد مقام ابراهیم بگذارند و مقام آن زمان نزدیک کعبه نهاده بود و در زمان شریف آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم تا دور خلافت عمر بن الخطاب در پیش خانه افتاده میبود تا آنکه یکبار سیل آمد و بر بود پس نفرمود عمر تا در پیش خانه نصبش کردند و الآن حجره است که سقف سنگین و پنجره آهنین دارد و درون وے صندوق سنگین دیگر ست که دیگر دروی این مقام موضوع ست و دران دو رکعت طواف در رکعت اول فاتحه خواند و قل یا ایها الکافرون و در رکعت ثانی فاتحه و قل هو الله احد و چون از نماز فارغ شد روے سوے حجر آورد و بیامد و آنرا استلام کرد و در بدایه میگوید که این سنت ست بعد هر طوافی که بعد از وے سعی ست واز درمیانی یعنے باب متوسط از دره هاے مسجد که بجانب صفا روند که هیچ درست بیرون شد و بر بالاے صفا که نام کوهی مشهور ست و در پایان جبل ابی قبیس و صفا در اصل بمعنی سنگ سخت صاف ست که بروی چیزی نروید برآمد و چون نزدیک صفا رسید این آیت بجهت تبرک و اشعار بذکر آن در قرآن و تمسک در ابتداے سعی از صفا بر خواند ان الصفا والمروة من شعائر الله و بعد ازان گفت ابدأ بما بدأ الله به ابتدا کنم بصفا که ابتدا کرده است الله تعالے در کتاب خود بذکر آن و تقدیم کردن آن را بر مروه و در روایت نسائی ابدأ بالصیغة امر ست بطریق خطاب عام و تکمیل که خطاب بنفس شریف خود کرده باشد آنگاه چندانکه کعبه را توان دید بر بالاے صفا برآمده باستاد و کعبه را مستقبل شد دران وقت کعبه در وادے بود و پایان چون کسی برین کوه سر برآمد کعبه نمایان میشد الآن که زمینها پر شده و دیوارها گرد کعبه کشیده و در هارا که بجانب صفا اند چنان ساخته اند که از میان آنها گوشه از کعبه در جانب کن سود نمایان میگردد و چون آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بر بالاے صفا برآمد حق تعالے را تکبیر گفت و گفت لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک و له الحمد و هو علی کل شئ قدیر لا اله الا الله وحده صدق وعده و نصر عبده و هزم الاحزاب وحده و دعا کرد و گفت اللهم انا نسالک موجبات رحمتک و عزائم مغفرتک والغنیمة من کل بر والسلامة من کل اثم لا تدع لنا ذنبا الا غفرته و لا هما الا فرجته و لا کربا الا کشفته و لا حاجة و در روا ستے زیادت من حوائج الدنیا والآخرة الا قضیتها سه بار تهلیل مذکور گفت و میان آن دعا میکرد بعد ازان فرود آمد و در موطا از ابن عمر این دعا نیز بر صفا مروست اللهم انک قلت ادعونی استجب لکم و انک لا تخلف المیعاد و انا اسالک کما هدیتنی الاسلام ان لا تنزعه منی حتی تتوفانی و انا مسلم و تطویل دعا در اینجا ماثور ست و اما حمد و ثنای الٰہی و صلوة و سلام بر حضرت رسالت پناهی صلے الله علیه و آله وسلم در جمیع ادعیه مسنون و مستحب ست و صفیه بنت شیبه روایت میکند که در میان صفا و مروه پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم گفت رب اغفر وارحم انک انت الاعز الاکرم و چون از صفا فرود آمد سعی نمود و تیز رفت و چون از وادی بگذشت باز آهسته رفت و الآن علامتے برای منتهای محل سعی در دیوار حرم نهاده اند که آنرا میل الاخضرین گویند و در وه اند که اصل دین باب آن بود که هاجره ام اسمعیل و پدر او در ان هنگام که طفل بود بر در کعبه گذاشته بطلب آب برآمده بود و چون در وادی می آمد اسمعیل از نظرش پنهان میگشت پس برای دیدن اسمعیل بجبل صفا برآمد و بجانب وی نگاه میکرد و از حال وے خبردار میشد و چون آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم این فعل را بموافقت او کرد دیگر سنت مستمره شد و نیز در وادے در حالت اصابت قدم و نزول بخالت واقع میشود و بموافقت و اتباع آن سرور سنت گشت و پیاده سعی میکرد و از صفا بمروه میرفت و از مروه بصفا می آمد هفت بار دور رفت سنگ سفید

براق راگویند که آتش ازوے بجہند و مردہ نام این کوہ مشہور بلکہ است و در اثنای سعی چون از دحام از جہت کثرت اہل سعی و مردم دیگر کہ بتماشای جمال جہان آرای وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برآمدہ بودند بسیار شد برنا قہ سوار شد و سعی را سوارہ تمام کرد و مسلم و ابو داؤد از ابی الطفیل آوردہ اند کہ گفت گفتم مر ابن عباسؓ را خبر دہ مرا کہ طواف میان صفا و مروہ سوارہ سنت ست و قوم تو میگویند کہ آن سنت ست ابن عباسؓ گفت راست میگویند و دروغ میگویند گفتم چہ معنے دارد راست میگویند و دروغ میگویند گفت چون بسیار شد از دحام مردم بر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و میگفتند ہذا محمد ہذا محمد تا خدرات و ابکار از خانہا برآمدند و بنود در پیش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تعرب و طرد و راندن و دور باش و لیویہ شو سوار شد و لیکن مشے و سعے افضل ست الحدیث یعنے اگر مراد ایشان از سنت گفتن سعے سوارہ عمد در وقوع آن از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم راست میگویند و اگر مقصود اثبات افضلیت و اولویت اوست دروغ میگویند زیرا کہ باعث مر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را در سواری تقرب و تعبد نبود و ما طواف قدوم کہ ذکر کردیم پیادہ بود چنانکہ جابر گفت در سہ طوفہ اول رمل کرد و این سوارہ متصور نیست زیرا ثابت شد پیادگی در اول طواف سوارہ شدن در آخر وے و باز پیادہ شدن برائے سعے و باز سوار شدن بعید ست منقول نیز نہ اما طواف رکن را کہ ذکر وے بیاید بسبب عذرے کہ داشت سوارہ کرد و ختم سعے را بمروہ کرد چون بگاہ بمروہ رسید ہمان اذکار و دعوات کہ در صفا خواندے در مروہ ہمان خواندے و چون سعے بین الصفا و المروہ تمام کرد صحابہ را فرمود کہ ہر کہ ہدے برابر ندارد حلال شود یعنے از احرام برآید و تحلل بر ایشان فرض کرد تحلل تام از مطے و طیب و لبس مخیط و غیر آن این چیزہا ست کہ بر محرم حرام ست بجہ از احرام برآمدند مباح شدند و تحلل تام از جہت آن گفت کہ گاہ تحلل میشود از بعضے ازین چیزہا نہ تمام چنانکہ یوم النحر بعد از ذبح طیب و لبس مخیط و مانند آن مباح میگردد و لیکن وطے حلال نمی شود و چون طواف زیارت ادا یافت تحلل تام شد و وطے نیز حلال شد چنانکہ در محل خود بیاید و ہمچنین صحابہ حلال بودند تا روز ترویہ کہ ہشتم ذی الحجہ است این روز را روز ترویہ ازان گویند کہ ترویہ سیراب گردانیدن ست و شتران را درین روز آب میدہند و سیراب میگردانند تا بحج برآیند و میفرمود کہ من اگر ہدی نیز نداشتمی حلال میشدم شرح و تحقیق این سخن سابقا مذکور شد و در بعض روایات کہ وارد شدہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز حلال شد ثابت نیست و غلط ست و این قول معاویہ بود کہ گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بشقص موے سر مبارک خود را بعد از سعے قصر کرد و صحابہ او را درین امر تخطیہ و تغلیط کردند چنانکہ گذشت و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین محل کہ صحابہ بفرمودہ وی از احرام برآمدند و بعض حلق کردند و بعض قصر ایشان را دعا کرد و گفت اللہم ارحم المحلقین سہ بار ایشان را یعنی محلقین را دعا کرد و چون مقصرین بسیار التماس و الحاح کردند یکبار مقصرین را نیز دعا کرد و گفت و المقصرین و ازینجا معلوم شد کہ این دعا برحمت و مغفرت محلقین را در حجۃ الوداع بود و از بعض احادیث معلوم گردد کہ در روز حدیبیہ بود کہ بمکہ نہ در آمدہ و عمرہ ناگذاردہ از احرام برآمدند و بمدینہ برگشتند و در صحیحین از ابی ہریرہ مطلق واقع شدہ بے تعیین و بیان آنکہ در حدیبیہ گفت یا در حجۃ الوداع و گفتہ اند کہ در ہیچ طریق از احادیث بعینہ سماع از ابی ہریرہ از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقوع نیافتہ و اگر وقوع میبافت جزم میکردیم کہ در حجۃ الوداع بود زیرا کہ ابو ہریرہ در حدیبیہ نبود و قضیہ حدیبیہ

در سال ششم ست و اسلام ابی هریره در سال هفتم در غزوه خیبر و در بعض احادیث تعیین حدیبیه وقوع یافته و در
بعض تعیین حجة الوداع و گفته اند احادیثی که در وی تعیین حجة الوداع ست اکثر و اصح اند و نووی گفته هو الصحیح
المشهور و گفته که دور نیست که در هر دو جا باشد و ابن دقیق العید گفته که اقرب همین ست و در فتح الباری گفته بلکه متعین
ست همین از جهت تواتر و اتفاق فریقین در روایات در هر دو لیکن سبب در هر دو مختلف ست انچه در حدیبیه بود سبب توقف
بعضے از صحابه بود از احلال بجهت انچه یافتند از حزن و غم و از منع وصول به بیت با وجود مشاهده اقتدار بران در انفس خود
و چون صلح کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم با قریش که بے ادائے عمره برگردد و سال آینده باز آید امر کرد ایشان را
باحلال و چون توقف کردند درین باب از ایشان مشاهده کرد مشاورت با ام سلمه نمود و وے اشارت کرد باحلال
آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم تا صحابه دران بی اختیار شوند پس برآمد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم
از احرام و دیگران نیز متابعت او کردند پس بعض تحلیق کردند و بعض تقصیر و هر که مبادرت کرد بتحلیق اسرع و اقرب بود
باتمثال امر از کسے که اقتصار نمود بر تقصیر پس دعا کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم محلقین را مکرر و داخل کرد مقصرین را
نیز در آخر و اما سبب تکریر دعا محلقین را در حجة الوداع آن بود که چون اکثر صحابه سوق بدی نکرده بودند و حضرت صلی اللہ
علیه وآله وسلم ایشان را امر کرد بفسخ حج بعمره و تحلل از احرام و دشوار آمد بر ایشان و چون چاره نبود از اطاعت و
امتثال امر تقصیر در انفس ایشان سبکتر و آسانتر از حلق نمود و اکثر از ایشان همچنین کردند پس آن حضرت صلی اللہ
علیه وآله وسلم ترجیح و تحسین نمود فعل محلقین را که ظاهر تر به تاثیر در امتثال بود و نیز عادت عرب آن بود که محبوب بود
پیش ایشان توفیر شعور و تزیین ابدان و حلق و طبیعت ایشان مکروه بود از افعال اعاجم میگفتند پس آن حضرت
صلے اللہ علیه وآله وسلم ترجیح آن نمود و دعا کرد مر محلقین را ثانی المواهب و سراقه بن مالک بن جعشم پرسید که یا رسول اللہ
این فسخ حج بعمره و احلال از احرام خاص ست باین سال و یا بین مردم یا این حکم دائم ست تا ابد و شامل ست مر سائر امت را
فرمود دائم ست تا ابد و در آورد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم اصابع شریفه خود را در یکدیگر و مکرر فرمود در آمد عمره
در حج تا روز قیامت امام نووی گفته اختلاف کرده شده است درین فسخ که وی مخصوص ست بصحابه دران سال
بخصوص یا باقی ست مر ایشان را و مر غیر ایشان را تا روز قیامت امام احمد و طائفه از اهل ظاهر میگویند که مخصوص
نیست و باقی ست تا روز قیامت پس جائز ست مر کسی را که احرام حج بسته و با خود بدے ندارد که قلب کند احرام
حج را بعمره و متحلل شود باعمال وی و مالک و شافعی و ابو حنیفه و جماهیر علما از سلف و خلف بر انند که این مخصوص ست صحابه
در همان سال مخصوص و جائز نیست بعد از وے و امر کرده شدند بران سال از برای اظهار مخالفت رسم جاهلیت
که تحریم عمره است در اشهر حج و دلیل جماهیر حدیث ابی ذر ست که مسلم آورده که بود متعه در حج مر اصحاب محمد را صلے اللہ
علیه وآله وسلم خاصة یعنے فسخ حج بعمره و نسائی از حارث بن بلال از پدر ش آورده که گفت گفتم یا رسول اللہ خبر ده
مرا که فسخ حج بعمره مخصوص بماست یا عام ست مر تمام آدمیان را پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم
مر شما راست خاصة و نووی گفته اما انچه در حدیث سراقه بن مالک آمده یعنے او آنست که جواز اعتمار در اشهر حج
و قران مخصوص شما نیست بلکه عام ست پس حاصل از مجموع احادیث و طرق آن آن شود که عمره در اشهر حج جائز ست
تا روز قیامت و همچنین قران و فسخ حج بعمره مخصوص ست بصحابه و الله اعلم انتهی و ابو بکر و عمر و علی و طلحه و زبیر حلال افتند

بسبب ہدے کہ داشتند این صحابۂ عظام برابر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بودند و اما امیر المومنین علی از یمن
آمد و ہدے ہمراہ آورد و ہدیہا برای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز آورد و مجموع انچہ علے آورد و با حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم ہمراہ بود صد شتر بود و چون حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از وے بہ پرسید بچہ احرام بستے
وچہ نیت کردے گفت اہلت بما اہل بہ رسول اللہ ہمین نیت کردم و احرام بستم کہ بانچہ احرام بست رسول خدا آن نیز
بستم پس فرمود تو حلال مشو و ہم بر احرام خود باش و امہات مومنین حلال شدند چہ ہدی نداشتند و فاطمہ نیز
حلال شد چہ ہدے نداشت در حدیث جابر رض آمدہ کہ چون علی از یمن آمد فاطمہ را دید کہ حلال شد و جامۂ رنگین پوشیدہ
و سرمہ در چشم کشیدہ انکار کرد بر وے و غضب نمود پس فاطمہ گفت پدر من امر کردہ بدین امیر المومنین علی این را
در عراق بر دم میگفت کہ چون از فاطمہ این سخن شنیدم بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رفتم و حقیقت حال عرض داشتم
و خبر دادم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را کہ من بر فاطمہ انکار کردم و وے میگوید پدر من مرا بدین امر کردہ
فرمود صدقت صدقت راست گفت فاطمہ راست گفت و درین مدت کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مقیم
و ساکن بود بجہت آنکہ نیت اقامت نکردہ بود نماز را قصر میگذارد و در منزل خود کہ بیرون مکہ داشت میبود و چون چہار
روز بگذشت احد و اثنین و ثلاثا و اربعا و چون آفتاب بلند شد چاشتگاہ از روز پنجشنبہ بمنی متوجہ شد با مجموع
خلائق منے را منے از ان تسمیہ کردہ اند کہ منی در لغت بمعنی ریختن و انداختن آید و ریختہ میشود در وی خون ذبائح و
از ابن عباس آوردہ اند کہ گفت جبرئیل با آدم درین موضع یکجا بود چون مفارقت کرد گفت چہ تمنا دارے گفت
بہشت تمنا دارم از بہر این را منی گفتند مشتق ز تمنی کذا فی القاموس و ہر کہ از صحابہ حلال شدہ بود درین روز
احرام جدید بحج بست ہر کس در منزل خویش چون بمنی رسید نزول فرمود و نماز ظہر و عصر بگذارد و شب آنجا بتوقف
کرد و شب جمعہ بود و این رفتن بمنی و بیتوتت کردن دران نزد ما واجب نیست بلکہ سنت ست و درین شب در منے
ہیچ نسکے و عبادتے مخصوص نیست کہ اقامت آن کنند و اگر یکے روز ہشتم و شب نہم ہم در یکہ باشد و صباح عرفہ متوجہ
عرفات شود و مرور و عبور بمنی نکند جائز ست و لیکن اساءتی دارد از جہت عدم اقتدا بسنت رسول اللہ صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم و چون آفتاب برآمد از منی روان شد بر راہ چپ کہ آنرا طریق ضب گویند بضاد معجمہ مفتوحہ بسوے
عرفہ عرفہ بمعنے مکان و زمان ہر دو آمدہ و عرفات بصیغۂ جمع مخصوص بمکان ست و تسمیہ او باین ہم بجہت تعارف آدم
و حوا ست درین مکان بعد از ہبوط یا بجہت آنکہ جبرئیل علیہ السلام ابراہیم علیہ السلام را درینجا تعلیم مناسک کرد و بعد از
تعلیم گفت اعرفت گفت عرفت یا بجہت آنکہ مکانی ست معظم و مشہور گویا پیش از تعارف معروف ست و تسمیہ بریں وجوہ
مشتق از معرفت بود و بعض گویند مشتق ست از عرف بسکون را کہ اکثر استعمال وی [illegible] طیبہ ست و چون در منے
روائح منتنہ بجہت گندہ شدن ذبائح پیدا آید این مکان را در مقابل وی عرفہ گویند کہ [illegible] ست از ان روائح
بعضے از صحابہ تکبیر میگفتند و بعضے تلبیہ میگفتند و بر کسے انکار نمیکرد ہمہ را تقریر کرد و تکبیر فرمود پس معلوم شد کہ مقصود
ذکر و تسبیح و تحمید ست و بلفظ تلبیہ گفتن اولی و افضل چون بنمرہ رسید بفتح نون و کسر میم [illegible] در آخر یا کہ موضعی ست
نزدیک عرفات و آخر زمین حرم ست و گویا برزخے ست درمیان حل و حرم و در قاموس تصریح دیگر گفت کہ آن نام
موضعی ست بعرفات یا جبلے کہ آنجا ست و درین مقام چون نزول کرد در انجا گفت حل او بر موضع اولی و اذہب شبہ

گویا تشبیه کرده اند آن جبل را بنمر که نام حیوانی مشهور ست چنانکه جبل ثور گفتند از جهت تشبیه آن جبل بگاو در شکل
و هیئت قبه پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که از موے بود حسب الحکمی که پیش از برآمدن از منی وقوع یافته بود آنجا زده بود
فرود آمد تا چون آفتاب بگشت بفرمود تا راحله را که نام وے قصوا بود زین نهادند و بر را حله سوار شده ببطن وادی آمد
و خطبه کرد مر خلائق را بغایت بلیغ و شامل دران خطبه قواعد سلمانی با سرها اگرچه معلوم بود تقریر و تاکید فرمود و اساس
شرک و جاهلیت بکلی برکند و محرماتے که در جمیع ملل ثابت التحریم ست ذکر فرمود و اوضاع جاهلیت را با سرها در زیر پا آورد
و ربا های جاهلیت را وضع کرد فرمود خونهاے شما و اموال شما حرام ست بر شما مثل حرمت این روز و این ماه و این بلد
مراد بروز روز عرفه است و بماه ماه ذی الحجه و ببلد بلد مکه معظمه است و فرمود هر چیز از امر جاهلیت نهاده شده ست زیر پاے
من یعنے هر چه از رسوم و اوضاع جاهلیت بود ابطال کردم و کان لم یکن ساختم عادت عرب ست که در امرے که آنرا
باطل و نابود سازند که بار دیگر گرد آن نگردند و رجوع بدان ننمایند گویند کانه از زیر پاے خود کردم و فرمود خونهاے جاهلیت
موضوع و هدر ست یعنے هر کرا بر دیگرے دعوے خونست که در جاهلیت واقع شده بود اکنون آن دعوی بر طرف
کردم و هدر ساختم و فرمود اول خونے از خونهاے ما که آن را نهادم و هدر ساختم خون ابن ربیعه بن الحارث و این
ابن ربیعه در بنی سعد استرضاع میکرد و شیر میخورد قبیله هذیل او را کشتند و حارث بن عبد المطلب عم رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست و ربیعه ابن عم وے صحابی ست و سن بود ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در خلافت
عمر وفات کرد و نام پسر وے ایاس بود و در محاربه که میان بنی سعد و هذیل بود سنگے باین پسر رسید و کشته شد و بنے
عبد المطلب دعوے آن خون بر ایشان داشتند و فرمود ربا های جاهلیت موضوع ست قریش را عادت بود
که در جاهلیت ربا میخوردند و دعوے این دیون که بر بالبود بر یکدیگر داشتند این دعوے ها را نیز افگندند و باطل کرد و
فرمود اول ربائی که می افگنم از ربا های قبیله ما ربای عباس بن عبد المطلب ست و دران خطبه وصیت کرد امت را
بمراعات و ملاطفه زنان و احسان در حق ایشان و حقوقی که زنان را ست بر شوهران و شوهران را ست بر زنان بیان
کرد و فرمود بپرهیزید و بترسید خدا را جل جلاله در حق زنان زیرا که گرفته اید ایشان را بامان و عهدوے و استحلال
کردید و تصرف نمودید فروج ایشان را بکلمه وے و حکم وے تعالی و فرمود مر شما را ست بر زنان که پی سپر نگردانند
فراشهاے شما را بهیچ کسے که شما مکروه میدارید آنکس را یعنی مرد بیگانه را نزد خود جا ندهند اگر بکنند این امور را بزنند
ایشان را ادبانه زدنے سخت که تاثیر کند در ایشان و در مشقت اندازد و ازینجا معلوم شود که از پے سپر کردن فراش
بکسی زنا مراد نیست والا عقوبت آن عقوبت زنا باشد بلکه کنایت ست از اذن دادن و در آوردن در خانه کسی را
که مردان بدان راضی نباشند از خویشاوندان و آشنایان و فرمود مر ایشان را ست یعنے زنان را ست بر شما
رزق و کسوت بمعروف و انصاف و دران خطبه وصیت فرمود امت را تمسک بکتاب اللہ و آنکه معتصم بکتاب اللہ باشد
از گمراهی ایمن باشد فرمود و تحقیق گذاشته ام در میان شما چیزی که هرگز گمراه نشوید اگر چنگ در زنید بدان چیز
و آن کتاب خدا ست عز و جل و بعد از خطبه خواندن و وصیت فرمودن پرسید از صحابه که چه میگوئید و بچه گواهی میدهید
گفتند گواهی میدهیم که تو فرمودهاے خدا یتعالے را بما رسانیدے و امت را نصیحت بواجبی کردے و آنچه بر تو بود
از حقوق رسالت و دعوت گذاردے پس انگشت سبابه را سوے آسمان برداشت و بگردانید و گفت اللهم اشهد اللهم

اشهد اللهم اشهد سه بار و فرمود باید که حاضران این مجلس این مجموع را بغائبان برسانند و چون این حجة الوداع بود و آخر اجتماع خلائق در حضرت وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و روز اکمال دین و اتمام نعمت بود مبالغه در رعایت امر و نهی دین بیاموخت و از ایشان اقرار گرفت و خدای را عز و جل گواه ساخت تا کسی را بعد ازین حجتے در دین نماند و مجال انکار تنگ گردد و بعد ازان از راحله فرود آمد و بلال را فرمود تا بانگ گفت و اقامت نماز کرد و ازین حدیث بطریق که آمده معلوم گردد که خطبه را اذانے نبود و بعد از خطبه اذان گفت و اقامت کرد و نماز گزارد و اما در کتب فقه حنفیه مذکور ست که امام چون بر آید و چون بر منبر بنشیند موذن اذان گوید و دو خطبه خواند پیش از نماز بستر اقامت گوید و نماز بگذارد چنانچه نماز جمعه بعینها و بروایتے از ابی یوسف اذان گوید پیش از خروج امام و بروایتے بعد از خطبه و این موافق ست بحدیث مذکور و در هدایه میگوید که صحیح همانست که اول مذکور شد و در روایت میکند که چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ناقه نشست موذنان پیش وے اذان بگفتند و خطبه خواند و نزد شافعی نیز دو خطبه است مثل جمعه و لیکن در شرح حاوے میگوید که موذن اذان گوید در وقت خطبهٔ ثانیه بحیثیتی که خطیب از خطبه فارغ شود و موذن از اذان معا بستر نزول کند امام و اقامت گوید و میگوید که همچنین کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حجة الوداع و در هدایه از امام مالک نقل میکند که خطبه بعد از نماز خواند چنانچه در عید اما مذهب امام احمد همان طور ست که در حدیث متن مذکور شد و در اذان ازالیشان دو روایت ست گوید یا نگوید و نماز ظهر و عصر را بجمع و قصر بگذارد بیک اذان و دو اقامت و در میان صلوتین نمازے دیگر از سنت و نفل هیچ نگذارد و این از برای تعجیل وقوف و قصد استداد زمان دعا بود اینجا میگویند که آن چه مقام ست که در وے فرض برای خاطر نفل ترک میکنند میگویند که آن عرفات ست که در وے فرض که در وقت عصر ست بجهت نفل که دعا ست ترک کنند و این جمع میان دو نماز در کسی راست که ظهر را بجماعت با امام بگذارد و اگر در منزل خود تنها گذارد عصر را در وقتش بگذارد بقول امام ابو حنیفه و نزد صاحبین اگر منفرد جمع کند نیز جائز ست و مذهب امام احمد نیز همین ست زیرا که جمع بجهت حاجت باستداد وقوف ست و منفرد نیز محتاج ست بان و امام ابو حنیفه فرماید که محافظت وقت فرض ست منصوص پس ترک وے جائز نبود مگر در انجا که وارد شده است در شرع و آن جمع ست نزد جماعت با امام و تقدیم اذان برای صیانت جماعت ست زیرا که متعذر ست اجتماع برائے عصر بعد از تفرق در موقف نه از برای حاجت باستداد وقوف و منفرد قادر ست بر گزاردن عصر در موقف خود باشتغال بوقوف کذائے الهدایه بعد ازان بدانکه جمع بین الصلوتین در عرفه جمع علیه ست میان امت لیکن نزد حنفیه از جهت این روز ست و مخصوص ست بوی و جمعے از شافعیه نیز برین اند و نزد دیگران از جهت سفر و اما آنکه اهل مکه و غیر ایشان از انهائی که مسافر نبودند نیز جمع کردند چنانچه مصنف میگوید و اهل مکه در صحبت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بودند و نماز بدین طریق بگزاردند دلیل ست بر انکه جمع بجهت نسک بود نه سفر و الا منع میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشان را از جمع و ایشان گویند در نیمقام جمع از مقیمان بجهت متابعت صحبت پیغمبر بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و مصنف نیز در عبارت خود اینجا باین معنی کرد و اما قصر خود البته بجهت سفر بود باتفاق در حدیث آمده است که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از اتمام کهتین فرمود اتمام کنید ای اهل مکه نماز خود را که ما قوم مسافریم و آنکه قائل اند بجواز جمع مر مقیمان را بمتابعت امام مسافر همین را دلیل می آرند اگر جائز نبودے منع کردے چنانکه از تصویر و ظاهر عبارت مصنف در آنست که اهل مکه نیز بقصر جمع گزارند یا رب گمراه شارت بدین فریق

مخصوص بجمع دارند که مقصود بالذکر ست درین مقام چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از نماز فارغ شد و سوار شد
و بعرفات آمد و در دامن کوہ عرفات کہ آنرا جبل الرحمت گویند نزدیک آن سنگہای سیاہ بزرگ کہ آنجاست و دران جانب
عمارتی ست قدیم در ریگ در آمدہ و مردم آنرا مطبخ آدم میگویند و گفتہ اند کہ تعیین موضع وقوف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
باشخص معلوم نشدہ اما اگر نزد آن صخرات بایستد و در ہر ساعت در ہر مکانی ازان امکنہ بگردد موقف شریف را دریافتہ باشد
و بر آمدن بران کوہ چیزے معتبر نیست در سنت و ثواب و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزدیک ہمین صخرات مستقبل قبلہ
باستاد بر پشت شتر و شروع در دعا و تضرع و ابتہال نمود تضرع و ابتہال درین موقف بغایت مطلوب ست و اگر بکالی
روی دہد علامت قبول و اجابت بود و افاضۂ انوار رحمت و قبول درین مقام متراکم و متوالی ست و در حدیث آمدہ است
کہ دیدہ نشد شیطان خوار تر و حقیر تر و غم و غصہ خورندہ تر در ہیچ روزے چنانچہ در روز عرفہ بجہت آنکہ مے بیند از نزول
رحمت و مغفرت گناہان آدمیان مگر در روز بدر کہ دید جبرئیل را کہ ترتیب میداد صفوف ملائکہ را و گفتہ اند کہ بدبخت کسی ست
کہ درین موقف بایستد و گمان برد کہ آمرزیدہ نشدہ ست و نیز در حدیث آمدہ است کہ مباہات میکند حضرت حق جل و علا
بر فرشتگان بآدمیان و میگوید آیا چہ خواستہ اند ایشان کہ ترک کردہ اند برای ما خان و مان و اہل و اولاد خود را و
آمدہ اند برای ما سر برہنہ گرد آلود و یاد کنان آزادکردم ایشان را از آتش دوزخ و آمرزیدم گناہان ایشان را و ہر کہ یک ساعت
وقوف بکند در ادائے فرض حج کفایت ست و سنت آنست کہ تا غروب آفتاب بایستد زیرا کہ رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم بایستاد تا آفتاب تمام غروب کرد و چون آفتاب تمام غروب کرد روان شد و گفت ایستادن در عرفات
باین محل کہ من ایستادم مخصوص نیست بلکہ ہمہ زمین عرفات موقف ست اگرچہ وقوف در موقف وے صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم اولے و افضل خواہد بود و تمام حدیث اینست کہ ابو داؤد و دوائے از جابر آوردہ کہ فرمود آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کل عرفۃ موقف و کل منے منحر و کل مزدلفۃ موقف و ہمہ کوچہائے مکہ راہ ست و منحر یعنی از ہر راہ کہ
بمکہ در آیند و ہر جا کہ در مکہ ہدے ذبح کنند درست ست و دران حالت کہ دعا میکرد دستہا را نزد سینہ برداشتہ بود
ہمچون خواہندۂ مسکین و از جملہ دعواتی کہ ثابت ست کہ دران موقف خواند اینست اللہم لک الحمد کالذی تقول و خیرا
مما تقول اللہم لک صلواتی و نسکی و محیای و مماتی و الیک مآبی و لک رب تراثی اللہم انی اعوذ بک من عذاب القبر و وسوسۃ الصدر
و شتات الامر اللہم انی اعوذ بک من شر ما تجئ بہ الریح اللہم انک تسمع کلامی و ترے مکانی و تعلم سری و علانیتی و لا یخفی
علیک شئ من امری انا البائس الفقیر المستغیث المستجیر الوجل المشفق المقر المعترف بذنوبہ اسالک مسئلۃ المساکین و اتہل
الیک ابتہال المذنب الذلیل و ادعوک دعاء الخائف الضریر من خضعت لک رقبتہ و فاضت لک عیناہ و ذل جسدہ و رغم انفہ
لک اللہم لا تجعلنی بدعائک شقیا و کن لی رؤفا رحیما یا خیر المسئولین و یا خیر المعطین در معجم طبرانی این دعا ثابت شدہ و امام احمد
در مسند خویش روایت کردہ کہ بیشتر دعاے پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در روز عرفہ این بود لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ
الملک و لہ الحمد بیدہ الخیر و ہو علی کل شئ قدیر این ذکر ست و اورا دعا گفتن یا باعتبار آنست کہ ذکر و ثنای کریم در حضرت
وی در حکم سوال و درخواست کردن ست و نزد اہل تحقیق درخواست کردن گاہی بتصریح بود گاہی بتعریض بلکہ سکوت
و تسلیم بنعت تضرع و مسکنت نیز دعاست بزبان حال و ہر یکی ازین اقسام در مقام خود ممدوح و مستحسن ست و یا باعتبار آنکہ در حدیث
صحیح واقع شدہ است من شغلہ ذکری عن مسئلتی اعطیتہ افضل ما اعطی السائلین فرمود ہر کہ باز دارد او را مشغولی ذکر من از

سوال و دعا

سوال و دعا مید ہم او را بہتر از انچہ بدہم سوال و دعا کنندگان را یا این تقدیر و توطیہ دعائی ست کہ بعد از وے مذکور بود
چنانکہ گفت و در سنن بیہقی ست کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ بیشتر دعاے من و دعاے سائر پیغمبران علیہم السلام
در عرفات اینست لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک و لہ الحمد و ہو علی کل شئ قدیر اللھم اجعل فی قلبی نورا و فی سمعی نورا و
بصری نورا اللھم اشرح لی صدری و یسر لی امری اعوذ بک من وسوس الصدر و شتات الامر و فتنۃ القبر اللھم انی اعوذ بک
من شر ما یلج فی اللیل و شر ما یلج فی النہار و شر ما تہب بہ الریاح و من شر بوائق الدہر سیوطی در جمع الجوامع از بیہقی و ابن النجار
از حدیث جابر آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر مسلمانی کہ وقوف کند عشیۂ عرفہ بموقف و بایستد مستقبل قبلہ
و بگوید لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک و لہ الحمد بیدہ الخیر و ہو علی کل شئ قدیر صد بار پیشتر نخواندام الکتاب صد بار پیشتر
بگوید اشہد ان لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ و اشہد ان محمدا عبدہ و رسولہ صد بار پیشتر تسبیح کند خدا تعالی را صد بار و بگوید
سبحان اللہ و الحمد للہ و لا الہ الا اللہ و اللہ اکبر و لا حول و لا قوۃ الا باللہ صد بار پیشتر نخواند قل ہو اللہ احد صد بار پیشتر بگوید
اللھم صل علی محمد و علی آل محمد کما صلیت علی ابراہیم و علی آل ابراہیم انک حمید مجید و علینا معہم صد بار بگوید پروردگارا تو
بالائکہ گوید گواہ شوید کہ آمرزیدم این بندہ را و قبول کردم شفاعت او را در نفس وی و اگر شفاعت کند بر ہر تمام اہل عرفات
خود قبول میکنم شفاعت او را و طبرانی از این مسعود این دعا را در روز عرفہ نیز آوردہ سبحان الذی فی السماء عرشہ سبحان
الذی فی الارض موطئہ سبحان الذی فی البحر سبیلہ سبحان الذی فی القبور قضاؤہ سبحان الذی فی الجنۃ رضوانہ سبحان
الذی فی النار سلطانہ سبحان الذی فی الہوی روحہ سبحان الذی رفع السماء سبحان الذی وضع الارض سبحان الذی
لا منجا منہ الا الیہ و در عرفات این آیت نزول کرد الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی و رضیت لکم الاسلام دینا
و اگرچہ نزول این کریمہ سبب سرور و ذوق اہل اسلام شد اما چون بعضے از تیز بینان و مرمز شناسان علامہ از نبی
قرب زمان رحلت و حلول مدت فرقت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فہمیدند شکستہ دل شدند و بنی بملت
و بقاے پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین دار برائے تکمیل و تعلیم است و بیان احکام دین اسلام و ملت بود چون این کار
تمام شد دیگر توقف درینجا برای چہ خواہد بود ہمچنانکہ نزد نزول سورۂ اذا جاء نصر اللہ و الفتح کہ بعد ازین نازل شد نیز باین
متنبہ و مستشعر شدند و نیز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بگیرید از من دین خود را کہ سال آئندہ مرا در یابید
یا نہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و جزاہ عن امتہ خیرا و دران روز یکی از حاضران عرفہ از شتر نزد منجرات کہ موقف رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود بیفتاد و وفات کرد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود تا او را با آب و برگ کنار بشویند در جامہاے
احرام از ار و ردا دفن کنند و بوی خوش کہ محرم را استعمال آن ممنوع ست بکار ندارند و سر و روے او را نپوشانند چنانچہ
حکم محرم ست و فرمود کہ روز قیامت این شخص لبیک گویان بمحشر حاضر شود این حدیث در فصل احوال میت از روایت
بخاری و مسلم سابقا مذکور شد و معلوم شد کہ ظاہر عبارت حدیث در خصوص این مرد ست و بطریق ضابطہ و کلیہ نفرمود و
احکام میت از احادیث دیگر کلیہ معلوم شدہ است و لہذا نزد امام ابو حنیفہ محرم و غیر محرم در انجا برابر ست و چون بعد از طعام
غروب افاضہ کرد اسامہ بن زید را ردیف خود ساخت و مہار شتر را کشیدہ میشد چنانچہ سر شتر بزین می سود و میگفت ای
مردمان آرمیدہ باشید و ساکن روید کہ نیکوئی نہ در شتافتن ست و پیغمبر کاری نہ در تعجیل نمودن ست و در حدیث بخاری
از ابن عباس آمدہ کہ چون برآمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از عرفہ بہم درافتادند مردم از کثرت ازدحام و میزدند

شتران را و تیز می نمودند در رفتن و برآمدن پس اشارت بتازیانه کرد و امر کرد بسکینه و وقار در حقیقت سکینه و وقار موجب سکون جوارح و قرار قلب و ورود و استقرار ارادهٔ حضور و علامت استقامت حال و جمعیت بال است و حرکت و اضطراب سبب تشویش قلب و تفرقهٔ باطن و پریشانی خاطر و بنای منع از دویدن و اضطراب نمودن برای دریافت جماعه و درآمدن در نماز که بعض بیخبران و سبکساران کنند همین بس است و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را صفت سکون و وقار بغایت خوش آمد و یکباری وفد عبد القیس بدرگاه آمدند و بدیدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خود را از مرکب انداختند و اضطرابها نمودند و رئیس قوم اول بمنزل خود فرود آمد و غسل کرد و جامه پاکیزه پوشید و بمسجد شریف آمد و نماز گذارد و دعا خواند پس ازان آهسته آهسته بملازمت شریف رسید و دریافت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را این وضع بسی خوش آمد و فرمود بدرستی که در تو دو خصلت است که دوست میدارد آن را خدا و رسول خدا و آن دو خصلت اناة و وقار است و اناه ما زمین بر صیغهٔ تثنیه بسکون رائے و تنکدره است یکی میان مزدلفه و عرفه دیگر میان مکه و منی و ازم بمعنی تنگی و شدت آمد رجوع کرد و همان طریق و عادت که در رفتن عیدگاه مسلوک میداشت از مخالفت راه آمدن و برگشتن در عرفات نیز مسلوک میداشت که از طریق ضب رفت و از راه مازمین برگشت و در اثنای طریق شتر را اندکی فروگذاشت چنانکه میان سریع و بطیء میرفت و چون بفراخ جائی رسیدی قدری بشتاب براندی و چون به بلندی رسیدی زمام ناقه را فروگذاشتی تا باسانی برآمدی و در مجموع راه تلبیه میگفت نزد حنفیه تا احرام ست تلبیه هست و انقطاع این با انقطاع اوست و وقت انقطاع بعد از رمی جمار ست چنانکه معلوم گردد و نزد امام مالک تلبیه بوقوف منتهی شد و در راه میل کرد بشعب بکمد شین راه میان دو کوه را گویند و فرود آمد و نقض وضو کرد و وضوی سبک ساخت نه باسباغ و اکمال آنچنانکه برائے نماز میساخت اسامه گفت نماز یعنے نماز مغرب خواهی گذارد یا رسول اللہ فرمود که نماز پیشتر ست یعنی در مزدلفه با نماز عشا گذارد و خواهد شد سوار شد و بمزدلفه آمد که مکانے مشهور ست میان منی و عرفات مشتق از زلف بمعنی جمع و قرب و حال بدل از تای افتعال ست و او را جمع بفتح جیم و سکون میم نیز گویند و تسمیهٔ این مکان باین اسم بجهت اجتماع و اقتراب آدم و حوا ست درینجا در عرفات تعارف شد و اینجا اجتماع و اگر جمع باعتبار جمع بین الصلوتین یا اجتماع مردم در وی گویند نیز جائز ست و قریش در جاهلیت همین جا وقوف میکردند و اجتماع مینمودند و بعرفات نمیرفتند و میگفتند ما همسایهای حرم خدائیم از حرم بیرون نرویم و تمامهٔ مردم وقوف بعرفه میکردند و در قول سبحانه ثم افیضوا من حیث افاض الناس اشارت بآن ست و در مزدلفه وضوئے کامل ساخت و بفرمود تا بانگ نماز دادند و اقامت کردند و نماز شام گذارد پیش ازانکه بارها فرود آرند و پیش ازانکه شتران را فرو خوابانند و چون بارها فرو نهادند اقامت کردند نماز خفتن نیز بگذارد و از برائے نماز خفتن بانگ نگفتند و میان فرض مغرب و فرض عشا هیچ نماز نگذارد و ازینجا معلوم شد که جمع میان مغرب و عشا بیک اذان و دو اقامت بود چنانکه در عرفات میان ظهر و عصر بود و در حدیث بخاری و مسلم از اسامه بن زید همچنین آمده و مذهب امام زفر و شافعی و بعض ائمه دیگر همین ست و نزد امام ابو حنیفه و بروایتی از امام احمد و بسیاری از علما یک اقامت ست و این روایت از ابن عمر در صحیح مسلم آمده و ترمذی تحسین و تصحیح آن نموده و از جهت آنکه چون عشا درینجا قضا شد فرو ست بافراد اقامت و اعلام بدان حاجت نبود و عصر در عرفه در غیر وقت بود پس محتاج بود بزیادتی اعلام و نزد امام ابو حنیفه اگر میان اینها تنفل کرد یا مشغول شد بکارے اعاده کند اقامت را و در صحیح بخاری از ابن مسعود آمده که چون حج کردنی امر کرد باذان

واقامت وبگذارد مغرب را و بگذارد بعد ازوے دو رکعت را یعنی سنت مغرب را بعد ازان طعام طلبید و بخورد بعد ازان امر کرد باذان و اقامت و نماز عشا بگذارد و در اوی حدیث شک کرده در اذان ولیکن اقامت بجزم ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم بعد از ادائے عشا آنجا خواب کرد تا صبح بدمید و احیای شب یعنے قیام لیل درین شب نکرد با وجود کمال مواظبت بران تا حدیکہ ازان پایہای مبارک بیاماسیدے از جہت رعایت اعتدال در رعایت حق بدن و در احیاے شب عید در مزدلفہ ہیچ حدیثے صحیح وارد نشدہ و در مبیت بمزدلفہ اختلاف ست نزد جماعۂ از شافعیہ فرض ست و نزد امام ابو حنیفہ و احمد واجب و جائز نیست دفع بمنی پیش از نصف لیل و اگر بکند دم واجب گردد و نزد مالک اگر مرور کند و نزول نکند بروست دم و اگر نزول کند کفایت ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ضعفاے اہل خویش را رخصت فرمود کہ متقدم شوند و پیشتر بمنی روند پیش از طلوع فجر و ابن عباسؓ میگوید کہ من از انہا بودم کہ پیش فرستادہ بود پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرا شب مزدلفہ در ضعفاے اہل خویش رواہ الجماعۃ الا الموطا و در روایتی از نسائی از فضل بن عباس آوردہ کہ گفت امر کرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ضعفہ بنی ہاشم را کہ برآیند از جمع بشب و در روایت دیگر ترمذی و ابو داؤد و نسائی مثل این آوردہ و زیادت این را کہ گفت لیکن فرمود کہ رمی جمار نکنند تا آفتاب طلوع کند و در روایتی دیگر ابو داؤد و نسائی از ابن عباسؓ آوردہ اند کہ گفت پیشتر فرستاد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شب مزدلفہ ما پسران و خوردگان بنی عبد المطلب را بر خرکہا سوار و گفت ای پسران رمی جمار نکنید تا آنکہ طلوع کند آفتاب و اما حدیث عائشہ کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ام سلمہ را شب نحر فرستاد و رمی جمار پیش از فجر کرد و بمکہ رفت و طواف کرن کرد و باز گشت و آن موزی بود کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزد وی بود در اسناد این حدیث مقالات ست و اساطین حدیث و مشائخ وی کہ قوی و محکم اند در نقد احادیث بانکار آن قائل و این حدیث را ابو داؤد از عائشہؓ روایت کردہ و در روایت نسائی از وی مبہم آمدہ کہ امر کرد یکے از نساے خود را کہ برآید از جمع و رمی کند جمرہ عقبہ را صبح کند در منزل خود و احتمال دارد کہ آن یکی ام سلمہ بود پس ازین حدیث ناسوده شود و پس از حدیث دیگر بود کہ بخاری و مسلم و نسائی از عائشہؓ بروایت کردہ اند کہ اذن طلبید سودہ از حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در شب جمع کہ بیرون رود بشب و بود وی زنی ثقیلہ شحمہ و در روایتی ضخمہ شحمہ پس اذن داد او را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت عائشہؓ کاشکے من نیز اذن می طلبیدم چنانچہ سودہ طلبید تا نمیگذاردم صبح را در منیٰ و رمی میکردم جمرہ را پیش از رسیدن مردم و چون ضعف در حدیث ام سلمہ طعن آورد مراد وے آنکہ میگوید و جمعے از نسا را در شب فرستاد و رمی جمار ہم در شب کردند بعذر خوف مزاحمت سودہ خواہد بود و ہر کہ از نسا باو بود و در جامع الاصول از حدیث ام حبیبہ بروایت مسلم و نسائی آوردہ کہ او را نیز از جمع بشب فرستادند اما از رمی جمرہ پیش از طلوع صبح یا بعد ازوی ساکت ست و از سالم بن عبد اللہ بن عمرؓ بروایت صحیحین و موطا آمدہ کہ ابن عمرؓ میفرستاد ضعفای اہل خود را بمنیٰ در شب پس میکردند وقوف بمزدلفہ در شب و ذکر میکردند خدا را بسیار آنچہ زوے میسر آن ایشان را بیشتر روان میشدند بجانب منیٰ پیش از وقوف امام و رواں شدن وے و میرسیدند بعضے از ایشان بمنیٰ وقت نماز فجر و بعضے بعد از وے و بہمان وقت کہ میرسیدند رمی جمرہ میکردند و میگفت ابن عمرؓ کہ رخصت کردہ است رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حق ضعیفان ایشان و از اسماء بنت ابی بکر

نیز از روایت خمسه غیر ترمذی آمده که چون ماه می نشست روان می شد و میرسید بمنی در تاریکی و همران وقت رمی میکرد
و میگفت همچنین میکردیم ما در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم و بالجمله رمی جمره پیش از صبح و بعد از وی پیش از طلوع
آفتاب و بعد از وی مجموع ثابت شده است و از اینجاست اختلاف علما چنانچه گفت و علما را درین مسئله سه قول است
شافعی و احمد رحمهما الله میگویند بعد از نصف شب جائز ست رمی جمرة العقبة همه کس را از معذور و غیر معذور و امام ابو حنیفه
رحمه الله میگوید جائز نیست هیچ کس را الا بعد از طلوع شمس از جهت احتجاج بحدیث ابن عباس رض که گفت پیشتر فرستاد ما را و مردم
که رمی جمار نکنید تا آفتاب طلوع نکند و ترمذی گفته که حدیث ابن عباس رض حدیث حسن صحیح ست و اکثر اهل علم برین اند که
اگر بعضی از ضعفا در شب از جمع بیایند و منی برسند درست ست و لیکن باید که صبر کنند و رمی نکنند مگر بعد از طلوع آفتاب و
در هدایه گفته که بعد از طلوع آفتاب افضل ست و پیش ازوی بعد از صبح نیز جائز ست از جهت جمع کردن در هر دو وقت
که آمده لا ترموا الجمرة الا مصبحین حتی تطلع الشمس و در شرح ابن الهمام از مبسوط نقل میکند که ما بعد طلوع فجر وقت جواز ست
با ساءت و بعد از طلوع شمس تا زوال وقت مسنون و آخر وقت این رمی تا غروب آفتاب ست کذا روی الموطا عن ابن عمر رض
و اگر تاخیر کرد تا شب رمی کند و چیزی لازم نیاید و اگر تا فردا تاخیر کرد نیز رمی کند زیرا که آن وقت جنس رمی ست و لیکن دم لازم
گردد نزد امام ابو حنیفه و جمعی از علما میگویند قادر را جائز نیست الا بعد از طلوع شمس و معذور را رواست و خوف مزاحمت
و تضرر بدان نیز عذر ست پس چون فجر طلوع کرد نماز صبح را در اول وقت گذارد نه پیش از وقت چنانکه بعض نظر ظاهر بعض
احادیث گمان میبرند بخاری و مسلم از عبد الله بن مسعود رض آورده اند که گفت ندیدم من رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم
که گذارد هیچ نمازی را مگر در وقتش جز این دو نماز مغرب و عشا و گذارد فجر را درین روز پیش از وقت گزاردن در شرح این حدیث
میگوید یعنی تقدیم کرد بر وقت ظهور صبح ظهور تام بی شبهه و بتحقیق ظاهر شد طلوع وی مر حضرت رسول را صلی الله علیه
و آله وسلم بوحی یا بغیر وحی و حدیثی دیگر که بخاری هم از ابن مسعود رض آورده که گذارد وی یعنی ابن مسعود فجر را وقتی که
طلوع کرد فجر بعض میگفتند طلوع کرده و بعض میگفتند نکرده بعد ازان گفت که رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم فرمود تغییر
داده شد این دو نماز را از وقت یعنی نماز مغرب تغییر داده شد درین مکان بوقت عشا و نماز فجر درین ساعت مفسر این حدیث
ست و صحیح ست بانکه در وقت طلوع فجر کرد و حاصل آن شود که گذاردن فجر در اول وقت درین روز اشد و اکد ست
انتهی و طیبی گفته که قبل وقت معتاد لیکن بعد تحقیق فجر زیرا که گذاردن پیش از وقت جائز نیست باجماع مسلمین پس متعین شد
تاویل وی و بتحقیق ثابت شده است در صحیح بخاری که ابن مسعود رض گذارد فجر را بمزدلفه وقتی که طلوع کرد فجر و گفت که گذارد
رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم فجر را درین ساعت انتهی و نزد حنفیه که مستحب اسفار صبح ست درین روز تغلیس مستحب ست
یعنی در اول وقت در تاریکی گذاردن و در روایت مسلم آمده که گذارد فجر را پیش از وقت وی در تاریکی و ازینجا ظاهر شود که وقت
معتاد در فجر اسفار بود چنانکه مذهب ماست و امروز که در تاریکی گذارد پیش از وقت معتاد گذارد رفتند بر پس سوار شدند و بمشعر
حرام آمد مشعر بفتح میم ست و در بعض قراءتها بکسر نیز آمده و تسمیه بمشعر ازان جهت ست که از علامات حج ست و تمامه علامات حج
مشاعر ست و آن تلی ست درمیان مزدلفه و بران عمارت نو کرده اند و آنچه بعضی از مشایخ حدیث و فقها میگویند که آن کوهی
کوچک بر بسیار حجاج و این مقام مشهور بمشعر حرام نیست سهو ست ازین جماعت و صحیح آنست که مشعر حرام این مقام معروف
معمور ست پس در مشعر حرام بایستاد و وقوف نمود و این وقوف بمشعر حرام نزد شافعی فرض ست و نزد امام احمد مستحب

ونزد او واجب ست واگر نکند حج تمام ست ولیکن دم واجب شود واگر عذری نبود از ضعف یا علت یا خوف ازدحام و مرامرأة را همچنین ست در هدایه و در شرح ابن الهمام مذکور ست که نسبت قول بفرضیت در کنیت وقوف بشافعی سهو ست زیرا که کتب شافعیه ناطق ست بسنیت وی و در مبسوط این قول را بلیث بن سعد نسبت کرده و در اسرار علقمه بجای آن ذکر کرده انتهی و روی بقبله آورد و بدعا و تضرع و ابتهال مشغول شد ابو داؤد و ابن ماجه از عباس بن مرداس آورده اند که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم دعا کرد مر امت خود را در عشیه عرفه بمغفرت جواب آمد که مغفرت کردم مگر ظالم را که البته او را از جهت مظلوم بگیرم پس گفت آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم پروردگار من تو قادر ے اگر خواهے مظلوم را بهشت دهی و ظالم را بیامرزی دران وقت جواب این دعا نیامد چون در مزدلفه صبح کرد اعاده کرد این دعا را جواب آمد اجابت کردم آنچه تو خواستی پس بخندید آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم ابوبکر و عمر گفتند یا رسول الله ما در بدر ما فدائے تو باد این ساعتی نبود که تو را بخندی همیشه خندان دارد ترا خدا تعالی فرمود عدو الله ابلیس چون دانست که اجابت کرد خدا تعالی دعای مرا و بخشیده است مرا خاک بر سر ریخت و بلوائے و ویلا فریاد کرد پس در خنده آمد مرا آنچه دیدم از جزع و فزع وی و گفته اند که مراد باست در اینجا و اقفان عرفه اند از اینجا گفته اند بعض که حج کمفر حقوق العباد نیز میشود و طبرانی گفته که این محمول ست بر ظالمی که توبه کرد و عاجز آمد از وفای حق و بیهقی نیز مانند روایت ابی داؤد و ابن ماجه آورده و گفته این را شواهد بسیار ست اگر صحیح ست حجت ست و اگر نه قول حق سبحانه و یغفر ما دون ذلک پس ست و ظلم نیز ما دون شرک ست و بالجمله حقوق الله مغفور ست از حجاج و در حقوق عباد خلاف ست و فضل الله واسع و ظاهر احادیث عام ست والله اعلم و در تکبیر و تهلیل و ذکر میبود تا طلوع آفتاب نزدیک شدن پس متوجه روان شد و درین نوبت فضل بن عباس را ردیف خویش ساخت و اسامه بن زید درمیان قریش پیاده میرفت و درین راه فضل بن عباس را فرمود تا سنگریزه از برای وی جمع کند بردارد مثل حصی خذف بفتح خاء و سکون ذال معجمتین و خذف انداختن سنگریزه یا خسته خرما و نخود آن گرفتن آن میان دو انگشت سبابه و انداختن بدان یا بمخذف از رق یا چوب و حصی خذف را تفسیر کرده اند که کلان تر از نخود و خرد تر از بندق باشد و از این عمر آمده که مثل بعره غنم و این نزدیک بتفسیر اول ست و اگر سنگهای کلان تر از ان میباید زد نیز جائز بود و لیکن خلاف سنت ست بعد ازان بدانکه ظاهر عبارت ناظر ست که برداشتن سنگریزه از زاه ست و در بعض روایات از مزدلفه آمده و این منقول ست از ابن عمر و سعید بن جبیر و مختار آنست که از هر موضع که بردارد درست ست الا از جمرات که رمی کرده شده است آنها را و با وجود آن نیز جائز ست از جهت وجود فعل رمی پس هفت سنگریزه برچیند از زمین و بر رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم داد از اینجا معلوم شود که برداشتن هفت سنگریزه که در روز نحر برای رمی جمرة العقبه بکار برند کفایت ست و اکثر برین اند و شافعی تنصیص کرده است بر استحباب اخذ حصے برای یوم نحر خاصه و بعض گویند مستحب آنست که بردارد آنقدر که برای رمی سائر ایام بر دو نوبت تصحیح کرده و جزم نموده بدان و شعارف درین اوان نیز همین ست و آن هفتاد سنگریزه بود هفت برای روز نحر و شصت و سه برای ایام دیگر هر روز بیست و یک و گفته اند که اگر بیشتر بردارد بهتر ست شاید که بعضے ازان در جائی بیفتد و کم شود و حضرت رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم در کف مبارک خود آن را یعنی سنگریزه ها را از غبار پاک میکرد و نزد بعض اگر بشوید بهتر ست امام دمی نیست از حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در رمی تمجر نجس دو قول ست و میگفت آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم امثال هؤلاء فارموا مانند این سنگریزه را یعنی

مثل حصے خذف کرگفته شد یا مانند این دکمیت یعنی هفت والاول هوالاظهر ولیکن قول وی وایاکم والغلو فی الدین دور
دارید خود را از غلو و افراط در دین فی الجمله ناظر در معنی ثانی ست فافهم فانما هلک من کان قبلکم بالغلو فی الدین پس هلاک
نشدند کسانی که پیش از شما بوده اند مگر بغلو در دین و درین راه زنی از قبیلهٔ خثعم بفتح خای معجمه وسکون ثای مثلثه
وفتح عین مهمله بغایت جمیله پیش آمد وسوال کرد که پدر من مردی پیر ست او بر پشت شتر مستحکم نمیتواند نشست آیا حج کنم از جانب
وی فرمود که نعم تو حج از قبل وی بگذار و فضل بن عباس که ردیف رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بود بآن زن نگاه
میکرد و آن زن نیز بوی نگاه میکرد دست مبارک را پیش روی فضل حجاب میساخت از نظر کردن ایشان بیکدیگر
این روایت فضل بن عباس ست که در صحیحین وغیرهما واقع ست و در روایت ترمذی آمده که آن حضرت صلی الله علیه
وآله وسلم بچیدگردن فضل را پس گفت عباس یا رسول الله چرا پیچیدی گردن ابن عم خود را فرمود دیدم مرد جوان را
وزن جوان را پس ایمن نشدم بر ایشان وسوسهٔ شیطان را و در روایت جابر آمده که ردیف ساخت رسول خدا
صلی الله علیه وآله وسلم فضل بن عباس را و وی مردی بود خوشروی و خوش موی و بود سفید صاحب حسن و چون
روان شدند آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بگذشت بجماعهٔ زنان در هودج که از بحرین بودند پس فضل نظاره کردن
گرفت بجانب ایشان پس نهاد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم دست مبارک خود را بر روی فضل پس بگردانید فضل روی
خود را بجانب دیگر و آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم دست را بجانب دیگر برد و او گردانید باز وی روی بجانب دیگر و
گردانید و بآن زنان نظر میکرد و بعض این حکایت را از ابن عباس روایت کرده اند اما این منافی ست با آنکه ابن عباس
گفت که مرا با ضعفای اهل خود در شب پیشتر بمنی فرستاده بود و فضل با حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بود ردیف وی
مگر آنکه فضل بار اول این حکایت را نقل کرده باشد و وی روایت کرده و ترمذی روایت کرده که سوال خثعمیه نزد منحر
بود بعد از فراغ از رمی و ابن عباس آنجا حاضر بود والله اعلم و همدرین راه آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم را
پیرزنی پیش آمد و از مادر پیر خویش خبر داد که بغایت عاجز و ناتوان شده و اگر بر شتر می بندم هم بلاکت ست آیا
حج بگذارم از جانب وی فرمود اگر بر مادر تو دین خلق میبود دین وی را میگذاردی باز گفت آری میگذاردم گفت پس
حج را از برای مادر خود بکن و از جانب وی بگذار که دین خدای بگذاردن اولی ست و درین حدیث دلالت ست بر جواز
نیابت در حج و گذاردن از جانب کسی که عاجز ست و استطاعت ندارد از احیاء خلافا لمالک و منقول از ابن عمر آنست
که جایز نیست حج از غیر مطلقا و نقل کرده است ابن المنذر و غیر وی اجماع بر عدم جواز نیابت از کسی که قادر ست بر حج
بنفس خود در حج واجب و اما حج نفل جایز ست نزد امام ابوحنیفه و شافعی مخالف ست درین و از احمد دو روایت
کذا فی المواهب و تفصیل مقام آنکه آدمی را میرسد که بگرداند و به بخشد ثواب عمل خود را از صلوة و صیام و صدقه و غیر آن
نزد اهل سنت و جماعت چنانچه مروی ست از حضرت صلی الله علیه وآله وسلم که تضحیه کرد به کبش الملح یکی از نفس شریف
خود و دیگر از امت از هر که معترف بوحدانیت حق و عبادات سه قسم ست مالی محض مثل زکوة و بدنی محض مثل نماز و مرکب از
مالی و بدنی مثل حج که وی مالی ست از حیثیت وجوب احتیاج بازکاب محظورات آن و بدنی ست از حیثیت طواف
و وقوف و نیابت جاریست در نوع اول که مالی ست در حالت اختیار و ضرورت جمیعا از جهت حصول مقصود بفعل
نائب زیرا که مقصود در باب عاجت محتاج ست بدفع مال و این حاصل ست به نیابت چنانچه حاصل ست با صالت و جاری نیست

در نوع ثانی بهیچ حال چه مقصود که انقطاع نفس ست حاصل نیست بدان وجه که در نوع ثالث در حال عجز از جهت حصول مشقت به تنقیص مال وجه لازمی نیست در حال قدرت از جهت عدم انقطاع نفس و شرط عجز دائم ست که باقی ماند تا موت زیرا که حج فرض عمر ست پس معتبر هر مستوعب باشد بقیهٔ عمر را تا واقع شود یاس و نومیدی از ادا بدن پس اگر عاجز ست بعلتی که زوال پذیر نیست مثل زمانت یعنی برجای ماندگی صحیح ست ادا به نیابت مطلقا و اگر انقطاعی باشد که متوقع ست زوال وی باین طور که مریض بود یا مسجون صحت ادا به نیابت موقوف ست اگر این عذر مستمر شد تا موت متحقق شد یاس از ادا بدن و جائز باشد به نیابت و اگر مستمر نشد و زوال پذیرفت حج اسلام بروی واجب ست و انچه ادا یافت تطوع و در حج نفل جائز ست انابت در حال قدرت نزد کسی که باب نفل اوسع ست و ظاهر مذهب انیست که حج از محجوج عنه واقع شود و دلالت احادیث [illegible] و انچه از امام محمد حج واقع از حاج ست و آمر را ثواب نفقه است زیرا که وی عبادت بدنی ست و در حج [illegible] انفاق مقام وی مثل فدیه در باب صوم کذا فی الهدایه و شروحه و آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم چون بر بطن وادی محسر بضم میم و کسر سین مهملهٔ مشدد در رسید که وادی ست در اول منی هشتر را سخت راند و قبل ازان وادی بیرون شد و این سنت ست مر راکب را و اگر پیاده باشد هم تیز بگذرد در رون شود و سبب سخت راندن شتر و تعجیل ازان وادی بیرون شدن بجهت آن بود که عادت شریف حضرت عزت جل و علا با حضرت رسول صلی الله علیه و آله وسلم این بود در مجمع سواضعی که بر دشمنان حق بلا و عذابی فرود آمده بود تعجیل ازان موضع نمودی چنانچه در سفر غزوهٔ تبوک چون بقریهٔ قوم لوط و خانهای ایشان رسید زود گذشت و صحابه را نیز امر کرد تا همه وازان بگذرند زود و درین بطن وادی محسر اصحاب فیل را که برای خراب کردن خانهٔ کعبه زاده الله تعالی تشریفا و تعظیما آمده بود در رسید آیه در قرآن در سورهٔ فیل مذکور ست و ازینجهت این وادی را محسر میگویند که فیل چون دران محل رسید خسته و درمانده از حرکت بماند عاجز شد و هر چند بردند و سعی کردند برنخاست و تحسیر در لغت عاجز و درمانده و منقطع گردانیدن ست و این وادی عاجز و منقطع گردانید فیل را از سیر یا اصحاب فیل را از در آمدن بمکه و در مواهب از سهیلی که از اعاظم علمای شافعیه است نقل میکند که سبب تعجیل در گذشتن ازین وادی آن بود که نصاری وقوف میکردند در وی چنانچه رافعی گفته است یا عرب در جاهلیت وقوف میکردند چنانچه در وسیط آورده پس ما مورشدیم بمخالفت آن و گفت که ظاهر شد درین باب معنی دیگر که این مکان نزول عذاب ست بر اصحاب فیل الی آخر الکلام و زرکشی در شرح کتاب خرقی گفته که گویا تسمیهٔ او بمحسر از جهت آنست که وی عاجز و مانده میگرداند سالکان را و در تعب می اندازد ایشان را و گفته که شافعی در اما گفته تواند که تیز گذشتن ازان بجهت وسعت و فراخی موضع باشد و بعضی گفته اند جائز ست که بجهت آن باشد که وی ماوای شیاطین و جای بودن ایشان ست و بعض گفته اند که بجهت آنست که فیل و اصحاب فیل در اینجا عاجز و مانده شده بودند انتهی و ازینجا معلوم شد که این نکته از ستنبطات و افادات بعض علمای متاخرین ست و در احادیث و آثار نیامده و الله اعلم و عدم تعجیل درین وادی در وقت رفتن بعرفات از جهت آن نکرد که آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم در وقت رفتن براهی دیگر رفته بود و وقت در آمدن براه دیگر آمد چنانچه معلوم گشت و این بطن محسر چون برزخی ست میان منی و مزدلفه نه ازین و نه ازان و هم ازین و هم ازان گفته اند

که آنچه از وے در مزدلفه میریزد و میرود از مزدلفه است و آنچه بمنی مے آید از منی چنانکه عرنه و نمره برزخی ست میان عرفه و مشعر حرام نمره در ما سبق مذکور شد و اما عرنه بضم عین و فتح را و نون نیز نام همین وادی ست و در قاموس گفته عرنه وادیے ست بعرفات و همچنین بر راه میانه منی میرانند تا در اسفل وادی بوقت چاشت آمد و برابر جمرة العقبة بایستاد جمره اصل بمعنی حصاة ست یعنی سنگریزه پس ازان غالب آمده بران موضع که رمی جمرات کنند و آن سه موضع ست جمرهٔ اولے بجانب مسجد خیف که چون از مزدلفه از راه میانه بیایند اول بروے بگذرند بعد ازوی جمرهٔ وسطے بعد ازوے جمرة العقبة و عقبه راه برآمدن کوه و این جمره در دامنهٔ کوه واقع شده جوانب بجانب مکه است پس در اول روز نحر که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم آمد ازان دو جمره اولے و وسطے گذشته برابر این جمرة العقبة آمد و بایستاد و کعبه را از دست چپ و راشت و منی را از دست راست و سوار هفتگانه را یکیک سنگهای هفتگانه را یکیک بر محل جمرات مے انداخت و با هر یک سنگ تکبیر میگفت رمی جمره سواره درین روز بود و در ایام تشریق که رمی جمرات ثلثه کرده پیاده کرد و اگر آن را نیز سواره کنند جائز ست و لیکن اولی و افضل پیاده است چنانچه در سنت آمده و حکایت می آرند از ابراهیم جراح که گفت در آمدم بر ابی یوسف در مرض موت وی پس بگشاد چشم خود را و گفت رمی سواره بهتر ست یا پیاده گفتم پیاده گفت خطا کردی گفتم سواره گفت خطا کردی پستر گفت هر رمی که بعد وی وقوف ست یعنی ایستادن برای دعا پیاده افضل ست و آنکه نیست بعد وی وقوف سواره افضل یعنی چون در دعا تضرع و تذلل مطلوب ست رمی در انجا پیاده افضل بود پس برخاستم از نزد وی چون بر در آمدم آواز مرگ وی شنیدم و تعجب کردم از حرص وی بر علم و در اشتغال بخالت و در فتاوی قاضیخان گفته که نزد ابی حنیفه و محمد رح رمی مطلقا سواره افضل ست زیرا که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم سواره کرد همه را و گفته اند که آن از برای بیان جواز و تعلیم امت بود کذا فی شرح ابن الهمام و در جامع ترمذی از ابن عباس آورده که گفت رمی کرد پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم روز نحر سواره و گفته هذا حدیث حسن و از ابن عمر آورده که پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم چون رمی میکرد جمار را پیاده میرفت در رفتن و آمدن و گفته هذا حدیث حسن صحیح و عمل بر نیست نزد اکثر اهل علم و بعض گفته اند که سواره کند روز نحر و پیاده کند در روزهای دیگر انتهی و در جامع الاصول از موطا از قاسم بن محمد می آرد که گفت بودند مردم که چون رمی جمار میکردند پیاده میرفتند و پیاده می آمدند و اول کسیکه سوار شد معاویه بن ابی سفیان بود و انداختن هر هفت سنگ یکبارگی جائز نبود و انداختن باید که بجانب محل جمرات باشد یا قریب بدان و اگر در پای خود بیندازد اصل جواز وارد از جهت تحقق رمی و لیکن اساءتی دارد از جهت مخالفت سنت و اگر حصے را بر زمین نهد جائز نبود از جهت عدم تحقق رمی و اگر بجاے تکبیر تهلیل و تسبیح بگوید نیز جائز ست و کیفیت رمے مشهور آنست که حصے را بر پشت انگشت ابهام مے نهد و استعانت بانگشت سبابه کند و اصح آنست که اگر ببطن انگشت سبابه و ابهام بگیرد و بیندازد چنانچه عادت ست کفایت دارد و بعد از رمے جمار تلبیه قطع کرد ابتدائے تلبیه از وقت احرام ست و انتهائے او تا اینوقت چنانکه اصحاب کتب ستة از فضل بن عباس روایت آورده و در حدیث ابن مسعود و جابر نیز آمده و بلال و اسامه بن زید بوقت رمی جمره در رکاب بودند یکے زمام شتر در دست داشت و دیگی چتر گوته بر داشته بود تا از آفتاب زحمت نه بیند و در روایت ابی داود آمده که جامهٔ خود بر داشته بود که پرده سایه دار گرمے و بر هر تقدیر ازینجا معلوم شود جواز استظلال محرم و سایه کردن او محمل مانند آن و در سابق معلوم شد

که در نمره قبه برای وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زده شده که در وی بنشست و پوشیدن سر غیر سایه کردن ست واگر
روز تمام سر بپوشد دم لازم شود واگر کمتر از روز بود صدقه و نزد ابی یوسف در اکثر از نصف روز دم ست و در اول ابو حنیفه
نیز برین بود و در آخر رجوع کرد و نزد شافعی بمجرد پوشیدن واجب گردد دم و بعد از رمی بمنزل باز گشت نزدیک مسجد
خیف بفتح خاے معجمه و سکون یاے تحتانیه و خیف مکان منحدر از جبل و مرتفع از میل آب را گویند و آن مسجدی ست
بزرگ و رمنی و در قبله که در صحن او ست مکان پیغمبر ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و دران مقام که منزل او بود خطبه بلیغ گفت
چنانکه آواز وی بمجموع خلائق که در اندرون خیمها بودند رسید و این رسیدن آواز بدو رونزدیک و شنوانیدن
مر ایشان را از جمله معجزات حضرت نبوے بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که درین روز ظاهر شد یا مستمر بود و در اکثر احیان بود
ابو داؤد و نسائی از عبد الرحمن بن معاذ تیمی آورده اند که گفت خطبه کرد ما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در منے
و بگشاد گوشهاے ما را تا شنیدیم ما همه انچه می گفت و ما در منازل خود بودیم و تعلیم کرد مناسک را و درین خطبه اعلام کرد
خلائق را بحرمت روز نحر و فضل آن نزد حق سبحانه در صحیحین از حدیث ابی بکره آمده که خطبه خواند رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم روز نحر و گفت که زمان گردید بر هیئت و وضعے که اول داشت در روزے که پیدا کرد خدا تعالے آسمان ها و
زمین را سال دوازده ماه است چهار از ان حرام سه پیاپے ذو القعده و ذو الحجه و محرم چهارم رجب میان جمادی
و شعبان و فرمود بطریق سوال از ما کدام ماه است این گفتیم خدا و رسول خدا داناتر ست پس خاموش شد تا گمان
بردیم که مگر بنامے دیگر خواهد خواند فرمود آیا نیست این ذی الحجه گفتیم بلے یا رسول اللہ فرمود کدام بلد ست این گفتیم خدا
و رسول خدا داناتر ست بدان پس خاموش شد تا آنکه گمان بردیم که مگر آنرا بنامے دیگر خواهد خواند فرمود آیا نیست
این بلده یعنے مکه و بلده بتا از اسماے غالبه ست بر مکه گفتیم بلے یا رسول اللہ فرمود کدام روز ست این گفتیم خدا و رسول خدا
داناتر ست بآن پس خاموش شد تا گمان بردیم که بنامی دیگر خواهد خواند فرمود آیا نیست این روز نحر گفتیم بلی یا رسول اللہ
فرمود بدرستی و راستی که خونهای شما و مالهاے شما و آبروهاے شما حرام ست بر یکدیگر همچو حرمت این روز درین بلده
درین ماه و فرمود نزدیک ست که بیش آئید بپروردگار خود را و به پرسد شما را از کردارهاے شما دانا و آگاه باشید نگردید
بعد از من گمراه و در روایتے نگردید کفار که بزنید بعضے از شما گردن بعض را دانا و آگاه باشید که من رسانیدم حکم
پروردگار را بشما و فرمود خداوندا تو گواه باش و باید که برساند این را حاضر بغائب و بسا کسی که رسانیده شود بوے
احفظ و اعلم باشد از سامع و مردمان را فرمود تا مناسک حج بیاموزند و گفت شاید که دیگر بار من حج نکنم و امر کرد بسمع
و طاعت هر امیرے را که بکتاب اللہ دعوت کند و مهاجر و انصار را در منازل خویش فرود آورد و امر کرد مهاجرین را بنزول
در مقدم مسجد و انصار را در عقب آن و در روایتی اشارت کرد مهاجرین را بمیمنه قبله و انصار را بمیسره پس ترفرود آمدند سائر ناس
و گفت بعد از من کافر نشوید و در روایتی گمراه نشوید که بعض قتل بعض کنید چنانکه گذشت و بدانید که هر که خیانتے میکند
در حق خدا و رسول خدا و خلق بر نفس خویش میکند یعنی دیگرے بجهت وے مسئول و معاقب نخواهد شد و فرمود عبدوا
ربکم و صلوا خمسکم و صوموا شهرکم و اطیعوا اذا امرتم تدخلوا جنة ربکم عبادت کنید پروردگار خود را و بگذارید پنج وقت نماز را
و روزه دارید ماه رمضان را و اطاعت کنید آمادند همر را تا در آئید بهشت او ذکر زکوة و حج نکرد زیرا که آن بر همه مسلمانان
واجب نیست مگر بر اغنیاء اهل استطاعت و مردمان را وداع کرد و داع سفر آخرت یا بمنازل شان و ظاهر اول ست و فرمود

کہ حاضران این مجلس ہر چہ شنیدند از احکام اسلام باید کہ بغایبان برسانند و از نیمت این حج را حجۃ الوداع خوانند و از انجا بمنحر آمد و آن یعنے منحر البنی موضعے ست مشہور درمیان بازار منے و دران مکان شصت و سہ شتر بدست مبارک خویش نحر کرد و شتران ایستادہ و دست بستہ در حدیث ابی داؤد از عبد اللہ بن قرط آمدہ کہ گفت کہ نزدیک آوردہ میشد پنج شش شتر تا نحر کند آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آنہا را شتران نزدیک میشدند و از زحام مے نمودند و سعے میکردند و ہر یک خود را نزد حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم می آوردند و درون میخ زید تا ابتدای نحر بوی کند و این عدد شصت و سہ عدد سالہاے عمر مبارک وی ست گویا بتعیین این عدد رعایت تعیینی نمود و بعد دہ سالی شتری قربانی کرد و امیر المومنین علی را فرمود تا نحر نہ شتر تمام کرد وی ہفت شتر دیگر بوے نحر کرد و او را شریک گردانید در ہدے و امر کرد کہ از ہر شتر ے قطعہ گرفتہ شود و انداختہ شود در دیگ و پختہ شود و خورد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و وی ہر دو از گوشت آن و نوشید ند از شوربا ے آن کذا فی روایت ابی داؤد و در علی را فرمان داد کہ بایستد بر شتران و گوشتہا و پوستہا و جلہا ے آن شتران را بر مساکین قسمت کند و چیزے از ان را کہ سلخ کردہ از ان چیزے ندہد بلکہ از مال خویش بدہد ظاہر عبارت چنین نماید کہ علی از مال خود بدہد اما مقصود آنست کہ از گوشت و پوست و جل در اجرت سلخ ندہد و در صحیحین آمدہ کہ فرمود ما میدہیم از پیش خود و در روایت مسلم از جابر آمدہ کہ نحر کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از نسای خود گاو را و در روایتے نحر کرد از عائشہ گاوے و در بعض احادیث نیز آمدہ کہ ذبح کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از خود و از اہل بیت خود یک شتر یا یک گاو و چون از انس حدیثی روایت کردہ اند کہ مخالف بود با نچہ مصنف آورد جواب داد از ان بقبول خود و اما حدیث انس کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ہفت شتر بدست مبارک خویش نحر کرد و بعض تو ہم میکنند کہ با این حدیث کہ مذکور شد معارض ست جواب از ان آنست کہ احتمال دارد کہ انس نحر ہفت شتر را مشاہدہ کرد و از انجا غائب شد و جابر نحر تمام شصت و سہ را مشاہدہ کرد و بعض در تطبیق ہر دو حدیث چنین میگویند کہ ہفت شتر را بدست مبارک خویش نحر کرد و تا تمام شصت و سہ شتر یک طرف حربہ پیغمبر و طرفی دیگر علی داشت و بعد ازین شصت و سہ امیر المومنین سی و ہفت را نحر کرد علی انفرادہ و مثل این توجیہ با حدیث دیگر کہ ابو داؤد از امیر المومنین علی آوردہ کہ گفت چون نحر کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم سی شتر را بدست خود امر کرد مرا پس نحر کردم من باقے را اگر صحیح باشد نیز تطبیق توان کرد اما انچہ در سوطا از علی آوردہ کہ گفت نحر کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بعض ہدی را بدست خود و نحر کرد بعض آنرا غیر او منافات بصحیح حدیثے ندارد و چون از نحر فارغ شد اعلام کرد کہ ہمہ زمین منے منحر ست ہمہ طریق مکہ فج ست یعنے راہ کشادہ روشن راہ ست یعنے از ہر راہ کہ در آیند رواست و منحر و نحر مخصوص نیست بہ بعض از مکن ہر جا کہ نحر کنند رواست پس حلاق را طلب فرمود و سر مبارک را بر اشید و چون حلاق کہ معمر بفتح میم و سکون عین بن عبد اللہ بن نافع بن نضلہ بفتح نون و سکون ضاد معجمہ قرشے عدوے ست و قدیم الاسلام ہجرت کردہ بحبشہ و نیز ہجرت مدینہ بیست ہجرت کرد بمدینہ و آمد و سکونت کرد و وے معدود ست در اہل مدینہ و حدیث وی در ایشانست سر بالاے سر پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بایستاد و استرہ در دست گرفت نظر کرد در روے معمر و گفت یا معمر اگنک رسول اللہ قدرت داد ترا رسول خدا من شحمۃ اذنیہ بر نرمۂ گوش خود و فی یدک الموسے و در دست تست استرہ یعنے ہشیار باش و قدر این نعمت را بدان فقال معمر پس گفت معمر و اللہ یا رسول اللہ ان ذلک لمن نعمۃ اللہ علی و منہ

این مکان من درین مقام ہر آئنہ از نعمت حق تعالی ست بر من و منت وی عز و جل قال اجل گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم برائے تصدیق وے و اظہار امتنان حق بروے آرے ہمچنین ست این از نعمتہائے عظیم ست انگاہ اشارت فرمود بجانب راست کہ ابتدا بجانب راست کنند ظاہر جانب راست آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ست و در حدیث متفق علیہ در مشکوٰۃ از انس نیز تصریح بدان آمدہ و صحیح ہمین ست و بعض جانب راست حلاق اعتبار کنند و چون از حلق جانب راست فارغ شد آن موے را قسمت کرد بر حاضران آنجانب و اشارت فرمود تا جانب چپ را نیز حلق کرد و مجموع آن را بابو طلحہ انصاری زوج ام سلیم کہ ام انس بن مالک ست داد و ازینجہت در بعض روایات آمدہ کہ بام سلیم داد و در روایتے آمدہ کہ فرمود ابو طلحہ کجاست پس عطا کرد او را و مصنف میگوید کہ ابو طلحہ از موہائے جانب راست نیز نصیبے یافتہ بود پیش از ہمہ کس و در مشکوٰۃ از حدیث متفق علیہ آوردہ کہ موہائے جانب راست ہمہ را بابو طلحہ داد و در موہائے دست چپ فرمود قسمت کن آنرا میان مردم و تو رشتی گفتہ کہ قسمت موہائے مبارک در اصحاب بجہت آن بود کہ تا این برکت در میان ایشان باقی ماند و باعث تذکرہ و یاد داشتی بود ایشان را از وجود شریف آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و گویا کہ اشارتے کرد باقتراب اجل و انقضائے زمان صحبت و میگوید گمان میبرم کہ تخصیص ابی طلحہ بمزید قسمت التفات و اشارت باینمعنے بود یعنی او بود کہ قبر شریف و لحد مبارک وے را حفر کرد و خشت خام بنا نمود و اللہ اعلم و چون از حلق فارغ شد و مردمان ہر یکے را یک یا دو موے رسید و گویا شاعر باین قصہ اشارت کردہ است ؎ مرا از زلف تو موئے بند بند ست ۔ فضولی میکنم بوئے بہ بند ست ۔ باخر ناخن انگشتان مبارک را تقلیم کرد و آنرا نیز بر مردمان قسمت کرد و مشتیر صحابہ حلق کردند و اندکی از ایشان تقصیر کردند و حلق افضل ست از جہت موافقت فعل رسول البشر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و نیز بجہت تخصیص آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم مر را محلقین را بدعا بقولہ اللہم ارحم المحلقین و در آخر بالتماس و استدعای ایشان فرمود و المقصرین چنانکہ گذشت و حلق مر زنان را حرام ست ایشان را البتہ تقصیر باید کرد و اگر مردان را نیز مانعے از حلق باشد تقصیر متعین ست و اگر یکے را موے بر سر نباشد امرار موسی شرط ست و حلق ربع راس نزد ما کافی ست و ہمچنین در مذہب ائمہ ثلثہ کفایت میکند و حلق ہمان مقدار کہ در مسح راس معتبر ست در وضو کذا فی شرح ابن الہمام و در صحاح از روایت ابن عباس آمدہ کہ بایستاد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در منے برائے مردم کہ می پرسید ندا و را از احکام یکی آمد و گفت یا رسول اللہ من ندانستم و حلق کردم پیش از نحر فرمود ذبح کن و ہیچ باکی نیست دیگرے گفت نحر کردم پیش از رمی فرمود رمی کن ہیچ باکی نیست دیگرے گفت حلق کردم پیش از رمے و دیگرے گفت طواف کردم پیش از رمی فرمود رمی کن ہیچ باکے نیست و باکی گفت رمے کردم و نحر نکردہ فرمود ہیچ باکے نیست و ہمچنین ہیچ یکے پرسید از تقدیم و تاخیر مناسک مگر آنکہ فرمود ہیچ باکے نیست و علماء را درینجا اختلاف ست کہ این ترتیب واجب ست یا مستحب و وظائف روز نحر باتفاق چہار ست رمی جمرۃ العقبہ و نحر ہدی و حلق راس یا تقصیر و طواف زیارت و سعے بعد از وے و بصحت رسیدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم این مناسک را باین ترتیب بجائے آوردہ و چون در صورت عدم این ترتیب فرمود باکی نیست لاجرم ترتیب مسنون و مستحب بود ہر ترک و فوت آن دم واجب نگردد و تارک آن آثم نبود و شافعی و اکثر علما و جمہور سلف برین اند و مذہب امام ابو حنیفہ وجوب ترتیب ست در صورت عدم ترتیب دم واجب ست و تاویل قول آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ہیچ باکی نیست

آنست که اثمی نیست بر فاعل آن اما فدیه واجب و نزد ایشان در فوت شرائط احرام و ارتکاب محرمات آن مثلاً
هر چند به نسیان و خطا بود جزا واجب ست ولیکن آثم نیست و چون بقصد و تعمد کند هم آثم بود و هم جزا و مذهب امام احمد
آنست که اگر بجهل و نسیان بود هیچ چیزے لازم نگردد و اگر بعلم و تعمد بود جزا واجب ست و گفته اند که این مذهب بلیست
از جهت دلیلے که دلالت کرده بر وجوب اتباع رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حج زیرا که فسه موضحه و اعنی منا کلم
و این احادیث که در خصت تقدیم و تاخیر آمده مقرون بود بجهل و عدم شعور پس مخصوص شود حکم بحالت و باقی ماند
حالت عمد بر اصل وجوب اتباع در حج و اللہ اعلم و بعد ازان پیش از زوال بمکه روان شد و طواف کرد و این طواف
آخر ارکان حج و فرائض اوست بعد ازو سعی ست و رمی جمرات ایام تشریق و آنها در مذهب ما از واجبات
نه از فرائض فرض در حج احرام ست که شرط ست و وقوف بعرفه ست و طواف و این طواف را طواف افاضه خوانند بجهت آنکه
بعد از افاضت از عرفات و منی ست ماخوذ از قول حق سبحانه ثم افیضوا من حیث افاض الناس و افاضه در لغت
بمعنے دفع و رجوع و تفرق آید و طواف زیارت از جهت زیارت خانه کعبه در وے و طواف صدر بفتح صاد مهمله و دال مهمله
از جهت صدور و رجوع از مکه بعد از وی مقابل ورود بروی که در طواف قدوم بود نیز خوانند و مشهور اطلاق طواف صدر
بر طواف وداع ست که بدان وداع بیت اللہ کنند و صدور و رجوع بوطن نمایند و اطلاق این اسم بر طواف افاضه
جز در کلام مصنف نمی یابم و اللہ اعلم و این طواف زیارت را طواف رکن و طواف یوم النحر نیز گویند و در بعضے از نسخ
که وارد شده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طواف زیارت را تا خیر فرمود تا شب مشایخ حدیث میگویند که آن
غلط ست اگرچه این حدیث را ترمذی و ابوداؤد و ابن ماجه از عائشه و ابن عباس آورده و ترمذی گفته هذا حدیث
حسن صحیح و گفته که رخصت کرده اند بعضے از اهل علم در تاخیر طواف زیارت تا شب و مستحب داشته اند در یوم النحر و توسیع
کرده اند بعض که تاخیر کرده شود تا ایام منی انتهی و نزد امام ابوحنیفه وقت وی بعد از طلوع فجر یوم نحرست و بعد ازان
جائز نیست و سنت آنست که بعد از حلق کنند و افضل ایام برای آن یوم نحرست و جائز ست در ایام نحر اگر ازین
ایام تاخیر کنند دم واجب گردد و بعد ازین طواف سعی بین الصفا و المروه ذکر کرده اند و در حدیث مسلم از جابر آمده
که طواف نکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نه صحابه وی میان صفا و مروه مگر یک طواف و در هدایه میگوید اگر سعی
بین الصفا و المروه بعد از طواف قدوم کرده است رمل درین طواف و سعی بعد ازوی نکند و اگر تقدیم سعی نکرده
رمل کند درو سعی کند بعد ازوی و چون از طواف و رکعتین آن فارغ شد نزد یک چاه زمزم آمد و چه تسمیه بزمزم
از جهت بسیاری آب اوست زمزم و زمزوم و زمازم های کثیر را گویند و بعض گویند که این لفظ مشتق نیست از چیزے
همی ست که ابتداء علم آن چاه شد و اول کسیکه ظاهر کرده زمزم را جبرئیل علیه السلام ست که چون اسمعیل تشنه شد قدم زد
از آنجا چشمه پیدا شد هاجر اسمعیل آنرا گرد تا پیش از انکه مشک پر کند پراگنده نشود و اگر میگذاشت چشمه
میشد جاری چنانچه در حدیث آمده بعد ازان ابراهیم خلیل آنجا چاهے کند و چون جرهم ساکن مکه شدند آنرا
بنا پاشتند تا آنکه اثرے ازان نماند بعد ازان عبدالمطلب جد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون حق تعالی
اورا مخصوص بکرامات ساخت آن چاه را بوی در خواب نمودند پس وی حفر کرد در عام فیل و سر واستے پیش ازان
و بعد ازوے ابوطالب آن را بنا کرد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنفس نفیس خود سنگ میکشید کذا فی تاریخ مکه

وآثار و اخبار در فضل و کرامت و خواص وی بسیار آمده و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از طواف بچاہ زمزم آمد ایشان یعنے عباس و اولاد وی آب میکشیدند زیرا کہ سقایہ بدست ایشان بود فرمود آب بکشید اے پسران عبد المطلب زیرا کہ اگر نہ آن بودے کہ کسان بر شما غلبہ کردند من خود فرود آمدے و آب از چاہ بر سر دوش خود ہا بر سقایت اعانت کردے از جہت فضل و برکت و بزرگی اینکار یعنے اگر من این را نکنم بعد از من سنت گردد بر امت من و مردم ہمہ باین کار بقصد اتباع من دست زنند و بر شما غالب آیند و نوبت بشما نرسد و این منصب بزرگ از دست شما برود پس اولاد عباس رفتند و بروے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عرض کردند تناول کرد و ایستاده و ایستادن وے در حالت شرب برای بیان جواز بود تا بدانند کہ آب ایستاده خوردن جائز ست و حرام نیست اگرچہ افضل نشستہ خوردن ست یا برای ضرورت و حاجت بود کہ از جہت کثرت ازدحام جای نشستن نبود یا ضرورتی و حاجتی دیگر و اللہ اعلم و بعضی گویند کہ ایستاده آب خوردن مخصوص باین مزم و آب بقیہ وے ست سر انجام ست کہ بیاید تحقیق این بحث در آخر کتاب انشاء اللہ تعالیٰ و بخاری از ابن عباس آورده کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسقایہ عباس آمد و آب طلبید عباس پسر خود فضل گفت یا فضل برو بر مادر خود و برای رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آبی از نزد وی بیار فرمود از ہمین آب دگفت یا رسول اللہ مردم دست ہای خود درین آب می اندازند فرمود بده از ہمین آب پس ترازان آب خورد پس بر زمزم آمد و ایشان مردم را آب میدادند مشغول می کشیدند فرمود بکنید اینکار را کہ این عمل صالح ست و سود اگر ترس غلبہ مردم نمی بود بر شما ہر آئنہ فرود می آمدم و می نہادم ریسمان بر حالق خود و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین طواف بر راحلہ سوار بود و سبب سوار شدن بعضے میگویند کثرت ازدحام بود و در طواف قدوم نہ اینقدر بود یا سبب آنست کہ مردم بود تا مجموع حاضران کہ درین طواف مجموع تر از طواف اول بودند و برا مشاہدہ کنند و طواف را بیاموزند آداب و احکام آنرا معلوم کنند و بعضے میگویند در پای سبارک رحمتی بود و در روی دشتے از ضرورت سواره طواف کرد و در زمان بمنے باز گشت نماز ظہر را در رحل گذارد ہمچنین در صحیحین از ابن عمر روایت ست و گفت واقع کہ ہمچنین میکرد ابن عمر و میگفت کہ عمل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمین بود و در صحیح مسلم بروایت دیگر از عائشہ رضی اللہ عنہا جائز ثابت ست کہ نماز ظہر را در مکہ گذارد و ہمچنین ست در کتب متون از حدیث طویل جابر و چون ہر دو حدیث صحیح ست و شک نیست کہ در نفس الامر یکی ازان دو مرجوح ست و ترجیح یکے بر دیگرے از حیثیت صحت بہتر نمود لوجوہ دیگر ترجیح نموده اند چنانکہ گفت و بیشتر علما این روایت مسلم را ترجیح کرده اند کہ در مکہ گذارد و جہ این حدیث را دو صحابے روایت کرده اند جابر و عائشہ و آن حدیث ہمچنین آنکی ابن عمر و ابن عمر حدیث بتعدد راوی قوت پذیرد و جہ دوم آنکہ عائشہ ازو یعنے از ابن عمر بلکہ از جمیع ناس در اطلاع بر احوال خصوص بود بر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اہلم باحوال وے سوم آنکہ جابر سوق کرد حدیث حجہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را از اول تا آخر بروجہ اتم و اکمل حفظ نمود این قصہ را و ضبط کرد آن را بخصوصیات و جزئیاتش حتے اسود یرا کہ متعلق بمناسک ہم بود چنانچہ نزول آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در طریق مزدلفہ و نزول وے در شعب و ہر کہ اینقدر حفظ و ضبط کرده باشد لا بد ضبط مکان نماز ظہر روز نحر او لے و احرے باشد چہارم آنکہ حجۃ الوداع در ماہ آذر بود کہ روز و شب در وے برابر باشد و ہمیشہ کار ہا کہ درین روز کرد از روان شدن از مزدلفہ قبل طلوع آفتاب بسوئے منے و خطبہ خواندن در منی و می ہمرہ نمودن نحر چند بدست خود و قسمت آن کردن و پختن پارہ گوشت ازان و خوردن و حلق سر کردن و جامہ پوشیدن و طیب استعمال کردن و ہمہ

آمدن وطواف کردن وبر سقایه وزمزم آمدن وبر سر ایشان ایستادن وآب خوردن اینهمه افعال بجا آوردن و
جمع بمنے در وقت ظہر آوردن درین فصل از مجراے امکان عادے بیرون باشد وچگونہ آنرا از معجزات نشمرد
پس لابد نماز پیشین در مکہ گذاردن قریب تر وراجح تر باشد نہ چنانکہ چون ہر دو حدیث تعارض کردند لابد حمل بر نماز کردن
در مسجد حرام اولی باشد بجہت ثبوت مضاعفت فرائض وروی وبعضے از علما ترجیح حدیث ابن عمر کنند بدانکہ حدیث
متفق علیہ است ودرین حدیث اضطرابے نیست یعنی حدیث مضطرب در مقدمۂ کتاب معلوم شدہ وحدیث عائشہ
مضطرب آمدہ در چند جا یکے در وقت طواف کہ در روایتی از وے آمدہ کہ طواف زیارت کردہ ما را ودر روایتے دیگر تا
کرد آنرا تا شب ودر روایتی در آخر روز پس معلوم شد کہ وی وقت افاضہ را ضبط نکردہ ونہ مکان صلوٰۃ را ونیز
رجال اسناد آن یعنے حدیث ابن عمر در بخاری ابو نعیم وسفیان وعبد اللہ ونافع ودر مسلم محمد بن رافع وعبد الرزاق
وعبد اللہ بن عمر ونافع والیشان اعظم واجل اند وحدیث عائشہ از روایت محمد بن اسحق از عبد الرحمن بن القاسم وابن
اسحق مختلف فیہ است در احتجاج ودر وے تصریح بسماع ہم نیست بلکہ عنعنہ است وحدیث سماع از عنعنہ قوی تر باشد
پس متقدم نشود بر حدیث ابن عمر کہ مبنی بر سماع ست کذا فی المواہب اللدنیہ وشیخ ابن الہمام گفتہ حق آنست کہ
وے محتج بہ است ولہذا مسندے در مختصر خود گفتہ کہ سو حدیث حسن ونیز شیخ ابن الہمام گفتہ کہ اگر تکلف کنیم جمع بین الحدیثین
را کنیم کہ بگذارد وحمل کنیم گذاردن را بمنے بر اعادہ بسببی کہ مطلع گشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران کہ
موجب نقصان بود در انچہ ادا کرد اولا انتہی واللہ اعلم پس چون از مکہ بمنے مراجعت فرمود شب آنجا بیتوتت کرد
بیتوتت در منیٰ ایام نحر واجب ست نزد جمہور ونزد امام ابو حنیفہ ودر روایتی از شافعی واحمد سنت ودر وجہ دیگر
آن وعدم آن مبنی برین خلاف ست ومعتبر در مذہب اکثر لیل ست ودلیل عدم وجوب حدیث ابن عمر ست
کہ در صحیحین آمدہ کہ عباس بن عبد المطلب اذن طلبید از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بیتوتت کند بمکہ
در لیالی منیٰ از جہت سقایہ کہ منصب وی بود پس اذن داد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اورا واگر بیتوتت
در منیٰ واجب بودے اذن ندادے در ترک واجب وجمہور گویند کہ اذن عباس بجہت ضرورت سقایہ بود واگر
این ضرورت پیدا نشود آن نباشد جائز نباشد ترک آن ونیز بعض روایات بلفظ رخصت آمدہ واز ینجا معلوم شود
کہ عزیمت خلاف آنست وبعض ہمین حدیث استیذان عباس را دلیل بر وجوب کردہ اند چنانکہ مذہب جمہور ست
زیرا کہ اگر واجب نبودے طلب اذن در کار نبودے واین چیزے نیست زیرا کہ مخالفت سنت نزد ایشان
امرے خطیر بود خصوصا درین مقام کہ مستلزم مجانبت سائر ناس وترک ملازمت حضرت رسول ست صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم پس استیذان برای اسقاط اسارتی ست کہ در ترک سنت ست ودر ہدایہ میگوید کہ بیتوتت بمنے
از مناسک وافعال حج نیست ومقصود لذاتہ نہ بلکہ از جہت آنست کہ سہل گردد بر وے رمے در ایام آن واگر در
غیر منے بیتوتت کند ودر روز برای رمے حاضر شود لازم نیاید چیزے ولیکن مکروہ است بجہت ترک متابعت
فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وعمر فاروق تادیب میکرد بر ترک آن وروز دیگر بعد از روز نحر انتظار کرد
تا آفتاب زوال نمودہ پیادہ بیش از ادائے صلوٰۃ ظہر در احادیث ہمین قدر آمدہ کہ چون زوال کرد آفتاب
سوی جمرۂ اولے آمد وجمرۂ اولے جمرۂ است کہ بمسجد خیف نزدیکتر ست از دو جمرۂ دیگر وچون از مزدلفہ بیایند

اول بوے برسند و رسمے جمرات پیادہ اگر عذری نباشد افضل و اصحب ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در روز نحر
کہ از مزدلفہ آمد سوارہ کرد و درین ایام پیادہ چنانکہ معلوم شد ہفت سنگریزہ بنہ فت و باہر سنگی تکبیر میگفت در اخبار
آمدہ ست کہ چون ابراہیم اسمعیل را علیہما السلام بذبح کردن میبرد شیطان اسمعیل را وسوسہ میکرد پس وی شیطان را سنگ میزد
و از خود دور میکند و آن درین مواضع بود بعد ازان سنت شد و مذبح اسمعیل موضعی ست در جانب شرق منی و آنچہ در عوام مشہور ست
کہ آنجا سنگی ست از میان ترقیدہ و گویند کہ ابراہیم کاردی بران زد ازان ترقید اصلی ندارد و صحیح نیست و چون از رمے
فارغ شد چند گامے از محل رمی پیشتر شد تا بمکان سہل رسید کہ آنجا سنگستان نیست و سہل زمین نرم را گویند کہ آنجا سنگ
نبود صد حزن برابر و مستقبل قبلہ بایستاد و دعا کرد و چندان زمان کہ کسی سورہ بقرہ خواند در دعا خواندن بود تطویل قیام
درین مقام برای دعا مستحب ست و بعضے انغر با چندان می ایستادند کہ پایہای ایشان آماس میکرد و چون از دعا
فارغ شد بجمرہ وسطے کہ پایان تر از وست و در جانب مکہ آمد و ہمہ بر طریق ہفت سنگریزہ باہر یکی تکبیر رمی کرد و از انجا
بر راہ دست چپ رو ان شد چند گامی درمیان وادی کہ در وسطے منی ست رفت و آنجا بایستاد و دعا کرد و تطویل
قیام درین مقام و ایستادن و دعا کردن دران موازنہ اول و نزدیک بآن و روان شد تا بمسجد جمرۃ العقبہ آمد آنجا بر ابر و مقابل
جمرہ ایستاد و کعبہ را از دست چپ و منی را از دست راست داشت و در صحیح بخاری از ابن مسعود آمدہ کہ چون وے
رمی جمرہ کبریٰ کرد کعبہ را از دست چپ داشت و منی را از دست راست و گفت سوگند بخدائی کہ نیست خدا جز او ایستادن
کسی ست کہ فرستادہ شدہ ست بروی سورہ بقرہ و تخصیص سورہ بقرہ بجہت آنست کہ معظم احکام مناسک در وست
کذا قال الکرمانی و ہفت سنگریزہ تا تکبیر رمی کرد و در ساعت بی توقف باز گشت و درین محل دعا نکرد و این نا ایستادن
و دعا نا کردن را نزد این جمرہ دو وجہ میگویند یکی آنکہ اتفاقاً نزد آن جمرہ از دحام عظیم بود و جای ایستادن نبود بجہت
نہ ایستاد و در روز نحر کہ از مزدلفہ آمد و در ینجا رمی کرد نیز ہمین عذر بود و چون ایستادن و دعا کردن در ینمقام از انحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوجود نیامد بعد از وے سنت شد مراست را ہر چند آن علت نباشد باآنکہ جزم نیست کہ علت
ہمین بود شاید چیزی دیگر بوده باشد چنانکہ گفت وجہ دوم آنکہ دعای این عبادت کہ رمی ست در صلب عبادت و روان وے
کہ در جمرۂ اولی و وسطے وقوع یافت کردہ بود و دعا در صلب عبادت افضل ست از آنکہ در بی عبادت و بعد از وی کنند
و ہمچنین در نماز غالب دعوات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آخر تشہد بود و پیش از سلام کہ ہنوز در نماز بود و این
این الہمام گفتہ کہ در روایات متظافر و متوافق اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در رمی جمرۂ عقبہ نایستاد و محتمل
تخصیص وقوف و دعا بجمرتین غیر این جمرہ ظاہر نمیشود و چنین تخیل کردہ میشود کہ در روز اول مشاغل بسیار بود از ذبح و
حلق و افاضہ بمکہ از بجہت نایستادن و لیکن این بمعنی سنعدم ست در ایام دیگر مگر آنکہ گفتہ شود کہ جمرۂ عقبہ در طریق است و قوف
دران موجب قطع سلوک طریق میگشت بر مردم و باعث شدت ازدحام ایستادگان و گذرندگان می شد و بغضی میگشت بضرر
عظیم بخلاف باقی جمرات کہ آنہا در میانہ راہ واقع نیستند بلکہ در گوشہ اند از راہ انتہی و قتی کہ کاتب حروف عبد الحق بن سیف الدین
عفا اللہ عنہ بایتان این عبادت مشرف بود بے سابقۂ تامل و تفکر بطریق ذوق و الہام نکتہ درین باب بدل رخنت
امید کہ بر صواب باشد و آن نیست کہ عدم توقف در رمے جمرۂ اخیر و ترک جہد و مشقت در ایستادن و دعا کردن در ینجا بجہت آن
بود کہ چون در رد و جمرۂ اولی بر در رحمت بایستاد و خدمت کرد و تعب و مجاہدہ کشید در آخر فائز بالقرب و مسامحی و مسامحہ نگشت پس

اشارت ست از رب رحیم و اعلام از رسول کریم کہ بندہ چون حق خدمت و طاعت بجا آورد و نفس را در بوتۂ ریاضت و مجاہدہ بگداخت آخر وے آسائش و راحت ست و از بند کلفت و محنت آزاد و بہ آثار رحمت و مغفرت فائز خصوصاً درین عبادت معظمی حج کہ منبع و ثمر نہایت عفو و مغفرت ست و در روزاول بجہت کثرت مشاغل اعمال کہ در پیش داشت نہ ایستاد و این نکتہ را با قاضی علی بن شیخ جار اللہ کہ استاد صحیح بخاری این فقیر بود گفتہ شد و مورد احسن ہذا و با جماعۃ حضار دیدہ اکابر علمای مکہ معظمہ کہ در آن محل حاضر آمدہ بودند عرض کردہ ہمہ استحسان نمودند و تحسین فرمودند و اللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم تعجیل نکرد در نفر یعنے برآمدن از منی و یوم النفر بہ فتحتین روز سوم عید اضحی و لیلۃ النفر آن شب کہ حاجیان از منی بار کنند کذا فی المہذب و در غالب برآمدن و روان شدن از عرفات را افاضہ گویند و از مزدلفہ دفع و از منی نفر و تعجیل در نفر کہ برآمدن بعد از دو روز از روز نحر کہ دوازدہم ست نیز جائز ست و بعد از طلوع فجر روز سیزدہم جائز نیست و نفر از رحمت دخول وقت رمی اگر برآمدنی ست پیش ازان برآید و لیکن تاخیر در روز چہارم افضل ست و لہذا آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم تاخیر نمود و تعجیل نکرد بلکہ سہ روز تمام کہ روز نحر و دو روز بعد از وی باشد آنجا اقامت فرمود و بعضے از روز چہارم کہ روز سیزدہم و آخر ایام تشریق ست و چون عرفہ درین سال روز جمعہ بود آن سہ روز کہ اقامت در منی کرد روز شنبہ و یکشنبہ و دوشنبہ بود و روز چہارم روز سہ شنبہ کہ درین روز بعد از ظہر رمی کرد بخلاف روزہای سابق کہ پیش از زوال رمی ادا ے صلوۃ ظہر کردہ بود چنانکہ مصنف گفت و نزد ابو حنیفہ اگر درین روز چہارم رمی پیش از زوال کند بعد طلوع فجر نیز جائز ست و این استحسان ست و نزد صاحبین جائز نہ قیاس بر ایام دیگر و نیز تفاوتی کہ درین روز با روزہاے دیگر ست در رخصت نفرست پیش ازان و چون بایستاد و نفر نکرد در حکم وقت رمی این روز بروزہای دیگر برابر باشد و مذہب ابو حنیفہ مروی ست از ابن عباس و نیز میگویند کہ چون ظاہر شد اثر تخفیف درین روز در اصل ترک رمی ظہور آن در عدم تعیین وقت بطریق اولی باشد و از امام احمد در روایتی ہمچنین ست اما این روایت ازوی مرجوح ست و راجح بعد از زوال روان شدن و در محصب بضم میم و فتح حاے مہملہ و فتح صاد مہملہ مشددہ کہ مکانی ست بیرون مکہ و تسمیۂ وی بدان بجہت کثرت حصبا یعنے سنگریزہ است در وی و آنرا ابطح نیز میخوانند و ابطح مسیل واسع کہ در وے سنگریزہاے دقیق باشد چنانکہ در وادیہا و رودہا می باشد و مکہ را کہ بطحا و ابطح نام ست ہم ازینجاست و خیف بنی کنانہ نیز ہمین جا را گویند آنجا نزول فرمود جہ ابو رافع کہ مولاے آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و کماشتہ و عہدہ دار بارخانۂ وے بود آنجا فرود آمدہ بود و خیمۂ رسول را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آنجا زدہ بود بر حسب اتفاق و رائے خود نہ بر مقتضای امرے از آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم چنانکہ مسلم از ابی رافع آوردہ کہ گفت امر نکرد مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ نزول در ابطح کنم و قبیلہ بیرون آمد از منی و لیکن بطور خود آمد و قبۂ شریف در انجا زدم پس آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آمد و نزول کرد و ظہر و عصر و مغرب و عشا را آنجا بگذارد و مصنف در اول گفت کہ بعد از ظہر رمی کرد و روان شد و در مواہب لدنیہ نیز ہمچنین آوردہ و ظاہرش اینست کہ مراد بعد از ادا ے نماز ظہر باشد بقرینۂ قول او سابقاً در رمی دو روز اول کہ پیش از ادا ے صلوۃ ظہر سوے جمرۂ اولے آمد پس نماز ظہر در منی کرد و اینجا میگوید کہ نماز ظہر در محصب گذارد ہمچنین آمدہ است در صحیحین از انس کہ گفت گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم نماز ظہر و عصر و مغرب و عشا را در محصب پس ازان بخواب رفت پستر سوار شد بجانب بیت یا رب مگر مراد بقول مصنف بعد از ظہر رمے کرد آن باشد کہ بعد از

در آمدن

در آمدن وقت ظهر لیذ بعد از زوال چنانچه در بعض روایات آمده و این منافات ندارد با نکه ظهر در محصب گذارد یعنی
رمی کرد و نفر نمود و بمحصب نزول فرمود و گذارد ظهر در وے اما مشکل آنست که حدیثی دیگر در صحیح بخاری و مسلم از انس
آمده که پرسیدند او را که خبر ده ما را که کجا گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عصر را یوم النفر گفت بالبطح و ظاہر آنست
که اول نمازی که در محصب گذارد عصر بود و گذاردن ظہر دونی بود و عجب که در اینجا شراح در بیان منافات و تطبیق حدیثین
تکلم نکرده اند فتد بر و بالجمله عشا را در محصب گذارد و اندکی از شب بخسپید و چون بیدار شد سوار گشت و بمکه رفت و طواف
وداع کرد و این طواف واجب ست بر غیر اہل مکه نزد امام ابو حنیفه و امام احمد و صحیح از مذہب شافعی نیز همین ست از جهت
حدیثی که احمد و مسلم از ابن عباس آورده که گفت بودند مردم که میرفتند بهر جانب پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم که نفر نکند کسی یکے تا آنکه باشد آخر عهد وے به بیت و این حدیث صحیح ست بلکه بعض گفته اند که مشهور ست
و اگر فوت شود جبر کرده شود بدم و نزد امام مالک سنت ست و چیزی نیست در ترک او و فرض نیست باتفاق و در ین
طواف رمل نکرد و لیکن کعبتین طواف کرد چه آن وظیفه طواف ست مطلقا و اجبا کان او نفلا و بخاری از زہری
بطریق تعلیق آورده که گفت طواف نکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم هرگز مگر آنکه گذارد برای وی کعبتین و
آثار صحابه نیز همچنین آمده و بعض گفته اند که نماز فرض بعد از طواف کفایت میکند از ان اما اتباع در انست و طواف
وداع اگرچه واجب ست لیکن از حائض ساقط ست اگر طواف زیارت کرده است و در صحیحین از عائشه رضی اللہ عنہا آمده که هنگام نفر
صفیه حیض کرد خبر بحضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسید فرمود نگاهداشت ما را یعنی ما را چند روز باید ایستاد تا وقف
کرد تا وی پاک شود و طواف وداع بکند بیستر فرمود طواف افاضه کرده است گفتند بلی یا رسول اللہ کرده است فرمود
پس حاجت نیست که طواف وداع کند و عائشه چون عمره نگذارده بود گفت من در نفس خود و غدغه می یابم که شما حج و
عمره باز گردید و من تنها حج گذارده باشم پی عمره مرا اجازت ده که عمره بگذارم پس در ین شب رغبت کرد که عمره بگذارد او را
اجازت داد و برادر او را عبد الرحمن با وی فرستاد تا نعیم که بیرون حرم ست و شرط ست که احرام عمره از بیرون حرم بود
رفتند و احرام بست و بمکه آمد و عمره تمام کرد و هنوز شب تمام نشده بود که از اعمال عمره فارغ شد بمحصب رجوع کرد و پیغمبر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود فارغ شدید گفتند آرے پس ندا فرمود بر حیل و همه رحلت کردند پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بطواف وداع رفت و از انجا از اسفل مکه از کدی بضم کاف مقصور از نزدیک شعب که بضم شین معجمه و فتح با مضعر ابدینه روان شد
بر خلاف راهی که بان در آمده بود که اعلاے مکه باشد بجادت شریف وی که در اختلاف طریق در آمدن و بر آمدن
بود و نکات و وجوه آن در فصل نماز عید گذاشت و بعض در اینجا گفته اند در آمدن از جانب علو برائے تعظیم
مکان و اعلاے شان وے بود و بر آمدن از جانب سفل بجهت تحزن بر فراق بیت کرد و گویند که سنت
ابراهیم علیه السلام نیز همچنین بود و مصنف کلامے متعلق بنزول آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بمحصب که مقدم برین کلام ذکر بایست کرد اعاده کرده فصل را بیان تمام کرد و گفت و در محصب یعنی نزول آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در محصب اختلاف ست علما را بعض میگویند امری اتفاقی بود که ابو رافع اتفاقا خیمه آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را آنجا زد و از آداب و سنن حج نیست و مذہب ابن عباس رض برین ست گفته است
و نزل المحصب لیس بشئ یعنے فرمود آمدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در محصب چیزی داخل مناسک حج

نیست انما بونه نزل نزله رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم وی منزلی بود که اتفاقاً فرود آمد رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم در وے رواه البخاری ولیکن پوشیده نیست که چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نزول کرد در وے اگرچه نه بر سبیل تنسک و تعبد بود اتباع وی صلے الله علیه وآله وسلم مستحب و مستحسن باشد و آورده اند که خلفای راشدین رضوان الله علیهم اجمعین نیز آن را میکردند و امام محمد در موطا می آرد که امیر المومنین عمر میگذارد ظهر و عصر و مغرب و عشا را بمحصب پس می درآمد مکه را در شب و طواف میکرد به بیت و میگوید که این بهتر ست و اگر نکنند هم لازم نمے آید چیزے بروے و قول ابی حنیفه انیست انتهی و غالب آنست که توقف و اهمال آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم تا وقت عشا بجهت اعتماد عائشه بود تا اگر این نمی بود شاید که وقوف کمتر ازین نیز میکرد و چون این بنده ضعیف عبد الحق بن سیف الدین دهلوی قادری صاحب این تالیف در خدمت شیخ اجل امام اکرم عبد الوهاب المتقی القادری الشاذلے رحمة الله علیه رحمة واسعة از منے بمحصب آمد نماز ظهر در بیقام گذاردند و بخواب رفتند و نماز دیگر نزدیک بغروب آفتاب شیخ فرمود اکنون برآیند اینقدر در اجرا از سعادت اتباع درین باب کافی ست و فرمودند بکفی بزاد الله تعالے و بعض میگویند از سنن حج و تمام مناسک اوست چه پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم درمنی فرمود انا نازلون غدا بدستے که ما فرود آیندگانیم فردا ان شاء الله تعالی بخیف بنی کنانه حیث تقاسموا علی الکفر انجا که بیاید دیگر سوگند خورده و عهد گرفته بودند کافران بر کفر و مراد بخیف بنی کنانه همین محصب ست چه قریش و بنی کنانه آنجا میان خود سوگند خوردند و عهد بستند که بانبی هاشم و بنی المطلب اینچنین ست در نسخهاے کتاب و در بعض روایات بنی عبد المطلب یافته نمیشود و اول صحیح ترست و مطلب برادر هاشم ست عم عبد المطلب آمیزش نکنند و مناکحت و مواصلت و مبایعت ننمایند تا آنوقت که رسول علیه السلام را تسلیم ایشان کنند و تحقیق و تفصیل این مبحث در اواخر کتاب در فصل جهاد و آداب آن بیاید ان شاء الله تعالی و حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم نزول در محصب قصد کرد که شعائر اسلام ظاهر کنند در آن محل که ایشان شعائر کفر ظاهر کردند و شکر نعمت و فضل حق را و را عطا کرد بجا آرد و طبرانی و را واسطه عمر بن الخطاب آورده که گفت از سنت ست نزول بالبطح در شبانگاه روز نفر و نیز امر میکرد و مے بتحصیب در شب نفر در هدایه میگوید که اصح آنست که نزول درین مکان سنت ست و از مناسک حج ست زیرا که نزول آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم درین مکان تعبد بود و از برای نمودن بمشرکان لطیف صنع و کمال قدرت حق را جل و علا که با وے کرد بعد ازان سنت شد چنانکه رمل در طواف کرد از برای اظهار جلادت و شجاعت مر مشرکان را پس ازان سنت شد انتهی والله اعلم **فصل**

در دخول خانه کعبه و وقوف در ملتزم بعد از طواف و وداع جماعتے از علما و فقها بر انند که رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم در حالی که حج کرد در اندرون کعبه رفت و رفتن باندرون کعبه از سنن حج ست اما احادیث و آثار دلالت بران میکنند که دخول وی صلے الله علیه وآله وسلم در کعبه درین سال که حج کرد نبود بلکه در سال فتح مکه بود که سال هشتم از هجرت ست و در بعض روایات صحیحین ثابت ست که ابن عمر گفت دخل رسول الله در آمد پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم یوم فتح مکه در روز فتح مکه علے ناقته لاسامه سواره بر ناقه که مر اسامه بن زید را بود حتی اناخ بفناء الکعبة تا آنکه بنشاند ناقه را در صحن خانه کعبه فدعا عثمان بن طلحة پس خواند آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم عثمان بن طلحه را لیاتے بالمفتاح تا بیارد کلید در کعبه را فجاء به ففتح پس آورد عثمان بن طلحه کلید را و بکشاد در کعبه را فدخل النبے پس درآمد پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم

درون کعبہ عثمان بن ابی طلحہ بن عبد العزے العبدی بفتح حای مہملہ وجیم وآلان ایشان رشیبی میگویند نسبت بشیبہ
کہ برادر این عثمان بود و مفتاح کعبہ از عہد قدیم بردست ایشان بود وچون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بفتح مکہ
آمد عباس بن عبد المطلب التماس کرد کہ مفتاح کعبہ اورا عطا نماید و منصب سدانت کعبہ را باسقایہ برای وی جمع کند
پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علی مرتضیٰ را بفرستاد تا مفتاح را از دست عثمان گرفتہ آورد و پس این آیت
نازل شد ان اللہ یأمرکم ان تردوا الامانات الی اہلہا علی مرتضے را فرمود تا مفتاح را ہم بعثمان بسپارد و باوے
عذر خواہی کند چون علی مفتاح را نزد وے برد وے گفت بزور بردے و ایذا کردی و این نرمے و عذر خواہے
چیست علی فرمود قرآن درشان تو نازل شدہ و این آیت را بروی برخواند عثمان ایمان آورد و گفت اشہد ان محمدا
رسول اللہ پس جبرئیل آمد و گفت تا این بیت بر روی زمین برپاست مفتاح و سدانت در اولاد ایشان ست
تا روز قیامت و چون عثمان وفات یافت کلید را بہ برادر خود کہ شیبہ نام داشت بسپرد و عثمان را پسری نبود و در
روایت مسلم آمدہ کہ چون کلید را از عثمان طلبید عثمان نزد والدہ خود رفت تا کلید از دست او بستاند و والدہ اش
انداد ان ابا آورد عثمان گفت واللہ کلید میدہی والا شمشیر از کمر خود می کشم پس کلید از دست مادر گرفت و بخدمت
آورد و حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بدست مبارک خود بکشاد و ابن سعد در طبقات خود از عثمان بن طلحہ آورد کہ
گفت عادت در جاہلیت چنان بود کہ در کعبہ را جز در روز دوشنبہ و پنجشنبہ نمی کشادند روزی آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم نزد من آمد و التماس درکشودن کرد تا با جماعہ در کعبہ درآید من باوی درشتی کردم و سخت گفتم وے
صبر کرد و حلم ورزید پس تیز گفت یا عثمان زود باشد کہ این مفتاح را در دست من بینی تا ہر جا کہ خواہم آنرا بنہم من
گفتم گمرہ گردیدہ و خوار گردند آن روز این کلمہ در دل من نشست کہ برجوع امری خواہد بود و چون
روز فتح آمد گفت یا عثمان کلید بیار آوردم و از دست من بستد و ہم بدست من داد گفت بگیر تا روز قیامت نستاند
او را از دست شما مگر ظالمی و فرمود یا عثمان امین میگیرم شما را بہ بیت خدا بخورید از آنچہ بر سر بہ شما از این بیت باشد عثمان
گفتہ بودم ترا کہ روزے بینے کہ این کلید در دست من ست و می نہم آنرا در دست ہر کہ خواہم گفتم بلی اشہد انک
رسول اللہ و بالجملہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درون کعبہ درآمد و اساتہ و بلال و طلحہ نیز با آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم درآمدند فاجافوا علیہم الباب ما یا پس ببستند در خانہ کعبہ را ساعتی مدید از زمان بنحوے کہ بستر بگشاند
در را فبادرت الناس پس مبادرت کردم من مردم را و زود رسیدم بایشان قال گفت ابن عمر فوجدت بلالا علے
الباب پس یافتم بلال را بر در فقلت پس گفتم این صلے رسول اللہ کجا نماز گذارد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در درون
کعبہ قال بین العمودین المقدمین گفت میان دو ستون پیش رو در روایتی آمدہ کہ گرداند یک عمود را از دست چپ خود
و دو عمود را از دست راست و سہ عمود را پس پشت خود و بود خانہ کعبہ در آن روز بر شش عمود و در تاریخ مکہ ندکور ست
کہ معاویہ از ابن عمر پرسید کہ کجا گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درون کعبہ گفت بگردان میان خود و میان دیوار
دو ذراع یا سہ و گویند کہ چون کسے خواہد کہ قدم بر قدم مصطفے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بایستد بر سہ ذراع از دیوار بایستد
و اگر کمتر ازین باشد نوعا یا دستہا یا روی او در مکان قدم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باشد یعنے او
در کعبہ آید راست بجانب دیوار کعبہ برود و درین مقام بایستد قال گفت ابن عمر نسیت ان ہہنا کم طلے فراموش کردم

کرد پیرتم بلال را که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چند رکعت گذارد و این حدیث صریح ست در آنکہ دخول بیت از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سال فتح مکہ بود و اگرچہ در بعض روایات صحیحین مطلق آمدہ بی تقیید بہ فتح یا بالفتح چنانکہ صاحب مشکوٰۃ آوردہ است ولیکن بقرینۂ روایات صریحہ در تقیید آن بفتح محمول بر آن خواہد بود واللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از درآمدن فرمود کہ انی دخلت البیت بدرستی کہ من در آمدم خانۂ کعبہ را وددت ان لم اکن فعلت دوست میدارم کہ کاشکے نمیکردم این کار را دنمی درآمدم انی اخاف ان اکون اتعبت امتی من بعدی زیرا کہ من میترسم کہ در مشقت اندازم امت خود را کہ درآمدن در کعبہ بعد از من سنت شود و در آن تعب شوند ترمذی و ابو داؤد از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ کہ گفت بیرون آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از نزد من خوشحال پس از آن باز آمد غمگین پرسیدیم یا رسول اللہ چہ شد کہ مسرور بیرون رفتی و محزون باز آمدی فرمود کہ اندرون درآمدم و آن پیش ازین میدانستم آنچہ اکنون دانستم در نمی آمدم می ترسم کہ امت من در تعب بیفتند و عائشہ درخواست کرد کہ در کعبہ در رود فرمود کہ در حجر یکسر حای مہملہ و سکون جیم جائی ست در جانب شمال کعبہ و او را حجر ازان گویند کہ دیوارے مجور و متروک گشتہ از درون خانہ و بیرون افتادہ ازان دو رکعت بگذار کہ ہمچنان ست کہ در کعبہ گذاردہ زیرا کہ وی در اصل داخل بیت ست بعد ازان بیرون افتادہ و این قصۂ عائشہ نیز دلیل ست بر آنکہ دخول کعبہ در سال فتح مکہ نبود زیرا کہ این درخواست وی درین سال بود چنانکہ در حدیث صحیح آمدہ کہ گفت وی کہ نذر کردہ بودم کہ چون پروردگار تعالیٰ کعبہ را بر رسول خود فتح کند شکرانہ آنرا دو رکعت درون خانہ کعبہ بگذارم و چون فتح شد اذن بوفای آن نذر ازان حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم درخواست کردم فرمود در حجر بگذار کہ وی در اصل بنای ابراہیم علیہ السلام داخل خانہ ست و قوم تو بیرون کردند او را وقتیکہ بنا کردند کعبہ را الحدیث و چون مقصود مصنف درین فصل اثبات ہمین بود کہ قضیۂ درآمدن در کعبہ در سال فتح بود بہمین قدر از بیان اکتفا کرد و بر روایت بلال کہ مثبت نماز گذاردن ست در کعبہ و راجح ست اقتصار نمود و بذکر روایت اسامہ کہ نفی نماز گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در کعبہ میکند تعرض نکرد در اختلاف بین الحدیثین و تطبیق آنہا را بیان نفرمود پس بدانکہ بخاری و مسلم از ابن عباس روایت کردہ اند کہ گفت خبر داد مرا اسامہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون در آمد اندرون بیت دعا کرد در ہمہ نواحے آن و نگذارد نماز در روے تا بیرون آمد و چون بیرون آمد بگذارد در پیش بیت و فرمود ہذہ القبلۃ و ہم بخاری و مسلم از ابن عمر آوردہ کہ گفت گفت مرا بلال بگذارد چنانچہ در متن مذکور شد و از اسامہ نیز روایت کردہ شدہ ست کہ گفت بگذارد او کنون در جمع و تطبیق میان دو روایت اسامہ چنانکہ در مواہب لدنیہ از احمد و طبرانی آوردہ گفتہ اند کہ اسامہ آنجا کہ اثبات کرد اعتماد نمود بر غیر خود و آنجا کہ نفی کرد اعتماد نمود بر علم خود پس حاصل آن شود کہ گفت میگویند نماز گذارد اما من ندیدم فلا تناقض و امام نووے گفتہ کہ اجماع کردہ اند اہل حدیث بر اخذ بر روایت بلال زیرا کہ وی مثبت ست و خبر مثبت مقدم ست بر خبر نافی زیرا کہ وے زیادت علم ست کہ با نافی نیست کما تقرر فی اصول الفقہ و تواند کہ چون در کعبہ درآمدند و در بستند ہر کس در ناحیۂ بایستادہ و مشغول بدعا گشتند اسامہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را در دعا دید و بیشتر مشغول بلکہ اسامہ در ناحیۂ از نواحے بیت و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ناحیۂ دیگر و بلال چون قریب بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود نماز گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بدید و اسامہ چون در ناحیۂ دیگر مشغول بود ندید

نماز خفیف بود و در بستہ اگر یکی کہ نزدیک بود بدید دیگرے کہ دور بود ندید و در بنا شد و بعض گفتہ اند کہ اسامہ را
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بکارے بیرون فرستادہ بود ازان ندید و مؤید این ست کہ ابوداؤد طیالسی از
اسامہ مے آرد کہ گفت در آمدم بارسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس دید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صور
منقوش در دیوار کعبہ پس فرستاد مرا تا دلوے از آب زمزم بیارم آب آوردم و بدان آب آن صور تہا را شست
و محو گردانید کذا فی فتح الباری و اما وقوف در ملتزم و آن مابین حجر اسود و باب کعبہ را گویند زیرا کہ التزام میکنند
آنرا و مے چسپند بدان و مسافت مابین آن یکباع ست چنانکہ یک کف دست بر در باشد و دیگرے بر حجر
در سنن ابوداؤد از عبداللہ بن عمرو روایت میکند کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را دیدم کہ میان رکن یعنی رکن اسود
کہ حجر اسود در وست و در کعبہ ایستاد و روے و سینہ را بر دیوار کعبہ نہاد و ہر دو ذراع و ہر دو کف مبارک را بر دیوار
کعبہ بسط کرد و چون این را مطلق در وقت وداع کعبہ روایت کردہ اند بنی تقیید نمیکنند فتح این احتمال دارد کہ
در سال فتح بودہ باشد و ہمانا کہ در ہر دو سال بودہ چہ مجاہد و شاذے و جماعتے از اعلام علما میگویند مستحب آنست کہ
بعد از طواف وداع در ملتزم بایستند و دعا کنند چہ ہیچ آفریدہ در ان محل حاجتی را از حضرت رب العزۃ نخواست الا
کہ حاجت وی روا باشد باین نقل بودن وی در حج تائید میباید اما وجود وے در فتح بر احتمال ست و چون نماز
صبح بگذارد مقابل کعبہ در ان نماز سورۂ والطور خواند بجانب مدینہ روان شد و مستحب ست کہ در وقت وداع کعبہ بر
زمزم روند و سیراب گردند و روایت کردہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنچنین کرد و نفس نفیس خود دلوی
ازان برکشید و بخورد و بقیۂ آنرا در چاہ انداخت و در وقت وداع پائے پس برد و متحسر انتساب کیا کذا فی الہدایہ
و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در راہ مدینہ بمنزلے رسید کہ آن را روحا مینامند و شب معمے از سواران آن
دید بر ایشان سلام کرد پرسید کہ کسانید گفتند ما مسلمانانیم شما چہ کسانید گفت من رسول خدایم زنی پیش آمد و کودک
خود را از محفہ برداشت و پیش آورد و گفت یا رسول اللہ این طفل را حج درست باشد فرمود آرے او را حج باشد و ترا
کہ تعہد تربیت وے میکنی نیز ثوابی باشد یعنے اگرچہ حج بروے واجب نیست و بدان مکلف نہ و لیکن اگر بکند
صحیح ست چنانچہ حکم سائر عبادات صبی ست و صبی اگر در حالت صبا حج کند بعد از بلوغ حج واجب گردد و ہمچنین عبد
بعد از حریت بخلاف فقیر بعد از غنا چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بذی الحلیفہ رسید شب انجا اقامت
فرمود چنانچہ وقت آمدن نیز وعدہ بود صباح بمدینہ روان شد انجا نیز بعض گفتہ کہ نزول وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
در ذی الحلیفہ اتفاقی بود نہ بقصد و صحیح آنست کہ بقصد بود تا مدینہ را شب نہ در آید و عادت شریف در قدوم آنست کہ
بمدینہ وقت چاشت بود و از قدوم آوردن بخانہ در شب نہی مسافر مودود ست میدانست کہ مسافر بعد از قدوم بیشتر
خبری بخانہ بفرستد تا اہل خانہ استعداد و تہیۂ قدوم وی بکنند چون مدینہ را دید بتصور عظمت و کبریای الٰہے و ظہور
آثار و قدرت نامتناہی وی عز و علا و مشاہدۂ انوار و اسرار این بلدۂ طیبہ و ملاحظۂ شرف و بزرگی این مقام عالے
سہ بار تکبیر گفت و بعد ازان بسنت مستمرۂ خود کہ در وقت در آمدن ببلدہ داشت و بشکرانۂ اعانت و نصرت و اکمال
دین و اتمام نعمت و رجوع بخیر و عافیت و وصول بمقر امن و سلامت گفت لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک و لہ الحمد
و ہو علی کل شئ قدیر آیبون تائبون عابدون ساجدون لربنا حامدون صدق اللہ وعدہ و نصر عبدہ و ہزم الاحزاب

دعده پس در مدینه در آمد و الحمد لله علی اتمام النعمة و نعمة الاتمام **فصل** در بیان ذبائح بدانکه ذبایحے
که بذبح آن ازین حیثیت که ذبح ست قربت و طاعت حاصل آید سه نوع ست یکی هدی ست که در ایام احرام اهدا نمایند
همراه برند یا بفرستند دیگر اضحیه که آن را روز عید اضحے قربانی کنند دیگر عقیقه که از برای مولود ذبح کنند اگر گفته شود
که آیا نیست که چون ذبح کنند و بفقرا تصدق نمایند قربت حاصل شود و حال آنکه این نه هدی ست و نه اضحیه و نه عقیقه
جوابش آنکه اشارت کردیم که مراد حصول قرب بنفس ذبح ست و ازان حیثیت که ذبح ست و درین صورت گذشته شد که چنین
چه اگر قیمت او را دادے نیز قربت که بجهت مواسات فقراست حاصل شدی فافهم و مصنف از برای بیان هر یکے
ازینها فصلے علیحده عقد کرد اول برای هدی و گفت پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم از برای هدی هم گوسفند فرستاد و هم
شتر و از جهت امهات مؤمنان گاو را هدے کرد چنانچه گذشت و ادنای هدی شاة ست و اعلی شتر و گاؤ و چون
حج میرفت هدے را برابر می برد چنانچه سابقاً معلوم شد و هرگاه که بعمره رفتی هم هدے را برابر بردے و سالی که
اقامت بودے هدے را در صحبت دیگران بمکه فرستادی اما دران حالت چیزی از انچه بر محرم حرام شود بروے
حرام نشدے یعنے اگر خود اقامت کردے و هدے بدست دیگران فرستادی محرم نشدی و احکام احرام بجا نیاوردے
چنانچه در صحیحین از حدیث عائشه رضی الله عنها که گفت یا فتم من قلاده های بدن پیغمبر را صلے الله علیه و آله وسلم بدست خود پس
آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم تقلید کرد و اشعار نمود و اهدا کرد آنرا بحرم و حرام کرده نشد بر آن حضرت صلے الله
علیه و آله وسلم چیزے از انچه که حلال کرده شد مر او را و طیبی گفته که این اهدا بدست ابوبکر صدیق بود که در سنه تاسع پیش از
رفتن آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بحج رفت و در حدیث دیگر از صحیحین صریح آمده که گفت عائشه رضی الله عنها یافتم من قلائد
بدن نبی را صلے الله علیه و آله وسلم از پشم رنگین که نزد من بود و فرستاد آن را همراه پدر من و این باتفاق ست میان
علما نعم اختلاف ست که تقلید هدے محرم میگردد یا نه نزد امام ابوحنیفه میگردد همچنانکه تلبیه لیکن اگر همراه خود بر
و سوق کند اما اگر بدست دیگران بفرستد نه و طیبی گفته است که ابن عباس فتوی داد مر آن را که هدی فرستاد
و خود نرفت بوجوب احکام احرام تا برسد هدی بمکه و نحر کرده شود و این قول که عائشه رضی الله عنها فرمود اشارت کرد بر و قول
ابن عباس و عادت ان داشت که چون گوسفند هدی باشد تقلید کنند در گردن آن چیزی بیاویزند که علامت هدے
باشد چنانچه در صحیحین از عائشه رضی الله عنها آورده که گفت اهدا کرد پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم یکبارے غنم را پس تقلید کرد آنرا
و نزد امام ابوحنیفه تقلید غنم مسنون نیست و حدیثی درین باب نیز نقل میکنند که فرمود لا تقلدوا الغنم و ترمذی نیز
حدیثی در تقلید غنم هدے آورده و گفته که عمل بر نیست نزد بعض اهل علم از صحابه و غیر هم که قائل اند بتقلید غنم و ازین
عبارت معلوم میگردد که بعضے از ایشان قائل نیستند بدان پس مذهب ابی حنیفه موافق قول این بعض ست و لا بد
چون بعضی از صحابه برین باشند و این امری نیست که باجتهاد دریافته شود بسماع از پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم خواهد بود و چون
تشریح هدے کردے هم تقلید بودی و هم اشعار که شق سنام بعیر ست بطعن و بیان آن از پیش کرده شد و ما تحقیق
خلاف ابوحنیفه درین اشعار نیز کردیم و مصنف ذکر تقلید و اشعار بقر نکرد و اشعار مخصوص به بدنه ست و بدنه نزد غیر امام
ابوحنیفه نام شتر ست و نزد امام ابی حنیفه شامل بقره نیز هست و لیکن چون در هدی پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم بقر نبود
مصنف گفت و چون هدے را بدست دیگری فرستادی اورا بفرمودی که هر چه ازان بر هلاک مشرف شود آنرا ذبح کند

بعد ازان

بعد ازان نعل دیگر اگر قلاده اوست بجون وی بیالاید و رنگ کند و بر صفحه وی زند تا علامت باشد بر انکه وی هدی ست
دگیدار دکسے ازان جماعت که وے رفقای وی باشند گوشت وی را نخورد چنانکه مسلم از ابن عباس آورده نه اغنیا و نه فقرا
چنانکه ظاهر اطلاق حدیث ناظر دران ست بلکه اگر جمعی اجنبی حاضر شوند گوشت آن را بر ایشان قسمت کند و این قول شافعی
احمد و اسحق ست و نزد ایشان هر که بخورد ضمان دهد همان قدر که بخورد و نزد امام ابو حنیفه نا خوردن مخصوص باغنیاست
و اطلاق حدیث نیز محمول بران ست چه تصدق بر فقرا بهتر ست ازان که آنرا برای سباع بگذارند و آنها میگویند که اهل
بوادے در دنبال ایشان میرسند و منتفع می شوند و لیکن این محتمل ست یقینی نیست و نیز این حکم مذکور نزد امام ابو حنیفه
مخصوص ست بهدے تطوع و اگر واجب بود بجاے آن هدے دیگر گیرد و این هدی را هر چه خواهد کند بخورد
یا بفروشد یا تصدق کند و زرکشی درین باب اثرے از ابن عباس نقل کرده و مختار از مذهب امام احمد همین ست و در
حدیث ابن عباس که مضمون آن در متن مذکور ست حمل هدی بر تطوع کرده و لیکن نزد ایشان حکم واجب معین چنانکه گوید
مذکر دم این هدے معین را حکم تطوع نیست بخلاف انچه بر ذمه واجب ست از غیر معین چنانچه بر قارن و متمتع و طیبی
میگوید که این در انست که واجب گردانیده است بر نفس خود و اما اگر تطوع باشد نحر کند و بخورد زیرا که بمجرد تقلید از ملک
نمی برآید و این مذهب شافعی و جماعه از اهل علم ست و نزد بعض مالکیه جائز نیست اصلا نه در تطوع و نه در واجب انتهی
دشتر و گاو را از هفت کس هدے میکرد این متفق علیه است میان ائمه و احادیث صحیحه بسیار درین باب وارد یافته
و در حدیث ترمذی و نسائی اشتراک سبعه در بقره و عشره در ابل آمده و گفته که قول اسحق همین ست و لیکن گفته که این حدیث
غریب ست نمی شناسم او را مگر از وجه واحد و در هدایه از امام مالک آورده که اگر اهل بیت واحد زیاده بر هفت کس باشند
یکی کافیست اما از اهل دو بیت جائز نبود و مباح میداشت مرکوب هدی را در وقت حاجت آن مقدار که مرکوب دیگر بیابد
در صحیحین از ابی هریره آمده که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم مردی را دید که میراند بدنه پس فرمود سوار شو آنرا گفت
این بدنه است فرمود سوار شو آنرا گفت بدنه است فرمود سوار شو و یک شک راوی ست که این کلمه را در کرت ثانی فرموده
یا ثالث و ترمذی از انس بن مالک آورده که در کرت ثالث فرموده یا رابع و یحک یا ویلک و گفت هذا حدیث حسن صحیح
و گفت رخصت کرده اند قومی از اهل علم از صحابه و غیرهم در رکوب بدنه اگر احتیاج سواری باشد و این قول شافعی و احمد
و اسحق ست و بعض گفته اند سوار نشود مادام که مضطر نشود بدان انتهی و قول امام ابو حنیفه انیست و در هدایه میگوید که هر که
سوق کرد بدنه را پس مضطر شد بسواری سوار شود و اگر مستغنی ست سوار نشود زیرا که چون آنرا خالص لله ساخت صرف
عین آن یا منافع آن بنفس خود مناسب نباشد مگر نزد احتیاج و انچه در حدیث آمده ست که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم
امر کرد بسواری آن محمول بر حالت عجز و احتیاج ست و اگر سوار شد و بسبب سواری وی بران نقصانی راه یافت بر او
ضمان آن نقصان و اگر بدے شیرے داشته باشد مده شد و آب سرد بر پستان وی بپاشند تا شیر منقطع گردد و این بر تقدیرے
که نزدیک بود بوقت ذبح و اگر دور باشد بدوشد و تصدق کند و اگر بحاجت خود صرف کند ضمان دهد انتهی و شتر را ایستاده
و دست چپ بسته نحر میکرد و در وقت نحر تسمیه و تکبیر میگفت و چون گوسفند را ذبح کردی پای مبارک بر صفحه گوسفند نهادی
سنت در ابل نحر ست ایستاده و دست چپ بسته نیز مذهب میان طرفین و سینه که آنرا لبه گویند در بقر و غنم ذبح ست
خسپانده بر جانب چپ پای کشاده در صحیحین از ابن عمر آمده که وے بر مردی گذشت که خفته بود شتر را نحر میکرد

گفت نحر کن این را ایستاده و پای بسته چنانکه سنت محمدست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در صحیح بخاری آمده که ذبح کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو کبش شاخ دار را و نهاد پای خود بر یک صفحه آنها و تسمیه کرد و تکبیر گفت و در روایتے گفت بسم اللہ اللہ اکبر و اگر شتر را ذبح کنند نیز جائز ست ولیکن نحر دابل افضل ست از جهت موافقت فعل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و مباح کرد است راکه از هدے و ضحایا ے خویش بخورند و تزود کنند و در غیر صورت مذکوره سابقاً و در ابتداے اسلام که در مردم تنگی و احتیاج بود نگاه داشتن گوشت قربانی بعد از سه روز حرام و منهی عنه بود و در آخر عون و سعتی و فراخے در میان آمد رخصت کرد دران و فرمود بخورید و بخورانید و ذخیره کنید کذا اجاب فی الصحیحین و نزد امام ابو حنیفه جائز ست اکل از هدے تطوع و تمتع و قران زیرا که اینها دم نسک اند پس روا باشد خوردن ازان بمنزله اضحیه و بصحت رسیده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بخورد از لحم هدے خود و بنوشید از شوربائے آن چنانکه گذشت و لیکن از هدایاے دیگر که در کفارات جنایت ست جائز نبود و آنکه از حدیث ناجیه اسلمی آمده که فرمود نحورے تو و رفیقان تو ازان چیزے در هدایا بود که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در احصار حدیبیه بعث کرده بود کذا فی الهدایه و گوشت هدے راگاه قسمت میکرد و گاه میفرمود که هر کرا حاجت ست برای خود قطع کند ابو داؤد از عبد اللہ بن قرط آورده که گفت چون نحر کرد آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شتران را و بیفتادند آنها بر زمین تکلم کرد بکلمه خفیه که نفهمیدم من آنرا پس سوال کردم ازان کسیکه در پهلوے وے بود که چه فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت فرمود هر که خواهد قطع کند برائے خود قطعه ازان و مصنف میگوید که بعض علما ازین قول حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استدلال کرده اند بر جواز نهب و غارت در نثار یعنے اگر یکے مالی را نثار میکند افتادن دران و غارت کردن آن جائز باشد و لیکن پوشیده نماند که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رخصت و اباحت فرمود اگر مقصود جواز غارت ست بی اذن این استدلال تمام نیست و اگر باذن ست هیچ اشکال نه و هر هدے که در عمره برابر بردے و بمکه رفتی و عمره گذاردے در مروه نحر کردی بخلاف آنکه محصر شد در حدیبیه که بهمانجا نحر کرد و لیکن نحر البته در حرم باید و حدیبیه بعض او حرم ست و بعض او حل و هدی که در حج بودے در منے نحر کردے چنانکه گذشت و این خود یکبار بیش نبود در حدیث آمده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمنے هذا منحر و کل منے منحر و گفت در عمره هذا المنحر یعنے مروه و کل فجاج مکه منحر و همه کوچهاے مکه و راه هاے او منحرست اخرجه مالک فی الموطا و اشارت هذا المنحر در منی بمکان مخصوص ست که منحر النبی ست و شک نیست که نحر دران مکان افضل خواهد بود از غیر آن و ابن عمر مفیر ستاد هدے خود را از مزدلفه در آخر شب تا آورده شوند در منحر النبی و نحر کرده شوند و بهمانجا و اصل مکان برائے نحر هدایا حرم ست و در خصوص این امکنه اولیٰ و افضل و اما هدے نذر جائز ست نحر و ذبح آن در هر مکان و هرگز نحر هدے نکرد الا بعد از نماز عید و پیش از روز عید هم هدی را نحر نکردے و این طریق ادبے است چه هرگاه در روز نحر پیش از نماز عید جائز نداشت پیش از روز نحر نیز جائز نخواهد بود و نزد امام ابو حنیفه جائز ست ذبح دم تطوع پیش از روز نحر و رسانیدن بحرم کافی ست و در روز نحر افضل اما دم متعه و قران مخصوص بروز نحر ست زیرا که آن دم نسک ست پس مخصوص بود بروز نحر چنانکه اضحیه و نزد شافعی دم تطوع جائز نیست مگر در روز نحر و این امور که مذکور میشوند همچنین بود در روز عید اول رمی جمرة العقبه دیگر نحر دیگر حلق دیگر طواف و حکم فوت این ترتیب در ما سبق مذکور شد فقد ذکر **فصل** در قربانی پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اختلاف ست امه را که قربانی واجب ست یا سنت

مذهب امام ابو حنیفه و صاحبیه آنست که واجب ست بر هر حر مسلم مقیم موسر و نزد شافعی و بروایتی از ابی یوسف سنت موکده است و مشهور و مختار در مذهب امام احمد نیز همچنین ست و در روایتی از وے واجب ست بر غنی و سنت ست بر غیر وے و در رساله ابن ابی زید که در مذهب مالک ست گفته که سنت واجبه است بر کسے که استطاعت دارد آنرا آیا بواجبه موکده مراد داشته یا بسنت طریقه مسلوک در دین و این معنی قریب ترست بدلیل وجوب حدیثی ست که ترمذی و ابو داؤد و نسائی از مخنف بن سلیم آورده که گفت بودیم با رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم واقف بعرفات پس شنیدم که میگفت ایها الناس بر هر بیت در هر سال اضحیه است و این صیغه وجوب ست و در هدایه آورده که آن حضرت فرمود صلے الله علیه وآله وسلم هر که دریافت غنا و تضحیه نکرد پس نزدیک نیاید مصلاے ما را و اینچنین تشدید و تاکید جز در واجب نیاید و قول حق سبحانه فصل لربک وانحر نیز دلیل آن مے آرند که مراد بصلوة عید اضحے و نحر اضحیه است بدلیل صیغه امر و بدلالت ترتیب و تفریع آن بر عطای کوثر که اجل نعم و اعظم عطایاے الهی ست و مراد بدان خیر کثیر ست در دنیا و آخرت و اما دلائل سنیت حدیث زید بن ارقم ست که احمد و ابن ماجه آن را روایت کرده که پرسیدند یا رسول الله این اضحیه چیست فرمود سنت ابیکم ابراهیم و دار قطنی از ابن عباس آورده انفاق کرده نشد مال در چیزے که افضل از نحیره روز عید باشد و نیز آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در وقت اضحیه خود فرمود این اضحیه از من و از هر کسے که اضحیه نکرده از امت من رواه احمد و ابو داؤد و الترمذی پس معلوم شد که در امت کسے هست که اضحیه نکرده است و اضحیه آن حضرت صلے الله علیه وسلم او را کافی ست و این احادیث نزد تامل نص در عدم وجوب نیست مگر آن حدیث که دار قطنی از ابن عباس آورده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود سه چیز ست که بر من فرض ست و شما را تطوع وتر و نحر و رکعتین فجر اگر بثبوت و صحت پیوندد این حدیث و باجمله فعل آن حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم دائمی بود و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم هرگز ترک اضحیه نکردی ترمذی از ابن عمر آورده که گفت اقامت کرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم بمدینه ده سال و تضحیه میکرد و اضحیه بضم همزه و کسر آن و تخفیف یا و تشدید آن جمعه اضاحے تشدید و تخفیف یا انچه ذبح کرده شود از چارپایها بعد از نماز عید اضحے تقربا الے الله از انچه جائز ست ذبح آن دران و تسمیه روز عید بان اضحے از جهت مشروعیت صلوة ست در وے نزد ارتفاع نهار و شروعیت ذبح بعد از وے و گوسفند دنبه دار را در ذبح کردے یعنے اگر گوسفند قربانی کردی این قسم کردے از جهت جودت و نفاست وے و ذبح بعد از نماز عید کردی و میفرمود هر کس که پیش از نماز عید ذبح کرد اعاده کند یعنے بجاے آن دیگر ذبح کند چه آن عبادت نیست بلکه گوشتے ست که برای اهل خویش حاصل کرده و احادیث صحیحه درین باب بسیار ست و در هدایه میگوید که وقت اضحیه سید آید بطلوع فجر از یوم نحر و لیکن جایز نیست مر شهریان را مگر بعد از گذاردن امام نماز عید را اما اهل سواد و روستا را بعد از طلوع فجر جائز ست زیرا که بر ایشان نماز عید نیست و عدم جواز جهت خوف فوت نماز ست بسبب تشاغل بذبح و اینعنی مخصوص بشهری است و میگوید اگر مضحے در شهر باشد و اضحیه در سواد جائز ست پیش از نماز و بعد از طلوع آفتاب و در عکس این صورت جائز نه زیرا که معتبر مکان اضحیه است و اگر شهرے خواهد که پیش از نماز اضحیه کند بفرستد آنرا در سواد و باین حیله درست افتد و میگوید اگر نماز عید را جمعے در مسجد محله گذارند و هنوز در عیدگاه نگذارده اند جائز ست از جهت صحت آن نماز

و در عکس آن بطریق اولی و نزد امام شافعی و مالک وقت آن بعد از ذبح امام ست و پیش ازان جائز نبود و احادیث
که در اشتراط بعد صلوٰة بے اشتراط بعد ذبح امام آمده حجت ست بر ایشان کذا فی الهدایة اما از کشی حدیثے از جابر بروایت
احمد و مسلم اورده که نماز گذارد با پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم بمدینه و پیشے نمودند جماعه و نحر کردند بگمان آنکه آن حضرت
صلے الله علیه و آله وسلم نحر کرده است پس امر کرد ایشان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم که هر که پیش از نحر بے نحر
کرده است اعاده کند بنحر دیگر و فرمود نحر نکنند تا نحر نکند پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم و این نمی نزد امام ابو حنیفه
مخصوص بزمان نبوت باشد تا و با معه صلے الله علیه و آله وسلم پس ائمه دیگر را بران قیاس نتوان کرد و در مذهب
امام احمد درین باب اقوال مختلفه آمده یکی آنکه بعد از نماز باید و پس اگرچه پیش از خطبه بود دیگر آنکه بعد از خطبه نیز باید
چه خطبه بمنزله جزو نماز و ملحق بدو ست دیگر آنکه بعد از نحر امام نیز باید دیگر آنکه بعد از مضے اینقدر وقت که در وے نماز
یا نماز بخطبه یا نماز و خطبه و نحر امام گنجائش دارد جائز ست زیرا که نماز گاهی پیشتر کرده می شود و گاهے پسپتر
و نیز شاید نکنند پس مضبوط و معتبر مضے آنقدر وقت باشد و معتبر نزد اکثر اصحاب ایشان همان بعد از نماز ست
چنانچه مذهب امام ابو حنیفه است از جهت کثرت ورود احادیث صحیحه دران و بیان که اضحیه از ابل و بقر و غنم ست
و از غیر آنها جائز نه و نقل کرده نشده ازان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم و نه از صحابه که بغیر این سه نوع از ذبائح تضحیه
کرده باشند و لیکن غنم دو صنف دارد معز که آنرا بز گویند و ضان که آنرا میش خوانند و جاموش یعنے گاو میش
از جنس گاو ست و از جمیع این اقسام تضحیه ثنی جائز ست و ثنے از ابل پنجساله را گویند و از بقر دوساله و از غنم یکساله
همچنین ست در هدایه و مذهب حنفیه این ست و شافعیه تفسیر کرده اند ثنی از غنم را نیز بدوساله و در قاموس نیز همچنین
گفته و در کتاب مذهب مالک ثنے غنم یکساله و ثنے بقر سه ساله و ثنے ابل شش ساله را گفته و در مذهب امام احمد
نزد اکثر اصحاب ایشان ثنے غنم یکساله و نزد بعض دوساله و از بقر دوساله و از ابل پنجساله و وجه تسمیه ثنے آن گفته اند
که درین عمر ثنایا که دندان پیش ست می اندازد و این وجه را در ابل گفته اند و ظاهر در انست که در همه جا بود و سنه
نیز بمعنے ثنے آمده از سن بمعنے سال یا بمعنے دندان و بالجمله از اقسام این ذبائح برای تضحیه ثنے شرط ست با اختلاف
تفاوت بسیار و در ضان که جذع از وے نیز کافیست و در هدایه گفته که جذع از ضان در مذهب فقهمان آن بود که شش ماه
تمام بروے گذشته باشد و گفته که زعفرانی ذکر کرده است که جذع از ضان نه ماهه را گویند و نزد شافعیه یکساله
و این ظاهر آنست که ثنے غنم نزد ایشان دوساله را گویند و بقولے شش ماهه نیز آمده و در مذهب مالک یکساله و
بقولے هشت ماهه و بقولے ده ماهه و در مذهب امام احمد شش ماهه و بقولی هشت ماهه و بقولے شش یا هفت ماهه
و خرقی که از کبار علمای مذهب ایشان ست از اهل بادیه نقل کرده که ضان را جذع آن وقت گویند که پشم وی
ایستاده شود بر پشت وے الحاصل ثنے از جمیع اقسام جائز و کمتر ازان کافی نه گر ضان که کافی ست و احادیث
درین باب ورود یافته در جامع الاصول از مسلم و ابو داؤد و نسائی از جابر آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه و
آله وسلم ذبح نکنید مگر مسنه را مگر آنکه مسنه دشوار آید بر شما پس ذبح کنید جذعه برین تقدیر جذع از ضان را و در هدایه درین
حدیث بجاے مسنه ثنایا آورده و معلوم شد که ثنیه و مسنه بیک معنی ست و ابو داؤد و نسائی از عاصم بن کلیب از
پدرش آورده که گفت بودیم ما با مردے از اصحاب رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم که نام او مجاشع بود از بنی سلیم

پس عزیز و نادر شد وجود غنم پس فرمود وے منادی را کہ ندا درداد کہ گفتہ است رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
کہ جذع از ضان وفا میکند بانچہ وفا میکند ثنے از وے و ترمذی از ابو کباش آوردہ کہ گفت آوردم من غنم
لسیار از قسم جذع در مدینہ نزدیک عید اضحے پس کاسد شد بر من و نمی خرید ہیچ کس پس ملاقات کردم ابا ہریرہ را
و پرسیدم ازان گفت مشنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میفرمود نیکو اضحیہ است جذع از ضان پس
ہجوم آوردند مردم و بربودند آن ہمہ را از من بعض احادیث کفایت مطلق جذع معلوم میشود اما مراد بدان
ہمان جذع از ضان ست بدلیل احادیث دیگر کہ دران مقید واقع شدہ و اما جذع از معز روا نبود و انچہ در صحیحین از
حدیث براء بن عازب آمدہ کہ گفت تضحیہ کرد خال من ابو بردہ پیش از نماز پس فرمود آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم شاۃ تو شاۃ لحم ست یعنے نہ از اضحیہ بنا بر عدم جواز تضحیہ پیش از نماز پس گفت ابو بردہ یا رسول اللہ نزد من
جذعہ است از معز فرمود ذبح کن و جائز نباشد از غیر تو پس ازان فرمود ہر کہ ذبح کرد پیش از نماز ذبح نکرد و مگر
برای نفس خود و ہر کہ ذبح کرد بعد از نماز تمام شد نسک او و دریافت سنت مسلمین را و چون معلوم کردی انچہ ذکر
کردم دانستی کہ قول مصنف کہ گفت و میفرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ از میش یکسالہ و از غیر میش دو سالہ
رواست علی اطلاقہ درست نیست مگر آنکہ بیان را مخصوص بغنم دارد و مد جذع ضان را تفسیر بیک سالہ کنند
و ثنے را بدو سالہ و لیکن این بیان قاصر ست فتدبر و مجموع روز عید و سہ روز ایام تشریق ایام ذبح ست مذہب
امام ابو حنیفہ و امام احمد و مالک آنست کہ ایام ذبح یوم نحر ست و دو روز بعد ازوی و ہم و یازدہم و دوازدہم و مالک
در موطا از ابن عمر آوردہ کہ گفت اضحے دو روز ست بعد از روز اضحے و نیز آوردہ کہ رسیدہ است ما را از علی بن ابیطالب
مثل آن و زرکشی آوردہ در شرح خرقی کہ این قول عمر و علی و ابن عمر و ابن عباس و ابی ہریرہ و انس ست رضی اللہ عنہم
اجمعین و از امام احمد آوردہ کہ گفت منقول ست از بسیاری از صحابہ کہ ایام النحر ثلثہ و در روایتی پنج از صحابہ مذکورین
گفتہ غیر انس و این بے سماع از حضرت نبوت نتوان گفت چہ تعیین مقادیر برای و قیاس اثبات نتوان کرد و نزد
شافعی ایام ذبح سہ روز ست بعد یوم نحر و ناحیہ شے درین کتب برین قول نیافتیم جز آنکہ ایام اکل و شرب و ذکر ان
اینہا واقع شدہ و در ہدایہ آوردہ در دلیل مذہب شافعی کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ایام التشریق
کلہا ایام ذبح و نیز گفتہ کہ در اخبار تعارض ست و ما اخذ بمتیقن کردیم انتہی و نیز در تعلیل عدم جواز ذبح بعد از سہ روز
گفتہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی کرد از ادخار لحوم اضاحے فوق ثلثہ ایام و ہر گاہ کہ ادخار محرم بعد از
سہ روز درست نبود ذبح نیز درست نباشد و اگرچہ نہی از ادخار منسوخ شد اما از ینجا لازم نیاید نسخ عدم جواز ذبح بعد از
سہ روز چہ این دو حکم ست و از نسخ یکی نسخ دیگرے لازم نیاید کذا قال الزرکشی و فیہ تامل و از سنن حضرت نبوی
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ میفرمود ہر کہ خواہد کہ قربان کند چون ماہ ذی الحجہ بیند از موی و ناخن خود چیزے
دور نکند و ازین روز در صورت محرمان می باشد مسلم و ابو داؤد و ترمذی و نسائی از ام سلمہ آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بہ بینید ہلال ذی الحجہ را و خواہد یکی از شما کہ تضحیہ کند پس گو کہ امساک کند از موی خود و ناخن خود
و در بعض روایات آمدہ حتے یضحے و بعضے از علماے مذہب امام احمد برین اند کہ این منع و نہی بر سبیل تحریم ست
و بعض برین کہ بطریق کراہیت از جہت حدیث عائشہ کہ گذشت کہ میافتم من قلاید ہدی پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را

وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تقلید ہدے میکرد و میفرستاد ہدے را و حرام نمیشد بروی چیزے از انچہ حلال کردہ خدای تعالی متفق علیہ یعنے احکام احرام بجا نمی آورد و لابد رسیدن ہدی تا معشر ذی الحجہ ببود ذرکشی گفتہ کہ دلالت حدیث ام سلمہ اقوی ست چہ آنرا برای امت فرمود شاید کہ انچہ در حدیث عائشہؓ آمدہ مخصوص بحضرت وے باشد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نیز قص شعر و ظفر قلیل الوقوع ست مگر از جمعہ تا جمعہ دیگر شاید کہ عائشہؓ آنرا ندیدہ باشد انتہی و در جامع الاصول از مسلم از عمرو بن مسلم بن عمار لیثے مے آرد کہ گفت بودیم ما در حمام نزد یک بروزا ضحے پس طلا کردند یعنے نورہ زدند جماعہ بعضے از اہل حمام گفتند کہ ازین منع میکنند و چون ملاقات کردم سعید بن مسیب را مذکور کردم این سخن را با و گفت یا ابن اخے این حدیثے ست کہ مردم فراموش کردہ اند آنرا و ترک دادہ حدیث کرد مرا ام سلمہ زوج النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بہ بینید ماہ ذی الحجہ را الحدیث **تنبیہ** انچہ از حدیث ام سلمہ معلوم میشود ہمین ترک قص شعار و اظفار ست نہ التزام لباس محرمان نیز و ظاہر از حدیث سعید المسیب و انچہ زرکشی در تطبیق حدیث عائشہؓ با حدیث ام سلمہ گفتہ نیز ہمین ست پس قول مصنف در صورت محرمان مے باشد باطلاقہ محل سخن ست و اللہ اعلم و مے فرمود

کہ از برائے قربانے قربہ تر و نیکوتر و سالم تر از عیوب ذبیحہ را پیدا کند و بریدہ گوش و شکستہ سر و دیک چشم و شکافتہ گوش و دریدہ گوش و انچہ مقدم گوش و یرا یا موخر گوش و یرا یا موے و یرا بزیدہ باشند این جمیع را قربان نکنند این مجمل ست و تفصیلش آنست کہ در احادیث واقع شدہ و در کتب فقہ مذکور گشتہ مالک و احمد و ترمذی و ابو داؤد و غیرایشان از براء بن عازب آوردہ اند کہ گفت پرسیدہ شد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہ چیز ست کہ پرہیز کردہ شود از ضحایا یعنے درست نباشد ذبح آن پس اشارت بانگشتان دست خود کرد و فرمود کہ چہار ست العرجاء البین ضلعہا اے عرجا یعنے لنگ کہ ظاہر باشد لنگی او یعنے آنکہ نتواند بپاے خود تا بہ منسک رسید کذا فی الہدایۃ و بعض گفتہ اند آنکہ عاجز باشد از مصاحبت جنس خود در مشی و مشارکت در علف زیرا کہ این سبب نقصان لحم و منفضے بہزال او ست و اگر لنگے او کمتر ازین مرتبہ باشد جائز ست و العوراء البین عورہا دوم ازان چہار کہ روایت ذبح آن در اضحیہ یک چشم کہ ظاہر ست یک چشمی او بین نوع کہ رفتہ باشد بصارت یک چشم او بتمام یا اکثر و لیکن مختلف ست روایت از امام ابو حنیفہ در تفسیر اکثر در جامع صغیر گفتہ اگر مقدار ثلث یا کمتر ازین برود جائز ست و اگر زیادت بر ثلث رود جائز نہ پس ثلث را اقل اعتبار کردہ و زیادہ بران اکثر زیرا کہ وصیت در ثلث بی رضای ورثہ جائز ست پس قلیل باشد و در زیادت بران جائز نہ پس کثیر بود و در روایتے اگر ثلث یا ربع رود جائز نیست و اگر کمتر ازان رود جائز پس ثلث و ربع را کثیر اعتبار کردہ اما ثلث از جہت آنکہ در باب وصیت در حدیث آمدہ است کہ الثلث کثیر و اما ربع از جہت آنکہ اگر ربع عضو مکشوف بود حکم تمام دارد و نماز جائز نہ و قول ابی یوسف و محمد آنست کہ اگر اکثر از نصف چشم باقی ماند جائز ست و در نصف دو روایت ست از ایشان و معرفت مقدار باقی و ذاہب از چشم دقتی دارد و گفتہ اند کہ طریق شناخت آن آنست کہ گرسنہ داشتہ شود گوسفند را یک روز یا دو روز و مجمد یکہ چون علف از دور بنمایند بدود بسوے آن بعد ازان بستہ شود چشم عیب دار را و انداختہ شود علف نزدیک وی اندک اندک تا یک حد معین از مکان کہ اگر دور تر ازان بیند از نہ بیند پس علامتے گذاشتہ شود بران حد پس بستہ شود چشم درست را و نزدیک کردہ شود

بسوے او علف اندک اندک تا حدے معین و بریں حد مکان نیز گذاشتہ شود علامتے بعد ازاں نظر کردہ شود تفاوت میان این دو مکان اگر ثلث ست ذاہب ثلث ست و اگر نصف ست نصف و علی ہذا القیاس و المرتبۃ الثالثۃ بین مرضہا سوم از انچہ جائز نیست ذبح آن بیماری ست کہ ظاہر ست بیماری او بحدی کہ امید بہ شدن وے نباشد و این سہ نوع کہ مذکور شد سبب نقصان لحم و موجب لاغرے ست بعد ازاں لاغر بصریح جدا کرد و فرمود و العجفاء التی لا تنقی ہمہ لاغر کہ مغز در استخوان او نماندہ و در بعض روایات آمدہ و الکبیر الذی لا ینقی بجاے و العجفاء التی لا تنقی و اما انواعے کہ سبب نقصان و عیب بود بے آنکہ سبب لاغرے گردد آنست کہ از امیر المومنین علی آوردہ اند کہ گفت امر کرد مارا رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ تضحیہ نکنیم مقابلہ را و نہ مدابرہ را و نہ شرقاء را و نہ خرقاء را مقابلہ بفتح با آنکہ بالاے گوش او بریدہ شدہ است مدابرہ آنکہ پایان گوش بریدہ و بعض گفتہ اند کہ مقابلہ آنکہ داغ کردہ شدہ است در باطن گوش وی و مدابرہ آنکہ در ظاہر آن بود و نود ے گفتہ کہ مشہور قول اول ست و شرقاء بدآنکہ پارہ شدہ گوش او در طول و خرقاء آنکہ سوراخ کردہ باشند در گوش وی سوراخ مستدیر و این ما جہ از علی مرتضی آوردہ کہ نہی فرمود رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ تضحیہ کنیم عضباء یعنے شکستہ شاخ و شکستہ گوش را و مراد شکستہ گوش بریدہ گوش داشتہ اند و معتبر نیز در نجا اکثر ست باختلاف روایات و تفسیر آن و معرفت آن در نجا غیر معتبر ست و در ہدایہ بریدہ دم را نیز روا نداشتہ زیرا کہ دم عضوی کامل ست و جماء یعنے شکستہ شاخ روا داشتہ زیرا کہ بقرن خرشے متعلق نیست و تخصیص قرن بہ گوشت ان لذیذ و خوشتر ست و عجب نہ کہ آنرا ثولاء گویند اگر علف میخورد نیز جائز ست و جرباء یعنے کہ کین اگر قوی ست نیز جائز زیرا کہ جرب بر پوست ست نہ در گوشت و اگر لاغر باشد جائز نہ و اما تہماء کہ دندانہا ندارد مردے از امام ابی یوسف آنست کہ معتبر دران کثرت دندان و قلت آنست و بروایتی دیگر آنکہ اگر آنقدر دندان ماندہ کہ علف خوردن بدان ممکن ست جائز و الا نہ سکاء آنکہ در اصل خلقت گوش ندارد جائز نیست زیرا کہ چون مقطوع الاذن جائز نبود عدیم الاذن بطریق اولی چون این تفصیل معلوم شد شرح کلام مصنف ظاہر شد باز یادتی اما قول وے را کہ گفت یا موے و یرا بریدہ باشند ذکرے و بیانے در کتب یافتہ نشدہ و اللہ اعلم و بدانکہ این بر تقدیر یست کہ این عیوب مذکورہ در وقت شرا قائم باشد و اگر سالم خرید بعد ازاں معیوب شد اگر غنی ست بجاے وی دیگر دہد و اگر فقیر ست کفایت میکند و اگر وقت ذبح عیبی پیدا کرد باکی نیست و اگر اضحیہ گم شدہ یا دزدیدہ شد دیگرے بجاے او بخرید بعد ازاں گم شدہ و دزدیدہ پیدا شد اگر غنی ست یکی ذبح کند و اگر فقیر ست ہر دو کذا فی الہدایہ و عادت حضرت نبوی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم آن بود کہ قربانی در مصلے ذبح کردے جابر میگوید حاضر بودم در مصلے با پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم چون نماز گذارد خطبہ کرد و از منبر فرود آمد تحقیق آنکہ مصلاے عید آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم منبر داشت یا نہ در سابق گذشت یک کبش را یعنے میش نر کہ آنرا فحل گویند بیاوردند و بدست خویش ذبح کرد و در وقت ذبح گفت بسم اللہ اللہ اکبر ہذا عنی و عمن لم یضح من امتی رواہ الترمذی و این تشریف و احسان آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ست بامت مرحومہ خود کہ ایشانرا درین عمل شریف شریک ساخت نہ آنکہ کفایت ست از ذبح ایشان بذبح آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و تواند کہ مخصوص بود بفقرا کہ بر ایشان واجب نیست اما در حدیث دیگر تمام امت را شریک ساختہ فتدبر و ہم از جابر در سنن ابی داؤد و ابن ماجہ و دارمی و مسند احمد ثابت ست کہ ذبح یوم النحر و در روایتے یوم الذبح یعنے ذبح کرد حضرت

رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در روز نحر کبشین اقرنین دو کبش شاخدار را الملحین الملح آنکہ بیاض وی بشتر بود از سواد و بعضی تفسیر کردہ اند آن را بدے بیاض شدید موجوئین کوفتہ شدہ منیتین وی یعنی خصے فایا و جمجما پس ہر گاہ کہ گردانید روے آنہا را بجانب قبلہ قال گفت این کلمات را انی وجہت وجہی للذی فطر السموات والارض حنیفا و ما انا من المشرکین ان صلوتی ونسکی ومحیای ومماتی للہ رب العالمین لا شریک لہ وبذلک امرت وانا من المسلمین اللھم منک ولک عن محمد وامتہ بسم اللہ اللہ اکبر ثم ذبح این کلمات را خواند پستر ذبح کرد و امر الناس الاحسان فی الذبح این کلام چنانچہ در جامع الاصول و مشکوۃ و کتب دیگر مذکور ست داخل این حدیث نیست بلکہ حدیثی جدا ست کہ احمد و مسلم و ترمذی و ابو داؤد و نسائی و ابن ماجہ از شداد بن اوس آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون قتل کنید نیک کنید قتل را و چون ذبح کنید نیک کنید ذبح را و تیز کنید کارد را و راحت کنید ذبیحہ را و ظاہر سیاق کلام مصنف ناظر در انست کہ داخل ست شاید کہ در بعض روایات آمدہ باشد و احتمال دارد کہ در کلام مصنف نیز حکمی جدا باشد و ترجمہ اش آنست کہ گفت یعنے فرمود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشان را باحسان و نیکی کردن در وقت ذبح و میفرمود باری تعالیٰ بر ہمہ چیز احسان و نیکی نوشتہ است پس چون ذبح کنید احسان کنید و چون قتل کنید احسان کنید و احسان در ذبح چنان بود کہ کارد و تیغ را تیز کنند تا زود تمام شود و عذاب نکشد و در قتل نیز ہمچنین خواہد بود و بعضی ذبایح را در حضور بعض ذبح نکنند و بیشتر از کمال و تمام موت و سکون اعضا و سرد شدن ذبوح سلخ نکنند و در حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا آمدہ است کہ رسول خدا امر فرمود بآوردن کبش شاخدار کہ بے سپر میکرد در زمین را در سیاہی وی نشست در سیاہی و نظر میکرد در سیاہی یعنے پاے و شکم و چشم وے سیاہ بود پس گفت یا عائشہ کارد بیار و آنرا تیز کن بسنگ پستر بگرفت کارد را و گرفت کبش را و بخسپانید او را و ذبح کرد و گفت بسم اللہ اللھم تقبل من محمد وآل محمد ومن امۃ محمد رواہ مسلم **فصل** در سنن حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در عقیقہ بدانکہ عقیقہ سنت ست نزد امام مالک و شافعی و احمد در مذہب مشہور و بر وایتی از وی واجب و اکثر احادیث ناظر در عدم وجوب ست الا حدیث کل غلام مرتہن بعقیقتہ چنانکہ بیاید و چون اغلب احادیث دران جانب ست این نیز محمول بر تاکید سنت و استحباب خواہد بود و مؤید آنست کہ امر تسمیہ یعنی نام نہادن مولود نیز بدان مقرون واقع شدہ و تسمیہ باتفاق واجب نہ پس این نیز نباشد نہ بمجرد آنکہ قران در ذکر واجب قران در حکم ست بلکہ ازان جہت کہ اگر این را حمل بر وجوب کنند لازم آید جمع بین الحقیقۃ والمجاز و ہر چہ در اضحیہ معتبر ست از شرائط و احکام در عقیقہ نیز معتبر و نزد امام ابو حنیفہ عقیقہ سنت نیست امام محمد در موطا میگوید ما را اینہمہ رسیدہ است کہ عقیقہ از رسوم جاہلیت بود و در اول اسلام نیز معمول شد پس ازان نسخ کرد اضحیہ ہر ذبح را کہ پیش ازان بود و نسخ کرد صوم شہر رمضان ہر صومی را کہ پیش ازوی بود و نسخ کرد غسل جنابت ہر غسلی را کہ پیش ازوی بود و نسخ کرد زکوۃ ہر صدقہ را کہ پیش ازوی بود انتہی و بدانکہ از ابو عبیدہ و اصمعی و غیر ایشان منقول ست کہ عقیقہ در اصل نام آن موے ست کہ اول بر سر طفل بیرون مے آید و در وقت ولادت بر سر وے میباشد و تسمیہ وے باین اسم را از جہت آنست لانہ یعق اللحم والجلد زیرا کہ آن موے عق میکند گوشت و پوست را ای یشقہما و یخرج یعنی شق میکند آنہا و بیرون مے آید و عق بمعنے شق ست یعنے شگافتن بعد ازان اطلاق کردہ شد بر شاۃ مذبوحہ مجازاً بطریق تسمیۃ السبب باسم السبب پس مجاز متعارف شد بحدے کہ نزد اطلاق فہم کردہ نشود ازان مگر ذبیحہ و ابن عبد البر از امام احمد نقل کردہ کہ

وے انکار کردہ است این تفسیر را و گفتہ عق بمعنی قطع ست چنانکہ قطع والدین را عقوق گویند و ذبح قطع حلقوم ست پس عقیقہ بمعنی ذبیحہ بود بطریق استعمال عام در خاص و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این نام را کردہ میدانشت چنانکہ در عطا از زید بن اسلم از یکے از اصحاب آوردہ کہ گفت کسے سوال کرد از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از عقیقہ فرمود من عقوق را دوست نمیدارم چون این لفظ از عقوق والدین کہ از اشد کبائر ست یاد میداد ذکر آنرا مکروہ داشت و در روایت احمد و نسائی و ابو داؤد از عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ آمدہ کہ خدا دوست نمیدارد عقوق را و چون صحابہ کراہت این لفظ از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فہمیدند ادائے این مقصود بعبارتی دیگر کردند و گفتند نسک یعنے ذبح از فرزندان بکنیم فرمود ہر کہ دوست میدارد کہ نسکے از فرزندان بکند باید کہ از پسر دو گوسفند کند و از دختر یک گوسفند و ابو داؤد زیادت کرد شاتان مکافئتان یعنے دو گوسفند ہم سن یعنے ہر دو در سنی باشند کہ جائز ست ذبح آن در اضحیہ و در حدیث صحیح در جامع الاصول از ابو داؤد و ترمذی و نسائی از سمرۃ بن جندب و زرکشی از حسن از سمرہ آوردہ و گفتہ رواہ الخمسۃ و صححہ الترمذی و گفتہ کہ احمد و نسائی و غیر ایشان گفتہ اند کہ نشنید حسن از سمرہ مگر حدیث عقیقہ را و ارد ست کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کل غلام رہینۃ بمعنے مرہون و تا برای مبالغہ است و در روایتی مرتہن بعقیقۃ در اکثر روایات بعقیقتہ بہاے ضمیر تذبح عنہ یوم السابع از قبیل اضافۃ موصوف بصفت ست مثل مسجد الجامع و یحلق راسہ و یسمے یعنے سر پسری در گرو است بصدقہ کہ در وقت زادن سید ہند و آن عقیقہ است کہ ذبح کردہ شود از وے روز ہفتم و حلق کردہ شود از وے موے سر وے و نام نہادہ شود او را امام احمد رحمہ اللہ علیہ میگوید یعنی حدیث و تحریضی کہ بر فعل عقیقہ و وعیدے کہ بر ترک آن واقع شدہ و مرہونیتی کہ تا ذبح عقیقہ بغلام نسبت دادہ شد آنست کہ اگر طفلے از وے عقیقہ کردہ نشد و ہم در طفولیت بمرد شفاعت نمیکند والدین خود را پس فرزند محبوس و ممنوع ست از شفاعت کردن در حق والدین تا عقیقہ او را نہند و معنی رہن در لغت حبس و منع ست و بعض میگویند معنے حدیث آنست کہ فرزند محبوس و ممنوع ست از خیرات و سلامت از آفات و زیادت نشو و نما و در لغت محمودہ تا عقیقہ او را نہند و نزدیک ما نیست آنچہ گفتہ شدہ است کہ وے مثل شئے مرہون ست کہ تمام نمیشود استمتاع بوی بی آنکہ مقابلہ کردہ شود بعقیقہ زیرا کہ وی نعمتی است از نعم الٰہی کہ واجب ست مقابلہ آن بشکر و بعض میگویند مرہونست باذی و پلیدے زیرا کہ در حدیث دیگر آمدہ فاسیطوا عنہ الاذی پس دور کنید از وی پلیدی را یعنے آنچہ چسپیدہ است بوی از خون رحم کذا قیل و در بعض روایات بدل و سیمے دیدمے افتادہ کہ از تدمیہ است بمعنی خون آلودہ کردن و فتادہ چون پرسیدہ شد از وی کہ کیفیت تدمیہ چیست تفسیر کردہ آنرا او گفت کہ چون ذبح کنند گوسفند را پارۂ پشم را از ان گوسفند گیرند و آنرا مقابل دارند با ودلج وی یعنے برگہای گردن وی کہ آنرا بریدہ اند پس آنرا بخونے کہ از ذبح مے جہد آلودہ کنند و بر تارک سر طفل نہند تا مانند خطی بر فرق سر وی روان شود آنگاہ سرش را بشویند و حلق سر کنند و این روایت را ابو داؤد آوردہ و گفتہ کہ این وہم ست از ہمام و آنچہ آمدہ است از تفسیر وے از قتادہ منسوخ ست و روایت یحیی اصح ست و ہمچنین آوردہ سلام بن ابی مطیع از قتادہ و ایاس بن دغفل از حسن و ہمچنین روایت کردہ اشعث از حسن و ہمچنین آمدہ در روایت ترمذی و نسائی و لہذا مصنف میگوید کہ صواب آنست کہ تدمیہ نکنند زیرا کہ روایت یحیی تحریف بعضے از رواۃ ست کہ ہمام باشد چنانچہ معلوم شد چہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در عقیقہ حسن و حسین دو گوسفند ذبح کرد از ہر یک یا از ہر دو و تحقیق این باید مقصود اینجا آنست

کہ در عقیقہ ایشان این فعل کہ تدمیہ است نکردند این فعل بعید است و رسوم اہل جاہلیت اشبہ است واللہ اعلم ابو داؤد در مراسیل آوردہ کہ گفت بودیم ما در جاہلیت چون زائیدہ میشد مرد یکے را از ما غلامے ذبح میکرد شاتی را و مے آلود سر او را بخون وے و چون نوبت اسلام آمد ذبح میکردیم شاۃ روز ہفتم و حلق میکردیم سر او را و مے آلودیم بزعفران و زیادہ کرد در ین حدیث زین تسمیہ راوی خطابے گفت چگونہ امر کند نجس کردن سر و آلودن وے بخون تر و حال آنکہ امر فرمودہ است باماطت اذے و دور کردن نجاست خشک از بدنش اما آلودن سر بخلوق و زعفران بجاے دم تجویز کردہ اند بعضے از علماء و امام مالک فرمودہ لا باس بہ و بعض تدمیہ را بختان تاویل کردہ و ذکر ختان باید و چون ذکر ذبح عقیقہ اما بین نمی آمد حال کرد اکنون بتفصیل تحقیق آن میکند و میگوید و اما ذبح عقیقہ از حسن و حسین از ہر یکے یک گوسفند صحیح ست چنانچہ ابی داؤد از ابن عباس آوردہ کہ گفت عقیقہ کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از حسن و حسین یک یک کبش و نسائی از ابن عباس آوردہ کہ دو دو کبش و از بریدہ مطلق آوردہ کہ عقیقہ کرد رسول خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم از حسن و حسین و ترمذی از علی آوردہ کہ گفت عقیقہ کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از حسنؓ یک گوسفند و فاطمہؓ را فرمود کہ سرش بتراش و بوزن آن موی نقرہ را صدقہ دہ پس آن موے را وزن کردند مقدار یک درم نقرہ بود و در لفظ ترمذے درہم یا بعض درہم واقع شدہ و گفتہ کہ این حدیث حسن غریب ست و اسناد وے متصل نیست زیرا کہ محمد باقر کہ راوی این حدیث ست ندیافتہ است علی ابن ابی طالب را انتہی و در موطا از امام محمد باقرؒ آوردہ کہ فاطمہؓ وزن کرد موے حسن و حسینؓ و زینب و ام کلثومؓ را و تصدق کرد بوزن آن نقرہ و نزد امام مالک و شافعی اگر بنقرہ یا ذہب وزن کنند مستحسن ست و چون تصحیح کردند ذبح یک شاۃ را در عقیقہ امام حسن و حسینؓ استدراک کرد آنرا بقول خود و لکن حدیث عن الغلام شاتان کہ ام کرز کہ از صحابیات ست روایت کردہ است گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ میگفت از پسر دو شاۃ و از دختر یک شاۃ و ضرر نمیکند شما را کہ نر باشند یا مادہ و در روایتے شاتان مکافئتان و در روایتی شاتان مثلان اقوی و اصح ست زیرا کہ جماعتی از اکابر صحابہ آنرا روایت میکنند ترمذے گفتہ در ین باب حدیث از علی و عائشہؓ و ام کرز و بریدہ و سمرہ و ابی ہریرہ و عبد اللہ بن عمرؓ و انسؓ و سلمانؓ بن عامر و ابن عباسؓ آمدہ و گفتہ کہ حدیث ام کرز حسن صحیح ست و عمل بر نیست نزد اہل علم و روایت کردہ شدہ است از پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بوجوہ متعددہ کہ از غلام دو شاۃ و از جاریہ یک شاۃ و نیز روایت کردہ شدہ است کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم عقیقہ کرد از حسن بیک شاۃ و بعض اہل علم باین جانب نیز رفتہ انتہی و وجہ دیگر در ترجیح ذبح دو شاہ از پسر آنکہ قول حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از فعل اقوی و اتم ست چہ فعل احتمال اختصاص بحضرت نبوت دارد بخلاف قول کہ اختصاص ندارد بیکے از آحاد امت مگر آنکہ تصریح و تخصیص کردہ باشد فردی را مانند چنانچہ در جواز اضحیہ بجذعہ از معز ابو بردہ را و اختصاص شہادت واحد بخزیمہ و وجہ دیگر آنکہ فعل پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم حرام و مکروہ نبود و قول دال ست بر استحباب چہ ادنی امر و طلب شارع ندب و استحباب ست و این دو مسئلہ در اصول مفصل مذکور شدہ است تحقیق آن از انجا طلب باید داشت و وجہ دیگر آنکہ قصہ ذبح عقیقہ حسنینؓ مقدم ست بر حدیث ام کرز چہ ان در عام احد کہ سال تولد امام حسن ست بود و عام دیگر کہ بعد از ان ست سال ولادت امام حسین ست و حدیث ام کرز در عام حدیبیہ است سنت ست و لابد آنچہ متاخر بود ناسخ متقدم باشد و وجہ دیگر وجہ معقول از راہ قیاس بر آنکہ تائید حکم دو شاۃ از پسر یک شاۃ از دختر آنکہ حق جل شانہ تفضیل ذکر بر انثی کردہ در میراث کہ قسمود للذکر مثل حظ الانثیین و در مجموع امور مثل شہادت و امامت صغری

وکبری واین مقتضے فرق ست درین باب یعنی درباب عقیقہ نیز فرق یا باین نہج بود کہ از پسر عقیقہ باشد نہ از دختر چنانچہ در ما مست
واین خود منتفی ست بحکم احادیث وارده در عقیقہ از انثی یا باین وجہ کہ عقیقہ پسر وچند بود از عقیقہ دختر وچون انہنی ورود یافتہ
است احادیث وارده در روے ارجح واقوے باشند الواقع در جانب دیگر فافہم ودر حدیث انس چنانچہ در بعض
روایات آمده واز دست کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از ظہور نبوت عقیقہ خود را چون در وقت ولادت
معلوم وی نشد کہ کردند یا نہ ترجیح کرده اما در اسناد آن حدیث ضعفے ہست وخالی از بعدے ہم نیست واللہ اعلم وغالب
بحکم احادیث برای عقیقہ روز ہفتم ست چنانچہ معلوم شد ونزد شافعی واحمد اگر ہفتم روز میسر نگردد در روز چہاردہم
کنند واگر چہاردہم نیز میسر نگردد بیست ویکم والا بیست وہشتم والا در سی وپنجم علے ہذا القیاس وبیک روایت
از امام احمد یک شاة پسر را در اول کنند ودوم در روز ہفتم ونزد شافعی استحبابا ہای عقیقہ را می شکنند ونزد مالک نہ
ونیز در کتب شافعیہ مذکور ست کہ اگر نخیتہ تصدق کنند بہتر واگر شیرین پزند بہتر بجہت تفاؤل بحلاوت اخلاق
مولود واذان گفتن در گوش مولود نیز سنت ست وابو رافع چنانچہ ترمذی آورده گفتہ کہ حدیث حسن صحیح میگوید
من دیدم کہ حسن بن علی را بعد از ولادت پیش پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردند وآن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم در گوش وی بانگ نماز گفت ودر روایت زرین خواندن سورہ اخلاص نیز آمده واز عمر بن عبد العزیز آورده اند
کہ در گوش راست بانگ گفتی ودر چپ اقامت ونیز مروی ست کہ چون در خانہ مسلمانان مولودے مے آمد نزد
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مے آوردند پس دعا میکرد ببرکت وتحنیک مینمود تمرہ باین نوع کہ تمر را
مضغ میفرمود ودر کام مولود مے چسپاند وگاہی بچیزے شیرین غیر تمر نیز میکرد وگاہے آب دہن مبارک خود را
در دہان مولود می انداخت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واسما بنت ابی بکر میگوید کہ حامل شدم من بعبد اللہ بن الزبیر
بمکہ پس قدوم آوردم بمدینہ ونزول کردم بقباء وزائیدم اورا پستر آوردم اورا در حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم پس نہاد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اورا در کنار خود وطلبید تمرہ ونجائید وبینداخت آب دہن
مبارک خود را در دہان وے پس اول چیزے کہ در شکم وی در آمد آب دہان رسول بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
پستر تحنیک کرد اورا تمرہ ودعا کرد ببرکت واول مولودے کہ در اسلام آمد یعنے بعد از ہجرت وی بود وخوشدل
شدند مسلمانان بولادت وی زیرا کہ میگفتند مردم بالیشان کہ یہود سحر کرده اند شما را تا از شما فرزندے تولد نکند
روایت کرد ایں حدیث را مسلم وبخاری از اسماء وذکر نکردند در روے تسمیہ را وروایت کرده اند مانند آن انصاریہ
وذکر کرده اند در روے تسمیہ را وگفتہ وسماہ عبد اللہ وامّا تسمیہ مولود ونام نہادن اورا سنت آنست کہ در روز ہفتم
باشد چنانچہ در عقیقہ نیز سنت ہمچنین ست ترمذی از ابن عمر آورده کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امر کرد بتسمیہ مولود
روز ہفتم ودور کردن چرکنت از وے وعقیقہ کردن وامّا ختان بکسر خا موضع قطع از ذکر غلام وفرج جاریہ چنانچہ
در حدیث آمده اذا التقی الختانان وجب الغسل ومراد اینجا بمعنی مصدر ست اختتان یعنے قطع ختان ودی سنت ست
نزد امام ابو حنیفہ ومالک واحمد واکثر علماء وبعضے از شافعیہ واز شعائر اسلام ست تا اگر اجتماع کنند اہل شہری
بر ترک آن محاربہ کند امام با ایشان چنانچہ اذان واشال آن کذا نقل عن المحیط ودر ہدایہ ست نزد شافعی وبعضے از مالکیہ
وجماعہ دیگر از علما بر رجال ونساء حجت آنہا کہ قائل اند بسنیت این حدیث ست کہ احمد در مسند خود وبیہقی از ابی الملیح

بن اسامہ از پدرش آوردہ کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ختان سنت است مردان را و مکرمت است زنان را و واجب کردہ بوجوب آن آنکہ حق سبحانہ و تعالیٰ امر فرمود بہ اتباع ملت ابراہیم و بتحقیق ثابت شدہ در صحیحین از حدیث ابی ہریرہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ختان کرد ابراہیم علیہ السلام در ہشتاد و سالگی بقدوم و بانچہ روایت کرد ابو داؤد کہ گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر مردی را کہ اسلام آورد بیند از او خود موی کفر را و ختان کن و بانکہ قلفہ نگاہ میدارد نجاست را و منع میکند صحت صلوٰۃ را پس واجب بود از اینجا آن و امام فخر رازی رحمہ اللہ در حکمت شریعت ختان نکتہ گفتہ است کہ حشفہ چون مستور بود بقلفہ نرم بود و قوی بود لذت وی نزد مباشرت و چون قطع کردہ شود و پوست قلفہ درشت شود و لذت بسبب آن ضعیف گردد پس بالجملہ احساس و لمس بسطح مستور اتم و اکمل بود از سطح مکشوف چنانچہ از حال لسان و شفتین تجربہ میگردد و لائق بشریعت ماکہ وسط و معتدل ست میان جانبین افراط و تفریط تقلیل و تعدیل لذت ست نہ قطع آن مطلقاً و نہ افراط در آن و ختان موجب اعتدال ست در آن انتہی و اختلاف ست علما در وقت ختان از امام ابو حنیفہ نقل کردہ اند کہ فرمود لا اعلم لی بذلک یعنی مرا علم بوقت ختان نیست و دلیلی قطعی بر آن نہ از صاحبیہ نیز در ین باب چیزے مروی نشدہ و بعض گویند کہ در روز ہفتم ست چنانچہ در عقیقہ و چیزے نیز در ین باب روایت کنند و بعض گفتہ بعد از ہفت سال و بعض بعد از نہ سال و بعض بعد از دہ سال و بعضے ہر وقت کہ خواہند اما وقتی کہ صبے الم آن را تواند برداشت و مصنف میگوید کہ ابن عباس چنانچہ در صحیح بخاری آمدہ میگوید کہ صحابہ ابدا از بلوغ فرزندان را ختان میکردند و لیکن ظاہر آنست کہ مراد قریب وقت بلوغ باشد والا کشف عورت مراہق را حرام ست و اقرب آنست کہ مراد بلوغ بمعنے لغویست یعنے بعد از رسیدن بدرجۂ قوت و سن تمیز و ہوشیاری و لفظ بخاری در آنچہ روایت کردہ از سعید بن جبیر آنچنین ست کہ پرسیدہ شد از ابن عباس کہ تو در زمان قبض روح رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مثل چہ کس بودہ گفت بودم در آن وقت مختون و گفت کانوا لا یختنون الرجل حتے یدرک ختان نمیکردند صحابہ مرد را تا نمیرسید و این صریح نیست در بعضے بلوغ شرعے چہ ادراک چنانکہ ورقا موسس گفتہ رسیدن شئے ست و قتش را و نہایتش را و ابن عباس در وقت رحلت حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بقول صحیح سیزدہ سالہ بود و ولادت او پیش از ہجرت سہ سال بود یا دو سال و بعضے از شافعیہ گفتہ اند کہ واجب ست بر ولی کہ ختان کند صبے را پیش از بلوغ مکحول شامی کہ از تابعین ست میگوید ابراہیم علیہ السلام پسر خود را اسحاق علیہ السلام روز ہفتم ختان کرد و اسمعیل را در سیزدہ سالگی پس در اولاد اسمعیل علیہ السلام این سنت ماند کہ در سیزدہ سالگی کنند و عادت حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ مولود را باسم خوب تعیین کردے و میگفت دوست ترین نامہا بخدائے تعالیٰ عبد اللہ و عبد الرحمن ست از جہت دلالت و اشعار آن بہ بندگی کہ صفت حقیقت آدمی ست بذات مقدس حق و تمسک بصفت رحمانیت کہ مخصوص ذات پاک اوست و میگفت راست ترین نامہا حارث و ہمام ست اما اول زیرا کہ حرث بمعنے کسب ست و ہیچ کس ازین صفت خالی نبود و بمعنے جمع مال نیز آمدہ و کم کسے از نیمال یا محبت آن خالی بود و نیز بمعنے زراعت آید و دنیا مزرعۂ آخرت ست و ہر کار را کہ آدمی کند تخم زراعت آخرت بود اما ثانی از جہت آنکہ ہیچ کس در جہان از ہم و حزن خالی نبود و زشت ترین نامہا حرب و مرہ است از جہت دلالت آن بر معنے جنگ و خصومت و تلخی و بدخوئی و ظاہر آنست کہ غیر این اسمائے مذکورہ آنچہ در معنے آن یا قریب بدان بود در حکم آن خواہد بود و ذکر خصوص بعض اسما بطریق

مثیل ست وہمچنین دراسما کہ ذکر آن بیاید و میفرمود کہ خوارترین نامہا نزد حق شاہنشاہ است در حدیث ابو سریرہ آمدہ کہ اخنے و در روایتے اخنع اسما نزد خدا تعالے ملک الاملاک ست و در روایتے این زیادہ آمدہ کہ فرمود لا ملک الا اللہ وسفیان گفتہ مثل شاہنشاہ یعنے معنے ملک الاملاک شاہنشاہ است بفارسے و معنے اخنے ذلیل وخنا بمعنے فحش آمدہ و اخنع نیز قریب باین معنے ست این روایت بخارے و مسلم ست و در روایت ترمذی و ابو داؤد نیز مثل این آمدہ و زیادہ کردہ بعد از عند اللہ لفظ یوم القیامۃ و در روایتے از مسلم آمدہ کہ مغضوب ترین و خبیث ترین مردم نزد خدای تعالے روز قیامت مرد بست کہ نام کردہ خود را ملک الاملاک لا ملک الا اللہ و میفرمود غلامان را و غیر غلامان را و لیکن این اسما اغلب نام غلامان می باشند بدین جہت فرمود غلامان را یسار و رباح و نجیح و افلح نام نہند و در روایتی از نافع مذکور ست بہ نجیح و از ینجا معلوم شود کہ مراد خصوص این اسما نیست و ذلک ظاہر بعد ازان اشارت کرد آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بوجہ آن و فرمود چہ گویند افلح یا رباح یا فلان اینجا ست و چون حاضر نباشد در جواب باید گفت لا یعنے افلح یا رباح یا فلان اینجا نیست و این سخن بسطور در اصل معنی این الفاظ در فال و عبارات مستکرہ می نہند اگرچہ مراد آن ذات معین ست و لیکن معنی اصلے در اعلام فی الجملہ ملحوظ و منظور ے افتد و عادت شریف آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بود کہ چون نامی مستکرہ را بشنیدے تغییر کردے و نامے زیبا تعیین فرمودے چنانچہ زینب بنت عمر بن الخطاب رض کہ عاصیہ نام داشت او را جمیلہ نام نہاد و چنانچہ برہ را کہ نام بنت حارث بود دو یکے از ازواج مطہرہ است تغییر داد و جویریہ نام نہاد کہ تصغیر جاریہ ست و استکراہ برہ یا بعلتے ست کہ مذکور شد در یسار و رباح و امثال آن چنانچہ در صحیح مسلم در آخر این حدیث واقع شدہ کہ گفتہ شود بیرون آمدم از پیش برہ کہ در اصل بمعنے نیکو کار ست و یا بجہت آنکہ در معنی برہ تزکیہ نفس و اعجاب او ست چنانچہ در صحیح مسلم و سنن ابی داؤد در تغییر و تبدیل نام برہ بنت ابی سلمہ بزینب مذکور ست کہ فرمود تزکیہ نکنید انفس خود را خدا داناتر ست بخدا دندان نیکی از شما و چنانچہ اصرم را از رعنہ نام نہاد در سنن ابی داؤد آمدہ مردے نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آمد پرسید کہ نام تو چیست گفت اصرم فرمود بلکہ نام تو زرعہ باید و اصرم مشتق از صرم ست بمعنی قطع و این غیر مستحسن ست و زرعہ از زراعت کہ مبنی از خیر و برکت ست و چنانچہ حزن بفتح حای مہملہ و سکون زا کہ جد سعید بن المسیب ست و در اصل بمعنی زمین سخت ست او را سہل نام کرد کہ بمعنی زمین نرم ست بخارے از سعید بن المسیب آوردہ کہ گفت جدے حزن قدوم آورد بر پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود نام تو چیست گفت نام من حزن ست فرمود بلکہ نام تو سہل باشد گفت نیستم من تغییر دہند نامی را کہ پدرم نہادہ ابن المسیب میگوید ہمیشہ بود در ما خرونت و سختے و شدت تا الآن و این حزن صحابیست قرشے مخزومی از مہاجرین و بود وے از اشراف قریش در جاہلیت روایت کرد از وے پسر وے مسیب کہ وے نیز صحابی ست ازان جماعہ کہ بیعت کردند تحت الشجرۃ قتل یوم الیمامۃ و عجب ست از وے کہ تغییر نام را قبول نکرد ازان حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم یا رب مگر این حکایت پیش از اسلام وے باشد و اللہ اعلم و حرب را سلم نام نہاد کہ ضد او ست و مضجع را کہ بمعنے بر پہلو افتادہ است و یاد از کسل و بکاری و سستی میدہد مثبت نام کرد کہ بمعنے برخیزندہ است و بنو الرغدہ را سلم زا و سکون نون کہ نام قبیلہ ایست بنو الرغدہ بکسر راو سکون شین معجمہ و شعب الضلالہ را شعب بکسر شین معجمہ و سکون عین مہملہ راہے کہ در میان دو کوہ رود و شعب الضلالہ نام درہ است او را شعب الہدے نام کرد و اسمائے دیگر کہ تغییر

فرمود بسیار ست چنانچہ عاص وعزیز وشیطان وعتلہ وحاکم وغراب وجعاب وشہاب وغیرآن و امت را بتحسین اسما فرمود یعنے امر کرد کہ نامہاے خوب نہند احمد وابو داؤد وازابی الدرداء آوردہ اند کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود خواندہ میشوید شما روز قیامت بنامہاے شما ونامہاے پدران شما پس نیک بنہید نامہاے خود را ودرین یعنے در امر تحسین اسما تنبیہ واشارت ست بدانکہ افعال باید کہ مناسب اسما باشند در حسن چہ اسما تو ابع افعال اند ووجود افعال موافق اسما وبر اندازۂ آنہاست واسما علامت ست ودال برآن وچون نسبت میان اسما وافعال این چنین بود لاجرم مقتضاے حکمت ربانی آنکہ میان ایشان فی الجملہ ارتباطی وتناسبے وتعلقی بود واز یکدیگر اجنبی وبی مناسب محض نباشد بحیثیتی کہ میان ایشان بہیچ وجہ تعلقی نبود زیرا کہ حکمت از یمعنے آبی ست وواقع وشاہد خلاف این ست وتاثیر اسما ومسمیات بوجود صفات وصدور افعال مناسب آن وتاثیر مسمیات در اسما باقتضاے شان تسمیہ بآن ظاہر وبا ین معنی اشارت کردہ قائل این بیت ۔ وقل ان ابصرت عیناک ذالقب ۔ الا ومعناہ ان فکرت فی لقبہ ۔ حاصل این بیت این ست کہ معانی وصفات ہر ذات در اسم ولقب وے پیداست وتخصیص لقب بذکر بجہت آنست کہ ملاحظۂ معنی کہ متضمن مدح وذم ست در وے اوضح واظہر ست وتواند کہ لقب اینجا بمعنے مطلق علم باشد ومصنف از براے تقویت وتائید ملاحظۂ معنے اسم در مسمے آورد کہ حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم معانی وتاویلات رویا را از اسما اخذ میکرد وبآن تعبیر خواب میکرد چنانچہ در صحیح مسلم از انس رض آمدہ کہ حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یکبار در خواب دید کہ در خانۂ عقبۃ بن رافع قرشی صحابی ابن خالۂ عمرو بن العاص حاضر شدہ فتح مصر را وعمرو بن العاص او را بولایت مغرب فرستادہ ودر سنہ ثلث وستین بافریقیہ بر سر او را کشتند یک طبق رطب ابن طاب کہ نوعے از رطب مدینہ است واین طاب شخصے بود کہ این نوع رطب بوے منسوب ست رطب ابن طاب میگویند وعذق ابن طاب وتمر ابن طاب نیز میگویند پیش وے آوردند بامداد تعبیر فرمود کہ عاقبت خیر ایشان راست در دنیا وآخرت انیمعنی را از لفظ عقبہ گرفت ودر جامع الاصول از حدیث مسلم آوردہ کہ رفعت وعاقبت ایشان راست ورفعت را از ابن رافع اخذ فرمود وگفتہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تاویل کردم عقبہ را بخیر در آخرت ورافع را برفعت در دنیا ودین اسلام وان الدین الذے اختارہ لہم اللہ وآن دینے کہ اختیار کردہ است حق تعالے برای ایشان قدر رطب وطاب شیرین وخوش آمد ایشان را این را از لفظ رطب ابن طاب گرفتہ واز غیر خواب در بسیارے نیز از اسما معانی اخذ کردہ چنانچہ در سفر ہجرت از مکہ بمدینہ بریدۂ اسلمی را با جماعۂ از سواران در راہ دید کہ گرداشتہ قریش بود براے طلب آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وگرفتن وے فرمود کیستے ونام تو چیست گفت بریدہ فرمود قد برد امرنا وخوشی وشکے شد کار ما باز پرسید نسب تو چیست گفت اسلمی فرمود حصل السلامۃ لنا باز پرسید از کدام اسلم گفت از بنے سہم فرمود قد اصبت سہمک بتحقیق یافتے تو نصیب خود را پس بریدہ اسلام آورد وہمراہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بمدینہ شد الحدیث ونیز در تفاؤل حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باسما وکراہیت در تسمای او بدان وذمیمان کار بمردے کہ نام خوش دارد مے آرند کہ یکبار دیگر اشارت فرمود بدو وشنیدن گرفتہ شخصی از جماعت برخاست تا بدو شد فرمود نام تو چیست گفت مرہ گفت مبتین دیگرے برخاست فرمود کہ نام تو چیست گفت حرب فرمود کہ بنشین دیگرے برخاست فرمود کہ نام تو چیست گفت یعیش گفت بدو شین ہمچنین راہ او منازل کہ نام کردہ او

فرمود بسیار ست چنانچہ عاص و عزیز و شیطان و عتلہ و حکم و غراب و جلاب و شہاب و خبآن و ہشت را بجہت اسما فرمود یعنے امر کرد کہ نامہاے خوب نہند احمد و ابو داؤد و ابو الدرداء آوردہ اند کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود خواندہ میشوید شما روز قیامت بنامہاے شما و نامہاے پدران شما پس نیک بنہید نامہاے خود را و در روایتے دیگر امر بتحسین اسما تنبیہ و اشارت ست بدانکہ افعال باید کہ مناسب اسما باشند در حسن چہ اسما قوالب افعال ست و وجود افعال موافق اسما و بر اندازۂ آنہاست و اسما علامت ست و دال بران و چون نسبت میان اسما و افعال چنین بود لاجرم مقتضاے حکمت ربانی آنکہ میان ایشان فی الجملہ ارتباطی و تناسبے و تعلقی بود و از یکدیگر اجنبی و بی تناسب محض نباشد بحیثیتی کہ میان ایشان ہیچ وجہ تعلقی نبود زیرا کہ حکمت از یمنے آبی ست و واقع و شاہد خلاف آنست و تاثیر اسما در مسمیات بوجود صفات و صدور افعال مناسب آن و تاثیر مسمیات در اسما باقتضاے شان تسمیہ بآن ظاہر و باین معنی اشارت کردہ قائل این بیت ؎ وقل ان ابصرت عیناک ذا لقب ؎ الا و معناہ ان فکرت فی لقبہ ؎ حاصل این بیت این ست کہ معانی و صفات ہر ذات در اسم و لقب وے پیداست و تخصیص لقب بذکر بجہت آنست کہ ملاحظۂ معنی کہ متضمن مدح و ذم ست در وے ادخل و اظہر ست و تواند کہ لقب اینجا بمعنے مطلق علم باشد و مصنف از براے تقویت و تائید ملاحظۂ معنے اسم در مسمے آورد کہ حضرت رسالت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم معانی و تاویلات رویا را از اسما اخذ میکرد و بآن تعبیر خواب میکرد چنانچہ در صحیح مسلم از انسؓ آمدہ کہ حضرت رسول صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم یکبار در خواب دید کہ در خانۂ عقبۃ بن رافع قرشی صحابی ابن خالۂ عمرو بن العاص حاضر شدہ فتح مصر را و عمرو بن العاص را بولایت مغرب فرستادہ و در سنۂ ثلث و ستین بافریقیۂ بر برادر اکشتند یک طبق رطب ابن طاب کہ نوعے از رطب مدینہ است و ابن طاب شخصے بود کہ این نوع رطب بوے منسوب ست رطب ابن طاب میگویند و عذق ابن طاب و تمر ابن طاب نیز میگویند پیش وے آوردند بامداد تعبیر فرمود کہ عاقبت خیر ایشان راست در دنیا و آخرت اینمعنی را از لفظ عقبہ گرفت و در جامع الاصول از حدیث مسلم آوردہ کہ رفعت و عاقبت ایشان راست و رفعت را از ابن رافع اخذ فرمود و گفتہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم تاویل کردم عقبہ را بخیر در آخرت و رافع را بر رفعت در دنیا و دین اسلام و ان الدین الذی اختارہ لہم اللہ و آن دینے کہ اختیار کردہ است حق تعالے برای ایشان قدر رطب و طاب شیرین و خوش آمد ایشان را این را از لفظ رطب ابن طاب گرفتہ و از غیر خواب در بسیارے نیز از اسما معانی اخذ کردہ چنانچہ در سفر ہجرت از مکہ بمدینہ بریدۂ اسلمی را با جماعۂ از سواران در راہ دید کہ گماشتۂ قریش بود برای طلب آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و گرفتن وے فرمود کیستے و نام تو چیست گفت بریدہ فرمود قد برد امرنا و خوشی و نیکے شد کار ما باز پرسید نسب تو چیست گفت اسلمی فرمود حصل السلامۃ لنا باز پرسید از کدام اسلم گفت از بنے سہم فرمود قد اصبت سہمک بتحقیق یافتے تو نصیب خود را پس بریدہ اسلام آورد و در راہ آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بمدینہ شد الحدیث و نیز در تفاؤل حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم باسما و کراہیت و نہی او بدان و در میودن کار بمردے کہ نام خوش دارد مے آرند کہ یکبار دیگرے اشارت فرمود بدو و شنید کہ گفت نامی از جماعت برخاست تا بدو شد فرمود نام تو چیست گفت مرہ گفت بنشین دیگرے برخاست فرمود کہ نام تو چیست گفت حرب فرمود کہ بنشین دیگرے برخاست فرمود کہ نام تو چیست گفت یعیش گفت بدو شین همچنین راہ ہا و منازل کہ نام کردہ اند

بآن قیاس نتوان کرد و بدان استدلال برین نتوان نمود و اگر امر بتحسین اسماء اتفاق باید که مناسب اسما
باشد دور نیست ولیکن بحسب مناسبت ظاهر نه تاثیر حقیقی زیرا که تسمیهٔ مسمی باسم و خواندن وی بدان گویا متضمن نوعی صفت
و تعریف اوست بمعنی اصلی این اسم و تسمیه و تلقب باین اسم مشعر بادعای اتصاف مذکور ست پس مخالفت دران و عدم
جریان بر مقتضای آن مناسب نبود و کراهت عبور و نزول از طرق و منازل که نام بد داشتندی نیز از جهت تفاؤل متفرع نبود
چنانچه عدم رضا بد و شنیدن حرب و مره بجهت عدم رضا باین دو نام ست بخلاف یعیش که نام خوش و مناسب حال و شنیدن
دو یافت نام شخص از ذوات و صفات وی بر تقدیر صحت و کلیت آن از جملهٔ قرائن خواهد بود که بعض مومنان رعایت باشد
نه باستدلال و تفرس از مسمی بران و بالجمله نام نیک حلیهٔ جمال و تمهٔ کمال مردست بحسب ظاهر اما تاثیر آن در حقیقت حال مجرد
وهم و محض خیال پس اگر مقصود مصنف رحمه الله همین طور چیزیست که ما ذکر کردیم فلا نزاع والا فلا طائل تحته والله اعلم و اما کنیت
نزد عرب نوع اکرامی ست مکنی را با قطع نظر از دلالت بر مدحی چنانکه در لقب می باشد کنیت گاهی باضافه بولدی باشد
خصوصاً با کبر اولاد گاهی بی آنکه او را ولدی باشد اضافه بوی کنند تفاؤلا و گاهی بانسانی یا بحیوانی یا جز آن
که مخصوص و محبوب وی باشد و عائشه رضی الله عنها صدیقه التماس کرد از حضرت صلی الله علیه و آله وسلم کنیت را فرمود کنیت کن بخویش را خود
عبد الله ابن الزبیر پس عائشه رضی الله عنها را ام عبد الله کنیت شد و رسول صلی الله علیه و آله وسلم صهیب را ابو یحیی کنیت
کرد و امیر المومنین علی را ابو تراب باکنیت اول که ابو الحسن ست جمع کرد و این کنیت دوست تر و گرامی تر بود بعلی
از کنیت اول از جهت تواضع و تحبب رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم و قصهٔ کنیه و شی باین کنیت چنانچه
بخاری و مسلم از سهل بن سعد الساعدی آورده اند آنست که گفت درآمد وی کرم الله وجهه بر فاطمه پس بیرون
رفت و خسپید در مسجد و چون حضرت رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم در بیت فاطمه درآمد و علی را ندید پرسید که هست
ابن عم تو یعنی علی و این بر عادت زبان عرب ست که گویند و نخواهند که زوج تو با ما نند آن گوید فاطمه گفت میان من
و وی چیزی واقع شده پس غضب کرد و بیرون رفت و قیلوله نزد من نکرد پس آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم کسی را
فرمود که ببیند کجاست علی آنکس آمد و گفت یا رسول الله هست در مسجد خواب میکند پس آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم
در مسجد بر سر وی آمد و دید که بر پهلو خفته و ردای او از پهلو افتاده و بدن شریفش گرد آلوده شده پس آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم
فرمود قم ابا تراب قم ابا تراب ازان روز کنیت او ابو تراب شد مخالفان و معاندان ویرا باین کنیت بخوانند و تنقیص و تحقیر وی
بنیال سگردند و حال آنکه در وی کمال تعظیم و تکریم او بود و بعض اهل تحقیق از ارباب تصوف را درین اسم اشارت های
دقیق و معانی بلیغ ست که دلالت بر کمال رتبه و نهایت فضیلت او دارد تراب را اشارت بوجود اهل توحید و فنا دانند
پس حاصل معنی ابو تراب آن شود که وی اصل و مقتدا و امام و مرجع طائفهٔ فقرا و ارباب فنا و اهل کمال ست چنانچه
منتهای سلاسل مشائخ طریقت بذات شریف اوست و این معنی را جناب حقائق آیات صاحب الاسرار
والانوار جمال الدین خواجه محمد باقی قدس سره در بعض کلمات خود در رشتهٔ نظم درآورده ست و گفته **نظم** من حاصل
این خطاب گویم ✤ مضمون ابو تراب گویم ✤ خاک اند جماعتی که مردند ✤ هستی بخدای خود سپردند ✤ از سطوت نور در شکسته
در آب بقا فرو نشسته ✤ گردی نه بپشت پای ایشان ✤ در دیدهٔ پای خود چه امکان ✤ سر حلقهٔ خاکیان علی بود ✤ سر سلسلهٔ جان علی بود ✤ زان بحر دو نهر بند بگشود ✤ یکسو حسن و حبیب و داود ✤ معروف و سری جنید بغداد

گزوے طرق کثیرہ بکشاد + یکسوی دگر بطیفۂ پاک دستور بزیر پردۂ خاک + بسطین رسول وزین عباد + پس یا قرۃ صادق
نگوزاد + این سلسلہ از طلای ناب ست + این خانہ تمام آفتاب ست + یعنی ابوتراب اسمیست + تفسیر اشارت اینچنین ست +
وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برادر انس را در طفلی ابوعمیر کنیت کرد و میفرمود یا اباعمیر ما فعل النغیر ترمذی در شمائل النبی
در باب مزاح رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از انس آوردہ کہ گفت بود مرا برادرے خردتر و گنجشکے داشت دردست کہ
بدان بازی میکرد نزد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مے آمد ناگاہ آن گنجشک وی بمرد پسرک محزون شد نزد حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد فرمود یا اباعمیر ما فعل النغیر و نغیر بنون وغین معجمہ بر صیغۂ تصغیر طائریست شکل عصفور سرخ منقار
وابوہریرہ را بجہت دوستی او ہرہ را ابوہریرہ کنیت کردند نام اصل او عبدالرحمن ست باختلافے کہ در نام اوست انس را
کہ خرد بود و خادم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ابوحمزہ کنیت کرد بجہت آنکہ روزے دے حمزہ کہ نام ترکہ مشہورست
کہ آنرا بقباء سے تبرک گوسپندے آورد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دید و فرمود یا اباحمزہ و ازینجا معلوم گردد
کہ کنیت گاہی بجہت ترحم و تلطف نیز باشد و باوجود آن متضمن نوعے از اکرام نیز خواہد بود و در منع از کنیت کردن شخصی
بہر کنیتے کہ باشد چیزے ثابت نشدہ بجز منع از کنیت کردن بکنیت حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ین حدیث
کہ بخاری و مسلم و ابوداؤد و ازابی ہریرہ آوردہ اند کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تسموا باسمی و لاتکنوا بکنیتی
یعنے نام من نہید بر فرزندان اما کنیت من ازان دور باشید و علما را درین مسئلہ تسمیہ باسم پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و تکنیہ بکنیت او صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اقوال ست بعض میگویند روا نیست مطلقاً کہ ابوالقاسم کنیت آن حضرت ست
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کنیت کسی سازند خواہ نام وی محمد باشد تا اسم و کنیت ہر دو در وے جمع گردد یا غیر محمد تا ہمین کنیت
مجرد باشد و این قول از شافعی منقول ست و حدیث مذکور دلیل اوست چہ ظاہر وی تحریم و اباحت تسمیہ است باسم
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و منع و نہی از تکنی بکنیت وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مطلقاً خواہ اسم محمد بود یا غیر آن
قول دوم آنکہ روا نیست کہ جمع کنند میان کنیت و اسم پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و یکے را گویند محمد ابوالقاسم اما
کنیت تنہا بے اسم ممتنع نیست چنانچہ در حدیث ترمذے از جابر وارد شدہ کہ من تسمی باسمی فلا یتکنی بکنیتی ہر کہ نام نہد
بنام من باید کہ کنیت نکند بکنیت من و من تکنی بکنیتی فلا تسمی باسمی و ہر کہ کنیت کند بکنیت من باید کہ نام نہد بنام من
یعنے جمع میان کنیت و اسم نکنند و اگر ہر کدام را تنہا کنند روا ست و در جامع الاصول این حدیث را از ابے داؤد آوردہ
و حدیث ترمذے را باین لفظ آوردہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی کرد از جمع کردن میان اسم و کنیت خود و در
روایت دیگر اذا تسمیتم بے فلا تکنوا بے چون نام بنام من نہید کنیت بکنیت من نکنید این نیز دلالت بر منع جمع کند
و این حدیث مقید و مفسر یعنے قید کنندہ و تفسیر کنندۂ آن حدیث ست یعنے نہی از کنیت کہ در حدیث اول واقع شدہ
مقید ست بآنکہ نام محمد باشد و مراد بآن نیز نہی از جمع ست و حمل آن بر ین چنین ان بعید نیست گویا کہ گفتہ تسمیہ کنید بنام
من و چون تسمیہ کردید بنام من کنیت نکنید بکنیت من و در مطالب المؤمنین از محیط نقل میکنند کہ قول امام محمد این ست
قول سوم آنکہ جمع میان کنیت و اسم روا ست و این قول از امام مالک رحمہ اللہ منقول ست و استدلال او بر حدیث امیر المؤمنین
علے ست کہ گفت یا رسول اللہ اگر مرا پسرے بعد تو متولد شود بعد از رحلت تو برای من رسد کہ اسمیہ باسمک و اکنیہ
بکنیتک آیا نام نہم آن پسر را بنام تو و کنیت بکنم بکنیت تو قال نعم گفت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آری تسمیہ و کنیت کن مرا

نبام وکنیت من فقال علی وکانت رخصة لی گفت علی بود این رخصت برای من محمد الترمذی حکم بصحت این حدیث کرده در جامع الاصول این حدیث را از ابی داؤد آورده از محمد بن الحنفیه و نیز دلیل مالک بر جواز جمع میان نام وکنیت حدیث عائشه است که ابو داؤد آورده که گفت عائشه جاءت امرأة الی النبی آمد زنی بسوی پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فقالت پس گفت آن زن یا رسول اللہ انی قد ولدت غلاما بدستی که من زائیده ام پسری را تسمیته محمدا وکنیته اباالقاسم پس نام کرده ام او را محمد وکنیت کرده ام او را ابا القاسم فذکر لی انک تکره ذلک پس گفته شد مرا که تو ناخوش داری از آنرا یعنے جمع کردن را میان نام وکنیت تو فقال پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ما الذی احل اسمی وحرم کنیتی چه چیز است که حلال کرده است نام نهادن را بنام من وحرام کرده است کنیت کردن را به کنیت من وراوی شک دارد در روایت این لفظ که ذکر حل اسم مقدم ست بر حرمت کنیت چنانکه نقل کرده شد یا برعکس چنانچه گفته ما الذی حرم کنیتی واحل اسمی واین هیچ تفاوتی در مقصود ندارد لیکن محدثان رعایت اختلاف الفاظ حدیث این قدر میکنند که لفظ شریف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنست یا این یعنے تسمیه وتکنیه هر دو جائز ست جمعا وفرادی واز سیاق این حدیث معلوم میگردد که جواز تسمیه امرے مقرر ست وکراهت در تکنیه است تنها یا با اسم این طائفه که تجویز جمع میان اسم وکنیت میکنند میگویند احادیث داله بر منع جمع میان اسم وکنیت منسوخ ست وآن جمع جائز ست هم در حیات وهم بعد از وفات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باین دو حدیث قول چهارم آنکه تکنی بابی القاسم ممنوع بود در حیات حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اما بعد از وفات جائز ست چه سبب منع تکنی بابی القاسم چنانچه بخاری ومسلم از انس رضی اللہ عنہ آورده اند بود که در بقیع کسے شخصے را ندا کرد بکنیت وگفت یا ابا القاسم رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم التفات فرمود و بجانب آنکس نگریست که مگر مرا ندا میکند آنکس گفت یا رسول اللہ دیگری را ندا میکنم فرمود تسموا باسمی ولا تکنوا بکنیتی پس مخصوص بود بزمان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چه لزوم این محذور وسوء ادب مخصوص بآن زمان برگشته نشان ست ودر حدیث علی که گفت ان ولد لی من بعدک اشارتے ست باین معنے که منع مخصوص بود بزمان حیات شریف نه بعد از وے اما در حدیث عائشه رضی اللہ عنہا دلالت ست بر جواز آن دران زمان نیز ولیکن درین حدیث سخن ست چنانچه بیاید وبعضے از علما که بر قول ایشان تعریجے واعتمادے نیست گویند که نهی از تکنیه بکنیت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صحیح نشده وجائز نیست پس تسمیه باسم وی هم جائز نبود بطریق قیاس تسمیه بر تکنیه از جهت عدم فرق میان آنها چه هر دو عالم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مخصوص بذات شریف اویند ولزوم محذور وسوء ادبی که در تکنیت لازم آمده چنانچه در ندائے شخصے بآن معلوم شد در تسمیه نیز لازم مے آید جواب آنکه تسمیه باسم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیشتر مجوز ست وچندین از صحابه را در زمان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم محمد نام بود وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا تقریر فرمود پس این قیاس در مقابلهٔ نص مشهور نیز اختصاص انتساب کنیت اشهر واشهر ست نسبت باسم ولزوم محذور ندا باسم محل منع ست چه بجهت علم بالشتراک اسم وقوع التفات شریف نیز نخواهد بود فافهم وقول صواب ازین مقالات آنست که تسمیه باسم وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جائز ست بلکه مستحب ست بجهت ظاهر صیغهٔ امر چه فرمود تسموا باسمی واز جهت ورود ترغیب وتبشیر دران چه در اخبار وروایات آمده است که هر که را محمد نام بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را شفاعت کند ودر بهشت در آرد کما قال، فان لی ذمة منه تسمیتی محمدا وهو احسن فی الخلق بالذمم، وحیائی

الکلام فیہ فی الخاتمۃ و تکنے بکنیت وے ممنوع ہم در زمان پیغمبر و ہم بعد از زمان وے و منع ازان در زمان پیغمبر صلے اللہ علیہ
و آلہ وسلم اقوے و اشد بود و ہمچنین جمع میان نام و کنیت وے نیز ممنوع بطریق اولے و اشد و جواب از حدیث
عائشہ کہ دلالت میکند بر جواز آن در زمان حیات آنکہ آن حدیث غریب ست چنانچہ محی السنۃ بآن حکم کردہ معارض
حدیث صحیح کہ دلالت بر منع آن دارد نشود پوشیدہ نماند کہ حدیث غریب در اصطلاح مشہور آن را گویند کہ یک راوے
منفرد باشد بروایت آن و بسا حدیثے کہ تخریج کردہ میشود در صحیح و حال آنکہ غریب ست از جہت طریقے کہ بآن طریق
آمدہ و مقابل غریب عزیز ست کہ اثنین عن اثنین آن را روایت کردہ اند و بعض تعریف کردہ اند غریب را بانچہ
شاذ ست طریق وے و شناختہ نشدہ حال رواۃ وے کلاً او بعضاً بکثرت روایت و ضبط و شک نیست کہ غرابت
باین معنی منافات دارد بصحت و تحقیقہ نے اصول الحدیث و قدمر فی المقدمۃ و در صحت حدیث علے نیز کہ دلالت
دارد بر جواز بعد از حیات حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و ترمذی بصحت آن حکم کردہ است نظر ست و بعضے از
نقادان تضعیف کردہ اند و اللہ اعلم و مع ذلک و باوجود آن دلیل نمی شود بر جواز آن علے العموم چہ در حدیث او ثابت
ست کہ گفت این رخصت مرا ست یعنے مخصوص ست بمن و این دلالت میکند بر بقاے منع و اللہ اعلم و سیوطے
در جمع الجوامع از ابن عساکر آوردہ کہ واقع شد در میان طلحہ و علے کلامے و گفت طلحہ بوے کرم اللہ وجہہ کہ تو نام کردے
پسر خود را باسم پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و کنیت کردی او را بکنیت او و حال آنکہ نہی کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ
و آلہ وسلم از جمع کردن در ان پس فرمود علی گستاخ کسی ست کہ جرأت کند بر خدا و رسول وی پس طلبید جماعۂ از اصحاب را
از قریش تا حاضر آمدند و گواہی دادند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم رخصت کرد مر علے را کہ جمع کند در ان و
حرام گردانیدہ بر سائر امت جز وے و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم منع فرمود ازان کہ عنب را کرم خوانند چہ کرم دل
مؤمن ست و در روایتے کرم مرد مسلمان ست رواہ مسلم عن ابی ہریرۃ عرب خمر عنب را کرم خوانند بسکون را زیرا کہ
شراب خمر کہ ازان حاصل شود سورث سخاوت و کرم ست پس نہی کردہ شد کہ این درخت را کرم نخوانند زیرا کہ کرم قلب
مؤمن ست و درین نہی دو وجہ است یکے آنکہ مراد نہی ست از تخصیص عنب باین اسم و حال آنکہ دل مؤمن بآن اولے
پس برین توجیہ این نہی منع نباشد از تسمیۂ عنب بکرم بلکہ نہی بود از تخصیص عنب باین اسم و تحقیق و تفصیل این وجہ آنست
کہ مصنف در قاموس میگوید کہ غرض ازین کلام حقیقۃ نفے نیست از تسمیۂ عنب بہ کرم و لیکن این رمز ست بآن کہ
چون این نوع از جنس درختان مسمی ست باسم مشتق از کرم سزاوار دید شما اے مسلمانان کہ او را اہل و لائق این
تسمیہ ندارید از جہت غیرت الٰہی مر مسلمان متقی را کہ شریک گرداند غیر خود را در انچہ تسمیہ کردہ خدای تعالیٰ او را بدان
اسم مخصوص گردانیدہ او را بآن صفت یعنے کرم در محشرے گفتہ کہ مقصود تقریر قول حق تعالیٰ ست ان اکرمکم عند اللہ
اتقکم بطریق انیقہ و اشارت ست بآنکہ مؤمن متقے اہل و مستحق ترست باسم مشتق از کرم کہ کریم ست و منفے کریم جامع
انواع خیر و شرف و فضائل ست و گفتہ اند کہ چون وصف کردے یکی را بکرم گویا اثبات کردے مر او را تمامۂ اقسام
خیرات و شرف و لہذا آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در مدح یوسف فرمود کریم بن کریم بن کریم و قلب مؤمن معدن انوار
علم و تقوے و معارف پس وی احق بود بصفت کرم وجہ دوم آنکہ مراد منع ست از تسمیۂ عنب بکرم چہ وصف درختے کہ
اصل ام الخبائث یعنے خمر ست بکرم و خیر کردن ذریعہ ست بمدح محرمات و تہییج نفوس بران و ترغیب وی دران

وظاہر عبارت حدیث ہمدرین معنی ست ولیکن زیادت قول وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فان الکرم قلب المؤمن
اوان الکرم ہوالرجل المسلم مشعرست بوجہ اول واللہ اعلم تنبیہ کرم بسکون بمعنی مصدرست چنانچہ کرم بفتح را و
ہر دو لغت ست و وصف شخص بآن آمدہ است گفتہ میشود کرم الرجل کرم بہ دو تیرۂ رجل عدل باصل معنی و مراد اسم مشتق
از کرم ست چنانچہ در ضمن بیان اشارت بدان واقع شدہ فافہم وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم منع نفسہ مود از
تسمیہ عشا بعتمہ بفتحتین از عتم بمعنے تاریکے شب وگفت وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچہ روایت کرد مسلم از ابن عمر
لا یغلبنکم الاعراب بایدکہ غالب نیایند شما را اعراب یعنے بادیہ نشینان عرب علی اسم صلوتکم برنام نماز شما یعنی نماز عشا
وذکر عشا بصریح نیز در آنچہ صاحب مشکوۃ از حدیث مسلم آوردہ آمدہ ومراد بہ نہی اعراب از غلبہ درین اسم نہی اصحاب ست از
تسمیہ وی بعتمہ چنانچہ ایشان میکنند یعنے ایشان عشا را عتمہ میگویند شما نیز مگویید تا غلبۂ ایشان بر شما لازم نیاید
چنانچہ فرمودہ الا آگاہ باشید وآنہا العشاء نام این نماز عشاست در روایتی فانہا فی کتاب اللہ العشاء ودر قرآن مجید
بسم صلوۃ عشا ہمین نماز آمدہ چنانچہ در سورۂ نور ومن قبل صلوۃ الفجر ومن بعد صلوۃ العشاء واہم یسمونہا العتمۃ واعراب
نام مے نہند او را عتمہ واعراب مغرب را عشا میخوانند وعشا را عتمہ پس نہی کردہ شد ازان از جہت محافظت لسان
شرع وکتاب اللہ ولہذا اکثر علما مکروہ داشتہ اند این تسمیہ را واز ابن عمر مے آرند کہ چون می شنید این اطلاق را در غضب
می آمد وبلند می گفت انما ہو العشاء وامام مالک گفتہ است کہ بہتر آنست کہ تسمیہ کنند بانچہ تسمیہ کردہ است خدای تعالی
ونزد بعض مکروہ نیست زیرا کہ در حدیث آمدہ است چنانکہ گفت ودر حدیث دیگر کہ بخارے ومسلم از ابی ہریرہ آوردہ
اطلاق لفظ عتمہ بر عشا وارد شدہ کہ لا یغلبنکم اگر بدانند مسلمانان ما فی العتمۃ والصبح چیزی را کہ در نماز عشا وصبح ست
از فضیلت وثواب لاتوہما ولو حبوا ہر ائنہ بیائید ایشان این دو نماز را بر دستہا وزانوہا یا بر مقعد یعنی اگر بر پای نتوانند آمد
از جہت ضعف وبیماری بجہت حرص بر احراز فضیلت وثواب با ینحالت نیز بیائید واین دو نماز را در مسجد ترک نکنند وتقدم
وتاخر یکی ازین دو حدیث بیقین واتفاق معلوم نہ شدہ پس پیش بعض حدیث منع اطلاق عتمہ بر عشا متقدم ست وحدیث
جواز متاخر ومیگویند منع منسوخ ست بجواز ونزد بعض حدیث جواز متقدم ست ومیگویند جواز منسوخ ست بمنع وطیبی گفتہ است
کہ وجہ آنست کہ اطلاق عتمہ در ابتدای امر جائز بود وچون شائع شد این اطلاق وجاری شد بدان السنہ خواص وعوام
نہی کرد ازان رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا غالب نیاید عرف جاہلیت بر سنت اسلامیہ واللہ اعلم وگفتہ اند کہ صواب
آنست کہ تعارضی میان این دو حدیث نیست چہ نہی نفرمود از اطلاق اسم عتمہ کلی بلکہ نہی فرمود از ہجرت وترک اطلاق
لفظ عشا واکتفا بعتمہ یا غلبہ وکثرت این اطلاق چنانچہ عبارت لا یغلبنکم اشعارے دارد بدان تا اگر از تسمیہ بعشا
کنند وگاہ گاہ عتمہ خوانند روا بود وطیبی از شیخ محی الدین نووی نقل کردہ کہ گفت در جواب این اشکال وجہ ست یکے آنکہ
استعمال عتمہ برای بیان اصل جواز ست تا ندانند کہ حرام مطلق وموجب اثم ست واشارت ست بآنکہ نہی از برائے تنزیہ ست نہ تحریم
دوم آنکہ احتمال دارد کہ مخاطب بحدیث عتمہ کسی باشد کہ نمی شناخت ہم عشا را زیرا کہ آن مشہور تر شدہ بود از لفظ عشا وعشا را
اطلاق بر مغرب میکردند واللہ اعلم بالصواب والیہ المرجع والمآب معروض میدارد کاتب حروف العبد الضعیف الفقیر الی اللہ القوی
البار عبد الحق بن سیف الدین الہدی البخاری کہ چون اصل مقصود ومطمح نظر در شرح این کتاب بیان مذاہب ائمہ اربعہ علی الخصوص
مذہب امام اعظم ابو حنیفہ کوفی رحمۃ اللہ علیہم اجمعین وتطبیق واثبات آنہا بود مہما امکن باحادیث نبویہ ومعارضہ

ومعاندانه کلام مصنف در ادعاے صحت وثبوت انچه خود آورده وبر اسواے آن رقم رد وبطلان کشیده وشک نیست
که محل خلاف ونزاع اکثر در احکام فقهیه ومسائل شرعیه است تا این محل کاک بیان در تقریر وتحریر آن چه بیان
یافت والحمد لله والمنة که حصول این مامول با آن عناو تعب وکد ومشقت که دران کشیده شد بتوفیق الهی تعالے
وتقدس بروجه موافق صورت انتظام والتیام یافت الآن قصد برانست که انچه بعد ازین مذکور گردد از اذکار دعوات
وسنن سنیه حضرت سید المرسلین صلے الله علیه وآله وسلم در بیان آن اطناب وتطویل راه نیابد وهم برانچه در اصل
کتاب متن مذکورست اقتصار پذیرد یارب مگر نکته غریب یا سنحے مفید بداهة بے مراجعت باصول وتصفح کتب نوشته آید
مگر در بعض مواضع که شاید قلم بحکم تقدیر برخلاف این تصویر جریان یابد وهم بجهت تخفیف واختصار تعرض نذکر رواة وحوالة
بکتب التزام ننموده آمد مگر انچه در متن مذکور شده باشد الا در خاتمه که شیخ مصنف طریقه تنقید انها وارتکاب نموده جز از
احادیث حکم بضعف ووضع وبطلان کرده است تطویل وتفصیل در انجا ضروری افتاد امید که این بقیه نیز باتمام رسد وختام
کشد ان شاء الله الحق المبین انه ولی التوفیق ذو القوة المتین وصلے الله علی السید المصطفے الامین محمد وآله واصحابه اجمعین

باب ۱ - اذکار النبی صلے الله علیه وآله وسلم عائشه گفت کان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یذکر الله علی کل احیانه یعنی
آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم در جمیع اوقات ذکر حق کردی وهیچ چیزی اورا از ذکر حق باز نداشتی زیرا که سخن او مجموع در باب حق
بود وامر ونهی وتشریع شرائع مراست را انهمه ذکر حق بود وبیان اسماء وصفات واحکام الله تعالے ووعد ووعید وے
این مجموع ذکر او بود وثناء دعا وتحمید وتسبیح وسوال ودعا دو عادل یعنی ذکر اطلاق کرده شنا را بوے تفسیر نموده
یعنے خواندن حق را سبحانه وتعالی چنانچه در حدیث آمده است که افضل دعای من ودعای پیغمبران پیش از من روز عرفه
لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد الخ ودعا در ثانی یعنے طلب ودرخواستن ست چنانچه تفسیر کرد سوال را بدعا
ودر بعض نسخ دعا در اول مذکور نیست فلا حاجة الی التوجیه وترهیب وترغیب نزدیک یعنی وعد ووعید ست وملازم آن
یکلگی ذکر حق بود ودر حالت خاموشے در دل وضمیر وے همگی ذکر حق بود پس انفاس وی بر ذکر مشتمل بود ودر حالت
قیام وقعود وخفتن وبرخاستن وبر خاستن وسائر حالات از ذکر حق تعالی منفک نبودے حاصل آنکه ذکر یعنے
یاد کردن ست مقابل نسیان که یعنی فراموشی ست پس هر چگونه که یاد حق کند خواه بدل یا بزبان در هر شغل ودر هر شان
ذکر بود ولابد اگر زبان با دل موافق افتد افضل واکمل باشد وآنکه در کلام بعض فقها واقع شده است که انچه نه بزبان بود
ذکر نباشد ومعتبر نبود باید که مراد ایشان نفی ذکر لسانی باشد نه مطلق ذکر چه ذکر در لغت مقابل نسیان بود وکما صرح به فی القاموس
پس شامل ذکر قلبی بود بی شبهه وعدم اعتبار فعل قلب در ترتب ثواب باطل وهذا هو الحق والحق ان یتبع وقیاس
ذکر بر عقود شرعیه که بے فعل لسان معتبر نبود صحیح نباشد از جهت نص شارع بران فتدبر اکنون انچه از اذکار لسانی ودعوات
ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم منقول وماثورست ذکر میکنند وابتدا از وقت بیدار شدن از خواب که حکم ابتدا
حیات وارد نموده بیان میکنند وسیگوید وچون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم وقت تهجد از خواب بیدار شدے
گفتے الحمد لله الذی احیانا بعد ما اماتنا والیه النشور وعائشه روایت میکند که چون پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم از خواب
برآمدے ده بار تکبیر گفتے وده بار الحمد لله وده بار سبحان الله وبحمده وده بار سبحان الملک القدوس وده بار استغفر الله وده بار
لا اله الا الله آنگاه ده بار گفتے اللهم انی اعوذ بک من ضیق الدنیا وضیق یوم القیمة پس شروع در نماز کردی وهم عائشه

گوید که گاه چون بیدار شدے گفتے لا الہ الا اللہ سبحانک اللھم استغفرک لذنبی واسالک رحمتک اللھم زدنی علما ولا تزغ قلبی بعد اذ ہدیتنی وہب لی من لدنک رحمۃ انک انت الوہاب واین دو خبر در سنن ابی داؤد ثابت ست وبخارے در صحیح خویش آورده که پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میفرمود که ہر که در شب از خواب بیدار شود بگوید لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ لہ الملک ولہ الحمد وہو علے کل شئ قدیر الحمد للہ وسبحان اللہ ولا الہ الا اللہ واللہ اکبر ولا حول ولا قوۃ الا باللہ اللھم اغفر لی یا دعاے دیگر بعد ازین ذکر کنند باری تعالی ویرا اجابت کند واگر بعد ازین ذکر وضو کند ونماز گذارد نماز ویرا قبول کند وابن عباس میگوید شبے در خانہ میمونہ که خالۂ من ست ویکی از ازواج مطہرہ ست بیتوتت کردم دیدم که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از خواب برآمد وسر سوے آسمان کرد ده آیت از آخر سورہ آل عمران بخواند ان فی خلق السموات والارض واختلاف اللیل والنہار لآیات لاولی الالباب تا بآخر سورہ وآنگاه گفت اللھم لک الحمد انت نور السموات والارض ومن فیہن ولک الحمد انت قیم السموات والارض ومن فیہن در بعض روایات ولک الحمد انت ملک السموات والارض ومن فیہن انت نور السموات والارض ومن فیہن نیز آمده ولک الحمد انت الحق ووعدک الحق وقولک الحق ولقاءک حق والجنۃ حق والنار حق والنبیون حق ومحمد حق والساعۃ حق اللھم لک اسلمت وبک آمنت وعلیک توکلت والیک انبت وبک خاصمت والیک حاکمت فاغفر لی ما قدمت وما اخرت وما اسررت وما اعلنت انت الٰہی لا الہ الا انت ولا حول ولا قوۃ الا باللہ وعائشہ رضی اللہ عنہا روایت میکند که چون پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از خواب در آمدے گفتے اللھم رب جبرئیل ومیکائیل واسرافیل فاطر السموات والارض عالم الغیب والشہادۃ انت تحکم بین عبادک فیما کانوا فیہ یختلفون اہدنی لما اختلف فیہ من الحق باذنک انک تہدی من تشاء الی صراط مستقیم وگاه بودے که نماز را باین دعا افتتاح کردے وچون از نماز وتر فارغ شدے سہ بار گفتی سبحان الملک القدوس ودر بار آخرین آواز بلند بر گشیدی ودر بعض روایات آمده که در بار آخرین زیاده کردے رب الملائکۃ والروح وہر گاه که از خانہ بیرون خواستی شد وبمسجد رفت خنانچه درین وقت بودے یا بکار دیگر برآمدے وبالجمله در وقت بیرون آمدن از خانہ این دعا خواندے بسم اللہ توکلت علی اللہ اللھم انی اعوذ بک ان اذل او اضل او ازل او اظلم او یجہل علی ومیفرمود که ہر که در وقت بیرون شدن از خانہ بگوید بسم اللہ توکلت علی اللہ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ قالی اورا گوید یعنی از ملائکه ہدایت ووقایت وکفایت راہ نمودہ شدی تو ونگاہداشتہ شدی تو وکفایت کردہ شدی تو واز ین شخص شیطان دور سے نماید ابن عباس گفت آن شب که در خانہ میمونہ بودم شنیدم که پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقتے که از خانہ بسوے مسجد روان شد برای نماز صبح در راہ میگفت اللھم اجعل فی قلبی نورا واجعل فی لسانی نورا واجعل فی سمعی نورا واجعل فی بصری نورا واجعل من خلفی نورا واجعل من امامی نورا واجعل من فوقی نورا واجعل تحتی نورا اللھم اعطنی نورا وابو سعید خدری میگوید پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود که ہیچ بنده از خانہ بیرون نیاید برای نماز کردن واین دعا را نخواند الا که بار بعدد ہفتاد ہزار فرشته بگمارد تا برای او آمرزش خواہند وحضرت کبریا اقبال کند بروی بوجه خویش تا آن زمان که از نماز فارغ شود ودعا اینست اللھم انی اسالک بحق السائلین علیک وبحق ممشای ہذا الیک فانی لم اخرج بطرا ولا اشرا ولا ریاء ولا سمعۃ خرجت اتقاء سخطک وابتغاء مرضاتک اسالک ان تنقذنی من النار وان تغفر لی ذنوبی انہ لا یغفر الذنوب الا انت ودر حدیث دیگر از سنن ابی داؤد وارد ست که ہر که در وقت در آمدن در مسجد بگوید اعوذ باللہ العظیم وبوجہہ الکریم

وسلطانه القدیم من الشیطان الرجیم شیطان گوید این شخص امروز از شر من نگاهداشته شد و میغرمود چون کسے خواهد که در مسجد در آید باید که بر من درود فرستد وسلام دهد آنگاه بگوید اللهم افتح لی ابواب رحمتک و چون خواهد که بیرون رود بگوید اللهم انی اسالک من فضلک و در بعض روایات در درآمدن و برآمدن بسم الله والسلام علے رسول الله نیز آمده و تخصیص سوال فضل که بمعنے زیادت ست بوقت بیرون آمدن برائے طلب مزید ست که باز آمدن بمسجد دعود بمقام عبادت ست یا مراد بآن طلب رزق و کسب معیشت ست و این وجه وانسب ست بقول وی سبحانه وتعالیٰ وابتغوا من فضل الله چنانچه ظاهر تفسیر ست و پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم چون در مسجد خواست شدے گفتے اللهم صل علے محمد وسلم اللهم اغفرلی ذنوبی وافتح لی ابواب فضلک اینجا فضل شامل رحمت و فضل هر دو ست که در وقت درآمدن و برآمدن دائما مطلوب و مامول ست و چون نماز صبح بگذاردے بر مصلے بیاشدے و بذکر و دعا مشغول بودے تا آفتاب برآمدے و قدر یک دو نیزه از افق بلند شدے آنگاه دو رکعت بگذاردے و این اقل ست و اگر کسے زیاده بران بگذارد اتم و افضل بود و کمال آن دوازده رکعت ست در فضل این احادیث بسیار زیاده برده حدیث وارد شده میغرمود که این عمل برابر یک حج و یک عمره است تمام تمام و بعض علما این را از سنن موکده شمرده اند و باید که در بینوقت بغیر ذکر و دعا و امر خیر تکلم نکند و در غایت خضوع و خشوع و حضور و تفکر و تدبر معانی موصوف بود و در گذاردن رکعتین نیز موصوف باین صفات باشد مشائخ گفته اند قدس الله اسرارهم که هر عمل را اجرا در آخرت ست و جزاے این عمل نقدست در نورانیت قلب و صفاے باطن و انشراح صدر که بران مترتب میگردد و در بعض اوقات بذوق و وجدان چنان یافته شده که همچنان که آفتاب عالم آفاق طلوع کرده میرسد و بسیط زمین را منور میگرداند نور ایمان و معرفت از درونه طالب اشراق نموده مے آید و ارض وجود او را منور میگرداند و اگر هم در مصلے نشسته باشد اتم و اکمل ست و بظاهر حدیث و سنت اوفق و مشائخ طریقت گفته اند که اگر بیم ریا یا خوف تشویش وقت باشد در خلوت درآید و آنجا مشغول گردد و تحقیق آنست که آنچه در حدیث آمده است که هر که بگذارد نماز فجر و بنشیند در مصلاے خود مشغول بذکر حق و دعا استغفار کنند او را ملائکه گویند اللهم اغفرله اللهم ارحمه این جزاے مصابرت که بجلوس در مصلے کرده و جزاے ذکر و مشغولی و حضور و نورانیت قلب باقی ست و حاصل ست در هر صورت علے قدر الاخلاص والحضور و استقبال قبله در بینوقت بغایت مؤثرست و سنوحے که گفته اند که اگر خواب غلبه کند مشی کند بجانب قبله و هم روے بقبله برگردد و ازبراے رفع خواب و در صبحگاه میگفت اللهم بک اصبحنا و بک امسینا و بک نحیی و بک نموت و الیک النشور اصبحنا و اصبح الملک لله والحمد لله ولا الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد وهو علی کل شی قدیر رب اسالک خیر ما فی هذا الیوم وخیر ما بعده واعوذ بک من شر ما فی هذا الیوم وشر ما بعده رب اعوذ بک من الکسل وسوء الکبر رب اعوذ بک من عذاب النار وعذاب القبر و در شب هنگام گفتے اللهم بک امسینا وبک اصبحنا وبک نحیی وبک نموت والیک المصیر امسینا و امسے الملک لله تا آخر ولیکن بجاے هذا الیوم هذه اللیلة و بجاے ما بعده ما بعدها بخواند و ابو بکر صدیق رض گفت یا رسول الله مرا از برائے بکلماتے که در صباح و مسا بگویم گفت بگو اللهم فاطر السموات والارض عالم الغیب والشهادة رب کل شی ومالیکه اشهد ان لا الا انت اعوذ بک من شر نفسی ومن شر شیطان وشرکه این کلمه را دو نوع روایت کرده اند ظرو و شهر کسر شین وسکون را یعنی شراکی که وی دران بنهند از دو بران داعے گردد و بفتح شین و را یعنے مصائد و حبائل وی که بدان پای بنهد

گرداند مع شر کہ بقبضتین یعنے دام وان اقترف علی نفسے سوٴا واجرہ الی مسلم این را در صباح و مساء وقت خفتن بگوئی و
میفرمود ہر بندہ کہ در صباح و مساء ہر روز و شب این دعا را بگوید بوے ہیچ گزندے نرسد بسم اللہ الذی لا یضر مع اسمہ
شئے فی الارض ولا فی السماء وہو السمیع العلیم آوردہ اند کہ ابان بن عثمان این حدیث را از پدر بزرگوار خود بمردی روایت
کردہ و بعمل خود در آوردہ بود ناگاہ بوے آفت فالج رسید آن مرد بجانب او نگاہ کرد بطریق تعجب و انکار یعنے اگر حدیث صحیح
و خاصیت وے انیکہ ہر کہ آنرا بخواند بوے ہیچ گزندے نرسد این رسیدن گزند فالج تو چیست گفت ابان چنگاہ میکنی
حدیث ہمچنان ست کہ بتو روایت کردہ ام ولیکن امروز توفیق خواندن آن نیافتم تا آنچہ حکم و تقدیر الٰہی ست بما رسید۔
و میفرمود کہ ہر کہ در صباح و مساء بگوید رضیت باللہ ربا و بالاسلام دینا و بمحمد نبیا حق و ثابت باشد بر فضل حق تعالیٰ کہ او را راضی گرداند
یعنی چندان نعمت عطا کند کہ بندہ راضی گردد و ہیچ آرزو در دل وی نشکند تا روزے گرداند او را در مقام رضا کہ اعلے مقامات
سلوک ست و در قول مصنف کہ گفت حق باشد بر فضل وی تعالے اشارت ست بآنکہ اثبات حق کہ بر حق سبحانہ کنند بمعنی
تفضیل و کرم اوست کہ بر خود لازم گردانیدہ والا ہیچ چیزے بر وی تعالیٰ و تعظم لازم و واجب نبود و ہیچ بندہ را بر وی
حقے نہ و لہذا بعض علما منع کردہ اند کہ در دعا نگویند اللھم بحق فلان اما اصح آنست کہ ممنوع نیست از جہت وقوع آن در ادعیہ
ماثورہ چنانچہ اللھم بحق السائلین علیک و بحق مشائی ہذا و غیر ذلک و تو جیہش آنست کہ گفتہ شد چہ وی سبحانہ و تعالے
چیزے چند بفضل و کرم خود بر خود برای بندگان لازم گردانیدہ کہ البتہ بکنند چنانچہ رزق دادن و توبہ قبول کردن و رسول
بخلق فرستادن و اینہا نیز عقلاً بروے لازم نیست ولیکن فضل و جود و کرم وی بروی لازم گردانیدہ و این در حقیقت
وجوب نیست فضل و کرم اوست بر بندگان و ہر کس کہ در صباح و مساء بگوید اللھم انی اصبحت اشہدک و اشہد حملۃ عرشک
و ملائکتک و جمیع خلقک انک انت اللہ الذی لا الہ الا انت و ان محمدا عبدک و رسولک ہر کہ یکبار بگوید ربع وی از آتش آزاد شود
و اگر دو بار بگوید نصف او از آتش آزاد شود و اگر سہ بار بگوید سہ ربع او از آتش آزاد گردد و اگر چہار بار بگوید تمام وے
از آتش آزاد شود و ہر کہ در صباح بگوید اللھم ما اصبح بی من نعمۃ او باحد من خلقک فمنک وحدک لا شریک لک فلک الحمد
و لک الشکر شکر آن روز گذاردہ بود و اگر در شب گوید اللھم ما امسے بی تا آخر شکر آن شب گذاردہ بود و بسیار در صباح
و مساء حضرت رسالت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم این دعا خواندی اللھم انی اسالک العافیۃ فی الدنیا و الآخرۃ اللھم انی اسالک
العفو و العافیۃ فی دینی و دنیای و اہلی و مالی اللھم استر عورتی و آمن روعتی اللھم احفظنی من بین یدی و من
خلفی و عن یمینی و عن شمالی و من فوقی و اعوذ بعظمتک ان اغتال من تحتی اصبحنا و اصبح الملک للہ رب العالمین
اللھم انی اسالک خیر ہذا الیوم فتحہ و نصرہ و نورہ و برکتہ و ہداہ و اعوذ بک من شر ما فیہ و شر ما بعدہ و چون شب بہنگام
شدے گفتے امسینا و امسے الملک للہ الی آخرہ ولیکن بجاے ہذا الیوم ہذہ اللیلۃ و مکان تذکیر تانیث و آن حضرت
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم یکے از دختران خویش را گفت در حدیث ابی داؤد ہمین طور مسطور آوردہ کہ مروی است از بعض بنات النبی
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم تعلیم میکرد او را کہ در وقت صباح بگوئی سبحان اللہ و بحمدہ و لا حول
و لا قوۃ الا باللہ ما شاء اللہ کان و ما لم یشا لم یکن اعلم ان اللہ علے کل شئے قدیر و ان اللہ قد احاط بکل شئی علما و گفت ہر کہ
این را در صباح بگوید در حفظ و امان خدا ے باشد تا شب شود و اگر در مساء گوید در حفظ حق باشد تا روز شود و کی از صحابہ
گفت ابو داؤد از ابی سعید خدری آوردہ گفت مردے در حضرت رسالت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ

لازم افتاده بر من ہموم و دیون چکار کنم فرمود آیا ترا نیاموزم کلماتے کہ چون او را بگوئی حق جل شانہ اندوہ ترا بشادی مبدل کند
و دوام ترا بگذارد گفت بلی یا رسول اللہ پیا موز مرا آن کلام را فرمود چون بامداد و شب کنی بگوئی اللھم انی اعوذ بک من الھم
والحزن و اعوذ بک من العجز والکسل و اعوذ بک من الجبن والبخل و اعوذ بک من غلبۃ الدین و قھر الرجال آن مرد گفت این
دعا را خواندم بار تعالی اندوہ مرا ببرد و دین مرا قضا کرد و فرمود ہر کہ در بامداد و شبانگاہ این کلمات بگوید حق تعالی کفایت
کند از وی اندوہ دنیا و آخرت را و کلمات اینست اللھم انی اصبحت منک فی نعمۃ و عافیۃ و ستر فاتم علی نعمتک و عافیتک
و سترک فی الدنیا والاخرۃ و شخصے نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ فات بسیار بر من
میرسد فرمود کہ چون صباح شود بگو بسم اللہ علے نفسے و اہلی و مالی کہ آفتی بتو نرسد روزے مر فاطمہ را گفت ترا چہ
مانع ست از انکہ چون بامداد کنے و چون شب کنے بگوئی یا حے یا قیوم بک استغیث فاصلح لی شانی کلہ ولا تکلنی الی نفسی
طرفۃ عین و فرمود کہ ہر کہ ہر صباح و ہر مساہفت بار بگوید حسبی اللہ لا الہ الا ہو علیہ توکلت و ہو رب العرش العظیم حق جل شانہ
ہموم دنیا و آخرت وے را کفایت کند این ورد عظیم ست بعضے از مشائخ سلسلۂ تو بمشائخ او علیہ قدس اللہ سرہم گفتہ اند
کہ اگر یکے بود کہ او را ہیچ ورد نباشد جز این یک ورد کافی ست و آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم مامور ست کہ
این را بگوید بنص قرآن کہ فان تولوا فقل حسبی اللہ الآیۃ و خواندن این در اوراد مشائخ دہ بار نیز آمدہ و آنرا سندے
نیز ہست اما اصح و اثبت بحسب روایت ہفت بار ست و ہر کہ در اول روز این دعا بگوید ہیچ مصیبتے بوی نرسد تا شب
شود اللھم انت ربی لا الہ الا انت علیک توکلت و انت رب العرش الکریم ما شاء اللہ کان و ما لم یشا لم یکن لا حول و لا قوۃ
الا باللہ العلی العظیم اعلم ان اللہ علی کل شئی قدیر و ان اللہ قد احاط بکل شئی علما اللھم انی اعوذ بک من شر نفسی و من شر
کل دابۃ انت اخذ بناصیتہا ان ربی علے صراط مستقیم گویند ابو الدرداء را خبر کردند کہ خانۂ تو بسوخت گفت خانۂ من
نسوزد زیرا کہ کلماتے کہ من از حضرت نبوت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم شنیدہ ام آنجاست و حق سبحانہ آنجا نہ را نسوزد
چون بدیدند اطراف خانۂ او سوختہ بود و خانۂ او سالم ماندہ و میفرمود و مکرر استغفار ہا آنست کہ بندہ بگوید اللھم انت ربی
لا الہ الا انت خلقتنی و انا عبدک و انا علے عہدک و وعدک ما استطعت اعوذ بک من شر ما صنعت ابوء لک بنعمتک علی و ابوء بذنبی
فاغفر لی فانہ لا یغفر الذنوب الا انت ہر کہ در صباح بگوید از سر یقین و در آن روز بمیرد بہشت رود و اگر
در مساگوید از سر یقین و در آن شب بمیرد بے درنگ در بہشت رود یعنے در آن روز کہ مردم بہشت روند وی زودتر
و سریع تر رود بی آنکہ موقوف سوال و حسابش دارند یا مراد آن بود کہ بیشک بہ بہشت رود چنانچہ در لفظ بخاری آمدہ
من قالہا فہو من اہل الجنۃ و میفرمود ہر کہ در صباح و مسا بگوید صد بار سبحان اللہ و بحمدہ در روز قیامت کسی جا فرنشود
بعملی فاضل تر از عمل وی مگر کسی کہ زیادہ از وی گفتہ باشد بلفظ حدیث چنانچہ در صحیحین از ابی ہریرہ آمدہ آنست
کہ نیارد ہیچ کے روز قیامت عملی فاضل تر از انچہ وے آوردہ مگر آن کسے کہ گفتہ است مثل انچہ وی گفتہ یا زیادہ کردہ
بران و در اینجا دو اشکال ست یکی آنکہ کسے کہ مثل وی گفتہ باشد عملش فاضلتر از عمل وے چگونہ بود بلکہ مثل وی بود
نعم در صورت زیادہ درست مے آید جوابش آنکہ مستثنے در اینجا منقطع ست تقدیر کلام نیارد ہیچ کس عملی فاضلتر از
عمل وی لیکن کسیکہ گفتہ است مثل انچہ وے گفتہ است می آرد عملی را کہ مساوی عمل اوست کسیکہ زیادہ گفتہ است می آرد
عملی را کہ زائد ست بر عمل وی و اشکال دیگر آنکہ زیادہ بر صد بار گفتن چگونہ جائز باشد و حال آنکہ مقرر شدہ است

کہ زیادہ بر عددے کہ شارع تعیین کردہ است جائز نبود چنانکہ کم ازان روا نیست واگر زیادہ کند از قبیل تجاوز از حد و عمداً و اسراف بود مثل امداد رکعات و طہارات مثلاً در اول جائز نیست و در ثانی ثوابی نہ دہد داخل عمد است و در تسبیحات و اذکار نیز حال ہمچنین ست چنانکہ آوردہ اند کہ یکی از مشائخ در خواب دید کہ میخوانند آنان را کہ تسبیح و تحمید و تکبیر گویند بعد از نمازہا فرض وے نیز بآن جانب دوید کہ میخواندند دستی بر سینۂ وی زدند و براندند و گفتند تو نہ از ایشانی ایشان آن کسانند کہ سی و سہ بار گویند و تو زیادہ بران میگوئی جواب ازین اشکال آنکہ تجاوز و اعتداد رجائے بود کہ عددے مخصوص تعیین یافتہ باشد و چون شارع اشارت بجواز زیادت دریخا کردہ ازان قبیل نخواہد بود کہ موجب تجاوز و اعتداء از حد بود و نیز گفتہ اند کہ مراد بزیادت اینجا اعمال دیگرست از خیر کہ کسب کردہ نہ نفس این تسبیح و در کلام مصنف اشارت ازین بتشبیہ یارب مگر این روایت دیگر بود واللہ اعلم و میفرمود ہر کہ در صباح دہ بار گوید لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک لہ الحمد وہو علی کل شئی قدیر او را دہ حسنہ نوشتہ شود دہ حسنہ خود بوعدۂ کریم وے عز اسمہ بر ہر عمل خیرے نویسند و مزیت این ذکر بآن بود کہ گفت و دہ گناہ محو شود و ثواب آزادی دہ بندہ بیابد و در آن روز خدای تعالی او را در زینہار خود دارد و ہر کہ در ہر صباح و ہر مساء صد بار بگوید او را ثواب آزاد کردن صد بندہ باشد و او را صد حسنہ نوشتہ شود و صد گناہ از وے محو کردہ شود و کسے فاضلتر از عمل وے بمحشر نیارد و در مسند امام احمد ثابت ست کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زید بن ثابت را تعلیم کرد و فرمود کہ بران مواظبت نماید در ہر صباح لبیک اللہم لبیک و سعدیک والخیر فی یدیک والشر لیس الیک اللہم ما قلت من قول او حلفت من حلف او نذرت من نذر فمشیتک بین یدی ذلک کلہ ما شئت کان ومالم تشأ لا یکون لا حول ولا قوۃ الا بک انک علی کل شئی قدیر اللہم ما صلیت من صلوٰۃ فعلی من صلیت والعنت من لعنۃ فعلی من لعنت انت ولیی فی الدنیا والآخرۃ توفنی مسلما والحقنی بالصالحین اللہم فاطر السموات والارض عالم الغیب والشہادۃ ذا الجلال والاکرام فانی اعہدک فی ہذہ الحیوٰۃ الدنیا واشہدک وکفی بک شہیدا بانی اشہد ان لا الہ الا انت وحدک لا شریک لک لک الملک ولک الحمد وانت علی کل شئی قدیر واشہد ان محمدا عبدک ورسولک واشہد ان وعدک حق ولقاءک حق والساعۃ آتیۃ لا ریب فیہا وانک تبعث من فی القبور وانک ان تکلنی الی نفسی تکلنی الی ضعف وعورۃ وخطیئۃ وانی لا اثق الا برحمتک فاغفر لی ذنوبی کلہا انہ لا یغفر الذنوب الا انت وتب علی انک انت التواب الرحیم ودر صباح میگفت اللہم انی اصبحت لا استطیع دفع ما اکرہ ولا املک نفع ما ارجو واصبح الامر بیدغیری واصبحت مرتہنا بعملی فلا فقیر افقر منی اللہم لا تشمت بی عدوی ولا تسؤ بی صدیقی ولا تجعل مصیبتی فی دینی ولا تجعل الدنیا اکبر ہمی ولا مبلغ علمی ولا تسلط علی من لا یرحمنی اللہم بک اصبحنا وبک امسینا وبک نحیی وبک نموت والیک النشور اللہم عالم الغیب والشہادۃ فاطر السموات والارض رب کل شئی ومالیکہ اشہد ان لا الہ الا انت اعوذ بک من شر نفسی ومن شر الشیطان وشرکہ بسم اللہ اصبحنا وبحمدہ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ ما شاء اللہ کان ومالم یشأ لم یکن اعلم ان اللہ علی کل شئی قدیر وان اللہ قد احاط بکل شئی علما فسبحان اللہ حین تمسون وحین تصبحون ولہ الحمد فی السموات والارض وعشیا وحین تظہرون یخرج الحی من المیت ویخرج المیت من الحی ویحیی الارض بعد موتہا وکذلک تخرجون اللہم انی اسألک العافیۃ فی الدنیا والآخرۃ اللہم انی اسألک العفو والعافیۃ فی دینی ودنیای واہلی ومالی اللہم استر عوراتی وآمن روعاتی اللہم احفظنی من بین یدی ومن خلفی وعن یمینی وعن شمالی ومن فوقی واعوذ بعظمتک ان اغتال من تحتی اللہم اصبحنا نشہدک ونشہد

حملة عرشك وملائكتك وجميع خلقك انك انت الله لا اله الا انت وحدك لا شريك لك فلك الحمد ولك الشكر اصبحنا واصبح الملك لله رب العالمين وسه بار سيگفت اللهم عافني في بدني اللهم عافني في سمعي اللهم عافني في بصري وسيگفت اللهم حبتك ارجع فلا تكلني الى نفسي طرفة عين واصلح لي شاني كله لا اله الا انت اللهم اني اعوذ بك من جهد البلاء ودرك الشقاء وسوء القضاء وشماتة الاعداء واعوذ بك من علم لا ينفع ومن قلب لا يخشع ومن نفس لا تشبع ومن دعوة لا يستجاب لها واعوذ بك من زوال نعمتك وتحول عافيتك وفجاءة نقمتك وجميع سخطك اللهم اني اعوذ بك من شر ما علمت ومن شر ما لم اعلم ومن شر ما علمت ومن شر ما لم اعمل اللهم لك اسلمت وبك آمنت وعليك توكلت واليك انبت وبك خاصمت واليك حاكمت فاغفر لي ما قدمت وما اخرت وما اسررت وما اعلنت انت المقدم وانت المؤخر لا اله الا انت اللهم اني اعوذ بك من شر سمعي وشر بصري وشر لساني وشر قلبي وشر منيتي اللهم اني اعوذ بك من التردي ومن الغرق ومن الحرق والهدم واعوذ بك من ان يتخبطني الشيطان عند الموت واعوذ بك من ان اموت في سبيلك مدبرا واعوذ بك من ان موت لديغا واعوذ بكلمات الله التامات من غضبه وعقابه وشر عباده ومن همزات الشياطين وان يحضرون اللهم انت ربي لا اله الا انت عليك توكلت وانت رب العرش العظيم ما شاء الله لا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم اعوذ بوجه الله العظيم الذي ليس شيء اعظم منه وبكلمات الله التامات التي لا يجاوزهن بر ولا فاجر وبأسماء الله الحسنى ما علمت منها وما لم اعلم من شر ما خلق وذرأ وبرأ اللهم اغفر لي جدي وهزلي وخطائي وعمدي وكل ذلك عندي اللهم اصلح لي ديني الذي هو عصمة امري واصلح لي دنياي التي فيها معاشي واصلح لي آخرتي التي فيها معادي واجعل الحياة زيادة لي في كل خير واجعل الموت راحة لي من كل شر اللهم اني اسألك الهدى والتقى والعفاف والغنى رب اعني ولا تعن علي وانصرني ولا تنصر علي وامكر لي ولا تمكر علي واهدني ويسر الهدى لي وانصرني على من بغى علي رب اجعلني لك شكارا لك ذكارا لك رهابا لك مطواعا لك مخبتا اليك اواها منيبا رب تقبل توبتي واغسل حوبتي وثبت حجتي وسدد لساني واهد قلبي واسلل سخيمة صدري اللهم ارزقني مما احب فاجعله قوة لي فيما تحب اللهم ما زويت عني مما احب فاجعله فراغا لي فيما تحب اللهم اقسم لنا من خشيتك ما تحول به بيننا وبين معاصيك ومن طاعتك ما تبلغنا به جنتك ومن اليقين ما تهون به علينا مصيبات الدنيا متعنا باسماعنا وابصارنا وقوانا ما احييتنا واجعله الوارث منا واجعل ثارنا على من ظلمنا وانصرنا على من عادانا ولا تجعل مصيبتنا في ديننا ولا تجعل الدنيا اكبر همنا ولا مبلغ علمنا ولا غاية رغبتنا ولا تسلط علينا من لا يرحمنا اللهم بعلمك الغيب وقدرتك على الخلق احيني ما علمت الحياة خيرا لي وتوفني اذا علمت الوفاة خيرا لي اسألك خشيتك في الغيب والشهادة واسألك كلمة الحق في الرضى والغضب واسألك القصد في الفقر والغنى واسألك نعيما لا ينفد واسألك قرة عين لا تنقطع واسألك لذة النظر الى وجهك والشوق الى لقائك في غير ضراء مضرة ولا فتنة مضلة اللهم زينا بزينة الايمان واجعلنا هداة مهديين اللهم اجعلنا اعظم شكرك واكثر ذكرك واتبع نصحك واحفظ وصيتك اللهم اني اسألك الصحة والعفة والامانة وحسن الخلق والرضا بالقدر اللهم طهر قلبي من النفاق وعملي من الرياء ولساني من الكذب وعيني من الخيانة فانك تعلم خائنة الاعين وما تخفي الصدور وروانا ابن عباس رض مرويست كه تفسير خائنة الاعين بان كرد كه شخصي مردي در ميان جمعي نشسته است ناگاه جميله از پيش ايشان گذشت اين مرد بجهت استحيا وشرم داشتن ازان جمع در پاي ايشان سر فرود افگند ونگاه بآن زن نكرد چون اينها را غافل يافت سر برآورد ودزديده نگاهي بجانب وي كرد اين خيانت چشم ست در نظر حرام اللهم اجعل سريرتي خيرا من علانيتي واجعل علانيتي صالحة اللهم اني اسألك صالح ما تؤتي الناس من المال والولد غير الضال ولا المضل اللهم اهدني وسددني اللهم رب السموات

السبع ورب العرش العظیم ربنا ورب کل شئ فالق الحب والنوی ومنزل التورٰۃ والانجیل والفرقان اعوذ بک من شر
کل شئ انت اخذ بناصیتہا اللھم انت الاول فلیس قبلک شئ وانت الآخر فلیس بعدک شئ وانت الظاہر فلیس
فوقک شئ وانت الباطن فلیس دونک شئ اقض عنا الدین واغننا من الفقر یا ارحم الراحمین اللھم رب جبرئیل و
میکائیل واسرافیل فاطر السموات والارض عالم الغیب والشہادۃ انت تحکم بین عبادک فیما کانوا فیہ یختلفون اہدنی
لما اختلف فیہ من الحق باذنک انک تہدی من تشاء الی صراط مستقیم وچند آنکہ تواند درود بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بفرستد
کہ ہیچ عبادتی بعد از ادائے فرائض فاضلتر از صلوٰۃ بر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نبود وہیچ وسیلہ برای حصول
قرب ورضائے الٰہی تعالیٰ وحصول سعادت دنیا وآخرت بالاتر از وے نہ وفوائد ومنافع آن در کتب ودفاتر گنجد جملہ
ازان در خاتمہ کتاب جذب القلوب الی دیار المحبوب کہ در بیان احوال مدینہ مطہرہ علی ساکنہا السلام والتحیۃ نوشتہ شدہ
است نقل کردہ ایم رجاء للقبول وبعد ازوی رسالہ منفردہ تالیف یافتہ مشتمل بہمانچہ در انجا بود با زیادات صلوٰۃ کہ
از بعض مشائخ عظام صادر شدہ والحمد للہ علے ذلک وکیفیت درودی کہ از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
مروے ست بسیار ست در کتاب صلوٰۃ بیشتر یاد کردہ ایم از انجملہ یکے اینست اللھم صل علی محمد وعلی آل محمد کما صلیت
علے ابراہیم وعلی آل ابراہیم وبارک علی محمد وعلی آل محمد کما بارکت علی ابراہیم وعلی آل ابراہیم انک حمید مجید والسلام علیک
ورحمۃ اللہ وبرکاتہ دوم کیفیت اللھم صل علے محمد وعلی اہل بیتہ کما صلیت علے ابراہیم انک حمید مجید اللھم صل علینا
معہم اللھم بارک علے محمد وعلے اہل بیتہ کما بارکت علی آل ابراہیم انک حمید مجید اللھم بارک علینا معہم صلوات یاسر وصلوات
المومنین علی محمد النبی الامی السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ ومجموع کیفیاتے کہ بما رسیدہ چہل وہشت ست سی وشش از انجملہ
از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرویست وباقی از صحابہ وتابعین رضوان اللہ علیہم اجمعین ودر افضل کیفیات
علما را اختلاف ست بعض بر انند کہ افضل صیغ صلوٰۃ ہمان ست کہ خواندن آن در تشہد صلوٰۃ مروے ومعمول ست
چہ صلوٰۃ افضل حالات بندہ است ولابد انچہ در وے آمدہ افضل واکمل بود وبعض گفتہ اند کہ ہر چہ مشتمل بود بر مبالغہ
وتاکید کما وکیفا ابلغ واکمل بود از غیر خود وشیخ محی الدین نووے رحمۃ اللہ علیہ در اذکار برین اقتصار کردہ کہ افضل
آنست کہ بگوید اللھم صل علے محمد عبدک ورسولک النبی الامی وعلی آل محمد وازواجہ وذریتہ کما صلیت علی ابراہیم وعلی آل
ابراہیم وبارک علے محمد النبی الامی وعلے آل محمد وازواجہ وذریتہ کما بارکت علی ابراہیم وعلی آل ابراہیم فی العالمین
انک حمید مجید چہ این کیفیت جامع مجموع عبارائی ست کہ در احادیث صحیح وارد شدہ وبعض گفتہ اند کہ اولے وافضل
آنست کہ بہر کدام از صیغ کہ مروی ومانور ست جدا جدا درود بفرستد چہ جمع میان آنہا احداث صیغۂ دیگر ست کہ
مروی نیست ومانور نہ وامام ابراہیم مروزے رحمۃ اللہ علیہ میگوید افضل آنست کہ بگوید اللھم صل علی محمد وعلی آل محمد
کلما ذکرہ الذاکرون وکلما سہے عنہ الغافلون **فصل در بیان ادعیۂ جامہ پوشیدن حضرت**
نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون جامہ پوشیدے در اکثر روایات چون جامہ نو پوشیدی چنانچہ مصنف نیز در باب
پوشش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بگوید این دعا خواندے اللھم لک الحمد انت کسوتنیہ اسالک خیرہ و
خیر ما صنع لہ واعوذ بک من شرہ وشر ما صنع لہ ومیفرمود ہر کہ جامہ پوشد وبگوید الحمد للہ الذی کسانی ہذا ورزقنیہ
من غیر حول منی ولا قوۃ غفر لہ ما تقدم من ذنبہ یعنے آمرزیدہ شود ہر گناہے کہ پیش ازین کردہ باشد ودر بعض

روایات دیگر نیز آمده یعنی هر گناهیکه بعد ازین خواهد کرد و امیر المومنین عمر روایت میکند از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت ہر کہ جامۂ نو بپوشد و بگوید الحمد للہ الذی کسانی ما اواری بہ عورتی و اتجمل بہ فی حیوتی و بعد ازان جامۂ کہنہ را بدرویشے دہد ہمیشہ در حفظ و پناہ و مسلوک راہ حق باشد و عادت حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ چون جامہ یا عمامۂ نو پیدا آمدے آنرا نامے تعیین کردے و ازینجا ظاہر ازین عبارت چنان مفہوم شود کہ آن جامہ را نامے از پیش خود نہادے چنانچہ اسلحہ و دواب را نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نامہا بود و آنچہ در احادیث آمدہ است آنست کہ چون جامہ پوشیدی او را بنام وے خواندے عمامہ یا قمیص یا ردا یا پستر گفتے اللھم لک الحمد انت کسوتنیہ الے آخرہ نعم در روایات آمدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را عمامہ بود نام او سحاب آن دیگر است اما مضمون این حدیث ہمین ست تا کہ او را بنام او خواندی و یا پوشیدی فقد برد بکیار امیر المومنین عمر رض جامۂ دیگر گفت این جامہ شستہ است یا نو گفت شستہ گفت البس جدید او عش حمیدا و مت شہیدا یعنے نو پوش و پسندیدہ بزے و شہید بمیر و نیز آمدہ است کہ چون جامۂ نو یکے را پوشیدہ دیدی گفتی تبلی و تخلف اللہ یعنے کہنہ کنے این را و جامۂ دیگر دہد خدا یتعالے بجاے آن

فصل در بیان ادعیۂ در آمدن خانہ حضرت نبوی

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون در خانہ در آمدی بگفتی الحمد للہ الذی کفانی و اوانی و الحمد للہ الذی اطعمنی و سقانی و الحمد للہ الذی من علی فاسالک ان تجیرنی من النار و فرمود چون بندۂ مسلم در خانۂ خویش پا نہد باید کہ بگوید اللھم انی اسالک خیر المولج و خیر المخرج بسم اللہ ولجنا و علی اللہ ربنا توکلنا این بگوید و بعد ازان بر اہل بیت خود سلام کند و انس بن مالک را گفت چون در خانہ در آئی بر اہل بیت خود سلام فلان تبارکت باشد بر تو و بر اہل بیت تو در آمدہ است کہ اگر در خانہ کسی نبود و خالی بود نیز سلام گوید باین لفظ السلام علے عباد اللہ الصالحین بہ نیت ملائکہ کہ در انجا باشند و فرمود سہ کس در امان و ضمان و رحمت دنیا و آخرت حق تعالے اند یکے آنکہ بہ نیت جہاد و غزا از خانہ بیرون آید در ضمان حق ست یا او را وفات کند و در بہشت برد یا بسلامت با اجر و غنیمت باز گرداند دوم کسیکہ برای نماز متوجہ مسجد شود در ضمان حق ست یا وفات یابد و بہشت برد یا بسلامت با اجر و غنیمت باز گرداند سوم کسیکہ در خانہ در آید و سلام بر اہل خویش کند و نیز در ضمان حق تعالے بود و سہ گروہ چون شخصے در خانہ در آید دو وقت دخول و در وقت طعام حق تعالی را یاد کند شیطان گوید بالشکر خود در ین خانہ ما را نہ جاے خفتن ست و نہ جاے طعام خوردن و اگر در آید در وقت در آمدن یاد حق نکند شیطان گوید جاے خفتن یافتیم و چون در وقت طعام یاد حق نکند شیطان گوید جاے خفتن و طعام شب ہر دو یافتیم

فصل در بیان ادعیۂ در آمدن بیت الخلا

حضرت نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم چون در الخانہ در خواستی آمد گفتی اللھم انی اعوذ بک من الخبث و الخبائث و امری فرمود بگفتن آن خبث بضمتین جمع خبیث یعنی ذکور جن و بضم خا و سکون با نیز خوانند یعنی خباثت یا فعلے کہ دو جاہل اقوے ست از روے روایت و انسب ست بلفظ و الخبائث بروے کہ جمع خبیثہ است یعنی اناث ایشان و بانچہ در حدیثے دیگر آمدہ باید کہ عاجز نشود دیگے از شما چون در الخانہ خواہد شد کہ بگوید اللھم انی اعوذ بک من الرجس النجس الخبیث المخبث الشیطان الرجیم مگر آنکہ خبث بسکون با را مخفف خبث مضموم الیاد ارند چنانکہ در امثال آن آمدہ مثل کتب و کتب و خلق و خلق و در حدیث ترمذی آمدہ کہ فرمود آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ پردۂ ما بین اعین جن و عورات مردم بنے آدم آنست کہ چون خواہد کہ در آید در الخانہ بگوید بسم اللہ

و در حالت بول یکی بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سلام کرد جواب نداد فرمود کہ خدای تعالی بندہ را بدین دشمن میگیرد
یعنے سخن گفتن در بول و میفرمود باید کہ کسے در حالت بول و غائط استقبال و استدبار قبلہ نکند و این حرام ست
نزد امام ابو حنیفہ مطلقاً خواہ در عمارات و خواہ در صحرا و نزد احمد و ابے ثور صاحب شافعی و راجح نزد این العربے از
مالکیہ و ابن حزم از ظاہریہ نیز ہمین ست و نزد امام شافعی و مالک در صحرا نہ در عمارات و از امام ابو حنیفہ و احمد نیز
این فرق روایت کردہ اند و وجہ وے نہ آنست کہ در عمارات دیوار پردہ است میان وے و کعبہ زیرا کہ در صحرا نیز
چندین کوہ و بیابان حائل ست بلکہ آنست کہ استقبال و استدبار در بنیان عرفا مضاف بجدار ست و نیز ممکنہ
کہ معدہ ست برائے آن ماوائے شیاطین ست و صلح نیست برائے قبلہ بودن بخلاف صحرا و شاید کہ این وجہ تفصیل
آنست کہ طیبی گفتہ کہ صحرا خالی نیست از مصلے از انس یا جنس پس اگر استقبال کند قبلہ را یا استدبار کند آنرا شاید
کہ نظر یکے از مصلیان بر عورت او افتد و این مفسدہ مامون ست در بنیان و از بعض احادیث نیز جواز آن در بنیان
معلوم میگردد چنانچہ در صحیحین از ابن عمرؓ آمدہ کہ گفت برآمدم من بالاخانہ حفصہؓ را پس دیدم آن حضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم را کہ قضاے حاجت میکرد پشت بجانب قبلہ و نیز ابو داؤد و از ابن عمر آوردہ کہ وی بنشاند راحلہ خود را مستقبل قبلہ
پستہ بہ نشست و بول کرد بجانب آن گفتند یا اباعبدالرحمن آیا نیست کہ نہی کردہ شدہ ست ازین فرمود کہ نہی از فعل
آن در فضاست و چون چیزے بود میان تو و قبلہ کہ ستر کند ترا الا باس از ینجا معلوم شد کہ ستر و احادہ مانند آن نیز
حکم بنیان دارد و وجہ اول از وجہے کہ در فرق میان بنیان و صحرا گفتہ شد و روے جاری ست و حجت آنانکہ
مطلقاً حرام گویند آنست کہ در لفظ حدیث حرمت مطلق ست و حدیث اباحت بصحت نرسیدہ و اگر برسد چون مبیح و
محرم معارض آید ترجیح مرجح راست و قومے جائز دارند استدبار را در استقبال و تمسک کنند بحدیث ابن عمرؓ و بعض
مطلقاً مباح گویند و این قول را بعائشہؓ و عروہ و ربیعہ و داؤد ظاہری نسبت کنند و گویند چون احادیث تعارض کردہ
رجوع باصل کنیم کہ اباحت ست و شک نیست کہ قول امام ابو حنیفہ و تابعان وی بہ تنزہ و احتیاط نزدیکتر ست و مصنف
نیز ترجیح آن کردہ بقول خود کہ گفت و این حدیث را جماعتے از صحابہ مثل عمرؓ بن الخطاب و ابی ایوب انصاری و سلمان فارسی
و سراقہ بن مالکؓ و سہل بن حنیفؓ و اسامہؓ بن زید و ابی ہریرہؓ و معقل اسدی و عبداللہ بن الحارثؓ الزبیدی
بطرق متعددہ روایت کردہ و در اکثر احادیث نہی از استقبال و استدبار ہر دو واقع شدہ و در بعض ذکر استقبال فقط
و حدیث رخصت کہ از عائشہؓ در مسند احمد روایت کردہ کہ نزد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ذکر کردند کہ جمعے استقبال قبلہ در حالت
بول کراہت میدارند فرمود بر سبیل انکار کہ ایشان کردند پس از فرمودن بر سبیل انکار اباحت استقبال مفہوم شد و فرمود
پس مقعد را روے بقبلہ کنید یعنے اگر استقبال را مکروہ میدارید نکنید و استدبار کنید از ینجا جواز استدبار نیز معلوم شد
مصنف میگوید این حدیث ہر چند در مسند احمد ست اما امام اہل حدیث بخاری رحمۃ اللہ علیہ دران طعن کردہ و کسے از
ائمہ کبار آن را اثبات نکردہ و کلام امام احمد مقتضے اثبات و تحسین آن نیست و دیگر آنکہ منقطع ست و مرسل ست
پوشیدہ نماند کہ چون راوے حدیث عائشہؓ باشد ارسال چہ منفے دارد یا رب مگر مرسل اینجا بمعنے منقطع ست و علت وے
بر منقطع بطریق تفسیر ست و این نیز اصطلاحے ست غیر مشہور و بعضے از رواۃ این حدیث ضعیف اند در ضبط و اتقان و عدالت
و نیز شاذ ست و مخالف روایت ثقات و ازینجا حدیث محبت را نشاید و با احادیث دیگر کہ نص اند در نہی استقبال و

استغفار معارض نیابد وچون از انخانه بیرون آمدے گفتی الحمد لله الذی اذهب عنی الاذی دعا خانی ظاهر است
کہ این گفتن بزبان بود واز اینجا معلوم شود کہ ذکر الله بعد از استنجا پیش از آبدست و وضو حرام نیست وخود ثابت شده است
کہ آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را بهیچ حالت وقتے از ذکر الهی نیامدے والا آنکه در حدیث آمده است کہ بعد از بول تیمم کرد
پس ازان رد سلام کرد غایت احتیاط و اهتمام بتعظیم ذکر الهی بود کہ سلام از اسماء الله است وبالجمله در رد سلام همچنین اهتمام
باید نمود واین دعا بعد از بیرون آمدن از انخانه چون مروی است باید خواند واگر این را اهل بر تصور این مضمون دال
کنند چنانچه بعض گفته اند نیز صورتے دارد ودر بعض روایات نیز آمده کہ بعد از بیرون آمدن از انخانه غفرانک
میگفت اشارت بعذر تقصیرے کہ در ترک ذکر الهی غرامه در بیخالت رفت وبعضے از مشائخ گفته اند کہ خلیفه ذکر در وقت
قضاے حاجت آنست کہ در احتباج و تدلس خود و تقدس و تنزه جناب الهی تعالی بیندیشد ذکر درین مقام همین است
والله اعلم واذکار وضو در اول کتاب یاد کرده شد وگفته شد کہ چه ازان بصحت رسیده وچه نرسیده **فصل**
در اذکار اذان صحیح آنست کہ مشروعیت اذان در مدینه است در سنهٔ اولی یا ثانیه وآنکه گویند در شب اسری بود
هیچ حدیثی درین باب بثبوت نرسیده ربر تقدیر ثبوت یا قائل شوند بتعدد اسرا چنانچه بعض گفته اند کہ اسرا
دوم در مدینه بود یا در شب اسرے اذان شنیدند بالاے آسمان ولیکن ماموز نشدند باقامت آن بر روی زمین و
اینها تکلفات ست وصحیح آنست کہ در مدینه بود چنانچه در صحیحین از ابن عمر آمده کہ چون قدوم آوردند مسلمانان بدینه
جمع میشدند برائے نماز وقرار رسیدند وقتی معین را بے آنکه ندا کنند برای آن واعلام نمایند بدان پس سخن کردند
روزی درین باب کہ چه باید کرد بعضی گفتند ناقوسی باید زد مثل ناقوس نصاری وبعضی گفتند قرن مثل قرن یهود
ودر روایتی آمده کہ بعضی گفتند آتشے برافروزند مثل آتش مجوس پس گفت عمر چرا مردی را نفرمایند کہ ندا کند
بنماز پس فرمود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم بر خیز ای بلال وندا کرده بنماز میگویند کہ درین وقت همین ندا شد
بی کیفیت مخصوصه اذان وقت دیگر عبد الله بن زید انصاری کہ او را صاحب الاذان گویند خواب دیدے مردے را کہ ناقوسی
در دست دارد گفت آیا میفروشی ای بنده خدا این ناقوس را بمن آن مرد گفت چه کاری کنی این را گفت تا بخوانم
مردم را بدان بنماز گفت من ترا بهتر ازین چیزے بیاموزم پس بیاموخت وی اذان را چون صبح شد بخدمت
حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آمد وواقعه را عرض کرد فرمود بدرستی ورراستی کہ این رویا حق است بر خیز و
القا کن بر بلال کہ آوازے نرم تر وبلند تر وشیرین تر ست بعد از ان عمر بن الخطاب نیز این واقعه دید
وچون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم شنیدند فرمود لله الحمد وگویند کہ بعضے صحابی دیروایتی چهارده موافق یکدیگر خواب دیدند ونیز
آمده کہ بعد از ان وحی نیز موافق آن آمد والله اعلم در اذان پنج چیز تشریع فرمود یکی آنکه سامع انچه از موذن بشنود مثل
آن بگوید جز لفظ حی علی الصلوة وحی علی الفلاح کہ آنرا بلا حول ولا قوة الا بالله بدل کند وعدیثی در جمع میان حوقله
وحیعله ثابت نشده ونه در اقتصار بر حیعله در بعض احادیث صحیحه واقع شده کہ بگوید انچه بگوید موذن بیندکر حوقله در حیعلتین
وظاهر شش اقتصار بر حیعله است ودر بعض احادیث آمده کہ بگوید در حیعلتین لا حول ولا قوة الا بالله وجمع میان
حیعله وحوقله وحی ست مر حنابله را کذا فی بعض شروح الحصن الحصین وانچه بعض مردم در حی علی الفلاح گویند یا علی الله
کان وما لم یشاء لم یکن نیز صحیح نشده ودر وقت شهادتین وانا وانا نیز آمده وگفته اند کہ اگر در مسجد بقصد نماز در آمده است

اجابت مؤذن لازم نبود زیرا کہ چون اجابت فعلی نمود باوجود آن اجابت قولے حاجت نبود دوم آنکہ بگوید رضیت باللہ ربا وبالاسلام دینا وبمحمد رسولا و فرمود کہ این قول موجب مغفرت ست و در مشکوٰۃ از حدیث مسلم اشہدان لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ واشہد ان محمدا عبدہ ورسولہ نیز در اول این کلمات زیادہ آوردہ سوم آنکہ صلوٰۃ بر رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بفرستد بعد از اجابت مؤذن چہارم آنکہ این دعا بخواند اللہم رب ہذہ الدعوۃ التامۃ والصلوٰۃ القائمۃ آت محمدن الوسیلۃ والفضیلۃ والبعثہ مقاما محمودن الذی وعدتہ انک لا تخلف المیعاد پنجم آنکہ دعا برای آخرت ودنیای خویش بکند و در بعضے از روایات مسند امام احمد آمدہ کہ ہر کہ بعد از اذان مؤذن بگوید اللہم رب ہذہ الدعوۃ القائمۃ والصلوٰۃ النافعۃ صل علی محمد وارض عنہ رضا لا سخط بعدہ باری تعالیٰ دعاے ویرا اجابت کند وامام مسلم گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرا تعلیم کرد کہ وقت اذان مغرب بگویم اللہم ہذا اقبال لیلک وادبار نہارک واصوات دعاتک فاغفرلی وابوامامہ میگوید حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون آواز اذان بشنیدے این دعا بخواندے اللہم رب ہذہ الدعوۃ المستجابۃ المستجاب لہا دعوۃ الحق وکلمۃ التقوے توفنی علیہا واحینی علیہا واجعلنی من صالحی اہلہا عملا یوم القیمۃ و سیفرمود دعا میان بانگ نماز واقامت مردود نیست گفتند چہ بخواہیم فرمود عافیت بخواہید در دنیا و آخرت تنبیہ میرسند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنفس نفیس خود اذان گفتہ یا نہ جواب میگویند آرے یکبار در سفر در وقتے کہ بالا باران بود و پایان گل وگذارد نماز را با اصحاب خود بر رواحل کذا عند السہیلی بروایت الترمذی ولووے نیز از روایت ترمذے بدان جزم کردہ و بعض گویند مراد امر بلال ست باذان بر طریقۂ مجاز بقرینۂ روایت احمد در مسند خود بہ درین واقعہ فامر بلالا فاذن دیگر اختلاف ست میان علما کہ اذان افضل ست یا امامت قول مختار آنکہ ہر کرا بر نفس خود باقامت حقوق امامت اعتماد بود امامت افضل بود والا اذان ونیز اختلاف ست در جمیع میان اذان وامامت نزد بعض مکروہ است ونزد بعض خلاف اولی وبعض گفتہ اند مستحب ست وتصحیح کرد این قول را نووے وبصحت رسیدہ از عمر کہ گفت کہ اگر اذان باخلافت جمع میشد اذان میگفتم من کذا فی فتح الباری واز فعل امام ابوحنیفہ نیز جمع میان ہر دو نقل کردہ اند واگر قصۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مذکور بصحت رسد ثابت شود جمع میان اذان وامامت بیکبار است **فصل در ادعیہ عشرۂ ذے الحجہ** در عشر ذی الحجہ دعا آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسیار کردے و دیگران را امر کردے بتہلیل وتکبیر وتحمید و در بعض روایت وارد گشتہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تکبیر گفتے از نماز بامداد روز عرفہ تا عصر آخر ایام تشریق از پے ہر نماز فرض گفتے اللہ اکبر اللہ اکبر لا الہ الا اللہ واللہ اکبر اللہ اکبر وللہ الحمد و در بعض نسخ این کتاب اللہ اکبر سہ بار واقع شدہ ومشہور ومذکور در کتب و بر السنہ دو بار ست واللہ اعلم ومصنف میگوید ہر چند اسناد این حدیث بدرجۂ بصحت نرسیدہ اما عمل اہل اسلام مجموع بر نہیست بدانکہ تکبیر تشریق متفق علیہ است میان ائمۂ اربعہ ولیکن واجب ست نزد امام ابوحنیفہ وصاحبین وظاہر کلام رسالۂ ابن ابی زید کہ در مذہب امام مالک ست نیز ہمین ست ومستحب ست نزد غیر ایشان ولیکن اختلاف ست میان ائمہ در وقت ابتدا وانتہاے آن نزد امام ابوحنیفہ ابتداے آن بعد از فجر عرفہ وانتہاے آن عصر یوم نحر کہ مجموع آن ہشت نماز بود ونزد امام احمد وابی یوسف ومحمد وشافعی در قول مختار از فجر عرفہ تا عصر آخر ایام تشریق کہ مجموع آن بیست وسہ نماز بود واضافت تکبیرات بہ تشریق برین مذہب ظاہر ست ومحمول بر حقیقت باعتبار

اکثر اما بقول اول مشکل ست زیرا کہ بیشتر از ایام تشریق ست بتمام و بعض در توجیہ آن گفتہ کہ تشریق نام روز عید ست و نماز عید ست چنانچہ در حدیث آمدہ لا جمعۃ ولا تشریق الا فی مصر جامع و در حدیث دیگر آمدہ کہ لا فرج الا بعد التشریق الا بعد صلوۃ العید کذا فی شرح الہدایہ و صید لال از شافعیہ گفتہ کہ بر نیست عمل در امصار و نووے گفتہ کہ ہمین ست اظہر نزد محققین بحجت ورود حدیث در روے و فتوے در مذہب حنفی نیز ہمین ست و نزد امام مالک و بقولے نزد شافعی از ظہر یوم النحر تا فجر آخر ایام تشریق کہ مجموع آن پانزدہ نماز ست برائے حجاج و غیر ہم زیرا کہ حجاج ذکر ایشان تلبیہ است تا روز نحر و قطع میکنند تلبیہ را باول رمے کہ روز نحر میکنند پس ظہر یوم النحر اول نمازے بود کہ یہ منقطع میشود در روے تلبیہ و ابتدا میکنند بہ تکبیر و اما انتہا بفجر آخر ایام تشریق توجیہ میکنند آنرا بانیکہ این نماز آخر نماز یست گذاردہ میشود در منے و غیر حجاج تابع حجاج اند و بقولے از شافعی حجاج را از ظہر نحر تا فجر آخر ایام تشریق و غیر حجاج را از مغرب لیلۃ النحر چنانکہ در شب عید فطر نیز نزد ایشان تکبیر مسنون ست در کوچہا و مساجد و اسواق تا فجر آخر ایام تشریق کہ ہفدہ نماز بود و بقولے مثل قول اول و بروایتی از احمد حجاج از ظہر یوم النحر تا عصر آخر ایام تشریق و بروایتی تا فجر آخر ایام تشریق و در ہدایہ میگوید کہ درین مسئلہ صحابہ نیز اختلاف داشتند و قول امیر المومنین علی از فجر عرفہ تا عصر آخر ایام تشریق ست و شک نیست کہ احتیاط درین قول ست و فرمود حق سبحانہ و اذکروا اللہ فی ایام معدودات و تفسیر کردہ اند ایام معدودات را بایام تشریق و تشریق در لغت بمعنے قدید کردن گوشت ست در آفتاب درین ایام قدید کردہ مے شود لحوم اضاحی در آفتاب و سرّ دیگر آنست کہ در صحیح مسلم و غیر آن آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود ایام تشریق ایام اکل و شرب و ذکر خدا تعالی اند و دلالت قطعی بطرق متعددہ از جابر آوردہ کہ گذاردہ بپیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم نماز صبح را روز عرفہ پستر روے آورد بجانب ما و گفت اللہ اکبر اللہ اکبر و کشید تکبیر را تا عصر آخر ایام تشریق کذا اورد الزرکشی و نیز گفتہ کہ از امام احمد پرسیدند رحمۃ اللہ علیہ بکدام دلیل حکم کردید شما کہ تکبیر از نماز فجر عرفہ است تا عصر آخر ایام تشریق گفت باجماع عمر و علی و ابن عباس و ابن مسعود رضی اللہ عنہم اجمعین و قول مصنف از پے ہر نماز فرض بے تقیید بجماعت اشارت ست بآنکہ جماعت در روے شرط نیست چنانچہ قول ابی یوسف و محمد و ائمہ دیگر ست و نزد امام ابو حنیفہ جماعت شرط ست و بر منفرد نہ و از امام احمد در روایت ست اصح آنست کہ شرط ست زیرا کہ ابن مسعود فرمودہ است التکبیر علی من صلے بجماعۃ و از ابن عمر نیز آوردہ اند کہ گذارد نماز را تنہا و نگفت تکبیر و بعد از نماز نقل تکبیر نبود باتفاق و بعد از نماز عیدین نیز نیست و بعد از نماز جمعہ ہست و بر زنان و مسافران نیز نبود مگر اقتدا کنند بمردان و مقیمان و در عید دو قول ست و شرط ست کہ نماز بجماعت در مصر گذاردہ شود و در قریات نہ و اگر امام فراموش کند بر مقتدی لازم بود ہمہ این مذہب امام ابو حنیفہ است رحمہ اللہ و نیز در مذہب وے یکبار ست باین صیغہ اللہ اکبر اللہ اکبر لا الہ الا اللہ و اللہ اکبر اللہ اکبر و للہ الحمد و نزد شافعی سہ بار ست و از امام شافعی منقول ست کہ این مقدار اگر زیادہ کند ہم مستحسن بود و زیادت انیست اللہ اکبر کبیرا و الحمد للہ کثیرا و سبحان اللہ بکرۃ و اصیلا لا الہ الا اللہ و لا نعبد الا ایاہ مخلصین لہ الدین و لو کرہ الکافرون لا الہ الا اللہ وحدہ و صدق وعدہ و نصر عبدہ و ہزم الاحزاب وحدہ لا الہ الا اللہ و اللہ اکبر و نزد امام مالک ہمین قدر ست اللہ اکبر اللہ اکبر و اگر تہلیل و تحمید زیادہ کند حسن ست و مذہب امام احمد موافق

مذہب امام ابو حنیفہ است و یکی از اذکار عشر ذی الحجہ کہ در روز عرفہ آمدہ است قول لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ
لہ الملک ولہ الحمد وہو علی کل شئ قدیر یا دعاہای دیگر کہ در باب حج گذشت و از غیبت مصنف اینجا اعادہ نکرد **فصل**
در ادعیہ دیدن ماہ نو حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون ماہ نو دیدے گفتی اللہم اہلہ علینا بالامن
والایمان والسلامۃ والاسلام ربی وربک اللہ وگاہ گفتی اللہ اکبر اللہم اہلہ علینا بالامن والایمان والسلامۃ والاسلام
والتوفیق لما تحب وترضی ربنا وربک اللہ و در سنن ابی داؤد از قتادہ روایت میکند کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
چون ماہ نو دیدے گفتی ہلال خیر ورشد ہلال خیر ورشد آمنت بالذی خلقک آمنت بالذی خلقک الحمد للہ الذی
ذہب بشہر کذا وجاء بشہر کذا و در سناد این حدیث ضعفے ہست از اینجا این معلوم گردد کہ بر تقدیر دیدن ہلال این ادعیہ
میخواند نہ اما آنکہ عادت شریف بران بود کہ البتہ مقید بدیدن نہ بدیدن ماہ نو چنانچہ در مردم متعارف ست معلوم نیست
مگر در ماہ رمضان و عید و ذی الحجہ کہ التماس کردن و جستن آنہا مستحب و مسنون ست اما تہنیت و مصافحہ بدیدن
ماہ نو و دریافتن یکدیگر را چنانچہ متعارف ست در مردم چیزے نیست نعم مصافحہ مطلقا سنت ست لیکن از جہت
خصوص این وقت سنت نبود اگرچہ تہنیت بدر آمدن رمضان و بعید بن ماثور ست و بعضے از علمای شافعیہ گفتہ اند
کہ تہنیت بعیدین و شہور و اعوام مباح ست نہ سنت و نہ بدعت واللہ اعلم **فصل در بیان ادعیہ طعام**
خوردن حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون طعام خوردی ابتدا بہ بسم اللہ کردے و دیگران را بگفتن آن
فرمودے و گفت چون کسے طعام خورد باید کہ بسم اللہ بگوید اگر فراموش کند در اول باید کہ آخر بآنجا کہ یاد آید
بگوید بسم اللہ فی اولہ و آخرہ و نزد محققان اہل حدیث تسمیہ در اول طعام واجب ست چہ احادیث امر صریح و صحیح
و سالم از معارض ست و ظاہر امر وجوب ست ما دام کہ آن را معارضی نباشد و نزد اکثر فقہا امر اینجا برای استحباب ست
و تسمیہ در اول طعام واجب نہ و ہمچنین ست سخن در تحمید بعد از طعام اما اگر در مجمعی باشد تسمیہ یکی از ین جماعہ مجزی و
کافی ست از تسمیہ دیگران یا نی جمعے از علما میگویند مجزی ست و حاجت نیست کہ ہمہ بسم اللہ گویند یک کس کہ
گفت بس ست گویا مقصود ایشان این ست کہ بسم اللہ باید کہ بر طعام مذکور شود تا برکتے و نورے دران پیدا آید
گوینده یک کس باشد از جماعہ یا بیشتر اما حدیث حذیفہ موافق این سخن نیست چہ وی روایت میکند کہ گفت انا
حضرنا مع النبی بدرستی کہ ما حاضر شدیم با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طعاما طعامی را و ہنوز آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم دست در طعام نہادہ بود و ما نیز با دبے کہ داشتیم دست نہادہ فجاءت جاریۃ کانما تدفع پس آمد زنی گویا کہ
کسے می اندازد او را بر طعام یعنے از غایت گرسنگی بے اختیار می افتاد بر طعام فذہبت لتضع یدہا فی الطعام پس خواست
آن زن کہ بنہد دست خود را در طعام فاخذ رسول اللہ پس گرفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بید ہا دست آن
زن را تا طعام با ایشان نخورد ثم جاء اعرابی پس آمد مردے از بادیہ نشینان بہمین صفت چنانچہ در بعض روایات آمدہ کانما
یدفع ودے نیز خواست کہ دست در طعام بزند فاخذ بیدہ پس گرفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دست او را
نیز فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ان الشیطان یستحل الطعام بدرستیکہ شیطان حلال
میگرداند طعام را برای خود یعنے قادر میگردد دوازان خود میسازد طعام را ان لا یذکر اسم اللہ علیہ از جہت آنکہ نام خدا بر وے نمیشود
بران فاتہ جاء بہذہ الجاریۃ و بدرستی کہ شیطان آورد این زن را یستحل بہا تا حلال گرداند طعام را برای خود بسبب وی

فاخذت بیدها پس گرفتم دست او را فجاء بهذا الاعرابی پس آورد شیطان این اعرابی را لیستحل به تا حلال سازد
بواسطهٔ وے طعام مرا برائے خود فاخذت بیده پس گرفتم دست او را والذی نفسی بیده سوگند آن خدائے کہ بقای ذات
من در دست قدرت اوست ان یده لفی یدی مع یدها بدرستی کہ دست شیطان و دست آنجاریه و اعرابی در دست
من ست کہ گرفتہ نگاہ داشتہ ام آنہا را ثم ذکر اسم الله و اکل سپس یاد کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نام خدا را و بخورد
و در سنن ترمذی نیز از حدیث عائشہ موافق این حدیث حذیفہ ثابت ست کہ گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باشش
نفر از صحابہ طعام میخورد ناگاہ یک اعرابی در آمد و آن طعام را مجموع بہ و لقمہ بخورد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ این
اعرابی اگر بسم اللہ گفتی این طعام شما را کافی بودی و محقق ست کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و جماعت بسم اللہ گفتہ بودند پس
اگر تسمیہ یکی کافی بودے از تسمیہ باقی محتاج تسمیۂ اعرابی نشدندے در اینجا میرسد کسی را کہ بگوید کہ در ابتدائے طعام
اگر یکے از جماعہ کہ متمتع باشند بر طعام تسمیہ کند کافی بود اما اگر در اثنائے طعام یکی در آید و شریک گردد چون حال ابتدائے
طعام اوست تسمیہ اش باید کرد و قضیۂ این دو حدیث از این قبیل ست بدانکہ تمسک مصنف بحدیث حذیفہ در عدم کفایت
تسمیہ یکی از جماعہ مبنی بر انست کہ آمدن جاریہ و اعرابی و دست در زدن ایشان در طعام در اثنائے اکل بود تا گویند
پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و جماعہ بسم اللہ گفتہ بودند و از اول حدیث کہ مصنف آن را نقل کرد ظاہر میشود کہ آمدن آنہا
در اول طعام بود کہ ہنوز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ ابتدا نکردہ بودند و دست در طعام نزدہ چنانکہ در مشکوۃ
آوردہ کہ گفت حذیفہ بودیم ما کہ چون حاضر مے شدیم با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طعامے را نمی نہادیم دستہائے خود را
در طعام تا ابتدا میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و مے نہاد دست مبارک خود را و ما حاضر شدیم با آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم یکباری طعامے را پس آمد جاریہ گویا کسی مے اندازد او را بر طعام پس بدست نہادن گرفت در طعام الحدیث
یعنے ہنوز ابتدا در طعام نکردہ سوقوف ابتدائے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استادہ بودیم کہ آمد جاریہ و ہمچنین
ظاہر میشود از حدیث کہ گفت ثم سمے و اکل و اینمعنے نزد تامل صادق ظاہر ست فافہم واللہ اعلم و در حدیثے ضعیف
وارد ست کہ من نسے ان یسمی علے طعامہ کسے کہ فراموش کند تسمیہ را و در بعض نسخ ان یسمے واقع شدہ یعنے
دعا خواندن را یعنے بسم اللہ گفتن را بر طعام خود فلیقرأ قل ہو اللہ احد پس گو کہ بخواند قل ہو اللہ احد را از فراغ چون
فارغ شود یعنے قل ہو اللہ احد خواندن بعد از فراغ از طعام تلافے ترک تسمیہ در ابتدائے آن میکند و اصح آنست کہ
بگوید بسم اللہ اولہ و آخرہ چنانکہ گذشت و چون از طعام فارغ شدے گفتے الحمد للہ حمدا کثیرا طیبا مبارکا فیہ غیر مکفی و لا مودع
و لا مستغنی عنہ ربنا و گاہ گفتے الحمد للہ الذی کفانا و آوانا و میگفت ہر کہ طعام خورد و گوید الحمد للہ الذی اطعمنی ہذا الطعام
غیر حول منی و لا قوۃ آمرزیدہ شود جمیع گناہان گذشتہ وی و گاہ بعد از طعام گفتے اللہم اطعمت و سقیت و اغنیت و اقنیت
و ہدیت و احییت فلک الحمد علے ما اعطیت و گاہ میگفت الحمد للہ الذی من علینا و ہدانا و الذی اشبعنا و ارانا و کل احسان
اتانا و در حدیث دیگر ثابت ست کہ فرمود چون یکے از شما طعام خورد باید کہ بگوید اللہم بارک لنا فیہ و اطعمنا خیرا منہ و اگر شیر
بیاشامد باید کہ بگوید اللہم بارک لنا فیہ و زدنا منہ یعنے در شیر نگوید اطعمنا خیرا منہ گویا بہتر از شیر طعامی دیگر نیست بلکہ
ہم از شیر زیادتے وے طلبد و از فضل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز ہمچنین منقول ست و چون آب آشامید
بسمیہ نفس نشامیدی و دہان از ظرف جدا کردے و نفس زدی و در اول ہر یک بسم اللہ و آخر الحمد للہ گفتی و در بعض روایات

آمده که بعد از خوردن آب این دعا باید خواند الحمد لله الذی جعله عذبا فراتا برحمته ولم یجعله ملحا اجاجا بذنوبنا ۔ تنبیه ۔ معلوم شد که سنت در طعام تسمیه است در اول وتحمید در آخر و بعضے از مشائخ بر هر لقمه بسم الله گویند و ذکر خدا هر چند فضیلت دارد خصوصاً برای کسے که مواظبت و مشغوف ست بیان اما سنت و طعام همانست که گفته شد و نیز در سنت آمده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در وقت طعام خوردن سخن میگفت و متصل بذکر مشغول نبودے گویند که اگر کسے تنها بود سخن باکه گوید بر هر تقدیر تشغل بذکر افضل ست این سخن نیک ست اما سلوک طریقه اتباع و اقتصار بر سنت از همه افضل **فصل در بیان ادعیه در آمدن خانه** حضرت نبوے صلے الله علیه وآله وسلم چون در خانه خود در آمدے گاه فرمودے که نزد شما طعامے هست و چون حاضر شدے اگر موافق طبیعت یافتے تناول فرمودے والا ترک کردے و هرگز هیچ طعام را عیب نکردے و گاه و گاه طعام را مدح کردے نه مثل مدح اهل شره و حرص بلکه خوبی او را و نفع و فضیلت آنرا بیان فرمودے و کلمه دران باب فرمودی همچون نعم الادام الخل و اطیب الطعام اللحم و اطیب اللحم لحم الظهر و غیر آن و اگر طعام حاضر شدے و روزه داشتی بگفتی من روزه دارم از برای اعتذار از عدم موافقت اصحاب در اکل و ازینجا معلوم شود که اظهار صوم در مثل این مقام باکی ندارد همچنانکه اگر شتم و خصومت کند کسے مر او را بگوید انی صایم و لیکن در انجا گفته اند که در دل خود بگوید برای منع نفس از مکافات خصم و چون عدم اظهار بجهت دفع ریا و حفظ اخلاص ست این معنی دران حضرت صلے الله علیه وآله وسلم جاری نبود و لیکن مشائخ طریقت که در مقام تحقیق حال نفس و علاج اویند گویند که اگر کسے اظهار نکند بلکه افطار نماید و پوشیده دارد بهتر ست آخر آن را قضا خواهد کرد و بر سر طعام سخن گفتے و بر هر لقمه تسمیه نکردے جزو در اول و تحمید در آخر چنانکه سابقاً گفتم و بر مهمانان کمر طعام عرض کردے یعنے بخوردن مهمان طعام را تاکید کردے چنانچه عادت کریمان ست چنانکه در حدیث ابی هریره قصه شرب لبن فرمود اشرب بیاشامید دگر فرمود اشرب بیاشامید دگر فرمود اشرب لا یزال یعنی میگفت تا گفت بحق آنکه ترا براستے فرستاد که دگر جانمی یابم شیر را قصه شرب لبن آنست که ابی هریره گفت روزی از گرسنگی قریب بهلاک بودم و هیچکس بفریاد من نمیرسید پس با بوبکر گذشتم و اظهار حال خود کردم التفات نکرد و مفید نشد ناگاه کاسه شیری بحضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم آوردند شاد گشتم که آن کاسه شیر را بمن عطا خواهد فرمود حکم کرد که اصحاب صفه را بطلب در دل خود گفتم که جماعه که شیر را این کاسه چه کفایت خواهد کرد کاشکے بمن دادے تا آسوده شدمی و لیکن از امر خدا و رسول خدا چاره نبود بیرون رفتم و اصحاب را طلبیدم همه بخدمت حاضر آمدند فرمود یا ابا هریره کاسه را بگیر دران و از یک سر بگیر و یاران را شیر بنوشان کاسه را بگرفتم و از یک سر نهاده کردم همه نوشیدند و هنوز کاسه پر بود پس مرا گفت بخور خوردم دیگر گفت بخور خوردم دیگر گفت بخور الحدیث و چون در منزل قومے طعام خوردے ایشان را دعا کردی گاه گفتی اللهم بارک لهم فیما رزقتهم و اغفر لهم و ارحمهم و گاه گفتے افطر عندکم الصائمون و اکل طعامکم الابرار و صلت علیکم الملائکة و ابو الهیثم بفتح ها و سکون یاے تحتانیه و ثای مثلثه مفتوحه مالک بن التیهان بفتح تا و کسر یاے تحتانیه مشدده که از انصار بود حضرت نبوی را صلے الله علیه وآله وسلم با جماعتے از صحابه دعوت کرد چون از طعام فارغ شدند فرمود که جزا دهید و مکافات کنید وی را گفتند یا رسول الله مکافات وے چیست گفت هر که در منزل کسے رود و طعام و شراب وی تناول کند و مرا دعا کند جزای وی داده باشد قصه ابو الهیثم بن التیهان در صحیح مسلم انجمنین آورده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم با ابوبکر و عمر منزل او رفتند وے

ضیافت کرد و در وے ذکر دعوت و دعا نیست و ترمذی آن حدیث را در شمائل نیز آوردہ این مگر در وقت دیگر باشد واللہ اعلم
و سفر مود چون طعام خورید اگر آغاز نکنید بیاد حق و نماز یعنے نباید کہ طعام بخورید و بغفلت بخسپید و ذکر و نماز نکنید شکرانۂ
نعمت حق را و فرمود و در عقب طعام در خواب مشوید کہ دلہای شما سخت شود بحبت غلبۂ احکام نفس بہیمی و خروج بخارات
غلیظہ و طریان ظلمت غفلت و یکبار دست مجذومے بگرفت و در قصعہ طعام خویش نہاد و گفت کل بسم اللہ ثقۃ باللہ
و توکلا علی اللہ اینحدیث با حدیث فروا من المجذوم کما تفرون من الاسد معارضہ دارد و وجہ تطبیق دران و تحقیق این
مبحث در آخر فصل معالجات بیاید انشاء اللہ تعالی و امر مے کرد کہ بدست راست طعام خورید و بدست چپ مخورید کہ شیطان
بدست چپ میخورد و مے آشامد از نیجا منع از آشامیدن بدست چپ نیز معلوم شد و کسے شکایت کرد پیش
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از آنکہ چند ان میخورم سیر نمے شوم فرمود متفرق مخورید ہمہ با یکدیگر خورید و
یاد حق کنید تا برکت بر شما نزول کند **فصل در سلام و آداب** حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین باب
در حدیث صحیح ثابت ست کہ افضل الاسلام و خیرہ الطعام الطعام و ان تقرأ السلام علی من عرفت و من لم تعرف یعنے
فاضلترین و نیکوترین امور مسلمانی دو چیز ست یکی خوراندن طعام دوم سلام کردن بر جمیع مسلمانان بر آنکہ شناسے
و بر آنکہ نشناسی اشارت ست بسخاوت و تواضع کہ اصل صفات و عمدۂ خصائل مسلمانی ست و از نیجا معلوم شد کہ سلام حق
اسلام ست نہ صحبت و در عبادات و مانند آن اختلافی ظاہر می شود نزد بعض حق اسلام ست و نزد بعض حق صحبت
چنانچہ در ما سبق بدان اشارت کردیم و در صحیحین ست کہ چون باری تعالی آدم را بیافرید گفت برو نزد آن جماعہ از ملائکہ و
بر ایشان سلام کن و بشنو تا ایشان ترا چہ جواب میگویند کہ آن جواب تحیت تو و تحیت ذریت تست پس آدم برفت و
بر ایشان سلام کرد بلفظ السلام علیکم ایشان در جواب گفتند السلام علیک و رحمۃ اللہ لفظ و رحمۃ اللہ زیادہ کردند و
در رد سلام زیادہ و رحمۃ اللہ احب و احسن ست و زیادہ بران و برکاتہ آمدہ و در بعض روایات و مغفرتہ نیز آمدہ چنانکہ
بیاید و تقدیم السلام بر علیک یا عکس ہر دو جائز ست و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمیشہ میفرمود بافشای سلام دادنے
سلام آنست کہ اعم کسے کہ بروی سلام میکند بشنود و ہمچنین در رد سلام و سلام ہر دو را شامل ست و احتمال دارد کہ مراد بافشاء ابتداء
و تعمیم آن باشد باشنا و غیر آشنا و میفرمود چون سلام را فاش کنید میان شما دوستی پیدا آید و کسان بہشت نروند تا ایمان
نیارند و ایمان نیارند تا یکدیگر را برای خدا دوست ندارند و در صحیح بخاری ست قال عمار ثلث من جمعہن فقد جمع الایمان الانصاف
من نفسک و بذل السلام للعالم و الانفاق من الاقتار این سخن متضمن مجموع اصول و فروع خیرات ست چہ انصاف
موجب ادائے حقوق خالق و مخلوق ست بر وجہ اکمل و انصاف بحسب لغت نصفا نصف کردن ست چون در صورت
ادائے حقوق ہر دو جانب مرعی و ملحوظ ست گویا نصفا نصف قسمت یافت از نیجہت او را انصاف گفتند و بذل سلام
مر عموم خلائق را کہ مستلزم تواضع و مہربانے و خوش خلقی ست و اطعام طعام و انفاق مال کہ اثر جود و رحمت و شفقت
ست خصوصا از سر قلت و در ویشے چون با نصاف جمع کنے جامع فروع و اصول ایمان بود و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم بر کودکان و اطفال میگذشت و بر ایشان سلام میکرد و بر جماعت پیرزنان و شکستگان میگذشت و سلام
میکرد و اگرچہ قاعدہ آنست کہ خردان بر بزرگان سلام کنند چنانچہ گفت و میفرمود کہ کوچک بر بزرگ سلام کند و
گذرندہ بر نشستہ و سوار بر پیادہ و جمع قلیل بر جمع کثیر و گفتہ اند کہ این بر تقدیریست کہ پیش آیند و کسے را ہی ما اگر یکے

قاعد بود و دیگرے وارد ابتدا کند وارد کبیر باشد یا صغیر قلیل بود یا کثیر و چون مساوی باشند درین صفات
ہر کہ ابتدا کند بسلام افضلیت او را بود و اگر راجح و زائد بود و ابتدا کند بطریق اولی افضلیت او را بود چنانکہ آن حضرت
میکرد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و میفرمود کہ نزدیکتر و اولے تر خلق بخدای تعالی آنست کہ پیشی میکند در سلام کردن
و عادت حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ چون در آمدے سلام کردے و چون باز گردیدے سلام کردے
و میفرمود اذا قعد احدکم فلیسلم و اذا قام فلیسلم و چون بیاید و بہ نشیند یکے از شما در مجلس باید کہ سلام کند و چون
برخیزد و برود نیز سلام کند فلیست الاولے باحق من الآخرۃ پس نیست کرت اولی کہ وقت در آمدن ست سزاوار تر
بسلام کردن از کرت ثانیہ کہ وقت برخاستن ست و جاے دیگر فرمود اذا لقی احدکم صاحبہ فلیسلم علیہ چون ملاقات کند
یکے از شما مصاحب خود را باید کہ سلام کند بروے فان حال بینہما شجرۃ او جدار ثم لقیہ فلیسلم علیہ ایضا و اگر حائل
شود میان آن دو کس درختی یا دیوارے پس تر ملاقات کند یکی دیگر را باید کہ سلام کند بروے و درین ملاقات
نیز یعنے باین مقدار مفارقت و مفاصلت سلام مستحب بود چہ جاے زیادہ برین و درین کمال مبالغہ است در حث
و تحریض بر استحباب سلام و رعایت این ادب و چون در مسجد در آمدی افتتاح بہ تحیت مسجد کردی و دو رکعت نماز
بگذاردی کہ حکم سلام کردن بر مسجد دارد و گاہ گاہ سلام بر حاضران کردی چہ حق اللہ در مثل این صورت کہ مستلزم تعظیم
درگاہ عزت ست جل جلالہ مقدم ست بر حق خلق کہ باعث بر ترحم و تکریم ایشان ست و تقدیم حق عباد در جائے ست کہ
ایشان محتاج اند و تاخیر حق موجب فوت مقاصد و مآرب ایشان گردد چنانچہ در قصاص و مانند آن و چون شب در خانہ
در آمدے سلام کہ سنت ست نزد در آمدن بر اہلخانہ بنوعی کردی کہ بیداران بشنیدندی و خفتگان بیدار نشدندے
و میفرمود السلام قبل الکلام و لا تدعوا احدا الی الطعام حتے یسلم یعنے اول باید کہ سلام کنند بعد ازان کلام و پیش از
سلام ابتدا بکلام کردن خوب نیست و مخوانید کسی را بطعام پیش ازان کہ سلام کند مقصود تقدیم سلام ست
بر کلام و طعام و اگر یسلم بصیغہ مجہول یا بلفظ خطاب خوانند نیز رواست اگر بروایت درست آید و اللہ اعلم و مصنف
میگوید ہر چند در اسناد آن ضعفے ہست اما عمل اہل اسلام بر انست کہ اول سلام میکنند بعد ازان کلام میکنند و بطعام
میخوانند و این دلیل ست بر صحت اصل حدیث و تلافی میکند ضعف اسناد ش را و در حدیثی دیگر وارد ست السلام قبل
السئوال فمن بدأکم بالسئوال قبل السلام فلا تجیبوہ یعنے باید کہ اول سلام کنند بعد ازان چیزی پرسند و بطلبند و ہر کہ
ابتدا بسئوال و طلب کند جوابش ندہید و اجابتش نکنید بجہت زجر و توبیخ بر ترک سلام و در بعض روایات آمدہ کہ
ہر کہ سلام نکردی او را دستوری در آمدن ندادی و دیگران را نیز منع کردی از اذن و دستوری در آمدن دادن مر کسی را
کہ ابتدا بسلام نکردی و میفرمود لا تأذنوا لمن لم یبدأ بالسلام اذن نخواہند مر کسے را کہ ابتدا نکند بسلام و کلدۃ بن
حنبل گفت مر صفوان بن امیہ نزد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستاد با ہدایا از شیر و خیار و لبا پس در آمدم
پیش از آنکہ سلام یا استیذان کنم فرمود باز گرد و بگو السلام علیکم ادخل این حدیث دلالت میکند بر وجوب سلام و استیذان
نزد دخول یا بجہت تعلیم و توبیخ بر ترک اولی و احسن بود و چون نزد قومی آمدی از برابر در نیامدی بلکہ از طرف
راست یا چپ نزدیک در آمدی و گفتے السلام علیکم و این بجہت آن بود کہ خانہا را در ان ایام پردہ نبود
کذا جاء فی الحدیث و ہر گاہ دیدی بروے سلام کردے و تحل سلام کردی از کسیکہ بدست آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

بمردم فرستادے و بدیگران کہ آنکس بدست وی بآنہا سلام فرستادی رسانیدی چنانکہ تحمل سلام حق کردخدیجہ در صحیحین از ابی ہریرہ آمدہ کہ گفت آمد جبرئیل بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وگفت یارسول اللہ این خدیجہ است آمدہ و برائے تو طعام آوردہ او را از حضرت حق جل شانہ و در روایتی و از من سلام رسان و بشارت دہ و برادر بہشت بخانہ از جواہر کہ نہ در انجا غوغا و خصومت ست و نہ تعب و مشقت و در بعض حواشی مشکوٰۃ نوشتہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برکوہ حرا بود و خدیجہ برائے وے از انکہ طعامی آوردہ از نجا ظاہر میشود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از ظہور نبوت نیز گاہ گاہ برین جبل میرفت و مشغول میشد و مفہوم از احادیث آنست کہ این پیش از ورود وحی بود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین جبل بانتظار وحی مشغول بود و بتحنث کہ بعد از ورود وحی نیز گاہ گاہی تبند کر ایام ذوق و حضور و آرام کہ در ایام گذشتہ داشت برین جبل میرفت و می نشست و طعام آوردن خدیجہ درین زمان بود و ظاہر آنست کہ طعام آوردن خدیجہ بعد از ورود وحی باشد از خانہ کہ در وی مے بود بخانہ دیگر کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وی بود و اللہ اعلم و یکبار دیگر عائشہ را گفت اینک جبرئیل حاضرست و ترا سلام میرساند عائشہ گفت وعلیہ السلام ورحمۃ اللہ و برکاتہ و در حدیث خدیجہ چون مسلم حق سبحانہ بود و سلام معنی ندارد چنانچہ در حدیث آمدہ است کہ صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین در تشہد صلوٰۃ میگفتند السلام علی اللہ و علی فلان و فلان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اللہ ہو السلام یعنے بر خدا دعا با من و سلامت چہ گویید کہ ہمہ امن و سلامت از وست و در روایتی کہ سلام از جبرئیل نیز آمدہ چون بضمن و تبعیت بود اعتنا بدان نکرد یا آنکہ رد سلام دران زمان واجب نشدہ بود بعد ازان شدہ اللہ اعلم و چون سلام کردے تمام کردے تا بلفظ و برکاتہ رسانیدی روزے شخصے در آمد و گفت السلام علیک یا پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جواب داد و فرمود کہ عشرۃ یعنے دہ حسنہ باین گفتن ثابت شد دیگری در آمد و گفت السلام علیک و رحمۃ اللہ جواب داد و فرمود کہ عشرون یعنے بزیادت دو رحمۃ اللہ دہ حسنہ دیگر ثابت شد دیگرے در آمد و گفت السلام علیک و رحمۃ اللہ و برکاتہ جواب داد و فرمود کہ ثلثون در روایت ترمذی و ابوداؤد ہمین قدر آمدہ و در روایتی از ابی داؤد آمدہ کہ دیگرے در آمد و گفت السلام علیک و رحمۃ اللہ و برکاتہ و مغفرتہ فرمود کہ اربعون ہکذا یکون الفضائل ہمچنین مے باشد کسب و تحصیل فضیلتہا یعنے اجر بر قدر عمل ست و در اسناد ایں حدیث ضعفے ہست و لیکن حدیث ضعیف در باب فضائل معتبر و معمول ست و ہر کرا بدیدے ابتدا بسلام کردے این سخن مکرر شدہ و عنقریب گذشتہ است و ذکر وے در ہر جا بتقریب و تو طیہ عدیل او ست چنانکہ گفت و اگر کسے بر وے سلام کردے مثل آن یا افضل از ان جبروے رد کردے علی الفور بے تاخیر تا عذرے بودے مانند نماز یا قضاے حاجت یعنے بول غائط و جواب سلام را چنان گفتے کہ مسلم بشنود و بانشارت دادیا اکتفا نکردے مگر در نماز کہ در احادیث صحیحہ ثابت شدہ کہ اگر کسے در نماز بر وی سلام کردے بانگشت مبارک اشارت کردے بجواب در احادیث چنانچہ در باب نماز گذشتہ اشارت بدست واقع شدہ نہ بانگشت فتدبر و اللہ اعلم و این احادیث را معارضے نیست مگر حدیثی مجہول الراوی کہ من اشار فی صلوٰتہ اشارۃ تفہم عنہ فلیعد صلوٰتہ کسے کہ اشارت کند در نماز خود اشارتے کہ فہم کردہ شود از وی معنی باید کہ اعادت کند نماز را کہ باین اشارت فاسد شدہ و این حدیث معارضہ آن حدیث را نمی شاید و قائل تمسک نہ ورد ابتدای سلام علیک السلام و رحمۃ اللہ گفتے و گراہت دراستی کہ در ابتدا بگوید علیک السلام ابو جرے ہجیمی گفت نزد یک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدم و گفتم

علیک السلام یا رسول اللہ فرمود لا تقل علیک السلام فان علیک السلام تحیۃ الموتی یعنی عادت آنست مشعر اراد غیر ایشان
را کہ مردگان را باین صیغہ تحیت کنند پس ازان در حق احیا احتراز کن نہ آنکہ البتہ تحیت موتی بعلیک السلام بود ولیکن چون
در موتی احتمال رد و توقع آن نیست تحیت ایشان ابتدا بعلیک السلام خواہد بود باشد و نیز تقدیم لفظ سلام بر علیک برای
احیا بجہت مبادرت باسن و سلامت و عدم مخافت ست کہ وضع و شریعت سلام برای آنست و تقدیم علیک ابتدا موہم
خلاف آنست و در موتی این ملاحظہ منتفی و عادت بعض مردم چنانکہ مصنف گفت نیز بران افتادہ پس تحیت احیا بآن
مناسب نباشد کذا قالوا و در جواب سلام و علیک السلام بوا و گفتند کہ قبول سلام مسلم و جواب بروی معاقبہ میکند
بخلاف ترک واو کہ موہم بعدم قبول ست کما لا یخفی و بعضے از فقہا میگویند اگر بے واو جواب دہند جواب باشد و فرض
ساقط نگردد چہ مخالف سنت ست و بیشتر علما میگویند ساقط شود و استدلال بنص تنزیل می کنند فقالوا سلاما قال سلام
ضمیر قالوا راجع بملائکہ است کہ برای اہلاک قوم لوط آمدہ بودند و بر ابراہیم علیہ السلام سلام کردند و ضمیر قالی عاید بابراہیم کہ
جواب سلام ایشان گفت بے واو و نیز متبرک سنت بطلان اصل عمل لازم نیاید الا باسات و نقصان ثواب اگر گویند پس
ابراہیم خلیل الرحمن علیہ السلام چون راضی شد بنقصان در جواب سلام ملائکہ علیہم السلام جوابش میتوان داد بآنکہ
گفتہ اند کہ تحیت ابراہیم بطریق احسن و افضل ست از تحیت ملائکہ زیرا کہ بجملہ اسمیہ است کہ مفید دوام و ثبات بود و تحیت
ملائکہ بفعلیہ پس این وجہ جبران نقصان کند فتامل و نہی فرمود از ابتدائے سلام باہل کتاب ابو ہریرہ روایت میکند
لا تبدؤا الیہود و النصاری بالسلام ابتد انکنید یہود و نصاری را بالسلام و اذا لقیتموہم فی طریق فاضطروہم الی اضیقہ
و چون ملاقات کنید یہود و نصاری را در راہی مضطر و درماندہ سازید ایشان را براہ تنگ تر یعنی غلبہ آرید بر ایشان
تا از میانہ راہ بکرانہ شوند و در بعض حواشی مشکوۃ نوشتہ اند یعنی امر کنید ایشان را کہ از وسط طریق عدول کنند و
بیکسو شوند و علما را در قولست جماہیر اسلامیان بمنع ابتدای سلام قائل اند و بعض بجواز و در وجوب جواب ایشان ہم دو قول
ست جمہور بر انند کہ جواب سلام ایشان واجب ست و بعض میگویند واجب نیست چنانکہ سلام بر اہل بدعت غالب
در استعمال بدعت و اعتقاد مراد افتد چنانکہ ملاہی باطلہ اہل زیغ از فرق اسلامیہ و اما ارتکاب بدعت در فعل اگر بطریق
تعصب و اصرار بود نیز ہمین حکم دارد و در صحیحین از ابن عمر آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود کہ چون سلام
کند یکے از یہود بر شما و بگوید السام علیک در جواب وی بگوئید وعلیک یعنی بر شما باد آنچہ گفتید و مستحق آنید و سام بمعنے
موت و ہلاک بود از عائشہ آمدہ کہ در آمدند قومے از یہود بر آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و گفتند السام علیکم و گفتم من
بل علیکم السام و اللعنۃ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود یا عائشہ خدا رفیق و نرمی را دوست میدارد در ہمہ چیز انیہمہ فحش و
درشتی چیست گفتم آیا نشنیدی کہ ایشان چہ گفتند فرمود من خود گفتم وعلیکم یعنی این دعای بد کہ کردند راجع بایشان ہا نخواہد
انیقدر بس ست و در روایتی از بخاری علیکم آمدہ بی واو عطف و این بظاہر اولی و انسب نماید تا اشتراک وی صلے اللہ علیہ و آلہ
وسلم درین دعا لازم نیاید و بعض شراح گفتہ کہ معنی عطف آنیست کہ موت مشترک ست میان ما و شما و بعض گفتہ اند کہ واو
در اینجا بمعنی استیناف ست نہ عطف و این منع ابتدای سلام بر اہل کتاب بر تقدیریست کہ باستقلال بود و در خصوص ایشان باشد
اما اگر مجموع و مخلوط باشند با مسلمانان ممنوع نیست و در حدیث صحیح ثابت ست کہ بر جماعتی از اخلاط مسلمانان و مشرکان و عبدہ
اوثان میگذشت بر ایشان سلام کرد و در حدیثی از سنن ابی داؤد وارد ست کہ یجزی عن الجماعۃ اذا مروا ان یسلم احدہم و یجزی

عن الجلوس و در بعض نسخ عن الجلاس و جلوس نیز جمع جالس ست چنانچه قعود جمع قاعدان پر واحد هم یعنی کفایت میکند از جماعت چون بگذرند بر کسے سلام کردن یکی از ایشان بر آنکس و در کار نیست که هر یکی سلام کند و کفایت میکند از نشینندگان که بر ایشان سلام کرده است کسی که یکی از ایشان رد سلام کند و جواب گوید و واجب نیست که هر یک جواب گوید پس معلوم شد که سنت سلام و وجوب جواب سلام بر سبیل کفایت ست اگر یکی بگوید از دیگران ساقط گردد اما یکی از رواة آن سعید خزاعی ست و جمعے او را تضعیف کرده اند و لیکن عمل اهل اسلام بر نیست و از عادات حضرت نبوی صلے الله علیه وآله وسلم ان بود که چون کسی سلام کسی بروی عرض کردے جواب بر مبلغ که سلام کسے میرساند و مبلغ عنه آن کسی که ازوی سلام میرساند رد کردے چنانکه در سنن ثابت ست که شخصے گفت ان ابی یقرئک السلام بدرستی که پدر من میرساند ترا سلام فرمود علیک و علی ابیک السلام بر تو و بر پدر تو سلام و از عادات حضرت نبوی صلے الله علیه وآله وسلم بود که کسی که ازوی منکری عظیم یعنی کاری زشت که انکار آن قدر شرع واجب بود در غایت زشتی ظاهر شود ازوی اعراض کنند و از سلام و جواب سلام وی را محروم گردانند و گاهی دیگران را نیز میفرمود که بر آنکس سلام نکنید و جواب سلام وی نگوئید چنانکه دران سه کس که تخلف کرده بودند از غزوهٔ تبوک آمده است که بحبت زجر و توبیخ و تادیب ایشان و چون سلام کردن شعار عظیم شعار اهل اسلام ست چنانکه از عادات شریف آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم و صحابه و مجموع مسلمانان ثابت ست و از فحوای کریمه + ولا تقولوا لمن القی الیکم السلام ست مفهوم لایح میگردد و درین بلاد هند و بستان بغایت مهجور افتاده و الحناء و انثنا یعنے پشت خم کردن و دو تا شدن که شعار اهل بدعت ست قائم مقام آن شده و در بعض بلاد آن دست بر سر نهادن و انگشت بر زمین نهادن شائع گشته و تکلم بلفظ سلام نزد بیشتر خلائق از سوء ادب و عدم تمییز بعده و بر ذمهٔ ارباب ولایت و حکام منصب یاست لازم و متعین که در افشای آن سعی بمنتهی رسانند و بذل مجهود بالقصے الغایه کنند و در احیای این شعار عظیم شعار دین تلطف نمایند و از انا اعظم قرب و اشرف وسائل نجات و اکبر اسباب قربت رب الارباب شمرند و از نجا معلوم میشود که شیخ ببلاد هند و بستان رسیده و رسوم و عادات ایشان دیده است چنانچه ظاهر ست و در احوال وی نیز نوشته اند **فصل در استیذان** در صحیح ثابت شده که سلام پیش از استیذان بود ی فعلا و تعلیما یعنے فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم همچنین بود و صحابه را نیز همچنین تعلیم فرمود و امر کرد که تقدیم سلام کنند و در قرآن مجید آمده + حتے تستانسوا و تسلموا علی اهلها + و چون او نه برای ترتیب ست این آیت مجمل بود در تقدیم و تاخیر یکے ازین دو بر دیگرے و سنت بیان آن کرد روزی شخصے بر در آمد و گفت الج آیا در آیم آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم کسے را فرمود بیرون رو و این شخص را تعلیم استیذان کن و بگو تا بگوید السلام علیکم آیا در آیم آن شخص بشنید و گفت السلام علیکم آیا دخل پس دستوری داد تا در آمد و میفرمود استیذان سه بار ست اگر اذن یابی فبها و الا باز گرد چنانچه در حدیث ابی سعید خدری آمده که امیر المومنین عمر کسے را بر ابو موسی اشعری فرستاد تا بیاید ابو موسی بر در عمر آمد و سه بار سلام داد جواب نداد پس ابو موسی برگشت و برفت وقت دیگر عمر را ابو موسی گفت چه شد ترا که نمے آئی نزد ما گفت بر در تو آمدم و سه بار سلام دادم جواب ندادند برگشتم و بتحقیق فرمود مرا رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون استیذان کرد یکی از شما سه بار و اذن ندادند باید که برگردد عمر فرمود گواه بیار بر ین که این را آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمود پس با ابو سعید خدری را آورد تا بر ان گواهی داد اینجا میگویند که گواه طلبیدن عمر از ابو موسی نه ازان جهت بود که خبر واحد مقبول نیست خصوصا از مثل ابو موسی که از کبار صحابه ست بلکه احتیاطے بود از عمر تا مردم بان جرات نکنند

خصوصاً در امتثال و ائتمار امر خلفاء و امراء و سیر مودگر کسے بے دستوری در خانہ قومے نگاہ کند حلال ست ایشان را
کہ چشم او را بر کنند و لا دیۃ و لا قصاص و فرمود مستاذن را کہ اگر ترا بگویند کیست در جواب نگوید منم بلکہ نام یا کنیت
یا لقب خویش کہ بدان بے اشتباہ تشخیص ذات وی حاصل گردد ذکر کند چنانچہ جابر گفت آمدم بر در آن حضرت و
بکوفتم در را فرمود کیست گفتم انا فرمود انا انا گویا مکروہ آمد او را این لفظ از من اگرچہ این لفظ در بعض اوقات بسب
شناخت آواز افادہ تشخیص و تعیین کند اما چون نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مکروہ بود نگویند بہتر و نیز
تواند کہ کراہت و انکار بجہت عدم استیذان بسلام باشد و بعض از متصوفہ گویند کہ مکروہ ست کہ آدمی انا گوید کہ
مبنی از ہستی و انانیت ست اما این سخن علی عمومہ درست نیست بلکہ مخصوص ست بآنکہ بر وجہ تکبر و نفسانیت
و انانیت بود و الا چندان در احادیث وقوع یافتہ کہ حصر آن نتوان کرد چنانچہ گذشت کہ حضرت رسول صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم فرمود کیست کہ امروز عیادت مریض کردہ باشد ابوبکر گفت انا الحدیث بلکہ از صحابہ در مقام تفاخر
و اظہار فضل نیز واقع شدہ بجہت غرض صحیح چنانکہ معلوم ست و کراہیت اینجا بجہت آن بود کہ مطابق سوال و
مفید مقصود نیامد و اگر کسے را بطلب یکی فرستادہ باشند و برابر وی بیاید احتیاج استیذان نیست ہمان کس
بجای اذن ست چنانکہ گفت و در حدیثی کہ ابو ہریرہ در سنن ابو داؤد روایت کردہ آمدہ ست کہ رسول الرجل الی
الرجل اذنہ و فی لفظ اذا دعی احدکم الی طعام چون خواندہ شود یکی از شما بسوی طعام تم جاء مع الرسول پس آید با رسول
فان ذلک اذن لہ یعنی آمدن او ہمراہ رسول اذن ست مر او را و احتیاج باستیذان نیست و ہر گاہ در محلی اعتزال
خواستی و خلوت داشتی شخصے را تعیین فرمودی کہ بر در باشد و کسی را بی اذن در ون نگذارد چنانکہ روزی در بستانے کہ
بر سر بیر رئیس بود در آمد ابو موسیٰ اشعری را دربانی فرمود تا ہیچ کس را بی اذن نگذارد پس ابو بکر بیامد و در بزد ابو موسیٰ گفت
باش تا خبر کنم بر و حکم شد بطلب بشارت دہ او را بجنت بعد ازان عمر فاروق آمد چون خبر وی رسید فرمود بطلب او را
و بشارت دہ بجنت پس ازان عثمان بن عفان آمد فرمود بطلب او را و بشارت دہ بجنت و بہ بلائی کہ بر سر وے بیاید و بعضے
از اصحاب فرمودہ بود کہ اگر بدانی کہ دو سہ کس نزد من اند در آنکہ ترا اذن ست و باین مقصود فرمود کہ اذن تو آنست
کہ حجاب از خانہ برداری و بدانی کہ من در خانہ ام اگرچہ با کسے آہستہ در سخن باشم در آ مگر آنکہ نہی کنم از در آمدن و آورده اند
کہ مردے بحضرت رسالت آمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت آیا استیذان بر مادر خویش ہم بکنم فرمود نعم گفت من با او
در یک خانہ ام فرمود استیذان کن گفت من خادم او یم فرمود استیذان کن آیا میخواہی کہ او را برہنہ بینی **فصل در**
بیان عطسہ چون حضرت نبوی را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عطسہ آمدی دست مبارک یا جامہ را بر دہن نہادے
و آواز عطسہ فرو خوابانیدی و در روایت ترمذی و ابو داؤد آمدہ ست رد ی خود را بدست یا بجامہ پوشیدی و آواز عطسہ را
پست کردی و میفرمود کہ شاید یعنی غالبا بافراط و عطسہ از شیطان ست و باریتعالی عطسہ را دوست میدارد
و تثاؤب را کراہت میدارد زیرا کہ عطسہ سبب خفت دماغ و صفای قوای ادراکیہ ست پس باعث میشود حواس را بر حضور
و طاعت و گفتہ اند کہ عطسہ علامت صحت و قوت مزاج ست زیرا کہ موذی از جانب معدہ بجانب دماغ میدہد اگر
دماغ صحت و قوت دارد دفع آنرا منع میکند بعطسہ و قبول نمیکند و چون ضعیف بود قدرت بر منع آن ندارد و عطسہ نمی آید
کہ منع آن کند و تثاؤب شی میگردد از امتلاء و ثقل نفس و کدورت حواس و سورت غفلت و کسالت و سوء فہم ست و دماغ

آدمی را از نشاط در طاعت پس شیطان بآن خوش گردد و بیفزود چون یکی از شما عطسه کند و حمد خدای تعالے بگوید واجب
وحق ست بر هر مسلمانی که حمد و برا بشنود که بگوید یرحمک الله و اما تثاءب از شیطان ست چون کسے را تثاوب آید
باید که ازو دفع کند چندانکه تواند زیرا که یکے از شما چون تثاوب کند یعنے مبالغه دران کند و دهان را با فراخ کشاید میخندد
شیطان رواه البخاری و در روایت مسلم آمده که چون بگوید یکی از شما ها میخندد شیطان از وے و در صحیح مسلم ست
که چون تثاوب کند یکی از شما باید که بنهد دست خود را بر دهن خود زیرا که بسیار آید در وے شیطان و در صحیح بخاری ست
که چون یکی از شما عطسه کند باید که بگوید الحمد لله و برادر مسلمان که حاضر باشد و بشنود باید که بگوید او را یرحمک الله و عاطس
در جواب وے بگوید یهدیکم الله و یصلح بالکم و شخصے را در حضرت رسالت صلے الله علیه و آله وسلم عطسه آمد او را یرحمک الله
گفت و دیگر را عطسه آمد یرحمک الله نگفت آن شخص گفت یا رسول الله فلان را تشمیت کردے و مرا نگفتی فرمود او حمد خدا گفت و تو نگفتی رواه البخاری و مسلم و شماتت خوش شدن دشمنان و حاسدان ست
بدین بلیت بر کسے و تشمیت عاطس جواب گفتن او به یرحمک الله گویا که عطسه زود صحت یافت پس از شماتت اعدا
خلاص شد بنابر آنکه صیغه تفعیل برائے ازاله است کذا قیل و در صحیح مسلم ثابت ست که چون عاطس حمد خدا بگوید
او را یرحمک الله گویند و اگر حمد خدا نگوید او را یرحمک الله نگویند و فرمود حق مسلمانان بر مسلمانان شش ست چون
بیمار شود عیادت کند و چون ملاقات کند سلام کند و چون دعوت کند اجابت کند و چون طلب نصیحت نماید در یغ
ندارد و اینچه شرط نصیحت و خیر خواهی و ادائے حق اوست بجائے آرد و دران خیانت نورزد و چون عطسه کند
یرحمک الله گوید و چون بمیرد بجنازه او رود و این حدیث در باب عیادت مریض گذشته ست و دلالت دارد بر آنکه
عیادت از حقوق اسلام ست نه از حقوق صحبت و در سنن ابی داؤد ست بسند صحیح اذا عطس احدکم فلیقل چون عطسه زند
یکے از شما باید که بگوید این کلمه را الحمد لله علے کل حال و بعضے از محققین گفته اند که تحمید حق باین صیغه خوب نیست چه
ازوے بوے شکایت مے آید امانه بقصد این معنی تمام ست و لیقل اخوه او صاحبه و باید که بگوید یهدیکم الله و
بشود تحمید را ازوے این را که یرحمک الله و لیقول هو و بگوید او یعنے عاطس یهدیکم الله و یصلح بالکم فظاهر ما حادیث
صحیح آنست که تشمیت فرض ست بر هر کسے که تحمید عاطس بشنود و تشمیت یکے مجزے نیست از دیگران و این قول
جماعتے از اکابر علماست و این ظاهر ست و نزد بعض سنت ست علی الکفایه و گفتن یکی از حاضران کافی ست
کما قال الطیبی و این شعار در بلاد هند و ستان بلکه بعض بلاد دیگر هم بغایت مهجور ست و اتیان بآن نکنند مگر خاص فلها
و متبعان سنت بنوے صلے الله علیه و آله وسلم و اما عموم خلائق این معروف را نمانند و نشناسند و نسأل الله تعالے
السلامة و در سنن ابی داؤد ست و در جامع ترمذی نیز آمده است که شخصے نزد پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم عطسه زد
و گفت السلام علیکم پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم فرمود علیک و علی امک سلام بر تو باد و بر مادر تو فرمود اذا عطس احدکم
فلیحمد الله چون عطسه کند یکی از شما باید که حمد گوید خدا را و لیقل من عنده و باید که بگوید کسے که نزد او ست یرحمک الله
و لیرد یعنے علیهم و باید که باز بگوید عاطس در جواب آن کس که گفت یرحمک الله یغفر الله لنا و لکم و اینکه فرمود در جواب وے
علیک و علی امک دو اشارت ست یکے آنکه سلام درین محل بمعنے دعا ست چنانکه کسے در وقت ارادهٔ سلام بر پدر تو
گفته و دوم آنکه تذکیر وے ست باکمال ادب احسان ست و کسانیکه تربیت مردان نیافته باشند و در کنار مادر آمده بزنانه

کسب کرده و تنبیه است بر حماقت او بجهت سرائت صفات او در و پس مقرر شد بدعا مر او را بسلامت از آفات و در بعض شروح تقدیر علیک و علی ابک اینچنین کرده که علیک الویل و علی ابک یعنی وای بر تو که ادب نیاموختی و وای بر پدر تو که ترا آداب نیاموخت و تربیت خوب نکرد و تشریح حمد در وقت عطاس از ان روست که عطسه نعمتی ست و سبب حصول منفعتی بخروج بخارات محتقنه از دماغ و بقاء آن مورث امراض و اوجاع چنانکه در اول فصل تفصیل تر ازین معلوم شد و در صحیح مسلم ست که شخصے را عطسه آمد پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم او را تشمیت کرد آن شخص دیگر بار عطسه زد تشمیت نکرد و فرمود که این مرد را زکام ست ازینجا معلوم شود که تشمیت در عطسهٔ اول ست و پس و در دوم نیست و در روایتے از ترمذی آمده که این را در کرت سوم فرمود یعنے عطسهٔ دوم را تشمیت کرد و در سوم فرمود این مرد را زکام ست و در حدیثے دیگر آمده شمت اخاک ثلاثا تشمیت کن برادر خود را سه بار فما زاد فهو زکام و اگر بر سه زیاده شود پس آن بعلت زکام ست و در لفظے دیگر فرمود اذا عطس احدکم فلیشمته جلیسه و ان زاد علی الثلاث فهو مزکوم و لا تشمته بعد الثلاث و ازینجا معلوم شد که تا سه کرت تشمیت آمده است و اگر عاطس حمد نگوید حاضران مجمع حمد نگویند تذکیر را یعنے برای تنبیه و یاد دادن او را تا حمد بگوید و بعضے از علما میگویند حاضران حمد نگویند برائے تعزیر و توبیخ کردن مر او را و این قول صحیح تر و قوی تر ست چه اگر تذکیر سنت بودے پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم اولی بودی بفعل آن

فصل در اذکار سفر

اول ذکرے و دعائے که در مبادی سفر مشروع و مسنون ست دعای استخاره ست و چون استخاره مخصوص بسفر نبود بلکه بر جمیع کارهاش مقدم باید داشت علی العموم اشارت بآن کرد و گفت فرمود چون کسے قصد کاری کند که اهتمام بشان آن بیشتر بود و قلیل الوقوع بود نه مثل خوردن و نوشیدن و امثال آن باید که دو رکعت نماز بگذارد غیر از نماز فرض اشارت ست بآنکه سنت راتبه که دو رکعت بود نیز قائم مقام گردانند استخاره میشود و حاجت نیست که دو رکعت جدا باستقلال بهمین نیت بگذارند و اگر بگذارند اولی و افضل بود و بعد از فاتحه سوره از قرآن بخوانند و ماثور قرأت قل یا ایها الکافرون و قل هو الله احد ست و بعد از نماز بگوید اللهم انی استخیرک بعلمک و استقدرک بقدرتک و اسألک من فضلک العظیم فانک تقدر و لا اقدر و تعلم و لا اعلم و انت علام الغیوب اللهم ان کنت تعلم ان هذا الامر خیر لی فی دینی و معاشی و عاقبة امری او عاجل امری و آجله فاقدره لی و یسره لی ثم بارک لی فیه و ان کنت تعلم ان هذا الامر شر لی فی دینی و معاشی و عاقبة امری او عاجل امری و آجله فاصرفه عنی و اصرفنی عنه و اقدر لی الخیر حیث کان ثم رضنی به و یسمی حاجته چون عادت اهل جاهلیت آن بود که چون قصد سفری یا کاری کنند سه قسم بازلام کنند و زجر طیر و عیافت و فال و تطیر و امثال اینکه شعار اهل شرک و کفر است تا مطلب قسمت و معرفت قسمت ست و ازلام جمع زلم بفتح زای و ضم وی و فتح لام بمعنی قدح بکسر قاف و سکون دال یعنے تیر و عادت اهل جاهلیت چنان بود که چون قصد کاری کردندے سه قدح میزدند بر یکے افعل نوشته و بر دیگری لا تفعل و بر سوم لا شے یا خالی هیچ نوشته و زجر طیر آن می انداختند و یکی از انها را می برآوردند اگر افعل بر آمد و بر پی آن کار میرفتند و اگر لا تفعل بر آمد بازمے ماندند و اگر خالی و لا شے آمد بازمے انداختند تا آنکه یکی از افعل و لا تفعل برآید و زجر طیر راندن پرندگان چون قصد کارے میکردند پرنده را می پراندند اگر بدست راست می پریدے میرفتند و اگر بدست چپ می پریدے می استادند و عیافت را تفسیر نزد جرهزی فال گرفتن باسماء اصوات و ممر طیور کرده اند مراد بفال و تطیر نیک بانیهاست که از عادات جاهلیت بودند الا اکثر استعمال فال و نیکے و تطیر در بد ست و فال نیک گرفتن مشروع و مسنون ست موقع فی الحدیث

کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تیفأل ولا یتطیر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فال نیک میگرفت چنانکہ
او را مردے پیش مے آمد و نام وے می پرسید اگر نام راشد و نجیح و مفلح و امثال آن می آمد شاں میشد و از فال
بر رشد و نجاح و فلاح میگرفت و تفول می صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با سما بسیار بودے چنانکہ اگر عاملی را بجائے میفرستاد
نام وی میپرسید اگر نام نیک داشتی خوشحال میشدی و اثر خوشحالی در چہرۂ مبارک پیدا شدی و اگر نام بد داشتی اثر کراہت
در روی شریف دیدہ شدی و ہمچنین در اسمای قریات و منازل ما فال بد کہ آنرا تطیر گویند و اصلش ہم از طیر ست
نگرفتی و آنرا در کردن کار و گذاشتن آن اعتبار نہ نمودی و فرمودی الطیرۃ شرک و اگر بناگاہ کسے را در دل وہمے
گذر دتوکل بر خدا کند تا از شر آن محفوظ ماند و این دعا بخواند اللھم لا طیر الا طیرک ولا خیر الا خیرک ولا الہ غیرک و در روایتے
اللھم لا یاتی بالحسنات الا انت ولا یدفع السیآت الا انت ولا حول ولا قوۃ الا بک و بالجملہ فال بد زدن و شوم گرفتن
منہی عنہ است و در جامع الاصول از کتب ستہ احادیث با اختلاف الفاظ آوردہ کہ شوم نیست مگر در سہ چیز
و در روایتی اگر شوم باشد در ین سہ چیز خواہد بود و در روایتی بجاے سرا مسکن آمدہ و در روایتی در منزل و خادم
و فرس پس بعض علما گفتہ اند شوم در ین اشیا آنست کہ موافق مصلحت نیفتد و آنچہ مقصود ست از آنہا بر حسب دلخواہ
نیاید نہ بمعنے آنکہ در ذات آنہا شومی و نامبارکی بود بعض میگویند کہ تواند کہ خالق تعالی در ذات این سہ چیز خاصیتی
نہادہ باشد کہ در غیر انہا نباشد واللہ اعلم و قول مصنف کہ گفت و امثال آن اشارت ست بر سوم دیگر از جاہلیت
و یکے از ان طرق ست بفتح طا و سکون را و تفسیر کردہ اند او را بضرب بحصے کہ فال زنان عادت دارند و بعض بخط رمل
و بعض گفتہ کہ آن نوعے از کہانت ست کہ برای اخراج ما فی الضمیر کنند و در حدیث آمدہ است کہ عیافت و طرق و
طیرت نوعے از جبت ست و جبت ہر معبود باطل کہ از غیر حق پرستند و بالجملہ چون عادت جاہلیت ہمین بود صاحب شرع
تفویض کرد آن را بتوحید و افتقار و عبودیت و توکل و سوال رشد و فلاح از واہب مطلق کہ از منہ خیرات در دست قدرت
اوست و استخارہ متضمن این معنی ست و در مسند امام احمد ست از روایت سعد بن ابی وقاص رض کہ سعادت پسر آدم در استخارہ
است از حق و رضا بقضا و شقاوت پسر آدم در ترک استخارہ است و ناخشنودی بقضاے حق و در صحیح بخاری ست
از جابر رض کہ گفت تعلیم میکرد ما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استخارہ را در کل امور چنانچہ تعلیم میکرد سورۂ از قرآن را
و قول آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرمود سعادت پسر آدم در استخارت ست و رضا بقضا یعنی بندہ باید کہ از
خدا خیر خواہد بعد از ان ہر چہ واقع شود بدان راضی گردد و بفعل وے تعالی راضی بود کہ خیر ہمہ ران ست و در حدیث
انس ست کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عزم سفر نکرد ہرگز الا کہ دران زمان کہ خواست بر خاست این دعا بگفتے
اللھم بک استشرت و الیک وجہت و بک اعتصمت و علیک توکلت اللھم انت ثقتی و انت رجائی اکفنی
ما اہمنی و ما لا اہم بہ و ما انت اعلم بہ منی عز جارک و جل ثناؤک و لا الہ غیرک اللھم زودنی التقوی و اغفر لی ذنبی و وجہنی
للخیر اینما توجہت این دعا و اکثر ادعیہ فصل آئندہ سابقا در فصل عبادات مسطور شدہ است با دنی تغیرے و تفاوتے
دران و آنچہ بعضے از محققان مشائخ فرمودہ و نوشتہ کہ شخص باید کہ ہر روز در وقتی معین دو رکعت نماز استخارہ
بگذارد و بگوید اللھم انی استخیرک بعلمک و استقدرک بقدرتک فانک تعلم و لا اعلم و تقدر و لا اقدر و انت علام الغیوب اللھم
ان کنت تعلم ان ہذا الامر خیر لی فی دینی و معاشی و عاقبۃ امری او قال عاجل امری و آجلہ فاقدرہ لی و یسرہ لی ثم بارک لی فیہ
و ان کنت تعلم ان ہذا الامر شر لی فی دینی و معاشی و عاقبۃ امری او قال عاجل امری و آجلہ فاصرفہ عنی و اصرفنی عنہ

وفی حق اہلی وولدی ومالکت یمینی من ساعتی ہذہ الی مثلہا من الغد خیرلی فی دینی ومعاشی وعاقبۃ امری
فاقدرہ لی ویسرہ لی ثم بارک لی فیہ وان کنت تعلم ان جمیع ما تحرک فیہ فی حقی وفی غیری وجمیع ما یحرک فیہ غیری
فی حقی وفی حق اہلی وولدی ومالکت یمینی من ساعتی ہذہ الی مثلہا من الغد شرلی فی دینی ومعاشی وعاقبۃ
امری فاصرفہ عنی واصرفنی عنہ واقدر لی الخیر حیث کان ثم رضنی بہ ہر چند درین کیفیت استخارہ صد بنی نیافتیم
اما عمل برین موافق حدیث استخارت ومناسب اتباع سنت ست طریقہ مشائخ ہمہ واد اگذاردن استخارہ بیہودہ است
وطلب خیر درین روز وشب وکاتب سطور ہر روز طلب خیر مطلق تامدت عمر کند وتخصیص بروز وشب نماید وشک
نیست کہ تخصیص یوم اقرب باستخارہ سنت ست ولیکن مدت عمر نیز حکم بیش از یک روز ندارد بلکہ تمام دینار وذری
بیش نیست واللہ اعلم **فصل در بیان ادعیۂ سوار شدن** حضرت نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بر راحلہ
سوار شدی سہ بار گفتی اللہ اکبر آنگاہ گفتی سبحان الذی سخر لنا ہذا وما کنا لہ مقرنین وانا الی ربنا لمنقلبون اللہم
انی اسالک فی سفری ہذا البر والتقوی ومن العمل ما ترضی اللہم ہون علینا سفرنا ہذا واطو عنا بعدہ اللہم انت
الصاحب فی السفر والخلیفۃ فی الاہل والمال اللہم اصبحنا فی سفرنا واخلفنا فی اہلنا وچون از سفر باز گشتی گفتی
آیبون تائبون ان شاء اللہ عابدون لربنا حامدون ودر مسند امام احمد لفظ دعا اینست اللہم انت الصاحب فی السفر
والخلیفۃ فی الاہل اللہم انی اعوذ بک من وعثاء السفر وکآبۃ المنقلب ومن الحور بعد الکور ومن دعوۃ المظلوم ومن سوء المنظر فی المال
والاہل ودر بعض روایات ست کہ چون پای مبارک در رکاب نہادی گفتی بسم اللہ وچون بر پشت مرکب راست
شدے گفتے الحمد للہ الحمد للہ الحمد للہ اللہ اکبر اللہ اکبر اللہ اکبر سبحان اللہ سبحان اللہ سبحان اللہ لا الہ الا انت سبحانک
انی ظلمت نفسی فاغفر لی انہ لا یغفر الذنوب الا انت وچون درگاہ سفر وداع کسے کردے مسافر را گفتی استودع اللہ
دینک وامانتک وخواتیم عملک یکی از صحابہ گفت مرا زاد ہ فرمود زودک اللہ التقوی گفت زیادہ
فرمای گفت وغفر ذنبک گفت زیادہ فرمای گفت ویسر لک الخیر حیثما کنت ودیگرے گفت عزم سفر دارم فرمود
ترا وصیت میکنم بہ پرہیز گاری خدا وتکبیر گفتن بر ہر بلندے وچون پشت دابہ برای رفتن گفت اللہم ازوی لنا الارض
وہون علیہ السفر ودر سفر چون بر بلندی رفتی تکبیر گفتے وچون فرود آمدے تسبیح گفتے وگاہ در بلندے فرمودی
اللہم لک الشرف علی کل شرف ولک الحمد علی کل حال ونہی فرمود از تنہائی در سفر وواز استصحاب کلب وجرس گاشتن
کلب منہی عنہ است ولیکن برای پاسبانی سرا ومنزل ومواشی وصید مباح داشتہ اند واستصحاب جرس نیز مکروہ است
وفی الحدیث لا تصحب الملائکۃ رفقۃ فیہا جرس ودر وجہ کراہت آن بعض گفتہ اند کہ آوازہ وے سبب اعلام واظہار اوست
واز حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دوست میداشت کہ دشمنان دین را زامدن مسلمانان خبر نشود تا ناگہان بر
ایشان نیفتند واین وجہ ضعیف ست وبسیاق حدیث چند ان موافق نہ وظاہر آنست کہ بجہت کراہت صوت اوست
کہ در حکم مزامیر شیطان ست واللہ اعلم وچون کسے در منزل فرود آید باید کہ بگوید اعوذ بکلمات اللہ التامات من شر ما

گربوے ہیچ ضرر ے و گزندے بر ستنا آن زمان کہ رحلت کند و گاہ چون شب در آمدے گفتے یا ارض ربی و ربک اللہ
اعوذ باللہ من شرک و شر ما فیک و شر ما خلق فیک و شر ما یدب علیک اعوذ باللہ من شر کل اسد و اسود و حیۃ و عقرب
و من شر ساکن البلد مراد جنیان اند کہ در خانہا ے باشند و محتمل کہ مراد عام باشد مر جن و انس را و من شر والد
و ما ولد و سیغر مود چون در فراخ سالی سفر کنید بہائم را از علف و گیاہ بے بہرہ نگذارید یعنی چران چران بروید و چون
در تنگسالی سفر کنید تعجیل کنید و زود تر بمقصد رسید کہ بہائم شما بے مغز نشوند و در شب چون خواہید کہ ساعتی
برائے آسایش نزول کنید از سر راہ دور شوید چہ راہ محل دواب و مرجع ہوام و گزندگانست و چون نزدیک
آبادانی رسیدے و بر دیہی یا شہرے مشرف شدے این دعا خواندے اللھم رب السموات السبع و ما اظللن و رب
الارضین و ما اقللن و رب الشیاطین و ما اضللن و رب الریاح و ما ذرین فانا نسألک خیر ھذہ القریۃ و خیر اھلھا خیر ما فیھا
و نعوذ بک من شر ھذہ القریۃ و شر ما فیھا و چون در سفر بودے و صبح بدمیدی این دعا بگفتے سمع سامع بحمد اللہ و نعمتہ
و حسن بلائہ علینا ربنا صاحبنا فاقبل علینا و در روایتی و افضل علینا عائذا من النار این را سہ بار بگفتی و آواز بلند گفتی و
فرمودی از بردن قرآن بارض دشمن و بلاد کفر و زنان را نہی فرمودے از سفر قصیر یا طویل اگرچہ یک برید
باشد الا با محرمی حد سفر چون نزد بعض ائمہ چنانکہ امام ابو حنیفہ سہ شبان روز متعین شدہ نہی سفر مقید باین مسافت
خواہد بود و بقول مصنف چنانکہ سابقا گذشت کہ در حدیث صحیح بحد دو حدی معین نیست شامل یک برید بلکہ کمتر از آن نیز باشد
و گفتہ اند کہ اگر محرمی نباشد اما زنی باشد کہ بروی وثوق و اعتماد بود ہمراہ وی نیز جائز ست و امر فرمودی کہ چون مسافر
حاجت خویش گذارد بنزد وی مراجعت کند باہل خویش و چون در سفر بہ بالائی برآمدی گفتی لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ
الملک و لہ الحمد و ہو علی کل شئ قدیر آئبون تائبون عابدون لربنا حامدون صدق اللہ وعدہ و نصر عبدہ و ہزم الاحزاب وحدہ
و از طروق شب یعنی در آمدن بخانہ در شب کسے را کہ مدتی از اہل غائب بودی منع کردی فعلا و قولا یعنی طروق شب را خود نکردی
و دیگران را نیز منع کردی بلکہ در آمدن بہامداد یا عصر گاہ فرمودے و چون از سفر مراجعت فرمودی اصحاب بلاقات بیرون
آمدندی و فرزندان و اطفال را بہم آوردندی و گاہی ایشان را یعنی از فرزندان و اطفال را بر مرکب خویش سوار کردی از پیش
یا از پس و گاہی عبد اللہ بن جعفر بن ابی طالب را پیش خود بر داشتہ بودی و یک نوبت حسن بن علی را نیز بلاقات بیرون
آوردند او را بر الیف خویش ساخت و ہمچنان در شہر در آمد و گاہ قادمان را کہ از سفر باز می آمدند بشہر قدوم می کردند
اعتناق کردی و اگر از اہل خویش بودی روی او را ببوسیدی و گاہ پیشانی و یرا ببوسیدے قالت عائشۃ لما قدم
جعفر و اصحابہ ہرگاہ قدوم آورد جعفر بن ابی طالب و اصحاب وی از ارض حبشہ در روز فتح خیبر تلقاہ الینا پیش آمد
او را پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فقبل بین عینیہ و اعتنقہ پس ببوسہ داد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
میان دو چشم جعفر و در کنار گرفت او را و در روایتے آمدہ کہ فرمود نمیدانم کہ بفتح خیبر خوش شدم یا بقدوم جعفر و کان
اصحاب رسول اللہ بودند یاران پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم اذا قدموا من سفر چون قدوم مے آوردند از سفر
تعانقوا و در کنار ہمگر گرفتند یکدیگر را و نیز در حدیث عائشہ آمدہ کہ قدوم آورد زید بن حارثہ از سریہ کہ بآن رفتہ بود و آنحضرت
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در خانۂ من بود پس زید آمد و در بکوفت حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم تن برہنہ چادر کشان
از خانہ برآمد و در کنار گرفت او را و ببوسید او را و ہرگز ندیدہ بودم من آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم را ہمچنین مگر در بعض

احادیث آمده که وفد عبد القیس چون بمدینه قدوم آوردند از مراکب خود زود فرود آمدند و دست و پای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بوسه دادند رواہ ابو داؤد نقل ست که سفیان بن عیینه که شیخ امام شافعی ست بر مالک بن انس در آمد رحمۃ اللہ علیہم مالک مصافحه کرد او را و گفت معانقه نیز بکردم اگر بدعت نبودی سفیان گفت بتحقیق معانقه کرده است آنکه بهتر ست از من و تو معانقه کرده است پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جعفر را و تقبیل کرده است او را در وقت قدوم او از حبشه مالک گفت آن مخصوص بجعفر ست سفیان گفت لا بلکه عام ست حکم ما و جعفر یکی ست اگر از صالحان باشیم و گفت اذن میدهی که در مجلس تو تحدیث کنم مالک گفت نعم اذن دادم پس سفیان شروع حدیث کرد بسندی که داشت و مالک سکوت کرد کذا فی تاریخ المدینة للسید السمهودی و فقها را در جواز معانقه در اینها ست آن اختلاف و تفصیلے ست و صحیح جواز او ست اگرچه در غیر قدوم سفر نیز باشد و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از سفر برسیدی پیش از دخول بیت دو رکعت نماز در مسجد بگذاردی پس ازان بخانه در آمدی

فصل در بیان تعلیم خطبهٔ مهمات

حضرت نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم صحابه را برای حاجات و مهمات این خطبه تعلیم فرمود الحمد للہ نستعینه و نستغفره و نعوذ باللہ من شرور انفسنا و سیات اعمالنا من یهده اللہ فلا مضل له و من یضلله فلا هادی له و اشهد ان لا اله الا اللہ و اشهد ان محمدا عبده و رسوله یا ایها الذین آمنوا اتقوا اللہ حق تقاته و لا تموتن الا و انتم مسلمون یا ایها الناس اتقوا ربکم الذی خلقکم من نفس واحدة و خلق منها زوجها و بث منهما رجالا کثیرا و نساء و اتقوا اللہ الذی تساءلون به و الارحام ان اللہ کان علیکم رقیبا یا ایها الذین آمنوا اتقوا اللہ و قولوا قولا سدیدا یصلح لکم اعمالکم و یغفر لکم ذنوبکم و من یطع اللہ و رسوله فقد فاز فوزا عظیما شعبه گفت از راوے حدیث پرسیدم که این خطبه نکاح ست یا غیر نکاح گفت این خطبه همه حاجات ست و نزد شافعی خطبه مسنون ست نزد هر کاری و عقدے مثل بیع و شری و امثال آن و فرمود که چون یکے از شما زنے را بستاند یا خادمی را یا دابه را یا هر چه باید که موی پیشانی و پیراهن او را بگیرد و بسم اللہ بگوید و دعا بر برکت بران کند آنگاه بگوید اللهم انی اسالک خیرها و خیر ما جبلت علیه و اعوذ بک من شرها و شر ما جبلت علیه و اگر کسے دابه را مشوره بودی او را این دعا کردی بارک اللہ لک و بارک علیک و جمیع بینکما فی خیر و میفرمود اگر کسے در گاه قربان زن بگوید اللهم جنبنا الشیطان و جنب الشیطان ما رزقتنا اگر فرزندی آید شیطان بروی ظفر نیابد و از شیطان ضرر نه بیند و اگر مبتلائے را به بیند باید که بگوید الحمد للہ الذی عافانی مما ابتلاک و فضلنی علی کثیر ممن خلق تفضیلا چون این بگوید هیچ بلائے بوے نرسد و لیکن گفته اند که اگر مبتلا به بلائے دنیوے بود مثل امراض و مصائب و نقصان در خلقت این دعا را آهسته بخواند تا وی نشنود و اینها نکند و اگر به بلائے دینی مبتلاست مثل فسق و فجور بلند تر بگوید تا وی بشنود و شاید که متنبه و منزجر گردد و فرمود هیچ نعمتے به بنده نرسد از اهل و مال و فرزند و بگوید ماشاء اللہ لا قوة الا باللہ که هیچ آفت بآن نعمت نرسد مگر موت اگر چیزی بیند که طبع ویرا مکروه افتد بگوید اللهم لا یاتی بالحسنات الا انت و لا یدفع السیات الا انت و لا حول و لا قوة الا بک یا بگوید اللهم لا طیر الا طیرک و لا خیر الا خیرک و لا رب غیرک و لا حول و لا قوة الا بک که هیچ ضرر بوی نرسد و اگر مکروهی در خواب بیند باید که از دست چپ تفل کند و تفل آن بود که بدهن جرعتے کند که نه تف بود و نه بزق بلکه میان این دو بود بزق از همه بیشتر ست که آب دهن اوفتد و کلام نکند

ونفخ دمید فی پیش نیست و برآمدن آب دہن باوے بنود و در نفث چیزے ازان بود از میان لبہا و زبان و بعد ازان
گوید اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم و این خواب را بکسے نگوید کہ ضرر بوے نرسد قاعدہ آنست کہ خواب بد کسی نباید گفت
و خواب نیک بگوید با آنکہ دانا بود و بتعبیر خواب سیر سد و دوست بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اصحاب را از خوابہا
کہ میدیدند پرسیدی و تعبیر کردے و خوابہاے کہ خود دیدے بایشان گفتے و تعبیر آن نمودے و بیان حقیقت خواب و تعبیر
خواب دور و دراز ست این مقام تحمل آن ندارد و اگر بوسوسۂ شیطان مبتلا شود دفع آن بتعوذ کند و اگر غضب غلبہ کند
تعوذ کند و تغییر وضع و خوردن آب سرد نیز در دفع غضب موثر ست و اگر امرے محبوب و مرغوب از نعمتہاے الٰہی در خود
ببیند چنانچہ صحت و قدوم دوستی و مانند آن شکرانہ آن بگوید الحمد للہ الذی بنعمتہ تتم الصالحات و اگر مکروہی ببیند
بگوید الحمد للہ علے کل حال و اگر کسے بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تقرب نمودے بخدمتے یا امرے محبوب
او را دعاے خیر کردے و باوے عنایتی کردے و لعطاے خاص مخصوص ساختی چنانکہ ابن عباس رضی اللہ عنہما کہ خالہ میمونہ
بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز شب برخاست آب وضو برای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مہیا کرد
درحق وے گفت اللہم فقہہ فی الدین و علمہ التاویل و ابو قتادہ در شب ملازم رکاب بود و در گاہ نماز خود را استکاے
وی میساخت درحق وے فرمود حفظک اللہ بما حفظت بہ نبیہ و از ربیعہ بن کعب آوردہ اند کہ گفت بودم من کہ
بیتوتت میکردم نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و مہیا میساختم آب وضوے او را و حاجات دیگر را فرمود بخواہ
ہر چہ میخواہی گفتم میخواہم ہمراہی ترا در بہشت فرمود این امر بسے عظیم و مشکل ست چیزی دیگر بخواہ گفتم ہمین میخواہم
ہمین فرمود پس اعانت و امداد کن مرا بکثرت سجود یعنے طاعت و عبادت بخصوص نماز کہ افضل عبادات ست بسیار کن
کہ مستحق و قابل آن شوے یعنے من مدد میکنم و لیکن تو بر فرمودہ رو چنانکہ طبیب گوید من علاج تو کنم کہ شفا دہد ترا اگر
بر فرمودۂ من روے و فرمود من صنع الیہ معروف کسے کردہ شود بوے احسانی فقال لفاعلہ پس بگوید وی مر
احسان کنندۂ را جزاک اللہ خیرا فقد ابلغ فی الثناء پس بتحقیق نہایت رسید در ثنای وی یعنی اگر زیادہ برین مکافات
نتواند کرد اعتقد ہم کافی ست و وافی ست و از کسی عبد اللہ ابن ابی ربیعہ دیر نشستہ بود و چون آنرا و فا کرد درحق وی گفت بارک اللہ
لک فی اہلک و مالک و فرمود چون آواز دراز گوش بشنوید بگوئید اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم و چون آواز خروس
بشنوید بگوئید اللہم انی اسالک من فضلک و در حدیث آمدہ است کہ در راز گوش چون آواز میکند شیطان را می بینند
و نیز آمدہ کہ در عانز دراز آواز خروس مستجاب ست و وی ملائکہ را می بیند و آواز میکند و چون آتش در افتد در خانہا مکانی
دیگر دور از خانہ تکبیر گویند کہ تکبیر آنرا فرو مے نشاند و این مجرب ست و گفتہ اند کہ سر در اطفائے تکبیر آتش را آنست کہ در
آتش علو و سرکشی و سیبت و قہرمانی ست پس ذکر کبریا و جلال حق آنرا فرو مے نشاند و باید کہ ہیچکس در مجلس نخسپد تا کہ بیاد حق
برخیزد یعنے مجلس بیذکر خدا نگذرد و در حدیث آمدہ است کہ نہ نشینند قومی مجلس را کہ ذکر خدا در وے نبود مگر آنکہ آن مجلس
حسرتے بود بر ایشان روز قیامت و چون خواہند کہ برخیزند بگویند سبحانک اللہم و بحمدک اشہد ان لا الہ الا انت استغفرک
و اتوب الیک یکی از صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین شنیدند کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقت برخاستن از مجلس این
سخن میگفت آن صحابی گفت یا رسول اللہ قولے شنیدم کہ پیش ازین نمی شنیدیم فرمود کہ این کفارت آن چیز ست
کہ در مجلس واقع شدہ و خالد بن الولید را نیز خوابی و قلق شب شکایت کرد فرمود کہ چون در خوابگاہ خواہی شد بگو اللہم

رب السموات السبع وما اظللن ورب الارضین السبع وما اقللن ورب الشیاطین وما اضللن کن لی جارا من شر خلقک کلهم
جمیعا ان یفرط علی احد منهم او ان یبغی علی عز جارک وجل ثناءک ولا الٰه الا انت دیگر شکایت کرد از ترس در خواب فرمود بگو
اعوذ بکلمات الله التامات من غضبه وعقابه وشر عباده ومن همزات الشیاطین وان یحضرون دیگر فرمود از انکه
کسے بگوید ماشاء الله وشاء فلان دیگر بار کسے بآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم گفت ماشاء الله وشئت هر چه
خدا خواهد وتو خواهی فرمود اجعلتنی لله ندا گفت مرا همتاے خداے تعالے ساختے واین قبیل ست مادر پناه خدائیم
ودر پناه شما واعتماد ما بر خداست وبر شما این الفاظ واشال این منهی عنه است واز ان بوی شرک می آید واز منهیاتے
که ازان منع فرمودی آنکه دشنام بجروس مدهید که وی فرشته را می بیند وآواز میکند ودعا در وقت آواز وے
مستجاب ست ودشنام بباد مدهید که موهم عدم رضا بفعل الٰهی وضع او ست وهمین حکم دارد شکایت از گرمے هوا
وباد وباران واشال آن از حوادث که مکروه طبیعت افتند واز ان ضرر عاجل متوهم گردد ومسلمانان را بیکدیگر
دشنام مدهید طریقهاے جاهلیت نگذارید مثل عصبیت ودعوت بقبائل دوکس بیکدیگر ازنگویند چون سه نفر
باشند تا باعث آزار دو تو هم آن شخص سوم نشود که چه میگویند مگر از من چیزے میگویند وغیبتی میکنند وهیچ زنے
محاسن زنی دیگر با شوهر خویش نگوید تا سبب میلان آن مرد بزن بیگانه و باعث فتنه نگردد ودر دعا نگویند اللهم اغفر لی
ان شئت بلکه در دعا جزم وحتم باید آخر خود همان میشود که حق میخواهد اما از جانب داعی تردد نباید که موجب فتور
در توجه ویقین ست سوگند بسیار مخورید که مورث غفلت وقساوت قلب گردد ودر وصایاے بعضی از اعاظم مشائخ
قدس الله ارواحهم آمده که طالب را باید که راه سوگند خوردن بخدا اگرچه راست باشد بر خود ببندد که باعث تعظیم حق
در دل ومورث عظمت شان این بنده است سوگند بغیر خدا مخورید که موجب تعظیم غیر ست لوجه الله سوال نکنید یعنے
کسے را تکلیف نکنید که لوجه الله از برای خدا این کار بکن ومن چیزے بده شیخ عالم عارف بالله عبدالوهاب المتقی
المکی نور الله مرقده وقدس روحه وافاض علینا فیوضه وفتوحه میفرمود که در اخبار وآثار آمده است که اگر یکے از دیگرے
لوجه الله سوال کند اگر آن شخص باوجود قدرت واستطاعت ندهد ملعون گردد واگر گنجایش دادن نداشته باشد لعنت
راجع لسائل گردد وحکایتے درین باب میفرمودند که شخصے از خضر علیه السلام چیزے لوجه الله درخواست خضر فرمود
چیزے ندارم اگر خواهے طریق فروش دشمن آن در کار خود کن آن مرد خضر را بدست یکی از اغنیا بفروخت بعد از مدتے
آن غنی که خضر را خریده بود بسفرے رفت ومهم عمارت را بخضر بسپرد وے در اندک مدت که از مجراے عادت
بیرون بود عمارت را تمام ساخت چون از سفر باز آمد حیران شد وتفرس نمود که لابد این مرد از اهل خصوص ومظهر
خارق عادت ست گفت بگوے که تو کیستی فرمود من بنده خدائم وخدمتکار تو گفت لوجه الله بگوے که تو کیستی فرمود
همین لوجه الله است که مرا بنده تو ساخته است پس قصه را باز گفت آن مرد عذر خواست واورا از قید خدمت
خود آزاد کرد مدینه را یثرب نخوانید یثرب نام مدینه ست در جاهلیت ودر شرع نام دے طابه وطیبه وجزآنست ونهی
کرد از تسمیه او به یثرب امام مالک گفت رحمة الله علیه هر که مدینه را یثرب بخواند تعزیرش باید کرد وادب باید داد
که تسمیه آن دو بار گویند طابه ووجه نهی آنست که یثرب ست بتحریک بمعنی هلاک یا نام کافرے ست
که وے را بنام وے میخواند واین کلام در کتاب جذب القلوب الی دیار المحبوب که در احوال مدینه مطهره نوشته شده است

بتفصیل مذکور ست کسے از کسے سوال نکند کہ زن خویش را چرا زدے مگر گاہ ضرورت شاید کہ سری باشد کہ نتوان گفت
گمان باران کہ بر آسمان ظاہر شود آن را قوس قزح نخوانند کہ قزح نام شیطان ست کہ کفار آنرا بوے نسبت دہند
فصل + در الفاظے کہ در کراہت آن کسے را خلاف نیست۔ ملک الملوک قاضی القضاۃ کہ بحقیقت جز خدای تعالی
دیگرے نباشد سید الناس سید الکل کہ جز پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دیگرے را نتوان گفت بندہ من پرستار من
در صحیح مسلم از ابی ہریرہ آمدہ کہ فرمود پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باید کہ نگویدیکے از شما عبدی و امتی کہ ہمہ مردان بندگان
خدایند و ہمہ زنان اماہان او ایند و نگویدیکے مرصاحب خود را ربی بلکہ سیدی و مولای و در روایتی مولائی نیز نگویدید زیرا کہ
مولاے شما خدا ست و دیگر از جملہ آن الفاظ کہ کراہیت دارد من مراست و در بعض نسخ متن من نیست و در بعض آنرا
تصحیح کردہ و بر سر آن ص نوشتہ و بریں تقدیر این دو لفظ ست کہ بطریق اثنانیت و تکبر گوید دیگر مراست کہ بمعنے
اثبات ملک ست حقیقۃ مر نفس خود را و از تصحیح بعض نسخ چنان ظاہر شود کہ این دو لفظ را یک عبارت داشتہ
باین معنی کہ من گفتن و اثبات انانیت کردن مراست ثابت دیگر لفظ نزد من ست کراہت این نیز بجہت اضافت
انانیت و اثبات اوست مر نفس را یا بمعنی استبداد رای و اثبات حقانیت قول و مذہب خود ست کہ میگوید
نزد من چنین ست و حق ہمین ست و اما آنکہ علما گفتہ اند عندے کذا نہ باین قصد ست دیگر این الفاظ کہ
عمر شما دراز باد چہ عمرے کہ نہادہ اند دراز و کوتہ نگردد و آنچہ در بعض ادعیہ ماثورہ واقع ست کہ ابقہ یزید العمر و امثال آن
بمعنی دیگر ست و مقصود ترغیب بر بر ست نہ طلب زیادت عمر و اگر آن را کنایت از طلب توفیق بر دارند میشود و لیکن
شعار خلاف سنت ست ایام شما دائم باد مراد ایام دولت و زندگانی ست و آن ہیچکس را دائم نبود ہزار سال
بمرے این نیز غیر واقع و محال عادی ست پس خواستن آن درست نبود و پوشیدہ نماند کہ الفاظ مذکورہ بمعنے
ظاہر آن خلاف واقع و غیر مناسب حال ست و لیکن باب تاویل و توجیہ مفتوح ست بریں تقدیر ظاہر آنست
کہ کراہت تنزیہی باشد نہ تحریمی چنانچہ در بعض حواشی نوشتہ اند و اللہ اعلم و در مسائل اجتہادی نگویدید این را خدا آنچہ
حلال کردہ یا حرام کردہ بلکہ این عبارت را در چیزے گویدید کہ نص بتحریم یا تحلیل آن وارد نشدہ باشد اگرچہ علما گفتہ اند
آنچہ ثابت بقیاس و اجتہاد مجتہد ست در معنی مستند بکتاب و سنت و ثابت بدو ست چنانچہ گفتہ اند کہ قیاس مظہر ست
نہ مثبت و لیکن با وجود آن حقیقت ہمان ست کہ مصنف گفت و ادلہ قرآن و حدیث را ظواہر لفظے نخواہند و مجازات
نگویند چہ این اطلاق اگرچہ صحتے داشتہ باشد و لیکن حرمت آن را از دل و ایمان کہ بحقیقت معنے مراد زدودہ
میکنند لاسیما نزد کسانی کہ شبہاے فلاسفہ و متکلمان را بر اہین عقلیہ و قواطع محکم میخوانند نعوذ باللہ من الخذلان
و در حقیقت دلائل شرعیہ احق ست باین اسما کہ نازل اند من عند اللہ و صادر از اللہ از حضرت نبوت صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم کہ ثابت ست بآیات باہرہ و معجزات قاہرہ کہ شک و شبہ را بدان قطعاً راہ نیست و اللہ الموفق فصل
در باب انشراح صدر حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سورۂ الم نشرح لک صدرک بآنست ان بمنزل
شدہ شرح صدر را کہ بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اثبات کردہ مفسران تفسیر آن کردہ اند
بتوسیع و تفسیح او بر اے مجمع میان مناجات حق و دعوت خلق تا حاضر غائب و کاین باین گشت و بکارہ و شغل ایدہ
از کفار تحمل نمود با ذوق و انبساط در بساط قرب و حضور مولے تعالے و تقدس و با بدایع اسرار حکم و انوار معارف و علوم

وازاله ظلمات جهل وضیق نکرت وتیسیر تلقی و... بعدازان که شاق وثقیل بود بباید دانست که بزرگترین اسباب
انشراح صدر توحید وایمان ست وبحسب کمال وقوت وزیادتی آن انشراح صدر زیادت شود قال الله تعالی
افمن شرح الله صدره للاسلام فهو علی نور من ربه یعنی کسیکه کشاد خدا یتعالی سینه اورا برای قبول دین اسلام و صفت استسلام
پس وی برنوریست که وارد ست از جانب پروردگار وی وقال الله تعالی فمن یرد الله ان یهدیه یشرح صدره للاسلام
ومن یرد ان یضله یجعل صدره ضیقا حرجا کانما یصعد فی السماء یعنی هرکرا خواهد که راه نماید کشاده گرداند سینه
اورا برای قبول دین اسلام وهرکرا خواهد گمراه گرداند تنگ کند سینه اورا درقبول اسلام چنان بتنگ آید ومشقت یابد گویا
برآسمان میرآید لاجرم توحید وهدایت از اعظم اسباب انشراح صدرست وشرک وضلالت از اعظم اسباب ضیق صدر
وتنگدلی واز جمله اسباب انشراح صدر نوری ست که باریتعالی دردل بنده می تاباند وآن نورایمانست که چون دردل
بنده افتاد فرح وسرور وانشراح وفراخی دردل وی پیدا آید وچون آن نور فاقد شد در تنگدلی افتاد وسختی ومشقت
گرفتار گشت قال صلی الله علیه وآله وسلم اذا دخل نور القلب چون درآید نورایمان ویقین دردل بنده انفسح وانشرح
فراخ شود وکشاده شود دل قالوا وما علامة ذلک گفتند چه چیزست نشان درآمدن آن نوردردل که بوی فراخ
کشاده میگردد یارسول الله قال الانابة الی دار الخلود فرمود نشان درآمدن آن نور سه چیزست یکی روی آوردن
ورجوع نمودن بنده بدار آخرت که مخلد ومؤبدست چه بروشنائی آن نور بدیده بصیرت بنعمت یقین دریافت که
دنیا محل فنا وزوال ست وآخرت باقی ودائم لاجرم روی ازدار فنا گردانیده توجه بدار بقا آورد والتجافی عن
دار الغرور دوم نشان آن دور شدن اودل برکندن ازسرای دنیا که فریب دهنده وازراه برنده است که بظاهر
خودرا آراسته ومزین نماید وبکرشمه وغنج ودلال خوددل رباید چنانچه درحدیث آمده است که دنیا سبز وشیرین ست
یعنی هم درنظر خوش نماینده وهم دردل شیرین آینده است والاستعداد لموت قبل نزوله سوم نشان درآمدن
نورایمان دردل مهیا شدن وساختگی نمودن ست مرموت را پیش ازآمدن وی یعنی همچنانکه بعد ازموت ازهمه چیز
منقطع وبی تعلق خواهد شد درحالت حیات همچنین شود موت اختیاری که درویشان کسب آن کنند وسلوک طریق آن
نمایند این بود این هرسه علامت مجملا راجع بیک چیزست که تعبیر ازان بتوجه الی الله یا سلوک طریق الوصول الی الله یا تحصیل محبة
الی الله وامثال آن توان کرد وانچه درحدیث آمده تفصیل اوست وباید دانست که نصیب شخص ازانشراح صدر وفراخ دلی
بحسب نصیب وی ست ازین نوراز نیجهت ست که نورمحسوس نیز درشرح صدر وفرح خاطر حظی وافر دارد وظلمت محسوس
بعکس آن گفته اند که نفس عاشق نورست ولهذا درخانه روشن خواب کمتر آید از جهت خروج روح ومیل وی بجانب
بیرون بسبب طلب واقبال نورودر تاریکی چون میل بدرون کند ودرورود خواب آید ویکی دیگر ازاسباب ان علم ست
چه علم دل را چنان متسع ومنشرح میسازد که هرگوشه انان از آسمان وزمین فراخ تر ومفتوح تر ومنشرح تر میگردد و
چندانکه علم شخصی زیاده شود انشراح صدروی زیاده شود ومراد ازان هر علمی نیست بلکه علمی ست که از پیغمبر صلی الله علیه
وآله وسلم میراث مانده است ان الانبیاء بدستی که پیغمبران لم یورثوا دینارا ولا درهما میراث نگذاشتند درهم ودینار را وانما ورثوا العلم
میراث نگذاشتند مگر علم دین را که سبب صلاح دنیا وآخرت ونور سعادت دارین ست فمن اخذه اخذ بحظ وافر یعنی کسیکه گرفت علم را
ازایشان باید که بگیرد به نصیبه تمام اشارت بدان علم ست واین علم فراخ دل تر دخوش عیش تر وخلق تر از همه

خلق باشند واین علم اثبات و محبت حق تولد کند و محبت را در شرح صدر بنده خلق عظیم ست و چند آنکه محبت تمام تر و قوی تر شرح صدر زیاده تر و اکمل و اتم بود و سبب اعظم و موجب اقوے مرتفع دلی را اعراض از حق ست و تعلق دل بغیر آن حجاب و غفلت از ذکر حق و دوستی غیر وے و هر که غیر حق را دوست گیرد بآن معذب شود و در زندان آن چیز بماند یعنے هر که غیر حق تعالے را دوست گیرد حق سبحانه همان غیر را سبب عذاب جان او و عقوبت دل او گرداند و در عالم انسان کس بدبخت تر و تلخ عیش تر نباشد زیرا که محبت دوست یکے محبت ست که بهشت این جهان و عیش دنیا و سرور نفس و لذت دل و نعیم روح و دوای همه اندوهها ست و آن محبت حق سبحانه است بکلی دل و یکے محبت ست که عذاب روح و عذاب نفس و زندان دل و ضیق صدر و منشأ همه بلاها ست و آن محبت غیر حق ست و از جمله اسباب شرح صدر یکی دوام ذکر حق ست و همه احوال که موجب نور توحید و صفاے وقت و حلاوت ایمان ست و یکی دیگر احسان بخلق خداے تعالے بآنچه ممکن بود از جاه و مال و غیر آن و دیگرے شجاعت ست و دیگری پاک کردن دل از صفات ذمیمه و پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم درین مجموع اکمل خلق بود و تابعان او بر وجه اکمل بعد از وے اکمل خلق باشند و الله یقول الحق و هو یهدی السبیل اگر گفته شود که غم و اندوه آخرت بر ارباب دین والم و حسرت نایافت مقصود که وصول و قرب رب معبود ست و خوف و هیبت و دهشت و عظمت درگاه بر همگنان حضرت الٰه چنان و چندان غالب و مستولی ست که مجال فرح و سرور و انفساح و انشراح صدر و یا آن متصور و ممکن نمی نماید و بتحقیق آمده است که غم و اندوه بے که بر جان سید کائنات بود صلے الله علیه وآله وسلم بر دیگرے نبود و لا بد حال تابعان وی نیز همچنین خواهد بود جواب آنکه مراد با انشراح صدر سعت حوصله وقت و فسحت میدان حال ست که نهایت کمال و غایت جامعیت انیت چنانکه در اول فصل در ضمن تفسیر کریمه الم نشرح بیان کردیم و این بغم واندوه والم و حسرت و هیبت و دهشت که ذکر کردم منافات ندارد منافات بر تقدیر تنگ حوصلگی و تنگ شرحی ست که گنجایش یک جانب وارد نه جانب دیگر بواسطه تنگے جا و چون حوصله فراخ شد و میدان معرفت وسیع آمد همه را در محل خود جاست و هر یک بجاے خود ست انا الضحوک القتول و البشیر النذیر اشارت باین جامعیت ست و حزنه نے قلبه و لشراهوني وجه بیان این حال و بران حضرت نیز صلے الله علیه وآله وسلم در ابتداے کار بحکم جبلت که القاے آن مقتضاے حکمت الٰهی ست گاه گاهے ضیقے و تنگی طریان می یافت آخر تربیت و تادیب حضرت عزت که در مقام تهذیب و تکمیل وے بود شرح صدرے نصیب شد که اداے جمیع حقوق و آداب کونی و الٰهی بر وجه کمال و غایت اعتدال بے مزاحمت و معارضت ادا ے یافت و حصول این حالت اعتدال و هیئت وجدانے مرجع هر مقدس نبوت را صلے الله علیه وآله وسلم پرتو جامعیت و حدت ذات اقدس الٰهی ست جل و علا و نتیجه محاذات و مرآتیت وے مر آن ذات کامل الصفات را تعالیٰ شانه و عظم برهانه **باب** در عموم احوال و معاش حضرت نبوے صلے الله علیه وآله وسلم و آن مشتمل ست بر فصول **فصل** در خوردن حضرت نبوی صلے الله علیه وآله وسلم عادت آن داشتی که هر طعام که حاضر آمدے آنرا رد نکردے و در طلب مفقود تکلف نفرمودے و هر گاه طعامے صالح از طیبات اطعمه حاضر شدے البته از آن تناول کردے و هرگز هیچ طعام را عیب نکردے اگر خواستی تناول کردے و اگر نخواستے ترک کردے و حلوا و عسل بسیار یعنے اکثر اوقات یا بیشتر از طعامهاے دیگر خوردے

دوست داشتی و این اثر دلالت کند بر ذوق حلاوت ایمان است که در مزاج ایمان حلاوتی هست من ذاق حلاوة الایمان والمؤمن حلو اشارت بدانست و هر روز یک قدح عسل را با آب آمیخته بجرح نمودی که متضمن حل نافع بدنی ست و گفته اند که در نوشیدن عسل ممزوج با آب حفظ صحتی ست که راه نیابد بمعرفت آن مگر افاضل اطبا چه شرب عسل و لعق آن بزداشتا را زاله میکند بلغم را و میفسوید معده را و دور میکند لزوجت او را و دفع میکند از وی فضلات را و گرم میکند او را باعتدال و میگشاید سدها را و آب باردرطب ست که قمع میکند حرارت را و حفظ میکند صحت بدن را و بالجمله آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم هر روز عسل با آب آمیخته خوردی و بران صبر فرمودی تا شهوت طعام غلبه کردی آنگاه قدری نان جوین با بی یا ادامی بخوردی و بدان اکتفا کردی در صحیح ثابت ست که گوشت شتر و گوشت گوسفند و گوشت مرغ ماکیان و گوشت حباری که طائریست مشهور و گوشت خرگوش در حدیث بخاری و مسلم و ابی داؤد و ترمذی و نسائی آمده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لحم ارنب را خورده انس گوید که ابو طلحه بدست من ران و سرین خرگوش بحضرت وی فرستاد پس خوردآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در روایت ترمذی بشک راوی آمده ران یا سرین ولیکن در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد می آرد که شخصے نزد عبد اللہ بن عمر ارنب آورد که صید کرده بود آنرا و گفت یا عبد اللہ ابن عمر چه میگوئی تو در شان این گفت بودم من در مجلس رسول اللہ و آورده شد نزد وی ارنب پس تحدد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و منع نیز نکرد و گفت که وی حیض میکند و در ضب نیز همچنین آمده که نخورد و منع نیز نکرد و فرمود که قوم من نمیخورند و در زمین مائی باشد از ان خوردن او را ناخوش دارم و گوشت خرگور و گوشت ماهی و عنبر بحری و خرمای تر و خرمای خشک و شیر خالص و شیر آمیخته بآب و نان با خرما و نان با سرکه و نان با پنیر گداخته و تقیع خرما و تقیع تمر و زبیب آنچنان بود که آن را در آب بیندازند تا حلاوت وی بیرون افتد و قسمے از ان نبیذ ست که تمر یا زبیب را در آب اندا خته نگاهدارند تا شیرین شود و تیزی حادث گردد و از هر دو قسم برای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میساختند و تخصیص صنعت بذکر خرما غالبًا بجهت عادت ست که اکثر ازان سازند چنانکه بلفظ نبیذ التمر مشهور ست و تمام این مبحث در خاتمه بیاید ان شاء اللہ تعالے و دیگر از ان طعامها که حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خورده خربزه و خرمای تر با خیار و جگر گوسفند بریان کرده و گوشت قدید و کدوی پخته و پنیر و ثرید و نان با زیت و خرما با مسکه و خرمای تر با خربزه این مجموع ثابت شده که تناول فرمودی و فی الجمله هر چه از طعامیات حاضر شدی رد آن نکردی و اگر چیزی حاضر نشدی صبر کردی تا بحدی رسیدی که از گرسنگی سنگ بر شکم مبارک بستی و گاه سه ماه بگذشتی که در خانه وی آتش نیفروختندی و چون طعام حاضر شدی بر سفره نهادی و بر زمین بسط کردندی طعام بر سفره خوردن مسنون ست که یاد از سفر آخرت میدهد و سفره آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اناء یم سرخ بودی و آلان ساختن آن از برگ خرما در ان دیار متعارف ست غالب آنست که در زمان شریف نیز خواهد بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طعام بر خوان مرتفع نخوردی چنانکه عادت ملوک و متکبر انست و در حدیث آمده است که نخورد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر خوان و سکرچه و پخته نشد برای وی نان تنک و سکرچه پیاله خرد را گویند چنانچه امثال تکلف و تنعم در پیاله های خرد طعام های متعدد نهند و بخورند و اکثر مان جو نا پخته خوردی و طعام با بسه انگشت خوردی اهام و سبابه و وسطے و چون فارغ شدی انگشتان

بلیسید کوگاہے اطفال وصبیان را بلیسانید سے و در لیسیدن کاسہ نیز حدیثی وارد شدہ و در لیسیدن اصابع فرمود کہ
چون بخورد یکے از شما طعام را باید کہ بلیسد انگشتان را زیرا کہ معلوم نیست کہ در کدام جزو طعام برکت ست و در لیسیدن کاسہ
فرمودہ کہ ہر کہ کاسہ را بلیسد کاسہ او را دعا میکند و میگوید کہ آزاد کند ترا خدائے تعالی از آتش دوزخ چنانچہ خلاص کردے
تو مرا از شیطان یعنے اگر نلیسیدی شیطانش میلیسید و این سبب ایذای روحانیت کاسہ میگردد و تکیہ زدہ طعام نخورد
و فرمودے من بندہ ام نخورم مگر چنانچہ بندگان خورند و تکیہ بر سہ نوع ست یکے آنکہ پہلو بر زمین نہد دوم آنکہ مربع بنشیند
سوم آنکہ یکدست بر زمین نہادہ بران تکیہ کند و بدست دیگر طعام خورد ہر سہ مذموم ست خطابی گفتہ ست کہ اکثر عامہ
چنان پندارند کہ متکی اینجا یعنی مائل معتمد بر یک شق ست و مراد نہ اینست کہ متکی اینجا بمعنے معتمد بر فراشی کہ زیر او ست و
متمکن و مستوی بر آنست و مراد آنست کہ در وقت اکل متمکن و مستقر بر فراش بنودی چنانکہ سیدہ خواران و اہل سفرہ و
متکبران نبشینند بلکہ چنان نشستی کہ گویا ہمین ساعت بر میخیزد و لقمہ چند تناول کردے و بر خاستی و بعض گفتہ اند کہ
اتکا اینجا یعنی قعود بر وجہ تمکن و استواست بلکہ سنت در اکل آنست کہ مائل بطعام و متوجہ و منحنی بوی نشیند و گفتہ اند کہ حمل اتکا
بر میل باحد الجانبین وضع ازان بر مذہب اہل طب ست کہ گویند نخوردن برین وضع منجر نمیشود بطعام در مجاری و گوارائی میشود
چنانچہ باید کذا فی مجمع البحار سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم گفتہ کہ نخورد متکی و نہ بر روے افتادہ و نہ ایستادہ بلکہ بنشیند بر دو زانو
یا بر صورت اقعا یا بر دو یا بر دو زانوے راست و بنشیند بر زانوی چپ و چون از طعام فارغ شدی بگفتے الحمد للہ
حمدا کثیرا طیبا مبارکا فیہ غیر مکفی ولا موذع ولا مستغنی عنہ ربنا و گاہ گفتے الحمد للہ الذی اطعم من الطعام و سقی
من الشراب و کسی من العری و ہدی من الضلالۃ و بصر من العمی و فضل علی کثیر ممن خلق تفضیلا الحمد للہ
رب العالمین و گاہ گفتے الحمد للہ الذی اطعم و سقی و سوغہ و عادت بود کہ بعد از طعام دست بشویدو و آنرا در فضیلت
دست شستن پیش از طعام و بعد از وے احادیث وارد شدہ است و آمدہ کہ برکت طعام در وضوست قبل الطعام
و بعدہ و نیز آمدہ کہ مسح میکرد بتری دو دست کہ مے شست بعد از طعام روے مبارک خود را و ذراعین را و سر را
و میفرمود این وضوست ازان چیزے کہ تغیر داد او را آتش رواہ الترمذی و ناشستن دست اگر در طعامے
باشد کہ چرب بنودے و شور باید اشتی و در احیاء العلوم از بعض بے تکلفان صحابہ از ارباب زہدے آرد کہ بجہت
کمال اشتغال وقت فرصت دست شستن نہ داشتند و مندیل ایشان پاشنہ ہای ایشان بودے و اللہ اعلم
و غالبا نشستہ آب آشامیدے و از آشامیدن آب در حال ایستادگی منع و زجر کردے و یکبار ایستادہ آب آشامید
بعض گویند آن ناسخ نہی ست و بعض گویند نہی ناسخ این ست و بعض گویند شرب ایستادہ ہر دو برای بیان جواز بودہ
بعض گویند مر اورا عذرے بودلاجرم بیشتر علما گفتہ اند ایستادہ آب نشاید خورد و چون عذرے مانع از نشستن
پیدا آید ایستادہ روا بود در مواہب لدنیہ مے آرد کہ عادت شریف آن بود کہ آب نشستہ آشامیدے رواہ مسلم
و در روایتے از مسلم آمدہ کہ نہی کرد از شرب قائما و در روایتے آمدہ کہ فرمود باید کہ نتوانیم یکے از شما آب ایستادہ
و اگر فراموشے بنوشد باید کہ قے کند و در صحیحین از حدیث ابن عباس آمدہ کہ گفت آوردم من نزد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دلوے را از آب زمزم پس بنوشید ایستادہ و در حدیث امیر المومنین علی نزد بخاری آمدہ
کہ دید آب نوشید ایستادہ و فرمود کہ مردم مکروہ میدانند شرب قائما و پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرد چنانکہ من کردم

واین احادیث همه صحیح ست و اشکال و تعارضے دران نه و غلط کرد کسے که زعم نسخ کرده برای چه قائل شوند بنسخ باوجود امکان جمع و تطبیق و صواب آنست که نهی محمول ست بر کراهت تنزیه و اما شرب آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم قائما برائے بیان جواز بود و اگر گویند که چگونه مکروه بود شرب قائما و حال آنکه بصحت رسیده که فعل آن حضرت ست صلے الله علیه وآله وسلم جوابش آنکه چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آنرا برای بیان جواز کرد در حق وے صلے الله علیه وآله وسلم مکروه نباشد چه بیان جواز بر شارع واجب ست و در حق غیر وے مکروه بود و اولی ترک آن و اما حدیث قے کردن محمول ست بر ندب و استحباب پس مستحب باشد مر آنرا که نوشیده ایستاده که قے کند علاجا بهذا الحدیث کذا قال النووی و مالکیه بر انند که باکی نیست بنوشیدن آب ایستاده و در حدیث جبیر بن مطعم آمده که گفت دیدم من ابا بکر صدیق را که مینوشید ایستاده و امام مالک گفته است که چنین رسیده بما که عمر و عثمان و علی رضی الله عنهم اجمعین ایستاده مینوشیدند و عبد الحق که از اعاظم علماے حدیث ست گفته که حدیث ابو هریره که ناطق ست بنهی از شرب قائما و قے کردن نزد نسیان ضعیف ست و در اسناد وی عمرو بن حمزه عمرے ست و وی ضعیف ست و بعضے از علما گفته اند که نهی محمول و منصرف ست بکسی که برای اصحاب خود آبی آورد و مبادرت کرد بشرب قائما پیش از ایشان و رعایت جانب ایشان ننمود و بحدیث ساقی القوم آخرهم عمل نکرد و اظهر آنست که این موقوف بر ابی هریره است و قول اوست نه حدیث پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم و مختار آنست که احادیث شرب قائما دلالت دارند بر جواز و احادیث نهی محمول اند بر استحباب و ترغیب بر اولی و اکمل زیرا که در شرب ایستاده ضرر هاست بدنی و مکروه هم بهمین جهت ست و امام احمد از ابی هریره آورده که وے شخصے را دید که مینوشید ایستاده پس گفت قے کن گفت برائے چه گفت آیا دوست میداری تو که بنوشد آب را همراه تو گربه گفت لا گفت بتحقیق نوشید با تو کسے که بدتر از گربه و آن شیطان ست انتهی کلام المواهب و چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آب آشامیدے یا شیر و مانندان اول بکسی دادے که بر دست راست وی بودے اگرچه بر دست چپ وے کسی از وی بزرگتر و داناتر بودی چنانکه در حدیث آمده است که یکباری ابو بکر صدیق بر دست چپ آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بود و بدوی بر دست راست و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعد از خوردن آب بآن بدوے داد نه بابی بکر و فرمود این حق اوست و در حدیث دیگر آمده که جانب راست خالد بن الولید و در جانب چپ ابن عباس بود پس آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بخالد گفت این حق تست اگر خواهی بده ببرادر خود وے گفت من هرگز ایثار نکنم بتبرکه آب دهن تو کسے را پس بخورد و ابن عباس نداد و این مسئله راجع میگردد بمسئله دیگر که ایثار در عبادات جائز ست یا نه مثلا یکے آب وضو دارد و آنرا ایثار کند بر دیگری و خود تیمم سازد یا در ایستادن پهلوے امام در جانب یمین تواضع کند و بدیگرے بدهد و خود عقب بایستد جمهور علما گویند که این جائز نیست و فضیلتے ندارد چه درین ترک تقرب الی الله است ایثار در امور دنیوے ست نه در امور اخروی و بعض مشائخ ما درینجا سخنے ست که گویند این نیز راهی ست بتقرب حق و الله اعلم **فصل** در پوشش حضرت نبوی صلے الله علیه وآله وسلم غالب آنچه پوشیدی جامه پنبگی بودے و صحابه اخیار رضوان الله علیهم اجمعین نیز همچنین و گاه پشمینه پوشیدے یا کتان و آنچه حاضر آمدے و میسر شدے از لباس بآن اکتفا نمودی از جبه و قباد پیراهن و زیر جامه و ردا و موزه و نعل این مجموع پوشیده در قاموس میگوید الجبة ثوب معروف و در کرمانی ست ثوب مخصوص

اما قاضی عیاض در مشارق الانوار گفته که جبه جامه که قطع کرده دوخته شده باشد و این بظاهر شامل قبا و پیراهن است
و آنچه بیرون میرود از وی مثل ردا و ازار و عمامه و امثال آنست و اگرچه درین مفهوم نیز خصوصیتی ست اما مناسبت
وی بقبا و پیراهن خصوصیت دیگر میطلبد بنا بآنچه وارد شده است در لبس جبه این حدیث ست که در صحیحین و جامع ترمذی
آمده که پوشید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جبه رومیه تنگ آستین را و در روایتی جبه شامیه از صوف تنگ
آستین و نیز آمده که چون وضو کرد دست از آستین برآورد یعنے چنان تنگ آستین بود که بے آنکه دست برآرد
شستن آن میسر نبود و آمده است که آنرا از سفرے پوشیده بود و حدیث دیگر که مسلم از اسماء بنت ابی بکر آورده که
وے بیرون آورد جبه طیالسیه کسروانیه را که دیباج پارچه های وی و در بر و دوش و سے از پیش دو سیاه دوخته
بودند و معلم ساخته و کسروانیه نسبت بکسرے ست که بادشاه فرس بود و آن از لباس عجم ست مدور از صوف سیاه
و گفت اسماء بنت ابی بکر که این جبه رسول خدا ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که نزد عائشه بود و چون عائشه فوت کرد
بمن رسید و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن را می پوشید اکنون ما میشوئیم آنرا و به بیماران میدهیم
تا شفا یابند و گفته اند که ازین حدیث معلوم میشود که پوشیدن ثوب دوخته بدیبا اگر زیاده بر چهار انگشت نبود
جائز ست چنانکه بصریح نیز در حدیث صحیحین آمده است و آنکه در حدیث ابی داؤد از عمران بن حصین آمده که پیغمبر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود که مے پوشم من قمیص کفف را یعنے مرقع جیب و اطراف آستینها و دامن بحریر
محمول ست بران که زیاده بر اربع اصابع باشد یا این محمول بر ورع ست و حدیث اسماء بر رخصت کذا قیل و اما قبا
در مشارق الانوار میگوید که جامه تنگ ست از جامهاے عجم مشهور و در قاموس میگوید که قبا در لغت انضمام
و بهم چسپیدن میان دو لب بود و ازینجا گرفته شد قبا که نوعے ست از جامه و ابن الاثیر در نهایه گفته که قبا و خلق جامه
بعض ببعض بهم پیوسته انتهی و بالجمله قبا آن جامه که آنرا گریبان نبود و یک تا دی بر تا دیگر بر هم بسته بخلاف قمیص
که آن جامه ست که او را گریبان بود و در حدیث آمده که هدیه فرستاده شده بود قباها بران حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم پس قسمت کرد آنها را بر اصحاب و در روایتی قباها از دیباج تکمهاے زر پس قسمت کرد و یکی را برای مخرمه
که یکے از اصحاب بود جدا کرد پس بیرون آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن قباها را پوشیده تا بنماید او را
مخرمهاے آن را و این شاید پیش از تحریم لبس حریر بود و اللہ اعلم اما قمیص محبوب ترین جامهها بود نزد رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بود آستینهاے پیراهن وی تا بند دست و داشت قمیص وی تکمهها و بود جیب تکمهای
آن بر سینه چنانکه الآن متعارف تمامه دیار عرب ست و در حدیث ترمذی و ابو داؤد از معاویه بن قرة آمده است
که گفت آمدم پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم با قومے از مزینه تا بیعت کنم بوے و بود تکمهاے پیراهن وے
گشاده پس در آوردم دست خود را در گریبان پیراهن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و مساس کردم خاتم نبوت را
و شیخ جلال الدین سیوطی گفته که بعضے از مردم که نزد ایشان علم بسنت نیست گمان برده اند که گذاشتن جیب قمیص
بر سینه بدعت ست و لیس کذلک و چون در بعض دیار عجم جیب بر سینه عادت نباشده بعضی از فقها بکراهت آن حکم
کرده که تشبه به نساء دارد چنانکه بعضے از شراح نقایه مختصر وقایه نقل کرده اند و شک نیست که این قضیه عادیه ست
و معتبر اصل ست و در عرب آنچه شعار مردان عجم ست عادت نساست و بالجمله آنچه شعار و قمیص عرب و تحقیق علماے

می بایست گذاشتن جیب و تکمہا بر سینہ است و ہذا ہو التحقیق و اما زیر جامہ کہ مصنف گفتہ ظاہر آنست کہ مراد بوی شعار باشد و آن جامہ را گویند کہ در زیر جامۂ دیگر پوشند و بدن ملاصق باشد و ثانی جامہ بالا را گویند و اگر مقصود ازین دو جامہ است ظاہر عبارت آنست کہ میگفت و میپوشید جامہ را بالای جامہ لیکن مراد آن باشد کہ جامہ کہ شعار وے آنست کہ در زیر جامۂ دیگرش بپوشند و غالب آنست کہ آن جامہ تنگ و کوتاہ میباشد تنہا آنرا می پوشید و احتمال دارد کہ مراد از زیر جامہ عمامہ بود کہ زیر وی جامہ دیگر مثل استر باشد یعنی جامۂ دہ تہی بپوشید و ما ذکر این لباس در کتب نیافتیم تا تعیین مقصود بدان نمائیم و اگر یکے از مطالعہ کنندگان آن را دریابد بما بنویسد کہ ثبت نماید خبرہ اللہ خیرا و گاہی عمامہ را عذبہ فرو گذاشتی از میان دو شانہ و عمامہ را گاہی بعذبہ پوشیدے و گاہ تحت الحنک بر زدی بدانکہ پوشیدن عمامہ سنت ست و احادیث در فضل عمامہ بسیار آمدہ است فرمود العمائم تیجان العرب یعنی عمامہا مر عرب را بمنزلۂ تاجہاست مر عجم را و فرمود بپوشید عمامہا تا زیادہ کنید عقل و بزرگی را عمامہ بر کلاہ فارق ست میان ما و مشرکان و در روایتی عمامہ فارق ست میان کفر و ایمان داده میشود در روز قیامت بہر بندہ بسیاری کہ میگیرد اند اورا مر در سر خود نوری و در رکعت بعمامہ بہتر ست از ہفتاد رکعت بے عمامہ نماز نفل بود یا فرض دستار بستہ بیائید در مساجد کہ عمامہا تاج مسلمانان ست لازم گیرید بعمائم کہ آن سیماے ملائکہ است پروردگار تعالے مدد کرد مرا روز بدر و حنین بملائکہ کہ عمامہ پوشیدہ بودند این نوع یعنے عذبہ و گذاشتن عذبہ مر عمامہ را نیز سنت ست و لیکن دائمی نیست ترمذی در شمائل از ابن عمر آوردہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون عمامہ مے پوشید سدل میکرد و معنی سدل ہمین ارسال وارخای طرف عمامہ ست و در روایت مسلم آمدہ کہ میگذاشت طرف عمامہ را میان دو کتف خود در بعض احادیث آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگردانید عذبۂ دستار را بر سر و میخایانید یکذبہ و ابہ یعنے یک طرف دستار را در دستار و میگذاشت ذوابۂ دیگر را میان دو کتف و مسلم از عمرو بن حریث آوردہ کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر منبر و بود بر سر وے دستار سیاہ و گذاشتہ بود طرف آنرا میان دو کتف و نیز مسلم از جابر مے آرد کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آمد مکہ معظمہ سال فتح و داشت و مغفر بر سر مبارک او بود ازین دلالت کرد در ہر موطن و مقام چیزے کرد کہ مناسب آن بود کذا فی المواہب اللدنیہ و از ابن ابی شیبہ از امیر المومنین علی آوردہ کہ گفت عمامہ بست ہر سر من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و سدل کرد طرف آنرا بر کتف من و در حدیث ابی داؤد از عبد الرحمن بن عوف آمدہ کہ گفت دستار بست مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس سدل کرد پیش و پس من و بعض گفتہ اند کہ این مخصوص بعبد الرحمن ست و اما عذبۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقتیکہ میگذاشت پس پشت بودی غالبا بر جانب دست راست احیانا و گاہی دو عذبہ میبود میان دو کتف و گذاشتن عذبہ در جانب دست چپ بدعت ست و اقل مقدار عذبہ چہار انگشت ست و بعض گفتہ اند کہ کثر یکدست ست و گفتہ اند تطویل عذبہ متجاوز از نصف ظہر بدعت ست و دخل اسبال و اسراف ممنوع و اگر بطریق تکبر و خیلا باشد حرام و الا مکروہ است مخالف سنت و بعض گفتہ اند کہ تخصیص ارسال عذبہ بوقت نماز نیز موافق سنت نیست و تحقیق آنست کہ ارسال عذبہ مستحب ست و از سنن

زوائد ست که مقابل سنن ہدی ست در ترک آن اثمی و اساءتی نیست اگرچه در فعل آن ثوابی و فضلے باشد چنانکه
حکم عادات شریف او ست در لباس و طعام و قعود و قیام و امثال آن و قول بآنکه سنت مؤکده است توہم و
خلاف تحقیق ست و مصنف نیز در فصل آینده بگوید که در اکثر احوال چنین بودے و در کنز گفته وندب لبس
السواد و ارسال ذنب العمامة بین کتفیه و کذا فی سائر الکتب الحنفیة و الله اعلم و در برہان عذبه تحت الحنک را از
تعبیر بتحنیک ورود یافته نیز در بعض آثار و اخبار آمده است و بعض علمای شافعیه گفته اند عمامه بی عذبه و تحنیک
مکروه است و چون جامه نو حاصل شدے آنرا نامے تعیین کردے و در وقت پوشیدن گفتے اللهم انت کسوتنیه
هذا القمیص او الرداء او العمامة اسالک خیره و خیر ما صنع له و اعوذ بک من شره و من شر ما صنع له و اینحدیث در باب
اذکار گذشت و آنچه متعلق بشرح آن باشد نیز گذشت و ذکرے در اینجا بتقریب لباس ست و در اینجا بتقریب
ذکر و چون جامه بپوشیدی ابتدا بطرف راست کردے در آستین و مثل آن چنانچه در باب سراویل و این عادت
مستمرهٔ آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در رعایت تیامن در هر شئے و گفته اند که مراد شئے ست که متضمن تقرب
و فضیلت ست چنانچه دخول مسجد نه خروج ازان که مستحب ازان روے ابتدا بیسار ست و همچنین در در آمدن
بیتخانه و باین قیاس باید که در برآوردن جامه از بدن ابتدا بیسار کند و الله اعلم و گاه جامه مؤنثه پوشیدی عائشه
گفت که رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم از خانه بیرون آمد و جامه از موی سیاه پوشیده بود و پوشیدن جامه
سیاه از غیر مؤنثه نیز مستحب و مسنون ست چنانکه بیاید و فتاده گفت از انس سوال کردم که حضرت رسالت
صلے الله علیه و آله وسلم چه نوع جامه را دوست داشتی گفت حبره و حبره برود یمانی باشد مخطط بخطوط
احمر و گفته اند که دوست داشتن آن بجهت آن بود که وی جامه است چرک بردار و گاه جامهٔ کتان مصری
پوشیدے و گفته اند که جامهٔ کتان معتدل ست در گرمی و سردی و بیوست و رطوبت و نمی چسپد بدن و فوائد
دیگر نیز دارد و کتان زغیر را گویند که بهندی زبان آنرا السی خوانند و این جامه از پوست درخت او سازند
عائشه گفت جامه برای پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم راست کردم از پشم و بپوشید آنرا چون عرق کرد بوی پشم
بشمید در زمان دور کرد چه بوے ناخوش را بغایت کراهت داشتی و بوی خوش را دوست داشتی بجهت طیب طبع
و لطافت روحانیت وے صلے الله علیه و آله وسلم و بسبب مصاحبت ملائکه و جبرئیل چنانکه در ناخوردن
سیر و پیاز فرمود ابن عباس فرمود پیغمبر را صلے الله علیه و آله وسلم دیدم که بهترین حلها پوشیده بود حلهٔ جامه
است رداء آنرا از بردیمانی یا غیر آن و عنقریب بیاید که آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم حلهٔ حمرا پوشیده و تحقیق
معنے آن نیز معلوم گردد و ابو رمثه گفت پیغمبر را صلے الله علیه و آله وسلم بر منبر دیدم که خطبه میکرد و بر دو پارهٔ سبز
پوشیده بود و بر سر او سبز بود دیست که در آن خطوط سبز باشد نه آنکه سبز خالص بود چنانکه بر دو پارهٔ نیز باین معنی ست
و این بیان واقع ست نه آنکه سبز خالص پوشیدن حرام بود چنانکه سرخ خالص زیرا که بتحقیق ثابت شده است
که دوسترین رنگها نزد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بعد از بیاض خضرت بود و بالجمله در بعض روایات آمده
که گاهی آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم جامهاے نفیس مثل قباطی نیز پوشیده و بالفور آنرا بکسی بخشیده آورده اند
که یکبارے خلعه بنواند و بروے بردے بود که قیمت آن هزار درهم بود و چون فرود آمد مبتلا شد

* در نسخهٔ صحیح چاپ هند و بعض جاها و بعض نسخ آنرا بخط خود دیده ام در متن نسخهٔ صحیح کرده ام

ونجشید و گیبارے جامہ پوشیدہ بود و قصبے عربان مے آمدند و آنرا لمس میکردند و میگفتند کہ این جامہ بروے از آسمان
فرود آمدہ پس آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بخدا کہ سندیل سعد بن معاذ در بہشت بہتر و نرمتر
ازین ست و وے قریب این ایام فوت کردہ بود و اکثر آنچہ از جنس این جامہا نے پوشید از ہدایاے ملوک بود
کہ بوے میفرستادند و اینہا پیش از تحریم این ثیاب بود و اما آنچہ معتاد آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بود
از لباس نہ ازین قبیل بود چنانکہ در صحیحین از انس مروی آمدہ است کہ گفت بیرون آورد بسوی ما عائشہ رضی اللہ عنہا پلید را
یعنے مرقع کہ از بسکہ پارہا بر ہم نشستہ بود مثل پلید کہنہ شدہ بود و ازار غلیظ و رشت را و گفت قبض کردہ شد
روح رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین دو جامہ و ازانس آمدہ کہ گفت میپوشید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم صوف را یعنے جامہ پشمینہ را و میپوشید کسا ہی پلید را و میفرمود من بندہ ام میپوشم چنانکہ بندگان
پوشند رواہ الشیخان و باش وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تکیہ میکرد بران از ادیم بود حشو آن لیف خرما و
فراش وی کہ خواب میگرفت بران نیز ازان بود و لیف خرما پوست وے کہ آنرا کوفتہ بجاے پنبہ می انداختند
و گاہی نہالے وے از پلاس بود و بیہقی از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ کہ گفت در آمد بر من زنے از انصار و دید
فراش رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قطیفہ کہنہ دو تو کردہ پس فرستاد بر من فراشے را کہ حشو او صوف بود
پس در آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت کہ چیست این یا عائشہ گفتم یا رسول اللہ فلانہ انصاریہ در آمد
و فراش ترا دید و این فراش را بفرستاد فرمود باز گردان این را یا عائشہ سوگند بخدا کہ اگر من بخواہم ہمراہ میگرداند
پروردگار تعالیٰ با من کوہہاے طلا را و نقرہ را و در حدیث صحیح از ابن عباس آمدہ کہ در آمد بر رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم عمر بن الخطاب و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر حصیرے افتادہ بود و باثر آن حصیر پہلوی مبارک
نقش بستہ گفت یا رسول اللہ چہ شود اگر برای خود فراشے گیرے بہتر ازین فرمود یا عمر چکارست مرا با دنیا
نیست مثال من و مثل دنیا مگر مثل سواری کہ سیر میکرد در روز گرم پس بایستاد زیر درختے ساعتے پستر برفت
و گذاشت آنرا و از عبد اللہ بن مسعود آمدہ کہ گفت در آمدم بر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و وے در غرفہ بود
مثل بیت حمام یعنے در گرمے و حفہ مثل گرم خانہ عوام و افتادہ بود بر حصیرے کہ تاثیر کردہ بود در پہلوے مبارک وی
پس بگریستم فرمود چہ چیز در گریہ آورد ترا یا عبد اللہ گفتم یا رسول اللہ کسریٰ و قیصر بر خز و دیبا بخسپند و تو بر ین
حصیر خفتہ فرمود کہ آری یا عبد اللہ ایشان را دنیاست و ما را آخرت و از عمر بن الخطاب آمدہ کہ در آمدم بر رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و افتادہ بود و بر بدن او جز ازارے نہ و نقش کردہ حصیر در پہلوے وی و قبضہ از شعیر در خانہ
او نہادہ و چرمے در گوشہ افتادہ پس غلبہ کرد بر من گریہ فرمود چرا میگریے یا عمر بن الخطاب گفتم چون نگریم این حصیر
کہ بروے خفتہ و این متاعے ست کہ در خانہ تو افتادہ و کسریٰ و قیصر در میوہا و جویہا نشستہ و تو پیغمبر خدا و برگزیدہ
وے گفت یا ابن الخطاب راضی نیستی تو کہ مارا آخرت باشد و ایشان را دنیا و چون حال آن سرور و رہنما ذات
لباس و نفاست مختلف افتاد عادت مردم بعد از وے نیز در ثیاب مختلف گشت چنانچہ مصنف میگوید

و بیشتر مردم بر دو گروہ شدند گروہے از جامہاے خوب بکلی دوری گزیدند و بمرقعات و محقرات اقتصار کردند
و گروہے بافخر ملابس و اشرف ثیاب اختیار کردند و جامہاے نرم و زیبا باشہرت پوشیدن گرفتند و این ہر دو گروہ

مخالف سنت بنوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست ند و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ ہر کہ جامۂ شہرتے بپوشد
روز قیامت او را جامۂ ذلت بپوشانند پس آتش دران افروختن گیرد اشارت ست بانکہ چون قصد تکبر و افتخار
بود بنقیض آن معاقب گردد ولیکن جامۂ شہرت را بر ہر دو جانب حمل کردہ اند ہم برانچہ جامہ نفیس بقصد
تکبر و تفاخر بر فقرا و شکستن دلہاے ایشان بپوشند و ہم برانچہ بعضے از متزہدان و مترسمان جامہ دون
و مرقع بقصد سمعہ و ریا و اظہار زہد و تقشف بپوشند و در بعض روایات آمدہ است کہ نہی کردہ از دو شہرت رقت
ثیاب و غلظ آن و لین آن و خشونت آن و طول و قصر آن و فرمودہ میانہ روے کنید دران و اقتصاد نمایید
و فرمود من جر ثوبہ بکسکہ یکشد جامۂ خود ابر زمین خیلاء لم ینظر اللہ الیہ یوم القیامۃ نظر
رحمت نکند خداے تعالی بسوے وے روز قیامت بدانکہ جر و اسبال اکثر در ازار ورد یافتہ و وعید
در سبل ازار شدید آمدہ تا آنکہ فرمود ہر شخص را کہ باین حالت نماز میگذارد باعادۂ نماز و وضو و نیز در حدیث آمدہ
کہ در شب نصف شعبان ہمہ را بخشند الا عاق و شارب خمر و مسبل ازار را و لیکن تحقیق آنست کہ آن یعنے اسبال
در جمیع ثیاب جاریست و در بعض احادیث نیز مطلق واقع شدہ چنانچہ در حدیث مذکور در متن و غیر آن
و از ابن عمر آمدہ کہ گفت دید مرا پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ اسبال کردہ بودم ازار را فرمود یا ابن عمر
ہر چہ بر سد از جامہ بزمین در آتش ست و در روایتی ہر چہ پایان مشتالنگ بود از ازار در آتش ست و سبب
در کثرت ورود اخبار بلفظ ازار بحسب کثرت وقوع اوست چہ اکثر مردم در عہد نبوت رداء و ازار پوش بودند و در
حدیثے از ابن عمر آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود الاسبال فی الازار و القمیص و العمامۃ
من جر منہا شیئا خیلاء الحدیث و عزیمت در ازار تا نصف ساق ست و ازار آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
ہمچنین بودے و فرمود ازرۃ المؤمن الی انصاف الساقین و رخصت تا بالاے شتالنگ ست و ہر چہ پایان ست
در آتش و حکم دامان قباء و پیراہن نیز ہمین ست و سنت در آستینہا نیز تا بند دست ست و در عمامہ بارخاے
عذبات زیادہ بر عادت عدداً و طولاً و این توسیع و تطویل کہ در ثیاب بعض دیار اہل حجاز و مصر متعارف شدہ است
مخالف سنت ست و باعث اضاعت مال و اسراف در آنست و ہر چہ ازان بطریق خیلا است حرام ست و انچہ
بطریق عرف و عادت شائع شدہ و شعار قومے گشتہ حرام نہ اگرچہ افراط دران بیکراہتے بنود و زنان را نیز ہمین
حکم ست و مستحب در حق ایشان آنست کہ بر مردان بقدر شبر زیادہ بود تا ذراع کہ دو شبرست نیز رخصت ست اذ جهت
ستر کذا جاء فی حدیث ام سلمۃ و بدانکہ کراہت حرمت ترفع در لباس و توسیع و تطویل آن بر تقدیر لیست
کہ بقصد تکبر و خیلا بود و اگرنہ باین قصد باشد حرام نبود و اما اگر جامۂ زیبا پوشیدن براے تجمل و اظہار نعمت
حق بود روا بود چنانکہ در حدیث صحیح آمدہ کہ ہر کہ در دل وے مثقال یکدانہ خردل کبر بود در بہشت نرود و کسے
گفت یا رسول اللہ من دوست دارم کہ جامۂ من خوب و زیبا و نعل خوب و زیبا باشد ایشفعے ارفقیل کبر باشد
فقال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لان اللہ جمیل یحب الجمال الکبر بطر الحق و غمط الناس فی مؤدی این بندار
از کبر محسوب نیست بلکہ کبر خود موم آنست کہ حق را باطل کند یعنے انچہ بروے واجب شدہ است از توحید حق
و عبادت وے آنرا انکار کند و از قبول آن متمنع گردد و بندگان خداے تعالے را خرد و حقیر شمرد و خوار دارد بندانکہ

احادیث در باب فضیلت زہد و ترک تنعم و ترفہ در دنیا و تحریض و ترغیب دران واقع شدہ ہمچنین در شان تجمل و تنعم و ترخیص و تجویز آن ورود یافتہ اما بشرط عدم تکبر و خیلا اما اول ترمذی از عائشہ رضی اللہ عنہا می آرد کہ گفت گفت مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا عائشہ اگر مخواہی بحوق واتصال بمن باید کہ بسندہ بود ترا از دنیا مثل توشہ سواری و در دار خود را از مجالست اغنیا دکہنہ کہن جامہ را بیفگن از بدن تا پیوند نکنی آنرا و در حدیث ابی داؤد آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تبا کید فرمود آیا نمی شنوید آیا نمی شنوید کہ بذاذت از ایمان ست بذاذت از ایمان ست یعنے کہنگی جامہ و ترک زینت و اختیار فقر از اخلاق اہل ایمان ست و نیز در حدیث آمدہ کہ ہر کہ ترک دہد جامۂ زینت را با وجود قدرت بران بقصد تواضع بپوشاند او را خدائے تعالی حلۂ کرامت و امانی در حدیث ترمذی آمدہ کہ رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود خدا دوست میدارد کہ دیدہ شود اثر نعمت وے بر بندہ یعنے چون خدای تعالی بر بندۂ خود نعمتے دنیا وے عطا کند دوست میدارد کہ اثر آن نعمت ظاہر و آشکارا گردد در تحسین ثیاب و تنظیف و تجدید آن بقدر امکان بے مبالغہ و تجاوز از حد بقصد اظہار نعمت خدا تا محتاجان قصد وے کنند و طالبان زکوۃ و صدقات بروے بیایند و ہمچنین علما اظہار آن کنند تا در چشم عامہ معزز و مکرم نمایند و ہیبت و عزت علم ظاہر گردد و ظاہر کنند خود را بر مروم و مردم ایشان را بشناسند و استفادہ کنند ہمچنین شرح کردہ اند این حدیث را و ابو الاحوص از پدر خود می آرد کہ گفت آمدم من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بر تن من جامہ بود دون فرمود ترا مال ہست گفتم نعم گفت از کدام جنس ست گفتم از ہر جنس داد ہا ست مرا خدائے تعالے از ابل و بقر و غنم و اسپ و برده فرمود چون داده است ترا خدائے تعالے پس باید کہ دیدہ شود اثر نعمت و کرامت وے تعالے بر تو و در حدیث دیگر آمدہ است مردے را دید جامۂ در غایت کہنگی پوشیدہ فرمود مگر جامہ ندارد این مرد گفت مراد جامۂ نو در خانہ است فرمود پس باید کہ بپوشی آنرا و اظہار کنی نعمت حق را و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تجمل و تزئین ہیات و تحسین سنت یاد دہشتی جا بر گوید کہ آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روزے بزیارت ما پس دید مردے را ژولیدہ و پریشان موی فرمود این مرد چیزے نمی یابد کہ بدان اصلاح راس خود بکند و مردے را دید کہ جامۂ چرکین بر بدن دارد فرمود ای چیزے نمی یابد کہ بدان جامۂ خود را بشوید و یکے را بیکبارے دید پریشان موے و اتبر و بے ہنجار فرمود گاہی یکے می آید گویا شیطانے ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز چون وافدان بروے میرسیدند احسن ثیاب خود را می پوشید و تجمل مینمود و اصحاب را نیز بدان امر میکرد و در جمعہ و عیدین ہمچنین میکرد و صحابہ را نیز میفرمود تا ہمچنین کنند و بالجملہ معتبر در ثیاب قصد و نیت ست ترک تجمل و لبس ثیاب دون اگر از جہت تجمل و خست طبع یا از برای اظہار فقر و زہد و ریاے مردم بود مذموم ست و بقصد زہد و تواضع و ایثار محمود و تزئین لباس فاخر و ترفع اگر بقصد تکبر و تفاخر و بطر و اسراف ست نیز قبیح و بجہت اظہار نعمت حق و ادائے شکر و اعزاز دین و تعفف و ستر حال مستحسن و مامور بہ نیت ست و از ینجاست اختلاف طرق و اوضاع مشائخ صوفیہ قدس اللہ اسرارہم در ثیاب و صاحب مواہب لدنیہ بطریق سوال و اشکال آورده کہ چون سنت نبوی و طریقہ سلف صالح بر بذاذت ہیات و دثاثت ثیابت پس چیست حال اہل سلسلہ شریفہ شاذلیہ از صوفیہ کہ تجمل میکنند در ہیات و لباس و حال آنکہ

طریقہ ایشان اقتدا بسنت نبوے وطریقۂ سلف صالح ست جواب میگوید کہ نظر این قوم بر معانی وحکم ست وچون دیدند
کہ سلف صالح بمحبت وجہان اہل غفلت وشغل ایشان بدنیای دنیہ خود منہمک وغالی اند در زیب وزینت ظاہرہ بمحبت تفاخر
بدنیا واطمینان بدان مخالفت کردند ایشان راو اختیار کردند بذاذت ثیاب را بمحبت اظہار حقارت انچہ تحقیر کردہ اورا حق جل وعلا
وتعلیم کردند آنرا غافلان وبقصد تعلیم وتنویہ شان فقر وآخرت وچون گذشت بران مدتہا وسخت شد دلہا نشین ومعنی ورسوخ
ازین حکمت گرفتند اہل غفلت زشاشت ملابس وبذاذت ہیئات راحیلہ ووسیلۂ مفاخرت وعلامات برتر بہا ودریاضعکس شد امر گشت
در حقیقت مخالفت این قوم در لباس وہیات طریقۂ سلف وعلامت سنت وگشت تجمل در ثیاب وہیات علامت صدق
واخلاص ومتر حال وباین معنی ارشاد واشارت کردہ سید الامام ابو الحسن الشاذلی قدس اللہ سرہ العزیز در وقتیکہ انکار کردند
بروے بعضے از منکران اہل بذاذت ورثاثت بقول خود کہ فرمود یا ہذا این ہیات من گویا بزبان حال میگوید کہ
الحمد للہ الذے اغنانی بفضلہ واین لباس تو میگوید اعصونے شیاسن دنیاکم وافعال واعمال این قوم دلیست
بر حکمت ونیت انتہی کلام المواہب وبعضے ازین قوم ماموروماذون اند از جناب صمدیت عز اسمہ بلباس نفیس
در بعض اوقات چنانچہ از حضرت غوث الثقلین شیخ محی الدین عبد القادر جیلانی بعد از کشیدن ریاضات
شاقہ چنانچہ آوردہ اند کہ تا بیست وپنج سال در صحاری وبراری بغداد میگشتند نہ جاے معین بود ونہ طعامے
ونہ لباسے جز ستر عورت مے آرند ماموریشد بلباسے کہ ذراعی ازان بدنیا باشد ودر لباس نفیس میفرمود ہذا
کفن المیت وکفن المیت اجل ہذا بعد الموت واز شیخ ابی السعود کہ در مقام ترک تدبیر واختیار رتبۂ عالی
داشت مے آرند کہ گاہی لباس میپوشید کہ بچہار درہم مے ارزید وگاہے نفیس قیمتی در غایت نفاست وبالجملہ ملابست
حال مرید در اکتفا بقدر ضرورت ست وزیادہ بران سباح ست اگر تکبر وخیلاء راہ نیابد وتوسط واقتصاد در ہمہ باب
اولی ودر انچہ قومے را معتاد ومتعارف شدہ وباعث تمییز وتعریف ایشان گشتہ نیز رخصتے ہست ومقام قوم عالی
ومبنی بر نیات وحکم ست کہ ایشان دانند واللہ اعلم **فصل** شیخ این فصل را در پوششہاے مختلف جدا از فصل
سابق آورد واگر یکے ہی ساخت ہم میشد باآنکہ بعضے از مقاصد این فصل خالی از تکرارے ہم نیست پس گفت

حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازار پای پوشیدہ اگر مراد بازار پا ست چنین ازار ست کہ بارد اندکور
میگردد وخود ظاہر ست وآن چندان احتیاج بہ بیان ندارد واگر مراد سراویل بود در پوشیدن آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم آنرا اختلاف ست بعض جزم کردہ اند کہ پوشیدہ وشمنی در شرح شفا گفتہ کہ پوشیدہ است ولیکن
خریدن ان سرور سراویل را معلوم ومتفق علیہ است چنانچہ در جامع الاصول از حدیث ترمذے وابے داؤد
آوردہ ودر مشکوۃ از احمد وابن ماجہ ودارمے نیز آوردہ واین شراے سراویل در مکہ بود وابو علی سرصلے در مسند خود
بسند ضعیف از ابی ہریرہ آوردہ کہ گفت درآمدم روزے در بازار با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس دید
سراویل بچہار درہم واہل سوق را وزنانی بود کہ بر میکشید اثمان را پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوے
فرمود برکش وچرب تر برکش پس آن مرد وزن گفت کہ من ہرگز از کسے نشنیدہ ام کہ در دادن ثمن این کلمہ
گوید پس ابو ہریرہ گفت وائے بر تو نمی شناسی پیغمبر خود را پس آن مرد میزان از دست بینداخت وبرو
بادست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوسید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دست مبارک خود را از دست می کشید

وگفت این عادت اعاجم ست که بملوک خود کنند ومن ملک نیستم مردے ام از جنس شما پس آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم سراویل بگرفت وروان شد ابو ہریرہ میگوید کہ خواستم سراویل را از دست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بگیرم ومن بردارم آنرا فرمود صاحب متاع سزاوار تر ست ببرداشتن متاع خود مگر آنکہ ضعیف باشد ونخواند ببرداشت
پس یاری دہد او را برادرش گفتم یا رسول اللہ تو میپوشے سراویل را فرمود نعم مے پوشم در حضر وسفر ودر شب وروز
زیرا کہ من مامورم بستر دنی یابم ساتر تر ازین جامہ چیزے وابن حبان وطبرانی ودارقطنی وعقیلی نیز این حدیث را
آوردہ اند ولیکن باسانید ضعیفہ وہمہ را این حدیث بریوسف بن زیاد دواسطے ست ووی ضعیف ست جدا جدا بالجملہ خریدن
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سراویل را صحیح وثابت ست وابن قیم در کتاب ہدی النبی گفتہ کہ ظاہر آنست
کہ خریدن برائے پوشیدن بود ورواست ہم کردہ شدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سراویل پوشیدہ
وصحابہ نیز در زمان شریف باذن وی میپوشیدند وبخاری در ترجمہ آوردہ وگفت باب السراویل ولیکن حدیثے
در باب لبس او نیاوردہ زیرا کہ صحیح نشدہ بطریقے وشرطے کہ نزد وے معتبر بود وآوردہ اند کہ امیر المومنین عثمان رضی اللہ عنہ
در روز یکہ او را شہید کردند سراویل پوشیدہ بود ورواتے کردہ شدہ است کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود
بگیرید پوشیدن سراویلات را زیرا کہ وے ساترترین ثیاب شماست محصن ومحفوظ گردانید بآن زنان خود را
چون بیرون آیند یعنے بایشان مناسب تر ولائق تر ست خصوصاً در حالت بیرون آمدن از خانہ کذا آوردہ بعض
المصنفین واین حدیث را سیوطی در جمع الجوامع از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ آوردہ باین لفظ کہ گفت بودم من نشستہ
نزد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در بقیع در روز باران پس بگذشت زنی سوار بر حمارے وبود باو سکاری
پس بلغزید حمار در نشیب زمین وبیفتاد آن زن بزمین پس روی گردانید آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
از وے گفتند یا رسول اللہ وے سراویل پوش ست فرمود اللھم اغفر للمتسربلات من امتی یا ایہا الناس اتخذوا
السراویلات فانہا من استر ثیابکم وحصنوا بہا نسائکم رواہ الترمذی والعقیلی فی الضعفاء وابن عدی فی الادب
والدیلمی فی مسند الفردوس وگفتہ کہ ابن جوزی این حدیث را در موضوعات آوردہ ولیکن صواب نکردہ واین حدیث نزد
من ثابت ست بطرق متعددہ انتہی واللہ اعلم وآن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گاہ عمامہ بے کلاہ مینوشیدہ
گاہ باکلاہ وگاہ کلاہ بے عمامہ وعمامہ را عذبہ میان دوشانہ مبارک فروگذاشتی وراکثر احوال چنین بودی ودر
بعض احادیث آمدہ کہ آن شب کہ در خواب دید کہ حضرت عزت فرمود یا محمد فیم یختصم الملا الاعلے قلت لا ادری قال فوضع
یدہ بین کتفے فعلمت ما بین السماء والارض صباح آن عذبہ میان دوکتف مبارک فروگذاشتی وتمام این حدیث چنانکہ
احمد وترمذی از عبد الرحمن بن عائش وابن عباس ومعاذ بن جبل آوردہ اند اینچنین ست کہ گفت رسول خدا صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم دیدم پروردگار خود را در نیکوصورتی پس پرسید از من در چہ چیز خصومت یعنی بحث ونزاع وگفتگو میکنند
فرشتگان یعنے کدام اعمال ست کہ در فضائل آن بحث ومناظرہ میکنند وثبت کردن وبردن آن باسمان برکدام
مسابقت ومبادرت مینمایند گفتم تو دانا تری ای پروردگار من بدان پس نہاد دست قدرت خود را میان دو شانہ من
پس یافتم من سردی دست پروردگار در سینہ خود پس منکشف شد بر من ومعلوم شد مرا علم ہر چیزی کہ در آسمان وزمین ست
کنایت ست از حصول تمامہ علوم کائنات علوے وسفلے پس از ان خواند آن حضرت صلے اللہ علیہ

وآله وسلم این آیت را و کذلک نری ابراهیم ملکوت السموات والارض ولیکون من الموقنین باز پرسید پروردگار جل وعلا یا محمد میدانی در چه چیز خصومت میکنند فرشتگان یعنی چون نیکوشت شد علم هر چیز پرسید من باز پرسید وبیانی از برای اظهار علم من این بار گفتم نعم خصومت میکنند در کفارات یعنی علمهائی که مکفر ذنوب وسیئات اند وآن اعمال این ست مکث کردن در مساجد بعد از گذاردن نماز بانتظار نمازی دیگر وپیاده رفتن برای دریافت جماعتهای نماز و تازه وسیراب وکامل کردن وضو در مکاره یعنی در احوال واوقاتی که مکروه ومشاق بود بر نفس وضو کردن وآب ریختن از جهت منعت وبرودت ومانند آن وهر که بکند این اعمال را زندگانی کند بهیچ وبمیرد بهیچ وپاک گردد از گناهان خود چنانچه در روزی که زائیده است از مادر وتعلیم کرد مرا پروردگار من این دعا را اللهم انی اسالک فعل الخیرات وترک المنکرات وحب المساکین فاذا اردت بعبادک فتنة فاقبضنی الیک غیر مفتون وگفت پروردگار تعالی درجات یعنی اعمالی که سبب ترقی درجات شود این سه چیز ست افشای سلام واطعام طعام وناز کردن در شب در وقت بودن مردم در منام وگفت ترمذی سوال کردم بخاری را از این حدیث گفت صحیح ست پس مصنف میگوید در شبی که حضرت مصطفی این واقعه را دید صباح آن شب عذبه را در میان دو شانه عزوگذاشت یعنی برای تعظیم وتکریم موضعی که پروردگار تعالی لمس دست خود را بران نهاده ودر مواهب میگوید که اصل این نکته از افادات ابن تیمیه است وابن قیم گفته است این فائده را اصلی در غیر کلام وی نمی یابم واین عراقی نیز گفته که این اصلی ندارد انتهی والله اعلم وآستین پیراهن مبارک تا بندگاه سر دست مبارکش بودی ودر بعض روایات تا سر انگشتان آمده واگر زیاده بران آمدی ببریدی وپیراهن را دوست داشتی وگاهی حلهٔ حمرا پوشیدی ودر بعض روایات آمده که آنرا برای جمعه وعید مهیا داشتی وترمذی ودارمی از جابر بن سمره آورده که گفت دیدم پیغمبر را صلی الله علیه وآله وسلم در شب مهتاب در حلهٔ حمرا وبودم من گاه میکردم گاهی بجانب وی صلی الله علیه وآله وسلم وگاهی بجانب قمر وآن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نیکوتر بود در روشن وتابان تر بود نزد من از ماه وقول جابر که گفت نزد من از برای اظهار لذت وذوق خود بدیدار مبارک وی صلی الله علیه وآله وسلم گفته الا نزد همه کس ودر نفس الامر همچنین ست ونیز ترمذی از براء بن عازب آورده که گفت ندیدم هیچ یکی را از آدمیان بهتر وزیباتر از رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم در حلهٔ حمرا چون در اینجا یعنی از مردم را توهم واشتباه آن شده که مراد از حلهٔ جامه افر یشمی باشد واز حمرا سرخ خالص محققین اهل حدیث ردا نهاکرده اند چنانکه مصنف گفت وحلهٔ عبارت ست از دو جامه وحمرا آن خطوط سرخ ست که دران بود ومراد بحمرا آن نیست که سرخ خالص بوده چه سرخ خالص نهی عنه است عبد الله بن عمرو بن العاص جامه سرخ از رنگ گل سعصفر پوشیده بود گفت این هیئت که پوشیده از آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم کراهت آن فهم کرد چون بخانه آمد در تنور انداخت وبسوخت دیگر روز چون بیامد فرمود جامه سرخ را چه کردی قصه باز گفت فرمود بلا کسوته بعض اهلک چرا نپوشانیدی آن جامه سرخ را بعض اهل خود را یعنی زنان را خانه لا باس به للنساء زیرا که هیچ باکی نیست در پوشیدن جامه سرخ مر زنان را ودر صحیح آمده که دو جامه سرخ را بر کسی دید فرمود ان هذا لباس الکفار فلا تلبسها این پوشش کافران ست پس پوشش آنرا تیز آمده مردی بگذشت و بر دو جامه سرخ بود وبران حضرت صلی الله علیه وآله وسلم سلام کرد آن حضرت سلام او را جواب نگفت وگاه آنرا ترمذی

وابوداؤد وغیرہ الجملہ از پوشیدن پوشش سرخ خالص احتراز باید کرد وہمچنین از زرد وانچہ در بعض احادیث واقع شدہ کہ دلالت دارد بر جواز لبس ایشاں وقوع آں پیش از وقوع نہی ست ودر کتب فقہ در ینباب اقوال مختلف آمدہ وصحیح در مذہب امام ابوحنیفہ آنست کہ مکروہ است کراہت تحریمی ومکروہ است نماز دراں ونیز اختلاف ست اندراں کہ کراہت وحرمت در مطلق رنگ سرخ ست یا مخصوص ست برنگ معصفر شیخ قاسم حنفی رحمہ اللہ کہ از متاخرین علمائے مصر بود تحقیق کردہ کہ مطلق رنگ سرخ ہر گونہ کہ باشد ممنوع ست ولہذا در بعض احادیث معصفر عطف بر احمر آمدہ پس معلوم شد کہ این حکم مطلق احمر را شامل ست واللہ اعلم وعمامہ معلم پوشیدہ یعنے علم دار بدیبا وغیر آں اما گفتہ اند باید کہ دیبا وحریر زیادہ بر چہار انگشت نبود وکمتر ازاں مباح ست وعمامہ سیاہ پوشیدہ چنانکہ در باب خطبہ جمعہ آمدہ است کہ دستار سیاہ بر سر مبارک داشت ودر روز فتح مکہ نیز ہمچنین بود وبعض گویند کہ درین روز از مغفر کہ بر سر داشت دستار رنگ سیاہ گرفتہ بود واین تاویل بعید ست وبالجملہ پوشیدن کسای سیاہ وعمامہ سیاہ ازاں حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بصحت رسیدہ است وفی الکنز وندب لبس السواد واز امام محمد شیبانی رحمۃ اللہ علیہ آوردہ کہ عمامہ سیاہ بر سر داشتی ولباس فاخرہ بر جمالی بکمال داشت روزے مغنی نزد وی باستفتا آمد چوں جمال وی شد وسیاہی دستار را باسفیدی روی وے بغایت تحسین نمود بداں موقع گشت دیگر وے رحمۃ اللہ علیہ دستار سیاہ نپوشید ونیز از نفاست لباس اعتذار کردے کہ مرا زناں بسیار اند اگر خود را آراستہ ندارم ترسم کہ نظر در جمالی بیفگنند ودر مرد بیگانہ طمع کنند واللہ اعلم وپوستین کہ اطراف آں بسندس دوختہ بودند وموزہ ونعل تا سومہ کہ قسمے خاص ست از نعل ضخیمتر از نعل شعار عاقہائے چرم برہم دوختہ اینہمہ را پوشیدہ ترندے در شمائل از بریدہ آوردہ کہ فرستادہ نجاشی برای آں حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو موزہ سیاہ سادہ پس پوشیدنی پس وضو کردہ مسح کرد بر ان ونعلین آں حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو دوال بود یکے میان نر انگشت پای وانگشت سبابہ متصل باو ودیگر میان انگشت میانہ وانگشتی کہ متصل باو ست ویکدوال دیگر بود بر پشت پا وتمثال نعل آں حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خواص وبرکات بسیار دارد وبعضے از اکابر محدثین رسالہ جدا در بیان آں جمع کردہ وگفتہ کہ نگاہ داشتن آں باعث وجود حرز وامان ست از شر سبعے وعداوت دشمن واز شر شیطان مارد واگر زنی کہ دشوار شدہ باشد زائیدن وے آنرا نگاہ دارد آسان شود بروے این دشوارے وبعضے از محبان را از علما ومحدثین اشعار وقصائد ست در مدح آں کہ انی فی المواہب اللدنیہ وانگشتری در دست کردہ اما روایت مختلف ست در بعض احادیث آں کہ در دست راست بودے ودر بعض در دست چپ ومجموع احادیث صحیح ست ظاہر آنکہ گاہی در دست چپ وگاہی در دست راست بود ونقش آں محمد رسول اللہ بریں ہیات بود ونہی فرمود کہ ہیچ آفریدہ باید کہ نقش انگشتری من بر انگشتری خود نکند بدانکہ گرفتن آں حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خاتم را وپوشیدن وی آنرا بصحت رسیدہ وخاتم وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از نقرہ بود ونقش وے نیز از نقرہ ودر روایتے آمدہ کہ نقش وے حبشے بود یعنے سنگے بود کہ در حبشہ میباشد یا مراد آنست کہ سیاہ بود کذا قالوا وآنکہ در حدیث زہری از انس آمدہ کہ آں حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اندا خت خاتم را وپوشید ودر روایتے یک روز پوشید وبعد ازاں بینداخت آں در خاتم طلا بود یا خاتم از عدید ممولہ نقیضہ کہ ساختہ بودند برائے وے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس بینداخت آنرا

اللہ
رسول
محمد

ونهی کردن زنان و آنکه در حدیث ترمذی آمده که گرفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خاتم را پس ختم میکرد بوے
ونمی پوشید محمول ست بر آنکه در اول همچنین بود بعد ازان پوشید و مستمر شد پوشیدن آن و خاتم آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم بعد ازوے بدست ابوبکر صدیق بود و بعد ازوے بدست عمر فاروق و بعد ازوے بدست
عثمان ذی النورین و در آخر عهد خلافت وے از دست سقیب که خادم وے بود در بیر اریس افتاد و هر چند جستند
پیدا نشد و گفته اند که باعث این همه تفرقه و پریشانی و اختلاف که در عهد عثمان و بعد ازوے پیدا شد گم شدن آن
خاتم بود که در وے سرے از اسرار الهی بود که سبب انتظام و التیام امر بود چنانچه در خاتم سلیمان علیه السلام
واز پوشیدن انگشترے آهن و مس و برنج نهی آمده است و در برنج فرمود که ازان بوے اصنام می آید چه
اصنام را ازان میساختند و در آهن فرمود که آن حلیه و پوشش اهل نار ست و پوشیدن خاتم ذهب نیز دائمه را از بعه
مکروه است و نزد بعض علما جائز و از بعض صحابه مثل طلحه و سعد و صهیب پوشیدن آن نقل کرده اند و در خاتم عقیق
اخبار و آثار ضعیفه آمده که در وے خیر و برکت ست و نافی فقر و در روایتے آمده که عقیق زرد دافع طاعون ست
و پوشیدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا بصحت نرسیده چنانچه در خاتمه بیاید و در هدایه تختم بخاتم مطلق
مکروه داشته و در کافی میگوید که عقیق و پشم ازان مستثنے ست بر قول اصح و نیز در هدایه میگوید که معتبر حلقه است
نه نگین زیرا که قوام خاتم بر دست و پوشیدن خاتم مباح ست نزد جمهور علما و انه بقصد زینت و بعض گفته اند مکروه
است مگر کسیرا که وے را حکم و سلطانی باشد و باید که وزن آن کمتر از مثقالی بود زیرا که اصل در استعمال فضه و ذهب
حرمت و کراهت ست پس باید که از قدر ضرورت زیاده نبود و هم از نخیمت پوشیدن دو انگشتری و زیاده زنان
مکروه است و لیکن گرفتن طوایف متعدده مکروه نیست اگر نبوت بهم شد و اختلاف کرده اند در آنکه افضل تختم
در یمین ست یا در یسار و اکثر احادیث بر آنست که در یمین ست و بعض در یسار نیز آمده و گفته اند که آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اول در یمین میپوشید و آخر در یسار قرار یافت و اللہ اعلم و تختم در غیر خنصر مکروه ست و امید
که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رشته در بست در خاتم از برای یاد داشت امرے و اما نقش خاتم وے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم محمد رسول اللہ بود و لیکن کتابت وی نه بر ترتیب عادی بود بلکه مقلوب چنانچه بعضے
در خواتیم تا بعد از ختم کتابت راست و درست آید و شنوده شد که اسم اللہ جل جلاله فوق بود و محمد تحت و رسول درمیان
و بعض از مشائخ گفته اند که تصریح بانیمعنے در هیچ حدیثے نیافتیم و تواند که بر عکس باشد بلکه گفته که روایت اسمعیلے
که از زواة بخارے ست آنست که گفت سطر اول محمد و سطر ثانی رسول و سطر ثالث اللہ بظاهر مخالف آنست
که نافی المواهب فقد بر و منع آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دیگران را از نقش خاتم شریف خود یا از جهت
شرف و امتیاز و علو مقام وی بود تا دیگرے درآن شریک نباشد و بر ین تقدیر بعد از وی نیز ممنوع بود یا از جهت
خوف تلبس بخاتم شریف وے بود که نزد اشتراک لازم مے آید و بر ین تقدیر منع مخصوص بزمان مبارکه وی بود
واللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زره پوشیده و خود و جوشن و گاهے دو زره در یک جا پوشیده
چنانچه در روز غزوه احد و این از کمال شجاعت و کارزارے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود که مستلزم
خبک آزمودن آنها پوشند که در فتنه کار بیشتر دارند و ازینجا معلوم شد که سلاح پوشیدن و مباشرت اسباب حادی کردن

منافی مقام توکل نیست بلکه دران بندگی و امتثال امر الٰہی ست در اتباع و اقتفا دباسبابی که خلق فرموده و جبلت خسوانی
داشت که شکافهای آنرا فراویز دیاد و ختنه بود و مراد بجبه طیالسه کسروانیه مکفوف بدیباج که در حدیث واقع شده است
چنانچه گذشت اما طیلسان در حالت گرمی آفتاب پوشیده چنانکه روزے که فرمان بهجرت یافته بود ظهیر و زنجانه ابی بکر
آمده طیلسان در بر کرده اما در حدیث انس آمده که کان یکثر التقنع یعنی طیلسان را بسیار پوشیدی بعض محل
براوقات ضرورت کرده اند بدانکه در لبس طیلسان بمعنی پوشیدن سر برداو انداختن طرف آنرا بر کتف که آنرا تقنع و
قناع نیز گویند بعضے از مردم خلافے کرده اند و آنرا مکروه و مذموم داشته و صحیح آنست که آن جائز ست لیکن اولیت
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ آنرا کرده اند و بعض گفته اند که آن مخصوص بوقت ضرورت ست از گرمی
آفتاب و مانند آن و میل مصنف باینجانب ست و مختار جمهور خلاف آنست و شیخ جلال الدین سیوطی در رساله
نوشته مسمے بقے اللسان عن ذم الطیلسان و در وے احادیث متضمن مدح طیلسان و لیس آن ازان حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بعض اصحاب آورده و گفته که بیهقی در شعب الایمان از سهل ابن سعد آورده که گفت وصف
کرده شده رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طیلسان فرمود این جامه ست که اذکرده نمیشود شکر او و در حدیث
دیگر آمده که پوشیدن سر یعنی طیلسان در روز فقه است و در شب زینت ست و فرمود الا رتدا ولبسة العرب و الاقتناع
لبسة الایمان و ترمذی و غیر او از انس ابن مالک آورده که گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که بسیار میکرد
تقنع بثوب خود تا چنان می نمود که جامه او جامه زیات ست بواسطه پوشیدن سر که دران روغن مے اندازند
و چرب مے شد پس مراد باین جامه گوشه طیلسان ست که بر سر مے نهاد و بعض گفته اند که مراد بقناع اینجا خرقه ایست
که در وقت ادهان بدان سر مے پوشید و تحقیق که تقنع بمعنے تطلس ست یعنے طیلسان پوشیدن کذافی فتح الباری
و در حدیث انس آمده کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یکثر التقنع و در روایتی آمده کان لا یفارق التقنع
و در حدیث دیگر از انس آمده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم معتکف عیادت کند مریض را و حاضر شود
جمعه را و چون بیرون آید از مسجد تقنع کند سر خود را تا باز گردد و حاکم بر شرط شیخین از مرة بن کعب آورده که گفت
شنیدم رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را که ذکر میکرد فتنه را و قریب مے نمود وقوع آنرا ناگاه مردے بگذشت
متقنع در ثوبے فرمود این مرد دران روز بر راه راست خواهد بود پس بایستادم من تا ببینم آن مرد را که کیست ناگاه
دیدم که عثمان ابن عفان ست ظاهر اند کور فتنه قتل وے بود که اهل مصر بدان مفتون و مبتلا شدند و از امام حسین
ابن علی آورده اند که دیدند او را نماز میگذارد و حال آنکه متقنع بود و در روایتے تقنع از وے در غیر این حال نیز آمده و
بخاری در تاریخ خود آورده که طاؤس یمانی را که از کبار تابعین ست دیدند که تقنع داشت و میگریست گفتند
بر چه میگریی گفت بر علم و علما و جا حظ گفته است که قناع از سیماے اکابر و ساست و شاید صدق بران آنست
که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کم دیده میشد مگر متقنع تا آنکه میبود موضعے که میرسید سر او را از طیلسان گویا که ثوب
زیاست انتهی و ازینجا معلوم شد که قول ابن قیم که گفته است نقل کرده نشده است ازان حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم که پوشید طیلسان را و نه هیچ یکے از صحابه رضوان اللہ علیہم باطل ست و آنکه گفته که در صحیح مسلم آمده که در کرد
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و جال را و فرمود بیرون آید با وے هفتاد هزار یهود اصبهان که بر ایشان طیالسه

وانما انس آمده که جماعت را دید روز جمعه که بر ایشان طیلسان ها بود گفت چه بلا مشابه اند این قوم به یهود غیر و در حدیث صحیح از حاکم آمده که من تشبه بقوم فهو منهم و ترمذی آورده که لیس منا من تشبه بغیرنا جوانس چنانچه در فتح الباری گفته آنست که استدلال باین روایت تمام ست که طیالسه از شعار ایشان بود و آن در این ازمنه مرتفع شده پس در عموم مباح داخل بود و قول انس به تشبیه آن جماعه به یهود بحسب آن بود که انس یهود را بسیار دیده بود که طیلسان میکردند و غیر ایشان را مجتمع باین هیئت کم دیده پس تشبیه کرد بایشان و ازینجا کراهت لبس طیالسان علی الاطلاق لازم نیاید بدلیل روایت دیگر تطلس و تقنع را ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بعض گفته اند که کراهت انس آنرا بحسب رنگهای این طیالسه بود که زرد بود چنانکه رسم یهود ست واللہ اعلم و در سفر جبه استین تنگ پوشیدی جبه رومیه ضیق الکمین که در حدیث آمده نیست چنانکه گذشت گاهی ازار و ردا پوشیدی و ردا دی رداشش گز بود و در عرض سه گز و یک وجب و ازاری ازار چهار گز بود و یک وجب و در عرض دو گز و یک وجب گز یکدست ست که آنرا ذراع گویند و این دو شبر ست و نیز بیست و چهار انگشت بعدد حروف لا اله الا اللہ چنانکه مشهور ست **فصل** در عادت حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در معاشرت با ازواج طاهرات میفرمود حبب الی من دنیاکم النساء والطیب و جعلت قرة عینی فی الصلوة و بعضے از مصنفان ثلاث را زیاده میکنند و آن غلط ست و چون تقسیم نیست آنرا تا ویلات میکنند و همه مسموع ست و نماز از امور دنیا نیست تحقیق این مقام در فصول صلوة بتفصیل ذکر کردیم فلیتذکر و دوستترین چیزے بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از امور دنیا زنان بود و بوے خوش و در بسیارے از شبها مجموع حرمهاے نه گانه را طواف کردے و در مباشرت قوت سی نفر از اقویا و یرا کرامت شده بود لاجرم مباح شد و یرا چنین که خواهد زن بنکاح خود در آرد و زیاده بر نه بدانکه فوائد نکاح بعد از حفظ نسل و دوام نوع انسانی نیل لذت و تمتع نعمت و حفظ صحت ست چه حبس و احتقان منی موروث و مولد امراض شدید و سبب ضعف قوے و اعضا و انسداد مجاری ست و تفاخر و مباهات بقوت باه و شهوت جماع و مدایح مبان و تنقیص و تحقیر بضد آن امرے مقرر و معروف ست و عادت مستمرست میان مردان و محبت نسا و نکاح معدود از کمال نوع انسانی و موجود در کمل افراد این نوع ست و تمامهٔ انبیا و رسل اهل تزوج و تناسل بودند الا عیسے و یحیی صلوات اللہ وسلامه علیهم اجمعین و در روایات آمده است که ابراهیم خلیل الرحمن هر روز از شام براق سوار شوق صحبت هاجر ام اسمعیل بمکه مے آمد از جهت کمال شغف او بوے و قلت صبر از وے و داؤد پیغمبر علیه السلام را نود و نه زن بود و با وجود آن زن دیگر نکاح کرد تا مائه تمام شد و سلیمان علیه السلام را سی صد منکوحه و هزار سریه بود و یک شب بر صد زن طواف کردے و بخاری از انس آورده که حضرت رسالت پناه صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگفت بر تمامهٔ نساے خود در یک شب و آنها یازده تن بودند و در روایتے نه و بودیم ما که تحدیث میکردیم که داده شده است او را قوت سی نفر از طاؤس و مجاهد آمده که قوت چهل تن و در روایتے از مجاهد قوت چهل مرد از اهل جنت و در روایت صحیح است که هر یکے از اهل جنت را قوت صد مرد بود در اکل و شرب و جماع و لهذا مباح بود آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم هر مقدار از زنان که خواهد و در نیکی کمال فضل و شرف و امتیاز است از سائر رجال امت و حکمت در تکثیر نساے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود که تا احکام و رونی را که مردان را بدان راه نبود بامت نقل کنند

وزیادت تکلیف بقیام حقوق وحسن معاشرت وصبر بصحبت ایشان باتحمل اعباے رسالت واقامت مشاق عبادت
نیز از فوائد آن بود واز انچہ نقل کردہ شد تفضیل سلیمان علیہ السلام بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لازم نیاید چہ
آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فضائل وکمالات بود کہ اگر مجموع فضائل انبیا را صلوات اللہ علیہم اجمعین در جنب
آن نہند راجح آید وحقیقت حال آنست کہ سلیمان علیہ السلام از حق سبحانہ تعالی ملکی خواست کہ دیگر را میسر نبود پس
برای اجابت دعاے وی علیہ السلام چیزے چند را مثل تسخیر ریاح وجن بوے مخصوص گردانید نہ کہ غیر ویرا ظاہر نبود
وبوے علیہ السلام پیغمبرے بود ملک وانہا از معجزات وے بود ودر حدیث آمدہ کہ حضرت رسول را صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم مخیر گردانیدند کہ نبی ملک بود یا نبی عبد پس اختیار کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ نبی عبد بود نہ ملک یعنی
بندگی بہتر از بادشاہی ست پس موقوف داشتند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بر مرتبہ بشریت وفقر وعبودیت
ومرتبت سلیمان در بسطت ملک وکثرت نساء ورفتن سریر بہ ہوا وتسخیر جن ازین قبیل بود واین در ظاہر بود لیکن قدرت
وقوت تصرف پیغمبر ما صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در کائنات وقرب وعزت او در حضرت صمدیت بیش ازان بود واین قوت
وتصرفات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را تمام بود ولیکن وجود آن در ظاہر مخصوص سلیمان بود علیہ السلام ودلالت
میکند بر نیمے انچہ در حدیث صحیح آمدہ کہ عفریتے از مردۂ جن در نماز بر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد تا در وسواس
وتفرقہ افگند پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ میخواستم کہ او را بگیرم وبستون مسجد ببندم تا کودکان مدینہ بوے بازی کنند ولیکن از دعاے برادر خود سلیمان یاد آوردم وبگذاشتم یعنی مر قوت تصرف در جن ہست
ولیکن چون این تصرف را در ظاہر مخصوص سلیمان علیہ السلام داشتہ اند بدعا ودرخواست وی آنرا از پروردگار
ترک آن کردم فاحفم وباللہ التوفیق ودانکہ نسائی مطہرہ در تحت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقتے نہ بودند
ودر وقتی یازدہ ودر وقتے دیگر زیادہ بران واول ازواج خدیجہ بود ودر جاہلیت ویرا مطہرہ میخواندند ودر وقت
تزوج وی آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیست وپنج سالہ بود ووے چہل سالہ واولاد آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم ہمہ از وے بودند الا ابراہیم کہ از ماریۂ قبطیہ بود ووفات خدیجہ بمکہ بود پیش از ہجرت بسہ سال بالاتفاق صحیح ووے
شصت وپنج سالہ بود وصحبت وے با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیست وپنج سال دوم سودہ بنت زمعہ تزوج
کرد او را بمکہ بعد از موت خدیجہ پیش از عقد عائشہ وہجرت کرد بمدینہ وچون پیر شد خواست کہ طلاق دہد پیش کشید
وے نوبت خود را بعائشہ وباقی ماند در صحیح نسائی شریف ووفات یافت در سن اربع وخمسین از ہجرت سوم عائشہ را
تزوج کرد او را بمکہ ووے شش سالہ بود ودر نہ سالگی وفات کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وبود
عائشہ ہژدہ سالہ ووفات یافتہ سنہ سبع وخمسین یا ثمان وخمسین بعد ازان کہ از عمر وے شصت وشش سال
گذشتہ بود چہارم حفصہ بنت عمر بن الخطاب نکاح کرد او را سال دوم یا سوم از ہجرت وطلاق داد آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم او را یک طلاق پس مراجعت کرد بوحے آسمانی کہ آمد رجوع کن بحفصہ کہ وے صوامہ وقوامہ ودوے
زوجۂ تست در بہشت ومات سنہ خمس واربعین او احدے واربعین وہی ابنۃ ستین سنۃ وبعض گفتہ اند کہ
موت وے در خلافت عثمان بود پنجم زینب بنت خزیمہ ودیرا در جاہلیت ام المساکین میخواندند کہ با ایشان طعام
میداد نکاح وی در سنہ ثلاث بود ووفات در سنہ اربع وصحبت وی با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چند ماہ بود

ششم ام سلمه تزوج کرد او را سنه اربع یا ثلث بعد از فوت زوج وے ابوسلمه ماتت سنة تسع وخمسین وقیل اثنتین وستین وگفته اند قول اول صحیح تر ست وعمر وے هشتاد و چهار سال بود هفتم زینب بنت جحش کہ زوجۂ زید بود تزوج وے در سال پنجم و وفات وے سال بیستم یا بیست ویکم و اول کسیکه بعد ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از ازواج مطهره فوت کرد وے بود هشتم ام حبیبه بنت ابی سفیان در وقت نکاح وے اختلاف ست بعض گویند کہ در حبشه بود کہ وے آنجا همراه شوہر خود رفته بود و نجاشی او را برائے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تزویج کرد به مهر چهار صد دینار یا چهار هزار درهم و بعض گویند در مدینه و اول اصح و اشهر ست و وفات وی سنة اربع واربعین یا اثنتین واربعین نهم جویریه بنت الحارث در غزوۂ بنی المصطلق و سنة ست در بند افتاده بود پس آزاد کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را و عقد نمود و نام اول وی برّه بود پس تغییر داد او را بجویریه مات سنة ست وخمسین ودهم میمونه تزوج وے در سنه سبع در سال قضای عمرۂ حدیبیه در موضع سرف بفتح سین وکسر راکه برده سیل ازمکه است و وفات وے نیز درهمین موضع در سنه احدی وستین یا احدی وخمسین و یا غیر آن اتفاق افتاده اکنون دران موضع بر سر قبر وے عمارتے ست نیز او تبرک به یازدهم صفیه بنت حیی بن اخطب یهودیه بود از اولاد هارون علیه السلام و در غزوۂ خیبر کہ در سنه سبع بود بند افتاده پس آزاد کرد او را و تزوج نمود و بعض گفته اند کہ اول در سهم دحیه کلبی افتاده بود پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ویرا ازو بخرید و آزاد کرد ماتت سنة اثنتین وخمسین وقیل خمس وخمسین دوازدهم ریحانه بنت زید یهودیه از بنی النضیر یا از بنی قریظه در بند افتاده بود و آزاد کرد و تزوج فرمود در سنه ست و در وقت عود از حجۂ وداع وفات یافت و بعض گفته اند بعد ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سنه ست عشر والاول اصح این مذکورات جماعه ست کہ تزوج آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و دخول وے با نها بصحت رسیده و چندے از نها پیش از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از عالم رفته بود و اکثر بعد از وے و جماعه دیگر اند از نسا بیست یا زیاده کہ بعض را تزوج کرده و پیش از دخول فارقها فرمود و بعض را خطبه کرد اما تزوج نکرد و بعضے از انها نزد تخییر کہ در ارادۂ دنیا و زینت آن یا ارادۂ رضاے خدا و رسول بحکم نص قرآن + یا ایها النبی قل لازواجک ان کنتن تردن الحیوة الدنیا وزینتها الخ وارد شد اختیار دنیا کردند و بدر رفتند و تفصیل آن در جامع الاصول مذکور ست و اما سرارے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چهار بود مشهور ترین آنها ماریۂ قبطیه بود کہ او را مقوقس قبطی والی اسکندریه و مصر اهدا نموده بود و از وے ابراهیم بن رسول اللہ بوجود آمد و هم در مدت رضاع وفات یافت و بعض ریحانه را کہ در ازواج مذکور شد از سرارے داشته اند و گفته کہ آزاد نکرد او را و طے وے بملک یمین بود دیگر جاریه بود کہ او را زینب بنت جحش بآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بخشیده بود دیگر نیز در بعضے از غزوات بند افتاده بود ند و اللہ اعلم و انها کہ مذکور شد در طواف برنه یا یازده بر روایت ظاهر شد چه خدیجه خود پیش ازین جماعه بمکه فوت کرده و سوده نوبت خود را بعائشه بخشید واگر آنهم نباشد صحبت زینب بنت خزیمه ماهی چند بیش نبود شاید کہ در وقت قضیه طواف نباشد و نیز ریحانه را بعضی از سرارے داشته نه از ازواج اما پوشیده نماند کہ طواف بعنوان نسابت نه ازواج و بر تقدیر طواف برنه یا یازده در وقتے صحیح ست کما لا یخفی و در میان انسان لیفه نسا سوءت نگاه داشتی در مبیت و ایوا و نفقه و جمیع امورے

که بران قادر بود اما در محبت میفرمود اللهم هذا قسمی فی ما املک فلا تلمنی فیما لا املک خدا وندا این قسمت و عدالت من است
در چیزے که مالک و قادرم بران یعنے محبت و نفقه پس ملامت مکن و مگیر مرا در چیزے که مالک نیستم آنرا یعنے
در محبت و مجامعت و در وجوب رعایت مساوات میان ایشان بروی خلاف ست بردو قول یکے آنست که
قسم واجب بود دوم آنکه معاشرت با ایشان روا بود و دیرا بے قسم و این از خصائص وی بود صلے الله علیه وآله وسلم
در رعایت آن محض کرم و تفضل و مروت و تطییب قلوب ایشان بود و قول امام ابی حنیفه آنست و با وجود این چندان
رعایت و ملاحظه ایشان نمی کرد گویا که واجب ست چه فضل و مروت بر اهل وفا و کرم حکم واجب دارد و بعض بر اطلاق
داد و رجعت کرد چنانچه در ضمن ذکر ازواج مطهره معلوم گشت و شیخ ابن الهمام گفته که اراده کرد آن حضرت صلے الله
علیه وآله وسلم طلاق سوده را پس بخشید وے نوبت خود را بعائشه رضی الله عنها و طلاق نکرد و لیکن امام محمد گفته باچنین رجعت
که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم سوده را اعتدے گفت و طلاق کرد پس وی درخواست کرد که رجعت کند و نوبت
خود را بعائشه رضی الله عنها بخشید و بعضے از عروه آورده که رسول خدا طلاق کرد سوده را و بنباز رفت و چون باز آمد سوده در میان
جامهٔ آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را گرفت و گفت یا رسول الله مرا حاجتے بمردان نمانده ست و لیکن میخواهم
که در نسائی تو محشور شوم پس مراجعت کرد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم باوے و این حدیث مرسل ست و
ممکن ست جمع و تطبیق میان حدیث عدم طلاق و وجود آن که طلاق رجعی بود و بمجرد طلاق رجعی فرقت واقع نشود
بلکه بانقضاے عدت پس معنی اراده طلاق اراده استمرار طلاق بود بانقضاے عدت انتهی و ایلا کرد موقت
بیکماه ایلا نزد فقها سوگند خوردن مرد ست که قربان نکند امراة خود را مدت چهار ماه و حکم وی آنست که تعرض نکند
و قربان ننماید و اما پیش از گذشتن چهار ماه چنانچه کریمه +للذین یؤلون من نسائهم تربص اربعة اشهر الآیة
حکم میکند و اگر بکند کفارت یمین بدهد یا جزاے که بران مترتب ساخته چنانچه گفت اگر قربان کنم بنده من آزاد
مثلاً و اگر بعد چهار ماه گذشت و قربان نکرد واقع شود طلاق باین نزد امام اعظم ابو حنیفه و اصحاب وی و مذهب سفیان
ثوری و بعض علماے دیگر همین ست و نزد مالک و شافعی و احمد و اسحق واقع نشود طلاق بگذشتن چهار ماه بلکه
حبس و جبر کرده شود او را تا آنکه یا رجوع کند و کفارت یمین بدهد یا طلاق دهد و نزد شافعی اگر طلاق ندهد طلاق داده شود
بروی جبراً یک طلاق اما ایلا که در حدیث بخاری از انس واقع شده ست که ایلا کرد آن حضرت صلے الله علیه
وآله وسلم از نسائی خود یکماه و در سیده بود بپاے مبارک او زخمے و رسیده استخوان پس نشست در غرفه بیست و نه
روز پستر فرود آمد گفتند یا رسول الله سوگند یکماه خورده بودی و بعد از بیست و نه روز برآمدے فرمود ماه بیست
و نه روز بپا شد ایلا در ین حدیث بمعنے حلف ست مطلقاً و در صحیح مسلم از جابر آمده ست که در آمد روزے
ابو بکر صدیق بر در رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و عادت وے بود که تا اذن نمی طلبید و اگر نمی شدندی در آمد
و دید مردم را که بر در گاه جمع اند و هیچ کس را بدر آمدن اذن نشده پس اذن کرده شد ابو بکر را بعد ازان در آمد
عمر رضی الله عنه و استیذان نمود و اذن کرده شد برای وی و دید آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را ساکت و خویش نشسته و
گرد وے جمع آمده طلب نفقه میکنند پس گفت عمر در دل خود والله چیزے بگویم که بخندانم آن حضرت صلے الله علیه و
آله وسلم را پس گفت یا رسول الله اگر بنت خارجه که نام زوجهٔ عمر ست از من نفقه طلبد برخیزم و مشتی در گردن او زنم

پس بخندید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وگفت ہمچنین این زنان گرد من آمدہ طلب میکنند نفقہ را
پس برخاست ابوبکرؓ و مشتی در گردن عائشہؓ زد و بر خاست عمر و مشتی در گردن حفصہ زد و گفتند آیا شما مے طلبید از
رسول خدا چیزے کہ نزد وے نیست گفتند لا واللہ نہ طلبیم بعد ازین از وے چیزے کہ نزد وے نیست پس تر
گوشہ گرفت آن حضرت از زنان یکماہ بعد ازان نازل شد این آیت یا ایہا النبی قل لازواجک ان کنتن
تردن الحیوٰۃ الدنیا الآیۃ والحدیث اما ظہار نکرد و بعضے از فقہا گفتہ اند ظہار نیز کرد غلط ظاہر ست و سہوے
فاضح ظہار گفتن مرا دست مر زن خود را انت علی کظہر امے تو بر من مثل پشت مادر منے یعنے حرام و باین گفتن
طلاق باین واقع میشود و اگر قربان کند کفارت ظہار چنانکہ در قرآن مجید واقع شدہ است بدہد و نزد محققین از فقہا
و محدثین از حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ظہار واقع نشدہ و در احادیث ذکر آن در و نیافتہ و سیرت
وے با ایشان بہترین سیرتہا بود و سیفرمود خیرکم خیرکم لاہلہ بہترین شما کسے ست کہ بہترست سیرت او با عاشر
او با اہل و عیال او و انا خیرکم لاہلی و من بہترین شما ام مر اہل خود را رواہ الترمذی والدارمی و رواہ
ابن ماجۃ عن ابن عباس و لفظ ترمذی در روایتے انیست کہ کامل ترین مومنان در ایمان نیکوترین
ایشان از روے خلق و نرم ترین ایشان با اہل خود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دختران انصار را
سوے عائشہؓ میفرستاد تا باوے ملاعبہ کنند و چون التماس امرے کردے بجا کانہ کہ دران مسیح مخدوری نبودے
موافقت فرمودے و متابعت نمودے و چون از کوزۂ آب خوردے آن کوزہ را بگرفتے و لب بر جاے
لب عائشہؓ نہادے و آب خوردے و چون استخوانی برداشتی و گوشت ازان بدندان بخوردے آن استخوان را
از وے بستدے و از موضع دہن وی گوشت تناول کردے و بروے تکیہ زدہ قرآن خواندے و گاہ سر مبارک
بر کنار وے نہادے و قرآن خواندے اگرچہ حائض بودے و گاہ در حیض بفرمودے تا ازار ببند د
و بر بالاے ازار باوے معانقہ کردے و بشرہ بسار بشرہ وے رسانیدے و در ایام روزہ او را بوسہ
دادے و از کمال لطف و غایت مکارم اخلاق وے با اہل بیت آن بود کہ ویرا یعنے عائشہؓ را تمکین دادی
از بازے کردن بلعب حبشہ چنانچہ عادت دختر انست کہ از لعبتہاے جامہ لعبتہا سازند و بآن بازی کنند و بر دوش
مبارک وی تکیہ زدہ در حبشہ و رقص ایشان نگاہ کردے عادت حبشہ ست کہ بہ نیزہ ہاے خرد بازے میکنند
و گفتہ اند کہ این بازے ایشان از وادے سازِ جنگ ست با اعداے دین و باین قصد از جملہ عبادات و مبادی
آن گردد مثل تیراندازے و نیزہ بازے مبارزان و یکبارے روز عید این جماعہ در صحن مسجد شریف
این عمل میکردند پس میگوید عائشہؓ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر در حجرۂ من بایستاد و بپوشید مرا
بردادے خود تا نظر کنم بازے ایشان و نہادم روے خود را میان گوش و دوش آن حضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم پس بر ایستادہ ماند و برنگشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا من برنگشتم و گفت عائشہؓ اندازہ کنید
و خیال کنید کہ دخترک خرد سال کہ حریص بود بر دیدن بازے چگونہ بایستد و باز نیاید از دیدن آن حال مرا بران
قیاس کنید و این حدیث دلالت دارد بر اباحت مثل این لعب و تجویز دیدن دخترک صغیر السن بجانب آن
و ایام فرح و سرور مثل روز عید و مانند آن و در سفر و بر بارو سے سابقت کردن پاے یعنے آن حضرت

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و عائشہؓ بالگید بگریدند و میدند کہ ناکدام یکی از ایشان غالب آید و پیشتر و چنانچہ ازیان بسابقت رسیدان گفتہ مرہ اوے عائشہ سبقت کرد و دو مرتبہ ثانیہ عائشہ تنا ورشد یعنے فربہ و گوشت دار شد حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سبقت گرفت پس فرمودند اذاک یعنے این سبقت من بدل آن سبقت است کہ تو وقتے بر من گرفتے و یکبار از حجرہ بیرون مے آمدند در درگاہ ہر دو یکبار در آمدند ہر یکے آن دیگر را دفع میکرد تا بیرون شدند و چون عزم سفر کردے میان ایشان قرعہ زدے ہر کرا قرعہ افتادے ویرا ببردے چون رجوع فرمودے دیگران را قضا نکردے و گاہ بودے کہ در حضرت مجموع بریکے از ایشان دست نہادے و ملاعبت کردے و ہر روز چون نماز عصر گذاردے بر مجموع حجرات بگشتی و احوال ایشان تفقد کردے و چون شب شدے در حجرہ آنکہ نوبت وی بودے بنوبت فرمودے و میان ہفت زن قسم کردی و ران وقت کہ ازواج مطہرہ نہ بود عائشہؓ حفصہ ام حبیبہ سودہ ام سلمہ صفیہ میمونہ زینب بنت جحش جویریہ رضی اللہ تعالے عنہن زیرا کہ سودہ کہ نہمی بود نوبت خود را بعائشہ بخشیدہ بود پس عائشہ را دو شب بود و دیگران را یک شب و انچہ در صحیح مسلم واقع شدہ کہ عطا میگوید کہ آن زنے کہ از قسم نمیکرد صفیہ بود غلط صریح ست از عطا و سبب این وہم آنست کہ رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روزے بر صفیہ خشم گرفت صفیہ مضطرب شد عائشہ را گفت ہیچ توانے کہ حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را از من راضی کنی و من نوبت خود را بتو بخشم عائشہ گفت آری پس عائشہ بیامد و بر جانب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنشست در روز یکہ نوبت صفیہ بود فرمود دور شو کہ امروز نوبت تو نیست عائشہ گفت ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء و حکایت باز گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از صفیہ راضی شد و اینحال در یک روز بود و یک نوبت بود لا غیر ازین جہت بعضے از رواۃ وہم کردہ کہ زنے کہ او را قسم نمیکرد صفیہ بود و حدیث کان یقسم لثمان صحیح ست بدانکہ در مشکوٰۃ از بخاری و مسلم از عطا مے آرد کہ گفت حاضر شدیم ما با ابن عباس بر جنازۂ میمونہ بسرف پس گفت این زوجۂ رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بردارید نعش او را بجنبانید و حرکت ندہید او را و نرمے کنید بآن و گفت بود نزد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہ زن کہ قسم میکرد از آنہا بر ہشت زن و قسم نمیکرد بر ہمی یکی و گفت عطا با چنین رسیدہ کہ آنکہ قسم نمیکرد برای وے صفیہ بود و بود وے آخر نہای وے در موت و رزین گفت کہ غیر عطا بر انند کہ آن زن کہ قسم نمیکرد سودہ بود و این قول صحیح ترست زیرا کہ وی بخشیدہ بود روز خود را برائے عائشہؓ و قتیکہ خواست رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ طلاق دہد او را و گفت نگاہ دار مرا و من نوبت خود را بہ عائشہؓ بخشیدہ امید آنکہ شاید کہ در بہشت در زمرۂ نسائی تو باشم خطابے گفت کہ این سخن از عطا وہم ست و غلط در وے از ابن جریج ست کہ راوے این حدیث ست و تحاشے عیاض گفتہ کہ شاید کہ روایت عطا صحیح باشد زیرا کہ چون نازل شد قول حق تعالیٰ ترجمہ من تشاء منہن و تؤوے الیک من تشاء یعنے ہران از خود ہر کرا میخواہی از زنان و بخوان بنزد ہر کرا خواہے از ایشان اختیار بدست تست و این آیت ست متمسک جماعتے کہ گویند قسم بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واجب نبود پس بر اند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سودہ و جویریہ و صفیہ و ام حبیبہ و میمونہ را و بخواند بنزد عائشہ و ام سلمہ و زینب و حفصہ را و دوبارہ

یافت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حالیکہ ایوا کرد و بخواند ہمہ را مگر صفیہ را کہ او را ارجا کرد و برانند و قسم نکرد برای وے و خبر داد عطا از آخر امر و اللہ اعلم و عادت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ چون در اول شب موافقت کردے گاہ غسل کردے و گاہ وضو کردے و بخفیۃ و غسل در آخر شب کردے و حدیثے کہ از عائشہ مروی است کہ ربما کان ینام ولا یمس ماء بسیار بود کہ خواب میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و دست نمیکرد آب را غلط ست از بعض رواۃ از جہت ثبوت غسل یا وضو و احتمال دارد و درست است کہ مراد بمس آب غسل باشد و اللہ اعلم و گاہ بود کہ بر مجموع طواف کردے و در آخر یک غسل کردی و گاہ در عقب ہر سہ واقعت غسل کردے و چون از سفر باز آمدے شب ہنگام در خانہ نیامدے این حکم را در باب معاشرت نسا آور زیرا کہ این نیز ملاحظہ حال ایشان بود تا متہیی شوند و یکایک بر ایشان نیاید و حذر این از جملہ دیگر **فصل در خواب و بیداری حضرت نبوی** صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گاہ بر فراش یعنی جامہ خواب بیتوتت کردے و گاہ بر لطع و گاہ بر حصیر و گاہ بر زمین مجرد و آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سریری نیز بود چنانچہ در حدیث بخاری در اعتکاف آمدہ کہ نعادہ یشد سریرہ و در مسجد و سیوطی در جمع الجوامع آوردہ کہ کان لہ سریر یدلی لہ علیہ صورت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عباس بن عبد المطلب آمد و بر سریرے نشست و آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم امام حسن و حسین را سلام اللہ علیہما بوے وصیت کرد در مواہب آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سریر خفتہ بود و فراشے در زیر خود نداشت و اثر کردہ بود در یسمان سریر و پہلوی مبارک وی نہالی و از پوست بود حشوے لیف درخت خرما بعوض پنبہ این حکم سابقا گذشتہ است و از برای شب پلاسی داشت از موے کہ بران خفتیدے و آنرا در شب دو تو میکردند یک شب آنرا چہار تو کردند تا نرم تر باشد از ان نہی فرمود گفت بحال اول دو تہ سازید چہ دوش مرا از نماز منع کرد و فی الجملہ بر فراش خفتیدہ و لحاف بر خود پوشیدہ و فرمود کہ جبرئیل بر من نیامد در لحاف ہیچ زنے بجز لحاف عائشہ رضی اللہ عنہا و باکثی وی باز آدیم بود و در میان آن لیف خرما این نیز سابقا گذشتہ است **فصل در سواری آن حضرت** صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گاہ بر اسپ سوار شدے و گاہ بر شتر و گاہ بر استر و گاہ بر دراز گوش و آن چند تا بود یکے عفیر کہ مقوقس ہدیہ کردہ بود و یعفور کہ فروہ بن عمرو الجذامی فرستاد و گفتہ اند کہ این ہر دو نام یک ذات ست و غیر این دو نیز بود و گاہ بر اسپ برہنہ بی زین چنانکہ در باب جہاد گذشت و گاہ اسپ را بدوانیدے و ہر چند کند رو و حرون بودے و در تحت آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مثل سیل روان شدی و غالبا تنہا سوار شدے و بعض احیان بر شتر کسے را ردیف ساختے و گاہے از پیش خویش کسی دیگر را سوار کردے چنانچہ سہ نفر بر یک شتر بودندے و گاہ بعضے از امہات مومنین را بر عقب خویش سوار گردے و بیشتر مرکوبات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اسپ و شتر بودے اما بغال در اصل عرب کم بود یک بغلہ بہدیہ از ملک اسکندریہ آوردہ بودند آنرا سوار میشد نام این ملک مقوقس بود و نام این بغلہ دلدل و آن سفید بود و یک بغلہ دیگر بود و نام او فضہ فروہ بن عمرو آنرا فرستادہ و یک دیگر ابن العلماء صاحب ایلہ فرستادہ دیگر از دومۃ الجندل آمدہ و دیگرے از پیش نجاشی و بعض گفتہ اند کہ کسری نیز بغلہ برای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستادہ بود و این سخن بعیدے دارد چہ کسری کہ در حیطہ التقیا د آن حضرت

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہ درآمدہ وکتابت اورا پارہ کردہ ایہاے او دورست کذا قیل واللہ اعلم وچون استر
در ارض عرب کم بود صحابہ گفتند مانیز دراز گوش براسپ اندازیم تا بنال پیدا آید فرمود انما یفعل ذلک الذین لا یعلمون
یعنے این را نادانان کنند کہ جنس را بغیر جنس بجہانند واین امر نامناسب را ارتکاب کنند فصل حضرت
نبوے را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یک گلہ گوسفند بود بعدد صد ودوست نداشتی کہ بر صد زیادہ شود چون بران
زائد شدے بدل آنرا گوسپندی فرج کردے وشتران از نر ومادہ نیز بسیار بود وعدد واسامے آن در کتب
سیر مسطور ست وحال استر ودراز گوش معلوم نشد واما اسپان چند از انچہ در کتب مسطور ست یکے نام وے
سکب ست وسکب در لغت رنجتین آب ست وفرس سکب یعنی کثیر الجرے آمدہ گویا میریزد ومیرود مثل آب
واین اول اسپی ست کہ در ملک آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درآمدہ وبدہ او قبیہ آنرا خریدہ وبود
اغر محجل یعنے سفید جبہہ وسفید پا وکمیت بود واین اشیر گفتہ اند وہم دوم مرتجز ماخوذ از رجز کہ نوعے از بحور شعر
ست خوش آیندہ تسمیہ کردہ شد باین اسم از جہت حسن صہیل وخوبے اواز وے وسفید بود سوم ظرب
بفاے معجمہ تسمیہ کردہ شد بدان از جہت کبر وسمن وے وگفتہ اند از جہت قوت وصلابت حافرے
اہل لکرہ اشراف دہ بن عمر وجذامے چہارم لحیف بحاے مہملہ اہدا کرد آنرا ربیعہ بن ابی البراء ماخوذ ست از لحاف
تسمیہ کردہ شد باین اسم از جہت سمن وے وکبر وے گویا مے پوشید زمین را ہم خود کہ دراز بود چنانچہ
بلحاف پوشید جسم اندام از لذ بمعنے التصاق واتصال اعضاے او بیکدیگر ملتزق وملتصق وبرہم چسپیدہ
وخوش اندام بود اہدا کردہ بود آنرا مقوقس مشتم مرد سرخ خوش رنگ گل اندام بود تمیم داری بحضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم فرستادہ وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا بامیر المؤمنین عمر بخشیدہ وے در راہ
خدا سیکے را بران سوار کردہ بعد ازان دید کہ آنرا ازان میفروشد خواست کہ باز خرد آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم او را از خریدن منع کرد تا عود بصدقہ لازم نیاید چنانکہ در باب صدقات گذشت ہفتم سبحہ از سباحت
بمعنے شنا فرس سلیح حسن الجرے اسپ اشقر بود خریدہ بود آنرا از اعراب بدہ شتر ہشتم بحر اسپ سفید بود
از تجارہ یمن خریدہ وبیان دواب واسلحہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واسامے آنہا کہ در غایت مناسبت
ولطافت اند بتفصیل در کتب سیر مذکور ست وہر چیز را نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نامے بود مناسب
ازان میان ہمین نام اسپان نقل افتاد کہ دلالت ظاہرہ دارد بر انچہ گفتہ شد وکنیزگان وغلامان داشتی
ازان جملہ آزاد کردگان زیادہ از ازقا بود وے وبیشتر موالے وعتقا از عبیدہ بود وے نہ از اماء در
مواہب لدنیہ از ابن جوزے نقل کردہ کہ گفت موالے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہل وسہ بود
واما یازدہ ومیفرمود ایما امرأ اعتق امرأ مسلما ہر مردے کہ آزاد کند مردے مسلمان را کان فکاکہ من النار باشد
باین آزاد کردن سبب آزاد شدن آوازہ آتش وباز ستدن از گرد آن یعنے کل عضو منہ عضوا منہ جزا
داده میشود ہر عضوے ازان آزاد کردہ شدہ عضوے را از آزاد کنندہ وایما امرأ مسلم اعتق امرأتین مسلمتین
ہر مرد مسلمان کہ آزاد کند دو زن مسلمان را کانتا باشند آن دو زن آزاد کردہ شدہ فکاکہ من النار یجزی
کل عضو من منہا عضوا منہ جزاء داده شود ہر دو عضو از آن دو زن عضوے را از آن مرد واین حدیث صحیح ست

دلیل ست بر آنکه آزاد کردن بنده افضل ست از آزاد کردن کنیزک و آنکه عتق یک بنده لطیف عتق دو کنیزک ست
چنانچه وزن حکم یک مرد دارد در شهادت **فصل در بیع و شرے که حضرت نبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرده** اما بعد از نزول وحے خریدن غالب بود بر فروختن و فروختن اندک بود اما بعد از هجرت فروختن
محفوظ نیست مگر در سه صور شاذ اما خریدن بسیار بود و باجارت دادن و باجارت شدن و استیجار یعنے چیزے
باجاره گرفتن زیادت بودے انا یجار باجاره دادن و محفوظ ست که پیش از نبوت خود را باجاره داد برائے
گوسفند چرانیدن و در حدیث آمده است که هیچ پیغمبرے نیست که گوسفند نچرانیده و آن از حق سبحانه تعالے
تعلیم تربیت و اصلاح امت ست زیرا که ریاست در معنے چوپانی ست و نیز آمده است که اصحاب غنم اهل تواضع
و سکینت باشند اصحاب ابل و فرس اهل تکبر و خیلا و یکیار دیگر خود را باجارت داد بخدیجه تا برائے وی تجارت کند
و در صحیح حاکم ست که دو بار خود را باجارت داد بخدیجه در رو و سفر هر نوبتے یک مختر و شرکت کردی با کسان و ایشان را
وکیل خود ساختی و خود وکالت ایشان قبول کردے اما توکیل زیاده از توکل بود و هدیه بکسان فرستاد و از کسان
هدیه قبول کرد و عوض داد عادت شریف بود که مکافات هدیه و احسان کردے و بر خود منت کسان ننهادے
و بخشید و بخشیده قبول کرد سلمة بن الاکوع را در بعض غزوات کنیزکے خوبروے نصیب شده بود و پیرا گفت
این را بمن بخش مهما لی فوهبها له فرمود به بخش این کنیزک را بمن پس بخشید آن کنیزک را بوی آنرا بستد و چندین
اسیر را بآن یک اسیر را بآن کنیزک فدا داد و خلاص کرد از اسر و قرض بر هن و بغیر رهن کردے و استعاره کردی
و گاه نقد و گاه نسیه چیزے خریدے و ضمان شدے از حق تعالیٰ ضمانی خاص در حق کسی که فلان عمل کند
چنانکه فرمود من ضمن لی ما بین لحییه و ما بین رجلیه ضمنت له بالجنة هر که ضامن شود مرا آنچه گاه داشتن چیزے
که میان دو کلهٔ اوست یعنے زبان که از خوردن و گفتن حرام آنرا نگاه دارد و هر که ضامن شود چیزے را که میان
دو پاے اوست یعنے فرج را از وطے حرام نگاه دارد ضامن شوم مر او را به بهشت و مثل این ضمان در سنت بسیار
واقع شده و گاه ضمان شدے ضمان عام از برائے دیون هر که وفات کند و وفائے نگذارد مردمان خود را شفاعت
کردے بکسان و کسان بوے شفاعت کردندے و یکیار برائے میت شفاعت کردند زن وے بریره و قبول
نکرد بریره شفاعت وی را و از وے نرنجید و بروے عتاب نکرد قصه بریره آنست که وے کنیزک عائشه بود
و عائشه وی را عتاق کرد و حکم امته چون عتق کرد آنست که وے اختیار دارد که تحت شوهر خود که در حالت
بندگی داشت باشد یا نکاح سابق را فسخ کند و از ملک وی برآید نزد امام ابو حنیفه مطلق ست خواه شوهر وے
حر بود یا عبد و نزد امام شافعے اگر عبد بود کما تقرر فے الفقه و میت شوهر وے بود و چون بریره آزاد شد
نخواست که در تحت وے باشد و میت در عشق وے واله و حیران میگشت آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم
شفاعت کرد میت را نزد بریره تا او را قبول کند و در نکاح وے باشد بریره شفاعت آن حضرت صلے اللہ
علیه وآله وسلم قبول نکرد و فسخ کرد نکاح او را و چون مصلحت دید بریره این بود حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم
وی را تکلیف نکرد و از وے نرنجید و سوگند بسیار خورد وے بخدائے تعالیٰ و آنچه ثابت ست در احادیث صحیح
زیاده بر هشتاد موضع ست و باری تعالیٰ در سه موضع امر کرد پیغمبر را صلے اللہ علیه وآله وسلم بسوگند خوردن اول

قال اللہ تعالیٰ ۔ وبشتبونک احق ہو قل ای وربی انہ لحق ۔ دوم قال اللہ تعالیٰ ۔ وقال الذین کفروا لا تاتینا
الساعۃ قل بلی وربی لتاتینکم ۔ سوم قال اللہ تعالیٰ ۔ زعم الذین کفروا ان لن یبعثوا قل بلی وربی لتبعثن ثم
لتنبؤن بما عملتم وذلک علی اللہ یسیر ۔ ہرین سہ آیت امر است مر آن حضرت را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بگوید
بخود و بہ پروردگار تعالیٰ و بتاکید بگوید کہ دین اسلام حق ست و قیامت آمدنی ست و حق جانہ خواہد گرفت
و سیان را و جزاے اعمال شان دادہ خواہد شد و مانا کہ مقصود مصنف از ذکر اینکہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سوگند
بسیار میخورد و باید بست بسوگند آوردن اشارت ست بآنکہ سوگند خوردن بخدای تعالیٰ در انچہ حق ست
منع نیست چنانکہ وصیت بعض منافع عظام ست از ارباب طریقت قدس اللہ اسرارہم مر طالبان را
کہ سوگند بخدا نخورند و لیکن پوشیدہ نماند کہ مقصود ایشان منع ست از ان روی کہ مستلزم تعظیم اسم الٰہی و حرمت
درگاہ عزت بود چنانکہ در محاورات و معاملات متعارف عموم ناس ست و قسم بر حقیت دین اسلام و تاکید شرائع
و احکام در مقام موعظت و ارشاد چنانکہ در کلام نبوت و قرآن مجید واقع ست نہ ازین قبیل ست آن موضع
دیگر ست و این مقام دیگر کما لا یخفی و گاہ در ہمین استثنا کردے مراد باستثنا در اینجا انشاء اللہ تعالیٰ
گفتن ست و این استثنا مانع ست از انعقاد یمین و لزوم حنث بر تقدیر عدم وقوع امرے کہ بران یمین یاد
کردہ و ہمچنین در سوائے عقود و گاہ سوگند را کفارت دادے و آن کار بکردی و مفر مود من سوگند بچیزے
نخورم و غیر آن چیز را نیکو تر بینم الا انچہ نیکو تر ست آنرا بکنم و سوگند را کفارت بدہم و مزاح کردی اما مزاح
غیر حق نگفتی چنانکہ شخصے از حضرت وے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم شتر سے التماس کرد فرمود تو شتر بچہ بدہم
گفت یا رسول اللہ شتر بچہ چکار من سے آید مرا شتر درکار ست فرمود آیا ہیچ شتری ہست کہ بچہ شتر نباشد و
شتر آن را نزاید چنانچہ پیرہ زنے بحضرت وے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و درخواست دعا کرد کہ اللہ تعالیٰ
او را بہشت درآرد گفت ہیچ پیرہ زنی بہشت نہ درآید پس آن زن غمگین شد و گفت چہ شد پیرہ زنان را کہ بہشت
نہ درآیند و بگریہ رفت فرمود باو سے بگوئید کہ حق تعالیٰ میگوید انا انشأناہن انشاء فجعلناہن ابکارا عربا
اترابا ۔ حق سبحانہ زنان را بکر و جوان سازد و در بہشت درآرد باین معنے درست ست کہ پیرہ زن در بہشت نہ درآید
و تورید کردے تورید در لغت پوشیدن ست و در سخن پوشیدن غرض در مضمر قلب اظہار خلاف آن و در تورید
غیر حق نگفتے چنانکہ اگر عزم جائے کردے خبر راہ جائے دیگر بپرسیدے و آہنگ و مراعی و منازل آن و ازین باب
است آنچہ روایت کردہ اند کہ چون آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عزیمت فتح مکہ کرد خیبر بجانب خیبر رفت تا بفعل این خبر
شائع نشود و ستر فاش نگردد و دشمن خبردار نشدہ در مقام تہیۂ اسباب محاربہ نیاید و امثال این تورید بسیار
بجاہا بسیار کردے و مشورت کردے و دیدار پرسیدے و جنازہ را حاضر شدی و دعوت را اجابت
کردے و با زنان بیوہ و مسکینان و ضعیفان برائے قضای حاجت ایشان ہمراہ شدی و کار ایشان را کفایت
کردے و از شعرا مدح شنیدے و ایشان را عطا دادے و خلعت بخشیدے مروی ست کہ آن حضرت را صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم مدح ذات شریفہ او بغایت خوش آمدے زیرا کہ آن علامت صریح ایمان و دین خالص او بودے
از محبت حق و صدق تعلق ست از انکہ ہر چہ مبغ وے گفتند تا قیامت خواہند گفت فقرہ ست از جملے

لیس عطاء دے ایشان را بر قول حق بود و ما مرغ غیر او از ملوک و امراء اہل دنیا زود بتہان مرگ ست راجع
فرمود اخوانی فی وجوہ المداہنین التراب بیدہ از ید در روے مرگ گویندگان دروغ گو خاک را فصل در بعض
اخلاق آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در دویدن بپای مسابقت فرمودہ چنانچہ
در حدیث عائشہ گذشت و با کسان مصارعت کردہ چنانکہ آوردہ اند کہ در مکہ مردے بود رکانہ نام سخت قوی
و ظلم کشتی را چون او کسے نمیدانست و مردم از بلاد بمصارعت وے مے آمدند و ہمہ را بر زمین می انداخت
ہیچ کس او را بر زمین نزدہ لوزے در راہی از راہہاے مکہ با آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش آمد
آن حضرت او را دعوت باسلام کرد و گفت یا رکانہ چرا از خدا نمی ترسے و دعوت مرا قبول نمیکنے رکانہ گفت یا محمد
ہیچ خلقے بر صدق دعوے خود مارے فرمود اگر با تو مصارعت کنم و ترا بر زمین زنم ایمان مے آرے بخدا و
رسول خدا گفت نعم فرمود پس متہیی شو برائے مصارعت پس بمصارعت در آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم او را گرفت و بر زمین زد رکانہ ازین حال تعجب شد و گفت یکبار دیگر بار دیگر بر زمین زد تا سہ بار ہمچنین کرد
پس گفت رکانہ واللہ ان شانک لعجیب رواہ الحاکم فی المستدرک و ابو داؤد و الترمذی و نیز آوردہ اند کہ مردی
بود کہ او را ابو الاسد جمحی میگفتند بغایت زور مند و قوت ناک تا آنکہ آوردہ اند کہ بر پوست گاوی می ایستاد و
جماعہ از ہر طرف آن پوست را از زیر پاے وی میکشیدند و وے از جاے خود نمی جنبید و پایش نمے لغزید
تا پوست پارہ پارہ میشد روزے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را دعوت کرد باسلام گفت اگر با من
مصارعت کنی ایمان بتو بیارم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمصارعت باوی در آمد و بر زمین زد لیکن وے
ایمان نیاورد و فی القصۃ طول کذا فی المواہب و نعل خود را بدست مبارک خود پارہ زدہ و در جامہ خود بدست
خود رقعہ دوختہ و در خانہ خویش بدست مبارک خویش رقعہ زدہ و گوسفند را بدست مبارک خود دوشیدہ و جامہ
خویش از زنجال جانور پاک کردہ لفظ حدیث اینست وکان یفلی ثوبہ و فلے در لغت کاوش و تفتیش سر پیش و امثال
اوست از جامہ و گفتہ اند کہ ہرگز در جامہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سر پیش نیفتادہ و این انکردہ و از بدن
شریف وی چیزے کہ بر جامہ نشستہ نقلہ فی المواہب عن بعض العلماء و از امام فخر رازے نقل کردہ اند کہ ہرگز
بر جامہ و بدن شریف پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مگس نشستہ و پشہ نگزیدہ و لیکن لازم تقلی وجود خیری مودی ست
فی الجملہ قمل یا برغوث یا ناند آن و جواب دادہ اند ازین اشکال باینکہ شاید کہ قملے از چیزے باشد کہ پسندیدہ باشد
بجوب وے از جاے دیگر نہ آنکہ از بدن شریفش حادث شدہ و اللہ اعلم و اہل خانہ را بنفس خویش خدمت
کردہ و در بناے مسجد با عمال و کارکنان موافقت نمودے و خشت کہ خود با اصحاب ریختہ بود و موضع معین و
معلوم ست در مدینہ مطہرہ کہ برائے بناے مسجد شریف در انجا خشت ریختہ بودند برداشتی و گاہ چنان گرسنہ شدے
کہ از گرسنگی سنگ بر شکم مبارک بستی چہ از بسیاری اسعا و محکم شدن و برہم چسبیدن آن قوتی حاصل شود کہ حرکت بان
دشوار گردد و بضیافت زنی و کسان را نزد خویش بضیافت آوردے و جماعت کردے و امامت ایشان
فرمودے و نماز بایشان گذاردے و جماعت میان سر مبارک کردہ و گاہ بر پشت پای و گاہ بر ہر دو ابرو معین و گاہ بر کنار ابرو عین
و ذکر کردہ اند کہ جانب گردن و کاہل بارت ست از تقدم نظر بینے میان و وفاء زنانوی کردے

دو دیگران را وقت ضرورت دلع کردے چنانچہ ذکر آن بیاید و خوشتین را دلع نکردی و رقیہ بیماران کردے
اما طلب رقیہ برائے خوشتین نکردے و بیماران را باحتمال فرمودے و بمعالجہ امر کردے اما استعمال ادویہ مرکبہ کہ
در قرابادین نوشتہ اند و معاجین و مرکبات و امثال آن معتاد نبودے بلکہ تداوی بمفردات کردے و نادر را
چیزے بآن اضافت کردے تا دفع سورت آن دار و کند و این کمال حکمت و نہایت معرفت اطباست و بخزائہ
گفت یا رسول اللہ ما را بیت رسد بفستر قیہا و دواہا تداوے بہا خبر دہ ما را کہ این افسونہا کہ میکنم و این داروہا کہ میخورم
ہل یرد من قدر اللہ شیأ آیا رد میکنند باز میگرداند از تقدیر الٰہی چیزے را فقال ہی من قدر اللہ پس گفت آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این افسونہا و داروہا نیز از تقدیر الٰہی ست یعنے وے تقدیر کردہ است کہ این دوا و این دارو
و این مرض باین افسون مندفع گردد و اگر تقدیر باین رفتہ است مندفع میگردد و دوا خیر و از تخمہ و بسیار خوردن
منع فرمودے و میگفت املا آدمے وعاء شر از من بلنہ پر نکرد آدمے ہیچ ظرفے را بدتر از شکم خود بحسب ابن آدم
لقیمات پس ست آدمی زاد را چند لقمہ معدود و صغیر تعین صلبہ کہ بر پا دارند استخوان پشت او را برای نماز و حرکات
ضروری فانکان لا بد فاعلا پس اگر بجد ست آدمے کہ پر خورد و بسیار خورد فثلث لطعامہ و ثلث لشرابہ
و ثلث لنفسہ پس باید کہ شکم خود را بسہ حصہ کند یک حصہ برای طعام و حصۂ دیگر برای آب و دیگر برای نفس زدن
یعنے اگر زیادہ برین کند ضرر دارد **فصل در علاج و امراض** بدانکہ مرض دو نوع ست قلبے و بدنے
مرض قلبی عبارت ست از ارتکاب ذنوب و معاصے و تراکم ظلمات آن بر قلب کہ حکم سموم قاتلہ و امراض مہلکہ
دارد و دل را از صحت کہ ثبات و استقامت اوست مع اللہ برآرد و بعد از غلبہ و دوام زوال حیات حقیقی کہ عبارت
از معرفت و ذوق ذکر ست کند و علاج امراض قلبی و طب روحانی مخصوص ست بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم و راہے نیست بتحصیل آن مگر از جانب وے و آنچہ آوردہ از درگاہ عزت از احکام دین و ملت و مقصود بالذات
از ایتان دین و شریعت معالجہ قلوب و اصلاح بواطن ست از امراض و مفاسد معنوی و اما علاج بدن و طب
آن کہ از جانب آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ از باب تکمیل و تتمیم و تبع و تطفل ست چہ ضروری بسیرت
و سعرت او و ذائل نجلاف ضرر امراض قلبیہ کہ دائم و باقی ست و چون در فصول سابق علاج امراض قلبی ذکر یافت
خواست کہ درین چند فصل بیان علاج امراض بدنی کہ از قبل حضرت نبوت آمدہ تیز بیان کند و علاج امراض
حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سہ نوع کردے یکے بادویہ طبیعی کہ عبارت ست از اجزاے جمادے
و نباتے و حیوانی دوم بادویہ الٰہی کہ ادعیہ و اذکار و آیات قرآنی ست سوم بادویہ مرکب از ہر دو قسم اما علاج بادویہ
طبیعی از برائے مرض تب کہ عبارت ست از حرارت غریبہ کہ منبعث میشود از قلب بسوے اعضا و ضارست
بافعالے کہ صادر ست از قواے بدنیہ در بیان آن مصنف گفت اما علاج تپ را سیفر مودا لحمی من فیح جہنم
فابردوہا بالماء تپ از پرا گندگے گرمے دوزخ ست یعنے نشانی و نمونہ از وست پس سرد کنید آنرا باستعمال
آب چہ سردے نشاندہ و کشندہ گرمے ست و در حدیث دیگر آمدہ اذا حم احدکم فلیرش علیہ الماء البارد ثلث لیال
مین السحر چون تب زدہ شود یکے از شما پس باید کہ ریختہ شود بروے آب سرد سہ شب وقت سحر و معاے دیگر
آمدہ در مسند امام احمد کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا حم دعا بقربۃ من ماء فافرغہا علی رأسہ فاغتسل بود

رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون تب میکرد میطلبید مشکی را از آب پس میریخت آنرا بر سر خود و غسل میکرد
و در جامع ترمذی ثابت ست اذا اصابت احدکم الحمی فانما الحمی فحمۃ من النار فلیطفئها بالماء البارد ویستقبل
نهر اجار یا فلیستقبل جریۃ الماء بعد الفجر قبل طلوع الشمس ویقول بسم اللہ اللهم اشف عبدک وصدق رسولک وتیمس فیه
ثلاث غمسات ثلثۃ ایام فان برأ والا خمسا فان لم یبرأ فی خمس فسبع فان لم یبرأ فی سبع فانها لا تکاد تجاوز التسع باذن اللہ
فرمود چون برسد یکے از شما را تب و تب نیست مگر پاره از آتش پس باید که بکشد او را بآب سرد و باید که استقبال کند
و پیش آید جوے روان را و باید که استقبال کند جانب روان شدن آب را بعد از فجر پیش از برآمدن آفتاب که
وقت سردے ست و باید که بگوید بسم اللہ خداوند اشفا دهنده خود را و راست گوردان پیغمبر خود را یعنی درین علاج
کرا و فرموده است و غوطه زند دران آب جاری سه غوطه تا سه روز اگر به شد و تب مفارقت کرد فبها والا غوطه زند
در وقت مذکور در آب جاری پنج روز اگر دو پنج روز بهتر نشود تا هفت روز این عمل بکند اگر در هفت روز هم بهتر نشد دیگر از
نه روز نمیگذرد باذن خدا و چون درین علاج اطبای طبیعی را استبعادی روی میدهد چه معلوم ست که بعضے از اقسام
تب را استعمال آب سرد مضرت قطعاً مصنف در رفع این استبعاد گفت که اهل حدیث را اتفاق ست که این خطاب
خاص ست باهل حجاز که بلاد آن گرم ست همچون خطاب حتے لا یستقبلوا القبلۃ ولا یستدبروها ولکن شرقوا او غربوا
که در وقت نشستن در خلا فرموده و ذکر آن گذشت مخصوص ست باهل مدینه و هر که دران سمت ست و قبله ایشان
جنوبی ست و چون اکثر حمیات که ایشان را عارض شدے از نوع حمے یومے بودے که از شدت حرارت
آفتاب و امثال آن بود مانند استعمال دواے گرم یا حرکت مفرط یا غضب یا بیداری و نحو ها علاج آن بآب سرد
فرمود شر با و اغتسالا و چون تعرض و بیان حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مر علاج امراض بدنی را بطریق
تبع و طفیل بود در استقصا و تعمیم انواع آن نکو شید و هم بآن نوع که غالب الوقوع در هر دیار بود اقتصار فرمود
واللہ اعلم **فصل در علاج استطلاق بطن** استطلاق بطن را چون از کثرت ماده بودی علاج بتقویت
اطلاق کردے چنانچه در صحیحین ست ان رجلا اتی النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال ان اخی یشتکی بطنه او استطلق
بطنه فقال اسقه عسلا فذهب ثم رجع فقال قد سقیته فلم یغن عنه شیئا وفی لفظ فلم یزده الا استطلاقا مرتین او ثلاثا کل ذلک
یقول له اسقه عسلا فقال له فی الثالثۃ او الرابعۃ صدق اللہ وکذب بطن اخیک وفی صحیح مسلم ان اخی عرب بطنه
ای فسد هضمه و اعتلت معدته مردے بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت برادر مرا شکم روان ست
علاج آن التماس دارم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بیاشامان او را عسل آن مرد برفت و باز آمد و گفت
بیاشامانیدم او را عسل هیچ فائده نکرد بلکه زیاده شد روان شدن شکم دو بار شد این واقعه یا سه بار شک
راوی ست و هر بار امر بآشامیدن عسل میکرد و در بار سوم یا چهارم فرمود راست گفته است خدای تعالی یعنے که
عسل را شفاے امراض ساخته بقول خود فیه شفاء للناس یا راست گفته است در انکه وحی کرده بمن که علاج
استطلاق بطن وے در آشامیدن عسل ست و گفته اند که انچنانست بهتر ست زیرا که آیت دلالت ندارد بران که
عسل شفاے هر مرضی ست و دروغ میگوید شکم برادر تو که قبول شفا نمیکند و عرب باستعمال کذب در موضع خطا کنند
چنانکه کذب سمعک و دروغ گفت گوش تو یعنے خطا کرد در دریافت حقیقت انچه شنید پس معنی کذب بطنه یعنے

صلاحیت قبول شفا نگردد و خطا کرد ازان و امام فخر الدین رازی گفته که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم به نور وحی
دریافت که نفع عسل در استطلاق بطن وی آخر ظاهر شدنی ست و چون و چال ظاهر نشد گویا گفت شکم یا صاحب شکم
که او را نفعی نیست دروغ گفت از نهجت اطلاق کذب بران کردند و در تکرار امر باشامیدن عسل نکته لطیف ست
چه دوا مے باید کرد از مقدارے و کمیتی بحسب حال مرض باشد تا اگر ازان قاصر آید بکلی مرض را زائل نکند و اگر ازان
زیاده آید قوے را ساقط کند و مرض را زیاده کند و چون در هر نوبتے چندان عسل ندادی که مقاوم مرض شدے
لاجرم اطلاق زیاده میشد و امر باعادهٔ شرب عسل میفرمود تا بحد خویش رسید لاجرم فرمود صدق اللہ و کذب بطن اخیک
و کذب بطن اخیک عبارت ست از کثرت مادهٔ فاسده و چون در آخر آن قدر دادند که دفع اخراج مادهٔ و دفع مرض وے
کافی و وافی گردد نفع آن ظاهر شد چنانکه در آخر حدیث صحیحین آمده بران وجه که در مشکوة وغیره آورده است فبرء یعنے
پس از ان به شد شکم وی و عجب که مصنف این روایت را نیاورد بدانکه طب نبوی بطب اطبا نسبت ندارد طب نبوی
تیقن الیجست قطعاً چه صادر شده از وحی الهی و مشکوة نبوی و کمال عقل و اما طب غیر وی غالباً ماخوذ ست از حدس و ظن و تجربه
که منشای خطرست و هر کس که بطب نبوی منتفع نشود یقین باید دانست که از نقص ایمان وی ست و هر که از قبول صدق یعنے
کند و باعتقاد پاک فرا گیرد البته بآن منتفع شود و لهذا کذب بطن اورا بعض بر عدم صدق نیت اخلاص اعتقادی حمل کرده اند
چنانکه قرآن کریم که شفای صدور و قلوب ست هر که آنرا باخلاص قبول تلقی نکند زیاده مرض و وبال وی شود و بدانچه مذکور شد
ظاهر گشت بطلان اعتراض ماحده که گویند عسل مسهل ست پس وصف وی برای دفع اسهال چگونه توان کرد و ندانند این
جاهلان که یک علت وجوه و اسباب دارد و اسهال گاهے ناشے از بهضمی و بقاے مواد فاسده در معده گردد عسل جهت
زیاده جز استطلاق بطن که موجب بر دفع و اخراج آن مواد گردد نبود و تناول عسل خصوصاً ممزوج بآب گرم بغایت
نافع ست آنرا **فصل در علاج طاعون و وبا** در قاموس در فصل طا و باب نون می گوید الطاعون الوباء
و در باب همزه و فصل واو مے آرد الوباء الطاعون او کل مرض عام و در نهایه گفته طاعون مرض عام و وبائے که
از فساد هوا خیزد و سبب فساد امزجه و ابدان گردد و قاضی ابو بکر بن العربی گفته که طاعون وجع غالب کے اطفای روح
و تسمیهٔ وے بطاعون بجهت عموم اصابت و سرعت قتل اوست و قاضی عیاض گفته طاعون قروحی که در جسد برآید
یعنے دمام گردد و هلاک کند تشبیه کردند او را بالطعن رمح در اهلاک و نووے در تهذیب گفته که طاعون بثر یعنے قروح
صغیر که از جهت حرارت از بدن برآید و ورم مولم در غایت ایلام با سوزش و لسبب سیاه گرداند ما حول خود را و سرخ
و سبز نیز سازد و باوے خفقان وقے بود و غالب در گلو و بغل برآید و گاهے در دست و انگشتان و سائر جسد نیز
حادث گردد و ابو علی بن سینا گفته که طاعون مادهٔ سمیه است که پیدا مے آرد ورم کشنده را و اکثر حادث گردد زیر بغلها
و پس گوشها و سبب آن دم ردی ست که مستحیل میشود بجوهر سمے که فاسد میگرداند عضو را و حادث میگردد قلبے
کیفیت رویه و پیدا میگردد ازوے غشے و خفقان و قبول نمیکند آنرا از اعضا مگر اندکے ضعف ست بالطبع و ردی ترین
وے چیزے ست که واقع میشود در اعضای رئیسه و اسود ازوے مهلک ترست و کمترست در وی سلامت و احمر وے
نزدیکتر ست بسلامت بعد از وے اصفر و طاعون بسیار پیدا می شود نزد وبا از نهجت اطلاق کرده شده اسم یکے
بر دیگرے و حقیقت وبا فساد جوهر هوا لیست که مادهٔ موجب ست و حقیقت طاعون ورمے ست که ناشے میشود

از هیجان دم وانصباب بدوے بعضو افساد او مرآنرا وامراض دیگر که عام ست وناشی ست از فساد هوا اطلاق طاعون
برآنها بطریق مجاز ست بعلاقهٔ عموم مرض وکثرت موت کذافی المواهب اللدنیه ونیز میگوید که دلیل برآنکه طاعون مغائر
وبا ست آنست که طاعون در نیامد مدینهٔ رسول صلے اللہ علیه وآله وسلم را ودر احادیث نسبت آن باین مکان شریف
واقع نشده وحال آنکه نسبت وبا بوے وقوع یافته وبعض تفسیر کرده اند طاعون را بموت کثیر ولیکن پوشیده نماند
که مراد اینجا بطاعون مرگ عام ست که آنرا وبا خوانند بهر سبب که باشد چنانچه مصنف بطریق عطف بیان آورده حضرت
نبوے صلے اللہ علیه وآله وسلم میفرمود الطاعون رجز ارسل علے طائفة من بنے اسرائیل طاعون عذابی ست که
فرستاده شده است برگروهی از بنے اسرائیل آن گروهے بوده که امر کرده شده بودند بدخول باب بیت المقدس ومنع
کرده بودند فرستاده شد برایشان طاعون ومردند ازایشان در ساعت بیست وچهار هزار پس وعلی هذا کان حکمه مخصوص
ببنے اسرائیل نیست بلکه ببعض امم دیگر نیز فرستاده شده فاذا سمعتم به بارض فلا تقدموا علیه پس چون بشنوید شما
طاعون وبا را در زمینی وشهرے در نیائید آن زمین را واذا وقع بارض وانتم فیها فلا تخرجوا منها فرارا منه وچون
واقع شود در جائے وشما در انجا باشید بیرون نیائید از انجا از جهت گریختن ازان بالبخاری ومسلم وموطا ابو داؤد
از ابن عباس آورده اند که گفت بیرون آمد امیر المومنین عمر بجانب شام ودر راه شنید که در شام وبائے واقع شده
پس طلبیده مرا گفت بخوان برائے من مهاجرین اولین را چون آمدند مشاورت کرد با ایشان وگفت در شام وبائے
واقع شده شما چه میگوئید آنجا برویم یا نه مهاجرین اختلاف کردند بعض گفتند اکنون چون قصد آنجا کردی برگشتن
مناسب نبود وبعض گفتند با تو اصحاب رسول اللہ ومردم دیگر اند اقدام بر بلاء وبا نیکو نباشد پس ازان با انصار
مشاورت کرد ایشان نیز اختلاف کردند مثل اختلاف مهاجرین پس مشیخت قریش را که از مهاجرین فتح اند بخواند با ایشان
نیز مشاورت کرد ایشان همه باتفاق گفتند که رجوع باید کرد واقدام بر وبا درست نیست عمر بر قول ایشان قرار داد
درین میان ابو عبیده بن الجراح بود وگفت از قدر خدا میگریزے عمر گفت اگر غیر تو کسے این سخن میگفت میگفتم
بوے چیزے اے ابا عبیده از قدر خدا میگریزیم بقدر خدا عبد الرحمن بن عوف حاضر نبود چون آمد گفت نزد من علمی
درین باب از رسول صلے اللہ علیه وآله وسلم که فرمود اذا سمعتم به بارض فلا تقدموا علیه الحدیث پس حمد گفت عمر
مر خدا را بر گشت ودر حدیثے دیگر ثابت ست الطاعون شهادة لکل مسلم طاعون سبب شهادت ست
مر هر مسلمان را یعنے اگر طاعون در جائے پیدا گردد ویکے صبر کند بران ورضا دهد گردد بقضای الٰہی اگر بمیرد شهید میرد
ودر حدیثے دیگر آمده الطاعون وخز اعدائکم وخز طعن غیر ناقد را گویند واین امر نیست که جز بخبر شارع متوان دانست
وعقل را بدریافت آن راه نیست ولهذا اطبا آنرا ذکر نکرده اند وانچه اطبا گفته اند که آن بثرے یا دمی ست یا دوی
ست بتعین وچنان بود واقع اثر همان وخز طعن جن ست که محسوس میگردد ودلیل برینمعنے آنست که گاهے پیدا میگردد
ببلادے که اصح ست هوائے او واطیب ست مائے وے ونیز اگر سبب فساد هوا بودے بایستی که هرگز از روے
زمین منقطع نگشتی مگر در هیچ زمانے ببعض بلاد از فساد خالی نبود وگاه جماعه را عارض شود که مزاج آنها صحیح ست از دیگران
ونیز اگر بجهت فساد هوا بودے تمام بدن را در گرفتے ودوے مختص نبود ببعضے از بدن وبالجمله حدوث آن در تحت
ضابطه وقیاس در نیاید واگر بجهت فساد هوا بودے آنرا ضابطه وقیاسے بودے کذا قیل واینها قرائن

اماراست بر استبعاد وجودے از فساد هوا و انحصار وے دران نہ دلائل قطعیہ بران و اصل دلیل خبر مخبر صادق
ست اگر بسبب روایت بصحت رسد بعد از صحت آن احتیاج بدلیلے نباشد و ہیچ چیز معارض آں نشود و در روایت
دیگر الطاعون دعوۃ نبیکم و وجود طاعون در حق قومے بدعاے پیغمبر اوست کہ دعا کرد تا حق تعالے غذاے را بر ایشان
بفرستد عموماً یا خصوصاً و این حدیث منافی نیست آنرا کہ حدوث آن بفساد ہوا بود و یا بلعن عین کما لا یخفی و در حدیث حایث
کہ نہی فرمود از در آمدن در شہرے کہ در و با باشد و از بیرون رفتن از ان جا اشارت ست بہ تحرز و پرہیز تمام از وبا
زیرا کہ در آمدن در محل وبا تعرض ست مر بلا را و القاے نفس ست در تہلکہ و این مخالف شریعت ست و منافے
عقل و در حدیث دیگر ثابت شدہ ان من القرف التلف بدرستیکہ پیدا میگردد از قرف تلف یعنے قرف سبب
تلف و القاے نفس در تہلکہ ست و قرف مدانات مرض و مقارنت و باست پس درین نہی تمام امرست بکندرو حمیت
و نہی ست از تعرض اسباب تلف و اما نہی از خروج از محلے کہ وبا در آمدہ باشد دران دو معنے بیان کردہ اند یکے
عمل نفس بر توکل و اعتماد کلی بر حق تعالے و صبر بر قضا و رضا بآن و معنی دوم آنکہ اطبا میگویند واجب ست بر ہر کہ
خواہد کہ از وبا احتراز کند تقلیل غذا و اخراج رطوبات فضلیہ از بدن تبدیر لطیف در مواجب این کلام را نقل کرد
و بجاے لفظ لطیف مجفف آوردہ و این مناسب ترست بمقام و از ریاضت و حمام پرہیز کند تا فضلات بر
کہ در قعر بدن کامن ست یعنے پوشیدہ بمنعت نگردد و واجب باشد کہ سکون و آسایش و آرام را اختیار کند
تا از ہیجان اخلاط سالم ماند و شک نیست کہ خروج از ارض وبا و سفر بارض دیگر غالباً بحرکت سخت ممکن شود و ضرر
آن ظاہر ست و باین وجہ ظاہر شد کہ نہی از خروج از جاے کہ در وے وبا باشد مقصود ازان علاج علت
وباست و درست آمد ذکر آن در فصل علاج طاعون و وبا کہ مصنف گفتہ و چنانکہ علاج جسمانی بدنے مفہوم شد
علاج روحانی قلبی نیز ذکر یافت از حصول توکل و صبر و رضا فسبحان اللہ ما اتم کلام النبوۃ و اجمعہ و اکملہ و بعضے از
علما در نہی از خروج حکمتہاے دیگر نیز ذکر کردہ اند یکے آنکہ طاعون و وبا در غالب احوال عام میباشد در بلدے
کہ واقع شود شامل مر عامۂ اہل آنرا پس چون واقع شد ظاہر آنست کہ بسبب آن در نفوس تمامۂ اہل آن بلدہ راہ یافتہ
و مداخلت نمودہ است پس فرار و بیرون آمدن ازان بفائدہ بود چہ وجود مفسدت و علت چون تحقق شد امکان
ازان غیر متوقع احتراز و فرار عبث باشد و لائق بحال عاقل نبود و دیگر آنکہ اگر مردم ہمہ بر خروج و فرار متوارد و متوافق
شوند آنکہ عاجز بود بمرض مذکور یا بغیر آن ضائع و خراب گردد بجہت فقد کسے کہ تعہد و تفقد حال وے کند در حیات
و بعد از ممات و نیز اگر خروج مشروع بودے و مردم باعتماد مشروعیت در بر آمدن باکے و مبالاتے نداشتندی
بے باک و بے اندیشہ بر آمدندے و موجب کسر قلوب ضعفا و سبیلی ایشان گشتی و ہمین حکمت ست در صدود
و صیہ بر فرار از زحف یعنے گریختن از معرکہ جنگ کفار کہ باعث کسر قلوب آنانکہ ثابت ماندہ اند و ادخال رعب
بر آنہا نگردد و دیگر آنکہ بیرون آیندہ و گریندہ فوائد گفت اگر من آنجا بودمے و مقیم ماندمے مبتلا شدمے ببلا
و آنکہ بیرون نیامدہ و نگریختہ گوید اگر بیرون آمدمے سلامت ماندمے ازین بالیس ہمہ در روایت اشارتے
کہ ازان منع کردہ اند و نیز نظر بحقیقت گریختن از بلا سودمند نبود و ہر چہ واقع شدنی ست البتہ واقع شود و بر کس
اجل معین ست قولہ تعالے اینما تکونوا یدرککم الموت الآیۃ اگر شارع این گریختن را سبب سلامت بیان نمیکرد

میگردیختم وچون نمی ازان کردجز صبر ورضا چاره نبود وبالله التوفیق کذا فی المواهب اللدنیه **فصل در استسقا**
بدان کہ استسقا مرض بادی ست کہ سبب وے مادۂ غریبہ است بارده کہ متحلل میشود اعضا را پس بلند می شود
وبرمے آید بوے اعضا یا ہمہ اعضاے ظاہرہ یا مواضع خالیہ کہ دروے تدبیر غذا واغلاط ست وآن نفاے
جوف ست واستسقا بر سہ نوع ست زقے ولحمی وطبلی زقے استسقائے ست کہ برمیزد دروے مائتہ بمواضع
مذکورہ ومجتمع مے شود در بطن اسفل مادہ مائیہ ردیہ وتسمیہ وے بزقے از جہت تشبیہ بطن صاحب اوست
بمشک پر آب ولہذا احساس کردہ مے شود خضخضۂ آب نزد حرکت وانتقال از جائی بجاے دیگر ولحمی استسقائی
است کہ پراگندہ مے شود دروے آب یا خون یا مادۂ بلغمیہ بجملۂ اعضا ومحتبس میگردد در خلال لحم پس بالا می آید
لحم وبلند میگردد ووجہ تسمیۂ وے بلحمی بجہت ازدیاد لحم صاحب اوست بسبب ظاہر بخلاف قربہی کہ دروے
ازدیاد است بسبب حقیقت وطبلی استسقائی ست کہ پراگندہ مے شود دروے مادہ رنجتہ در مواضع مذکورہ و
محتقن میگردد دران ومنتفخ میگردد دروے بطن بمادۂ رنجتہ باشئے از رطوبت ووجہ تسمیۂ او بطبلی بجہت تشبیہ بطن ست
بطبل ولہذا شنیدہ مے شود نزد قرع بطن مثل آواز طبل حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علاج آن
بالبان وابوال شتر میفرمود ودر صحیحین آمدہ کہ رہطی از قبیلہ عکل وعرینہ بمدینہ آمدند وہواے مدینہ ایشان را
مخالف آمد پس مستسقی شدند پیش رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدند وشکایت کردند وگفتند انا اجتوینا
المدینۃ فعظمت بطوننا وارتهشت اعضاؤنا بدرستیکہ ما ناسازگار یافتیم ہواے مدینہ را وبیمار شدیم مارا وکلان
شد وآماسید شکمہاے ما ومضطرب وسست شد اعضاے ما وارتهشت بشین وسین ہر دو آمدہ فرمود لو خرجتم
الی ابل الصدقۃ فشربتم من ابوالها والبانها اگر بیرون آئید وبروید بسوے شتران صدقہ وزکوٰۃ پس بیاشامید
از بول وشیر آنہا نفع کند شمارا ودرینجا اختلاف ست نزد امام ابی یوسف حلال ست شرب بول ما یوکل لحمہ از جہت
تداوے نہ غیر تداوے واین قصہ دلیل ست بران ونزد امام محمد حلال ست مطلقاً زیرا کہ شفا در حرام نبود
چنانکہ احادیث صحیحہ درین باب آمدہ وچون ثابت شد دران شفا ثابت شد کہ حلال ست وامام ابوحنیفہ گوید
کہ حرام ست مطلقاً چہ برائے تداوے وچہ برائے غیر تداوے لقولہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استنزہوا من البول
واذون بشرب آن در قصہ عرینین مخصوص بایشان ست وتحقیق این در کتب اصول فقہ کردہ اند فعلوا فلما
صحوا قتلوا راعی الابل وحاربوا اللہ ورسولہ پس عمل کردند آن جماعہ بفرمودۂ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وصحت یافتند وچون صحت یافتند قصد کردند چرانندگان آن شتران را وکشتند ایشان را
وبردند شتران را ومحاربہ کردند خدا ورسول خدا را یعنے راہ زنے کردند بعثت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
فے آثارہم فاخذوا فقطع ایدیہم وارجلہم وسمل اعینہم والقاہم فے الشمس حتے ماتوا پس بفرستاد آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم مردم را در پے ایشان وگرفتار شدند وحکم کرد ببریدن دستہا وپاہاے ایشان وبر آوردن
چشمہاے ایشان بمیل گرم یا بگذاردند افتن ایشان در آفتاب تا جان دادند وگفتہ اند کہ ایشان نیز بچرانندگان
شتران ہمچنین کردہ بودند بقصاص آن با ایشان نیز ہمچنین کرد وبعض گفتہ اند کہ این پیش از نزول حدود بود
وبعد از نزول آن نسخ کرد از مثلہ ومحققان اطبا را اتفاق ست کہ لبن لقاح بکسر لام جمع بقوح ناقۂ شیردار

قریب العهد بنتاج وبول جمال بکسر جیم جمع جمل شتر نر از ادویه معتبره است درین مرض در شرح موجز میگوید که لبن لقاح اعرابیه که میچرد شیح وقیصوم را خصوصاً وقتیکه استعمال کنند آنرا در عوض غذا و آب نافع ست درین مرض جدا و تحقیق افتادند جماعه ازین بیماران در بلاد عرب و مضطرب شدند بدان و صحت یافتند ازان و همچنین ابوال ابل و معز اعرابیه انتهی و گفته اند که در لبن لقاح جلاء و تلیین و اوبار است و تلطیف و تفتیح شده است خصوصاً وقتیکه اکثر رعی وے شیح و قیصوم و یا بونج و اقحوان و اذخر باشد و غیر آن از ادویه که نافع ست در استسقا خصوصاً وقتی که استعمال کرده شود بحرارت وے که برون آید از پستان و بول فصیل بهمان حرارت که بیرون مے آید از درون زیرا که این بول زیاده میکند ملوحت لبن را و تقطیع میکند فضول را و زیاده میکند اطلاق بطن را **فصل در علاج جراحات بحصیر سوخته اشارت میفرمود و در روز احد چون روے مبارک رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم مجروح شد** بجهت آنکه اسپ آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بلغزید و در گوے بیفتاد پس منیخ خود در رخساره مبارک بخلید و مضبوط شد حتے که صحابی بدندان خود آن منیخ را بر آورد تا چند دندان آن صحابی از بیخ برآمد فاطمه رضے الله عنها خون را مے شست و امیر المومنین علی آب میریخت و خون منقطع نمے شد فاطمه باشارت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم پارهٔ از حصیر برداشت و بسوخت تا خاکستر شد و آن خاکستر را بر جراحت نهاد در حال خون باز ایستاد و آن حصیر از بروے بود و دران بلاد بیشتر حصیر از بروے بود خاکستر بروے را قوت تمام ست در بستن خون نے القاموس البرو بے بهمز معروف و در حاشیه کتاب از مهذب نوشته البردے ذو خمر **فصل در فوائد عسل و محجم و داغ کردن** مے فرمود که شفاء در سه چیز ست شربتے از عسل و بریدن محجم و داغ کردن با آتش محجم آلتے از حدید که بوے حجامت کنند و لفظ حدیث شرط محجم و شرطه بروزن ضربة زدن بمشرط یعنے نیشتر بر موضع حجامت تا بیرون آید ازوے خون و مصنف تعبیر کرد ازان به بریدن محجم اما من امت خود را نهی میکنم از داغ کردن با آتش بعض گفته اند که نهی تنزیهی است چه مشهور آنست که وے جسم مادهٔ درد میکند و نهی کرد از استفاذ کننده تاثیر و استقلال آنرا و اگر بکنند و امید شفا از جناب حق دارند جایز ست و بعض گفته اند نهی از داغ در موضع خطر و تردد علما میگویند این حدیث اشارت ست بمعالجهٔ جمیع امراض مادے چه امراض مادے یا دموے ست یا صفراوے یا بلغمے یا سوداوے اگر دموی ست علاج آن باخراج خون ست و اگر ازان سه قسم دیگر ست علاج آن باسهال ست پس بعسل تنبیه کرد بر مسهلات و بمحجم بر فصد و حجامت اشارت کرد بانکه بریدن محجم اینجا بشامل فصد و حجامت هر دو ست و تنبیه است بر آنکه اخراج دم کند مطلقاً چنانچه ذکر عسل بر مطلق مسهل ست تا هر دو اشارت شود بمعالجهٔ جمیع امراض و در آنچه بیاید از احادیث بر فضیلت حجامت مقابل قصد اراده نموده و تنبیه کرد بداغ کردن با آتش بر حالتیکه طبیب از معالجه عاجز آید و در ماند و آخر الدواء الکی زیرا که منتفع میشود بوے خلط باغے و متحجم میگردد مادهٔ وے و چون ابو طیبه که غلام حجامه بود او را حجامت کرد اجرت داد و صاع طعام مسمی و ازینجا معلوم میشود که عمل حجامت مشروع و حلال ست چه عطای اجرت بر عمل حرام

جائز نباشد وساوات یعنے خواجہا ویرا گفت تا از خراج وے کہ بروے نہادہ بودند چنانچہ در عرب رسم ست کہ خواجہا بر غلامان خراجے و وظیفہ معین نہند و قرار دہند تا اینقدر بایشان پیدا کردہ بدہند و باقے مرد معیشت خود کنند چیزے کم کنند پس چنان کردند و این نشان رضا و خوشحالی آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست از عمل وے کہ از خواجہاے وے تخفیف و مسامحہ درخواست کرد وے فرمود خیر باندا و تیم بہ الحجامۃ تبرین چیزے کہ دوا کنید شما بدان چیز حجامت ست یعنے براے امراض دموے چنانچہ مصنف گفت و میفرمود و ذکر نمیکرد اسم ابرہیچ گروہ از ملائکہ نگذشتم الا گفتند یا محمد مر امتانک بالحجامۃ امر کن امت خود را بحجامت و روایت کرد این حدیث را از ابن مسعود ترمذے و ابن ماجہ و ترمذے گفت ہذا حدیث حسن غریب و سبب فضیلت حجامت آنست کہ حجامت خون را از نواحے جلد استخراج میکند و مجموع اطبا قائل اند بآنکہ در بلاد گرم حجامت افضل ست از فصد چہ خون ایشان رقیق ست و پختہ و بر سطح بدن مے آید و بحجامت بیرون می آید بخلاف فصد و فصد اعماق بدن را نافع ست و بہ بلاد بارد مناسب و در صحیحین ست کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یحتجم ثلاثا واحدۃ علے کاہلہ اثنتین علے الاخدعین یعنے حجامت میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سہ حجامت یعنے در سہ موضع یکے حجامت میان دو شانہ و دو حجامت بر دو رگے کہ بر دو جانب گردن اند و در جامع الاصول از حدیث صحیحین و ابی داؤد و ترمذے باین لفظ آوردہ کہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجامت میکرد در اخدعین و کاہل و فی الصحیح انہ احتجم وہو محرم فی راسہ بصداع کان بہ و در حدیث صحیح آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجامت کرد در حالت احرام در سر خود از جہت صداعے کہ در سر داشت و در روایتے از جہت شقیقہ کہ داشت و شقیقہ صداعے کہ در یک جانب سر بود و در نفع حجامت براے درد سر احادیث آمدہ و اسباب صداع ارتفاع انجرہ یا اختلاط حارہ یا بارد است بجانب دماغ اگر منفذے نباشد کہ آن بدر رود جاوث گردد صداع پس اگر مائل شد بیک جانب شقیقہ بعد و اگر تمامہ سر را در گیرد و آنرا دائر البیضہ گویند بجہت تشبیہ سر بہ بیضہ سلاح کہ آنرا بیضہ خوانند و گاہے بجہت بعض حرکات غیر جاوث گردد و مثل جماع و استفراغ و سہر و کثرت کلام و گاہے از اعراض نفسانیہ مثل ہم و حزن و جوع نیز جاوث گردد و گاہے بجہت حدوث ضربہ در رأس یا ورم دماغ یا برداشتن بار گران کہ زیر کند سر را یا گرم کردن و یا سرد کردن خارج از اعتدال بود و غالبا نفع حجامت در بعضے ازین اقسام خواہد بود از تاریخ بخاری و سنن ابو داؤد آمدہ کہ شکایت نمیکرد ہیچ یکے در سر را نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مگر آنکہ میفرمود بحجامت و تواند کہ مخصوص آن بلاد بود واللہ اعلم و در سنن ابن ماجہ مروے ست کہ جبرئیل آمد و فرمود بحجامت اخدعین و کاہل و ظاہرا گفتہ اند کہ حجامت بر اخدعین نافع ست از امراض راس و وجہ و اذنین و صدغین و دندان و بعضے در سنن ابی داؤد ست انہ احتجم فی رأسہ من وثی کان بہ حجامت کرد در سر خود بسبب آزیت وثی کہ در آن داشت و وثی بفتح واو و سکون مثلثہ کوفتہ شدن بدن ست از سقوط یا ضربہ کوفتگی کہ

فصل در بیان دواعی کردن ہر چند داعی کردن دوشت نمیداشت و امت را بسنت خود لیکن اما در وقت ضرورت داعی فرمودے کردن یکبار جبرئیل را فرستاد تا بابی ابن کعب را دعوت بدہد

داغ کرد وچون سعد بن معاذ زخم خورد وبر اکحل آنرا داغ فرمود ورم کرد بار دیگر داغ فرمود اکحل رگی ست در وسط ذراع غالب ست فصد وے واورا عرق حیات نام ست در دست ودر ہر عضوے از وے شعبہ است ودر فخذ سیمے منبسط است ودرید باکحل ودر پشت باہر واسعد بن زرارہ را داغ فرمود از مرض شوکہ وشوکہ سرخے ست قوی کہ بر روے پیشانی مستولی شود ودر قاموس ہی حمرۃ تعلو الجسد وجا بر را داغ کرد در اکحل این مجموع احادیث صحیح ست وپیش ازین بیان کردیم کہ نہی کردامت را از داغ کردن پس میان این نہی وفعل تعارض وتناقض بود جواب آنست کہ احادیث داغ بر چہار نوع ست بعض دال ست بر فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم داغ را بہ بعض اصحاب وبعض دال ست بر عدم محبت آن وبعض دال ست بر ثنا ومدح ترک آن وبعض مشتمل ست بر نہی ازان اما فعل دلالت بر جواز میکند وعدم محبت دلالت بر منع نمیکند واما ثنا ومدح مر ترک آنرا دال ست بر افضلیت واولویت ترک واما نہی ازان محمول ست بر آنکہ بر سبیل اختیار بود بے باعثۂ ضرورے از مرض ومانند آن یا محمول بر آنکہ ہر چند مرض بود ولیکن احتیاج بان نبود وبعلاجے دیگر دفع آن ممکن ومیسر باشد اما فعل اگر از خوف حدوث مرض بود یا از جہت بر مرض روا بود پس میان احادیث تعارضے نبود بدانکہ داغ کردن از علاجات طبیہ است کہ استعمال کردہ مے شود آنرا در خلط باغے کہ منحسم ومنقطع نمی شود مادۂ او مگر بدان واحادیث واخبار در باب کی مختلف آمدہ بعض دال بر جواز چنانکہ بعضے از صحابہ عظام را بدان فرمودہ ومصنف آنرا ذکر کردہ واز انش نیز آمدہ کہ گفت داغ کرد مرا ابو طیبہ در زمان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ودر موطا از ابن عمر آوردہ کہ وے داغ کردہ از نقوہ ورقیہ کردہ از عقرب وبعض دال بر نہی ازان ومسلم از عمران بن الحصین آوردہ کہ گفت مے شنیدم من سلام ملائکہ را چون داغ کردم ازان محجوب شدم پس توبہ کردم ازان ورجوع کرد آن حالت کہ داشتم وترمذی وابو داؤد ہم از عمران بن الحصین آوردہ کہ گفت نہی میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از داغ کردن پس مبتلا شدیم وداغ کردیم پس نیافتیم فلاح ونجاح وگفتہ اند کہ فرمودن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بداغ نزد فساد جراحت وقطع عضو بود ویرا وصحت در انجا متیقن ونہی بجہت آنکہ در وے الم شدید وخطر عظیم ست ولہذا در زبان عرب در امثال ایشان شائع شدہ کہ آخر الدواء الکی پس نہی ازان محمول بر کراہت وترک اولی وافضل باشد ونیز مردم داغ کردن را در حصول شفا عظیم مے پنداشتند وبدان جزم میکردند وغایت اعتماد واتکال بر ان داشتند ومیگفتند کہ اگر آنرا نکنند عضو فاسد گردد وہلاک وموت انجامد پس نہی کردہ ایشان تنزیہ وطریق شفقت خلق در نمانند واز دائرۂ توکل واعتماد بر فعل فاعل مختار جل جلالہ بیرون نیایند ہمچنین ست حال در سائر ادویہ وعلاجات اگر اعتقاد جزم کنند شفا را ستند بدان دانند وآنرا مؤثر پندارند حرام ست بلا شبہہ ولہذا در حدیث مدح آن جماعت کہ افسون نخوانند وداغ ننہند وتوکل بر پروردگار خود کنند واقع شدہ ونیز گفتہ اند کہ داغ کردن از اسبابے ست کہ مباشرت آن قادح ست در توکل بخلاف معالجہ بادویہ دیگر کہ نفع آنہا ست واگر اینجا نیز فعل غالب بر وے حاصل شود جائز ست ودر فتح الباری سے گوید در صحیح حدیثے صحیح نیافتم کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خود را داغ کردہ باشد وبعض توہم کردہ اند کہ وے صلے اللہ

علیہ وآلہ وسلم داغ کرد بر جراحتے کہ او را روز احد رسید و میگوید کہ این خبر صحیح نیست و صحیح آنست کہ فاطمہ رضہ حصیر پارہ را سوخت و بر جراحت نہاد و این نہ داخل داغ متعارف ست کہ ازان نہی آمدہ چنانکہ گذشت و بالجملہ مختار آنست کہ داغ کردن و سوختن عضو مکروہ است کراہت تحریمی مگر زید و غالب ظن بقول طبیب حاذق واللہ اعلم **فصل در علاج عرق النسا** بکسر عین و بفتح نون نام رگ ست کہ ممتد میشود از مفصل ورک و منتہی میشود تا آخر قدم و او را بپاشنہ و سابقا معلوم شد کہ ہمان یکرگ ست کہ در دست اکحل نام دارد و در ران نسا و لیکن اینجا عرق النسا گویند باضافت عرق بسوے وے و در انجا عرق الاکحل نیامدہ بلکہ اکحل گویند بے اضافت و گویند کہ تسمیہ این رگ بنسا بجہت آنست کہ الم وے بسیان ماسوی می آرد و شخص را ہم بوی مشغول میدارد و آن عرق النسا نام وجعی ست کہ درین رگ پیدا می شود و ابتدا میکند غالبا از ورک و فرود سے آید تا رکبہ و گاہے تا پاشنہ و گاہے تا انگشتان پاے و دراز میگردد بطول زمان و کثرت مادہ و این وجع مودے ست بعرج انس گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود دواء عرق النسا الیۃ شاۃ اعرابیۃ نذاب ثم تجزء ثلثۃ اجزاء ثم تشرب علے الریق فی کل یوم جزء دواے این درد نبہ گوسفند اعرابی ست کہ گداختہ شود سہ حصہ ساختہ و آشامیدہ شود ہر روز یک حصہ ازان بر ناشتا چون این مرض از مادۂ غلیظ لزج حادث می شود یا از بس مزاج محتاج ست بانضاج و تلیین یعنے بہ پختہ کردن مادہ و نرم ساختن آن تا پختہ و نرم شدہ بریزد و تحلیل یافتہ بدر رود و در دنبہ گوسفند این دو خاصیت موجود کہ انضاج و اخراج است آن علاج فرمود و در مواہب میگوید کہ این علاج مخصوص ست بعرب و اہل حجاز و ہر کہ مجاور ایشان ست و انفع علاجات ست نسبت بایشان و گوسفند اعرابی بتخصیص فرمود زیرا کہ احر و الطف ست و خاصیت مراعے کہ ہمہ شیح و قیصوم و نباتات لطیف ست در وے حاصل یعنے گوسفند اعرابی چون این نباتات را بچرد و گرم اند لطیف و خاصیت آن در جمیع اجزاے وے خصوصا در الیہ کہ نرم و لطیف ست حاصل ست لابد نافع تر و سودمند تر ست **فصل در علاج خشکی مزاج** خشکی مزاج را کہ ازان تغیر بہ بس طبیعت نیز کردہ اند معالجہ تلیین فرمودے و از براے تلیین سنا را اختیار کردے از اسماء بنت عمیس پرسید بماکنت تستمشین قالت بالشبرم قال حار جار ثم قالت استمشیت بالسنا فقال لو کان شیء یشفی من الموت کان السنا یعنے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از اسماء پرسید اسہال طبع بچہ میکردی و مشے دارو سے را گویند کہ اسہال طبع کند و شکم را نرم گفت بشبرم بضم شین و سکون با و ضم راء و آن گیاہی ست معروف در حجاز کہ پوست تخم انرا بکار میدارند فرمود بغایت گرم ست در درجۂ رابع و اطبا منع کردہ اند از استعمال وے از جہت خطر و فرط اسہال وے حار جار اول بجاء دوم بجیم و این لفظ حار جار از باب اتباع ست کہ لفظے مہمل را بعد از لفظ موضوع کہ متناسب باشند بیارند و برائے مبالغہ گویند مثل حسن بسن دگر بار اسما گفت بسنا دوا کردم فرمود اگر چیزے بودے کہ مرگ را شفا دادے سنا بودے و سنا بفتح سین مہملہ بنت حجازے ست و افضل وے مکے ست و وے دواے شریف ست کہ اصلا در وے ہیچ ضرر و غائلہ نیست و قریبت باعتدال و جارست در درجۂ اول اسہال میکند صفرا و سودا و بلغم را و تقویہ میکند جرم قلب را و از خاصیت ہاے اوست نفع از وجاع السوداوی و بیہقی مرفوعا علیکم بالسنا و السنوت فان فیہما شفاء من کل داء الا السام لازم گیرید باستعمال سنا

دسنوت بفتح سین وضم نون در آخر تاے فوقانیہ زیرا کہ درین دو شفا ست از ہر درد مگر موت و در تفسیر سنوت ہشت
قول ست اول عسل ست دوم ربے ست بضم را و تشدید باے مفتوحہ و روے روغن کہ از علکہ روغن بیرون
مے آرند آمیختہ بروغن علکہ بضم عین و تشدید کاف مفتوحہ آوند روغن خرد تر از قرنبہ سوم دانہ ست مانند زیرہ اما زیرہ
نیست چہارم زیرہ کرمانے ست پنجم را زیانج ست دوائے مشہور ست نافع در فتح سدد و التہاب معدہ و غیر ذلک
و گفتہ اند کہ صحرائے او حار یابس ست در درجۂ ثالثہ و بستانی در ثانیہ ششم شبت حار یابس در درجۂ ثانیہ در انضاج
و تلیین ست نافع ہفتم خرما ہشتم عسلے ست کہ درین ظروف روغن میباشد و این بہتر از اقرب ست زیرا کہ سنای
کوفتہ آمیختہ بسنوت کہ عسلے ست مخلوط بروغن برائے اسہال اصلح و اقوے باشد و در حدیثے دیگر آمدہ خیر
ما تداویتم بہ السعوط و اللدود و الحجامۃ و المشے بفتح میم و کسر شین و تشدید یاے تحتانیہ سعوط دوائی ست کہ از راہ بینی
در دماغ بچکانند و لدود دوائے را گویند کہ از جانب دہن در حلق ریزند و مشے دارو ے مسہل نقل این حدیث
درین فصل بجہت ہمین نقطہ ست کہ باسہال مناسبت دارد **فصل در خارش بدن** سبب حکہ بخارات
تیز گزندہ است آنکہ یابس ست مختلط صفراے محترقہ مخالط دم ست و طب او مخالطت بلغم مالح بدم و حدوث
آن غالبًا از کثرت اکل طعامہاے مالح حریف و حلو و توابل حارہ و علاج آن در کتب طب مذکور ست مصنف در اینجا
علاج خارش کہ از غلبۂ قمل یعنے پیش پیدا شود بیان کرد و گفت و خارش غلبہ قمل را معالجہ بپوشیدن پیراہن ابریشمین
فرمودے در صحیحین آمدہ کہ انس بن مالک گفت عبد الرحمن بن عوف و زبیر ابن العوام را خارش بدن پیدا آمد
و ازان مشقت میدیدند الیشان را رخصت فرمود کہ پیراہن ابریشمین بپوشند و در بعض روایات صحیح مسلم آمدہ
کہ الیشان در بعض غزوات شکایت کردند بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از کثرت قمل پس الیشان را رخصت
دادند در پوشیدن پیراہن ہاے ابریشمین و بدین حدیث دوام متعلق ست یکی فقہی و دیگرے طبی اما فقہی حرمت
حریر بر ذکور ابہت کہ از لفظ رخصت مفہوم شدہ یا آن از احادیث دیگر مفہوم و مقرر ست و مستفاد ازین حدیث
این استثنا کہ ذکر کرد بقول خود الا براے حاجت یا مصلحتے راجح و این مذہب شافعی ست و نزد مالک جائز نیست
و در ہدایہ میگوید لا باس ست بلبس حریر و دیبا در حرب عند ہما و روایت کرد شعبے کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
رخصت کرد در لبس حریر و دیبا در حرب زیرا کہ دیباے خالص دافع ترست مر سختی سلاح را و مہیب ترست در چشم
عدو و نزد امام ابو حنیفہ مکروہ است از جہت اطلاق نہی و ضرر شمندفع ست بمخلوط انتہی و اما امر طبی بتداوے
بلبس حریر از امراض یا لبسۂ سوداوے زیرا کہ حریر از ادویۂ حیوانی ست و از خواص آن تقویت قلب و تفریح و
دفع غلبہ سوداوی امراضے ست کہ از ان پیدا مے آید و آن گرم و ترست و بعض گویند معتدل و میان اصلا چیزے
از یبس و خشونت نیست لاجرم از حکہ و جرب و امثال آن نافع بود و بسبب ملاست قمل در ان جا نگیرد و در موجز
گفتہ کہ ابریشم حار مفرح ست و پوشیدن آن منع میکند قمل را و در شرح وے آوردہ کہ ابو علی بن سینا ابریشم را
در ادویۂ قلبیہ آوردہ و گفتہ کہ حار یابس ست در درجۂ اولے و از ینجہت در وے تلطیف و تنشیف ست اما تلطیف
بحرارت و تنشیف بہ یبوست اصح تقویم گفتہ کہ حار رطب ست و گمان آنست کہ معتدل ست در رطوبت و یبوست و از منافع
قویہ است و مخصوص ست بتفریح وے بنفس ارواح بلکہ ملائم ست مر ہر روح را مطلقًا و فدیہ بے گرداند

نه از جهت اعتدالے بدن از وے بلکه از جهت تقویت روح طبیعے بر تصرف در غذا و در شرح دیگر میگوید که منع لیس
او از قبیل ست که حدوث آن بر سبیل تولد ست زیرا که بر شیم فاسد میگرداند آنرا که حادث میشود از بضعها پس
متولد نمیشود ازان قبل **فصل در ذات الجنب** ذات الجنب ورم حارست در نواحی صدر و ورم عضلات
باطنه و حجاب داخل یا حجاب حاجز میان آلات غذا و آلات نفس و این را خالص نام ست و این اعظم ماخوذ قسام
اوست یا در عضلات خارجه ظاهره یا حجاب خارج بطارکت جلد و از اعراض ذات الجنب حمی حاده و سعال و ضیق النفس
و وجع ناخس و عطش و اختلاط ذهن ست و بالجمله آن از امراض شدیده مهلکه ست زیرا که حادث ست میان دل
و جگر و علاج آن خالی از تعسرے نیست و آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در علاج وے امر فرمود کمی بهمال
قسط بحرے و آن بضم قاف و سکون سین دوائی ست خشبی معروف بعضے ازان شیرین ست و بعض تلخ و شیرین
رومے ست و سفید که بوئے طیب دارد و تلخ هندی و سیاه که بوئے صبر دارد و در جامع ترمذی ست عن زید
بن ارقم ان النبی صلے اللہ علیه وآله وسلم قال تداووا من ذات الجنب بالقسط البحری والزیت فرمود مداوات کنید
از ذات الجنب بقسط بحرے و روغن زیتون و در حدیث آخر القسط البحری هو العود الهندی و در صحیح بخارے آمده که
لازم گیرید این عود هندی را که دارو مے شفاست از هفت علت یکی ازان ذات الجنب ست و ذات الجنب بر دو
نوع ست حقیقے و غیر حقیقے حقیقے ورمے ست که در غشائی که درمیان اضلاع ست پیدا میشود و غیر حقیقے الم جانب
پهلو ست که از احتقان بادهائے غلیظ پیدا آید یعنے ذات الجنب بحقیقت نام نوع اول ست و متکلمان طبایع ست و گاهی
بر این نوع دوم نیز اطلاق میکنند و این بمجاز ست و این دوا برائے این نوع ست زیرا که قسط هندے را چون
نیک آس کنند و بزیت آمیخته کنند و بران مکان بمالند یا چند انگشت ازان تناول کنند تحلیل آن ماده کند و اعضائے
باطن را تقویت کند و سدها را فتح کند و اما نوع حقیقے اگر ماده آن بلغمی باشد هم بدین دوا علاج پذیر بود به تخصیص
در وقت انحطاط مرض و اگر دموے و صفراوے بود علاج آن سخت تر ازین باید کرد چنانکه در کتب طب مذکور ست
و گویا مقصود مصنف ازین کلام رفع استبعاد معالجه ذات الجنب ست بقسط و زیت پس گفت مراد ازینجا ذات الجنب
معنے حقیقے نیست بلکه معنی دیگرست که بروے نیز اطلاق ذات الجنب میکنند و اگر معنے حقیقے نیز مراد دارد و یک
قسم وے که ماده او بلغمے باشد تخصیص کنند نیز صورتے دارد و این کلام را ابن قیم از سیحے نقل کرده کذا فی المواهب
و چون پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم بیمار شد اهل حرم و خدام و ممرضان یعنے آنها که بیمارداری آن حضرت صلے اللہ
علیه وآله وسلم میکردند شنیدند که خشکے وے از ذات الجنب ست و او را غشیے حاصل شده بود لدود در دهان
مبارک وے ریختند چنانکه اشارت کردیم که بر عادت بیماران که دارو بخورانند منع میفرمایید
چون ازان غشی باز آمد بفرمود تا آن جمع را بکلے همان دارو در حلق ریختند گفتند ما پنداشتیم که نهی تواضع برای کراهت
دوا ست دارو ذات الجنب ترسیدیم فرمود که باری تعالی مرا بآن رنج گرفتار نکند و سیاق الحدیث انه اشتد به مرضه
و کان عنده نساؤه و العباس و ام الفضل بنت الحارث و اسماء بنت عمیس فقشا و رعافی لدوه فلدوه و هو مغمور فلما
افاق قال من فعل بی هذا من عمل نساء جئن من هنا و اشار بیده الی ارض الحبشة یشیر به الی ام سلمة و اسماء فقالوا
یا رسول اللہ خشینا بک ان یکون بک ذات الجنب قال فیم لددتمونی قالوا بالعود الهندی و شئ من ورس و قطرات

من زینته فقال ما کان الله لیقد فی بذلک الداء ثم قال عزمت علیکم لا یبقین احد فی البیت الا الدا لا عمی العباس
فانه لم یشهد کم حاصل معنی حدیث آنیست که این جماعه دارو در حلق آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ریختند پس آنحضرت صلے
الله علیه وآله وسلم ناخوش آمد و فرمود در حلق همه اینها که این فعل کردند آن دارو را بریزند و این عمل شریعت بود
ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که قصاص گرفت ازایشان ولهذا فرمود عباس را نریزند که وے
شریک نبود و هر که بیرضاے کسے بگمان خطا باوے عملے کند خصوصاً علاجے کند بنا دانے قصاص آن
بروے ثابت گردد بگیرد یا عفو کند و عنقریب بیاید که اگر کسے طب نماند و جاهل بود و دیگرا بجهل خود علاج کند
و ضرر آن بدو برسد قصاص و ضمان بروے ثابت گردد والله اعلم **فصل در علاج درد سر**
حضرت نبوے را صلے الله علیه وآله وسلم چون درد سر حادث شدے حنا بر سر مبارک نهادے و فرمودے
صداع را این سود مند ست در سنن ابن ماجة ان النبی صلے الله علیه وآله وسلم کان اذا صدع غلف راسه بالحناء
ویقول انه نافع باذن الله من الصداع چون درد سر میشد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را غلاف مے کرد
و مے پوشید سر مبارک را بحنا و میفرمود که این نفع کننده است باذن خدا از درد سر و مراد بآن نوعے ست
از انواع صداع و آن صداعے ست که مادے نباشد بلکه از حرارتے باشد ملتهب و این نوع را حنا نافع ست لا سیما
چون بگویند و با سرکه آمیخته کنند و بر پیشانی نهاد کنند و اگر مادے باشد از خون علاج وے بحجامت فرمودی
چنانکه گفت در حدیث ابی داؤد دست ان رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم ماشکے الیه احد وجعا فی راسه الا قال له
احتجم وا لماشکے احد وجعا فی رجله الا قال له اختضب بالحناء اگر کسے شکایت از درد سر کردی امر بحجامت نمودے
و اگر شکایت از درد شکم آوردے خضاب کردن بحنا فرمودے و این نیز در نوعے خاص از درد شکم بودے
که از حرارت و مانند آن بود ست و غالب علاج مخصوص باهل آن دیار فرمودے که وقوع ان در ایشان غالب
بودے و کلام متعلق بصداع سابقاً در بعض فصول نیز گذشته است فتذکر و در جامع ترمذی ست عن ام رافع
قالت کان لا یصیب النبی صلے الله علیه وآله وسلم قرحة ولا شوکة الا وضع علیه الحناء نے برآمد مرآن حضرت را
صلے الله علیه وآله وسلم قرحه در بدن و نه خاره در آمد خارے و جراحتے مگر آنکه مے نهاد بروے حنا **فصل**
در بیان طعام و شراب بیمار میفرمود که بیماران را اکراه نکنند بر طعام و شراب چه خدا ایشان را
طعام و شراب میدهد یعنے تقویت و تربیت وجود ایشان میکند باعمال طبیعت در ان و این مضمون این حدیث
ست که گفت عن عقبة بن عامر الجهنی یرفعه لا تکرهوا مرضاکم علی الطعام والشراب فان الله یطعمهم ویسقیهم و حکمت
این حدیث ظاهر ست چه طبیعت مریض با نضاج ماده و اخراج آن مشغول ست و چون اکراه مریض کنند بر طعام
و شراب طبیعت از فعل خود باز ماند و بهضم طعام و شراب مشغول شود و ماده خام ماند و مرض قوت گیرد پس در ان
قوت نباید داد الا چیزے لطیف الاثر به داغذیه که بآن تقویتے حاصل شود و طبیعت بآن شئے مشغول نشود
چون شرابهاے لطیف و امراق فراریج بشرط آن که آن نیز بآن مرض منافی نبود و انعاش قوت ببویهاے
عطر و اخبار شادے بخش و بعیادت و تفقد احوال خصوصاً از اکابر و عظما که مریض تابع و خادم و محب و معتقدان
بود و امثال آن **فصل در علاج غدره** طفلان را در حلق زحمتے پیدا می آید از نوعے خون که آنرا غدره

سنجد بضم عین مهمله وسکون ذال معجمه معالجه آن بقسط هندی میفرمود و بعضی دایها کام کودک را بانگشت امهام عصر میکنند و خون ازان بیرون میآرند آنرا منعی کرد و گفت خیر ماتدا و تیم بالحجامة والقسط البحری ولا تعذبوا صبیانکم بالغمز من العذرة بهترین چیزی که مداوات کنید شما بدان چیز یعنی عذره را حجامت ست و قسط بحری که دارویی مشهور ست خوشبو و کست نیز گویند و عذاب نکنید خردان خود را بانگشت در عذره و گویند امام احمد ست دخل رسول الله در آمد پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم علے عائشه بر عائشه رضی الله عنها صبیے و نزد عائشه رضی الله عنها خردے بود که سیل منخرا و ماکه از دو سوراخ بینے وے خونے میرفت غالبًا علاج بعصر و غمز کام بانگشت کرده بودند یا بسبب علتی که داشت خون میرفت فقال ما هذا پس پرسید آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چه شده است مراین کودک را که از بینے او خون میرود فقالوا به العذرة پس گفتند عذره دارد او وجع فے راسه یا دردے ست در سروے فقال ویلکن لا تقتلن اولادکن پس فرمود وای بر شما اے زنان نکشید اولاد خود را بعصر عذره یا بعلاج بد آنچه جبائل ایدبدان یا تبرک علاج و الله اعلم ایما امراة اصاب ولدها عذرة او وجع فے راسه فرمود هر زنیکه برسد ولد او را عذره یا دردے در سر فلتأخذ قسطا هنديا پس گوکه بگیرد قسط هندی را فلتحله بماء پس باید که حل کند باب و در بعضی روایات فلتحکه یعنے حک کند آنرا بآب ثم تسعطه ایاه پس تر بچکاند ولد را قسط در بینی فامرت عائشة فصنع ذلک بالصبے فبرأ پس فرمود عائشه تا کرده شد این علاج بآن صبی پس به شد و چون عذره مادهٔ آن خونی ست که بلغم بر و غالب بود معالجه بقسط موافق بود چه قسط مجفف ست و سقوے عضو و درین کلام اشارت ست بدفع اشکالی که کرده اند که قسط حار است و عذره که عارض میشود صبیان را از حرارت میشود و فرج ایشان نیز حار است لاسیما که قطر حار تقریر جواب آنکه مادهٔ عذره غالب ست بروے بلغم و در قسط تنقیفے ست که رطوبت را خشک میگرداند و گاهی نفع دوا بخاصیت نیز میباشد یا آنکه تواند که آن از معجزات وے صلے الله علیه وآله وسلم بود و تسعط که فرمود آنست که دارو را کرده بدماغ فرو ریزند دسروی منخفض باشد در حالت استلقا و چون دارو بدماغ برسد ریحها را عطسه برانگیزد و پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم مدح فرمود تداوے بسعوط را و خود استعاط فرمودی فصل در علاج درد دل کسیکه اندر دل شکایت کند او را معهود خوانند زیرا که فواد او وجع یافته است چنانکه سبطون میگویند مر کسی را که بطن وے دردناک ست انچنین کس را دوا بخرما ے مدینه کردے و در سنن ابی داؤد ثابت ست عن سعد قال گفت سعد رضی الله عنه مرضا بیمار شدم بیمار شدنی فاتانی رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم یعودنی پس آمد مرا رسول الله یعنی بعیادت من فوضع یده بین ثدیی پس نهاد دست مبارک خود را میان دو پستان من حتی وجدت برد ها علی فوادی تا آنکه یافتم سردے و راحت آنرا بر دل خود و قال انک رجل مفئود و فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مر سعد را که تو مردے که دل تو در دارد فأت حارث بن کلدة من ثقیف پس بیا حارث بن کلده را که از قبیلهٔ ثقیف ست فانه رجل یتطبب پس بدرستیکه وے مردیست که خود را طبیب میگیرد و علاج میکند بیماران را فلیأخذ سبع تمرات من عجوة المدینة فلیجأهن نوی ثم لیدلک بهن پس باید که بگیرد حارث هفت خرما را از خرمای مدینه ازین نوع خرما که او را عجوه میگویند و باید که بکوبد آنها را با خسته های شان پس تر کند و بنوشاند تا ولد و دوار در او گویند که دوار سر ست

برینہ علاج را خود بیان کرد و ساختن آن بآن طبیب فرمود از جہت مہارت او در ساختن و لاہذا علم
و در خرما خاصیت عجیب ست برای این مرض خصوصاً تمر مدینہ خصوصاً عجوہ و در تخصیص ہفت سرے و خاصیتی ست
کہ بوے معلوم شود و عقل را بدرک آن راہ نیست مگر آنکہ مناسبتے و نکتہ دران اعتبار کند چنانکہ گویند ہفت
عددے مبارک و مشہور و شامل ست مر اکثر اشیا را چنانکہ افلاک و ایام و اعضا و مانند آن اما سبب وجود این
خاصیت دران بحقیقت نتوان یافت و در تناول ہفت خرما خاصیت دفع زہر و سحر نیز موجود ست آنرا نیز
جز بوحے آسمانی نتوان یافت چنانکہ گفت و میفرمود کہ ہر کہ ہر بامداد ہفت عدد خرما از عجوہ عالیہ مدینہ بخورد
آن روز زہر و سحر بروے کارگر نباشد کذا جاء فی الصحیحین و میفرمود عجوہ عالیہ عالیہ نام ناحیہ ست کہ در جانب قبا
و شرقی اوست و این قسم تر ہم دران نواحی باشد شفاے بیمار یہاست و تریاق ست بامداد و این مضمون
این حدیث ست کہ گفت ان فی عجوۃ العالیۃ شفاء من کل داء و انہا تریاق اول البکرۃ و چون در بینا بجہت عدم
درک حقیقت سبب شفا خفائی داشت و از ضعیف الایمانان کہ بسبخان اطبا تقیید و اعتقاد تمام دارند تردد ی
و توقفے در اعتقاد آن راہ مے یابد دفع آن علے العموم افادہ کرد و گفت و باید دانست کہ از شرائط انتفاع
بیمار مدارو آنست کہ آنرا باعتقاد نفع قبول کند تا طبیعت بدان اقبال نماید و بآن استعانت کند بر دفع علت
چنانکہ جمعے از اکابر بجہت وثوق و اعتقاد بخبر نبوے کہ فرمودہ است الحبۃ السوداء شفاء من کل داء الا السام
در مجموع امراض معالجہ بحبۃ السوداء کردند و بعض نظر بظاہر کریمہ + فیہ شفاء للناس + در مجموع امراض
عسل بکار داشتند و ببرکت حسن اعتقاد آن امراض دفع شدے

فصل در بیان پرہیز بیماران

بیماران را باحتمال یعنے پرہیز فرمودے و از غذاے مخالف منع کردے و اصل در احتمال نص تنزیل ست
وان کنتم مرضے او علے سفر او جاء احد منکم من الغائط او لامستم النساء فلم تجدوا ماء فتیمموا صعیدا طیبا۔ مریض را
از استعمال آب حمیت فرمود یعنے بر تقدیر وجود مرض کہ استعمال آب در وی مضر و مخالف بود تیمم کردن فرمود پس
معلوم شد کہ حمیت و پرہیز کردن ماموربہ است و بہمین قیاس مریض را از تناول غذاے مخالف و ہر چیہ ضرر کند او را
احتمال لازم بود و ام المنذر انصاریہ روایت میکند دخل علی رسول اللہ در آمد بر من پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و معہ علی و با آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علے بود و علی ناقہ من مرض و علی در حال نقاہت بود از مرضیکہ دو ماہ
یعنے از مرض برخاستہ و ہنوز قوت تمام نگرفتہ و بحال اصلے نیامدہ بود و لناد وال معلقۃ و در خانہ ما خوشہاے
خرما بود او نخیتہ فقام رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یاکل منہا پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از آن تناول
نمودن گرفت و قام علے یاکل منہا و علی نیز از آن خوردن گرفت فطفق ابنے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول لعلی انک
ناقہ پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مر علے را تو نقاہت دارے مخور حتے کفت تا بازایستاد علی
از خوردن آن قالت و صنعت شعیرا و سلقا فجئت بہ گفت ام المنذر ساختم طعامے از آرد جو و چکند رپس نزد آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردم آنرا فقال رسول اللہ پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لعلے مر علے را
من ہذا فاصب فانہ انفع لک ازین طعام بخور کہ نافع ست مر ترا و بروے من ہذا فاصب فانہ اوفق لک
یعنے در روایتے باین لفظ آمدہ کہ ازین طعام بخور کہ وے موافق ترست مر ترا پس چون آن حضرت صلے اللہ

علیہ وآلہ وسلم علے را از خوردن خرما در ایام نقاہت منع فرمود معلوم شد کہ احتما و پرہیز در کار ست و من صہیب
و مروے ست از صہیبؓ رومے قال گفت قدمت علی النبی قدوم آوردم بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بین یدیہ
خبز و تمر و حال آنکہ پیش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نان و خرما حاضر بود فقال ادن فکل پس فرمود نزدیک بیا
و بخور فاخذت تمرا فاکلت پس گرفتم من خرما را و خوردم فقال اتاکل تمرا و بک رمد پس فرمود آن حضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم بطریق انکار و تعجب آیا میخوری خرما را و حال آنکہ تو رمد داری و خرما خوردن کسے را کہ رمد دارد نیکو نباشد
فقلت پس گفتم یا رسول اللہ امضغ من الناحیۃ الاخری میخایم خرما از جانب دیگر کہ نہ دران جانب رمد ست
فتبسم رسول اللہ پس خندہ کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از ین سخن و این سخن از صہیب بطریق مزاح
مشروع بود کہ در واقع حق ست و در ظاہر بینے از سادہ لوحے ست و مینماید ست کہ خرما را بخورد و نگذارد یا ناشے
از حقیقت سادہ لوحے و غفلت از کار و بار دنیا ست واللہ اعلم و قال ان اللہ اذا احب عبدہ حماہ الدنیا کما
یحمی احدکم مریضہ عن الطعام والشراب پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بتقریب ذکر پرہیز و اتقا فرمود
چون محبت دارد حق جل وعلا بندۂ خود را نگاہ دارد و پرہیز فرماید او را از دنیا چنانکہ نگاہ میدارد و پرہیز میفرماید
یکے از شما بیمار خود را از طعام و شراب مخالف و مضر و احتمال دارد کہ این را بتقریب سادگی صہیب و نارسائے
وے بکار و بار دنیا و معاملۂ آن و غفلت و فراغ وے ازان فرمودہ باشد و تشبیہ آن بحال مریض بموافقت
مقام کہ سخن در مرض و احتما میرفت کردہ باشد و چون تقریب احتما شد شیخ اشارت کرد بہ بعض احادیث کہ
درین باب مذکور ست بر السنہ و حکم کرد بعدم صحت آن و گفت و اما احادیث مشہور کہ بر زبان عوام جاریست
و یکے ازان این حدیث ست الحمیۃ راس کل دواء والمعدۃ بفتح میم و کسر عین و بکسر میم و سکون عین نیز آمدہ
بیت کل داء و عود و اکل جسدما اعتاد میگوید پرہیز اصل ہر دوا ست و معدہ خانہ و منزل ہر درد ست و مبتلا
گردانید ہر جسد را بآنچہ معتاد وست یعنے عادت را در طعام و شراب دخل تمام ست طعامی ست کہ یکی را خوردن
آن عادت شدہ با وجود مخالفت و دیگر را اعتاد نیست با وجود موافقت آن یکی را ضرر نمیدارد و گوارا بود و این
دیگر برعکس آن چنانکہ مے گویند العادۃ طبیعۃ ثانیۃ و میگوید کہ این حدیث از مفتریات و موضوعات ست
و صحیح شدہ کہ از کلام حارث بن کلدہ ست کہ مردے متطبب بود چنانکہ مذکور شد سخنوے و مقاصد حسنہ
حدیث المعدۃ بیت الداء آوردہ و گفتہ کہ صحیح نشد رفع وے بحضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بلکہ وی از کلام
حارث بن کلدہ ست کہ طبیب عرب بود یا غیر وے و گفتہ کہ غزالے در احیا مرفوعاً آوردہ کہ البطنۃ اصل الداء
والحمیۃ اصل الدواء و عود اکل بدن بما اعتاد و مخرج احیا گفتہ کہ نیافتم من این را اصلے و در حدیثے دیگر آمدہ کہ
نیز ازین قبیل یعنے مشہور و مذکور ست بر زبان مردم و صحیح نشدہ ان المعدۃ حوض البدن والعروق الیہا واردۃ
فاذا صحت المعدۃ صدرت العروق بالصحۃ واذا سقمت المعدۃ صدرت العروق بالسقم گفت معدہ حوض بدن ست
و رگہا بسوے وے آیندہ و مجتمع شوندہ اند چنانکہ جماعہ برائے آب خوردن بر حوض فرود آیند و مجتمع شوند و چون
صحیح و بے علت ست معدہ باز میگردند رگہا از وے بسوے اعضا و میبرند طوبات جیدہ کہ صحت بخشند و چون
بیمار و معلول ست معدہ باز میگردند بہ بیمارے و رطوبات ردیہ را از وے جذب میکنند کہ بیمار میسازد بدانکہ

انحدیث را در مشکوة از بیهقی در شعب الایمان آورده و در تنزیه الشریعة میگوید که این حدیث باطل است و آنرا بیهقی در شعب الایمان گفته که اسناد وی ضعیف ست و ذهبی در میزان گفته که منکر ست و ابراهیم که راوی ست معتمد نه و حافظ ابن حجر در لسان المیزان گفته که ابن حبان او را در ثقات ذکر کرده و میگوید که طبرانی این حدیث را در اوسط آورده و معلل ساخته انتهی و در مقاصد حسنه گفته که طبرانی در اوسط این حدیث را از زهاوی از ابی هریره آورده و گفته که روایت نکرده این را از زهری مگر زید ابن ابی انیسه و منفرد ست زهاوی بروایت ازوی و ذکر کرده دار قطنی در علل ازین طریق و گفته که صحیح نیست و شناخته نشده است از کلام نبوی کلام عبد الملک بن سعد بن ابجر ست انتهی **فصل در بیان علاج در دچشم** حضرت رسالتپناه صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درد چشم را دوا السکون و آسایش و راحت فرمودی و امیر المومنین علے را در دت در دچشم از رطب منع فرمود و هر گاه که یکے از مهمات مومنین را چشم درد کردے باوے نزدیک نوی تا شفا یافتے اجتناب و احتماے مرد صاحب رمد جماع را امرے مقرر ست نزد اطبا و مقرر ست بآن زیرا که سبب اثارت بخار ست و موجب ضعف اعصاب و دماغ ست امازن را شاید که بجهت تعب و حرکت بوسنانی سکون و آسایش و راحت ست یا بجهت دیگر این هر تقدیر یست که از نزدیک شدن جماع مراد باشد اگر مراد اختلاط و مباشرت بود آن نیز شاید بعلت خوف وجود حرکات بود و بالجمله عادت شریف انحنین بوباو طبعا و اللہ اعلم **فصل در علاج خدر** دواے خدر کاباب سرد فرمودے خدر بفتح خاء و دال مهمله علتے ست که حادث میشود در حس لمس و موجب نقصان وے میگردد یا از جهت برودی که اثر میکند غلظ را در روح یا از جهت کیفیت سمیه که حادث میشود در عضو چنانکه در گزیدن مار مثلا یا از جهت غلظ جرم عضو یا از جهت سدده از هر خلطے که باشد یا سبب انضغاط عضو و زیر شدن و مالیده شدن چنانچه حادث میگردد از نزدجلوس بر قدم و علاج خدر و فالج و لقوه و رعشه و امثال آن تعدیل مزاج عضو بت بادبان و ضمده و استعمال تریاق و مثروديطوس و امثال آن چنانچه در کتب طب مذکور ست و مراد در اینجا بعضو وی خواهد بود چنانکه در حدیث آمده است که جمعے در راه بدرختے رسیدند و ناداشته ازان درخت تناول کردند برجاے فسرده شدند و حس و حرکت ایشان باطل شد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود فرشوا الماء فی الستن وصبوا علیهم فیما بین الاذانین یعنے سرد کنید آب را در خیکها و بر ایشان بریزید در میان دو بانگ نماز یعنی بانگ اقامت یعنے مراد باذانین اینجا اذان و اقامت ست بطریق تغلیب و اطلاق اذان بر اقامت نیز آمده ست و تعیین وقت فجر شاید بنا بر آنکه تبریدست و اللہ اعلم و این از افضل معالجات ست و ظاهر حکمت دران آنست که برخیزند آب سرد بالند و مسامات حرارت در درون محتقن گردد و سبب حدوث حس و وجود آن شود و اللہ اعلم **فصل** در اصلاح طعام و شراب کمس دران اختلاف میشود و مکس را تمام دران طعام و شراب فرو برند در یک پروے زهر است و در یکے تریاک و مکس پیشتر آورده را مقدم میدارد و ازینست مضمون حدیث ابو هریره روایت میکند اذا وقع الذباب فی انا احدکم فامقلوه فان فی احد جناحیه داء و فی الآخر شفاء و ازین حدیث همین قدر معلوم شد که در یک پروے [illegible]

معلوم گردد چنانچه گفت و در روایت ابی سعید خدری میگوید فامتلوه فانه یقدم السم او یؤخر الشفاء و درین حدیث دوا مرست یکی فقوء و یکی طبی اما فقوی دال ست برآنکه اگر مگس در آبی یا در مائعی یعنی امر سیال مثل سرکه شود باو جزء آن افتد و بمیرد آن را نجس نکند و این قول جمهور علماست و مذهب امام ابو حنیفه نیز همین ست و اما امر طبی در دفع ضرر اشیاست باضداد زیرا که مگس چون در طعام یا شراب افتاد خواهد که دفع ضرر آنرا بسلاحی که دارد که آن پر زهر آلود ست بکند آنرا مقدم دارد لاجرم فرموده تا ماده سمیت او را بماده تریاقیت مقابل کند تا ضرر و دفع شود **فصل** در تبرات بذریره علاج میفرمود شبره عبارت ست از خرایجی کوچک که از ماده نیز بر ظاهر بدن خروج میکند و ذریره دوائی ست هندی که از قصب الذریره بیرون میآید عن بعض ازواج النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قالت دخل علی النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و قد خرج فی اصبعی شبرة فقال عندک ذریرة قلت نعم قال فضعیها بعضی از زواج مطهره گفته که در آمد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر من و بر آمده بود در انگشت من شبره پس فرمود آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمن نزد تو ذریره هست گفتم آرے هست فرمود بنه آنرا برین شبره و قوے دیگر از ین دعا اللهم مصغر الکبیر و مکبر الصغیر صغر ما بی و اگر بر کسے ورمے بودے امر کردے بشگافتن آن عن علی قال دخلت مع رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علی رجل یعوده بظهره ورم فقالوا یا رسول اللہ نره غده قال لا بل هو شیء قال علی ما برحت عنه حتی بلت و النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شاهد امیر المومنین علی گفت در آمدم با پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر مردے که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعیادت وے آمده بود در پشت آنمرد ورمی بود گفتند یا رسول اللہ این غده است و غده بضم فتین عقده که در جسد باشد که مادهٔ وے شحم ست و قابل سخت که میان عصب افتد فرمود بشگافید آنرا و گفت علی نرفتم من از انجا تا آنکه شگافته شد آن غده و رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حاضر بود و یکبار دیگر طبیبی را فرمود تا شکم کسے را که ورم کرده بود بشگافت گفتند یا رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم هل ینفع الطب آیا فائده میکند طبیبی کردن و علاج نمودن فرمود الذی انزل الداء انزل الشفاء فیما شاء آن کسے که فرستاده ست درد را فرستاده ست شفا را در انچه خواسته ست یعنی حق سبحانه تعالی هر دردے را دوائے پیدا کرده و همه بتقدیر او ست و مشیت وی **فصل** در بیان **شاد نمودن مریض** و گاه مریض را فرمودے که بسخنان خوش شاد کنید و اندوه از وے دفع کنید ابو سعید خدری روایت کرد اذا دخلتم علی المریض فنفسوا فی الاجل فان ذلک لا یرد شیئا و هو یطیب نفس المریض چون در آئید بر بیمار تنفیس تاخیر کنید در مدت عمر وے یعنی بگوئید که انشاء اللہ تعالی عمر تو بسیار ست و اجل تو ممتد اندوه مخور زیرا که این گفتن رد نمیکند چیزیرا از تقدیر الهی و خوش میکند نفس بیمار را و تفریح میکند کربت فرا گرفته او را و در معالجه حزن و غم امر تبلیه میفرمود و آن طعامی رقیق که از دقیق فطیر غیر منخول یعنی ناپخته سازند و گاهے قدرے از عسل نیز بان همراه کنند بشرط آنکه تمام پخته باشد و در قوام در رقت مثل شیر باشد و از نجهت آنرا تلبینه گویند که از لبن ماخوذ ست خوانند و آنرا حکم ماء الشعیر ست که گذشت اطبا ست در معالجه اکثر امراض عن عائشة انها کانت اذا مات المیت من اهلها فاجتمع لذلک النساء ثم تفرقن الا اهلها و خاصتها امر کرده تا تلبینه بسازند عن عائشة رضی اللہ عنها آمده است که چون بیمیرد از خویشان او کسے جمع می شدند بجهت آن زنان ثم یفرقن الی اهلهن پس متفرق

میشدند و میرفتند بخانہا و اہلخانہاے خود امرت بر تلبینہ فطبخت حکم میکرد عائشہؓ بہ پختن دیگے از تلبینہ
پس پختہ میشد تلبینہ و صنعت ثرید انہم صبت التلبینۃ علیہ و میساخت عائشہؓ اشکنہ پستہ میریخت تلبینہ را بران
اشکنہ ثم قالت کلوا منہا پستہ میفرمود بخورید ازین تلبینہ کہ ریختہ شدہ است بر اشکنہ فانی سمعت رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول التلبینۃ مجمۃ لفواد المریض تذہب ببعض الحزن زیرا کہ من شنیدہ ام رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را کہ میفرمود خوردن تلبینہ راحت دہندہ است مر دل بیمار را و میبرد از دل غم و
اندوہ را و در حدیثے دیگر آمدہ علیکم بالبغیض النافع التلبین لازم گیرید بر خود دشمن نفع کنندہ را کہ تلبین
دشمن یا باعتبار آنکہ دوا مبغوض و مکروہ است نزد طبع و شہوت نفس و ران نہ لیکن نافع ست در دفع مرض
و اندوہ و دوست داشتہ شدہ است از جہت یا باعتبار آنکہ این طعام در مذاق طبع چندان خوش آیندہ
نیست و خوش و لذیذ نہ اما باید خورد برای نفع و دفع کراہت مرض را و ہم در حدیث عائشہؓ ثابت شدہ کہ
گفت کان رسول اللہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا قیل لہ ان فلانا وجع لالیلہ الطعام و یقال
گفتہ میشد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را کہ فلان کس دردناک ست نمیخورد طعام را یقال علیکم
بالتلبینۃ مخصوصا یا ہا لازم گیرید تلبینہ و بنوشانیدند او را و کان یقول والذی نفسی بیدہ انہا لیغسل بطن احدکم
کما تغسل احدکن وجہہا من الوسخ و میفرمود سوگند پروردگار کہ تلبینہ میشوید و صاف میگرداند از آلایش
شکم یکے از شما را چنانچہ میشوید یکے از زنان شما روے خود را از چرک و تخصیص شستن روے زنان بجہت
آن خواہد بود کہ مبالغہ زنان در شست و شوے روے از چرک بیشتر از مردان ست **فصل در علاج**
زہر در خیبر زنے گوسفند بریان بزہر آلودہ کرد و پیش رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آورد از ان
تناول فرمود گوسفند بریان بنطق آمد کہ زیادہ ازین از من مخور کہ زہر آلودہ ام آن زن را طلب کرد
و گفت چرا چنین کردے گفت اگر پیغمبر ے ترا زیان نرسد و آنکہ چند لقمہ بخورد و بعد از ان خبر دار شد
برائے ظہور معجزہ بود و یکے از صحابہ کہ خوردہ بود بمرد درین نیز ظہور امتیاز و اعجاز بود و در روایت آمدہ کہ
آن زن را بقصاص آن صحابی بکشتند و ران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زہر آن گوسفند کارگر نیفتاد
و اما بے تاثیرے نبود پس حجامت کردہ بین الکتفین در سہ موضع و امر کرد دیگران را تا حجامت کنند و
بعد ازان سہ سال بزیست زیرا کہ غزوۂ خیبر در سال ہفتم بود و ہر سال فرمودے کہ ہمیشہ الم لقمہ کہ در خیبر
خوردم مے یابم تا سال وفات رسید فرمود ما زالت اجد من الاکلۃ التی اکلت من الشاۃ یوم خیبر حتی کان ہذا
اوان انقطاع الابہر منی فتوفی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شہید افرمود ہمیشہ مے یافتم از ان لقمہ کہ
خوردہ بودم از گوسفند زہر آلودہ روز خیبر تا شد اکنون وقت گسستن رگ سینۂ من ازان پس وفات یافت
رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شہید و حکمت الٰہی در بقاے اثر آن تا وقت موت شریف این بود و معالجہ زہر
بر دو نوع ست یکے باستفراغات کہ مجموع آن پنج قسم ست چنانکہ باید دوم بادویہ کہ معارض زہر باشد
بکیفیت یا بخاصیت تاثیر دوا در دفع مرض دو نوع ست یا بکیفیت چنانکہ داروے گرم در دفع برودت
و سرد در دفع حرارت مثلاً یا بخاصیت ست چنانکہ بعض تریاقہا کہ اصلاً کیفیت آنہا معلوم نیست و لیکن

خاصیت دے چنین واقع شدہ است کہ دفع زہر میکند و تاثیر آن دران معلوم ست قطعاً ولیکن علت آن معلوم نہ
چنانکہ زہر مہرہ کہ میباشد و در ادویہ مثل این بسیار ست و ہر کہ دوا نیاید باید کہ مبادرت نماید باستفراغ و دفع انواع
استفراغ حجامت ست و لہذا آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اختیار کرد واللہ اعلم **فصل در علاج**
سحر چون یہود سحر کردند ذات مقدس بوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیمار شد گفتہ اند کہ حکمت در تاثیر سحر دران
حضرت مقدس آن بود کہ مقرر ست کہ سحر در سامر تصرف و تاثیر نکند و چون یہود نا یہود و دیگر مشرکان آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را نسبت بسحر میکردند حق سبحانہ و تعالیٰ تاثیر سحر در وے نزاہت ساخت عزت و کمال وے را
ازین نسبت اظہار کرد و کذب دعوی و بطلان اتہام ایشان را و انمود و بالجملہ چون ذات مقدس وے از سحر یہود بیمار
فرمود تا بر سر مبارک وی حجامت کردند و کسیکہ از دین و ایمان حظے ندارد و ہر آئنہ این علاج را انکار میکند و میگوید کہ
حجامت قسمے از استفراغ ست بعلاج سحر چہ مناسبت دارد و دفع وے چگونہ کند و اگر از کفار اطبا چون جالینوس
و ارسطاطالیس نقل کردندے البتہ آنکس بحمت زینے کہ در باطن دارد انکار نکردے و گفتی چون ایشان
چنین حکم کردہ اند لامحالہ وجہے و حکمتی خواہد بود بعد ازان اشارت کرد بمعقولیت حکمت در نفع حجامت در دفع
سحر بقول خود کہ گفت و چون مادہ سحر بسر مبارک رسیدہ بود و در قواے دماغیہ تاثیر کردہ چنان تخیل میکرد کہ
چیزی کہ نکردہ است کردہ میشمرد و این تصرف ست از ساحر در طبیعت و مادہ وسوی تا آن مادہ بر بطن مقدم دماغ
غلبہ کرد و مزاج آن از طبیعت اصلے برگشت زیرا کہ سحر مرکب ست از تاثیرات ارواح خبیثہ از جن و شیاطین
و خبائث نفوس شریرے و افعال قواے طبیعیہ بدینہ ازان تاثیرات و بالجملہ چون تاثیر سحر در بدن و روح حیوانی
ست کہ مادہ آن دمی ست کہ بعد از انہضام آن در تجویف قلب بخارے لطیف ببطون دماغ متصاعد گشتہ
حامل قواے دماغیہ میگردد و تاثیر و تصرف سحر مزاج آن محل متضرر و خارج از طبیعت اصلی میگردد و سوء تخیل حجا
در محلے کہ بسحر متضرر شدہ باشد غایت حکمت و نہایت حسن معالجت ست و استبعاد و انکار آن از جہل بصناعت
طب و عدم درک حکمت و خاصیت شیاست و از جملہ علاجات عظیمۃ النفع در سحر ادویہ ربانی الٰہی ست از آیات و
دعوات کہ ابطال آن میکنند و چند انکہ تاثیر آنہا بقوت ہمت و تصرف و توجہ و طہارت و یقین ایمانی اقوے بود
ابطال سحر زود تر حاصل شود لاجرم چون معوذتین منزل شد فی الحال سحر یکلے باطل شد بدانکہ در احادیث صحیحہ
ثابت شدہ کہ آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سحر کردند و تاثیر آن در ذات شریف وی ظاہر شدہ از عروض
نسیان و تخیل و ضعف قوت مجامع و امثال آن و وقوع این حادثہ بعد از رجوع از حدیبیہ بود در ذی الحجہ در آخر
سنہ ست و سبع و مدت بقاے این عارضہ بقولے چہل روز و در روایتے شش ماہ و در روایتے یکسال بودہ غالبا
نزول وقت آن چہل روز بودہ و وجود آثار و بقایاے آن از اول تا آخر تا مدت مدید باشتداد کشیدہ واللہ اعلم
تا بشبے نزد عائشہ رضی اللہ عنہا بود دعا کرد و بسیار کرد پس گفت یا عائشہ آیا آگاہ ہستی تو بآنکہ آگاہ نبودہ شدم من بآنکہ
حق تعالے فتوے داد مرا در آنچہ استفتا کردم از وے اجابت کرد آنچہ سوال کردم آمد نزد من مرد و نشست
یکے ازان دو نزد سر من و دیگرے نزد یک پہلوے من و گفت یکے ازان دو مرد صاحب خود را چہ حال ست
این مرد را و وجع وے از چیست گفت مطبوب ست یعنے مسحور و طب بمعنی سحر آید گفت کہ سحر کردہ است او را

گفت لبید بن اعصم یہودی گفت در چہ چیز کردہ گفت در مشط و مشاط بضم میم شانہ و مشاط بالضم موہایے کہ می افتد از سر و ریش بشانہ کردن و در وعای شگوفہ نخل نر گفت آنرا کجا پنہان کردہ اند گفت در بیر ذروان نام چاہی کہ در انجا بود و در روایتے اروان بالف و گفتہ اند کہ این صحیح تر ست پس رفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با چندے از صحابہ بران چاہ و فرمود ہمین چاہ است کہ نمودہ بودند مرا و آب وے سرخ بود گویا حنا آب تر کردہ اند و نخلہاے او گویا رؤس شیاطین پس بر آوردند از وے آن سحر را انچنین آمدہ در صحیحین و در روایتے از بخاری آمدہ کہ عائشہ گفت چرا افاش نمیکنے یا رسول اللہ این را گفت خوش ندارم کہ بر انگیزم بر مردم شر را و در حدیث ابن عباس نزد بیہقی بسند ضعیف آمدہ کہ در انجا وتر ے یعنے زہ کمان را یافتند کہ در وے یازدہ گرہ بود و فرود آمد سورۃ الفلق والناس ہر آیتے کہ میخواند یک گرہ بے از ان کشادہ مے شد و نیز از ابن عباس آمدہ کہ چون فرستاد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علی و عمار را برای استخراج سحر از ان چاہ پس یافتند یازدہ گرہ را و در روایتے در فتح الباری ذکر کردہ کہ فرود آمد مردے پس یافت طلعۂ نخل را و در وے تمثال آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از موم ساختہ و در ان تمثال سوزنہا خلانیدہ و رشتہ در وے یازدہ گرہ زدہ پس فرود آمد جبرئیل بمعوذتین بہر آیتے کہ میخواند یک گرہ بے کشادہ میگشت و بر سوزنے کہ میکشیدند الم تسکین مییافت بعد از بر آمدن آن را حتے پیدا میشد واللہ اعلم **فصل در معالجہ بدن** گاہے معالجۂ بدن بلقے فرمودے عن معدان عن ابی الدرداء ان النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قاء فتوضأ فلقیت ثوبان فذکرت لہ فقال صدق انا صببت لہ وضوءہ معدان ابن طلحہ کہ از کبار تابعین ست از ابی الدرداء روایت کردہ کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قے کرد پس از ان وضو ساخت گفت معدان بعد از ان ملاقات کردم ثوبان را کہ مولاے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و در سفر و حضر تا آخر عمر در خدمت بود و ذکر کردم باو ے انچہ ابو الدرداء گفتہ بود ثوبان گفت راست گفت ابو الدرداء من ریختہ بودم آب وضو را برائے وے و قے یکے از استفراغات پنجگانہ است کہ آن پنج اصل انواع استفراغات ست و آن پنج اسہال ست و قے و اخراج دم و خروج انجرہ و عرق و سنت بر ہر پنج وارد شدہ چنانچہ یاد کردیم پوشیدہ نماند کہ خروج انجرہ و عرق را صریح ذکر نکردہ است مگر آنکہ آن لازم بعض معالجات کہ مذکور شدہ بودہ باشد **فصل** اگر کسے معالجہ کردے و طب ندانستے اورا تضمین فرمودے عن عمرو بن العاص یرفعہ من تطبب ولم یعلم منہ الطب قبل ذالک فہو ضامن کسیکہ علاج کند کسے را بے آنکہ طبیب باشد و دانا بطب وے ضامن ست و علما را خلافے نیست کہ ہر کہ بنادانی طبیبی کند و مریض را ہلاک کند یا عضوی از اعضاے او را یا مال او را تلف کند بر وے ضمان لازم آید و اگر دانا بطب بود وے امتناع نمود وے بآنکہ در طب حاذق ترست امام مالک رحمہ اللہ در موطا روایت کردہ از زید بن اسلم ان رجلا فی زمن رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جرح فاحتقن الدم مجروح شد پس محتقن شد خون در جراحت وے وان از جمل و عارجلین سن بنے انمار فنظر الیہ وآن مرد و مرد ورا از قبیلۂ کہ نام آن بنے انمار ست ادبرا علاج طلبید پس نظر کردند آن دو مرد در حال آن مجروح تا علاج کنند او را عمر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

قال لها ایکما اطب گفت زید بن اسلم کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مر آن دو مرد را کدام یکے از شما طبیب تر و حاذق تر ست یعنے بیمر کدام کہ حاذق تر ست و داناتر علاج بکند فقالا اوفی الطب خیر یا رسول اللہ پس آن دو مرد چون از قول آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تفاوت و تفاضل در طب و بودن یکے بہتر و نافع تر از دیگرے فہمیدند پرسیدند آیا در طب نفع و خیریتے ہست در نفس الامر و امر سے صحیح و سدید ہست فقال انزل الدواء الذی انزل الداء پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ فرستادہ است درد را ہمان کس فرستادہ است دوا را یعنے ہر دو بتقدیر الٰہی ست و پیدا کنندہ و تاثیر بخشندہ حق ست سبحانہ و تعالے

فصل در پرہیز پرہیز فرمودے حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از معاشرت ارباب امراض متعدیہ کہ از مصاحبت بدیگر تجاوز کند و برسد چنانکہ جذام و جرب و مانند آن و چون بحکم خاصیت احتمال عدوے و تجاوز دارد از معاشرت و مخالطت ارباب آن پرہیز کردن فرمود چنانچہ در حدیث ابی ہریرہ مرفوع ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود فر من المجذوم کما تفر من الاسد بگریز از صاحب جذام چنانچہ میگریزے از شیر تا بتو نرسد و ترا ہلاک نکند و در حدیث جابر صحیح ست انہ کان فی وفد ثقیف رجل مجذوم فقال انا بایعناک فارجع مروے از ثقیف برای بیعت اسلام بحضرت آمدہ بود کہ مجذوم بود پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بخود نہ طلبید و دست و برا در دست خود نگرفت و فرمود بیعت کردیم ما با تو در قصد و نیت دست گرفتن حاجت نیست برگرد و نزد ما مباش و در حدیث ابن عباس مرفوع ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود لا تدیموا النظر الی المجذومین بسیار نظر نکنید بجانب مجذومان کہ مکروہ است و ناخوش آیندہ و احتمال ضرر نیز و اللہ اعلم احتمال دارد کہ ناظر بیمار شود آن ثقفی مجذوم در حضور و ہمچنین نہی از ادامت نظر بہت آن بود تا وے محجوب و محترز نماید و ایذا نکشد و اللہ اعلم و لیکن سوق کلام مصنف در آنست کہ مراد ہمان معنی اول کہ ناظر را تقاد و اجتناب ست و در حدیث دیگر آمدہ کلم المجذوم و بینک و بینہ قید رمح او رمحین سخن کن با مجذوم از دور اقل آنکہ میان تو و میان وے مسافت یک نیزہ دارے بود یا دو نیزہ دارے و جذام مرضے خبیث ست باعتبار اہلاک و تغییر مزاج و ہیات و صورت و احتمال تجاوز و در سیدن بغیر کہ از انتشار سودا کہ متولد از خون فاسد و احتراق اوست در ہمہ بدن پیدا مے آید و مزاج اعضا تباہ میشود و شکل اعضا و ہیات آن متغیر میگردد و این احادیث و مانند آن ناظر در جانب القا و پرہیز ست از مجذوم و در احادیث دیگر آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با مجذوم طعام خورد و دست در کاسہ او کرد پس ہمانا وے گفت کل بسم اللہ ثقة باللہ و توکلا علیہ بخور بنام خدا و اعتماد و توکل میکنیم بر خدا و بتوفیق خدا و حدیث لا عدوے و لا طیرة نیز ناظر در عدم اجتناب و احتراز ست چہ فرماید کہ تجاوز مرض و رسیدن آن از یکی بدیگرے نمی باشد فال بد کہ از طیور و مانند آن میگیرند و شوم می پندارند چیزے نیست و باطل ست و در حدیث دیگر آمدہ کہ شتر سے بود گر گین و میان شتران عرض کردند بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ این را در میان شتران ما مجذمہ کہ جرب از وے بدیگران سرایت خواہد کرد فرمود این را کہ جرب رسیدہ ہست از کجا رسیدہ است یعنے این چیزے نیست ہمہ تقدیر پروردگار تعالی ست پس میان این احادیث کہ ناظر در عدم اجتناب اند و احادیث دیگر کہ بر خلاف آن دلالت دارند منافات و معارضہ نماید جواب ازین میگویند کہ اصل عدم عدوے

وعدم اجتناب و احتراز ست وہمہ بتقدیر اوست ولیکن امر باحتراز از ایشان بر آن فرمود تا اگر کسے را ازیں جہل بتقدیر یا آگہی برسد مبادا تصور آن کند کہ عدوے حق ست و در دام شرک خفیہ بیفتد پس امر بفرار را زمجذوم دونے از قرب و مصاحبت او از بہیچ ست نہ از جہت احتمال عدوے رسیدن آن بعلت مصاحبت و اگر کسے را یقین بتقدیر یا آگہی کامل بود و این تصور و توہم نبود اجتناب در حق وے لازم نبود و بریں جواب راجح و معمول حدیث لاعدوے بود و حدیث فرار غیر معمول و بعض حدیث فرار و اجتناب را ترجیح کردہ و امر مدان برائے استحباب داشتہ چنانکہ گفت و بعض جواب میگویند کہ امر باجتناب از مجذوم بطریق استحباب است و اختیار و ارشاد نہ برائے ایجاب و الزام و مواکلۃ المجذوم از برائے بیان جواز فعل و اعلام بانکہ این حرام نیست و امر باجتناب برائے وجوب نہ و بعض میگویند کہ حدیث لاعدوی حق ست ولیکن کلیہ نیست و مخصوص بغیر خدام و امثال آن و اینہا مستثنے و خارج اند از ان کلیہ و شاید کہ حق تعالی در اینہا خاصیتے و تاثیری نہادہ باشد در عدوے چنانکہ از حدیث نفے تشاؤم امراۃ و فرس و دار مستثنے ست نزد بعض و جواب تحقیقے این ست کہ بدان اشارت کرد بقول خود کہ گفت و بعض در جواب میگویند کہ این خطاب کلی نیست بلکہ ہر قومی را خطاب کرد بانچہ لائق و فراخور حال وے بود پس کہ یکہ قوت ایمان و توکل وے بغایت بود او را از مخالطت و معاشرت ایشان ضرر نے نیست و وے مامور و مخاطب نیست بفرار و اجتناب زیرا کہ قوت ایمان وے قوت عدوی را دافع ست و اما ضعفا را باحتیاط و احتراز فرمود و خود ہر دو صورت را مباشرت کرد تا اقتدا کنند بوی و قوی بطریقۂ توکل اخذ کند و ضعیف بطریقۂ تحفظ **فصل** در مداوے بمحرمات از مداوے بمحرمات منع فرمود ے ابو درداء روایت کند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ان اللہ انزل الداء والدواء وجعل لکل داء دواء فتداووا ولا تداووا بالحرام خدائے تعالے فرستاد درد را و دوا را و ہر دردرا دوائے پیدا کرد پس دوا کنید ولیکن بامرے کہ آنرا حرام گردانیدہ است نکنید و این مسعود روایت کرد ان اللہ لم یجعل شفاءکم فیما حرم علیکم و طارق جعفی سوال کرد از خمر ساختن نہی فرمود گفت برای دوا میسازم فرمود لیس بدواء ولکنہ داء یعنے خمر خوردن برائے دوائے بدن میسازی ولیکن وی در حقیقت درد ست کہ بدین تو ضرر دارد و ظاہر آنست کہ مراد در بدن ست و سبب شفائے آن نیست چنانچہ از احادیث دیگر ظاہر ست و محققان اطبائے اسلامیہ میگویند کہ در قول حق تعالی کہ در شان خمر فرمود و منافع للناس مراد منفعت بدن و صحت وے نیست بلکہ انتعاش و نشاط طبیعت ست کہ بتناول آن پیدا میشود و در آخر مضرت بدن و مہلک ست چنانکہ از حال اہل ادمان ظاہر میگردد و در لفظے دیگر در سنن ابی داؤد و ترمذی ست عن طارق قلت یا رسول اللہ ان بارضنا اعنابا نعتصرہا و نشرب منہا قال لا طارق بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عرضہ داشت کہ در زمین ما انگور بسیار ست عصر میکنیم آنرا یعنے خمر میسازیم و میخوشیم آنرا فرمود نوشید کہ حرام ست فراجعتہ قلت انا نستشفی للمریض پس باز گفتم کہ ما بدان طلب شفائے مریض میکنیم و باین قصد میخوریم قال ان ذلک لیس شفاء لکنہ داء فرمود این شفا نیست ولیکن علت و درد ست این بر سبیل طارق اگر پیش از حکم تحریم بحضرت خود دیدہ ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تنبیہ کرد بر تحریم آن کہ موجب نقض قرآنے ست

واگر بعد از تحریم بود بجهت توهم حل آن باشد برائے شفا فرمود آن نیز جائز نیست فاهم ودر سنن نسائی مروی است
کہ طبیبی ذکر کرد کہ در ین دارو ضفدع بکارے آید او را نہی فرمود از قتل ضفدع و بکار بردن آن در دارو و در حدیث
دیگر ثابت شدہ من تداوی بالخمر فلا شفاء اللہ کسیکہ تداوے کند بخمر شفا ندہد او را خدائے تعالیٰ دعاست
یا خبر و اللہ اعلم **فصل** در علاج قمل تبر اشیدن سر فرمودے تا سہام انجرہ منفتح شود و تصاعد کند مادہ
کہ قمل ازان متولد مے شود ضعیف گردد پوشیدن حریر را نیز در علاج قمل فرمودے و از بعض شروح موجہ
تخصیص آن بنوعے خاص نیز نقل کردیم چنانچہ گذشت **فصل** در معالجہ بادویہ روحانیہ ربانیہ و ادویہ مرکبہ
ازان و از طبیعیہ بدان کہ شفائے اعم و انفع و اعظم از قرآن فرود نیامدہ چنانچہ فرمود و ننزل من القرآن
ما ہو شفاء و رحمۃ للمؤمنین و کلمۂ من در ینجا بیانیہ است نہ تبعیضیہ و قرآن شفاست از امراض و حانہ
و جسمانیہ چہ امراض روحانی اعتقادات فاسدہ و اخلاق ذمیمہ و اعمال قبیحہ ہست و قرآن مشتمل ست بر بیان
معالجات و ارشاد بطریق ازالۂ آنہا بروجہ اتم و اکمل و اما بودن او شفا از امراض جسمانیہ بجہت آنست کہ تبرک
و تیمن بقرأت وی نافع ست در بسیارے از امراض و بلایا و فریل و دافع ست مر آنہا چنانچہ در احادیث امدکہ من استشفی
بالقرآن فلا شفاہ اللہ و فاتحۃ الکتاب دوار کل دار و امثال ذلک و ہمچنین رقیہ کردن بفاتحۃ الکتاب مجرب کار ست
و نیز در بعض ادعیۂ ماثورہ آمدہ ست و ان تجعل القرآن ربیع قلبی و شفاء صدرے و باید دانست کہ آیات و اذکار
و ادعیۂ کہ ہمتشفا و رقیہ کردہ میشود بدان نفع و شفا در ذات آنہا ست ولیکن صلاحیت و قبول محل و قوت ہمت
فاعل و تاثیر وے شرط ست و اگر تخلف کند شفا یا از جہت ضعف تاثیر و ہمت فاعل ست یا از جہت عدم قبول محل
منفعل یا در ینجا مانعے قوے ست کہ با وجود قوت فاعل و صلاحیت منفعل حاجب و حاجز از وصول اثر و ظہور تاثیر
آمدہ و این در ادویہ حسیہ نیز سپیاست و عدم تاثیر آن گاہے از جہت عدم قبول طبیعت ست و گاہی
از جہت وجود دافع از رسیدن اثر دوا ست بوی زیرا کہ طبیعت چون بگیرد و دوا را بقبول تمام انتفاع بدن نیز بحسب
قبول بود و ہمچنین قلب چون رقے و تعاویذ را بگیرد بقبول تام و ہمت قوی تاثیر کند در ازالۂ علت و ہمچنین دعا کہ
صدق توجہ و حضور قلب در وے نیز معتبر ست و عدم اجابت وے گاہے بجہت ضعف نفس دعا کہ مرضی
و محبوب الٰہی تعالیٰ نیست و گاہی از جہت ضعف قلب و عدم اقبال او ست بر جناب عزت در وقت دعا بحضور تام
و توجہ کمال و گاہے از جہت وجود مانع ست از اجابت مثل اکل حرام و ارتکاب ظلم و مانند آن و رقیہ بموجودات و
غیر آن از اسمائے الٰہی طب روحانی ست اگر جاری شود بر لسان ابرار و اتقیا با توجہ تام و ہمت تمام و لیکن
چون وجود این نوع عزیز و نادر ست مردم دست بطب جسمانی زدہ ازان فارغ و غافل نشستند و بعضی اجماع
کردہ اند علما بر جواز رقیہ نزد اجتماع سہ شرط یکی آنکہ بکلام خدا و اسماء و صفات و تعالے باشد و بزبان عربی
باشد یا بزبان دیگر کہ معنے آن معلوم بود با عتقاد آنکہ مؤثر حقیقی اوست تعالیٰ شانہ و در صحیح مسلم از حدیث
عوف بن مالک آمدہ کہ گفت رقیہ میکردیم ما در زمان جاہلیت پس گفتم یا رسول اللہ چہ میفرمائی در ین باب
فرمود عرض کنید رقیہ ہائے خود را بر من نیست در ان شرکے تا نبود کہ بکنید با کے نیست و نیز در حدیث مسلم از جابر
آمدہ کہ نہی کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از رقے پس بعض صحابہ آمدند و گفتند نزد ما رقیہ بود کہ برائے

عقرب میکردم وآن رقیه را بحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عرض کردند فرمود ما نعے نیست بکنید وتا توانید نفع بسلمانید
برادر خود را وتمسک کردند قومے باین عموم وتجویز کردند ہر رقیه را کہ مجرب شدہ است منفعت دہے اگرچہ معنے
آن معلوم نباشد ولیکن احتیاط دانست کہ بغیر معلوم المعنی نکنند مبادا متضمن شرکے بود در حدیث ابی داؤد
وابن ماجہ آمدہ وتصحیح کردہ آنرا حاکم از ابن مسعودؓ کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ رقی وتمائم
وتولہ شرک ست وتمائم جمع تمیمہ است وآن حرزہ یا قلادہ کہ در گردن بیاویزند وآن را در جاہلیت برائے دفع
آفات میکردند تولہ بکسر ثناۃ وبفتح واو ولام چیزے ست کہ زنان برائے جلب محبت مردان میکردند واین نوعے
از سحر ست واز زینب امرأۃ عبد اللہ بن مسعود آوردہ اند کہ گفت دید عبد اللہ در گردن من رشتہ را گفت این
چیست گفتم خیطے ست کہ افسون کردہ شدہ است برائے من در دے پس بگرفت آنرا وپارہ کرد وگفت
شما اے آل عبد اللہ بے نیازید از شرک ومحتاج نا بدیان شنیدم من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
کہ گفت رقے وتمائم وتولہ شرک ست گفتم چرا اینچنین گوئے بود چشم من کہ بیرون می افتاد از غایت وجع
وے انداخت چیک سرا واشک را پس بفلان یہودے رفتم وے افسون بخواند وبہم در دہا برفت وآرام
یافتم گفت عبد اللہ این در دے کہ در چشم تو بود عمل شیطان بود کہ در چشم تو تصرف میکرد وچون خواندہ شد افسون
باز داشت آنرا ولازم بود ترا کہ بگفتے چنانچہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم میگفت اذہب البأس رب الناس
واشف انت الشافی لا شفاء الا شفاؤک شفاء لا یغادر سقما رواہ ابو داؤد وابنہا را از شرک بجہت آن داشت
کہ اہل جاہلیت اعتقاد موثریت بآن داشتند وبغیر نام خداوند تعالے میکردند پس آنچہ بنام خدا وکلام وے باشد
در حکم وے داخل نباشد چگونہ داخل بود کہ وارد شدہ دران احادیث واخبار صحیحہ چنانکہ بیاید وبعض گفتہ اند
کہ نہی ازان رقی ست کہ استعمال میکنند اہل عزائم ومدعیان تسخیر جن وے آرند باموریکہ مرکبہ از حق وباطل و
جمع میکنند باذکر خدا واسماے وتعالے اسماے شیاطین وذکر ایشان را واستعانت میکنند از ایشان و
گفتہ اند کہ جن از جہت عداوتے کہ بالطبع با انسان دارند باین علاقہ با شیاطین دوستند وچون خواندہ شود
عزائم باسماے شیاطین اجابت میکنند آنرا وبیرون میروند از جاے خود وہمچنین لدیغ چون آن نیز گاہے
اثر جن میباشد قبول وے بصورت مار ہر گاہ رقیہ خواندہ شود باسماء شیاطین سیلان میکند سموم آن از
بدن انسان از جہت کردہ است رقیہ کہ بذکر اللہ واسماء وصفات وے خالصہ نبود وبالجملہ اجماع دارند علماے امت
بر کراہت رقیہ بغیر کتاب اللہ واسماء وصفات وے واین وہب از امام مالک نقل کردہ است کراہت رقیہ
بحدید وملح وعقد خیط وخاتم سلیمان کہ مینویسند وگفت کہ نبود اینہا امر قدما در اسلام واللہ اعلم وآن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم میفرمود کہ العین حق ولو کان شئے سابق القدر سبقتہ العین تاثیر عین یعنے چشم زخم کارکردن آن
حق وثابت ست ونفس الامر وحق تعالے این خاصیت در بعض نفوس نہادہ است چنانچہ در سحر واگر نے بود چیزے
کہ پیش دستی نماید میکرد قضا وقدر را ہر آئنہ سبقت میکرد آنرا عین واین مبالغہ است در تاثیر عین ورحمت
میفرمود کہ افسون کنند از چشم زخم واز حمہ یعنے نیش عقرب واز نملہ ریشہا کہ بر پہلو پیدا میشود وچنانکہ بیاید
مالک روایت کردہ کہ عامر بن ربیعہ سہل بن حنیف را دید کہ غسل میکرد در خسن بمان او تامل کرد وگفت واللہ

من مثل این پوستی نه دیدم در مردان و نه پوست دختران مخدره سهل در ساعت بسر در آمد خبر نزد رسول الله صلی الله
علیه وآله وسلم رسید بر عامر خشم گرفت و گفت علام یقتل احدکم اخاه الا برکت افتسل له فغسل عامر وجهه ویدیه ومرفقیه
وکبتیه واطراف رجلیه وداخلة ازاره فی قدح ثم صب علیه فراح مع الناس ودر روایتی فراح سهل مع الناس لیس
به باس یعنی برای چه یکی از شما برادر خود را هلاک میکند چرا نگفتی بارک الله فیه چون در نظر تو خوب آمد پس نفرمود
تا اطراف دیرا یعنی اعضای عامر را که در حدیث مذکور اند بشویند و بروی یعنی بر سهل بن حنیف بریزند چنان
کردند در ساعت نیکو شد و کیفیت شستن را زهری بیان کرده که همین را الفرمایند که دست راست در قدح آب
کنند و یک کف بردارد و مضمضه کند و دران قدح ریزد و یک کف را بردارد و بروی را در قدح شوید باز دست چپ را
در قدح برد و آب بردارد و بر زانوی چپ ریزد این چنین است در نسخ متن و در مواهب لدنیه بعد از شستن
روی در قدح گفته که پستر در آرد دست چپ و بریزد بر دست راست پستر در آرد دست راست را و بریزد بر دست
چپ پستر در آرد دست چپ پس بریزد بر مرفق ایمن پستر در آرد دست راست را و بریزد بر مرفق ایسر پستر در آرد
دست چپ را پس بریزد بر قدم راست پستر در آرد دست راست را پس بریزد بر قدم چپ پستر در آرد دست چپ را
و بریزد بر زانوی راست پستر در آرد دست راست را و بریزد بر زانوی چپ پس پشت شوید داخلهٔ ازار را و این
موافق و مناسب ست غسل این اشیا را که مذکور اند در حدیث و غالبًا از قلم کاتب در متن اینهمه افتاده است
و بآن درون ازار شوید و در داخله ازار دو قول ست یکے آنکه مراد فرج ست دوم آنکه مراد طرف ازار ست آنکه
به بدن او رسیده است از جانب راست و زیاده کرده است قاضی عیاض که یا مراد جسد او ست که متصل بازار است
و بعض گفته اند سرین ست که مقعد از ست و بخط شیخ سخاوی نوشته دیده اند که این کنایت ست از ثوبے
که متصل ست بجلد کذا فی المواهب و قدح را بر زمین ننهد و آن آب را از طرف پس سر بر میمون ریزند و انیعانی
ممکن نیست درک وے از جانب عقل و عاجز ست وی در دریافت آن قاضی ابو بکر بن العربی گفته که اگر تو لم کند
متشرعے او را باید گفت که بگوید والله و رسوله اعلم و حال آنکه تائید کرده است آنرا تجربه و تصدیق کرده صحابه
و اگر متفلسف توقف کند رد بروی ظاهر ترست چه نزد فلاسفه دواگاهی فعل بقوت خود کند و گاهی بمجاهدت و رک یعنی
آن ممکن نه و گویند مقتضای صورت نوعیه چنین واقع شده گو این نیز ازین قبیل باشد و در خانه ام سلمه کنیزکے را
دید که بروی اثر نظر جن ست و در لفظ صحیحین همچنین ست که جاریه دید که در روی وی سفعه ست یعنی صفرت
فرمود استرقوا لها فان بها النظرة افسون بخواهند برای این کنیزک که بوی نظره است یعنی نظر کرده است
جن و آسیب رسانیده است ازینجا معلوم شود که همچنان که از آدمے عین میرسد از جن نیز میرسد و گفته اند که نظر
انسان تیز تر از سنان ست و بعضے از شراح نظر را مردود ساخته و گفته نظر انس یا جن و در حدیث دیگر آمده که
در خانهٔ ام سلمه در آمد و در وی کودکے بود گفتند که بوی چشم رسیده است فرمود چرا افسون نمیکنید لورا ازین و در سنن
ابی داؤد ست از سهل بن حنیف که گفته بر آبی گذشتم در آنجا رفتم و غسل کردم مراتب گرفت خبر بر رسول خدا صلے الله
علیه وآله وسلم رسید فقال مروا ابا ثابت یتعوذ امر کنید ابا ثابت را که کنیت سهل بن حنیف ست تا تعوذ کند قال
قلت کیف سهل بن حنیف پس گفتم یا سیدی والرقی صالحة آیا افسونها صلاحیت علاج و دفع علت بدان دارد فقال

لا ریبة الا فی نفس او حمة او لدغة و النفس العین و الحمة کل ذی سم فرمود صلاحیت دارد و لیکن انسون نیست مگر
در نفس کہ مراد بآن عین و چشم زخم ست و این حدیث سہل بن حنیف از عین بود و در حمہ کہ مراد بآن نیش زہر دار ست
از عقرب و مانند آن قد رسلدغہ کہ گزیدن ست بدندان چنانچہ مار و مانند آن و حال حصر بعد ازین معلوم گردد اکنون
مصنف خواست کہ بعض رقیہا کہ ماثور ست ذکر کند پس گفت و بزرگترین رقیہا قرأت فاتحہ ست و قرأة معوذتین
و آیة الکرسی و تعویذات بنوی صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ در احادیث صحیحہ ثابت شدہ از انجملہ اعوذ بکلمات اللہ
التامات التی لا یجاوزہن بر و لا فاجر و باسماء اللہ الحسنی ما علمت منہا و ما لم اعلم من شر ما خلق و ذرأ و برأ و
من شر ما ینزل من السماء و من شر ما یعرج فیہا و من شر ما ذرأ فی الارض و من شر ما یخرج منہا و من شر فتن
اللیل و النہار و من شر طوارق اللیل الا طارقا یطرق بخیر یا رحمن و از ان جملہ اعوذ بکلمات اللہ التامات
من غضبہ و عقابہ و شر عبادہ و من ہمزات الشیاطین و ان یحضرون و از ان جملہ اللہم انی اعوذ بوجہک الکریم و
بکلماتک التامات من شر ما انت آخذ بناصیتہ اللہم انت تکشف المأثم و المغرم اللہم انہ لا یہزم جندک و لا یخلف
وعدک سبحانک و بحمدک و از انجملہ اعوذ بوجہ اللہ العظیم الذی لیس شیء اعظم منہ و بکلمات اللہ التامات التی
لا یجاوزہن بر و لا فاجر و باسماء اللہ الحسنی ما علمت منہا و ما لم اعلم من شر ما خلق و ذرأ و برأ و من شر کل ذی شر
لا اطیق شرہ و من شر کل ذی شر انت آخذ بناصیتہ ان ربی علی صراط مستقیم و از انجملہ اللہم انت ربی لا الہ الا
انت علیک توکلت و انت رب العرش العظیم ما شاء اللہ کان و ما لم یشأ لم یکن و لا حول و لا قوة الا باللہ اعلم ان اللہ
علے کل شیء قدیر و ان اللہ قد احاط بکل شیء علما و احصے کل شیء عددا اللہم انی اعوذ بک من شر نفسی و من شر الشیطان
و شرکہ و من شر کل دابة انت آخذ بناصیتہا ان ربی علی صراط مستقیم و از انجملہ اخصنت بالذی لا الہ الا ہو الحی القیوم و اتوب
الیہ کل شیء و اعتصمت بربی و ربک کل شیء و توکلت علی الحی الذی لا یموت و استدفعت الشر بلا حول و لا قوة الا باللہ حسبی اللہ
و نعم الوکیل حسبی الرب من العباد حسبی الخالق من المخلوق حسبی الرازق من المرزوق حسبی الذی ہو حسبی بیدہ ملکوت
کل شیء و ہو یجیر و لا یجار علیہ حسبی اللہ و کفی سمع اللہ لمن دعا لیس وراء اللہ مرمی حسبی اللہ لا الہ الا ہو
علیہ توکلت و ہو رب العرش العظیم ہر کہ این دعوات را تجربہ کند عظمت و قدر آن بداند و از ان جملہ رقیہ جبرئیل
است کہ پیغمبر را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم رقیہ کرد و در صحیح مسلم ثابت ست بسم اللہ ارقیک من کل شیء یؤذیک
و من شر کل نفس او عین حاسد اللہ یشفیک بسم اللہ ارقیک و از جملہ کلماتیکہ دفع چشم زخم بآن شود گفتن ماشاء اللہ لا قوة
الا باللہ است و اگر عاین بگوید اللہم بارک علیہ دفع چشم زخم کند و جماعتی از سلف رعایت کردہ اند کہ آیات قرآن
بنویسند و معیون بیاشامد مجاہد گوید لا باس ان یکتب القرآن و یغسل و یسقیہ المریض باکی نیست کہ کسی
بنویسد قرآن را و بشوید آنرا و بنوشاند بیمار را مطلق قرآن را یا آیاتے کہ مناسب شفا باشد مثل ہذا کردہ اسماء و دعا
ملا باشد و سوال انسب از ابن عباس مرویست کہ زنی در طلق مانده بود آیتی را یا دو آیت را از قرآن فرمود کہ بنویسند و
بشویند و بخورانند نقل ست از شیخ امام ابو القاسم قشیری گفت کہ بیمار شدم در من بیماری سخت تا آنکہ مشرف شدم
بر موت و سخت شد بر من کار و سے پس دیدم پیغمبر را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در خواب پس شکایت کردم در حضرت او
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم قصہ خود را فرمود کجائی تو از آیات شفا پس بیدار شدم و تفحص کردم در قرآن آیات شفا را

و یافتم در شش موضع قولہ تعالیٰ ۱ و یشف صدور قوم مومنین ۲ و شفاء لما فی الصدور ۳ یخرج من بطونہا شراب مختلف الوانہ فیہ شفاء للناس ۴ و ننزل من القرآن ما ہو شفاء و رحمۃ للمومنین ۵ و اذا مرضت فہو یشفین قل ہو للذین آمنوا ہدی و شفاء پس نوشتم این آیات را و عمل کردم بآنہا و بنوشانیدم او را آن آب را پس شفا یافت فی الحال گویا کہ بند از پاے او کشادہ شد کذا فی المواہب اللدنیہ و قاضی بیضاوی نیز در تفسیر کریمہ ۵ و ننزل من القرآن ما ہو شفاء و رحمۃ للمومنین ۵ اشارت بآیات شفا کردہ و سعد جلبی در حاشیہ آیات مذکورہ را تعیین نمودہ و حکایت استناد ابو القاسم قشیرے را نقل کردہ است و در روایت وی حق سبحانہ را و دنام ذکر کردہ و قرأت آیات مذکورہ را بر مریض و کتابت آنہا را در ظرف چینی و شستن آنہا را بآب و نوشانیدن بہ بیمار آوردہ و از شیخ تاج الدین سبکے نقل کردہ است کہ گفت دیدم بسیاری از مشائخ را کہ می نوشتند این آیات را برای بیمار طلب عافیت را و کاتب حروف از شیخ عبد الوہاب متقی سبکے قدس سرہ نیز این عمل را بر اے بیماران مشاہدہ نمودہ است و یکی از شفاہاے چشم زخم آنست کہ از ابو عبد اللہ بناے مرویست کہ گفت در سفر بودم بر شتر خوب سوار و در میان ہمراہان شخصے منسوب بود بچشم زخم زدن بر ہر چہ نظر استحسان انداختے تلف شدے کسے ابو عبد اللہ بناے را گفت شتر خود را از نگاہ دار بناے گفت او را بر شتر من قدرتے نیست عاین ۱ این خبر معلوم شد نگاہبان شد تا بناے از منزل غائب شد بمنزل وی آمد و در شتر وے نگاہ کرد شتر مضطرب شد و بیفتاد چون نگاہی کہ از بناے بر کنند چون بناے آمد او را خبر کردند کہ عاین شتر ترا چشم زد گفت مرا بر و بر بیاید بیامد چون عاین را بدید گفت بسم اللہ حابس حابس و شجر یابس و شہاب قابس رددت عین العاین علیہ و علی احب الناس الیہ فارجع البصر ہل ترے من فطور ثم ارجع البصر کرتین ینقلب الیک البصر خاسأ و ہو حسیر فرجعت حدقۃ العاین و قامت الناقۃ لا بأس بہا چون بنیاے این دعا بخواند در زمان چشم آن مرد بیرون آمد از محل خود و شتر تندرست بر خاست بدانکہ اصابت بالعین و تاثیر چشم زخم امرے ثابت و محقق ست نزد جمہور علما از اہل حق و حدیث العین حق محبت آنست اگرچہ جماعۂ مبتدعہ از اہل اعتزال و من یحذو حذوہم آنرا انکار کنند چہ ہر چہ بمحال نبود و نزد عقل جائز باشد و بخبر صادق بدان خبر دادہ و اجب ست اعتقاد آن چنانچہ سائر امور از امور آخرت و مراد تاثیر نزد آن منفے ست کہ فلاسفہ ارادہ نمایند از لزوم عقلا بلکہ مراد سبب عادے ست کہ حق سبحانہ و تعالے نظر عائن را سبب ساختہ و ضرر عین را بدان مربوط گردانیدہ است و تاثیر و ترتیب ضرر بارادت و خلق اوست تعالیٰ چنانچہ دیگر اسباب عادیہ و تکلم کردہ اند در کیفیت اصابت عین کہ چگونہ است و نقل کردہ اند از بعضے ازان جماعہ کہ این صفت را داشتہ اند کہ گفت ہر گاہ کہ نظر کنم بچیزے بزعم استحسان مرارتے را احساس کنم کہ از چشم من برآید و بعض گفتہ اند کہ از چشم عاین قوت سمیہ منبعث گردد کہ متصل گردد بمعیون کہ باعث ہلاک یا فساد گردد مثل زہرے کہ از نافے بلدیغ برسد و از بعض افاعے بوساطت نظر نیز زہر بمیرسد و بالجملہ بر مثال تیر چیزے از جانب عاین بجانب معیون روانہ گردد اگر مانعے کہ حفظ و وقایہ کند در میان نبود بر سد کار گر افتد و اگر مانع در میان بود کہ عبارت از حرز و تعویذ و دعاست و صول او نفوذ نیابد و اگر بمیرسخت و قوے بود تواند کہ ہم بجانب وے برگردد و بر مثال تیر محسوس و ہو کما ذکر فصل در مجموع امراض و آلام باین دعا فلاح فرمودے کہ ابو داود روایت میکند سمعت رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم من اشتکے منکم

فلیقل کسیکہ مریض شود از شما باید کہ بگوید این دعا را ربنا اللہ الذی فی السماء تقدس اسمک امرک فی السماء
والارض کما رحمتک فی السماء فاجعل رحمتک فی الارض واغفر لنا حوبنا انت رب الطیبین انزل رحمۃ من رحمتک
وشفاء من شفائک علی ہذا الوجع چون این دعا را بخواند فیبرأ باذن اللہ پس بشود باذن خدا و در صحیح مسلم
ثابت ست کہ جبرئیل علیہ السلام آمد نزد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وآن حضرت خستگی داشت جبرئیل گفت
علیہ السلام بسم اللہ ارقیک من کل داء یؤذیک ومن کل نفس وعین بسم اللہ ارقیک واللہ یشفیک وآنچہ روایت
کردیم کہ لا رقیۃ الا فی عین او حمۃ مراد آنست کہ لا رقیۃ اولی وانفع منہا فی ذلک یعنی مراد اینجا حصر جواز در عین
رقیۃ نیست در عین وحمہ زیرا کہ رقیہ در جمیع امراض وآلام مشروع ومسنون ست ودر خصوص امراض دیگر
غیر عین وحمہ نیز آمدہ است چنانچہ در حمی وصداع ودرد دندان وامثال آن بلکہ مراد آنست کہ درین دو چیز
اولی وانفع ست از دیگر امراض وعلل وپوشیدہ نماند کہ آنچہ سابقا روایت کرد نفس وحمہ ولدغہ ست وچون
مراد بنفس عین ست وحمہ ولدغہ نزدیک ہم اند ودر معنے یک چیز اند مال معنے رقیہ در عین وحمہ باشد پس
وبزرگترین رقیہا فاتحۃ الکتاب ست پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود خیر الدواء القرآن وفاتحہ از اہل سور
قرآن ست ومشتمل بر معانی آن چنانچہ در محل آن بیان کردہ اند وحدیث ابی سعید خدری در صحیح مسلم ثابت ست
کہ جمعے از صحابہ در سفر قومے را از اہل بادیہ ضیافت شدند ایشان ضیافت نکردند ناگاہ بزرگ ایشان را مارے
بگزید ایشان ازان نفر یعنے ازان جمع صحابہ ونفر نام جماعۃ است از سہ تا دہ رقیہ خواستند گفتند چون ما را
ضیافت نکردید ما شما را رقیہ نکنیم تا ما را اجرتے نیکو ندہید ہر یک گلہ گوسفند قرار دادند ودر روایتی آمدہ کہ مجموع سی
گوسفند بود یکی ازان جماعہ برفت وبروی فاتحۃ الکتاب خواند در ساعت نیکو شد چون پیش پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم آمدند واورا ازان حال خبر کردند بآن شخص رقیہ کنندہ اینجا فرمود کہ ترا اعلام کرد کہ فاتحۃ الکتاب رقیہ است
نیکو کردید گوسفندان را قسمت کنید وازان مرا نصیبے دہید درین قول تاکید ومبالغہ است در بودن وی حلال
طیب ودر روایتے آمدہ ونخندید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وازین حدیث معلوم شود کہ گرفتن اجرت
واشتراط آن بر رقیہ جائز ست امالشرطیکہ بقرآن ودعا بود ودروے فریب وضلع نباشد چنانکہ بخارے
از حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ کہ گفت ابوبکر را غلامے بود کہ بروے خراجے نہادہ بود دوے از خراج وے میخورد
روزے آن غلام چیزے آورد وابوبکر ازان بخورد پس گفت آن غلام میدانے کہ این چیز از کجا بود فرمود
چیست گفت کہانت کردہ بودم در جاہلیت مر انسانی را وبنمود مرا علم کہانت ولیکن خداع کردم باوی الآن
ملاقات کرد مرا وبداد چیزے در اجرت آن وآنرا در خدمت تو آوردم پس دراورد دوے دست خود را در حلق
خود وقے کرد ہر چہ در شکم وے بود وحکم تطیب نیز ہمین خواہد بود ودرگزیدن عقرب در مسند ابی بکر بن ابی شیبہ
مرویست از عبد اللہ بن مسعود کہ گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز میگذارد عقربے در انگشت مبارک او در نماز
بگزید چون از نماز بیرون آمد فرمود لعن اللہ العقرب لا تدع نبیا ولا غیرہ لعنت کند خدا تعالی عقرب را نمیگذارد
پیغمبر را وغیر پیغمبر را بعد ازان ظرف آب ونمک را طلب کرد وآن انگشت را در آب نمک نہاد وقل ہو اللہ احد ومعوذتین
میخواند تا الم آن زائل شد ودر سنن ابی داؤد از شفاء بنت عبد اللہ مرویست کہ گفت دخل علی رسول اللہ صلی اللہ

ن رقیہ گزیدن عقرب

علیہ وسلم

علیہ وآلہ وسلم وانا عندہ حفصۃ فقال الا تعلمین ہذہ رقیۃ النملۃ کما علمتہا الکتابۃ درآمد بر من رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ومن نزد حفصہ بودم پس گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آیا تعلیم نمیکنے این را یعنے حفصہ را افسون نملہ را چنانکہ تعلیم کردہ تو او را خط وکتابت را غالبًا این زن بحفصہ تعلیم کتابت کردہ بود واز این حدیث معلوم شود کہ تعلیم کتابت مر نساء را مکروہ نیست وبعض گفتہ اند کہ این از خصائص ازواج مطہرات است بحکم لستن کاحد من النساء وخیر لا تعلموہن الکتابۃ محمول بر نساے عامہ است از جہت خوف ابتلا وافتتان بر بنہا وفائدہ رقیہ کہ بر پہلو ہا ظاہر میشود وبغایت سوم ست ومریض احساس حرکت مل میکند وشفا بنت عبد اللہ واسمہ رملہ رقیہ سیکرد این رنج را چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہجرت کرد نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد وگفت یا رسول اللہ من در جاہلیت افسون نملہ میکردم میخواہم کہ بر تو عرض کنم پس عرض کرد وگفت بسم اللہ فضلت حتے تعود من افواہہا ولا تضر احدا اللہم اکشف الباس رب الناس این دعا را بر چوبے بخواند وآنرا بسنگے حک کند بسر کہ تیز حاذق وبر ریش طلا کند وامادر سائر جراحات وقروح عائشہ رضی اللہ عنہا روایت میکند کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا اشتکے الانسان وکانت بہ قرحۃ او جرح قال باصبعہ ہکذا ووضع سفیان سبابتہ علی الارض ثم رفعہا ثم قال چون شکایت میکرد انسانی یعنے بیمار میشد وشکایت گاہے بمعنے در دشکم آید یا می بود بآنکس ریشے یا جراحتے اشارت میکرد بانگشت مبارک خود ہمچنین وسفیان ثوری کہ راوے این حدیث ست برائے نمودن کیفیت این اشارت بنہاد انگشت سبابۂ خود را بر زمین پستر برداشت انگشت را سفیان پستر گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این دعا را بسم اللہ تربۃ ارضنا بریقۃ بعضنا یشفی سقیمنا باذن ربنا واین علاجے ست سہل وآسان ونافع مرکب از طبیعے والہی چہ خاک سرد وخشک ست ومجفف رطوبات قروح وجراحات علے الخصوص در بلاد حارہ لاسیما تراب زمین مدینہ کہ بر برکتے خاص وتاثیرے مخصوص دران نہادہ اند وسابقًا در باب اذکار کلام درین حدیث کردہ ایم فتذکر وکسے آمد وگفت یا رسول مرا در بدن وجعے عظیم ست واز اول اسلام من تا این زمان باقی ست فرمود کہ دست بر موضع الم نہ وہفت بار بگو بسم اللہ وہفت بار بگو اعوذ بعزۃ اللہ وقدرتہ من شر ما اجد واحاذر ودر الم مصائب ودفع آن میفرمود ہر کہ میگوید اللہم اجرنی فی مصیبتی واخلف لی خیرا منہا بعد از قول انا للہ وانا الیہ راجعون باریتعالے او را بدل ماجور خیر کرامت کند چون ابو سلمہ کہ زوج اول ام المؤمنین ام سلمہ است فوت کرد وبغایت مردے نیک وخوش معاملہ بود وبزرگ بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ام سلمہ را این دعا تلقین فرمود وامر بخواندن فرمود وگفت ہر کہ این دعا در مصیبت بخواند حق تعالے جبر نقصان او بہتر از ان کرداند بکند ام سلمہ گفت یا رسول اللہ بہتر از ابو سلمہ کہ خواہد بود کہ بدان جبر کسر من خواہد شد فرمود شاید کہ باشد آخر بسعادت تزوج آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشرف شد

فصل در علاج غم واندوہ وہم این ہر دو لفظ در اطلاقات نزدیک بہم واقع شوند وغم عبارت ست ازان تنگے وتیرگے کہ از طریان قبض واندوہ بر دل نشیند مشتق از غمام بمعنے ابر کہ عارض گردد وہم مختصے کہ از قصد کردن بچیزے وتوجہ دل وارادہ بدست آوردن آن پیش آید واندوہگین ودریشان گرداند وآنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در دفع اینہا میگفت لا الہ الا اللہ العظیم الحلیم لا الہ الا اللہ رب العرش العظیم لا الہ الا اللہ

رب السموات والارض ورب العرش الکریم و در جامع ترمذی ست کہ چون کارے سخت پیش آمدے فرمودے
یا حی یا قیوم برحمتک استغیث و در حدیث دیگر از ترمذی آمدہ کہ چون کارے ویرا اندوہگین کردی نظر سوے
آسمان کردے و گفتے سبحان اللہ العظیم و چون در دعا اجتہاد نمودے فرمودے یا حی یا قیوم و میفرمود دعائے
اندوہگین ہیست اللھم رحمتک ارجو فلا تکلنی الی نفسی طرفۃ عین و اصلح لی شانی کلہ لا الہ الا انت و اسماء بنت عمیس را
گفت ترا بیاموزم کلمہ چند کہ در وقت اندوہ گوئی گفت آرے گفت بگو اللہ ربی لا اشرک بہ شیئا ہفت بار و فرمود
ہیچ آفریدہ را ہمی و چیزے نرسد و این بگوید الا کہ ازان خلاص یابد اللھم انی عبدک و ابن عبدک و ابن امتک ناصیتی
بیدک ماض فی حکمک عدل فی قضائک اسالک بکل اسم ہو لک سمیت بہ نفسک او انزلتہ فی کتابک او علمتہ احدا
من خلقک او استاثرت بہ فی علم الغیب عندک ان تجعل القرآن العظیم ربیع قلبی و نور صدری و جلاء حزنی و ذہاب
و فرمود دعائے ذی النون در شکم ماہی این بود کہ لا الہ الا انت سبحانک انی کنت من الظالمین ہیچ مسلمانی
نگوید الا کہ مستجاب شود یکی از انصار را ابو امامہ نمیخواند پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم اورا دید در مسجد در غیر وقت
نماز گفت در مسجد چہ میکنے درین وقت گفت اندوہ بسیار و دین بیشمار مرا اینجا آورد فرمود ترا کلماتی بیاموزم کہ چون
آنرا بخوانی اندوہ تو ببرد و دود دین تو وفا شود گفت بلے یا رسول اللہ گفت چون بامداد و شبانگاہ کنی بگو اللھم انی
اعوذ بک من الہم و الحزن و اعوذ بک من العجز و الکسل و اعوذ بک من الجبن و البخل و اعوذ بک من غلبۃ الدین و قہر الرجال
گفت چنین کردم اندوہ من ببرفت و دین من وفا شد و فرمود من الزم الاستغفار جعل اللہ لہ من کل ہم فرجا
و من کل ضیق مخرجا و رزقہ من حیث لا یحتسب سابقا در فصل اذکار کلامے متعلق باستغفار گذشتہ است و در
مسند امام احمد ست کہ چون کارے ویرا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم تنگ آوردے پناہ بنماز بردے و میفرمود
کہ در جہاد کوشید کہ دندانے ست از دریاے بہشت و دفع اندوہ و غم و ہم میکند و گاہے میفرمود کہ ہر کرا ہموم و
غموم بسیار شود باید کہ بسیار بگوید حول و لا قوۃ الا باللہ و این کنزے ست از کنوز بہشت و در صحیح ابن حبان آنرا
کسے دعا کرد و در دعا گفت اللھم انی اسالک بان لک الحمد لا الہ الا انت الحنان المنان بدیع السموات و الارض
یا ذا الجلال و الاکرام یا حی یا قیوم پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود لقد دعا اللہ باسمہ الاعظم الذی اذا دعی
بہ اجاب و اذا سئل بہ اعطی و در علاج خوف و بیخوابی میفرمود بگویند اللھم رب السموات السبع و ما اظللن و رب الارضین
و ما اقللن و رب الشیاطین و ما اضللن کن لی جارا من شر خلقک کلہم اجمعین ان یفرط علی احد منہم او ان یبغی علی عز جارک
و جل ثناؤک و لا الہ غیرک و در علاج حریق امر بتکبیر فرمودے و حکمت در اطفاے حریق بتکبیر آن گفتہ اند کہ حریق
سببش آتشے ست کہ مادہ شیطان ست کہ مخلوق ست از دود و دود از فساد عام ست کہ سبب امر شیطان
و مادہ او ست و آتش بر طبع طالب علو و فساد کہ سیرت شیطان و دعوت او بدان ست و کبریاے حق قمع میکند
شیطان و فعل او را و نمی ایستد نزد کبریاے و تعالے شانہ ہیچ چیز پس چون یاد کرد مومن کبریاے حق خامد شد
بود بے نار کہ مادہ شیطان ست و اطفاے نار بتکبیر مجرب ست نزد اکثر علما و قد صدقوا فی ذلک فصل در
عادت حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در طعام و شراب پوشیدہ نماند کہ سابقا ذکر طعام و شراب آن حضرت
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کردہ و بعضے از احوال درین فصل مکرر آمدہ اولے آن بود کہ ہمہ را در محل واحد در یک فصل

ذکر میکرد و وجه تفریق این فصول و تکریر احکام و احوال ظاهر نیست میفرمود لا آکل متکیا انما اجلس کما یجلس العبد و آکل کما یاکل العبد نخورم تکیه زده و نه نشینم مگر چنانچه نشیند بنده و نخورم مگر چنانچه بخورد بنده این حدیث سابقا مذکور شده است و معنی آنکه نیز معلوم شده فتند کردن نمی فرمود از ان که کسی بر روی افتاده طعام خورد مطلق افتاده خوردن اگرچه بر روی نیفتاده باشد هم کروه است مگر مثل تمر و کاک و مشک و مانند آن که در بعض آثار آمده است و طعام بسه انگشت خورد و این غایت اعتدال و توسط است هیچ کمتر از ان خوردن صورت تکبر دارد و تفریط و تقلیل در طعام آرد و بزیاده بران علامت حرص و شره و تکثیر است و هرگز تنها نخورد و هر دو نوع میوه را میان لبن و سمک و نه میان لبن و حوامض و نه میان دو غذای گرم و نه دو غذای سرد و نه میان دو لبن و نه میان دو قابض و نه میان دو مسهل و نه میان دو غلیظ و نه میان دو مرخ معنی جمع جمع انهاست در معده نه اکل سما یعنی یکے را پیش از هضم شدن دیگرے نخورد و علت در عدم جمع دو غذای متفق الکیفیت خوف غلبه وافراط آن کیفیت خواهد بود و اما عدم جمع میان مختلفین خوف حدوث دو کیفیت متضاد است که موجب تنازع و تخالف است چنانکه گفت و نه میان دو مختلف چون قابض و مسهل یا سریع الهضم و بطی الهضم و نه میان مشوی و مطبوخ و نه میان قدید و تازه و نه جمع سکر میان شیر و بیضه و نه میان گوشت و شیر چه آن نیز احداث کیفیت ردیه میکند چنانکه میان سمک و لبن و طعام در حالت شدت گرمی تناول (نوشیدن) اشارت کرد بآنکه مراد از انچه در حدیث واقع شده است که طعام طعام را نخورد طعام شدید الحرارت است طبرانی در صغیر و اوسط از حدیث بلال بن ابی هریره از پدرش آورده که آورده شد نزد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم طبقے از طعام که بجوشید فرمود خدائے تعالے آتش خوردن نفرموده است و در حدیث دیگر آمده که طعام سرد بخورید که در وے برکت است و در طعام حار برکت نیست و طعام شبانه را صباح نخوردی و از اطعمه که عفونت یافته باشد هیچ را تا که علامات و ملوحات ثابت نشده که هرگز چیزے تناول کرده و ضرر بعضے از اغذیه با ضداد آن زائل کردے چنانچه خربزه را بروغن و رطب را با قثاء خربزه چون عفونتے و حرارتے دارد روغن مصلح آن باشد و در حدیث تمر با سکه واقع شده و آمده که دوست سیداشت تمر زهد را و لبن تمر را طیبین نام کردے و همچنین حرارت رطب را بروغن قثاء زائل کردے و در حدیث ابی داؤد آمده که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بطیخ را برطب خوردے و بشکست گرمے یکے را بسردے دیگر و بعض گفته اند که مراد به بطیخ در حدیث خضر است زیرا که اصفر حار است و جواب داده اند که اصفر اگرچه بجهت حلاوت نوعے از گرمے دارد و لیکن نسبت برطب سرد است و در بعض احادیث خربز بکسر خاے معجمه و سکون راء و کسر موحده نیز آمده و گفته اند که آن نوعے از بطیخ اصفر است و در بعض روایات بطیخ بتقدیم طاء بر باء واقع شده مکان بطیخ و گفته اند که آن لغت است در بطیخ و در فضائل بطیخ احادیث آورده اند که موضوع و باطل اند چنانچه در خاتمه بیاید ان شاء الله تعالے از محمد بن اسلم آرند که وے بطیخ نخوردے و عدم تحت کیفیت اکل آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم مر آنرا کذا فی المواهب و آب خرما سے سقوع که در آب تر کرده باشند و شیر بینے از وے جدا شده را برائے هضم طعام آشامیدی و امر فرمودے بطعام شب خوردن و اگرچه یک کف از خرما باشد گویند گرسنه خفتن مضعف بدن ست اما برائے صاحب رمد مضر و نهی کردے از خسبیدن

بعد از اکل که باعث هضوش بخارات وصعود ادست بدماغ ونیز حرکت او خلست در هضم ونیز علامت غفلت وشیوهٔ غافلان ست که خوردن وخفتن کار ایشان ست وموجب قساوت قلب ست چنانکه فرمود چون طعام خورید گداخته گردانید آنرا بذکر ونماز ودر عقب طعام درخواب بشوید که دلهای شما سخت گردد چنانکه سابقاً گذشت ودر مواهب لدنیه از کتاب بدے نقل کرده که اطبا گفته اند هر که حفظ صحت خواهد باید که بعد از غشا مشے کند اگرچه صد خطوه بود وخواب نکند بعد از طعام که بسے مضرست واما در شرب شهد را بآب سرد آمیخته کردے وآشامیدے سابقاً گفت که هر روز همچنین کردے معلوم شد که آنرا فوائد بسیارست وبعض آب شیرین سرد را که در حدیث کان احب الشراب الی رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم الماء الحلو البارد واقع شده بر همین آب سرد ممزوج بعسل حمل کرده اند وظاهر ومختار آنست که مراد بآن ماء عذب ست وچون افضل شیرینها باجماع اهل علم عسل ست که نتیجه وحے ست که حق سبحانه وتعالی بنحل کرد چنانچه فرمود وأوحی ربک الی النحل الآیة وحمل ابن عباس بر ذکر وے در وحے آسمانے وآیت قرآنی بعید ست ومناسب نیست بلفظ نتیجه کما لا یخفی آنرا از همه شیرینها دوست داشتی وآب بایست یعنے آنکه شب گذشته بروی دوست داشتی از آب تازه از نهیت چون در بستان ابن الیتهان در آمد گفت انکان عندکم ماء بات فی شنة والا کرعنا اگر آبے ست که شب در خیک خفته است بیارید والا کرعنه بدهن از جوے آب خوریم واصل معنی تکرع انیست ولیکن مراد بکرع اینجا اعتراف ست بهر دو وجه نه حقیقت یعنے او که آب بدهن خوردن ست از جوے باشرب بدست دران حالت متعذر بود وضرورت موجود شد بکرع والا بے ضرورت اختیار تکرع بعید ست والله اعلم ونشسته آب خوردے ومنع کردے که کسے ایستاده آب خورد وسیفرمود که هر که فراموش کند واب ایستاده خورد باید که قے کند اما در صحیح ثابت شده چنانچه در حج یاد کردیم که ایستاده آب زمزم خورد بعض میگویند که این ناسخ نهی ست وبعض میگویند مبین ست که نهی برائے تحریم نیست بلکه برائے ارشاد ست وتنزیه این مبحث نیز سابقاً گذشته است ودر انجا گفته که بعض مے گویند که نهی ناسخ انیست وبعض مے گویند که میان حدیث شرب قائما ونهی ازان تعارضے نیست زیرا که ایستاده از روے ضرورت خورد از جهت تنگی مجال نشستن امانی ضرورت عادت شریفه نه بر ایستاده خوردن بود ودر شرح ابن الهمام مذکورست که از دابست که بقیهٔ آب وضو را مستقبل قبله بخورد واگر خواهد نشسته بخورد ودر اناء سه بار تنفس کردے وی فرمود انه اروی وامرا یعنے سیراب کننده ترست وگواراتر وشفا دهنده تر ومراد تنفس در شرب جدا کردن قدح ست از دهن ونفس زدن بیرون آن ودر حدیث آمده هست که آب در سه نفس خوردے در اول هر نفس بسم الله گفتے ودر آخر الحمد لله وآنکه در بعض احادیث نهی از تنفس در شرب وارد شده مراد بآن تنفس در داخل ظرف ست تا موجب تغیر آب نگردد بجهت بودن تنفس تغییر الفم بسبب اکل طعام کرید الرایحه یا بعد عهد از مسواک ومضمضه مثلا وسیفرمود غطوا الاناء واوکوا السقاء فان فی السنة لیلة ینزل فیها وباء لا تمر باناء لیس علیه غطاء وسقاء لیس علیه اکاء الا وقع فیه من ذلک الداء یعنے سر ظرفها بپوشید وسر مشکها به بندید که در هر سال یک شبے ست که

دران شب وبا ے افتد بر ظرف کہ مکشوف باشد یا بر مشک کہ گشادہ ماند ازان وبا بے بہرہ نمے ماند وہر دخول میکند وے افتد دران ظرف یا مشک چیزے ازان وبا رنگے میفرمود کہ آب از تکمۂ قدح خوردن یعنی از مکان شکستہ وسبب نہی گفتہ اند آنست کہ موضع شکستہ بلب خوب نمی چسپد و آب بر روے وے پراکندہ میریزد و نیز آن موضع در غالب چرکین و ناشستہ میباشد و شیر خالص را آشامیدے وگاہ باشد آمیختہ آشامیدی زیرا کہ شیر در وقت دوشیدن گرم میباشد و در بلاد حار خالی از ضرر نبود پس می شکست گرمے او را بسردی آب و در حدیث ابن التیہان کہ مذکور شدہ آمدہ کہ چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آب سرد کہ شب گذشتہ باشد درش طلبیدہ اشت وے آب سرد در قدح ریخت وگوسفندے را دروے دوشید و بخدمت آورد پس نوشید الحدیث و روایت از انس در صحیحین آمدہ کہ گفت دوشیدہ شد برای رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شاتی و آمیختہ شد با آب پس نوشید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و باقی ماند ازان چیزے و بر دست چپ وی ابو بکرؓ بود و بر دست راست اعرابے عمرؓ التماس کرد تا آنرا بابی بکرؓ دہد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا باعرابی داد کہ بر دست راست وے بود و فرمود الایمن فالایمن و میفرمود چیزے نیست کہ قائم مقام طعام و شراب تواند شد جز شیر رواہ الترمذی و نیز روایت کردہ کہ سہ چیز نمے باید رد کرد لبن و وسادہ و دہن و در روایتے طیب مکان دہن آمدہ و خرما را در آب بسے انداختند یک شب وگاہے دو شب وگاہی سہ شب میگذشت روز دیگرے آشامید و ہر چہ باقی ماندے از انچہ سہ شبانروز بران گذشتہ بودے غلامی را دادی وگاہ فرمودے تا بریزند غالبًا اگر از حد اعتدال بیرون نرفتے بغلامے دادے و اگر تند و سخت شدی امر بریختن فرمودے و ازین مبحث در خاتمہ بتفصیل بیاید انشاء اللہ تعالیٰ **فصل** در امر مسکن و منزل التفاتی نبودی نہ وے را و نہ اصحاب وے را چہ ایشان را معلوم بود کہ بر ظہر سفر اند لاجرم از منازل بآن مقدار اکتفا کردندے کہ دفع حر و برد کند و از دلوج و در آمدن دواب و بہائم مانع آید و استتار از عیون بنی آدم حاصل شود و اگر احیانًا یکے ازایشان را عمارت خانہ محکم و مرصص بودے اما زخرفہ یعنے نقش کردن و تزئین و تحسین بآب طلا و الوان و تعلیہ بلند گردانیدن خانہا و توسعہ فراخ گردانیدن خانہ اصلا نبودے گفتہ اند کہ بلندے خانہ تا سقف ہفت دست باید **فصل** در تدبیر نوم و یقظہ اما تدبیر نوم و یقظہ بر اعدل وجہ بود اول شب در خواب شدے و در اول ہمۂ آخر شب بیدار شدے و مسواک کردے و وضو ساختے و تہجد بر وجہے کہ بیان کردیم بگزاردے لاجرم بدن و اعضا از خواب و از راحت دراز ریاضت خطے تمام داشتے با وفور اجر و کمال عبادت و رعایت توسط و اعتدال و ادائے حقوق نفس و اہل و عیال و گاہے تمام شب در خواب و بیدارے و وضو فارغ گذشتے بیدار میشد و وضو میکرد و نماز میگذارد و بخواب میرفت باز بیدار میشد و بخواب میرفت بگذاردے و زیادت از قدر محتاج الیہ خواب نکردے و نفس را از قدر محتاج الیہ منع نکردی و چون قصد خواب کردے بر دست راست خسپیدے و لا یزال بذکر مشغول بودے تا چشمان مبارک در خواب شدے قید چشمان بجہت آن کردہ کہ دل شریف ہرگز در خواب نشدے تمام عیناے و لا ینام قلبی و رہبانیہا کہ بلند نرم بر ہم نہادہ تکیہ کردے و بر زمین مجرد میتوانست کردے وگاہ سر بالش کہ از چرم بود مخشو بلیف خرما

نہادے وگاہے بر ساعد مبارک کہ داخل ست در بیدار خانہ بے تیسر قیام صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم **فصل** در حفظ صحت باستعمال بوے خوش امر فرمودے بسیار بکار داشتی اشارت ست بآنکہ استعمال بوے خوش سبب حفظ صحت و انتعاش طبع و تفریح خاطر و تقویت قلب و صحت بدن ست و نظر فے خاص داشت برائے عطر و بوی خوش و طیب از انجا بکار بسیار است و ہرگز بوے خوش رد نکردے و فرمودے کہ ہر کہ بوی خوش بروی عرض کنند باید کہ رد نکنند چہ بوے خوش خوش ست پس روآن کہ ناظر در نفرت و کراہت ست خوش نباشد و دران گران بارے نیست نہ از جہت سنت و نہ از جہت حمل و بر داشتن و در مسند بزار ثابت ست کہ فرمود ان اللہ طیب یحب الطیب نظیف یحب النظافۃ کریم یحب الکرم جواد یحب الجود فنظفوا افنیتکم و ساحاتکم و لا تشبہوا بالیہود یجمعون الاکباد فے دور ہم یعنے خدائے تعالے طیب ست و دوست میدارد طیب را و نظیف ست و دوست میدارد نظافت را و کریم ست و دوست میدارد کرم را و جواد ست و دوست میدارد جود را پس طیب و نظافت را بکار برید و خانہا و پیش دہلیزہا و ساحتہا پاک و بے خاشاک دارید و مانند گی نکنید بیہود کہ در خانہا اکباد جمع مے کنند و اکباد سرگین ست و زبالہ و ثابت شدہ کہ فرمود ان اللہ حقا علے کل مسلم ان یغتسل فی کل سبعۃ ایام و انکان لہ طیب ان یمس منہ مراد ایتعالی را حق ست ثابت بر ذمۂ ہر مسلمان کہ غسل کند در ہر ہفت روز یعنے در روز جمعہ و اگر باشد او را بوی خوش مس کند بایۂ اندوی و استعمال کند انتہا و در قول وے و انکان لہ طیب اشارت ست بمنع سوال از غیر نہایتش اگر کسے ہدیہ نزدیک کند و دہن کنجد نزد امام ابو حنیفہ داخل طیب ست و لہذا باستعمال وی در احرام جنایت شود تنبیہ استعمال آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طیب را حکم نور علی نور داشت و محبت وے مر آنرا در حقیقت بحکم مجانست و مناسبت ذاتی بود کہ الطیب یحب الطیب مصداق آنست و الطیب را بکہ ذاتی وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بحدے بود کہ تمامۂ روائح طیبۂ عالم بشمۂ ازان نرسند انس رضی اللہ عنہ گوید نبوئیدم ہرگز ہیچ ریحی را و نہ مشکے را و نہ عنبرے و در روایتی و نہ عطری را خوشبوتر از عرق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و نیز از انس رضی اللہ عنہ آمدہ کہ گفت چون میگذشت آن حضرت براہی از راہہای مدینہ می یافتند بوی خوش ازان و میگفتند کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازین راہ گذشتہ است رواہ ابو یعلے و البزار باسناد صحیح و مرویست از عائشہ رضی اللہ عنہا کہ گفت بود رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خوبرو ترین مردم و روشن ترین مردم مثل ماہ شب چہاردہم و بود عرق در روے مبارک وی مانند لولو و خوشبوتر از مشک اذفر و جابر بن عبد اللہ میگوید کہ بوی مشک گرفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر راہی مگر آنکہ شناختہ میشد از طیب عرق و نمیگذشت بہیچ سنگے مگر آنکہ سجدہ میکرد مر او را رواہ البیہقی و الدارمی و ابو نعیم و مسلم روایت کردہ از انس رضی اللہ عنہ کہ گفت درآمد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ما و قیلولہ کرد در خانۂ ما و عرق کرد و آورد مادر من ام سلیم شیشۂ را پس جمع کرد عرق را از بدن مبارک و میگرفت در ان شیشۂ پس بیدار گشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت چکار میکنی یا ام سلیم گفت این عرق تست یا رسول اللہ در طیب خود می اندازیم و ہو اطیب الطیب و طبرانی در معجم صغیر آورد کہ ام حاصم امرأۃ عتبہ بن فرقد سلمی گفت کہ وے ہمسایہ زن داشت و ہر کدام متعصب و کوشش مبالغہ در طیب میکرد تا اگر دیگرے خوشبوتر باشد تنہ دوے دوے یعنے عتبہ ہیچ استعمال طیب نمیکرد جز آنکہ گاہے مسح میکرد بدہن لحیۂ خود را و حال آنکہ وے

خوشبوتر میبود از ما و ما هر چند کوشش میکردیم در استعمال طیب بوے نمیرسیدیم روزی از وے پرسیدیم
کہ سبب آن چیست گفت رسیدہ بود مرا در زمان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علت شری کہ شور صفار
سرخست کہ جوش میزند بدان بدن یکایک وخارش مے آرد و ایذا میکند در شب بیشتر پس رفتم نزد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و علاج طلبیدم پس برہنہ کردہ بدن مرا و دم کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دست
مبارک خود بر آورد و بر پشت و شکم من پس پیدا شد از ان روز این بوے خوش در من و مردے بحضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم آمد و گفت کہ تزویج و تجہیز دختر میکنم و چیزے ندارم کہ ویرا بدان طیب کنم پس آنحضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم از عرق خود بوی عطا کرد و فرمود طیب کن او را بدین دیگر تا بود از وی رائحہ طیب می یافتند و خانہ اش را
بیت الطیبین نام کردند و در بعض احادیث آمدہ کہ گل سرخ از عرق آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیدا شدہ و چون
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از معراج باز آمد قطرہ از عرق وی بر زمین بچکید و ازان گل سرخ روئید و از نجا
فرمودہ است آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ ہر کہ بوی مرا دریابد گو کہ بوکند گل سرخ را لیکن این احادیث نزد
محدثین باصطلاحی کہ ایشان دارند بصحت نرسیدہ است و حدیث من شم الورد ولم یصل علی فقد جفانی را نیز از موضوعات
میدانند و احادیث دیگر آمدہ در طیب رائحہ فضلات وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و آنہا نیز ہمین حکم دارند و این بحث در خاتمہ
بتفصیل باید و اللہ اعلم **فصل** در خفت صحت چشم امر فرمودی بمداومت بر اکتحال در وقت خواب و میفرمود کہ سرمہ خوشبوی
ہر شب در چشم کنید در سنن ابی داؤد ثابت شدہ است امر رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بالاثمد المروح عند النوم
وقال لتیقہ الصائم امر کرد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سرمہ خوشبو نرد خواب و فرمود باید کہ پرہیز کند از سرمہ
کسیکہ روزہ دار است و محرم را نیز نہی کردہ اند و این بجہت طیب رائحہ است نہ ذات وے و مروح آنست
کہ بمشک آنرا خوشبوی کنند باین طریق کہ آنرا در مشکہ بپرورند یا چیزے از مشک در وی بیندازند و ظاہر
ہمین ست و در سنن ابن ماجہ آوردہ است خیر اکتحالکم الاثمد یجلو البصر وینبت الشعر بہترین سرمہا ثمد ست یکسر
ہمزہ کہ سنگست مشہور روشن میگرداند بصر را و مے رویاند پلک چشم را و ہمین معنی در روایت دیگر آمدہ علیکم
بالاثمد فانہ منبتہ للشعر مذہبۃ للقذے مصفاۃ للبصر حضرت نبوے را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سرمہ دانے بود
خاص یعنے مخصوص بوے کہ دیگرے دران شریک نبود در سفر و حضر ہمراہ بودی و ہمچنین آئینہ ہمراہ
داشتی و در ان جمال شریف بعد از دہان وغیرہ دیدے و آیات کمال صنع الٰہی را در ان مطالعہ فرمودی
والحق آئینہ دیدن او را سزد کہ مظہر جمال و کمال حق بود تعالی شانہ **بیت** دمی ز آئینہ حسن ترا جدائے
نیست ✦ غرض تجلی حسن ست خود نمائی نیست ✦ و چون سرمہ کشیدی سہ بار در چشم راست کشیدی و سہ بار
در چشم چپ و گاہی در چشم راست سہ بار کشیدی و در چشم چپ دو بار ابتدا بر است کردی و ختم ہم بر است کردے
اول دو میل در چشم راست کردی دیگر دو میل در چشم چپ دیگر یک میل در چشم راست و میفرمود من اکتحل فلیوتر
و در اتیار دو قول ست یکی آنکہ در ہر چشمے سہ میل کند تا ہر یکے وتر باشد دوم آنکہ در چشم راست سہ میل کند و
در چشم چپ دو ابتدا و انتہا بر است باشد تا مجموع وتر باشد کہ پنج بار ست تفصیل یعنی را کہ در دو سہ بار
کردہ شد و ابتدا از وے نمودہ گویا کہ این اشارت ست بترجیح این طریق و لیکن اول مشہور ترست و اللہ اعلم

فصل در قرض و سلف عادت نبوے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آن بود کہ نیکوتر و افزونتر از آنچہ شدہ بود ے
وفا کردے دو برا دعا کردے و گفتے بارک اللہ فی اہلک و مالک انما جزاء السلف الحمد و الاداء این کلام داخل دعایست
بلکہ مے فرماید جزاے قرض و سلف ادا کردن ست و شکر گفتن بر توفیق ادا یکنوبت مقدار چہل صاع قوت
از انصارے بسلف خرید انصارے محتاج شد بیامد و مطالبہ نمود فرمود کہ چیزے حاضر نیست انصاری
خواست تا سخنے گوید فرمود کہ زبان را نگاہدار و مگوے الا خیرا کہ بہترین کسے کہ سلف گرفت منم پس چہل صاع قوت
ویرا بانعام داد و چہل صاع دیگر حق ویرا ادا کرد مجموع ہشتاد صاع شد روزے غریمے بیامد و تقاضاے سخت کرد
عمر بن الخطاب خواست تا ویرا تادیب کند فرمود کہ مہ یا عمر کنت احوج الی ان تامرنی بالوفاء و کان احوج الی
ان تامرہ بالصبر یعنے بایشان اے عمر از زجر و تادیب وے من محتاج ترم بآنکہ مرا بوفاے دین فرمانی از انکہ
مرا تعصب کنے وے محتاج تر بود بانکہ ویرا بصبر فرمائے از انکہ ویرا زجر و تادیب کنے یعنے مناسب ترین مقام
آن بود کہ مرا باعث بر وفاے دین شوے و اگر از من تاخیرے در اداے آن مشاہدہ کنی او را امر بصبر و ترک
سختے کنے اما اینکہ بجہت من تعصب ورزے و او را ایذا و تادیب کنے چیزے نیست و از مکارم اخلاق نزیکبار
یہودے بیامد و دینے را تقاضا کرد پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود کہ ہنوز اجل دین تو نرسیدہ صبر کن تا دین تو
حال شود و آن وقت اجل کہ براے تو اداے آن قرار یافتہ است برسد یہودی گفت شما بنی عبد المطلب ایں
وعدہ بدروغ پیشہ دارید صحابہ بر جوشیدند خواستند او را ہلاک کنند پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ایشان را
تسکین فرمود و بحلم دعوت کرد یہودے گفت مجموع علامات پیغمبرے در تو مشاہدہ کردہ بودم یکے باقی بود
و آن این بود کہ چندانکہ بہ بنے جہل و بے ادبی زیادہ کنے وے در حلم و عفو افزاید خواستم آنرا نیز بدانم اکنون
دانستم کہ تو بیشک پیغمبرے و در زمان مسلمان شد **فصل** در رفتن حضرت نبوی صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم چون
در راہ رفتی روان رفتے چنانچہ کسے از بلندے فرود آید و گاہ چنان رفتے کہ کسے خود را بجملگی از زمین بردارد
و آن روش دلیران و صاحب ہمتان و زندہ دلان ست و معتدل ترین رو و شہاست چہ رونده یا مردگانہ و
فسردگانہ چون چوبے خشک رود یا لطیف یعنے بخفت و سبکسارے و از عجاج و قلق و اضطراب رود
این ہر دو نوع مذموم و مستقبح ست و دلیل ست بر سبک سرے و بے عقلے یا خمول و مردہ دلی بآہستہ با حرکت
تمام و سرعت اندک و این نوع را مشے ہون خوانند نفخ ہا و سکون واو قال اللہ تعالی و عباد الرحمن الذین یمشون
علی الارض ہونا حق سبحانہ و تعالے نشان میدہد و مدح میکند بندگان خاص خود را آنان کہ میروند بر زمین رفتن
بطریق ہون سفسران گفتہ اند یعنے بسکینہ و وقار امن غیر کبر و لا تمادت میروند بآرام و گرانبارے بے تعظم و تکبر
و بے مردگی و فسردگی و این نوع رفتن از ان حضرت در سالت بود صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و با وجود آن روش
چنان نمودے کہ از بالا فرود مے آید و گویا زمین ویرا طے و در نوردیدہ میشد چنانکہ ترمذی در شمائل آوردہ
از حدیث ابی ہریرہ کہ گفت ندیدم ہیچ یکے را سریعتر در رفتن از رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم گویا کہ زمین پیچیدہ
میشد برائے او و در مشقت مے انداختیم ما خود را در رفتن و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم میرفت
بے تکلف و بطبع خود و در حدیث دیگر آمدہ کہ سعید و یزید مردم دو پسر نمیرسیدند و نیز آمدہ کہ مشے سکینہ مجتمعا یعنے

قوے الاعضاء بے سستی وفرو انداختن اعضا و نیز آمدہ کہ مشے سیکرد تسلعا یعنے بردارندہ پای را از زمین
بتمام بے کشان وانواع روش دہ است این سہ یعنے تمادت وانزعاج وہون چہارم سعے مشے باسرعت بحیث
رمل بفتح میم مشے با برداشتن پایہا وجنبانیدن کتفہا چنانچہ در طواف ششم فلان کہ عدوے ست سبک
دویدن وسبک رفتن واز سعے سریعتر ست ہفتم عزے کہ رفتنی ست با تمائل وفی القاموس الخوزلی السیر اللین
ہشتم قبقرے کہ رفتنی ست ماوری یعنے پس پا رفتن نہم جمزے کہ برجستن ست در راہ وناقہ را کہ جمازہ گویند
باین معنی ست وہم تجشر کہ روش متکبران ست یعنے مزامیدن وگردن افراختن واز نیجملہ اکمل وافضل ہون سعی
کہ مشے حضرت نبوے بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واعدل واوسط انواع مشے ست وچون باصحابہ ہمراہ بودے
ایشان را پیش کردے وخود در عقب ایشان رفتی لیسوق اصحابہ کہ در حدیث واقع شدہ است این ست وفرمودے
کہ پشت مرا برائے ملائکہ بگذارید دعواظرے للملائکۃ ہمین معنے ست گویا کہ ملائکہ نگاہبان آن حضرت اند
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ودے نگاہبان صحابہ وگاہ نعل رفتی وگاہ بے نعل یعنے تق پاے رفتے از جہت
غایت بے تکلفی وتواضع اما از رفتن در یک فعل نہی کردہ از جہت بیم لغزیدن باحدوث بعض امراض کما قالوا
ودر بعضے از غزوات انگشت پاے مبارکش را سنگ رسیدہ وخون روان شد غزعوہل انت الا اصبع دمیت
بفتح دال وکسر میم وتا بر لفظ ماضی معلوم بصیغہ خطاب مونث وفی سبیل اللہ ما لقیت خطاب بانگشت مبارک
خود میکند ومیفرماید آیا نیستی تو مگر انگشتی کہ خون آلودہ شدہ ودر راہ خدا ست اگر یافتی تو در رسید تبو یعنے ضرر بتو
نیست واجر آن ثابت ست کذا قال الطیبی وبعض گفتہ اند کہ ما نافیہ ست یعنی این خون آلودہ شدن تو چیزی نیست
ودر شمار نیست ومشقت ورین راہ زیادہ برین کشیدنی ست واین کلام را در باب شعر آوردہ اند کہ ازان حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صدور یافتہ ولیکن چون قصد سوز ونیت نکردہ شعر نباشد ونیز اختلاف کردہ اند کہ آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این را انشا کردہ یا انشاد فرمودہ طبری وغیروی جزم کردہ اند بانشائی وگفتہ کہ مشی این ولید بن الولید ست
وبعض گفتہ مر عبد اللہ بن رواحہ راست کہ در غزوۂ موتہ گفتہ در انجا اصبع اوما جراحتی رسیدہ بود کذا نقل السیوطی واللہ اعلم
ونیز گفتہ کہ بعض تای وصیت ولقیت را ساکن خواندہ اند بصیغہ غیبت تا از وزن برآید وگفتہ اند کہ این نیز موزون ست اما از
بحر کامل وبعض گفتہ کہ این از باب رجز ست ومثل این را شعر نگویند مانند این کثیر ست در قرآن ودر سفر بعد از عجز رجوع
صحابہ رفتی یعنے اول صحابہ را امر کردے کہ برآیند وبروند بعد از ایشان خود بیرون آمدے وبرفتی وضعفا را تقویت دادے
بہ بشارت وہمت فرمائی وغمزوائی واعانت وامداد ودعا کردے بتوفیق وتثبت وخیر دنیا وآخرت ماندگان را سمسار
کردے وگاہی رفیف خود ساختے **فصل** در کلام وسکوت وضحک وبکاے حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اما کلام
او ہمہ فصل بود وروشن یعنے مفصل ومبین تا اگر کسے خواستے کہ کلمات آنرا بشمارد ممکن بودے نہ چنانچہ سریع
بودے کہ حفظ نتوانستے کرد ونہ چنان گسستہ بودے کہ میان افراد کلمات انقطاع پیدا آمدے چنانکہ عائشہ
گفت ما کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یسرد سردکم ہذا ولکن کان یتکلم بکلام بینہ فصل یحفظہ من جلس الیہ
بنود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ مے یافت کلام وپیہم میگفت کلمات را چنانچہ شما میکنید ولیکن تکلم میکرد
بکلامے کہ کلمات آن جدا جدا بود ویاد میگرفت آنہا را کسے کہ مے نشست باوے وگاہ یک کلمہ را سہ بار اعادہ دادہ

فرمودے تا کسے را حفظ آن فوت نشود و غالب احوال وے خاموشے بودے سخن نگفتے الا بوقت ضرورت برائے دعوت و تذکیر و موعظت و سخن را بہمہ دہن و پرے اشداق گفتے جمع شدق بکسر شین و بفتح نیز آمدہ و سکون دال مہملہ کہ دہان و باطن خدین اکثر بلفظ تثنیہ آید و جمع باعتبار اجزای آنہاست و غمغمہ و ہمہمہ نمودے غمغمہ کلامیکہ ظاہر نشود بر سامع اگرچہ بلند بود و ہمہمہ کلامے خفی و آواز پنہان و اکثر سخن وے جوامع الکلم بودے چنانکہ فرمودہ است جوامع الکلم و اختصرے الکلام جوامع الکلم آن سخن کہ بلفظ اندک بر معنے بسیار دلالت کند و در احادیث نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازین قبیل بسیار ست مثل الدین النصیحۃ و حسن اسلام المرء ترکہ مالا یعنیہ و امثال آن و علما آنہا را جدا در کتابہا نوشتہ و جمع کردہ اند جزاہم اللہ خیرا و بجا لیعنے زبان نگشودے و چون امرے را کراہت داشتی اثر آن بر روی مبارک وی ظاہر شدے و ہرگز سخن فحش نگفتی و خندہ بسیار نکردے و بیشتر خندہ وے تبسم بودی غایت خندہ وی آن بود کہ نواجذ وے پیدا شدے نواجذ آن دندانہاست کہ بعد از انیاب ست و دندانہا را ناہیہ است ثنایا گویند دو دندان پیش راو دو دندان دیگر را کہ در دو طرف ثنایاست رباعیات گویند بفتح را و تخفیف با و دو دے دیگر را انیاب و بفارسی دندان نیشک آنکہ در حیوانات کہ شاخ ندارند دراز مے باشند و دو دندان دیگر را کہ در دو طرف انیہا اند نواجذ انیہا را اسنان گویند بعد از انہا اضراس ست چہار از ہر طرف و آخرہاے دندانہا را اضراس العقل و اضراس الحکم گویند کہ در وقت عقل و بلوغ برآید و از ہر چہ محل خندیدن بودے بخندیدے یعنے در غیر محل تعجب نخندیدے و از محل تعجب بے خندہ نگذشتے و اما گریستن وے نظیر خندیدن معتدل بودے نہ بفریاد و نالہ گریستی و نہ بمجرد اشک بودے بلکہ اشک روان شدے و از سینہ مبارکش آوازی شنیدہ شدی و گریستن وے گاہ برائے میت بودے و گاہ برائے شفقت برامت و گاہ از خوف حق تعالیٰ و گاہ وقت سماع قرآن و آن گریۂ اشتیاق و محبت و اجلال ست اگرچہ گریہ نزد استماع قرآن از خوف ہم تواند بود بجہت استماع وعید و انذار بلکہ برائے شفقت برامت نیز ولیکن مقصود آنست کہ درین وقت غیر این اقسام قسم دیگر نیز ست از اشتیاق لقائے الٰہی تعالے و محبت و تعظیم و اجلال وے جل و علا و گاہ در نماز تہجد گریستے یکبار در نماز مبکیست و میگفت رب الم تعدنی ان لا اعذبہم و انا فیہم و ہم یستغفرون و نحن نستغفرک خداوندا آخر نہ تو وعدہ کردۂ مرا کہ عذاب نکنم این امت را در حالیکہ من در ایشان باشم و ایشان آمرزش خواہند اکنون آمرزش میخواہم من و ایشان و امتیاز این قسم از گریہ بامتبار وقت ست و در حقیقت یکے از ان اقسام مذکورہ خواہد بود و علما میگویند کہ گریہ بر دو نوع ست گریۂ شادے و مسرت گریہ جزع و ضجرت گریۂ رحمت در وقت گریۂ خوف و خشیت گریہ دوستی و محبت گریۂ اندوہ و مصیبت گریۂ سستی و ضعف و وحشت گریۂ نفاق و مداہنت گریہ دروغ و عاریت چون گریۂ نوحہ گر یا جرت گریۂ موافقت و موالفت چنانکہ جمعے را بینند در گریہ و سبب ندانند موافقت را گریہ کنند **فصل** در فطرت و توابع آن قطرہ بمعنی شق و ابتداع و اختراع و خلق ست و فطرت بمعنے خلقت آید و بمعنے دین اسلام آید چنانکہ در حدیث ما من مولود الا و یولد علے الفطرۃ و گاہے بمعنی سنت و طریقۂ مسلوکہ کہ مقتضاے خلقت و سلامت فطرت و حسن عادت را در ان مدخلے ست نیز آمد چنانکہ

در حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا عشر من الفطرۃ قص الشارب واعفاء اللحیۃ والسواک واستنشاق الماء وقص الأظفار
وغسل البراجم ونتف الابط وحلق العانۃ وانتقاص الماء یعنے الاستنجاء والمضمضۃ در روایۃ الخصاف بدل
اعفاء اللحیۃ ومراد اینجا این معنے اخیرست ویکے از جملۂ فطرت ختان ست وتحقیق احکام وتصحیح یعنے لفظ
آن در فصل عقیقہ در آخر کتاب حج مذکور شد ومشہور آنست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مختون ومسرور
متولد شدہ یعنے ہم بر ہیأت مختون بود کہ احتیاج بقطع قلفہ نباشد ومسرور یعنے ناف بریدہ کہ ببریدن آن
بعد از تولد چنانکہ در اولاد ان کنند حاجت نبود چنانکہ ابن عساکر از حدیث ابی ہریرہ وابن عمر آوردہ وطبرانی
وابو نعیم وخطیب وابن عساکر آوردہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود از کرامت من نزد پروردگار
آنست کہ زائیدہ شدم مختون ودیدہ ہیچکس عورت مرا وضیاد مختارہ اینحدیث را تصحیح کردہ ونقل احادیث
واخبار در ینباب بسیارست وزین الدین عراقی این احادیث را تضعیف نمودہ وگفتہ کہ در ینباب چیزے
بصحت نرسیدہ وابن قیم نیز موافق این رفتہ وگفتہ کہ این از خصائص آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
نیست وبسیارے از مردم بر ہیأت مختون متولد شوند وابن دریدو روشاح از ابن کلبی آوردہ کہ گفتہ رسیدہ است
بما کہ آدم مختون مخلوق شدہ ودوازدہ پیغمبر دیگر بعد از وے کہ آخر الیشان محمد رسول ست شیث وادریس
ونوح وسام ولوط ویوسف وموسے وسلیمان وشعیب ویحیے وہود صلوات اللہ علیہم اجمعین کذا فی المواہب اللدنیہ
وفی الجملہ در ختنہ حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اقوال ست یکی آنکہ مختون زائیدہ یعنے بر ہیئت مختون چنانکہ در اکثر
احادیث آمدہ ولد مختونا مسرورا دوم آنکہ ماننکہ دران روز کہ پس چیمہ حلیمہ سینہ او را بشگافتند وپر علم وحکمت
کردند ہمدران روز وے را ختنہ کردند ذکر کردہ این قول را ابن قیم وروایت کرد طبرانی وابو نعیم در حدیث
ابی بکرہ ونوزہبی گفتہ کہ این حدیث منکرست سوم آنکہ جدوے عبد المطلب او را روز ہفتم ختنہ کرد ونام نہاد
وضیافت کرد وروایت کرد این حدیث را ولید بن مسلم از ابن عباس وابن عبد البر در تمہید واللہ اعلم
وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جانب راست را دوست داشتی کہ بکار بردو در نعل پوشیدن ودو سیدن
ودر ستدن وداد دادن وسرمہ کردن وکفش شانہ کردن وخوردن وآشامیدن ووضو ساختن ودست چپ را
برای ازالۂ اذی وقذی یعنے چرک چشم واستنجاء واستبراء ومانند آن بکار بردی وسر را ہمہ تراشیدی ودر بعض
نسخ اینچنین ست کہ ہرگاہ سر را تراشیدی ہمہ سر تراشیدن فرمودی ومروی نیست کہ غیر حج وعمرہ سر تراشیدی
تراشیدن موی سر مردان را باتفاق جائز ست وآنرا کہ تعہد موی وادہان وتسریح آن کند نگاہ داشتن
آن احسن وحلق بعض راس مکروہ است مگر بجہت علاج وتراشیدن موی عانہ واجب وترک آن تا چہل روز
مکروہ ودر تراشیدن موی سینہ وپای ودست اختلاف ست وازحج ترک آنست وسخن در قص شارب خواہد آمد
ومسواک را دوست داشتی ودر فضیلت آن جہل حدیث وارد ست وازو گذشتن ومستحبات ست ودر حال
فطر وصیام مسواک کردی ودر عقب نوم ووقت وضوء ووقت نماز ووقت در آمدن در خانہ وبعد از تغیر
فم بکثرت کلام ونزد تلاوت قرآن وخلو معدہ از طعام وہنگام اسنان ودخول مسجد نیز کردی ذکرہ الزرکشی
فی شرح الخرقی ومسواک در وقت نماز نزد امام شافعی ست وقد مر ذکرہ وآن از چوب اراک بودے

وبوے خوش بسیار بکار داشتی این خود عنقریب گذشته است احتیاج بتکرار آن نیست و در بعض روایات
آمده که گاه نوره بکار داشتی و اول موے مبارک فروگذاشته بود مجموع از پس قفا باز فرق کردے یعنے دو فرقه
ساخت هر یک فرقه از یک جانب ترندے از حدیث ابن عباس در شمائل آورده که مشرکان موے سر را
فرق میکردند و اهل کتاب سدل میکردند یعنے فرو میگذاشتند و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم موافقت
اهل کتاب را در انچه ماموربه نبودے دوست داشتی بعد ازان فرق کرد ازینجا بعض گفته اند که فرق سنت ست
زیرا که در آخر بان رجوع فرمود و ظاهر آنست که آن بوحے ست والا در غیر ماموربه با اهل کتاب موافقت
نمودے پس سدل منسوخ بود و مختار آنست که مویها را بطور خود میگذاشت نه بسدل مقید بودے و نه بفرق
و سدل و فرق هر دو جائزست و فرق افضل لذا قلیل و هرگز در حمام نرفته بلکه حمام را ندیده و حمامے که
مشهورست در مکه بحمام بنے عمانا که در محلے کودے دران یکبار غسل کرد بنائے ساخته اند و احتمال دارد
که تسمیهٔ او بحمام بنے بجهت آن زبان زده شده که در جانب مولد نبی ونواحے آن محل واقع ست والله اعلم
بدانکه در آمدن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم حمام را در بعض کتب فقهیه آمده و لیکن آن نزد اهل حدیث
صحیح نیست بلکه منسوب بوضع ست اما ذکر حمام در احادیث آمده است سیوطے در جمع الجوامع از طاؤس
در مصنف ابن شیبه آورده که رسول خدا فرموده است صلے الله علیه وآله وسلم هندکینند خانه را که او را حمام
گویند گفتند یا رسول الله وے تنقیه میکند از دسخ وانوے فرمود پس هر که در آید او را از شما باید که استتار
کند و از عائشهؓ آورده که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم نهی کرده بود از در آمدن حمام مردان را و زنان را پس رخصت کرد مردان را بشرطیکه کشف عورت نکنند و در حدیث دیگر آمده که بد خانه است حمام که رفع کرده میشود
در وے اصوات و کشف کرده میشود عورات و نیز آمده است که نزدیک ست که فتح کرده شود مر شما را زمین
عجم و بیابید در انجا بیوت را که خوانده شود آنرا حمامات پس باید که در نیائید آنرا مردان مگر بازار ها و منع کنید
ازان زنان را مگر بیمار و نفساء و در مقاصد حسنه آورده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود نیکو خانه
است حمام که دور میکند چرک را و یاد میدهد آخرت را و گفته که این حدیث را روایت کرده ابن منیع در مسند
خود از عمار بن محمد از یحیے بن عبید الله بن موهب از پدرش از ابی هریره مرفوعاً ولیکن یحیے ضعیف ست
و از عمر بن الخطاب آورده که نوشت بابو موسے اشعرے که بمن رسیده است که اهل امصار حمامات را پیدا
کرده اند و باید که نه در آید در وے هیچ یکے بمیزر و ذکر نکند خدا یتعالے را در وے تا بیرون آید و غسل نکنند
دو کس از اناث واحد و از ابن عساکر و ابن سعد و بیهقی و ابن ابی شیبه آورده که امیر المومنین عمر بن الخطاب
بخالد بن الولید که امیر شام بود نوشت که من شنیده ام که تو در حمام در آمده و دیوکی که خمیر وے بخمر ساخته
استعمال کرده زنهار نکنے که حق تعالیٰ چنانچه شرب خمر را حرام گردانیده مساس آنرا نیز حرام ساخته و وے
نجس ست و در روایتے آمده که حق تعالے حرام گردانید خمر را بر بطون بنی آدم و اشعار شما و ابشار شما و در روایتے از ابن
عساکر آمده که خالد بعمر نوشت که ما گشته ایم در وے خمر را و اثرے از وے نمانده و وے غسولی شده و غیره می نگیرد
گشته پس عمر بوے نوشت که من گمان میبرم شما را اے آل مغیره که مبتلا شده اید بجفا نمیدانند شما را خدای تعالے

برآن دیگر خالد باز آمد و گرد آن نگشت و از در آمدن زنان در حمام منع کرده اند مگر آنکه بیمار باشند و وجود مرد در انجا نباشد
و هرگز موے مبارک را رنگ نکرده یعنے خضاب نفرموده و اکثر احادیث صحیحه ناطقه درین ست و آنجا که
روایت خضاب آمده وهم ست چنانچه مصنف اشارت بآن کرد و گفت و چون طبیب را بسیار بکار مے برد
بعض مخضوب پنداشته اند و در مواهب لدنیه میگوید که اختلاف کرده اند علما در انکه آن حضرت صلے الله
علیه وآله وسلم خضاب کرده یا نه اکثر برانند که نکرده و نودے گفته که مختار آنست که در وقتے کرده و در اکثر اوقات
نکرده و هر یکے روایت کرده انچه دید و همین ست وجه تطبیق میان احادیث والله اعلم و روغن را بسیار بر
و محاسن مالیدے و سر را گاه گاه شانه کردے بنفس مبارک و گاه عائشه رضی را فرمودے تا شانه کردے
لفظ حدیث اینچنین ست که نهی عن الترجل الا غبا و غب در اصل یعنی گاه گاه است و لیکن در هر چیز مدتے
معین دارد و در آب دادن شتران یک روز درمیان و در زیارت مردم چند روز درمیان و نزد بعض هفت
روز گذاشته القاموس و در عیادت مریض و اکل لحم یعنی گاه گاه بے تعیین مدتے و مصنف در شانه کردن
نیز یعنی گاه گاه گفته و مشهور تفسیر اوست بروز درمیان و آنکه بعد از هر وضو ریش را شانه کنند اصلے صحیح ندارد
جز آنکه در بعض کتب از بعض سلف آورده اند که آن در نفے فقر خاصیتے دارد و الله اعلم و گاه جمه موے
تا کنار گوش بودے موے شریف گاهے تا دوش بودے و آنرا جمه گویند بضم جیم و تشدید میم و گاهے
تا نرمه گوش و آنرا وفره خوانند بفتح واو و سکون فا و گاهے بین بین و آنرا لمه نام ست از جهت المام
و قرب او بمنکبین کذا فی المشارق للقاضی عیاض و در تفسیر این الفاظ از بعض عبارات قوم خلاف
ظاهر شود و گاهے جمه بمعنے مطلق موے واقع شود از انجا که واقع شده که جمه وے تا نرمه گوش بود
و در قاموس گفته الجمة بالضم مجتمع شعر الراس فتد بر و چون دراز شدے آنرا چهار گیسو ساختے قالت
ام هانی قدم علینا رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم قدمة وله اربع غدائر ام هانی گفت قدوم آورد بر ما رسول خدا
صلے الله علیه وآله وسلم یکبارے و ازان روز فتح مکه مراد ست بود مر آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را چهار
گیسو زود در جانب یمین و دو در جانب شمال و بوے خوش سرار دنکردے و از رد کردن آن منع فرمودے
چنانکه گذشت و میگفت الطیب المسک خوشبوترین خوشبوها مشک ست و شکوفه را دوشت و آشتی
و بوے آنرا خوش کردے و ذکر آن و کلاے که در وست در خاتمه بیاید انشاء الله تعالی و از جمله فطرت گرفتن
بروت و گذاشتن ریش ست و مصنف فصلے جدا برائے وے نهاد و گفت **فصل** شارب مبارک را قص
کردے و فرمودے من لم یاخذ شاربه فلیس منا هر که نگیرد و قص نکند و پست نسازد بروت خود را پس وے
از ما و بر طریقهٔ ما نیست و میفرمودے جزوا الشوارب وارخوا اللحی خالفوا المجوس ببرید بروتها را و فرو هلید ریشها را
مخالفت کنید درین آتش پرستان را که بروتها را بگذارند و فرو هلند و ریشها را ببرند و بتراشند و صحیح ست
خالفوا المشرکین اوفوا اللحی واحفوا الشوارب و در صحیح مسلم ست که انس رض گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله
وسلم وقت بریدن شارب و چیدن ناخن یعنے بریدن آن تعیین فرمود که زیاده از چهل روز نگذاریم
و در قص شارب علما را اختلاف ست نام مالک رح میگوید چندان قص کنند که طرفهاے لب پیدا آید

وچندان نبرد کہ مثلہ شود وحلق شارب نزد وے بدعت ست وفاعل آنرا تعزیر وتادیب کنند طحاوے
میگوید درین باب نصے از شافعی نیافتم اما اصحاب فیرا دیدم مثل مزنی وربیع کہ احفا میکردند واین
دال ست برانکہ ازوے اخذ کردہ اند احفا در لغت بمعنے مبالغہ واستقصا در فعل ست چنانچہ احفای سوال
بمعنے تردید وتکرار والحاح اوست ونیز بمعنے مبالغہ در نیکو کردن وتفقد حال آمدہ پس احفاے شوارب
اخص از جزو قص وے بود ولہذا تفسیر کردہ اند آنرا بمبالغہ واستقصا در قص واستیصال آن ونودے
گفتہ کہ بسیارے از سلف باستیصال شوارب رفتہ اند وجماعہ برخلاف آن رفتہ وتاویل کردہ اند احفا اگر گفتن
آنقدر کہ اطراف شفت ظاہر گردد ومذہب مالک این ست کہ حلق آنرا مثلہ داند وفاعل آنرا تادیب کنند و
بعض مخیر گردانند درین دو گویند کہ احادیث نص در استیصال نیست وجز وقص نیز واقع شدہ پس ہمہ
جائز بود در مشترک میان جمیع اقسام تخفیف ست واین عامتر از گرفتن از طول شوارب از مساحت آن و
ظاہر الفاظ گرفتن ست از طول ومساحت جمیعا تا ظاہر شود اطار یعنے گرد بگرد لب مصنف میگوید اما
مذہب امام ابو حنیفہ وزفر وابی یوسف ومحمد رح اعفاست واحفا آنست کہ از بیخ بردارند اما در حدیث
ثابت شدہ کہ اخذ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من شاربہ علی سواک در حدیث مغیرہ بن شعبہ آمدہ
وکان شاربہ قد وفی فقال لہ اقصہ لک علے سواک بعض ضمیر شاربہ را عائد بان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
داشتہ ومعنی اقصہ لک آن داشتہ کہ تا تو بترک جوئی بمو یہاے زیادتی کہ جدا گردد ازان وبعض بمغیرہ بر ہر تقدیر
سنیت آن ثابت گردد واین باحفا متصور نیست چہ از قص بر مسواک از بیخ برکندہ نشود وحدیث متفق علیہ
کہ عشر من الفطرۃ قص الشارب الی آخرہ صریح ست در قص وقص باحفا متصور نیست پوشیدہ نماند کہ احفا
نیز در حدیث متفق علیہ آمدہ چنانچہ خود مصنف نقل کرد پس قص یا محمول بود بر احفا بر طریقہ حمل مطلق بر مقید
یا رخصت بود وتخییر ثابت شود میان احفا وے چنانکہ بعض بران رفتہ اند واز کلام مصنف چنان معلوم شد
کہ مذہب حنفیہ حلق ست واز طحاوے کہ قدوہ علماے متقدمین ست این مذہب نیز ظاہر شود چنانکہ
گفت طحاوے میگوید چون استحباب بقص مجمع علیہ است حلق افضل بود قیاسا علے الراس
ومصنف میگوید اما درین قیاس نظر ست چہ در احفاے شارب قبح ظاہر ست ونوعے ست از مثلہ
واللہ اعلم ونیز افضلیت حلق راس غیر مسلم ست مطلقا چنانکہ معلوم شد تا افضلیت حلق شارب را بران
قیاس کنند ہذا ولیکن بودن مذہب حنفے افضلیت حلق شارب محل تردد ست بانکہ ظاہر از کتب ایشان آنست
کہ سنت قص اوست وساختن او مثل حاجب وگفتہ اند کہ بہ تاخذ وعلیہ الفتوے واین در غیر غازے ست
اما در حق غازے مستحب ست تطویل شارب ست تا در چشم دشمنان مہیب نماید کذا فی مطالب المومنین ملا
من الذخیرۃ ونیز از سراجیہ نقل کردہ کہ سنت قص شارب ست تا ظاہر گردد گرد بگرد لب وحلق شارب بدعت ست
وقیل سنۃ وبا کے نیست بترک سبالہا یعنے طرفین شارب وگفتہ اند کہ امیر المومنین عمر وغیر وے اینچنین میکردند
زیرا کہ وے ریش را لمے پوشید ودر وے طعام نمیماند ودر حلق وترک موے زیر لب کہ آنرا عنفقہ گویند
نیز اختلاف ست وافضل ترک آنست تا آنکہ در بعض روایات آمدہ کہ امیر المومنین عمر رض قبول نمے کرد

شهادت کسے را کہ حلق میکرد آنرا و اما حلق طرفین عنفقہ لا باس بہ ہست و تفصیل این مسائل از کتب فقہ باید جست
واللہ اعلم **فصل** در جہاد و آداب آن جہاد در وے سنام اسلام ست و اہل آنرا در دنیا و عقبی در اعلا منازل مقام لابر
خطہ حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازان او فر حظ بود و عادت وے در سلوک طرق آن اکمل و اجل عادات
و ساعات و اوقات وے بر جہاد موقوف و منحصر بود ہم بزبان و ہم بجنان و ہم بدعوت و بیان ہم بسیف و سنان
یا ایہا النبی جاہد الکفار و المنافقین و اغلظ علیہم و قال اللہ تعالی فلا تطع الکافرین و جاہدہم بہ جہادا کبیرا جہاد کبیر گویا
اشارت ست بجمیع اقسام مذکورہ جہاد و اللہ اعلم علما گفتہ اند مراتب جہاد چہار ست جہاد نفس و جہاد شیطان و جہاد کفار
و جہاد منافقان اما جہاد نفس را چہار مرتبہ است یکے جہاد بر تعلم دین حق دوم جہاد بر صبر و احتمال مشقات دعوت و ادی
از خلق و ہر کہ این مراتب چہارگانہ را بعمل آرد او را در ملکوت آسمان علیم خوانند و اما جہاد شیطان را دو مرتبہ است یکی جہاد
بر دفع آنچہ القا میکند از شبہات و شکوک در اعتقادات مسلمانی دوم جہاد بر دفع آنچہ القا میکند از ارادات و شہوات
در عمل بخلاف احکام شرعیہ و سلاح اول یقین ست و رسوخ ایمان و قوت تصدیق و ثبات حجت و سلاح دوم
صبر ست و ثبات بر داعیہ عمل و امتثال اوامر و احکام دین و اما جہاد کافران و منافقان بر چہار مرتبہ است بدل و زبان
و مال و نفس یعنی با انکار کفر و نفاق و موعظہ و انذار و صرف اموال و اسباب در تہیہ امر جہاد و قتال و بذل نفس و ارواح در ان
اما جہاد ارباب ظلم و منکرات و مبدع ظاہر آن بود کہ این را اول در اجمال ذکر میکرد و مراتب جہاد پنج میساخت بعد ازان
در مقام تفصیل می آورد چنانچہ در قرائن آن وجہ جدا آوردن این قسم ظاہر نیست یا رب مگر اشارت باشد بآنکہ آنچہ
در کلام علما مذکور شد ہمین چہار ست گویا تفریض فعلہ ست بر ایشان لبعد ذکر این قسم و مانا کہ عدم ذکر ایشان را
اکتفا بذکر اصول اقسام ست و اللہ اعلم و بالجملہ جہاد بر منکرات و مبدع کہ بمعنی امر معروف و نہی منکر ست بر سہ مرتبہ است
اول بدست بدفع و ضرب و قتل و اگر عاجز شود بزبان بہ نہی و سب و شتم و مانندان و اگر عاجز شود بدل بانکار و عداوت
و قصد دفع این سیزدہ مرتبہ جہاد ست کہ ہر کہ ازان بے بہرہ بود علامت نفاق وی بود چنانکہ در حدیث آمدہ است
من مات ولم یحدث نفسہ بغزو مات علی شعبۃ من النفاق ہر کہ بمیرد و حکایت نکند نفس خود را بغزو و جہاد و قصد نکند
و ہمت بر تحصیل آن نگمارد بمیرد بر شعبہ و نوعے از نفاق و کفر و اکمل طرق در مجموع این مراتب حضرت رسالت بود صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم چہ از اول روز بعثت تا زمان وفات لا یزال در جہاد بود و جن و انس و عرب و عجم و کوچک و بزرگ و آزاد
و بندہ و نر و ماد و را بحق دعوت میکرد و راہ راست مینمود و از شرک و کفر و ضلال منع میکرد و چون زبان مبارک بسب و شتم
اصنام بگشید کفار قریش بعداوت بر خاستند و چون اذی و معادات ایشان بغایت رسید فرمان ہجرت شد جماعتے
بزمین حبشہ ہجرت کردند عثمان ابن عفان با رقیہ دختر رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بادیہ نفر بودند و تا کنار دریا
پیادہ بودند بعد ازان بنصف دینار کشتی کرا کردند و اول کسیکہ بیرون آمد بہجرت عثمان بود چون خبر وصول او در یثرب شنید
پیغمبر خدا نگران آن بود تا یکے از زنان قدوم کرد و گفت دیدم او را کہ بر داشتہ بود رقیہ را بر حماری و خود پیادہ میرفت پس
فرمودند حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عثمان اول کسی ست کہ مہاجرت کرد با اہل خود بعد لوط علیہ السلام و چون قریش
استقرار اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و تمکن و امن ایشان را در حبشہ دریافتند عمرو بن العاص و عبد اللہ
بن ابی ربیعہ را ہدایا و تحف بحبشہ نزد نجاشی فرستادند تا این جماعت را از ملک خود بدر کنند و بدیار ایشان

باز فرستند نجاشی بسابقه سعادتی که در قبول بنی آخر الزمان داشت سخن ایشان گوش نکرد و آن دو کس را خائب و خاسر باهدایا و تحف ایشان باز گردانید تا حمزه بن عبد المطلب که از فتیان و شجعان قریش و بنی هاشم بود و بغیرت مردانه تر از وی کسی نبود در آخر سال پنجم از نبوت مسلمان شد و اسلام آشکارا گشت و نزاید گرفت و بعد از وی اسلام عمر بن الخطاب بعد از سه روز که اثر اجابت دعای آن حضرت بود صلے الله علیه وآله وسلم سبب مزید قوت و شوکت و عزت گشت و عدد اهل اسلام در آن وقت چهل و چند مرد و یازده زن بود کما ذکر فی المواهب المشهور آنست که کمال و تمام عدد اربعین بعمر بن الخطاب بود کفار در اضطراب شدند با یکدیگر معاقدت کردند که با بنی المطلب و با بنی عبد مناف مبایعت و مناکحت نکنند و از مکالمه و مجالست ممتنع باشند تا پیغمبر را صلے الله علیه وسلم تسلیم ایشان کنند بدانکه عبد مناف جد کلان حضرت سید الانبیاست و وی صلے الله علیه وآله وسلم محمد بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف ست و عبد مناف را چهار پسر بود یکی هاشم جد شریف آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و دیگر عبد الشمس که پدر امیه است و پسر امیه حرب و پسر وی ابو سفیان پدر معاویه و بنو هاشم و بنو امیه همه بنی عبد مناف اند و دو پسر دیگر مطلب و نوفل و مطلب برادر هاشم ست و عم عبد المطلب و وجه تسمیه عبد المطلب باین نام بجهت اضافت بهمین مطلب ست و آنچنان ست که هاشم در وقتی بمدینه رفته بود و در انجا زنی خواسته و پسری گذاشته آمد چون مطلب بعد از وی آنجا رفته پسری را دید بصفات پسندیده آراسته بجلیه مردانگی و فرزانگی پیراسته گفت این پسر چنان نماید که گویا از قوم ماست گفتند بلی این پسر هاشم بن عبد مناف ست که اینجا آمده بود و زنی خواسته و از وی این پسر مانده است مطلب برادر زاده خود را ردیف خود ساخته بمکه می آورد و در راه هر که از وی میپرسید که این کیست میگفت که بنده من ست از آن باز وی را عبد المطلب گفتند و نام اصل وی شیبه است و بنو مطلب و بنو هاشم در جاهلیت و اسلام با یکدیگر متحد و مختلط و مشتبک و یگانه بودند بخلاف اولاد عبد شمس بن عبد مناف که همیشه براه مخالفت و مباینت بنی هاشم میرفتند و در کتب احادیث و سیر و تواریخ مذکور ست که چون قریش عزت حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم و آن کسانیکه باوی پیوسته بودند دیدند و عزت اصحاب وی که بحبشه رفته بودند و شیوع اسلام در قبائل مشاهده کردند نائره حسد و عداوت ایشان تیز شد و اتفاق کردند که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را هلاک کنند و کشند و چون این خبر بابو طالب که معاون آن حضرت بود صلے الله علیه وآله وسلم رسید بنی هاشم و بنی عبد المطلب را جمع کرد و امر کرد که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را در شعب خود در آورده و حمایت نموده از شر و کید اعدا نگاه دارند همه یکدل و یکجان شده بدان راضی گشتند مسلمانان بعلاقه دیانت و محبت و کافران بعلت حمیت و عصبیت و چون قریش اتفاق بنی هاشم و بنی المطلب معائنه نمودند با یکدیگر عهد کردند که با بنی هاشم و بنی المطلب از جهت صله رحم نکنند و با ایشان مناکحت و مبایعت ننمایند و در بعض کتب بجای بنی المطلب بنی عبد المطلب واقع شده و اول اصح و اظهر ست چون این معلوم شد پس آنچه در عبارت مصنف واقع شده که کفار معاقدت کردند که با بنی المطلب و با بنی عبد مناف مبایعت و مناکحت نکنند خلاف منقول و معقول ست اما منقول چنانچه نقل کردیم که واقع در کتب بنی هاشم و بنی المطلب ست و معقول از جهت آنکه حامی و معاون جناب رسالت بنو هاشم

وبنو المطلب بوده اند نه بنی عبد مناف علی الاطلاق بلکه اولاد عبد شمس از مخالفان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ومعاقد آن کفار بودند مگر کسی که از ینها بسعادت اسلام ومحبت رسیده بود مثل عثمان بن عفان بن ابی العاص بن امیه بن عبد شمس که از بنی امیه است وابو لهب بن عبد المطلب که عم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست نیز موافق کفار بود مگر آنکه گفته شود که کفار دیگر از قریش هر چند بنو عبد شمس موافق ایشان بودند ولیکن با ایشان نیز ترک مناکحت ومبایعت نمودند تا سعی در گرفتن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وتسلیم کردن کنند اما چون در جمیع کتب بنو هاشم وبنو المطلب مذکورست نه بنی عبد مناف وثابت شده ست که بنو عبد شمس در معاقدت بجانب کفار بودند این توجیه وتاویل باطل باشد ومتعین بود که ذکر عبد مناف بجای بنی هاشم از سهو قلم کاتب ست ودر آخر باب حج از مصنف نیز گذشت که گفت عهد بستند با بنی هاشم وبا بنی المطلب وبرین جمله که تعاقد وتعاهد ست بر ترک مبایعت ومناکحت ومکالمت ومجالست با بنی هاشم وبنی المطلب نامه نوشتند ودر سقف کعبه آویختند دست کاتب نامه که منصور بن عکرمه وبعض گفته اند بیعیض بن عامر بود شل شد واین قضیه در هلال محرم سال هفتم از نبوت بود ودرین سال چندی از مهاجران حبشه قدوم آوردند وباز بختاد وسه کس مرد وشانزده زن بحبشه هجرت کردند وابو بکر صدیق نیز عزیمت آن کرد پس او را کفار مکه باز آوردند وگفتند اینچنین مردے اگر از شهر بیرون رود حال آن شهر چه بود وابو بکر صدیق در خانه خود مسجدی بنا کرده بود قرآن میخواند ومیگریست ونسا وغلمان ورجال مکه بوے مولع میشدند وبالجمله نامه که در تعاقد وتعاهد نوشته بودند آن نامه را کرم بخورد مگر جائے که نام خدا ورسول خدا بود وبنو هاشم وبنو المطلب درمیان شعب محصور مے بودند مدت سه سال وبروایتے دو سال تا جبرئیل علیه السلام خبر کرد که صحیفه را کرم خورد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با ابو طالب گفت او با کفار بگفت که وی چنین میگوید که نگاه کنید اگر دروغ میگوید او را تسلیم شما کنیم واگر راست میگوید شما از ین حال برگردید گفتند انصاف دادی چون صحیفه را فرود آوردند دیدند که همه صحیفه کرم خورده بود مگر جائے که نام خدای تبارک وتعالے ونام رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود چون چنین بدیدند در کفر وطغیان افزودند بعد از شش ماه ابو طالب وفات کرد وبعد ازوی بسه روز یا پنج روز خدیجه نیز وفات کرد وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این سال را عام الحزن نام میکرد بلا واذیت کفار مضاعف شد پس بعد از سه ماه از موت خدیجه سال دهم از نبوت پیاده از مکه بطائف رفت که برسه مرحله از مکه ست وزید بن حارثه باوی بود واشراف ثقیف را دعوت کرد ده روز درمیان ایشان بود از اهل طائف مساعدتی وموافقتی نیافت بلکه غلامان وبیخردان خود را اغوا کردند تا آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را دشنام میکردند وپاشنهاے مبارک او را سنگها زدند ونعلین او را خون آلود ساختند تا خون از زخمهاے سنگ بر زمین مے افتاد هر دو باندی او را گرفته بر میخاستند وچون میرفت باز سنگریز میکردند وخنده میکردند وزید بن حارثه خود را سپر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میساخت تا سری تمام شکست ومجروح شد واین واقعه در روضة الاحباب در ذکر وقائع سال دوم از نبوت بتفصیل مذکورست در صحیحین از حدیث عائشه رضی اللہ عنها آمده که گفت مر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را آیا آمده بر تو روزی سخت تر از روز احد فرمود سخت ترین روزها که بمن آمد مر آن روز بود که عرض کردم نفس خود را بر ابن عبد یالیل ابن کلال که از اکابر

اہل طائف بود از تقیف و اجابت نکرد مرا بدعوتے کہ او را کردم پس برگشتم سرفرو افگندہ مہموم و محزون رسیدم بقرن ثعالب کہ آنرا قرن المنازل نیز گویند و میقات اہل نجد ست ناگاہ سر برداشتم و ابر پارہ را دیدم کہ مرا سایہ کرد و در وے جبرئیل ست و ندا کرد مرا و گفت پروردگار تو شنید سخن قوم ترا آنچہ رد کردند بر تو اکنون ملک جبال را بر تو فرستادہ کہ اگر فرمائی اخشبین را کہ نام دو کوہ است کہ مکہ دران میان آباد ان ست بر ایشان بہم بر زنم و یکبارگے ایشان را ہلاک کنم فرمود امید وارم کہ از اصلاب ایشان کسی بر آید کہ خدا را بوحدانیت پرستد پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از طائف باز گشت و در وقت باز گشتن بعتبہ و شیبہ کہ از شقیای قریش بودند بگذشت و ایشان در بوستان خود بودند و انگور میچیدند چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را با این حال دیدند رگ صلہ رحم ایشان جنبید و مہربان گشتند و بدست عداس نصرانی کہ غلام ایشان بود خوشہ انگورے بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستادند چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خوشہ را در دست مبارک خود بگرفت و گفت بسم اللہ و بنیاد خوردن ازان کرد عداس بجانب وی نگاہ کرد و گفت واللہ این کلام از ہیچ یکے از اہل این بلدہ نشنیدم فرمود از کدام بلدہ تو گفت از نینوی فرمود آن قریہ مردی صالح ست کہ یونس ابن متی باشد عداس گفت تو او را از کجا دانی فرمود وے برادر من ست و وی پیغمبر خدا ست و من نیز پیغمبرم پس عداس بر دست و پای مبارک وی بر روی افتاد و بوس کرد و مسلمان شد و در باز گشتن بنخلہ رسید و آن موضعی ست یکشب در میان از مکہ آنجا دیوان یعنے جنیان بیامدند و اسلام عرض کردند و گفتہ اند کہ آن ہفت نفر بودند از جن نصیبین کہ شہریست از شام و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز میگذارد در شب و سورۂ جن میخواند و ایشان استماع مے نمودند و گفتہ اند کہ نامہاے این ہفت جن منشی و ناشی و شاصر و ماصر و احقب چون بمکہ آمد بمعراج رفت و کفار را خبر کرد با سراء و آنچہ دران شب دیدہ بود و مشاہدہ کردہ از رویت انبیاء و فرض صلوات و از وی کیفیت مسجد اقصے را پرسیدند ہمہ را بیان کرد چون این بشنیدند در تکذیب افزودند و ایذا زیادت کردند و آن در شب بیست و ہفتم بود از رجب بر قول مشہور و در شب جمعہ بود یا شب شنبہ و اصح آنست کہ در شب دوشنبہ بود موافق مولد و مبعث و ہجرت و وفات و اللہ اعلم و معراج یکبار بود ببدن در بیداری و بعض گویند دو بار بود یکبار پیش از وحے و یکبار بعد از وی و بعض گویند سہ بار بود و بعض گویند چہار بار بود و بعض بیشتر ازان گویند و تحقیق آنست کہ اسراء ببدن و روح در یقظہ کہ کلام مجید ازان خبر دادہ یکبار بود و ببدن و روح در منام و بروح در یقظہ بسیار بود و بر حصر آن در عددے معین دلیل قطعی نیست و حقیقت معاریج روحے از کلام سادات اولیاء اللہ معلوم گردد و اللہ اعلم و بعد از اسراء یکسال و دو ماہ فرمان ہجرت شد ابو بکر را استصحاب کرد و امر بر بیعت و سفر کرد چون بمدینہ رسید انصار بقدوم وے شاد شدند و محبت و برادر محبت آباد و ابنا مقدم داشتند پس عرب بعداوت ایشان بر خاستند و ہر جانب بر ایشان تاختند آیت قتال نازل شد و اذن بقتال حاصل گشت بعد از حرمت آن یعنے در اول قتال حرام بود بعد ازان رخصت شد کہ اگر قتال کنند جائز ست باز قتال فرض شد و احادیث در فضل جہاد زیادہ بر چہار صد ثابت شدہ و با صحاب مبایعت میکرد در جنگ کہ نگریزند و گاہ مبایعت میکرد بر موت و در امر جہاد با صحابہ مشورت کردے ابو ہریرہ گفت ما رأیت احدا اکثر مشورۃ لاصحابہ

من رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم ندیدم من هیچ کسے را بیشتر مشورت کننده مر اصحاب خود را از رسول خدا
صلے الله علیه وآله وسلم و در راه بعد از همه لشکر رفتی و ماندگان را بر داشتی و در سیر رفق تمام کردے و جاسوسان
سوی لشکر دشمن فرستادی و مقدمات وطلایع را پیش کردے و پاسبانان را بر اطراف لشکر تفرقه کردے
وچون با دشمن برابر شدے بایستادی و دعا کردے واز حق تعالے نصرت خواستی و با جمله صحابه بذکر خدا تعالے
مشغول شدے و لشکر خود را ترتیب دادی و مقاتلان را معین کردے و در حضرت وی صلی الله علیه وآله وسلم
بفرمان وے مقاتله کردندے و در جنگ آلت جنگ بپوشیدی و میان دو زره مظاهرت کردے و در لشکر
وے رایات و اعلام بودے چون بر قومے غالب شدے و فتح کردے دران عرصه سه روز مقیم شدے
آنگاه باز گشتی وچون خواستی که بر قومے تاخت آرد انتظار کردے اگر از میان ایشان آواز بانگ نماز
بشنیدے تاخت نکردے وگاه بر دشمن شبخون آوردے وگاه در روز تاختن کردے و سفر خصوصا برای
غزا در روز پنجشنبه دوست داشتی چون لشکر فرود آمدے ایشان را چنان جمع کردی و بر هم پیوستی که گر جامه را
بر ایشان گستردے همه را بپوشیدی و صفوف را خود مرتب کردے و در وقت قتال شجاعان را برای اقدام
بدست خود تعیین کردے و میفرمود فلان تو پیش رو و فلان تو پس رو وگاه در وقت لقای دشمن این دعا خواند
اللهم منزل الکتاب ومجری السحاب وهازم الاحزاب اهزمهم وانصرنا علیهم سیهزم الجمع ویولون الدبر بل الساعة
موعدهم والساعة ادهی وامر اللهم انزل نصرک اللهم انت عضدی وانت نصیری وبک اقاتل وچون جنگ
سخت در پیوستے و تنور قتال گرم شدے و دشمن قصد وے کردی بآواز بلند گفتی انا النبی لا کذب انا ابن
عبد المطلب وچون کار بسختی رسیدے دلیران بناه بوی آوردندے واز همه نزدیکتر بدشمن وی بودے و
اصحاب خود را جنگ شعاری تعیین فرمودے که یکدیگر را بآن بشناسند شعار ایشان این بود امت امت
یعنے بیران بیران وگاهی شعار ایشان منصور بودی وگاه حم لا ینصرون وگاهی زره بپوشیدی وخود بر سر مبارک نهادی
وشمشیر حمائل کردے ونیزه برداشتی وکمان در بازو انداختی وگاه سپر برداشتی وخرامیدن در وقت جنگ دوست
داشتی و بر دشمن منجنیق راست کردے چنانچه در غزوه طائف کرد که بعد از فتح مکه وغزوه حنین بست در شوال سنه ثمان
وخالد بن الولید بر مقدمه وے بود وچون ثقیف منهزم شده در حصنے که بطایف داشتند بعد از تهیه بسیار بیرون
در آمدند وبنیاد قتال نهادند آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ایشان را تا هژده روز محصر ساخت و منجنیقے نهاد و آن
اول منجنیقے بود که در اسلام نهاده شد و مردم بسیار از ایشان کشته شد پس صحابه بعلاقه رحم وقرابتی با ایشان
داشتند درخواست کردند که ایشان را بگذارد پس بفرمان آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ندا در دادند که هر که
از حصن فرود آید آزاد بود پس ده نفر وبروایتے بیست ونه نفر از ایشان فرود آمدند وابو بکرة نفیع بن الحارث
الثقفی که از مشاهیر صحابه است از ایشان بود واز قتل غلامان وزنان همی فرمودی وجنگیان را حکم کردے که
به بینند هر که موے عانه برآورده او را قتل کنند واگر نه اسیر کردے وچون طائفه از ایشان ندای ایشان را
بتقوے ویرهیزگاری فرمودے وگفتی سیروا باسم الله وفی سبیل الله قاتلوا من کفر بالله ولا تمثلوا ولا تغدروا
ولا تقتلوا ولیدا یعنے سیر کنید بنام خدا ودر راه خدا جنگ کنید با کسیکه کافر است با خدا ومثله نکنید یعنی گوش وبینی نبرید

وعهدی که با غنیم کنید نشکنید و طفلان را نکشید و نهی فرمودی از بریدن قرآن بدیار کفار و چون سریه بفرستادی
سریه خوبجه که بجائے فرستند و در اصطلاح اهل سیر غزوه آنرا گویند که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بنفس شریف
آنجا حاضر مے بود و سریه آنکه خود حاضر نمی شد و جماعه را مینفرستاد امیر ایشان را فرمودی که پیش از قتال دشمن را
دعوت کنند باسلام و هجرت از وطن کفر بدیار اسلام یا اسلام فقط بی هجرت اگر اسلام و هجرت هر دو قبول نکنند
و حکم ایشان یعنے آنها نے که اسلام بیارند و هجرت از وطن نکنند حکم اعراب مسلمانان باشد که ایشان را از مال
نے نصیبے نبود و یا بدل جزیه کنند اگر اسلام را هم قبول نکنند و اگر این مجموع ابا کنند بخدا تعالی استعانت نمائے
و قتال کن و چون بر قومے ظفر یافتی لفر مودے تا نداکنند جمع غنائم و همه را گرد آرند پس ابتدا فرمودے
بسلب کشتگان یعنے جامه و رخت ایشان را بقاتلان ایشان دادے تفسیر سلب در هدایه بجامه و سلاح و مرکب
و انچه بر مرکب ست از زین و آلت و انچه با اوست بردابه از مال در توشه دان و در کمر کرده و انچه با غلام او یا بردابه
دیگرست داخل سلب نیست و استحقاق قاتل سلب قتیل را نزد امام ابو حنیفه بشرط تنفیل امام ست و تنفیل آن بود
که امام بگوید و تحریص مقاتلان کند که هر که چنین چنین کاری کند او را چنین و چنان بدهم و یک صورت تنفیل اینست
که هر که یکے را از کافران بکشد مر او راست جامه و رخت او و برین تقدیر جامه و رخت مقتول بر قاتل وی باشد
و نزد امام شافعی این شریعت ست بے آنکه امام شرط کند و بگوید و قول حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که فرمود
من قتل قتیلا فله سلبه نزد ایشان محمول بر شریعت ست و نزد ما بر تنفیل ست بدلیل آنکه مر جنیب بن ابی سلمه را
فرمود که نیست مر ترا از سلب قتیل مگر انچه خوش گردد بدان نفس امام تو و حدیث مذکور محتمل ست تشریع را و تنفیل را
پس حمل کردیم بر تنفیل بقرینهٔ حدیث جنیب و باجمال بعد از سلب انچه بماندی خمس آن بیرون کردی در مصالح
اسلام که حق تعالی در قول خود و اعلموا انما غنمتم من شئے فان لله خمسه وللرسول ولذی القربی والیتامی
والمساکین وابن السبیل تعیین فرموده صرف کردی و در میان فقها در قسمت خمس خلافی ست که در کتب فقه
مذکورست و انچه بماندے نصیبے اندک از ان زنان را و کودکان را و بندگان را بدادے و انچه بماندی میان
لشکر قسمت کردی سوار را سه سهم و پیاده را یک سهم و این مذهب امام شافعی و امام ابی یوسف و محمد ست و منقول
ست از ابن عمر از فعل حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم و نزد امام ابی حنیفه سوار را دو سهم و پیاده را
یک سهم و از ابن عباس از فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم انچنین منقول ست و چون حدیثین فعل تعارض اند
اخذ کردند بقول آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم للفارس سهمان وللراجل سهم واحد و انچه صحیح شده انیست که
انفال از صلب غنیمت بودی چنانچه مصلحت دیدے که بعض گویند انفال از جمله خمس بودی و بعض گویند از خمس
الخمس بودی و این اضعف اقوال ست انفال جمع نفل ست بمعنے غنیمت زیرا که عطیه و زیادت فضل الهی ست بر مجاهدان
و بمعنی تنفیل که شرط کردن امام ست مر کسی را که کاری زیادت از دیگران کند بچیزی زیاده از غنیمت چنان که
گذشت و مراد اینجا این معنی ست و مختار انیست که این از نفس غنیمت ست نه از خمس الخمس و در بعضی از غزوا
سلمة بن الاکوع را پنج سهم داد چه او برادران جنگ توفیق عظیم رفیق شده دست بردهای عجیب نمود و در هدایه
میگوید که یکسیارے او را دو سهم داد و دوے پیاده بود و این محمول بر تنفیل ست و بر مصلحت دید امام و سیاق ضعیف

وقوے مسادات کردے درقسمت چہ ہمہ سپاہی لشکر وسبب قوت وشوکت اسلام اند وچون قصد دیار دشمنان کردے گاہ سریہ را پیشتر فرستادے اگر ایشان را غنیمتے بدست آمدے از انجملہ خمس بیرون کردے انچہ بماندے ازان ربعے جدا کردے و باہل سریہ دادے انچہ بماندے میان ایشان و سائر لشکر بسویت قسمت کردے ومع ذلک نفل را کراہت میداشت کہ بردارند و میفرمود اقویا را باید کہ رد کنند بر ضعفا و اورا یعنے حضرت پیغمبر را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از غنیمت سہمی خاص بود کہ آنرا صفی میخواندند از جہت برگزیدن و اختیار کردن او آنرا اگر خواستی بندہ یا کنیز کی یا اسپی یا انچہ خوش آمدے آنرا پیش از خمس برداشتی و این مخصوص بود بآن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و بعد از وے کسی را از ائمہ نرسید و خلفای راشدین نیز نگیرند و صفیہ و ذوالفقار از انجملہ بود و اما صفیہ از غنائم غزوۂ خیبر بود و از اولاد ہارون پیغمبر علیہ السلام بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اورا آزاد کرد و عقد نکاح بر بست و ذوالفقار از غزوۂ بدر بود و آن شمشیر منبہ بن الحجاج سہمی بود و در روز بدر بسر عاص ابن منبہ داشت علی بن ابی طالب اورا بکشت و شمشیر را بنظر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آورد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برای خود اختیار کرد بعد ازان بعلی بخشید و نسبت وی بآن شمشیر مشہور و مذکور ست و ذوالفقار ازان جہت گویند کہ در وسط وی مثل فقار ظہر یعنی مہرہای استخوان پشت بود و در فقار فقر و کسر ہر دو جائز ست و فتح افصح ست و این شمشیر را ہرگز از خود جدا نکردی و در ہر معرکہ و جنگ با وی بودے و حلیۂ وی از نقرہ بود و اگر کسے از برای مصلحت مسلمانان غائب بودے او را سہمے بدادی چنانچہ عثمان را داد در روز بدر بجہۂ وے بتمریض دختر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رقیہ مشغول بود و فرمود عثمان انطلق فی حاجۃ اللہ وحاجۃ رسولہ فضرب لہ بسہمہ واجرہ عثمان رفتہ است در کار خدا و رسول وی پس تعیین کرد آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برای وی سہم وی و اجر وی و در روایت ابی داؤد ازابن عمر آمدہ و مبایعت کرد آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عثمان را و بر دست چپ خود را بر دست راست خود فرمود این دست عثمان ست و سہم ذوی القربی را کہ در نص فان للہ خمسہ وللرسول ولذی القربی ثابت ست در بنی ہاشم و بنی المطلب قسمت میکرد و برادران ایشان بنی عبد شمس و بنی نوفل را نمیداد و میگفت انما بنو المطلب و بنو ہاشم شئ واحد شئ در روایت مشہور شین معجمہ بمعنے مشہور و بعض سی سین مہملہ بمعنے مثل روایت کردہ اند ای مثل واحد بدانکہ در اخبار آمدہ است کہ چون آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سہم ذوی القربی را از خمس غنائم خیبر در بنی ہاشم و بنی المطلب قسمت کرد عثمان کہ اولاد عبد شمس ست و جبیر بن مطعم از اولاد نوفل بحضرت آمدند و عرض کردند کہ ما منکر نیستیم کہ بنی ہاشم را بپروردگار تعالی شرفی و فضلے داد کہ غیر ایشان را نیست زیرا کہ ترا از ایشان پیدا کرد اما بنی المطلب ما و ایشان برادرانیم مساوی در نسبت قرابت چرا ایشان را برگزیدے و مخصوص کردے بسہم ذوی القربی و ما را نداد ے فرمود بنی المطلب با بنی ہاشم ہمیشہ متحد و مشتبک بودند در جاہلیت و اسلام و در آورد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برای تصویر و تمثیل اشتباک و اتصال انگشتان مبارک خود را در یکدیگر و اگر در مغازے طعام می یافتند مثل عسل و عنب و جز و غیر آن میخوردند و برنمیداشتند چنانچہ بجارے از ابن عمر آورد کہ گفت می یافتیم ما در مغازے خود عسل را و عنب را میخوردیم و برنمیداشتیم عبد اللہ بن معقل یک جراب شحم یافتہ بود و میگفت من ازین جراب کسے را نخواہم داد آنرا ببروے مقرر فرمود و در صحیحین آمدہ کہ تبسم کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برین قول وی و بود و غلول و خیانت از غنیمت تاکید و تشدید

عظیم مینمود و میگفت هزار دعار و شنار علی اله الی یوم القیامة در مهذب و رشین مفتوحه گفت الشنار العیب و فی القاموس الشنار کسحاب قبیح العیب و العار و الامر المشهور بالشناعة و کسنبل غلول کرده بود و فرمود که کالاهای ویرا بآتش بسوزند و ابوبکر و عمر همچنین کردند و این از باب تعزیر مالی ست و اکثر علما بر انند که در و این بر سبیل تغلیظ ست و امام احمد آنرا بر ظاهر حمل کرده و الله اعلم **خاتمة الکتاب** در اشارت بابوابی که دران احادیث مروی ست و صحیح ازان صحیح نشده و نزد جهابذهٔ علماء حدیث ثابت نگشته و هر چند این حروف در غایت اختصار ست اما مشتمل بر علوم بیشمار بدانکه شیخ مصنف سامحه الله تعالی و تقدس درین خاتمه بسیار توغل نموده و مبالغه کار فرموده است و در مقام انتقاد آمده و تقلید بعضے ازین قوم که متوغل اند درین باب کرده بر جمله از احادیث جرح و طعن نموده است بر بعض حکم بعدم صحت کرده و بر بعض بعدم ثبوت و بر بعض حکم بوضع و افترا نموده و بر بعض خطرد و بطلان کشیده و حال آنکه دران میان احادیث ست که در کتب معتبره مذکور ست و نزد کبرای علمای دین از فقها و محدثین مقبول و ائمهٔ فقه تمسک و احتجاج بدان نموده اند مطالعهٔ این باب طالب را در وادی حیرت و وحشت اندازد اما حکم بعدم صحت بحسب اصطلاح محدثین چندان غرابت ندارد چه صحت در حدیث چنانچه در مقدمه معلوم شد درجهٔ اعلاست و دائرهٔ آن تنگ نه جمیع احادیث که در کتب مذکور ست حتی در شش کتاب که آنرا صحاح سته گویند همه باصطلاح ایشان صحیح ست بلکه تسمیهٔ آنها بصحاح باعتبار تغلیب ست و نیز معلوم شد که حدیث صحیح ست و حسن و ضعیف و هر یکی از صحیح و حسن لذاته و لغیره و تعریف هر یکے ازین اقسام سالفا معلوم شده احتیاج باعاده و تکرار آن نیست اکنون که شیخ مصنف نفی صحت از حدیث میکند و میگوید که این حدیث صحیح نیست یا نفی درجهٔ اول میکند که صحیح لذاته است یا احتمال آنکه بمذهب تضییق و تشدید که در شروط صحیح کرده اند رفته باشد موافق انچه از بعض مردم در ینباب نقل کردیم و قول وے که گفته بصحت نرسیده نفی صحیح لغیره بود یعنے در حد ذات صحیح نه و بکثرت طرق و تعدد روایات نیز بدرجهٔ صحت نرسیده پس نفی هر دو قسم صحیح نموده باشد یا این هر دو عبارت که صحیح نشده و بصحت نرسیده یک معنی بود بر هر تقدیر در صحت چنین حدیث وحشت نبود اما آنکه میگوید ثابت نشده و به ثبوت نرسیده ظاهر در نفی درجهٔ دوم ست که حسن ست لذاته و لغیره و نفی مرتبهٔ ضعیف نیز احتمال دارد و بر جمیع تقادیر تواند که مراد وے نفی لفظ حدیث بود یعنے در و د حدیث باین لفظ مخصوص صحیح نشده و به ثبوت نرسیده بلکه انچه به ثبوت رسیده لفظ دیگر ست مضائقهٔ محدثین در ینباب بسیار رود و باندک تغییرے که در لفظ رود اورا حدیث دیگر خوانند اما این مضائقه سهل ست چه متبادر بافهام نفی صحت و ثبوت معنے و مضمون آن گردد درین صورت باید که تصریح کنند که این لفظ صحیح و ثابت نشده و آنجا که گوید درین باب چیزے بصحت نرسیده و به ثبوت نه پیوسته ظاهر امراد نفی مطلق مضمون ست بهر لفظ که باشد و آنجا که گفته موضوع ست و مفتری و باطل بدانکه معنے حدیث موضوع و اقسام و مراتب آن سالفا در مقدمه معلوم شد و نیز معلوم شد که حکم بوضع و افترا نیست مگر بظن غالب و تخمین و حزم و یقین در ینباب صورت نه بندد و چگونه صورت نبندد فان الکذوب قد یصدق یعنے گاهے بود که دروغ گو راست نیز گوید پس احتمال دارد که در خصوص این حدیث صادق آمده باشد هر چند در وغ گو باشد همچنان که راست گو نیز باشد کان عقل محتمل ست که دروغ گوید بنائے این باب و مدار این کار بر ظن غالب ست و میگویند که مراد اهل حدیث را

وبهره این شان را ملکه خاص وتمییز مخصوص در آشنائی تمام بکلام نبوت علی مصدره الصلوة والتحیة پیدا میشود
که بدان صحیح را از سقیم می شناسند وجدا میکنند هر چند سبب آنرا تعیین وتنقیح نتوانند نمود واین کار کسی است
ازمیان ایشان که اطلاع وی قوی ومهارت وی تمام وذهن وی ثاقب وقریحه وی جید ودرک وفهم
وی سلیم ومعرفت وحذاقت وی بقرائن دالة بران راسخ وتمکن باشد این کار هر کس نیست مگر در انجا که
آثار وضع لائح وبین باشد مثل رکاکت الفاظ وسخافت معنی چنانچه روایت کرده میشود لاتاکلوا البقرة حتی
تذبحوها وامثال این درین خاتمه بیاید انشاء الله تعالی درین صورت در معرفت وضع آن خاص وعام مساوی باشند
حکایتی درین باب نقل کنند که شخصی حدیثی را نزد یکی از حذاق فن حدیث برخواند فرمود این حدیث معلول
مینماید گفت بچه علت فرمود علت بیان نتوانم کرد وتنقیح نتوانم نمود الا آنکه بر دائقه طبع من بینه است وبکلام نبوت
میماند پس برمحدثی دیگر برفت واین حدیث برخواند وی نیز همچنان گفت که آن استاد پیشین فرموده بود نزد
دیگری ودیگری رفت وپرسید همچنان جواب شنید پسترین آنها باین شخص حدیث آرنده درهمی داد که نزد صراف برو
صرف کن صراف بمجرد دیدن گفت این درهم بی عیار است گفت بچه دانی علت آنرا بیان کن گفت چنین دانم
ولی علت آنرا بیان نتوانم کرد نزد صراف دیگر ودیگر برد همه بر یک کلمه بودند پس درهم بر شیخ آورد وحقیقت حال
بیان نمود فرمود حال ما نیز برهمین نمط دان که دیدی وشک نیست که اینها نیز ظنی ست دعوی قطع ویقین درینباب
نتوان کرد ونیز معرفت وضع احادیث را قرائن داشته اند مثل روایت شیعی غالی حدیث را در فضائل اهل بیت
سلام الله علیهم اجمعین وروایت مبتدع داعی به بدعت حدیثی را در ترویج مذهب خود واین نیز ظنی بود
وبیقین نتوان دانست که موضوع ست وگاهی کذب واضع باقرار وی معلوم گردد واینجا نیز وارد شود که چرا
درین اقرار کاذب نباشد مصلحتی وغرضی را اینجا نیز قرینه شر میست که جانب کذب خبر وصدق اقرار را راجح
سازد وگاهی قرائن صدق وی در اقرار بکذب چنان قوت یابد که مقتضی قطع وجزم بدان گردد لاسیما بعد از
توبه وبعض چیزها ست که در حکم اقرار بوضع ست چنانکه علم بتاریخ ولادت راوی یا وفات شیخ واشال آن از انچه
احتماع راوی ومروی عنه وسماع آواز وباوجود آن امکان نداشته باشد ودرین صورت اگر علم بقرینه مذکوره
یقینی بود حکم بوضع نیز قطعی گردد وگاهی قرینه واضحه در حال راوی پیدا گردد که دلالت کند بر وضع همچو قصه
غیاث با مهدی خلیفه در حدیثی لاسبق وافراط بوعید شدید بر امر صغیر یا بوعد عظیم بر فعل یسیر ومبالغه دران
چنانکه هر که این فعل کند او را ثواب جمیع انبیا یا ثواب هزار هزار حج بود یا هر که انچنین کند گویا زنا کرده باشد بحمام
در خانه کعبه نیز از قرائن وضع داشته اند نعم قرائن دیگر مثل مخالفت نص قرآن وسنت متواتره واجماع قطعی
وصریح عقل که در انجا تاویل وتوجیه وتطبیق را راه نبود قوی تر از انست وتصریح جماعه که بعد تواتر بر سند بکذب راوی
از همه قوی تر ست اما وجود این محل تردد ست وبر هر تقدیر بر فطن خبیر پوشیده نیست که از نفی حدیث نفی آن مدعا
ومطلب که حدیث را بران دلیل ساخته ودر اثبات آن مدعا تمسک بدان نموده اند لازم نیاید شاید بدلیل دیگر و
حدیث دیگر اثبات کرده باشد در مباحث علمیه ثابت شده ست که از نفی دلیل نفی مدعا بنفس الامر لازم نیاید
وهم ملزوم اقتضای عدم لازم نکند چنانکه یکی دعوی کند که این خانه گرم ست وجود آتش را دلیل آرد وگوید هری

گوید که اینجا خود آتشی نیست ازینجا لازم نیاید که دعوے گرمے خانه باطل گردد شاید که اثبات گرمے آن بوجود آفتاب کند نعم آن دلیل باطل بود با احتمال بثوت مدعا بدلیل دیگر این سخن اگرچه بمقصود مصنف دخلی ندارد چه سخن وے در تزییف حدیث ست و بابطال مدعا کارش نه بجهت تسلی خاطر طالب گفتم که وحشت نکند که چون این احادیث که اکابر بدان چنگ درزده اند صحیح و ثابت نبود مطالب و مدعیات ایشان نیز صحیح و ثابت نگردد این لازم نیاید و اینجا سخن دیگرست که گوش فهم و انصاف بران باید داشت که چون بنای حکم علما به تصحیح و تحسین و تضعیف و بوضع و بطلان آن بغالب ظن و ظاهر حال ست لاجرم محل وقوع اختلاف بود و این باب در وقوع اختلاف آرا و مذاهب کمتر از ابواب فقه نیست همچنانکه در مسائل فقهیه اختلافات ست که یکی بوجوب رفته و دیگرے بحرمت و یکی مستحب داشته و دیگرے مکروه پنداشته است باجتهادے که کرده و دلیلی که اورا دست داده و درین باب نیز مثل این اختلافات راه دارد و بوقوع مے آید شخصے یا جماعه حدیثی را تضعیف نموده یا نسبت بوضع کرده اند قومے دیگر آنرا به تصحیح رسانیده و اثبات نموده این معنی بر متتبع و متفحص فن حدیث روشن ست و نیز باید دانست که ازارباب انتقاد احادیث جماعه اند که درینباب غلو و افراط دارند و براه تعصب و تعلیل روند باندک توهمی و شائبهٔ وهمی نسبت بوضع کنند و بدان مبادرت نمایند مثل ابن جوزی و امثال وے بمجرد آنکه بعض مردم در بعض روایات احادیث تکلم کرده مثل آنکه گفته فلان ضعیف یا لیس بقوے یا متروک یا مطعون و امثال ذلک حکم بوضع کرده و حال آنکه آن احادیث ازان قبیل نیست که قلوب ببطلان آن شهادت دهند و نه مخالف کتاب و اجماع ست و منکر نیست او را عقل و نقل و دلیلی نیست بر وضع آن مگر تکلم همان بعض در راوے آن و این نیز مجازفت و افراط و تجاوز از حدست غایت آنکه او را صحیح نگویند و حکم بضعف و وهن وے کنند و چندین احادیث را که ایشان نسبت بوضع کرده و موضوع گفته اند قومی دیگر از مهرهٔ این شان آن را اثبات کرده و تصحیح و تحسین فرموده اند و اگر امثلهٔ آنرا بیاریم سخن دراز کرده و جمله ازان در ضمن احادیث که مصنف درین خاتمه آورده بیاید و مصنف خود در رسالهٔ نقد الصحیح لما اعترف علیه من الاحادیث المصابیح گفته است که حکم بر حدیث بوضع نهایت عسیرست زیرا که آن صورت نه بندد مگر بعد از جمع طرق و کثرت تفتیش و تحقیق آن که این متن را جز این طریق واحد که بروے طعن کرده شد طریقی دیگر نبود و وجود قرائن کثیره که باعث شود حافظ متبحر را بر جزم بکذب حدیث و این در غایت تعسر و اشکال ست و لهذا اعتراض کرده شده است بر ابوالفرج بن جوزے در کتاب موضوعاتش که توسع کرده است دران بحکم بوضع بسیارے از احادیث که باین شائبه نیست چه دران میان احادیث ضعیف ست که محتمل ست و ممکن ست تمسک بدان در ترغیب و ترهیب و نیز احادیث حسن ست و احادیث ست که بعض ائمه آنرا تصحیح کرده اند چنانچه حدیث صلواة تسبیح مثلا و احادیث ست که مر آنرا طرق دیگرست که قوت میگیرد حدیث بدان و مطلع نشده ابن جوزے بران پس در آمده آفت بروے باین وجوه و تقلید کرده او را در حکم بوضع بران احادیث هر که بعد از وی آمده از آنها که قدرت و مهارت ندارند در علم حدیث انبکار ائمهٔ متقدمین این شان ست که کمال تبحر و توسع داشتند در حفظ احادیث و طرق آن مثل شعبه و یحیی و سعید بن القطان و عبدالرحمن بن مهدی و امثال

الیشان بعد ازان اصحاب الیشان مثل احمد بن حنبل و علی بن المدینی و یحیی ابن معین و اسحق بن راهویه و اهل طبقه
ایشان بعد ازان اصحاب این جماعه مثل بخاری و مسلم و ابو داؤد و ترمذی و نسائی و امثال الیشان تا زمان دار قطنی
و بیهقی که بعد از الیشان کسے نیامده که مساوی باشد الیشان را در مرتبه و نه قریب دران پس اگر یافته شود در کلام
یکے از متقدمین حکم بر حدیث بصفتے از صفات صحت و حسن و ضعف و وضع اعتماد توان کرد بران بجهت انچه داده است
بزرگوار تعالے الیشان را از حفظ عظیم و اطلاع تمام و اگر مختلف آید نقل ازین ائمه سبیل دران ترجیح و تطبیق
بود و این دران احادیث ست که محتمل و متردد ست دران والا بسیارے از احادیث بود که بشهادت قلب حکم
بوضع آن توان کرد و آسان ست این حکم کردن دران از هر که موصوف بود بکثرت ممارست درین فن و غالب
کتاب ابن جوزے ازین قبیل ست و الله اعلم این ترجمه کلام مصنف ست در رساله مذکوره و ازینجا ظاهر شده
که حکم بر حدیث بضعف و وضع و امثال آن غایت تعسر و صعوبت دارد و این امر منحصر ست در ائمه متقدمین و از متاخرین
هر که درین ورطه افتاده خطاها کرده بر بسیارے از احادیث که نه باین مثابه اند حکم بیان کرده اکنون انچه درین رساله
بجمله از احادیث حکم بصفات مذکوره کرده معلوم نیست که از کدام قبیل ست آیا منقول ست از ائمه متقدمین و
بر تقدیر نقل از الیشان آیا متفق علیه ست میان الیشان یا مختلف فیه این را بیان باید کرد تا حقیقت حال منکشف
گردد و اغلب ازان باب ست که ابن جوزے و امثال وی بدان حکم کرده و بعضے ازان قبیل که لائح ست آثار وضع
بران و اهل ممارست بشهادت قلبی حکم بوضع آن توانند کرد و بعضی ازان در کتب معتبره مذکور ست و ائمه فن ازا
روایت نموده اند و حکم بصحت یا حسن یا بضعف کرده و بعض را مطلق آورده اند بے تعرض بیکے ازین صفات
آن خود محکوم بوضع نخواهد بود و اگر کسے بدان حکم کرده باشد مختلف فیه باشد پس حکم بدان بر هم علی الاطلاق چنانچه
مصنف کرده درست نبود بعض چنان اند که مصنف آنها را سابقاً در ابواب و فصول گذشته ذکر کرده و چون
در دیباچه کتاب قرار داده که این چند باب بر وجهیکه در صحاح اخبار ثابت شده در قلم آورده گویا حکم بصحت و
ثبوت آن کرده و درین خاتمه بعدم صحت و ثبوت آن حکم میکند و هل هذا الا تناقض و نسیان و ماهر جاکه سخنے
روے دهد و حدیثے که در کتب بیاییم از هر قسم و هر قبیل که باشد نقل کنیم خواه موافق مصنف خواه مخالف آن و
اگر موافق ست تمثیل و تائید کلام وے شود و اگر مخالف رد و جواب وے گردد و من الله الاعانة و الامداد فی المبدء
و المعاد قال المصنف بدان وفقک الله تعالے در باب ایمان و انچه مشهور ست که الایمان قول و عمل یزید و ینقص

و الایمان لا یزید و لا ینقص ازان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم درین معنی چیزے صحیح نشده و آن از اقوال
صحابه و تابعین ست بخاری در اول کتاب الایمان در ترجمه گفته باب الایمان و قول النبی صلے الله علیه و آله وسلم
بنی الاسلام علی خمس و هو قول و فعل و در روایتی قول و عمل یزید و ینقص و ظاهر این عبارت انیست که این مجموع قول
نبی باشد صلے الله علیه و آله وسلم چنانکه بعض شراح هم برین معنی عمل کرده اند و در فتح الباری گفته که این لفظ وارد
ست از سلف و گردانیدن وے از قول نبی وهم ست و مراد بخاری نه انیست و وے معطوف ست در عبارت
وے بر قول الیتے نه بر بنی اگرچه آن وارد شده ست باسناد ضعیف انتهی و سیوطی در شرح صحیح بخاری
گفته که این لفظ حدیث ست که روایت کرده احمد و دیلمی در مسند الفردوس از حدیث ابی هریره و روایت کرده است

ابن ماجه باسناد ضعیف باین لفظ که الایمان عقد بالقلب واقرار باللسان وعمل بالارکان وروایت کرده امام احمد
از حدیث معاذ بن جبل که الایمان یزید وینقص ودر جمع الجوامع از طبرانی از حدیث امیر المومنین علی آورده باین لفظ
الایمان معرفة بالقلب وقول باللسان وعمل بالارکان واو شیرازی از حدیث عائشه آورده باین عبارت الایمان
بالله اقرار باللسان وتصدیق بالقلب وعمل بالارکان انتهی وسخاوی در مقاصد حسنه از حدیث ابن ماجه از حدیث
ابی الصلت عبد السلام بن صالح الهروی از امام علی رضا از آبای کرام خود سلام الله علیهم اجمعین آورده که الایمان
عقد بالقلب واقرار باللسان وعمل بالارکان وگفته که ابن جوزی حکم بوضع این حدیث کرده ودلیلی آورده که
چون حضرت امام رضا بنیشاپور آمد بر استر اشهب سوار شده وپرده از خز ودیبا بر روی مبارک افگنده درون شهر
درآمده وعلماء شهر در طلب لقای شریف وی رسیدند از ایشان یحیی ابن یحیی واحمد بن حرب واسحق ابن
راهویه ومحمد بن رافع که از اکابر واعاظم علماء حدیث وفقه بوده اند در رکاب شریف آمده دست بلجام اسپ
زدند واسحاق بن راهویه گفت بحق آبای کرام خود که حدیثی از آنچه بتواز آبای طاهرین تو بتو رسیده
برما برخوان پس امام باسنادی که از آبای کرام خود داشته این حدیث را وحدیثی دیگر در فضل کلمه توحید که
لا اله الا الله حصنی الحدیث برخواند انتهی وابو الصلت شیعی ست ولیکن صدوق ست وابن معین توثیق او
نموده است وباسفیان ابن عیینه واشال وی صحبت داشته ویزید وتقشف موصوف بوده ورد میکرد بر مذاهب
باطله از قدریه ومرجیه وغیر آن وتقدیم میکرد ذکر ابو بکر وعمر را وبا ونمیکرد اصحاب پیغمبر را صلے الله علیه وآله وسلم
مگر بخیر ودر کتاب تنزیه الشریعه باین لفظ آورده که الایمان قول وعمل یزید وینقص فعلیکم بالکتاب والسنة ودر رواتی
همین مقدار آورده که الایمان یزید وینقص وگفته که این سه حدیث را شواهد ست وجوزقانی اخراج آن کرده وگفته
هذا حسن غریب وحدیث اخیر را ابو داود آورده وبران سکوت کرده ومقرر شده است که هر چه ابو داود در کتاب خود
آورده وبران سکوت کرده صالح حجت ست واما این قول را که الایمان لا یزید ولا ینقص اصلے در کتب احادیث
اگر چه ضعیف نیز باشد پیدا نشده غیر آنکه در کتاب تنزیه الشریعه از کتاب موضوعات ابن جوزی نقل کرده که
ابو هریره گفت که وفد ثقیف از حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم پرسیدند که آیا ایمان زیادت ونقصان
میشود فرمود لا زیادته کفر ونقصانه شرک ونیز از حدیث ابن عدی فی الکامل آورده که الایمان لا یزید ولا ینقص و
گفته که یکے در اسناد وی احمد بن عبد الله جویباری ست وی کذاب ودجال ست ووضع کرده احادیث کثیره
ونیز از احادیث ابن حبان آورده که هر که بگوید ایمان زیادت ونقصان می پذیرد کافر میشود اگر توبه کرد فبها والا
گردنش بزنند ووی دشمن خداست نه نماز ست او را ونه زکوة ونه صوم ونه حج ونه دین باتشدید ست دیگر
ودر اسناد این حدیث محمد بن القاسم حالبکانی ست وضاع ست مر احادیث را انتهی وبالجمله تحقیق آنست
که این اقوال از آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بصحت نرسیده خصوصا حدیث زیادة ونقصان بلکه از اقوال اکابر
سلف ست چنانکه مصنف گفت والله اعلم تنبیه مشهور نزد جماهیر اهل سنت وجماعت آنست که ایمان عبارت
از تصدیق بالقلب واقرار باللسان تا اگر شخصے را تصدیق بقلب حاصل شد ومجرد عذر وضرورت چنان که
بکم واکراه اقرار بوجود نیامد عند الله مؤمن نباشد وتحقیق آنست که حقیقت ایمان همان تصدیق قلبی ست واشتراط

اقرار برائے صحت اجرائے احکام در دنیاست وشخص مذکور مؤمن ست عند اللہ اگرچہ ما بجہت عدم اطلاع بر حقیقت حال
حکم بدان نتوانیم کرد اما عمل در حقیقت اصل ایمان داخل نبود الا در ایمان کامل وصاحب تصدیق واقرار بعمل بموجب
ایمان مؤمن ست ولی ناقص الایمان واورا مؤمن فاسق خوانند بخلاف فرقۂ معتزلہ کہ عمل را جزو ایمان دارند
وشخص بعمل نزد این فرقہ خارج از ایمان بود اگرچہ داخل در کفر نیز نبود وفاسق نزد ایشان نہ مؤمن ست و
نہ کافر وخوارج فرقہ اند کہ معصیت را کفر دانند برآنکہ از علمای محدثین مشہور شدہ ست کہ الایمان تصدیق بالقلب و
اقرار باللسان وعمل بالارکان مراد بایشان ایمان کامل ست وعمل نزد ایشان شرط کمال ایمان ست چنانکہ مذہب
حق ست نہ اصل ایمان چنانکہ مذہب اعتزال وبعض مردم چون دیدند کہ ایشان بظاہر ایمان عبارت از تصدیق
واقرار وعمل میدارند واثبات آن باحادیث میکنند چنانچہ بخاری در صحیح خود ذکر کردہ توہم بردند کہ مگر مذہب
ایشان مخالف مذہب جمہور ست وموافق طریقہ اعتزال حاشا وکلا واین توہم خطای محض وغلط صریح ست
کما صرح بہ وبرتو لیکما ایمان را عبارت از قول وعمل دارند مراد بعمل اعم از عمل قلب وجوارح خواہد بود تا تصدیق
نیز داخل گردد اما زیادت ونقصان ایمان مذہب سلف از فقہا ومحدثین آنست کہ الایمان یزید وینقص واگر متکلمین
انکار آن کنند وگویند کہ چون قبول زیادت ونقصان کرد آن شک بود نہ یقین وپوشیدہ نیست کہ زیادت ونقصان
باعتبار عمل ظاہر ست وآن راجع بمعنی کمال وعدل کمال ست ونزاع باعتبار تصدیق ست شیخ محی الدین نووی
میگوید کہ اظہر ومختار آنست کہ تصدیق زائد وناقص میباشد بکثرت براہین ووضوح ادلہ ولہذا ایمان وتصدیق
صدیقان اقوی واکمل ست از ایمان غیر ایشان وآدمی آنرا در نفس خود مے یابد کہ در بعض احیان یقین واخلاص
وتوکل وی اعظم واقوی ست بخلاف بعض احیان دیگر واین قول منقول ست از سفیان ثوری ومالک ابن انس وشافعی
واحمد بن حنبل واوزاعی وابن جریج ومعمر وغیر ایشان از ائمہ وبسند صحیح از بخاری نقل کردہ اند کہ گفت ملاقات
کردم زیادہ از ہزار مرد را از علمای امصار وندیدیم ہیچ یکے از ایشان را کہ اختلاف کند درین کہ الایمان قول وعمل
ویزید وینقص واز جمعی کثیر از صحابہ وتابعین نیز ہمچنین نقل کنند وفضیل بن عیاض ووکیع آنرا از اہل سنت وجماعت
آوردہ کذا فی فتح الباری واز امام اعظم ابو حنیفہ چنان نقل میکنند واللہ اعلم کہ ایشان فرمودہ اند کہ الایمان لا یزید ولا ینقص
واز بعض دیگر از علمای سلف نیز ہمچنین آمدہ ومراد ایشان عدم قبول تصدیق ست زیادت ونقصان را بحسب
ذات چہ مرتبۂ یقین یکیست وحالتے ست کہ شک وشبہہ را بدان راہ نبود وتفاوت در جلا وخفا وظہور احکام وآثار آنست
کہ آن باعتبار عارض وخارج از ذات ست وبرین وجہ نزاع لفظی ست وتحقیق این مقامات در علم کلام ست واللہ اعلم

ودر باب مرجیہ وقدریہ وجہمیہ واشعریہ ہیچ حدیثی صحیح نشدہ مرجیہ فرقہ است کہ قائلند بآنکہ ہیچ معصیتے با وجود ایمان
ضرر نکند چنانکہ ہیچ طاعت با کفر سود ندارد ولفظ مرجیہ مشتق از رجاء ست یعنی تاخیر وترک واہمال واین فرقہ تاخیر
میکنند عمل را بر نیت واعتقاد در ربنہ ومیگویند کہ نیت واعتقاد میباید عمل اگر نباشد گو مباش وبعض از رجاء دارند و
لفظ مرجیہ را ہمزہ نخوانند زیرا کہ ایشان راجی وامیدوار میسازند بے شرط وقید عمل وبعض از علمای اہل اعتزال
اد جار با اہل سنت وجماعت نسبت کنند کہ جانب مغفرت وامیدواری را رعایت مینمایند ومیگویند اگر خدا خواہد
ہمہ گناہان را بیامرزد اگرچہ مقرون بتوبہ نبود وفاسق مخلد در نار نبود واین محض تعصب ومکابرہ ست چہ ارجا

آنست کہ مواخذہ وعقاب را اصلا راہ ندہند وبدان قائل نباشند وگویند کہ معصیت با وجود ایمان اصلا ضرر ندارد وآنچہ اہل سنت وجماعت میگویند نظر بمشیت وارادت حق ست تعالی کہ یغفر لمن یشاء ویعذب من یشاء وعذاب را برای عصاۃ ثبات میکنند واز ضرر آن خائف میباشند ولیکن الایمان بین الخوف والرجاء وقدریہ بہ تحریک مقابل جبریہ بسکون وگاہی بہ تحریک نیز خوانند بجہت مشاکلہ لقب معتزلہ است کہ قائل اند بآنکہ افعال عباد مستند بقدرت عباد ست وایشان خالق افعال خود اند وانکار تقدیر ازلی پروردگار تعالی کنند وگویند کہ کفر ومعاصی از بندگان برخلاف ارادت حق آید واول کسیکہ مخالفت بمذہب صحابہ وتابعین احداث کرد این فرقہ اند وفاسق نزد ایشان نہ مومن ست ونہ کافر ومخلد ست در نار ومفاسد عقائد ایشان بسیار ست چنانکہ در علم کلام مبین ست وتسمیہ ایشان بقدریہ بجہت انکار قضا وقدر الٰہی ست وایشان گویند کہ مستحق این اسم آنہا اند کہ اثبات قدر کنند وقائل بآن باشند یعنی اہل سنت وجماعت چنانچہ مفہوم ظاہر لفظ ست واین غلط ست زیرا کہ در اثبات قدر احادیث صحیحہ ورود یافتہ وبران اجماع صحابہ وتابعین ست پیش از ظہور فساد وبدعت ونیز از احادیثی کہ در مذہب قدریہ واقع شدہ وذکر گردد ظاہر شود کہ مستحق این اسم منکر قدر باشند نہ مثبت آن ونسبت بقدر برابر ست کہ بجہت نفی باشد یا باثبات وجہمیہ اصحاب جہم بن صفوان ترمذی نام فرقہ جبریہ است کہ گویند قدرت نیست مر عبد را اصلا نہ موثرہ ونہ کاسبہ بلکہ بمنزلہ جمادات ست وحرکات او بمثابہ آن ومذہب قدریہ وجبریہ در طرفین افراط وتفریط وقع ست وتوسط واعتدال در مذہب اشعریہ است کہ خلق از خدا ست وکسب از بندہ وبندہ را قدرت کاسبہ است نہ موثرہ چنانکہ گفتہ اند کہ لا جبر ولا قدر ولکن امر بین امرین وتحقیقہ فی علم الکلام واشعریہ تابعان شیخ ابو الحسن علی اسمعیل اند ودے رحمہ اللہ از اولاد ابو موسی اشعری ست کہ از کبار صحابہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود واسم ابی موسی عبد اللہ بن قیس ست واشعر قبیلہ است از یمن ودی بعد از بعثت آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم با پنجاہ وچند نفر از قوم خود بہجرت کردہ بحبشہ واز حبشہ با جعفر بن ابی طالب کہ وی نیز در انجا بود بمدینہ در حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدند در وقت فتح خیبر وفرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لکم ہجرتان شما را ای قوم دو ہجرت ست یعنی ہجرتی از یمن بسوی ارض حبشہ وہجرتے از ارض حبشہ بمدینہ وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مدح کرد او را واصحاب او را وبشارت داد بخیر در دنیا وآخرت ووصف کرد بایمان وحکمت بقول خود الایمان یمان والحکمۃ یمانیۃ ودعا کرد مر ابی موسی را خاصۃ وبشارت داد بمغفرت وجنت وبایمان وانابت وفرمود مومن منیت عبد اللہ بن قیس ودیرا بیمن نوشتہ تا دعوت کند ایشان را وتعلم دہد ایشان را دین وعلم عقائد اسلام میراث ست مر این قوم را مر ولیست کہ چون ابو موسی با قوم خود بحضرت رسالت آمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پرسیدند یا رسول اللہ خبر دہ ما را از اول این امر کہ چگونہ بود فرمود کان اللہ ولم یکن معہ شئے ثم کتب فی الذکر کل شئے ثم خلق السموات والارض الحدیث وحق تعالی رغبتی کرد او را تا اولاد او احفاد بدرایت وروایت ورعایت ومناقب ایشان در السنہ وکتب منشور ومذکور ست تا نوبت بہ شیخ ابو الحسن اشعری رسید وتوفیق داد او را حضرت سبحانہ وتعالی بقمع آثار بدعت وتجدید انوار سنت واعتقادات پس تائید کرد مذاہب واقوال صحابہ وسلف را کہ اکابر محدثین وفقہاء متقدمین از تابعین واتباع ایشان بران بودہ اند واثبات کرد وتقریر نمود آنچہ موافق کتاب وسنت واجماع سلف بران بود تا مصدوق حدیث افترقت

لهذه الامة على رأس كل مائة سنة من يجدد امر دينها آمده و گشته و ے و تابعان وی مراد بفرقهٔ ناجیه که صفت ایشان الذین هم علی ما انا علیه و اصحابی ست و شیخ ابو الحسن اشعری و فقه بر مذهب شافعی بود و دیگر از مؤیدان مذهب سنت و جماعت شیخ ابو منصور ماتریدی بود و مناقب و مفاخر وے بیرون از حصر و احصاست و وی حنفی المذهب ست از ینجاست که جانب شافعیه را اشاعره خوانند و حنفیه را ماتریدیه و هر دو متفق اند در عقاید و اهل سنت و جماعت که گویند تابعان ایشان اند اکنون بدانکه در شان جماعه اشعریه و ذم فرقهای دیگر از مرجیه و قدریه و جهمیه احادیث نقل کرده اند و ما احادیث اشعریه خود نیافتیم اما در ذم قدریه و مرجیه احادیث بسیار بطرق متعدده آمده و در ذم جهمیه نیز بعض احادیث آمده و در جامع الاصول از ابی داؤد از حذیفهٔ آورده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیه و آله وسلم مر هر امت را مجوس ست و مجوس این امت آنانند که نفی قدر کنند هر که بمیرد از ایشان حاضر نشوید جنازهٔ او را و هر که بیمار گردد از ایشان عیادت نکنید و از او ایشان شیعهٔ دجال اند و حق ست بر الله تعالی که لاحق گرداند ایشان را بدجال و هم در جامع الاصول از ابی داؤد و در مشکوة از احمد و ابی داؤد از ابن عمر آورده اند که فرمود آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم قدریه مجوس این امت اند چون مریض شوند عیادت نکنید مر ایشان را اگر بمیرند حاضر نشوید جنازهٔ ایشان را و نیز از ابن عمر آورده اند که مردے نزد وے آمد و گفت فلانی یکی از دوستان وے بود از اهل شام سلام میخواند بر تو فرمود مرا چنین رسیده است که وی احداث کرده است تکذیب قدر را اگر حال چنین ست مخوان او را از من سلام زیرا که من شنیده ام رسول خدا را صلے اللہ علیه و آله وسلم که میگفت میباشد در امت من خسف و مسخ و آن در تکذیب کنندگان قدر ست رواه مسلم و ابو داؤد و الترمذی و نیز در حدیث ابو داؤد از ابن عمر آورده که فرمود آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم مجالست نکنید اهل قدر را و مفاتحت نکنید ایشان را بالکلام یعنی ابتدائے سخن نکنید با ایشان یا مجادله نکنید و در گفت و گو نکشائید با ایشان و ترمذی از ابن عباس آورده که گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیه و آله وسلم دو صنف اند از امت من که نیست ایشان را در اسلام نصیب مرجیه و قدریه و گفته هذا حدیث غریب و شیخ جلال الدین سیوطی در جمع الجوامع در ذم این فرقه احادیث بسیار از ابن عساکر از حدیث معاذ بن جبل آورده که گفت آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم لعنت کرده نشد پیش از من پیغمبرے را مگر آنکه در امت وے مرجیه و قدریه بودند که مشوش میساختند بر وے امر امت وے را بعد از وے و حق تعالے لعنت کرده مرجیه و قدریه را بر زبان هفتاد پیغمبر و این امت من امت مرحومه ست که عذاب نیست بر وے در آخرت و عذاب وے نیست مگر در دنیا مگر دو صنف از امت که در نمی آیند بهشت یا و آن دو صنف مرجیه و قدریه اند و طبرانی نیز از معاذ و ابن عدے از ابن مسعود و دیلمی نیز بعض آنرا از حذیفهٔ آورده و در بعض طرق ابن عدے از انس ذکر حروریه نیز آمده و حروریه نام خوارج ست و حاکم در تاریخ خود از ابی امامه آورده که لعنت کرد خدائے تعالے مرجیه را بر زبان هفتاد پیغمبر که میگویند ایمان قولے ست بے عمل و دیلمی از حدیث انس آورده که آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم فرمود چار صنف اند از امت من که نیست ایشان را در اسلام نصیبے و نه در جنت نصیبے و نمیرسد ایشان را شفاعت و نظر نمیکند بایشان پروردگار تعالے و مر ایشان راست عذاب الیم مرجیه قدریه و جهمیه و رافضه و از ابی سعید خدرے نیز مثل این آورده و لیکن این حدیث مطعون ست و گفته اند که

در اسناد دوے اسحاق بن نجیح ملطے ست و وے منسوب بکذب و وضع ست واللہ اعلم و در مذمت روافض احادیث دیگر نیز آمدہ بخصوص چنانچہ ابو نعیم در حلیہ از امیر المومنین علی و طبرانی از ابن عباس آوردہ کہ حضرت رسالت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود کہ یا علی تو و شیعۂ تو در بہشت اند و نزدیک ست کہ بیایند قومے کہ گفتہ شود ایشان را رافضہ چون بیابید ایشان را بکشید کہ ایشان مشرک اند و نیز عبد اللہ بن احمد در روایہ آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود بیایند قومے در آخر زمان کہ نام ایشان رافضہ ست رفض کنند یعنے ترک دہند اسلام را و احادیث ذم روافض بسیار ست و ابن عدے از معاذ آوردہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در وصف انداز امت من کہ نصیبے نیست ایشان را در اسلام اہل قدر و اہل ارجاء و ہمچنین از ابن عباس و ابی سعید نیز آمدہ و در حدیث ابی سعید آمدہ کہ جہاد با ایشان محبوب تر ست نزد من از جہاد با فارس و دیلم و روم و طبرانی و خطیب از ابن عباس آوردہ کہ گفت گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بمن کہ شاید اگر تو باقی مانی بعد از من دریابی قومے را کہ تکذیب میکنند بقضا و قدر الٰہی تعالے و عمل میکنند ذنوب را بر عباد و شق کردہ اند این کلام را از نصرانیت و چون دریابی ایشان را بیزار شو از ایشان انتہی و غیر این احادیث و طرق بسیار ست و بالجملہ احادیث در نیاب بسیار ست بطرق متعددہ اکثر آنہا ضعیف و بعض قوے و در باب قدریہ خود حدیث مسلم و ترمذے و ابو داؤد نیز آمدہ و اگر تعدد طرق جبر و نقصان آن کردہ بصحت لغیرہ رساند دور نباشد و مصنف میگوید ہیچ حدیثی صحیح نشدہ واللہ اعلم

و در باب کلام اللہ قدیم غیر مخلوق و درین معنے احادیث بالفاظ مختلف وارد شدہ اما از حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم چیزے صحیح نشدہ و ہر چہ ثابت شدہ از مقالات صحابہ و تابعین ست سخاوی در مقاصد حسنہ آوردہ بلفظ القرآن کلام اللہ غیر مخلوق فمن قال غیر ہذا فقد کفر و گفت کہ روایت کرد این حدیث را دیلمی مرفوعاً از رافع بن خدیج و حذیفہ بن الیمان و عمران ابن حصین و از انس بزیادت فاقتلوہ و گفتہ کہ در نیاب احادیث دیگر نیز آمدہ و در تنزیہ الشریعہ از خطیب از حدیث جابر آوردہ من قال القرآن مخلوق فقد کفر و از ابن عدی آوردہ القرآن کلام اللہ لا خلق و لا مخلوق و من قال غیر ذلک فہو کافر و در لفظے القرآن کلام اللہ عز و جل لیس بخالق و لا مخلوق فمن زعم غیر ذلک فقد کفر بما انزل علے محمد صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و نیز آمدہ من مات و ہو یقول القرآن مخلوق لقی اللہ یوم القیمۃ و وجہہ الی قفاہ و از امیر المومنین علی آوردہ کہ گفت پرسیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از قرآن فرمود یا علی القرآن کلام اللہ غیر مخلوق و گفتہ این حدیث و مانند آن در کتب احادیث مرفوع آمدہ و محققین ایشان حکم بضعف و وضع آن کردہ کہ از ان حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بصحت نرسیدہ و آثار صحابہ و تابعین نیز آمدہ از عمرو بن دینار آوردہ اند کہ گفت نہ نفر از صحابہ را دریافتم کہ میگفتند ہر کہ بگوید قرآن مخلوق ست کافر ست و عثمان دارمی ہم از عمرو بن دینار روایت کرد کہ میگفت دریافتم اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و غیر ایشان را تا مدت ہفتاد سال میگفتند اللہ الخالق و ما سواہ مخلوق و القرآن کلام اللہ منہ خرج و الیہ یعود و این دو اثر صحیح ست انتہی و در باب آفرینش ملائکہ و حدیث ابو ہریرہ کہ روایت میکند از پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود با مر اللہ عز و جل جبرئیل کل غداۃ ان یدخل بحر النور فینغمس فیہ انغماسۃ ثم یخرج فینفض انتفاضۃ یخرج منہ سبعون الف قطرۃ و یخلق اللہ عز و جل من کل قطرۃ ملکا این حدیث را طرق بسیار ست و ہیچ یکے صحیح نشدہ و نہ درین معنے حدیثے ثابت ترجمہ امر میکند پروردگار تعالی

جبرئیل را بهر بامداد بدر آمدن در دریاے نور پس غوطه میزند جبرئیل در وے و بیرون مے آید و می افشاند خود را
بیرون مے آید از وے هفتاد هزار قطره و پیدا میکند الله تعالے از هر قطره فرشته را و در کتاب العظمة لابی الشیخ
مضمون این حدیث را باین لفظ آورده که در بهشت نهرے ست که در مے آید او را جبرئیل و بیرون مے آید و
مے افشاند آب را پیدا میکند حق عزوجل از هر قطره فرشته را و در روایت دیگر آورده که خداے تبارک و تعالی را
نهرے ست در هوا هفت مقدار زمین نزول میکند فرشته از آسمان و سیر در آید در آن نهر و غسل میکند و چون بیرون
مے آید پیدا میکند حق تعالے از هر قطره فرشته که تسبیح میکند خداے تعالی را عزوجل بتمامه تسبیح خلائق و امثال این احادیث
در بیان عظمت قدرت و سعت ملک الهی بسیار آمده و در صحت آنها نزد محدثین سخن ست و الله اعلم و در باب فضیلت
تسمیه بمحمد و احمد و منع ازان چیزے صحیح نشده تحقیق این مبحث در آخر کتاب حج در باب عقیقه سابقا گذشته ست و
از انجا معلوم شد که تسمیه باسم آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بمقتضای ظاهر حدیث تسموا باسمی که صحیح ست
مستحب ست یا مباح و الجمع بین التسمیته و الکنیته ممنوع بقول مختار و احادیث دیگر در فضیلت تسمیه بمحمد و احمد آمده
که موسوم بوضع اند چنانچه آمده که دو کس را بدرگاه عزت بیارند و حکم شود که ایشان را بهشت برند پس بگویند
آن دو کس خداوندا ما را عمل نبود که جزاے آن بهشت بود ما بچه چیز اهل آن شدیم فرماید ای بندگان من سوگند
خورده ام بر خود که در نیارم در دوزخ کسے را که نام وے احمد یا محمد ست و نیز آمده که لا یدخل الفقر بیتا فیه اسمے
و نیز آمده که هر قومے که تجمع شوند براے مشورت و در ایشان کسے بود که نام او محمد ست البته برکت کرده شود
دران مشورت و در لفظے آمده که نام وی محمد ست یا احمد و نیز آمده هر مسلمانیکه قربان کند بروجه خود و نیت کند که اگر
حامله شود نام وے محمد کنم البته حق تعالے پسر روزی گرداند و هیچ خانه نبود که در وی نام محمد بود مگر آنکه برکت دهد
حق تعالی دران و آمده که چون حامله شود زن یکی از شما دست خود را بر شکم زند و محمد نام نهد پسر روزی گردد و آمده که
اگر دختر بود بگرداند او را پروردگار تعالی پسر و آمده هر که را سه پسر بود و هیچ یکے را نام محمد نکند پس تحقیق جفا کرده بر خود
و چون محمد نام کرده باید که او را دشنام و شدت نکنند و نزنند بلکه تعظیم کنند و باکرام و تشریف مخصوص دارند و میگویند
که اینها همه موضوعات اند و الله اعلم و از عبارت مصنف ظاهر میشود که اسم آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم
درین حکم شامل احمد نیز هست و مخصوص بمحمد نه و الله اعلم و در باب عقل و فضل آن حدیثے نبوی صحیح نشده و در مجمع البحار
از کتاب الذیل آورده که حارث ابن اسامه در مسند خود از داؤد بن مجبر سے و چند حدیث در باب عقل آورده است
و ابن حجر گفته که همه آن احادیث موضوع اند و هم در مجمع البحار نقل میکند که گفته اند که هر حدیثی که وارد شده و در وی
ذکر عقل ست غیر ثابت ست انتهی و در تنزیه الشریعه از همین داؤد بن مجبر که یکی از واضعان حدیث ست پنجاه و چند
حدیث در فضیلت عقل آورده و گفته که ابن حجر در مطالب عالیه همه را موسوم بوضع و افترا داشته و مذکور درین احادیث
عقل بمعنی معرفت اشیاست و دریافت صلاح مبدا و معاد و تمییز میان خیر و شر و احتراز و احتراس از رذائل و
آفات نفس و استعداد و وصول بمعرفت حق ست چنانچه از حدیث انس آورده اند که قومے در حضرت رسالت
صلے الله علیه و آله وسلم ثنا کردند بر مردے و مبالغه نمودند دران آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم فرمود عقلش
چگونه ست گفتند یا رسول الله ما را باجتهاد وے در عبادت و اصناف خیرات میگویم و تو از عقل وی می پرسی

فرمود احمق بجهل خود میرسد ارتکاب میکند عظیم تر از فجور فاجر و بندگان که ترقی در درجات مینمایند و قرب الهی حاصل میکنند بر قدر عقول خود میکنند و در حدیث دیگر از ابن عمر آورده که درے یا به مرد بحسن خلق خود درجهٔ صائم قائم را تمام نشود مرد را حسن خلق تا تمام نشود عقل او و باین مرتبه تمام نشود ایمان وی طاعت وے مر پروردگار را و عصیان وے مر دشمن حق را که ابلیس ست و از حدیث عمر آورده اند که موت هزار عابد قائم اللیل صائم النهار آسان تر از موت یک مرد عاقل و امثال آن از احادیث و اما عقل بمعنی مخلوق اول که اول ما خلق الله العقل از ان نشان میدهد داخل این احادیث نبود و نزد محدثین دران هم سخن ست و عبارت مجمع البحار که نقل کرده شد که هر حدیثے که وارد شده دروے ذکر عقل غیر ثابت ست شامل آنست والله اعلم و در مقاصد حسنه گفته است که حدیث ان الله لما خلق العقل قال له اقبل فاقبل ثم قال له ادبر فادبر فقال وعزتی وجلالی ما خلقت اشرف منك فبك آخذ بك اعطی ابن تیمیه گفته و غیر او تبعیت او کرده که این حدیث کذب بے ست موضوع باتفاق و در زوائد عبد الله بن امام احمد آنرا تضعیف کرده و مالک ابن دینار از حسن بصری آنرا بطریق ارسال روایت نمود و داؤد بن المحبر از حسن بر بادت ولا اکرم علی منك لانی بك اعرف و بك اعبد آورده و حدیث اول ما خلق الله العقل نیز آورده و گفته اند که ابن محبر کذاب ست و ابن حجر گفته که حدیث اول ما خلق الله القلم ثابت تر از حدیث عقل ست انتهی و سیوطی در درر منتشره در احادیث مشتهره گفته که مر حدیث عقل را اصلے صالح ست که عبد الله بن امام احمد در زوائد زهد از حسن بطریق ارسال آورده و اسناد دے جید ست و دے در معجم اوسط طبرانی موصول نیز آمده از حدیث ابی امامه و حدیث ابی هریره باسناد ضعیف و در تمییز الطیب من الخبیث آورده که عراقی آنرا در تخریج احادیث احیا گفته که طبرانی در معجم کبیر و اوسط و ابو نعیم در حلیه آنرا بدو اسناد ضعیف آورده والله اعلم و در باب عمر خضر و الیاس و در ازی آن و بقاے ایشان حدیثی صحیح نشنده شک نیست که وجود خضر در زمان موسے علیه السلام و صحبت وی با وی بحدیث بخاری و مسلم و ترمذی که در تفسیر کریمه + فوجدا عبدا من عبادنا + واقع شده ثابت ست و در بعض تواریخ ابتدائے بعثت وی را علیه السلام در زمان ابراهیم خلیل الله علیه الصلوة والسلام و یا بعد از فوت وی ذکر کرده و در وجود وے در زمان حضرت سید المرسلین صلے الله علیه وآله وسلم و بعد ازان در زمان صحابه و تابعین و مشائخ طریقت نیز اخبار و آثار ورود یافته اگر در صحت آنها بر اصطلاح محدثین سخن باشد دو نیست اگرچه کثرت طرق آن بجائی رسیده است که نزد یک ست که جبر و تلافی آن کند و ذکر خضر در کتب مناقب حضرت غوث الثقلین محی الدین شیخ عبد القادر جیلانی بسیار ست و مقصود شیخ مصنف عدم ورود حدیث صحیح ست از قول پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم و درینجا مجال مناقشه تنگ ست والله اعلم و آنچه مشهور ست از احادیث در نفی حیات خضر در زمان شریف نبوے صلے الله علیه وآله وسلم این قول ست که لو کان الخضر حیا لزارنی و در مجمع البحار از مقاصد حسنه نقل میکند که گفته این قول مرفوعا ثابت نشده بلکه از کلام کسے ست که منکر ست حیات او را از سلف انتهی و بعض گویند که صدور این کلام از خضر صلے الله علیه وآله وسلم پیش از وقوع ملاقات بود و این سخن چیزے نیست چه این ترکیب بقضیهٔ لو نفی حیات کند پس وقوع ملاقات بعد ازان صورت نه بندد مگر آنکه گویند که بنا بے ملازمت بر عرف و عادت و ظن غالب ست کما قیل و آنکه آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در آخر عمر شریف فرموده که هیچ جانداری که بر روی زمین ست

بقای وی از صد سال نگذرد و باین حدیث جماعه که انکار بقای وی کنند تمسک نمایند باعتبار اکثر و غلب خواهد بود
و مخصوص بودن بعضی که خضر ازان بیرون آید والله اعلم و در بعض کتب بروایت خضر و الیاس علیهما السلام از
حضرت نبوت صلے الله علیه وآله وسلم احادیث ذکر یافته چنانکه در کتابی که شیخ احمد ابن ابی بکر بن محمد الزواد الصوفی
المحدث از مشیخ مصنف باسنادی که دارد جمع کرده جمله ازان آورده است و جزیرے و حصن حصین از مستدرک
حاکم آورده که بعد از رحلت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مردے جسیم صبیح سفید ریش در آمد و بگریست
و صحابه را تعزیت کرد و برگشت پس ابوبکر و علے فرمودند که این خضر بود علیهم السلام و سیوطی در جمع الجوامع از
ابن عساکر آورده که محمد بن المنکدر گفت نماز میکرد عمر بن الخطاب روزے بر جنازهٔ مردے ناگاه بانگے
آواز داد که شتابی نکنید بنماز رحمت کند شما را خدای تعالی پس انتظار کرد عمر تا لاحق شد بصف مردی پس تکبیر
بر آورد و تکبیر گفتند باو مردم پس گفت آن مرد خداوندا اگر عذابش کنی معصیت کرده است ترا بسیار
و اگر بیامرزے محتاج ست وی برحمت تو و دیدند عمر و اصحاب وی بجانب آن مرد و چون دفن کرده شد میت
و برنخاستند بروے خاک گفت آن مرد خوشی و خنکی باد ترا ای صاحب قبر اگر عریف و جانے و عازن و کاتب عمر
نبودے پس گفت عمر بگیرید آن مرد را تا به پرسم او را از نماز و کلام وی و پرسم ازوی که کیست پس غائب شد از
نظرها و ندیدیم نشان قدم وی را که یکدراع بود پس فرمود عمر والله که این خضر ست که خبر داده است مارا ازوے
پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم انتهی و در تنزیه الشریعه از رباح بن عبیده آورده که گفت دیدم مردے را ام
بن عبد العزیز که تکیه بر دست وی زده استاده است گفتم با دل خود که این مرد عجب جانی ست که با تمکین استاده است
پس پرسیدم از عمر که اینکه بود که تکیه بر دست تو کرده استاده بود گفت آیا دیدے تو او را یا رباح گفتم نعم
گفت راست میگوئے من ترا بسے مردے صالح میدانم یا رباح این برادرم خضر بود و این حدیث را تضعیف
کرده اند و ابن حجر گفته که این حدیث صحیح ترین چیزے ست که در باب خضر آمده و گفته که رباح اگرچه مردم دروے
سخن دارند و لیکن ابن معین و غیر وے او را ثقه میدانند و از حدیث عمر بن عوف آورده که حضرت رسول الله
صلے الله علیه وآله وسلم در مسجد نماز میگذارد پس شنید کلامی را از ورای جدار که قائلی میگوید اللهم اعنی علی اهوال
محاسبتی پس رفتند صحابه تا به بینند که وے کیست ناگاه دیدند که خضر ست و از انس نیز مانند این آورده
و در حدیث وے در آخر دعا آورده که میگوید اللهم اجعلنی من هذه الامة المرحومة المشابه علیها و از
امیر المومنین علی آورده که گفت طواف میکردم خانه کعبه را ناگاه مردی را دیدم متعلق باستار کعبه میگوید یا من لا یشغله
سمع عن سمع یا من لا تغلطه المسائل یا من لا یبرم بالحاح الملحین اذقنی برد عفوک و حلاوة رحمتک پس گفتم باز نجوان
یا عبد الله این کلام را باز برخواند و گفت سوگند بخدائی که ذات خضر در دست قدرت اوست و او خود خضر بود پس گفت
این کلمات را بعد از هر نماز فریضه بگوید امزیده شود گناهان وی اگرچه مثل کف عالج و عدد قطرات مطر و ورق شجر بود
انتهی و مسبحات عشر را که در وے مشهور ست نیز روایت خضر گویند و لیکن محدثین را در صحت تمام این
روایات سخن ست والله اعلم و اما الیاس وی نیز بحکم کلام مجید از انبیائے مرسل ست و نام پدرش بقول بعض
یاسین ست و بقول بعضے از اولاد هارون و بعضے از اولاد یاسر بن نوح والله و بعض عم جد خضر گفته و گفته اند

که خضر و الیاس هر سال در مدینه رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم در مسجد قبا باهم جمع میشوند پس ازان متفرق گردند و در اطراف عالم سیاحت کنند و امداد و اعانت خلق خدا بنمایند و سیوطی از ابن عساکر از حدیث واثلة بن الاسقع آورده که در غزوهٔ تبوک با آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم میرفتیم تا در بلاد خدام بر منی رسیدیم که آب نداشت ناگاه در پیش خود آثار باران دیدیم زمانی برفتیم و عذیری دیدیم و از آبی میخوردیم و برفتیم دو دانگ از شب گذشته که بانگی شنیدیم که کسے باواز حزین میگوید اللهم اجعلنی من امة محمد المرحومة المغفورة و المستجاب لها المبارک علیها پس آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بجذیفه وانس فرمود در آئید درین شعب و دریابید که این آواز چیست و آواز کنندهٔ کیست حذیفه وانس میگویند که در آمدیم ناگاه مردے را دیدیم جامهای سفید تر از برف پوشیده و روی و موی سفید و نورانی ست و قامتش از قامتهای مادو سه گز بلند تر پس سلام کردیم بروی و داد وی جواب سلام ما را و گفت مرحبا خمار اشما رسول خدا اید صلی الله علیه وآله وسلم گفتیم نعم و گفتیم تو کیستے رحمت کند خدای تعالی ترا گفت من الیاس پیغمبرم بقصد مکه برآمده و چون عسکر شما را دیدم لشکری از ملائکه که بر مقدمه ایشان جبرئیل و بر ساقه میکائیل ست بمن گفتند که این برادر تو محمد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ست او را به بین و بروی سلام کن برگردید و سلام من برسانید و بگوئید که مانع در آمدن در لشکر تو جز این نبود که نمیدانستیم که شما ران از طوال قامت من برسند و مسلمانان هیبت بخورند بگوئید تا خود اینجا تشریف بیارد انس و حذیفه گویند که ما مصافحه کردیم او را و با انس گفت که این حذیفه بن الیمان ست صاحب سر رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم و گفت که وی در آسمان مشهور تر ست از زمین آسمانیان او را صاحب سر رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم خوانند پس حضرت صلے الله علیه وآله وسلم باید و با وے مصافحه کرد و معانقه نمود و با یکدیگر بنشستند و حکایت کردند الحدیث در تزیین الشریعه این حدیث را مختصر تر ازین آورده و گفته که طول قامت وی زیاده بر سه صد ذراع بود و گفته که در اسناد این مجاهیل اند که شناخته نمی شوند ولیکن گفته که حاکم این حدیث را در مستدرک آورده که التزام صحت احادیث آن کرده ست و ذهبی حاکم را در تصحیح این حدیث تجهیل نموده و بیهقی نیز در دلائل النبوة این حدیث را آورده و گفته که اسناد وی ضعیف ست و قطب حیضری گفته که دل گواهے میدهد بوضع این حدیث انتهی والله اعلم و حکایات ملاقات خضر علیه السلام با مشائخ طریقت بیشتر از حد احصاست و در حکایات قطب الوقت شیخ محی الدین عبد القادر جیلانی که خضر در اکثر اوقات بملازمت وے می آمد و سالکان را ترغیب بحضور مجلس شریف وے میکرد آورده اند که روزے حضرت شیخ در وعظ متکلم بود که خضر درهوا میگذشت پس فرمود قف یا اسرائیلی واسمع کلام المحمدی و قدوهٔ اهل کشف شیخ علاء الدوله سمنانی فرمود که هر که انکار وجود خضر میکند پس آن از غایت جهل اوست پس ازان احوال او را تفصیل هر چه تمامتر بیان نموده چنانچه در کتاب مستطاب فصل الخطاب نقل کرده است والله اعلم و در باب

علم حدیث طلب العلم فریضة و آنچه درین معنے ست صحیح نشده این حدیث از سه اسناد امام ابو حنیفه است از انس بن مالک بلفظ طلب العلم فریضة علے کل مسلم سخاوے در مقاصد حسنه میگوید که روایت کرده است او را ابن ماجه در سنن خود و ابن عبد البر در کتاب العلم از حفص بن سلیمان از کثیر بن شنظیر از محمد بن سیرین از انس مرفوعاً بزیادت این عبارت که وضع العلم عند غیر اهله کمقلد الخنازیر الجوهر واللؤلؤ والذهب و حفص که یکے از رواة

این حدیث سخت ضعیف ست جدا بلکه تهمت کرده اند اورا بعضی بکذب و وضع و منقول از امام احمد آنست که
وے صالح احتجاج ست واگرچه این حدیث باین اسناد ضعیف ست ولیکن آنرا شواهد ست از حدیث ازاین شاهین
از حماد بن سلمه از قتاده از انس و گفته که وے غریب ست و گفته اند که رجال وی ثقات اند و روایت کرده شده است
از مانند بیست تابعی از انس مثل ابراهیم نخعی و اسحق بن عبد الله بن ابی طلحه و ثابت بنانی و اورا طرق متعدده است
وجید و لفظ وی اینست طلب الفقه حتم واجب علی کل مسلم و ابی عاتکه و در اول وی اینست که اطلبوا العلم ولو بالصین
و غیر این مذکورین ولیکن در هر طریق وے سخن ست ولهذا ابن عبد البر گفته که این حدیث روایت کرده میشود از
انس بوجوه کثیره و همه آن وجوه معلول اند نزد اهل علم حدیث از جهت اسناد و نزار گفته که حسن است بوے
روایت ابراهیم بن سلام از حماد بن ابی سلیمان از ابراهیم نخعی از انس ست مرفوعاً و گفته که نمیدانم سندی مر نخعی را
از انس سوائے این و ابو بکر بن ابی داؤد سجستانی آورده اورا از ثابت بنانی از انس و گفته که پدر من گفته است
که نیست درین حدیث اسنادی صحیح تر ازین و همچنین روایت کرده است ابن عبد البر از جهت جعفر و در ینباب از
جماعه صحابه حدیث آمده مثل ابی و جابر و حذیفه و امام حسین بن علی و سلیمان و سمره و ابن عباس و ابن عمر و ابن مسعود
و علی و ابی ایوب و ابی سعید و ابی هریره و عائشه رضی الله عنهم و غیر ایشان و بسط کرده است در تخریج آن عراقی در تخریج
کبیر خود احیاء العلوم را و با وجود این بیهقی گفته است متن این حدیث مشهور ست و اسناد وی ضعیف و روایت
کرده شده است از وجوه متعدده که هر یکے ازان ضعیف ست و پیش از بیهقی امام احمد نیز همچنین گفته است
چنانچه نقل کرده اند از وے که ثابت نشده نزد ما درین باب چیزے و اسحق بن راهویه گفته است که لفظ وی صحیح نیست
اما معنی وی صحیح ست و همچنین گفته است ابن عبد البر باز یادت ایضاح و بیان و تمثیل کرده است باین حدیث
اسن صلاح مر حدیث مشهور را که صحیح نیست و حاکم نیز همچنین گفته است و لیکن عراقی گفته است که بعض ائمه بعض طرق
آنرا تصحیح نموده اند و بعض گفته اند که تعدد طرق وی آنرا بمرتبه حسن رسانیده و وجود طرق وی اطرق قتاده و ثابت
ست از انس و طرق مجاهد از ابن عمر انتهی کلامه السخاوی و ازینجا معلوم شد که بعض طرق این حدیث صحیح ست و بعض
حسن و اگر نه باشند هم کثرت طرق جبر نقصان کرده است و الله اعلم باقی ماند کلام در آنکه مراد از علم که بر طلب وے
فریضه است چیست هر طائفه آنرا بجانبے برده بعض گویند مراد بدان علم فقه است و بعض علم کلام و بعض علم تصوف که علم
تهذیب اخلاق و تصفیه باطن ست بعض گویند علم خواطر و آفات نفس و مانند آن و در مقاصد حسنه از بیهقی نقل کرده است
که در دخل گفته که مراد والله اعلم علمی ست که گنجایش ندارد بالغ عاقل را جهل آن یا علم ست بچیزی که عارض شود
مر او را خاصة با تمام علم دین مگر آنکه قائم شود در وے کفایت و دیگری بجای وی بایستد و حق آنست که مراد
بدان علمے ست که تحصیل آن ضروریست مثلاً اول واجبات و در وقت ایمان علم شهادتین ست پس ازان
علم فرائض و واجبات باین ترتیب که یکے ایمان آورد بعد ازان وقت نماز رسید علم نماز را باید طلبید بلکه همان
نمازے که وقتش در رسیده مثلاً فجر یا ظهر یا مغرب پس ازان اگر ماه رمضان رسید طلب علم آن واجب گردید
و همچنین اگر فقیر ست طلب علم زکوة واجب بود و چون غنی شد و شرائط وجوب زکوة بهم رسید علم زکوة
واجب شد و چون استطاعت حج یافت علم حج واجب گشت و اگر مجرد ست و زن نخواسته طلب علم حیض

ونفاس واجب نبود وچون زن خواست واجب گشت بترتیب واگر تاجرست علم بیع وشرا واجب بود واگر نه واجب نبود مگر انچه ضروری ست ازان وعلی هذا القیاس وتعلم علم فقه پیش از ابتلا واجب نبود واگر کند اولے وانسب باشد وباللہ التوفیق ودرباب من سئل عن علم فکتمه حدیثے صحیح نشنیده درجامع الاصول انحدیث را ازابی داؤد وترمذی ودرمشکوة ازاحمد ازابی هریره وازابن ماجه انس آورده باین لفظ من سئل عن علم علمه ثم کتمه الجم یوم القیمة بلجام من نار ودر مقاصد حسنه ازین جماعه وابو یعلی وحاکم نیز آورده وگفته تصحیح کرده وی آنرا ازبیهقی ازحدیث ابوهریره مرفوعاً وگفت که آن نزد حاکم ونزد غیر وے ازابن عمر ونزد ابن ماجه ازانس وابی سعید ونزد طبرانی ازحدیث ابن عباس وابن عمرو ابن مسعود نیز آمده وهم درمقاصد بلفظ من کتم علما یعلمه الجم الحدیث ازابی داؤد وترمذی وابن ماجه وابن حبان وحاکم آورده وگفته که تصحیح کرده اند این دو کس آنرا ازحدیث ابی هریره وگفته است ترمذی حسن صحیح انتهی ودرباب فضائل قرآن که من قرأ سورة کذا فله کذا ازاول قرآن تا آخر سوره سوره را ذکر کرده وفضیلت قرأت هر سوره روایت کرده واسناد بابی بن کعب نموده مجموع آن احادیث منتزعے وموضوع ست باجماع اهل حدیث وازباب فضائل قرآن انچه صحیح شده حدیث ابی ست که اورا فرمود الا اعلمک سورة هی اعظم سورة فی القرآن الحمد للہ رب العالمین وورحدیث البقرة وآل عمران عمامتان حدیث آیة الکرسی که ابی بن کعب را گفت اتدری ای آیة فی کتاب اللہ تعالے معک اعظم وحدیث یؤتی یوم القیامة بالقرآن واهله الذین کانوا یعملون به فی الدنیا تقدمهم البقرة وآل عمران وحدیث من قرأ آیتین من سورة البقرة فی لیلة کفتاه وحدیث لقد صدقک الخبیث وفضل آیة الکرسی وحدیث قل هو اللہ احد یعدل ثلث القرآن وحدیث فضل معوذتین انزل علی آیات لم یر مثلهن قط المعوذتین وحدیث الکهف من قرأ عشر آیات عصم من الدجال حکم بوضع احادیث که درفضائل سوره قرآنی ازاول تا آخر سوره سوره بعنوان من قرأ سورة کذا ذکر کرده مجمع علیه است میان محدثین وهیچکس بصحت هیچ حدیثی ازان حکم نکرده وواضع آن که ابوعصمه نوح بن ابی مریم ست اقرار بوضع آن کرده وما نا که مذهب وی جواز وضع حدیث بود در ترغیب وترهیب چنانکه مذهب کرامیه وبعض مبتدعه وگفته که چون مردم را دیدیم که همه بفقه ابی حنیفه ومغازی محمد بن اسحق مشغول شدند وتلاوت قرآن را ترک دادند حسبة للہ این احادیث را وضع کردیم تا مردم را باعثه تلاوت ورغبت دران پیدا آید وبسیاری ازمفسران درابداع آن احادیث درتفاسیر خود خطا کرده مثل ثعلبی وواحدی وگفته اند که ازینها عجب نیست زیرا که ایشان محدث نبوده اند عجب ازصاحب کشاف ست که نسبتی باین علم شریف داشته ومثل فائق کتابی درغریب حدیث تصنیف کرده وازقاضی بیضاوی عجب تر ست که حدایرا درانها درتفسیر خود تبعیت صاحب کشاف نموده است باتخالف وتغایرے که بوے دارد وونیز نسبتی تمام بدین علم دارد چنانچه مصابیح را شرح کرده وگفته اند اورا سند عالی ست ازابای خود ومنتهاے اسناد آن احادیث ابی بن کعب ست ووی بری ست ازان کذا قالوا ولیکن درمختصر طیبی آنهارا نسبت باین عباس داده وگفته که گفته شد مرابے عصمه نوح بن ابی مریم را کجا رسیده است بتواین احادیث در فضائل قرآن سوره سوره گفت ازعکرمه ازابن عباس دیگری عذر مذکور را بیان کرد ودرشرح آن

از انجا

از خلاصہ نقل کردہ و گفتہ کہ ہمچنین ست حال حدیث طویل کہ روایت کردہ مے شود از ابی بن کعب از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در فضائل قرآن سورۃ فسورۃ زیرا کہ بحث کردہ شد و تفتیش نمودہ از مخرج آن تا منتہے شد بکسی کہ اعتراف کرد کہ دے با جماعۂ دیگر وضع کردند آنرا و اثر وضع بروے بین ست فتدبر و غیر این از احادیث در فضائل قرآن و بعض سور آن در کتب ائمہ مذکور ست و بصحت رسیدہ و مصنف میگوید کہ در باب فضائل قرآن آنچہ صحیح شدہ این چند حدیث ست یکی حدیث ابی بن کعب ست کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را فرمود آیا بدانم ترا سورتے کہ عظیم تر سورتے ست در قرآن و آن سورہ فاتحہ است الحمد للہ رب العالمین و این حدیث را در جامع الاصول از موطا آوردہ کہ ابو سعید بن المعلے گفت کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مذاکر کرد ابی بن کعب را و وے نماز میگذارد و چون فارغ شد بخدمت آمد و بنہاد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دست مبارک خود را بر دست وی و فرمود امید میدارم کہ بیرون بیائی تو از مسجد تا بدانی سورۂ را کہ فرستادہ نشدہ است نہ در توریت و نہ در انجیل و نہ در زبور و نہ در فرقان مثل وے میگوید ابی کہ در رنگ کردم من در رفتنے مسجد با امید آنکہ این سورہ را بدانم و چون نزدیک رسیدم گفتم یا رسول اللہ سورہ را کہ وعدہ کردہ بودے قرأت نمائی فرمود چگونہ قرأت میکنی وقتیکہ افتتاح میکنی نماز را پس بخواندم الحمد للہ رب العالمین تا آخر فرمود این سورۂ است آن سورۂ موعودہ و این ست سبع مثانی و قرآن عظیم کہ دادہ شدہ است مرا و از حدیث ترمذی کہ حکم بحسن صحت آن کردہ از ابی ہریرہ آوردہ کہ گفت بیرون آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ابی بن کعب و وی نماز میگذارد پس گفت مرا و را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا ابی پس ابی التفات بجانب آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرد اما جواب ندادہ و نماز را تخفیف کرد و برگشت و بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت السلام علیک یا رسول اللہ فرمود کہ چہ منع کرد ترا اے ابی از جواب دادن من وقتے کہ ندا کردم ترا گفتم در نماز بودم یا رسول اللہ فرمود آیا نیافتہ تو در آنچہ وحے کردہ شدہ است بر من این را کہ استجیبوا للہ و للرسول اذا دعاکم لما یحییکم اجابت کنید و جواب گوئید وقتیکہ بخواند شما را خدا و رسول خدا برائے چیزے کہ زندہ میگرداند شما را بزندگانے ابد گفتم بازا نچنین نکنم انشاء اللہ فرمود دوست میدارے کہ بدانم ترا سورتے کہ فرستادہ نشدہ است نہ در توریت و نہ در انجیل و نہ در زبور و نہ در فرقان اے آخر الحدیث و از ترمذی و نسائی از ابی بن کعب آوردہ ہمین مقدار کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرمودہ است خدای تعالی فرستادہ نشدہ است در توریت و انجیل مثل ام القرآن و او ست سبع مثانے و وے مقسوم ست میان من و میان بندہ من و مر بندہ را ست آنچہ سوال کردہ و در بعض احادیث این لفظ کہ وی اعظم سورتے ست بصریح مذکور نیست مگر مفہوم او و شاید کہ در بعض طرق کہ در نظر شیخ مصنف در آمدہ مذکور باشد و لیکن در حدیث ابی سعید ابن المعلی کہ از حال خود خبر داد و آن حدیث در صحیح بخاری آمدہ مذکور ست کہ گفت نماز میکردم در مسجد پس بخواند مرا پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و جواب ندادم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بعد ازان بخدمت آمدم و گفتم یا رسول اللہ من نماز میکردم پس آمد نزد من و جواب ندادم فرمود آیا نگفتہ است خدائے تعالی استجیبوا للہ و للرسول اذا دعاکم و فرمود آیا بدانم ترا اعظم

سورتے را در قرآن پیش از انچہ بیرون آئی تو از مسجد پس گرفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دست مرا وچون خواستم کہ بیرون آیم از مسجد گفتم یا رسول اللہ فرمودہ بودے کہ بدانم ترا اعظم سورتے از قرآن فرمود الحمد للہ رب العالمین ہمین ست سبع مثانی و قرآن عظیم کہ دادہ شدہ است مرا و از صحیح مسلم و سنن نسائی از ابن عباسؓ آمدہ کہ نشستہ بود جبرئیل علیہ السلام نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ناگاہ شنید جبرئیل آوازے مثل آواز کشادہ شدن دریچہ برداشت جبرئیل سر خود را و فرمود امروز درے از آسمان کشادہ شد کہ ہرگز کشادہ نشدہ بود و فرود آمدہ از وے فرشتہ بزمین کہ ہرگز فرود نیامدہ بود پس سلام داد آن فرشتہ بر حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت بشارت باد ترا بدو نورے کہ دادہ شدہ ست ترا و دادہ نشدہ آنرا ہیچ پیغمبرے پیش از تو فاتحۃ الکتاب و خواتیم سورۂ بقرہ الحدیث دیگر ازان احادیث کہ مصنف سگوید کہ در باب فضائل قرآن صحیح شدہ است این حدیث ست کہ در باب سورۂ بقر و سورۂ آل عمران ورود یافتہ است کہ این دو سورہ غمامتان اند یعنے دو ابراند و اینحدیث مسلم ست از ابی امامہ باہلی کہ گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میفرمود بخوانید قرآن را کہ وے نمے آید روز قیامت شفیع مر اصحاب خود را بخوانید زہراوین را کہ بقرہ و آل عمران ست زیرا کہ این دو سورہ مے آیند روز قیامت گویا کہ غمامتان اند یعنے دو ابراند یا غیایتان یعنے دو سائبان و غیایہ انچہ سایہ کند بالاے سر از ابر و غیر آن یا دو گروہ اند از طیور صف زدہ و حجت و مجادلہ میکنند از اصحاب خود بخوانید سورۂ بقرہ را کہ اخذ وے برکت ست و ترک وے حسرت و نتوانند خواند او را بطلہ یعنے جادوگران و ارباب حیل کذا قال الطیبی و ہم در حدیث مسلم آمدہ است کہ معاویہ بن سلام کہ یکی از رواۃ اینحدیث ست گفتہ کہ بمن چنین رسیدہ کہ مراد بہ بطلہ سحرہ است و از حدیث ترمذی نیز مانند این آوردہ و از مسلم و ترمذی از ابی ہریرہ آوردہ کہ گفت گفت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم میگریزد شیطان از خانہ کہ خوانندہ شود در وی سورۂ بقرہ و دیگر ازان احادیث حدیث آیۃ الکرسی کہ در صحیح مسلم و سنن ابی داؤد از ابی بن کعب آمدہ کہ گفت گفت مرا رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا ابا المنذر آیا میدانی کہ کدام آیہ ست از کتاب خدا کہ با تست اعظم گفتم اللہ لا الہ الا ہو الحی القیوم پس زد دست مبارک بر سینۂ من و فرمود گوارا باد ترا علم یا ابا المنذر این روایت مسلم ست و در روایت ابی داؤد آمدہ کہ چون اول بار پرسید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از وے گفت خدا و رسول خدا زانا ترست بآن باز پرسید پس گفت اللہ لا الہ الا ہو الحی القیوم الحدیث و از ابی ہریرہ آمدہ کہ سید آیتہا ے قرآن آیت الکرسی ست رواہ الترمذی و صحیحہ دیگر حدیثے کہ ہم در فضل سورہ بقرہ و آل عمران واقع شدہ است و مسلم و ترمذی از نواس بن سمعان آوردہ کہ فرمود رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردہ میشود روز قیامت قرآن و اہل قرآن را کہ عمل میکردند بآن در دنیا و پیش پیش ایشان میرود بقرہ و آل عمران و این جزو حدیثے ست کہ مصنف آوردہ و آنرا حدیث جدا ساختہ غیر حدیث غمامتان آنا در جامع الاصول و مشکوۃ در آخر این حدیث نیز آوردہ کانہما غمامتان او ظلتان سوداوان بینہما شرق او کانہما فرقان من طیر الحدیث گویا کہ این دو سورہ دو ابراند یا دو سائبان کہ میان ایشان شرق ست

یا دو گروہ از علیوں و شرق بفتح شین معجمہ و رائے مفتوحہ در آخر قاف یعنی اشراق و نورانیت داشتہ و یعنی فضل و فرجہ
نیز گفتہ اند و گفتہ اند کہ این نور و فرجہ بسم اللہ الرحمن الرحیم ست کہ درمیان این دو سورہ است دیگر حدیثی کہ در فضل
دو آیۃ آخر سورۂ بقرہ کہ آمن الرسول تا آخر سورہ ہست واقع شدہ و روایت کردہ آنرا بخاری و مسلم و ابو داؤد و ترمذی
از ابی مسعود انصاری کہ گفت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ بخواند دو آیت را کہ در آخر سورہ بقرہ اند در شبی
کفایت میکنند این دو آیت او را یعنے دفع میکنند از قاری خود شر جن و انس را کذا قال الطیبی یا بسندگی میکنند
از دو دہائے دیگر کہ در شب بخوانند و حدیث مسلم و نسائی از ابن عباس کہ در باب فضل فاتحہ گذشت نیز متضمن فضل
این دو آیت ست دیگر حدیثے کہ در فضل آیت الکرسی واقع شدہ و شیطان آنرا بابی ہریرہ آموختہ بود پس
ابی ہریرہ بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد عرض کرد حضرت فرمود تحقیق صدق گفت و ہو کذوب شیطان ست گفتہ
با تو این را و حال آنکہ وی دروغ گوست و قصۂ وی آنست کہ بخاری از ابی ہریرہ آوردہ کہ گفت موکل گردانید مرا
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بحافظت زکوٰۃ رمضان یعنے صدقۂ فطر ناگاہ بیامد آمد ہر دو دست خود را پر کرد
از ان طعام تا ببرد آنرا پس بگرفتم او را و گفتم مرافعہ میکنم قضیۂ ترا و می برم ترا بحضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم گفت من محتاجم و عیالمندم و حاجتے سخت دارم ابو ہریرہ میگوید پس گذاشتم او را چون صبح شد نظر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود یا ابا ہریرہ آن اسیر دی ہشب تو چہ شد گفتم یا رسول اللہ شکایت کرد حاجت شدید و
عیال را پس رحم کردم بروی و رہا کردم او را فرمود کہ دروغ گفتہ است با تو دے باز مے آید ترا پس بطریق مذکور
حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یقین دانستم کہ باز خواہد آمد پس در کمین انتظار آمدن وی نشستم ناگاہ بامد و
دست خود را بطعام پر کرد بگرفتم و گفتم ترا بحضرت رسول میبرم صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت بگذار مرا کہ من محتاجم
و با عیال برگردن دارم باز نخواہم آمد پس رحم کردم و بگذاشتم و چون صبح شد بازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
فرمود یا ابا ہریرہ چہ شان اسیر دی شب تو گفتم یا رسول اللہ شکایت کرد حاجت شدید را و عیال را پس
رحم کردم بروی و سر دادم او را و فرمود دروغ میگوید باز خواہد آمد این بار سوم نیز منتظر او نشستم آمد ہر دو دست
طعام پر کرد گرفتم و گفتم ترا بحضرت رسول میبرم صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و این سوم بار ست کہ تو میگوئی باز نخواہم آمد
و باز می آئی گفت بگذار مرا من ترا کلمات بیاموزم کہ نفع دہد ترا خدای تعالیٰ بان کلمات گفتم آن کلمات چیست گفت
چون بجامۂ خواب خود بروی بخوان آیت الکرسی را اللہ لا الہ الا ہو الحی القیوم تا آخر حق سبحانہ تعالیٰ نگاہبانے
بر تو فرستد کہ ترا نگاہ دارد و نزدیک نمیگردد و ترا شیطانی تا وقت صباح پس رہا کردم او را و وقت صبح بحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد فرمود چہ شد اسیر دی شب تو پس حقیقت حال عرض داشتم فرمود راست گفتہ است وی
دروغ گوست میدانی یا ابا ہریرہ کہ درین سہ شب کرا خطاب میکردے گفتم نمیدانم یا رسول اللہ فرمود
وے شیطانی ست کہ مے آمد ترا و ترمذی نیز مانند این از ابو ایوب انصاری آوردہ کہ وے ترا
در خانہ دست غولان مے آمدند و ازان مے بردند الی آخر القصہ دیگر حدیث قل ہو اللہ احد کہ فرمود قل ہو اللہ احد
برابر ست ثلث قرآن را این حدیث را بخاری و مسلم و موطا و ابو داؤد و نسائی از ابی سعید خدری و مسلم از
ابی الدرداء و ترمذی و نسائی از ابی ایوب و مسلم و ترمذی از ابی ہریرہ بالفاظ مختلفہ آوردہ و در روایتی آمدہ

کہ آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آیا عاجز مے آید یکے از شما کہ بخواند ہر شب ثلث قرآن را گفتند چگونہ خواند آنرا یا رسول اللہ فرمود قل ہو اللہ احد برابر ثلث قرآن ست و بخاری و مسلم از عائشہ آوردہ اند کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مردے را با لشکرے امیر ساختہ بود دوے در نماز قرأت خود بقل ہو اللہ احد ختم میکرد یعنے بعد از فاتحہ قل ہو اللہ احد میخواند کذا قال الطیبی و از حدیث بخاری معلوم میشود کہ اگر سورہای دیگر ہم میخواند البتہ قل اللہ احد بآن میخواند صحابہ چون باز آمدند این فعل آن مرد را بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ذکر کردند فرمود بپرسید از وے کہ چرا اینچنین میکرد بے پرسیدند از وی گفت کہ این سورہ صفت رحمن ست و من دوست میدارم کہ بخوانم آنرا فرمود خبر دہید او را کہ خدائے تعالے دوست میدارد او را و بخاری و ترمذی از انس آوردہ اند کہ مردے گفت یا رسول اللہ من دوست میدارم این سورہ را یعنی قل ہو اللہ احد را فرمود حبک ایاہا ادخلک الجنۃ دوست داشتن تو این سورہ را در آورد ترا بہشت را و دیگر حدیث در فضل معوذتین یعنی قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب الناس کہ مسلم و ابی داؤد و ترمذی و نسائی با اختلاف الفاظ بطرق متعددہ از عقبۃ بن عامر آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خطاب بوے کرد و گفت آیا نمی بینی آیاتی بدانکہ فرستادہ شدہ است برین شب کہ ہرگز دیدہ نشدہ است مثل آن قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب الناس و در روایتی آمدہ کہ فرمود آیا بدانانم ترا بہترین دو سورے کہ خواندہ شوند پس تعلیم کرد قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب الناس را و چون دید مرآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ باین قول چنداں مسرور نشد مراد استعاذہ است یعنی استعاذہ انسان در باطن من احساس فرمود چون برائے نماز صبح فرود آمد ہمین دو سورہ را بعد از فاتحہ بخواند و بجانب من التفات نمود و فرمود دیدے یا عقبۃ بن عامر یعنے فضل این دو سورہ باین حد ست کہ آنرا در نماز صبح بخواند و خواندن این دو سورہ در فرض نماز صبح در سفر مسنون ست و این قضیہ از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز در سفر بود و گفتہ اند کہ مراد بخیریت و افضلیت آنہا در باب تعوذ ست چنانچہ در حدیث ابی داؤد آمدہ یا عقبۃ تعوذ بہما فما تعوذ متعوذ بمثلہما و حدیث خواندن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر شب این دو سورہ را با قل ہو اللہ احد و دمیدن در ہر دو دست و مسح کردن جسد شریف را بدان سہ بار نیز متفق علیہ است چنانچہ سابقاً گذشت دیگر حدیثے ست کہ در باب سورۂ کہف مسلم و ابو داؤد از ابی الدرداء آوردہ اند کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من حفظ عشر آیات من اول سورۃ الکہف عصم من الدجال ہر کہ یاد گیرد دہ آیت را از اول سورہ کہف در پناہ داشتہ شود از فتنۂ دجال اینچنین ست در مشکوۃ کہ از اول سورہ کہف گفتہ و در جامع الاصول نیز ہمچنین آوردہ در روایتی از آخر سورۂ کہف آمدہ و گفتہ کہ در روایت ترمذی سہ آیت از اول سورہ کہف آمدہ و ترمذی در جامع خود گفتہ است ہذا حدیث حسن صحیح و مصنف مطلق آوردہ بی تعیین اول یا آخر وی و بجائے من حفظ من قرأ گفتہ است تنبیہ ظاہر کلام مصنف در انست کہ ورود احادیث صحیحہ مخصوص ست باین سورہ و آیات مذکورہ و این سورہ و آیات نیز منحصر ست درہمین احادیث کہ وی ذکر کرد و ہر دو مقام محل کلام ست اما در ثانی خود در ضمن بیان اشارت بدان کردیم و جز آن احادیث کہ مصنف ذکر کرد احادیث صحیحہ در ہر جا کہ ورود یافتہ آوردیم و اما در اول کہ ورود احادیث صحیحہ مخصوص ست باین سہ سورہ مذکورہ جزری در حصن حصین در فضیلت سورۂ فتح از بخاری آوردہ کہ ہی احب الی مما طلعت علیہ الشمس و چنانکہ ہم حصن حصین

در فضیلت سورهٔ انعام از صحیح مستدرک آورده که چون نزول کرد تسبیح گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و فرمود بتحقیق مشایعت کردند و همراه آمدند این سوره را از ملائکه آنقدر که بستند تمام افق را و هم از مستدرک
در سورهٔ کهف آورده که هر که بخواند او را روز جمعه روشن شود برای او نور ما بین الجمعتین و در روایتی باشد مر او را
نور از انجا که اوست تا مکه و هم از وے آورده که داده شده ام من طه و طواسین و حواسیم از الواح موسی و در
یسین از صحیح ابن حبان و غیره آورده که قلب القرآن یس پس نخواند او را مردی که میخواهد بدان خدا را و دار آخرت را مگر
آنکه آمرزیده شود مر او را و بخوانید آنرا بر موتای خود و از وے و از مستدرک آورده که تبارک الملک سی
آیت ست شفاعت کرد برای مردی تا آمرزیده شد و در روایتی استغفار میکند مر صاحب خود را تا آمرزیده
شد و از مستدرک آورده که فرمود دوست میدارم که این سوره در دل هر مومن باشد - و نیز از وی آورده
که مے آیند مرده را ملائکه عذاب در قبر از جانب پای او پس میگویند راه نیست شما را بمن و می بخواند در من یعنی
در حق من سورهٔ ملک را پستر می آیند از جانب سینه وی و بطن وی و سر وی و میگویند هیچ یکی ازین اعضا همین سخن را
پس این سوره باز میدارد مرده را از عذاب و این سوره ثابت است در تورات و هر که خواند او را در شب
پس بتحقیق بسیار کرد عمل را نیک کرد و هم از وی آورده که اذا زلزلت الارض برابر نصف قرآن ست و در روایتے
از ترمذی ربع قرآن آمده و از وے و از صحیح ابن حبان آورده که مردی بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت
یا رسول اللہ بخوانان مرا سورهٔ جامعه پس بخوانانید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را اذا زلزلت الارض
تا فارغ شد از وی پس گفت آن مرد سوگند بآن خدائے که برانگیخته است ترا بحق که زیاده نکنم برین سوره هرگز
و برفت پس آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فلاح یافت این مرد و مکرر فرمود و هم از مستدرک آورده که
سورهٔ کافرون برابر ربع قرآن ست و از صحیح ابن حبان آورده نیکو دو سوره است که خوانده شود در سنت
فجر الکافرون و الاخلاص و این کتب مذکوره همه صحاح اند و صحاح منحصر نیست در صحیحین چنانکه در محل خود تحقیق یافته
و از کتب اربعه جز صحیحین و کتب دیگر نیز احادیث آمده بعض موسوم بحسن و بعض بضعف و بعض علی الاطلاق و بعض
محکوم بوضع و مصنف همه را موسوم بعدم صحت کرده و صحت را مخصوص بهمان سور ساخت و اللہ اعلم و در باب
فضائل ابی بکر صدیق آنچه مشهور تر ست از موضوعات حدیث ان اللہ تجلی یوم القیامة للناس عامة و لابی بکر
خاصة و حدیث ما صب اللہ فی صدری شیئا الا و صببته فی صدر ابی بکر و حدیث کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم اذا اشتاق الی الجنة قبل شیبه و حدیث انا و ابو بکر کفرسے رهان و حدیث ان اللہ تعالی لما اختار الارواح
اختار روح ابی بکر و امثال این از مفتریاتے ست که بطلان آن ببدیهه عقل معلوم ست احادیث صحیحه در فضل وے
بسیار آمده و اقسام دیگر از حسان و ضعاف نیز بشمار و احادیث که بوضع آن نیز حکم کرده اند و مصنف میگوید که
امثال این احادیث که از انجا فضل بر تمامهٔ خلق از انبیا و غیر هم لازم آید یا مساوات در رتبه با سید المرسلین
مفهوم گردد یا از دائرهٔ حکم عقل و عادت بیرون بود همه موضوعات اند و حدیث ان اللہ تجلی للناس در تفسیر الثعلبی
از حدیث انس آورده و گفته که خطیب و ابو نعیم و ابن حبان در ضعفا آورده و ذهبی حکم بوضع آن کرده و ابو نعیم آن را
ثابت دانسته و بعض بحسن آن قائل شده و حاکم آنرا در مستدرک خود اخراج نموده و حدیث ان اللہ خلق الارواح

واختار روح ابی بکر من بین الارواح فجعل ترابها من الخبثة وماءها من الحیوان از عائشه آورده وگفته که خطیب این را آورده ونفی ثبوت آن کرده وحکم بطلان اسناد آن نموده وگفته که در تلخیص الموضوعات گفته که این قبیح کذب ست والله اعلم ودر باب فضل علی ابن ابی طالب احادیث بشمار وضع کرده اند وواضح تر آن احادیثی ست که در کتابی جمع کرده اند وآنرا وصایای نبوی نام نهاده اول هر حدیث یا علی واز ان جمله شک حدیث ثابت ست یا علی انت منی بمنزلة هارون من موسی احادیث در فضائل وی کرم الله وجهه بشمار ست وبیشتر از احادیث وارده در سائر صحابه است واز امام احمد بن حنبل رحمه الله پرسیدند که سبب چیست که در فضائل هیچ یکے از صحابه آنقدر احادیث نیامده که در فضائل علی گفته که احادیث در شان همه خلفا بسیار ست ولیکن چون جماعه مخالفان از بنی امیه وغیرهم در شان وی تقصیر کرده ودر ادای حق واعتراف آن اعتساف نمودند علمای امت در اظهار فضل وروایت اخبار وارده در شان وی به قصد رد وزجر آنجماعه بیشتر کوشیدند وبالجمله در وقوع وضع احادیث از طرفین بجهت تعصب وغلو که درمیان ایشان ست شبهه نیست ودر نسبت آن احادیث بوضع وحکم بدان نیز از جانبین تعصب ومکابره راه یافته والله اعلم بحقیقة الحال ودر رد این حدیث انت منی بمنزلة هارون من موسی در انجا ست که چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بغزوه تبوک متوجه شدند علی مرتضے را بمدینه بر اهل وعیال بگذاشت حضرت امیر از ینحال متاثر شده وشکایتی کرد که یا رسول الله مرا با نساء واطفال گذاشتے فرمود اما ترضی یا علی ان تکون منی بمنزلة هارون من موسی الحدیث آیا راضی نیستی تو ای علی که باشی تو به نسبت من بمنزله هارون نسبت به موسی علیهما السلام که چون موسے علیه السلام به وعده میعاد میرفت هارون را بر قوم خود خلیفه بگذاشت ودر بعض روایات این کلمه زیادت آمده الا انه لا نبی بعدی واما زیادت دیگر که ولو کان نبیا بعدی لکنت یعنے اگر مے بودے پیغمبرے بعد از من تو مے بودے این زیادت را گفته اند که موضوع ست چنانکه حدیث لو لم ابعث فیکم لبعث عمر نیز همین حکم دارد ودر باب فضائل معاویه حدیث صحیح نشنده وگفته اند انچه ثابت شده است در باب وی کتابت اوست مر حضرت رسالت را صلے الله علیه وآله وسلم وکتابت وحی نیز به ثبوت نرسیده کذا فی جامع الاصول وغیره ودیگر انچه حدیث است که احمد در مسند خود از عرباض بن ساریه آورده که گفت شنیدم حضرت رسول الله را صلے الله علیه وآله وسلم که فرمود اللهم علم معاویة الکتاب والحساب وقه العذاب ودیگر انچه حدیث نیز می آرند که فرمود یا معاویة اذا ولیت یا اذا ملکت فاحسن سنگویند که از ان روز وے در طمع ملک وامارت افتاده بود وبالاتر از همه انچه حدیث ست که ترمذی از عبد الرحمن بن ابی عمره آورده که رسول خدا گفت صلے الله علیه وآله وسلم مر معاویه را اللهم اجعله هاديا ومهديا واو را هدیه ونیز آورده که چون عمر بن الخطاب عمیر بن سعد را از حمص عزل کرد ومعاویه را بجای وی نصب فرمود مردم تعجب کردند وگفتند یا عجبا عمیر را عزل کنند ومعاویه را نصب نمایند پس عمیر بن سعد گفت که معاویه را مگویید زیرا که من شنیده ام از حضرت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم که میفرمود اللهم اهده واجعله هاديا ومهديا هیچ یکی ازین احادیث بصحت نرسیده است ودر شان معاویه نیز احادیث وضع کرده اند که نسبت وضع بانها نیز داخل اعتبار کردن ست آنها را چنانچه الامناء عند الله ثلثة انا وجبرئیل ومعاویة دیگر سبعث الله معاویة یوم القیامة وعلیه رداء من نور الایمان دیگر یهبط علی جبرئیل ومعه قلم من ذهب ابریز فقال ان اعلی الاعلی

یقرئک السلام ویقول لک حبیبی قد اہدیت ہذا القلم من فوق عرشی الی معاویۃ بن ابی سفیان فاہمالہ الیہ وہرہ
ان یکتب آیۃ الکرسی بخط واشکال آن بسیار وضع کردہ اند وگفتہ اند کہ دراسانید آن حماقۃ اند کہ علم اند رو ضع و
افترا و در باب فضائل شافعی وابی حنیفہ رض وذم الیشان چیزے صحیح نشدہ وہر چہ دران باب ست مجعول مفتری
وموضوع ست در تنزیہ الشریعہ از انس می آرد کہ یکون فی امتی رجل یقال لہ محمد بن ادریس اضر علی امتی من ابلیس
ویکون فی امتی رجل یقال لہ ابو حنیفۃ وہو سراج امتی وگفتہ کہ جوزقانی این حدیث را از انس آوردہ و در اسانید وی
احمد جویباری ست وراوی وی ماہون سلمی ست ویکی ازین دو وضع کردہ این حدیث را علیہ من اللہ ما یستحقہ
وحدیث دیگر آوردہ نیز از انس سیأتی بعدی رجل یقال لہ النعمان بن ثابت ویکنی ابا حنیفۃ لیحیین دین اللہ
وسنتی علی یدہ واین نیز ازان قبیل ست و در باب فضائل بیت المقدس وعسقلان و قزوین و اندلس و دمشق
حدیثے صحیح نشدہ جز حدیث لا تشد الرحال الا الی ثلثۃ مساجد وحدیث سئل عن اول بیت وضع فی الارض
فقال المسجد الحرام قیل ثم ماذا قال ثم المسجد الاقصی وحدیث ان الصلوۃ فیہ تعدل خمس مائۃ صلوۃ در جامع الاصول
از ابی داؤد از حدیث میمونہ مولاۃ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردہ کہ گفت گفتم یا رسول اللہ فتوی ایدہ
ما را در بیت المقدس یعنے اجازت دہ تا آنجا بروم فرمود بیائید او را بگذارید نماز را در وے اگر نیائید بفرستید
آنجا زیت را تا بسوزند در قنادیل آن واین حدیث را سیوطی در جمع الجوامع از احمد واین زنجویہ نیز آوردہ و زیادۃ
کردہ در وے کہ وے ارض محشر ومنشر ست ونماز در وے برابر ہزار نماز ست واز ہمین حدیث فضیلت افروختن
چراغ در مسجد وثواب آن معلوم گردد وسخاوی در مقاصد حسنہ در بیان حدیثی مستقل نیز آوردہ کہ ہر کہ بفروزد
چراغ در مسجدے از مساجد خدا ہمیشہ ملائکہ وحملہ عرش استغفار کنند او را تا آنکہ روشنی چراغ در آنجا باقی بود وگفتہ
کہ این حدیث را حارث بن اسامہ در مسند خود آوردہ وابو الشیخ در کتاب الثواب ہر دو از انس وسندوے
ضعیف ست وہم در جمع الجوامع از عمر رض بن الخطاب آوردہ کہ چون در آمد بیت المقدس را گفت لبیک اللہم لبیک
ونیز آوردہ کہ چون وے رض بہ بیت المقدس رسید گفت مرکعب احبار را چہ میگوئی کہ کجا گذارم نماز را گفت اگر
از من مے پرسے واز من میگیرے بگذار خلف صخرہ تا بیت المقدس ہم پیش تو باشد و در روایتے آمدہ
کہ تا جمع کنی قبلتین را قبلۂ موسی علیہ السلام وقبلۂ محمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود عمر مثیر سم کہ مشابہت بہود یت
شود ولیکن میگذارم آنجا کہ پیغمبر گذارد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس پیشتر رفت بجانب قبلہ وبگذارد نماز را واز آنجا
عساکر آوردہ کہ چون عمر رض زیارت اہل شام کرد واین خبر باہل عراق رسید مکتوبے بجانب وے نوشتند والتماس
داشتند کہ چنانچہ اہل شام را زیارت کردائیشان را نیز کند پس چون عمر قصد زیارت اہل عراق نمود کعب احبار
گفت پناہ میجویم ترا یا امیر المؤمنین کہ بعراق در آئے گفت چرا گفت آنجا عصاۃ جن اند ہاروت وماروت
کہ تعلیم میکنند مردم را سحر و در وے نہ عشر شرست و دار مضلل ست عمر رض گفت ہمہ سخن را فہمیدم غیر دار مضلل
کہ آنرا نہ فہمیدم کہ مراد بدان چیست گفت کثرت اموال کہ آن در وے ست کہ او را ہیچ شغلے نبود پس
نرفت عمر بعراق ونیز آوردہ کہ گفت وے رض مرکعب را کہ چرا بمدینہ نیائے وآنجا نباشے کہ ہجرتگاہ رسول ست
وجاے قبر او ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت یا امیر المؤمنین مے یابم در کتاب خدا یعنی تورات کہ شام

گنج خداست در زمین و در وے گنجے ست از بندگان او و نیز آوردہ کہ بعضے از صحابہ ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پرسیدند کہ یا رسول اللہ اگر ما مبتلا شویم بعد از تو بتقا کجا میفرمائی کہ انجا باشیم فرمود علیکم بیت المقدس الحدیث و در مناقب شام کہ بیت المقدس آنجاست نیز احادیث آوردہ و گفتہ کہ امیر المؤمنین علی مرتضےٰ فرمود یا اہل عراق دشنام نکنید اہل شام را زیرا کہ ابدال در انجا اند و از جا برآوردہ کہ گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ روزے بر منبر سوار بود پس نظر بجانب شام آورد و فرمود اللھم اقبل بقلوبھم اللھم اقبل بقلوبھم و نظر بجانب عراق کرد ہمچنین فرمود و از زید بن ثابت آوردہ کہ بودیم ما نشستہ نزد حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس ذکر کردیم شام را فرمود طوبےٰ للشام گفتیم بچہ جہت یا رسول اللہ فرمود پروردگار تعالے فراگرد انیدہ است رحمت خود را بر وے و از واثلۃ بن الاسقع آوردہ کہ مردے پرسید یا رسول اللہ چون متفرق شوند مردم مرا چہ میفرمائے کجا باشم فرمود علیک بالشام لازم گیر شام را زیرا کہ آن خلاصہ زمین خدا ست میراند بسوے وے خلاصہ بندگان خود را و این ظاہر اشارت ست بوجود ابدال و مردان غیب در انجا و احادیث در فضل شام بسیار آوردہ و ہمہ آن ضعیف ست و در فضل عسقلان از ابن عباس آوردہ کہ مردے نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ میخواہم کہ بغزا روم چہ میفرمائے کجا روم فرمود علیک بالشام و اہلہ پس لازم گیر از شام عسقلان را زیرا کہ چون بگردد آسیا در امت من یعنے پیش آید تفرقہ و پریشانی اہل عسقلان در راحت و عافیت باشند رواہ ابن ماجۃ و الدیلمی و ابن عساکر و از انس آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ بعسقلان مرابطت کند اگرچہ دائم در خواب بود حق تعالے فرشتگان را بفرستد تا از جانب وی نماز کنند و حشر کردہ شود وے با نماز کنندگان بجانب بہشت رواہ ابن النجار و از عمر بن الخطاب آوردہ کہ گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ ذکر کرد روزے مقبرہ را و دعا کرد مر اہل آنرا پس پرسیدند کہ آن مقبرہ کدام ست فرمود مقبرہ شہدائے عسقلان ست کہ برده میشوند بہ بہشت و این حدیث ضعیف ست و ابن جوزی آنرا در موضوعات آوردہ و در فضیلت قزوین از ابن عمر آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود خدا و فرشتگان وے صلوۃ میفرستند بر موتائے قزوین و شہدائے وے صد صلوۃ رواہ الرافعی عن ابن مسعود و در فضائل قزوین احادیث بسیار آمدہ و گفتہ اند کہ آن ہمہ موضوع و مفتریٰ ست و میسرہ شخصے بود از واضعان کہ آنہا را وضع کردہ و در باب اندلس چیزے در ین کتب نیافتیم و در فضیلت دمشق آوردہ کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود من سکن دمشق نجی و نیز آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ دمشق زائیدہ شد پیرہن کہ ابراہیم ست علیہ الصلوٰۃ والسلام و ہر کہ آنجا برسد باید کہ تقصیر نکند در دعا و در انجا جبلے ست قاسیون نام در فضیلت وے نیز آمدہ کہ در انجا زائیدہ شدہ است ابراہیم و در انجا پناہ داد حق تعالے عیسےٰ و مادر او را از یہود ہر کہ آنجا دعا کند بزرگ و دنا امید و در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد آوردہ کہ آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سر انجام ست کہ بیاید ملکی از ملوک عجم و غالب گردد بر تمامہ بلاد این مگر بر دمشق و این احادیث ہمہ ضعیف اند و سیوطی گفتہ کہ من در ین کتاب حدیثے نیاوردہ ام کہ موسوم

بوضع بود بالجمله در باب فضائل این اماکن چنانچه مصنف مے گوید احادیث صحیح نیامده مگر حدیث
لا تشد وا الرحال الا الے ثلثة مساجد مسجد الحرام و مسجد الرسول و مسجد الاقصے یعنے بسته نشود بار ہا و
سفر کرده نشود مگر بسه مسجد یکے مسجد حرام کہ مسجد مکه است دیگر مسجد رسول کہ مسجد مدینه است دیگر مسجد اقصے کہ
در شام ست یعنے بیت المقدس و او را اقصے ازان گویند کہ بنود دران زمان مسجدے بعد ازوی پس اے واقعی
مساجد باشد یا از جهت بعد وے از مسجد حرام در مسافت یا از جهت بعد و تنزه وے از اقذار و خبث
و بعض گفته اند کہ از جهت آنکه وے اقصے ست نسبت بمسجد مدینه زیرا کہ وے بعید ست از مکه و بیت المقدس
البعد ست از وے و این معنے در تسمیه وے باین اسم در آیت قرآنے سبحان الذے اسریٰ بعبده لیلا
من المسجد الحرام الے المسجد الاقصے مناسب بنود زیرا کہ مسجد مدینه دران زمان بنا نیافته بود کما لا یخفے و این حدیث
لا تشد وا الرحال را بخارے و مسلم روایت کرده و در روایتے از مسلم انما یسافر الے ثلثة مساجد الے الکعبة
و مسجدے و مسجد ایلیاء مضمون این حدیث همان ست کہ مذکور شد و ایلیا نام آن موضعے ست کہ بیت المقدس
در او ست و در اینجا اشکال ست و آن اینست کہ از این حدیث لازم آید کہ سفر کردن جز باین سه مسجد قصد
کردن سائر بقاع خیر المشاہد و مزارات جائز نباشد جواب از این اشکال میگویند کہ مراد آنست کہ واجب
نمیگردد قصد ما سوائے این سه مسجد بنذر و منعقد نمیگردد نذر در ما سوائے آن و اختلاف کرده شده است
در شد رحال بسوئے قبور صالحین و مواضع فاضله بعض حرام گویند و بعض مباح و چنین نقل کرده است و مجمع البحار
از نووی در شرح مسلم و در شرح جامع الاصول گفته شد رحال کنایت ست از سفر یعنے قصد کرده نشود موضعی را
بنیت تقرب الی الله الا این سه مسجد بجهت تعظیم شان انبیا و طیبی گفته زیرا کہ این سه مسجد از بناہائے انبیا
صلوات الله و سلامه علیهم و مواضع تعبد ایشان ست و ما سوائے این سه برابر اند در فضل و نیز طیبی
گفته کہ اگر یکے نذر کند کہ نماز گذارد در مسجدے از این مساجد ثلثه لازم گردد کہ بیاید یکے از اینہا و اگر در مسجدے
دیگر گذارد از عهده نذر نه برآید و اگر نذر کند کہ بگذارد در مسجدے غیر آن مساجد متعین نمیشود آن مسجد و بر وست
کہ بگذارد در مسجدے از مساجد ہر مسجد کہ باشد و اگر نذر کرد کہ اعتکاف کند یا نماز گذارد در مسجد حرام متعین گردد
وے و اگر تعیین کرد مسجد مدینه را متعین گردد یکے از این دو مسجد و اگر تعیین کرد مسجد اقصے را متعین گردد
یکے از این سه مسجد انتهی و این راجح بمذهب فقه است تا مذهب ائمه در اینجا چیست و انچه طیبی ذکر کرده مذهب
شافعی ست تنها یا ائمه دیگر ہمبرین اند تفحص باید کرد و الله اعلم اگر گویند پس سفر بقصد تجارت و تحصیل علم
نیز جائز نبود جوابش آنکه مقصود در اینجا مواضع و تعظیم آنها نیست و بعض گفته اند کہ مراد نهی از شد رحال و قصد
سفر ست بمساجد غیر این سه مسجد پس سائر بقاع و مواضع خارج ازان باشند و باقی بر اباحت اصلے و
این مبنی بر قاعده نحویه است کہ مستثنے منه از جنس مستثنے باید پس تقدیر کلام چنین بود کہ لا تشد وا الرحال
الی مسجد الا الے المساجد الثلثة فقد بر دیگر حدیث سئل عن اول بیت وضع فی الارض فقال المسجد الحرام قیل
ثم ماذا قال ثم المسجد الاقصے این حدیث بخارے و مسلم ست از ابی ذر غفارے کہ گفت پرسیدم من ازان حضرت
صلے الله علیه و آله وسلم یا رسول الله کدام مسجد ست کہ بنا نهاده شد اول بروے زمین فرمود مسجد حرام ست

و در روایتے آمدہ کہ فرمود اول خانہ کہ بنا نہادہ شد مر مردم را کہ مبارک ست و گذاردہ میشود نماز در وے خانہ کعبہ است ابوذر میگوید گفتم پس ترکدام ست فرمود پس مسجد اقصے ست گفتم چند مدت فاصل ست میان بناے این دو مسجد فرمود چہل سال پس فرمود تمام زمین مسجد ست برائے تو ہر جا کہ دریافت ترا نماز یعنے درآمد وقت آن بگذار نماز را و درین حدیث نیز اشکال آوردہ اند کہ بناے کعبہ از ابراہیم ست و بناے بیت المقدس از سلیمان سلام اللہ و صلوتہ علے نبینا و علیہما و مدت فاصل میان ایشان بیشتر از ہزار سال ست پس چہل سال چون درست آید و دلیل بر آنکہ سلیمان علیہ السلام بناے مسجد اقصے کردہ حدیثے ست کہ نسائی از عبداللہ بن عمر مرفوعاً باسناد صحیح آوردہ کہ سلیمان چون بنا کرد بیت المقدس را درخواست از پروردگار تعالے سہ چیز را الحدیث و در جواب این اشکال گفتہ اند کہ ابن جوزے گفتہ است کہ اشارت در حدیث با دل بناو وضع اساس مسجد بین کردہ و نیست ابراہیم اول کسے کہ بنا کرد کعبہ را و نہ سلیمان اول بانی بیت المقدس زیرا کہ تحقیق روایت کردہ شدہ است کہ اول کسیکہ بنا کرد کعبہ را آدم بود علیہ السلام بعد ازان منتشر شد اولاد وے بر روے زمین و تواند کہ بعضے از اولاد وے بناے بیت المقدس را نہادہ باشد بعد ازان بنا کرد ابراہیم خانہ کعبہ را و سلیمان بیت المقدس را و شیخ ابن حجر در فتح الباری گفتہ یافتم من چیزے را کہ گواہے میدہد بصحت این قول زیرا کہ ابن ہشام در کتاب خود گفتہ کہ چون آدم علیہ السلام بنای کعبہ کرد امر کرد او را پروردگار تعالے بمسیر بآن نواحے و بناے بیت المقدس پس بنا کرد آدم بیت المقدس را و عبادت کرد مولے تعالے را در وے و بناے آدم بیت را خود مشہور ست کذا فی بعض شروح المشکوٰۃ دیگر حدیث الصلوٰۃ فیہ تعدل خمسمائۃ صلوٰۃ یک نماز در بیت المقدس کہ مسجد اقصے ست برابر ست بپانصد نماز در روایات در تعیین عدد مضاعفت عمل دران مساجد مختلف آمدہ و بعض علما بعد از تتبع احادیث و تطبیق آنہا اینچنین قرار دادہ اند کہ نماز در مسجد حرام بصد ہزار نماز برابر ست و در مسجد مدینہ بہزار و در مسجد اقصے بپانصد و حدیثے نیز باین ترتیب روایت کنند و این بحث تمام در تاریخ مدینہ مطہرہ مطیبہ ذکر کردہ ایم در انجا باید جست **تنبیہ** پوشیدہ نماند کہ در فضائل بلاد دیگر نیز احادیث نقل کردہ اند صحیح یا غیر صحیح و مصنف بدان تعرض نکرد مصر و روم و اسکندریہ و فارس و مرو و بصرہ و جدہ و عدن و عمان و حضرموت

واللہ اعلم و در باب اذا بلغ الماء قلتین لم یحمل خبثا جمعے میگویند حدیثے صحیح شدہ و جمعے میگویند اینحدیث صحیح ست و اکابر اہل حدیث در مصنفات خود ایراد کردہ اند قلتین تثنیہ قلہ ست بضم قاف و تشدید لام بمعنے جرۂ عظیمہ یعنے کوزہ کلان سفالین کہ در وے آب اندازند و تسمیہ وی قلہ بجہت علو و ارتفاع او ست یا بجہت آنکہ مردے عظیم او را بر سیدارد و مرتفع میگرداند و قلہ نام ہر چیزے ست کہ عالی و مرتفع باشد و ازینجاست قلہ جبل و جمع قلہ قلال ست بکسر قاف و مراد در ینجا قلہائے ہجر ست بفتحہا و جیم چنانکہ در بعض روایات حدیث بصریح آمدہ است اذا کان الماء قلتین من قلال ہجر و نیز مشہور و معروف دران وقت آن بود پس ظاہر وقوع تحدید بوے باشد و ہجر نام قریہ است قریب مدینہ کہ نسبت کردہ میشود بوے قلہا و نام شہرے از شہرہائے یمن نیز ہست و نسبت بوی نیز احتمال دارد کذا فی القاموس و مقدار قلہ

بقول مشہور دو نیم قربہ است و بعض دو قربہ داشتہ و ابن جریج گفتہ است کہ دیدم قلال ہجر را ہر قلہ از دو قربہ بود یا دو قربہ
و جیزی و شافعی گفتہ کہ آن چیز مبہم بود و ما آنرا نصف گرفتیم احتیاطاً و بعض دو قربہ و ثلث آن داشتہ اند و بقول متقدم
قلتین پنج قربہ باشد و قربہ بحساب شرع پنجاہ من آب است پس قلتین دویست و پنجاہ من آب بود و نیز گفتہ اند
کہ مقدار قربہ صد رطل عراقی ست و رطل عراقی صد و بیست و ہشت درہم و در حدیث آمدہ از ابن عمر کہ گفت شنیدم
رسول خدا را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و حال آنکہ سوال کردہ شد از وی از آبہا کہ در صحرا میباشد و نوبت بلوبت بمی آیند
بروے دواب و سباع فرمود اذا کان الماء قلتین لم یحمل الخبث چون باشد آب مقدار دو قلہ بر نمیدارد پلیدی را
یعنے پلید نمیگردد و دفع میکند پلیدے را از خود اخرجہ ابو داؤد و الترمذی و النسائی و در روایتی از ابی داؤد
بجاے لم یحمل ینجسہ فانہ لا ینجس آمدہ و باین روایت اگر صحیح باشد ظاہر میشود کہ تاویل لم یحمل خبثا آنکہ بر نمیدارد خبث را
و بر نمے تابد آنرا یعنے پلید نمیگردد از جہت ضعف خود طاقت برداشت آن ندارد چنانکہ بعض کردہ اند صحیح نیست
و نیز تعلیق این معنی بشرط بودن آب قلتین خالی از بعدی نیست اگرچہ توجیہ کردہ اند این را کہ بلوغ گاہی از جہت
قلت معتبر بود بہ کثرت و گاہی از کثرت بقلت و مراد اینجا ثانی ست فلیفہم و ترمذی گفتہ کہ مذہب شافعی و
احمد و اسحق اینست کہ چون آب مقدار قلتین بود بوقوع نجاست در وی نجس نگردد مادام کہ تغییر نکند بہ لون یا طعم
یا ریح او را و در مشکوۃ از احمد و دارمی و ابن ماجہ و سیوطی در جمع الجوامع از ابن حبان و حاکم و دار قطنی و بیہقی
و غیرہم از ابن عمر و جابر روایتی ہر سہ نیز آوردہ و با وجود آن در صحت این حدیث اختلاف ست چنانکہ شیخ
مصنف گفت و این حدیث در صحیحین نیست و گفتہ اند کہ این حدیث مخالف اجماع صحابہ است چنانکہ بیان کنم و
خبر واحد چون مخالف اجماع افتد مردود ست و لہذا علی ابن مدینی کہ از اقران امام احمد حنبل و از شیوخ بخاری
و امام ائمہ فن حدیث ست گفتہ است کہ ثابت نیست این حدیث از حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و گفتہ
کہ ہیچ یکے از ہر دو قلتین را حدیثے در تقدیر و تحدید آب از آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم صحیح نشدہ و لیکن نزدیکتر
در شرح خرقی کہ در مذہب امام احمد ست گفتہ کہ تصحیح کردہ است این حدیث را ابن خزیمہ و ابن حبان و دار قطنی
و حاکم گفتہ است کہ بر شرط شیخین ست و اللہ اعلم و چون تقریب تحدید و تقدیر آب در تنجس و عدم تنجس افتاد
تفصیل و تحقیق کلام درین مقام مناسب نمود بدانکہ مذہب اصحاب ظواہر آن ست کہ آب نجس نمی شود بوقوع
نجاست در وے اصلا خواہ آب روان باشد یا استادہ قلیل باشد یا کثیر تغییر یابد بون یا طعم یا ریح وی یا تغییر
نیابد و عامۂ علما بر انند کہ اگر قلیل بود نجس شود و اگر کثیر بود نجس نشود و لیکن اختلاف کردہ اند در حد فاصل میان
قلیل و کثیر پس امام مالک گفتہ اگر تغییر یابد بون یا طعم یا ریح پس آن قلیل ست و اگر تغییر نیابد کثیر پس وی ہمین تغییر
و عدم تغییر را معیار قلت و کثرت داشتہ و امام شافعی گفتہ و مذہب امام احمد نیز ہمین ست کہ چون آب مقدار قلتین بود
کثیر ست و احتمال خبث ندارد و نجس نگردد و الا قلیل بود و نجس گردد و اصحاب ما یعنے علماے حنفیہ رحمہم اللہ
گفتہ اند کہ اگر آب بحالی بود کہ بعض وی خالص جدا گردد از بعض قلیل ست و اگر خالص نگردد کثیر و اما اصحاب
ظواہر احتجاج ایشان بظاہر قول آن حضرت ست صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم الماء طہور لا ینجسہ شیء الا ما غلب علیہ
پرسیدند یا رسول اللہ وضو کنیم از بیر بضاعہ و حال آنکہ وی چاہی ست کہ انداختہ می شود در وی حیض یعنی

خرقها بخون حیض آلوده و نجاستها و لحوم کلاب فی مورد آب پاک ست نجس نمیگرداند و اخبری و اینجا بیث را ابو داؤد و ترمذی روایت کرده و ترمذی گفته حدیث حسن و احمد تصحیح آن نموده و این حدیث اگرچه مطلق ست بحسب ظاهر در آب قلیل و کثیر متغیر و غیر متغیر ولیکن بدلالت حال مخصوص ست بکثیر و بدلالت احادیث دیگر مخصوص ست بغیر متغیر و بتحقیق روایت کرده است ابو امامه که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم الماء لا ینجسہ شئ الا ما غلب علے ریحہ و لونہ و طعمہ رواہ ابن ماجۃ و الدار قطنی و لفظ وے الا ما غیر ریحہ و طعمہ ست و احتجاج کرده امام مالک بحدیث خلق الماء طهور لا ینجسہ شئ الا ما غیر لونہ او طعمہ او ریحہ و این تمه حدیث اول ست که ظاهر به آورده اند چنانکه بیان کردیم یا آنرا تخصیص کردیم باین تا هر دو دلیل عمل کرده باشیم و دلیل امام شافعی و احمد حدیث قلتین ست و ما را دلیل حدیث صحیح ست از استیقظ احدکم من منامہ فلا یغمس یدہ فی الاناء حتے یغسلها ثلاثا فانہ لا یدری این باتت یده میفرماید که چون بیدار گردد یکی از شما از خواب باید که در نیارد دست خود را در آوند آب تا بشوید دست را سه بار زیرا که وے نمیداند که کجا خواب کرده است دست وی یعنے شاید که دست در موضع استنجا افتاده باشد و بچیزے متلوث گشته و باین حدیث اثبات کرده اند سنیت غسل یدین در ابتدای وضو و این حدیث دلالت دارد که آب نجس میشود بوقوع نجاست و الا نهے از غمس ید احتیاطا بجهت توهم نجاست معنی ندارد و همچنین احادیث مستفیض و مشهور ست در امر بغسل ظروف و اوانے از دهان انداختن سگ دران با وجود آنکه وی نه تغییر لون میکند و نه طعم و نه ریح و نیز در حدیث صحیح که ابو هریره روایت کرده آمده که پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود باید که بول نکند هیچ یکے از شما در آب بسته و غسل نکند در وے از جنابت و این حدیث دلالت دارد که آب ایستاده مطلقا متحمل نجاست ست و الا در نهی از تنجیس آن بول و اغتسال فائده نبود و همچنین آبی که ممکن ست اغتسال در وے اکثر از قلتین میباشد بول و اغتسال در وی تغییر لون و طعم و ریح وی نمیکند پس معلوم شد که مجرد بلوغ بقلتین چنانچه مذهب شافعی ست و عدم تغییر لون و طعم و ریح چنانچه مالک گوید کفایت نمیکند در عدم تنجس آب کذا قیل و از ابن عباس و ابن الزبیر آورده اند که ایشان امر کردند در زنگی که در چاه زمزم افتاده بود بکشیدن تمام آب و حال آنکه ظاهر نشد اثر وے در آب و آب بیشک بیشتر از قلتین بود و این امر کردن ایشان در محضر جماعه از صحابه بود و ظاهر نشد از هیچ کس انکار بر ایشان پس باجماع صحابه معلوم شد که مراد از آنچه روایت کرده است مالک آب کثیر و جاریست و ظاهر شد که آنچه روایت کرده است شافعی از حدیث قلتین غیر ثابت ست از جهت مخالفت او مر اجماع صحابه را و خبر واحد چون مخالف اجماع آید مردود ست چنانچه گفتیم و چون حدیثے از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در تحدید و تقدیر آب ثابت نشده لاجرم رجوع کردند صحابه ما در تقدیر آن بدلائل حسیه نه دلائل سمعیه و معیار قلت و کثرت خلوص را داشتند و گفتند که قدر عظیم که در حکم جاریست آنست که خالص و جدا نشود اجزاے آب وی بعض از بعض بعد ازان اختلاف کرده اند در تفسیر خلوص در اکثر روایات اصنا خلوص ست بتحریک و این مختار متقدمین ست یعنے اگر چنان بود که بجنبند یک طرف وی بجنبانیدن طرف دیگر از قبیل خالص ست و اگر نجنبند غیر خالص با ناخلاف در جهت و سبب تحریک ست روایت کرده امام ابو یوسف از امام ابو حنیفه که معتبر ست تحریک با غتسال بی شدت و عنف زیرا که حاجت

بحیاض در اغتسال بیشتر ست و امام محمد روایت کرده که معتبر ست تحریک یا ضوء زیرا که وی وسط ست و در روایتے
بدست بے اغتسال و وضوء و درین توسعه است و ظاهر روایت از ابی حنیفه آنست که معتبر غلبه ظن ست اگر غالب
بر ظن متوضی وصول نجاست ست بطرف دیگر وضو نکند و الا وضو کند و ابو سلیمان جوزجانی اعتبار کرده بمساحت
و مختار متاخرین نیست پس قومے به هشت در هشت کرده اند و قومے به پانزده در پانزده و اکثر بده در ده آورده اند
که عبد الله بن المبارک اول بده در ده قائل بود بعد ازان به پانزده در پانزده اعتبار کرد و ابو مطیع بهمین جانب رفته
و گفته که اگر پانزده در پانزده بود امید دارم که جایز باشد و اگر بیست در بیست بود بهیچ شبهه وخلجان دل
من نمی ماند و عامه مشائخ برده در ده قرار داده اند زیرا که عشره ادنی چیزے ست که منتهی ست بوی نوع اعداد
و ابو اللیث گفته که فتوے بر نهصد ست و در فتاوای بوالجی و مجتبے و هدایه معتبر ذراع کرباس ست و آن هفت
مشت ست و درین توسعه است بر مردم و در فتاوای خانیه گفته که معتبر ذراع مساحت ست زیرا که انسب و ایسق
ست بمسوحات و آن هفت مشت ست بالاے هر مشت اصبع قائم و در محیط گفته که اصح آنست که معتبر در هر مکان
و زمان ذراع آن مکان و زمان ست کذا قال الشمنی و در شرح وقایه تقدیر ده در ده را استنباط کرده از حدیث
من حفر بیرا فله حریما اربعون ذراعا پس از هر جانب ده گز بود چنانچه در انجا بیان کرده است و در وی تکلفی ست
که از حواشی آن معلوم گردد و نیز شمنی گفته که بودن حریم بیر از هر جانب ده گز قول بعض ست و صحیح آنست که از
هر جانب چهل گز معتبر ست و از اعتبار ده در ده در مربع ظاهر ست اما در مدور گفته اند که معتبر مساحت دور اوست
چهل و هشت ذراع و بعض چهل و چهار داشته و اول احوط ست و بعض سی و شش نیز داشته و گفته اند که این قول
بقواعد حساب موافق تر ست و این را مولانا علی بر جندی در شرح مختصر وقایه بتفصیل تحقیق کرده است از انجا
باید طلبید و فروع مسائل درینباب بسیار ست اگر آنها را ذکر کنیم سخن بتطویل کشد و الله اعلم و در باب کراهیت
استعمال آب گرم کرده در آفتاب بحدیثے صحیح نشده یعنے ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چیزی درینباب
صحیح نشده و لیکن سیوطی از حبان ابن منقذ انصارے آورده که گفت عمر لا تغتسلوا بالماء المشمس فانه یورث
البرص رواه ابن حبان فی کتاب الثقات و الدارقطنی و در تنزیه الشریعه از عائشه آورده که گفت گرم کردم مر
رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم آب را در آفتاب پس فرمود لا تفعلے یا حمیرا فانه یورث البرص گفته که ابن نعیم
این حدیث را در طب آورده و دارقطنی در افراد و در سنن و ابن حبان در ضعفا و گفته که در جمیع این طریق کذابان
و وضاعانند و گفته که عقیلے در ضعفا از حدیث انس نیز آورده و در وے سوره است که مجهول ست و حدیث وی
غیر محفوظ ست و گفته که گرم کرده در آفتاب حدیثے بسند صحیح نیامده و ثابت در وے مگر اثرے از عمر
بن الخطاب و گفته اند که حدیث هر چند بجمیع طرق واهی و سست باشد قول عمر شاهد آن پس ست و شافعے
قول عمر را بسندے که در جال وے ثقات اند آورده مگر ابراهیم که وے مختلف فیه است و شیخ دین متقه ضعیف
و اخراج کرده او را دارقطنی از طریق دیگر که سندے و غیر وے از تحسین کرده اند این در آب گرم کرده در آفتاب
ست اما در آب گرم کرده با تش از اسلم آمده که عمر وضو میکرد بدان و غسل میکرد رواه ابن ابی شیبة فی مصنفه
و در باب تشمیس آب وضو حدیثے صحیح نشده ذکر این سابقا در باب طهارت رفته است احتیاج بتکرار ندارد

و بعضی روایات نیز ازان نمی آمده چنانکه سیوطی از عبد الرزاق فی الجامع از جابر ابن عبد الله مرفوعاً آورده
که گفت اذا توضأت فلا تمتندل یعنی از ابن عباس آورده که وے مکروه داشته مسح بمندیل از وضو و مکروه نداشته
چون غسل سیکرد از جنابت و در باب تخلیل لحیه و مسح اذنین و رقبه حدیثے صحیح نشده این مبحث سابقاً در باب
طهارت گذشته است و ظاهر کلام مصنف آنجا و صریح کلام ائمه آنست که در مسح اذنین حدیث صحیح آمده و در مسح
رقبه ضعیف ست اما حدیثی که در تخلیل لحیه آمده چنانچه مصنف آنجا گفته است بعضے از اهل حدیث قبول کرده
و بعضی رد کرده و لیکن حق آنست که حدیث وی صحیح ست کما ذکرنا ثمه و در باب وضو به نبیذ تمر حدیثے صحیح نشده
نبیذ تمر آنچنان بود که خرما را در آب بنهند از ند و چند روز نگاه دارند تا در وے شیرینی و تیزے حادث گردد و
شبه بنی گردد گوارا و نزد امام ابو حنیفه وضو به نبیذ تمر اگر آب خالص یافته نشود رواست و با وجود نبیذ تیمم نکند
و گویند که در وضو به نبیذ نزد وے نیت شرط ست گویا که وے بدل آب ست مثل خاک و نزد شافعی و احمد
جائز نیست و باید که تیمم کند و قول ابو یوسف نیز همین ست و در روایتی از ابی حنیفه نیز همچنین آمده و گفته اند که
وے در آخر رجوع کرده باین قول و امام محمد گوید وضو کند و تیمم نیز کند چنانچه در آب مشکوک مثل سور حمار و از طحاوی
نقل کرده اند که اگر قادر گردد بر آب مکروه و نبیذ تمر وضو کند بآب مکروه اجماعاً و در اغتسال به نبیذ نزد امام ابو حنیفه
دو قول است بقوی جائز ست چنانکه وضو و بقولے جائز نه زیرا که غسل فوق وضوست و اختلاف در نبیذے
ست که حلو و رقیق بود و سیلان کند بر اعضا مثل آب و اگر سخت گردد و تند و تیز شود اگر بے آتش گردد حرام ست
و جائز نیست بوے وضو و اگر تغییر دهد او را آتش اگر حلوست نزد ابی حنیفه جائز ست وضو بوے زیرا که حلال
ست شرب وے نزد محمد جائز نیست از جهت حرمت شرب آن نزد وے و جائز نیست وضو به نبیذ های دیگر
چنانکه زبیب و مانند آن چنانکه مقتضی قیاس ست چه وضو جائز نیست مگر بآب مطلق که بنام دیگر مقید نشده باشد
و لهذا جائز نیست بگلاب و سرکه مثلاً و چون آب مطلق یافته نشد تیمم واجب گردد بحکم قول سبحانه فلم تجدوا فتیمموا
و این ست دلیل ائمه دیگر که وضو به نبیذ مطلقاً جائز ندارند و تیمم واجب گردانند و متمسک امام ابو حنیفه در نبیذ
حدیثے ست که احمد و ترمذی و ابو داؤد از ابی زید از عبد الله ابن مسعود روایت کرده اند که حضرت رسول الله
صلے الله علیه و آله وسلم پرسید از ابن مسعود لیلة الجن یعنے شبے که جنیان نزد آنحضرت صلے الله علیه و آله
وسلم آمدند و بیعت کردند در اذاوه تو چیست گفت ابن مسعود گفتم نبیذست یا رسول الله فرمود تمرة طیبة و ماء
طهور یعنے نبیذ چیست خرمای پاک و آب پاک کننده پس وضو کرد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بدان و این
زیادت که وضو کرد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بدان در حدیث احمد و ترمذی مذکور ست نه در حدیث ابی داؤد
و سیوطی این حدیث را از عبد الرزاق و بیهقی نیز آورده و ابن الهمام از ابن ابی شیبه آورده که گفت ابن مسعود
که پرسید از من آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم که هست با تو ابی که باوه وضو توان کرد گفتم لا فرمود پس چیست
در اواذه تو گفتم نبیذست فرمود تمرة حلوة و ماء طیب پس تر وضو کرد و بر پاکرد نماز را و ترمذی این حدیث را
تضعیف کرده و گفته که ابو زید که راوی ابن مسعود ست مردی مجهول ست نزد اهل حدیث نمی شناسم من او را
در روایت غیر این حدیث و ازین میزان الاعتدال نقل کرده اند که بخاری نیز او را تضعیف کرده و گفته اند که ابو فزاره

کہ راوی این حدیث ست از ابی زید نیز مجہول ست و امام شافعی و امام ابی یوسف میگویند حال این حدیث
انیست و اگر نیز صحیح باشد آیت قرآنی اقوی ست از حدیث پس عمل بدان متعین بود با آنکہ حدیث منسوخ ست
بآیت زیرا کہ آیت مدنیہ است و قضیۂ لیلۃ الجن در مکہ بود و امام محمد میگوید کہ چون در حدیث اضطراب ست و
در تاریخ جہالت ست واجب بود جمع بینہما احتیاطاً و از جانب امام ابو حنیفہ میگویند کہ لیلۃ الجن متعدد ہ است
و ہمچنان کہ در مکہ بود در مدینہ نیز بود شاید کہ این قضیہ در مدینہ باشد و میگویند کہ اینحدیث مشہور ست و عمل
کردہ اند بدان صحابہ و مثل این زیادہ بر کتاب توان کرد کذا فی الہدایہ و در بعض شروح وی مذکور ست
کہ از امیر المومنین علی مرویست کہ وضو بہ نبیذ تمر وضوے کسے ست کہ نیابد آبرا و از ابن عباس آوردہ کہ
گفت وضو کنید بہ نبیذ تمر و وضو نکنید بشیر و از ابن مسعود مرویست کہ وے روا میداشت وضو بہ نبیذ تمر نزد
نایافتن آب انتہی و سیوطی در جمع الجوامع آوردہ کہ دار قطنی روایت کردہ از ابن عباس کہ گفت وضو بہ نبیذ
وضوے کسے ست کہ نیابد آب را و بعض در تضعیف اینحدیث گفتہ اند کہ بصحت رسیدہ است کہ علقمہ
از ابن مسعود آوردہ کہ گفت نبودم من در خدمت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیلۃ الجن رواہ مسلم
و تحقیق آنست کہ بطرق کثیرہ بصحت رسیدہ است کہ ابن مسعود در لیلۃ الجن در خدمت آن سرور صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گرد وے خطے کشید و فرمود از این خط بیرون
نیاید این قصۂ طویل ست و در کتب سیر و احادیث مذکور و ابو نعیم آنرا در حلیہ ذکر کردہ و مانا کہ مراد آنکہ وے
گفت کہ نبودم با حضرت در شب جن مراد عدم حضور است در وقت در آمدن ایشان بران حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم و مفاوضہ و مکالمہ وے با ایشان و تور پشتی گفتہ کہ حدیث توضے بہ نبیذ تمر روایت کردہ است
از ابن مسعود بوجود متعددہ و روایت کردہ شدہ است از ابن عباس از ابن مسعود و از ابی زید از ابن مسعود
و در سائر اسانید آن مقال ست لیکن حدیث چون روایت کردہ شود از طرق بشتے غالب می آید بر ظن مجتہد
حقیقت آن و آنچہ ذکر کردہ اند از صحت حدیث علقمہ از ابن مسعود کہ گفت نبودم من لیلۃ الجن با حضرت مصطفے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمچنانست کہ ذکر کردہ اند و لیکن جمع میان این دو حدیث ممکن ست باحتمال آنکہ
مراد وے عدم حضور او باشد نزد مفاوضہ جن و دعاے رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشان را
باسلام و آنچنان باشد کہ وی بر آمدہ باشد با حضرت و حضرت او را در گوشہ نشاندہ باشد چنانچہ بعبارت
در حدیث از ابن مسعود آمدہ کہ گفت رفتم با آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا آنجا کہ ارادہ کرد پس خط کشید
بر گرد من و نشاند مرا درون وے و فرمود کہ از این خط بیرون نیائی پس شب کردم در آنجا تا آمد مرا آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باطلوع سحر و احتمال دارد کہ ابن مسعود با آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت
بیرون بر آمدن ہمراہ نبودہ باشد پس تر لاحق شدہ باشد باو در آخر شب وقتیکہ فارغ شد
از دعوت جن و قضیہ پرسیدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از وے کہ در اداوۂ تو طعیست و
جواب دادن وے کہ نبیذ ست الحدیث بوجود آمدہ پس نابودن او با حضرت لیلۃ الجن و بودن ہر دو در آخر آمد
و این وجہ اوثق ست زیرا کہ در بعض طرق حدیث علقمہ آمدہ کہ گفتم مر ابن مسعود را کہ آیا صحبت داشت

هیچ یکے از شما رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیلۃ الجن گفت هیچ یکی از ما درین شب در صحبت وے نبود بلکه گم کردیم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را درین شب وحیران گشتیم که کجا رفت وچه شد وبود آن شب بر ما بدترین شبے گویا که مرده است درین شب قومے چون نزدیک سحر شد دیدیم که از جانب جبل حرا مے آید بعد ازان سوق کرد حدیث را واین حدیث علقمه حدیث صحیح ست که روایت کرده است اورا مسلم در کتاب خود واین منافات ندارد بقول او که گفت مرا رسول خدا لیلۃ الجن چه سحر شب ازان شب ست وتعلیل ترک عمل بحدیث ابی زید وغیر وے از ابن مسعود وباین وجه که این قضیه پیش از استقرار احکام وپیش از نزول سورۂ مائده است بچند سال اوجه است از اقدام بر رد آن احادیث انتهی ودر هدایه متصدی جواب این سخن گشته وگفته است که لیلۃ الجن متعدد ست پس یقین نشود که این قضیه در مکه بود چنانکه گذشت وشیخ کمال الدین بن الهمام گفته که قاضی ابوبکر بن العربی در شرح ترمذی گفته است ابوزید مولاے عمر واین حریثه است روایت کرده است از وے راشد بن کیسان العنسی الکوفی وابوروق واین هیرون مے آرد اورا از جهالت وشیخ تقی الدین سبکی گفته است که در تحمیل ابی فزاره نظر ست زیرا که روایت کرده است این حدیث را از ابی فزاره جماعتے از اهل علم مثل سفیان وشریک وجراح ابن ملیح واسرائیل وقیس ابن الربیع واین عدی گفته است که ابوفزاره راوی این حدیث مشهور ست واسم وے راشد بن کیسان ودار قطنی نیز اینچنین گفته واما انچه روایت کرده شده است که پرسیده شد از ابن مسعود از لیلۃ الجن گفت حاضر نشد آنرا از ما هیچ یکے معارض ست بانچه در روایت ابن ابی شیبه است که بود ابن مسعود بادی رصلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ونیز روایت کرده است حفص بن شاهین از وے که گفت بودم من با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیلۃ الجن ونیز آمده است از ابن مسعود که دید قومے را از زطه پس گفت این جماعه اشبه اند بنهالی که دیدم من از جن لیلۃ الجن واثبات مقدم ست بر نفے واگر جمع کنیم میان هر دو این اثر گوئیم که مراد نفے که گفت بود هیچ یکے از ما حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیلۃ الجن آنست که نبود هیچ یکے از صحابه غیر من پس مقصود نفے مشارکت بود واثبات اختصاص خود بحضور وصاحب اکام المرجان فی احکام الجان گفته است که ظاهر احادیث وارده در وفادت جن دران ست که آن شش کرت بوده یک کرت ازان در بقیع غرقد بوده که حاضر شده آنرا ابن مسعود ودو بار دیگر حاضر شده در مکه وکرت چهارم بیرون مدینه بوده که حاضر نشد آنرا ازبیر ابن العوام وباین وجه قطع به نسخ توان کرد انتهی کلام ابن الهمام ست در شرح هدایه واللہ اعلم ودر باب لمس النساء لا ینقض الوضوء حدیثے صحیح نشده بدانکه نقض وضو بلمس نسا مختلف فیه است درمیان ائمه اربعه امام ابوحنیفه واصحاب وی برانند که نقض وضو نمیکند وسفیان ثوری نیز با ایشان ست ونزد ائمه ثلثه لمس نساء ناقض وضوست وبنای اختلاف برانست که لمس که در آیه تیمم واقع شده نزد ایشان محمول ست بر لمس عضو ونزد ما برجماع ایشان میگویند حمل بر لمس عضو اولی ست بقرینه عطف بر مجے از غائط وما میگوئیم بلکه حمل بر جماع اولی واحسن تا بیان رفتیم مرحدث اصغر واکبر را هر دو حاصل گردد واما احادیث وارده در باب که در حقیقت دلیل وقرینه حمل لمس بر یکی ازین دو معنے ست شیخ مصنف میگوید که حدیثے در باب عدم نقض وضو بلمس نسا صحیح نشده وحال آنکه در صحیحین از حدیث عائشه

آمده که گفت بودم من که خواب میکردم در پیش رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و سر و پاے من در جانب قبلہ
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود ے وچون سجدہ میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زیر میکرد پاے مرا
بدست خود و گردے آوردم من پاہاے خود را و چون بر میخاست فراخ میکردم و شک نیست که عمر رجلین مستلزم
لمس آنہاست و در حدیث دیگر ابو داؤد و نسائی و ترمذے ہم از عائشہ آوردہ که گفت بوسه کرد رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم زنے را از زنان خود پس بیرون آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنماز بے آنکه وضو کند الحدیث
و در روایتے آمده که بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که بوسه میکرد بعض ازواج خود را پس نماز میکرد بے آنکه
وضو سازد ترمذے گوید که روایت کرد این حدیث را غیر واحدے از اہل علم از صحابه و تابعین و سفیان ثوری
گفته که در بوسه وضو نیست و بسیارے از صحابه و تابعین بر انند که ہست و گفته که اسناد حدیث عائشہ صحیح نیست
و یحیے بن سعید القطان و محمد بن اسمعیل بخارے تضعیف کرده اند این حدیث را و گفته اند که حبیب بن ثابت که
راوے این حدیث ست از عروه سماع ندارد و این حدیث از ابراہیم تیمی از عائشہ نیز آمده و این نیز صحیح نیست انتہی
و در جامع الاصول از موطا قول ابن عمر و ابن مسعود آورده که در بوسه کردن مرد زن خود را وضو ست تنبیه
ہمچنانکه در لمس نسا اختلاف ست در مس ذکر نیز اختلاف آمده ہم در احادیث و ہم در اقوال علما امام محمد در موطاے
خود میگوید که در مس ذکر وضو نبود و احادیث و آثار کثیره در ینباب آمده در حدیثی آمده ست که وی گوشت پاره
از تست و ابن عباس گفته که باک ندارم که مساس کنم ذکر خود را یا بینی خود را یعنے ہر دو گوشت پاره زائده ست
میان اینہا فرقے نه و شخصے از ابن عباس پرسید که آیا مساس میتوان کرد ذکر خود را بعد از وضو گفت اگر نجس
میدانی تو آنرا ببر و بینداز و شمنی از دار قطنی نقل میکند که جماعه از ائمه که احمد بن حنبل و علی بن مدینی و یحیی بن معین
از ایشان اند در مسجد خیف که در منی ست جمع شدند و در نقض وضو بمس ذکر اختلاف کردند و اخبار و آثار مختلفه روایت
نمودند پس یحیے بن معین گفت که ابن عمر وضو کرد از مس ذکر و ابن مدینی آورده که ابن مسعود وضو نمیکرد از ان
و میگفت که وے گوشت پاره ست از تو پس قرار دادند که چون ابن مسعود و ابن عمر اختلاف کنند ابن مسعود
اولے ست باتباع و امام احمد حنبل فرمود نعم ابن مسعود راجح ست و لیکن در اسناد این اثر ابو قبیس ست و احتجاج
بحدیث وے نتوان کرد پس ابن مدینی اسنادی دیگر آورده از عمار بن یاسر موافق قول ابن مسعود پس امام احمد
گفت عمار و ابن عمر برابر اند ہر که خواہد اخذ باین کند و ہر که خواہد اخذ کند بان انتہی قال العبد الضعیف عفا اللہ عنه
تواند که وضو بمس امراة و ذکر واجب نبود و انجا که کردند یا فرمودند بجہت احتیاط و تکمیل بود که نطفه شہوت و متوہم
نجاست ست و اللہ اعلم و در باب امر بغسل از غسل میت حدیثے صحیح نشده این مبحث سابقا در باب احوال میت
گذشته است و حدیث ابی داؤد از عائشہ که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم غسال میکرد از غسل میت نیز
گذشته و حدیث دیگر از موطا که دلالت دارد بر عدم وجوب نیز گذشته و اقاویل علما نیز مذکور شده فقد بر وظاہر
آنست که مراد مصنف امر ایجابی ست یعنے حدیثے که دلالت کند بوجوب غسل از غسل میت صحیح نشده و اگرچه
در بعض احادیث امر بدان واقع شده چنانچه سیوطی از حدیث احمد از مغیره آورده که آن حضرت فرمود صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم من غسل میتا فلیغتسل یا آن حدیث صحیح نیست یا مراد امر استحباب ست بدلیل احادیث دیگر که نفے

وجوب آن کند چنانچه سیوطی از حاکم در مستدرک از ابن عباس آورده لیس علیکم فی غسل میتکم غسل و در باب نهی از
دخول حمام چیزے صحیح نشده این مسئله نیز بر عادات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در فصل فطرت و توابع آن
گذشته است و معلوم شده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنفس نفیس خود بحمام نه درآمده و حمام را ندیده و در
بعض احادیث بعد از صحت آن اگر نهی از درآمدن حمام ورود یافته از درآمدن بکشف عورت ست نه مطلقاً بلکه در مقاصد
حسنه حدیثے در مدح آن نقل کرده که نعم البیت الحمام یذهب الوسخ ویذکر الآخرة و سند آن ضعیف ست
چنانکه گذشت و در باب بسم اللہ الرحمن الرحیم آیة من اول کل سورة حدیثی صحیح نشده علماء را در بسمله اختلاف ست
قول امام ابو حنیفه آنست که وے آیتیے ست از قرآن منزل از برائے فصل و فرق میان سور و از هیچ سورة جزو
نیست نه از فاتحه و نه از غیر آن و بعض برانند که وی جزو ست از فاتحه و از هر سوره و بعض میگویند که جزو ست از
فاتحه نه از هر سوره و دلائل این اقوال در محل خود مذکور و مسطور ست و در باب جهر در صلوة به بسم اللہ الرحمن الرحیم
حدیثے صحیح نشده این مبحث سابقاً در باب نماز مذکور شده است و معلوم شده که اگرچه روایات در باب جهر و عدم
جهر ست و مصنف خود میگوید در باب جهر وے حدیثے صحیح نیامده و در باب الامام ضامن والمؤذن مؤتمن که بچندین
اسناد مروی ست چیزے از آن ثابت نشده و این حدیث را در مشکوة از ابی هریره از حدیث احمد و ابی داؤد
و ترمذی و شافعی آورده و تتمه حدیث اینست اللهم ارشد الائمة واغفر للمؤذنین و در روایتی از شافعی باین لفظ آمده
الائمة ضمناء والمؤذنون امناء و سیوطی در جمع الجوامع از ابی داؤد و ترمذی و ابن حبان فی صحیحه و بیهقی در سنن و عبد الرزاق
و احمد و ابو یعلی فی مسنده و ضیاء مقدسی فی المختارة از ابی هریره آورده و از احمد از ابو امامه و از احمد و ابی یعلی و سعید بن
منصور فی سننه از ابن عمر و ابی امامه و از احمد و طبرانی و ابن حبان و بیهقی از عائشة رضی اللہ عنہا نیز آورده و جزو اخیر وی باین عبارت
که المؤذنون امناء المسلمین علی فطورهم و سحورهم و طبرانی از حدیث ابی محذوره نیز روایت کرده و بیهقی نیز از وے بلفظ
امناء المسلمین علی صلوتهم و سحورهم آورده و جزو اول آنرا سیوطی از بخاری از ابی هریره باین لفظ آورده که ائمه میگویند
برائے شما نماز را اگر صواب کردند فائده آن مر شما راست و اگر خطا کردند فائده آن مر شما راست و ضرر آن بر ایشان
و از ابی داؤد و ابن ماجه و حاکم از سهل بن سعد الامام ضامن ان احسن فله ولهم وان اساء فعلیه ولا علیهم و همین مضمون را
از احمد و ابی داؤد و ابن ماجه و حاکم از عقبة بن عامر نیز آورده و ترمذی گفته که در باب حدیث از ابی هریره و از
عائشة رضی اللہ عنہا و سهل بن سعد و عقبة بن عامر نیز آمده و گفته که حدیث ابی هریره را ابو معویه از اعمش از ابی صالح از ابی هریره
روایت کرده و سفیان ثوری و حفص بن غیاث و غیر واحد از اعمش از ابی صالح از ابی هریره عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم نیز روایت کرده و اسباط بن محمد از اعمش از ابی صالح از ابی هریره نیز آورده و از نافع بن سلمان از محمد بن ابی صالح
از پدرش از عائشة رضی اللہ عنہا عن النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز روایت آمده و میگوید که شنیدم ابا زرعه را که میگفت حدیث
ابی صالح از ابی هریره صحیح ست از حدیث ابی صالح از عائشة رضی اللہ عنہا و شنیدم محمد را که میگفت حدیث ابی صالح از عائشة رضی اللہ عنہا صحیح ست
و علی بن المدینی ذکر کرده که ثابت نشده حدیث ابی صالح از ابی هریره و نه حدیث ابی صالح از عائشة رضی اللہ عنہا انتهی کلام الترمذی
و باین ظاهر شد که صحت این حدیث مختلف فیه ست میان ائمه و اکثر طرق وی صحیح پس حکم بعدم ثبوت آن مطلقاً چنانچه
مصنف کرد صحیح نباشد و معنی این حدیث آنست که امام ضامن و متکفل امور صلوة قوم ست و بر سیاره قرأت را انتخاب

ایشان ومحافظت میکند برای ایشان ارکان راوسنن راواعداد رکعات راومتولی ست سفارت ومیانجی
شدن رامیان ایشان ومیان پروردگار دردعا وبطور امام ابوحنیفه که گوید فساد نماز امام متضمن فساد نماز قوم ست
یعنی ضمانیت اتم وافهرست ومؤذن امین مسلمانان ست دراوقات که اعتماد میکنند درنماز وروزه وباقی وظائف
موقته براخبار واعلام وی وانحدیث راوفصل اذان آورده اند وبعض شراح ازین حدیث تفضیل وی برامامت استنباط
کنند وآن محل نظر ست ودرباب لاصلوة لجار المسجد الافی المسجد چیزے صحیح نشده ودرمقاصد حسنه میگوید که انحدیث
دارقطنی وحاکم وطبرانی درامالای خود آورده واز طریقه دیلمی ازابی هریره نیز آمده ودارقطنی وحاکم ازجابر دازعلی مرفوعاً
نیز آورده وابن حبان درضعفا ازعائشه آورده واسانید این حدیث ضعیف ست اگرچه مشهورست میان مردم و
ابن حزم گفته که این حدیث ضعیف ست وصحیح ست ازقول علی وابن حدیث ازشافعی ازطریق ابن حبان تمیمی عن ابیه
عن علی آمده وابن ابی شیبه نیز موقوف برعلی آورده باین لفظ که لاتقبل صلوة لجار المسجد الافی المسجد اذکان فارغا
وصحیحا پرسیدند که جار مسجد کیست فرمود کسیکه بشنود اذان راوهمچنین اخراج کرده اورا سعید بن منصور درسنن انتهی
وسیوطی این اثررا ازعلی ازعبدالرزاق وبیهقی نیز آورده واحادیث درو عید وترهیب ازعدم اتیان بمسجد بعد از
سماع اذان بسیار آورده وآمده است که نمازوی درست نیست ونوشته میشود وی ازمنافقان اورده اسیوطی
فی جمع الجوامع ودرباب صلوا خلف کل برد فاجر حدیثے صحیح نشده سخاوی درمقاصد حسنه آورده وگفته که روایت
کرد این حدیث راابوداؤد ودارقطنی ولفظ مرا وراست وروایت کرده بیهقی بزیادت وجاهد واسع کل امیر دیلمی از
حدیث مکحول ست ازابی هریره واسنادوی منقطع ست وگفته که این حدیث راطریقے دیگرست درضعفا ابن حبان
راوروایت کرده آنرا وارقطنی ازحدیث حارث عن علی وازحدیث علقمه واسود عن ابن مسعود وازابی الدرداء نیز آورده
وهمه این طرق واهی ست چنانچه تصریح کرده اند بدان غیرواحد ازعلماء بعضے ازان طرق درکتاب علل ابن جوزی
مذکورست وصحیح ترین انچه واقع شده است دروے حدیث مکحول ست ازابی هریره باوجود ارسال انتهی وعلمای
اهل سنت وجماعت برین اجماع کرده ودرکتب عقائد آنرا ذکر کرده وآنرا ازعلامات سنت وجماعت داشته اند
برخلاف آن فرقه که عصمت درامام شرط کنند وباجماع ایشان قطعی شده ویقین پیوسته وبالجمله وے ازحیثیت
حدیث ظنی ست وازحیثیت اجماع قطعی والله اعلم ودرباب لاصلوة لمن علیه صلوة چیزے ثابت نشده ظاهر
که مراد باین کلام نفی صحت حدیث درباب وجوب ترتیب میان صلوة فائته ووقتیه وعدم صحت وقتیه باوجود تذکر
فائته است پس اگر مقصود عدم صحت حدیث ست باین لفظ که لاصلوة لمن علیه صلوة مسلم ولیکن درباب وجوب
ترتیب مذکور که مذهب امام ابوحنیفه ومالک واحمد ست احادیث صحیحه واردست یکی ازین حدیث که بروایت انس رض
درصحیحین آمده که من نسے صلوة فلیصلها اذا ذکرها لاکفارة لها الاذلک فرمود هرکه فراموش کند نمازیرا باید که بگذارد
وردوقتیکه یاد آرد آنرا کفارة نیست مرفراموش کردن نماز راگر همین گذاردن وی دران وقت امر کرد بگذاردن
نماز فائته درو قت یاد آوردن لاجرم چون پیش ازگذاردن نماز وقتیه یاد آید واجب گردد گذاردن وی دران وقت
ودرروایت مسلم وغیروے ازابی هریره نیز اینچنین آمده ودرآخروے قال الله تعالی واقم الصلوة لذکری
ومراد ازذکر الله صلوة داشته ودرلفظے آمده است که فوقتها اذا ذکرها ودرروایت ابن ابی شیبه آمده که من نام

عن صلوة او نسیہ صلوة فلیصلها اذا ذکرها او اذا استیقظ و در ترتیب فوائت میان یکدیگر نیز بروایت احمد و ترمذی و نسائی آمده که گفت بازداشته شدند رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم از چهار نماز روز خندق تا آنکه گذشت از شب آنقدر که خدا خواست پس امر کرد بلال را تا اذان گفت پس تر اقامت گفت و گذارد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم ظهر را پس تر اقامت گفت و گذارد عصر را پس تر اقامت گفت و گذارد مغرب را پس تر اقامت گفت و گذارد عشا را و فعل آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم مبین کیفیت ادائے صلوة ست و امر نیز کرد بگذاردن بایں کیفیت و فرمود صلوا کما رایتمونی اصلی بگذارید چنانچه دیدید مرا که میگذارم پس گذاردن به کیفیت ترتیب واجب باشد و نیز در صحیحین و ترمذی و نسائی آمده از حدیث جابر که آمد عمر بن الخطاب روز خندق بعد از غروب آفتاب و بنیاد دشنام کرد کفار قریش را و گفت یا رسول اللہ نتوانستم گذارد نماز عصر را تا نزدیک رسید آفتاب بغروب پس رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم فرمود من نیز نگذارده ام آنرا پس فرمود فرود آمدیم با بطحان را پس وضو کرد رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم و وضو کردیم ما پس بگذاردیم عصر را بعد از غروب و گذاردیم مغرب را بعد از وے و اگر ترتیب مستحب میبود نه واجب چنانکه امام شافعی میگوید تاخیر نمیکرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم از جهت وے مغرب را که تاخیر وے مکروه است کذا قال الشمنی و نیز در احادیث بطرق متعدده از دار قطنی و طبرانی و خطیب و غیر هم از ابن عمر آمده که هر که فراموش کرد نمازے را پس یاد آورد او را در حال آنکه وے با امام ست باید که بگذارد نمازے را که شروع کرده است با امام چون فارغ شود از ان نماز بگذارد نمازے را که فراموش کرده بود پس تر اعاده کند نمازے را که با امام گذارده بود و چون امر کرد باعادت معلوم شد که ترتیب واجب ست و در بعض روایات آمده چون فراموش کرد نمازے را پس یاد آورد آنرا در نماز مکتوبه باید که بدایت کند بنمازے که وے در وست و چون فارغ شود از ان نماز بگذارد آن نماز را که فراموش کرده بود رواه الدار قطنی و بریں روایت شروع در نماز دقیقه بنسیان فائته و تذکر او در اثنائے نماز ساقط ترتیب میشود چنانکه روایتیے ست در مذهب امام احمد و در باب اتم التمام و اتم الصیام فی السفر هیچ حدیثے صحیح نشده و مراد با تمام اتمام صلوة و ترک قصر او ست در سفر و مراد بصیام ترک افطار ست یعنی هیچ حدیثے ثابت نشده در انکه آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم نهی کرد از اتمام صلوة و از وجوب صوم در سفر چنانکه سابقا در باب سفر گذشت و در باب قنوت فجر و قنوت وتر هیچ حدیثے صحیح نشده بل فعل قنوت وتر از بعض صحابه ثابت شده سابقا در فصول نماز گفته است که در نماز صبح گاه قنوت میخواندند گاه ترک میکرد و چون التزام کرده است که انچه بیان کند از فعل رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم همان باشد که در صحاح اخبار ثابت شده لاجرم انجا انچه گفته صحیح باشد و ما نیز اخبار صحیحه در انجا نقل کردیم و اینجا میگوید که در قنوت فجر هیچ حدیث صحیح نشده یا رب مگر مراد نفی دوام و استمرار بود نه مطلق فعل یا مراد دعاے معین بود در قنوت و بر هر تقدیر مذهب امام ابو حنیفه هم اینست که در نماز فجر قنوت نیست و آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم چند گاه بر جماعه از کفار دعا در ین نماز کرده بود و هرگز نکرد و قنوت در فجر بدعت ست کما ذکرنا همه اما در قنوت وتر در انجا نیز موافق انجا اینجا میگوید گفته و قد سبق مفصلا قنت کرد و در باب نهی از نماز جنازه در مسجد حدیثے صحیح نشده این نیز سابقا در فصل عادت نبوی صلے اللہ علیه وآله وسلم

در احوال میت گذشته است فلینظر ثمه و در باب رفع یدین در تکبیرات نماز جنازه چیزے صحیح نشده و انچه صحیح ست
مجموع در غیر نماز جنازه است در تکبیر احرام و گاه رکوع و گاه اعتدال و گاه قیام از تشهد اول و اخبار و آثار در نفی
زیاده بر سه صد حدیث ست سابقاً در بیان نماز جنازه گفته که دستها در هر تکبیر برداشتی و اینجا میفرماید که در باب
رفع یدین در تکبیرات نماز جنازه چیزے صحیح نشده و اما مبحث رفع یدین در گاه رکوع و گاه اعتدال و گاه قیام از
تشهد اول نیز سابقاً گفته و مبالغه در صحت و ثبوت آن و رد و ابطال مخالف وی کرده است آنجا نیز انچه گفتنی ست
گفته شده است فلینظر کرده و در باب الصلوة لایقطعها شئ چیزے ثابت نشده و این جزو حدیثی ست که در باب
دراءو دفع کسیکه از سجده گاه مصلے بگذرد ورود یافته و تمام حدیث اینست گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم
لایقطع الصلوة شئ وادرءوا ما استطعتم فانما هو شیطان قطع نمیکند نماز را و باطل نمیگرداند آنرا چیزی و دفع کنید
و برانید چندانکه توانید یعنے آنرا که بگذرد از پیش شما در نماز زیرا که وی شیطانی ست اینحدیث را ابو داؤد
از ابی سعید خدرے روایت کرده و طیبی این را دو معنی گفته یکے مراد بشئے دفع باشد یعنی قطع نمیکند نماز را
دفع کردن شما آن گذرنده را و فعلی که در دفع کردن لازم آید پس دفع کنید بقدر استطاعت خود چندانکه توانید
و باک ندارید از ان دیگر آنکه مراد بشئے مرور بود یعنے گذشتن کسی از پیش شما در نماز ضرری نماز شما ندارد
ولیکن با وجود آن آنقدر که توانید دفع کنید تا قطع خشوع نکند و نیز برای نگاهداشت وی از اثم و معصیت و
اینحدیث متضمن دو حکم ست یکی دراءو دفع مار بین یدے المصلے و انیمنی در احادیث صحیحه از بخارے و مسلم
و غیر ایشان ورود یافته با مبالغه در حد بلیغ که دران مذکور ست در صحیحین از ابی جهیم آمده که گفت گفت رسول خدا
صلے الله علیه وآله وسلم اگر بداند گذرنده از پیش مصلے که چه لازم مے آید بروے هر آئینه باشد ایستادن
او بهتر از گذشتن تا چهل را وی گوید معلوم نشد که چه مراد داشته چهل روز یا چهل ماه یا چهل سال چنانکه از ابی سعید
بروایت صحیحین آمده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون بگذارد یکے از شما نماز بسته پس خواهد
یکے که بگذرد از پیش وی باید که دفع کند او را و اگر ابا آرد وی یعنے مند فع نگردد و خواهد که البته بگذرد باید که مقاتله
کند او را و در بعض روایات باید که قتل کند او را که وی شیطان ست و مراد بمقاتله دفع اوست بقهر
و عنف نه حقیقت قتل و در روایت بخارے آمده که ابو سعید نماز میکرد و جوانی از بنی ابی معیط خواست که
از پیش او بگذرد ابو سعید او را دفع کرد و دستی بر سینه وی زد آن جوان ابا آورد از انکه نگذرد این بار سخت تر
از بار اول زد پس وی بشکایت ابی سعید بنزد مروان رفت در دنبال وی ابو سعید نیز بر مروان در آمد مروان
گفت یا ابا سعید چرا اینچنین کردی با بن عم خود پس ابو سعید این حدیث را بر خواند و مسلم همین حدیث را
آورده نه قصه را و در روایتے آمده که آن گذرنده پسر مروان بود که گریه کنان پیش پدر رفت پدرش با بی سعید
گفت که چرا برادر زاده خود را زدے پس ابو سعید گفت من او را نزده ام شیطان را زده ام و این حدیث
بر خواند حکم دیگر آنکه قطع نمیکند نماز را چیزے یعنے گذشتن چیزے از پیش مصلے و همین ست مذهب جمهور علما
و در روایت خمسه غیر ترمذی آمده که قطع نمیکند نماز را هیچ چیزے و لیکن تا توانید دفع کنید آنرا که مرور کند
زیرا که وے شیطان ست و بر خلاف این نیز حدیث از ابی هریره در صحیح مسلم آمده که گفت گفت رسول خدا

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قطع میکند نماز را گذشتن امراۃ وحمار وکلب و در بعض روایات کلب اسود و جمہور علما این را تاویل کردہ اند کہ مراد قطع خشوع وتدبر ست کہ روح نماز و خلاصہ آنست یا مراد باین احادیث کہ دلالت دارند بر قطع صلوۃ تاکید و مبالغہ است در حث بر نصب سترہ ولیکن ہمین تخصیص این امور ثلثہ را بگونہ دارد مگر آنکہ گویند منع و اشتغال اینہا از خشوع بیشتر و سخت تر ست اما امراۃ خود ظاہر ست واما حمار از جہت کثرت ملازمت وے شیاطین را چنانکہ دلالت میکند بران امر متبوذ نزد نمیق وی کہ ناشی ست از دیدن وی شیطان را واما کلب از جہت غلبہ نجاست وی کذا قالوا و نیز آمدہ است کہ عائشہ رض انکار آورد بر ابی ہریرہ در روایت کردن وی این حدیث را و بر قومی کہ اعتذار بیان کردند وگفت کہ جمع کردید و تشبیہ دادید بما ما را ای قوم بحمار وکلب و حال آنکہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ نماز میگزارد در شب و من بارض افتادہ بودم میان او و میان قبلہ مثل پیش افتادن جنازہ رواہ البخاری و مسلم و باین انکار ازام المومنین در حقیقت راجع ست بآن این حدیث بر ظاہر معنی مراد باین آن نیست کہ شما فہمیدہ اید کہ مرور ناطع صلوۃ ست در حقیقۃ و مبطل اوست بلکہ وی تاویلی دیگر و معنی دیگر دارد چنانکہ مذکور شد اکنون آیدم کہ شیخ مصنف کہ منع ثبوت حدیث الصلوۃ لا یقطعہا شیء کہ روایت ابی داؤد ست میکند ما نا کہ ترجیح حدیث قطع صلوۃ میکند بر روایات ثلثہ مذکورہ کہ در صحیحین ست اما معلوم شد کہ او را جمہور علما تاویل کردہ اند و حدیث متفق علیہ منافی آنست و ہیچکس از علما بایشان نرفتہ بجز بعض و امام احمد رحمہ اللہ گفتہ کہ من در کلب اسود شک ندارم کہ قطع میکند نماز را و در نفس من از امراۃ و حمار تردد ی ہست و احق این را ہو یہ نیز گفتہ کہ قطع نمیکند مگر کلب اسود کذا قال الترمذی و حال آنکہ در جانب عدم قطع حدیث ابن عباس کہ در صحیحین ست نیز آمدہ کہ گفت پیش آمدم بر الاغ خری سوار و من در ان ایام بالوغ نزدیک رسیدہ بودم و حال آنکہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز میگزارد در میانہ بجانب دیواری یعنے بے سترہ میگذارد پس گذاشتم من از بعض صف و گذاشتم خرک را کہ میچرید یعنی پیش صف و من در صف در آمدم ہیچ کس بر من انکار نکرد و ما نا کہ تمسک امام احمد و اسحق تخصیص کلب باسود نیز ہاست کہ از حدیث عائشہ رض و ابن عباس عدم قطع امراۃ و حمار معلوم گشت و ظاہر مصنف در اطلاق حدیث عدم قطع سخن دارد فتدبر و ترمذی در تخصیص کلب باسود گفتہ ست کہ از ابی ذر کہ راوی این حدیث ست پرسیدند کہ چرا ست کہ کلب سرخ و سفید قطع نمیکند گفت کہ من نیز از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این سوال کردہ بودم و مرا کلب اسود شیطان ست تنبیہ فقہا گفتہ اند اگر بر مصلے ضرورتے دارد و گذرندہ بے ضرورت از پیش وی بگذرد و حکم اینست کہ مذکور شد و اگر مصلے را ضرورتی نیست و بے ضرورتے بر سر راہ مردم آمدہ نماز مے گذارد اثم بروست نہ بر گذرندہ و اگر ہر دو بے ضرورت کردہ اثم بر ہر دو ست و اگر ہر دو را ضرورت ست از ہر دو ساقط و اللہ اعلم و در باب صلوۃ التسبیح حدیثی صحیح نشدہ انچہ حدیث را در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد و ترمذی آوردہ و در روایتی نہایتا آنرا در سالی بسیار آوردہ و در مشکوۃ از ابن ماجہ و بیہقی نیز گفتہ و در حصن حصین بر مزابی داؤد و ابن ماجہ و صحیح مستدرک حاکم و صحیح ابن حبان ذکر کردہ و ترمذی در جامع خود گفتہ کہ در ین باب حدیث از ابن عباس و عبد اللہ ابن عمر و انس آمدہ و حدیث انس حسن غریب ست و گفتہ کہ روایت کردہ شدہ ست از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در صلوۃ تسبیح احادیث متعددہ و صحیح نیست بسیاری ازان و اثبات کردہ آنرا ابن المبارک و غیر وے از اہل علم و ذکر کردہ اند فضل آنرا انتہی و کلام مشیخ و ہمین باب آنست کہ در تنزیہ الشریعۃ

گفته که دار قطنی گفته این حدیث از ابن عباس و ابی رافع مولای رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بطرق متعدده که در وی ضعفا و مجاهیل اند آمده و تعقب کرده شده است برین سخن که حدیث ابن عباس را ابو داؤد و ابن ماجه و حاکم و حدیث ابی رافع را ترمذی و ابن ماجه آورده اند و گفته که رد کرده شده است بر این جوزی در ایراد وی این حدیث را در موضوعات و آورده است حافظ ابن حجر حدیث ابن عباس را در کتاب الخصائص المکفرة للذنوب المتقدمة والمتأخرة و گفته که رجال اسناد وی لاباس بهم و بد کرده و خطا نموده ابن جوزی که این حدیث را در موضوعات آورده و قول او که موسی بن عبد العزیز مجهول ست صواب نیست زیرا که ابن معین و نسائی او را توثیق نموده اند پس رفع نکند جهالت حال وی بر کسیکه بعد از ایشان آمده و در امالی او کار گفته که حدیث ابن عباس را بخاری در جزء القراءة خلف الامام و ابو داؤد و ابن ماجه و ابن خزیمه در صحیح خود و حاکم در مستدرک با تصحیح و بیهقی و غیر هم روایت کرده اند و ابن شاهین در ترغیب گفته که شنیدم ابا بکر ابن ابی داؤد را که گفت شنیدم پدر خود را که میگفت صحیح ترین حدیث در صلوة تسبیح انیست، و گفت که موسی ابن عبد العزیز را توثیق کرده ابن معین و نسائی و ابن حبان و روایت کرده اند از وی خلقی و اخراج کرده از وی بخاری در ثقات این حدیث را بعینه و اخراج کرده ابو وی در ادب مفرد حدیثی را در جمع و عدد و بعض این امور مرتفع میگردد جهالت و از ان کسانیکه تصحیح کرده اند این حدیث را یا تحسین نموده ابن منده است و تالیف کرده در تصحیح وی کتابی و اجری و خطیب و ابو سعید ابن سمعانی و ابو موسی مدنی و ابو الحسن بن مفضل و منذری و ابن صلاح و نووی در تهذیب الاسماء و سبکی و غیر هم و دیلمی در مسند الفردوس گفته که صلوة تسبیح اشهر صلوات ست و اصح آنها از روی اسناد و گفته که صحیح ترین چیزی در فضائل سور حدیث قل هو الله احد ست و در فضل صلوات حدیث صلوة تسبیح ست و بیهقی و غیر وی از ابی حامد ابن الشرقی آورده که گفت نوشت مسلم با ما حدیث صلوة تسبیح را از عبد الرحمن بن بشیر بعد ازان شنیدم مسلم را که میگفت روایت کرده نشده است در وی اسناد ی احسن ازین و ترمذی گفته که ثابت داشته است ابن المبارک و غیر وی از اهل علم صلوة تسبیح را و ذکر کرده اند فضل در وی و حاکم گفته است که از انچه استدلال توان کرد بوی بر صحت این صلوة عمل کردن ائمه است مثل ابن المبارک و بیهقی بدان و تداول صالحین مر آنرا از یکدیگر و درین تقویت ست مر حدیث مرفوع را و سیوطی این را از بیهقی نقل کرده و حافظ ابن حجر گفته است مقدم ترین کسیکه روایت کرده شده است عمل این نماز از وی ابو الجوزا اوس بن عبد الله بصری ست که از ثقات تابعین ست و ثابت شده از جماعتیکه بعد از وی اند و اثبات کرده آنرا ائمه طریقین از شافعیه و روایت کرده این را از وی بیهقی بسند حسن و عبد العزیز ابن ابی داؤد که مقدم تر از ابن المبارک ست گفته من اراد الجنة فعلیه بصلوة التسبیح و ابو عثمان جیری زاهد گفته که ندیدم برای رفع شدائد و هموم مثل صلوة تسبیح و مر حدیث ابن عباس را طرق ست که مجموع آن شش طریق ست و بموافقت یکدیگر قوت یافته و تائید پذیرفته است و ائمه این شان و اکابر این فن آنرا روایت نموده اند و ابن جوزی ایراد ان وهم شده است که صدقه که دران مذکور ست ابن یزید خراسانی ست و انچنین نیست بلکه وی ابن عبد الله دمشقی ست معروف بسمین بصل او را از جهت حفظ تضعیف کرده اند و جماعه او را توثیق نموده بخلاف خراسانی که وی متروک ست این کلام تنزیه الشریعة است که نقل کرده شد و ما در آخر کلام درین قدر طرق و روایات اختصار کرده ایم و همین قدر بس ست و سیوطی

در مرقاة الصعود الی سنن ابی داؤد و نیز مثل کلام وے آوردہ در رعایت استیفاء و استقصاء و نیز در تنزیہ الشریعة گفتہ است کہ ابن حجر تناقض زدہ است و در تخریج رافعی گفتہ است کہ حق آنست کہ ہمہ طرق وی ضعیف ست و حدیث ابن عباس قریب بشرط حسن ست لیکن شاذ ست از جہت شدت فردیت او روے و ہمچنین کلام نووی نیز درین باب مختلف آمدہ در تہذیب الاسماء آنرا تحسین کردہ چنانکہ گذشت و در اذکار استحباب آنرا مؤکد ساختہ و در شرح مہذب تضعیف نمودہ واللہ اعلم انتہی و بالجملہ درشان این صلوٰة اختلاف گونہ ہست و بنظر تتبع و تصفح کلام ائمہ صحت و حسن وے غالب و جزم شیخ مصنف بعدم صحت احادیث و طرق وارده در وے محل نظرست لااقل اشارتی باختلاف بایست کرد مصنف در بیان باب بر طریقہ ابن جوزے میرود و در حکم بیک جانب بسبی بی صرفہ و لی تحاشی ست و تانی و توقف در محل تردد و خلاف شرط انصاف ست و در باب صلوٰة رغائب و صلوٰة نیمۂ شعبان و صلوٰة نیمۂ رجب و صلوٰة ایمان و صلوٰة لیلة المعراج و صلوٰة لیلة القدر و صلوٰة کل لیلة من رجب و شعبان و رمضان درین ابواب چیزے ثابت نشدہ این صلوٰة و امثال آن در اوراد بعض مشائخ طریقت نوشتہ شدہ و بعمل ایشان مقرون گشتہ است و نزد مشائخ حدیث بصحت نرسیدہ و بعض از ایشان در انکار آنہا سبالغہ عظیم نمایند و سیدی احمد ابن زروق کہ از مشاہیر مشائخ دیار مغرب ست در وصایای خود گفتہ و لاتقل بصلوة الایام و الاسابیع و قول فصل درینباب آنست کہ در رسالہ توصیل المرید الی المراد بیان احکام الاخراب و الاوراد گفتہ ایم و احادیث درین ابواب نیز آمدہ بعضی موسوم بوضع و بعضی بضعف و در جامع الاصول ذکر صلوٰة رغائب کردہ و کیفیت آن بیان نمودہ باوجود انکہ وضع کتاب برای جمع احادیث صحاح ستہ کردہ و حدیثے درین باب از انس آوردہ و گفتہ کہ این حدیث در کتاب رزین ست و در ہیچ یکے از کتب ستہ آنرا نیافتیم و الحدیث مطعون فیہ انتہی و در باب زکوٰة حلی چیزے ثابت نشدہ بدانکہ در وجوب زکوٰة حلے از ذہب و فضہ کہ زنان را بود ائمہ را اختلاف ست امام ابو حنیفہ گوید کہ در وے زکوٰة ہست و امام مالک گوید در حلی کہ مباح ست استعمال وے زکوٰة نبود و این اظہر قولین ست از امام شافعی و مختار در مذہب امام احمد نیز ہمین ست و در انچہ پوشند و یا برائے کرا و تجارت یا حرام بود یا برائے انفاق عند الحاجة سعد ساختہ نزد ایشان ہم ہست و امام محمد در موطا گفتہ کہ حلی کہ از جواہر و لآلی بود نیست در وے زکوٰة در ہر حال دلیل این ائمہ آنست کہ وی مستعمل ست در مباح پس مشابہ آمد بثیاب ندلہ و عبید خدمت و دور سکنی و دلیل امام ابو حنیفہ و تابعان وے عموم قول حق سبحانہ و تعالی ست والذین یکنزون الذہب و الفضة و لا ینفقونہا فی سبیل اللہ الآیة و عموم قول پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فی الورق ربع العشر یعنی در نقرہ واجب ست چل یک و این عام ست خواہ سکہ زدہ باشد یا غیر سکہ زدہ آئینہ باشد یا حلی یا غیر آن و نیز سبب زکوٰة مال نامی ست و دلیل نامو جود ست در ذہب و فضہ از روے خلقت و معتبر درین باب دلیل ست بخلاف ثیاب و امثال آن و احادیث و آثار در ہر دو جانب مختلف آمدہ اما در جانب وجوب کہ مذہب حنفیہ است ابو داؤد و ترمذی و نسائی از حدیث ابن عمرو ابن شعیب عن ابیہ عن جدہ آوردہ کہ زنے نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آمد و با او دخترے بود مر او را و در دست دختر وے دو دستانہ بود از طلا فرمود آیا میدہی زکوٰة این را گفت لا یا رسول اللہ نمیدہم فرمود خوش مے آید ترا کہ پوشاند پروردگار تعالی روز قیامت دو دستوانہ از آتش پس بر کشید آن زن دستوانہا را و بینداخت بجانب حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و گفت ہما للہ و رسولہ این لفظ ابی داؤد است

رضاع

ونسائی گفته که زنے آمد از اہل یمن و ذکر کرد باقے حدیث را و در روایت ترمذی آمده که دو زن آمدند نزد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم و در دست آنہا دو سوار بود الحدیث و شمنی گفته که ابن قطان گفته است که اسناد این حدیث صحیح ست و نیز روایت کرد ابو داؤد و حاکم بر شرط شیخین از عائشہؓ که گفت در آمد بر من رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم پس دید در دست من انگشتر سیمای بزرگ از نقره فرمود چیست اینها یا عائشہؓ گفتم ساخته ام اینها را تا بیارایم خود را برای تو فرمود آیا ادا میکنی زکوة این را گفتم نه فرمود بس ست اینها ترا برای آتش دوزخ و زرکشی در شرح مخرقی گفته که در اسناد این دو حدیث سخن ست و در روایت موطا آمده که ام سلمه گفت که می پوشیدم من حلے از ذهب گفتم یا رسول اللہ اینها داخل کنز ست فرمود هر چه زکوة او ادا کنند کنز نبود اما در جانب عدم وجوب احد گفته است که پنجکس از صحابه اند که مذهب ایشان عدم وجوب زکوة ست ابن عمر و عائشہؓ و انس و جابر و اسماء بنت ابی بکر و از جابر مرفوعاً نیز آمده و آن ضعیف ست انتهی و بیهقی گفته که آنچه روایت کرده شده است از جابر مرفوعاً که لیس فی الحلی زکوة باطل ست و اصلی ندارد و آنچه مروی ست قول او ست و مروی ست که ابن عمر مے پوشانید بنات و جواری خود را حلے ذهب و بیرون نمی آورد زکوة آنرا و نیز آمده که عائشہؓ می پرورد بنات برادر خود را که یتیم بودند در کنار خود و می پوشانید ایشان را حلے و بیرون نمی آورد از ان زکوة و این احادیث در جامع الاصول مذکورند و اسماء بنت ابی بکر مے پوشانید بنات خود را ذهب مانند پنجاه هزار و زکوة نمیداد و ترمذی گفته که اختلاف کرده اند اهل علم در بنات و بعض صحابه و تابعین گفته فی الحلی زکوة و سفیان ثوری و عبد اللہ ابن المبارک باین قائل اند و بعض صحابه که ابن عمرؓ و عائشہؓ و جابر ابن عبد اللہ و انس بن مالک از ایشانند گویند لیس فی الحلی زکوة بعض فقهای تابعین نیز برین اند و مالک ابن انس و شافعی و احمد و اسحاق قائل اند باین و صحیح نشده از حضرت مصطفے صلے اللہ علیه وآله وسلم درین باب چیزے انتهی و بعض گفته اند که مراد نزکوة حلی بعاریت دادن آنهاست روایت کرده شده است این تاویل از سعید ابن المسیب و حسن بصری و غیر ایشان و در رد و عید بر ترک مندوب آمده است چنانکه در قول وی سبحانه تعالی + ویمنعون الماعون + کذا قال الزرکشی و در مقاصد حسنه میگوید که این را بعضے از فقها بعنوان حدیث نقل کنند و آن نزد بیهقی از حدیث کامل بن العلا از حبیب بن ثابت از قول ابن عمر ثابت ست و از طریق قتاده و شعبی از سعید ابن المسیب نیز آمده که در زکوة حلی گفت یلبس و یعار و بنا بچه مذکور شد ظاهر گشت که مراد شیخ مصنف عدم صحت حدیث ست در باب زکوة حلی نفیا و اثباتا بلکه نفی ان احری ست بآن و در اثبات خود احادیث آمده که بعض ائمه حکم کرده اند بصحت آن چنانکه مذهب امام ابو حنیفه است و الله اعلم و در باب زکوة عسل باکثر روایات چیزے ثابت نشده و در باب زکوة خضراوات چیزے ثابت نشده ذکر این هر دو باب سابقاً در باب زکوة وصدقات گذشته است و در باب سوال اطلبوا من الرحماء من حسان الوجوه و آنچه درین معنی مست مجموع باطل ست در مقاصد حسنه میگوید که طبرانی بلفظ التمسوا الخیر عند حسان الوجوه از حدیث یزید بن خصیفه عن ابیه عن جده مرفوعاً آورده و همچنین آمده نزد ابی یعلے و این مشهور ست و مراو را طرق ست از انس و جابر و عائشہؓ و ابن عباس و ابن عمر و ابی بکره و ابی هریرہؓ و لفظ اکثر ایشان اینست که اطلبوا الخیر عند حسان الوجوه و در لفظے اذا طلبتم الحاجات فاطلبوها الی حسان الوجوه و در لفظ اطلبوا الحوائج بالخیر و در لفظ اطلبوا الخیر و این هر دو لفظ نزد عسکری ست و نزد بعض این زیادت آمده

فان قضی حاجتک قضاہا بوجہ طلق وان ردک ردک بوجہ طلق فرب حسن ابوجہ وتیمہ عند طلب الحاجۃ ورب ذمیم ابوجہ حسنہ عند طلب الحاجۃ یعنے طلب کنید خیر وحاجت خود را از مردے کشادہ روے خوش خلق کہ اگر حاجت ترا قضا کند بروے کشادہ کند واگر رد کند بروے کشادہ کند وبسا نیکو رو کہ زشت روست نزد طلب حاجت وبسا زشت رو کہ نیکو روست نزد آن وگفتہ کہ تمامۂ طرق آن ضعیف ست وبعض سخت ترست در ضعف از بعض دیگر واحسن طرق چیزے ست کہ آوردہ است آنرا تمام وغیر وے از طرق سفیان ثوری باسناد وے از ابن عباس بلفظ التمسوا الخیر وانچہ آوردہ ست بخاری در تاریخ خود وبعض بدل ابن عباس ابی ہریرۃ آوردہ وآن ثابت ترست وروایت کردہ آنرا ابو یعلی موصلی در مسند خود وروایت کردہ طبرانی از مجاہد از ابن عباس وگفتہ گمان میبرم کہ آنرا رفع کردہ وگفتہ کہ رجال وے ثقہ اند وبا این ہمہ طرق درست نباشد حکم بر متن بوضع چنانکہ شیخ ابن حجر بدان اشارت کردہ ودر بعض اشعار ابن رواحہ یا حسان بن ثابت چنانکہ عسکری روایت کردہ واقع شدہ کہ گفتہ + قد نمعنا نبینا قال قولا + ہو لمن یطلب الحوائج راحۃ + اعتمدوا واطلبوا الحوائج من زین اللہ وجہہ بصباحۃ + انتہی ودر تنزیہ الشریعۃ بعض طرق حدیث اطلبوا الخیر عن حسان ابوجہ را ضعیف گفتہ وبعض را حسن وآنرا متابعات آوردہ واز سیوطی نقل کردہ کہ گفتہ کہ این حدیث نزد من حسن صحیح ست وجمع کردہ ام طرق آنرا در جزوے مفرد وبالجملہ حکم مصنف ببطلان این حدیث کہ ظاہر در معنی وضع ست درست نباشد واللہ اعلم ودر باب فضل معروف وتحذیر از تبرم بجوائج خلق چیزے ثابت نشدہ در مقاصد حسنہ از بیہقی در شعب الایمان وابی یعلی وعسکری از حدیث ثور بن یزید از خالد بن معدان از معاذ بن جبل مرفوعاً آوردہ کہ ما عظمت نعمۃ اللہ علی عبد الا عظمت مؤنۃ الناس علیہ فمن لم یحتمل تلک المؤنۃ فقد عرض تلک النعمۃ للزوال ترجمہ چون حق تعالی نعمت را بر بندۂ از بندگان خود عظیم گرداند مؤنت وسواسات مردم را نیز بروے عظیم گرداند واگر بر بندہ آن مؤنت مردم وغمخوارے ایشان را پس تحقیق در آورد آن نعمت را در عرضۂ زوال وبیہقی نیز آنرا بہمین اسناد روایت کردہ الا آنکہ مالک ابن یخامر را میان خالد ومعاذ واسطہ آوردہ وطبرانی وبیہقی از حدیث او زاعی از ابن عمر نیز بلفظ دیگر مرفوعاً روایت کردہ وبیہقی از حدیث او زاعی از ابی ہریرہ نیز آوردہ بلفظ ما من عبد انعم اللہ علیہ نعمۃ اسبغہا علیہ الا جعل الیہ شیأ من حوائج الناس فان تبرم بہم فقد عرض تلک النعمۃ للزوال وبعضے ازین طرق موکد بعض ست انتہی واین لفظ اخیر مناسب ترست بلفظیکہ مصنف ترجمہ آنرا ذکر کردہ واز عبارت مقاصد ظاہر میشود کہ این حدیث در حد ذات ضعفے دارد ولیکن تعدد طرق جبر آن کردہ واللہ اعلم ودر باب فضائل عاشورا واستحباب صیام آن ثابت شدہ وسائر احادیث در فضل آن در فضل صلوۃ وانفاق وخضاب وادہان واکتحال وطبخ حبوب وغیر ذلک مجموع موضوع ومفتری ست قال ائمۃ الحدیث الا کتحال فیہا بدعۃ ابتدعہا قتلۃ الحسین سرمہ کشیدن در روز عاشورا بدعتی ست کہ کشندگان حسین ابتداع کردہ اند احادیث کہ در فضل وعظمت روز عاشورا ووقوع وقائع عظیمہ در آن مثل قبول توبہ آدم ورفع ادریس بآسمان ونجات ابراہیم از آتش وبر آوردن نوح از سفینہ وانزال توریت بر موسی وفدیہ اسمعیل از ذبح وبر آوردن یوسف از زندان ودیگر وقائع انبیا صلوات اللہ وسلامہ علیہم واشال آن آمدہ ہمہ نزد محدثان موضوع ومفتری ست واز افعال وخصال کہ در وے مشہور ست از انجملہ استحباب صوم صحیح ست حتی کہ در بعض احادیث صحیحہ آوردہ

کرسه خیر بود کآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ترک نمیداد آنہارا در سفر و حضر سنت فجر و روزۂ عاشورا و سه روزه
در هر ماه و در تکثیر طعام بر عیال احادیث ضعیفه وارد شده که بتعدد طرق جبر آن نقصان شده و حافظ زین الدین
عراقی در امالی خود از طریق بیهقی آورده که پیغمبر خدا فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من وسع علے عیالہ و اہلہ یوم عاشورا
وسع اللہ علیہ سائر سنتہ و گفته که این حدیثے ست که ردے لینی ہست ولیکن حسن ست بر رے ابن حبان و مر آنرا
طریقے دیگر ست که تصحیح نموده حافظ ابو الفضل محمد بن ناصر و در وی زیادات منکره است و ظاہر کلام بیهقی دانست که
حدیث توسعه حسن ست برای غیر ابن حبان نیز زیرا که روایت کرده است او را از طرق متعدده از جماعه صحابه
مرفوعاً و گفته که این اسانید اگرچه ضعیف ست لیکن چون ضم کرده شود بعض بعض قوتے پیدا کند و انکار ابن تیمیه
در توسعه چیزے وارد نشده و ہم ست کذا فی الصواعق المحرقة و اما باقی اعمال که در بعض کتب آنرا خصال عشره گفته
و بنظم در آورده است محدثان آنرا اصلا قبول ندارند و موضوع و مفتریے گویند چنانچه شیخ مصنف گفته و ابن
قیم نیز بدان تصریح نموده است و اکتحال سنت ست علی الاطلاق و تخصیص آن بروز عاشورا بدعت ست
اما آنکه شیخ گفته که سرمه کشیدن در روز عاشورا بدعت ست که کشندگان امام حسین ابتداع کرده اند وجه آن چه باشد
آیا مقصود آن جماعه مقهور زینت و زیب و سرور بوده یا سرمه کشند و نیک نیک در سر مبارک وی نگاه کنند و در بعض
حکایات آمده است که بعضے ازان اشقیا بخون شریف وی سرمه کشیدند نعوذ باللہ من ذلک و در بعض طرق آمده
که من اکتحل بالاثمد یوم عاشورا لم ترمد عینه ابدا و در مقاصد گفته که حاکم و بیهقی و دیلمی این را آورده اند و حاکم گفته که
اینحدیث شاذ ست قلت بل موضوع اورده ابن الجوزی فی الموضوعات و مجمل آنکه در صواعق گفته که طریقه
اہل سنت آنست که درین روز هم از مبتدعات فرقهٔ رافضیه مثل ندبه و نوحه و عزا و امثال آن جتناب کنند
که آن نه از داب مومنان ست و الا روز وفات حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اولی و احری ا میبود بدان و ہم از
بدع ناصبیه متعصبه با اہل بیت نبوت سلام اللہ علیہم اجمعین از عید گرفتن آن روز باظہار فرح و سرور و زینت و خضاب
و اکتحال و لبس ثیاب جدید و توسیع نفقات و امثال آن که اینہا از قبیل مقابله فاسد بفاسد و بدعت ببدعت
و شر بشر ست و وارد نشده دران حدیث صحیح نه از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نه از ہیچ یکے از اصحاب و مستحب
نداشت آنرا ہیچ یکے از ائمه مسلمین نه از ائمهٔ اربعه و نه غیر ایشان و وارد نشده درین باب در کتب معتمده چیزی نه صحیح و نه ضعیف
بلکه اذکر فی الصواعق المحرقة و اللہ اعلم و در باب روزه رجب و فضل آن چیزی ثابت نشده بلکه کراہت آن ثابت
شده سابقاً در باب صیام ذکر روزه این ماہها رفته است حاجت باعاده نیست و در باب الحجامة تفطر الصیام
چیزی صحیح نشده درینباب نیز در کتاب صیام اشباع در کلام کرده شده است و در باب حج ما قبل ان لا تحج او حدیث
من اکتحل یوم عاشورا لم یرمد فی عینه صحیح فلیست ان شاء الیهود یا وان شاء النصرا نیا چیزے ثابت نشده مضمون این حدیث تاکید و مبالغه
در وجوب حج و مبادرت در ادای آن میفرماید حج کنند پیش از آنکه نتوانند کرد آنرا و ہر که را قدرت و استطاعت حج
پیدا شد و حج نکرد برابر ست خواه بر دین یهود بمیرد یا بر دین نصاری و حدیث حجوا قبل ان لا تحجوا را سخاوی در مقاصد
از عبد الرزاق آورده و گفته که ابو نعیم و دیلمی از طریق وی از ابی ہریره مرفوعاً آورده اند و گفته که نزد ارطاة در سنن نیز آمده
و دوکس از رواة این طریق مجہول اند و زمخشری آنرا در کشاف آورده و نزد ابن ابی شیبه از ابن عمر مرفوعا آمده

وابن حبان وحاکم وبزار وطبرانی نیز آورده انتهی وسیوطی از حدیث حاکم وبیهقی از علی وابی هریره آورده ودر بعض طرق این زیادت آمده که حج کنید پیش ازان که حج نتوانید کرد دران وقت که نشینند اعراب بر اطراف وادیهای خود وگمان رند هیچ یکے راکه درآید آنرا یعنے ملکه را ودر روایتے آمده که من می بینم حبشے خرد گوش کج دست وپا را که وردست وی کلندست ویران میکند کعبه را سنگ سنگ واین خبرست از احوال آخر زمان واما حدیث ثانی من امکنه الحج الحدیث ترمذے آنرا از امیر المومنین علی بلفظ من ملک زادا واحلته یبلغه الی بیت الله ولم یحج فلا علیه ان یموت یهودیا او نصرانیا آورده وگفته هذا حدیث غریب لا نعرفه الا من هذا الوجه وفی اسناده مقال وهلال ابن عبد الله مجهول والحارث ضعیف فی الحدیث ودر باب کل قرض جر منفعة فهو ربوا چیزی ثابت نشده شیخ عبد الرحمن ابن بسیع که از متاخرین علما ومحدثین دیار یمن ست در کتاب تمییز الطیب من الخبیث فرماید ورعلی الاتمة من الاحادیث این حدیث را از حارث ابن ابی اسامه در مسند ش از امیر المومنین علی مرفوعا آورده ودر معنی این حدیث احادیث در مشکوة از حدیث ابن ماجه وبیهقی در شعب الایمان از انس رض آمده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون قرض دهد یکی از شما وهدیه بفرستد یعنی مستقرض بسوی وی یا سوار کند بر دابه خود باید که سوار نشود دابه را وقبول نکند هدیه را مگر آنکه پیش از قرض میان ایشان چنین معامله میرفته باشد وهم از انس از حدیث بخاری در تاریخ آورده که فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چون قرض دهد مردی مردی را باید که نگیرد از وی هدیه را وآثار صحابه درین باب نیز آمده ودر باب لا نکاح الا بولی وشاهدے عدل چیزے صحیح نشده حدیث لا نکاح الا بولے را در جامع الاصول از ابی موسی اشعری از حدیث ابی داؤد وترمذی آورده ودر مشکوة از احمد وابن ماجه ودارمے نیز آورده وزرکشی در شرح خرقی گفته که رواه الخمسة الا النسائی وصححه ابن المدینی وغیره وسیوطی از احمد وترمذے وابی داؤد ونسائی وابن ماجه از ابی موسے وابن ماجه از ابن عباس واز احمد وابن ماجه از عائشه رض آورده لا نکاح الا بولے والسلطان ولی لمن لا ولی له وحدیث لا نکاح الا بولے وشاهدین را از طبرانی از ابی موسی آورده ولا نکاح الا بولے وشاهدی عدل را از بیهقی از عمران واز عائشه آورده وترمذی در جامع خود حدیث لا نکاح الا بولے را از ابی موسی بطرق متعدده آورده وگفته که درین باب از عائشه رض وابی هریره وعمران بن حصین وانس بن مالک نیز حدیث آمده وگفته که در حدیث ابی موسی اختلاف رواة ست وآنرا بتفصیل بیان نموده وگفته که حدیث عائشه رض نزد من حسن ست وترمذی حدیث لا نکاح الا ببینة را بانی حدا وضع کرده واز ابن عباس آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم زانیات آنانند که نکاح میکنند نفسهای خود را بغیر بینه وگفته که رفع کرده این حدیث را عبد الاعلی در کتاب تغییر وموقوف آورده در کتاب طلاق ورفع نکرده وهذا صح وگفته که حدیث عبد الاعلے مرفوعا غیر محفوظ ست ونمیدانم هیچ یکے را که تابع کرده او را مگر آنچه مرویست از عبد الاعلی از سعید از قتاده وصحیح آنست که روایت کرده شده است از قول ابن عباس لا نکاح الا ببینة ودرین باب از عمران بن حصین نیز آمده انتهی بدانکه در نکاح امراة بالغه بی اذن ولی وتزویج وی نفس خود اختلاف ست میان ائمه امام شافعی ومالک واحمد برین اند که جائز نیست وتمسک ایشان بهمین حدیث لا نکاح الا بولی ست که در دے مشائخ حدیث را سخن ست چنانکه معلوم شد وحدیث دیگریست که آنرا احمد وترمذی وابو داؤد وابن ماجه ودارمی از عائشه رض روایت

کردہ اند کہ ایما امرأۃ نکحت بغیر اذن ولیہا فنکاحہا باطل سہ مرتبہ الحدیث و بسیاری از اصحاب کہ عمر بن الخطاب و علی ابن ابی طالب و عبد اللہ ابن عباس از ایشاں اند و از تابعین و تبع تابعین برین جانب اند و مذہب حنفیہ آنست کہ نکاح بالغہ بے اذن ولے جائز ست و دلیل ایشان قول حق سبحانہ و تعالی کہ فرمود حتی تنکح زوجا غیرہ اسناد نکاح بزن کرد پس معلوم شد کہ نکاح از وی جائز ست و لا بد این در بالغہ خواہد بود و اصحاب کتب ستہ غیر بخاری روایت کردہ اند از ابن عباس کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایم یعنے زن بیشب احق ست بنفس خود از ولی خود و بکر استیذان کردہ میشود او را و در نفس او اذن او خاموشی ست و در روایت بخاری آمدہ کہ خنسا بنت خذام را پدرش تزویج کرد و وی ثیب بود پس ناخوش آمد و پیرا و نزد حضرت آمد پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رد کرد نکاح او را و نیز اگر زن مکلفہ اقرار کند بنکاح صحیح ست اقرار وے و اگر انشاے عقد از وے صحیح نباشد صحیح نشود اقرار چنانچہ از رقیق و صغیر و اگر زن بالغہ خود را بغیر کفو دہد نکاح وی صحیح ست و لیکن اولیا را اعتراض بدان میرسد کہ نزد حاکم بروند و طلب تفریق کنند و در روایت حسن از ابی حنیفہ باطل ست و گفتہ اند کہ این اصح و احوط ست و علیہ الفتوے فی زماننا کذا قال الشمنی اما نکاح بغیر بینہ و شہود اتفاق ست مراست را بر بطلان آن و ترمذی گفتہ مگر نزد قومے از متاخرین اہل علم انتہی و در بعض روایات نادرہ غیر معمولہ از بعض حنفیہ نیز مے آرند و مذہب صحیح مقرر نزد ما آنست کہ حضور شاہدین کہ مجتمع باشند در سماع قول زوج و زوجہ شرط ست و اگر یکے بشنود و برود و باز دیگرے بیاید و بشنود جائز نیست و نزد یک دو دو زن نیز جائز ست و مذہب احمد نیز ہمین ست و در باب امر باتخاذ سرار ے چیزے ثابت نشدہ در تنزیہ الشریعہ از طبرانے در اوسط از ابی الدرداء آوردہ کہ علیکم بالسرار ے فان من مبارکات الارحام و در روایت عقیلے فان انجب اولادا و اگرچہ در اسنادہا کسانے اند کہ حدیث آنہا صحیح نیست و لیکن طریق اول حاکم در مستدرک آوردہ و ثانے شاہد اوست و او را شاہد دیگر ست کہ روایت کردہ است او را ابو عمر در مسند خود و حافظ ابن حجر گفتہ کہ این مرسلے ست کہ لا باس ست باسناد وے و شاہد دیگر ست از مرسل مکحول کہ روایت کردہ او را سعید بن منصور در سنن خود و شاہد دیگر از مرسل علے ابن الحسین کہ روایت کردہ آنرا ابو زکریا بخارے در فوائد خود و از شواہد اوست آنچہ احمد و ابو یعلے از ابن عمر آوردہ اند کہ تزوجوا امہات الاولاد فانی اباہی بکم الامم یوم القیمۃ انتہی و ابن عدے از علی و ابن عباس و انس آوردہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کسیکہ توانش دارد کہ ملاقات کند پروردگار تعالی را پاک باید کہ تزوج کند حرایر را و اگرچہ در اسناد این جماعہ منکر و مجروح اند و لیکن روایت ابن ماجہ من اراد ان یلقے اللہ طاہرا و مطہرا فلیتزوج الحرائر کہ اسناد وے سالم ست ازان شاہد اوست و در مقاصد حسنہ آوردہ کہ الحرائر صلاح البیت و الاماء فساد البیت او قال ہلاک البیت و حکم بضعف او کردہ و سیوطی در جمع الجوامع نیز آنرا آوردہ و در باب مدح عزوبت چیزے ثابت نشدہ احادیث صحیحہ در مدح و ترغیب نکاح چندان واقع شدہ کہ از انجا ذم عزوبت بر وجہ اتم لازم آید و بصریح نیز احادیث وارد یافتہ چنانچہ گفتہ آید و مدح عزوبت نیز در بعض احادیث کہ متضمن ترہیب از نکاح اند آمدہ و مصنف بر آنہا حکم بعدم ثبوت میکند چنانکہ دیلمی در مسند الفردوس از انس مالک اشعرے آوردہ کہ حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود دشمن ترین دشمنان تو زوجہ تست کہ

همخوابگی میکند ترا و آنهائی که مملوکان تو اند و طبرانی از حدیث حذیفه آورده فتنه مرد در مال اوست و در زوجه و ولد وی و این حدیث در صحیح بخاری نیز آمده است و ابن عساکر از حذیفه آورده که می آید بر مردم زمانی که فاضلترین اهل آن زمان کسی بود که خفیف الحاذ باشد گفتند یا رسول الله خفیف الحاذ کیست فرمود قلیل العیال و در روایت ابو یعلی آمده که خفیف الحاذ کسی ست که او را اهل ست نه ولد و در مقاصد حسنه این حدیث را از ابو یعلی در مسند خود از حذیفه مرفوعاً آورده و تضعیف کرده و گفته که اگر صحیح ست محمول ست بر ترهیب و تجرد در ایام فتن و گفته که در بین معنی احادیث بسیار ست همه را هی یکی از ان حدیث آنست که از ابن مسعود مرفوعاً آورده اند که بیاید بر مردم زمانی که حلال شود در وی غروبت و سلامت نماند مرد را بیچ دین داری را دین وی مگر آنکه بگریزد از کوهی بکوهی الحدیث و از ابی امامه نیز مرفوعاً آمده که مضبوط ترین دوستان من مومنی ست خفیف الحاذ عبادت میکند پروردگار خود را در سر و علانیه و پوشیده است در مردم و اشارت کرده نمیشود بسوی او باصابع و امثال آن انتهی و خطیب از معاذ ابن جبل آورده که فرمود آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم رسید شما را فتنه ضراء یعنی فقر و شدت و صبر کردید بدان و مخوفترین انچه میترسم بر شما فتنه سراء ست یعنی غنا و ثروت از جانب زنان و قتیکه بپوشند سوا بذهب و حاجه در شام را و عصب یمن را و در تعب و مشقت اند ازند غنی را و تکلیف کنند فقیر را بدانچه نیابد و در احادیث کثیره بطرق متعدده و بالفاظ مختلفه آمده که اکثر اهل جهنم مجموع آمده که کمترین ساکنان بهشت زنانند و این معنی در صحاح نیز آمده که هلاک مردم در دو قبیله ست که اطاعت کنند زنان را و آمده که هیچ صباحے نیست که دو فرشته ندا نکنند که وای بر مردان از زنان و وای بر زنان از مردان و آمده که اکبر گناهان نزد خدا انیست که ضائع کند مرد کسے را که قوت او بر دست و بالجمله احادیث در فتنه نساء و اولاد و قوت عیال در صحاح و غیر آن بسیار آمده و مفهوم آنها همه ناظر بمدح غربت ست مگر آنکه مقصود شیخ عدم ثبوت این لفظ ست و الله اعلم اما ذکر احادیث مدح و ترغیب نکاح که متضمن ذم غربت اند احتیاج بذکر آنها نیست و لیکن احادیث مصرحه بذم غربت سخاوے در مقاصد از ابو یعلے و طبرانی از ابی هریره آورده که گفت اگر باقی نماند از اجل من مگر یکروز هر آئینه ملاقات نمیکنم خداوند تعالے را مگر بزوجه شنیدم رسول خدا را صلے الله علیه و آله وسلم که گفت شرارکم عزابکم بدترین شما مردمان بے زنند و در روایتے آمده ان من سنتنا النکاح شرارکم عزابکم و اراذل اموالکم عزابکم و از احمد از حدیث ابی ذر نیز آمده و احادیث دیگر نیز درین باب آمده و تمامه آنها ضعیف اند و خالی از اضطراب نه و رجال انها مجهول و متروک و لیکن بجائے نرسیده که حکم بوضع آن توان کرد انتهی و در باب مدح حسن خط و تحریض بر اموختن آن چیزے ثابت نشده در مدح حسن خط قولے مشهور ست که علیکم بحسن الخط فانه من مفاتیح الرزق و در مجمع البحار نقل میکند که موضوع ست انتهی و بعض گویند که این قول امیر المومنین علی ست و سیوطے در جمع الجوامع حدیثے ذکر کرده بلفظ الخط الحسن یزید الحق وضوحا و در تحریض بر اموختن خط آورده من الصدقة ان یعلم الرجل القلم فیعل بید یعلمه و در رسائل خود از بیهقی آورده که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم فرمود نعم حق الولد علے الوالد ان یعلمه الکتابة و السباحة و الرمے و از عبد الرزاق در مصنف از عمر بن الخطاب آورده که وے بامرأے شام نوشته که تعلیم کنید مرے را تعلیم کنند صبیان خود را کتابت و سباحت و از ابن سعید در طبقات آورده که گفت بعد اسید بن الحضیر کسے نوشت

بعربیت در جاہلیت وکتابت در عرب قلیل بود ونیک سید انستند سباحت را وری را وہر کہ در وی این خصائل مے بود در جاہلیت واول اسلام اورا کامل میگفتند واین صفات جمع بود در اسید ومیگفت حجاج مر معلم اولاد خود را کہ تعلیم کن ایشان را سباحت پیش از کتابت زیرا کہ ایشان مے یابند کسے را کہ مے نویسد از جانب ایشان و نمی یابند کسے را کہ سباحت کند از جانب ایشان وہمہ این احادیث ضعیف اند واز ابی نعیم در حلیہ واز دیلمے در مسند الفردوس از ابی ہریرہ آوردہ کہ حق ولد بر والدین ست کہ نگاہدارد او را نام نیک تزویج کند چون بالغ شود وتعلیم کند او را کتاب اگر مراد بکتاب کتابت بود نہ قرآن وکتب دیگر وبعض مفسران کتاب را در قول حق تعالی کہ در شان عیسے علیہ السلام فرمود ویعلمہ الکتاب والحکمۃ بکتابت تفسیر کردہ اند وگفتہ اند کہ وی علیہ السلام حسن الخط بود ودر تفسیر وزیدہ فی الخلق ما یشاء نیز آنرا داخل ساختہ اند تنبیہ صحیح ست کہ حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بحکم امیت کہ حکمت الٰہی اقتضاے آن کردہ بود خط وسواد نداشت وچون این حجت نبوت ودلیل کمال وی بود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نسبت نقصان را بذات شریف وی راہ نبود وکریمہ وما کنت تتلوا من قبلہ من کتاب ولا تخطہ بیمینک اذا لارتاب المبطلون مبین آنست وفرمود وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نحن امۃ امیون لا نحسن الکتاب والحساب وآنچہ نسبت کتابت مناشیر ومکاتیب بحضرت وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کردہ اند باعتبار مجاز مشہور ست کہ نسبت فعل بآمر ست وبعض گفتہ اند کہ چون تمام شد معجزہ وی وثابت شد نبوت وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آخر عمر بدست مبارک خود چیزے نوشتہ ست بجہت تتمیم وتکمیل فضائل وخواص نوعیہ وسخن درین باب زیادہ بر نیست ودر شرح مشکوۃ آوردہ شدہ است واللہ اعلم ودر باب نہی از بریدن کنار چیزے ثابت شدہ ودر مشکوۃ از حدیث ابوداؤد مے آرد من قطع سدرۃ صوب اللہ راسہ فی النار کسیکہ قطع کند درخت کنار را سر نگون گرداند او را خدای تعالی در آتش دوزخ وگفتہ کہ این حدیث مختصر ست وتمام حدیث اینست کہ من قطع سدرۃ فی فلاۃ یستظل بہا ابن السبیل والبہائم عبثا بغیر حق یکون لہ فیہا صوب اللہ راسہ فی النار ودر مجمع البحار گفتہ کہ پس بعض میگویند کہ مراد بدان سدرہ مکہ است زیرا کہ وی حرام ست یا سدرہ مدینہ ونہی از جہت آنکہ تا سبب انس وظل گردد مر کسے را کہ مہاجرت میکند بسوے وے وبعض گفتہ اند کہ مراد سدرہ صحراست کہ راہیان وحیوانات در سایۂ آن مے نشینند وبعض گفتہ اند کہ مراد سدرہ مملوک غیر ست کہ قطع میکند او را ظالمی بغیر حق یا آنکہ این حدیث مضطرب ست زیرا کہ راوے عروہ است کہ قطع میکرد واز جوب او در ہا میساخت واجماع ست علما بر اباحت قطع وے انتہی پوشیدہ نماند کہ وجوہے کہ برائے نہی از قطع آن مذکور شد عام ست خصوصیتی بسدرہ ندارد مگر آنکہ بجہت خصوص واقعہ بودہ باشد یا بجہت آنکہ وجود وے در صحراہاے عرب کثیر ست چنانکہ ام غیلان ومانند آن واگر کراہت قطع آن بجہت میوہ وسایہ دارے وی باشد وتعلق بعضے از مصالح دینیہ بدان چنانکہ شستن میت بآب جوشانیدہ ببرگ وے یا بودن وے از درخت بہشت ونمونہ از سدرۃ المنتہی کہ مقام منتہاے علوم خلائق وملائکہ مقربین ست دور نباشد ودر فضل میوہ این درخت کہ او را نبق میگویند بکسر نون نیز در مجمع الجوامع آوردہ کہ چون اللہ تعالے آدم صلے علیہ السلام را بر زمین افگند اول چیزے کہ از میوہ ہاے زمین خورد نبق بود رواہ الخطیب عن ابن عباس ودر باب فضل وذم مدس چیزے ثابت نشدہ وہمچنین در باقلا وجبن وجزر وباذنجان وانار ومویز بلکہ زلاقہ در ینباب وضع احادیث کردہ اند ودر برنامہ محدثان در آوردہ شیخین اسلام را خذلہم اللہ اما عدوس در مقاصد حسنہ

اللہ مرفوعاً آوردہ کہ قدس العدس علی لسان سبعین نبیا آخرہم عیسے بن مریم میگوید کہ پیاکے
یاد کردہ شدہ است عدس بر زبان ہفتاد پیغمبر کہ آخر ایشان عیسے بن مریم صلوات اللہ وسلامہ علیہم اجمعین میگویند
کہ اسناد کردہ است این حدیث را ابو نعیم در معرفت و از طریق وی آوردہ است دیلمی از حدیث عبد الرحمن ابن دلہم
بزیادت انہ یرق القلب ویسرع الدمع یعنے وی رقیق و نرم میکند دل را و زود می آرد اشک را و در روایتی فانہ مبارک
وانہ یرق الحدیث و درین حدیث این زیادتی نیز آمدہ وعلیکم بالقرع فانہ یسدد الفواد ویزید فی الدماغ یعنے
لازم گیرید خوردن کدو را کہ وے قوت میدہد دل را و زیادت میکند دماغ را و گفتہ کہ عبد الرحمن مذکور مجہول است
و معلوم نشدہ است صحبت وے مر حضرت پیغمبر را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفتہ کہ درین باب چیزی از علی ابن ابی طالب
نیز آمدہ و حکایت کردہ است خطیب در ترجمہ سلم ابن سالم در تاریخ خود کہ ابن المبارک پرسیدہ شد ازین حدیث
کہ تقدیس کردہ شدہ است عدس بر زبان ہفتاد پیغمبر گفت کہ بر زبان یک پیغمبر ہم تقدیس کردہ نشدہ است یعنی
چہ جاے ہفتاد پیغمبر و گفت کہ وے موذی ست و منفخ و گفت کہ تحدیث کردہ است شمارا باین حدیث گفتند
سلم ابن سالم گفت از کہ گفتند از تو پس تعجب کردانان و ابن صلاح نیز نقل کردہ است از ابن المبارک بطلان آنرا
و حافظ ابو موسے مدنی نیز ابطال آن کردہ و ابن جوزی این را در موضوعات ذکر کردہ انتہی و در تنزیہ الشریعہ حدیث
علے را آوردہ و در اسناد وے طعن کردہ و از ابن حجر نقے صحبت عبد الرحمن بن دلہم را نقل نمودہ و قصہ
ابن المبارک را نیز آوردہ ولیکن گفتہ کہ بیہقی این حدیث را در شعب الایمان روایت کردہ ولیکن منقطع و در اسناد
وی کسی ست کہ توثیق کردہ او را ابن حبان و گفتہ کہ گاہی خطا نیز میکند و روایت کردہ است ابن السنی در کتاب
طب کہ پیغمبرے از پیغمبران خدا علیہم السلام شکایت کرد بدرگاہ خداوندے قساوت قلوب خود را حکم شد
بخوردن عدس کہ وی نرم میکند دل را و اشک می آرد چشم را و می برد کبر را و وی طعام ابرار ست و این حدیث نیز
منکر ست واللہ اعلم و اما باقلاء در مقاصد حسنہ ہمین قدر گفتہ کہ حدیث الباقلاء لیس ثبابت اما معلوم نشد بخصوص
کہ آن حدیث کدام ست و اما جبن یعنی پنیر در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد از ابن عمر آوردہ است کہ گفت آوردہ شد
نزد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کلہ پنیرے در تبوک از عمل فصاری پس طلبید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
کارد را و بسم اللہ گفت و ببرید و بخورد و سیوطی مثل این از ابن عباس در غزوہ طائف آوردہ و ابی نعیم و بیہقی از میمونہ
آوردہ کہ گفت پرسیدہ شد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از جبن فرمود اقطع بالسکین واذکر اسم اللہ تعالی
علیہ و از ابی داؤد و طیالسی و احمد و طبرانی باین لفظ آوردہ کہ بنہید در وی کارد را و ببرید بنام خدا و بخورید و از کثیر بن
شہاب آوردہ کہ گفت پرسیدم عمر بن الخطاب را از پنیر گفت پنیر ساختہ میشود از شیر و آب و لبا پس بخورید اینرا و ذکر
کنید نام خدا را و باید کہ فریب ندہند شما را دشمنان خدا و از حمزہ زیات آوردہ کہ گفت نوشت عمر بن الخطاب بجانب
کثیر بن شہاب کہ امر کن کسی را کہ با تست کہ بخورد نان فطیر را بہ پنیر کہ باقی ترست در شکم روایہا ابن عساکر فی تاریخہ و از
نوبر بن قدامہ آوردہ کہ گفت آمد مارا کتاب عمر بن الخطاب کہ مخرمید از پنیر مگر آنرا کہ ساختہ اند مسلمانان و اہل کتاب رواہ
البیہقی و از شقیق آوردہ کہ گفت شنید مرعمر را کہ قومی راست میکنند جبن را و مے اندازند در وی نافحہ فرمود نام خدا ببرید
بخورید رواہ عبد الرزاق فی الجامع و ابن ابی شیبہ از ثعلبہ آوردہ کہ بگذاشت پنیر در دست و فرمود کہ میدانی کہ چگونہ

میخوری این را بسم الله بگو و بکار دست ببر و بخور و رواه هناد ابن السری و سعید احمد ابن رزوق در کتاب المعیشة النبویه میگوید کار مطعان ورع اجتناب از اکل جبن رومی ست نه غیر وی زیرا که مے گویند در روے مطعونه سمیت ست و شحم خنزیر و با وجود آن نه حرام ست از جهت عدم جزم بدان انتهی این احادیث و آثار ست که در جبن یافته شده و در وی از مرح و ذم وی چیزی نیست مگر از حل و حرمت وی و گویا که قول مصنف همچنین در باقلا عطف بر فضل ست نه بر مدس و اینها همه نزد وی ثبوت و صحت ندارد و الله اعلم اما جوزی در تنزیه الشریعه از ابن عباس بسند طریق دی آرد که همه آن منکر اند ابجبن فانه و الجوز فانه فاذا اکلا فانی الجوف صارا شفاء میگوید پنیر و جوز هر دو در دندان چون گوارا شوند در شکم میگردند و واه و خطیب نیز این را آورده و گفته که منکر ست و ابن عساکر گفته که این از وضع محمد بن هارون ست و اما باذنجان در مقاصد حسنه گفته اند که حدیث البادنجان لما اکل له یعنی باذنجان بهر چیزیکه بخورند برآید باطل لا اصل له اگرچه اسناد کرده آنرا صاحب تاریخ بلخ و شیخ ابن حجر گفته که وقوف نیافتم من برین حدیث لیکن یافتم در بعض اجزاء از روایت ابی علی ابن زنجک البادنجان شفاء و لا داء فیه و صحیح نیست و شنیدم از بعض حفاظ که میگفت که این از وضع زنادقه است و زرکشی میگوید که لهذا میگفتند باین عوام تا شنیدم قائلی را از ایشان که میگفت این صحیح تر ست از حدیث ما رزمزم لما شرب له و این خطا قبیح ست و نیز گفته که دیلمی از حدیث محمد ابن عبد الله قرشی از جعفر ابن محمد آورده که گفت بخورید باذنجان را و بسیار بخورید ازان زیرا که وی درختی ست که ایمان آورده است بخدای عزوجل و شیخ ابن حجر از دیلمی از انس آورده و دیلمی بسند از ابی هریره آورده که حضرت پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرمود بخورید باذنجان را زیرا که وی درختی ست که دیده ام من او را در جنت الماوی گواهی داده است مرخدا را بحق و مرا به نبوت و علی را بولایت الحدیث و در همین حدیث آمده که هر که بخورد او را باعتقاد آنکه وی دوا ست باشد مر او را آن دوا و هر که بخورد باعتقاد دوا و ابا بغدد مر او را دوا گفته همه اینها باطل ست و حرمله گوید که از شافعی شنیدم که نهی میکرد از اکل باذنجان بسبب اخرجه البیهقی فی مناقب الشافعی انتهی کلام المقاصد و در تنزیه الشریعه از حدیث ابن عباس آورده که در ولیمه مردی بودیم طعامی آوردند که در وی باذنجان بود مردے از قوم گفت یا رسول الله باذنجان تهیج سودا میکند پس بخورد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم باذنجان را و لقمه بر فرمود باذنجان مطعون است از همه درختان و روے و این حدیث را نیز نسبت بوضع کنند و در حدیثی دیگر موضوع نیز آمده که نیکو بقله است وی در شیر بنیاز زید آنرا و در زیت کنید و بخورید ازان و بسیار بخورید زیرا که وے اول شجره است که ایمان آورده بخدا و وے موزیست حکمت ست و مرطب دماغ و مقوی شانه و کثیر جماع و این نیز کذب و مفتری ست حال آنکه در وے مرفوعا و بالجمله گفته اند آنچه در باذنجان می آرند همه موضوع و باطل ست و الله اعلم و اما نادر در جمع الجوامع از ابن عدی و ابن عساکر از ابن عباس می آرد که گفت گفت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم با من رمانة من رمانکم الا و هو یلقح بحبته من رمان الجنة نیست هیچ انارے از انارهای شما مگر آنکه در شکم وی دانه هست از انار بهشت و ابن عدی گفته که این حدیث باطل ست و در مقاصد گفته که دیلمی این را از ابن عباس مرفوعا آورده و سند وی ضعیف ست و در تنزیه الشریعه گفته که این حدیث صحیح نیست زیرا که در اسناد وی محمد ابن الولید بن ابان ست و نیز گفته که ابن حبان ابن محمد بن الولید را در ثقات آورده و گفته که گاهی خطا میکند و غریب می آرد و مر این حدیث را شاهدی هست

از قول ابن عباس موقوفاً که طبرانی آنرا روایت کرده و رجال وی رجال صحیح اند و بیهقی در شعب الایمان نیز آورده
و هم در جمع الجوامع آورده که امام جعفر ابن محمد از آباء کرام خود سلام الله علیهم اجمعین از امیر المؤمنین علی آورده که
گفت گفت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم بخورید انار را بدرستی که نیست در وی دانه مگر آنکه در وی آب بهشت
و نیست در وی دانه که نیفتد در معده مگر آنکه روشن گرداند دل را و دور گرداند شیاطین را چهل شب و در سند این حدیث
مجاهیل اند و نیز آورده از علی که فرمود حضرت مصطفی صلی الله علیه وآله وسلم لازم گیرید بر خود به خوردن انار و بخورید انار را
به پیه وی که دباغ معده است و هر دانه که از آن در معده افتد روشن گرداند دل را الحدیث و در سند این حدیث نیز از
مجاهیل اند و نیز آورده که خطیب در جامع از علی آورده که گفت بخورید انار شیرین را که وی صاف و خالص کند معده
است و از مرجانه آمده که گفت دیدم علی را که میخورد انار را و میگفت که از وی می افتد مهابت و میخورد رواه البیهقی و ما
مونیز در احادیث ذکر آن بخصوص مرح و ذم وی چیزی نیافتیم مگر ذکر عنب علی الاطلاق و در تذکره شریعه از ابن
عباس آورده که گفت میخورد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم عنب را مقشر رواه العقیلی و البیهقی و لیس له اسناد قوی و
نیز آورده که شمار است در عنب پنج چیز حلال میخورید آنرا در حالیکه عنب ست و مینوشید در حالیکه عصیر ست و میگیرید
از وی زبیب و رب و خل رواه العقیلی عن ابی هریره و لا یصح و آورده ربیع امتی العنب و البطیخ و آورده که لازم گیرید
بر خود بعنب و خبز زیرا که بهترین فواکه عنب ست و بهترین طعام خبز و آورده که کلوا العنب حبة حبة بخورید انگور را یک یک
دانه زیرا که این اعظم ترو گوارا ترست و بفارسی نیز آمده چنانکه بیاید تنبیه احادیث در شان طعمه و فواکه و اثمار که
بصحت نرسیده است بسیار ست و چون مصنف تخصیص کلام باین اشیای مذکوره کرد ما نیز اقتصار بران کردیم و بدانکه
بصل شوم و کراث احادیث صحیحه در کراهت خوردن اینها و منع از دخول مساجد بطرق متعدده صحیحه در وجود یافته و
مجامع و مجالس نیز در حکم آنهاست و در بعض روایات فجل نیز همدرین حکم داخل شده و لیکن بعض احادیث غیر بالغه
در مدح اینها نیز آمده اما در بصل در مقاصد حسنه آورده که آن حضرت فرمود صلی الله علیه وآله وسلم یا علی اذا تزودت
فلا تنس البصل ای علی چون توشه راه برداری فراموش مکن پیاز را و گفته که هذا کذب بحت و گفته مانند نیست حدیثی
که دیلمی در مسند الفردوس بی سند از عبد الله ابن الحارث انصاری برادر خزیمه مرفوعاً آورده که علیکم بالبصل فانه
یطیب النطفة و یصح الولد بخورید پیاز را که وی پاک و صاف میسازد نطفه را و تندرست میگرداند ولد را و در
تنزیه الشریعه از ابن عمر آورده که مروی بحضرت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم آمد و شکایت کرد قلت اولاد را پس
امر کرد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم او را بخوردن بصل و پیاز رواه ابن حبان و در اسناد وی محمد ابن مرزوق زرقی
متهم بکذب و در خوردن بصل احادیث بسیار آمده ضعیف یا موضوع و الله اعلم و در شکوة از حدیث ابی داود آورده که
پرسیده شد عائشه از بصل پس گفت عائشه بدرستی آخر طعامی که خورد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم طعامی بود که در وی
بصل ست انتهی و بر تقدیر صحت این حدیث ما نا که خوردن آن بجهت تعلیم اباحت وی بود و نیز مکروه و حرام خوردن او است خام که
رائحه او نرفته باشد و الا اگر بپزند و بمیرانند را بجا کراهتی نیست و اما ثوم سیوطی در جمع الجوامع از دیلمی آورده که حضرت
صلی الله علیه وآله وسلم فرمود بخورید سیر را و تداوی کنید بدو که در وی شفاست از هفتاد درد و اگر بر من دروغ نمی
آمد میخوردم او را رواه الدیلمی عن علی و این حدیث را ابن منیع و طحاوی و طبرانی در اوسط و ابو نعیم فی الحلیه و

عبد الغنی بن سعید فی ایضاح الاشکال وابن الجوزی فی الواهیات نیز آورده وباوجود آن صحیح نیست والله اعلم واما کراث
در بعض احادیث غیر ثابته آمده که الکراث فی البقل بمنزلة الخبز فی الطعام ودر لفظ فضل الکراث علی سائر البقول کفضل
الخبز علی سائر الاشیاء ولیکن صحیح آنست که حکم او حکم بصل ست واما فجل در تنزیه الشریعه از ابن مسعود آورده که گفت
رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم چون بخورید فجل را وخواهید که بوی وی نیابید یاد کنید مرا ودر روایتی درود فرستید
بر من وگفته که این حدیث منقطع ست ودر روایت وی مجاهیل اند وسخاوی در قول بدیع گفته است که صحیح نیست این حدیث
انتهی وبعضے از علماے متاخرین این را در فضائل صلوة علی النبی صلی الله علیه وآله وسلم آورده اند والله اعلم

ودر باب فضل لحم وآنکه افضل طعام الدنیا والآخرة اللحم چیزے ثابت نشده احادیث در فضل لحم بالفاظ مختلفه آمده
ولیکن سخن در صحت وثبوت آنهاست ودر مشکوة از ابن ماجه از حدیث انس آورده که سید ادامکم اللحم ودر مقاصد حسنه
از ابن ماجه واز ابن ابی الدنیا از ابی الدرداء آورده بلفظ سید طعام الدنیا والآخرة اللحم وگفته که در روایتی بدل الآخرة
واهل الجنة آمده وگفته که سند وی ضعیف ست ولیکن او را شواهد ست از حدیث علی مرفوعا که سید طعام الدنیا اللحم
ثم الارز اخرجه ابو نعیم فی الطب النبوی واز صهیب بلفظ سید الطعام فی الدنیا والآخرة اللحم ثم الارز وسید الشراب
فی الدنیا والآخرة الماء رواه الدیلمی واز بریده بلفظ سید الادام فی الدنیا والآخرة اللحم رواه الطبرانی وکذا ابو نعیم فی الطب
لیکن بلفظ خیر وابو عثمان صابونی بلفظ سید الادام اللحم واز ربیعة بن کعب بلفظ افضل طعام الدنیا والآخرة اللحم
اخرجه ابو نعیم فی الحلیه واین ضعیف ست جداو عقیلی گفته لا یصح فیه شیئ ودر آورده اورا ابن جوزی در موضوعات وشیخ
ابن حجر گفته ظاهر شده بر من حکم بوضع بر متن وابو الشیخ از روایت ابن سمعان آورده که گفت شنیدم از علماے
خود که میگفتند بود محبوبترین طعامها نزد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم لحم که زیاده میکنند رقوت شنوائی ووی
بهترین طعامهاست در دنیا وآخرت واگر سوال کنم پروردگار خود را که بخوراند مرا هر روز بهر ائمه میکنند آنرا پروردگار من
وترمذی در شمائل از حدیث جابر آورده که گفت آمد ما را رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم در منزل پس ذبح کردیم
ما شاتی فرمود گویا که ایشان دانستند که ما دوست میداریم لحم را وصحیح تر از همه قول اوست صلی الله علیه وآله وسلم
فضل عائشة علی سائر النساء کفضل الثرید علی سائر الطعام وگفته است امام شافعی که اکل لحم زیاده میکند عقل را
انتهی کلام المقاصد وما تمسک بحدیث ثرید پس نیابر آنست که ثرید در غالب احوال نمیباشد مگر با لحم ودر نهایه گفته که مراد
نداشته عین ثرید بلکه طعام متخذ از لحم وثرید وگفته اند که افضل طعام عرب ثرید بالحم است ولابد در مقام بیان فضل عائشه
آنرا اراده کرده باشند نه مطلق ثرید را فتم المراد وسیوطی این احادیث مذکوره را بطرق دیگر نیز آورده واز ابن عباس
نیز آورده اکل اللحم یحسن الوجه ویحسن الخلق رواه ابن عساکر واز سلمان آورده ان للقلب فرحة عند اکل اللحم رواه البیهقی
وبیهقی وابن عدی وابن حبان از ابی هریره نیز آورده که دل را فرحتی ست نزد اکل لحم وهر چه دروے فرحت ست دل را
البته دروے بهم تکبر واسراف ست پس گاه گاهی بخورید آنرا واز امیر المومنین علی آورده که گفت گوشت از گوشت
زیاده میگردد وهر که بخورد گوشت را تا چهل روز بگردد خلق وے رواه البیهقی وابو نعیم فی الطب ودر موطا از امیر المومنین
عمر آورده که گفت دور دارید خود را از گوشت زیرا که او را بهجت وفرحت ست مثل فرحت شراب وهم در موطا آورده
که عمر مردے را دید که گوشت میخورد گوشت پس خواند این آیت را اذهبتم طیباتکم فی حیوتکم الدنیا واستمتعتم بها ودر بعضی

از بریدن گوشت بکارد چیزی ثابت نشده در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد در مشکوة از بیهقی نیز از عائشه رضی اللہ عنہا و گفت گفت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نبرید گوشت را بکارد زیرا کہ آن از صنع اعاجم ست و بخورید آنرا بدندان زیرا کہ این گوارا تر و سبکتر ست و صاحب مشکوة گفتہ کہ ابو داؤد و بیہقی گفتہ اند کہ این حدیث قوی نیست و در تنزیہ الشریعہ میگوید کہ بیہقی گفتہ کہ حدیثی معارض این حدیث نیز وارد شدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میبرید لحم شاة را بکارد پس اگر حدیث نہی صحیح ست در گوسفندی باشد کہ نیک نضج یافتہ و احتیاج بہ بریدن ندارد و آنچہ در بریدن آمد در آنچہ نضج نیافتہ و حدیث نہی طبرانی از ام سلمہ نیز آوردہ لیکن بعض رواة وی ضعیف بلکہ متروک متہم اند انتہی اما آنچہ در جواز قطع لحم بسکین آمدہ حدیث عمرو بن امیہ ست کہ گفت دیدم پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میبرید از کتف شاة کہ در دست وی بود پس خواندہ شد تا آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بنماز پس بنہاد آن گوشت پارہ را و کارد را کہ بدان میبرید و برخاست و بگزارد نماز را و نکرد وضو رواہ البخاری و مسلم و دیگر حدیث مغیرہ بن شعبہ ست کہ گفت مہمان شدم ہمراہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یک شبی در خانہ مردے فرمود تا پہلوے شاة را بریان کردند پس بگرفت کارد را و تعجب کرد از خبر کردن اہل در این وقت الحدیث رواہ الترمذی فی الشمائل تنبیہ ہمچنان کہ نہی از بریدن گوشت بکارد وارد یافتہ از گرفتن گوشت از استخوان بدست نیز منع گونہ واقع شدہ و در جامع الاصول از صفوان بن امیہ آوردہ کہ گفت بودم من کہ میخوردم یا رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و میگرفتم گوشت را بدست خود از استخوان فرمود نزدیک بگیر آن گوشت را از دہن خود کہ وے گوارا تر و سبکتر ست رواہ ابو داؤد و روی الترمذی نحوہ و در باب فضل ہر سہ چیزے ثابت نشدہ و مجموع احادیث آن مفترے ست در تنزیہ الشریعہ مے آرد کہ معاذ پرسید از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ یا رسول اللہ ہیچ طعامی از بہشت بر تو آمدہ فرمود آرے آوردند بر من ہر سہ چیز و خوردم آنرا پس زیادت کرد در قوت من قوت چہل مرد را و در جماع من جماع چہل مرد را عقیلی این حدیث را آوردہ و در سند وے محمد ابن حجاج ست و وے واضع این ست و غالب طرق دائر بر وست و خطیب و عقیلی از خدیجہ و خطیب از یعلی ابن مرة و عقیلی از جابر و ابن عباس نیز آوردہ و بالجملہ این حدیث را طرق متعدد و است و در بعض رجال آنہا اختلاف ست و حدیث صحیح نیست و در باب نہی از اکل طین چیزے ثابت نشدہ و در جمع الجوامع حدیث از سلمان آوردہ کہ ہر کہ بخورد طین گویا کہ اعانت کرد بر قتل نفس خود را رواہ الطبرانی و از انس آوردہ اکل الطین حرام علی کل مسلم رواہ الدیلمی فی مسند الفردوس و از ابی امامہ من اکل الطین حوسب علی ما نقص من لونہ و نقص من جسمہ ہر کہ بخورد از گل حساب کردہ شود بر آنچہ نقصان شدہ از رنگ وی و جسمانیت وی و در روایتی زیادہ بر این آوردہ ہر کہ بخورد گل را پر کند خدائے تعالی شکم او را روز قیامت تا بانش ہر قدر کہ خوردہ ست از گل رواہ ابن عساکر و در مقاصد حدیث اکل الطین حرام علی کل مسلم را از دیلمی از انس مرفوعاً آوردہ و گفتہ کہ بی سند از جابر نیز روایت کردہ کہ اکل الطین یورث النفاق و از علی آوردہ کہ خوردن گل و بریدن ناخن بدندان و قطع کردن ہر دو سواک ست و گفتہ کہ در ہیچ باب تصنیفے نیافتم مر ابی القاسم ابن مندہ را و لیکن بیہقی گفتہ کہ روایت کردہ شدہ ست در تحریم طین احادیث کہ صحیح نیست یکی از آنہا و در تنزیہ الشریعہ آوردہ حدیث ان اللہ خلق آدم من الطین فحرم اکل الطین علی ذریتہ و نیز آوردہ کہ ہر کہ بخورد گل را و اغتسال کند بوی پس تحقیق بخورد گوشت پدر خود را کہ آدم ست و غسل کند بخون وی و نیز آوردہ ہر کہ بخورد گل را گویا خورد گوشت پدر را

در بیان اکل در بازار

در بیان بطیخ و فضائل آن

در بیان فضائل گلها و درخت بان

و نیز آورده که سوگند خورد پروردگار شما که عذاب کنم آکل طین را مثل عذاب شارب خمر و از عائشه آورده که گفت آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرا و را ای حمیرا خوار گل را که وی بزرگ میکند شکم را و زرد میکند رنگ را و میبرد روشنائی روی را و همه این احادیث یا ضعیف اند یا موضوع و در باب اکل در بازار چیزے ثابت نشده و در مقاصد حسنه میگوید که طبرانی و ابن عدے از ابی امامه مرفوعاً آورده که الاکل فی السوق دناءة یعنے خوردن در بازار پستی مردم از دناءت همت ست و سندوی ضعیف ست و معارض ست او را حدیث ابن عمر که گفت بودیم ما در عهد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم که میخوردیم و حال آنکه راه مے رفتیم و مے نوشیدیم در حال قیام اخرجه الترمذی و صححه ابن ماجه و ابن حبان انتهی و در تنزیه الشریعه گفته که آنرا ابن عدے و خطیب از ابی هریره و نیز ابن عدے و عقیلی از ابی امامه آورده و صحیح نیست زیرا که در دے جماعه مجروحان اند و عراقی اختصار کرده بر تضعیف و در باب بطیخ و فضائل آن چیزے ثابت نشده و احادیث کتاب بطیخ مجموع باطل و موضوع ست انچه ثابت ست ازان جمله آنست که کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یاکل البطیخ در مقاصد حسنه در حرف الباء میگوید که ابو عمر و توقانی در بطیخ و فضائل وے جزوی تصنیف کرده و احادیث وے باطل کرده و ابو القاسم تیمی گفته که کثرت طرق زیاده نمیکند مگر ضعف را و نووی گفته که این سخن غیر صحیح ست انتهی و در حرف الخاء گفته که حدیث خربزه یعنے بطیخ و آنکه آمده که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دوست میداشت آنرا روایت کرده میشود از انس و گفت دیدم رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که جمع میکرد میان رطب و خربزه انتهی و در تنزیه الشریعه آورده است که حدیث البطیخ ماؤه رحمة و حلاوته من حلاوة الجنة و شیخ جلال الدین سیوطے در لآلی گفته فضل البطیخ و برکته اللہ تعالے علے آکلها حتی لا یبقی فی النار دان ماؤه رحمة و حلاوته من حلاوة الجنة بطوله موضوع و ابن جوزے از ابن عباس آورده و گفته که در دے مجاهیل اند و گفته که من تهمت میکنم بوضع این حدیث تنها در از یرا که ما شنیدیم از وے احادیث بسیار مرفوعاً و موقوفاً در فضائل بطیخ اقتدار کرده ندیدیم نزد غیر وے و کلها محال و صحیح نشده در فضل بطیخ چیزے مگر همین که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میخورد آنرا و نیز آورده که البطیخ یغسل البطن غسلاً و یذهب الداء اصلاً و نیز آورده تفکهوا بالبطیخ و عظموه فان حلاوته من حلاوة الجنة و مادة رحمة فمن اکل لقمة من البطیخ کتب اللہ له سبعین الف حسنة و محا عنه سبعین الف سیئة و رفع له سبعین الف درجة لانه خرج من الجنة رواه الدارمی و التوقانی فی جزء البطیخ عن علی و نیز آورده که ابن عباس برائے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بطیخ از طائف فرستاد پس بگرفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا و بوی کرد و نهاد و گفت تعظیم کنید بطیخ را زیرا که وے از ثلهاے زمین ست آب وی شفاست و حلاوتی از بهشت رواه التوقانی و در باب فضائل نرگس و گل مرزنگوش و بنفشه و درخت بان چیزے ثابت نشده و حدیث من شم الورد الاحمر لم یصبه الجذام و حدیث خلق الورد من عرقی و امثال این مجموع موضوع و باطل ست در فضل نرگس تنزیه الشریعه آورده که بوی کنید نرگس را اگرچه در روزے یکبار یا در سالی یکبار یا دهر یکبار بود زیرا که در دل حیه ایست از جنون و جذام و برص که قطع نمیکند آنرا مگر بوے کردن نرگس ابن جوزے این حدیث را آورده و گفته که در دے نهاد و نعیم و محمد ابن سلمه ابن هر دو متهم اند و گفته اند که ابن عساکر و ابن النجار هر دو این حدیث را روایت کرده و اقتصار کرده اند بر وصف نکارت نه وضع و بعض گفته اند که بسیار ست که ابن عساکر نکارت میگوید حال آنکه حدیث نزد وی موضوع ست چنانکه

براعیت کلام وے معلوم میگردد و سیوطی در فضائل بنفشه در جمع الجوامع آورده که ان فضل البنفسج علی سائر الادهان کفضلی علی سائر الناس یعنی فضل بنفشه بر دیگر ادهان همچو فضل من ست بر دیگر مردمان رواه الخطیب عن ابی هریره وانس وقال منکر و نیز آورده که فضل بنفشه بر سائر ادهان مثل فضل دین اسلام ست بر سائر ادیان رواه الطبرانی عن محمد ابن علی بن الحسین بن علی عن ابیه وجده وابن کثیر این را گفته که منکر ست جدا وابن وحید گفته که موضوع ست بجمیع طرق خود و نیز آورده که فضل دهن بنفشه بر سائر ادهان همچو فضل من ست بر سائر خلق بار دست در صحیف وحارث در شعار رواه ابن حبان فی الضعفا عن ابی سعید وابن جوزی این هر سه حدیث را در موضوعات آورده انتهی و در تنزیه الشریعه از امیر المومنین علی می آرد که گفت بودم نزد رسول صلے الله علیه وآله وسلم و ذکر کرده شد نزد وی ادهان فرمود آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم فضل دهن بنفشه بر سائر ادهان همچو فضل اهل بیت ست بر سائر خلق و بود آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم که ادهان میکرد بدان وصعوط می نمود بوی و در مواهب لدنیه گفته که انچه روایت کرده شده ست که وردیه پیدا کرده شده ست از عرق آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم یا از عرق براق و شیخ ما در احادیث مشتهره گفته که نووی گفته ست که صحیح منفیست و شیخ الاسلام ابن حجر گفته که موضوع ست و پیش از وے ابن عساکر نیز حکم بوضع آن کرده و در مسند الفردوس باین لفظ آورده که الورد الاحمر خلق من عرقی لیلة المعراج والورد الاحمر خلق من عرق جبرئیل والورد الاصفر خلق من عرق البراق رواه من طریق المکی ابن بندار الزنجانی واین مردیست که متهم دارد او را دارقطنی بوضع و مراین را طریقی دیگر ست که روایت کرده بدان طریق ابو الفرج نهروانی از حدیث انس که گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون بزدند مرا آسمان بگریست زمین بعد از من و بروئید از وی کبر چون باز آمدم افتاد قطره از عرق من بر زمین و بروئید گل سرخ و هر که خواهد که ببوید رائحه من باید که ببوید گل سرخ را انتهی و در تنزیه الشریعه نیز این احادیث آورده و تضعیف و ابطال کرده ست و درین حدیث آخر آورده که چون افتاد قطره از عرق من بر زمین بخندید زمین و بروئید از وی گل و آما مرزنگوش در تنزیه الشریعه از ابن عباس آورده که گفت بود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم نشسته ناگاه مردے آمد و در دست وی دسته از ریحان پس مساس نکرد آنرا مردے دیگر آمد دسته مرزنگوش در دست وی و نگذاشت آنرا پیش آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم پس دراز کرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم دست خود را بجانب وی و بگرفت و بوی کرد و فرمود نیکو ریحانی ست این درختی ست که میروید زیر عرش و آب او شفاست مر چشم را رواه العقیلی و در اسناد وے یحیی ابن عباد ست و از انس می آرد که فرستاده شد برای حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ریاحین مختلف پس برد کرد همه را و اختیار کرد مرزنگوش را گفتند یا رسول الله رد کردے سائر ریاحین را و اختیار کردی مرزنگوش را فرمود در شب معراج دیدم که مرزنگوش از زیر عرش روئیده ست و نیز از انس آورده مرفوعا که گفت دو هشت خانه است که سقف وے از مرزنگوش ست و نیز آورده که علیکم بالمرزنجوش فشموه فانه جید للخشام و نیز آمده که منع میکند مرزنگوش از در آمدن جن و شیطان و اما حدیث من شم الورد الاحمر ولم یصل علی فقد جفانی و مرین الاتصال این حدیث را از معمریات شمرده و معمر شخصے بود از عرب که در صد و دسته و سبعمائة یا بعد ازان برآمد و دعوی کرد که وے از صحابه است و مصافحه کرده است پیغمبر را صلے الله علیه وآله وسلم و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم او را دعا کرده و فرموده یا معمر عمرک الله و ببرکت دعاے آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم تا صد و بیست

در بیان فضائل خروس سفید

از ہجرت باقی ماند و تحدیث کرد و روایت کرد که شنیدم از پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که گفت من شم الورد ولم یصل علے نقد جفانی و درین لفظ قید احمر نیست انتہی و با وجود آن و قطع نظر از صحت این حدیث اگر نزد شم رایحۂ طیبہ و استحضار و تذکار طیب رایحۂ طیبہ مصطفوے و محبت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرطیب را باہدائے ہدیۂ صلوٰۃ مشرف و مخطوظ گردد مستحسن ست چنانکہ بمشاہدہ و معائنہ آثار و صفات وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کذا افتے بعض العلماء المتاخرین بمکۃ در باب فضائل خروس سفید چیزے ثابت نشدہ و این حدیث مشہور سلسل کہ الدیک الابیض صدیقے باطل و موضوع ست احادیث کہ در فضل مطلق خروس سفید یا غیر سفید آمدہ چیزی ثابت نشدہ چنانکہ سیوطے در جمع الجوامع بروایت ابی داؤد از زید بن خالد آوردہ لاتسبوا الدیک فانہ یوقظ للصلوٰۃ از ابن نجار و بیہقے از ابن مسعود آوردہ کہ آواز کرد خروس نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نزد وے مردم بودند پس گفت مردے اللھم العنہ فرمود دشنام مکن او را کہ وے میخواند بنماز و از طبرانی و بیہقی و غیرہما از ابن مسعود و ابی ہریرہ و بروایت احمد و ابی داؤد و ترمذی و بیہقی از ابی ہریرہ آوردہ کہ چون بشنوید آواز خروس را سوال کنید خدای تعالیٰ را از فضل وی زیرا کہ وی می بیند فرشتہ را و چون بشنوید آواز خر را پناہ جوئید بخدا از شیطان رجیم زیرا کہ وے مے بیند شیطان را و از ابو الشیخ از ابی ہریرہ و ابن مردویہ از عائشہ آمدہ کہ آواز خروس نماز اوست وزدن او بدو بازوے خود رکوع و سجود او و در خصوص خروس سفید نیز احادیث آمدہ و بسیار آمدہ چنانکہ ہم سیوطی از ابن قانع از ایوب بن عتبہ آوردہ کہ الدیک الابیض صدیقے خروس سفید دوست من ست و از ابی بکر برقے از ابی زید انصارے آوردہ کہ خروس سفید دوست من ست و دوست دوست من و دشمن دشمن خدا و در حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا انس آمدہ و دشمن دشمن من و از بغوی از خالد ابن معدان آوردہ کہ خروس سفید دوست من و دشمن دشمن خدا ست پاسبانی میکند صاحب خود را ہفت خانہ دیگر را و در حدیث عقیلے و ابو الشیخ از انس آمدہ کہ خروس سفید حبیب من و حبیب حبیب من کہ جبرئیل ست پاسبانی میکند خانۂ خود را و شانزدہ خانہ را از ہمسایہا چہار از یمین و چہار از شمال و چہار از پیش و چہار از پس و از بیہقی از ابن عمر آمدہ کہ خروس اعلام میکند بنماز و ہر کہ نگاہدارد خروس سفید را نگاہداشتہ مے شود از سہ چیز از شر ہر شیطان و ساحر و کاہن و از ابی الشیخ از ثوبان آوردہ کہ مرخدائے تعالےٰ را خروسی ست کہ چنگلہای وے در زیر زمین ست و گردن وے زیر عرش و بازوہائے او در ہوا میزند بر دو بازوے خود را ہر شب وقت سحر و میگوید سبحوا القدوس ربنا الرحمن لا الٰہ غیرہ و ہم از ابی الشیخ از ابن عمر آوردہ کہ خدائے تعالےٰ را خروسی ست کہ ہر دو بازوے وی منقش ست بر بر جد و لؤلؤ و یاقوت و یک بازوے وے در مشرق ست و بازوی دیگر در مغرب و پاہائے او در زمین و سر وے در زیر عرش چون وقت سحر اعلے شود بزند بازوے خود را و بگوید سبوح قدوس ربنا اللہ لا الٰہ غیرہ ہمہ خروسان بازوہائے خود را بزنند و آواز کنند و چون روز قیامت برسد فرمان شود کہ بازوہائے خود را بہ بندد و آواز خود را پست کنید پس بدانند اہل آسمان و زمین کہ قیامت نزدیک رسید و از طبرانی از صفوان نیز مانند این آوردہ و از ابن عدے و بیہقے از جابر نیز آوردہ و تضعیف کردہ و از دیلمے از انام محمد بنت زید بن ثابت آوردہ کہ سہ آواز ست کہ دوست میدارد آنرا خدائے تعالےٰ

آواز خروس و آواز خواننده قرآن و آواز کسیکه استغفار میکند در وقت سحر و از ابی الشیخ از ابن عمر آورده که دشنام نکنید خروس سفید را زیرا که وی دوست من ست و من دوست وی و دشمن دشمن من ست و گوید بخدائی که فرستاده است مرا بحق اگر بداند بنی آدم چیزے که در قرب اوست هر آئینه بخرند پرهاے ویرا و لحم او را بزر و نقره و بدر ستیکه میراند جن را تا جائیکه میرسد آواز وے این روایات سیوطی ست در جمع الجوامع و سخاوی نیز در مقاصد این احادیث آورده و اسانید آنها را ذکر کرده و بعضے از آنها را نسبت بضعف کرده و میگوید که شیخ ابن حجر بر ابن جوزے در آوردن او این احادیث را در موضوعات انکار کرده و گفته که ظاهر نمیشود بر من حکم کردن بر این متن بوضع و سخاوے میگوید و لیکن در اکثر الفاظ آن کلامے ست که اصلا رونق ندارد و حافظ ابو نعیم اخبار دیگر را در جزوے علیحده افراد نموده است انتهی و الله اعلم و در باب فضائل حنا چیزے ثابت نشده سیوطی از طبرانی از ابن عباس آورده که گفت آورده شد نزد رسول خدا صلے الله علیه و آله و سلم گل حنا را فرمود الفاغیة تشبه ریحان الجنة فاغیة مشابه ریحان بهشت ست و در قاموس میگوید فاغیة شگوفه حناست و در مجمع البحار در مادهٔ فغامے آورد حدیث سید ریاحین الجنة الفاغیة و میگوید که فاغیه شگوفهٔ حنا را گویند و بعض گفته شگوفه ریحان و بعض گفته اند شگوفه هر نبات صحرائی که آنرا کسی نکاشته و گفته اند فاغیه از هر نبت نور را گویند از اینجاست حدیث کان رسول الله صلے الله علیه و آله و سلم یعجب الفاغیة انتهی و در تنزیه الشریعة بصریح در فضائل حنا نیز آورده که سید ریاحین الجنة الحناء این را خطیب از ابن عمر آورده و در وے بکر ابن بکار قیسی ست و وی لیس بشئی ست و بعض گفته اند که توثیق کرده است او را ابن حبان و غیر وے و این حدیث را ثابت ست که روایت کرده است آنرا طبرانی و از بریده آمده است بلفظ سید ریحان اهل الجنة الفاغیة رواه البیهقی فی الشعب و نیز از انس آورده کان احب الریاحین الی رسول الله صلے الله علیه و آله و سلم الفاغیة انتهی و از اینجا نیز معلوم شود که مراد بفاغیه حناست و نیز آورده که حناست خضاب سنت رسول اوست تشبیه میکند بر مرد و زن و صبی و دو رکعت در حنا بر ابر ست با بیست و چهار رکعت و چون در آورده میشود مرد در قبر درمے آید بروے منکر و نکیر پس میگوید یکی از ایشان مر دیگری را بپرس او را و او را میگوید چگونه بپرسم او را و حال آنکه با وی حجت اسلام ست یعنی خضاب بحنا و در روایتی آمده چگونه بپرسم او را و بر وے نور اسلام ست ابن جوزے این احادیث را آورده و طعن کرده و گفته احادیث در فضل حنا آمده و هیچ یکے از آنها صحیح نیست و نیز آورده که نفقه درهمی در سبیل خدا بهفصد درهم ست و نفقه درهمی در خضاب بهفت هزار درهم رواه الدارمی عن ابی طیبه و در وے الیسع بن عیسے مخزومے ست و وی مجهول ست و نیز آورده که خضاب کنید که خدا تعالے و فرشتگان او و انبیا و رسل او و هر چه پیدا کرده است و خلق نموده حتے ماهیان در دریا و طیور در آسمانها دعا بر حمت میکنند بر صاحب خضاب و آثار وضع برین لائح ست و در جمع الجوامع آورده که خضاب کنید بحنا که وی خوشبوست و تسکین میکند ترس را و زیاده میکند شباب را و جمال و نکاح شمار او اینها همه در خضاب بحناست نه خضاب بسواد و بعد ازین کتاب حدیث آورده است که میباشند در آخر زمان قومی که خضاب کنند باین سیاهی مثل حواصل حمام در نیابند ایشان بوے بهشت را روایت کرد این حدیث را ابو داؤد

در بیان فضائل حنا

از ابن عباس

از ابن عباس رگفته اند که این حدیث صحیح نیست و در اسناد دوے عبد الکریم ست و وی ابن ابی المخارق ست و ابو بصیر بصرے رگفته اند که جماعه از صحابه خضاب سیاه کرده اند مثل امام حسن و امام حسین و سعد ابن ابی وقاص و جماعه از تابعین و بر تقدیر صحت حدیث مراد آن خواهد بود که رنگی یابند بوے بهشت را از جهت فعل اعتقادی که صادر شده و است از ایشان نه از جهت خضاب چنانکه در شان خوارج آمده است که سیماے ایشان تحلیق راس ست و حال آنکه تحلیق راس حرام نیست و شیخ ابن حجر گفته است که خطا کرده است ابن جوزے که طعن در عبد الکریم کرده است زیرا که این عبد الکریم ابن مالک جزری ست ثقه است و روایت او در صحیح آمده و این حدیث را احمد در مسند خود و ابو داؤد و نسائی و حاکم در مستدرک خود و ابن حبان در صحیح خود و بیهقی در سنن و شعب و ضیاء در مختاره و حفظ ابن العلا آورده اند و ابن جوزے در عدم تصحیح این حدیث تخطیه کرده و گفته که اگر تسلیم کنیم که این عبد الکریم ابن ابی المخارق ست اما او دوے روایت دارد دوے روایت نمیکند مگر از کسیکه ثقه است نزد دوے و بخارے نیز این حدیث را بطریق تعلیق و مسلم در متابعات آورده و ذهبی گفته که وے ابن ابی المخارق نیست و حدیث صحیح ست انتهی و ازین تحقیق ظاهر شد که حدیث وعید بر خضاب سیاه صحیح ست و هر چه بر خلاف آن مرویست غیر صحیح و مختار نیز در مذهب فقهاء حنفیه ست و در مطالب المومنین میگوید که اتفاق کرده اند مشائخ که خضاب به حناء در حق مردان سنت ست و از سیماے مومنان ست اما خضاب بسواد هر که از غازیان ست برای هیبت در چشم اعداے دین کند درست ست و هر که برائے زینت نفس خود و دوستداری زنان مرورا مکروه بود نزد اکثر مشائخ و بعض تجویز کرده اند بیکراهت کذا فی المحیط و سلف خلاف کرده اند دران بعض مکروه میدارند زیرا که پیرے نورانی ست و تغییر نورانی مکروه و از ابن عباس آورده اند که فرمود چنانچه خوش دارم که زینت کند برائے من امرأة من خوش دارد وی که زینت کنم من برائے وی از امام ابی یوسف دوم روایت ست یکے آنکه اگر در حالت قتال کند لاباس به ست و اگر برائے تزئین و زن خود کند نیز لاباس به ست کذا فی شرح ادب القاضی و بصحت رسیده است که امیر المومنین ابو بکر صدیق خضاب بکرد بحنا و کتم که گیاهی ست ولیکن رنگ آن سیاه نیست بلکه سرخ مائل بسیاهی کذا قالوا و مانا که آنچه منقول از صحابه مذکورین ست نیز همین ست و الله اعلم و خضاب زنان دست و پاے را بحنا برائے تزئین مر زوج خود را مادام که دران حضور و تماثیل نباشد لاباس ست و جاریه صغیره را نیز لاباس ست و مرد را دیدن رانی باید کرد مگر آنکه عذرے داشته باشد و مکروه ست خضاب بسواد و بالکلیه خضاب بحنا جائز ست باتفاق اما در خضاب بسواد خلافی هست ولیکن مختار در مذهب حرمت و کراهت ست

و در باب نهی از نتف شیب چیزے مناسب نشسته در جامع الاصول از حدیث ابو داؤد و ترمذی و نسائے از عمرو ابن شعیب عن ابیه عن جده آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم نتف نکنید شیب را یعنی نچینید سوی سفید را زیرا که نیست هیچ مسلمانی که پیر شود در اسلام مگر آنکه باشد او را نوری روز قیامت و در روایتی آمده که بنویسد او را ضمای تعالی بدان حسنه و کم کند بدان خطیه این روایت ابی داؤد ست و در روایت ترمذی آمده که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم نهی کرده از نتف شیب و گفته که وی نور مسلمان ست انتهی و سیوطی در جمع الجوامع آورده که کیکه رنگ کند بسیاهی نظر کند خدای تعالی بسوے وی روز قیامت و کیکه نتف کند شیب را قبض کند پوست او را ضمای تعالی بتمامی از آتش روز قیامت رواه ابن عساکر عن عمرو ابن شعیب عن ابیه عن جده و نتف شیب نزد امام ابو حنیفه مکروه ست اگر

در بیان سیمون مومنین

بجهت تزئین باشد و امام محمد گفته لا باس به کذا فی مطالب المومنین نقلا عن الخلاصة و مختار آنست که مکروه است بجهت ورود نهی ازان در احادیث و شاید که وجه عدم کراهت بجهت کلامی که در صحت و ثبوت این احادیث ست و ما نا که حکم مصنف بعدم ثبوت اینها بجهت این اسناد ست که عمرو ابن شعیب عن ابیه عن جده زیرا که گفته که اگر ضمیر عن جده بعمر و راجع ست این حدیث مرسل ست و اگر باب عائد بود منقطع زیرا که اصل نسبت این چنین ست عمرو ابن شعیب بن محمد بن عبد الله ابن عمرو ابن العاص و چون ضمیر جده بعمرو بود این حدیث از محمد بود و وی تابعی ست و تابعی چون رفع کند حدیث مرسل بود و اگر باب بود حدیث از عبد الله ابن عمرو بود و وی صحابی ست و لیکن شعیب ازوی سماع ندارد پس حدیث منقطع باشد و لهذا این اسناد در صحیحین نیست و الله اعلم و در باب تختم عقیق و تختم در دست راست چیزے ثابت نشده در تختم بخاتم عقیق احادیث آمده که وی مبارک ست و نفے فقر میکند و نیز آمده که هر که تختم کند بعقیق و نقش کند بروی و ما توفیقی الا بالله توفیق دهد خدای تعالی او را برای هر چیز و دوست دارند او را هر دو فرشته و نیز آمده که اکثر حرز اهل جنت عقیق ست و آمده که هر که تختم کند بعقیق همیشه بیند چیز یرا که دوست میدارد آنرا و قضا کرده نشود مراورا اگر چه نیک ست و سعادت ست و این احادیث بصحت نرسیده چنانچه شیخ مصنف گفته و اما آنکه گفته که در باب تختم در دست راست چیزے ثابت نشده محل بحث ست از جهت ورود احادیث صحیحه در نیاب و خود نیز سابقا در باب پوشش آن حضرت صلے الله علیه و آله و سلم گفته که انگشتری در دست کرده اما روایات مختلف ست در بعض احادیث آنکه در دست راست بودے و در بعض در دست چپ و مجموع احادیث صحیح ست ظاهر آنکه گاهی در دست چپ و گاهی در دست راست بودے و این عبارت مصنف ست در نیاب و در ینجا میگوید که چیزے ثابت نشده و در باب نهی از عرض خواب بر زنان چیزی ثابت نشده اگر چه صحیح شده در نیاب آنست که خواب را عرض نکنند مگر بلبیب عاقل و در بعض روایات بعالم ناصح و در بعض روایات بلبیب حبیب و نیز آمده که اگر خواب بد به بیند تفل کند در جانب دست چپ و نگوید آنرا کسی اینجا نهی از عرض خواب بر جاهل و کول و دشمن مفهوم شد اما در خصوص نهی عرض آن بر زنان چیزی صحیح نشده و در تنزیه الشریعه آورده است که نهی ان تقص الرؤیا علے النساء و گفته که روایت کرده این حدیث را عقیلے از عائشه و گفته که لا اصل له و در میزان گفته که عبد الملک ابن مهران تحدیث کرده بحدیثی باطل که لا تقص الرؤیا علی النساء انتهی و در مواهب لدنیه از عبد الرزاق از سعید ابن عبد الرحمن نیز روایت کرده و از عائشه آورده است که زنے بود از اهل مدینه حامله که شوهر وے بتجارت رفته بود آن زن در خواب دید که ستون خانه شکسته و پسری اعور زائیده نزد عائشه آمد و خواب خود را عرض کرد فرمود اگر این خواب تو صادق ست شوهر تو بمیرد و ترا پسر فاجر پس بنشست آن زن و گریه میکرد پس آن حضرت صلے الله علیه و آله و سلم فرمود مگذار یا عائشه چون تعبیر کنند مسلمانی را خواب او را تعبیر کنید بخیر زیرا که خواب موافق تعبیرے آید پس فرمود آن حضرت صلے الله علیه و آله و سلم امر آن زن را بخیر بمرت الفاظ را الله تعالی می آید شوهر تو بسلامت و نیز ترا پسر نیکوکار و الله اعلم و در باب تکلم پیغمبر صلے الله علیه و آله و سلم بخلاف شمائل انجنب و دود و سلیمان شکنب نوره چیزے ثابت نشده و صحیح نگشته و در بعض الفاظ انجنب و دود و التمر کیک نیز آمده و در عامه نسخه میگوید کلیتین و مشهور ست میان اعاجم اما صلے ندارد نعم از جمیع میان دو تمر کیے را که با خود تمر کیک نامند و در بعض نسخ حاشیه

در بیان تختم بعقیق

در بیان نهی از عرض خواب بر زنان

کمر آنکه اون بگیرد از مصاحب خود انتهی واین نهی در حدیث صحیحین وترمذی وابوداؤد واقع شده واین کلمه که بسلمان فارسی فرموده یا سلمان شکنب درود در بعض نسخ شکنت بتاے خطاب نیز می آرند اصلے ندارد وبخاری در صحیح خود بابی منعقد کرده بعنوان باب من تکلم بالفارسیة والرطانة وحدیث جابر آورده که روز خندق ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم التماس صنورش یف بخانه وی نموده پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باصحاب ادراد کرد خانه جابر سوزیست زود باشید وآنجا حاضر آئید سور کلمه فارسی ست دیگر حدیث ام خالد آورده که خود بود ودر همراه پدر خود پیراهنی زرد پوشیده نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سنه سنه که کلمه حبشیه است بمعنی حسنه دیگر کلمه کخ کخ که موضوع ست برای زجر صبیان از مستقذرات نیز کلمه فارسی ست ودر صحیحین از حدیث ابی هریره آمده که حسن ابن علی رضی اللہ عنہ خرد بود وتمره از تمره صدقه که نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آورده بودند برگرفت ودر دهن نهاد حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کخ کخ وزجر کرد تا بیندازد آنرا از دهن او فرمود که آیا نمیدانی که ما صدقه نمیخوریم وکذا قال الطیبی ولیکن اینجا گفته اند که فارسی بودن لفظ سور محل بحث ست تواند که مشترک بود میان لغت عرب وفرس چنانکه صابون واشتال آن گفته اند وسنه تواند که خنصار حسنه بود وکخ کخ صوت ست نه لفظ موضوع عربی یا فارسے کذا قالوا ودر باب کراهت سخن فارسی گفتن چیزی ثابت نشده وحدیث کلمه فارسیة ممن یحسن العربیة لم یحسنها خطیئة خطاست در تنزیه الشریعه آورده که البغض الکلام الی اللہ الفارسیة وکلام الشیاطین الخوزیة وکلام اهل النار النجاریة وکلام اهل الجنة العربیة وگفته که جوزقانی اینحدیث را آورده در اسناد وی اسمعیل ابن زیاد بلخی ست ووی متهم ست بوضع این حدیث وحافظ ابن حجر گفته که این اسمعیل از شیوخ بخاری ست در غیر صحیح وگویا که آفت در بخ حدیث از پایان اوست انتهی ونیز آورده که من تکلم بالفارسیة زادت فی حبه ونقصت من مروته وگفته که روایت کرده این را ابن عدی از انس ودر وی طلحة بن زید ست تعقب کرده شده است بآن که روایت کرده است آنرا حاکم در مستدرک ولیکن ذهبی گفته که لیس بصحیح وسناده واه ومراد را شاهد ست از حدیث ابن عباس که روایت کرده او را حاکم که گفت من حسن منکم ان یتکلم بالعربیة فلیتکلم بالفارسیة فانه یورث النفاق واز امیر المومنین عمر آورده که گفت تعلموا رطانة الاعاجم وبهم ازوی آمده که شنید مردی را که تکلم میکند بفارسی در طواف پس بگرفت هر دو بازوی او وگفت بگیر بسوے عربیت راه را وبهما البیهقی الاول فی السنن والثانی فی الشعب انتهی ونیز آورده ست که نفرستاد حق تعالی هیچ پیغمبر مگر بعربیت بعد ازان وی میرساند بقوم خود بزبان ایشان واز ابن مردویه در تفسیر از ابن عباس آورده که گفت وحی کرده میشود بر جبرئیل بزبان عربی وی آرد وے بر هر پیغمبرے بزبان وی هیچ یکی ازینها صحیح نیست وعجب آنکه حدیث دیگرے آرد که ناظر مدح زبان فارسی ست که میگوید کلام آن کس نیکه گرد عرش اند فارسی ست وحق تعالی چون خواهد وحی کند یعنی بآن کسانی که گرد عرش اند امر میکند بفارسی که در وی نرمی وآسانی ست وحی میکند بفارسی واگر خواهد وحی کند امر میکند بآنکه در وے سختی ست وحی میکند بعربی ولفظ دیگر آمده که چون غضب کند وحی بعربی بفرستد وچون راضی بود بفارسی وحی کند وهمینها نیز از موضوعات اند ودر باب ما جاء فی الزنا آنکه مشهور شده که ولد الزنا لا یدخل الجنة حدیثے ثابت نیست وباصل ست ودر مقاصد حسنه میگوید که ابو نعیم در حلیه از مجاهد از ابی هریره مرفوعا آورده واعلال کرده باسناد وظاهر آنکه مجاهد از ابی هریره سماع ندارد وباثبات واسطه میان مجاهد وابی هریره نیز طبرانی وابو نعیم ونسائی

در بیان سخن فارسی گفتن

در باب ولد الزنا

روایت کرده لیکن در تعیین واسطه مضطرب اند واز مجاهد از ابی سعید حذری وعبدالله ابن عمرو ابن العاص نیز آمده
وزعم کرده ابن طاهر وابن جوزی که این حدیث موضوع ست ونسائی بلفظ لا یدخل ولد زانیة الجنة از روایت شعبه و
سفیان ثوری از عبدالله ابن عمر آورده وابن حبان از هر دو وجه روایت کرده وهر دو طریق محفوظ ست وشیخ
ابن حجر گفته که بر تقدیر صحت تفسیر کرده اند آنرا علما که معنی او این ست که در نمی آید بهشت را اگر عمل کند مثل عمل
والدین خود واتفاق دارند بانکه محمول بظاهر نیست وبعض در تاویل وی گفته که مراد بولد زنا کسی ست که مواظبت
بر زنا وملازم ست آنرا چنانکه گفته میشود در شجعان رانبوالحرب ومراد اولاد مسلمان رانبوالاسلام والله اعلم

ودرباب لیس للفاسق غیبة درین معنی چیزی ثابت نشده درنهی از غیبت مسلمان وشدت زجر وتشنیع آن احادیث صحیحه وارد شده وبحد شهرت رسیده است اگرچه فاسق باشد وبعض احادیث آمده که لیس للفاسق غیبة یعنی اگر فاسق را غیبت کنند وآنچه در وست از فسق وفجور غائبانه ذکر کنند دران اثم نباشد سیوطی از طبرانی از معوذة بن عبیده روایت کرده لیس للفاسق غیبة ودر روایتی لیس للفاجر غیبة ودر حدیث دیگر بطرق متعدده آورده که آیا متیسر سید از ذکر فاجر که ذکر کنید اورا بانچه در وست تا بشناسند اورا مردم وحذر کنند از وی ودر مقاصد حسنه نیز این را بطرق متعدده آورده از طبرانی وبیهقی ودارقطنی وابن عدی وابن حبان وحاکم وعقیلی وابی الشیخ وغیرهم وحکم بعدم صحت بلکه بوضع وتکذیب بعضی از رواة آن از ایشان نقل کرده وگفته که اگر انیحدیث صحیح ست محمول ست بر فاسق معلن مجاهر که پرده حیا از روی حال برافگنده وبعلانیه وآشکارا فسق میکند انچنین کس را غیبت نباشد ودر غیبت او اثمی نه ودرین باب نیز احادیث بسیار آمده چنانکه من لا حیاء له لا غیبة له من القی جلباب الحیاء فلا غیبة له انما الغیبة لمن لم یعلن بالمعاصی واگرچه در طرق این احادیث نیز ضعفی باشد ولیکن در صحیح نیز این معنی ورد یافته چنانکه در مشکوة از حدیث بخاری ومسلم از ابی هریره ودر جامع الاصول از ابی هریره وجابر درین باب آورده گفت که گفت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم کل امتی معافی الا المجاهرون یعنی تمامه امت من سلامت داشته میشوند از غیبت و عیب کردن مگر آنانکه مجاهر ومعلن اند بفسق ودر مشکوة این زیادت آورده که از ببیاکی وعدم مبالات ست از غیبت که عمل کند مرد در شب عمل بد را وحال آنکه پوشیده است خدای تعالی بروی آن عمل را ودر وقت صبحدم بمردم گوید که شب چنین وچنین عمل کردم وبر خود پرده دری کند ودرین معنی گفته است سوم پرده ببیحیائی متن که او سید در پرده خویشتن ۱۲ وعلما را اتفاق ست که صحیح ست غیبت از فاسق معلن وامام جائر ومتبدع وداعی ونزد تظلم ونصیحت وتزکیه شهود ورواة اخبار ودر صورت تظلم اگر صبر کند افضل ست وکفارت غیبت بحلی خواستن ست از مغتاب اگر رسیده است بوی والا توبه واستغفار کافی ست ودر بحلی خواستن لازم نیست که بتفصیل آنرا بوی بگوید علی الاجمال کافیست که گوید ترا غیبتی کرده ام ببخش ودر بعض احادیث آمده که استغفار کردن مر مغتاب را نیز کفارت غیبت ست بگوید اللهم اغفر لمن اغتبته ودرباب نهی از سب براغیث چیزی ثابت نشده درمقاصد میگوید که طبرانی در اوسط از حدیث ابی یوسف قاضی از امیرالمومنین علی آورده که گفت فرود آمدیم ما ودشمنی پس ایذا کردند ما را براغیث پس دشنام کردیم ما آنها را پس فرمود رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم دشنام مکنید براغیث را که نیکو دوستی ست که بیدار کرد شما را برای ذکر خدا واز انس که گفت ذکر کرده شد نزد رسول الله

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ آن بیدار میکند برائے نماز و در روایت دیگر آمدہ از انس کہ بودیم ما نزد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس بگزید مرد برابر غوشا پس لعنت کرد آن مرد آن را پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ لعنت مکن او را کہ وے آگاہ گرداند پیغمبرے را از پیغمبران برائے نماز و از انس در حدیث بخاری در ادب مفرد و در حدیث احمد و طبرانی و غیر ایشان نیز مثل این آمدہ و شیخ ابن حجر جزوے علیحدہ در نیاب تصنیف کردہ انتہی

تنبیہ امام مستغفرے در دعوات و غیر وے نیز از ابی ذر مرفوعاً آوردہ کہ اگر ایذا کند بر غوث بگیر قدحے از آب و بخوان بر وے ہفت بار این آیت را و مالنا ان لا نتوکل علی اللہ الآیہ و بگو اگر شما مومن اید باز دارید ما را از شر خود و ایذائے خود پس از ان بپاش آن آب را گرد فراش خود اگر مومن می یابی از شر آن و خواندن این آیت در صباح و مساء از برائے دفع ہوام و عقارب از عمر ابن عبد العزیز نیز نقل کردہ اند و گفتہ اند کہ از برائے غیث نیز نافع ست و اللہ اعلم و در باب ذم سماع حدیثے صحیح وارد نشدہ مراد خصوص سماع غناست یا عام تر از غناء و مزامیر و در ذم ہر یکے از ان احادیث وارد شدہ است سیوطی در جمع الجوامع و در کتاب لہو و تغنی از حدیث طبرانی در معجم کبیر و خطیب در تاریخ از ابن عمر آوردہ کہ نہی عن الغناء و الاستماع الی الغناء و عن الغیبۃ و الاستماع الی الغیبۃ و عن النمیمۃ و الاستماع الی النمیمۃ و از حدیث خطیب از امیر المومنین علی آوردہ نہی عن ضرب الدف و لعب الصنج و ضرب الزمارۃ و از ابن ابی الدنیا در ذم ملاہی از ابن مسعود آوردہ کہ الغناء ینبت النفاق فی القلب کما ینبت الماء البقل و از دیلمی در مسند الفردوس از انس باین لفظ آوردہ الغناء و اللہو ینبتان النفاق فی القلب کما ینبت الماء العشب و الذی نفسی بیدہ ان القرآن و الذکر ینبتان الایمان فی القلب کما ینبت الماء العشب سخاوی در مقاصد حسنہ گفتہ و لا یصح کما قالہ النووی و از ابی ہریرہ آوردہ باین لفظ حب الغناء ینبت النفاق فی القلب کما ینبت الماء العشب و از ابن صیصرے در امالی از ابن مسعود آوردہ ایاکم و المعازف و الغناء فانہما ینبتان النفاق فی القلب کما ینبت الماء البقل و صاحب مشکوۃ از بیہقی در شعب الایمان از جابر آوردہ الغناء ینبت النفاق فی القلب کما ینبت الماء الزرع و سیوطی از ابن مردویہ و بزار و ضیاء مقدسے در مختارہ و سعید ابن منصور در سنن خود از انس و بیہقی از عائشہ آوردہ صوتان ملعونان فی الدنیا و الآخرۃ مزمار عند نعمۃ و زنۃ عند مصیبۃ و از حکیم ترمذی در نوادر الاصول آوردہ من استمع الی صوت غناء لم یؤذن لہ ان یسمع صوت الروحانیین فی الجنۃ قیل و ما الروحانیون قال قراء اہل الجنۃ و ایں حدیث ضعیف ست و از حاکم در تاریخ و دیلمی از علی آوردہ من مات و لہ قینۃ فلا تصلوا علیہ و وی گفتہ کہ ایں حدیث ضعیف ست جدا و از ابی امامہ آوردہ اند ان اللہ عز و جل بعثنی ہدی و رحمۃ للعالمین و امرنی بمحق المعازف و المزامیر و الاوثان و الصلیب و امر الجاہلیۃ الحدیث و ایں حدیث را ابو داؤد طیالسی روایت کردہ و احمد ابن حنبل و ابن منیع نیز مانند ایں آوردہ و بزار از ابن عباس مرفوعاً آوردہ حرم المغنیۃ و المغنی و الکوبہ یعنی الطبل و از دیلمی از ابن عباس مرفوعاً آوردہ امرت بہدم الطبل و المزمار و از ابن صیصرے در امالی و ابن عساکر در تاریخ آوردہ من تعالی قینۃ یستمع منہا اللہ فی اذنیہ الآنک یوم القیامۃ و از جابر آمدہ اول من تغنی ابلیس و ابن ماجہ و طبرانی از صفوان ابن امیہ آوردہ کہ در مدینہ عمر ابن قرہ مروے بود کہ کسب می دف زنی بود چوں ایں آیہ و من الناس من یشتری لہو الحدیث نازل شد نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و عرض کرد کہ او را بہ بختے بیش آمد کار وی دف زنی بود

ورسیان دوم سماع

وآن حرام شد اکنون رزق وی از کجا رسد و خراین کاری از دست وی نمی برآید اذن میکنی که دف زنم بیاشه
یارسول الله فرمود نه اذنست و نه کرامت دروغ گفتی ای دشمن خدا حق تعالی ترا قدرت بر رزق حلال طیب
داد و تو حرام را بجای آن اختیار کردی اگر بعد ازین اینکار کردی ترا چنین و چنان کنم برخیز از پیش من و توبه
کن الحدیث و اکثر مفسرین لهو الحدیث را لغنا تفسیر کرده اند و گفته اند که ابن عباس و ابن مسعود سوگند
خورده اند که مراد اینست و قول فضیل ابن عیاض ست الغناء رقیة الزنا و دارقطنی و دیلمی از جابر آورده که چون
روز قیامت شود بگوید حق سبحانه و تعالی کجا اند آنهائی که منزه می داشتند چشم و گوش خود را از مزامیر شیطان
جدا کنید ایشان را و رتلهای مشک و عنبر و بگوئید مر فرشتگان را که بشنوانند ایشان را تسبیح و تحمید من پس بشنوند
بآوازهای خوش که هرگز کسی مثل آن نه شنیده و در جامع الاصول نیز صدر این حدیث آورده است و هم
در جامع الاصول از ابی داؤد در مشکوة نیز از احمد آورده که نافع مولای ابن عمر میگوید که بودم با ابن عمر در راهی
ناگاه بشنید آواز مزماری را پس بنهاد هر دو انگشت خود را در هر دو گوش خود و از راه بیک سو شد پس گفت
مرا بعد از ساعتی آیا می شنوی آن آواز را و من در آن زمان خرد بودم و در روایتی آمده که بودم من ردیف
ابن عمر ناگاه آوازی شنید الحدیث و ابو داؤد در حدیث خود آورده که گفت ابن عمر بودم با رسول الله صلی الله
علیه و آله و سلم پس شنید مثل آنچه من شنیدم و کرد همچنین که من کردم و در حدیث وی ذکر آنکه نافع گفت که خرد
بودم نیست و مقصود از ذکر خردی قدر آنست که چرا او را منع نکرد این احادیث ست که در ذم غناء و مزامیر و ملاهی
وارد شده و امثال آن احادیث دیگر نیز آمده که از جهت خوف تطویل برین قدر اقتصار افتاد و شاید که تو بگوئی
شک نیست که درین میان احادیث ست که محدثین حکم بضعف آن کرده اند و تصریح بصحت آن نه نموده و بعض
ازان قبیل ست که بعدم صحت آن حکم کرده اند چنانچه در ضمن بیان اشاراتی بدان کرده شد و مدعای صنف آنست
که حدیثی صحیح در نیاب نیامده اگر آنرا داری بیار تا حقیقت حال معلوم شود بدانکه بعد از قطع نظر ازان که حدیث
ضعیف بتعدد طرق بمرتبه حسن رسد و حسن بمرتبه صحیح حدیث صحیح در نیاب حدیث چار ستین ست که بعض مردم آنرا در
اثبات اباحت نیز بیارند و انصاف آنست که مدلول آن ذم ست مگر در بعض مواضع مثل ایام عید و مانند آن و
الفاظ آن چنانچه در صحیح بخاری و مسلم آمده این ست که عائشه میگوید که در آمد بر من رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم
و نزد من دو جاریه بودند که تغنی میکردند بغنای بعاث پس به پهلو افتاد آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بر جامه
خواب و بگردانید روی مبارک خود را پس در آمد ابوبکر پس منع کرد مرا و گفت مزمار شیطان را نزد پیغمبر صلی الله علیه
و آله و سلم روا میدارید پس آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم روی مبارک با بوبکر آورد و گفت بگذار ایشان را یا ابا بکر پس چون غافل شد ابوبکر خلسه کردم آن دو جاریه را تا بیرون رفتند و بود این واقعه روز عید و در روایت
دیگر آمده که گفت عائشه نور آمد بر من ابوبکر و نزد من دو دختر ک بود از دختر کان انصار که غنا میکردند بدانچه گفت و گو
کرده بودند بدان انصار روز بعاث گفت عائشه و نبودند آن دختر کان مغنیه پس گفت ابوبکر آیا مزمار شیطان در خانه
رسول خداست و آن روز عید بود پس گفت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم هر قومی را عیدی ست و این
روز عید ماست و در روایت دیگر آمده که ابابکر در آمد بر عائشه و پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم نزد وی بود و روز عید فطر

یا عید اضحے و نزد عائشہؓ روز نکہ سرود گوئندہ بودند کہ تغنے میکردند بانچہ بانگیہ گرفتہ بودند انصار در روز بعاث پس گفت
ابوبکر مزمار الشیطان مزمار الشیطان پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا ابابکر ہر قوم را عیدی ست و عید ما
این روز ست و در روایت دیگر آمدہ کہ در آمد ابوبکر بر عائشہؓ و نزد وے دو جاریہ بودند کہ غنا میکردند در ایام منی و دف
میزدند و پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پوشیدہ بود خود را بجامہ پس منع کرد ایشان را ابوبکر و بگشاد و آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روے مبارک خود را و فرمود بگذار ایشان را یا ابابکر کہ ایام عید ست و آن ایام ایام منی بود و نہایا
ہمہ روایات بخارے و مسلم اند اکنون باید دید کہ چون ابوبکر صدیق کہ اسبق و اقدم اصحاب ست در معرفت احکام
دین غنا را مزمار و مزمور شیطان گفت و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بریں تقریر کرد و نگفت کہ ایں چنیں
مگو کہ این مزمار شیطان نیست و حرام نیست بلکہ چہ گفت منع مکن یا ابابکر ایشان را ازیں کہ امروز عید ست یعنے
این حکم را کہ حرمت تغنے و تدفیف ست مطلق مدان و عام خیال مکن در روز عید از لہو و سرود اینقدر جائز باشد
خصوصاً دختران و نوسالان را اگر تغنے کنند و اشعار کہ دران فحش و ذکر نساء و امثال آن نباشد بخواہند و این
تخصیص را ابوبکر صدیق چون تقریب نیفتادہ بود و سابقاً بیان از جانب شارع نیافتہ نمیدانست اکنون بتقریب
وقوع این قضیہ معلوم کرد و نیز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خود بشنیدن آن مقید نشد و ابوبکر را نیز بران
ترغیب نہ نمود بلکہ تغافل زد و برخستے در نیباب اشارتے فرمود پس نہایت انچہ باین حدیث ثابت شود
اباحت و رخصت آن در بعض احیان مثل ایام عید مانند آن بابودن او حرام و مزمار شیطان در غیر این اوقات
و این معنی نزد انصاف ظاہر ست از حدیث کما لا یخفے و حدیث صوتان ملعونان فی الدنیا و الآخرۃ مزمار عند نعمۃ
و رنہ عند مصیبۃ کہ گذشت نیز بقول سیوطی صحیح ست و وے گفتہ ست کہ ہر چہ در کتاب خود از ضیاء در مختارہ
آوردہ ام صحیح ست دیگر حدیث معازف کہ در صحیح بخارے آمدہ کہ آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ
در امت من اقوام پیدا آیند کہ استحلال کنند حر را بکسر حاے مہملہ بمعنے فرج کہ مراد ازان اینجا زنا ست و حریر را
و معازف را یعنے آلات ملاہی را کہ مزامیر ست پس اگر استماع معازف و آلات ملاہی حرام نباشد اطلاق استحلال
بران و ذکر او با حر و حریر چہ معنے دارد و در اتصال و اسناد این حدیث مر ابن حزم ظاہری را کہ از علماے متاخرین
محدثین ست و قابل ست باباحت غنا و مزامیر بحث تعجبے کہ در نیباب وارد سخن ست و شرح و تحقیق این مقام
تفصیلے طلبد و موقوف بود بر بیان بعض مصطلحات علم حدیث بدانکہ در اصول حدیث مقرر شدہ ست کہ بخارے
در تراجم ابواب صحیح خود بعض احادیث مے آرد کہ سند آنہا را اناول حذف کند گاہی بصیغۂ جزم و معلوم چنانکہ
ذکر فلان و قال فلان مثلاً و این قسم محکوم علیہ ست بصحت و گاہی بصیغۂ تمریض و مجہول چنانکہ قیل و یقال و این محل
توقف ست و مجزوم الصحۃ نہ و لیکن چون وی رحمہ اللہ آنرا در صحیح آوردہ ست مشعر ست کہ حدیثش صحیح ست زیرا کہ
وی التزام کردہ ست کہ درین کتاب جز صحیح نیارد و این حذف اسناد را اناول تعلیق گویند و آن حدیث را معلق
اگرچہ حذف تا آخر اسناد نیز باشد و گفتہ اند تعلیقات البخاری متصلۃ یا مسندۃ یعنے اگرچہ بظاہر منقطع آمدہ
اما در واقع متصل اند و این حکم در جاے ست کہ نسبت بر بالاے حدیث گوید کہ میان او و ایشان واسطہ ست اما اگر
نسبت بشیخ بواسطہ خود گوید قال فلان این حکم معلق ندارد و در صورت حذف اسناد داخل نہ این حکم منعنہ دارد

وحکم عنعنہ نزد بخاری آنست کہ اگر ملاقات راوی و مروی عنہ ثابت شود و این راوی از تدلیس سلامت بود
در حکم اتصال داخل ست والا احتمال انقطاع دارد مثال این خبر معارف ست کہ بخاری در اول ایخدیث حدثنا یا اخبرنا
واشال آن نگفتہ سوق حدیث نمودہ است وگفتہ قال ہشام ابن عمار حدثنا صدقۃ ابن خالد قال حدثنا عبد الرحمن
بن یزید ابن جابر قال حدثنا عطیۃ ابن قیس قال حدثنی عبد الرحمن بن غنم قال حدثنی ابو عامر او ابو مالک الاشعری
انہ سمع رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول لیکونن فی امتی اقوام یستحلون الحر والحریر والمعازف الحدیث پس
این حدیث متصل ست اگرچہ حدثنا ہشام یا اخبرنا ہشام نگفتہ وگفت قال ہشام زیرا کہ ہشام از شیوخ بیواسطہ
بخاری ست بے شبہہ و ملاقات بخاری و سماع وے ازوے معلوم و معروف ست و بخاری ازوی احادیث دارد
بصیغۂ تحدیث سخاوی گوید کہ صاحب زہرہ آنرا حصر کردہ در چہار حدیث و بخاری منزہ و مبرا ست از تدلیس
و ہیچ کس او را بدان نسبت نکردہ و وصف نمودہ پس این حدیث صحیح باشد از جہت ثبوت اتصال و عامہ علما و
محدثین برین اند الا ابن حزم کہ درین حکم و در بسیارے از امور درین مسئلہ مخالف جمہور افتادہ و براہ خلاف
ایشان رفتہ است و بر ظاہر حال آنکہ صیغہ قال ست استادہ وگفتہ کہ اتصال ایخدیث معلوم نیست زیرا کہ
بخاری قال ہشام گفتہ نہ حدثنا و از قال ہشام سماع این حدیث ازوے صریحا معلوم نمیگردد و نمیداند کہ
ہشام از شیوخ بخاری ست و ازوے سماع دارد و غایتش آنکہ درین حدیث شاید کہ سماع بطریق مذاکرہ باشد
نہ بقصد تحدیث و اسماع از نجہت قال گفت نہ حدثنا و بخاری در صحیح خود امثال این دارد و نکتہ نیست کہ گفتہ شد
و ابن حزم در کتاب خود گفتہ است کہ اگر راوی عدل روایت کند از کسیکہ او را دریافتہ است محمول بر لقا و سماع
بود خواہ بگوید اخبرنا یا حدثنا یا عن فلان یا قال فلان ہمہ محمول بر سماع ست و این تناقض صریح ست کہ
این مرد کردہ و وے بانیقدر کہ سخن در اتصال و صحت ایخدیث کند اکتفا نکرد بلکہ بتعصبے کہ در اثبات اباحت دارد
بوضع ایخدیث و ہر چہ درین باب مرویست حکم کردہ و از شیخ مصنف در افراط و مبالغہ در گذرانیدہ زیرا کہ مصنف
میگوید کہ حدیثے صحیح وارد نشدہ و وے میگوید کہ ہر چہ آوردہ اند موضوع ست و محدثین او را در نیاب
تخطیۂ عظیم کردہ اند و ایخدیث معازف را ابن حبان و غیروے از ائمہ حدیث تصحیح نمودہ اند و گفتہ کہ دہ کس از
اصحاب ہشام ازوے روایت کردہ و ہمچنین اند دیگر شیوخ وے مثل صدقہ و ابن جابر روایات متعددہ
آمدہ ایخنین گفتہ اند شارحان حدیث اکنون شاید کہ تو بگوئے کہ پس ترا چہ اعتقاد ست و تو در کدام جانبے
بدانکہ از کسے کہ براہ انصاف و احتیاط رود و از کمد تعصب و مکابرہ صاف بود در مسئلہ کہ در وے
نزاع و خلاف راہ داشتہ باشد با قطع نظر از راجح و مرجوح جز سکوت و توقف چہ صورت بندد و درین مسئلہ
ہم میان فقہا و مشائخ نزاع ست و ہم میان مشائخ طریقت بیکدیگر اختلاف و ہر کہ تتبع احادیث و اقوال فقہا
و سلف کند بداند کہ متعارف و مشہور میان ایشان حرمت و کراہت آن بود و غایت توجیہ و تطبیق آنست
کہ آنرا سفید و معلل بطریق لہو و لعب دارند بقرینۂ آنکہ این فعل مردان زمان متعارف و شعار اہل فسق و تلہی بود
و چون بعد ازان جماعہ از ارباب دیانت و ذوق و وجدان و دولہ و محبت بجہت تصرف و تاثیر بکار سماع غناء در نفوس
و قلوب دارد و اثارت مکامن و بواطن مواجید احوال کنند دران افتادند و لہو و لعب کردن سراپردہ افعال

و اقوال

در بیان حکم لعب شطرنج

و احوال ایشان راه ندارد ازان خارج بوده باشند و بالجمله انچه درینجا منقح میگردد انیست که برحرمت سماع علی الاطلاق دلیلے قطعے از ضروریات دین ثابت نشده و عمل و اعتیاد آن خلاف طریقهٔ اتباع ست و هر که آنرا بطریق علم و بحث در احادیث و آثار و اقوال اثبات کند محل گفت و گوست و از هر که بطریق سکر و غلبهٔ شوق و سطوت حال صادر شود معذور و هر چه نه از مردم اهل ادب و تورع بی ملاحظه و مبالات آید منکر و الله اعلم و در باب تحریم لعب شطرنج حدیثے صحیح نشده و احادیث در تحریم شطرنج نیز بسیار آمده و لیکن میگوید که این احادیث بصحت نرسیده ست از امیر المومنین علے آورده اند که بقومے گذشت که لعب میکردند بشطرنج پس بجهید برایشان و شدت نمود و فرمود دانا و آگاه باشید ای قوم که شما برائے غیر این کار آفریده شده اید و اگر ترس این نمی بود که سنت و طریقه خواهد شد هر آئنه میزدم من این را بر روئے شما رواه البیهقی و از ابن عساکر نیز آمده که روی گذشت بر قومے که بازے میکردند بشطرنج و فرمود ما هذه التماثیل التے انتم لها عاکفون اگر مساس کند یکی از شما اخگر را تا آنکه سرد شود بهتر ست از انکه مساس کند این را روایت کرده اند این حدیث را ابن ابی شیبه و عبد بن حمید و ابن ابی الدنیا در ذم ملاهی و ابن المنذر و ابن ابی حاتم و بیهقی و نیز از وئے آمده که فرمود که سلام مکن بر اصحاب نرد و شیر و شطرنج رواه ابن عساکر و نیز آمده که ملعون من لعب بالشطرنج و الناظر الیها کآکل لحم الخنزیر و نیز آمده که حق سبحانه و تعالی را در هر روز سیصد و شصت نظر رحمت ست بر بندگان خود و نظر نمیکند در ان بسوے صاحب شطرنج و آمده که هر که لعب کند بنرد شیر گویا که در آورد دست خود را در لحم خنزیر و امثال این احادیث و آثار بسیار آمده و در مذهب شافعی بالجمله رخصتے در ینباب هست و مشهور و مختار در مذهب خفے حرمت و کراهت ست و در باب لا تقتل المرأة اذا ارتدت حدیثے صحیح نشده بلکه خلاف

در بیان قتل زن مرتده

آن صحیح شده من بدل دینه فاقتلوه حدیث من بدل دینه فاقتلوه صحیح ست احمد و بخاری و ترمذی و ابو داود و نسائی و ابن ماجه آنرا روایت کرده و کلمهٔ من عام ست شامل مذکر و مؤنث پس مرأة نیز درین حکم داخل باشد چنانکه مذهب امام مالک و شافعی و احمد و بعض علمای دیگر ست و نزد امام ابو حنیفه و سفیان ثوری و تابعان ایشان مرأة را بعلت ارتداد نکشند اگر توبه کرد فبها و الا حبس کنند تا اسلام آرد و دلیل ایشان آنست که در صحیح آمده که پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم نهی کرد از قتل نسا مطلقاً خواه کافر اصلیه بود یا مرتده و نیز اصل ما خیر اجزیه ست بسوے آخرت که دار الجزاست و تعجیل و مردان بجهت خوف شر عاجل ست که محاربه و مقاتله ایشان ست با اهل اسلام و در نسا صلاحیت آن نه و لهذا در جهاد کفار قتل اینها جائز نبود کذا فی الهدایه و در بعض احادیث عدم قتل امرأة مرتده بصریح نیز ورود یافته است چنانکه سیوطی در جمع الجوامع از حدیث طبرانی از معاذ ابن جبل مرفوعاً آورده که هر مردی که مرتد شود از اسلام دعوت کن او را باسلام اگر توبه کرد قبول کن ازوی و اگر توبه نکرد بزن گردن او را و هر زنی که مرتده شود دعوت کن او را اگر توبه کرد قبول کن و اگر ابا آورد طلب توبه کن ازوی اینجا ذکر قتل نکرد و هم بر ینقدر اقتصار نمود و زرکشی در شرح خرقی از حدیث دار قطنی از ابن عباس آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم لا تقتل المرأة اذا ارتدت و درین حدیث نیز طعن کرده و در تنزیه الشریعه نیز گفته که دار قطنی این حدیث را از انس آورده و فیه عبد الله بن عیسے انتهی و سیوطی از ابو بکر آورده که نسائی مرتده را بند میکرد و میفروخت و در قتل نسای مرتده نیز روایات آمده که آن نیز مطعون ست پس حاصل آن آمد که در حدیث نهی از قتل مطلق نسا

وحدیث قتل مطلق مرتد کہ ہر دو صحیح اند تعارض آمد ونزد تعارض حدیثین رجوع بقیاس بود وقیاس عدم قتل نساست
چنانچہ در ہدایہ گفت پس قیاس مرجح حدیث نہی از قتل نساگردد فتد بر و در باب اذا وجد القتیل بین القریتین فحکم
اقربہا چیزے ثابت نشدہ این مسئلہ در کتب حنفیہ در باب قسامت مذکور ست کہ گفتہ اگر دابہ میان دو قریہ بگذرد دیرے
قتیلے باشد پس قسامت بر قریہ ست کہ نزدیکتر باشد ازوی و قسامت آن بود کہ مردہ کہ اثر جراحت داشتہ باشد
در محلہ یافتہ شود و قاتل او معلوم نباشد و اولیاے وی دعوے کنند خون او را بر اہل محلہ گواہان نداشتہ باشند
پنجاہ مرد از محلہ سوگند بیند کہ باللہ ما کشتہ ایم او را و نمیدانیم کشندۂ او را اگر این سوگند خورند حکم کردہ شود
بر اہل محلہ بدیت مقتول و این حکم علی الاطلاق بحدیث صحیح ثابت شدہ است و حکم بقسامت متفق علیہ ست میان
جمیع ائمہ بتفصیلے کہ در مذہب ہر یک مذکور ست اما این مسئلہ کہ اگر مقتول در میان دو قریہ یافتہ شود ضامن ہیگردد
دیت او را قریہ کہ نزدیکتر ست مختلف فیہ است مذہب حنفیہ آنست کہ مذکور شد و دلیل بریں حکم در ہدایہ حدیث
مے آرد و در حاشیہ وی از مبسوط نوشتہ کہ این حدیث ابی سعید خدری ست کہ قتیلے را نزد حضرت رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم آوردند کہ در میان دو قریہ افتادہ بود فرمود تا گز کردہ شد و در مبسوط گفتہ کہ مساحت کردہ شد پس معلوم
یافتہ شد بجانب یکی ازان دو قریہ بیک شبر پس حکم کرد بقسامت و دیت بر اہل آن قریہ و در تنزیہ الشریعہ میگوید کہ
این حدیث ابی سعید را عقیلے آوردہ و گفتہ کہ در وے ابو اسرائیل ست و منفرد ست باین و لا اصل لہ قلت اخرجہ الامام احمد
فی مسندہ والبزار و ابو اسرائیل از رجال ترمذی ست و شیعے غالی ست اما کذاب نبود و امام احمد گفتہ کہ یکتب حدیثہ
و ابن معین توثیق کردہ است او را واللہ اعلم و در جمع الجوامع از شعبے آوردہ بروایت عبد الرزاق و ابن ابی شیبہ
و بیہقی کہ کشتہ یافتہ شد میان وادعہ و شاکر کہ نام دو موضع ست پس امر کرد امیر المومنین عمر بن الخطاب کہ قیاس
کنند میان این دو قریہ پس یافتند او را بوادعہ قریب تر پس حکم کرد بقسامت و ضامن گردانید اہل وادعہ را دیت
و در روایت دیگر ہم از شعبے بروایت سعید ابن منصور و بیہقی آوردہ کہ کشتہ یافتہ شد در خرابہ وادعہ ہمدان پس حکم
کرد عمر بن الخطاب بقسامت و روایت اول تفصیل این روایت ست و در روایت دار قطنی نیز مانند این آمدہ
و گفتہ کہ رفع این حدیث بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم منکر ست و در اسناد وی عمر بن صبیح ست و وی متروک
ست باتفاق و در روایات آمدہ است کہ اہل وادعہ گفتند یا امیر المومنین سوگند ہاے ما منع نکرد ما را اموال ما را فرمود
ہمچنین ست حق و در روایتی حکم نکردم بر شما مگر بحکم پیغمبر شما صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و از امیر المومنین علی نیز آمدہ کہ
گفت ہر قتیلے کہ یافتہ شود میان دو قریہ پس ضمان بر اسبق آن دو قریہ است یعنے اقرب آنہا رواہ عبد الرزاق
فی الجامع و شیخ مصنف میگوید کہ این روایات ثابت نشدہ واللہ اعلم و در باب ان ابہ یتہ لہ ہدیتہ و ہنده جماعة فهم
شرکاوہ چیزے ثابت نشدہ در مقاصد حسنہ گفتہ کہ این حدیث را عبد ابن حمید در مسند خود و عبد الرزاق و طبرانی در اوسط و نعیم در
حلیہ از ابن عباس و طبرانی و اسحق بن راہویہ و ابو بکر از حسن ابن علی و عقیلے از عائشہ کلہم مرفوعاً آوردہ و عقیلی گفتہ
کہ صحیح نشدہ در ینباب از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چیزے و ہمچنین گفتہ بخاری بعد اناوردن او این حدیث را تعلیقاً
و گفتہ کہ ذکر کردہ میشود از ابن عباس کہ گفتہ ہمنشینان وی شریکان دہند ولیکن صحیح نیست و گفت صاحب مقاصد
کہ این عبارت از مثل بخاری تقاضاے بطلان نکند بخلاف از عقیلے انتہی یعنے درجہ صحیح بخاری اعلا و ارفع ست

در بیان مقتولے کہ یافتہ شود در میان دو قریہ

در بیان حکم کسے کہ دابہ او ہلاک کند

پس چون وے نفے صحت کند درجۂ اعلا را کند ازان وہنوز صحت وی از امثال عقیلے متوقع ست بخلاف آنکہ عقیلے
و امثال وے این عبارت را بگویند نفے مطلق مرتبۂ صحت بود و ازان بطلان آن لازم آید و گفت کہ شیخ ابن حجر
گفتہ و بہر حال موقوف ثابت ست واللہ اعلم و در باب ذم کسب و فتنہ مال چیزے ثابت نشدہ در فتنہ
مال فی الجملہ احادیث صحیحہ واقع شدہ و نص قرآن بدان ناطق ست و چون در مدح کسب حلال و ترغیب دران احادیث
صحیحہ ورود یافتہ آنچہ در ذم مطلق آن واقع شدہ باشد ضعیف بود یا موضوع و مانا کہ مراد آنست کہ چون در احادیث
در ترغیب زہد و توکل و ترک دنیا و متاع آن مبالغہ کردہ اند باید کہ از اطلاق آن چنان معلوم نشود کہ مگر کسب کردن
مکروہ و ممنوع بود و از مال و منال بکلی اجتناب شرط ست بعضے ازان احادیث ثابت نیست و آنچہ ثابت ست
محمول ست بر آنچہ مفہوم میشود از احادیث صحیحہ کہ توسط و اقتصاد ست و دنیا و اموال ہم مذموم ست ہم محمود و توسط
و اقتصاد در ہمہ جا محمود و مرغوب ست چنانچہ قول وی در باب ترک اکل و شرب از مباحات چیزی صحیح نشدہ
و نیز بر مثل ہمین معنی محمول ست قولہ تعالیٰ ﴿کلوا من الطیبات و اعملوا صالحا﴾ فافہم و در باب حجامت و اختیار ان
در بعض ایام و کراہیت آن در بعض چیزے ثابت نشدہ و آنچہ ثابت شدہ استحباب در ینباب آنست کہ مراد شک
بالحجامۃ و حدیث صحیحین کہ الکی فی شئی شفاء نفی شرطہ حجام او شربۃ عسل او لذعۃ بنار ذکر حجامت و این
دو حدیث و احادیث دیگر کہ در ینباب وارد شد سابقا در باب طب و معالجہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم امر مذکور شدہ ست اما در اختیار حجامت در بعض ایام و کراہیت آن در بعض نیز احادیث مرویست و لیکن بصحت نرسیدہ
صاحب مشکوۃ از حدیث ابن ماجہ از نافع از ابن عمر آوردہ کہ گفت شنیدم رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
کہ میگفت حجامت برناشتا افضل و انفع ست و زیادہ میکند عقل را و حفظ را پس ہر کہ خواہد کہ حجامت کند روز
پنجشنبہ کند بر نام خدای عز و جل و پرہیز کند حجامت کردن را روز جمعہ و روز شنبہ و یکشنبہ و حجامت کنید روز
دوشنبہ و روز سہ شنبہ و پرہیز کنید حجامت را روز چہار شنبہ زیرا کہ وی روزیست کہ رسیدہ شدہ وے بلا ایوب
و پیدا نمیشود جذام و نہ برص مگر در روز چہار شنبہ و این حدیث را در مقاصد از حاکم از عطا بن خالد از نافع از ابن عمر
تا پرہیز کنید حجامت را روز چہار شنبہ آوردہ و در روز سہ شنبہ گفتہ کہ وی روزیست کہ صرف کرد حق تعالیٰ در وے
بلا را از ایوب و اصابت بلا وی در روز چہار شنبہ ذکر نکردہ و گفتہ کہ سند وی ضعیف ست و گفتہ کہ حدیث
ابن ماجہ از سعد ابن میمون از نافع ست و او ہمی گفتہ کہ وی مجہول ست انتہی و در مشکوۃ نیز از حدیث احمد و ابی داؤد
از زہری مرسلا آوردہ کہ ہر کہ حجامت کند روز چہار شنبہ یا روز شنبہ و بر سد او را برص باید کہ ملامت نکند مگر نفس
خود را و ابو داؤد گفتہ کہ اسناد این صحیح نیست و از معقل ابن یسار آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
حجامت روز سہ شنبہ در ہیجدہم ماہ دو است مر دای سنہ را و گفتہ کہ روایت کرد این حدیث را حرب بن اسمعیل و احمد
و اسناد او قوے نیست و در زین مانند این از ابی ہریرہ آوردہ و از حدیث ابی داؤد از کبشہ بنت ابی بکرہ آورد
کہ گفت پدر من نہی میکرد اہل خود را از حجامت روز سہ شنبہ و میگفت کہ رسول خدا فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز
سہ شنبہ روز خون ست یعنی غایۂ خون و در وے ساعتی ست کہ ساکن نمیشود خون در وی یعنے اگر حجامت یا فصد
کند در وے بیم آنست کہ ہلاکت آنجا مربحیث عدم انقطاع دم کذا فی بعض الشروح و در ین دو حدیث بظاہر تنافی ہیچ

مگر آنکہ اینحدیث در غیر روز معین کہ ہفدہم ماہ است محمول باشد کذا قیل واللہ اعلم وعادت شریف در حجامت ہفدہم ونوزدہم وبیست ویکم بود ودر احادیث فضل ونفع آن وارد شدہ در حدیث ابی داؤد آمدہ کہ آن شفاست مر ہر درد را گفتہ اند کہ خون بلکہ جمیع رطوبات از اول ماہ تا نصف در غلبہ وشورش بود ودر آخر در قلت وسردی واوساط ماہ معتدل ومناسب ست بدان ومعلوم باد انکہ در حدیث ابی داؤد از انس آمدہ کہ حجامت آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در احد عین وکاہل بودے وآمدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ہامہ خود یعنی وسط راس مبارک خود از شاۃ مسمومہ کہ در خیبر بش داده بودند حجامت کردہ ومعلوم گفت کہ من حجامت بر ہامہ بی علت زیر کردم پس برفت از من قوت حفظ تا آنکہ تلقین کردہ میشدم فاتحۃ الکتاب را در نماز روا زین ودر مقاصد گفتہ کہ دیلمی از حدیث عمر ابن واصل از انس مرفوعاً آوردہ کہ حجامت در نقرہ راس مورث نسیان ست تجنب کنید از ان وخطیب گفتہ کہ ابن واصل متہم ست بوضع وتحقیق حجامت کردر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در یافوخ یعنی در تارک سر خود از دردے کہ داشت وروایت کردہ شدہ است کہ وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجامت کرد بر ہامہ وکتفین خود وطبرانی در معجم کبیر از ابن عمر مرفوعاً آوردہ کہ حجامت در سر نافع ست از جنون وجذام وبرص وضرس ومجموع این احادیث بصحت نرسیدہ ولہذا استعراض نیز آمدہ واللہ اعلم ودر باب احتکار احادیث بسیار منقول ست وجز حدیث

در بیان ذم محتکر

مسلم کہ من احتکر فہو خاطی چیزے صحیح نشدہ وآنرا بعض میگویند منسوخ ست وبعض حمل بران میکنند کہ چون یا کار باشد باہل آن مقام ودر منع ونہی از احتکار تشدیدات عظیمہ واقع شدہ طبرانی وبیہقی از معاذ ابن جبل آوردہ کہ حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بد بندہ ست محتکر اگر ارزانی دہد حق تعالیٰ نرخہا را محزون گردد واگر گرانی آرد خوش شود وابن ماجہ از عمر آوردہ کہ الجالب مرزوق والمحتکر ملعون ونیز آمدہ است کہ آرندہ غلہ در بازار مثل مجاہد فی سبیل اللہ است ومحتکر مثل ملحد فی کتاب اللہ واحمد وابن ماجہ از عمر آوردہ کہ ہر کہ احتکار کند بر مسلمانان طعام را مبتلا سازد او را خدائے تعالیٰ بجذام وافلاس ونیز آمدہ کہ ہر کہ احتکار کند طعام را بر مسلمانان چہل روز وتصدق کند آنرا قبول کردہ نشود از وے رواہ ابن عساکر عن معاذ ونیز حاکم از ابن عمر آوردہ کہ المحتکر ملعون وامثال آن نیز آمدہ ودر حدیث احمد ومسلم وابی داؤد وترمذی از ابن عمر آمدہ کہ لا یحتکر الا خاطی یعنی گناہگار ودر روایتی از مسلم وبیہقی از معمر ابن عبد اللہ آمدہ کہ من احتکر فہو خاطی وشیخ مصنف غیر اینحدیث را صحیح نمیگوید وآنرا نیز میگوید کہ بعض منسوخ گفتہ اند کاشکے آن احادیث را کہ ناسخ اینحدیث اند ذکر میکرد واللہ اعلم وتقیید حرمت احتکار بزیانکار بودن او باہل بلد در کتب فقہیہ مذکور ست ونیز گفتہ اند کہ احتکار بخریدن غلہ است از بازار واگر در ملک وے از زراعت ومانند وآن در آید احتکار نبود ودر باب مسح الوجہ بالیدین بعد الدعاء حدیثی صحیح نشدہ در جامع الاصول از حدیث ترمذی از امیر المومنین عمر آوردہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقتیکہ بر میداشت دو دست خود را در دعا فرود نمی آورد تا آنکہ مسح میکرد بہر دو دست روی خود را ودر روایتی رد نمیکرد بہر دو دست تا مسح میکرد وصاحب مشکوۃ از حدیث ابی داؤد از ابن عباس آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سوال کنید خدائے تعالیٰ را بہ بطون کفہائے دست خود سوال نکنید او را بہ پشتہائے دست وچون فارغ شوید مسح کنید بدستہائے خود روہائے خود را وسیوطی در جمع الجوامع حدیث ترمذی را کہ مذکور شد آوردہ وگفتہ کہ ترمذی گفتہ است کہ اینحدیث

در بیان مسح روی از بعد دعا بدو دست

صحیح غریب ست واز حاکم و مستدرک نیز آوردہ و ایں حدیث را از عبد الغنی بن سعید در ایضاح الاشکال و از ابن ماجہ و از ابن عساکر و طبرانی و حاکم از ابن عباس و از ابن نصر از ولید بن عبد اللہ ابن ابی مغیث نیز آوردہ و جزری در حصین این را از سنن ابن ماجہ و صحیح ابن حبان و صحیح مستدرک حاکم نیز آوردہ و از انچہ گفتہ شد معلوم شد کہ حکم بعدم صحت حدیث مسح الوجہ بالیدین بعد الدعا درست نباشد مگر آنکہ مراد عدم صحت او علی الاطلاق بود زیرا کہ گفتہ اند کہ آن

ورصورت دعاست برفع یدین نہ مطلقاً چنانچہ از سیاق احادیث نیز ظاہر میشود واللہ اعلم و در باب مرگ ناگاہی

چیزے صحیح نشدہ وحدیث انہا راحۃ المؤمن و اخذۃ اسف للکافر ثابت نشدہ در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد از عبد اللہ ابن خالد السلمی از مردے از اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردہ کہ گفت گفت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم موت الفجاءۃ اخذۃ اسف للکافر و رحمۃ للمؤمن مرگ ناگاہانی گرفتن غضب ست مر کافر را و رحمت ست مر مؤمن را و از عائشہ نیز مانند این آوردہ و در مشکوۃ از عبید اللہ ابن خالد آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم موت الفجاءۃ اخذۃ الاسف رواہ ابو داؤد و زیادت کرد بیہقی در شعب الایمان و رزین در کتاب خود اخذۃ اسف للکافر و رحمۃ للمؤمن و سیوطی در جمع الجوامع از حدیث احمد و بیہقی از عائشہ آوردہ کہ گفت موت الفجاءۃ اخذۃ اسف و سخاوی در مقاصد حسنہ آوردہ موت الفجاءۃ راحۃ للمؤمن و اسف علی الفاجر و گفتہ کہ روایت کرد این را احمد از عائشہ بسند صحیح و لفظ او اینست و اخذۃ اسف للکافر و گفتہ کہ در ین باب حدیث از انس و ابن مسعود نیز آمدہ

و در باب ملاحم و فتن انچہ ذکر میکنند کہ امیر المؤمنین علی بزبیر گفت روز جمل انشدک اللہ ہل سمعت رسول اللہ صلی اللہ

علیہ وآلہ وسلم فی سقیفۃ بنی فلان لیقاتلنک علی و انت لہ ظالم ثابت نشدہ و اہل حدیث بتصحیح ان نکردہ اند سیوطی در جمع الجوامع از حدیث ابن عساکر از ابن عباس آوردہ کہ علی بہ زبیر گفت سوگند میدہم ترا بخدا تو میدانے کہ بودم من و تو در سقیفۃ بنی فلان و بیکدیگر معالجہ و مداعبت میکردیم ناگاہ بگذشت بر ما پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و فرمود گویا دوست میدارے تو او را گفتم چہ مانع ست چرا دوست ندارم فرمود آگاہ باش ہر آئنہ قتال میکند وے ترا و حال آنکہ وے ظالم ست پس گفت زبیر بلے بخدا یاد دادے تو مرا چیزی کہ فراموش کردہ بودم من پس واو زبیر برگشت واز بیہقی از ابو الاسود دیلمی باین لفظ آوردہ کہ چون علی و اصحاب وی از طلحہ و زبیر نزدیک آمدند و صفہا ے جنگ بہم بگیر رسیدند علی بیرون آمد و وے سوار بود بر بغلۂ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس فریاد زد و گفت بخوانید زبیر بن العوام را نزد من پس پیش آمد زبیر پس گفت علی یا زبیر سوگند میدہم ترا بخدا یاد داری آن روز را کہ گذشت بر ما رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ما در فلان جاے بودیم پس فرمود آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یا زبیر دوست میدارے تو علی را و گفتی تو چرا دوست ندارم ابن خال خود را و ابن عم خود را و وی بر دین من ست پس از ان گفت یا علی دوست میدارے زبیر را گفتم یا رسول اللہ چرا دوست ندارم ابن عمۂ خود را و وے بر دین من ست پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا زبیر اما واللہ ہر آئنہ قتال میکنی تو او را و حال آنکہ تو ظالمی پس گفت زبیر بلے واللہ بتحقیق من فراموش کردہ بودم این قضیہ را از ان باز کہ شنیدم از رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و الآن یاد آمد مرا بخدا سوگند مقاتلہ نکنم با تو این بگفت و برگشت پس پیر مسید پسر عمری عبد اللہ ابن الزبیر بود فرا سے او کہ بر اسے جنگ آمدے و اکنون برمیگردے گفت یاد داد مرا علی حدیثے کہ

شنیده بودم از رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرمودہ بود کہ قتال میکنی با علی وحال آنکہ تو ظالمے اکنون
قتال نمیکنم اورا پس گفت عبد اللہ بن الزبیر تو برای قتال نیامدہ بودے بلکہ بجہت اصلاح بین الناس آمدہ بودے
تا خدائے تعالی اصلاح دہد اینکار را گفت اکنون خود سوگند خوردم کہ قتال نکنم گفت عبد اللہ پس آزاد کن غلام خود را
و بایست تا اصلاح دہی میان مردم پس آزاد کرد زبیر غلام خود را و بایستاد و چون اختلاف کردند مردم بیکدیگر سوار
شد بر اسپ خود و برفت و آوردہ اند کہ چون برفت در موضعے بنماز مشغول شد ابن جرموز کہ یکے از لشکریان
علی بود برفت و ہم در نماز سر او را ببرید و نزد علی آمد و استیذان نمود حضرت امیر او را اذن درآمدن نداد و گفت شنیدہ ام
من از حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرمود قاتل الزبیر فی النار و در روایتے آمد کہ ابن جرموز آمد و
گفت بشارت باد ترا بقتل زبیر فرمود ترا نیز بشارت باد بدوزخ و نیز آوردہ اند کہ چون ابن جرموز آمد با وے
شمشیر زبیر بود گفت علی این آن شمشیر ست کہ بسیار دور کرد از وجہ رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرب و اندوہ را
و در روایتی بسا کربے کہ کشادہ بود صاحب این شمشیر از وجہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در باب ظہور آیات
در شہور و آنکہ مرویست کہ تکون فی رمضان ہدۃ و فی شوال ہمہمۃ الی غیر ذلک چیزے ثابت نشدہ و مجموع
باطل ست نعیم ابن حماد و حاکم از ابی ہریرہ آوردہ کہ فرمود میباشد ہدۃ یعنے آوازے ہائل از آسمان در ماہ رمضان
کہ بیدار میکند نائم را و میترساند بیدار را پس ازان ظاہر میشود دعصابہ در شوال پس پیدا میشود آوازے پنہان
در ذی القعدہ پس ترسلب کردہ میشوند حاجیان در ذی الحجہ پس دریدہ میشود محارم در محرم پس میباشد موت
در صفر پس تنازع میکنند قبائل در شہر ربیع بعد ازان عجب کل العجب از جمادی و رجب پس چنان شود کہ ناقہ
پالان کردہ شدہ بہتر باشد از دسکرہ کہ کم میکنند صد ہزار را حاکم گفتہ است کہ این حدیث غریب المتن ست و ذہبی
گفتہ کہ موضوع ست و ابن جوزے آنرا در موضوعات آوردہ کذا ذکرہ السیوطی و در تنزیہ الشریعہ نیز مانند آن آوردہ
و مثل آن سخن کردہ واللہ اعلم و در باب ذم المولودین بعد المائۃ چیزے ثابت نشدہ در تنزیہ الشریعۃ آوردہ
لا یولد بعد المائۃ مولود للہ فیہ حاجۃ و گفتہ کہ احمد بن حنبل گفتہ کہ این حدیث صحیح نیست و ابن جوزی گفتہ کہ اگر کسے
گوید کہ اسناد وے صحیح ست گوئیم کہ در وے علتہ است پس احتمال دارد کہ یکے ازان شنیدہ باشد از ضعیف
یا کذاب و نام او را اسقاط کردہ و چگونہ صحیح باشد و حال آنکہ بسیارے از ائمہ و سادات زائیدہ شدہ اند بعد از
مائۃ و در باب وصف آنچہ بعد از صد و سے سال و صد و شصت و دو یست سال و سیصد سال واقع خواہد شد
و مذمت آن قوم و مدح انفراد و تجرد دران وقت مجموع باطل و منکرے ست و حدیث الغربا ثلثۃ قرآن فی جوف
ظالم و مصحف نے بیت لا یقرأ فیہ و رجل صالح بین قوم سوء باطل ست احادیث در خبر دادن حضرت رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم از احوال امت و ظہور فتن و تغییر احوال دین و ملت و شیوع ظلم و بدعت علی العموم و بخصوص از احوال
خوارج و بنی امیہ و ترک و امثال ایشان و وصیت امت بانفراد و تجرد و اختیار عزلت و ترک صحبت باخلاء و فرار از
فتن بسیار واقع شدہ و از حد احصا خارج بحیثیتی کہ قدر مشترک ازان و اصل بحد متواتر توان گفت و بعد ازان در صحاح
نیز آمدہ و اما اعداد مخصوصہ کہ مصنف ذکر کردہ و احتمال دارد یا بصریح در احادیث مذکور باشد یا بامتبار تعین و قت
نظر بخارج معلوم شدہ باشد و اما حدیث الغربا ثلثۃ یعنے غربا در عالم سہ کس اند یکی قرآن در جوف ظالم کہ حق آن

در بیان ظہور آیات در شہور

در بیان ذم مولودین بعد صد سال

از تلاوت وحمل بدان بجائی آرد و دیگر مصحف در خانه که خوانده نشود و دیگر مردے صالح درمیان قوم بداند حدیث را
سیوطے از حدیث دیلمی در مسند الفردوس از ابی ہریرہ آوردہ و گفتہ کہ غربا چہار اند در مسجد در محلہ قومے کہ در دے
نماز نگذارند زیادہ کردہ و در تنزیہ الشریعہ از حدیث ابن حبان از ابی ہریرہ آوردہ کہ چون سنہ ثلثین و مائہ شود
چہار چیز غریب باشند در دنیا و گفتہ کہ دار قطنی گفتہ است کہ بلیہ در ینحدیث از محمد ابن علی سوریست در باب ظہور
آیات بعد از دویست سال چیزے ثابت نشدہ از ظہور آیات صغرے و کبرے قیامت خبر دادہ اند و احادیث
دران خارج از حد و احصاست ولیکن در ظہور آن بعد از دویست سال بصحت نرسیدہ و در تنزیہ الشریعہ آوردہ
کہ ابن جوزے گفتہ است کہ حدیث الآیات بعد المائتین کہ از ابی قتادہ آمدہ است در اسناد وی کرمی ست
و تعقب کردہ شدہ است بانکہ ابن ماجہ آنرا روایت کردہ و حاکم تصحیح آن نمودہ است ولیکن ذہبی گفتہ کہ در دے
عمرن بن عمارہ است و وی ضعیف ست انتہی و در باب مذمت اولاد در آخر زمان کہ لان یری احدکم جرو کلب
خیر لہ من ان یری ولدا و حدیث یکون المطر قیظا و الولد غیظا چیزے ازین احادیث ثابت نشدہ در مقاصد حسنہ
حدیث لان یری احدکم را از حدیث دیلمی از انس مرفوعا آوردہ بزیادۃ و ولد امن صلبہ یعنی زمانہ بر سکہ تربیت
کردن یکی از شما سگ بچہ را بہتر ست مر او را از تربیت اولاد کہ از صلب وی باشند و در تنزیہ الشریعہ باین لفظ آوردہ
لان یری احدکم بعد ستین و مائۃ الحدیث و گفتہ کہ روایت کرد این حدیث را حکم بن مصعب از ابن عباس و آفت
وی حکم ست و تعقب کردہ شدہ است باین کہ ابو داؤد و ابن ماجہ از دے روایت دارند و مر این را طریقے دیگر
نیز ہست کہ طبرانی بوے روایت کردہ ولیکن ذہبی گفتہ کہ وی موضوع ست و ابو نعیم در حلیہ از حذیفہ نیز آوردہ و
ابن جوزے آنرا از واہیات شمردہ و حاکم در تاریخ خود از انس آوردہ و در مستدرک نیز آوردہ مرفوعا بلفظ اذا قرب
الزمان کثر لبس الطیالسۃ و کثرت التجارۃ تا آنکہ گفتہ و لان یری الرجل جروۃ الحدیث و لیکن تضعیف کردہ و بالجملہ
آنرا طرق ست و ہمہ ضعیف و بعض منجر ببعض چنانکہ حدیث خلیفہ خیر اولادکم بعد اربع و خمسین و مائۃ البنات و
خیر نسائکم بعد الستین و مائۃ العواقر اخرجہ الدیلمی و بالجملہ مضمون این اشارت ست بفساد زمان و اختیار رصارت
و غربت در وے و ہر چہ در ینباب وارد شدہ است ہر چند ضعیف باشد مثل خیر کم بعد المائتین الخفیف الحاذ و
امثال آن معاضد و مؤید انیست و قد سبق و اما حدیث یکون المطر قیظا و الولد غیظا قیظ بفتح قاف و سکون تحتانیہ
و ظای معجمہ بمعنی گرمای سخت و غیظ بفتح غین معجمہ و سکون تحتانیہ و ظای معجمہ اندوہ سخت مقصود آنست کہ در آخر زمان
اسباب عیش و عشرت و آسایش و راحت ہمہ باعث اندوہ و محنت و شدت شوند چنانکہ مطر حکم قیظ گیرد
و ولد موجب غیظ شود و در باب تحریم قرأت قرآن بالحان و لغنے چیزے ثابت نشدہ بلکہ بر خلاف آن در صحیح
وارد ست و ہوان النبی صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم دخل مکۃ یوم الفتح و ہو یقرأ سورۃ الفتح و یرجع و قال الراوی الترجیع آ
چون احادیث در نہی و ترہیب از قرأت قرآن بلغنا و ترجیع آمدہ چنانکہ طبرانی و بیہقی از حذیفہ آوردہ کہ گفت گفت
رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بخوانید قرآن را بلحون عرب و اصوات ایشان و دور دارید خود را از لحون اہل کتاب
و اہل عشق و بعد از انجام ست کہ بیاید بعد از من قومیکہ ترجیع کنند قرآن را مثل ترجیع غناء و رہبانیت و نوحہ
در نگذرد قرآن از حنجرہاے ایشان و در فتنہ است دلہاے ایشان و دلہاے کسانیکہ خوش میدانند کار ایشان را

ونیز در حدیث آمده است که از علامات قیامت ست که گرفته شود قرآن را مرا میسر تقدیم کنند در نماز یکے را یعنے
با مامت نه اقرأ قوم و نه افضل ایشان را مگر بجهت همین که غنا کند ایشان را غنا کردنی و امثال آن اشارت کرد
مصنف که در تحریم قرأت قرآن بالحان و تغنی حدیثے بصحت نرسیده و تمامه این مبحث سابقاً در فصل عادت
حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در قرأت قرآن گذشته است فتذکر و در باب آنکه الاجماع حجة حدیثے
صحیح نشده در اثبات حجیت اجماع تمسک بآیات قرآنی ست مثل قوله تعالیٰ وکذلک جعلناکم امة وسطا لتکونوا
شهداء علے الناس ۔ وقوله سبحانه ویتبع غیر سبیل المؤمنین الآیة وقوله تعالیٰ کنتم خیر امة اخرجت للناس الآیة
واحادیث نیز در بن باب آمده و مشهور ازان این دو حدیث ست اول لا تجتمع امتی علی الضلالة در جامع الاصول
از حدیث ابی داؤد از ابی مالک اشعرے باین لفظ آورده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تحقیق مان
داد خدای تعالیٰ شمارا از سه چیز یکی آنکه دعای بد نکند بر شما پیغمبر شما تا هلاک شوید و غالب نگردانند اهل باطل را بر اهل حق
و اجتماع نکنید بر ضلالت و از ترمذی از ابن عمر آورده که گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خدای تعالے
جمع نمیکند امت مرا یا گفت امت محمد را بر ضلالت ودست اللہ بر جماعت ست و هر که بر افتد از جماعت بر افتد
بسوی آتش دوزخ و سیوطی از حدیث ضیای مقدسی در مختاره و ابن ابی عاصم ازانس آورده که خدائے تعالے
امان داد امت مرا ازین که اجتماع کنند بر ضلالت و از حدیث حسن از ابن جریر آورده که گفت سوال خدا صلے اللہ
علیه وآله وسلم سوال کردم پروردگار خود را که جمع نکند امت مرا بر ضلالت پس داد مرا پروردگار این سه سوال را و در
مقاصد حسنه میگوید که روایت کرد این حدیث را احمد در مسند خود و طبرانی در معجم کبیر و ابن ابی خیثمه در تاریخ خود از ابی بصرة
غفاری بلفظ سألت ربی ان لا یجتمع امتی علی ضلالة فاعطانیها و طبرانی و ابن ابی عاصم از ابی مالک اشعری ان اللہ
اجارکم من ثلاث و ذکر منها وان لا تجتمعوا علے الضلالة و ابو نعیم در حلیه و حاکم در مستدرک و ابن مندہ و ضیا
در مختاره از ابن عمر مرفوعاً آورده ان اللہ لا یجمع هذه الامة علے الضلالة ابداً و ان ید اللہ مع الجماعة فاتبعوا السواد
الاعظم فانه من شذ شذ فی النار و همچنین ست نزد ترمذی لیکن بلفظ هذه الامة او امتی و روایت کرده ابن ماجه از انس مرفوعاً
امت من جمع نمیشود بر ضلالت و چون به بینید اختلاف را پس لازم گیرید بر خود سواد اعظم را و غیر این طریق
بسیار آورده و بالجمله این حدیث مشهور المتن ست و او را اسانید کثیره و شواهد متعدده است از مرفوع و غیر مرفوع
اما مرفوع قول وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انتم شهداء اللہ فی الارض و از غیر مرفوع قول ابن مسعود که گفت چون پسندیده شد
یکی از شما باید که نظر بکند در کتاب اللہ پس اگر نیابد آنرا نظر کند در سنت رسول اللہ و اگر نیابد در کتاب و سنت باید که
نظر کند در چیزے که اجماع کرده اند مسلمانان بران و الا اجتهاد کند انتهی دیگر حدیث ما رآه المسلمون حسنا فهو عند اللہ
حسن این را نیز در مقاصد حسنه گفته که امام احمد در کتاب السنة روایت کرده از حدیث ابی وائل از ابن مسعود و در بعض
روایات زیاده آمده و ما رآه المسلمون قبیحا فهو عند اللہ قبیح و همچنین روایت کرده بزار و طیالسی و ابو نعیم و بیهقی و تحقیق
آنست که این قول موقوف ست بر ابن مسعود و اللہ اعلم و امام غزالے در اثبات اجماع بحدیث لا یزال طائفة
من امتی علے الحق حتے تقوم الساعة نیز تمسک کرده و این حدیث را طرق متعدده است خارج از حد احصا و اصل حدیث متواتر
ست و در بخارے و مسلم نیز ببعض الفاظ آمده و تحقیق این مبحث در اصول فقه بتفصیل آمده است و در باب القیاس

چیزے ثابت نشدہ درین باب نیز تمسک بکتاب مثل قولہ تعالیٰ فاعتبروا یا اولی الابصار و بسنت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ در مواضع عدیدہ اجتہاد و قیاس از وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ آمدہ تمسک کردہ اند چنانچہ در روایتے از ابی داؤد از ام سلمہ آمدہ کہ گفت گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ حکم نمیکنم من بمیان شما مگر برائے خود و برائچہ وحے کردہ نشدہ است برمن پس ہرگاہ کہ حکم کنم مرا و را بچیزے از حق برادر دی قطع نمیکنم برای وی مگر قطعۂ از آتش و در روایت مسلم آمدہ کہ فرمود نیستم من مگر بشر مانند شما چون امر کنم شما را بچیزے از رائے خود نیستم من مگر بشر و در روایت احمد آمدہ اخطے و اصیب و این در امور دنیاوے ست و وقوع این در قصہ تابیر نخل ست و عمدہ در باب حدیث معاذ بن جبل ست کہ چون فرستاد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بہ قضائے یمن فرمود بچہ حکم میکنی وقتیکہ عارض شود ترا حکمی گفت حکم میکنم بکتاب خدای عزوجل فرمود اگر نیابی در کتاب خدا گفت حکم میکنم بسنت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اگر نیابی در سنت رسول خدا گفت اجتہاد میکنم برائے فکر خود و تقصیر نمیکنم دران پس زد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سینہ ہی و فرمود الحمد للہ الذی وفق رسول رسول اللہ لما یرضے بہ رسول اللہ رواہ الترمذی و ابوداؤد و الدارمی و در جامع الاصول از حدیث نسائی از عبدالرحمن بن زید آوردہ کہ گفت بنود مارا حکمی و بنودیم ما درین مقام پس ازان تقدیر کرد خدای عزوجل بر ما کہ رسیدیم ما بجائے کہ مے بینید شما پس ہر گاہ عارض شود مرا و را حکمی بعد ازین باید کہ حکم کند بانچہ در کتاب خدا ست و اگر بیابد او را امرے کہ نیست در کتاب خدا باید کہ حکم کند بدانچہ حکم کردہ پیغمبر او صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اگر بیابد امرے کہ نیست در کتاب خدا و نہ حکم کردہ بدان پیغمبر وے و نہ حکم کردہ اند بدان صالحان باید کہ اجتہاد کند برائے عقل خود و نگوید کہ من میترسم از حکم کردن زیرا کہ حلال بین ست و حرام بین و میان حلال و حرام امورے اند مشتبہ میان آنہا نگذارد چیزے را کہ در شک اندازد ترا و برود بآن جانب کہ در شک نیندازد و از شریح آوردہ کہ نوشت بسوے او عمر ابن الخطاب کہ حکم کن بانچہ در کتاب خدا ست و اگر نباشد در کتاب خدائے عزوجل حکم کن بدانچہ سنت رسول او ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اگر نباشد نہ در کتاب خدا و نہ در سنت رسول او حکم کن بانچہ حکم کردہ اند بدان صالحان و در روایت ابن ابی شیبہ و ابن جریر آمدہ نظر کن در انچہ اجماع کردہ اند بدان مردم دیگر آنرا و اگر نباشد آن حکم در انچہ حکم کردہ اند بدان صالحان اگر خواہی پیش رو و اگر خواہی پس او نمی بینم پس آمدن را مگر بہتر برائے تو و السلام این قول عمر ناظر ست در عدم وجوب قیاس بر تقدیر عدم وجود حکم در کتاب و سنت و اجماع و تعیین قول ثانی کہ بعد او در روایت کردہ کہ گفت بر منبر ایہا الناس بنود برائے پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مگر صواب زیرا کہ حق تعالیٰ مے نمود او را و نیست از ما مگر ظن و تکلف و آنا کہ مراد وے ازین اقوال رعایت احتیاط و احتراس ست درین باب و عدم جرأت و شتابی دران نہ منع و نہی ازان بدلیل احادیث دیگر کہ درین باب از وے بروایت شریح و غیر وے آمدہ و در روے امر باجتہاد و رائے کردہ و در روایتے آمدہ کہ بشریح نوشت کہ اگر نیابی در کتاب خدا و سنت رسول وی و احکام ائمہ ہدے اختیار دارے اگر خواہی مشاورت کن بمن و نمی بینم در مشاورت تو مرا مگر آنکہ مسلم دارم آنرا ذکرہ السیوطی فی جمع الجوامع و فی الحقیقۃ عمل بقیاس حکم حالت مخصصہ دارد کہ بے ضرورت جرأت و تکلف بران نمیتوان کرد و ما بحدیثی کہ در شان مجتہد واقع شدہ و در صحیح بخاری و مسلم و سنن ابی داؤد آمدہ کہ اگر مجتہد صواب کند دو اجر دارد و اگر خطا کند یک اجر استدلال

بر حجیت قیاس متوان کرد زیرا که اجتہاد عامتر از قیاس ست تامل و تفکر کردن در کتاب و سنت و اقوال علما و تاویل و تطبیق آنرا بیکدیگر نیز اجتہاد گویند و قیاس یک قسم از اجتہاد ست که تعدیہ حکم اصل ست بفرع بعلت و در احادیثے کہ وارد شدہ کہ اگر در کتاب و سنت و اجماع نیابی عمل کن برائے متعین ست کہ بقیاس ست فتدبر و در باب

اذا سمعتم عنی حدیثا فاعرضوہ علی کتاب اللہ فان وافقہ فاقبلوہ والا فردوہ چیزے ثابت نشدہ و این حدیث از اوضع موضوعات ست بلکہ خلاف این ثابت شدہ الا انی اوتیت القرآن و مثلہ معہ و در حدیث دیگر صحیح آمدہ کہ یکے از شما را مبایید کہ بنیابم تکیہ زدہ بر تکیہ گاہے و حدیثے از من بوے رسانند پس وے گوید کہ ما این حکم را در قرآن نمی یابم چہ مرا قرآن دادہ شدہ است و مثل آن با آن بہم اینحدیث را کہ چون بشنوید شما از من حدیثے را عرض کنید آنرا بر کتاب خدا اگر موافق باشد بوے قبول کنید آنرا و اگر نہ رد کنید سیوطے از حدیث طبرانے و بیہقیہ از ثوبان آوردہ باین لفظ اعرضوا حدیثی علی کتاب اللہ فان وافقہ فمنی و انا قلتہ و نیز از طبرانی از ابن عمر آوردہ کہ گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم پرسیدہ شدند یہود از موسے پس بسیار گفتند از وو زیادہ و نقصان کردند تا آنکہ کافر شدند و نزدیک ست کہ فاش گردد از من احادیث پس ہر چہ بیاید شما را از حدیث من بخوانید کتاب خدا را عزوجل و اندازہ کنید بدان انچہ موافق کتاب اللہ است من گفتہ ام آنرا و انچہ موافق نیست من نگفتہ ام و در مقاصد حسنہ این را زیادہ کردہ کہ پرسیدہ شد نصارے از عیسے پس بسیار گفتند دروے و زیادہ و نقصان کردند تا آنکہ کافر شدند و گفتہ کہ پرسیدہ شد شیخ ما یعنی شیخ ابن حجر عسقلانی از این حدیث گفت این حدیث بطرق متعددہ آمدہ و خالی نیست از مقال و آوردہ طرق او را بیہقی در کتاب خلق افعال و نیز سیوطی از ابن عساکر از علی آوردہ باین لفظ ستکون علی رواۃ یروون الحدیث فاعرضوا علی القرآن فان وافقت القرآن فخذوا بہا والا فدعوہا و در مختصر طیبے آوردہ کہ خطابے گفتہ این حدیث را زنادقہ وضع کردہ اند و شیخ مصنف میگوید کہ موضوع ترین موضوعات ست یعنے ظاہر ست وضع او و در غایت ظہور از سیاق کلام وے و کلام قوم چنان ظاہر میشود کہ حکم بوضع اینحدیث بجہت بطلان معنے و مخالفت اوست مر احادیث صحیحہ را زیرا کہ در حدیث صحیح کہ روایت کردہ آنرا ابو داؤد و دارمے و ابن ماجہ از مقدام ابن معدیکرب آمدہ کہ فرمود آنحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم الا انی اوتیت القرآن و مثلہ معہ دانا و آگاہ باشید کہ دادہ شد مر او را قرآن و مثل قرآن ست با وے و تأملت در بودن او ست و صحیح کہ و ما ینطق عن الہوی ان ہو الا وحی یوحی ندیا در بودن او مبنی احکام و سبب ہدایت انام یا در کثرت و میگوید این معنی ست انچہ در حدیث عرباض بن ساریہ آمدہ است مثل قرآن ست بلکہ اکثر و نیز مخالف ست آنرا کہ در حدیث دیگر صحیح کہ روایت کرد آنرا احمد و ابو داؤد و ترمذی و ابن ماجہ و بیہقی آمدہ کہ یکے از شما را مبایید کہ بنیابم الحدیث چنانچہ مصنف ذکر کرد اما بطلان معنی از جہت آنکہ از اینجا لازم می آید کہ ثابت نشود حکمی از احکام شرعیہ اصلا بحدیث رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و ثابت نشود ہیچ حکمے مگر بکتاب اللہ و از ضروریات دین ست کہ نہ انچنین ست انیست کلام قوم در این مقام و پوشیدہ نماند کہ این معنی بر انست کہ معنی حدیث مذکور این باشد کہ عرض کنید بر کتاب اللہ اگر موافق باشد آنرا یعنے اگر یافتہ شود این حکم در قرآن قبول کنید و اگر یافتہ نشود رد کنید اما ظاہر آنست کہ یعنے انیست اگر موافق باشد

در بیان حدیث اذا سمعتم عنی احادیث الخ

قبول کنید والا یعنی اگر موافق نباشد بلکه مخالف باشد رد کنید چنانکه در رساله مختصر طیبی در اصول حدیث روایت
کرده فان وافقه فاقبلوه وان خالفه فردوه وبرین وجه مخالفت احادیث مذکوره وبطلان یعنی که اراده کرده اند
لازم نیاید ولیکن این مشکل میشود که تواند که در کتاب الله امرے نباشد متعلق بانچه وارد شده است در روے
حدیث لانفیا ولا اثباتا پس موافقت ومخالفت بدان چگونه معلوم گردد مگر آنکه مراد بموافقت همین بود که مخالف نبود
وانیست مراد بانچه بعض گفته اند که مراد موافقت کتاب الله است نصا یا استنباطا خصوصا یا عموما چنانکه در قرآن مجید
آمده است وما اتاکم الرسول فخذوه پس هرچه ثابت شده است از حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم
روے ما اخذ است از الله تعالی بامر قرآن فتامل ودر بعض روایات آمده که اذا حدثتم عنی بحدیث یوافق الحق فصدقوه
وخذوا به حدثت به اولم احدث یعنے چون حدیث کرده شنوید شما بحدیثی که موافق حق است تصدیق کنید واخذ کنید
آنرا خواه در واقع از من باشد یا نباشد یعنے معیار صحت وصدق حدیث انیست که موافق حق باشد وشاید
که بموافقت قرآن نیز همین معنی اراده نموده باشد ودر مقاصد حسنه میگوید که این را دارقطنی در افراد وعقیلی در
ضعفا وابوجعفر ابن بختر ے در جزو ثالث عشر از فوائد خود از ابی هریره مرفوعا روایت کرده اند وایشان بدین لفظ
وشکر ست وعقیلی گفته که این را اسنادی نیست که صحیح باشد انتهی ودر تنزیه الشریعه گفته که یحیے گفته که این حدیث را
شیرزنادقه وضع کرده اند ودر روایتی آمده که ما جاءکم عنی من خیر قلته اولم اقله فانی اقوله وما اتاکم من شر فانی لا اقوله
شه اخرجه احمد وابن ماجه واخرج الخطیب اذا حدثتم عنی حدیثا تنکرونه فلکنه بوا واخرج احمد والبزار اذا سمعتم الحدیث
عنی تعرفه قلوبکم الحدیث انتهی وانیها همه راهی تجویز وضع حدیث برائے ترغیب وترهیب دارد وهمانا احتمال آنکه
آنرا تجویز میکنند این را وضع کرده اند برای ترویج موضوعات خود وبالجمله مدار معیار صحت حدیث وعدم آن نزد
علما اسناد ست نه چیز دیگر مگر آنکه مخالف صریح شریعت متواتر باشد وآنجا خود اسناد صحیح نخواهد بود والله اعلم

ودر باب تحلیل نبیذ هیچ حدیثی صحیح وارد نشده معنی نبینیم سابقا معلوم شده است وحل نبیذ چون بحد شد وسخت گردد
وبحد اسکار نرسد متفق علیه است میان ائمه مذاهب اربعه واعتقاد حلیت آن از علامات سنت وجماعت دانسته اند
واما اگر سخت گردد وبحد اسکار برسد اکثر برانند که حکم خمر دارد وقلیل وکثیر وے حرام ست ونخعی ونزد امام ابوحنیفه
حرام ست بعلت سکر چنانکه حکم سائر اشربه غیر خمر ست نزد ایشان اگر برای لهو ولعب نباشد واین باب را
تفصیلے ست در فقه ازانجا باید طلبید ودر ابتداے اسلام حکم بحرمت نبیذ کرده بودند یا بجهت بقای اثر خمر در
ظروف ومزج آن بانها یا بجهت تشبه آن ظروف بظروف خمر یا بجهت قلع وحسم ماده وتشدید ومبالغه دران
تا آنکه استعمال آن قسم ظروف که در شرب خمر معتاد بود نیز حرام گشته بود هر مشروبے که دران کنند وچون امر
شریعت استقرار یافت وشرب خمر بالکلیه متروک شد امر بابا حت نبیذ قوع یافت لیکن علی از ضحاک کی آرد کرده شده
نزد ابن مسعود تحریم نبیذ پس گفت که شاهد شدیم ما تحریم او را چنانکه شاهد شدید شما وشاهد شدیم ما تحلیل آنرا ویاد
داشتیم ما آنرا وفراموش کردید شما رواه ابن جریر وازامیر المومنین عمر رضے آورد که گفت ما می نوشیم این نبیذ شما را
تا قطع کنیم بوے چیزے که در شکمهاے ماست از گوشتها ے فربه تا بداند که ما نمی ترسیم از خدا اگر در شک می اندازد شما را
چیزے باید که مزیل شک باشد آخر رواه ابن ابی شیبه وازابن عمر رضے آورد که مذکور شد مزدوے نبیذ خرما گفت

حرام نگردانید آنرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ولیکن در انتقاد ند اصحاب وی در حرا خیر پس منع نمی کرد ایشان را
ازان رواہ ابن جریر و احادیث درین باب کثیر ست و بالجملہ نہی از انتباذ در ظروف مخصوص بلکہ استعمال آن ظروف
مطلقاً وقوع یافتہ بود و در آخر رخصت و اباحت یافت و در مشکوۃ از حدیث ابو مسلم از بریدہ آوردہ کہ گفت گفت
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ نہی کردہ بودم شمارا از زیارت قبور اکنون بکنید زیارت را و نہی کردہ بودم از نگاہ داشتن
گوشت اضحیہ زیادہ بر سہ روز اکنون نگاہ دارید تا ہر وقت کہ خواہید و نہی کردہ بودم از نبیذ مگر در مشک اکنون
بنوشید در ہمہ ظروف کہ خواہید و نہی کردہ بودم از انتباذ در مشک بجہت آن بود کہ مشک آبرا سرد
میگرداند پس نبیند در وے شدت نمی یابد آنچنان کہ در ظروف دیگر و در بعض کتب فقہ مذکور ست کہ اگر نبیذ ہفتاد یا بیش
ہر چند کہ بیش از سہ روز بود حرام ست تا اگر سہ روز بگذرد و شدت نیابد در انجا اختلاف ست و در انتباذ برای حضرت
پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم احادیث صحیحہ آمدہ و در مشکوۃ از حدیث مسلم از انس آوردہ کہ گفت تحقیق نوشانیدہ ام
من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باین قدح کہ دارم ہمہ اقسام مشروبات عسل و نبیذ و آب و لبن و از عائشہ رضی اللہ عنہا
آوردہ کہ گفت بودیم ما کہ نبیذ مے انداختیم برای رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در مشکے کہ مے بستیم دہن آنرا
از بالا و مراد آن مشک را دہنی بود در پایان یعنے سوراخے کہ ازوے آب تواں خورد نبیذ مے ساختیم برای وے
بامداد و مینوشید شبانگاہ و میساختیم شبانگاہ و مینوشید بامداد و از ابن عباس آوردہ کہ ساختہ میشد نبیذ
برای آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اول شب و مینوشید در وقت صبح آنروز و شبی کہ بعد از وے مے آید
و فردائے آن روز و شب دیگر و فردائے دیگر تا وقت عصر اگر باقی میماند چیزے ازان مینوشانید خادم را یا امر
میکرد بریختن آن انتہی لعلہ باشد تغیرے پیدا میکرد نہ آنکہ مسکر میگشت والا بخادم چون دادے یا مراد آن باشد
کہ اگر مسکر میشد میریخت وگرنہ بخادم مینوشانید یا دادن بخادم از جہت رخصت بودے و ریختن از جہت احتیاط
و از جابر آوردہ کہ گفت نبیذ ساختہ میشد برائے رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در مشک و اگر نمی یافتند مشک
نبیذ مے انداختند در ظرفے کہ از سنگ بودے و از بریدہ آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی میکردم
من از ظروف و ظرف ہیچ چیز را حلال و حرام نگردانند و ہر مسکر حرام ست و در روایتی نہی میکردم من از شہوۃ
مگر در ظروف چرم اکنون بنوشید آنرا در ہر وعاء غیر آنکہ مسکر را بنوشید این احادیث ہمہ در مشکوۃ از مسلم آوردہ
و ازا مہمات سنن نیز مانند آن آمدہ و با وجود آن عجب ست از مصنف کہ گفتہ در تحلیل نبیذ ہیچ حدیث صحیح وارد نشدہ
مگر آنکہ مراد آن بود کہ در تحلیل او علے الاطلاق چیزے صحیح وارد شدہ اما این را ہیچکس دعوے نکردہ و مذہب

ساختہ نفی آن برای چیست واللہ اعلم و در باب انتقاع اہل عراق بعلم و نہی پائے رفتن در طلب علم و تعلق در طلب
علم و عقوبت معلمان جابر بر صبیان و دعائے فقیر بر معلمان چیزے صحیح نشدہ اما در باب اہل عراق در تنزیہ الشریعہ
آوردہ العلم شجرۃ اصلہا بمکۃ وفرعہا بالمدینۃ واغصانہا بالعراق وثمرہا بخراسان و در قہلبا الشام و گفتہ کہ روایت کردہ
این حدیث را دارمے و بیان نکردہ علت آنرا و در وے آنچہ ست و راست مناکیر و نیز آمدہ اکثر الناس
علما اہل العراق و اظلم انتقاما بہ و گفتہ کہ ابن جوزے این حدیث را آوردہ و گفتہ کہ فیہ متروک و مجہول آنانی پائے رفتن
در طلب علم ہم در تنزیہ الشریعہ احادیث آمدہ و لیکن در مطلق طاعت و امر غیر بے تخصیص بعلم یعنے آنکہ ہر کہ پای بر

رود در طاعت خدای عزوجل در آید منزل خود را و حال آنکه نیست بروی هیچ خطیه که مطالبه کند او را خدای تعالی
بدان و گفته که در اسناد وی سیف ست و در این حدیث را طریقی دیگر نیز هست حدیث دیگر چون مسارعت کنید بخیر
بروید تهی پاسے زیرا که حق تعالی مضاعف میگرداند اجر او را بر متنعل طبرانی این حدیث را آورده و در وی سلیمان ست و
سیوطی و بلقینی او را متروک داشته اند و حکم بوضع نکرده و نیز آورده که فرمود وی صلی الله علیه وآله وسلم خبر داد مرا جبرئیل
که خدای تعالی نظر میکند بسوی بنده خود که میرود تهی پائی در طلب خیر و در وے نیز سلیمان ست و نیز آورده کسے که
برود بسوی خیر تهی پای گویا که میرود در زمین بهشت و استغفار میکنند برای وی ملائکه و تسبیح میکنند اعضای او این حدیث را
ابن جوزی آورده و گفته که در اسناد وی مجاهیل اند و گفته که ابن جوزی گفته است که بعضی از طلبه علم را دیدم که تهی پای
میرفتند در طلب علم از جهت عمل کردن باین احادیث موضوعه که منزه است از وی شریعت زیرا که تهی پای رفتن ایذا
میکند چشم را و پای را و ممکن نیست باوی توقی و احتراز از نجاسات و اگر بدانند آن جماعت که این احادیث صحیح
نیست و تهی پای رفتن متضمن شهرت تبرز بدست هرگز آنرا نکنند فائده در العلم و العلماء انتهی و اما تملق در طلب علم هم
در تنزیه الشریعه مے آرد که لیس من اخلاق المؤمن التملق الا فی طلب العلم و میگوید که روایت کرده این حدیث را ابن عدی
فی الکامل و از معاذ و از ابی امامه و از ابی هریره بلفظ لا حسد و لا تملق الا فی طلب العلم و در هر یکی از این اسانید جماعه اند
مطعون و بیهقی نیز حدیث معاذ و ابی هریره را روایت کرده و تضعیف نموده و گفته که روایت کرده شده است از وجوه
و همه ضعیف اند و روایت کرده است دیلمی هر که پست کند آواز خود را نزد علما باشد روز قیامت بآن کسانیکه استهان
کرده است حق تعالی قلوب ایشان را برای تقوی از اصحاب من و نیکی نیست در تملق و تواضع مگر در آنچه برای خدا است
یا طلب علم ست و این حدیث نیز ضعیف و منکر ست و اما در عقوبت معلمان جابر بر صبیان می آرد که معلم صبیان چون
عدل نکند میان ایشان نوشته شود روز قیامت با ظالمان روایت کرده این را ابن مردویه و در وی مطعونا نند و آنچه
معروف ست آنست که این قول بکحول شامی ست و روایت کرده ابن ابی الدنیا از قول حسن بصری و روایت کرده
ابن مجویه از قول مجاهد و موقوف بر ابن عباس نیز آورده و اسنادوی متهم ست و روایت کرده از ابی امامه مرفوعا که دوترین
مردم از خدای عزوجل روز قیامت دو کس اند یکی مردیست که مجالست میکند بامرا و هر چه میگویند از ظلم و جور تصدیق میکند
ایشان را دیگر معلم صبیان که عدل و مواسات نمیکند میان ایشان و مراقبت نمیکند خدا را در یتیم و در اسناد این حدیث
مجهولانند و نیز آورده که بدترین مردم معلمانند که کم میکنند رحمت بر یتیم و غلظت و شدت مینمایند بر مسکین و در اسناد وے
سیف و سعد اند و سعد متهم تر ست در نجا زیرا که میگویند که روزی پسر وی بروی گریان آمد پرسید که چه شد ترا که میگریی
ای پسر من گفت معلم من زده است مرا گفت من جزای زدن وی و بیرامی دهم پس وضع کرد این حدیث را و گفت حدثنا
فلان الخ و اما در دعای فقر بر معلمان از حدیث انس نمی آرد که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم جمع شوید
و بردارید دستهای خود را پس جمع شدیم ما و برداشتیم دستهای خود را پس گفت خداوندا فقر گردان معلمان را تا نزوند قرآن
و غنی گردان علما را تا نروند دین و در اسناد این نیز مجهولانند و ذهبی گفته است که شاید که این حدیث از وضع محمد ابن اود ست
و در مدح معلمان و دعای نیک برایشان نیز آورده که معلمان بهترین مردمانند هر گاه که کهنه می شود ذکر یعنے قرآن نمیگردانند
او را و عطا کنید بایشان و اجابت بگیرید تا بیرون بیایند ایشان را ثواب و معلم چون بگوید مرصبی را بگو بسم الله الرحمن الرحیم

پس بگوید صبے بسم اللہ الرحمن الرحیم بنویسد حق تعالی برات مرصبے را و برات مروالدین او را و برات مرمعلم را از آتش دوزخ
و در اسناد این حدیث جویباری ست کہ متہم ست بوضع و نیز آورده کہ آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خداوند ما میامرز
مرمعلمان را و دراز گردان عمرہای ایشان را و برکت ده در کسبہای ایشان و در بعض طرق آمده کہ سایہ کن ایشان را در زیر
سایہ خود روزے کہ سایہ نیست جز سایہ تو زیرا کہ ایشان تعلیم میکنند کتاب ترا کہ منزل ست ذہبی گفتہ کہ افترا کرده اند این را
ابن فرحان و سیوطی گفتہ کہ این را شواہد ست واللہ اعلم و از عائشہ مرفوعاً آورده کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم سزاوارترین چیزی کہ گرفتہ شود بروی اجر کتاب اللہ است روایت کرد این حدیث را ابن عدی فی الکامل و
منکر ست ازین طریق والا این حدیث در صحیح بخاری ست کہ در رقیہ بکتاب اللہ آمده و مراد ر اقصہ ست و از ابن عمر آورده کہ
گفت نہی کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از تعلیم دادن باجرت و فرمود ہر کہ بگیرد اجرا علیہ لعنۃ اللہ والملائکۃ
والناس اجمعین و گفتہ کہ جوزقانی این حدیث را آورده و در اسناد وی دو کس اند متروک و روی انقطاع نیز ست و تعقب
کرده شده است کہ او را شواہد اند بعض صحیح و بعض حسن و در باب جولاہگان و دوم و مدح ایشان چیزی ثابت نشده
ہم در تنزیہ الشریعہ آورده کہ یخرج الدجال و معہ سبعون الف حائک و گفتہ اند کہ ابوالفتح ازدی این روایت کرده
و در اسناد این ظلمات اند بعضہا فوق بعض و نیز آورده کہ لا تستشیروا الحائک و المعلمین باحائکان و معلمان مشورت نکنید
کہ ناقص العقل اند و گفتہ کہ در اسناد این غلام خلیل ست و نیز آمده از طریق عبید اللہ باین زیادت کہ خدای تعالی سلب
کرده است عقلہای ایشان را و نزع کرده است برکت از کسبہای ایشان و گفتہ کہ آفت این حدیث عبید اللہ ست
وی روایت میکند موضوعات را و بعض گفتہ اند کہ آفت این احمد ست و ازوی روایت کرده است دیلمی و در بعض
طرق والحجامین نیز زیاده کرده و در اسناد وی محمد نامی ست کہ کذاب مجاہر بفسق ست و ابن النجار نیز روایت کرده و
گفتہ کہ منکر ست و از حدیث ابن عباس آورده کہ ہر کہ دریابد از شما زمانی را کہ طلب کنند حائکان علم را بگریزید و در
روایتی آمده کہ ایشانند کہ بول کردند در کعبہ و دزدیدند دریسمان مریم را و عمامہ یحیے را و راہ بر سیدند از ایشان مریم و نشوند او را
غیر راہ راست ابن جوزی گفتہ کہ پوشیدہ نیست بر صبیان جاہل کہ این حدیث موضوع ست و در تنزیہ الشریعہ گفتہ
کہ لا تلعنوا الحائک فان اول من حاک ابی آدم روایت کرده این را دارمی از انس و در وی سوید ابن دقاق ست و در
نیز ان گفتہ کہ روایت کرده است وی خبر منکر را و سیوطی گفتہ ظاہر آنست کہ آن ہمین خبر ست و ابن حبان گفتہ کہ سوید
ثقہ است لیکن خطا میکند و غریب می آرد و در باب انشاد شعر بعد از عشا و نگاہداشتن عرض باعطای شعرا و دوم تعبد
بے فقہ و مذمت علما کہ بر سلاطین روند چیزی ثابت نشده در تنزیہ الشریعہ در انشاد شعر بعد از عشا آورده کہ ہر کہ بخواند بیت
شعر و بعد از عشای اخیر قبول نکند خدای تعالی از وی نماز آن شب و گفتہ کہ روایت کرد این حدیث را عقیلی و در اسناد وے
قزعہ است و وی مضطرب الحدیث کثیر الخطاست و عاصم وی مجہول ست و تعقب کرده شده است باینکہ روایت کرده است
او را احمد و قزعہ را نیز بعض ثقہ میدارند و بعض ضعیف و حاصل کلام بعض آنست کہ حدیث وی در شریعہ حسن ست و در نگاہداشتن
عرض باعطای شعرا آورده کہ حسن ادب بر والدہ فلیعط الشعراء ہر کہ خواہد کہ نیکوکار باشد بہ پدر و مادر خود باید کہ بدہد شعرا یعنی
اگر ندہد دشنام میکنند مادر و پدر او را و چون بدہد مدح میکنند ایشان را و چون باعث بر من است این صح دوم منسوب
بعلی و بعضی گفتہ کہ ابن جوزی این حدیث را آورده و گفتہ کہ در اسناد وی ابراہیم ست و ابن حبان گفتہ کہ روایت کرده

و دروی مجهولی ست و در دوم تعبد بی فقه آورده که لا خیر فی قرأة الا بتدبر و لا عبادة الا بفقه و مجلس فقه خیر من عبادة ستین سنة و گفته که روایت کرده این حدیث را خطیب در متفق و مفترق و روایت کرده دارمی لیکن گفته خیر من عبادة سنة و در اسناد هر دو متروکانند و نیز آورده که متعبد بغیر فقه همچو حماریست در طاحونه یعنی خر فراس و گفته که روایت کرد این حدیث را ابو نعیم و صحیح نیست و تعقب کرده شهباین که روایت کرده این را نعیم بن حماد و طبیی در ترغیب و در مذمت علما که بر سلاطین روند آورده که علما امنای پیغمبران اند بر بندگان مادام که مخالطت نکنند سلطان را و در داخلت نکنند دنیا را و چون مداخلت کنند و مخالطت کنند سلطان را پس تحقیق خیانت کردند پیغمبران را و گفته که روایت کرده این حدیث را حاکم و در اسناد وی متروک ست و مجهول و عسکری آنرا بسند ضعیف از امیر المؤمنین علی نیز آورده و ابو نعیم در حلیه از قول امام جعفر صادق نیز آورده و او را شواهد کثیره اند صحیح و حسن زیاده بر اهل حدیث پس این حدیث بمقتضای صناعت اهل حدیث حسن باشد انتهی و پوشیده نماند که در مدح فضل علم بر عبادت و عالم بر عابد و ترغیب بر تحصیل علم و تعلم و تعلیم احادیث آمده خارج از حد عدد احصاء و همین حدیث که فضل العالم علی العابد کفضلی علی ادناکم در بباب کفایت ست و در ذم علمای سوء که عمل نکنند و آنرا وسیله دنیا سازند و دین را بدنیا بفروشند نیز احادیث بسیار آمده و آنکه در ذم مخالطت سلاطین آمده نیز از جهت همین خواهد بود چنانکه علت مداخلت دنیا دانستی بران و الا اگر بر سلاطین بروند و امر بمعروف کنند و ترویج دین نمایند و مداهنت نورزند و دین بدنیا نفروشند مذموم نبود بلکه اجر و ثواب آن اتم و اکمل ست و احادیث صحیحه در بباب دارد کما لا یخفی و در باب مسامحت علما در زیارت ملائکه قبور علما را چیزی ثابت نشده و در تنزیه الشریعه آورده که آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بابی هریره فرمود یا ابا هریره تعلیم کن مردم را قرآن را تعلم کن آنرا پس بدرستی که آگاه کسی تو و تو برین حال باشی زیارت میکنند ملائکه قبر ترا چنانکه زیارت کرده میشود بیت عتیق را یعنی کعبه معظمه و تعلیم کن مردم را سنت مرا اگرچه ناخوش دارند ایشان آنرا و اگر دوست داری که موقوف کرده نشوی تو بر صراط طرفه عینی پس حدیث کن در دین خدا صاحبی بر آنچه عقل خود و گفته که روایت کرده این حدیث را خطیب و در وی ابو همام ست و تعقب کرده شده ست که این راه طریقی دیگر نیز هست نزد ابو نعیم و الله اعلم و در باب افتراق امت بر هفتاد و دو فرقه چیزی ثابت نشده و الله اعلم بالصواب و در جامع الاصول از حدیث ابو داؤد و ترمذی از ابی هریره آورده که گفت گفت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم تفرق کردند یهود بر هفتاد و یک فرقه یا هفتاد و دو فرقه و نصاری نیز مثل آن و سر انجام ست که مفترق شوند امت من بر هفتاد و سه فرقه و در روایتی از ترمذی آمده است که متفرق شدند نصاری بر هفتاد و سه فرقه یا هفتاد و دو فرقه الحدیث و از حدیث ابی داؤد از معاویه آورده که گفت ایستاد در ما خطبه رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و فرمود دانا و آگاه باشید که آنها که پیش از شما بودند از اهل کتاب مفترق شدند بر هفتاد و دو ملت و سر انجام ست که مفترق شوند این امت بر هفتاد و سه هفتاد و دو از آن در آتش و یکی در بهشت و هی الجماعة و زیاده کرده در روایتی که بیرون آیند از امت من اقوامی که سرایت کند در ایشان هوا هائی که سرایت میکند کلب در صاحب خود که باقی نمی ماند از وی رگی و مفصلی مگر آنکه در می آید در وی و کلب بفتح لام علتی که از گزیدن سگ دیوانه پیدا شود و از ترمذی از ابن العاص آورده که گفت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم هر آینه بیاید بامت من آنچه آمده بنی اسرائیل حذو النعل بالنعل تا آنکه اگر باشد

از ایشان کسیکه زنا کند یا در خود علانیه باشد در امت من نیز کسیکه پیدا شود که بکند این شنیعه را و متفرق شدند بنی اسرائیل بر هفتاد و دو ملت و متفرق شوند امت من بر هفتاد و سه ملت همه آنها در آتش اند مگر یک ملت گفتند کیست یا رسول الله آن یک ملت فرمود آنکه باشد بر آنچه من بر انم و اصحاب من و در جمع الجوامع از حدیث ابن ماجه از عوف ابن مالک آورده که متفرق شدند یهود بر هفتاد و یک فرقه پس یکی در جنت و هفتاد در نار و متفرق شدند نصاری بر هفتاد و دو فرقه هفتاد و یک در آتش و یکی در بهشت و سوگند بآن خدائی که بقای ذات محمد در دست قدرت اوست هر آئینه متفرق شوند امت من بر هفتاد و سه فرقه فرقه واحده در بهشت و هفتاد و دو در آتش و از ابن عدی از ابی هریره همین مقدار آورده که متفرق شدند یهود بر هفتاد و یک فرقه و تفرق کردند نصاری بر هفتاد و دو فرقه و افتراق کنند امت من بر هفتاد و سه فرقه و حدیث معاویه از ابی داؤد و حدیث عمرو ابن العاص را ترمذی نیز آورده و در مقاصد حسنه گفته که حدیث تفرق امت را ابو داؤد و ترمذی و ابن ماجه از ابی هریره رفع کرده و ترمذی گفته که حدیث حسن صحیح باین لفظ که افترقت الیهود علی احدی او اثنتین و سبعین فرقة و النصاری کذلک و تفرق امتی علی ثلث و سبعین فرقة کلهم فی النار الا واحدة قالوا من هی یا رسول الله قال الذین هم علی ما انا علیه و اصحابی و گفته که مانند این حدیث نزد ابن حبان و حاکم در صحیحین ایشان نیز آمده و حاکم گفته که این حدیث کبیر است در اصول و تحقیق روایت کرده شده است از سعد بن ابی وقاص و ابن عمر و عوف بن مالک قلت و عن انس و جابر و ابی امامة و ابن عمر و ابن مسعود و علی و عمر و ابن عوف و عویمر و ابی الدرداء و معاویة و واثلة انتهی بالجمله این حدیثی است که طرق آن بسیار است و ائمه بصحت آن حکم کرده و نیز در جمیع طرق افتراق امت بر هفتاد و سه فرقه آمده نه بر هفتاد و دو الا در یک طریق که سیوطی از حدیث ابن ماجه از انس آورده که بنی اسرائیل متفرق شدند بر هفتاد و یک فرقه و امت من متفرق شوند بر هفتاد و دو فرقه همه در آتش مگر یکی و هی الجماعة و در کتب دیگر از ابن ماجه نیز هفتاد و سه آمده چنانکه سیوطی هم از ابن ماجه از عوف ابن مالک همچنین آورده و لهذا مصنف حکم کرده که در باب افتراق امت بر هفتاد و دو فرقه چیزی ثابت نشده یعنی آنچه ثابت شده افتراق امت بر هفتاد و سه فرقه است نه هفتاد و دو فرقه و در بعض نسخ متن بجای لفظ دو سه واقع است اگر این چنین است کلام مصنف محل سخن است چنانکه ثابت کردیم و الله اعلم اکنون بدانکه در شرح این حدیث گفته اند که مراد بامت امت اجابت است یعنی آنهائکه اسلام آورده دعوت ایمان را از زبان حضرت صلی الله علیه و آله و سلم اجابت نموده اند چه اضافت امتی ظاهر در این معنی است نه امت دعوت چه دعوت بهشتی صلی الله علیه و آله و سلم هر کافه ناس است و بیشک تفرق کافه ناس زیاده بر این عدد است و مراد بلوغ باین عدد نیست و تواند که در وقتی زیادت ازان نیز گردد و نیز مراد تفرق در اصول و عقائد است و الا در فروع و احکام فقهیه بیشتر ازان است و مراد بدخول نار و نجات ازان بجهت عقیده است نه عمل و الا دخول فرقه ناجیه در نار بجزای عمل نیز جائز است و این فرق همه اهل قبله اند و تکفیر آنها مذهب اهل سنت و جماعت نه اگر چه کفر بر آنها لازم آمده و در این مقام مقال بسیار است و الله اعلم بحقیقة الحال و الیه المرجع و المآل و صلی الله علی السید المصطفی الامین محمد و آله و صحبه اجمعین هذا آخر ما اراد جمعه من هذا المجموع الضعیف الکسین عبد الحق بن سیف الدین تعلیقه علی شرح هذا الکتاب المستطاب و الله اعلم بالصواب و الیه المرجع و المآب تم تسوید هذا الکتاب بین الصلاتین من یوم الاثنین الرابع و العشرین من شهر جمادی الاولی سنة ست عشر و الف و الله

سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

بر مطبوعهٔ بار اول ۱۸۷۵ء

خاتمة الطبع

أَيُّهَا السَّامِعُونَ فَاسْتَمِعُوا أَيُّهَا الْغَافِلُونَ فَانْتَبِهُوا

ایها الناس اندکی روی دل و گوش جان و چشم توجه درکار ست ملاحظه رود که این چه کتاب ست و از کجاست فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ شرح مفهوم ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ همچنین کتب می باشند که هُدًى لِلْمُتَّقِينَ شان نیست در اینجا یک نکتهٔ باریک بدیدهٔ دل دیدنی ست که صفت آن متقین که بمفاد هُدًى لِلْمُتَّقِينَ از همچو کتب هدایت مے پذیرند بلفظ و عبارت يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ تعبیر و تخصیص میفرماید لاجرم بمعنی و تخصیص این لفظ خاص توان رسید که از لفظ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ کدام ارباب مراد توانند بود پس اگر از لفظ بالغیب ذات باری تعالی کبریاؤه مراد گرفته آید که خدا را نادیده غائبانه ایمان آورده اند درست نمی تواند شست زیرا که بنا دیدنی چشم ظاهر همه نوع بشر بالاجماع از انبیا و اولیاء اصفیا شریک اند که مثل حضرت موسی علیه السلام بجواب لَنْ تَرَانِي نشنیده این معانه چشم ظاهر درین عالم ظاهر محال ست که میفرماید مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ پس درین عالم صورت چنین صورت ست که صورتش دیدن محال ست بلکه کلامش هم بے پرده نتوان شنید گرگفته شد ☜ دانی بگوش و چشم چرا پرده داده اند ✦ بنگر بچشم عبرت و بشنو بگوش هوش ✦ یعنی که پرده آمده واجب بگوش و چشم ✦ گر بنگرے بهوش و گر بشنوی خموش ✦ بی پرده دیدنش نتوان بل کلام هم ✦ بی پرده نشنوند بود پرده بگوش ✦ معنی من وَرَاءِ حِجَابٍ همین بود ✦ خود پرده بدیدهٔ و گوش ست پرده پوش ✦ پس ای فضیر دیدن او کار دیده نیست ✦ بنگر بدیدهٔ دل و گوش دلش نیوش ✦ لاجرم اگر از معنی یؤمنون بالغیب همین دیدن چشم ظاهر مراد گیرند تا تمام نوع بشر علی العموم در ندیدنش شریک غالب بالاتفاق اند هیچ فائدهٔ تخصیص ازین لفظ یافته نشد و اگر بمعنے دیگر بدیدهٔ دل نگاه کرده شود پس چنانکه بدیدهٔ ظاهر دیدنش محال ست همچنان بدیدهٔ باطن ندیدنش و غیبت او محال ست گرگفته شد ☜ بهر جا بنگری غیر از خدا نیست ✦ ولیکن دیدهٔ ادراک وا نیست ✦ یکی جویا که یار من کجا هست ✦ یکے گویا که یار من کجا نیست ✦ درین مقام اگر بدیدنش و مشاهده اش قائل نباشم در کلمه شهادت شهادتم باطل مے شود که نادیده را گواهی دادن و بشهادت برخاستن شهادت باطل ست که گفته شد ☜ هر که او را ندید در گرگ و پوست ✦ بشهادت بدانکه باطل گوست ✦ قول صاحب نظر بهین چه نکوست ✦ که بچشمان دل بهین جز دوست ✦ هر چه بینے بدان که مظهر اوست ✦ و نیز از بهین مقام ست که تخمیش کرده شد ☜ هر چه بود در جهان صنعت پروردگار ✦ جلوهٔ صانع بهین هست در و آشکار ✦ چشم کجا باشد دیدهٔ صفے بیار ✦ برگ درختان سبز در نظر هوشیار ✦ هر ورقے دفتری ست معرفت کردگار ✦ دریاب که در نمیصورت غیبت او محال ست تا در نمیصورت از تخصیص لفظ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ چه مراد توانند بود که آن حاضر و ناظر هیچگونه بهیچ حال غائب نمیتوانند شد نسبت لفظ غیب بجانب چنان جا

وناظر چگونہ صادق مے تواند آمد کہ گفتہ شد ؎ ہو الاول ہو الآخر ہو الظاہر ہو الباطن ٭ کجا چشمے کہ من بینم چہ افتاد دست مشکلہا ٭ پس از نجا بجان سخن توان رسید و باید فہمید و سنجید و نیبۂ غفلت از گوش دل باید کشید و بجان و دل فدای این نکتہ باید گردید و بکمال افتخار بر خود باید بالید کہ این تشریف خاص برای ما مردم متاخرین امت محمدی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خاص ست و حصۂ ما و شما ست کہ در غیبت حبیب او صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نادیدہ غائبانہ ایمان آوردہ ایم پس لامحالہ از لفظ بالغیب غیبت حبیب او صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مراد تواند دانست و این تشریف خاص برائے ما مردم متاخرین امت ست آنہا کہ بچشم دیدند و بمعائنۂ جمال جہان آرائے آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مشرف شدہ معجزات نمایان بتواتر دیدہ ایمان آوردند چہ کار کردند ؎ دیدہ دیدہ است کہ دیوانۂ دیدار شدہ است ٭ دل چہ دیدہ است کہ نادیدہ گرفتار شدہ است ٭ آنہا کہ بدیدۂ ظاہر دیدند خود ظاہر کہ چہ کفر و نفاق ورزیدند کہ مصداق اَشَدُّ کُفْرًا وَّ نِفَاقًا گردیدند و ما مردم کہ غائبانہ بدیدۂ دل دیدیم چنان غائبانہ بدو گرویدیم کہ مصداق یؤمنون بالغیب گردیدیم پس بدین معنے این تخصیص لفظ یُؤْمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ ملاحظہ رود کہ بر متاخرین امت بچہ قوت صادق می آید و درست می نشیند کہ غائبانہ ایمان آوردہ اند و اینقدر در ایمان کامل راسخ بودہ در تقویت دین محمدی از مجاہدات جانی و مالی و تائیدات روحانی و قلمی و کتابی سوز بروز قرنا بعد قرن ترقیہا افزودہ اند و می افزایند کہ بلقب رَاسِخُوْنَ فِی الْعِلْمِ ملقب شدند کہ بعد علم الٰہی علمای کاملین امت را در علم تاویلات کلام الٰہی تخصیص بخشیدہ می فرماید کہ لَا یَعْلَمُ تَاْوِیْلَہٗ اِلَّا اللّٰہُ وَ الرّٰسِخُوْنَ فِی الْعِلْمِ الخ از نجاست کہ اَلْعُلَمَاءُ وَرَثَۃُ الْاَنْبِیَاءِ آمدہ است کہ ؎ وارث انبیا آمدہ ست علما وارثان ایشانند ٭ و نیز از ہمین مقام تواند دانست کہ وارد ست عُلَمَاءُ اُمَّتِیْ کَاَنْبِیَاءِ بَنِیْ اِسْرَائِیْلَ امتان معنی این حدیث از شمس تبریز کہ یکی از درویشان علمای باطنی این امت ست چنان در کتاب تذکرۃ الاولیا دیدہ شد کہ بلفظ قُمْ بِاِذْنِیْ مردہ را از قبر زندہ برآورد کہ علمای شریعت ظاہر بر مزار الٰہی نرسیدہ در مقام شریعت ظاہر پوست کشیدند کہ این حکایت واضح مع تصویر فسلخہ در کتاب مجالس العشاق دیدہ شد اینجا مراد از ینہمہ بیان این ست کہ از ہمین زمرۂ متاخر مصداق یُؤْمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ شارح و ماتن این کتاب علیہما الرحمۃ بودہ اند کہ صفت و مرتبہ مصنف ماتن این کتاب خود شارح این کتاب در صفحہ سوم این کتاب بتصریح نام بنام تا ہفت پشت افادہ می فرماید کہ بمقام فَضَّلْنَا بَعْضَکُمْ عَلٰی بَعْضٍ نوراً علے نور تواند گفت اکنون اندکی از مرتبہ شارح این کتاب کہ در زمرۂ متاخرین بر متقدمین و سابقین سبقت بردہ است تواند شنید کہ ظہیر را حد بیان آن نیست بلکہ مشکل آنست کہ خود بوید نہ کہ عطار گوید از نجاست کہ در صفحہ دوم دیباچہ ہمین کتاب بی اختیار کلمۂ حق از زبان عبد الحق محقق دہلوی علیہ الرحمۃ کہ شارح این کتاب ست بزبان خامہ و از خامہ بنامہ رسیدہ کہ در مقام سپاس ایزدی نہ معاذ اللہ در مقام تعلی خود دعائیہ افادہ می فرمایند کہ بعبارتہ تو شقنش درین مقام مناسب مقام نمود **وَھٰذَا** در سطر دوازدہم صفحہ دوم این عبارت ست کہ نظر بحقیقت و از روے انصاف تمامہ این طوائف را کہ حامل لوائے علم و رافع اعلام دین و حافظ اوضاع شریعت اند بر افراد و گرنتی ثابت و بر دگران کہ نعمت خواران مائدۂ فضل و افادہ و ریزہ چینان خوان احسان ایشانند شکر و امتنان و حق نعمت شناسی لازم و باین حساب پیشینان استاد و ولی نعمت پسینان باشند و پسینان را اعتراف بفضل و رعایت ادب نسبت بایشان واجب اگرچہ تواند کہ بعضے پسینان باحراز قصب سبق و مزیت از بعض پیشینان در گذرند ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰہِ یُؤْتِیْہِ

مَنْ یَّشَاءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ اللّٰهُمَّ یَا ذَا الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ نَسْأَلُکَ اَنْ تَخُصَّنَا بِفَضْلِکَ وَکَرَمِکَ الْعَمِیْمِ اِنَّکَ اَنْتَ الْعَزِیْزُ الْحَکِیْمُ
انتهی پس ازین فقرهٔ اخیر از لفظ اگرچه تواند تا آخر فقره واضح تر پیداست که میتواند شد تا متاخرین بر سابقین سبقت برند
و بعد این فقره که طلب دعا ازان ذو الفضل العظیم است آنهم همین مستدعاست که یارب به تخصیص فضیلت بر پیشینیان مرا مخصوص
گردان کما هو ظاهر و باهر پس مرتبهٔ سبقت و ترجیح و ترقی متاخرین بر متقدمین ازین کتاب پیداست که باشد
نقش ثانی به ز اول ✦ کشف این نکته بلا حظه بالاستیعاب این کتاب بر دل صاحبدلان بمعنی فهم منکشف میشود که چه قدرها
افراط و تفریط ماتن را حضرت شارح علیه الرحمة اصلاح فرموده اند لاجرم این کتاب نتیجهٔ قبول دعای حضرت شارح
علیه الرحمة توان دانست که عبارت دعا و سوال بلفظ اللهم و لفظ نسئلک بالامر قویم ست یَخُصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ یَّشَاءُ
وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ پس چنانکه معرفت صانع از صنعت ست همچنان قدر و مرتبهٔ صنعت از صانع توان دانست
لاجرم مرتبهٔ این تصنیف از مصنف توان دید که از کجاست و مرتبهٔ تبحر و توغل و تنقیح و تدقیق و تحقیق مصنف ازین تصنیف
توان سنجید که از غایت تحقیق و دقیقه سنجیها شام محقق دهلوی نام برآورده است رحمة الله علیه این یک کتاب که مشتمل بر نوزده
از خروار از منجملهٔ تصنیفات اوست کمتر کتابی از درسیات و عبادات و الهیات و شریعت و طریقت و حقیقت و معرفت
و فقر و فنا و تصوف بوده باشد که در و سندی و استمساکی و تائیدی از قول محقق علیه الرحمة نبوده است و انچه جداگانه
تصانیف مبسوطه دفتر دفتر منتشر بر جان متاخرین از باقیات صالحات خیر باقی و جاری دوامی و ابدی ست محتاج
بیان نبوده است که عیان ست پس اکنون بمغز سخن توان رسید که از سلف تا خلف تقاضای طبیعی جمیع صاحب طبعان
طباع ست که جوش طبیعت را بر کاغذ و قلم برآورده تمام اوقات فرصت را بهمین تالیفات و تصنیفات صرف میکنند
که به ازین یادگاری و باقیات صالحات ابدی و دوامی و خیر جاری نفع رسان عالمیان نتواند بود حتی که از زمین
کاتب الحروف هم با همه بیمایه گی و بی استعدادی و کم فرصتی و پریشانیها دفترها چون نامهٔ خودم سیاه کنانیده اند پس همچو
تصنیفات و خامه فرسائیها که هر نفس شعر را بقدر استعداد و معلومات خودش تقاضای جبلی و طبعی می باشد که گفتن
چند شعر مهملات عاشقانه مجازی دروغ و لغو محض شبها بروز آورده و مصارف خطیر بقدر مقدور خود ها محض بامید داد سخن
صرف کرده صحبتها می مشاعره و مناظره گرم می کنند فکیف که ارباب فضل و کمال ارباب علوم عقلی و نقلی که همین
تصنیفات و تالیفات مبسوط غذای روح شان ست آنها هر قدر که درین کار و بسط تصانیف مجاهدات بکار برند چه کار
کردند که بغذای روح خود پرداختند ازینجاست که هزاران کتب مبسوطه بعبارات مغلق و دقیق دفترها بوده اند اکثری را
از غایت بسط بحر مسودهٔ اولی نوبت بصاف کردن مسوده و تکمیل تصنیف نرسیده است که عمر مصنف بتکمیل رسیده و مسوده ناتمام
مانده و ازدیدن حجم تصانیف آنها روح برتن می لرزد که باین حجم بسیط عمر طبعی مصنف چگونه مساعدت کرده باشد ازینجاست که صدها تصانیف
پیشینیان را رایگان و تلف شده باشند که هنوز کسی را از نام آنها خبری نبوده باشد ✦ پس گرسنه خفته کس نمانست که گیست ✦
پس جان بلب آمد که برد کس نگریست ✦ باری بارمنت مصنفان سابق بر مستفیدان لاحق چندان ثابت نیست که بضیافت روح خود
بمضامین و عبارات مغلق و دشوار فهم که ازان افاده هیچ عامی و شعار ست عمرها صرف کرده و اکثر ناتمام گذاشتند بل منتهای همت
نه محض بجان خلائق بلکه بر جان تمام مصنفان سابقین ابدی و دوامی باقی و جاری ست که بعبارات کثیر و مجاهدات خیر انهمه شئون
اخلاق و تصانیف دقیق و دشوار فهم را بعبارات سلیس مطلب خیز عام فهم درآورده و بصرف کاغذ و روشنائی و شماء و مرمه و تصحیح و تنقیح و

مصنفان رسالجیم کاپی و سرد و خود ظاهر کرده رفتند و مصارف بکار برده همچو کتب نایاب مبسوطه گران بها را ارزان ترعرض بازار
و از بازاریان کمتر که بنا بر انتفاع عام مروارید را به بهای پشیزی فروشند پس منت پذیری باد افاده عام و دوست بقای دولت و خیر
جاری ابدی و باقی بدولت مطبع ست نه از تصانیف مصنفان که بجوت سوخ و هوسے نفس خود مدت اعمر خود صرف کردند خصوصاً
این مطبع اودھ اخبار ظاهر و هویدا ست که بهمین کتب مبسوطه دینیات بشرح و ترجمه و تصحیح و تحشی چه مصارف خطیر بکار برده
بانتفاع عام عرض بازار داشت و این خود معلوم ست که شرح و تنقیح یک ورق اقل مرتبه کم از ده ورق صرف نمیشود فکیف که همچو متون
مبسوطه که نمونه آن یکی همین کتاب خاص ست که خود مصنف شارح بعذ طوالت و بسط تمام معترف بوده و عمر عزیز خود را باختصار و انتخاب
این کافی و وافی نداشته بفرزند دلبند نور البصر خود که نو الحق نام ست و هفده چهارم سطر چهارم همین کتاب همین عبارت وصیت می نویسد
که و اگر برقسم دوم که اثبات مذهب حنفی ست اقتصار کنند و به تخریج احادیث متن تعرض نمایند و در فوائد زوائد اختصار ورزند کتابی آید
لطیف و مختصر در اصل مقصود کافی و بیان و اثبات آن انی و من وصیت میکنم فرزند عزیز نور دیده دانش بخش نور افزای را که وجود ما
و مقصود اولی من ست که اگر وقت من تنگی آورد و فرصت آن نشد وی متصدی این کار گردد و این مهم را بسر رساند با بلغه
التوفیق انتهی پس از نجا بدیده انصاف بتحصیل این مطبع خاص اودھ اخبار توان رسید که بلا مبالغه و تصنع التماس میرود که درین
احیای اموات نامهای مصنفان نامی همین مطبع اودھ اخبار خاص ست که نظر بر منافع مطبع کمتر و نیت باحیای نامهای مصنفین و
انتفاع و افاده عام بیشتر از نجاست که بشرح و ترجمه و تحشی و از عربی بفارسی و از فارسی به اردو و از اردو به اردو و تنقیح و تصحیح طبع خطه رود
که چه قدر دقت و مشقت و مجاهدات و دماغ سوزیها و کاری باشد پس مصارف این اعمال و چنین ارباب صاحبان
فضائل و کمالات را خصوصاً درچنین زمانه قحط الکمال بهر سانیدن انصاف در کار ست که چه مجاهدات و چه مصارف می خواهد
بچنین کار اهم که مصنف این کتاب مدت العمر خود کافی ندانسته بفرزند دلبند خود وصیت می نویسد که از و هم ممکن نشد و درین
مطبع چنان بتکمیل رسید که آنجا وصیت بفرزند ارجمند برای اقتصار و اختصار بود که صورت نه بست و درین طبع بشرح و بسط
تمام بانجام رسید و از یک نسخه بهزاران کشید و بر نهج چنان مزید گردید که مثل کتاب مبسوطه مدارج النبوة که از همین مصنف خاص ست
بشرح و ترجمه اردو عام فهم ترتیب داده و از غایت بسط بده جلد در آورده هزاران نسخه بطبع در آورده وقف عام
کرد که محتاج بیان نبوده است نام این کتاب که شرح مدارج النبوت در اردو ست **مناهج النبوة** بهمت
پس انصاف در کار ست که کاری که جرأت مصنف کتاب بانصرامش مساعدت نکرد که نوبت وصیت بفرزند دلبند رسید
از و هم با وجود وصیت بسی باختصار صورت نه بست و درین مطبع بدون وصیت بچنان طوالت و شرح و ترجمه و انطباع و تکثیر به تکمیل
رسید پس ملاحظه رود که درچنین کارنامه ها نظر بر منافع مطبع ست یا منافع عام و احیای نام مصنفین قمقام ست لاجرم درین تخصیص خاص
مستفید و خاص بودن این مطبع محتاج بیان نبوده است خصوصاً در ترقیات و اشاعت و تصحیح و ترجمه و تشریح و تنقیح و تحشی اشاعت
و تسهیل و ارزانی کتب دینیات اسلام این را محض رحمت شاملهٔ الهی توان گفت که مانند باران رحمت بی حسابش همه جا رسیده پس
این رتبه دگر طابع قلیل البضاعت را کی نصیب ست که همه جا نظر بر نفع خود ست نه بر نفع عام و بقا و احیای نامهای سابقین
فانظر و کیف کان هذا من فضل ربی لیختص بحمته من یشاء والله ذو الفضل العظیم

الحمد لله والمنة که کتاب مستطاب شرح سفر السعادت بار دوم بماه نومبر ۱۸۸۵ء علیه طبع پوشید

تفسیر القلندر فی تحریر الانوار - سلسلۂ خانوادۂ قادریہ کا بیان مصنفۂ شاہ محمود حیدر -

ظہیر الاسلام - معروف بہ ظہیر الدارین اسمین فوائد اعتقادیہ کا بیان بعنوان اہل تصوف مصنفۂ منشی ظہیر الدین -

تبیان فی احکام الدخان - مسائل منع قلیان کشی اور تمباکو سونگھنے کا بیان از ابو الخیر مولوی معین الدین -

گلدستہ عقائد - اعتقادات اہل سنت وجماعت کا بیان مصنفۂ مولوی اجیر الدین صاحب -

روضۃ الشہدا - تصنیف ملا حسین واعظ -

شرح اوراد فتحیہ - مع شرح دعاے رقاب وخلاصۃ الاوراد نادر مجموعہ شارح ملا محمد جعفر علی اور خلاصۃ الاوراد وظائف ماہواری اور ہفتہ وسالانہ کی دعائین جنکی مواظبت مفید اہل دین ہی مذکور ہین -

مولود النبی - مصنفۂ مولوی پیر محمد صاحب اتالیق -

سفینۃ الاولیا - تصنیف شاہزادۂ دارا شکوہ -

انوار العارفین - در اذکار وتذکرۂ صوفیین مصنفۂ محمد حسین مراد آبادی -

حج الحج مسمی بغایۃ الشعور - تصنیف مولوی محمد شاہ

ادعیۂ زیارت - منیۃ منورہ مؤلفۂ مولوی محمد حسن -

میزان الفرقان - در احوال قرآن مصنفۂ محمد عثمان قیسی

نقوش معظم - واقع ہر درد وغم جملہ نقوش مجرب ونقشہ الکعبۃ مشرفہ ومدینہ منورہ ایک مسطح تختہ پر تعویذ بنا کر بچون کے گلے مین واسطے حفاظت رکھنے کو لاجاتا ہی -

نقش نعلین - شریفین رسول مقبول بطور زیارت ہی -

دعاے گنج عرش - مع نقش قفل اور اوراد دعائین نادر حفاظت کے لیے تعویذ کر کے گلے مین ڈالنا سود مند ومجرب ہی

تحریر الشہادتین - شرح مبسوط سر الشہادتین - در احوال شہادت حسنین علیہما السلام جسکو کمال خوش بیانی سے فارسی مین مولانا شاہ سلامت اللہ نے تصنیف کیا ہی -

مجموعۂ اوراد ووظائف شامل دعاے ذیل -

درود اکبر - حزب البحر مترجم - درود مستغاث

درود تنجینا - درود ماہی

جواہر القرآن - مترجم وظائف قرآنی مدونۂ محمد بن اسماعیل

جلاء الاذہان فی علم القرآن - نادر رسالہ ہی مصنفۂ مولوی ابو الخیر معین الدین المشہدی -

مجموعۂ زینت القاری - جسمین رسالہ عمدۃ القرآن ومقصود القاری ورسالہ بیان الجزیل للترتیل شامل ہی

مجموعۂ خطب - مشہور خطبے ہین مرتبۂ مولانا محمد اسماعیل دہلوی کا -

نور الفواد - معروف بہ زاد المعاد مصنفۂ مولوی نور الدین صدیقی -

شواہد النبوۃ - اسمین سیر واخلاق حضرت خیر البشر اور اذکار آل اطہار اور اصحاب کبار اور ازواج مطہرہ کے مذکور ہین از ملا عبد الرحمن -

معارج النبوۃ - بیان شرائف احوال حضرت خاتم المرسلین بڑی مستند کتاب ہی از ملا معین الدین کاشی -

مدارج النبوۃ - حالات فضائل حضرت خاتم الرسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مصنفۂ حضرت شاہ عبد الحق دہلوی دو جلد مین یہ کتاب شرف حالات حضرت سرور عالم مین بہت مبسوط ومستند ہی -

جامع طیبی - احوال سرور عالم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

Post Graduate Library
College of Arts & Commerce, O. U.

مین ارشاد طیب نعمۃ الٰہی۔

کتب تواریخ احوال انبیا سبل

قصص الانبیا۔ موسوم بہ روضۃ الاصفیا از مولوی محمد طاہر

عجائب القصص۔ مبسوط کتاب ذکر جلالت انبیا و اولیا مین مرتبہ مولوی فخر الدین دو جلد مین۔

۱۔ جلد مین حالات آفرینش نور محمدی سے تا قصہ اسکندر و یاقوس۔

۲۔ جلد مین تمام ذکر حضرت ختم المرسلین صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم۔

تاریخ حبیب الٰہ۔ احوال حضرت از ولادت تا وفات مصنفہ مولوی عنایت احمد۔

فتوحات واقدی علیہ الرحمہ کا ترجمہ اردو۔ چار حصہ

۱ حصہ مین مغازی الرسول۔

۲ حصہ مین فتوح الشام۔

۳ حصہ مین فتوح المصر۔

۴ حصہ مین فتوح العجم۔

یہ مجموعہ کتاب عربی مین مصنفہ حضرت واقدی تھا جسکا ترجمہ اردو مین بعبارت سلیس عام فہم فرمایا مترجمہ مولوی بشارت علی خان وسید مہدی حسین۔

ترجمہ فقط مغازی الرسول۔ موسوم بہ مغازی الصادقہ

ترجمہ فتوح الشام و فتوح المصر۔ یکجائی۔

ترجمہ فتوح العجم۔ مسمی بہ غزوۂ عرب۔

حدیقۃ الاولیا۔ اولیاء اللہ کا ذکر ہر قسم کا مؤلفہ مفتی غلام سرور۔

تذکرۃ الخلفاء منظوم۔ خلاصہ فتوح الشام و المصر العجم مؤلفہ احقر امانت علی۔

کتب حدیث و فقہ و دینیہ اردو

تحفۃ الاخیار۔ ترجمہ مشارق الانوار مترجمہ مولوی غلام علی۔

مظاہر حق۔ ترجمہ اردو مشکوٰۃ شریف مترجمہ نواب قطب الدین خان دہلوی بہادر مین۔

چہار رسالہ۔ شرح منظوم شمائل ترمذی مصنفہ امروہی محمد کاظم رحمۃ اللہ۔

راہ نجات۔ مسائل صوم و زکوٰۃ مع طریقہ نکاح مولوی حافظ محمد علی۔

مفتاح الجنۃ۔ مؤلفہ مولوی کرامت علی۔

حقیقۃ الصلوٰۃ۔ مع رسالہ بے نمازان نماز روزہ کے فضائل و اجر و ثواب۔

ذر مختار۔ ترجمہ اردو فتاوی فقہ کا مترجمہ مولوی محمد خرم علی لہوری و مولوی محمد حسن صاحب نانوتوی۔

کشف الحاجات۔ یعنے مالا بد منہ اردو مترجمہ مولوی محمد نور الدین صاحب۔

ہزار مسئلہ۔ مجموعہ مہمات مسائل ذیل مؤلفہ عبید اللہ بن سلام۔

۱۔ ہزار مسئلہ۔ ۲۔ مسائل نماز۔ ۳۔ صد و شتی مسئلہ۔ ۴۔ مناجات باری تعالیٰ ۵۔ حلیہ شریف۔ ۶۔ نور نامہ۔ ۷۔ چہل مسائل۔

شرح محمدی۔ منظوم عقائد اہل سنت و مسائل نماز و روزہ مؤلفہ محمد خان قندھاری۔

تنبیہ الغافلین۔ مسائل دین مصنفہ مولوی سید محمد و محمد طیب و امین و محمد تقی۔